

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

LXIII. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1967

LXIII. ÉVF.

1967. MÁRCIUS

1. SZÁM

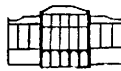
MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

441. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1967

Felelős szerkesztő:

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, HAJDÚ PÉTER, KISS LAJOS,
MOLNÁR JÓZSEF, NYÍRI ANTAL és SZATHMÁRI ISTVÁN

TARTALOM

<i>Szathmári István</i> : Az első nemzetközi magyar nyelvészeti kongresszus	1
<i>Bárczi Géza</i> : Megjegyzések a finnugor szókezdő zárhangok magyar nyelvi fejlődéséhez	8
<i>Török Gábor</i> : Régi térképek nyelvjárástörténeti tanulságaiból	14
<i>Bartók János</i> : Hangváltozás és hangtévesztés az énekelt szövegben	22
<i>E. Abaffy Erzsébet</i> : Mondattani megjegyezni valók XVI. századi nyelvünkől ...	32
<i>Úrhegyi Emília</i> : A <i>tályog</i> és családja	39
<i>Szabó T. Attila</i> : Az erdélyi régiség személynévanyagának nemzedék-viszonyító elemei	51
<i>Incefi Géza</i> : Laza szerkezetű földrajzi nevek típusai és alakjái	64
Kisebbségi közlemények. <i>Pais Dezső</i> : A magyarsággal kapcsolatos IX–X. századi népelemek és népmozgalmak. — A székelyek eredetéhez és a székelység kialakulásához. — <i>Musnai László</i> : Rovásírásos emlékeink. — <i>V. Kovács Sándor</i> : A Karthauzi Névtelen helye az irodalomtörténetben	71
Szó- és szólásmagyarítások. <i>Kálmán Béla</i> : Kecsegtet. — <i>Kázmér Miklós</i> : Dunátf. Háromfa. Salomvár, Salomfa. — <i>Korompay Bertalan</i> : Hadjárjon. — <i>Márton Gyula</i> : Boroszlán: borostyán ~ burusnyán. — <i>Papp László</i> : Kötélnek áll. — <i>Scheiber Sándor</i> : „S mint lepke a fényt elkábulva issza.” — <i>Tompa József</i> : Rátartja magát, mint a kompódi menyasszony. — <i>Zala Mária</i> : Ügy	77
Nyelvművelés. <i>Pásztor Emil</i> : Nyelvi megjegyzések egy újságcikkhez	89
Nyelvtörténeti adatok. <i>Papp László</i> : XVI. századi szótörténeti adatok. — <i>Kiss Lajos</i> : Szótörténeti adalékok. — <i>Mollay Károly</i> : Nyugat-magyarországi szótörténeti adalékok	91
Nyelvjárások. <i>Kiss Jenő</i> : Az ő-zés állapota a rábaközi Mihályiban	105
Szemle. <i>Kálmán Béla</i> : Őstörténetünk legkorábbi korszakai. — <i>Terestyéni Ferenc</i> : Van-e a mindennapi beszédnek önálló stílusrendszere?	111
Társasági ügyek. A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXII. közgyűlése	122

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111–010). — A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható: az *Akadémiai Kiadónál*, Budapest V., Alkotmány utca 21., Telefon: 111–010. MNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetési számla: 05.915.111–46; az *Akadémiai Könyvesboltban*, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185–612; a *Posta Központi Hírlap Iroda* 1. számú *Hírlapboltjában*, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely *postahivatalban*. Csekk számlaszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. — Előfizetési díj egy évre: 30,— Ft. A folyóirat külföldi címre küldését a „*Kultúra*” *Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat* (Budapest I., Fő utca 32., telefon 159–450, 45.780.057. számú csekk számla) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V., József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

Imre Samu
(1917–1990)

Az első nemzetközi magyar nyelvészeti kongresszus

1. Hazai nyelvtudományunkban immár szinte hagyományossá vált, hogy a szakemberek két-három-négy évenként országos jellegű kongresszusra, konferenciára, megbeszélésre gyűlnek össze. Ha meggondoljuk, hogy ezek a tanácskozások minden esetben felmérték az egész magyar nyelvtudományban, illetőleg annak egy vagy több diszciplínájában korábban elért eredményeket; hogy kijelölték a soron következő feladatokat; hogy mindig ráirányították a figyelmet azokra a részterületekre, amelyeken a külföld nyelvtudományának tükrében elmaradtunk, illetőleg amelyeknek az intenzívebb művelése éppen időszerűvé vált; hogy alkalmat adtak fővárosi és vidéki, hazai és külföldi, nyelvész és a rokon tudományokat képviselő szakemberek találkozására, eszmecseréjére, baráti kapcsolatainak a kiépítésére, illetőleg elmélyítésére; végül hogy ilyenformán nyelvtudományunknak — talán minden szerénytelen-ség nélkül megállapíthatjuk — nagyszámú, igen jelentős elméleti és gyakorlati eredménye valamilyen módon e tanácskozásokhoz kapcsolódik: akkor nyugodt lélekkel kijelenthetjük: az eddigi efféle találkozások a szó teljes értelmében rendkívül hasznosak voltak, úgyszólván motorjaivá váltak nyelvtudományunk fejlődésének.

Az 1949-ben Budapesten megrendezett első magyar nyelvész-kongresszus valójában az új alapokat rakta le. Meghatározta és részleteiben is körvonalazta azokat az addig nem tapasztalt méretű, hatalmas tervmunkákat, amelyeknek egy része — miután az elmúlt években napvilágot látott — ma nélkülözhetetlen segédeszközünk (A magyar nyelv értelmező szótára, A mai magyar nyelv rendszere stb.), amelyeknek más része pedig az elkövetkező években hagyja el a sajtót, hogy gazdag forrássá váljék nyelvünk, nyelv-járásaink múltjának és jelenének a tanulmányozásához (A magyar nyelv-járások atlasza, A magyar szókincs finnugor elemei, az Új magyar tájszótár stb.).

Az 1952-i, második, szegedi kongresszus a következő, akkor nagyon időszerű témák előadását és megvitatását tűzte napirendjére: a magyar nyelvtudomány haladó hagyományai, az uráli és altáji nyelvek viszonyának kérdése, egyetemi nyelvészeti oktatásunk helyzete és feladatai, valamint a magyar irodalmi nyelv. A ma felől visszapillantva kétségtelenül ez utóbbit, PAIS DEZSŐ előadását és az akörül kibontakozó vitát kell föltétlen kiemelnünk, mert ez az öröndetesen fellendülő nyelvjárástörténeti kutatásoktól is támogatva egy addig alig-alig művelt diszciplína megszületéséhez, pontosabban: egy komplexségénél fogva — külföldön is — igen aktuális, azóta már sajátos tárgykörrel, problematikával és kutatómódszerrel rendelkező önálló diszciplína megszületéséhez vezetett, amit így nevezhetnénk: a magyar irodalmi nyelv vizsgálata.

Igen fontos szerepet töltött be az 1954-ben, ugyancsak Budapesten sorra kerülő harmadik nyelvész-kongresszus. Ezen három kérdéskör szerepelt:

általános nyelvészet és a magyar nyelvtudomány, a stílus kérdései és a magyar történeti nyelvjáráskutatás. Nem hallgatva el, hogy az általános nyelvészet problémáinak megbeszélését a külföldön jóval korábban, nálunk akkoriban jelentkező új nyelvészeti irányzatok — már csak a készülő leíró nyelvtan miatt is — igen időszerűvé tették; továbbá, hogy BÁRCZI GÉZA előadásával a módszeres nyelvjárástörténeti kutatásokat kiterjesztette egészen a finnugor s ugor korszakig, mégis ezúttal a stílus kérdéseivel foglalkozó előadást és vitát emelném ki. Ezek ugyanis megvetették az alapját annak, hogy a jelentős hagyományokkal rendelkező, de a harmincas évektől pangásnak indult magyar stílusvizsgálatok mintegy újjászületve, modernebbé válva ismét erőre kapjanak, és hogy a stilisztika különböző szintű oktatásával együtt elfoglalja az őt megillető helyet a nyelvészeti és irodalmi stúdiumok között. — Itt említém meg, hogy közben, 1950-ben is sor került egy országos jellegű tanácskozásra Debrecenben — jóllehet ezt nem kongresszusként tartjuk számon —, amelynek középpontjában a kollektív tervmunkálatok első tapasztalatainak a megbeszélése állott.

1954 után az addigi kongresszusoknál nem kisebb jelentőségű, bár inkább egy-egy részdiszciplínát érintő konferenciákat rendeztünk. Az 1958-ban megtartott tanácskozás a névtudománynak, ennek a múlt és jelen szemszögéből egyaránt jelentős stúdiumnak az erőit, módszereit, feladatait vette számba. Meg kell azonban mondanunk — jóllehet ezúttal kevéssé tartozik ide, hogy névtudományunk — bár kétségtelenül előbbre lépett — sajnos, azóta sem tölti be a hozzá méltó és tőle várható szerepet. — Az 1959-i pécsi konferencia a nyelv művelés különböző területeinek, módszereinek, teendőinek stb. a meg tárgyalásával az önállósult diszciplínák sorába emelte a nyelvészetnek ezt a legnagyobb tömegeket érintő, leggyakorlatibb ágát. — Végül a múlt évben az egeri konferencia a nyelvhasználatnak nálunk mindezideig legelhanyagoltabb területét: a kiejtést vette vizsgálat alá, s tette meg az első jelentős lépést köznyelvi kiejtésünk normalizálása felé.

2. Amikor tehát a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete és a Magyar Nyelvtudományi Társaság ez év augusztusában (24. és 28. között) Debrecenben megrendezte a magyar nyelvészek első nemzetközi kongresszusát „A magyar nyelv története és rendszere” címen, akkor valójában igen nemes hagyományokat folytatott. E hagyományok azonban — mint láttuk — sohasem valamiféle merev, megcsontosodott keretet és szemléletet jelentettek, hanem mindig mintegy arra köteleztek, hogy a tanácskozások mindenkori rendezősége mérje fel a szükségleteket, mérlegelje a lehetőségeket, és nyelvtudományunk jövőjét tartva szem előtt határozza meg az egyes tanácskozások tematikáját, továbbá helyét, idejét s valamennyi körülményét.

Ilyenformán érthető, hogy ez a kongresszus a szokásosnál lényegesen nagyobb arányban eltért a korábbiaktól. Érdemes közelebbről is megvizsgálni, mi teszi ez eltérést indokoltá. — Mindenekelőtt a nyelvtudomány területén á l t a l á b a n — tehát külföldön és nálunk is — az utóbbi időben bekövetkezett változások, amelyek mostanában éreztetik igazán hatásukat, mondhatnók: most érnek be.

A ma nyelvtudományának talán legjellemzőbb sajátosságává vált az, hogy — mintegy a néha már-már túlzottan is praktikussá alakuló élet parancsára — eddig nem tapasztalt mértékben fordul a gyakorlat, a közvetlen — beszélt és írott — nyelvhasználat legkülönbözőbb célú kutatása felé. Ennek következtében mind külföldön, mind hazánkban újabban a gyakorlatibb jellegű

diszciplínák: a leíró nyelvtan, a stilisztika, a nyelvművelés, a lexikográfia, az irodalmi nyelv, sőt az eredményesebb nyelvtan- és nyelvoktatás, a minél gazdaságosabb hírközlés, továbbá a gépi fordítás stb. vizsgálata kerültek az érdeklődés és a kutatások középpontjába. Minden valószínűség szerint közel járunk az igazsághoz, ha megállapítjuk: az egzaktságra törekvő, már jóval előbb feltűnő újabb nyelvészeti irányzatok is a gyakorlati élet felé való fordulás hatására jelentkeztek és terjedtek el, és eközben módszerben és szemléletben szinte újak mondható diszciplínákat hoztak létre (pl. matematikai nyelvészet, generatív nyelvtan, kontrasztív nyelvtan, nyelvtipológia stb.), illetőleg különösen a kezdeti túlzások és túlkapások után — amelyekre éppen a nyelvtudomány korábbi eredményeinek a semmibevevése volt a jellemző — főként szemlélet és módszer tekintetében kisebb-nagyobb mértékben megtermékenyítették a nyelvészetnek régóta művelt ágait, köztük a nyelvtörténeti kutatásokat is. Az új irányzatok elterjedése és hatása egyébként sem mellőzhető, fontos jellemvonása — mint az eddig mondottakból kitűnik — korunk nyelvtudományának.

A mai nyelvtudománynak — ugyancsak más tudományokhoz hasonlóan, s részben az előzőkből is következően — másik jellemző sajátysága, hogy egyre jobban differenciálódik. Az utóbbi években eddig elhanyagolt, kevésbé művelt vagy úgyszólván csak nevükben élő részdiszciplínák újultak meg, vagy mostanáig ismeretlenek születtek, és váltak önálló tudományággá. Az előbbiekre jó példa a stilisztika, a nyelvművelés, a történeti nyelvjáráskutatás, az irodalmi nyelv vizsgálata, az utóbbiakra pedig a lexikográfia, a matematikai nyelvészet stb. (l. fentebb is).

Végül igen lényeges jellemzőjük napjaink nyelvészeti kutatásainak, hogy mintegy a kor követelményeinek megfelelően mind komplexebbé válnak. Olyannyira, hogy egy-egy diszciplína szakemberének nemcsak a nyelvészet valamennyi ágát kell figyelemmel kísérnie, hanem a rokon, sőt a távolabbi tudományokat is, például a néprajz, az irodalomtörténet, a művészettörténet, továbbá a politikai, gazdasági, társadalom- és művelődéstörténet tanulságait. Természetesen mindez azzal jár együtt, hogy az egyes tudományágak nemcsak merítenek egymás eredményeiből, hanem hozzá is járulnak azok létrejöttéhez.

Hogy e kongresszus lényegesen eltért az előzőktől, azt a nyelvtudomány általános helyzetén kívül a mi nyelvtudományunk b e l s ő k ö r ü l m é n y e i is megokolttá tették. Említettük, hogy a nagy kollektív munkák vagy már megjelentek, vagy a közeljövőben fejeződnek be. Elérkezett tehát az ideje — az összefoglaló értékelés mellett — az új feladatok kijelölésének. Fontos továbbá utalnunk arra, hogy nálunk az utóbbi években a nyelv szemlélet változott, a kutatómódszerek gazdagodtak, finomodtak, sőt mintegy körvonalazódtak a legtöbb — közte számos új vagy megújult — diszciplína területén. Az ezekkel kapcsolatos elvi-módszertani problémák megvizsgálása és megnyugtató megoldása is csak egy nagyobb tanácskozás feladata lehet. Nem hallgathatjuk el azt sem, hogy a hazai viszonyokra is jellemző, fentebb már említett nem kívánatos állapotok után a közelmúltban kialakult (vagy talán inkább most van kialakulóban) az újabb nyelvészeti irányzatok és a régen művelt stúdiumok képviselői között az a föltétlen szükséges összhang és együttműködés, amely nélkül eredményes munka és persze korszerű nyelvtudomány elképzelhetetlen. Úgy gondolom, arra szintén érdemes emlékeztetni, hogy egyrészt a nyelvtudomány mai fejlődését (tartalmi, szemléletbeli és módszertani gazdagodását stb.) is figyelembe vevő egyetemi reform, másrészt a nyelvi

struktúrát, továbbá a beszéltetést középpontba állító, az audio-vizuális gépi berendezéseket és eszközöket is felhasználó, de még mindig nagyon vajúdo nyelvoktatás (ideértve nyelvünknek a külföldiek számára történő tanítását is) éppen napjainkban új és nem könnyű feladatokat ró a magyar nyelv és nyelvészet oktatóira, illetőleg egész nyelvtudományunkra.

Végül nem kis mértékben okolja meg e kongresszus sajátos jellegét a magyar nyelvtudományban szinte először mutatkozó új színfolt, az tudniillik, hogy nemcsak a s z o m s z é d o s á l l a m o k, hanem t á v o l a b b i o r s z á g o k egyetemlein, tudományos intézeteiben is immár nyelvünk oktatásán kívül igen eredményesen kutatják a magyar nyelv múltját és jelenét; mindez tehát már most vitathatatlanul szerves része a nyelvünkkel foglalkozó tudománynak, a magyar nyelvészetnek.

3. Az eddig elmondottak — úgy hiszem — megfelelőképpen indokolják, egyrészt hogy miért éppen most, ez év augusztusában került sor az első nemzetközi kongresszus megrendezésére, másrészt hogy ez a tanácskozás miért különbözött olyan mértékben az előzőektől. Most már azonban mutassunk rá arra: miben áll valójában ez a k ü l ö n b s é g. Először is a tematika jellegében, abban, amit a cím világosan tükröz: „A magyar nyelv története és rendszere.” Ez ugyanis kifejezi, hogy a kongresszuson csak a magyar nyelvvel kapcsolatos kérdések kerülhettek szóba, de ezen belül a rendezőség nem alkalmazott semmiféle megkötést: a nyelvtudomány külföldi és belső — fentebb vázolt — helyzetének megfelelően minden előadó szabadon választhatta meg témáját nyelvünknek és nyelvjárásainknak mind a múltjából, mind a jelenéből (akár rendszerükben, akár egyediségükben vizsgálva a jelenségeket), hozzászámítva mindehhez az alkalmazott nyelvtudomány egyes diszciplínáit, ez utóbbiak között például a gépi fordítást s a nyelvoktatást is.

A különbség továbbá a kongresszus nemzetközi jellegében mutatkozik meg. Abban, hogy tanácskozásunkon ezúttal első ízben, éppen a kialakult helyzetnek megfelelően nyelvünknek — örvendetesen igen szép számú — külföldi kutatója, tudósa is részt vett. Természetesen ez a körülmény már önmagában sajátos szint adott az egész találkozóznak.

És bár talán mellékesebbnek látszik, mégsem lényegtelen: az előkészítő bizottság a korábbiaknál nemcsak hogy több időt és lehetőséget biztosított a fehér asztal melletti beszélgetéseknek, hanem az IBUSz segítségével olyan kirándulásokat szervezett, amelyek kellemes körülmények között ismertették meg a résztvevőkkel hazánk egy-egy érdekes, sajátos táját.

4. A rendezőség nagy körültekintéssel elkészített programtervezetének helyességét maga a kongresszus messzemenően igazolta. 13 országból — köztük a szomszédos államokból, továbbá a Szovjetuniótól az Amerikai Egyesült Államokig számos országból — 41 külföldi tudós és mintegy 130 hazai szakember járult hozzá a tanácskozás sikeréhez. Nyugodt lélekkel elmondhatjuk tehát, hogy e kongresszus a magyar nyelvvel foglalkozók jelentős seregszemléje volt, amely a maga sokrétű és a más tükröző tematikájával, a kritikát sem nélkülöző tanácskozásaival nem kis mértékben előrevitte nyelvtudományunk ügyét itthon és külföldön egyaránt.

A kongresszust 24-én TAMÁS LAJOS, a Nyelvtudományi Intézet igazgatója nyitotta meg, majd a tanácskozás együttes és szekciósülésen folytatta munkáját. Az első e g y ü t t e s ü l é s e n — felkért előadóként — BENKŐ LORÁND a mai magyar nyelvtudomány helyzetéről és feladatairól szólott, majd IMRE

SAMU a Nyelvtudományi Intézetben folyó munkálatokról és tervekről, SZATHMÁRI ISTVÁN pedig a felsőoktatási intézmények és a Magyar Nyelvtudományi Társaság tevékenységéről számolt be. Az e megnyilatkozások alapján kialakult s föltétlen reálisnak mondható kép — anélkül, hogy most csak felületes értékelésükre is kitérhetnénk — általában igen megnyugtató. Nyelvtudományunk, amelynek életében döntő jelentőségű volt a Nyelvtudományi Intézet megalakulása, jó úton haladt. Mindig kellő időben számba vette az új idők új követelményeit mind a kutatások tartalmi és módszerbeli vonatkozásait, mind pedig a megszervezését illetően, s ha egyes területeken találkozunk is — különböző okok folytán — fogyatékoságokkal, lemaradásokkal, az eddigi egészséges fejlődés biztos záloga annak, hogy az előbbieket kiküszöböli, az utóbbiakat pótolja nyelvtudományunk.

Még egy — nem kisebb jelentőségű — együttes ülésre került sor, a záróülésen kívül. Ezen — ugyancsak felkért előadóként — négy ország képviselője ismertette az ottani magyar nyelvészeti kutatásokat. Amikor nagy örömmel s nemegyszer csodálkozással hallgattuk LOTZ JÁNOSnak az Amerikai Egyesült Államokban, KLARA MAJTYIŃSZKAJÁnak a Szovjetunióban, PENAVIN OLGÁnak a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságban és SIMA FERENCnek a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban folyó munkálatokról szóló beszámolóját, nem titkolhatjuk el sajnálkozásunkat amiatt, hogy a Román Szocialista Köztársaságból nem üdvözölhattük körünkben kolozsvári kollégáinkat. Ez annál inkább sajnálatos, mivel nyilvánvalóan széles körű, sajtatos, eredményes és számunkra is tanulságos kutatómunkáról adhattak volna számot. Persze szívesen hallottunk volna a Helsinkiben, Párizsban, Berlinben, Londonban s másutt folyó — tudunkkal eredményes — magyar nyelvészeti munkálatokról is.

Mind a négy beszámoló sokrétű, változatos tematikáról tanúskodik. Csak örülhetünk, hogy szomszédainknál, elsősorban az újvidéki és a pozsonyi egyetemen a nyelvjárásgyűjtés és -feldolgozás, továbbá a mai magyar nyelvvel (benne kiejtési, helyesírási, nyelvhelyességi és stilisztikai kérdésekkel) való foglalkozás áll — mint a különböző szintű oktatás, az általános nyelvművelés, de maga a tudomány számára is legsürgetőbb feladat — az érdeklődés és a kutatások középpontjában. Az szintén örvendetes, hogy vizsgálódási területeiket a lehetőségekhez képest állandóan gyarapítják. — Sok újat, sőt meglepőt hozott számunkra a másik két tájékoztató; valójában csak most értesültünk a maga megközelítő teljességében arról, milyen mértékben és vonatkozásban foglalkoznak nyelvünkkel a Szovjetunióban és az Egyesült Államokban. Egyben arról is meggyőződhattünk, hogy bár természetesen a mienkhez hasonló, a nyelvészet valamennyi részterületét átfogó s nagy kollektív stb. munkálatokról nem lehet szó, mégis nem egy — gyakran teljesen új — eredményükből, kikísérletezett módszerükből nemcsak tanulhatunk, hanem ezek föltétlen értékei a hazánk határait immár jóval túllépő magyar nyelvészetnek. Ezúttal kiemelném a szovjet nyelvészeknek a magyar—ukrán nyelvi kapcsolatokat, valamint a magyarról oroszra történő gépi fordítás kérdéseit vizsgáló munkálatait, továbbá az amerikai kollégáknak a fonetikai (LOTZ professzor be is mutatta a kongresszus résztvevőinek a magyar nyelv hangképzéséről készült első hangos röntgenfilmet), fonológiai, leíró nyelvtani és egybevető (kontrasztív) nyelvtani kutatásait.

5. Külön kívánnék szólni a tanácskozásunk alapját jelentő szekció-ülésekről. A kongresszus négy szekcióban ülésezett, s minden szekcióban a délelőtti vagy délutáni üléseken egy vagy két témakör köré csoportosultak

az egyes előadások. A szekciónkénti ülések témakörei a következők voltak: A) szekció: A magyar nyelv története: A nyelvi rendszer története. Szótörténet; névtörténet. A szóképzés története; a ragozás története. Hangtörténet. Ös-történet; nyelvemlékek. — B) szekció: A mai magyar nyelv: Nyelvtani kategóriák. Alaktan; mondattan. Tipológia; hangtan. Szóalkotás. — C) szekció: A magyar nyelvjárások: hangtan; alaktan. Az anyaggyűjtés módszere. Szó-kincs. — D) szekció: Alkalmazott nyelvtudomány (nyelvművelés, stilisztika, nyelvoktatás, gépi fordítás): Általános stilisztika. A magyar nyelv oktatása külföldieknek. Nyelvművelés. A költői nyelv stilisztikája. Automatikus szin-tézis. Automatikus analízis. Anyanyelvünk oktatása.

A tizennyolc ülésen, amelyek közül — minthogy öt félnap állt rendelkezésre — három vagy négy folyt egy időben, párhuzamosan, összesen 110 elő-adás hangzott el, s ezeknek mintegy a negyedét tartották külföldi szakemberek. Megjegyzem még, hogy minden ülésen az utolsó előadás elhangzása után vita következett.

Mi jellemezte általában ezeket az előadásokat és vitákat? Mindenekelőtt a rendkívül színes, változatos és sokrétű, elméleti és gyakorlati, elvi és mód-szertani, a nyelvészetnek úgyszólván minden — régi és új, sőt legújabb — diszciplínáját és módszerét érintő tematika (erre némi fényt vetnek a fentebb felsorolt témakörök); az alapos, körültekintő felkészülés; az élénk, ellent-mondásra készítő, de a mások véleményét tiszteletben tartó előadásmód; a kiemelkedő vitaszellem és a végig nem csökkenő érdeklődés. E két utóbbi jellemvonás értékét csak növeli az a tény, hogy az olyan kongresszusokon, amelyeken sok a résztvevő, és egyszerre több szekcióban folynak az előadások, egyrészt vita vagy egyáltalán nem alakul ki, vagy ha igen, csak formális módon; másrészt az előadások látogatottsága is rendszerint csökken, áttéve a hangsúlyt inkább a személyes eszmecserekre. Debrecenben nemcsak hogy alapos és nemegyszer heves — de sohasem személyeskedő — vitáknak lehattunk tanúi, hanem többször szinte erőszakkal kellett az elnököknek berekesztenie az ülést, mert a hosszú vita a következő ülés kezdetét veszélyeztette. (Ehhez mindenesetre az is hozzájárult, hogy a kongresszusi előadások vázlatát a részt-vevők — megfelelően megszerkesztve — jó előre megkapták.) A látogatottsá-got meg mi sem bizonyítja jobban, mint hogy még az utolsó, szombat délelőtti előadások is úgyszólván „telt ház” előtt folytak.

Természetesen az elhangzott előadások érdemi értékeléséről csak az anyag nyomtatásban való megjelenése után lehet szó, néhány általánosabb megjegyzést azonban — úgy gondolom — már most is megkockáztathatunk. Az előkészítő bizottság elképzelésének a helyességét — hogy tudniillik min-denki szabadon választhatja meg előadása témáját — a kongresszus igazolta. Így lett a debreceni tanácskozás nyelvtudományunk mai állapotának hű tükre, a magyar nyelvészek seregszemléje. Örvendetes mindenesetre az a tény, hogy a magyar nyelv története és a mai magyar nyelv csaknem egyenlő arány-ban szerepelt a kongresszuson. Ez azt jelenti, hogy lassan helyreáll a nyelvés-zetnek e két fontos területe között a kívánatos egyensúly. — Örvendetes továbbá, hogy az alkalmazott nyelvtudomány címen emlegetett diszciplínák viszonylag nagyszámú előadással képviseltették magukat. Nekem különösen örömmre szolgált, hogy az 1954-i kongresszus óta újra lábra kapó stilisztika ezúttal is bebizonyította életképességét, szükséges és hasznos voltát: az „álta-lános stilisztika” témakörben 5, „a költői nyelv stilisztikája” témakörben ugyancsak 5 igen érdekes, elvi és gyakorlati problémákat egyaránt felölelő

előadás hangzott el, s mindkét ülést élénk, eredményes vita követte. A kongresszusi programban teljesen újat jelentettek a didaktikai előadások. Megállapíthatjuk, hogy a magyar nyelvtan, fogalmazás, helyesírás és kiejtés különböző szintű oktatását tárgyaló előadások — ide véve a nyelvünk külföldieknek történő tanítását vizsgálókat is — a maguk komplexségében mind a gyakorlatot, azaz az oktatást, mind pedig a bennük található diszciplínák elméletét sok új eredménnyel gazdagították. Itt említem meg, hogy elsősorban éppen ezért fájjaljuk közép- és általános iskolai tanáraink távolmaradását — jól lehet ez nem rajtuk múlott. Ez utóbbi előadások és viták ugyanis igen hasznosak lettek volna az ő számukra is, nem beszélve arról, hogy az említett gyakorlat felé való fordulásnak megfelelően ezek a találkozások közelebb hozták volna egymáshoz a tudomány és az oktatás szakembereit. A jövőben valahogy úgy kell megrendeznünk a hasonló találkozókat, hogy azokon pedagógusaink is jelen lehessenek. — Igen örvedetes végül az is, hogy az új módszerek, kísérletek — akár a különböző strukturális vizsgálatokat, akár a tipológiát, akár az automatikus szintézist és analízist vagy a nyelvoktatást nézzük — megfelelő számban és a korábbi eredményekre is építő, kiérlelt eredményekkel jelentkeztek.

Természetesen a kongresszus programja mint valóban „hűséges tükör” megmutatta mai nyelvtudományunk fehér foltjait, fogyatékoságait is. Szinte teljesen hiányoztak a jelentéstani vizsgálódások, pedig ezek megítélésében az újabb irányzatok is lényegesen megváltoztatták álláspontjukat az utóbbi időben. Hiába keressük az újabban egyébként örvedetesen fellendülő irodalmi nyelvi vizsgálatokat és a sajnálatosan visszaszorult tudománytörténeti fejtegetéseket. Kevés beszámoló tárgyalt névtudományi kérdéseket; ez azt mutatja, hogy ez az egész világon fellendülő diszciplína az 1958-i konferencia óta sem tudta régi helyét elfoglalni. Keveselljük továbbá a dialektológiai tanulmányokat, bár e tekintetben nagy fellendülésre számíthatunk hamarosan, ha a Magyar Nyelvjárások Atlasza és az Új Magyar Tájszótár elhagyja a sajtót. Negatívumként kell még megemlítenem, hogy bár néhány neves finnugrista, történész, valamint irodalomtörténész — előadással is — részt vett a kongresszuson, a rokon tudományok képviselője mégsem volt kielégítő. Legközelebb valamilyen módon ezen is segítenünk kell.

6. Egy kongresszus sikere nem csupán az előadások és viták színvonalán, élénkségén stb., vagyis a tudományos programon fordul meg, hanem nem kisebb mértékben azon, hogy mennyire érzik magukat otthonosan a résztvevők, hogy mennyire mélyülnek a régi és milyen mértékben születnek új barátságok. Úgy gondolom, kongresszusunk e tekintetben szintén jól vizsgázott. A Kossuth Lajos Tudományegyetem impozáns épülete, a Nagyerdő festői környezete, az új, modern diákszálló, a jól sikerült hortobágyi és tokaji kirándulás, a Kodály-kórus szép hangversenye, a fehér asztal mellett folytatott baráti beszélgetések, eszmecserek s utoljára, de nem utolsósorban Debrecen város Tanácsának és Egyetem vezetőségének közvetlen, de annál melegebb, valóban igazi debreceni vendégszeretete — mind, mind hozzájárultak ahhoz, hogy külföldiek és hazaiak mindig jó érzésekkel gondoljanak vissza a Debrecenben töltött napokra. Köszönet érte mindazoknak, akiknek részük volt abban, hogy ez valóra válhatott!

7. A kongresszusnak méltó befejezése volt a záróülés. Ezen BÁRCZI GÉZA, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke értékelte az első nemzetközi

magyar nyelvészeti tanácskozás munkáját, s méltatta érdemeit, rámutatva nyelvtudományunk további feladataira, s köszönetet mondva a vendégfogadóknak, a rendezőknek s minden egyes résztvevőnek.

A záróülés igen fontos határozati javaslatokat fogadott el, amelyek — éppen a kongresszus tanulságai alapján — mintegy meghatározzák nyelvtudományunk további perspektíváját. E javaslatok közül (teljes szövegüket folyóiratunk előző számában közöltük) különösen kiemelni kell azt, amelyik szükségesnek tartja hasonló jellegű kongresszusok öt évenkénti megrendezését, továbbá azt, amelyik elérkezettnek látja az időt egy nemzetközi magyar nyelvészeti bizottság létrehozására a magyar nyelvészeti kutatásoknak még jobb összehangolása, kapcsolataink erősítése és szervezettebbé tétele érdekében.

Beszámolómat BÁRCZI GÉZÁNAK a záróülésen elhangzott szavaival fejezem be: „... kongresszusunk sikeres volt, lényeges feladatait, azaz a hazai és külföldi magyar nyelvtudomány helyzetének felmérését, problémáinak számbavételét széles körű nemzetközi nyilvánosság előtt megoldotta. Az eredmények, a lehetőségek és kívánalmak feltárásával a helyzetkép mindnyájunk számára teljesebbé és részletesebbé kerekedett ki, s ez nagy segítséget jelent jövő terveink számára”.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Megjegyzések a finnugor szókezdő zárhangok magyar nyelvi fejlődéséhez

I.

1. A finnugor szókezdő zárhangok magyar nyelvi fejlődése régen tisztázott kérdés, nyelvtörténeti közhely: a szókezdő **t* meg a palatalis **k* megmaradnak, míg a **p* meg a velaris **k* homorgán réshangokká tágulnak: $k > \chi$ ($> h$ -), illetőleg $*p > f$. De már a múlt században megfigyeltek eltérő fejleményeket is, így — egyebek közt — az általános réshangúsodással szemben a **p*-nek meg a velaris **k*-nak szórványos megmaradását, valamint a **p*-nek meg a **t*-nek a zöngésülését. Ámde azokat az elméleteket, melyek elfogadták és magyarázni próbálták ezeket az eltérő eseteket, gyakran vitatták és kétségbe vonták. Így a **k*-nak velaris magánhangzó előtt való szórványos megmaradását (akár visszaütésként, akár nyelvjárási különfejlődés maradványaként), mely hosszú viták után már lehiggadt eredménynek látszott, kétségbe vonta VÉRTES EDIT (NyK. LXII, 7 kk., hol a kérdésnek gyakorlatilag teljes könyvszete is föl van sorolva).

Vértés Edit részletesen tárgyalja LAZICZIUS elméletét, mely szerint a **k*-nak és a **k*-($>\chi$ -)nak két külön fonémára való hasadása már az ugor alapnyelvben bekövetkezett, és ezt a föltevést elutasítja. E kérdésben egyetérték vele, s mindig is ezt vallottam (vö. Htört.² 123). Az a tény, hogy a velaris **k*- meg a palatalis **k*- ugyanolyan szétváló fejlődést mutat egyes vogul meg osztják nyelvjárásokban, mint a magyarban, nem jogosít föl arra, hogy a kérdéses spirantizációt az ugor korból datáljuk. Úgy vélem, egy hangtani változást nem szabad elszakítani más olyan, nagyjából egyidejűnek föltehető hangtani változásoktól, melyek a vizsgálttal kétségtelen rokonságot mutatnak. A finnugor mássalhangzók magyar nyelvi története számos példával szolgál

arra nézve, hogy fejlődésük általános tendenciáknak engedelmessé válik. Gondoljunk csak a nasalis + zárhang vagy affrikáta kapcsolatok denasalisatiójára, az egyszerű hangzóközi zárhangok spirantizálódására stb. Úgy vélem, a spirantizálódás előbb az egyszerű hangzóközi zárhangokon érvényesült, mégpedig, mint ezt másutt bizonyítani próbáltam, már az ugor nyelvi egység megbomlása után (MSFOu. 125 sz. 18). Ezek indukciója következtében terjedt át a szókezdő zárhangokra fokozatosan csökkenő hatóerővel: előbb a *p- vált *f*-fé, e változás ugyanis a kivételek ellenére elvben minden szókezdő *p-t érint; kissé fiatalabb a *k*- spirantizálódása velaris magánhangzó előtt, azaz az előbb említett általános fejlődéssel szemben részleges változás; a *t*- pedig érintetlen maradt a spirantizálódás szempontjából, vagyis az egyre gyengülő tendencia végül ható erejét elvesztette. Azt a kérdést, vajon a palatalis *k- és a velaris *k- már az ugor alapnyelvben külön fonémák voltak-e, nem lehet megközelítő biztossággal sem eldönteni, de a minket foglalkoztató probléma szempontjából ennek a fontossága igen csekély. Abban a kérdésben viszont, vajon van-e példa arra, hogy a szókezdő *k velaris magánhangzó előtt megmarad a magyarban, a tétel támogatására felhozott szavak etimológiájának lehet bizonyító ereje.

2. Ha az eddig elmondottak szempontjából lényegében egyetérték Vértés Edittel, ezt az egyetértést nem tudom kiterjeszteni további okfejtésére, mellyel a velaris magánhangzó előtti finnugor szókezdő *k-nak magyar történetét elemzi. Vértés Edit ugyanis úgy véli, hogy tüzetes vizsgálat után egyetlen olyan etimológia, melyet e mássalhangzó megmaradásának igazolására fölhoztak, sem bizonyul helyesnek.

Azok között az etimológiák között, melyeket tárgyal és cáfol, vannak olyanok, melyeket már régóta senki sem vesz komolyan számba, mint például *kofa* vagy *karcsú*. Néhány más olyan szót, mely a szókezdő *k szempontjából nem engedelmessé válik az általános tendenciának, a kifejező szavak csoportjába utal. Nos, ha megtörténik is, hogy egy-egy hangutánzó szóban nem megy végbe olyan fonetikai változás, mely megszüntetné vagy erősen gyöngíténé a szó kifejező jellegét, tanácsosabb ezt az elvet csak nagy óvatossággal és körültekintéssel alkalmazni. A kutató ugyanis nem egyszer hajlamos arra, hogy valóságnak vegyen egy-egy nagyon is szubjektív benyomást, melynek létrejöttében esetleg része van annak a talán tudat alatti igyekezetnek, hogy egy tétel támogatására bizonyítékok kerüljenek. A *fakad*-ban például ma semmi hangutánzást nem érzünk, holott finnugor őse — valami *pskks-féle — kétségtelen ilyen jellegű. Ha más kifejező szavak ellenállanak egyes hangfejlődési tendenciáknak, ez rendszerint azért történik, hogy kifejező jellegük fennmaradjon (illetőleg ez a kifejező jelleg áll ellent a tendenciának), s ezekben az esetekben ez a kifejező jelleg mindmáig fölismerhető. De például a *kúszik* ige, melynek finnugor etimológiáját Vértés Edit is elfogadja, egyáltalában nem minden kétségen felül kifejező — hangulatfestő — keletkezésű. De tegyük föl, hogy valóban ebbe a kategóriába tartozott, kifejező jellegét a *k- > *χ*- változás egy csöppet sem gyöngítette volna, sőt talán ellenkezőleg, még nyilvánvalóbbá tette volna. — Semmi valószínűség sem szól amellett, hogy a *kopik*, *kopasz* etimológiailag a *kopog* hangutánzó igével fűggenek össze, mely különben sem adatolható a XVI. századnál régebbi időből (régebben ebben az értelemben a *koltog* igét használták). Ugyanígy a *kopál*, *kovál* 'gesztenyét, diót burkából kifejt', *kopács* 'gesztenye, dió zöld burka' nem a *kopik* igehez fűződik. A *kopik*, *kopár*, *kopasz* jóval korábbi időből van adatolva, mint a *kopog*, mely könnyen sorozható a nagyszámú fiatalabb és hasonló alkatú hangutánzó igék közé, míg

kopasz, *kopár*, *kopács* fölépítésükkel is jóval régebbi korba tartoznak. — Ezzel szemben egyetértek Vértes Edittel a *kap* ige kifejező jellegére nézve, sőt hajlamos vagyok — legalábbis egyelőre — az ősi *k-t megtartó szavak közül kiemelni a *kajált* igét, mely a *kaj!* (~ *haj!*) indulatszó származéka, s ez a körülmény, valamint főleg esetleges szakrális jellege fejlődését külön utakon vezethette (PAIS: Kodály-Eml. 138 kk.), noha e szó történetében még egy s más tisztázandó. — Nem látok Vértes Edit érveiben, melyeket a *kum* ~ *hun*y közös etimológiája ellen hoz föl, semmi bizonyító erőt: az *m* ~ *ny* váltakozás ugyanabban a szóban a magyar nyelvtörténet során kialakulhatott (vö. pl. török *qaramıq* < m. *kanyaró*), semmi szükség sincs tehát a két alak magyarázatára külön etimont keresni. — A *kajla* és a *hajlik* közös eredete, úgy vélem, minden kétségen fölül áll, s a *kajlá*-nak a *hajlik*-tól független minősítése csak a bizonyítandó tétel támogatására jött létre. — A *kupa* finnugor etimológiáját nem lehet elutasítani csupán szóvégi *-a*-ja miatt, hiszen ez, mint közkeletű (egykor közkeletű) kicsinyítő képző kifogástalanul megmagyarázható. — Ami a *kíván* és a *hív* közös etimológiáját illeti, azt is tökéletesen elfogadhatónak tartom, de még ha a hiperkritika ezt elhárítja is, a *kúszik*, a *kum*, a *kajla*, a *kopik* és családja, a *kovál* és a *kupa* tökéletesen elegendő bizonyítékot szolgáltatnak a szókezdő velaris *k-nak az általános fejlődéstől eltérő megmaradására (két példa is elég volna). Azt, hogy ezekben az esetekben visszaütséni vagy nyelvjárási különfejlődéssel állunk-e szemben, nem könnyű eldönteni, de bizonyos mozzanatok, tények a második föltevést látszanak támogatni.

II.

I. A másik kérdés a szókezdő zárhangok magyar nyelvi zöngésülésére vonatkozik. A tény maga vitathatatlan, és nem is vitatja senki. Számos példát találunk arra, hogy a szókezdő finnugor *p-nek a magyarban *b*- felel meg az általános *f*- helyett, a finnugor *t-nek pedig *d*- a jóval számosabb változatlanul megmaradt *t*- mellett. Mégis két fontos részletkérdésben a vélemények eltérnek, mégpedig: 1. hogy e jelenség eredete a finnugor alapnyelv koráig nyúlik-e vissza; 2. hogy a magyar nyelvi szórványos zöngésülés összefüggésben van-e a permi nyelvekben megfigyelhető és ugyancsak szórványos hasonló jelenséggel. (A kérdés könyvészetére l. LAKÓ: NyK. LXIV, 56 kk.)

A közelmúltban LAKÓ GYÖRGY szentelt e kérdésnek részletes tanulmányt (i. h.; ALingu. XII, 225 kk.). E dolgozatban kimutatta, nézetem szerint teljesen meggyőzően, hogy a szókezdő zárhangoknak az a félzöngésedés, mely egy lapp nyelvjárára jellemző, semmi kapcsolatban sincs azzal a jelenséggel, mely a permiben meg a magyarban mutatkozik. — Ezzel szemben nem tudom elfogadni egyéb következtetéseit, melyek szerint a magyar szókezdő zárhangok zöngésülése nem nyúlhatna vissza a finnugor korba, s ennek folytán e jelenségnek semmi köze sem volna a permi zöngésüléshez, mely szintén fiatalabb jelenségnek bizonyulna.

Nem tudok elsősorban egyetérteni azoknak a módszertani elveknek nagy részével, melyeket Lakó alkalmaz a kérdéses jelenség vizsgálatára.

Először megállapítja, hogy azok, akik hajlandók ennek a zöngésülésnek közös permi—magyar eredetet tulajdonítani, a magyarban mindig csak a *p > *b*- és a *t > *d*- fejlődést említik, sohasem azonban a *k > *g*-t, mert erre nincsen példa. Márpedig különösnek tartja, hogy egy olyan nyelvjárásban,

mely hajlamos a szókezdő zárhangok zöngésítésére, ugyane tendencia érintetlenül hagyja a szókezdő **k*-t. — Valójában nem egy *g*-vel kezdődő magyar szó érdemelne meg tüzetesebb vizsgálatot (pl. *gaj*- ~ *kaj*- ~ *haj*- stb.). Az a tény, hogy a permi nyelvekben vannak a finnugor **k*-nak megfelelő *g*-k, arra figyelmeztet, hogy e vizsgálatot jó volna a magyarban is kiterjeszteni ebben az irányban. De minthogy ez az alapos vizsgálat mind ez ideig nem történt meg, jobb nem építeni kellőleg nem ellenőrzött etimológiákra. Tegyük föl, hogy valóban nincsen példa a magyarban ilyen **k* > *g*-változásra. Gondoljunk például arra, hogy a szókezdő **p*- és a szókezdő **k*-k egy része spirantizálódott, a **t*-ellenben és a **k*-k egy másik csoportja nem változott, anélkül, hogy ebben valami különöset kellene látnunk. Főleg egy szórványosnak maradt fejlődésben hasonló hiányokra mindig el lehetünk készülvé.

Később Lakó arra hivatkozik, hogy a közös magyar—permi zöngésülés támogatására felhozott szavak között egy sincs, mely a szókincs legősibb rétegébe tartoznék: nincs közöttük sem számnév, sem névmás, sem rokonságnév, sem testrészt jelentő szó. Félreértések elkerülése végett tisztázzuk a dolgot. Arról van szó, hogy a szókezdő zöngétlen zárhangok zöngésedése bekövetkezik-e egyes finnugor alapnyelvi nyelvjárásokban; elég tehát megállapítani ilyen zöngésedést kétségtelenül finnugor szavakban, anélkül, hogy szükséges volna visszamenni a szókincs legősibb rétegéhez. A finnugor kor utolsó századaiban vagy éppen századában teljesen közömbös a nyelvi fejlődés szempontjából, hogy egy-egy szó már több ezer év óta megvan a nyelvközösség nyelvében, vagy viszonylag újabb keletű. De nézzük meg a dolgokat kissé közelebről. A zöngésülés csak szórványos jelenség az összehasonlíthatatlanul nagyobb számú példával képviselt egyéb fejlődésvonalakkal szemben. (Ezekbe beletartozik természetesen a zöngétlenek változatlanul maradása is.) Nem tudom, melyik számnévre gondolt Lakó (tekintettel arra, hogy a **k* > *g*-re a magyarban egyébként sincsen igazolt példa, mint már említettük). A családi kapcsolatok kifejező szavak közül legfőljebb a *fi* (és családja) meg esetleg a *fél* vehetett volna részt a zöngésülésben. Ha a zöngésülés legalább 50%-os jelenség volna, még akkor sem volna meglepő, hogy éppen egy szó kimarad belőle. Hát még ilyen kis arányú változás esetében. Ami a test részeire vonatkozó szavakat illeti, ezeknek a száma az egész finnugor szókészlethez viszonyítva szintén csekély, mégis ott találjuk a *bőr* és a *bél* szót *b*-vel a **p*-helyett, de az sem volna meglepő, ha a 4—5 lehetséges példa között egy sem akadna. Ami pedig a névmásokat illeti, ott van az egyes 2. személyű hirtokos és igei személyrag, a *-d*, mely kétségtelenül a **t*. személyes névmás fejleménye, s ugyanazt a fejlődést mutatja, mint a *dug*, *daru* stb. Hogy itt nem kell valami **nt*-féle előzményt föltenni, azt bizonyítja a többes *-tok*, *-tek*, *-tök* változat, melynek szerkezete, mint a többi személyragé, egyes számú toldalék + *-k*. többesjel. Éppoly kevésbé lehet egy hangzóközi *t*-nek viszonylag kései egyszerű zöngésülésére gondolni, mely a korai magyar nyelvfejlődésbe, bárhogy csűrjük-csavarjuk a dolgot, sehogy sem illik bele. Az említett módszertani elv tehát semmiképp sem állja meg a helyét, rá építeni, pozitív vagy negatív érvként fölhasználni sehogy sem lehet.

Lakónak a harmadik, általános jellegű ellenvetése arra támaszkodik, hogy a legtöbb *b*, *d* (*g*) kezdetű szónak nincsen finnugor megfelelője a permi nyelveken és a magyaron kívül. Egyáltalán nem látom, hogy ez a tény mennyiben volna alkalmas cáfolni vagy akár csak gyöngíteni azt az elméletet, mely szorosabb kapcsolatot lát az előpermi és az előmagyar között.

Számomra azonban szinte a legmeglepőbb a következő érv, mely arra volna hivatott, hogy a magyar és a permi jelenség egymástól való függetlenségét bizonyítsa. Több *b* vagy *d* kezdetű szónak nincs megfelelője a permi nyelvekben (*dér, dermed, dug, búvik*), vagy permi megfelelőjük kezdő mássalhangzója zöngétlen (*bal, bél, daru*). Én úgy találom, hogy ez egészen természetes, és az ellenkezője, az tudniillik, hogy mind a permiekben, mind a magyarban mindig ugyanazok a szavak mutatnák ezt a szóeleji zöngésülést, valóságos csoda volna. Mert íme a tények: vannak a magyarban szórványos példák a szókezdő finnugor zárhangok zöngésülésére; s vannak ugyancsak szórványos példák ugyanerre a jelenségre a permi nyelvekben. Ezeket a tényeket többféleképpen lehet magyarázni. (Itt mellőzöm később elmondandó megfontolások alapján azt az elméletet, melynek értelmében a zöngésülés későn keletkezett volna egymástól függetlenül egyrészt a permi nyelvekben, másrészt a magyarban.) Más nyelvészeti megfontolások valószínűsítik, hogy az előpermiek lakóterülete szomszédos volt az ugorok magyar ágáéval. Az előpermiben és az előmagyarban ugyanabban az időben közös tendencia keletkezett, mely a szókezdő zárhangok zöngésülésére irányult, de ez a tendencia nem tudott kiteljesedni, a zöngés csak variánsképpen élt. Később, valószínűleg a finnugor egység fölbojlása után, mindkét csoportban a regresszív erők az esetek túlnyomó részében visszaállították az eredeti zöngétlent, néhány szóban azonban az újítás, a zöngésülés kerekedett felül és állandósult. Természetesen semmi ok sincs arra, hogy ezek a szavak mindkét nyelvi egységben ugyanazok lettek légyen. — Egy másik lehetőség a következő volna. Egy kisebb előmagyar—előpermi nyelvjárásban a zöngésülés általánossá vált, de a finnugor egység kettészakadása után ez a kisebb nyelvjárás, mely szintén kettéhasadt, megszűnt, beleolvadt egyrészt a permibe (előpermibe), másrészt a magyarba (előmagyarba), de mint ez rendesen meg szokott történni, átültetve néhány eltérő formát a győztes permi nyelvjárásokba, másokat pedig a fennmaradó magyar nyelvjárásokba. Azt azonban, hogy ezek a nyelvjárás pusztulását túlélő változatok, szavak ugyanazok lettek légyen a permiben is, meg a magyarban is, semmi ok sem követel, semmi sem valószínűsítheti.

2. Az elmondottak alapján az ember szinte hajlandó volna azt gondolni, hogy Lakó a finnugor alapnyelvet nem mozgásában, nem állandó átalakulásban levőnek fogja föl, hanem mint egy megállapodott, úgyszólván megdermedt valamit. De nem úgy áll a dolog. Hozzáteszi ugyanis, hogy csak akkor tulajdonítana némi bizonyító erőt az idézett példáknak, ha megcáfolhatatlan érveink volnának a magyar—permi szókezdő zárhangok közös zöngésülésére. Mint-hogy azonban éppen ezt a kérdést szeretnők eldönteni éppen a kérdéses példák vallatóra fogásával, azt hiszem, Lakónak ezt a kijelentését úgy kell értenünk, hogy ezek az etimológiák véleménye szerint nem szolgáltatnak megdönthetetlen bizonyosságot. Persze nem tudom, hogy egyáltalában milyen érvek adhatnának kétségbevonhatatlan bizonyosságot. E bizonyosság helyett mi megelégszünk, mert a dolog természeténél fogva meg kell elégednünk, a valószínűséggel, egy föltevással, amely hozzáillik a tényekhez, kizárva más föltevéseket. Márpedig a kérdéses tények könnyen érthetők, ha fölteszünk egy részleges zöngésülést az előpermiben meg szomszédóságában, az előmagyarban, vagy valamely nyelvjárásukban. Én nem látok más föltevést, amely ugyanilyen mértékben illenék a tényekhez.

Az elmondottak után talán fölösleges megemlíteni az utolsó elvi ellenvetést, azt, hogy a permi nyelvekben akadnak zöngés mássalhangzóval kezdődő

szók, melyeknek zöngétlen mássalhangzóval kezdődő variánsaik is vannak. Ebben nincsen semmi meglepő, nincs benne a legcsekélyebb ellentmondás sem a mi föltevésünkkel szemben. Sőt azt is elfogadhatjuk, hogy egyes esetekben a zöngésülés lehetőzt fiatalabb jelenség is. Ebben sem volna semmi meglepő, s ez sem esnék ellenérvként a latba.

Lakó igen nagy szolgálatot tett a magyar nyelvészetnek azzal, hogy nagyon alapos vizsgálatnak vetette alá mindazokat az etimológiákat, melyek szóba kerülhetnek a minket itt foglalkoztató kérdésben. És tette ezt azzal a mély szakismerettel, szigorú módszerességgel, fölényes biztonsággal, mely őt közismerten jellemzi. Lehet, hogy nem minden részletben értek vele teljesen egyet, ez azonban az itt vizsgált probléma szempontjából lényegtelen. Bár Lakó igen sűrű szemű rostát alkalmaz, kétségbevonhatatlan példák maradnak mind a $*t- > d-$, mind a $*p- > b-$ fejlődésre a permiben is, a magyarban is.

3. Bár az eddigiekben már voltaképpen állást foglaltunk abban a kérdésben is, milyen korba tennők ezt a zöngésülést, ebből a szempontból még egyéb megfontolások is felhasználhatók.

Lakó csatlakozik ITKONEN és STEINITZ véleményéhez, akik ezt a jelenséget a hangzóközi, zöngés zárhangok hatásával magyarázzák, azon zárhangokéval, melyek mind a permi nyelvekben, mind a magyarban a nasalis + zöngétlen zárhang kapcsolatának fejlődésével keletkeztek ($*mp > b$; $*mt, *nt > d$; $*nk > g$). Lakó azonban tovább megy, arra gondol, hogy a hasonító hatás bekövetkezhetett már akkor, amikor az említett nasalis + mássalhangzó kapcsolatok még az $*mb, *nd, *ng$ fokon voltak. Ez ellen semmi ellenvetésem sincs. E magyarázat azonban kétségtelenül a finnugor alapnyelv korába visz vissza, mint ahogyan megkíséréltem másutt kimutatni (MSFOu. 125. sz. 15–8). Azt hiszem azonfelül, hogy a hangzóközi $*p, *t, *k$ spirantizálódását megelőzte a finnugor korban e mássalhangzók zöngésülése: $*-b-, *-d-, *-g-$. Ezek idézték elő a szókezdő zöngétlenek szórványos zöngésülését, mint — az eltérő eredmények ellenére — később a hangzóközi zöngés (< zöngétlen) zárhangok spirantizálódása indíthatta el a szókezdők részleges spirantizálódását. Az egész jelenségben tehát a zöngétlen zárhangok módosulására irányuló tendencia kiterjedését látom. De egyetértek abban is Lakóval, hogy más zöngés mássalhangzók — így r, l — is ugyanezt a szerepet játszhatták. Mégis a szóbeljeji zöngések hasonító hatása csak elindította a folyamatot. A szókezdő zöngétlen zárhangok zöngésülése kiterjedt azután olyan esetekre, ahol nemigen lehet egy másik zöngésnek a hasonító hatására gondolni, mint ahogyan azt a $-d$ birtokos és igei személyrag mutatja. Másrészt föl kell tenni, hogy ez a tendencia elgyengült, mielőtt általános érvényre jutott volna. Mindenesetre gyakorlatilag már megszűnt hatni, amikor az ősmagyar kor első századaiban a zöngétlen mássalhangzók meglehetősen ritkák voltak a szó belsejében. Egy bizonyos időben a finnugor alapnyelvben a harc a zöngés és zöngétlen között éles lehetett, noha a szó elején a zöngétlennek a győzelmével végződött.

Lakó a szókezdő zárhangok zöngésülését az ősmagyarba helyezi, amikor az ugor egység már fölbomlott volt. Nos, egy dolog bizonyos, mégpedig az, hogy a $*p- > b-$ változásnak meg kellett előznie a $*p- > f-$ spirantizálódást. Láttuk, hogy a szókezdő zárhangok spirantizálódását annak a tendenciának a tovább terjedésével magyarázhatjuk, amely átalakította a hangzóközi $*-b-$ (< $*-p-$), $*-d-$ (< $*-t-$), $*-g-$ (< $*-k-$) hangokat réshangokká. A szókezdő $*p > f$ változás, minthogy gyakorlatilag általánosnak tekinthető, megelőzte a $*k- > \chi-$ változást, amely csak részleges. Viszont a $k- > \chi-$ változás

föltétlenül lezáródott már a török hatás fénykorában, minthogy a *q*-kezdetű török szavakban *k*-t találunk (*karó, kapu, korom* stb.), a kivételeket (*harang* és *homok*) részben emiatt, de egyéb okokból is egy, talán ezer évvel régebbi időbe kell utalnunk. A **p- > f-* változásnak tehát az ősmagyar kor legelső századaiban kellett bekövetkeznie. Semmi sem mond tehát ellent annak a föltevésnek, hogy a szórványos **p- > b-* változást, mely a **p- > f-*-nél jóval régibb, a finnugor alapnyelv koráig vigyük vissza. Ha ez így van a **p- > b-*-re vonatkozólag, semmi okunk sincs rá, hogy a *t- > d-*-re ugyanezt ne fogadjuk el, amivel persze nem akarom azt állítani, hogy ilyesfajta változások elszigetelten jóval később is ne keletkezhettek volna. Mindenesetre a *-d* birtokos és igei személyrag bizonyítja a zöngésülés igen nagy régiségét. S végül e megfontolásokkal összhangban van az a tény, hogy a permi nyelvek, melyeket számos egyéb jelenség is szorosabban fűz össze a magyar nyelvvel, ugyancsak ismerik ezt a szórványos fejlődést.

Lakó egy másik föltevést is ajánl, melynek értelmében a **p- > b-* változás okát a megmagyarosodott török népi elemek kétnyelvűségében kellene keresni. E török elemek, Lakó szerint, nem tudták kiejteni a *p*-t, hanem *b*-vel helyettesítették, s azután a magyarok, utánozva őket, szintén rákaptak volna e hibás ejtésváltozatra. Nem akarom különösen hangsúlyozni, mennyire valószínűtlen általában egy ilyen természetű föltevés, csak azt jegyzem meg, hogy ennek az elgondolásnak az értelmében nyelvünk már az ősmagyar kor kezdetén igen erős török hatásnak lett volna kitéve. Nekem ugyan mindig az volt a véleményem, s ezt ismételtelen kifejtettem, hogy a magyar szókincsben van egy szerény török eredetű réteg, mely ebbe a korai időbe tartozik, mégsem vélem elfogadhatónak azt a fölfogást, mely szükségszerűen ilyen régi időben ilyen széleskörű kétnyelvűség, illetőleg ilyen tömör török hatás föltevésével járna. Ilyen hatásnak számos nyomot kellett volna hagynia nyelvünkben, legalább a szókincsben. Ezzel szemben 5—6 (esetleg 7—8) szót ha tudnánk idézni, mely kisebb-nagyobb valószínűséggel valóban honfoglalás előtti török jövevény-szavainknak nagy tömegénél jóval régibb rétegbe utalható.

Azt hiszem tehát, hogy egyelőre semmi sem cáfolja azt a fölfogást, mely a szókezdő zárhangok szórványos zöngésülését jelentékeny részben ősi nyelvjárási eredetű és közös permi—magyar jelenségnek tartja.

BÁRCZI GÉZA

Régi térképek nyelvjárástörténeti tanulságaiból

1. A helyhez kötött adatokkal dolgozó nyelvjárási hangtörténet módszertana egyre jobban kikristályosodik. Sokféle forrásanyagot tartunk már számon. De akadnak még mellőzött, kiaknázatlan források is. Ez alkalommal a régi térképeken található földrajzi nevek fölhasználásának lehetőségére kívánom ráirányítani a figyelmet. Egyúttal egy olyan nyelvjárási jelenség történetére világítanék rá, melyet a nyelvjárási hangtörténet eddig más oldalról próbált megközelíteni.

2. A földrajzi neveknek, helyneveknek nagy előnyük más nyelvemlékanyaggal szemben, hogy általában elég könnyen azonosíthatók a maiakkal, azaz lokalizálásukat magukban hordozzák. A nyelvi norma kialakulása után

azonban csak azoknak a helyneveknek van igazi nyelvjárástörténeti értékük, amelyek aránylag szűkebb területen ismertek, az elnevezett hely jelentősége kicsi.

A nyelvi norma kialakulása előtti időből például KUBÍNYI LÁSZLÓ kutat föl olyan földrajzi neveket, melyek Zala megye XIII—XV. századi nyelvjárási viszonyaira vetnek fényt. (Pais-Eml. 453—8). BENKŐ LORÁND nyelvjárástörténeti tankönyvében is vannak hasonló részletek (Nyjtört. 73, 74 stb.).

A régi térképek helyneveinek értékesítése nem új gondolat. BÁRCZI Honterus térképéről idézi a *Schvk* 'Csik megye' adatot (Htört.² 28; vö. még MELICH: SzilyEml. 33).

3. Térképrajzolásunk történetéről már megjelent jó összefoglaló munka: ez FODOR FERENC műve (A magyar térképírás. Bp., 1953.). Ennek és O. HARMOS ELEONÓRA tanulmányának (Térképészeti Közlöny I, 3. füzet [1931.]) alapján összefoglalom a legszükségesebb ismereteket.

Első nagy térképkészítőnk LÁZÁR DEÁK. Bakócz Tamás titkára volt, az egész országot beutazta. Vázlatát a kiadás előtt T a n s t e t t e r G y ö r g y osztrák matematikus rajzolta és dolgozta át. A többszáz helynevet feltüntető nagyalakú térkép először 1528-ban jelent meg Ingolstadtban. Kimutatható, hogy ezután százötven évig szinte minden Magyarországról készült térkép rajzolója közvetlenül vagy közvetve az ő hatása alatt áll, belőle merít, helyneveit átveszi, bár esetleg kiigazítja (vagy elrontja). Ez a térkép az alap, melyet kiegészítenek, vagy — eltorzítanak. Tudniillik Lázár deák térképe érdekes módon nem északi, hanem északkeleti tájolású, s ezt követői nem veszik figyelembe. Így közeli helységek a rajzban egymástól távolabbra is kerülhetnek és fordítva.

A ritka becsű térkép helyneveit a maiakkal OKOLICSÁNYINÉ HARMOS ELEONÓRA egyeztetette (i. h. VI/b. melléklet). Tanulmányának ez a része nem kifogástalan. Itt-ott hibásan olvassa a helyneveket. Például *Belnomos*-t olvas *Beluomos* helyett, *Bukowonia*-t *Bakowonia* helyett stb. Olykor egészen nyilvánvaló egyezéseket hagy megfejtetlenül. A Vértes hegységben levő *Tzogake* nyilván nem más, mint *Csókakő*, *Bozas* a Tisza—Duna—Maros szögében pedig *Buziásfürdő*. Vannak meglehetősen megokolatlan egyeztetései is. Fejér megyében a latinositott *Centum Colles*-t nem tudni miért — *Martonvásár*-ral azonosítja a magától értetődő *Százhalombatta* helyett. Az egyébként helytelenül is olvasott *Orazad*-dal (helyesen: *Drazad*) kapcsolatban *Daróc* vagy *Dárda* Baranya megyei kisközségekre gyanakszik az azóta elpusztult, de a középkorban jelentős — akkor Valkó megyei — *Drászád* ~ *Drávaszád* helyett (vö. CSÁNKI II, 281).

A második nagy név LAZIUS FARKAS, azaz Wolfgang Lazius. Bár FODOR (i. m.) talált érvet Lazius magyar volta mellett, a kérdést nem tekinti eldöntöttnek. Inkább hazai szász lehetett. Az osztrákok magukénak vallják. Lazius elismeri, hogy látta Lázár deák térképét. Lázár deákot egyébként megvetően „valamiféle hun”-nak titulálja. Mind térképe megrajzolásában, mind a bejelölt helyneveken és hangalakjukon kétségtelenül látszik elődjének a hatása. De nem követi Lázár deákot szolgáian. Újabb helyneveket is ad; a már meglevőket sokszor módosított hangalakkal közli. Elődje magyar helyneveit gyakran németekkel cseréli föl. Térképéről azt állítja, hogy az egész országnak megyéről megyére történő bejárása és fölmérése után készítette. Munkája 1556-ban jelent meg. Én a hasonmás-kiadást használtam (OBERHUMMER—WIESER, Die Landkarten des W. Lazius. Innsbruck, 1906.).

A fontosabb későbbi térképek egész sora támaszkodik Lázár deákra és Laziusra. Ilyen az ORTELIUSÉ (1570.; én az 1579-i kiadást láttam) és MERCATORÉ. Mercator atlaszában 1585-től kezdve található meg Magyarország térképe, a korábbi kiadásokban még nem (az 1606. évi kiadást használtam).

Átvizsgáltam néhány későbbi, kisebb jelentőségű és Laziusra támaszkodó térképet is. Közülük kiválik HEVENESI GÁBOR 1689-ben megjelent *Parvus Atlas Hungariae* című műve. Ennek a kéziratába is belenéztem (EgyKvt.). HEVENESI — FODOR szerint — Laziust erősen átdolgozza, kritikus szemmel rostálja meg adatait.

Ejtsünk néhány szót a harmadik nagy névről, SAMBUCUS, vagyis ZSÁMBOKI JÁNOSRÓL! Meglehetősen önálló térképrajzoló. Az ő térképe szintén nagy hatású. Ez a térkép a másik kettőnél sokkal kisebb, s így lényegesen kevesebb helynevet tartalmaz. Ez a névanyag eléggé egységes hangalakú, az előző kettőnél sokkal kevesebb nyelvjárásosságot mutat. Ennek nyilván az lehetett az oka, hogy a térképrajzoló triász három tagját: Lázár deákot, Laziust és őt összehasonlítva, ő élt benne leginkább az egységesülő magyar kultúrában, s így őrá hathatott legerősebben az akkor kialakuló nyelvi norma. Ezért az ő térképét nyelvjárástörténeti célokra alig használhatjuk föl. — A térképeket egyébként az Országos Széchényi Könyvtár térképtárában kaptam kézhez, az ott dolgozó kartársak segítettek felvilágosításaikkal. Szívességükért itt mondok köszönetet.

4. Az idézett szerzők térképeiről gyűjtött adatokkal a labialis $\bar{a}$ -zás történetéhez kívánok hozzászólni. BENKŐ LORÁND szerint ez a jelenség nem közelíthető meg a nyelvemlékek felől (PaisEml. 81—9). De hogy ez nem egészen így van, arra még ugyanebben a cikkében ő maga is utal, mikor megemlíti KNEZSA ISTVÁN régi *oo*-s adatait, melyek valószínűleg $\bar{a}$ -t jelölnek (88; vö. még BENKŐ: MNy. XLIX, 20).

Az első felvetődő kérdés tehát az, hogy mennyire jelöli az írás ezt a jelenséget. A nyelvjárásban beszélő tanulók helyesírási hibáiról szóló dolgozatomban (Nyr. LXXXII, 336) foglalkoztam ezzel a problémával. Adatokat közöltem arra vonatkozólag (jóval többet is közölhettem volna), hogy a zárt-labialis $\bar{a}$ -zó, $\acute{o}$ -zó rétsági járásban az iskolások a nemzeti nyelvi $\acute{a}$ -k helyén olykor tisztán és világosan *o*-t, *ó*-t írnak. Természetesen csakis a kalligráfiailag, betűszándék szempontjából egyértelmű példákat soroltam fel. Amit pedig *m a*, a norma erős befolyásának és behatolásának idején is leírnak, azt a XVI. században is le kellett írniuk, ha egyáltalán megvolt a szóban forgó jelenség. Le is írták. A Börzsöny vidékén keletkezett kiadatlan nyelvemlékekből számos ilyet összegyűjtöttem disszertációmban (kézirat). Néhányat idézek: Drégelypalánkról 1659-ből: *ighassogh*, 1792-ből: *Zsók, Zak 'zsák'*; Rádról 1773-ből: *Balós 'Balázs' (kétszer), végyozni 'vigyázni'*; Vácról 1803-ből: *Voczi 'váci'*; stb.

A második kérdés: föltesszük ugyan, hogy a térkép $\acute{a}$ helyén *o*-t mutató adatai labialis-zárt $\acute{o}$ -zásról, $\bar{a}$ -zásról tanúskodnak, de vajon magyar jelenség-e ez? A térképeket bajor—osztrák nyelvterületen adták ki, ott eléggé erős az irodalmi német $\acute{a}$ -val szemben az $\acute{o}$ -zás. Nem a rajzoló, metsző, nyomdász vagy korrektor német nyelvjárási sajtáságáról van-e szó az idézendő alakokban? E föltevésnek már önmagában sincs túl nagy valószínűsége, de tökéletes cáfolat az, hogy a térképek német helyneveiben és közszevaiban $\acute{a}$ helyén sehol sincs *o*. Lázár deáknál például: *Gran* (Esztergom), *Rab* (Győr), *Baden* (Alsó-

Ausztriában); *Warhaftige, gerad, Mittag* stb. Laziusnál: *Gran, Rab, Langtal* (Erdélyben), *Kirchsclag* (Alsó-Ausztriában).

Harmadik kérdésünk: az *á* helyén mutatkozó *o*-k vajon nem minősíthetők-e íráshibáknak, van-e egyáltalán közük a nyelvjárásossághoz? Nem a rajzoló vagy metsző tévedesei-e? Lázár deák térképén mai magyar nemzeti nyelvi *á* helyén több mint 10 esetben van *o*. De tagadhatatlan, hogy az *a*-k helyén is találni *o*-kat. Ezek magyarázata kétségtelenül befolyásolja a mai *á*-k helyén *o*-kat mutató alakok értelmezését és értékelését.

Az *a*-k helyén *o*-t mutató formák jelentős hányada semmiképpen sem lehet íráshiba, hanem régebbi zárt *o*-zó alakok megőrződése. Ez a megállapítás könnyen igazolható, ha a térkép adatait akár CSÁNKIÉVAL vetjük össze, akár az etimológiájukra mutatunk rá, bár néha még ez is felesleges, mert szakkörökben a zárt alak közismert is lehet. CSÁNKI gyűjtéséből inkább csak a megőrződéses zárttságot igazoló adatokat közlöm. Lássuk most már az ide vonatkozó anyagot: *Bodolo* (*Badoló* Bereg m.) ~ 1280, 1355, 1463: *Budulou*; 1355: *Bodolo* (CSÁNKI I, 414) | *Bodomir* (*Budamér* Sáros m.) ~ 1427: *Bodomer*; 1462: *Bodomir* (CSÁNKI I, 291) | *Colotzia* (*Kalocsa*; közismert zártság) | *Kutos* (ma *Tótkutas*-puszta *Tótkomlós* és *Hódmezővásárhely* közt) ~ 1446: *Kwthus*; 1471: *Kwthos* (CSÁNKI I, 699) | *S. Jacob* (*Szentjakab, elpusztult, Nagyiván és *Igar* közt, vagy *Eger* környékén volt *Heves* megyében. — Vö. latin *Iacobus*) ~ 1336: *Scentiacab* (CSÁNKI I, 71) | *S. Jakob* (*Szentjakab*-puszta *Gödöllő* mellett) ~ 1430: *Zenthicab* (CSÁNKI I, 34) | *Jakob* (*Zagyvaszentjakab* *Heves* m.) ~ 1423, 1472: *Zenthycab* (CSÁNKI I, 70) | *Torankut* (*Tavankút*, puszta *Szabadka* környékén) ~ 1439, 1478: *Towankwth*, *Thowankwth* (CSÁNKI II, 191) | *Zonda* (*Szanda* *Nógrád* m.) ~ 1387: „*Castrum Zonda*”; 1439: „*Oppidum Zonda*”: számos *o*-zó alak, viszont *a*-zó egyáltalán nincs! (CSÁNKI I, 91, 93) | *Baronia-war* (*Baranyavár* *Baranya* m.) ~ 1455: „*Castellum Baronyavar*”; 1472: „*Castell. Baranyavar*” (CSÁNKI II, 454). — Máshol a zárt *o*-zó alak oka az, hogy Lázár deák a szlávos helynévformát használja: *Bonytz* (*Bajmóc* *Nyitra* m.) ~ LIPSZKY: *Bojnice* (szlovákul) | *Oponitze* (*Vicsápapáti* *Nyitra* m.) ~ LIPSZKY: *Oponice* (szlovákul). — Megőrződés vagy nyelvjárásosság lehet még: *Czatoi* (*Csataj* *Pozsony* m.) | *Fogaros* (*Fogaras*) | *Zomarkuth* (elpusztult helység *Somogy* megyében *Somogyvár* környékén (vö. CSÁNKI II, 642; O. HARMOS ELEONÓRA szerint esetleg a mai *somogyi Mélykúttal* azonosítható) ~ 1336: *Zamarkuth*; 1411: *Zamarkuth* (CSÁNKI II, 642): de vö. olasz *somaro* ~ szlovén *somar* ~ magyar *számár* (SzófSz.) | *Zarwotzo* (*Szarvaszó* *Máramaros* m.) ~ 1390: *Zarwazow*; 1461: *Sarwazo* (CSÁNKI I, 452): de l. az *aszó* származtatását (BÁRCZI, TihAl. 33).

Vannak aztán O. HARMOS ELEONÓRÁNAK téves lokalizálásai is. Például Lázár deák *Czokvan* helyneve nem feltétlenül azonos a *Temes* megyei *Csakovár*- vagy *Csaková*-val: szerintem lehet a szintén bánáti *Csoklanecz* is (vö. LIPSZKY). Bár a következő esetekben is szóba kerülhet más ok, ezekben már föl kell tennünk az íráshiba, betűtévesztés lehetőségét is: *Bubutza* (*Babolcsa* *Somogy* m.) | *Bakowonia* (*Bakabánya*) | *Hroisor* (*Hrabicsó* *Bars* m.) | *Irsozeg* (*Isaszeg*) | *Zalotna* (*Zalatna* *Alsó-Fehér* m.). Néhány esetben O. HARMOS ELEONÓRA olvasatai hibásak: *Motas*-nak olvassa a némileg elmosódott *Makad*-ot (*Makád* *Pest* m.). *Monia*-nak a *Mania*-t. Ez utóbbinak a *helyhez* kötése is rossz. A *Mania* nem lehet azonos a mai *Veszprém* megyei *Manó*-majorral, melyet sem CSÁNKI, sem LIPSZKY nem említ. Azonos viszont a középkorban jól ismert szintén *Veszprém* megyei *Máma* („*villa Mama*”) községgel, mely

a török időkben elpusztult, de templomának romjai ma is láthatók Fűzfő-fürdőtelepen (vö. Balatonalmádi és környéke. Bp., 1958. 32—3).

A labialis $\bar{a}$ -zást sejtető adataink biztosabb olvasata érdekében azt is érdemes megnéznünk, hogy használ-e Lázár deák *o*, *ó* hang jele helyén *a* betűt. HARMOS helytelen olvasatait mellőzve (*Czarba*-t olvas *Czorba*, *Ozara*-t *Ozora* helyett), a következő eseteket találtam: *Beregza* (*Beregszó* Temes m.); *Dab* (*Tiszadob* Szabolcs m.); *Janashida* (*Jánoshida* Szolnok m.); *Kamlos* (*Komlós* Bereg m.); *Lugas* (*Lugos*); *Tzokanaerde* (*Csokonyaerdő* Szigetvárról nyugatra). E 6 adat némelyike szintén tükrözhet nyelvjárási kiejtést, noha sem *Tiszadob*-nak, sem *Jánoshidának*, sem *Csokonya*-nak nincs CSÁNKI gyűjtésében nyílt *a*-zó alakja (vö. I, 512, 668, II, 598).

5. Térjünk most már rá a labialis $\bar{a}$ -zást, $\bar{o}$ -zást sejtető adatokra: *Arokzalos* (*Jászárokszállás* Szolnok m.); *Bakowonia* (*Bakabánya* Hont m.); *Beluomos* (*Bálványosvár* Szolnok—Doboka m.); *Kameros* (*Pusztakamarás* Kolozs m.); *Nidzalos* (*Négyszállás*, ma Jászberény tartozéka); *Varson* (*Varsány*-puszta Pest m.: nem *Dunavarsány*?); *Vibonia* (*Újbánya* Bars m.); *Volkon* (*Volkány* Brassó m.); *Vorkon* (*Tiszavárkony* Szolnok m.) | *Warson* (*Ófazekasvarsánd* Arad m.); *Zirok* (*Szirák* Nógrád m.; egy másik *Zirok* Eger közelében, ez a Heves megyei *Sírok*-kal azonos). Ezek közül a helynevek közül sok szerepel CSÁNKI művében is: ott nincsenek olyan alakjaik, melyekben a mai *á* helyén *o* betű volna.

Lázár deák követőinek a térképein az *á* helyén *o*-t mutató helynevek: a) részben *o*-sak maradnak; b) másrészt esetleg *a*-ra helyesbit a szerző; c) az is megtörténhetik, hogy más — idegen, német stb. — néven szerepel később a település; d) olykor-olykor hiányzik az illető helység (ne felejtjük el, hogy Lázár és Lazius térképe ugyan még nagyalakú, de a követőiké már nem!); e) végül részben Laziustól kezdve, részben később vagy tőle függetlenül ú j *o*-s adatokat is találunk az ország bizonyos területein. A legutóbbi csoportból kiemelkedik HEVENESI Atlas Parvus Hungariae című (1689.) műve, rengeteg új *o*-s adatával (kéziratában szintén úgy, vö. EgyKvt. Coll Hevenesia Tom. 91.). Hevenesi műve azt sejteti, hogy a nyugat-dunántúli szerzőnek palócos nyelvű adatközlői lehettek, hiszen valószínűtlen azt feltennünk, hogy a XVII. század végén pl. Csík megyében is erős labialis $\bar{a}$ -zás lett volna, vö. a kéziraton: *Vaslob* (*Gyergyóvasláb*), *Szorhegy* (*Szárhegy*), *S-Cosmos* (*Csíkkozmás*) stb. Az *ó* művének további felhasználását ezért mellőzzük.

Lázár deák labialis $\bar{a}$ -zásra gyanús adatai követőinél így fordulnak elő: *Arokszállás*: Lazius: *Arokzaloz*; ORTELIUS (Antorf, 1579.): *Arokzalzo* (!) nyilvánvaló betűcserével; MERCATOR (Amsterdam, 1606.): *Arokzalos*; KREKWITZ, Richtige Beschreibung des Königreichs Hungarns (Frankfurt, 1685.): *Arokzalos*; FRIDERICUS DE WIT, Regnum Hungariae (Amsterdam, 1698.): *Arochzalos*; stb. — *Bakabánya*: már Lázárnál is romlott formában, a későbbi szerzők általában a németes nevet használják: Lazius: *Bukancz*; Ortelius (1579.): *Bukacz* ~ Krekwitznél (1685.) nem is *o*-val, hanem *u*-val: *Bacowunia*. — *Bálványosvár*: az átnézett térképeken nincs rajta. — *Négyszállás* (Jászberény része): Mercator (1606.): *Nidzalos*; CHIARELLO, Historia degli avviniamente. . . (Velenca, 1687.): *Nidzalos*; de Wit (1698.): *Nedzaloz* (már *é*-zó adat, de az *o* marad!) ~ más térképeken ez a helység vagy nincsen rajta (pl. Ortelius), vagy más néven tűnik föl, pl. FERNANDO BERTELI . . . ? (1565.): *Brinsalás* 'Jászberény'. — *Pusztakamarás* a későbbi térképeken nincs feltüntetve. — *Újbánya*: Lazius: *Vybania*; Ortelius: *Vibania*. — *Varsány*-puszta vagy

Dunavarsány: Lazius: (romlott) *Worazon*; Ortelius: *Worazon*. — *Varsány vár*, azaz *Ófazekasvarsánd* (Arad m.) több későbbi térképen szerepel, de sem Lazius, sem Ortelius, Mercator és de Wit térképén nincs az *á* helyén *o*. — *Volkány* Brassó m. magyar nevének nincs a többi átvizsgált térképen. — Lázár deák még feltünteteti *Szirák*-ot (Nógrád m.) is, *Sirok*-ot is (Heves m.), bár azonos betűalakokkal. Utódainak térképein csak egy ilyesféle helynév van.

A fentiekhez még hozzá kell fűznöm azt is, hogy a *bánya* és *szállás* utótagok mind Lázárnál, mind a többiekénél előfordulnak *m* á *s* helynevekben nem *o*-s alakban is: Lázár: *Bakowonia*, *Vibonia* ~ *Felsebania*, *Keresbania*; továbbá *Arokzal*, *Nidzál* ~ *Laioszalas* stb. Tehát nem állná meg a helyét az *a* feltevése, hogy valamiféle latinos—görögös alakok létrehozására irányuló törekvés eredményei az *o*-s formák.

Vannak olyan helynevek, amelyeknek mai *á*-it Lázár deák térképe még nem *o*-val jelöli, de a későbbi térképeken már *o*-s formákat láthatunk: *Alpár*: Lázár: *Alparalso*, *Alparfelse*; 1372: *Alpar*; 1488: *Felalpar*; 1354: *Halsoalpar* (CSÁNKI I, 667) ~ Lazius: *Alpor also*, *Alporfewlso*; Ortelius: *Alporalso*, *Alporfewlso*; DOGLIONI, L'Ungheria (Venecia, 1595.): *Alporalso*, *Alporfewlso*; Mercator: *Alporalso*, *Alporfewlso*; Bellum . . . Oesterreichisches Lorbeerkrantz (Frankfurt, 1626.): *Alporalis* (!), *Alpocelso* (!); Chiarello (1687.): *Alporalso*; de Wit (1698): *Alporalso*, *Alporserolso* (!); ABELLINUM, Theatrum Europaeum (Frankfurt, 1618—1778.): *Aporalso* (!), *Alpocelso*; stb. — *Bánmonostor* (*Banoštor* Szerém m.): Lázár: *Banmonsto* (!); 1476: „Canthor de *Banmonostra*”; 1493: „Lector de *Banmonostra*” (CSÁNKI II, 234) ~ Lazius: *Bonmonstor*; Mercator: *Bon Monstor*; BERTII, Commentarium rerum germanicarum (Amsterdam, 1632.): *Bon Monster*; Krekwitz (1685.): *Bon Monster*; de Wit (1698.): *Bonmonstor*; stb. — *Borbánd* (Alsó-Fehér m.): Lazius: *Borbond* — *Karánsebes*: Lázár: *Karansebes*; Mercator (1606.): *Karansebes*; Krekwitz (1685.): *Karansebes*; stb. ~ Lazius: *Karomsebes*; Ortelius: *Karomsebes*; de Wit (1685.): *Karomsebes*. — *Lajosszállás* (puszta Csongrád megyében): Lázár: *Laioszalas* ~ Lazius: *Lajoszalloz*; Mercator (1606.) *Lajoszalloz*; Krekwitz (1685.): *Lajoszalloz*; Abellinum (1618—1778.): *Lajoszalloz* (!). — *Rád* (legújabbban Pest m., régebben Nógrád m.): Lázár: *Rád*; 1395, 1422: *Raad* (CSÁNKI I, 105); Lazius térképen nem szerepel. ~ Mercator (1606.): *Rod*; Krekwitz (1685.): *Rod*. — *Zalánkemén* (Szerém m.): Lázár deák: *Salán kemen*; Mercator: *Salankemen* ~ 1072: *Zalankemen*; Anonymus: *Zolonkaman* (!); 1309: *Zalankemen* (CSÁNKI II, 237) ~ 1280: *Zolunkemen* (uo.); Krekwitz: *Solunkemen*.

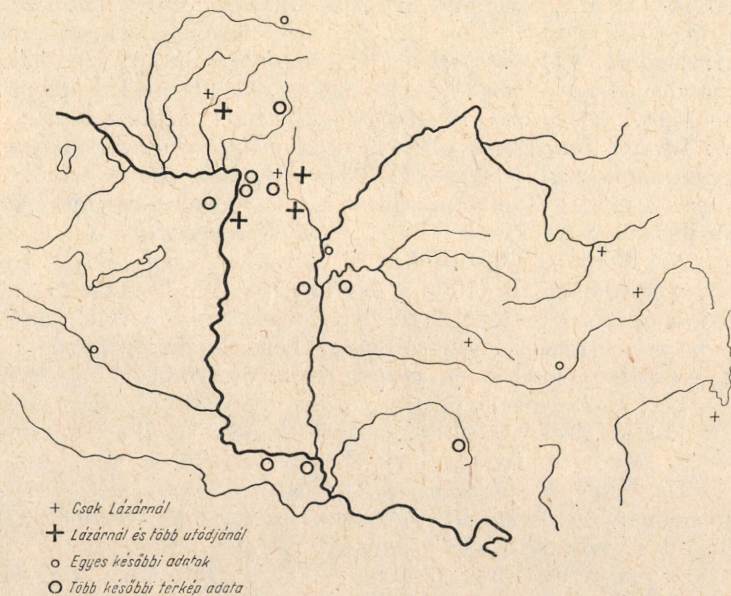
Noha *Vác* mai német neve *Waitzen*, s azt is említettem, hogy egyébként a hazai német helynevekben nincs *á* helyén *o*, mégis az előbbieknél óvatosabban kell kezelniük a következő adatokat: Lázár: *Vacia* ~ Lazius: *Woczen*, *Vacia*; Ortelius (1579.): *Woczen*, *Wacia*; Mercator (1606.): *Wotzen*, *Vacia*.

A tárgyalandó helynevek harmadik csoportjába sorolom azokat, melyek Lázár deák térképén még föl sincsenek tüntetve, de a későbbiek némelyikén már *o* jel van a helynév mai *á*-ja helyén: *Liptóújvár*: SEBASTIAN MÜNSTER, Cosmographia universalis (Basel, 1552.): *Wiuor* (ez a térkép még Laziusé előtt jelent meg). — *Lónyabánya*: Mercator (1606.): *Lonia bonia* (de uo. *Fewlsebania*, *Banya*, *Zatmarbanya*, *Vybania*, *Bacovania*); Krekwitz (1685.): *Loina Bonia* (uo. *Vybania*). — *Varsány*-puszta (Szolnok m.): Lazius: *Varson*. — *Zákány* (Somogy m.): 1325: „Castrum *Zakan*”; stb.; 1450: „Opp. *Zakaan*” (CSÁNKI II, 575) ~ Lazius: *Sakhon*. — *Zsámbék* (Pest m.): Lazius: *Sombok*; Ortelius: *Sombok*; Mercator (1606.): *Sombok*; Krekwitz (1685.): *Sombok*;

Chiarello (1687.): *Sombok*; de Wit (1698.): *Sompock*; Abellinum (1616—1778.): *Sompok*. — *Zsámok* (Pest m.): Lazius: *Sombok*; Ortelius: *Sombok*; de Wit (1698.): *Sombock*.

Mindezekből kiderül, hogy *á* helyén *o* betűs helynevek nemcsak Lázár, hanem Lazius térképétől függetlenül is feltűnnek (*Rád, Liptóújvár, Lónyabánya*). Érdekes, hogy Abellinumnál a *Lajosszállás*-nak már mindkét *á*-ja *o*-val van jelölve. A külföldi „értelmesítési” törekvések (*Monstor*-ból *Monster* stb.) mellett észre kell venni a helyesbítési szándékot is: a *Nidzalos* (*Négyszállás*) helynév *i*-zése Hevenesinél (1689.) már eltűnik: *Nedzalos*. Valószínűleg őt követi de Wit (1698.): *Nedzalog*. Az *o* viszont megmarad az *á* helyén! Nem felesleges tehát a valóban forrásértékű 3—4 térkép helynevein kívül megvizsgálnunk követőik, kompilálóik térképeit, és mint fentebb tettem, őket is idézgetnünk.

6. Bemutattam bizonyító anyagomat. E helynevek egy részében — jól tudom — betűhiba, betűtévesztés, rossz olvasat, idegen „értelmesítési” törekvés hozta létre az *á* helyén *o*-t mutató alakokat. Az egész anyagot így magyarázni viszont nem lehet!

A labialis $\bar{a} \sim \bar{o}$ -zó hangszint sejtető adatokat térképre vetítve eléggé egységes képet kapunk. Nincsenek ilyen adatok a Kisalföldön, Nyugat-Dunántúlon, északkeleten és a Székelyföldön. Legsűrűbbek a mai középpalóc területen és tőle délre (*Bakabánya, Árokszállás, Négyszállás, Dunavarsány, Újbánya, Tiszavárkony, Szirák, Rád, Lónyabánya, Zsámok*). Végighúzódik egy vonulat déli nyelvhatárunkon (*Zákány, Bánmonostor, Zalánkemén, Karánsebes, Borbánd, Volkány*). Végül elszórva megjelenik az Alföldön és a Mezőségein (*Alpár, Ófazekasvarsánd, Lajosszállás, Pusztakamarás, Bálványosvár*).

Ez a kép meglehetősen harmonikusan illeszkedik a labialis $\bar{a}$ -zás történetéről szerzett eddigi ismereteinkhez. A palóc jellegű labialis $\bar{a}$ -zó hangszin valóban a középső palócságból terjedt szét (vö. BENKŐ: PaisEml. 87). Ebből a gócból került ez a jelenség Alpárra, mely ma is palócos nyelvjárású község (HORGER, Nyj. 16, 20). HORGER szerint Alpárra kétszáz-kétszázötven éve

települt palóc lakosság. A helynevek azt sejtetik, hogy már a török uralom alatt is volt ott északi eredetű népesség. Általában helytelen föltennünk, hogy a török időkben a magyar népmozgalom másból sem állott, mint délről északra irányuló menekülésből. A békésebb években az északon összezsúfolt lakosság bizony megindult dél felé (vö: ACSÁDY, A magyar jobbgátság története 258—9; MAKKAI LÁSZLÓ: Nógrád megye műemlékei. Szerk. DERCSÉNYI D. 62). Talán az sem véletlen, hogy *Alpár* Lázár deáknál még nem *o*-s alakban mutatkozik. Ezek szerint a palócos jellegű lakosság betelepülése a XVI. század második negyedében kezdődött volna nagyobb mértékben. *Lajosszállás*, amely ma pusztá Csongrád megyében, közel van a palócos nyelvjárású Kunszentmártonhoz (ez utóbbira vö. HORGER, Nyj. 16, 20). Végül a déli, *Zákány*—*Bánmonostor*—*Zalánkemén*—*Karánsebes* vonulat sem megmagyarázhatatlan. Gondoljunk a szlavóniai magyarság labialis $\bar{a}$ -zására! Egyébként a somogyi *Zákány* kapcsolódik KNEZSA (HírTört. 57) és SZINNYEI (NyK. XXVII, 272) régebbi adataihoz is. Az erdélyi adatok talán nyelvjárászigetek sajátságait tükrözik, talán csángó, déli csángó típusú nyelvjárás elődei (*Volkány*). De ez már igencsak bizonytalan föltevés.

Hagyjuk most figyelmen kívül a déli és erdélyi adatokat! Ha a közép-palóc terület és a tőle délre fekvő vidékek helyneveiben valóban a palóc labialis $\bar{a}$ -zás előrehaladott foka ($\bar{a}$, $\acute{o}$) rejlik, akkor e jelenséggel kapcsolatos eddigi feltevéseinket módosítanunk kell. BENKŐ a palóc $\acute{a}$ > $\bar{a}$ változást lényegében újmagyar korinak minősíti (PaisEml. 88—9). Ez az állítása — ismétlem, akkor, ha az általam valószínűsített $\bar{a} \sim \acute{o}$ -s olvasatot e helynevekben elfogadjuk — meginog. Lázár deák 1528. évi adatai e változást már két szempontból is magas fejlettségi fokon mutatják. Először is azért, mert az *o* jelek mögött $\bar{a}$ -nál lényegesen labialisabb hangszínnek kell lennie, vagyis a fejlődés hangszín szempontjából előrehaladott. Másodsor, mivel BENKŐ meggyőző érvelése szerint a jelenség $\acute{a}$ — $\acute{a}$ > $\bar{a}$ — $\bar{a}$ elhasonulással keletkezett, az is feltűnő, hogy *o*-s helynévi adataink már korántsem csak $\acute{a}$ (= $\acute{a}$) környezetében mutatkoznak. Sőt: Lázár deák adatainak többségében nincs az $\acute{a}$ -t jelölő *o* mellett rövid $\acute{a}$. Ezért — ismétlem: ha adataim olvasatát elfogadjuk — arra következtethetünk, hogy az $\acute{a}$ labializálódásának folyamata a XVI. század elején már szinte a lezárulás stádiumában lehetett. Így jóval korábban indulhatott el a XVI. századnál.

De földrajzi következtetések is adódnak: bár kétségtelen, hogy a jelenség góca a középső palócság, kisugárzása dél felé már a XVI. században megindult. Ez egyúttal azt jelenti, hogy a labialis $\bar{o}$ -zés nagy előrenyomulása észak felé nem zárja ki más jelenségeknek más népelemekkel együtt való délre húzódását.

7. Bár fejtegetéseim eredményeit egy további „mikrofilológiai” vizsgálat jócskán módosíthatja, mégis szeretnék velük kapcsolatban néhány általánosabb megjegyzést is tenni: A) Helytelen álláspont az, amely az újmagyar korban az írásos anyag, a nyelvemlékanyag jelentőségét, hangtörténeti értékét lebecsüli. — B) Nagyon kevés olyan hangtörténeti kérdés van, amelyet ne lehetne az írás oldaláról is megközelíteni. — C) Bár a nyelvjárás típus-történetet hasznos és fontos nyelvjárástörténeti ágazatnak tartom, a honfoglalás utáni bármely korról foglalkozó nyelvjárástörténet fő vonala akkor sem lehet más, mint *l o k a l i z á l t* nyelvjárástörténet, ha eredményei eddig még szerények.¹

TÖRÖK GÁBOR

¹ A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1959. június 9-i ülésén tartott előadásom alig módosított szövege.

Hangváltozás és hangtévesztés az énekelt szövegben*

1. A beszélt nyelv állandóan alkalmazkodik és változik a beszélők személye, a legkülönbözőbb tényezőkből adódó pillanatnyi helyzetek, valamint a közlés tartalma, célja és módja szerint is. Az utóbbi esetben arra gondolunk, hogy „más” nyelvet használunk mindennapi közléseinkben, mint az irodalmi és tudományos munkákban, előadásokban, a vers vagy a beszélő indulattal telített lelki állapota meg éppen megkülönbözteti, kiemeli, és ha kell, újjá alakítja és teremti a nyelvet.

A változásoknak egy nagy csoportját figyelhetjük meg akkor, amikor a beszélt nyelvet énekléskor szöveggé használjuk. A hangtest csaknem összes tulajdonsága módosul, vagy lehetőségeit más oldalról mutatja be éneklés közben. Általában meglapul az irama, eltolódnak a hangsúlyok, a hanglejtés eltűnik, hogy helyet adjon a zenei hangsor emelkedése—csése szerinti igazodásnak, és megváltoznak sokszor az egyes hangok, amennyiben veszítenek intenzitásukból, vagy olykor teljesen el is tűnnek. Az utóbbiból is következik, hogy az énekhanggal társult beszédhangsor érthetősége korlátoltabb, problematikusabb, mint a beszélt nyelvben. Jobban kell figyelniük, ha meg akarjuk érteni az énekelt szöveget, mert az énekhanggá felerősödött zöngé akusztikai benyomása általában nagyobb a beszédhangsorénál. Sajátosan megváltozhatnak a szótaghatárok, és általában az akusztikai és értelmi tagolás is változhatik, ha a zenei formával való ütközése nem kerülhető ki.

2. E hosszú jelenségsorból a consonans hangok különleges viselkedését ragadjuk meg elsőként, mert mint zörejh hangok, szükségszerűen kerülnek ellentétbe a zenei kifejezés egyik legnagyobb eszközével, a dallamossággal, és így a szövegben való megfelelő elhelyezkedésük a kétféle hangsor egyesülésében elemi követelmény, illetőleg feltétel.

Az emberi műveltség fejlődésében a nyelvnek és zenének — mint az emberi közlések legjelentősebbjeinek — megjelenése messze a történelem előtti korba vezet vissza. Hogy összefüggő szövegsorok vagy csak egyes szavakat jelentő beszédhangsorok mikor társultak először zenei hangokkal, ma már aligha tudjuk meghatározni. Az énekhangot ma leginkább szöveggel képzeljük el, azaz amikor azt állítjuk valakiről, hogy *énekel*, mindig szöveggel társult előadásra gondolunk. És jóllehet a kétféle hangsor nem ok nélkül hagyományos, elválaszthatatlannak tetsző egységben él tudatunkban, most mégis vegyük figyelembe, hogy az ének nem feltétlenül valamilyen szövegnek az éneklését jelenti csupán (egyed madárfajták zenei hangjait is *éneklő*-nek nevezük és beszélünk madárénekekről), hanem a hangszalagok által létrehozott zenei hangsorokat általában. Nyelvünk megkülönbözteti a szöveg nélküli dalolást az énekléstől, amikor a szöveg nélküli dalolást *dúdolás* szóval jelöli meg. Ezt a megkülönböztetést megtaláljuk más nyelvekben is, például az angol *singing* szavával szemben a *sing-song* vagy *crooning* szavakkal utal a beszédhangsor nélküli dalolásra. De mindez csupán azt erősíti meg, hogy az emberi hangszalagokkal létrehozott értelmes zenei hangsorok, vagyis a dallamok, akár csak néhány hangból állók is, szövegtől független, másfajta közlést fejeznek ki.

* A Magyar Nyelvtudományi Társaságban 1965. július 6-án elhangzott előadás szövege némileg bővítve.

A szövegtelen énekből — ahogyan az 1930-i kiadású magyar zenei lexikon a beszédhangokat mellőző dalolást nevezi — kétféle van: a zárt ajkakkal egy időben képzett hangsor (ez az igazi dúdolás vagy „zümmögés”) és a nyitott szájjal át kibocsátott zenei hang. Utóbbi csak egy beszédhanggal — legtöbbször az /á/-val — társulva hozható létre. Olykor jelentős zeneszerzők is előírnak szöveg nélküli énekhangokat, vagy egy-egy szótagra oly hosszú zenei hangsorokat tesznek, hogy azok teljesen háttérbe szorítják gyakorlatilag az indító szótagot. A zeneszerzői gyakorlat azon alapul, hogy az emberi énekhang a maga mivoltában szövegtől függetlenül is teljes értékű zenei eszköz, a zenei idióma közvetlen kifejezője, fogalmi támaszték nélkül. Mindebből azonban nem lehet arra következtetni, hogy az énekhang kifejlődése valamikor megelőzte a beszédhangok artikulációjának közlésre alkalmas megállapodását. Ezzel a kérdéssel ezen a helyen nem foglalkozunk, hanem vizsgálódásainkat a jelenben tapasztalható tényekre korlátozzuk.

3. Annál többet ígérőbb azonban annak felderítése, hogy a szöveges éneklésre mikor kezdtek gondot fordítani, a zenei és beszédhangok sikeres összeegyeztetésével mikor kezdtek tudatosan foglalkozni, a nyilván már meglévő társulást kiművelni, és ezzel kapcsolatban milyen kérdések merültek fel.

Az általunk ismert régebbi kultúrák közül a görög-rómaiakról és a kínairól tudjuk, hogy ott az ének tanítása már kifejlődött. De az erről szóló vagy csak ráutaló munkák és töredékek főleg elméleti kérdésekkel foglalkoznak, a gyakorlati énektanításról alig esik szó. Annál több emlék maradt fenn az énektanítás következő jelentős korszakából. Rómában a gregorián gyakorlat elterjedésével fokozatosan fellendült az énektanítás. Eszköze jóideig az előéneklés és utánzás volt, és némi elméleti ismeretek oktatása is egyre inkább társulhatott hozzá, ahogy a későbbi fejlődési fokokból lehet erre következtetni.

A IX. század táján merült fel az az igény, hogy a zenei hangközöket az oktatás folyamán tudatosítani kell. Erre alkalmasnak bizonyult az a módszer, hogy az akkor használt hexachord egyes hangjaihoz rövid szótagokat társítsanak, melyeket a tanulók begyakorolnak, és hogy a hexachordnak ugyanazon hangjait mindig ugyanazon szótagokra énekeljék.

A zenei hangokhoz mesterségesen kapcsolt kis szótagok begyakorlására készült az „Ut queant laxis resonare fibris” kezdetű Keresztelő Szent János-hoz szóló himnus. A szöveget oly módon szerkesztette a szerző, hogy az 5,6 tagolású sorokban az 5-ös és 6-os csoportokat indító hangsúlyos helyre az első szótagként helyezte el a hangneveknek megtartandó szótagokat, melyek a hozzájuk tartozó dallamban mindig egy fokkal magasabban következnek egymásra. Vizsgáljuk meg ezt a himnust, a zeneirodalomnak eddig legrégebbinek ismert „tandal”-át, és figyeljük meg az úgynevezett szolmizációs szótagok elhelyezését.

Ut que - ant lá - xis . re - so - ná - re fi - bris

Mi - ra ge - stó - rum fá - mu - li tu - ó - rum,

Sól - ve pol - lú - ti lá - bi - i re - á - tum,

Sán - cte Jo - án - nes.

A csoportkezdő szótagokat (*ut, re, mi, fa, so, la*) utóbb függetlenítették a hymnus dallamától és szövegétől, csupán annak emlékét tartották meg, hogy az egymásra következő szótagok mindig egy fokkal magasabb hangot jelentenek a hangsorban. A legmélyebb hangot jelölő *ut* szótagot a XVI. század táján kicserélték *do*-ra, és két évszázaddal később a hetedik hang éneklésénél mellőzték az addig szokásos mutatiót, vagyis a hexachordnak egy másik hangon való újakezdését; helyette bevezették a *si* szótagot, melyet az angol iskola 1850 körül *ti*-re változtatott. A *sol* szótagot még a századunk elején is használták a *szolmizációs* gyakorló füzetek, csak a legutóbbi évtizedekben ismerték fel, hogy az (*l*) hang hangoztatása felesleges, inkább zavaró. Ma tehát a XI. századi, az akkori reformokat összegező Arezzoi Guido eredeti *szolmizációs* jelrendszer így alakult:

do re mi fa so la ti (do).

Vizsgáljuk meg közelebről is ezeket a zenei hangközök tanításához használt szótagokat. Azonnal szembetűnik két tulajdonságuk: két hangból állnak és valamennyiükben egy *consonans* társul egy *vocalissal* mindig *cv* sorrendben. A zenei hangsor szempontjából nem egészen ideális a magánhangzók sorrendje, amennyiben magas és mély állású magánhangzók nem a zenei hangok magassága szerint következnek egymásután, de ez a kis hiba semmi zavart nem okozott. A *szolmizációs* szavak évszázadok gyakorlatában megállták helyüket, segítségükkel zavartalan az éneklés, a beszédszervekkel képzett hangok sehol nem ütköznek, sehol nem korlátozzák a zenei hangok képzését.

Nézzük mostmár, hogy az énekléshez használt kis szótagok következetes *cv* szerkezete valóban szükséges-e, és nem lenne-e még egyszerűbb, ha az énekhangok „megütése”, indítása nem mássalhangzóval, hanem a zenei hangot hordozó magánhangzóval kezdődnek. Cseréljük fel a szótagok hangjait, azaz változtassuk meg *cv* szerkezetüket *vc* szerkezetekre és ezek szerint alakítsuk át ily módon a *szolmizációs* szótagokat:

od er im af os al it (od),

és kíséreljük meg az éneklést ezeknek a hangpároknak társításával. A különböző hangkombinációk során csakhamar nem ezeket a *vc* szerkezetű szótagokat fogjuk hallani, hanem új képződményeket, mint például *ma, sa, li, se* stb. A szótagok a megfordított, vagyis *vc* szerkezetben éneklés közben szétestek összetevő hangjaikra, a segítséget jelentő szoros összetartozásuk megszűnt. Az egyes szótagokat alkotó magánhangzók és mássalhangzók között ritmustól, illetőleg a zenei hangok hosszúságától függően kisebb-nagyobb hézagok keletkeztek, az egyes párok hangszerkezete elmosódott, illetőleg továbbra is érvényesült a *cv* szerkezet, de a meghatározott szótagok kárára. Így azonban hasznavehetetlenek a tanítás céljára, mert az ily módon létrejött *cv* szerkezetű szótagok nem „standard”-ek, hanem alkalmi társulások eredményei, melyek változatos kombinációkban jelenhetnek meg az írásban lefektetett *vc* hangpá-

rok különböző egymás mellé kerülése szerint. A gyakorlatban nem létezővé váltak azok a szótagok, melyeknek egymasmellettiségéhez az énekes meghatározott zenei hangközöket asszociál. Csak zavaró lehet, ha a *vc* szerkezetű jelrendszert használva például egy *af-od* összekapcsolás során a valóságos hangzásban *fo* hangpár, vagyis egy alkalmi társulás jelenik meg, vagy pedig külön jelentős igyekezetet kell fordítani arra, hogy az */f/* ne szakadjon el éneklés közben az */a/*-tól. A megfordítás által nyilvánvalóvá vált hangtani helyzet bizonyítja, hogy az éneklésnél a *cv* szerkezetű hangpárosítás a szerencsés kombináció, mert a *vocalis* nem szakadhat el a vele egy szótagot alkotó *consonans*-tól, lévén a zenei hang hordozója, de egyben a *consonans* is.

4. Tehát az egykori énekmesterek — akár ösztönösen, akár tudatosan — helyesen választották ki a szolmizációs szótagokat, rátapintva egy olyan nyelvi tényre, melyet sokkal később fogalmaztak meg a fonetikusok. Kísérleteinkből nyert példáinkból világosan kitűnik, hogy éneklés közben a *consonans*ok többé-kevésbé a *k a d á l y h a n g o k*, és bizonyos feltételek esetén elmozdulnak eredeti helyükről. Ezt a mozgásra való készséget csak a *cv* szerkezet küszöböli ki. Valószínű, hogy az eredeti *ut* hangpárt is ez okból cserélték fel később a *cv* szerkezetű *do*-ra.

Az Arezzoi Guido kora óta bevezetett *cv* szerkezetű szótag—zenei hang összekapcsolás iskolapéldája az alábbi két sor, az *el*, *sej* és *kér* szótagok kivételével:

$\text{♩} = 80$
 e lme gyeka ré gi sze re tő mu tá n
 se ime kér de ze m sze ro temé gi ga zá n

A sorzáró nasalisokat most nem vettük figyelembe, mert azok után a zenei szerkezetből folyó szokásos szünet van. A beszédhangsor szótagokká való csoportosulása a zenei hangsorral való egyesülésekor eltér a szóelemzés útján nyert szótagoktól. Szó- és szótagvégző *consonans*ok a közvetlen utánuk álló *vocalis*sal zenei hangot hordozó alkalmi szótagot képeznek. Élő gyakorlatból vett példánk igazolja a szolmizációs műszócskák szerkezeti helyességét: *cv cv* . . . szerkezetek követik egymást, az éneklés zavartalan. Az éneklés folyamatosságának igénye nincsen tekintettel arra, hogy a számára alkalmas beszédhang-csoportosítás szavakat, szótöveket darabol fel, vagy csak járulékos elemeket választ el.¹

Elméletileg talán lehet ezeket az elmozdulásokat tagadni, vagy esetleg az énektanárok sem természetes jelenségnek, hanem hibás deklamációjú előadásnak minősítenék, és szükségtelennek érzik a szöveg ilyen természetű tagolódását. Mi azonban mellőzzük az elméleteket és az esztétikai szempontokat,

¹ A beszédhangsor egyes hangjait — ellentétben az általában szokásos szövegjegyzéstől — az időt kifejező vertikális irányban mindig azon a helyen jelöljük, ahol képzésük csúcspontját érték el. Ez legtöbbször egybeesik az akusztikus benyomás maximumával. A relatív időviszonyokat a zenei hangokat kifejező jelek egymás közötti távolsága mutatja.

ellenben következtetéseinket elsősorban azokra a jelenségekre alapozzuk, melyeket tudatos beavatkozástól és formálástól mentes produkciókból nyerünk.

Amit az első példában megfigyelhetünk, azt úgy is fogalmazhatjuk, hogy két zenei hangot hordozó *v* között van egy *c*, mely rátámaszkodik énekléskor a követő *v*-ra, még akkor is, ha ezáltal leválasztódik egy hang egy szótag képező hangsoportból, és új, alkalmi szótag keletkezik.

Új helyzettel találkozunk azonban akkor, amikor a zenei szempontból vivőhang vocalisok közé nem egy, hanem két vagy több consonans kerül. Képletszerűen ez a helyzet: *vccv*, *vcccv*, ritkán *vcccvv*. Az utolsó consonans már legtöbbször az eredeti hangsor-összetartozás miatt is rátámaszkodik az utána következő vocalisra, de az előtte álló consonansok ilyen értelemben „fedezetlen”-ek. Ha artikulálásuk, külön hangoztatásuk kényszere fennáll, mert nem hasonlíthatók, vagy egyszerű elhagyásuk károsítaná a szöveg értelmességét, a beszédszervek számára esetről esetre megoldandó feladat megfelelő elhelyezésük. Az így keletkező artikulációs tevékenység nagyságát és minőségét az ütköző hangok fajtája,¹ egymáshoz való viszonyuk, a tempó és nem utolsósorban az énekes egyéni képességei döntenek el. A gyakorlatban azt látjuk, hogy éneklés során a cél mindig a zenei hangsor folyamatosságának biztosítása; az említett tényezők mellett ez dönti el a vocalisok közötti consonansok sorsát. A „kivitelezés”-nél éppen az említett többféle ható tényező folytán a legnagyobb változatosságot találjuk, és ha a megoldásban látunk is bizonyos törvényszerűségeket, azokkal egyelőre óvatosan kell bánnunk, mert egyelőre még kevés az elemzett esetek száma, továbbá vizsgálatainkat ideiglenesen csak a magyar szövegekre korlátoztuk, márpedig az ilyen értelmű fonetikai megfigyelés akkor kezd érdemben megközelíteni a jelenséget, ha többféle nyelvrendszerrel vesz figyelembe.

A consonansok ütközésére első példánk:

♩ = 85

má s ko rha ji t'já r tam a

ki zska pou dba á l tam

Három *vccv* (*aji*, *aki*, *apou*) és egy *vv* (*áá*) szerkezetű hangsorozat kivételével a leggyakrabban előforduló típus, a *vccv* áll előttünk, vagyis az az eset, amikor a vocalisok közé két consonans kerül. Írásmódunk kifejezi az első *c* késleltetését. Példánkban a késleltető consonansok még ahhoz a vocalishoz tartoznak, amelynek tartamát a zenei hang megnyújtotta. A zenei hang késlelteti a consonanst, az meg kifejlődésének csúcspontján megakasztja a zenei hangot. Ezek a kölcsönhatások egy képzési erőlködés energiartományán belül zajla-

¹ ISTENES KÁROLY (Hangkapcsolódások a magyar beszédben. Vác, 1924.) számítása szerint a magyar nyelv 25 consonansa két consonans találkozása esetén is 625-féleképpen kapcsolódhatnak egymással. Még a gyakorlatban elő nem forduló esetek leszámítása után is igen nagy szám ez, figyelmen kívül hagyva a három consonans találkozásának kombinációt.

nak le, összetartozásuknak ez a fiziológiai alapja. A két ütköző *c* között a határ világos, szünetként az az idő választja el őket (és a szomszédos zenei hangokat is sokszor), mely a beszédszervek kis izmainak a következő másik *c* képzésére való átállítódáshoz szükséges. Ez a szünet példánkban az /r/ és /l/ hangok után feltűnően nagy, tartamát a környező időértékekhez viszonyítva zárójelbe foglalt $\checkmark$ -el jeleztük. Az általa kifejezett idő természetesen az előzőleg indított zenei hang tartamát csökkenti. Annak ilyen és ehhez hasonló esetekben való rövidülését külön nem fejezzük ki a jelzés bonyolultsága miatt. Hogy az /r/ és /l/ hangok nem annyit késnek, mint amennyi késést a többi késlekedő beszédhangok mutatnak, azaz nem tapadnak egészen szorosan az őket követő /t/ hangokhoz, annak többféle oka lehet, melyre most nem térünk ki.

Több hasonló előfordulás megfigyelése alapján az ütközéseknél az alábbi állandónak mutatózó jelenségeket emeljük ki:

A) Bármilyen is az akadályhang, az énekes igyekszik azt később megszólaltatni, képzését késleltetni, ameddig az lehetséges a zenei hang tartamán belül. A késleltetett mássalhangzó képzése olykor előbb is megkezdődhetik, de erősségi csúcsát, mely legtöbbször lényegesen kisebb, mint a beszélt hangsorban, közvetlenül az ütköző mássalhangzó képzése megkezdésekor vagy az azt megelőző kis szünetkor éri el.

B) Az akadályhangok között akadályozó szerepük tekintetében különbségek vannak.

C) Éneklés szempontjából a legerősebb akadályhangok az explosívák, azok között is a kemény hangzású /t/ és /d/. A réshangok olykor társulhatnak zenei hanghoz, de ezt a lehetőséget a beszédszervek aránylag ritkán használják ki.

5. Az énekléskor használt beszédhangsorban az akadályhangokat nemcsak késleltetéssel, hanem gyengébb képzéssel és rövidebb hangoztatással is igyekszik az énekes jelentékteleníteni, akadályozó szerepüket csökkenteni. Az alábbi mutatóványban a hosszú /l/ helyett /l/-t hallunk, a sorvégen satnyán képzett /k/-t és /t/-t. Az utóbbi hangokat elvben teljes értékükben lehetne hangoztatni a sorvégeken, amikor ott a zenei vonalban is szünet van, mert ilyenkor közömbös akadályozó szerepük. A legtöbbször azonban e sorvégző mássalhangzók az éneklés szempontjából öntudatlan előadónál gyengébben képzettek (szemben az iskolázott énekessel, aki nyilván figyelemztetés következményeként gyakran teljes értékükben hangoztatja őket).

A sorvégző mássalhangzók viselkedését bemutató példánk közül az elsőben gyengén képzett, jelentéktelenné váló /nt/-t és /k/-t figyelhetünk meg. A másodikban a sorvégző /t/ hangok és egy /l/ gyakorlatilag teljesen eltűntek. A *lopott* hangsor /t/-jének hangzása is vitatható, de a többinek végéről teljesen eltűntek a consonans hangok.

Vannak egyes consonansok, amelyek képzésük technikája szempontjából

$\text{♩} = \text{cca } 76$

ha lo de te pa , jtá s mi tö r té nt

eső ngo rá di bi ró lá nyá tme gő l té k

$\text{♩} = 96$

dēfe hē r̄lá szlo^u lo va tlo po out

dēä fe ke tē #a lo^u ma la dē

ja fę ke tē ha lo ma lő

mi ndę nfé lē szę rszá mō s tu

igen könnyen, mellékhangok /ə/ keletkeztetése nélkül, vagy azokat minimálisan keletkeztetve társulnak egymással, és szorosan egymás utáni képzésük elenyésző csekély időt vesz igénybe. Ezek mindig szerencsésen jelennek meg az énekelt szövegben, nem gátolják a zenei hangsor folyamatosságát. Ezek közé tartoznak főleg a dentialveolarisok és palatovelarisok társulása a lingualis képzésű /r/-rel. A *tr*, *dr*, *kr* és *gr* kapcsolatok zörejes voltak mellett is jól beilleszkednek a zenei hangsorba. Példánk azért is meggyőző, mert az *ökrő* hangsorban nem a /k/ után, hanem előtte van szünet.

$\text{♩} = 100$

sa j ná ló m ö krő met

Ehhez hasonló jelenségként mutatkozik a *gv* kapcsolat is az alábbi két sorvégen:

$\text{♩} = \text{cca } 66$

ho gya bá tya beva "fo gva

$\text{♩} = \text{cca } 80$

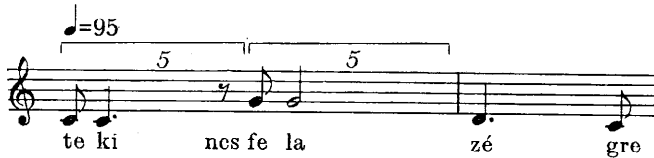
ho gya bá tya be va "fo gva

A második *gv* szinte affrikátaszerűen jelenik meg, a /g/ pontosan a két zenei hang határán van.

Három egymás mellé kerülő mássalhangzó teljes értékében való képzése az éneklésben nagyon ritkán fordul elő. A beszédhangok *vccv* egymásutániséga a dallam észrevehető zökkenője nélkül nem társítható a zenei hangokkal. A beszélt nyelvben is a képző szervek lehetőleg könnyítenek a munkájukon hasonlítással és hasonulással. Ennek azonban határai vannak, mert a hasonulások

csak bizonyos hangok között lehetségesek; másrészt egy olyan hangsorban is, mint aminő *tekints fel*, hasonulás után is megmarad egy egymás mellett hangoztatott (*ncsf*) sorozat,

mely az éneklésnél egy nasalisba hajló /i/-re és egy késleltetett és hanyagabbul képzett /cs/-re csökken. A hangsúlyos helyen álló és mögötte magánhangzóval megtámasztott /f/ nem változik.

6. A zenei hang terhelését olykor elisióval csökkentik a hangképző szervek *vccv* helyzetben. A dallam nélkül elmondott *más megúnt babája* sorból éneklés alkalmával a /t/ kimaradt, illetőleg képzése oly minimálisra csökkent, hogy hangzása gyakorlatilag $\emptyset$. A kétféle felvétellel ez alkalommal azt kívántuk ellenőrizni, hogy az énekes beszédhang ejtésében — egyéni sajátosságként — nem maradoznak-e el kényelmetlen artikulációs helyzetekben a /t/ hangok.

7. Már említettük, hogy a geminációk másképpen alakulnak az énekelt beszédhangsorban. Egyesek eltűnnek, mások hosszabban kitarított zenei hangoknál keletkeznek. A következő szövegben előfordul a *városába* és a *városa* hangsor. A *sá* szótag indulásakor a zenei hangtól annak helyzete miatt erősebb nyomatékokot kap, de az /s/ hang képzése már előbb megkezdődik.

Geminációja kétségtelen. Érdekes volt a megfigyelés igazolása azzal a technikai eljárással, hogy a hangszalagot elvágtuk az /s/ folyamán oly módon, hogy az első részre essék e hang előre képzett része, azaz a képzés megkezdése, utóbbira pedig teljes intenzitásának hangzása a zenei hangtól kapott nyomatékkal fokozva. A kísérlet csak félig sikerült, amennyiben az első *városába* esetben a levágott szalag végéről az /s/ csaknem teljesen eltűnt, de ezt nem azzal magyarázzuk, hogy a vágás helye idő előtti volt, hanem inkább azzal, hogy a vágó olló a vágáskor csökkentette az /s/ elektromagnetikus alakját a szalagon. De egy sikeresebb kísérletnél, ahol kivehető a kezdő /s/ is világosan, meggyőződünk e hang tartamának megnövekedéséről. (Egy-egy consonans

vagy vocalis jelenlétét és tartamát egy hangosfilm-szalag megfelelő részének forgatás közben végzett fokozatos takarásával már a harmincas években sikeresen igazolták.)

8. A beszélt hangsorok lejtése a szokásos kérdő, kérdező-tagadó stb. bizonyos szabványt mutató formulákon túl a monoton nyelvekben is jellemző egy adott nyelvre. Régebben a hanglejtést és egy adott szöveghez tartozó vagy hozzá tett dallamot összefüggésbe hozták egymással. Annak fenntartásával, hogy egy beszélt hangsor és egy zenei hangsor társulása szorosabb és természetesebb, ha a zenei hangok hosszúsága és magassága harmóniában van a szöveg zenei hangot vivő hangjainak ilyen nemű adottságaival, a hanglejtés vonala általában nem halad együtt a zenei hangsor emelkedés-eséseivel. Olykor azzal ellentétes is. Vizsgáljuk meg a következő négy sort ebből a szempontból:

♩ = cca 90

csi kó^s szá ma dó ja za pá m.

kinta ho r to bá gyipusztá n

é s sé n mé gízbe tyá rle te m

a ho gyegylá nyt^o me k sze re te m

A kétféle vonal nem halad együtt. Jóllehet a jelentős különbségek ellenére is mindkét vonal eső-ereszkedő jellegű, egyelőre nem sokat tulajdonítunk ennek a hasonlóságnak, mert a felülről lefelé haladás hajlandósága általában jellemzője a magyar beszédnek és zenei hangsoroknak.

9. Végül bemutatok néhány hangváltozást, illetőleg néhány consonans elvételét. Az egyes hangok elcserélését egyelőre csak azzal tudjuk magyarázni, hogy éneklés közben a beszédhangsor artikulációja valószínűleg a megosztott figyelem folytán olykor felületes, és akár homorgán a kapcsolat, akár anélküli

hangokról van szó, aránylag gyakran előfordulnak az elvétések. Példáinkban az énekesek a beszédhangsört dallam nélkül külön is elmondták, elvétel nélkül. Az $n > j$ és $ny > j$ hangváltózásokat a dallammal való társításnak tulajdonítjuk, de még itt kell megjegyeznünk, hogy indokolatlannak tetsző hangcserék a mindennapi beszédközlésekben is előfordulnak.

Egy hatvan év körüli férfi dalos több versszakos dallamon belül hol *judizs*-t, hol *julis*-t ejtett. — E különös hangváltózásoknak a lélektan területére tartozó okai is lehetnek, és mint elvétések, minden egyéb más elvétel megítélésének mintája szerint értékelhetők — és mint nyelvi jelenségek ez esetben — még mindig a nyelvtudományon belül.

10. Megfigyeléseinknek eredményeit ezekben foglalnám össze:

1. Társulásnál a zenei tények maguk alá rendelik a nyelveket: a kompromisszumra, harmóniára vezető küzdelemben, amelyben a nyelvek is befolyásolják a zeneieket, a zenei hangsor az inkább uralkodó tényező.

2. A beszédhangok szerepe az éneklésnél így csoportosítható:

A) Egyes hangok vivői a zenei hangoknak, — jobb elnevezés hiányában — ezek az úgynevezett magánhangzók.

B) Az összes többi beszédhang kisebb-nagyobb akadályozója az énekgangnak, mert a szájjüreg akadályképzésre kényszeríti, és ez az akadály vagy teljesen megszünteti a zenei hangot, vagy egy zaj hozzáadásával elszínezi.

C) Másrészt, különösen a rövid és kemény consonansok *cv* szerkezetben segítik a zenei elemek (ritmus, hangsúly stb.) fokozott érvényesülését. Bizonyos keretbe foglalják a folyó jellegű vocalisokat és világosabbá tehetik a formai tagolódást.

3. Az éneklés nagyszámú és különböző értékű változásra kényszeríti a beszédhangokat a maga folyamatosságának biztosítására.

BARTÓK JÁNOS

¹ Példáink közül a Szent János-himnusz idézésénél „Liber Usualis Missae et officii... a solesmensibus monachis diligenter ornato. Parisiis, Tornaci, Romae.” kiadványt használtuk forrásul (1342. p.), a többiek a Nyelvtudományi Intézet és a szerző eredeti magnetofonfelvételei Békés, Nógrád, Somogy és Heves megyékből.

Mondattani megjegyezni valók XVI. századi nyelvünkől

— A főnévi igenév használatáról —

E közlemény nyelvünk XVI. századi mondattanának problémaköréből a főnévi igenév határozói, alanyi és állítmányi használatával foglalkozik. Forrásaim mind a Dunántúlra lokalizálhatók. Feldolgoztam HÁZI JENŐ „XVI. sz. magyar nyelvű levelek Sopron szabad királyi város levéltárából” című kötetének anyagát, saját gyűjtésem több mint kétszáz missilisét, s hogy a beszélt nyelv mellé irodalmi adatokat is gyűjtsek, kicéduláztam W a t h a y F e r e n c 28 énekből álló kéziratát, továbbá mintegy 14 nyomtatott lapnyi szöveget kitevő kézíratos életrajzát (RMKT. XVII. sz. 1. 141—242 és 538—52). Adataimat mindig e három forrás szerint csoportosítom, elkülönítve így a soproni levelek többnyire hivatalos jellegű szövegeinek nyelvét saját gyűjtésem missiliseinek a mindennapi beszédhez közelebb álló nyelvhasználatától, valamint Wathay irodalmi igényességű stílusától. (A B., illetőleg a SzÁL. rövidítés a Batthyány hercegi családnak az Országos Levéltárban őrzött anyagára, illetőleg a Szombathelyi Állami Levéltár gyűjteményére utal.)

Az anyag elrendezésében mindenkor KÁROLY SÁNDOR „Igenévrendszereünk a kódexirodalom első szakaszában” című művét követtem, hogy adataim hasonló megszervezése azonnal lehetővé tegye a XV. és a XVI. századi nyelvállapot egybevetését, a két század igenévrendszerében történt változások kimutatását.

Az igenév mint határozó

A z i g e n é v c é l h a t á r o z ó k é n t

A) Helyváltoztatást jelentő igék mellett (az igenév cselekvéshordozója mindig alany):

Soproni Levelek: *j ö n*: 170: „tanacz kerdenyj Jeötthek wala hozzam”. | *k i m e g y*: 194: „ky megyek Inneid es mynden dologt helyen hadny”. — Saját gyűjtésem: *m e g y*: B. 24306: „örömet Mentem volna es Mennek Ngod latny”. B. 26390: „koborlanj megjen”. B. 25519: „magwnk ala megjwnk khedetimegh lathnj es az meniegezo dologarwl wioban wegeznj”. B. 25515: „ala nem mehele, haza taiat... megh latny es helyen hadny” (még hat hasonló szerkezet). | *s i e t*: B. 1305: „ew sem sijetth Nags erette fwthnj”. — Wathay prózája: *i n d u l*: 541: „budosni akaruan indulnom”. 546: „indulek szegeni felesegemett meg keresnom”. 550: „az Duna melle Indulek Hajo keresnom”. | *m e g y*: 539: „az Annia... ment az Beri Castelliaban laknj”. 547: „ker uala, hogi melleie menniek szolgalmom”.

B) Helybenlévelt jelentő igék melletti igenevek cselekvéshordozója KÁROLYNÁL mindig alany. Az én példám talán úgy magyarázható, hogy az igenév cselekvő alakja ellenére szenvedő értelmű: *v a n*: B. 1335: „el Ne kelljen az Len Magh hanem Legjen wetthnj”.

C) Helyváltoztatás eszközlését jelentő ige mellett találunk tárgyi cselekvéshordozót:

Saját gyűjtésem: *b o c s á t*: B. 1321: „Az fa lathnj az Saffart... May Nap Bochjattam, kw”. B. 22991: „az gyermekeket kodulnj Bochatta”. | *k ü l d*: B. 1253: „Az... saphartt kormendre küldtettem wala... walamy Abronch kotthnj walo wezzott kernj”. B. 1263: „Az Nemeth Saffar Alapattia felol

Azt Irhatom Nags hogy zab *wethnj kwldettem wolth kw* Az wýdekre". B. 1298: „otth az majorban wayon egj gyermek... Nagod *kwldenneje* Ide Reche *Eorzeny*". — Wathay prózája: *bocsát*: 544: „fell *boczasson*... igassagom *megh bezelnj*". | *küld*: 544: „haza *küldem* Wagra *fíuelnj* az Louaimatt". 548: „Zegensegh *haitanj küldé*" (engem).

Határozói cselekvéshordozóval:

Soproni Levelek: *küld*: 218: „*küldöttem* kegyelmedhez magham viselő ruhamat *feketetenj*".

Talán általános alanyra utal a következő cselekvéshordozó nélküli adat: B. 1275: „*eorlennj kwldettem* az Malomban Rozoth".

Ad, kér-féle igék mellett:

Soproni Levelek: *ad*: 7: „hwe kezekhez Býztomba *tartanj attam wala*". A cselekvéshordozó nincs kitevé. 56: „*adoth wolth tharthanj* K I-nak Negy zaz magyar forinthoth". 57: „Zakan Istwannak vgýmýnd keoz kezhêz *attanak wolth tharthanj*". A cselekvéshordozó mindkét esetben részeshatározó. — Saját gyűjtésem: *ad*: B. 427: „gabnayokath rezeben *attak arathny*". OL. Békássy cs. 1581: „*Attam* Tolnay Szabo Gergelnek Papan egh lo *wenny > 6*".

Én az *ad, kér*-féle igék kategóriájába teszem a *vesz* 'kauft' igét, mert a következő példa ezzel a csoporttal mutat legközelebbi rokonságot: Soproni Levelek 188: „*Vettem* az sebes louuaknak szerszamoth *giogitannj*".

Ha a fenti adatokat összevetjük a célhatározói szerepű főnévi igenév XV. századi használatával, megállapíthatjuk, hogy a kategóriák jórészt azonosak. A XVI. században is szokásosak a helyváltoztatást, a helyváltoztatás eszközlését jelentő, valamint az *ad, kér*-féle igék melletti infinitivusok. A korábbi kép mégis kiegészíthető valamivel, bár ez inkább a beszélt nyelv sókincsét illeti: A kódexek *ered, elered* igéi helyett hasonló jelentésben inkább az *indul* használatos, a korábbi *ereszt* helyett, illetőleg *bocsát* mellett pedig a *küld* jelentkezik. Ez utóbbi már állhat határozói cselekvéshordozóval is, s találtunk példát általános alanyt kifejező cselekvéshordozó nélküli típusra is. Végül ki kellett egészítenünk az eddigi igecsoportokat a *vesz* 'kauft' igével, amely mellett mindmáig használatos a célhatározói szerepű főnévi igenév.

A z igenév vég határozóként

A) Készülést, törekvést, vágyódást, kényszerítést jelentő igék mellett (az igenév cselekvéshordozója mindig alany):

Soproni Levelek: *igyekszik*: 124: „*igiekezem zolgalnom* thy kegelmeteknek" (a szolgál igével még nyolc példa). 139: „*Igyekezjék* a' tagadasth... Igaza *tennj*". Uo.: „*ký*... Istenhez *Igyekezet mennj*". Uo.: „Geryngh wram *Igyekezjék* mynden terhet ream *wethnj*". 174: „enis hasonló baratsagual *igiekezem lenni*" (még két példa). | *kényszerít*: 191: „*kezereihem* valamý boraýmath *vjtethnem*" ('kényszerül' jelentésben van használva). | *tartozik*: 123: „Soproný waras... Negy zaz Magyar forintoth *tarthozoth adnj*" (az *ad* igével még négyszer). 139: „nem *tartoznam* semmýt az lewlele *felelnem*" (a *felel* igével még négyszer). 79: „*tartozjék*... *fjzethnj*" (a *fizet* igével még nyolcszor). 60: „*tartozzek*... ghongýat *wýselnj*". 66: „*tharthozam* wketh *olihal-maznj*". Stb. Stb. — Saját gyűjtésem: *igyekszik*: B. 156: „Nagsagodnak... *twtara Igyekezem adnj*". B. 25515: „Megh is *igiekezem* Nagodnak

halalnij". B. 148: „megh *Igyekezem Irnij*". B. 25515: „Jo akarattal *igjykezem* hozza *lennij*". SzÁL. Szelestey cs. 1570: „*Igyekeznejek* ez testamentomoth semmywe *tennij* es *Megh tornaj*". Stb. | *tartozik*: OL. Békássy cs. 1580: „en . . . Zabo istuan *tarthozom* . . . farkas *wramath* . . . *meg elegethenem*". B. 151: „*tartozom* . . . neky *zolgalnom*". SzÁL. Szentgyörgyi Horváth cs. 1574: „*Nem Tartozönk felelnij*". Uo.: 1577: „az fiw agys . . . *tartozzek* *meg lattatnij* es . . . *igazat tennij*" (még nyole példa). — Wathaynak sem prózájában, sem énekeiben nem találtam erre a típusra adatot.

B) Készülést, törekvést, vágyódást, kényszerülést (vagy ezek ellenkező-jét) jelentő névszók mellett (az igenév cselekvéshordozója mindig alany):

Soproni Levelek: *kész*: 37: „*kesz* *wagjok* törwenth *allanom*". 38: „*kez el szenvednij*". 147: „*Enis kez* *wagyok* wizontagh *knek zolgalnij*". 175: „az kinek mit allegalt Testamentomaban, azt *kezzek* *lezünk* *megh* *adatnij*". — Saját gyűjtésem: *kész*: B. 579: „*kesz* . . . *engednij*". Uo.: „*kesz* *wagjok* *N. szolgalnij*". B. 146: „*kez* *lettem volna* *oda* . . . *mennem*". SzÁL. Szentgyörgyi Horváth cs. 1596: „mýndenth *kezek* *wagjünk* . . . *el wegezneonk*". (Még 23 példa.) — Wathay önéletrajza: *kész*: 554: „*meg Elegitni* *kez* *lezek* *eö* *fel-seget*".

C) Készítést, buzdítást, segítést, tanítást, kényszerítést jelentő igék mellett:

Cselekvő alakú ige mellett tárgyi cselekvéshordozóval: Soproni Levelek: *kényszerít*: 126: „ne *keszereche* *kegtek* az *pestis* *kozýben* *mennij*" (ki nem tett, de oda értett tárgy). — Saját gyűjtésem: *segít*: B. 1512: „N . . . *segethett volna* az *Notariwssaghoz* *Jutnom*". — Wathaynál: *kényszerít*: 542: „*kezerette* *Waradtaiara* . . . *be mennem*". 550: „*engemis kezeretnek* *uala* *mennem* *es* *buidalnom*".

Szenvedő alakú ige mellett alanyi cselekvéshordozóval: Soproni Levelek: *kényszerítettik*: 182: „ne *kyszerjttsem* *effele* *emberekkel* . . . *pýronkodnom*".

D) Akadályozást, gátlást, hátráltatást jelentő igék mellett forrásaimban nem fordul elő igenév.

E) Képességet, alkalmasságot vagy ezek ellenkezőjét jelentő névszók vagy igék mellett KÁROLY szerint az igenév cselekvéshordozója mindig alany.

α) Én adataim közül csak a *méltóztatik*, *méltóltatik* mellett álló következő infinitívusokat venném ide: Saját gyűjtésem: B. 173: „*Meltoztassek* *Nagod* . . . *parancsolnij*". B. 26832: „*meltoztatoth* *wolna* *Komarra* . . . *gondot wyszelny*".

β) A KÁROLYNÁL is szereplő *hatalma van*, *ideje van* mellett véleményem szerint kitétt vagy csak oda értett részeshatározó az igenév cselekvéshordozója. Ide tartozó példáim: Soproni levelek 134: „*Es* . . . *legyen* . . . *tellyes* *hatalma* . . . *iget* [‘ügy’] *forgatny* . . . *gondgyat* *wiselnyi*, *Prokator* *kodny* . . . *uallast tenny* *es* *mindent* *wegeznij*". Az általános alanyt fejezi ki a következő mondat: 41: „*Ideje* *es* *melto lezen* *az gyermekeknek* *keszeben* *adnij* *az Penzth*".

Végül ezt a kategóriát szaporítják a nálam meglévő *módom van*, *kedvem van*-féle szerkezetek is: Soproni Levelek 202: „*mi modom lehetne* *neköm*, *Vram* *ó Nagiasaga* *leuelet* *es* *akaratiat*, *megi* *ielentenöm*". Wathay énekei: 213: „*kedued* *van* *Enekelny*". Prózája: 541: „*nem len* *az uthan* *keduem* *az io* *Wratt* *szolgalnom*".

Az igenév sajátos ablativusi értékű
határozóként

Wathay énekei: *fél*: 198: „*Felek kiral' szauatt uenni heaban*”.

Az igenév mint alany

Az igenév valódi alanyként

A) Igei állítmány mellett.

Soproni Levelek: *esik* 'történik': 125: „*essek hallanom hogý*”. | *illik*: csak a *tudni illik* szerkezetben: 53: „*tudnja illik*”. 60: „*tudnj Illjk*” (még 13-szor). Érdeemes felfigyelni rá, hogy ez a ma is általános szókapcsolat a KÁ-ROLY-féle összeállításban nem szerepel. A kódexekben ezt a szerkezetet a *tudni mért, tudnia mért* helyettesíti. A *tudni illik*, úgy látszik, elsősorban a beszélt nyelvben lehetett használatos. Egyébként akár személyragozott, akár személyragtalan az igenév — épp úgy, mint ma — már nem egy személyre vonatkozik, hanem általánosító jellegű. | *kell*: A cselekvéshordozó szempontjából a XV. századinál színesebb képet a következőképp megszerezhetjük: α) A cselekvéshordozó kitett részeshatározó, s az igenév személyragja is utal rá. Ez szinte kivétel nélkül az egyes számú első személyben fordul elő: 2: „*ennekem lengel kyralhoz kel mennem*”. 115: „*Ennekem Ew felseghenek thwtara kel adnom*”. 190: „*Magamnak kel kÿn Jarnom*”. S egyetlen adat többes harmadik személyre: 207: „*es nemÿs keollet uolna nekiek . . . confugialnok (!)*”. × β) A cselekvéshordozó részeshatározóként ki van téve, de az igenév személyragtalan: 95: „*egik keznek az masikatt kellene mosnj*”. 113: „*Nem kelleth wolna kegtekn azth mjwelnj*”. 126: „*ÿneki rea kellene mennj*” (még 11 példa). × γ) A cselekvőre csak az igenév személyragja utal. Ez is leggyakoribb az egyes számú első személyben: 14: „*sokat kel penÿglen Jarnom*”. 43: „*mÿhez kell magamat tartanom*”. Uo.: „*derek zerent kell . . . ott lennem*”. Uo.: „*mÿkor kell fel mennem*”. 78: „*mas prokatorth kellÿene fogadnom es gondoth kellÿene wÿselnem*”. 121: „*kegtek Meg bochassa hogj ezzel köl kegteket Bantanom*” (még 6 példa). Egyes harmadik személyben: 36: „*egy egy Szablyat kel chynalna*”. Uo.: „*legint mikeppen kel tartannia*”. Többes első személyben: 89: „*mas wtat mas mogÿat kel keresnwnk*”. Többes szám harmadik személyben: 87: „*Azt kel Meg latnjok*”. 142: „*kíröl elegendendo Testimonialisth kel hoznjok*”. 177: „*giöre kel mennuk (!)*”. × δ) Végül sem részeshatározó, sem az igenév személyragja nem utal a cselekvéshordozóra. Ezen belül is két alcsoport van. Az egyikben az előző, illetőleg a következő mondatokban meghatározzák a cselekvőt, csak az igeneves szerkezetben elmarad a rá való utalás: 38: „*szegen nyawalÿas semmj gonosságban nem jarth. . . kÿerth az fogsagoth; . . . kelleth wolna szenwednj*”. 125: „*ha mÿ morhaja maradoth, az en jozaghombwl kelleth megh lennj*”. 126: „*az varmegÿe akarattÿabul kelleth lennj hog' . . .*”. 207: „*nem keollet uolna az orzagtul magokat auellalnÿ*” (még 12 példa). — A másik típusban határozatlan az alany, s ezért is nem utal rá semmiféle külön nyelvi elem: 46: „*az Mÿnth eo zent feolsegenek Jo akarattÿa, wg' kelleth lenni*”. 112: „*myt kellenek chelekednj*”. 218: „*lezen annÿ kÿt el kel vinnj*” (még öt példa). × ε) Egy esetben részeshatározó helyett alany formájában jelentkezik a cselekvő: 194: „*de mjnd vgj keol lennj*”. Egyszer pedig számállapot-

határozóként: 88: „wtet agyában *Negjen kellet* megh fordetanj”. | *k e l l e t i k*: A *kelletik* mellett az előbbihez hasonló csoportok mutatkoznak: α) 97: „*maghamnak wtra kelletek mennem*”. × β) 139: „Geryngh wram weresegeben *kellethejék nekij megh halnj*”. 145: „mýkor *kellessek ktek keozwl wagý ketteonek feol Jwnj*”. 202: „ha egiút nem *kölletnek ó kigielmeknek leni*”. 203: „ha *kelletihjk kegdnék fel Jeównj*”. × γ) Egyes első személyben: 139: „ha wgý talallýa. . .hogý adversa parsnak *kelletijk lennem*”. 174: „ez dologbul *kelletek* megh *talalnom* kegtekett”. 197: „erül *keletek* kegelmeteket megh *talalnom*”. Többes első személyben: 12: „Mýwel *kellessek. .elnónk*”. 104: „ne *kellesek. .kegelmeteket* szekrwl szekre *farazthanwnk*”. 175: „*Kemetekett. .illyen* dologrol *kelletek megtalalwnk*”. 210: „az uittezló nepnek *kelletijk füzetnónk*”. Uo.: „ne *kellessek* eó feölseget ezen dologert *megh kereswnk*”. Többes harmadik személyben: 90: „kevania kd personaliter mindniaian ne *kellessek be Jeówniek*”. Ebben a példában ismét számállapothatározó a cselekvéshordozó. | *l e h e t*: 214: „Nem *leheté meonneom*”. KÁROLYNÁL a *lehet*-re nincs példa. | *n i n c s*: 129: „*nijnch* kýnek *konjorgenem*”. 190: „ennekem *Ninch Mith tennem*”. 191: „*Nijnch* Alkolmathosb helre *hordathnom*”. Szenvedő ige mellett: *e n g e d t e t i k*: 122: „*engettetnek. .egý kýs* hazachkat *megh wennem*”.

Saját gyűjtésem: *í l l i k*: B. 147: „nem *Illjk* sem egý felnek sem mas felnek *hatalmaskodnj*”. B. 25525: „Nem *Ilk* ennekem karth valanom”. Általános értelmű használatban mind személyragozott, mind személyragtalan formában előfordul az igenév. B. 22990: „*Thwdnja illik*”. B. 26832: „*twdny illijk*” (s még sokszor). | *k e l l*: α) Békássy 1581: „Zely Marthonnak es Gaspar deaknak Zombathelre *kel mennyek*”. B. 26832: „*lowoknak* ehel *kel* megh *halnyok*”. × β) B. 8729: „*megh kellj. .the N. gondolnj*”. B. 9076: „*w nekiek kellet volna föl hoszni*”. B. 26390: „*Vramnak it kellene forgolodnj*”. × γ) Egyes szám első személyű személyraggal: B. 1511: „az Baratok Törwenýtt *megh kell tartanom*”. Uo.: „*megh kell Mondanom*”. B. 23979: „walamý darab palankoth *kel chýnaltathnom*”. B. 24308: „az En édes hazámnak vezedelmet *latnom* és hallanom *kellene*” (még 24 példa). Egyes második személyben: SzÁL. Szelestey és.: „*kýerth kellene zakalomatth hajamatth zagatnod*”. Többes szám első személyben: B. 8171: „az ffallwtýs pwtzan *kell* Imar Mýjattok *hadwnk*”. B. 9041: „Nagisagodal semben *kellóne lenúnk*” (még 2 példa). Többes harmadik személyben: Enyingi Török (OL.) 1595: „houa *Kellien* Innejtt *Indullnjok*”. × δ) B. 9038: „nem *kellet volna mondanj*”[a]. B. 25516: „mýkor *kellene lennj*” [az esküvőnek]. Általános használatban: B. 23981: „ez nem olý dologh, hog’ köz helen *kellene* megh *Latiatnj*”. B. 24307: „wg’ *kel ýltetnj*”. Uo.: „el *kel Metzenj*.” Minden kategóriába még számos példát idézhetnénk. Végül egy mondatban a részeshatározó helyett alanyt találunk: B. 25516: „az *vrak* az *kýk* velem *kellet volna pechetelnjék*”. | *k e l l e t i k*: α) Enyingi Török 1593: „*Ennekemis. .Ell kelletjk Mennem*”. × β) B. 1281: „*ew Neki. .Zabragra (!) kelletjhjk Mennj*”. × γ) B. 9044: „Nagdat. .sokszor *kelletek bantanom*”. B. 26834: „Ne *kellethek* az Naghs. Istalloýaban lowajmat *keottetthnem*”. B. 1286: „mjt *kelljethjk mjwelnúnk*”. B. 1339: „oth *kelletjhjk Lennjek*”. × δ) B. 157: „*azt kelletek elew wennj*”. Uo.: „oth *kelletek hadnj*”. Enyingi Török 1595: „Esz fele Niereseghesz Mennj faratsaggall. .*kelletjk Jutnj*”. | *n i n c s*: B. 1511: „*Nijnch* mýtt *tennem*”. B. 1512: „*Nijnchen* isten vtan kýhez *Bjznom*”. B. 24008: „*Nijnch* howa *lennenk*”. B. 26832: „*nijnch* mýwel *elnjék*”. Uo.: „*lowokat nijnch* mýwel *taplalnjók*”. | *v a n*: B. 1272: „Nem *Len* mýt *thennem*”. | *t ó r t é n i k* (véletlenül megcsik’): B. 1296: „ha *el therthenjk Júnj*”.

Wathay énekei: *illik*: 141: „tudni illik”. 171: „illik. .bankodnod”. | *kell*: α) nincs példám. $\times \beta$) 159: „Magunk körmenek *keluala* itt *kopny*”. $\times \gamma$) 166: „Tuduan. . *Engzeltelnöm* miuell *kelnek* nagy haragodath”. 221: „Keresues Banatban houa *kelliek* *terülnöm*”. 171: „*kell uigadnod*. . *imatkozod*. . *es* . . *halakat adnod*”. 173: „ha *kell göttrödnöd*”. 215: „Van kiert Istenig igen *kell diczernöd*”. 180: „Sok halat Istennek ezertt *keluala adnunk*. . *aldanunk*. . *illnünk*”. 193: „Es niomorusagott *keöll* semminek *uelnünk* . . *tauoztattnunk*”. $\times \delta$) 159: „*kell uala Thamadny*. . *enny*. . *neszny*. . *epetheny*. . *niugodny*”. 188: „eötheanzaz gradicz fogra *kel* fel bele *menny*”. Stb. Egy példában részeshatározó helyett állapothatározót találunk: 159: „*kell uala*. . Ill' ieles Helertt mindniaian *Indulny*”. | *kelleतिक*: 221: „En mar nem tudom, mitth *keöllessek* *miuelnöm*”. 141: „azt. . sok Haborusag altall *kölletik el uenny*”. Uo.: „az Hiueknek. . Niomorusagott *köllessek szenuedniek*”. | *van*: 215: „Enis mondom *uagion* min *örülnöd*”. Prózája: *illik*: 546: „tudni illik”. Stb. | *kell*: γ) 548: „meg *kelle maradnom*”. 550: „*kel uala mennem*”. 551: „*kelluala*. . *ky mennönk*”. δ) 539: „*kelleth*. . *meg Elegendny*”. | *kelleतिक*: 550: „*kj kellessek kelnöm*”. | *van*: 548, 551: „Nem *len* mitt *Thenuem*”.

B) Főnévi állítmány mellett:

A Soproni Levelekben a *szükség* mellett: 127: „nem *szükség* ti *kegnek*. . *Irnia*”. 184: „mely dologrwl. . *szwkszegh* az Magistratusnak *tudakozny*”. 189: „*zükszegh vigiaznünk*”. — Saját gyűjtésemben a hasonló használatú *kétség* mellett: B. 146: „*kethsegh*. . *Rajtok mennem*”, s a *szükség* mellett is: B. 1294: „*zwkszegh wolth* *walahowa kwldeniy*”. B. 1338: „Nemys *Zwkszegh* penigh Itth *Lennjek*”. — Wathay énekeiben ugyancsak a *szükség* mellett: 193: „Tizta erős hűtuell *szökszegh* azert *lennünk*”. 194: „*Szökszegh* eztt *ertenetek*”. 219: „*szökszegh* *meg beöczülny*”.

C) Melléknévi állítmány mellett:

A Soproni Levelekben: *jó*: 176: „nem *zynthé Jo*. . *ezth halgathnotok*”. | *könnyű*: 12: „*ýgen kenijw le engednönk*”. 184: „*kenijew* lewt *wolna*. . *megh lattathnj* es *bechjéwltethnj*”. Uo.: *kenijew* ennekem *felelnem*”. | *méltó*: 41: „*Ideje* es *méltó lezen*. . *adny*”. 207: „*melto* a' *varosnak zolgalnj*”. | *sza bad*: 36: „*nemszabat fogadnia be*”. Uo.: „*abban egy napot is nem szabat el enghedni*”. 122: „*szabad lenne*. . *bochatanj*”. 151: „*legion szabad* *masnak el Adny*”. 176: „*collateralisth* *mýndennek szabad zedny*”. 207: „*zabad* *uolt uolna* *mas falwba ablicentialnj*”. — Saját gyűjtésem: *jó*: B. 159: „*Jo wolna*. . *kwldenniy*”. Uo.: „*Jo wolna fel Jwnj*”. B. 7884: „*Jo woljna*. . *Rola zolnja*” (s még igen sok példa). | *méltó*: B. 24305: „Nem *melto* *megh varnom*”. Uo.: „*hol wolna melto*. . *végét varnom*”. | *nehéz*: B. 22990: „*nekewnkis nehez*. . *engednj*”. | *sza bad*: B. 155: „*Zabad*. . *Jwnj*. . *mennj*, *Jarnjs*”. Békássy cs. 1586: „*Beýchjeknek zabad wolth*. . *borth arwlnj*”. Uo. „*Beýchjeknekis zabad wolth borth arwltathnjok*”. Ugyanitt még sok hasonló példa. B. 25535: „*zabad legijen* *Az Jobbagnak Jarnj*”. — Wathay énekei: *éleg*: 181: „*eleg* *legien*. . *szolnom*”. | *hasznos*: 189: „nem *uolt szegenieknek haznos szopni* *thy Teyetekett*”. | *jó*: 160: „*inkab iob* *egi kapant hoznod*”. 186: „*Nem io*. . *kapny*”. 214: „*nem io* *hid itt lakny*”. | *méltó*: 189: „*nektek melto wolna* *ökett otalmaznatok*”. | *nehéz*: 160: „*Mert az Vargauall nehez* *ott Pörlenöd*”. 188: „*Egi magas Toroniban kit nehez* *hid lakny*”. | *sza bad*: 195: „*nem szabad menni*. . *sem szabad*. . *mennie*”. 198: „*Innia enni*. . *nem szabad uala*”. Prózája: *jó*: 541: „*uolna iob* *nekem*. . *szolgalnom*”. | *sza bad*: 543: „*ne legien*

szabad...ky mennem". Uo.: „nem uolt szabad...mennem". Uo.: „zelliel rezegeknedem az Warasban zabad uolt".

Feltűnő, hogy a KÁROLYNÁL hiányzó *szükség* főnévtől és a *szabad* melléknévtől függő igenevek a XVI. században már gyakoriak. (A *szabad véle* és a *szabad menni* féle szerkezetekkel később foglalkozom.)

Kettős alanyú szerkezetekben

Megismerést, mondást jelentő igék mellett nincs adatom kettős alanyra.

Kettős alanyú szerkezetek határozói értékű igenévvel

Soproni Levelek: *láltatik*: 163: „ne *latatneijek* az kegtek iozaga leghatrab *maradnia*". | *találtatik*: 182: „az actor *találtatoth* býnesnek *lennj*". — Saját gyűjtésem: *megettszik*: SzÁL. Szentgyörgyi Horváth cs. 1577: „az lean ag walami lewelet talalna kiból az iozag *meg tettzenek* lean' agra Valonak *lennj*". — Wathay énekei: *láltatik*: 141: „ne *lattassall* Artatlannak *lenni*". 173: „Olympus Hegey magassan *kekkelny* túlem tauull *lattatok*".

Hogy a kettős alanyú szerkezetek a beszélt nyelvben igen ritkák lehettek, sőt írásban is lényegében csak a hivatalos iratokban vagy a magasabb igényű irodalmi nyelvben voltak használatosak, ezt leginkább az a tény igazolja, hogy Wathay önéletírásában — mely az élő nyelvhez közvetlen, mesélő jellege következtében a legközelebb állhatott — egyetlen ilyen szerkezet sincs.

Az igenév mint állítmány

Míg KÁROLYNÁL az állítmányi szerepű igenév csak a *fog* ige mellett vagy felszólító funkcióban fordul elő, a XVI. században már kiterjedtebb és szélesebb a használati köre.

A leggyakrabban itt is a *fog* mellett jelentkezik:

Soproni Levelek: 132: „Nem *fognak* Jol *Jarnj*". 175: „mikor az idő *kiuannj fogja*". 177: „nem thudom houa *fogiak* wket *vinnj*". Uo.: „azt mond-gia hog' . . . sokan *fognaiak* betegte~~enni~~ magokat". | *A kezd* mellett ugyan-ilyen, a jövőben történő cselekvésre utaló használattal találkozunk: 48: „heaba *kezd* keolchegem *lennj*". 66: „w maga *kesdi* karath *wallanj*". 139: „Netalan *kezdewnk* mý Eghez Tanachýwl hasonlo karth *wallanwnk*." 149: „igy *kezd lenni*". | A *-hat, -het* képzővel ellátott főnévi igenév állítmányi használatban a lehetőséget és az általános alanyt fejezi ki: 174: „ez fele gerendelnek ualo fanak semikepen szerit nem *tehetni*". 193: „nem *tudhatnj* mý zandekok". — Saját gyűjtésemben 12-szer fordul elő a *fog* mellett. Néhány példa: Enyingi Török (OL.) 1593: „nem *fogh* sokaigh haragiok *tartanj*". B. 1672: „Ne talantan Eggyt *fognek* fel *Mennj*". | *A kezd* mellett: B. 151: „ký az Nagod Jussa ellen *kezdenne* Jewendewre *lennj*". SzÁL. Szentgyörgyi H. 1577: „de Mýerth hog ha azt törvény *kezdj Mondanj*". B. 25523: „ha pedig k. . . *kezdij bantanj* az en zolgam Jobagiat". | Lehetőséget fejez ki a *-hat, -het* képzős igenév a következő példánkban: B. 9082: „Ith sohol affele papot Nem *talalhatnj*". B. 1314: „Soha azth vgý ném *fédhetnj* Chýerrepel hogý ném hullana". De kifejezhet lehetőséget *-hat, -het* nélkül is: Enyingi Török (OL.) 1595: „[lovakat] Nemis *talallnj*". Somogy András (OL.) 1600: „az Magyarosdi Iuanczi erdón

megh *talalni* mind Zegh fat". — Wathay énekeiben: A *kezd* mellett: 175: „Merth sok dologh adigh kezd raytad *eshetny*". 182: „De [Isten] ha ioban ell hagy mint *kezdünk ueznie*". 197: „megh kezd maid *halny*". 223: „Theis megh *üdeouell* eztt megh *kezeded köszönni*". | A *-hat, -het* képzős igenév a lehetőség és az általános alany kifejezésére: 143: „Chillyat hatalmadnak soha nem *erhetny*". Uo.: „Helben semmikepen ben nem *rekeztthetny* s Vizonth Helbül soha kin theged *hagihattny*". 188: Az Fekete Tenger parton meg *Lathatny*".

Azt látjuk tehát, hogy a főnévi igenév állítmányi használatban mutat a XV. századi képhez viszonyítva legtöbb gazdagodást. (Az igenévnek itt terjedelmi okokból nem közölt tárgyként való használata sem mond ennek ellent.)

A XV. századból már ismert *fog* + főnévi igenév szerkezeten kívül elterjedt a szintén jövőre utaló *kezd* + igenév megoldás is. Teljesen új jelenség azonban a *nem tudhatni* és *nem tudni*-féle típus, mely a lehetőséget és az alany általános voltát egyetlen sűrített kifejezésbe tömöríti.

E. ABAFFY ERZSÉBET

A tállyog és családja

I.

I. Annak idején (Pais-Emlékkönyv 377—8) utaltam rá, hogy *genyête* ~ *genyöte* növényneviünk esetleg tárgyi, fogalmi rokonságban lehet a cseh, szerb-horvát, szlovén *talovin, talog, talov, talovna trava, talovo, talovnik, telovnek* stb. növénynevekkel. Ez a körülmény pedig arra kényszerít, hogy sokat vitatott *tályog* szavunkkal kapcsolatban még egyszer tegyem mérlegre mindazt, amit a szó szláv származtatásával kapcsolatban eddig elmondtak, és azt is, amit az eddig figyelemre nem méltatott egyéb tények, újabb adatok bevonásával még el lehet mondani.

A *tályog* szavunk eredetéről szóló véleményeket legutóbb KNEJZSA ISTVÁN (SzJsz. I, 957—9) tette kritika tárgyává. Nem fogadja el sem a törökből, sem a szlávból való származtatást (HORGER magyarázatát [MNny. V, 3—10]: szláv *tvor* > magyar *tor* > *tur, túr* + különféle képzők nem említi), hanem ismeretlen eredetűnek véli. Felteszi, hogy az eddig egybetartozónak gondolt változatok esetében nem is egy, de legalább két szóval van dolgunk: ezek a *tályog* (és az *l*-es változatok) meg a *tarjag* (és az *r*-es változatok). A szlávból való magyarázatnak szerinte (i. h. 959): „egyrészt hangtanilag leküzdhetetlen nehézségei vannak (a magyar *tályog* változatai csak egy eredeti *-l* + *j*-ből magyarázhatók, míg a szláv szóban *-l-* van), másrészt a jelentések sem egyeznek. A magyar szó mai 'Geschwür, Wunde' jelentése, amely a cseh, sz[lovák], a-szorb szavak 'Eiter; genny' szavaival egyezni látszik, csak 1792-től mutatható ki."

KNEJZSA fejtegetéseit megelőzően BENKŐ LORÁND (*ly* tört. 36) is úgy vélekedett, hogy „a szó eredetének ismeretlen vagy legalább erősen bizonytalan volta miatt ezekben az alakváltozatokban igen nehéz eligazodni". Mégis megkísérli az egyes alakváltozatokat összevetni; végül is egy *tál* (? *tály*) szó-

alakot tesz fel, ennek lehetnek *-g* és *-ó* képzős változatai a *tálog*, *tályog*, *táló*, *tályó* formák. A *tárgy* és *tálgyu* változatokból **tálgy* változatra következett, a *tarjó* és *tálgyu* ennek lehetnének *-ó*, illetőleg *-í* képzős változatai. Szerinte a *tálgy* változat a korábbi *tály* (?*tál*) formával hozható összefüggésbe, mégpedig úgy, hogy az *l*-ből palatalizálódott (vagy esetleg eredeti) *ly* tövég a szóban valamilyen úton *lgy*-vé vált. BENKŐ fejtegetései — főleg, mert az *l > r* változásra is építenek már — a magyar változatok egymáshoz való viszonyításával közelebb járnak a szó problémájának kibogozásához, persze a biztos etimológia hiányában még nem oldhatják meg.

2. Ha a nyilvánvaló nehézségek ellenére a szlávból való magyarázat irányában én is megpróbálkozom a *tályog* szó problémájának bogozgatásával, ezt annak a tudatában teszem, hogy e ténykedésem során nemcsak a magyar változatoknak egymáshoz való viszonya vár tisztázásra, hanem azoké a szláv szavaké is, amelyek eddig a magyar szó eredete szempontjából szóba jöttek. Úgy vélem, hogy a szláv szócsoporton belül sok olyasmit nem vettek tekintetbe, ami idetartozhatik, ellenben olyan szavakat is idevontak, amelyeknek az eredete máshol keresendő. Így kívül maradtak a rokonításon a *tályog*os megbetegedések gyógyítására szolgáló növények szerb-horvát és szlovén elnevezései, viszont a cseh *talov* szóval együtt emlegettek néhány lengyel, cseh és szlovák melléknevet, amelyek merőben ellentétes jelentésükkel teljesen kirínak ebből a szócsoporthól.

A szavak, amelyek *tályog* szavunkkal összefüggni látszanak, a következők: szerb-horvát *talog* és *talov*; cseh *talov*, *tálov*; alsó-szorb *talug*. Akik eddig *tályog* szavunkat a szlávból próbálták megmagyarázni, csak ezekre a főnevekre hivatkoztak. Pedig az illető nyelvekben ezeknek többé-kevésbé kiterjedt családjuk van, igék, melléknevek is tartoznak hozzájuk. Kissé részletesebb bemutatásuk talán nem lesz érdektelen.

Bolgár: „*talog* 1. 'utajka, truptina'; 2. 'dovlečena ot reka ili ot poroj tinja, klečki i dr.' [1. 'üledék, halmaz'; 2. 'folyó vagy patak által összehordott iszap, sár, törmelék stb.] | *utaložvam* (imperpektív ige), *utaloža* (perfektív ige), *utaložvam se* (visszaható ige) 1. 'utajava se pjaszki se utaloži na dno'; 2. (átv.) 'uspokojavam se, uljagam' [1. 'leülepszik; a homok lerakódik a fenéken'; 2. 'megnyugszik, lecsillapodik']” (Bolgarski rečnik. Sofija, 1963.²).

Szerb-horvát: „1. *talog*, *tálov* m. 'krute čestice, što se u nekoj tekucini slazu na dnu'. 'faex vini olei etc. Niederschlag, Bodensatz, sedimentum'. | 2. *talog*, m. ime bilje; 'kukurijek, lat. helleborus'. | *Talog* (govori se u Zagorju), *talovna trava*, *talovo*, *talun* 'helleborus niger'. | 3. *talov*, m. ime bilje, 'kukurijek'. *Talog*, *talov*; helleborus niger' | *talovna trava*, f. ime bilje, 'kukurijek, helleborus niger' | *talovnik*, m. ime bilje, lat. 'eranthis hyemalis' | *talovo*, n. ime bilje, 'kukurijek, helleborus niger' | *taložan*, *taložna*, adj. od *talog*; u čemu ima taloga. 'faecus, faecinus, trübe; mutan, kalan, trüb, mit dem Bodensatz vermisch't' | *taložba*, f. isto što taloženje, kada se krupne čestice talože na dnu tekucine. 'Fällung, das Fallen, Niederschlagarbeit, Präcipitation' | *taloženje*, *taloženje* n. nom. verb. od *taložiti*; isto što taložba 'sedatio; Niederschlagung, Niederschlagen' | 1. *taložina*, *taložina*, f. augm. od 1. *talog* 'Niederschlag, Präcipitat, Fällung, das Gefällte' | *taložiti*, *taložiti* (impf.) 'spuštati se na dno (za krute čestice u tekucini) chem. präcipitiren, sedimentiren, fallen, niederschlagen'; *utaložiti*, *taložiti se* 'sich abscheiden, sich absetzen, sich setzen, zu Boden fallen, niederfallen, einen Niederschlag o. Bodensatz bilden'. a) konkretno. Kako što se kljuk . . . taloži, tako se i toplota u nemu . . . gasi. b) u prenesenom

smislu. Domačica ima pravo . . . neslogu (u kući) taložiti. 'taložitost, f. 'svojtvo onoga što se taloži ili smiruje placabilitas, placamen, placamentum' | *talun*, m. ime bilji, 'kukurijek; lat. helleborus niger'." (Valemennyi adat a HASz.-ból.)

Szlovén: „*talog* m. 'die schwarze Nieswurz (helleborus niger)' | *táloh* m. = *talog* | *tálov* m. = *talog* | *táloven*, *tálovna* adj. *talovna trava* = *talog* 'die Nieswurz' | *talovin* m. = *talog* | *tálovje* n. 'die schwarze Nieswurz (helleborus niger)' | *tálovka*, f. 'die Nieswurz' | *talovnik*, m. = *talog* | *télog*, m. = *talog*, t. zavleči ali s *telogom* zavleči živini, 'die Nieswurz einem Vieh durchziehen' | 2. *telovnik*, m. = *telog*, *talog* | *télek*, m. 'die grüne Nieswurz (helleborus viridis)'" (PLETERŠNIK).

Cseh: „*talow*, *tálov* 'hnûg, materie, hnis z rány tekoucí (pus, sanies, tabum) Eiter, Materie' [adatok kb. 1544-től] | *talowatěti* 'eiterig werden' | *talowatý*, *talowitý* 'plný talowu, voll Eiter, eiterig, saniosus' | *talowjn* 'eranthis pokolenj rostlin pryskýjnjkowitých, čemeřicowitých'. a) *talowjn* zapadnj, eranthis hye-malis (helleborus hiemalis Linn.) | *talowina* = talow 'hnis, Eiter' | *talowjnowina* 'hmota ostrá a leptawá byliny talowjnu' (franc. helleborin) | *talowý*, adj. od *talowa* 'Eiter-' " (JUNGMANN). — Az újabb cseh szótárakban (így pl. „Příruční slovník jazyka českého”) a *talovin* növénynev kivételével a *talov* és származékai már csak mint archaizmusok vannak adatolva.

Alsó-szorb: „*talug* (čech. *talov*) 1. 'der Eiter, die Eitermasse'; 2. 'die Augenbutter' | *taluzecy* (part. praes. zu *taluzys* se) 'eiternd' | *taluzene* (vbs) 'das Eitern'; *taluzene wocow* 'das Eitern der Augen' | *talugowaty* 'eiterig, voll Eiter' | *taluzys se* 'eitern' | *dotaluzys* 'als das letzte aufeitern' | *hobtaluzys* 'ringsherum eitern' | *hutaluzys se* 'auseitern, vereitern, eitern' | *potaluzys se* a) 'eine Zeitlang eitern, b) als Perf. zu *taluzys se* 'eitern' | *pšetaluzys* 'durcheitern' | *zataluzys* 'vereitern' | *dohu-*, *dopše-* *dozataluzys* 'vollends, ganzaus-, durchver-eitern'" (MUKA).

Az idézett szláv adatok rövidre vont tanulsága: nem szerepeltek közöttük orosz és lengyel szavak, mivel ilyenek nincsenek, csupán bolgár, szerb-horvát, szlovén, cseh és alsó-szorb nyelvek. A bolgár *talog* főnév és a hozzá tartozó ige jelentése megegyezik a szerb-horvát *talog* főnév 1. 'sedimentum, faex' jelentésével; a szerb-horvát 2. jelentés 'Helleborus'; a szerb-horvátban van a *talog*-ból képzett *taložan* melléknév, van *taložiti* ige és ennek további főnévi származékai. A szlovén nyelv *talog* főneve és ennek sok más változata ugyancsak a Helleborus-fajta növények nevéül szolgál. A csehben a *talov*, *tálov* 'pus, sanies; Eiter' főnévhez néhány melléknév és egy ige is tartozik. Az alsó-szorbban a *talug* 'Eiter' főnév mellett van belőle képzett melléknév, továbbá egy imperfektív és nagyszámú perfektív ige. Tehát a szerb-horvátban, csehben, alsó-szorbban szócsaládokról beszélhetünk, s ez a *talog*, *talov*, *talug* főnevek régisége, illetőleg eredetisége mellett szól. Ez utóbbit egyébként KNEZSA sem vonta kétségbe.

3. A szláv szavak közül a cseh *talov*, *tálov* főnevet már JUNGMANN is a cseh *táti* (ószláv *tajati*) 'schmelzen' ige *tály* participiumával hozta kapcsolatba, hivatkozva az orosz *tályj* 'aufgegangen, geschmolzen' melléknévre is. Ugyancsak JUNGMANN-tól származik a lengyel *talowity*, *tulowity*, *tylowity* 'feist, fett' szavak említése a *talov*-val kapcsolatban. MIKLOSICH (EtWb.) a *talogü* címszóban szintén a szláv *tajati* 'τῆμεσαι; dissolvi' igében jelölte meg a *talog*, *talov* főnevek alapszavát, és azóta általában erre a magyarázatra szokás hivatkozni (vö.: MIKL., EtWb.; TRAUTMANN, BSW.; MLADENOV, Etimologičeski i pravopisen rečnik na bŭlgarskija knižoven ezik. Sofija, 1941.; HASz.; МАЧЕК, Etymologický slovník jazyka českého a slov. Praha, 1956.).

MIKLOSICH a *talog*, *talov*, *talug* szavak összetartozását sem jelentéstani, sem formai szempontból nem indokolta meg (Vgl. Gram. der slav Sprachen II, 283 az *-og* képzőre idézte példának valamennyit), s bár magyarázata azóta is szinte közkezen forog, bizonyos tartózkodás, sőt kételkedés veszi körül (vö. pl. МАЧЕК *tálov* szócikkét!). Tehát már csak ezért is megokolt e szavak jelentéstani és formai szempontból való tüzetesebb vizsgálata.

4. Nézzük őket először a jelentés oldaláról. Az első dolog, ami feltűnik, hogy a csaknem egyforma hangzás ellenére is bizonyos egyezések mellett a jelentésekben eltérések mutatkoznak. Egyezik a bolgár *talog* a szerb-horvát *talog* l. 'sedimentum, faex' jelentésével; ennek 'Helleborus' jelentésével a szlovén *talog*, *talov* stb. szavaké egyezik. Egymással egyező a cseh *talov* 'pus, sanies; Eiter' és az alsó-szorb *talug* 'Eiter' jelentése, de lényegében mégis három különféle jelentéssel kell számolni. Ha egyelőre kihagyjuk a szerb-horvát és szlovén *talog*, *talov* 'Helleborus' jelentését, akkor is marad két olyan jelentés 'sedimentum, faex' (a déli szláv szavakban) — és 'pus; Eiter' (a cseh és alsó-szorb szavakban), amelyekről kissé felületes kezeléssel könnyű volna megállapítani, hogy az eltérés akkora, hogy semmi közük sem lehet egymáshoz, és még kevésbé a 'Helleborus' jelentésű *talog*, *talov* szavakhoz.

Nézzük meg tehát, hogy az indoeurópai *tā-* (vö. POKORNY, IdgEtWb. 1053) tőhöz tartozó szláv *tajati* igével összefügghetnek-e a 'sedimentum', illetőleg 'pus' jelentésű szavak, sorra véve az ige szláv nyelvekbeli megfelelőit.

Egyházi szláv *tajati* 'liquefieri, dissolvi, emanare' | *talb* 'liquidus' (MIKL., Lex.). — Bolgár *tája* (1. személyű imperf. igealak; 3. szem *taí* és nyelvjárási *táe*) 1. 'olvad (lassan, észrevétlenül); a hó olvad'; 2. 'edényről: nedvességet átenged: a korsó, hordó szivárog' (Rečnik na srbrem. bulg. kniž. ezik. Sofija, 1959.; Bulg. tьlkoven rečnik. Sofija, 1963.²) | *utajava se* (imperf. ige), *utai se* (perf. ige) 1. 'Za utajka: pada na đ̣noto ili se polepva po stenite [üledékről: leszáll a fenékre, vagy odatarad valaminek a falához]; tinjata se utai [a sár, mocsár, leülepszik]'; 2. 'Za mьtna tečnost: dava utajka i se izbistra. Vinoto počna da se utajava [zavaros folyadékról: üledéket hagy és kitisztul. A bor elkezd tisztulni]' (Bulg. tьlk. rečnik). — Szerb-horvát *tajati* 'curiti, kapati, rastapati se [csurog, csepeg, szivárog, olvad]' | *taliti* 'rastapati rude ili kovine [ércet olvasztani]' (HASz.). — Szlovén *tajati* 'schmelzen'; *tajati se* intr.; *taliti* 'schmelzen' *taliti se* (intr.) (PLETERŠNIK). — Cseh *táti* (praes. *taji*) 'rozpouštěti se, jihnouti; aufthauen, leinen' (JUNGMANN). — Szlovák *tájat* 'táti' (Sl. let.); *taje* (spiš) m. 'odmäk' (K. IX) (KÁLAL) | népnyelvi *otaje* (plur.) 'odmäk, topiaci sa sneh [olvadó hó]'; *tajov* 'fémkohó', *tajovnik* 'fémkohász' (HVOZDIK) | *tajba*, *tajov*, *tavňa* 'taviareň, tavnina [fémkohó]'; (KÁLAL)¹. — Lengyel *tajać* 'topnieć, rozplywać se, rozpuścić, topić se, męknąć [olvad, felenged, puhul]' (KARŁOWICZ). — Felső-szorb *tać* (part. praet. *tal*) 'tauen, schmelzen' (PFUHL) | alsó-szorb *tajaš* (imperf. intr. ige) 'tauen, schmelzen' (MUKA). — Orosz *tájatb* 1. 'schmelzen, tauen'; 2. (fig.) 'schmelzen, hinschmelzen'; 3. 'allmählig hinschwinden, abzehren, abschwinden' (PAWLOWSKYJ).

¹ Feltűnő egyébként, hogy a szlovákban a *tajat* igét csak KÁLAL szótároozta, pedig az *otaje*, *tajov*, *tajovnik*, *tajba* népnyelvi szavak szinte feltételezik ezt az igét. A *tavit* ige pedig a szlovákban kohászati műszó, ugyanígy a csehben is, JUNGMANNnál még nem is fordul elő. Kohászati műszavak a szerb-horvát és szlovén *taliti*, valamint az alsó-szorb *taviš* (imperf. trans. ige) 'etwas (Eis, Schnee) tauen machen, schmelzen' (MUKA). Igekötős alak a Bártfa környéki *otajéc* 'roztopi sa' (BUFFA, Nár. Dlhej Lúky 191).

Ezeknek az igéknek az alapjelentése általában 'olvad', de emellett vannak különböző jelentésárnyalataik is: például a bolgár *tai* és a szerb-horvát *tajati* egyik jelentése 'folyik, szivárog', az orosz *tajatb* igéé pedig 'fogy, soványodik, sorvad, apad' is. A bolgár *utajava se* és *utai se* jelentése pedig 'lerakódik, leülepszik'. Ebből a perfektív igéből való a *talog* szinonimája: *utájka* 1. 'üledék, lerakódás', *rečna utájka* 'folyóhordalék', *vinena* ~ 'borseprő', 2. (vegy.) 'csapadék'; 3. (átv.) 'söpredék'. — Olyan jelentésárnyalatok ezek, mint amelyeket a *talog*, *talov*, *taľug* főnevek jelentéstartalma is magába foglal. A bolgár és szerb-horvát *talog* főnévben a 'sedimentum' jelentés fejeződik ki. A cseh és alsó-szorb szavak kóros folyamatot jelentenek; ez a jelentés akár kétféle szemlélet alapján is létrejöhetett: 1. 'kórt okozó anyag felgyülemzése, lerakódása'; 2. 'gyógyító beavatkozás által ennek ki-, elfolyása'. Így értelmezte a cseh *talov* szót COMENIUS is; JUNGSMANN tőle (Vers. germ. Com. jan. 315) idézi a következőket: „Když se wred propukne, hnís (hnůg) a *talov* (saukrwe) z neho teče, taľum et sanies ex eo profluit dicke und dünne Eiter”. Tehát a *talog*, *talov*, *taľug* szavak csakugyan összefüggnek az alapjukul feltételezett *tajati* ige különböző jelentéseivel, és ez már önmagában is eléggé igazolná a származtatás helyességét. Ezt még meg lehet támogatni a *tajati* igével közös indoeurópai gyökérből származó más nyelvi szavakkal is; például: oszét *čirwä* 'Hefe' (< *tibh-no*); görög *τῖφος* 'sumpfige Stelle, feuchter Grund'; óiráni *tām* 'Tod, Pest' (POKORNY, IdgEtWb. 1053). De a legmeggyőzőbb analógiákkal a latin *tabeo*, *tabesco* ige és névszói származékai szolgálnak: *tabesco* 'schmelze, sieche hin, harme mich ab' | *tabes* 'die (schmelzende sich zersetzende) Flüssigkeiten, Schlaum, Jauche; Zersetzung, Verwesung, Auszehrung, Seuche | *tabum* 'Jauche, Schleim, Seuche' | *tabidus* 'schmelzend, zergehend, zehrend' (WALDE—HOFMAN, LatEtWb. 1954.³ 639—40). Ezekben a jelentésekben szinte megismétlődik mindaz, amit a *tajati* ige és a belőle származtatott *talog*, *talov*, *taľug* főnevek is tükröznek.

5. A jelentéstan oldaláról való vizsgálat után még alaktani szempontból is vegyük szemügyre a kérdéses szláv szavakat. KNIEZSA kételyeinek ugyanis különböző végződésük is oka volt. Pedig a *talog*, *talov*, *taľug* eltérő végződése csak olyan jelenség, amellyel a szláv nyelvekben más, egymással ugyancsak összefüggő szavaknál is találkozunk. Egyszerűen olyan esettel van dolgunk, hogy egy alapszóból különböző képzőkkel jöhetnek létre szinte egyező jelentésű szavak. Ez már esetleg ósszláv nyelvjárási differenciáltság következménye, de a képzők különbözősége jelentésárnyalatok létrejöttét is segítheti. Végül a szláv nyelvek külön életében a hangtani változások is idézhetnek elő alaktani változásokat. — Ennek illusztrálására a sok kínálkozó példa közül legalább a *pisztráng* hálnév szláv nyelvekbeli megfeleléseire hivatkozom: ószláv *pęstroę* (*pęstrę* 'tarka' + *-ęg* képző) | bolgár *pęstruga* 'sőregtok': *pęstręva* 'Trutta Salmo' | szerb-horvát *pastrma* 'Trutta Salmo': *pastruga* 'Acipenser' | szlovén *pestroęa*, *pestruga* 'Forelle' | cseh és szlovák *pęstruh* | lengyel *pęstręg* | felső-szorb *pęstruha* | alsó-szorb *pęstrug* | ukrán *pęstruh* | orosz *pestrucha*, *pestruška* 'Forelle'. Az ószláv *pęstroę*-nak hangtanilag és alaktanilag szabályos megfeleelői tulajdonképpen csak a cseh, szlovák, lengyel, alsó-szorb és ukrán szavak; a többiekben más képzők jelentkeznek. Így a hímnemű *-ęg* képző helyett nőnemű *-ęga* van a szlovén *pestroęa* és felső-szorb *pęstruha* szavakban, *-ęga* a bolgár *pęstruga*, szerb-horvát *pastruga*, szlovén *pestruga* szavakban, de mindmennyi *-ęg* képző. A szerb-horvát *pastrma*-ban *-ma*, az orosz *pestrucha* változatban *-ch-* képző van, mégpedig egy nőneműeket képző *-ucha*. A bolgár

pštrva egy ószláv *pštrь* alakot tételvez fel, mert ilyen *-va* (*-v* is) végződésük ma a régi hosszú *ū*- töveknek van; az ószlávban *-y* volt a végződésük: például ószláv *crkьy* 'Kirche' ~ bolgár *crkьva* 'ua.' | ószláv *svekrьy* 'Schwiegermutter' ~ bolgár *svekrьva* 'ua.' | ószláv *broskьy* 'persica' ~ bolgár *praskova* 'ua.' | stb.

Ezek után érthetőek a *talog*, *talov*, *talug* eltérő végződésői is. Alapszavuk a *tajati* igéhez tartozó *talъ* 'liquidus' melléknév; a *talog* és *talug*-ban *-g*, a *talov*-ban *-v*- képző van. A *-g*- képző minden magánhangzóval előfordul, tehát *-ag* (*-jag*), *-eg*, *-ig*, *-og*, *-ug* (*-jug*), és ezek olykor azonos tőből képzett szavakban váltakozva jelentkeznek. A már közltekén kívül még néhány példa *-aga* ~ *-oga* ~ *-ug* ~ *-uga* képzőkkel: ukrán *voločaha* és *voločuha* 'Landstreicher' | orosz nyelvjárási *voločuga* 'homo piger' | orosz *molodčoga* és *molodčuga* 'tüchtig Bursche' (MIKL., Gram. II, 281—5) | szlovén *beloga* 'Name einer weißen Sau': *belug* 'weißes männliches Schwein': *beluga* 1. 'weiße Kuh'; 2. 'acipenser huso' (PLETERŠNIK) | szerb-horvát *ostroga* és *ostruga* 'der Sporn, calcar' (IVEKOVIĆ—BROZ).

A *-v*- képzők (*-vъ*, *-av*, *-iv*) általában a velük képzett szavak valamilyen tulajdonságára utalnak; az *-ov* élőlényt jelentő szavakhoz járulva birtokos melléknéveket képez, egyébként pedig a vele képzett melléknévek valamihez való hasonlóságot, hozzátartozást jelölnek, továbbá azt az anyagot, amiből valami lett, készült. Az *-ov* képzővel nemcsak melléknévek, hanem főnevek is képezhetők; így cseh és szlovák *domov* (< *dom*) 'haza, otthon' | cseh *venkov* (< *venek*) 'vidék'. Ilyen képzés a *talov* is, de elképzelhető, hogy egy nominals ragozású *tálov*(*ъ*) melléknév főnevesülésével van dolgunk. A szerb-horvát és szlovén *talov* 'Helleborus' változatra később térünk vissza.

II.

1. A szláv *talog*, *talov*, *talug* szavakra fordított hosszabb vizsgálódás után most arra a kérdésre térnek át, lehetnek-e összefüggések és milyenek egyrészt a magyar *tályog* szó és változatai, másrészt az imént tárgyalt szláv szavak között.

Az a körülmény, hogy KNEZSA szócikkében (SzlJsz. I, 957—9) a magyar *tályog* szóra és változataira vonatkozó nyelvtörténeti, szótári és nyelvjárási adatok — kevés kivétellel — együtt vannak, felment ezek újból való részletes közlésétől. Persze hivatkoznom szinte minden adatra kell, de ez már csak az értékelés és csoportosítás szerint történik.

2. A *tályog*-gal kapcsolatba hozható legrégebbi adatok: 1297: „Piscatura *Talug* uocata cum quatuor piscaturis Weyzhel uocatis” (Oklsz.) | 1344: „Cuiusdam silue *Thalagh* vocate” (Oklsz.). E két régi adathoz csatlakozhatik talán SzD.² (236): „*Tólag*: tó, álló víz, posvány. Lásd *Pots*.” adata és a szőregi határ *Tálagy* dűlőneve (SzegSz.). Ezekben az esetekben tulajdonképpen térszíni formák, illetőleg vizes helyek nevével van dolgunk, és azt hiszem, összefüggésbe lehet őket hozni a szerb-horvát *talog* 'faex, sedimentum; Bodensatz stb.' szóval. Első adatunk *Weyzhel* szava utal a *Talug* jelentésére is: ugyanis a *vejsze-hely* ~ *vész-hely* az a hely, ahol a vejszék állanak (MTsz.), tehát 'halászhely, piscatura'; magának a *vejsze*, *vejsz* szónak is 3. jelentése a) 'nyílt víz a mocsárlápnak ahol halászni lehet' Szatmár megye; b) 'halászható ér' (uo.); c) a lápnak apró nyílt tükrei, amelyekbe a csikkasokat rakják' Bereg megye (MTsz.). Tehát a *Talug* névvel olyan halászhelyet nevezhettek el, amely iszapos, üledékes,

sáros, süppedékes volt. A „silva *Thalagh*” és SzD.² *Tólag* adata, valamint a mai *Tállyog* dülönév is valamilyen vizes helyre, posványra utalnak. Úgy látom, *tállyog* szavunk ebben a jelentésben a *tanya* szó régebbi 'stehendes Wasser, Lache, Pfütze; állóvíz, tócsa, pocsolya; locus piscaturae, piscatura; halászóhely' jelentésével egyezhetett, s a *talog*, *tanya* mintegy szinonimák lehettek. (A *tanyá*-ra vö. KNEJZSA, SzlJsz. I, 517.) A *tálog* szónak az első adatokban felismerhető jelentésével a vizes helyekre vonatkozó szláv eredetű szavaink (*iszap*, *kalista*, *mocsár*, *mocsolya*, *morotva*, *szomoga*, *tanya*, *vápa*, *zákány*, *zátony*) száma bővült eggyel, s szerintem ezt a jelentést az idézett szőregi *Tállyog* dülönév őrizte meg.

Ami a szavunkra vonatkozó többi adatot illeti, azok már a 'vomica, struma; Kropf; kelés; daganat; — Geschwür, Wunde; fekély, seb' jelentésű *tállyog* szónak a megfelelői és egyben változatai; ezek az alsó-szorb *talug* 'Eiter', illetőleg cseh *talov* 'pus, sanies' jelentéséhez állnak közel. A szláv szavak 'sedimentum; Bodensatz' és 'pus; Eiter' jelentésével kapcsolatban már volt szó arról, hogy e jelentések között a különbözőség ellenére is az összefüggés lehetséges; azonban az egyes nyelvekben a kétféle jelentés nincs egyszerre jelen; a szerb-horvátban csak 'sedimentum', a csehben és az alsó-szorbban csak 'pus; Eiter'. Ebből az következhetnék, hogy ha a 'piscatura; vizes, posványos hely' jelentésű *talug*, *talag*, *tállyog*, *tólag* a szerb-horvát *talog* 'sedimentum' szóval függenek össze, akkor a 'pus, vomica; Kropf; kelés; — Geschwür stb.' jelentésű *tállyog* és változatai a cseh és alsó-szorb szavakkal egyeztetethetők.

3. Mielőtt még azt állítanók, hogy a magyar szavak esetében két különféle átvételről van szó, térjünk vissza a szerb-horvát és szlovén szavakhoz.

A *talog*, *talov*, *talug* szavak jelentésével foglalkozva az imént kihagytuk a szerb-horvát és szlovén *talog*, *talov* 'Helleborus' növénynevet. Lehet-e ennek köze és miképpen, a 'sedimentum', illetőleg 'pus' jelentésű *talog*, *talov* szavakhoz? MIKLOSICHNÁL (EtWb.) a *talogŭ* címszóban ez olvasható: „Verschieden ist nsl. *talog* helleborus niger: köder je tala zemlja, daher zu *ta*-². Daneben *talov* helleborus viridis vergl. *tel*-”; vagyis MIKLOSICH a *talog* 'Helleborus niger' szót a *tajati* ige rokonságába utalja, a *talov* 'Helleborus viridis'-t meg a *toliti*, *utaljati* 'besänftigen' igével rokonítja. PLETERŠNIK szótára pedig a *talog* 'schwarze Nieswurcz' szónál MIKL., EtWb. hivatkozással a *talb* 'liquidus' (szlovén *täl* 'aufgethaut, schneelos') melléknévben jelöli meg a szó alapját, az összes többi változatnál meg egyenlőségi jellel a *talog*-ra utal. A változatok, amelyeknél egyenlőségi jel áll, ezek: *táloh*, *talovna trava*, *talovin*, *talovnik*, *toláč* ~ *taláč*, *télog*, *téloh*. Ezekon kívül még ezek a Helleborus-nevek találhatóak PLETERŠNIK szótárában: *tálovje* 'die schwarze Nieswurcz'; *tálovka* 'die Nieswurcz'; *télek* 'die grüne Nieswurcz' (Helleborus viridis), die Gichtrose (paeonia peregrina), „prim. talog”. Végeredményben a *tálovje* és *tálovka* szavak kivételével valamennyi változatnál ott van az utalás a *talog*-ra. Ebből is eléggé nyilvánvaló, hogy ezek a kifejezések ugyanarra a növényre vonatkoznak, s a növény nevének szlovén népnyelvi változatai. Az esetek túlnyomó többségében 'schwarze Nieswurcz; Helleborus niger', egyszer csak 'Nieswurcz', egyszer pedig 'grüne Nieswurcz, Helleborus viridis' a szlovén szó értelmezése. Ez a megkülönböztetés azonban nem lényeges; a pontos botanikai azonosítás igen nehéz, mert egy növénynek sokféle neve is lehet, egy bizonyos kifejezés pedig gyakran több különféle növény nevéül is szolgál. Növénynevekkel való foglalkozás közben állandóan tapasztalhatunk ilyesmit.

4. A lényeg az, hogy a szerb-horvát és szlovén *talog, talov* stb. növénynevek a Helleborus-fajtára vonatkoznak, és így kapcsolatba hozhatók a magyar *tályogygyökér, táragy, táragy-gyökér* növénynevekkel. Innen aztán már szinte természetes az asszociálás a 'pus; Eiter' jelentésű *talog, talov* szavakkal.

Nálunk ugyanis a Helleborus különféle fajtáit a gennyes daganatok, tályogok gyógyítására használták. A *tályog* szó nyelvjárási változatai szerint neve *tályogygyökér, tájogygyökér* (Adonis vernalis L.) (SzegSz.).¹ Ugyancsak a SzegSz. szerint „*táragy* fn. 1. 1823. Nátly: »kelevény, vér torlása«. Ma: 'lóbetegség' (haemoglobinaemia). 2. 'az a növény (helleborus), amellyel a táragyot gyógyítani szokták'. Teljesebb neve *táragyfű, táragygyökér*. Nr. A *táragyfűvet*² dorozsmaiak árulják, de a ház körül is akad belőle. A ló szügyén kezett *táragyba*² ár segítségével *táragygyökere*² fűznek. Ez azután elmulasztja a bajt. *Táragyos*² disznónak a fülébe teszik. Vö. vér-, víztáragy." A *táragybetegség*-ről (állatok gennyedő nyílt sebei) így ír M. KOSSA GYULA (MNY. XXII, 346): „... a nép a beteg állatokat *mejtáragyozza* ... *táragygyökere*t vesznek ... s a beteg állat szügyébe vagy fülébe helyezik". Mint M. KOSSA rámutat, ez a *táragygyökér* a Helleborus purpurascens (pirosló hunyor) boglárka-félének a gyökere. Az Ormányságban: „*hunyorgyökér* ['Helleborus gyökere?']. Hunyorgyökere húsztak a disznó fülébe, mikor vérz (vész) vőt. Slavóniából, a Fekete-högyegbű, a törög várbú hoszták." (OrmSz.)

A Helleborus-félék gyökereit azonban nemcsak nálunk használták fel ilyen módon az állatok gyógyítására. A szerb-horvátban a Helleborus niger-t a *talog, talov* stb. neveken kívül *zavlačni koren*-nek is hívják (MAJEWSKI i. m. II, 382); a szlovénben: „*t. [telog]* zavleči ali s telogom zavleči živini 'die Nieswurz einem Vieh durchziehen' (PLETERŠNIK *télog* a.). Ez a gyógyító eljárás teljesen azonos azzal, amit nálunk alkalmaznak; még az igék is megfelelnek egymásnak: *táragygyökere*t fűznek (SzegSz.) ~ *telog zavleči* (PLETERŠNIK). A HASZ. *talovo* címszavában a következő idézet olvasható: „*Talovo talova; prevući liko koŋu pod vratom, da ga keh odstavi*" s elötte ez a megjegyzés „*Nije sasvim jasna ova potvrda*". Azt hiszem, ez úgy értendő, hogy egy szál *tályogygyökere*t fűznek a ló szügyébe, hogy az elmulasztja a bajt. — ŠOÓ—JÁVORKA (A magyar növényvilág kézikönyve 211) szerint a Helleborusnak a H. niger-en kívül még három fajtája van: H. dumetorum, H. odoros és H. purpurascens, s mindhárom mérgező. Megjegyzik hozzá: „Mellékgyökeres gyöktörzse a Hellebori rhizoma, népiesen *táragy-gyökér*. ... Kivonatát a népi gyógyászatban víziszony, kanyaró, ideggyulladás, a mellékgyökereket állatok daganatainak eloszlatására használják." — Az „*Elleborum nigrum* fekete hwnyor ghenyette" (MNY. X, 23) adat arról árulkodik, hogy a *genyete* (Asphodelus albus) és a *tályog-, táragygyökér* (Helleborus) igen közel álló növények, s ezért is cserélhetők fel az elnevezések. A *genyete* ~ *genyöte* növcnynév ugyanis a *genny* szó családjába tartozik. A *genyete* ~ *genyöte* húsos gyökérgumóiból Dél-Európában csirizt készítenek (MNY. XXXIX, 144). A Helleborus hasonló felhasználásáról JUNGSMANN szótárának „*talowjnowina* hmota ostrá a leptawá byliny taowjnu (franc. helleborin)" adata tájékoztat. MACHEK

¹ Az Adonis vernalis L. cseh neve egy 1562. évi forrásban „*Ellebor* česky", egy 1571. évben pedig „*Ellebor* polnij" (MAJEWSKI, Słownik nazwisk zoologicznych i botanicznych polskich II, 18).

² Én szedettem dőlten.

bolgár forrásra¹ hivatkozva (a cseh *talovin*-nal kapcsolatban) közli: „Bulhaři odvarem z příbuzné čemeřice vonné vymývají hnisavé rány [a bolgárok a rokon illatos hunyor (*Helleborus*) főzetével mossák ki a gennyedő sebeket]” (MACHEK, Česká a slovenská jména rostlin 43).

5. Abból, hogy a szerb-horvátban és a szlovénben a *talog*, *talov* stb. olyan növény neve, amelynek gyökerével állati fekélyeket gyógyítanak, arra lehet következtetni, hogy e szavaknak ott is lehetett valamikor 'Eiterbeule, Geschwür, Eiter'-féle jelentése, és az ilyen jelentésű *talog* aztán a gyógyítására használt növény nevévé is lett. — Ilyen kapcsolat van például a *rusa* betegség és a vele azonos hangzású *rusa* növénynév között. Szerb-horvát „*rusa* kožna bolest naročito na licu i uopće na glavi kod djece [bőrbetegség, főleg az arcon és általában a gyerekek fején]” | „*rusa* bilka, lat. *chelidonium maius*” (HASZ.). IVEKOVIĆ—BROZ szótára még bővebben magyarázza a *rusa* betegség és a *rusa* növénynév kapcsolatát: „*Rusa* bolest, nekake vodene kraste, koje izigju osobito po obrazu. Ove kraste mažu se sokom od trave *ruse*. [*Rusa* betegség, valamiféle nedvedző varak, amelyek főképpen az arcon jönnek ki. Ezeket a varakat a *rusa* nevű fű nedvével kenik.]” Hogy ebben az esetben a betegség és a gyógyítására használt növény azonos elnevezése közül a betegségé az elsődleges, ugyanennek a növénynek egy másik neve is bizonyítja: *trava od ruse* 'rusa gyógyító fű' (MAJEWSKI II, 195). Azonban nemcsak ez a példa szólhat amellett, hogy a ma 'Helleborus' jelentésű szerb-horvát és szlovén *talog*-, *talov*-nak régebben a mi *tállyog* szavunkhoz hasonló jelentése is lehetett, hanem e növény többi nevei is: *talovo*, *talovna trava*, *talovnik* stb. Ezek ugyanis mind a *talov* szóval függnek össze, ennek különböző képzős származékai, és mindegyikben ilyen jelentés van benne: gyógyító szere az alapszóval kifejezett fogalomnak.

A gyógyászati célokra felhasznált növényeknél gyakori, hogy elnevezéseik a gyógyítás tárgyának a nevéből jönnek létre különféle képzőkkel vagy jelzős szerkezetekkel. Íme néhány példa: Pulmonaria: cseh *plícník* | szlovák *pl'úcník*, *plucovník* (< *pl'íce*, *plúce* 'pulmo') | szlovén *plučník* | horvát *plućnjak* (MACHEK i. m. 191); *tüdőfű* (CSAPODY—PRISZTER, Magyar növénynevek szótára 195). — Hepatica: cseh *jatrník* (< *játra* 'hepar') (már 1517-i adat is!): 1562: „Mnozi epaticam to jest *jatrník* ji nazivají, protože jatrám velice spomáhá [Sokan májfűnek nevezik, mert a májon igencsak segít]” | szlovák *jatrovník* | szerb-horvát, szlovén *jetrenka*, *jetrník* (MACHEK i. m. 48) | lengyel *wątrobnik* | szorb *jatrownik*, *jatrník* (MAJEWSKI II, 384): magyarul *májvirág*, *májfű*, *májgyöge*, *májgyógyító*, *májkörcsín* (CSAPODY—PRISZTER i. m. 125). — Leonorus cardiaca: ócseh *srdečník* (< *srdce* 'cor'): 1562: „Vyborný jest proti těžkosti srdce, odkavadž i jméno má. [Kiváló a szív bajai ellen, innen a neve is.]” Morva területen ma is használatos szívorvosság (MACHEK i. m. 197) | lengyel *serdecznik* | horvát és szlovén *srčenic*, *srčenica*, *kopriva od srca* (MAJEWSKI II, 433): magyarul: *szívfájdalomvirág* (CSAPODY—PRISZTER i. m. 182), *szíverősítő* i. h. 73). — Filipendula vulgaris: szlovák *vedrový koreň* (< *ved* 'fekély' és *koreň* 'gyökér'), főzetével fekélyeket mosnak ki (MACHEK i. m. 101). — Geum: morva neve: „*brantovník* (*brant* = *zánet* ['gyulladás'] . . . odvaru se uživalo proti brantu = zánetu, horečce [. . . főzetét gyulladás, láz ellen használták]” (MACHEK i. m. 106). — *Erythraea centaaurinum*: horvát és szlovén

¹ B. DAVIDOV, A. JAVASEV, Materiali za balgarski botaničen rečnik, red. B. Achtarov. Sofia, 1939.

trava od groznice, grozničavka (< *groznica* 'láz') (MAJEWSKI II, 316): magyarul: *hideglelésfű, hidegűzésfű* (CSAPODY—PRISZTER i. m. 54). — *Euphrasia*: orosz *očnaja trava, očanka* (< *oko* 'szem') (MACHEK i. m. 215): magyarul: *szemfű, szemgyógyító, szemtisztító* (CSAPODY—PRISZTER i. m. 178). — *Centaurium*: ócseh: *hlístník* (< *hlísta* 'giliszta'): „... protože prý moří hlísty, červy v útrokách bříšních [...] azért, mert állítólag pusztítja a belekben levő gilisztákat, férgeket]” (MACHEK i. m. 182).

Az analógiákat még lehetne tovább sorolni, de azt hiszem, az eddigiek alapján is elég valószínű, hogy a *Helleborus* szerb-horvát és szlovén elnevezései: *talog, talov, talovo, talovna trava, talovnik* stb. annak a betegségnek a nevével vannak összefüggésben, amelynek gyógyítására a növényt alkalmazták. Ezért lehet tehát arra gondolni, hogy a *talog, talov* szavaknak a szerb-horvátban és a szlovénben régebben olyan jelentése is lehetett, amelyet a cseh *talov* és az alsó-szorb *taŕug* szavak őriztek meg, vagyis 'pus; Eiter'.

6. A *Helleborus* jelentésű már többször felsorolt szerb-horvát és szlovén szavak zöme különböző főnév- és melléknévképzős származék a *talov* változattól; képzésük világos, nem szorul bővebb magyarázatra. Egyik-másik név azonban (pl. *tolač, talač, talun*) — bár ugyancsak a *Helleborus* egyik nevéként szerepel — eredete szerint esetleg nem e szócsaládba tartozik (ennek eldöntése persze külön alapos vizsgálatot igényelne), de ha mégis, akkor ezek más, hasonló végződésű növénynevek analogikus hatását tükrözik (pl. *goreč, koromač, očun, kačun* stb.). Még egy változatot említenék meg; ez a *taloh, teloh*. A *-g-* képzős *talog, taŕug* és a *-v-* képzős *talov* mellett ez a szónak *-ch-* (*-och*) képzős változata. A *-ch-* képzők (így az *-och* is) funkciójukat tekintve igen közel állnak a *-g-* képzőhöz; néhány párhuzamos példa a szlovénből: *vlačug* 'der Herumstreicher': *vlačuh* I. 'der Landstreicher, der Lump' | *vlačuga* I. 'die Herumstreicherin': *vlačuha = vlačuga* I. | *beloga* 'Name einer weissen Sau': *beloha* 'weisse Ziege' (PLETERŠNIK).

7. Bár a *talog, talov, taŕug* szavak körüli fejtegetéseim kissé hosszúra nyúltak, szeretném még a lengyel *tyłowity, tułowity, talwisty* 'fett, feist' melléknévek ügyét is tisztázni. Mint már említettem, ezeket JUNGSMANN vonta először a cseh *talov*-hoz, persze zárójelben, és kérdőjellel a *tyti* igét is idézte, amelyhez valóban tartoznak. A későbbi kutatók azonban ezt nem vették figyelembe, s az idézett lengyel melléknéveket továbbra is a *talov*-val kapcsolatban emlegették mint valami rejtélyes szavakat; így BRÜCKNER (Słownik etymologiczny języka polskiego), MACHEK (Etym. slovník jazyka českého a slov.) s még KNEZSA (SzlJsz.) is. MACHEK szótárában például még a szlovák *vytálit' sa* 'pohodlné se žíviti' kifejezést is a *talov* címszóban emlegeti. Az idézett lengyel melléknévek KARŁOWICZ szótárában † jellel vannak megjelölve mint elavultak s rajtuk kívül még a velük szintén egybetartozó következő főnevek is: *talowitość, tułowitość, tyłowitość*, melyeknek értelmezése: 'cielisty, dobrej tuszy, otyły [testes, kövér]'. Jelentésük alapján nem a *talov*-val függnek össze, hanem a szláv *tyti* 'πταλνῶσαι; pinguescere; fett werden' igével (megvan egyébként az ószlávban, oroszban, ukránban, fehér-oroszban, szerb-horvátban, csehben, szlovákban, lengyelben, felső-szorbban, alsó-szorbban); ez pedig az indoeurópai *tēu-: tau-: tū* 'schwellen' gyökhöz tartozik (WALDE—POKORNY I, 703, 707). A PSJČ. *talovity* címszavában szintén félreértés van, mivel ebben idézi a következő mondatot (Winter Zikmundtól) „Člověku tlustěmu říkali urážkou šelmo talovitá”. A *talovitá* itt az előtte álló szó jelzője és a *tlustý* 'kövér' szi-

nonimája. Nem a *talov*-hoz, hanem ugyancsak a *tyti* igéhez tartozik a szlovák *vytálenj* 'silny, mocný, vykrmený'; *vytálit' sa* 'vykrmiti se, zesíliti' (KÁLAL; MACHEK) kifejezésekkel együtt. A szerb-horvátban az említett lengyel, cseh és szlovák melléknevek megfelelője *talovan* 'mastan, mekan' (HASz.). A *tyti* igével függ össze egyébként a cseh és szlovák *otaviti se* 'sich erholen' ige is, és a benne mutatkozó ablaut van meg a *talovity, tulowity* stb. melléknevekben is; ez ugyanolyan jelenség, mint amilyen az ószláv *nyti* 'languere' igéhez tartozó *naviti, unaviti* 'ermüden' esetében forog fenn (vö. VONDRÁK, VglGram. I, 164).

8. Most végre újra rátérhetünk a magyar vonatkozásokra. A szerb-horvát és szlovén növénynevekről mondottak alapján úgy látom, nincs különösebb akadálya annak, hogy az 'Eiterbeule, Geschwür stb.' jelentésű *tályog* szavunkat is a délszláv *talog (talov)*-ból eredeztessük.

Ezzel kapcsolatban először KНИЕZSÁNAK két állítását kell cáfolni. — Az egyik, amely szerinte mint kizáró ok szerepel a *tályog* szónak a szlávból való eredeztetésével kapcsolatban: az hogy „a *tályog* 'Geschwür, Wunde' jelentése, amely a cseh, szlovák és alsó-szorb szavak 'Eiter; genny' szavaival egyezni látszik, csak 1792-től mutatható ki.” Hogy ez nem így van, elég talán egy-két adatra hivatkozni: Com: Jan. 60: „Midõn az folyó dagadás, *tálgyu*, focadéc õszve megyen: cum vomica coit.” | Com: Jan.² 51: „Midõn a folyó-dagadás: *tályog* õszve-mégyen, varral béborittatik.” | ACsere: Enc. 210: „A vad ketskék a verõfénytõl meg megedett kõhõz addig fenik az õ oldalukat, hogy a *tálgyu*, kelés megfakad”. Mind a három szövegbõl világosan kitûnik, hogy a *tályog*, illetõleg *tálgyu* olyan keléses megbetegedés, amely végül is megfakad, tehát valami váladéknak kell kijõnni, kifolyni belõle. A Csere és Comenius szövegeiben a *tálgyu*, illetõleg *tályog*, valamint a *kelés, folyó dagadás, fokadék* nem különféle fogalmak, hanem ugyanazt a dolgot magyarázzák több szóval, vagyis szinonimák. — A másik cáfolandó véleménye KНИЕZSÁNAK, hogy a szláv *talog* stb.-bõl származtatott magyar *tályog* változatai csak egy eredeti *-l + j*-bõl magyarázhatók, míg a szláv szóban *l* van. Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy az *l* palatalizációja a magyarban megtörténhetett és meg is történt. A KНИЕZSA-féle SzJsz.-bõl is számtalan példát idézhetnénk erre (pl. szláv *močilo* > magyar *mocsolya*, szláv *nosilo* > magyar *nyoszolya* stb. stb.), nem is beszélve a BENKÕ idézett munkájában található példatömegrõl. A palatalizációnak a magyarban történt létrejöttét az a körülmény is igazolja, hogy ma is vannak a szónak *l*-es változatai is.

9. Most már csak az van hátra, hogy az 'Eiterbeule, Geschwür, Wunde stb.' jelentésű *tályog* szavunknak és változatainak egymáshoz való viszonyát próbáljuk tisztázni. Elsõdlegesnek a *tályog (talog)* változatot tekinthetjük. Ezt valószínűsítik — bár még más jelentésben — az e szóra vonatkozó elsõ adatok, és az, hogy az irodalmi és a köznyelv ma is ezt használja. Ezzel kapcsolatban hivatkozhatunk a *csalán* szó példájára, amely a számos nyelvjárási változat mellett a legrégebb formájában jutott kizárólagos használatra a nemzeti nyelvben (vö. BENKÕ L., MNyjtört. 105). Azt hiszem, ha más szavakat is megvizsgálunk ilyen szempontból, valószínûleg hasonló eredményre jutnánk. Ez az irodalmi és köznyelvi *tályog* az eredetinek vélt délszláv *talog* szótól csupán palatalizált *l*-jével különbözik, az *ly* pedig nyelvjárásainkban és a köznyelvben is *j*-nek hangzik, így többek között: *tájog* Somogy m., Cegléd, Bereg m., Brassó m., Hétfalu stb. (MTsz.), Szeged (SzegSz.) ~ *tájag* Székelyföld

(MTsz.) ~ *tajug* a Bihar megyei románban (vö. Nyr. XVII, 63 és HERMAN, MPászt. 426). A magyarból a szlovákba került KNEZSA idézte *talok*, *tálok*-ra újabb adat: *talok*, *-gu*, *talog* Málca (Malčice) nyelvében (KIRÁLY PÉTER: StudSlav. XI, 104).

A köznyelvi és irodalmi *tályog* szónak igen számos népnyelvi változata van, amelyek nem egyszer jócskán eltérnek tőle. Ezek a változatok olyan hangváltozások eredményei, amilyenekre nem egy példa akad egyes magyar szavak köznyelvi és nyelvjárási változatai között. A szó testét illetőleg ezek a változatok három típusba sorolhatók: 1. a *talog*, *tályog* szótest és változatai; 2. a nyílt szótagra végződő *táló*, *tálu*, *tállu*, *tálgyu*, *tálé* stb.; 3. az egyszótagos *tál*, *tár*, *tán*. Ami eltérés ezeken a típusokon belül van, az főképpen az eredeti szóbelseji *l* minőségi és mennyiségi változásaiból ered.

Az 1. típusba ezek a változatok tartoznak: az első *Talug*, *Thalagh* adatok; *tályog* 1647-től; *tólag* SZD.²; *tályag* 1792; *Tálagy* dn. (SzegSz.); *táragy* 1825. Szeged; *tárigy* 1897. Somogy; *tarjag* 1604. MA.; *tárjog* 1897. Cegléd; *tarjág* 1750. WAGNER, Phras.; *torjag* XVII. sz. (MNy. III, 236); *tárgyag* 1897. Székelyföld.

A 2. típusba tartozó szavak a *talov* változathoz magyarázhatók meg. Közismert, hogy a szláv *ov* végződés a magyarban *ou* diftonguson keresztül ó-t eredményez, ez pedig gyakran váltakozik *u* és *é*-vel, olykor *i*-vel is (vö.: szláv *pondrav*, *pondrov* > magyar *pondró*; szláv *podkov* > magyar *patkó*; szlovák *Liptov* > magyar *Liptó*; stb.; stb.) A 2. típus változatai: *táljó*: írva *talio* (Nyr. XXIX, 259); *tálgyu* CAL.; *tálgyu* Tisza mellék; *tárgyi*: írva *tharghy* 1516—1518. (MNy. XIII, 272); *táló*: 1551: *thaloba* (LevT. I, 86 után NySz.); *tarjó* 1793. GROSS. I, 158; *tarju* 1832. KRESZN.: *tálló* 1832. Göcsej (MTsz.); *tállu* 1914. Göcsej; *tálu* 1900. Vas m.; *tálé* 1723. (NySz.); *vér-tálé*: „sárga vértálé” Balaton mell. (Tsz.); *tálás* mn. Balaton mell. (MTsz.).

A 3. típusnak vehetők: *tál*, *tár*, *tán*: *vértál* Vas m. (Tsz.); *vértán* Fehér m.; *vértár* Bács m. (Nyr. XXVII, 413); *tár* (*tárja* van) (OrmSz.); *tár* (birtokos esete *tárgya* (MNy. III, 399).

Változatos, szinte elképesztő sokaság. Összefüggésüket ilyenformán látom: A) Az átvett délszláv *talog* *l*-je a magyarban palatalizálódott, ennek eredménye a mai köznyelvi *tályog* forma. — B) Az *l*-ből *r* lett: *táragy*, *tárigy*; ez annyira gyakori változás a magyarban, hogy példák idézése szinte felesleges, mégis: szláv *plesnъ* > magyar *penész*, nyelvjárási *pilisznyés*, *pilisznyés*, *pilisznyedik* ~ *pirisznyé*, *pirisznyés*, *pirisznyedik* (SzlJsz. 413). — C) Az *l*-ből lett *ly* feltehetőleg geminálódott (*tállgyag* adatunk ugyan nincs, de van például *vájjug* ~ *vályog* SzegSz., *hajjag*, *hályog* MTsz.), majd olyasféle disszimilációval, mint amelyet KNEZSA feltesz az olasz *tagliere*: *tallier* > magyar **tállýér* esetében (a *tányér* címszó SzlJsz. 960), egy *táljog*, *táljo* alak jöhetett létre; ilyen ejtésű adat van is: *talio* (Nyr. XXIX, 259), olvasata valószínűleg *tál-jó*. A *táljó*, *táljog* formából meg lehet magyarázni egyrészt a *tarjó*, *tarju*, *tárjog*, *torjag*, *tarjag*, másrészt a *tálgyu*, *tárgyi*, *tárgyag* változatokat. Az előbbieken megint *l* > *r* változással van dolgunk, az utóbbiakban pedig a népnyelvben gyakori *r* utáni (s általában zöngés mássalhangzó utáni) *j* > *gy* változás következett be (vö.: *varjú*: nyelvjárási *vargyú*; *borjú*: nyelvjárási *borgyú*; *pozdorja*; nyelvjárási *pozdorgya* ~ *paździergya*; stb.). Egyes esetekben (a *talov*-ból lett változatokban) az *l* nem palatalizálódott, hanem geminálódott *tálló*, *tállu*. — D) Ami a *tálagy*, *táragy*, *tárigy* változatok szóvégi *-gy* hangját illeti, ennek magyarozatát, azt hiszem, más szavak analogikus hatásában kereshetjük.

Itt vannak például: a régiségben már CAL. óta sűrűn előforduló s ugyancsak betegséget jelentő szláv *trod* > magyar *torongy* 'therioma; Feigwarze, ein Geschwür' szó; a szláv *prod* > magyar *porond* népnyelvi *porong* és *porongy* változata; az ugyancsak szláv *paprat* > magyar *páfrány* népnyelvi *pápráng*, *páprág*, *paprágy*, *páprágy* változatai (adatok SzlJsz. 385—6). Ezekben a *d* vagy a gyakori *d* > *gy* palatalizáció alapján a *gy* végű változatok a szabályosak, mégis vannak *-g* végű változataik is. Ilyenféle hangzású szavak hatására elképzelhető a jelenség fordítottja is, vagyis *gy* hang a *tályog g*-je helyén. E) A *tál*, *tár*, *tán* változatok létrejöttéről nehéz valamit is mondani; esetleg felvetődhetik az e szavakkal jelentésében szinte megegyező, a régiségben még közszóként élő *túr* < szláv *tvor* 'ulcus saniosum; Blutgeschwür, eitriges Geschwür' (vö. SzlJsz. 535—6) szóval való keveredés lehetősége; így a *tál*, *tár*, *tán* formák ennek lehetnének az eredményei. ÚRHEGYI EMILIA

Az erdélyi régiség személynévanyagának nemzedék-viszonyító elemei

1. Jó néhány évtizede, hogy egy diákkori tanuló társam, *Nagyobb* Péter nevének előtagja felkeltette kíváncsiságomat. Minthogy a név tulajdonosa jól megtermett legény volt, eleinte azt hittem, amit névtársa, a *Nagy* vezetéknev láttán vagy hallattán hihetőleg majd mindenki gondol, azt tudniillik, hogy ez a név bizonyára a névhasználatot megindító ősz természetére utaló, minősítő jelzős jellegű szerkezetből válhatott család-, illetőleg vezetéknevvé. A levéltári kutatás rendjén gyüldögélő sok-sok névtörténeti adalék láttán azonban már jó ideje meg kellett változtatnom e kezdeti vélekedésemet. Mivel e vélemény-változtatásra a kezemen megforduló levéltári anyagból összeálló, gazdagnak mondható névtörténeti adattár kényszerített, csak ezeknek az adalékoknak a felhasználása vezethet rá a *Nagyobb* vezetéknev kialakulásának, eredeti jelentésének, szerepének megállapítására. Éppen ezért az alábbiakban az ide vonatkozó névtörténeti adatok egybeállításával párhuzamosan kerítetek a kérdések tisztázására sort.

2. A névkeletkezést elindító szemléletre nézve legkétségtelenebb útmutatást azok a levéltári adatok nyújtanak, amelyekben a *Nagyobb* elem más hasonló, de csak alább meghatározandó szerepet betöltő névalakulatok társaságában fordul elő. Érthetően ezeket kell hát mindenekelőtt bemutatnom.

Íme itt következnek: 1579—1581: „Bak Mihalj az *kvssebbik* . . . *Nagiob-bik* Bak Mihaly” (Kajántó K.). 1582: „*Nagiob* Mark Balýnt es *Kússeb* Keóhazy Mark Balýnt” (Uzon Hsz.). 1604: „Első *Kussebic* Janosi Peter foljfoluan lako nemes zemelj, masodik ugjan foljfoluan Lako *nagjobik* Janosi Peter nemes zemelj” (MT.). 1619: „*nagiobik* Desfaluj Gaspar . . . *kisebic* desfoluj Gaspar” (Kk.). 1628: „*nagiobbik* Bereczk Istuan . . . *kiseb* Bereczk Istuan” (Uzon Hsz.). 1632: *Nagiobik* Kis Gieörgi” | „Kis Miklos *nagiobbik* nemes ember” | „*nagiobbik* Kis Miklos” (Vadad MT.). 1633: „Keserw Gergely *nagiob* ugia(n) Keserw Gergely *kiseb* lo fw Emberek Barotiak, Miklos varsszekiek” (Hsz.). 1636: „Aldozo vasarnap, mikoron volna(n)k Puszta kamarason . . . az *Nagiob-bik* Varga Mihaly kapuia elót . . . hogj . . . *kisebbik* varga Mihalyt mas neucl *Kis* Konec Mihalt esketnok meg”. 1657: „Tiboldi Sigmond, Tiboldi Peter

nagiobik kúsebbik” (Tarcsafalva U.) | „*nagiob* Janka Miklos . . . *kisseb* Janka Miklos” (Csíkszentmárton MT.) | „Citaltatta volt az Inctusokot nehaj *nagiobbik* Boér Istvan Relictayat Imreh Ersokott es Boér Martont magat, es nehaj *Kissebb* Bóér Istvan Aruaynak Borkanak Ersoknak és Annanak Naturalis Tutoratt” (Tarcsafalva U.) | „*Nagiobbik* Tanko Miklos fiaual *kissebbik* Tanko Miklossal edgiült oppidani”¹ | „*nagiobbik* és *kisseb* Tanko Miklos” (Illyefalva Hsz.). 1667: „Mi *nagiob* es *Kisseb* Tiboldi Peter mind ketten Udvarhely alias Keresztur Szeken Kőrispatakban lakok”. 1669: „Sera Istvan *nagiobbik*, Tanko Istvan Junior oppidani es *Kisseb* Sera Istvan nobilis Illyefaluan Sepsi szekben lakok”. 1675: „*Nagiob* és *Kisseb* Tiboldi Peter” | „*Nagiobik* es *kissebik* Tiboldi peter” (Kőrispatak U.). 1677: „Mű Ferenc Deak *Nagiob* es *kúseb* udvar heli szekbe eteden lako nemes emberek”. 1679: „*Kúsebb* Orosz Peter . . . *nagyob* Orosz Peter” (Szárhegy Cs.). 1692: „*Nagyobbik* Szabo György. Iffjab Szabo György” (Magyarfűlpös MT. — A *Nagyobbik* alá írva betoldó jellel: *üdösbik*). 1697: „Lévén mű előttünk . . . két Molduvai Olahok mind kettőnek neve Ola Simon *nagyob* és *kúsebb* szoval különböztetven egy mástol . . .” (Kilyén Hsz.) | „*Nagiob* es *Kusseb* Palfi Ferenc” (Tarcsafalva U.). 1700: „*nagyobb* és *Kissebb* Palfi Andras” (uo.). 1708: „jelen leven . . . *kúsebb* Palfi Andras maga az Apja *Nagyob* Palfi Andras kepeben” (uo.). 1731: „*Kis* Fekete Mihály . . . *Nagyob* Fekete Mihály” (Szabéd MT.). 1764: „Sz: Királyi *Nagyobb* Vitos Mihály . . . Ugyan Sz: Királyi *Kúsebb* Vitos István” (Cs.). 1784: „Bétai Agilis *Nagyob* Széjés Istvánné Gáspár Jutka” (50) . . . Ag(ilis) *Kisseb* Széjés Istvánné Gál Anna” (30) (Béta U.). 1790: „Márkos Pál Fia *kisseb* Márkos Péternek . . . Márkos Mihály Fia *Nagyob* Márkos Petérnek [!]

3. A fentebb felsorolt okleveles adatok közül az 1708-i tarcsafalvi adalék világosan mutatja, hogy a régiségbeli *nagyobb* és *kisseb* névtag nemzedékrendi vonatkozásban életkor-viszonyító szerepet töltött be. De erre mutat az a háromszéki Karatnán kelt levéltári darabból kijegyzett adalék is, mely szerint „Karatnai *őregbik* Koncezi² Mihály Ur(am)”-at ugyanott „*nagyob* Koncezi Mihály” névváltozattal is illetik. A régiségbeli személynevekben tehát megkülönböztető jelzőként a vezetéknev előtt álló *Nagyobb* tag jelentése azonos volt a mai nyelvhasználatban az apának a fiához való nemzedékrendi helyzetére utaló *idős* vagy *idősb* ~ *idősebb* megjelöléssel.

4. E megállapítás világánál ezek után természetesen az esetek többségében nemzedék-viszonyító szerepűnek kell értelmeznünk minden erdélyi régiségbeli három tagú névalakulatnak első, illetőleg ritka esetben harmadik helyen álló, értelmező jellegű *Nagyobb(ik)* tagját akkor is, ha a levéltári darabban a háromtagú név nem *Kisseb(ik)* tagú, háromelemű név társaságában fordul elő. Az ilyen nemzedék-viszonyító—megkülönböztető szerepű *Nagyobb* névtag használatának erdélyi régiségbeli gyakoriságát az alábbi egybeállítás mutatja:

1585: „*Nagiobbik* ferencz Istwa(n)” | „*Nagiobbik* Bott Myhaly vrunk eo Naga Iobagia valkay” (Mvalkó K.). 1597: „Mű kik vagiunk ez alatt megh irtt dologba(n) keoz birak, tudni illyk *Nagiubik* Galaczy Tamas, Teoreok Matthe, Janos Deak Galaczi Farkas es Sepsi Janos Doboka uarmegeben lakosando

¹ A háromszéki Illyefalva a feudalizmus korában *oppidum*, azaz (mező)város volt; lakói tehát *oppidani* voltak.

² Olv. *Köncei*.

nemes zemelek" (BN.) | „*nagyjúb* Fanchaly Peter" (U.). 1607: „*Nagyobbik* Lazlo Georgy" (Backamadaras MT.). 1608: „az *nagiob* Endes giorgj" (Szent-simon kör. Cs.). 1615: „*Nagyobbik* Nagj Pal"¹ (Székelykál MT.). 1620: „Kadar Georgy *Nagyob* Primpilus Annor(um) 70" (Gelence Hsz.) | „*Nagiob* Zeócz Istua(n)" (Marosvásárhely). 1622: „Kocza Thamas az *Nagiobik*" (Kozmás Cs.). 1623: „*nagyob* Márk Istv(a)n" (Sepsiszentgyörgy). 1628: „*Nagiub* Szotyori Mihaly Ló [!] fő² ember" (Lisznyó Hsz.) | „*nagyobbik* Bereczk Istuan . . . kisebb Bereczk Istuan" (Uzon Hsz.). 1629: „Bagoly Pet(er) *nagiob* Zaczvay 80. esztendos" (Hsz.). 1632: „En Dessj *Nagyub* Vayda Istua(n) Adom Emlekoz-zettire Az kiknek Illik" (Dés) | „*Nagyobbik* Sigmond Istuan" (Lemhény Hsz.). 1633: „En Kizdi sz: leleki *nagyobbik* Konabe Geörgy" (Hsz.) | „*nagiobik* Veres Peter" (Kézdi-polyán Hsz.). 1636: „Fozto Janos *Nagiob*" | „*Nagiob* pwnkeosti Mihali" (Uzon Hsz.) | „hoztam megh Marhat Mihalitol *Nagiob*tól Bikfalvitól" (Hsz.). 1637: „az megh holt *nagyob* Thamas Istuan" (Kőrispatak U.). 1639: „*nagyob* Szabo Gergely" (Kökös Hsz.) | „Kereszturfaluaba lako *nagjob* Imre Janos (Székelykeresztúr).³ 1640: „*nagyobbik* Albert Georgi" (Marosvásárhely). 1641: „az *nagiobik* araniaz Geörgi" (Sajókeresztúr SzD.). 1642: „Felórben az *nagyobbik* Viski Pal Uram hazanal" (SzD.) | „*nagyobbik* Fodor Szeócz Janos"⁴ (Kolozsvár) | „*Nagyobb* Pünkesti Mihally" (Uzon Hsz.). 1646: „Beoleonben lako *Nagyob* Nagy Thamas"⁵ (Hsz.). 1647: „*nagiob* Balassi Ferencz"⁶ (Vécke U.). 1652: „*nagyobbik* Sera Janos Nobilis" (Illyefalva Hsz.). 1654: „nehai *Nagyobbik* Kore Peter" (Bikfalva Hsz.). 1656: Katonay Ferencz *nagiobik*" (Mezőkölpény MT.) | „Szaljay Georgy *nagyobbik*" (Mezőmadaras MT.). 1657: „*nagyob* Miklosfalvi Janosne" (Usz.). 1659: „Bód István uram *nagiobik*" (Albis Hsz.). 1665: „Nemzetes *nagiobik* Makfalvi Dosa Gergelj" (MT.). 1666: „Sera Istvan *nagiob* Annor(um) 40" (Illyefalva Hsz.) | „*Nagiob* Antal Mihaly" (Kőrispatak U.) | „Küköllő varrat [!] lako *Nagyobb* Nemzetes Thonay [!] István Uram" (Kk.). 1670: „*Nagiobik* Peterfi János Vram" (Gagy U.). 1671: „*Nagyob* Palfi Andras" (Tarcsafalva U.) | „*nagiob* Koacs [!] Peter" (Uzon Hsz.) | „*Nagiob* Csipó Giörgi" (Alsócsernáton Hsz.) | „*nagob* kilíni Gorg" (Szemerja Hsz.). 1673: „*Nagyobbik* Kenyeres Janos" (Szabéd MT.) | „ott marada az buzais az *nagyob* Tiboldi peturam [!]⁷ kezenel" (Usz.). 1674: „*nagyobb* miklos Georgy" (Tarcsafalva U.). 1675: „Nemes *nagiob* Kováts Peter" (Bözödújfalva U.) | „*Nagiob* Antal Mihaly" (Kőrispatak U.). 1677: „nemes *nagiob* Palfi ferenc" (Tarcsafalva U.). 1679: „Simo Boldisar *nagyob*, Matefi Istvan középső, es Koncz Pal *nagyob*" (Kissolyos U.). 1683: „ada mü előttünk Kis Istvannak⁸ al(ia)s *Nagyobbik*nak negy veka buzat egy forintban" (Vadad MT.). 1684: „*Nagiob* Barta Mihalj" (Torockó). 1686: „*nagjob* Kovács Gjörgj" (Uzon Hsz.) | „Tudom azt, hogy mikor két Tibodi Péter feoldeket osztogatának . . . edgyiket el választá Tiboldi Peter à *Nagyobb*, mondta hogy, Eotsém hadd nekem ezt, én is hagyom néked a völgy főbeli földet, hadd hordogassak ganét erre, mivel é közelebb vagyon" (Kőrispatak U.). 1687: „*Nagyob* Damokos Mihály" (50;

¹ Így az aláírásban is.

² A *lófő* 'primipilus' szóból hangrendi kiegyenlítődéssel.

³ Ugyanabban a levéltári darabban alább így is: „Imre Janos is *nagjob*".

⁴ Aláírásában: *Fodor Janos*.

⁵ A kolozsvári törvénykezési jegyzőkönyvekből kijegyzett adalék.

⁶ Uo.: „*nagy* Balassi Ferencz" alakban is.

⁷ Uo. még többször így.

⁸ Uo. alább: „*nagiob* Kis Istuan".

Selye, MT.). 1689: „Gergely István *Nagyob*” (60; Kőrispatak U.). 1690: „*Nagyubb* Albert Istvan Nob(ilis)” (60) | „*Nagyubbik* Demjen Marton Nob(ilis)” (60) | „*Nagyubb* Vas Mihaly lovas puskas” (60) | „*Nagyub* Molnar Marton Nob(ilis)” (55; Makfalva MT.). 1696: „*nagyob* Palfi Andras” (Tarcsafalva U.). 1697: „Killyeni *Nagyob* Marto(n) Pal” (Hsz.). 1699: „*Nagjubb* Gerendi Janos . . . Kis-sebb Buzás Janos” (Oláhzsákod Kk.). „*Nagjubb* Orban István” (Pipe U.). 1701 k.: „Rakoson lako nemes *nagyobbik* Philep Andras” (TA.). 1702: „Marosszéki Sellyei *Nagiob* Balog Andras”. 1704: „Marosszéki Sellyei *nagyob* Damokos Mihaly”. 1708: „Nemes vitezlo *Nagyobb* Nagy Gergely” (Székelytompá MT.). 1714: „a *nagyobbik* Orb Gligor” (Déda MT.). 1723: „*nagyob* Balási Miklos” (Nagysolymos U.) | „*Nagyob* Dénes János Tanoroka” (Derzs U.). 1736: „En Uzoni Kovács Gyorgy *nagyobbik* Nemes személy” (Hsz.). 1767: „*Nagyobb* Markus Péter Uram” (Kissolymos U.). 1790: „Márkos Pál Fia *kisseb* Márkos Péternek . . . Márkos Mihály Fia *Nagyob* Márkos Peternek” (uo.). 1820: „Etédi *Nagyab* Peter István” (U.). 1824: „Közepső Pál Péter” (40) szabad székely . . . „*Nagyob* Pál Peter” (46) szabad székely (Firtosvárálja U.).

5. Noha a 2. pontban felsorolt adalékok tanúsága szerint alig lehet kételkedni abban, hogy a háromelemű nevekben jelentkező *Nagyobb* tag az esetek többségében nemzedék-viszonyító jellegű volt, nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy — alkalmasint nagyon ritka esetben — egy-egy szűkebb rokoni környezet, illetőleg egy-egy települési egység kis társadalmának névhasználatában e névtag olyan, termetre utaló névelem is lehetett, amelyet két azonos vezeték- és keresztnévű: egy alacsonyabb („kisseb”), illetőleg egy magasabb („nagyobb”) termetű személy megkülönböztetésére alkalmaztak.

6. A 2. pontban felsorolt, a *Nagyobb* névtag ellentettjeként jelentkező *Kisseb* tagú névadalékokból, illetőleg a velük kapcsolatban tett észrevételekből világosság derül az erdélyi régiségben felette gyakori *Kisseb(ik)* névelem egykori jelentésbeli szerepére is. Az ilyen tagot tartalmazó háromelemű nevekben többnyire elsőként, ritkábban értelmező jelleggel harmadikként álló tag előfordulásának gyakoriságára nézve is az összegyűlt feles számú névtörténeti adalék tájékoztat. A már előbb, a *Nagyobb(ik)* tagú nevekkel való szembeállításban felsoroltakra csak utalva, itt adom az ide vonható adalékokat:

1589: „felseo Dobaj *Kissebbik* Veres Janos” (U.). 1599: „Molnar Mihalyne, Orsolia Kobadfalui *Kjissebik* Wargha Balasne, Orsollia” (U.). 1615: „*Kisseb* Gaspar Istvan” (Sepsiszentkirály). 1620: „Kozmasi *Küsseb* Mihaly peter” (Cs.). 1626: „*kisseb* Toth Mihaly” (Marosszentgyörgy MT.). 1642: „*Kissebbik* Uarga Janos” (Szászlóna K.). 1646: „*küssebbik* Foszto Janos” (Lécfalva Hsz.). 1649: „*kissebbik* Nagi Marton Ado fizető rend ember” (Székelyudvarhely). 1655: „*Kiseb* Gergely András” (Tarcsafalva U.). 1658: „*Küsseb* Czepő Geörgyne” (Alsócsernáton Hsz.). 1662: „*Küssebbik* Tiboldi Pet¹ vram” (Tarcsafalva U.). 1665: „*küsseb* Tiboldi Peter” (Kőrispatak U.). 1666: „*Kisseb* Tiboldi Peter” (uo.). 1668: „*küssebbik* Tiboldj Peter nobilis” | „*küsseb* Thiboldj Peturamek” (Kőrispatak U.). 1669: „*Kisseb* Gergely Andras” (Tarcsafalva U.). 1672: „*Küsseb* Killyeni György” (Kilyén Hsz.) | „*Küsseb* Csiki Görgj” (Alsócsernáton Hsz.). 1673: „Killyeni György *küsseb* Killyeni Primipi(lus)” (Hsz.) | „*Kissebbik* Kedei Istvan darabant személy” (Magyarzsákod U.) | „*Küsseb* Matefi Georg” (Kissolymos U.). 1677: „az *Küsseb* Kazo Istvanné Pusztaja”

¹Többször is így!

(Selye MT.). 1678: „*Küsseb* Miklos Georgi” (Kadács U.) | „Marosszekben Jobbagytelken Lako *Kissebik* Kis Janos”. 1679: „*küssebb* Kús Andras” (Zágon Hsz.). 1680: „*kiseb* Kovacz Andras” (Szováta MT.) | „*Kisseb* Benedekfi Janos Nemes ember” (Makfalva MT.). 1681: „*Kissebbik* nemes Biro Istvan” (Homoródszentmárton U.). 1687: „Matefi Istvan *kisseb* Nemes Ember . . . középső Nemes Matefi Istvan Uram” (Kissolymos U.). 1689: „*Küsseb* Varga Peter” (Kőrispatak U.) 1690: „Aranyas szekén Rakoson lako nemes *Kissebik* Kis Istva(n)” | „Bora Andras *küssebb*” (Szemerja Hsz.). 1692: „*kisebb* Mihaly Andras Lo feő nemes ember” (Impérfalva Cs.). 1695: „Szotyori *Küsseb* Nagy Peter” (Hsz.) | „*Kissebbik* Nehai Marton Gergeli arvaj Joszápok” (Kilyén Hsz.) | „*Kisebik* Szóts Janos” (Kézdivásárhely). 1696: „*küssebbik* Demeter Mihály” (Balavásár Kk.). 1697: „Kökösi *Kisseb* Orbok Istvan” (Hsz.). 1699: „Killyeni *kiseb* marton Pal” (Hsz.). 1700/1808: „*Kisebbik* Harko Janos” (Vaja MT.). 1701: „*Küssebb* Marton Pall Benedek Fia” (Kilyén Hsz.). 1703: „Kovács Péter *Küssebb*” (Kissolymos U.). 1705: „*Küsseb* Szócs Mihaly hajadon leánya Judith” (16; Zetelaka U.) | „Sellyei *Küsseb* Damokos Mihaly” (MT.). 1706: „Nehai *Küsseb* Marton Pal” (Kilyén Hsz.). 1707: „Simo Istvan *kisseb*” (Kissolymos U.). 1709: „*küsseb* Hamar István” (Futásfalva Hsz.). 1711/XIX. sz. eleje: „*Küsseb* Mátéfi György” (Kissolymos U.). 1718: „Cseréltének . . . holmi Jóságot az én fiammal *Küssebb* Biro Ferenczel” — vallja Biro György (63) marosszéki „hütös assessor” (Sóvárad MT.) | „Al Csik szekben Tusnadon az *Küsseb* Lorincz István Lőfő Nemes hazaual.” 1727: „*Kissebik* Kiraly János”¹ (Szászlóna K.). 1728: „*Küsseb* Kús Mihaly” (Székelykál MT.). 1729: „Bágyonj *Kissebbik* Bolog Sigmond és Közepső Bolog Mihallj Vramék” (Bágyon TA.). 1731: „Kovacs Mihally *küsseb* lofü szemelly” (Uzon Hsz.) | „Szekesi *Kisseb* Nemes v(i)t(ez)lő Horvat Istvan Ur(am)” (MT.). 1734: „*Kissebbik* Fodor György” (Rákos TA.). 1749: „*kisebb* Simo Ferentz” (Kissolymos U.). 1758: „*küssebb* Márkos Péter” (uo.). 1781: „*küsseb* Dankuj István” (uo.) | „*Küssebb* Jakab György” (Malomfalva U.) | „*Kisebb* Marton Istán” (Márkod MT.). 1784: „Agilis *Kisseb* Győrfi Ferentz” (18) | „Bétai Agilis *Kisseb* Széjes István” (32) | „Bétai *Kisseb* Széjés Ferentz” (17) (U.). 1801: „Kibédi *Kissebb* Péterfi Péter” (Hsz.). 1804: „Ezen . . . Malmot elébbis . . . Nagy Dosa Mihály Ur birván, szállott *kisebb* Dosa Mihály Urra” (Makfalva MT.). 1823: „*Kisebb* Benkő Peter” (Kissolymos U.).

7. Mind a *Nagyobb*, mind a *Kisebb* névelem ilyen nemzedék-viszonyító jelentésben és szerepben való használata tükörformaként néha a latin nyelvű oklevelekben jelentkezik: 1641: „Nos Petrus Szabo *major*, judex primarius . . . rei publicae civitatis Marus Vásárhely” (SzékOkl. VI, 151). 1642: „certas quasdám litteras . . . Petri Szabo *majoris* judicis primarii . . .” (i. h. 164). S hogy valóban ne tévedhessünk a latin értelmező magyarázatában, a marosvásárhelyi kovács céh 1641. évi szabályait megerősítő 1642-i oklevél külön rájegyzett záradéka szerint az oklevélnek a következő évi kihirdetése „coram nobis Petro Szabo seniore judico primario et jurati civibus civitatis Marus Vásárhely” történt (i. h. 165—6). A két oklevél *major*-ja tehát valóban 'senior' jelentésűnek értelmezendő. A marosvásárhelyi főbíró nevét a maga korában maga is, a vásárhelyiek is magyarul *Nagyobb* Szabó Péter vagy — mint majd alább látjuk (12—13. pont) — *Nagy* Szabó Péter alakban emlegethették. — Ugyanígy a latin nyelvű oklevélszövegek *minor*-a is — a magyar névhaszná-

¹ A „fugitivi” (szökött jobbágyok) között.

latbeli *Kisebb* vagy *Kis* tag tükörfordításaként — tulajdonképpen 'iunior'-t jelenthetett. Így például a széki református egyházmegye valóperi jegyző-könyvében Szászszomborról (SzD.) 1704 tájáról említett „Stephanus *Kis* Gál” és a „*Kis* Gál Péterné” név mellé a koramizálás „Coram nobis . . . Petro Gal *Minore*” szövegébe is nyilvánvalóan a magyar *Kis* (*Kisebb*) nemzedék-viszonyító névtag fordításaként 'iunior' jelentésben kerülhetett bele a *minor* minősítés.

8. Persze az itt adatolt névelem szerepével kapcsolatban is elismételhető az a fenntartás, amelyet előbb az 5. pontban a háromelemű nevek *Nagyobb* tagjára vonatkoztatva a termet-viszonyító szerep lehetőségével számoló óvatossággal mondtam.

9. Az erdélyi régiségben azonban nemcsak az itt előbbieken tárgyalt közép fokú melléknevekből alakult melléknévi tagok játszottak nemzedék-viszonyító szerepet, hanem ugyanazon melléknevek alap fokú formái is. Mikor ugyanis Marosszentgyörgyön (MT.) 1626-ban „*kisebb* Toth Mihály”, két évvel előbb 1624-ben meg „*Nagy* Thott Mihály” nevével találkozunk, az alap fokú *Nagy* névtagot legnagyobb valószínűséggel 'idős', illetőleg 'idősb'-nek kell értelmeznünk, éppen úgy, mint ahogy kétségtelen bizonyossággal 'ifjú', illetőleg 'ifjabb' jelentést kell tulajdonítanunk a következő két kijegyzés háromelemű nevében jelentkező *Kis* névtagnak: 1654: „sokszor vöttem füvet az eöregh Zaz Jakabtól s *Kis* száz Jakabtól” (Feketelak SzD.). 1687: „hagyá, vallá, keoté üdeosbik Thot Mihály Uram a fiának *Kis* Thot Mihály Vram(na)k minden szerzett Jobbágyát . . . külseo belseo res mobiliset” (Jobbágyfalva MT.). És persze életkorra utaló megjelölést kell látnunk a *Kis* tagban akkor is, ha csak önmagában és nem — mint itt — az *idősb(ik)* társaságában jelentkezik. Mert például ugyanabban az évben egy testáló levélnek az előbbi kijegyzésben szereplő „üdeosbik Thot Mihály Ur(am)” nevét már csak „N(em)z(ete)s Thot Mihály uram”, míg fia nevét ugyanakkor „*Kis* Thot Mihály Vr(a)m” formában használják.

10. E megállapítások folyamányaként szinte minden fenntartás nélkül nemzedék-viszonyító névelemnek kell tekintenünk a felsorolásokban egymás társaságában szereplő olyan háromelemű személyneveket, amelyekben a *Kis* (*Kisebb*), illetőleg a *Nagy* (*Nagyobb*) tag jelentkezik. Ilyen esetekre vonatkozó adalékként ezeket a kijegyzéseket idézhetem: 1594: „*Kis* Pap Mihali . . . *Kis* Boghar Mihali . . . *Nagy* Boghar Mihali . . .” (Bagos Sz.). 1597: „En segetete(m) harmat az rainak megh foghni az *Kis* Bodo Gergely kertiben az *Nagy* Bodo Janoseknak” (U.). 1641: „*Kis* Bartok Mihaly . . . *nagy* Bartok Mihaly” (Kakasd MT.). 1646: „*Kis* Kovacz Andras . . . *nagy* Kovacz Andras” (Csík-szentkirály). 1731: „*Kis* Fekete Mihály . . . *Nagyobb* Fekete Mihály” (Szabéd MT.).

11. Még kétségtelenebbül az apa és a fiú megkülönböztető névelemeként szerepel a *Nagy*, illetőleg a *Kis* tag olyan esetekben, mikor e rokonsági kapcsolatra az okleveles szövegrészbeli kijegyzés világosan utal. Íme Udvarhelyszék gyakorú törvénykezési jegyzőkönyvéből egy erre vonatkozó kijegyzés: 1590: „Az Nehai Markos Janos lengelffalui halala előtt hatta volt Az eö fianak *Kis* Markos Janosnak Tutorokka Benedekffi Petert de Kaidichfalua, Abranffalui Boldisart de Ead(em), Orban Ferenchet de Lengelfalua, Antalffi Petert de Kobattffalua kiktől az Tutorsagot keuan(n)ia meg Az *Kis* Markos Janos . . . megh hagyja Az zek Az Tütoroknak hogj zorgalmatosson gondot vizselljenek

felőlle. Az Tutorok Azert Zek Attakot kerenek kik előtt szamot veszenek [!] mind Az ket Aszontol Markos Thamasnetol es Nagy Markos Janosnetol ki most Gaspar diák felesége. Az zek megh ada valakiket vinnj Akarnak.” — Kétség-telenül ide tartozik ez a kijegyzés is: 1642/1650: „Kouacz Janos, Kouacz Tamas . . . Nagy Simo Lazlot az Kis Simo Laszlo Atyát szolgaltak” (Kissoly-mos U.).

12. Ritka esetben a megkülönböztető tag kettős használatával maga az iratszerkesztő segít hozzá a kétségtelen értelmezéshez. Például a marosvásár-helyi krónikáiró Nagy Szabó Ferenc neve 1658-ban kelt végrendeletében előbb „Maros Vasarhelyen lako Nagy Szabo Ferencz Ur(am)” alakban szerepel, majd alább ő maga írásba foglalt szóbeli nyilatkozatában ilyen változatban használja nevét: „En Maros Vasarhely Eöregbik Szabo Ferencz . . .” A Nagy névtag tehát itt is ’idős’, illetőleg ’idősebb’ jelentésű, és a végrendelező négy gyermekének felsorolásában első helyen álló hasonló névű fiától való megkülön-böztető elemnek tekinthető, függetlenül attól, hogy a krónikáiró apjának ere-deti családneve, úgy látszik, a Nagy lehetett, s a második tag — a XVI—XVIII. században szinte általános névhasználati szokásként — foglalkozására utaló névelem volt. (A krónikáiróra és nevére nézve l.: MIKÓ IMRE: ErdTörtAd. I, 9, 40; KELEMEN LAJOS: ErdMúz. XVIII, 396—405, XIX, 210.)

13. Ahol tehát az apa háromelemű nevében első névtagként Nagy fordul elő, e névtag láttán nemzedék-viszonyítás célját szolgáló névelemre kell gya-nakodnunk. De természetesen ugyanilyen célt szolgált egykor a fiú három-elemű nevében jelentkező Kis névtag még akkor is, ha az apa kételemű nevé-ből hiányzik a Nagy viszonyító—megkülönböztető tag. Ilyen esetre csak egy XVI. század végi példát idézek. Íme: 1590: „Az Nehay Markos Janos lengel-ffalui halala Elott hatta volt az eö fianak Kis Markos Janosnak Tutorokka Benedekffi Petert de Kaidichffolua . . .” (U.).

14. A Nagy és a Kis tag egyébként a háromelemű erdélyi személynevek-ben szinte ugyanolyan gyakran fordul elő, mint a Nagyobb(ik) és a Kisebb(ik) megkülönböztető elem. Erről tanúskodnak az itt következő levéltári kijegy-zések:

A) A Nagy tagú adalékok: 1572: „Az nagj kemenj Peter, kabos lorj-nchjtül . . . egj haz helyeth, penzen voth” (Gyerómonostor K.) | „Banfj Farkas uram Jobagy: Dench Georgy, Es Nagj Imreh Myhaly” (Nyárszó K.). 1580: „Nagy fodor tamas” (Páncélcseh SzD.). 1583: „Nagy Bodor Pál, Lécz-falváról, nemes ember” (SzékO. IV, 82). 1584: „Anna Nagy Eotwes Istwanne” (Kolozsvár). 1588: „Giereo Monosthoron Nagj Kemenj Peter Magiar Job-bagy”¹ (Gyerómonostor K.). 1589: „Nagy Zeoczj Matte” (Székelyudvarhely). 1590: „Nagy Zeoczj Mathe Vduarhelj” (uo.) | „Nagj Bodo Janos”(Usz.). 1591: „nagj boros peter” (uo.) | „Nagy Varga Janos” (Székelykeresztúr). 1594: „Nagi Jstwan Mihál” (jobbágy; Somlyó Sz.). 1595: „Nagy Cosa mihaly feölde” (Székelyudvarhely). 1597: „Kobatfalui Nagj Antalfi Janos vram eö kegme” (U.). 1600: „Kowachj Thamasne Korondi Annor(um) 100 . . . azt feele . . . hogj ez Ideobe az eo vranak az Attjat Nagy Kouachj Benedeket el hittak volt bizonsagul . . .” (U.) | „Zentkirali Bodo Gyeörgyne Martha, wal p(ro)katorth Bogardfalui Mihalt, Nagy Bodo Gergelt Zent Kiralit, Lokodi Mihalt Vduarhelit, egyebeketis walakit erette zolnak . . .” (U.) | „Zenth Kiraly

¹ Olv. jobbágyi.

Nagy Bodo Janosne Orsolia azzony” (U.) | „egy egy zeker fawal mies egy nehanzor weöttunk [ti. szénafüvet] Fekete Balastol, az felesgetholis *Nagy Fekete Balasnetol*” (Usz.). 1605: „az Attyok Giepesi Ianos, kinek Vnokaj Gepesi Janos es Geörgy, kik Gepesi Georgi fiaj, Az az *nagy* Gepesi Janos feje keötet Jobbagia volt marto(n) Janosnak valami Vetek mia” — vallja Paulus Elekes de Kwsmeod 60 éves libertinus (U.). 1607: „Hatolikarol *Nagy* bak Georgy” (Hsz.) | „mikor az Bekes hada vala *nagi* Endes Giorgi Becz Imreh ura(m)nak keottote feiit” (Szentsimon Cs.). 1609: „*Nagi* georgi Iakabne orsolia” (50; Uzon Hsz.). 1615: „Maros Szekben Vaiaban lako Harko Peter es *Nagi* Harko Ianos Nemes emberek” (MT.). 1624: „*Nagy* Thott Mihaly” (Marosszentgyörgy MT.). 1625: „nehay *Nagy* Geörgy Jakabne Kaitar Orsolya” (Uzon Hsz.). 1628: „... ezt az peres jozagot ... Vas Mihal vetette volt zallagba *Nagi* Kendi Ferencznek pro florenis 200” (Szentegyed SzD.) | „*Nagy* Bereczk Istvan” (Uzon Hsz.). 1632: „Kis Görgenyben *Nagi* Sükösd Györgi” (MT.). 1646: „Farnason Kolosvarmegyében lako vitezleo Keczelý Istua(n) ura(m) felesége Nemes Caspar Magdolna Azonyý, ki fel falui Gaspar Ianosnak Teoteori Ersebet Azontul valo leania, mely Teoteori Ersebeth volt az *Nagy* Teoteori Balasnak Teke Annatul valo leania”.¹ 1648: „*Nagi* Pal Margit cziekey Szatthmar var Megieben ... az eo el futot hitötlen Uratol Varga Andrastol separatiot nyert ...” (A széki ref. egyházmegye törvénykezési jegyzőkönyvéből). 1649: „*Nagy* Szabo Istvan. Badoki nemes ember” (K.). 1653: „Damosrol *Nagy* Pal Janos ... jobbagy ... Valkorol *Nagy* Mate Janos ... jobbagy” (K.). 1658: „Maros Vasarhelyen lako *Nagy* Szabo Ferencz Uram”² | „*Nagy* Csizer Janos Leanya Erzok [!]” (Marosvásárhely). 1662: „Maros szekb(en) Csok falvan lako *Nagy* falu vegi Istvan,³ es faluvegi Peter Lo [!] mind ketten Lovas Puskasok”. 1669: „*Nagy* Gergely Janos” (Tarcsafalva U.). 1675: „*Nagy* Benedek Fiával együtt *Nagy* Szabo Mihályal” (Kolozsvár). 1676: „Causa Viz szilvasiens(is). Mathe Istva(n) ellen felesége *Nagy* Geörgy Annok absolutiot kíván” (SzD.) | „*Nagy* Barabás Jánosné Katha Nob(ilis) Annor(um) 70” (Székelyudvarhely). 1689: „*Nagy* Antal Mihály nobilis (70) ... Antal Mihály küseb pedes pixidarius” (55; Kórispatak U.). 1690: „*Nagy* Szász Márton” (Udvarfalva MT.). 1692: „*Nagy* Hamar Istvanne” (Felsőtorja Hsz.). 1696/1722: „az hol most az *Nagy* Vas Györgj Vram malma vagyon” (Vízszilvás SzD.). 1697: „*Nagy* Kosa Istvan” (Sepsiszentgyörgy). 1698: „Korod sz: Martonban lakó *Nagy* Harko György” (Kk.). 1699: „*Nagy* Fekete Janos szanto Földök” (Búzásbesenyő AF.). 1704: „*Nagy* Jakab Geörgj” (Hermány U.). 1728: „*Nagy* János Ersebeth” | „*Nagy* Fazakas Andras” (Dés) | „*Nagy* Györgj Mihálj” (jobbagy; Mezősámsond MT.) | „*Nagy* Barta Mihaly” (Nagyborosnyó Hsz.). 1732: „*Nagy* Samu Lászlo” (Mezősámsond MT.). 1742: „Néhai Boldisar Ersébet ... volt Felesége Néhai Tordai Gábor Vram(na)k; Boldisar Ersébet volt Léánya Boldisar al(ia)s Szöts Istvának, Boldisar alias Szöts István volt Fia *Nagy* Szöts Boldisarnak” (Marosvásárhely) | „Udvarhelyszéki Etédi *nagy* Péter Márton”. 1765: „*Nagy* Szasz István földé” (Mezőcsávás MT.). 1772: „*Nagy* Katso Ferenc” | „*Nagy* Marton Andras” (52) | „*Nagy* Marton György” (55) | „*Nagy* Marton Istan” (60; Márkod MT.). 1785: „Néhai *Nagy* Sandor

¹ Alább ugyanebben az ügyben így vallanak: „Teoteori Ianos volt meg emlitet eoregh teoteori Balasnak Teke Annatul valo fia.” — A szolnok-dobokai *Töör* nevére nézve l. PAIS Dezső: MNY. XII, 16–7.

² Végrendeletében így ír: „Én Maros Vasarhely Eöregbik Szabo Ferencz.”

³ Aláírásában is így!

István vagy Kováts István” (Szentlélek U.). 1843: „Bágyoni Katona, Nagy Gergely Sándor” (22) | „Nagy Getzi Sándor” | „Nagy Gyuri Samu” (Bágyon TA.).

B) A *Kis* tagú adalékok: 1568: „az wýtezleo zemelj *Kÿs* vas Janos” (Búzán SzD. kelt levélből). 1572: „*Kÿs* Lazlo Sýmon” (jobbágy; Jákótelke K.). 1576: „mene(n)k az valkaj Miklos birajához *Kis* Balint Mathehoz” (Magyarvalkó K.). 1579: „*Kis* Fekete Alberth” (Bogártelke K.). 1584: „adom neki maksai *Kÿs* Veres Lórinzet” (jobbágy; SzékOkl. V, 138). 1585: „*Kÿs* Mathe Myhaly valkay Andras Jobagia” (Magyarvalkó K.). 1590: „Výtezleo *Kis* Kendi Ferencz Mathej” (Szászmáté SzD.) | „*Kis* Bodo Janos Zanto feolde” | „*Kis* Bodo Gergely” (Székelyszentkirály U.) | „*Kis* Chipeo Antal Beogeozej Darabant” (Bögöz U.) | „Istvanffi Keleme(n) . . . mo(n)ta volt hamissoknak Vduarhely feo birot, Veres Benedeket . . . *Kis*¹ Kosa Mihalt, Kosa Georgeot . . . Borbely Janost nagy szakalut” (Székelyudvarhely). 1590 körül: „chówaltam vala megh egy feöldemeth . . . A’ hul az eleótt *Kis* Pal Istuan lakik vala” (U.) | „Michael *Kis* Antalffj de Kobat falua primipýlus” (25) (U.). 1591: „Mogiorosi *Kis* Antoczj Mihaly” (U.). 1592: „*Kis* Bodo Janos” (U.) | „*Kis* Kosa Georgy” (Székelyudvarhely). 1593: „Az Zentleleky *Kis* czýwr Mathe, masik azon zentleleky Lwkaczý Jakab, ký kis czýwr Jakabnakis hiwattatik Ambae partes Sedis Vdwarhely”. 1594: „Bughar mihal’. *Kis* Boghar Mihalt’. *Kis* Pap Mihali” (Bagos Sz.) | „Kelemen Thamas egi fiaual . . . *Kis* Kelemen Thamas egi fiaual” (Kárásztelek Sz.) | „*Kis* Barta Benedek . . . *Kis* Fodor Mihaly . . . *Kis* Tamas Georgy” (Mákó K.). 1597: „En segettettem harmát az rainak megh foghni az *Kis* Bodo Gergely kertiben az Nagy Bodo Janosoknak . . .” (U.). 1600: „*Kÿs* Bodo Gergelly, Zenth kiraly Primipilus” (U.) | „*Kÿs* Boros Janos, . . . Boros Peter” (U.). 1602: „Mý Janos foluj biro Bernad Mihalj . . . *Kis* Vas gergely lo feo . . .” (U.). 1615: „*Kÿs* Szeóke peter jobagy” (Mogyorós MT.). 1618: „*Kÿs* fodor Istuane Feniw marta azonj” (Várfalva TA.). 1622: „*Kis* Serecs Istuan vram” (Kolozsvár). 1626: „*Kis* Balog Janos” (Csekelaka vid. AF.). 1632: „Szabo Mihalt pedig ugyan *Kis* Szabo Mihalt, az apro gyermekivel . . . Aytai Istuan Deaknak hagio(m)” (MT.). 1634: „*Kis* Santa Istuan” (Tudnád Cs.). 1635: „*Kis* Selye Mihalt Marosszekben Vduarfaluan lako” (MT.). 1638: „Vajai *Kÿs* Harko Janos” (MT.). 1639: *Kis* Buzás János (hajtó; SzékOkl. VI, 67). 1640: „*Kis* gedő Lukats” (U.). 1641: Saio Kerez-turon Doboka uarmegjeb(en) lakos *kis* Száz János” (SzD.). 1642: „*Kis* Peter Mihaly . . . *Kis* Peter Andorias . . . *Kis* Peter lazlo” (Köpec Hsz.) | „*Kis* Tholdalaghi Mihaly” (Koronka MT.). 1643: „*Kis* Daruas Janos” (Szensimon Cs.). 1649: „*Kis* Fekete Mihaly nobilis” (32; Gálfalva MT.). 1652: „*Kis* Gaal Peterne” (Egerbegy K.) | „*Kis* Thott Janos” (Jegenye K.). „*Kis* Varga Mihaly” (Szászlóna K.) | „*Kis* Gellert Janos” (Tibure K.) | „*Kis* Andorjas Janos” (Vista K.). 1654: „az Marton György feleséghe volt Szent Egyedj *Kÿs* Vas János léánya” | „az eóreghe Vas György” (Göc SzD.). 1665: „*Kis* Miklos Janos [55] jobbágy” (Marosjára MT.). 1666: „*Kis* Kerekcs Miklos” (Marosszentgyörgy MT.) | „nehaj *Kis* Toldalagi mihaltj” (Koronka MT.). 1668: „*Kis* Varga Janos” (Fogaras). 1679: *Kis* Gergelly Marto(n) matkája . . .” (A széki ref. egyházmegye jegyzőkönyvéből). 1673: „*Kis* Bárdi János Ombozon lako . . . Kemenj Simon Úra(m) ó Naga jobbágia” (SzD.). 1681: „*Kis* fodor Istvan” (Kercsed TA.) | „*Kÿs* Antal Palne magiorosi Ilona” (Illyefalva Hsz.). 1683:

¹ E névtag utólag betoldva.

„Laczkó Istvanne *Kis* Gergely Anna” (A széki ref. egyházmegye jegyzőkönyvéből). 1688/1782: „*Küs* Gál István” (Szentgerice MT.). 1694: „Ca(us)a Borzasiensis *Kis* Albert Durko ferjetül Kerekes Istvantól absolutiot kiva(n)” (SzD.). 1697: „*Kis* Gál Péter leánya Gál Ilona” (Szászszombor SzD.). 1700: „*Kis* Gergely János” (Bálványosváralja SzD.) | „Ethédi *Küs* Birtalan István” (U.). 1700/1800: „*Kis* Harko Peternek Harko Mihály és János voltak fiai” (Vaja MT.). 1704 előtt/1770 k.: „*Kis* Gál Péterné” | „Stephanus *Kis* Gál” (Szászszombor SzD.). 1710: „*Küs* Sükösd Mihály” (Nagyernye MT.). 1711: „*Kis* Fekete György” (jobbágy; Búzásbesenyő Kk.). 1714: „*Kis* Tökés Péter kaszálo rete” (Székelybere MT.). 1728: „*Küs* Antal Györgj, *Küs* Ferencz, *Küs* Mihály” (Egerpatak Hsz.). 1731: „*Kis* Bustya György” | „*Kis* Nagy János” (Gálfalva MT.). 1732: „*Kis* Balog Marton” (Mezősámsond MT.). 1733: „Nemzetes Gálfalvi *Kis* Nagy János” (MT.). 1742: „*Kis* Mihály Imre” (Hidvég Hsz.). 1749: „*Küs* Boros Gergely” (Tarcsafalva U.). 1801: „*Kis* Both János... *Kis* Bot Pál” | „találkozott... Both Martonnak egy atyafiával *Kis* Bot Petivel” (Mákó K.). 1808: „*Kis* Biro István” (Felsőrákos U.). 1857: „Haller Ferentz szegődtette Tunyogi *Kis* nagy Josefet [ti. asztalos inasnak]” (Kolozsvár).

15. A háromelemű nevekben szereplő *Kis* és *Nagy* tag igazán gyakori régiségbeli jelentkezése azzal a névalakulási következménnyel járt, hogy a *Kis* névtag néha — idővel — hozzátapadhatott az utána álló második névelemhez, a tulajdonképpeni vezetéknevhez, és vele együtt *Kispál*-féle összetett vezetéknevet alkotott. Az ilyen névalakulásra legjobb éppen a *Kispál* családnak közelebből átnézett levéltári anyagából e család névhasználatának alakulását bizonyító, itt következő adalékokat lehet felsorakoztatni: 1606: „*Küs* Pal Balint”. 1622: „*Kws* pal Balint”: 1633: „*Küspal* Mihaly” (pixidarius). 1638: „*Kis* Pal Balint Ur(am)”. 1639: „*Kispal* Balint”. 1641: „*Kuspal* Balint”. 1644: „*Kis* Pal Balint”. 1645: „*Kws* Pal Balint”. 1646: „*Küs* Pal Balint”. 1668: „nehai *Kis* Pal Balint” | „*Kis* Pal Balintne nagy margit Aszony”. 1684: „*Küs* Pál György”. 1701: „Uzoni *Kis* Pál László Ur(am)”. 1713: „*Küs*-Pál László ur(am)” | „*Küs* Pál Gjörne Aszszonjom”. 1714: „*Küs* Pál György, *Küs* Pál László, . . . uzoni nemes Szemellyek.” 1720: „*Küspál* Sára Aszszony” (Veres Sámuel felesége). 1721: „*Kispál* György Ur(am)”. 1731: „*Küspál* György uram”. 1733: „Nemzetes *Küspál* György és Páll vramék”. — Mint annyi esetben, itt is a vezetéknev kialakulásában a XVIII. század elejéig állandó ingadozás figyelhető meg a *Kis* Pál, *Kis* pál és *Kispál*-féle külön, illetőleg egybeírt formák között. Bizonyára gyakran előfordulhatott még az e vezetéknevvvel kapcsolatban itt csak egyszer elénk kerülő kötőjeles *Kis*-Pál vagy *Kis*-pál forma is, hiszen éppen a *Kispál* család pátriájából, Háromszékről, a sepsi egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvéből is írtam ki a „*Kus* György Miklos junior” név mellett „*Kus*-Györgj János” nevében (Málnás Hsz.) egy kötőjeles írású összetett névalakot.

16. Az, hogy a *Nagy* névtaggal kapcsolatban ilyenféle névalakulásra erdélyi névtörténeti gyűjtésben nincs példa, talán azzal magyarázható, hogy a nemzedék-viszonyító *Nagy* megkülönböztető névvel viselőjére jóval kevesebb ideig hivatkozhattak, míg a *Kis* előtagú nevek tulajdonosai kora ifjúságuktól, azaz attól fogva viselhették többnyire életük végéig e megkülönböztető névelemet, amikortól fogva és ameddig e névelemre rokonsági, közösségi, társadalmi, sőt nagyon gyakran vagyoni jogi vonatkozásban is szükség lehetett. Ez utóbbi vonatkozásban nem egyszer a két nemzedékhez tartozó

apa és fiú viszonylatában nemcsak a *Nagy* (*Nagyobb*), de a *Kis* (*Kisebb*) névelem használata még ez utóbbi viszonyító—megkülönböztető elem viselőjének halála után is a rokonsági fok pontos megjelölése szempontjából elengedhetetlen volt.

17. Megjegyzendő, hogy ilyen *Kispál* típusú összetett nevek persze úgy is alakulhattak, hogy a becenevek Erdélyben és a moldvai csángóságban szokásos alakulási módján: a keresztnevek elé tett *kis* jelzővel alkottak előbb *Kisanna*, illetőleg *Kispál* típusú becenevet (l.: MIKECS LÁSZLÓ: ErdTudFüz. 171. sz. 90; SZABÓ T. ATTILA: MNy. XL, 374—7, Nyr. LXXXI, 113; GYALLAY DOMOKOS; MNy. XLIII, 309), majd az ilyen atyai vagy anyai becenevből válhattak összetett vezetéknevvé.

18. Amire már az előbbieken a *Nagyobb* és a *Kisebb* névelemmel kapcsolatban hivatkoztam, a *Nagy* és *Kis* névelemű, háromtagú nevek esetében még fokozottabb mértékű fenntartást tesz kötelezővé. Az ilyen háromelemű nevekben e két megkülönböztető névtag ugyanis nem két egymást követő nemzedék azonos vezeték- és keresztnevű két tagjának, az apának és a fiúnak megkülönböztetésére, hanem a köztük levő más rokoni kapcsolat jelölésére is szolgálhatott. Ezt mutatja ez az 1607-ből idézhető következő kijegyzés: „Ieouenek mi elonkben. . . Makfalvan lako ket Dosa Andras, *Nagi* Dosa Andras és *Kus* Dosa Andras vgj mint verr Atiafiak, uolt nekik az eleot igitlensegek az Meg holt *Nagi* Dosa Mihali eoreoksege feleol, meli *Nagy* Dosa Mihalj magtalanul holt uolt megh es az eo correoksege maradot uolt ez ket verr Atiafiakra” (MT.). Ebben az esetben, mint ahogy bizonyára még sok másban is, a *Nagy* és *Kis* tag egészen biztosan nem nemzedék-viszonyító szerepet tölthetett be. Hogy milyen szerepet, arra minden esetben az ilyenféle háromelemű nevek viselői névalakulási körülményeinek közelebbi vizsgálata rendjén derülhet fény.

19. Míg az előbbieken felsorolt adatok időrendjéből láthatóan a nemzedék-viszonyító *Nagyobb*, *Nagy*, illetőleg *Kisebb*, *Kis* névelem használata a XVI. század közepe tájától adatható, valamivel későbbtől, a XVII. század elejétől jelentkeznek harmadik névelemként olyan viszonyítást kifejező névtagok is, amelyek már világos, egyértelmű jelentésükkel szerepükre nézve semmi kétséget nem hagynak fenn. Ezeknek már csoportonként való pusztá felsorolása is tájékoztat mind e névelemek első jelentkezésének korára, mind pedig régiségbeli előfordulásuk gyakoriságára, illetőleg ritkaságára nézve is. Íme:

A) Az *öreg*, *öregbik* és *öregbik* tagú adalékok:

a) 1646: „Teoteori Ianos volt meg emlitet *eoregh* teoteori Balasnak Teke Annatul valo fia.”¹ 1676: „Néhai *Öregh* Borbelly Gáspár” (Székelyudvarhely). 1688: „*Eörög* Koman Popa nevű örögsege [!]” (Oláhújfalú F.) | „Egy *öreg* ezüst virágos kupa, kívül belől Aranyas Bethlen Gábor hadta volt Testamentumb(an) az Szüle Apámnak *öreg* Kamuthi Farkasnak” (Mikola László inventáriumából). 1699: „Íffiu Bot István . . . *Eöreg* Bot István” (jobbágyok, Mákó K.). 1701/1770 k.: „*Öreg* Gyarmathi Istvan Uram” (Szék). 1707/1778: „*örög* Horváth István” (Ilencfalva MT.). 1717: „*Örög* Kocsis Mihalj” (Koronka MT.). 1721: „az *öreg* Toldalagi Janos Uram idejeb(en)” (Nagyercse MT.).

¹ A teljes idézetet és a rávonatkozó megjegyzést l. a *Nagy* adatok alatt (14. pont A) bekezdés).

1728: „*őreg* N(e)m(e)s Tamasne” (Oltszem Hsz.) | „*őreg* Ferencz Miklos” (Gidófalva Hsz.). 1734: „az *örög* Hegyesi András” (Magyarrégen MT.). 1752: „Tudgyaé hallottaé . . . a Tanu, . . . Diosadban Lako *Óreg* Furo Györgynének Veres Ersebet Asszony(na)k nyilván valo boszorkányságát, kinek tett boszorkányságával kárt, kinek ötte meg marháját s Tehenét boszorkányi Mesterségével” (Sz.). 1782: „*örög* Toldalagi Ur” (Galambod MT.). 1795: „*Óreg* Nagy György . . . Idős Nagy Sándor . . . Idős Nagy András” (Hagymásbodon MT.). 1807: „*örög* Fekete Györgyné” (Marosvásárhely). 1840: „*örög* Danér Mártonné Menyhárt Ilona Asszony” (Uzon Hsz.). 1850: „*Óreg* Kudor Bandi Jantsi . . . Id. Kudor Bandi Ferkó” (Farnas K.).

b) 1638: „Bacsi Istuan *Eoregbik*” (Kolozsvár). 1640: „*Eőreghbik* Tordai Borbély Istuan” (uo.). 1648: „Kezdi szekben, Markosfalvan lako *eőregbik* Teorök Janos”. 1655: „*Óregbik* kolozsvári Rázmány István Ur”. 1656: „*eőreghbik* Razmany Istvan” (Kolozsvár). 1667: „*eoregbik* Tsepreghi Thurkovicz Mihaly” (uo.). 1676: „Néhai *Óregbik* Borbély Gáspár” (Székelyudvarhely). 1681: „En Abrugybányán lako *őregbik* Fikker Marton”. 1684: „Marosszeki Szekessi Nemzetes Vitezlo *órogbik* Barannaj Janos sogor Uram”. 1687: „*Eoregbik* Szeocz Janos N(emes) Sz(emely) az eő Nga Szekin edgik hütös Ass(ess)or” (Fogaras). 1702: „also Torjai *őregbik* Szabo Mihály” (Hsz.). 1710: „Karatnai *őregbik* Konczei¹ Mihaly Ur(am)”² (Hsz.). 1726: „*Óregbik* Berner Kádár János Ur(am)” (Kolozsvár). 1742: „*őregbik* Miko Ferentz Ur(am)” (Bodok Hsz.). 1780: „Specificatio Arrol, a’ mit Mélgos Grof *őregjebb* Bethlen Gergelj Ur Ő Excellentiaja számára dolgoztam” (Szászváros).

B) Az *idős*, *idősb*, *idősbik* tagú adalékok:

a) 1803: „*üdős* Fodor Istvánne” (Rákos TA.). 1850: *Óreg* Kudor Bandi Jantsi . . . Id. Kudor Bandi Ferkó” (Farnas K.).

b) 1686: „Mikházán lakó Nehaj *üdősbik* Dromboly János” (MT.). 1697: „Mikhazan Láko *üdősbik* Szakács Mihály”. 1699: „*Udősbik* Bot János” (jobbágy; Mákó K.). 1700: „*Idősbik* es Iffiabbik Palfi Ferentz” (Tarcsafalva U.). 1728: „*idosbik* Jancso Ferenczne Asszonyom” (Gidófalva Hsz.). 1732: „Kertsed i *üdősb* Kertsed i János Uram” (TA.). 1740: „Székelly Kotsárdi *Üdősb* Szilagy i András” (TA.). 1746: „*Idősbik* Gidofalvi Istvan ur(am)” (Sepsiszentkirály Hsz.). 1748: „Idősb Szekelly Péter, Közepső Székelly Péter, Szekelly György” (Marosszentkirály AF.). 1750: „*üdősb* Rákosi Fülep András” (TA.). 1762: „*Idősb* Thot Mihály” (Karácsonfalva MT.). 1763: „*Üdősb* Szőcz Istvan” (Torda). 1798: „Varfalvi *udősb* Palfi István” (Rákos TA.).

C) Az *ifjú*, *ifjabb*, *ifjabbik* tagú adalékok:

a) 1692: „Nagyobbik Szabó György. *Iffjab* Szabo György” (Magyarfülpös MT. —; a *Nagyobbik* alá írva betoldó jellel: *üdősbik*). 1699: „*Iffiu* Bot János. *Iffiu* Bot István. *Eoreg* Bot István.” (jobbágyok; Mákó K.).

b) 1623: „*Iffiabbik* Fejervari Janos” (Retteg SzD.). 1692: „Bot Janos *Ifiabik*” (jobbágy; Mákó K.). 1696: „*Iffiab* Palfi Ferencz Uram” (Tarcsafalva U.). 1700: „*Idősbik* es *Iffiabbik* Palfi Ferentz” (uo.). 1722: „*ifib* [!] Harko Ferenc” (Karácsonfalva MT.). 1746: „*Ifjabbik* Nagj Ferentz” (Szotyor Hsz.). 1752: „*Ifjab* Boda Ferencz Meltóságos Báro ura(m) Korda György uram ő Nagycsága Jobbágja Ann(orum) Circiter 56” (Diósd Sz.). 1770: „*iffiubb* [!] Kis János” (Szarhegy Cs.).

¹ Olv. *Köncei*.

² Ugyanabban a levéltári darabban ugyanerre a személyre vonatkoztatva: „*nagyob* Konczei Mihaly”.

D) *Vén* tagú névre csak egy viszonylag korai és egy késői példát találok gyűjteményemben: 1577: „Hoszutelki Istwanne lupssai Annaszony az attyatol *ven* Lupssai Janostol az eó *Resze* Joszagot Vrunck parancholattiaíwal meg merte volt” (Felsőjára TA.). Egy másik, Kolozs megyéből való, de cédulámon közelebről földrajzilag nem rögzített adalék: 1778: „a *Vin* Varga Mihok”. — Egészen bizonyos azonban, hogy egy-egy kisebb nyelvi közösség mindennapi névhasználatában nem lehetett ritka ez a megkülönböztető névelem sem, csak-hogy ezt nagyon élemedett korra való utalása miatt érthető okokból nem nagyon iktatták bele az oklevelezés rendjén a szövegbe. Helyette inkább az életkorbeli idősebséget kifejező előbb felsorolt többi névelemmel éltek.

20. Úgy látszik, ha ugyanazon a kis rokoni közösségen: családon, nagy-családon belül egy időben három nemzedék három tagjának eredetileg azonos vezeték- és keresztnévből álló, kételemű neve volt, a más-más nemzedékrendhez tartozó nagyapa, apa és fiú megkülönböztetése céljából a nagyapa nevéhez harmadik névelemként a *Nagyobb* (*Nagy; Idős, Idősb, Idősebb; Öreg, Öregebb, Öregbik*), a fiúéhoz a *Kisebb* (*Kis; Ifjú, Ifjabb, Ifjabbik*) névelemet teheték hozzá, a második nemzedék hasonló nevű tagjának kételemű nevét viszont a másik kettőtől *Közép* vagy *Középső* megkülönböztető jelzőből alakult harmadik névtaggal bővítették. Szerintem nyilvánvalóan ilyenféle megkülönböztető elemnek tekinthető az itt felsorakozó háromelemű nevekben szereplő első tag: 1748: „Idősb Szekelly Péter, *Középső* Székelly Péter, Szekelly György” (Maros-szentkirály AF.). 1762: „*Középső* Tot Mihalyj [!] . . . Idosb Thot Mihály” (Karácsonfalva MT.).

21. Hogy azonban a *Közép* vagy *Középső* tagnak az erdélyi régiség három-, illetőleg négyelemű neveiben más szerepe, illetőleg jelentése is lehetett, arra nézve legalábbis két okleveles adalék figyelmeztet. Íme: 1754: „*középső* nagyob Szabo Ambrus, Bartalis János Kussebb . . . Hütös emberek” (Sárhegy Cs.). 1824: „*Középső* Pál Péter” (40) . . . „Nagyob Pál Péter” (46) mindkettő szabad székely (Firtosvára U.). Az első adalékban a *középső nagyob* kettős jelző miatt nem számolhatunk a *középső* tag életkorra vonatkozó jelentésével; a második esetben pedig az azonos, illetőleg csak első tagjában különböző név viselőinek csekély életkorbeli különbsége miatt lehetetlen feltennünk, hogy a *Középső* tagnak itt apai-fiúi rokonsági fokra utaló, nemzedék-viszonyító—megkülönböztető szerepe lehetett volna. Inkább a településterületen belül a nevek viselői üléshelyeinek földrajzi elhelyezkedésére vonatkozhatik hát a *Középső* tag, azaz például *Alsó, Középső* és *Felső* névelem használatával különböztethettek meg egymástól azonos kételemű nevet viselő három személyt, arra való tekintet nélkül, hogy volt-e közöttük közelebbi vagy távolabbi rokoni kapcsolat.

22. Ilyen meg más, később kideríthető fenntartással gyűjtésemből még ezeket az ide vonható adalékokat iktathatom be ebbe az egybeállításba: 1677: „Simo Boldisar nagyob, Matefi Istvan *középső* es Koncz Pal nagyob” (Kissoly-mos U.). 1684: „*középső* Matefi Istvan” (uo.). 1715: „Polyani alias *Középső* Harko János” (Vaja MT.). 1723: „*Középső* Mátéfi Balás” (Kissoly-mos U.). 1743: „*középső* Mátéfi Balás” (uo.). 1746: „*Középső* Ungvári István . . . jobbágy” (Kilyén Hsz.). 1754: „Legeni *Középső* Koczán Márton Uram” (K.). 1755: „Haraszkereki [!] *Középső* Nagy Ferencz” (MT.). 1759: „*Középső* [!] Mathefi Balas” (Kissoly-mos U.). 1762: „*Középső* Tot Mihalyj . . . Idősb Thot Mihály” (Karácsonfalva MT.). 1784: „Agilis *Középső* Széjes István” (43;

Béta U.). 1798: „*középső* Palffi Miklos” (Rákos TA.). 1799/1800: „*En Közepső* Nagy Mihály” (Harasztkerék MT.). 1806: „*Közép* Pál Miklos” (Felsőrákos U.). 1851: „*Wárfalvi középső* Pálfi András” (TA.).

Amint az idézett adatokból látható, az ilyen megkülönböztető névalakulat a régiségben az előbb felsorakoztatott, jóval gazdagabb adatolású *Nagyobb*, *Nagy* és *Kisebb*, *Kis* elemű nevekkel szemben viszonylag kevésszer jelentkezik. Ennek valószínű magyarázata az lehet, hogy nagyon ritkán élhetett egy település keretén, illetőleg egy nagycsaládon belül három nemzedékhez tartozó, három teljesen azonos nevű személy: a nagyapa, apa meg fiú, és így természetesen jóval kevesebbszer volt szükséges a második nemzedékbeli tag megkülönböztetése céljából az itt vizsgált nemzedék-viszonyító elemmel alakítani háromelemű, egyik elemében *Közép* vagy *Középső* tagú nevet.

23. Visszatérve most már az e fejtegetéseket elindító *Nagyobb Péter*-féle nevek kérdéséhez, meg kell állapítanom, hogy ilyen típusú névre nézve elég gazdagnak mondható személynévgyűjteményem történeti adalékai között csak egyetlen XVIII. század közepéről kijegyzett adalékra bukkantam. A sepsi református egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvében 1742-ből a háromszéki Hídvégről említik a „*Nagyobb György*” nevet. Az ilyenféle név — megítélésem szerint — olyan háromelemű nevekből keletkezhetett, amelyekben a *Nagyobb* megkülönböztető elem után álló eredeti vezetéknev a kérdéses települési egység névanyagában nagy megterheltségű foglalkozás- (pl. *Bíró*, *Kis*, *Kovács*, *Szabó*, *Varga* stb.) vagy valamilyen keresztnévből alakult vezetéknev lehetett, és így egy *Nagyobb Bíró Péter*-féle névből a második névtag elhagyásával alakított *Nagyobb Péter*-féle kételemű név jóval határozottabban elkülöníthette viselőjét a település többi *Bíró Péter*-étől, mintha e keresztnév előtt második tagként továbbra is használták volna a foglalkozás-, keresz- vagy valamilyen más eredetű névből alakult vezetéknevet is. Az ilyen kihagyásos névhasználat állandósulásával, illetőleg hagyományozódásával magyarázható tehát a régiségben és ma egyaránt ritka használatú, egyelőre csak a székely régiségből kimutatható *Nagyobb* vezetéknev kialakulása, illetőleg korunkig való fennmaradása.

SZABÓ T. ATTILA

Laza szerkezetű földrajzi nevek típusai és alaki kérdései

1. Földrajzinév-gyűjteményeinkben gyakran találunk olyan megnevezéseket, amelyek a szokásos nevektől abban különböznek, hogy nagyon laza szerkezetűek. Leginkább a többtagú nevek között vannak ilyenek, és ezek számos kérdést vetnek fel bennünk. Ilyenek, hogy van-e egyáltalában valamilyen alaki megkötöttsége a földrajzi nevek kritériumának, azaz a nevek zárt megformáltsága valóban tulajdonsága-e a földrajzi neveknek. Van-e különbség a köznévi helymeghatározás és a földrajzi név között alaki tekintetben, és végül milyen típusai vannak a laza szerkezetű (leginkább többtagú) földrajzi neveinknek? Ezekre a kérdésekre gyakorlati okból is feleletet kell keresni, mert pontosan tájékoztatnunk kell a gyűjtőket arról, hogy mit jegyezzenek fel földrajzi névként, és mi az, amit mellőzniük kell, mert csak köznévi helymeghatározás.

Funkcionális szempontból könnyebb a határvonalat meghúzni a földrajzi név és a köznévi helymeghatározás között. MARTINKÓ ANDRÁS kutatási

eredményét (PaisEml. 191) felhasználva a határneveknek (a faluk határában élő elnevezéseknek) egész skáláját állapíthattam meg a köznevekbe torkolló típustól a tiszta tulajdonnevekig (INCZEFI: a Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1962: 33—6). Tulajdonneveknek kell tekinteni azokat az állandó nyelvi alakulatokat, amelyek szociális érvénnyel csak egy helyre lokalizálhatók. Meg kell azonban említeni, hogy a nevek szociális érvényessége igen különböző lehet: egyesek csak szűk körben élnek, másokat általánosan, az egész nyelvterületen ismernek (ilyenek főleg a településnevek). A név érvényességének alsó határa egy kis, csak néhány tagból álló nyelvi közösség (esetleg egy család), amely névalkotó és névfenntartó is egyben (ilyen körben élnek a bizalmas becenevek is). Például Földeák határában egy kis földegységet *Koponyás*-nak nevezett el az ott lakó család (3—4 személy), mert ásáskor egy koponya meg csontok kerültek elő. A közösség szélesebb körében élő nevek analógiájára alkotják őket, ezért a falu névkincséhez tartozónak kell ezeket is tekintenünk. E felfogással szemben H. PAUL (Prinzipien⁵ 89) csak azokat tekinti tulajdonneveknek, amelyeket távolabbi lakosság is átvesz. Ez a meghatározás azonban csak a települések, nagy területek, folyók stb. neveire érvényes, a faluk határának neveit viszont ezzel tévesen kizárja a tulajdonnév fogalmából.

A földrajzi nevek alaki kérdései nagyon bonyolultak, különösen a laza szerkezetűeké, a többtagúaké. Az egytagú nevek semmiben sem különböznek a köznevektől alaki tekintetben, csak írásunkkal jelöljük a különbséget (*tó: Tó*). A két és három tagból álló nevek szerkezete világos, viszonylagos zártasága, nem túlságos formagazdagsága ismert, keletkezésük igen gyakran differenciálódás következménye (INCZEFI: MNy. LXI, 75—80): az egy- vagy kéttagú név differenciálódik (pl. *Tó—Nagytó; Kígyóstó—Kiskígyóstó*), vagy egy név jelölte területre lokalizál egy más földrajzi alakulatot (*Verebes—Verebeshegy, Kiscserjés—Kiscserjéssziget*). Alaki sajátásaik azonosak a köznevekével, tehát állandósult, sőt tömbösödött szóösszetételek (vö. MNyR. II, 66), de nem minden köznévi összetételi forma található meg közöttük, hanem csak a helymeghatározás korlátai szabta viszonyok kifejezői. A külföldi szakirodalomban egy helyen találtam csak olyan megjegyzést, amely a köznévi szóösszetételek és az összetett földrajzi nevek közti különbségre mutat rá. A BACH (Deutsche Namenkunde II/1, 162. §) megállapítja, hogy a köznévi szókapcsolat hangsúlya megváltozik, ha névvé lesz. Például a *das neu Dórf*-ból *Néudorf* lesz, tehát a hangsúly az első szótagra tevődik, és ezáltal egységgé válik. A magyar nyelvben a köznévi szóösszetételek és a két-három tagú földrajzi nevek sem hangsúly, sem más tekintetben nem különböznek egymástól, és e földrajzi nevekre is az összetett szavak nyelvtani szabályai érvényesek. Ezzel szemben a négy- és többtagú nevek alaki sajátásai már nem azonosak az összetett köznevekével, hanem inkább a szószerkezetek között találjuk meg megfelelőiket. Azonban itt sincs minden szószerkezeti típus képviselve, különös alakulatokat is találunk közöttük, ezért a típusok számbavételét tartom fontosnak.

Tehát a négy- és többtagú köznévi eredetű neveket tárgyalom részletelesen, azokat, amelyek laza szerkezetűek szoktak lenni, igen változatosak, és egyes gyűjteményekben nagy számban találhatók. Ezenkívül a névutós és ragos földrajzi nevek kérdését is megvizsgálom, mivel sajátos alakulatok, és helyük bizonytalan neveink rendszerében. A nyelvterület különböző vidékeiről származó gyűjteményeket dolgoztam fel; ugyanis az a véleményem, hogy a nyelvterületnek egymástól távol eső vidékeiről származó neveiben észlelt szabály-

szerűségek általános érvényűnek tekinthetők. Ilyen módon az egész nyelvterületre kiterjedő gyűjtemények elkészülte előtt is eléggé megbízható általános érvényű eredményekhez juthatunk (vö. INCZEJI: MNy. LXII, 74). Tudatában vagyok azonban annak, hogy egyelőre a típusoknak csak a keretét állíthatom össze, ez azonban bármikor bővíthető újabb típusok felbukkanása esetén. De az alaptípusok már az eddigi gyűjteményekből is előtűnnek.

Az alábbi gyűjtemények neveit dolgoztam fel: BENKŐ LORÁND, A Nyárádmente földrajzinevei. Adattár: MNny. VI, 144—60: A Debreceni Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 30. sz. Rövk.: Ny. — UÓ., A Nyárádmente földrajzinevei: MNyTK. 74. sz. Rövk.: Nyá. — H. FEKETE PÉTER, Hajdúböszörmény helyneveinek adattára: MNyTK. 102. sz. Rövk.: H. — INCZEJI GÉZA, Sövényháza és vidékének földrajzi nevei: A Szegedi Ped. Főiskola Évkönyve 1958: 83—153. Rövk.: S. — UÓ., Szeged környékének földrajzi nevei: NytudÉrt. 22. Rövk.: Sz. — UÓ., Makó vidéke földrajzi neveinek névtudományi vizsgálata. Kéziratban. Rövk.: M. — KÁZMÉR MIKLÓS, Alsó-Szigetköz földrajzinevei: MNyTK. 95. sz. Rövk.: A. — KISS LAJOS, Régi Rétköz. Akadémiai Kiadó, 1961. Rövk.: R. — REUTER CAMILLO, Magyaregregy helynevei (Adattár): Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 32. Budapest, 1961. 345—88. Rövk.: Me. — SZABÓ T. ATTILA, Kalotaszeg helynevei. I. Adatok. ETI. Kolozsvár, 1942. Rövk.: K. — SZABÓ T. ATTILA — † GERGELY BÉLA, A kolozsmegyei Borsavölgy helynevei: ETI. Kolozsvár, 1945. Rövk.: B. — Zala megye földrajzi nevei. Kiadja Zala megye tanácsának végrehajtó bizottsága. Zalaegerszeg, 1964. Rövk.: Z. — A gyűjtemények eredeti helyesírását megtartom.

Többtagú földrajzi nevek

A többtagú földrajzi nevek alábbi típusait állapíthattam meg:

1. Igeneves földrajzi nevek. A földrajzi nevek konzervatív szerkezeti felépítését mutatja, hogy a gyűjteményekben elég gyakoriak az igenévvél alkotott jelzői értékű szerkezetek. Az igenév leggyakrabban a csupán létezését kifejező, semleges jelentéstartalmú *való* és némileg kevesebb mértékben a *lévő* igenév található. A névszerkezetekben a *való* igenév előtti (határozói értékű) névszó majdnem mindig névutós, csak nagyon ritkán határozóragos: *Almás felől való Forduló* (K 279, 280), *Halambak alatt való Ret* (B 126), *Malmok közt való Ret* (B 128), *Kocsma után való lép* (R 58); *Báts Kuttyánál való Láb* (B 171), *Dan mezeon ualó rith* (K 50), *Hegymeget való Szépsere* (K 254). Feltűnő, hogy a 3—4 rétközi példát nem tekintve, az adatok nagy száma a Borsavölgyéből és Kalotaszegről való. Ez bizonyára arra mutat, hogy e területeken a névalkotásban konzervatív tendencia uralkodó, hiszen az igenes nevek helyébe újabban *-i* képzősök lépnek (l. ott).

A *lévő* igenév névalkotóként kevesebb névnl található, és az igenév előtti határozó gyakrabban ragos névszó, csak ritkábban névutós névszó, mint a *való*-s nevek. A *lévő* igenévvél szerkesztett neveket több területen is megtaláltam (B, K, M, R), tehát szélesebb körben élhetnek. Néhány példa a ragos és névutós nevekre: *alsó Határban lévő hegy* (K 295), *Kenderaszóban lévő Rét mellett* (B 24), *Nagy útnál lévő földek* (R 190); *Falu felett lévő pad* (K 300), *Két Szilas között lévő Bircz* (K 192), *Nyírvég felé lévő Forduló* (B 42). Egy példán a *lévő* és a *való* igenév együtt fordul elő: „Körtvély-fa alatt lévő Csorgónál való Völgy” (K 130), egy másikon viszont a *lévő* igenév kétszer is megtalál-

ható: „Zöldtóban levő cseretben levő sziget” (R 25, 33). Ezek használati értékét nehezen lehet megítélni, mert a gyűjtők nem nyilatkoznak erről. Bizonyára csak hivatali alkotások (alkalmi megszerkesztések?) lehetnek, mert ilyen hosszú szerkezeteket aligha használnak. Jelentéstani tekintetben ezek a nevek közel állnak a jelölésátvitel útján keletkezettekhez (vö. INCZEFI: MNy. LX, 80—6), amelyeknél például a vizet a partján levő növényzettel jelöljük (*Sás-víz*), de a mi típusunkban nincsen meg a sűrített szerkezettel összefüggő azonosítás (a sásnak a vízzel), hanem teljes és reális a nyelvi megformáltság (pl. „a Sás mellett levő víz”).

Ezekon kívül az alábbi igenevek találhatók neveinkben (használati sorrendjükben): *járó, menő, jövő, vezető, folyó, forduló, nyúló, rugó*. Közös vonásuk, hogy leginkább megszemélyesítések, amelyek az utcának, útnak, ösvénynek, sikátornak (ritkábban lábnak, parlagnak, rendnek, földnek, dűlőnek, járónak) irányát, „haladását” jelölik, ezért a név első tagja hova? (ritkábban honnan?) kérdésre felelő (ragos vagy névutós) helyhatározó. Néhány példa e nevekre: *Körös alá járó parag* (K 23), *Csomaifái határra menő láb* (B 115), *Kemecsére jövő országút* (R 285), *Veresmart felé vezető út* (R 97), *Szamosra folyó patak torka* (B 170), *Bogár Telke fele forduló* (K 190), *Édëricsi-erdő-alá-nyúló* (Z 176/61), *Veres arokra rugó láb* (K 297). E második csoport adatai is mind a Borsavölgyéből és Kalotaszegről valók, csak egyetlen példánk van Zala megyéből.

Mivel ez utóbbi igenevek jelentésének sajátos tartalma van, tehát nem pusztán létet fejeznek ki (mint a *való, levő* igenevek), ezért nem válhatnak *-i* képzős nevekkel (*Kurtahegyáján levő csorgó* → *Kurtahegyäji csorgó*). Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az ilyen *-i* képzős nevek mindig igeneves alakokból fejlődtek, hiszen jelentős részük már így keletkezhetett. Azonban az igeneves neveknek *-i* képzősökké való válását, tehát újabb nyelvi formára való alakulásukat ki lehet mutatni.

Itt említem meg, hogy a Borsavölgy nevei között a fentiekhez közelálló típus fordul elő: *Széna rét arkara megjen vegel* (B 23). Csak abban tér el a név az eddigiektől, hogy nem igenev, hanem ragozott igei alak található benne, tehát valóságos mondatból áll a név, amelynek azonban nincs alanya. A nevet használó közösség ráértette az „általános alany”-t (földet, szántót stb.). Ennek a típusnak egy állítmány nélküli rövidült formája került elő két névben a Rétközéből: *Nyiregyházi útra véggel* (R 308), *Kalongai határszélre véggel* (R 396).

2. A z *-i* képzős nevek. Az igeneves földrajzi nevek újabb nyelvi formája az *-i* képzős nevek. Ezek alaptípusában (leggyakoribb formájában) az *-i* képző az utolsó előtti, tehát harmadik tagon van, utána következik az alapelem: *Ak-hégy-allai-kut* (Z 5/29), *Kerektóháti dűlő* (A 25), *Nagyódteteji út* (K 32), *Kiskútvermi csorgó* (K 276). Néha azonban előfordul (kevés példán), hogy differenciálódással egy újabb tag tapad a név végére: *Nagypárrévi szigetek legelője* (R 61). Csak kevés példánk van arra is, hogy az *-i* képző a második tagon található. Ezekben rendszeren egy kéttagú helymeghatározáshoz járul a képző: *Nyárszéli Határ szély* (K 20), *Sásszili ársó híd* (K 173), *Újnépi-dűlő-fásberek* (Z 228/20). Ezekon kívül a gyűjtők feljegyezték néhány olyan nevet is, amelyekben a legváltozatosabb helyeken és nagy számban található az *-i* képző: *Biki-kuti-vízmosás* (Z 113/27), *Kis Kapusi Dongoi Határ* (K 171), *Dombi kerti földi dűlő* (A 27).

3. Kettős lokalizációsok. Már eddig is láttuk, hogy a Borsavölgy, Kalotaszeg és Rétköz nevei között hasonló vonásokat észlelhattünk. Egy újabb közös típus bemutatásával még világosabbá válik a hasonlóság.

Mindhárom területről valók adataink a kettős lokalizálásokra. E megnevezéssel egy olyan szerkezetet jelölök, amelyben egy határozóragos vagy névutós helymeghatározáson kívül egy névelős földrajzi név is található (a névutós és határozóragos nevekről később szólok): *Bádok felől a' Verőfény* (B 117), *Nyúzójárás a kisvárdai határnál* (R 94), *Nemesi gyeptelek a Sirinyán* (R 43), *Öregbíró irtása a Széknél* (K 284), *Csikostó kül a vasúton* (K 273), *Tó belül a vasúton* (K 273). Ezeket a neveket az jellemzi, hogy a hely nevén kívül a jelölt terület fekvésének más névvel való meghatározását, mintegy lokalizálását is magában foglalja. Ezek a nevek különböző okok miatt keletkeznek. Előfordulhat, hogy a név jelölte területnek csak egy részét akarjuk jelölni (*Csikostó belül a vasúton* — *Csikostó kül a vasúton*: K 273), máskor pedig az teszi szükségessé a hely újabb jelölését, hogy a név jelölte helyet nem ismerik eléggé széles körben (*Jankó irtása a Széknél*: K 284), ezért magyarázattal erősítik a hely azonosítását. Néha az is előfordul, hogy két helynek is azonos a neve, és ezért ilyen módon különböztetik meg őket egymástól: *Öreg bíró irtása a Cigányoknál* (K 282) — *Öregbíró irtása a Széknél* (K 284). Ezek a földrajzi nevek alakjuk szerint két csoportra különülnek; vagy a szokásos értelemben vett név van az első helyen, és ezt követi a helymeghatározás: *Borka csorgójak a Palotába* (K 89), vagy fordítva helyezkednek el a tagok: *Sarusaj völgyében a Verőfény* (K 287).

Ezek földrajzi név voltában nem kételkedhetünk, ha meggondoljuk, hogy a legkülönbözőbb nyelvekben találunk ilyen típusúakat: *Port-sur-Saône*, *La Cadière-d'Azur*, *La Charité-sur-Loire* (CH. ROSTAING, Les noms de lieux. Párizs. 1954. 86, 105, 107); *Ems an der Lahn* (BACH i. m. II/1, 314 §) vagy a közsímsert *Frankfurt am Main*, *Halle an der Saale*, *Kingston upon Hull*, *Jerez de la Frontera*, *Verdun-sur-Meuse*.

4. Jelöletlen összetételek. Nem kis számban találtunk a gyűjteményekben többtagú jelöletlen összetételeket, amelyek éppen többtagúságuk és jelöletlen voltuk miatt laza összetétel benyomását keltik. Ezek tagjai lehetnek csupán főnevek: *Malomérszegdülő* (K 423), *Rókalyukhegydülő* (R 239). A nevek nagyobb számában egy-két melléknév (igenév) kapcsolja simábban egymáshoz a tagokat: *Alsó Szén égető Hegy* (K 11), *Bubos kapocs hegyhát* (Z 52/22), *Felsőnagyotóláp* (R 385), *Rókaporzó-domb tábla* (H 99), *Sárga-ló-keresteföld* (Z 46/42). Az elemek ismétlődhetnek is a nevekben: *Édombkerülődomb*, néha különböző tagok is alkotói lehetnek ugyanannak a névnek: *Alsókülső-mezző* (Z 112/86).

5. Jelölt birtokos összetételek. Birtokos személyragok nemcsak a személynévi tagot tartalmazó neveken gyakoriak (amelyekben valóságos a birtokviszony), hanem a köznévi tagokból álló neveknek is gyakori elemei. A nevek testében egy vagy két jelölt birtokviszony is található. Egy birtokost jelölő nevek: *Úsó-két-árok közi* (Z 219/91), *Hosszubiérc ársó ódala* (K 177), *Kiskirálytőszeg-rétje* (R 30). Két jelölt birtokost tartalmaz több név: *Almás víze régi Arka* (K 295), *Gyilkos Völgy oldala verő fényű* (K 287), *Lógerind holtere farka* (R 265), *Nádaskút vége torka* (K 156). A köznévi tagokból álló nevekben valóságos birtokviszonyt leginkább akkor állapíthatunk meg, ha a név előtagja embert jelöl: *Mészárszékárendások kaszálója* (M), *Tizennégyembererdeje* (Ny 149). A nem valóságos birtokviszony inkább más jelentésárnyalatok kifejezője lehet (vö. KLEMM, TörtMondt. 368 kk.), de a nevek természetéből következően sajátos viszonyokat állapíthatunk meg.

A földrajzi nevek nagy számában az egyes birtokos összetétel r é s z t e r ü l e t e t jelöl az egészhez való tartozás igényével, ezért r é s z m e g h a -

t á r o z á s o k n a k nevezhetők: *A Felső hosszú Bükk széle* (K 12) név tehát a „Felső hosszú Bükk” nevű hely egy részét, a szélét jelöli. Ilyenek még *Hosszútóháthegy* (Sz 39), *Kisrétcserfása* (K 312), *Törökbúzaskertekuttya* (Ny 146). Néhány példán jelentéstartalmától függően a birtokszó nem a birtokosszó részterületét, hanem a z o n k í v ü l i t e r ü l e t e t jelölhet: *Alsókútkertmege* (K 210) nem a kert egy részét, hanem szomszédos területét nevezi meg.

Ha a név jelentéstartalmának fő hordozója nem földrajzi alakulatot jelöl, hanem építményt (leginkább tanyát), akkor az ezt jelentő tag (a *tanya* szó) a birtokos összetételen kívül helyezkedik el: *Kannakertaljatanya* (R 273), *Oláhkertaljatanya* (R 268), *Szőlőhegylaposa tanya* (R 273), *Zsidókertaljatanya* (R 277). A birtokos személyragnak ez a helye azzal magyarázható, hogy a *tanya* utótagok csak személynévvel vagy személyt jelentő köznévvvel szokásosak birtokviszonyban, és így annak (mostani vagy egykori) tulajdonát jelölik. Ezzel szemben más építményt stb. jelölő köznév már leginkább a birtokos összetételben található: *Ársószekejtelek híggya* (K 32), *Nagykikkútverme* (K 274). Birtokos személyrag nélküli a *dűlő* utótag, mert ez újabban, járulékként tevődik hozzá a nevekhez anélkül, hogy vele alakilag birtokviszonyba lépne: *Alsó kenderágya dűlő* (A 20). Ritkán más köznév is található ragozatlanul a birtokos összetételű nevek végén: *Kut fő berke tető* (K 155), *Nagypapfokalap* (R 287).

K e t t ő s r é s z m e g h a t á r o z á s kifejezői lehetnek a kétszeres birtokviszonyt tartalmazó nevek: *Nádaskút vége torka* (K 156), amely úgy értelmezendő, hogy a Nádaskút részterületét (végét) jelöljük az első birtokviszonnyal, a másodikkal a már osztott terület újabb részterületét (torkát) nevezzük meg. Csak látszólag tartoznak ide a *Nádas kút Völgye torka* (K 152)-féle nagy számban előforduló nevek, mert ezekről mélyebb elemzés alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a *völgye* nem birtoka a Nádaskútnak, nem is részterülete, hanem helymeghatározása, tehát a név a 'Nádaskútnál levő völgy'-ként értelmezendő. A második birtokviszony ezzel szemben részt jelöl, a 'Nádaskút völgyének a torka' (a völgy elkeskenyedő része, bejárata) a völgy részterületét nevezi meg. Ez a típus az előzőtől (a kettős részmeghatározástól) könnyen elkülöníthető, nevéként pedig a h e l y - é s r é s z m e g h a t á r o z á s terminust ajánlom.

A különböző területekről származó gyűjtemények tanulmányozása útján nemcsak a típusokat, az általános egyezéseket ismerhetjük meg, hanem a különbözőségeket is. Ugyanis nemcsak a szókincs, hanem alaktani megformáltságuk tekintetében is vannak eltérések az egyes vidékek földrajzi neveiben. A többtagúság tekintetében azt figyeltem meg, hogy Zala megyében nagy számban gyűjtöttek többszörös összetételeket, a Rétköz, Szeged, Makó vidéke és Nyárámente nevei között ilyenre alig akadtam. Azonban a különbség megléte mellett arra is kell gondolnunk, hogy a gyűjtők elhagyhattak tagokat, mert nem tartották a névhez tartozónak.

E laza szerkezetek nagy száma, általános használata, a nyelvterület különböző vidékein való előfordulásuk miatt nem rekeszthetjük ki ezt a típust a földrajzi nevek sorából. Szerkezet dolgában eltérnek ugyan e nevek a szokásos értelemben vett nevekétől zártáguk tekintetében (például az *Ásotthalom*, *Virágosberek*-féléktől), de e nevek funkciója teljesen azonos a zártabb szerkezetűekével. Ezért kell őket is földrajzi tulajdonneveknek tekintenünk. A határneveknek a levéltárakból előkerülő történeti adatait a ma élő nevekkel összevetve azt tapasztalhatjuk, hogy a mai zárt szerkezet igen gyakran fejlődés

eredménye. A régi lazább szerkezetek zártabb alakot öltenek a használat folyamán. Ebből arra gondolhatunk, hogy a ma még laza kapcsolatú tagok szorosabbra zárulhatnak a jövőben, de az egyes vidékeken ma is él ez a típus.

II. Névtós és ragos földrajzi nevek

A feldolgozott gyűjteményekben névtós utótagú és ragos nevek is találhatóak az egy- és többtagúak között egyaránt. Itt most figyelmen kívül hagyjuk a *való, levő* stb. igenevekkel szerkesztetteket, bár ezek is tartalmaznak olykor névtósokat, ragokat, a ragok azonban nem a nevek végén helyezkednek el, és így más típust képviselnek (l. ott). Laza szerkezetűek természetesen csak a névtós nevek, de a raggal ellátottakat sem hagyhattam itt figyelmen kívül a névtósokhoz való közelállásuk és tisztázásra váró kérdéseik miatt.

Névtós neveket hat gyűjteményben (tehát azok nagy részében) találtam (K, Z, B, Ny, R, Sz), egyben nagy számban (K), másokban kevesebben (Z), négyben pedig csak elvétve (B, Ny, R, Sz) fordulnak elő. Ilyenek: *Kis erdő pataka mellett* (K 51, 52, 54), *Tiloson-tul* (Z 247/352), *Falu ivo kuttyán alól* (B 142), *Vasútonbelől* (Ny), *Hajó út Ibrány felé* (R 259). A tagok sorrendje fordított is lehet: *Túl az éren* (R 310), *Túl az erdőn* (R 22), *Tüllumatyon* (Sz 60). Erről a típusról is az a véleményem, hogy másutt is lehetnek még állandósult névtós nevek, csakhogy a gyűjtők elhagyhatták az állandó névtói tagokat, mert nem tartották a névhez tartozónak. Így például a *Kiserdőpataka mellett* névről elmaradt a névtó, vagy a *Halastógáton felül*-ből csak *Halastógát*-at jegyeztek fel a gyűjtők. A szakemberek sem egyöntetűek ezek megítélésében. SZABÓ T. ATTILA műveiben teljes alakban találjuk ezt a típust (így a tartalomjegyzékben is), KÁZMÉR MIKLÓS viszont — úgy látszik — nem tekinti a névhez tartozónak a lazább tagokat, mert például a *Kender Aztatonak az főlsvégében* (i. m. 22) névben csak a *Kenderáztató*-t tekinti a név testének. A példa nem névtós ugyan, de laza szerkezetű.

Megjegyzem, hogy a névtós nevek között olyan is van, amely általánosan ismert. Ilyen a *Dunántúl, Tiszántúl* vagy az elhomályosult *Erdély, Hidelve*.

Gyűjteményeinkben ragos neveket is találunk. A Nyárárdmentéről *-nál, -nél* és *-ban, -ben* határozóragos nevekről olvashatunk: *Cserefáknál, Kölesasszon* (< *Kölesasszon*). A Rétközből *-nál, -nél* ragosokat jegyeztek fel: *Hídnál* (R 223, 227), *Jókútnál* (R 57), *Pénzesútnál* (R 230), *Széknél* (R 230). Most jutottam hozzá egy ipolyszakállosi gyűjteményhez, amelyben szintén találhatóak ragos nevek: *Hájósmálomná, Öregmálomná, Sárkánytyúkna* (URBÁN HERMINA, Az ipolyszakállosi nyelvjárás hangtani sajátosságai: Studenský vedecký sborník I, 100). Itt is azt jegyezhetjük meg, hogy más vidéken is élhet ez a típus. Ha ez a névtípus csak az erdélyi gyűjteményekben fordulna elő, akkor valóban arra gondolhatnánk, hogy román nyelvi hatásra keletkezett a magyar nyelvben (BENKŐ: Nyá. 41—2). A román nyelvben ugyanis nagy számban található a ragos (és névtós) névszónak megfelelő prepozíciós típus (l. lenn). Azonban a rétközi és francia, német, lengyel példaim alapján (l. alább) inkább azt állíthatom, hogy a típus általános természetű: minden nyelvben kialakulhatott mint a föld természetes megnevezési formája. Ezért román hatásnak nem a típust, hanem a típusnak erdélyi nagyobb megterhelését tartom, mert a sok román analógia elősegítette nagyobb számú ilyen név keletkezését. A román prepozíciós nevekből mutatok be néhányat: *La Întorcătura, In T'etre, După Ogóră, Pa Luncă, Su T'etričăua* (T. TEAHA, Graiul din valea

Crişului negru. Editura Acad. R.P.R. 1961. 140, 137), *La Trei Limbi, În Pădure* (J. JORDAN, Toponimia Românească. 1963. 31, 153). Sokat jegyzett fel belőlük SZABÓ T. ATTILA, köztük történetiket is: *La Fatze Mare, Dupe Paduritse, D'asupra Korñiži* (B 117, 118, 130). — Még francia, német és lengyel példákat mutatok be. A francia nyelvből egybeolvadt prepozíciós példáim is vannak: *Achatel, Dax* (< [de] *Aquis*), *Deauville* (< *de Auville*) (CH. ROSTAING i. m. 15), de önálló alakban sem ritka típus: *Chez-Bobin, Chez-les-Girards* (i. m. 106); német nyelvi példák: *Überwasser, Unterbüchen, Zwischenbergen, Imhof* (BACH i. m. 160, 233. §), *hinter dem Fuchsberge* (Wegweiser zur Namenforschung. Halle [Saale], 1962. 38); lengyel példáim: *Za Bukiem, Pod Gora* (K. DEJNA, *Terenowe nazwy Slaskie. Onomastica 2* [1956.], 103–26).

Vizsgálódásomat azzal zárom, hogy több magyar és külföldi gyűjtemény tanulmányozása alapján a nevek szerkezete tekintetében nem szabnék határt, hanem csupán funkcióbeli megkötöttséget tartok fontosnak. De nem tekinthető névnek az alkalmi fogalmazás, hanem a közösség bármely kis egységének tudatában élő valóságnak kell lennie. A gyűjtőknek tehát a neveket abban az alakban kell lejegyezniük, ahogyan azok társadalmi érvénnyel kialakultak, tehát pontosan meg kell mindig különböztetniük az alkalmi a szokásostól.

INCZEFI GÉZA

K I S E B B K Ö Z L E M É N Y E K

A magyarsággal kapcsolatos IX–X. századi népelemek és népmozgalmak. — A székelyek eredetéhez és a székelység kialakulásához

I.

„A magyarsággal kapcsolatos IX–X. századi népelemek és népmozgalmak” címen tartottam meg akadémiai levelező tagsági székfoglalómat 1931. május 4-én. Az akkori kiadási „lehetőségek” mellett az értekezés közzététele elmaradt. Csupán nem egészen két lapnyi kivonat jelent meg belőle a JANCsó BENEDEK-féle „Erdély története” című munka függelékei között 1931-ben (a Kolozsvárt megjelent kiadvány 383–4. lapján). Még rövidebben dolgoztam bele egy-két mozzanatát a *Scriptores Rerum Hungaricarum* I. kötetében közölt Anonymus-jegyzeteimbe.

Most, amikor a székelységgel összefüggő kérdések — tudomásom szerint — eléggé napirenden forognak, talán nem árt, ha e tárgykörbe vágó felfogásomról — legelőbb az annak idején megjelent kivonat újra közlése erejéig — némi tájékoztatást adok.

II.

1. Az avar a hunnal rokon török nép, sőt részben egy népbe tartozott az Attila-féle hunsággal, mielőtt ez Európába költözött volna. Ezért szerepel az avarság körében egy *khunni* vagy *khun*: *hun* elem, s egyebek közt ezért emlegetik az egész népet az avar mellett lépten-nyomon *hun* néven is.

2. Amikor 800 körül Nagy Károly frankjai a Duna melléki avar államot megdöntötték, az avarság *khun*: *hun* elemének egy része a *Csigla-mező*-re húzódott. Ez a

Osigla-mező, amelynek a nevében az előtag a török *çigla* (*cigla*) a. m. 'kerítés, sövény' szó, tulajdonképpen egy avar gyűrű-védőmű a Maros—Aranyos—Kis- és Nagy-Szamos—Sajó határolta területen, vagyis a mai Mezőségen. E khun menekültek a helyzetüknek megfelelő török nyelvi *sikil* vagy *sekil* a. m. 'elszökő (elugró), szökevény' nevet vették fel, amely a magyarban utóbb a *székely* alakot öltötte.¹

3. Egy másik khun csoport a Balkánra menekült. Belőle való az a Durazzo vidéki népség, amelyet huzamos ideig az elszlávosított *khunavi* néven emlegetnek. Arról a módról, ahogyan régi hazájából elkerült, a *khun* név mellett a *székely* névvel rokon értelmű török *čaba* a. m. 'félrecsapó, el- vagy kicsapongó, elrohanó' nevet is viselte, amely később a hagyományban a csoport vezérének a neve gyanánt szerepelt. A balkáni *csaba-khunok*ból megint kivált egy csapat, és a Fekete-tenger északi partvidékére költözvén, a kazár király zsoldos testőrségébe szegődött. Majd ezek a khunok meg a velük együtt testőrködő, sőt összeházasodó árja fajú, mohamedán vallású *korozmin*-ok lázadást támasztottak, s amikor felkelésük balul ütött ki, az Abák őse, *Edümen* vezetésével a magyarokhoz menekültek. Ezek lesznek azok a *kabar*-ok, azaz török nevük értelme szerint 'elkelők, menekülők', akiket Bíborban született Konstantin bizánci császár szerint 950 táján a nyolcadik magyar törzs foglal magában. Ugyancsak róluk beszél Anonymus is, csak *khun*, vagyis *kun* nevüket az ő korában járatos *cumanus*, vagyis *kun* névvel cseréli fel.

4. A mezőségi Csiglában meghúzódó khun székelyek szomszédságában élt egy blak-szláv népelem, a honfoglalás idejében Gyalú vezér népe. Ez valójában bolgár—szláv népség, amennyiben a *blak* a török *bulgar* (*bolgár*) népnévvel egy töről sarjadt és vele együtt 'keverék' értelmű *bulak* népnévnek szláv nyelvi elváltozása.² A honfoglalás során a székelyek a magyarokhoz csatlakoztak, és mint előcsapat hadakoztak a Mén-Marótot uraló bihari kozárság ellen. E *kozár* vagyis *kazár* elem a Duna fölé hatoló bolgár terjeszkedéssel összefüggésben még a honfoglalás előtt jött a szerbiai, *Morava* mellől — a víznévből való *Marót* népnév—személynév tanúsága szerint is — az avaroktól feladott Tiszántúltra, a Körösök vidékére. A kabar törzsnek, miután azt a honfoglalás után főképpen a besenyők ellen való védelemre átszervezték, három altörzse volt: a) az Edümen-féle *csaba-khunok* a Mátra és a közép Tisza jobbparti vidékén, b) a *korozminok* vagy *böszörmények* a közép Tisza balparti részein, a Nyírségben, c) új tagként hozzájuk foglalva a meghódított bihari kozárok. A kabar törzsbe, mégpedig a *korozmin* altörzs kötelékébe beosztották a székelységet is, s ezzel kapcsolatban jelentékeny részét a mezőségi Csiglából valamivel nyugatabbra a Meszesi-kapu és a Királyhágó környékére, az *Erdő*-nek nevezett vidékre (innen *Erdő-elü: Erdély*) vonták.

5. A székelység a kabar törzs feloszlása után sem tudott vagy nem akart megvalni sajátosan katonai, helyhez nem kötött országvédő népelem szerepétől. Ennél fogva jelentékeny része az országvédelem változó szükségleteinek megfelelően jó soká, még a XIII. században is majdnem szakadatlan hullámszásban van. Aszerint, hogy melyik irányból nehezedik nagyobb külső nyomás az országra, hol itt, hol ott szállatnak meg egy időre székely osztagokat, később csatlakozott besenyő, kun, úz és egyéb segédnépek társaságában. Ekként tűnedeznek fel székelyek a legkülönbözőbb országrészekben, például a Morva vagy a Vág mellékén, Sárosban, Temesben stb.

6. A mezőségi és erdővidéki tanyáin meghagyott zömnek tömeges helyválttatására akkor kerül a sor, amikor a XII. század második felében a százsokat Erdélybe hozzák. Ekkor a részben korábbi székely székek, szállások helyébe telepített szász gyarmat védelmére tolják át nemcsak a mezőségi és erdővidéki székelységet, hanem több más eddig egyebütt alkalmazott székely csoportot is. Így jut jelenlegi otthonába a székely-

¹ Vö. PAIS: *ScriptRerHung.* I, 102 és MNy. XXXIX, 208—9.

² Másként PAIS: MNy. XXXI, 267—9 és *ScriptRerHung.* I, 66—7.

ség, azonban nem tisztán, hanem sok magyar és rokon török elemmel: besenyővel, kunnal, úzzal stb. vegyülten. Ez magyarázza a székelység keretén belül mutatkozó nyelvjárási, néprajzi s egyéb eltéréseket, meg a legkülönbözőbb országrészek sajátos földrajzi neveinek a székely földön való együttjelentkezését.

III.

„A székelyek eredetéhez” címen 1945. december 18-án a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén — többek kívánságának megfelelően — ismertettem székfoglalómban fejtegetett nézeteimet, általában vázlatosan, csak az „összékelység” eredetére vonatkozó feltevéseimről beszéltem bővebben.

A Társaságbeli előadásom bevezetéséből idézek: „Szándékosan mondtam [és mondom] így: »feltevéseimről«, mivel jól tudom, hogy nem befejezett igazságokat nyújtok. Ami a »módszeremet« illeti, Anonymusnak és a Krónikának a tárgyalt kérdéskörrel kapcsolatba hozható részleteit nem tekintem eleve hitel nélkül valóknak, hanem igyekszem azokat a kétségbe nem vont hitelű források adataival, valamint jól-rosszul sikerült nyelvészeti magyarázataimmal, továbbá földrajzi vizsgálódásaimmal összeegyeztetni s közjük beilleszteni. Így tanulmányom sokban bizonyára novellisztikusan hat. Azonban én merem kockáztatni a novellista szerepét, és nem tartom magamat — mint többen mások önmagukat — a színtudomány hirdetőjének. Bízom abban, hogy így, ha a fantáziám elől — esetleg kiderülhet: túlzott kritikával — nem zárok el bizonyos területeket, sikerül néhány egészséges gondolatot ébresztenem, s ezzel az itt pedzett kérdések megoldását előbbre vinnem.”

Egyébként az utóbbi előadás előkészítője volt egy valamivel utána esedékes megbeszélésben való részvételemnek is, amelyet az Államtudományi Intézet táj- és népkutató osztálya rendezett, hogy a székely-kérdés bonyodalmainak közös bogozgatásához alkalmat teremtsen.

PAIS DEZSŐ

Rovásírásos emlékeink

I. Mikor 1903-ban Fadrusz János a zilahi szoborra T a r M i h á l y rovásírásos verseit vésette fel, országos vita indult afelett, hogy egyáltalán volt-e rovásírás. Vajon nem csak számadások céljaira meg mesterjegyeknek használták a fába rótt jegyeket, melyekből a XVI—XVII. század diákjai csináltak valami titkosírás félét, a maguk szóra-kozására meg tudományuk mutogatására, bizalmas üzenetek céljaira?

Azóta számos régi emléke került napvilágra a rovásírásnak, s kétségtelenné vált, hogy még keletről hozták magukkal őseink. Mintegy ezer éven át használták. Nem irodalmi, tudományos munkák írására, hanem a nép a maga mindennapi szükségeire. Rovásra vették feljegyzéseiket, számadásaikat. Használták rövidebb adatok megőrzésére, üzenetek küldésére, feliratokra.

Mongóliában, Turkesztánban sziklákra vésve számos felirat maradt fenn. A vésett betűket egészen a babiloni ékírásig, az egyiptomi hieroglifáig vissza lehet vezetni. Az ótörök, majd glagolita betűk igénybevételével fejlődött ki a „hun-scytha” írás, amint a nyelv szüksége magával hozta. Különösen a magánhangzók részére kellett új jegyeket kitalálni vagy kölcsönözni a görög eredetű népektől, miután az ótörök, mint a héber, nem írja ki azokat külön betűkkel.

Őseink mint nomád nép nem kőbe vésték írivalóikat, hanem a könnyen használható pálcákra rótták a maguk jegyeit. A vékony pálcá nem időtálló, mint a kő, az agyagtégla vagy fém, de az írást nem az örökkévalóságnak szánták, hanem a napi élet szükségeire. Az írástudás terjedésével háttérbe szorul ez az írás, miután a papír, tinta és toll könnyű és gyors kezelésével nem állja a versenyt. A nép fiainál, pásztoroknál és mester-

embereknél azonban fennmaradt, mert jobban kezügybe esett a pálca és a kés, mint az írószerszám. Azonban használatba veszik a tintát és a papírt is, aminek következtében a hegyes, szegletes betűk elgömbölyödtek. Az írás és könyv terjedése, a pogány emlékektől való idegenkedés elnyomta ennek használatát, s csak itt-ott maradt fenn egy-egy emléke. A XVI – XVII. században már csak a tanuló ifjak tartották fenn egyes sorokban mutatva azt társaiknak, nem utolsósorban idegen nemzetbeli barátaiknak.

1598-ban Telegdi János már jónak látja a rovásírás betűit, szabályait összefoglalni, s Baranyai Decsi János marosvásárhelyi tanártól kérdezi meg, hogy érdemes lenne-e azt nyomtatásban kiadni, megismertetni a külfölddel is. Ez hosszú levélben biztatja őt a közzétételre annak igazolásául, hogy őseink már ezer év előtt saját írásjelekkel bírtak. Ezekre mutat rá: Betűiket keletről hozták magukkal, s azok régebiék a latin – görög műveltség betűinél. Bizonyosság arra, hogy elődeink közelebb állanak az ősi keleti kultúra bölcsőjéhez, mint a nyugati népek. Azoktól származnak, akik hajdan Cyrust és Dáriust is legyőzték. Bizonyosságai annak, hogy félelmes nyilak mellett a favesszőket a kultúra terjesztésére is fel tudták használni. Betűik tökéletesebben kifejezik a hangokat, kiírják a magánhangzókat, amiket a keletiek sokszor csak pontozással jelöltek. Írni tinta, toll, papír nélkül is tudtak. – Ma sem tudjuk, hogy Telegdi munkája nyomtatásban megjelent-e Leydában. A levelet Bod Péter is közli, s megtaláljuk mindenütt Telegdi Rudimentája mellett latinul, mert nem a nép, hanem a tanult emberek, főként idegenek számára készült. Ma sok másolatban ismerjük Telegdi munkáját, s rovásírásos emlékeink nagyobb része ennek a hatása alatt készült.

2. Az utolsó emberöltőben sok rovásírásos emlék került elő. A derzsi, bögözi templomok régi felirata, a nikolsburgi betűsor és más ábécék mellett a Rudimentának fogarasi és két Bethlen kollégiumi példánya, a Sylvester Jánosra visszavezethető Miatyánk stb. Az emlékek közül ma is legismertebb az énlaki rovásírás, melynek olvasása ma is vitás. 1936-ban FERENCZI SÁNDOR adta ki Kolozsváron „Az énlaki rovásírás felirata” című alapos tanulmányát, mely szerint a helyes olvasás: *Deut. VI. Egy az Isten Georgius Musnai Dakó*. Úgy tapasztalom, hogy e tanulmányt nem mindenütt ismerik, mert ma is a régi hibás szöveg szerint említik, bár helyes olvasásnak ezt kell elfogadni nem csupán a négy betű jegye szerint, de az írás szabályai szerint is.

Ezt akarom támogatni azzal is, hogy tényleg volt abban az időben *Dakó* nevű *Musnai* pap: az udvarhelyi ref. egyházmegyei levéltár „Liber eccl. orthod. in sede Udvarhely Series assessorum, descripta in Ao 1694” x-ik sorszám alatt olvashatóan: *Paulus Daco Musnensis*, ki 1673 körül dályai pap. – A Bethlen Könyvtár Th. 38. sz. alatt található *Museulus Dusanus W: Loci Communes Sacrae Theologiae 3.*, 1563-ban megjelent bázeli kiadásának a címlapján a sok tulajdonos elmosódott, kihúzgált neve között áthúzva olvasható: „Relictum Dni Georgy D. Musnai”. Ebben a *D* bizonyára *Dakó*-t jelent. Évszám nincsen, de látjuk, hogy még kétszáz év múlva is kedves ajándéknak nevezi a könyvet az új tulajdonos: „Honorifica oblatio Fratris mei et amici sinceri Dni Samuelis Szt Mártoni ad me, Martinum Székely Balázs. A. 1756, 11-ma Martii.” Ez a Székely Márton 1748-ban subscribált Enyeden, s neve után be van írva: „Duxit F. Bányae.” Valóban felsőbányai pedagógus volt 1754-ben, s onnan kerülhetett vissza Enyedre, mint Bod Péter vagy Fogarásról Misztótfalusi Kis Miklós. Ő hozhatta és adhatta a könyvet a könyvtárnak, mert több régi könyvtári jelzés és pecsét mutatja, hogy rég itt van. Tábláján az is fel van jegyezve, hogy „Ajándék. 852. V. szakasz 104.” Ez azt jelentheti, hogy az 1849-i pusztulás után került vissza a több mint ezer lapos apró betűs latin könyv, mint több más. Szerzője negyven évi tanárság után adta nyomdába 1549-ben, s jelzi, hogy még vannak életben a reformáció első tanítói közül. 3. kiadása a Heidelbergi Káté kiadási évében jelent meg. Frigyes választó fejedelemnek van ajánlva. Teológiája megegyezik a kátéval, úgyhogy akár ma is tanítani lehetne. Sokan használták.

Nehezen kereshetjük a kolozsvári unitárius iskolában *Musnai Dakó György*-öt, mivel nem unitárius az idézett bejegyzést tartalmazó könyv. Pedig ott sok *Musnai* tanuló a „Fasciculus Rerum scolast. I. 1626—1648” szerint, amint ezt FERENCZI említett könyve kimutatja. Van ott *Musnai György* is, de *Dakó* jelzés nélkül. Ő 1639. június 9-től 1641. október 5-ig tartozik a nagy diákok közé, mert az iskola részére adományokat gyűjteni is kiküldik, pedagógusnak is kimegy, de 1641 őszén eltávolítják az intézetből: „*Georgius Musnai propter quasdam litteras obscoenis verbis plenas incarcerationitur et post aliquot diebus religabitur*”. FERENCZI úgy fordítja ezt, hogy ’szabadon engedték’, pedig a *relegatio*-nak ’száműzés’ a jelentése. Tehát eltávolították, s ezért nem lett pap, hanem mint iskolázott ember festészettel foglalkozott a szentmártoni és énlaki templomokban, esetleg másutt is. Ez örökíthette meg rovásírással nevét az énlaki templom mennyezetén, az unitáriusok jelszavául idézett *Egy az Isten* mellett.

A könyvet sem a kolozsvári unitárius iskola nem használhatta tankönyvvül, sem Enyeden nem használták. De az ifjak sok könyvet vásároltak meg maguk, amint ennek is sok tulajdonosa volt. Nem lehetetlen tehát, hogy *Musnai György* is megvette vagy ajándékol kapta, s távozása után hagyta ott, ezért Relicta. Különben Muzsna lakói már 1640 után jobbára reformátusok lettek, s látjuk, hogy az 1673-ból adatolható „Paulus Daco Musnensis” is református pap. Így természetesen csak lehetséges, hogy az 1641-ben eltávolított Musnai György a rovásíró. De más is lehet az.

Az én őseim között is van egy *Musnai György*. Ő a Rédei jobbágya lett, s mikor testvérét a földesura arra utasította, hogy fiaiból csináljon papokat a jogtalan jobbágyságból való szabadulás végett, ezt testvére nem terjesztette ki, azt mondva, hogy Györgyöt anyja gyilkosság miatti halálbüntetésből szabadította meg, amiért utódaival együtt örökös jobbágyságra kötelezte magát. Ez is 1660 körül volt, hiszen testvérenek fiai e század vége felé lettek papokká, mégpedig már az enyedi református iskolában végezvén. Ezek egyikének György fia is félbemaradt a tanulással, mert megvakult, s haláláig *deák* nevet viselt. — A *deák* nevet azonban az énlaki feliraton nem lehet elfogadni, annál kevésbé az *Énlaki* olvasatot: FERENCZI részletes bizonyítékai szerint. A *Dakó* olvasását igazolja a vég *k* jogos használata a szó közepén *a* magánhangzó után. Erre idézem a BOD PÉTER-féle Rudimenta szövegét: „in initio et fine dictionum cum eam vocabulum *a* sequitur aut praecedat, usurpari commodius possit . . . et in fine semper corripitur”, ahol nem ’megrövidítettik’ vagy ’összevonódik’ (FERENCZI szerint) *a corripitur*, hanem ’alkalmazásba kerül, használatos’ a jelentése.

Az 1715 tavaszán Enyeden kelt BORBEREKI-féle és a mintegy tizenöt évvel későbbi BOD PÉTER-féle Rudimenta egyaránt értékesebbek a hamburgi és giesseni példánynál, mert hazai, magyar diákok munkái, akik nem másolnak értelmetlen szavakat. Néha tudatosan eltérő szöveget adnak. Az eltérések mutatják, hogy TELEGDI munkáját sokan ismerték, másolták a XVII. században. BOD PÉTER készült részletesebben írni a rovásírásról, de nem ért reá. A két enyedi példány eltérő típust képvisel, s értékesebbek a SEBESTYÉN GYULÁTÓL feldolgozott hamburgi hibás példánynál, megérdemelnék a tanulmányozást. A harmadik enyedi rovásírást 1760 körül másoltatott. A BÉL MÁTYÁS 1718. évi könyvével egyezik, ki Kaposi erdélyi tanártól kapta azt. Az 1823. évi nagybányai esperes Técsi János másolatával is egyezik, ki az egyházmegyébe tartozó Sylvester iránti kegyeletből másolta le az ő fordítása szerinti szöveggel írott Miatyánkot. A régi híres írásminták között jó helyen van. E három emlék kétségtelenül igazolja, hogy Erdélyben ismeretes volt még a XVII. században is a rovásírást. Szeretettel terjesztették azt a tanulók mint beszédes emléket ősi keleti műveltségünknek, melyet lassan elnyelt a nyugati kultúra.

A középkori diákság még őrizte a régi nemzeti emléket, bár az már idejét múlta. Megörökíteni azonban nekünk is kötelességünk, s megérdemelnék az alaposabb ismerte-

tést és tanulmányozást. Sajnos, 1936. évi tudósításom (MNy. XXXII, 229–33) óta, bár többször igyekeztem felhívni rájuk a tudományos kutatók figyelmét, senki nem foglalkozott velük. Pedig jelentettem, hogy más értékes feldolgozni való emlékeink is vannak: Bod Péternek ismeretlen kéziratai, Zrínyi Miklós dolgairól 1663-ban nyomtatott német Flugschriftenek vagy Thököly enyedi diákéveinek emlékei, — de sok egyéb is.

MUSNAI LÁSZLÓ

A Karthauzi Névtelen helye az irodalomtörténetben

A Magyar Nyelv 1966. évfolyamának 1. füzetében (MNy. LXII, 17–29) DIENES ERZSÉBET aláírással cikk jelent meg az Érdy-kódex keletkezésének idejéről és írójáról. A dolgozatban — amely lényegében vita „A magyar irodalom története” I. kötetével — a szerző néhány kevésbé fontos megállapítás után terjedelmes idézetek kíséretében igyekszik bizonyítani, hogy a Karthauzi Névtelen irodalomtörténeti értékelése téves. Úgy érezzük azonban, hogy a tőle megrajzolt, hitelesnek szánt új arckép nem ment a problémáktól.

Dienes Erzsébet például észre sem veszi, hogy két egymásnak ellentmondó forrásra alapozza összes érveit. Miközben KARDOS TIBORRAL egyetértésben azt vallja, hogy a Karthauzi Névtelennél olyan szemléletnek vagyunk tanúi, „amely a forrásokhoz akart visszatérni, a középkori népi eretnokségekhez hasonlóan bibliaközponti volt”, az Érdy-kódex elkészülte pedig „a humanizmus magyar nyelven való megjelenését mutatja” (24), addig fenntartás nélkül csatlakozik HORVÁTH JÁNOSNAK ettől eltérő véleményéhez is: „ma is teljes egészében helytálló HORVÁTH JÁNOS igen találó, átfogó jellemzése”, mely szerint a Karthauzi Névtelen „a humanizmusba átmenő kolostori szerző . . . aki azonban — mint különben többi társa is — új műveltsége ellenére rendületlenül hű maradt hitéhez” (29). Tehát: középkor — humanizmus, hithűség — eretnokség. Ezt a zavart hiányolja Dienes Erzsébet az irodalomtörténeti kézikönyvben?

Ám az újraértékelést nemcsak sommásan oldja meg Dienes Erzsébet, hanem a részletkérdésekben is iparkodik rendet teremteni. E célból három fő kérdést ragad ki az Érdy-kódex anyagából: a reformáció bírálatát, a politikai helyzet megítélését és a társadalom bírálatát. Mivel ezek valóban alkalmasak arra, hogy meghatározzák egy író hovatartozását, lássuk őket egyenként.

A) A reformáció elleni harc kérdésében nemcsak a kézikönyvvel, de még a Karthauzi Névtelennel sem ért egyet Dienes Erzsébet, amikor így ír: „A Prológus szerint a mű egészének egyik célja a lutheri eretnokség elleni harc. Tovább vizsgálva azonban a kódexet és benne az író saját fogalmazású, magyar nyelven írott szövegrészeit, azt kell látnunk, hogy azokban nem a veszedelmesnek ítélt lutheri tanok vizsgálata s cáfolata, hanem a lutheri eretnokség elleni harc áll a középpontban.” (24.) — Ezt a logikát nem értem.

B) Az ország helyzetéről szólva Dienes Erzsébet sorra idézi azokat a helyeket, amelyek a magyar nép szenvedéseiről szólnak: „Antikrisztusnak jövetelel koron felette igen elbévöl ez világon az gonosz gyilkosság . . .” kezdődik a szöveg (25), és tart két nyomtatott lapon át. A szerző nyilván mai szemmel olvasta az idézetet, különben nem feledkezhetett volna meg arról a „csekélyégről”, hogy az Érdy-kódexben az Antikrisztus maga Luther, a magyar nép nem azonos a magyar jobbágysággal, és a nehéz korviszonyok együttérző ecsetelése sem kivételes gesztus. Analógiának ott van például a Planctus, amelynek értékelését Dienes Erzsébet nem vitatta, így bizonyára egyet is ért vele.

C) Teljesen vakvágányra fut a szerző gondolatmenete, amikor az Érdy-kódexnek az egyházi és világi vezetők romlottságát kritizáló szövegrészeiről szól (27–8). Szerinte ez a punctum saliens, amely megdönti a kézikönyvben kifejtett álláspontomat a Karthauzi Névtelen osztályhelyzetét és világnézetét illetően. Ezt a kizárólagosságot először is nem fogadhatom el, de egyébként mint új érvet sem vehetem számításba.

A középkor európai legendairodalmának sokezer példázata tartalmaz ugyanis szigorú bírálatot a gyenge jellemű klerikusok (főpapok) és az egyháztól egyre inkább függetlenné váló világi nagyurak (uralkodók) ellen, mégsem minősíthetjük őket egyház- vagy feudalizmusellenesnek. Az ilyen esetekben mindig arról volt szó, hogy a nép bizalommal sorakozzék fel az egyház zászlaja alá, és érdekeinek védelmezőjét lássa benne. Ennek a látszatnak fenntartása, ennek a tévhitnek meggyökereztetése létkérdés volt, hiszen nélküle ingataggá vált volna a klérus általános hatalmi pozíciója. Meggyőződésem szerint a Karthauzi Névtelen munkájában is csak ezeket a belső rugókat lehet megtalálni, nem pedig eretnek vagy humanista indítékokat.

Végül még valamit. Dienes Erzsébet erőteljesen elmarasztal, amiért a kódex szövegét környezetéből „kiszakítva” értelmezem. E hibát elkerülendő ő maga hosszú idézeteket használ, pedig ez önmagában véve még semmitől sem óv meg. Lenyomathat ő egész prédikációkat is, tévedni fog mindaddig, amíg értelmezései történelmietlenek maradnak. Emlékeztetőnek elég, ha az elmúlt évek Taurinus-vitáira utalok csupán. De ne tereljük vitánkat a humanista irodalom területére, vegyünk Temesvári Pelbártot példának. SZILÁDY ÁRON 1880-ban megjelent monográfiája óta mindenki tudja róla, az is, aki latinul nem olvas, hogy beszédeiben éles kirohanásokat intézett a reneszánsz fényűzésben élő Mátyás király ellen a fázó és éhező nép nevében. És mégis: Pelbártot a haldokló középkor nagy képviselőjének kell tartanunk, nem eretneknek, előreformátornak, humanistának — éppen úgy, mint a Karthauzi Névtelent is.

Dienes Erzsébet tehát, miközben nem tudja elfogadni az irodalomtörténeti kézikönyv értékelését, semmi újat és semmi olyat nem tud felvonultatni igazsá mellett, amely valóban indokolná a Karthauzi Névtelen irodalomtörténeti helyének megváltoztatását.

V. KOVÁCS SÁNDOR

S Z Ó - É S S Z Ó L Á S M A G Y A R Á Z A T O K

Kecsegtet. Egy vélt fehér folt új fölfedezéssel kecsegtet. Sokan vagyunk és voltunk már úgy, hogy egy-egy szóra vonatkozólag jó megoldást találtunk, utána néztünk az irodalomban, és aztán vagy letettünk az etimológia megírásáról, mert már lényegében megírták, vagy csak megjegyzés, kiegészítés lett belőle. Az is előfordulhat mindnyájunkkal, hogy nem találjuk meg elődünket, és így jóhiszeműleg megírjuk szófejtésünket. Bosszankodunk, ha erre figyelmeztetnek, de nem a figyelmeztetőre haragszunk, hanem saját magunkra, hogy nem vettük észre a szóra vonatkozó irodalmat.

Bizonyára SZILÁGYI FERENC sem rám fog haragudni azért a figyelmeztetésem legutóbbi cikkével (MNy. LXII, 159—64) kapcsolatban, hogy ma már sajnos nem elég a folyóiratok szómutatóit átnézni. Talán a most készülő új magyar etimológiai szótár munkatársai sem veszik rossz néven azt a könyvészeti utalást, hogy a *kecsegtet* szó helye nem egészen fehér, legfeljebb szürke volt a magyar etimológiai irodalomban, mert tíz évvel ezelőtt a PaisEml. 319—20. lapján röviden foglalkoztam a szóval. Lényegesen kevesebb adat alapján ugyan, de arra az eredményre jutottam, hogy a *kecsegtet* ~ *kecsegtet* összefügg, lényegében azonos az ugyancsak hangutánzó-hangfestő, esetleg gyermeknyelvi *csecseget* ~ *csecsegtet* szóval, és a jelentések kialakulásának útját is igyekeztem megvilágítani. Az természetesen megnyugtató számomra, hogy SZILÁGYI FERENC is — tőlem függetlenül — hasonló eredményre jutott, mint én.

Ugyanitt hozok példákat a szókezdő *k* ~ *cs* megfelelésekre (*kuvik* ~ *csuvik*, *kajla* ~ *csajla*, *kuporgat* ~ *csuporgat*, *kurta* ~ *csurta* stb.), ami éppen belevág KÁROLY SÁNDOR (MNy. LXII, 151—8) igen érdekes és meggyőző fejtegetéseibe.

Ha már ennyit foglalkoztam folyóiratunk 438. számával (LXII, 2. sz.), hadd fűz-
 zek még annyit kiegészítést hozzá, hogy a 243. lapon a FUF. ismertetéseinek felsorolásá-
 ban (XXXV, 229—306) tévesen adta meg a MUNKÁCSI—KÁLMÁN, VNGy. IV/2 és
 REGULY—FOKOS: OH. III/1. műveinek ismertetőjét, mert az nem RAJJA JOKINEN,
 hanem MATTI LIIMOLA. KÁLMÁN BÉLA

Dunátfa. Ma határnévként a Zala megyei Rádó község névanyagában talál-
 ható meg. A „Zala megye földrajzi nevei” című munka (171) a következő adatokat közli:
Dunát-faji-út, *Dunátfaji-diüllő* [Dunátfa], [*Dunátfaji Rádi hegy*]. A határnevet egy
 középkori település nevével azonosíthatjuk, a CSÁNKIban (III, 47) előforduló zalai
Donátfalvá-val. A két okleveles, 1463-ból és 1513-ból való adat: *Donathfalwa*. CSÁNKI
 szerint ezzel azonos az 1464-ben és 1479-ben, nemesi névben felmerülő *Donathaza* is.
 A *Dunátfa* : *Donátfalva* azonosítást az indokolja, hogy CSÁNKI ez utóbbit Zalaapáti
 Nagykapornak és Szentgrót tájára helyezi, a mai *Dunátfa* Rádón található meg, Rádó
 pedig határos Nagykapornakkal (a lokalizálásra l. KÁZMÉR: MNy. LXI, 388). Az azono-
 sítást a mai határnév etimológiáját is megoldja. A középkori településnév az igen gyakori
 személynév + *falva* típusba tartozik, előtagja kétségtelenül azonos a *Donát* (< egyházi
 latin *Donatus*) személynévvvel (EtSz.). A név alaki fejlődése szabályos. Az összetétel
 második tagjában megtörténik a Zalában kivétel nélküli *falva* > *fa* rövidülés, az elsőben
 pedig a szórványos o > u zártabbá válás (l. BÁRCZI, Htört.² 76).

Háromfa. Község Somogy megye nagyatádi járásában. A település nevének
 történeti adatai: 1377: Poss. *Harumfa*, 1406, 1481, 1486: Poss. *Haromfafalwa*, 1473:
 Villa *Harumfafalwa*, 1536: *Haromfalwa* (CSÁNKI II, 611), 1535: *Haromfa* (PRT. III,
 793 — az oklevélnek csak későbbi másolata maradt fenn, helyes keltezése — SÁMSON
 EDGÁR szóbeli közlése szerint — 1535/1700 k.), 1546, 1555: *Haromfalwa* (OL. Conscriptio-
 nes Portarum A 2660), 1773: *Háromfa* (Lexicon locorum), 1808: *Háromfa* (LIPSZKY). —
 A helynév története az adatokból jól kiolvasható. Alaki változása a következő volt:
Háromfa: > *Háromfafalva* > *Háromfalva* > *Háromfa*. A *Háromfa*, amely eredetileg nyil-
 ván határnév volt (vö. az OklSz.-ban a *Harumheg*, *Harumholm*-féle nevekkal), akkor
 bővült ki a *-falva* utótaggal, amikor a jelölt tájrészen vagy mellette település keletkezett.
 (Az igen gyakori személynév + *falva* típus mellett nem ritka a határnév ~ víznév + *falva*
 változat: *Ölyvesfalva*, *Patakfalva*, *Hortobágyfalva* stb.)— A *Háromfafalva* > *Háromfalva*
 változás egyszerejtés eredménye, ezen belül azé a változaté, amelyet HORGER „Az egyszere-
 jtés” című tanulmányában (MNy. XXX, 69) *-tete-* > *-te-* képlettel jelöl. A név mai
 alakja az ismert dunántúli *-falva* > *-fa* rövidüléssel keletkezett.

Salomvár, Salomfa. *Salomvár* község Zala megye egerszegi járásában. Nevének
 történeti adatai: 1327: *Harkal*, 1328: „Forum publicum quondam Salamonis”; 1352,
 1363, 1419, 1474, 1485, 1513: „Poss. *Salamonvara*, *Salamonuara*, *Salamonwara*”;
 1366, 1421, 1424: „*Salamonuara* al. nom. *Harkal*”; 1426: *Salamonuar*; 1483: *Salamonwara*,
Salomwara (CSÁNKI III, 99). — *Salomfa* három szomszédos Zala megyei község: Becs-
 völgye, Barlahida és Nova határnevei között fordul elő. Becsvölgyén: *Salomfa* [*Salomfai*
utca], falurész; *Salomfaji-patak*, patak (Zala megye földrajzi nevei 181, 183), Barlahidán:
Salomfaji-híd, híd (i. m. 319), Nován: *Salomfaji-hegy* [*Salomfai hegy*], domb, szőlő,
 gyümölcsös, kaszáló (i. m. 325). CSÁNKI (II, 99) 1496-ból közli a Zala megyei *Salamon-*
falwa adatot, s ezt Nova vidékére helyezi. A mai *Salomfa* kétségtelenül folytatása a közép-
 kori *Salamonfalvá*-nak; az azonosítást CSÁNKI lokalizálása, illetőleg a régi név nyelvi

alakjának szabályos fejlődése igazolja. A *Salomvár* és *Salomfa* előtagja a történeti adatok szerint a *Salamon* személynév. Ennek utolsó mássalhangzója nyilván hasonult a *v*-hez, illetőleg az *f*-hez, tehát a két név ejtése *Salamomvár*, *Salamomfalva* lehetett. A hasonulás tényét az igazolja, hogy a két név mai alakjának *Salom*- előtagja megszerezítés eredménye (ilyen személynév önállóan nem fordul elő), egy ilyen típusú hangalaki változás minimális feltétele azonban az volt, hogy a kritikus hangcsoportokban legalább a két magánhangzó vagy a két mássalhangzó azonos legyen: *Salamon*- > *Salamom- > *Salom*- (HORGES: MNy. XXX, 71). A *Salomfa* utótagjában a szabályos dunántúli *-falva* > *-fa* rövidülés történt meg.

KÁZMÉR MIKLÓS

Hadjárjon. A szóban forgó szóalak XVI–XVII. századi irodalmi és köznyelvünk egy ma már elavult kifejezése, amelyet egyes kimagasló íróinknál (Pázmány-nál, Molnár Albertnél) a XVII. század elején apránként rövidülése: a *hagyján* vált fel. A NySz. az 1580-as évektől fogva több író, köztük Bornemisza Péter nyelvében tartja nyilván. Magánlevelezésben Telegdy Pál levelezésében találni rá adatot (ECKHARDT SÁNDOR, Két vitész nemesúr 24, 178). Ez 1589-ben mátkájának írva meghalt apja zsembeességét említi s hozzáteszi: „Ez mjnd *hagiarion*.” Neki Tatay István írja néhány évvel később: „de Am *hagiarion* Vram.” XVII. századi énekköltészetünkben ismeri a Fancsali Jób-kódex egy farsangi táncversének a vége (RMKT. XVII. század III, 33) meg a Vásárhelyi Daloskönyv VIII. és CXVII. számú darabja. FERENCZI ZOLTÁN kiadásában: „Panaszom is volna nekem, de *hadd gyárgyék az*”: betűhíven STOLL BÉLA közlésében (i. h. 199): „*had gyarek az*” és „No, *hadd járjon* keserves (sok) panaszom”.

SZILÁDY ÁRON Balassi-kiadása jegyzeteiben azon kifejezésbeli párhuzamok egyikeül hozza fel, amelyek szerint „Eurialus és Lucretia” históriája költői nyelvet egybefűzik Balassiéval. *No ám járjon és No hadd járjon hírünk* — ezek a história szavai (1183., 1354. sorok); Balassié pedig *No ez mind hadd járjon* (Mire most barátom . . . kezdetű költeményében). Balassi különböző időkből származó műveiben élt ezzel a fordulattal. Legtöbbször „Szép magyar komédiájá”-ban (1589.); olykor a drámai szereplő beszédének megnyitásként: *Hadjárjon!* | *No hadjárjon!* (átírt kiadásában: 36, 50, 57), vagy más esetekben beszéd közepébe foglalva (uo. 87, 92.), több ízben Credulus szájába adva ezt a szót. (Írása a Fancsali Jób-kódexben: *hadgiarjon*, *hagiarion*, *hagyaron*, *hadgiarion*, *hagiarion*.) De hogy már mint ifjú használta, bizonyítja az 1572-ben megjelent „Füves kertecske” fordítása, melynek szövegében (ECKHARDT-féle kiadás II, 51) ezzel a szóval a német „Wohlan”-t tolmácsolja: „*Hadjárjon* azokáért, sőt inkább vigadj és adj hálát az úr Jézus Krisztusnak . . .”

Érdekes, hogy XVI. századi drámai emlékeinkben egyebütt is gyakori. ALSZEGHY ZSOLT ismert szövegiadásából idézek. Az 1570-ből való Debreceni Disputában Péter pápa (Méliusz) kérde: „Termett-e szőlő”, s a következő megszólaló, György kardinál erre utal vissza: „*No hadd járják a szőlő*.” Szegedi Lőrinc Theophaniájában (1575.) Kain mondja, akit a szerző népiesen alakít: „*Hadjárjon* a tisztaság, csak legyen a haskó tele . . .” Kevéssel korábról (1566.) való Heltai Gáspár Esopusi Meséinek kiadása, amelyben a mondás a 66. és 74. mesékben szerepel, egészen hasonló értelemben, mutatva, hogy a kifejezés az erdélyi részekben sem volt ismeretlen, s nemcsak a Felvidéken terjedt el Bornemisza és a Balassi család környezetében. Ide utal azonban ismét az úgynevezett Balassi-komédia: „Balassi Menyhért árultatása” (1569.), amely fölött irodalomtörténeti kutatásainkban évtizedek óta ott kísért a Bornemisza szerzőségének eldöntetlen problémája. Ebben kétszer Balassi Menyhért szerepében jelenik meg: „*Hadjárjon* most Isten, csak Nagyságod használhatna énnekem . . .”, meg egy hosszabb mondókája végén: „*De hadjárjon!*” (86, 91); továbbá kétszer fia, Balassi Boldizsár egy-egy megszólamlásá-

nak az elején bukkan elő: „Ez haddjárjon . . .”, „No haddjárjon . . .” (97. l.). Mindez azért figyelemre méltó, mert éppen Bornemisza Péter Elektrájában (1558.) találjuk a kifejezés egyik korábbi irodalmi használatát. E drámai átdolgozásban három adat van rá. Az I. felvonás 5. jelenetében Chorus mondja: „*hagiarionak* ezek is Electra, had az Istenre az bozzu allast . . .” A III. felvonás 4. jelenetében Clytemnestra: „Ha tuttam volna . . . de *hagiarion*, az kit el mulattam be toeltom imar.” Az V. felvonás 2. jelenetében pedig Electra: „*Hagiarion* ez edes vram, meg halgathatom azert.”

A szóhasználat, amelyet KERTÉSZ MANÓ az olasz *lasca passare* fordításának tart (Nyr. XXXV, 426; vö. SIMONYI is: Nyr. XLIX, 38), mégsem az olasz kapcsolatokat ápoló Balassi család révén talált utat irodalmi nyelvünkbe. Sokkal korábbi használatára is van nyom. Legelső eddigi adatunk Pécsi Ferenc Szent Miklós himnuszához vezet. Ennek latinját 1521-ben, magyarját, Pécsi versét, 1529-ben írták be a gyöngyösi ferencesek egy kötetébe. Összevetésül álljanak itt a párhuzamos helyek: a latin és a magyar vers egy-egy strófája (az utóbbi SZÉCHY KÁROLY átírásában):

Rex agat dixit Nicolaus ut vult,
 Hic eris, vento rapitur furenti
 Ille cum cypho, pariterque fertur
       Ante sacellum.
 Sírásától gyermeket királ úgy onszolja,
 Hogy járjon szent Miklós, — mit gondolsz ő rája?
 Itt te leszesz velem. Gyermek ragadtaték
       Fene szélnek miá.

Az eredeti kézírásban „*hog járjon zent Miklós*” olvasható.

KOROMPAY BERTALAN

Boroszlán : borostyán ~ burusnyán. 1. Az orgonabokor, orgonavirág nevékenű a MTsz. a székely nyelvjárásból (Román Szocialista Köztársaság) két szláv eredetű tájszót tart nyilván: *boroszlán* (Székelyföld, Csík, Háromszék megjelöléssel), *burusnyáda* (Udvarhely). Csak ezek a székely nyelvjárási adatok találhatók meg KNIEZST ISTVÁNNAK a magyar nyelv szláv jövevényszavait tárgyaló művében is (SzJlsz. 103—5:) Mivel az 1954 óta folyó helyszíni gyűjtés (I. GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA. A Kolozsvári V. Babeş és Bolyai Egyetemek Közleményei. Társad. Tud. Sorozat I [1956.], 1—2. sz. 253—79 + 12 térképmelléklet; útk.: NYÍRK. I [1957.], 63—79 + 25 térképmelléklet; MÁRTON GYULA: Orbis. Tome VII. No 2. 1958. 361—71) más szavakat és főleg más alakváltozatokat is felszínre hozott, érdemes lesz az alábbiakban számba venni őket.

2. A háromszéki, csíki, gyergyói és udvarhelyszéki tájszólásból származó adataink ezek: *boroszlán* ~ <*boroszlány*> ~ *boroszlän* ~ *boroszlän* ~ <*boroszlänny* ~ *boroszlän* ~ *boroszlä*> ~ *buruszlän* ~ *boroslän* ~ *buruslän* ~ *buruslänny* ~ *buruslän* ~ *burusnyän*; *borostyän* ~ *burustyän* ~ *burustyän* ~ *burustyä* ~ *burustyä* ~ *buruscscän* ~ *buruscscä* ~ *burusnyän* ~ *burusnyän* ~ *burusnyä* ~ *burusnyä* ~ *burusnyän* ~ *brusnyän* ~ *brusnyän*; *buruscshä*.

Több ponton találkoztunk, igaz egyelőre csak a *boroszlän* ~ *boroslän* : *burusnyän* dublettjeként, az irodalmi nyelvi szóval is: *örgona* ~ *örgongä* ~ *örgong* ~ *örggngä*.

A felsorolásból látható, hogy a MTsz. két említett adatát ki kell egészítenünk egyrészt a *boroszlän* szó *boroslän*, másrészt a *borostyän* több, eddig nyilván nem tartott alakváltozatával. Figyelemre méltó az irodalmi nyelvi szó szórványos jelentkezése is.

3. A két tájszó közül a *boroszlän* ~ *boroslän* ~ *buruslän* az elterjedtebb. A szó izoglosszája az egész háromszéki, csíki és gyergyói tájszólást magába foglalja, sőt az udvar-

helyszékek délkeleti, háromszékiivel érintkező csücskére is átterjed (Vargyas-Virghiş, Felsórákos-Racoşul de Sus, Száldobos-Doboşeni, Bardóc-Brăduţ, Olasztelek-Tălişoara, Magyarhermány-Herculian, Bibarcfalva-Biborţeni, Kisbacon-Băţanii Mici).

A két főtípus elterjedési területe viszonylag szintén jól körülhatárolható. A *boroslán* a háromszéki és csíki tájszólás jellegzetes alakja, de ez fordul elő az udvarhelyi tájszólás említett részlegében is. A *boroslán* ~ *buruslán* a gyergyói tájszólásban van elterjedve.

A *borostyán* ~ *burusnyán* használata az udvarhelyi tájszólásra jellemző (természetesen az említett részleg kivételével). A *borostyán* elterjedése meglehetősen szórványos, éppen ezért nehezen körvonalazható (Székelyvéckén-Vetca, Székelyszálláson-Sălaşuri, Firtosváralján-Firtuşu, Korondon-Corund és Kápolnásfaluban-Căpîlna jegyeztük le). Ugyanakkor a *burusnyán* jellegzetes, elterjedt alak az udvarhelyszéki tájszólásban. Előfordul a *burusnyán* a gyergyói tájszólás északi felében is. Néhány ponton (Gyergyószentmiklós-Gheorgheni, Gődücs-Comuna Lăzarea, Hollósarka-Comuna Borsec) egymagában jegyeztük le, Remetén (Remetea) a gyergyói nyelvjárásra jellemző *buruslán* dublettjeként.

Az *orgona* elterjedését nem lehet körülhatárolni. Szórványos jelentkezése mind a négy tájszólásban megfigyelhető, legfeljebb azt a megjegyzést kockáztathatjuk meg, hogy a gyűjtés éveiben (1954–1965.) a háromszéki és gyergyói részekben viszonylag több ponton talákoztunk vele, mint az udvarhelyi és a csíki tájszólásban.

4. A tárgyalt szók jelentésére vonatkozó eddigi ismereteket mindössze azzal egészítjük ki, hogy a szórványosan jelentkező irodalmi nyelvi *orgona* jelentése nem azonos az ismertetett tájszók jelentésével. Több adatközlőnk megjegyezte róla, hogy a nemesebb *orgona*-féleség neve, a *borostyán* ~ *burusnyán*: *boroslán* ~ *boroslán* ~ *buruslán* pedig a virág régi, tőlük jobban ismert, nem nemes változatát jelöli. Nyilvánvalóan ez is hozzájárul ahhoz, hogy az *orgona* egyelőre csak a fenti tájszók szinonimájaként jelentkezik. Amint arra annak idején már a Wörter und Sachen módszerének első alkalmazói rámutattak, ebben az esetben is a tárgy és a szó párhuzamos elterjedésével van dolgunk. Adatközlőink felvilágosítása ugyanis arra enged következtetni, hogy az *orgona* szó terjedése nemcsak az irodalmi nyelv hatásával függ össze, hanem a virág nemesebb változatának megismerésével és terjedésével is.

5. Mint ismeretes (vö. az EtSz. és a SzJsz. megfelelő szócikkeivel) a *borostyán*: *boroslán* eredete nincs kellő mértékben tisztázva. Szláv eredetük bebizonyítottnak tekinthető. KNEIÉZA szerint az is valószínű, hogy a *borostyán* a szerb-horvát *bršćan* 'ua.' átvétele, amelyből az ómagyar *burustyán*, ebből pedig a székely *burusnyán* viszonylag könnyen megmagyarázható (l. részletesen SzJsz. 103–4).

Sokkal több nehézségbe ütközik a *boroslán* szláv eredeztetése. ASUÓTH a szláv *bršljan*-ból származtatta, a szláv *šl*: magyar *szl* megfelelést azonban feltűnőnek tartotta. Az EtSz. nem fogadta el ASBÓTH eredeztetését. A szerkesztők véleménye szerint alaki nehézségekbe ütközik mind az egyes szláv nyelvekbeli *šl*-t tartalmazó alakokból (pl. bolgár *bršljan* ~ *bršlen* ~ *brušlen*, szerb-horvát *bršljan* ~ *beršljan* ~ *beršljen*, szlovén *bršljan* ~ *bršlén* ~ *bršlén*), mind az *sl*-t tartalmazó alakokból (pl. szlov. *bršlej*, *bršlek*, kaj-horv. *berszlyan*) való eredeztetése.

Ugyanígy vélekedik KNEIÉZA is. A szláv *šlj*-ből szerinte sem lehet a magyarban *szl* (KNEIÉZSÁnál nyilvánvalóan sajtóhiba miatt áll *szl*), a szláv *sl*-es alak viszont (pl. cseh *brslen*) a vokalizmus szempontjából nem egyezik a magyarral. Éppen ezért KNEIÉZA a szerb-horvát *brštan*-ból, lengyel *brzestan*-ból eredezteteti (SzJsz. 104–5).

Nem vagyok szakembere sem a szlavisztikának, sem a magyar hangtörténetnek, mégis felvetem a következő kérdést: A felszínre került *boroslán* ~ *buruslán*, tehát *s*-sel ejtett alakok nem igazolják-e ASBÓTH feltevését? A szláv *š*: székely *s* ~ *sz* kettősség könnyen megmagyarázható az *s* és *sz* ejtése terén egykor megnyilvánult, még napjainkban is

megfigyelhető s végső fokon az egykori *s-ez* és *sz-ez* nyelvjárási alakulatok keveredésére visszavezethető ingadozással (vö.: BÁRCZI, Régi Nyelvj. 6; Uő., Htört.² 114—7; BENKÓ, Nyjtört. 68); erre a jelenségre a mi székely nyelvjárási anyagunkból is idézhető adalék. Íme néhány példa: *iszánkodik* ~ *isánkodik* 'csúszkál a jégen', *ester* ~ *eszter* 'meddő, soha nem borjúzós tehén' (< rom. *știra* 'magtalan'), *küszködik* ~ *küsködik* 'birkózik', *diszke* ~ *diske* 'nőstény bárány', *szejke* ~ *sejke* 'kellemetlen ízű és szagú borvíz', *sümölcs* 'szemölcs' (l. részletesebben „Székely nyelvjárási *iszánkodik* ~ *isánkodik*” című cikkemben a NyIrk. 1966. évfolyamában). Talán a szláv *lj* ~ magyar *l* megfelelés sem okoz áthidalhatatlan nehézséget, hisz a *ly* szórványosan a keleti magyar nyelvjárásokban is depalatalizálódhatott.

Befejezésül ismét hangsúlyozom, a kérdés eldöntését nálam illetékesebbekre bízom. Magam megelégszem a bemutatott adalékok felszínre hozatalával és a fontosabb nyelvföldrajzi vonatkozások felvázolásával.

MÁRTON GYULA

Kötélnek áll. 1. E szólás eredetéről legutóbb¹ O. NAGY GÁBOR nyilvánított véleményét (Mi fán terem? 213—4 és a 2. kiadásban 194—5). Némi szkepszissel elfogadja azt a TOLNAI TÓL és KERTÉSZ TÓL származó magyarázatot, hogy ez a szólás az állattenyésztés köréből eredő szokásmondások közé tartozik, és hivatkozik a kötéllel való katonafogdosásra is. Analógiaként idézi a „*kötéllel kell fogni* a résztvevőket” kifejezést, amely valóban származhatik „közvetlenül a kötéllel verbuválás rendszeréből”, de lehet másodlagos alakulás is a régebbi *kötélnek áll* alapján.

O. NAGY GÁBOR szavaival élve: „Meglehet, hogy valóban innen ered szólásunk” (i. m. 1. kiadás 214). Van azonban egy másik lehetőség is, amely talán kevésbé tetszetős, mint a szilaj csikókra és a katonafogdosásra utaló magyarázat. Ez a magyarázat kisértel viszont alapjában véve jobban illik O. NAGY általános szólásmagyarázó elveihez. Ő ugyanis a szólásokat magából a nyelvből igyekszik megfejteni, nem keres mögöttük minden áron művelődéstörténeti vagy egyéb érdekességeket.

2. Ha a címül írott szólást alkotó szavak jelentéstörténetét egy kissé közelebről megvizsgáljuk, mindkét szónak megtaláljuk azt a jelentését, amely együtt kiadja a szó-lásnak a jelentését.

A NySz. is számon tartja a *kötél*-nek azt a két jelentését, amelyet a szólás keletkezésével kapcsolatban figyelembe kell vennünk: ez pedig a 2. '[obligatio, conditio; gebundenheit, verpflichtung, bedingung]' és a 3. '[vadium; reugeld]' jelentés. Különösen ez utóbbi ('bánatpénz: az az összeg, amelyet valamely szerződés felbontója vagy meg nem tartója köteles fizetni') igen gyakran fordul elő a XVI. századi magyar nyelvű, peren kívüli jogügyleteket tárgyaló iratokban. A NySz.-ban erre a jelentésre idézett példa 1565-ből való (RMNy. II/2, 186). Saját gyűjtésemből 1554-ből tudom idézni az első adatot: „Ennek Eresseghere ket Zaz forint *ketel* alat kezeket be Attak” (Debreceni Jk. 1: 506). Néhány további példa: 1567: „Ez dolognak es oztozasnak *keotele* az haz Bechýwýe” (uo. 2: 163) | 1573: „illýen *kételet* wetettwnk készýkben hogý az mellýk fel meg nem allana es be nem tellýesetene az mas[ik] fel ellen Eot szaz magýar forýnton maraggýon” (OL. Kende cs. It.) | 1577: „Á meg Newezeth zemeliek mýnd az ket fel eleonkben Alwan zabad akarathýok zerenth zaz zaz forent *keotelbe* Adak magokoth” (uo.) | 1597: „hogý az mý vegezésúnkeón es óztaliúnkon, Mind Egik s mind masik Ezer forint *keotel* alatt thartozzek megh allany” (OL. Kállay cs. It.) | 1597: „Ha pedigh ezt a dolgót ez irasnak rendiben az legh kisebik czikkelibenis uiolalna. zabad akarattiok zerent úttek fel zaz forint

¹ BETKOWSKI JENŐ magyarázata (Nyr. XC, 428) akkor jelent meg, amikor e közlemény első l evonatát javítottam.

kötelet, hogj akkorbéli Vicze Jspant egyik az másik ellen ki hihassa chak hazatülis” (OL. Kende cs. lt.).

A NySz. a *kötél* 2. ('kötelezettség, kikötés, feltétel') jelentésére az ÉrsK.-tól kezdve több adatot is idéz (l. még az OklSz.-ban a *kötél* 3. jelentését). Bizonyos esetekben ez a két jelentés eléggé összefolyik, és csak a tágabb szövegösszefüggés mutatja meg, melyikről van szó; például 1590: „Ezt mý penigh szabad es io akaratumkbul wöttuk fel az *köteletti*” (OL. Kende cs. lt.). — Ebbe a jelentéskörbe tartozik, de már inkább 'egyezség, szerződés' értelme van a *kötél*-nek a következő mondatban: 1554: „A hol Isten akarah'abol az gyermeknek hota tertennek, A *ketel* meg bomol es törwen meg mwatýa, ha az Arwa reze Az Annýat a wag attýafiat Jletti” (Debreceni Jk. 1: 508).

Volt tehát a *kötél* szónak több olyan jelentése is, amely a *kötélnek áll* szókapcsolatba beleillik. Most azt kell megnéznünk, hogy az *áll* igének volt-e ilyen jelentése.

3. A NySz. az *áll* ige szócikkében a „szólások” között idéz néhány *valaminek áll* kifejezést. Ezek között a Tinóditól idézett adat a legrégebb; a Cronica hasonmáskiadásának Q jelzésű lapján így áll: „Az *βóρzelnek allanak*”. Talán ebbe a jelentéskörbe tartozik az *áll* ige 2. jelentését illusztráló, a DöbrK. 286. lapjáról közölt példa is. A NySz. következő adatai Heltaitól (Krón. 55b és 188) valók; ezekkel egyidejű az én ide vonható első adatom is: 1575: „Azert ha .k. az isten zerenth walo *egýenessegnek al*, en Ezth kýwanom” (OL. Kállay cs. lt.). A következő 1576-ból: „Ha dolgos Anna azonjs *ennek az vegezesnek nē allana* az feolde vezēoda” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 37. N. 20.). Vö. még 1580: „mý az *Jgaznak mýndennek allwnk*” (OL. Kende cs. lt.).

Mind a NySz. példái, mind az én adataim azt igazolják, hogy az *áll* igének — ugyanolyan szerkezetben, mint a *kötélnek áll* szólásban — volt 'rááll, hajlandó valamire, elfogad valamit' jelentése.

4. Ha a nyelvtudomány matematika volna, a nyelv meg logikusan felépített rendszer, akkor elég volna ennyit mondanunk: ha $A = B$, akkor $AC = BC$. Magyarán: ha a *kötél* jelent 'egyezség'-et, az *áll* pedig 'egyezség, szerződés' jelentésű szavakkal kapcsolatban előfordul 'rááll <az egyezsége>, elfogadja <az egyezséget>' jelentésben, akkor a *kötélnek áll* szókapcsolatban is ezek a jelentései szerepelnek a szókapcsolatot alkotó tagoknak, s az egész szókapcsolat jelentése: 'rááll az egyezsége, elfogadja a kikötést, a szerződésben meghatározott kötelet'.

Mindez azonban feltevés mindaddig, míg magát a *kötélnek áll* szókapcsolatot ki nem mutatjuk ebben az eredetibb, konkrétabb jelentésében. De ez a feltevés nézetem szerint valószínűbb, mint az eddigi.

Befejezésül még annak szemléltetésére, hogy ez a 'kötelezvény, kötelezettség'-féle jelentésű *kötél* sem volt mindig valami kellemes dolog, és hogy éppen ezért a *kötélnek áll* szókapcsolatnak kifejlődhetett a 'nagy nehezen beleegyezik valamibe' jelentése, idézem a 14 ló elrablásáért halálra ítélt, de bizonyos *kötél* alatt kegyelmet nyert Alföldi Nagy Pál és Balog István kötésleveléből a következő részletet: 1588: „azert ennek okaýert Jllien fogadat tessonk eó knek vgjan ezen *kötél* alat hogj mý eztendonket Jamborol kj toltjuk es ezert az mý rajtonk esetet Jgazā valo buntetesonkert mý eó kgmen semj bossut nē allonk, az mý fejonkre Jr t *ketel* leuelet penig agiuk Jllien Jambor semelliek elot . . . es hogj eros legien ez leuel az mý peczetonkuel megis peczetelliuk es a g j u k a z m ý fe i u n k r e az mý vrunknak kende tamasnak” (OL. Kende cs. lt.).

PAPP LÁSZLÓ

„S mint lepke a fényt elkábulva issza.” ARANY híres sora a „Széchenyi emlékezeté”-ben messzi múltra tekint vissza, s hosszú utóéletű. Mikszáth majd 1880-ban így fogja értékesíteni: „Mert a pillék is a gyertya lángjának szeretnek nekiröpülni. Ez a tragikum

megvan a pillékben. Mert a gyertyaláng megperzseli, elégeti a szárnyakat.” (ÖM. XXXI. Bp., 1966. 8.) A magyar irodalomban talán Balassi Bálint az első, aki felhasználja: „Miképpen hogy az lepentöcske az gyertyalánghoz való örömben az gyertyalángban akartva üti magát, én is örömet fűtem az ő kedvéért nagy szerelemben lelkemet” (Balassi Bálint Szép magyar komédiája. Bp., 1960. 60). Hasonlóan olvasható „Ő nagy kerek kék ég” című versében is: „Mint az lepentöcske gyertyaláng közibe magát akartva üti | Nem gondolván vele, hogy az gyertya langja meg is égeti, süti” (uo. 44). Balassinál ez a lovagköltők hagyatéka lesz. A svájci Rudolf von Fenis (1158—1191.) „Mit sange wände . . .” kezdetű költeményében azt írja: „Szívemben él szépséges teste képe, | mint pillével a láng, játszódvá velem, | közelbe repülve csak lehull megégve” (Gyurkovics Tibor fordítása. Énekelj aranymadár. Bp., 1960. 125). Rudolf von Fenis ezt a képet a francia Folquet-től kölcsönözte (MAHN, Werke der Troubadours. I. Berlin, 1846. 319).

A világirodalomban szinte közhely. Hogy — minden rendszer nélkül — néhány helyet idézzünk. C. F. Meyer: „Mit gondol, hogy érzi magát a szúnyog, amikor a szárnyát megpörköli az égő gyertyán? Gondolja, hogy fáj neki? Én alig hinném, másképp nem szédülne újra meg újra a fényes lángba! Úgy hiszem, mámorban és kábulatban hal meg!” (Pescara megkísértése. Bp., 1962. 267). Bialik egy versében: „Talán mint a lepke a láng körül | Táncolva, lebegve szálljon el a lelkem” (Ló hiráni Előhim . . .). Ilja Ehrenburg: „a lepke nem azért száll a lángba, mert bátor, és nem azért röppen el az ember elől, mert óvatos — nem hős és nem gyáva, egyszerűen csak lepke” (Emberek, évek, életem. II. Bp., 1963. 285—6). Friedrich Dürrenmatt: „Csak addig röpködtetek, vaksi lepkék, amíg az én lángom körül táncoltatok” (A nagy Romulus. Ford. FÁY ÁRPÁD. Nagyvilág. V, 64). L’Udo Zubek: „. . . a lepkének hiába tiltják meg, hogy a gyertyaláng közelébe repüljön, mégis mindig megégeti a szárnyát” (Doktor Jesenius. 1958. 334).

Mi lehet a kép első forrása? LUKÁCSY SÁNDOR szerint „latinul — műlatin — írták meg az éjjeli lepke szerencsétlenségét” (Élmés játékok, játékos elmék. Bp., 1950. 134). Helyesbítünk kell: Említi már Aischylos. F. MÜNICH mutatta ezt ki, végigkísérvén a motívumot az ókortól a középkoron át — Goethet külön fejezetben tárgyalva — a legújabb időkig (Vom Feuertod der Mücke. Lebendige Tradition. Würzburg, 1961. 243—84). Erre a dolgozatra cikkem beküldése után lettem figyelmes egy bibliográfia nyomán (H. GÄRTNER—W. HEYKE, Bibliographie zur antiken Bildersprache. Heidelberg, 1964. 498).

SCHIEBER SÁNDOR

Rátartja magát, mint a kompódi menyasszony. 1. Szólásféléink közül kétségtelenül azoknak a létrejöttét legnehezebb utólag rekonstruálni, amelyekben egy már feledésbe ment egyedi esemény, anekdotába illő történet, egyéni viselkedés stb. tanulságos emlékét rögzítette a közösség. TOLNAI VILMOS 1910-i megfogalmazásában: „Ki tudná még ma megmondani, ki volt például az a *Bodóné*, a ki másról beszélt, mikor a bor árát kérdték; az a *Bolond Istók*, a ki bekukkantott Debreczenbe; . . . a rátartó *kompódi* (kompolti) kisasszony vagy asszony; a *mádi zsidó* stb.” (MNyTK. 12. sz. 14; idézi O. NAGY GÁBOR: MNy. L, 398). A címül írt szóláshasonlatot utóbb aztán TOLNAI — nyilván mint megfejthetetlen — már az adomai eredetűek között sem említette (1935. A Magyarság Néprajza III, 397 kk.). — Úgy látom azonban, hogy TOLNAI nem ismert egy legalább másfél évszázados, esetleg számba vehető megfejtési kísérletsoportot. A szólás története egyébként nekem stilisztikai szempontból is tanulságos volt. Most tehát összeállítom, amit ma mondhatok róla.

2. Mindenekelőtt lássuk a régibb nyelvtudományi szakirodalomban összegyűjtött anyagot! A NySz. négy idézetet közöl: „**KOMPÓDI** [Kompold, Kompód: falu Hevesben Kr.] *Kompódi nemes asszony*: ampullacea mulier PPB. Czufollia Micha Achatot: El

mehecz, s-nag *kompódi módra iary* (Mel : Sam. 359). Nám *olyan, mint egy kompódi nőmős, aszszony*: *ampullacea mulier* (Decsi: Adag. 324). Ha *kompódi módra szegény nem írátkis*, meghisz czendeszen vagyón (Illyef: Jepht. 13).” S tegyük hozzá, amit Mikes ismert 1720-i, illetőleg 1724-i használatáról a *Leveleskönyv pompás 1966-i kiadásának jegyzetei* közt találunk: „mert az aszszonnyal *ré kell az embernek tartania magát. valamint a kompódi nemes aszszonynak.* — (Margalits), Szily: Közmondások NySz Tart: réá-tart (Szólások)” (Mikes: ÖM. I, 492; az „aszszony” szó itt Bercesényi feleségét jelöli); *rea tarttyuk magunkot. valamint a kompódi nemes aszszony* (uo. 538, utalással az előbbi jegyzetre). Figyelmet érdemel továbbá e régi szótári adat: „*Kompódi nemes asszony.* Prov. *Ampullacea mulier*” (MA. 1621.).

Az ÚMTsz. cédulái közt is elég sok adatot találtam: Palóc vidék: *Tartya magát mint a kompaótyi kisasszony* (Nyr. XXVII, 381); Oros, Szabolcs m.: *Kényes, mint a kompódi menyasszony* (MNyTK. 9. sz. 18); Mezőtúr Szolnok m.: *Úgy ül ott, mint a kompóti menyasszony* (1921: Boross István); Békés m.: *Olyan peckesen ül, mint egy kompóti nemes asszony* (1880: Bonyhai—Vozáry); s ide tartozik ez a példa is: *Ugy. ülök út jegye-gyűrű:be, mint a kompódyi menyasszony: v. a kompódyi nemesasszony 'tétlenül'* (SzamSz.).

A sokféle változat tehát korban is mélyre ágazó gyökérezetre vall.

3. Szólásunk amellet elöfordul egy 1781 táján készült, archaizáló stílusú költeményben meg egy 1803-i korba helyezett, rendkívül művészi stílusutánzásra törekvő, 1916-i dramatisztált novellában is. (Én valójában ezért, az archaizálás vizsgálata kapcsán figyeltem föl erre a szóláshasonlatra.) Lássuk most ezt a két felhasználást!

Az első kevésbé problematikus: Rájnis József „Átila Királynak kotsiffa” szerepében régies magyar, azaz mintegy „hún” nyelven derekasan legorombítja elpuhult, a magyarságra szegényt hozó kortásait — hexameterekben! Egyebek közt így pöröl: „Látod-e? Attya-utánn mire vágy a' *bűlzke leányzó!* | ... Nézz'd a' *Kompódi Kis-Asszonyt!* Melly gyönyörű!” (M. Helikonra v. Kalauz 34; nyilván innen került bele Kovács PÁL 1794-i szólásgyűjteményébe is, vö. TOLNAI i. m. 47). Azt, hogy Rájnis szólásunkat is régiességként szötte a furcsa „korpázásba”, nem tudnám kétségtelenül igazolni, de eléggé valószínű. Hiszen a szólásokat ősidők óta a régi bölcsesség kifejezéseként emlegetik írónk. Maga TOLNAI például Heltai Gáspárnak ilyen idéző mondataira hivatkozik: „mondottác à régiec”; „Igazat mondottanac à régi iámboroc”; „Igy szóltac à régi magyarok”; stb. (MNyTK. 12. sz. 29); aki pedig a felvilágosodás szólásgyűjtőit olvasgatja, könnyen megszerezheti e példásort. GAAL GYÖRGY még 1830-i, bécsi kiadású *Sprüchwörterbuchja* bevezetésében is úgy látja — ZARNACK nyomán —, hogy a „Sprüchwort” az őskor hozzánk átszengő hangja („der herüberhallende Laut aus der Vorzeit”). Sőt Arany János népiesen archaikus nyelvű epikáját sem értékelhetjük igazán helyesen, ha nem gondolunk SZVORÉNYI 1846-i stilsztikájának tételére: „a' k ö z m o n d á s o k ’, ’s p é l d a b e s z é d e k i s, m e l l y e k l e g i n k á b b a k e l e t i n y e l y e k b e n l é v é n o t t h o n o s a k, n y e l v ü n k ö n i s s z e r t e e l á r a d n a k; ’s m i d ő n e g y f e l ü l a r é g i s z o k á s o k, t ö r t é n e t e k - ’s é l e t t a p a s z t a l a t o k r a v o n a t k o z v a j o b b a d á n a ’ n é p e l e t e t, e r k ö l c s ö k e t f e s t i k, . . . v á l t o z a t l a n f e n t a r t a t n a k” (M. ékes szókötés 165).

Babits Mihály novellái közt van „A literátor” című, finom stílusutánzatot mutató jelenet. Benne az anyjától földig alázott, testvéreitől jussából kiforgatott Kazinczy rab-sága után kénytelen részt venni egy „szégyenpad” nevű társasjátékban. A „király” egyszer Ilosvay Krisztina; hibáit a „referendárius”, Kazinczy László a fülébe súgott vádak alapján így vágja szemébe: „Egyik azt mondja: szégyen a királynak, hogy olyan *compódi nemes asszony formára ül*; másik azt mondja, szégyen hogy mindég vigyorgog” (B. M.: ÖM. VIII, 156). Az egyik fejtörést e szövegben az okozta, hogy Kazinczy nyelvi világából korántsem emlékeztem úgy erre a kifejezésre, mint teszem Mikes leveleiből

(l. fönt). Honnan vette, miért alkalmazta tehát Babits a stílusutánzatban?! A másik nehézség pedig az, hogy a szókezdő *c* betű „A literátor” helyesírási rendszerében — magyar szóban — csak *c* hangértéket képviselhetne, de az meg szótörténeti szempontból képtelenség. Az első bökkenőt mégis könnyebb tisztázni; engem J. SOLTÉSZ KATALIN egy szóbeli megjegyzése vezetett célba. Kazinczyról írt jelenetében ugyanis Babits sok — nyelvi és nem nyelvi — stíluselemet kölcsönzött Csokonai Tempefőijéből (1793.); így magát a korra jellemző úri társasjátékot. Itt is utánanézttem tehát, s csakugyan megvan a forrás. A hasonlóan csipkelődő játékban a referendárius báró Serteperti ugyanis szintén így adja tovább a vádakat a királynak: „egyik azt mondja: szégyen a királynak, hogy olyan *compódi nemes asszony formára ül*; másik azt mondja, szégyen, hogy mindég vigyorgog” stb. (Cs. V. M.: ÖM. [HARSÁNYI—GULYÁS kiadása] III, 155). Ha tehát Kazinczynek családi és baráti köréből nem ismerem is ezt a szólást, a kor úri társalgására nem kisebb szakértő mondta jellemzőnek, mint Csokonai. (Mindamellet, hogy Babits nyelvi emlékezetében is Mikes leveleinek nyelvi világát asszociálta a szólás, azt igazolja, hogy a jelzett műben Ilsvay vicispánnal így üdvözlöttei Kazinczy kardos asszonyanyját a Leveleskönyvben használt úgjörög köszöntéssel: „*Pola tėti, édes hugomasszony!*”) — Mindezzel persze csak Kazinczy vonatkozásában oldódott meg a *c* betűs írás: ő Csokonaitól kapta. De honnan jutott Csokonaihoz? Nem tudom; nyilván vagy régibb latin, vagy avult ortográfiájú — latinos — írott forrásból. (Ha a kor társalgási nyelve lett volna a fő forrás, akkor Csokonai is nyilván *k*-val írta volna.)

4. Most térjünk végül a már említett másfél százados magyarázatra! A saját múltja felé forduló nemesség egyik jellegzetes képviselője, SZIRMAY ANTAL „Hungaria in parabolis” című „ritkaságtárában” (1804.) a *nánai Kompólth* családhoz fűzi a szólás eredetét: „*Kompólth* de Nána fuit Praenobilis in Hungaria familia, ex qua prognata virago cum nimium arrogantis, et elati animi fuerit, in prouerbium apud Hungaros abiit: *Úgy reá tartya magát, mint a' Kompólti Kisasszony*” (112; hivatkozik rá 1864-ben PELKÓ PÉTER, Eredeti m. közmondások és szójárások 228). — 1817-ben pedig Percsenyi Nagy László, az akkori Arad megyének ez a költői és történelmi becsvágytól fűtött kishivatalnok még részletesebben ír róla „Heroineis” című könyvében: „Az Árpád-Vérségbéli Királyok között harmadik A b a törzsökéből származott, a' T s o b á n k a i, és N á n a i, Z é k a i, C h á t i Kompoldi Imre; kinek Leánya volt B o r i s, roppant sok jószágoknak birtokosa, mellyek miatt, és szépségéért elbízván magát — ma is a' Magyarok rólla azt mondgyák; *úgy reá tartya magát, mint a' Kompódi Kis-Asszony* — !!! Végre 1542. Eszt. magvok szakadott. [Bekezdés.] Senki el ne bízza magát javaiban — [Bekezdés.] Mert Kompólthi nevet kaphat hamvaiban — !!! —” (72). — 1820-ban meg Dugonics Andrásnak postumusz szólásgyűjteményében olvassuk: *Redá tartya magát mint a' Kompoldi kis asszony*; ezzel a jegyzettel: „Ezt a' közmondást háromféle képpen változtatták a' Magyarok. I-s z ö r : P o m p ó d i. II-s z o r : K o m p o l t i. III-s z o r : K o m p o l d i. — Kik az elsőt szeretik; semmi ögyébre nem néznek, hanem a' szó' divattyára, mely pompást... jelent. — Ha kinek a' Kompolti kis vagy nemes asszony teccik, az erre támaszkodhatik: volt valami K o m p o l t i U r a s á g (e' falu Heves Vármegyében fekszik, most immár Herceg Grassalkovich Uradalmaihoz tartozik), kinek Mátyás király maga jó viselete miatt más falut is aján-dékozott, mely ugyan csak Heves Vármegyében fekszik, és N á n á n a k mondatik. Innént az Uraságot így nevezték: K o m p o l t i d e N á n a: Ezen új ajándékkal meg gazdagodván a' nemes asszony, úgy reá tartotta magát: hogy gyalog senkivel se beszéllett... — Kik a' Kompoldi nemes asszonyokkal tartanak, azok Hevenesinek kéz írássaiiban is bizhatnak. (Tomo 80. Sub litteris ZZ. pag. 10). Itt az vagyon írva: hogy V. István IV. Bélának fia 1264-dik esztendőben még attyának életében ifiabbik királynak nevét nevezvén egy Kompold nevezetű katonát meg nemesítvén kik / zután Gróf-

ságra is fel hágtak neki Eörs nevezetű jószágot ajándékozott. Ekkor a' Kompoldi kis aszszony, vagy talán maga a' nemes aszszony reá tarthatta magát" (II, 57).

Íme: tűzbe nem teszem a kezem ezekért a magyarázatokért, de talán valószínűtlennek sem mondhatjuk magjukat, hogy tudniillik a *Kompolti* család fennhájázása indította meg a szólás kialakulását.

TOMPA JÓZSEF

Ügy. 1. Figyelemre méltónak vélem, hogy az *ügy* tájszó a XVIII. század végén D a y k a két költeményében is felbukkan: „Phyllis Demophoonhoz” 1788. és „Lakodalmi versezet” 1792. Értelmezése 'tengervíz, hullám' lehet. Tanulságos egybevetni a kéziratokat a nyomtatott kiadásoknak K a z i n c z y kezétől „megmásolt”, átfirt helyeivel. Dayka kiadói közül egyedül a gondos ABAFI (AIGNER) LAJOS említi a kéziratokban lelt *ügy* szót, de ő is pontatlanul, hiányos jegyzetekben odavetve (Nemzeti Könyvtár XI. D. G. költeményei Bp., 1880. 173—4, 179).

A két Dayka-vers a sárospataki hagyatékban egyazon kéziratlevélen található (Sárospatak, Egyházkerületi Nagykönyvtár 1130. sz. 130—2). Itt az *ügy* szót két helyen esetleg *ügy*-nek olvashatjuk (i. h. 131). ABAFI is így jelöli. A MTA Könyvtár Kézirattárában őrzött (RUI 4° 1. sz.), Daykától nyomtatásra előkészített kéziratgyűjteményben azonban mindenütt rövid a magánhangzó.

A kérdéses verssorokat az utóbbi kézirat alapján idézem szövegkörnyezetükben, egybevetve az első, Kazinczy-féle nyomtatott kiadással (Pest, 1813.), továbbá a latin eredetivel, minthogy az első vers műfordítás Ovidiusból: Heroïdes Epist. II. Ez a vers az Orpheusban is megjelent (II, 139). \

2. A)

Kézirat: „A' szeles, és habozó tengerre meg-esküve szájad,
Mellyben hitlen sajkád gyakran evezni szokott;
És nagy Atyádra, ki tsendet ereszt a' szélveszes *ügyre*”
Phyllis Demophoonhoz 35—7. sor
(MTA K. Kézirattár RUI 4° 1. 26. levél recto)

Kazinczy megjegyzése: „Ügy az az tenger. Megtévedt Dayka. Lásd a' Nyomtatást a' *Megmásolt helyek* közt” (uo. 25. levél verso).

Nyomtatás: „... ki csendet ereszt a' szélveszes habra.”
(56. l.)

Ovidius: „Concita qui ventis aequora mulcet, avum.”
(Heroïdes Epist. II. 38. sor)

Kézirat: „Még is azért partot taposok, 's kő szírtokon állok,
Merre szabad szemmel láthatom a' nagy *ügyet*.”
Phyllis Demophoonhoz 117—8. sor
(MTA K. Kézirattár RUI 4° 1. 28. levél verso)

Nyomtatás: „Merre szabad szemmel láthatom a' vizeket.”
(61. l.)

Ovidius: „Quaque patent oculis aequora lata meis.”
(Heroïdes Epist. II. 122. sor)

Kézirat: „A' tengerbe futok — 's tsak alig tartóztat az örvény —
Hol mozgó vízzel partot öblítget az *ügy*.”
Phyllis Demophoonhoz 123—4. sor
(MTA K. Kézirattár RUI 4° 1. 28. levél verso)

- Nyomatás: „Hol mozgó vizeit tengerem hányja, veti.”
(61. l.)
- Ovidius: „Mobile qua primas porrigit aequor aquas.”
(Heroïdes Epist. II. 128. sor)
- Kézirat: „Itt vagyon egy bóltként görbült öböl, e'nek az egyyik
Szarva merőn fel-nyúlt bértzeit égbe viszi:
Innen akartam alá hembergeni búmban az *ügybe*,”
Phyllis Demophoonhoz 127—9. sor
(MTA K. Kézirattár RUI 4° 1. 28. levél verso)
- Nyomatás: „Innen akartam alá hembergeni búmban az habba;”
(61. l.)
- Ovidius: „Hinc mihi suppositas immittere corpus in undas
Mens fuit . . .”
(Heroïdes Epist. II. 133—4. sor)

A Phyllis Demophoonhoz című vers 129. sorának ilyen változatai is vannak:

- „Innen akartam volt a' szélveszes *ügybe* leszállni”
(MTA K. Kézirattár Tört. 2° 20. 16. levél)
- „Innen akartam alá hibbantani testem' az *ügybe*”
(Sárospatak Kt. 1130. sz. 131 és Orpheus II, 139)

2. B)

- Kézirat: „Mint mikor a' haragos tenger' feneketlen öblében,
Mérges habok' zúgási között, 's éj-féli setétben,
A' zaj-lepte hajót a' morgó szélveszek hányják;
Záporral viselő's felleg szakad, és az özönben
Süllyedező révész't új víz-halmokba borítja:
'S a' riadó mennykő le-tsap, és a' gyáva hajósnak
A' héjába fogott kormányt el-sújtja kezéből,
'S már ajakim az halál' ijedelmi ki-ültek: azonban
Hogy meg-szűnt a' bús zivatar, s a' gyenge fuvalmak
Lengenek, és a' zordon *ügyet* békére vará'zlyák:
Bárkáját honjának határira vetve találja.”
Lakodalmi versezet 25—35. sor
(MTA K. Kézirattár RUI 4° 1. 32. levél verso)
Kazinczy megjegyzése: „dült habokat”
(uo. 33. levél recto)
- Nyomatás: „. . . a' dült habokat békére varázslják”
(Pest, 1813. 86)

3. Dayka ismerte a székely nyelvjárást. Idegen ajkú tanulói számára készített szójegyzékében például a következő értelmezés olvasható: „Tzege Zege a' székelyeknél” (Sárospatak Kt. 1130. sz. 471). Kérdés, hogy a tájszó használata Dayka tudatos nyelv-művelő törekvése volt-e. Két megnyilatkozása vág ide. 1793. március 24-én verseskötete előszavában írja: „. . . a' különböző Nyelv-járásait a' költő hasznára fordíthatja, ha azt a' költeménynek adandó nagyobb tökéletesség' úgy kívánja. Homerus is egybe-keverte a' különböző Görög Nyelv-járásait.” Alább: „Új, vagy régi szokat nem mertem fel-venni versezetimbe, ki-vévén e' hármat: *Inger* (Triebfeder), *Kets* (Reitz), *év* (esztendő). De ezekért a' Magyar Literátorok, tudom, nem idéznek törvénybe.” (MTA K. Kézirattár RUI 4° 1. 14. levél).

NYELVMŰVELÉS

Nyelvi megjegyzések egy újságcikkhez

1. *130 millió műemlékvédelem?* — kérdeztem magamtól, mikor a Magyar Nemzet 1965. december 11-i számának 3. lapján ezt a címet — s ilyen tagolásban — olvastam egy nagyobb cikk fölött:

Öt év alatt

130 millió műemlékvédelemre

Megérteni megértjük a címet, de a pongyola fogalmazás egy pillanatig bizonytalanságot és bosszúságot okoz az olvasónak. Igényesebb cikkben szokatlan az, hogy a *millió* szót 'millió forint' értelemben használjuk. Ez inkább csak bizalmas beszédben járja, ott is többnyire igével kapcsolatban: *két milliót nyert, három millióba kerül az építkezés, öt milliójuk van erre a célra* stb. Igével a fenti címet is világosabbá lehetett volna tenni: *Öt év alatt 130 milliót költünk* (vagy: *költenek, fordítunk, fordítanak*) *műemlékvédelemre*.

Ha nincsen igei „fogódzó”, akkor a *130 millió műemlékvédelemre* sort az első pillanatban úgy értjük, hogy ebben a *millió* szó: számnévi értékű jelzője a *műemlékvédelemnek*; csak a következő pillanatban jövünk rá, hogy becsapódtunk, hiszen ez a két szó nincs jelzős kapcsolatban egymással, és a *millió* itt nem számnévi, hanem főnévi értékű. Persze, az a névelő vagy a *forint* főnév betoldása is világossá és egyértelművé tette volna a kérdéses sort: *130 millió a műemlékvédelemre* vagy *130 millió forint műemlékvédelemre*. Sőt a névelő vagy a *forint* nélkül is elfogadható volna a cím, de csak a következő tagolással:

*Öt év alatt 130 millió
műemlékvédelemre*

Ezek után nézzük meg nyelvi szempontból magát a cikket is!

2. Azt hinné az ember, hogy nyelvművelésünk több évtizedes harcai után ma már nem lehet „mulasztásokat behozni”. A cikk mindjárt az elején rácafol erre. Legelső mondata így szól: „Az utóbbi években nagyobb lendülettel folyt műemlékeink restaurálása és állagvédelme, hogy *behozzák azokat a mulasztásokat*, amelyeket korábban elkövettek.” — Egyszerűbb és jobb lett volna ezt írni: *hogy pótolják a korábbi mulasztásokat*.

Ha a szerző megnézte volna a 7400 példányban közkézben forgó (?) Értelmező Szótárt (I, 476), a *behoz* szó 5. számú értelmezése melletti * jel okvetlenül figyelmeztette volna a hibára. Az ÉrtSz. ott ezt közli: „5.* <Elmaradást, hiányt> pótol, kárpótol; (ilyen módon keletkezett különbséget) megszüntet. ~za az *el-* v. *lemaradást*, *el-* v. *hátramaradottságot*, a *hátrányt*, *kárt*, *mulasztást*, *veszteséget*. A vonat ~ta a *késést*. Ellenfelének előnyét már nem tudta ~ni.” A szakasz élén levő * a kötet jelmagyarázata szerint azt jelenti, hogy „a vele jelölt szó általában kerülendő, ill. felesleges, a szó a vele jelölt jelentésben helytelen, ill. kerülendő”.

3. A cikk második mondatában jellemző példáját találjuk a terjengősségnek, a szószaporításnak. Idézem e 13 és fél újságsor hosszúságú mondatot: „A kormány, *felismerve a műemlékekhez fűződő történelmi és idegenforgalmi jelentőséget* [helyesen: *felismerve a műemlékek történelmi és idegenforgalmi jelentőségét*], elkészítette tizenöt éves tervlatban a műemlék-helyreállítás programját [szerintem ide pont (.) kívánczik!], a második öt éves terv időszakában több mint 130 millió forintot *fordítottak* műemlékeink restaurálására, különös figyelmet *fordítva* arra, hogy egyes műemlék épületeknek *e jellegen felül* hasznos tartalmat is biztosítsanak.”

E mondat utolsó részében teljesen fölösleges az *e jellegén felül* megjegyzés. Azonkívül nehézkessé teszi a mondatot a két határozói igenévvél (*felismerve és fordítva*) alkotott szerkezet meg a *fordít* szó ismétlése (*fordítottak, fordítva*).

4. Megtudjuk a cikkből, hogy „...öt kiemelt területen súlypont lesz a műemlék-helyreállítás éspedig [az *éspedig* előtt elmaradt a vessző!]: a budai Várnegyedben, Sopron belvárosában, Eger belvárosában és a várban, a balatoni, valamint a Duna-kanyari régió területén.” — Ez is szószaporítás, hiszen a *regió* maga is azt jelenti: 'vidék, tájék, terület' (vö. ÉrtSz. I, 958). Helyesebb lett volna tehát így: *a balatoni, valamint a Duna-kanyari területen*, vagy még egyszerűbben (hogy a *terület* szó se ismétlődjék): *a Balaton környékén s a Duna-kanyarban*.

Persze, más baja is van az idézett mondatnak. Főként a „súlyponti” része hibáztható, vagyis amely szerint „öt kiemelt területen súlypont lesz a műemlék-helyreállítás”. A helyreállítás ugyanis nem lehet *súlypont*, csak *feladat* vagy *munka*. A cikk e részének alcíme is: *Öt kiemelt feladat*. A *súlypont* szó jelentése viszont nem 'feladat' vagy 'munka', hanem 1. (a fizikában) 'a test tömegének középpontja', illetőleg 2. (átvitte értelemben, főleg a sajtó nyelvében) 'tevékenységben, alkotásban' döntő fontosság, központi jelentőség' (I. ÉrtSz. V, 1293).

A 2. helyen említett jelentésen belül van a *súlypont* főnévnek egy jelentésárnyalata is, melyet az ÉrtSz. (uo.) így tart számon: „V mely tevékenység v. tevékenységi terület döntő, központi jelentőségű része, amelyben több irányú erőfeszítés egyesül. *Az agitáció, a gazdasági élet, a mozgalom ~ja. A mezőgazdaság szocialista szektorát ~ként kezeli.*” Nem tud azonban az ÉrtSz. a *súlypont*-nak olyan jelentéséről, amilyenben e műemlékvédelmi cikk szerzője használja ezt a szót. Mondatát így nem is értjük elég világosan. Valószínűleg azt akarta írni, hogy öt helyen súlyponti feladat lesz a műemlékek helyreállítása, illetőleg az országnak öt helyén fordítanak erre a célra különösen nagy összeget.

5. A következő mondatban megint előfordul a gyakran ismétlődő *terület* szó (a jóból is megárt a sok!), de nagyobb hiba itt a terjedős *rendelkezésre álló* kifejezésnek kétszeri használata: „A költségvetésben *rendelkezésre álló* [inkább: a költségvetésben *megszabott* vagy *biztosított*] műemlékvédelmi hitelösszegek hatvan százalékát e területen levő műemlékek védelmére, helyreállítására fordítják, ugyanilyen arányban használják fel erre a célra a *rendelkezésre álló* kapacitást is.” — Azt hiszem, nem minden újságolvasó érti, mi az a *rendelkezésre álló kapacitás*.

6. Nem sokkal lejjebb a *berendez* ige háromszoros szerepeltetése teszi egyhangúvá a kifejezésmódot: „A siklói várban turistaszállót, vendéglátó helyet kívánnak *berendezni*. A helyreállítandó Méré várban szintén turistaszállót *rendeznek* majd *be*. [Én azt írtam volna: *turistaszállót létesítenek* vagy *turistaszálló lesz* vagy *turistaszállót nyitnak meg*.] Szigetvár egykori korán iskoláját vendéglátás céljára *rendezik be*.” — Az utóbbi mondatot helyesebb lett volna így végezni: *vendéglátás céljára hasznosítják*.

7. A cikknek egy más helyén a *folytatják* igealak fordul elő háromszor egymás után: „Veszprém megyében a tihanyi múzeum kőtárának fejlesztését *folytatják*. Várpalotán *folytatják* a vár ásatásait, Csesznekén szintén a vár állagvédelmét *folytatják*.” — Az első és a második *folytatják*-ot könnyen ki lehetett volna küszöbölni, elég megtartani a harmadikat: „Veszprém megyében a tihanyi múzeum kőtárát fejlesztik tovább. Várpalotán a vár ásatásait, Csesznekén a vár állagvédelmét *folytatják*.” Az így alakított szöveg hatásosabb, mint a három *folytatják*-kal elszűrkitett megfelelője.

8. Ilyenfajta hibákkal más cikkekben és más újságokban is találkozunk. A szerzőknek és a szerkesztőségeknek nagyobb gondot kellene fordítaniuk az újságcikkek nyelvi megformálására. Sokat segíthet ebben az Értelmező Szótár és a Magyar Nyelvhelyesség

(szerk. DEME LÁSZLÓ és KÖVES BÉLA). E kézikönyvek ismerete és használata nélkül nemigen képzelhető el igényes újságírói munka. Másrészt arra is figyelmeztetnek a bemutatott hibák, hogy nyelvművelésünknek — mint egykor a Magyarosan folyóirat tette! — a jövőben többet kell foglalkoznia az újságok nyelvével. Nemcsak általánosságban, hanem főképp úgy, hogy az újságokról és egyes cikkeikről gyakrabban adjunk nyelvi elemzést, kritikát, természetesen az úgynevezett pozitív nyelvművelés formájában.

És mennél előbb ki kellene adni egy „mindenki” kezébe eljutó nyelvhelyességi kézikönyvet meg egy jó szinonimaszótárt.

Az utóbbinak nagyon szükséges voltát néhány évvel ezelőtt — épp a Magyar Nemzetben — KARINTHY FERENC is (Nyelvelés 117) szónokolta: „Mikszáth szerint patikából szeretni, könyvből országot igazgatni romlásra vezet, s gondolom, a szótárból se lett még senki író —, de azért az a stilszta vesse rám az első követ, akinél nem kelne el olykor egy jó szinonimagyűjtemény. Az ember elakad — folytatja KARINTHY —, nem jut eszébe a megfelelő kifejezés, pedig érzi, tudja, hogy lennie kell: körülölvöldözi, épp csak az igaziba nem talál bele. Vagy ha azon kapja magát, hogy egy bekezdésben harmadszor írná le ugyanazt a szót; ilyenkor bizony de jó volna fölcsapni azt a bő választékot kínáló, könnyen kezelhető, áttekinthető szinonimaszótárt — ha volna.”

Az ilyen szinonimaszótár és az említett, „mindenkinek” szóló nyelvhelyességi kézikönyv régi hiányt pótolna. Az újságírókon kívül a pedagógusok, a diákok és minden más író-olvasó ember is nagy haszonnal forgathatná őket. Olyan gyakorlati kézikönyvekre gondolok, amilyen a nyelvművelésnek egy más területén az akadémiai helyesírási szabályzat. Olyan szinonimaszótárra, mely rokon értelmű szavaknak és kifejezéseknek betűrend és témák szerinti felsorolásával mindenkinek gyakorlati segítséget nyújtana a fogalmazásban. A várt nyelvhelyességi kézikönyv is olyan, népszerű nyelvi kalauz legyen, mint a Helyesírási Szabályzat, mely — főként a 10. kiadásban, 1954 óta — mindnyájunknak nélkülözhetetlen kézikönyve lett.

PÁSZTOR EMIL

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

XVI. századi szótörténeti adatok*

látogat 'valamivel megáld'. — 1586: „legjenek eo N:ok mynden.segitsseggel, kjrth az wristen eo Zenth felsege eo N:kat Algia megh Es mynden lelký Es testhý Jokal *lathogassa*” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 6. N. 1.).

leányomok 'leányaim'. — 1571: „az mynemeo tiztheth w N:gok. wthan birtham azth az en keth hayadon *leanijomok* hazassagoknak Jdeieygh ne wenne el, Ez en ózwegyemthwl” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 22. N. 39.). — Bereg megyei adat.

lelki ismeret. — 1580: „hogý walamit az my *lelkenk Eosmeretibeol* teorwenj zerent velnenk es wegeznenk keozeotteok” (OL. Gámán cs. lt. 35. cím. 22. sz.). — Vö. Hexendorf: MNy. LIX, 341.

levél l. oklevél.

lom 'törmelék, hulladék, rőzsetörmelék'. — 1572: „szabad erdöböl turi kellemen nigh *lomnal* töbet nem rakot bene chak kereztet hogi vagot rayta anal töb munkaya nem volt velle” (OL. Kölcsey cs. lt.). — Szatmár megyei adat. Vö. NytudÉrt. 50. sz. 33.

* L. MNy. LXII, 356—61, 497—504.

l ó r e. — 1584: „Adotth ez szeóleó mellé ég *Leóreth*, keth kádath, es ég valuth” (OL. Kende cs. lt.).

l ör ö m b e r g e r 'Nürnbergi Tuch'. — 1557: 1. *katona a*.

m a k k o s 1. *bükkmakkos*.

m á l 'hasi bőr'. — 1594: „týzennigh *maltt* egi fejr seőniegett” (OL. Kende cs. lt.).

m a r o k. — 1571: „Azyrth az wer Jesus Cristusnak Newebe wallom az en Testhemeth az földnek gomraba honnan wetetheth wolth, lelkiemeth peniglen ayanlom az *uristhenek markaba*” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 22. N. 39.); 1594: „Legh elseoben azertt, lelkiemet az *Istennek markaban* ajalwā, testemet az feoldnek, az kibeol vetetett meghadom” (OL. Csoma cs. lt.).

m á s o l 1. *megmásol*.

m e g a l k u s z i k 'megállapodik, megegyezik'. — 1591: „az en megh Newezeth peresemmel *megh* nem *alkwzok*” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 23. N. 35.); 1592: „Mas dolog ez hogi az melj feoldet az Jstüädj feoldő kende Tarnas Urā ez idē *megh* zantatot, melj feold kende Mattheie, kende Cristophe, is kende Miclose uolth, az heliebe tartozzek mingiarast mast adnj, auagi ha Attiafiosagoső *meg alkhathők* az mj Jo akaratonk” (OL. Kende cs. lt.); 1592: „Meliet w k: első törüin zerint megis Niert vala, de Jo attiafiusag kippen w kégel *meg alkouank* az zokot Jobagiot kende Georg vrānak neg [!] attā Mind felesigestol Germekestol marhastul minden eoroksigiuel Egietemben” (OL. Kende cs. lt.); 1594: „Az hazon ha *megh* nem *alkhattnak* az en ket leaniő eo magok keozt, igaz teorwen zerent igazoggjek el keozteok minden Controuersia” (OL. Csoma cs. lt.).

m e g á r u l 'megállapodik, megegyezik'. — 1592: „melj ket zaz forinton, az w nagjsaga Jambor zolgaia patho meniharth mj velónk *megh Aruluan*, 1592 Eztendeőben zenth mihalj napian zakmarth, Atta *megh* kisz pinzöl az ket zaz forintoth” (OL. Kende cs. lt.).

m e g b o c s á t 'visszabocsát, visszaenged'. — 1581: „Mý nekeonk, Es nem masnak, mýnden per pathwarnelkewl, az Jozagoth *megh Bochjassa*” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 23. N. 10.).

m e g b o c s á t á s 'visszabocsátás, visszaengedés'. — 1580: „Vas Marthon leüeth kith az en Jozagomnak *megh bocziatassa* felöl. Vas marthon Seraphin Vramnak es Ennekem adoth Volth” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 23. N. 1.).

m e g e s k ü s z i k. — 1586: „En az iambor Neuezetes zemelek elot eros hituel *Meg eskottem* hogy . . .” (OL. Kende cs. lt.).

m e g h a t á r o z 'körülhatárol, pontosan megállapít'. — 1567: „thettunk az keoz Eleo feold feleol, kých *megk hataroztunk*, Jilyen Eorekke walo wegezesth, hogý az fel hatarozason Jnnen beleol debreczen feleol, sem mý, sem az hegýesýek soha azth az keoz Eleo feoldeth *megk* ne zanthassak” (Debreceni Jk. 2: 181).

m e g k o r r i g á l 'kijavít, megjobbít'. — 1580: „az lewelet kýs attok wolna, de mýert hogý azon lewelben nilwan valo vetkek lettenek volna, paranczyola eo Naga hogý azokat az mý ký adot lewelenkbelý vetkeket *meg* Emendalnok es *meg corigalnok*” (OL. Gámán cs. lt. 35. cím. 22. sz.).

m e g k ó s t o l 'megtapasztal'. — 1586: „Býzonýos penýgh az, hogý az Testhý halalth mýnden Rendbelj Embereknek *meg* kell *kostholnjok* s Nekemýs azonkeppen” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 6. N. 1.).

m e g m á s o l 'megmásít'. — 1597: „Azerth Vram En Jmar azt *meg* Nem *maslotam volna*” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 16. N. 60.).

m e g m e n t 'kiment, mentséget talál valaki számára'. — 1594: „Hogi kégd wram az elseo Jndulaskor Nem Jndulathoth volth az wrral, arrül en kégdet *Meg Mentettem* hogý kégd beteg wolth” (OL. Kende cs. lt.).

m e g p r e c k e l 'befröcsköl'. — 1564: „Az Azzon zechý demeterne. petronia

Azzon mostan darwas palne hog syrwa panazlot hog ky rekeztettek, es az zolgalo Azzö-embert *meg prjczkeltek*”, *meg prjchkeltek* (OL. Hanvay cs. lt.). — Vö. MTsz. *prëckël*.

m e g s é r t. — Vö. 1573: „Wÿhelÿ Janos egÿ Jnasat kÿnek ferench Wala Newe, kÿ Wÿhelÿ gabort *meg szerzette wala*” (OL. Mándy cs. lt.).

m e g s ú l y o s í t. — 1582: „es mÿrthogÿ Az Gwthÿ ferencz donacioia Regÿb az daroczj Seraphin donacioianal, peorreljs Jmmar Gwthÿ ferencz komlosÿ Gasparth Igen *Megh swljositotta wolna*” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 21. N. 34.). — L. *még súlyos*.

m e n t l. *m e g m e n t*.

m e n t e s t 'menten'. — 1595: „Megjek wala Benzjnczreoll Maczkassÿ ferenczel Bakajÿba es talalok eleoll Gaman Gjeorghj Jobbagit, harom szanon fat hoznak vala es *mentest vzza terÿte eoket*” (OL. Gámán cs. lt. Rendezetlen).

m e n n y i l. *a m e n n y i*.

m e r í t l. *f e l m e r í t*.

m é r t é k l e t e s 'mérsekelt'. — 1580 k.: „seöth ha meltho es szÿwkseges dolgokban szomzed Nemes Wrajÿmnak, Vice Jspanoknak szolga Bÿraknak Notariusoknak, procuratoroknak, Rawoknak, walamj *mertekletes* Adomannial kedweketh keresÿes, az fele kedlchiegetes Dobo ferencz Wram be wegien az Wdurabirakthol az szamuettelkoron” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 27. N. 7.).

m e s t e r l. *oltármester*, *postamester*.

m i a t t. — 1586: „Ne hagy vr Jsten minket ezek *mia* meg emeztetnwnk” (Debreceni Jk. 4: 1b).

m i h e l y t. — 1594: „mellyet ezeknek nagjobb ereossegere *mihent* Jsten modot ad benne Captalanba, uagj Conuentbe auagj ollj ordinarius Judex eleotth ez orszagba, ez szerenth kez uagiok uallanö” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 8. N. 8.).

m i n d j á r t. — 1560: „Az feldeknek ozlassa penÿgh *mÿnd Jarasth* legÿen” (OL. Dessewffy cs. margonyai ág lt.).

m i v o l t a. — 1586: „Ez mosthanÿ Ideonek *mÿ woltha* zerÿnth” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 6. N. 1.).

m ó d. — 1584: „Eztis Vigeztek mÿ ellottwnk hog ez Jowendeo kis azzon napig mind ez ket fel kaphalanba mennien, es errül Jllien *moldon* leuelet aggianak eg masnak” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 21. N. 39.).

m o d e r n. — Vö. 1599: „Az Malombeli Molnar mesterek Tam *moderni* quam fÿturi, Minden korö . . . hÿthesek legienek” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 7. N. 5.).

m o s t o h a a t y j a. — 1586: „Ha penÿgh az wristen az eo nagh kegjelmessegebeol, Ez mosthanj kÿs fjamoth daroczj Gasparth akor Elthethÿ, az Annÿawal Jrÿnÿ Christinawal el ne Bochjassak, hogÿ *mosthoha Atthja* ne njomorgassa” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 6. N. 1.).

m u l a t s á g 'az idö töltése'. — 1599: „igenis akarnā ha kdel: bezelhetnek de en tolem az *mulatsag* touab nē lehet mert wiab wiab louakkal warnak az wtban holnap eca-kajs mind megjek” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 2. N. 43.).

n á d o r i s p á n. — 1554: „kÿral es kÿralne azonÿ graciaiabol *Nandor ispan* es Minden Vrakebol” (Debreceni Jk. 1: 527).

n a g y a n y a. — 1586: l. *gazdasszony* a.

n a g y o b b 'idösebb'. — 1573: „Athÿam holta wtan mÿnden eoreokÿgwnk Az en Bathÿamra Wÿhelÿ Janosra Maradot wolt Mÿwel hogÿ w Nalwnknal *Nÿjagÿjwb* wolt, w wolt mÿndenben gond wÿseleonk twtorwnk” (OL. Mándy cs. lt.).

n e g y v e n. — 1571: „hogÿ Jmar Jm *Nÿjgÿjwen* Ezthendeÿe” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 22. N. 39.).

n e h e z t e l. — 1586: „kjreol kjrem eo kegjelmeketh, hogy Ezt ez Mwnkath jo wennj Ne *Neheztejjek* Eo kegjelmek” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 6. N. 1.).

n e m - b a r á t. — 1599: „hon nē letembē kende Thamas Vram, nimelj *nē baratimnak* ingerlesekből, ment uolt korodi Jozagomra, es onet ualami louaimat el hozta uolth” (OL. Kende cs. lt.).

n é m e t s z a b ó családnévként. — 1594: l. *öcs* a.

n é p l. *asszony nép.*

n é v: „valakinek a nevét viseli” kifejezésben. — 1554: „Towabba vegeztek hog az kozma pal Rezenek az Negyed reze illeti az azzont, Ez okból hog mostan nem Az kozma pal *Newet viseli*” (Debreceni Jk. 1: 508); 1563—4: „Ammj penig az en rizem, megh az en *neumet úzeli* [!] felesigemet tarciatok bikiuel abba, az mý az en Jozagom az wtan, ha az en *neuemet* el felejtj, az nagy musaj rizem ký uolna, mind az pinzen uot szólóuel germekimnek hagiom” (OL. Kende cs. lt.).

n ö v e k e d i k. — 1568: „Ez kýweol mynden Renbelj Bozwsaghokath Es Eghjeb kar thetheleketh, kýk mýath Ew keozottheok Az haborswahg *Newekedeth* wolna, Eze-keth Mýndeneketh le zalljthothwnk” (OL. Kende cs. lt.).

n y a r g a l á s 'járkálás, fáradozás'. — 1590: „es az wice Jspan Maganak vgian azon ket szaz forintbul *iargalasaiertt* tizenket forintott wehessen” (OL. Kende cs. lt.).

n y e r e s é g. — 1565: „Thowabba Az hal feleol Jljén wegezesth theottenek az wrajm, hogj semmj fele halath Ith walok *njeressekre* wýdjék hal Arostwl Eozweseggel megk ne wehessenek, se Thawokba ne hanjhassak, hanē az pjaczra Alljanak wele” (Debreceni Jk. 2: 53); l. még *osztály.*

n y i l a s k a l m á r. — 1574: „Az *Njlas kalmarok* között es az kadas modon Njlnelkwl lewök között, kiknek satorok zekerek Marhaiok mellett Nincz, az Arulas dol-gabol az Tanacz Jllien rendelest tött” (Debreceni Jk. 3: 493).

n y o m á s [a három nyomásos gazdálkodás emléke]. — 1584: „Es ezekhez adot nag kalman, es felesége Daroczj Seraphin Vramnak az Homokj hatarban három *nio-masra* tizen egy hold foldet” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fas. 21. N. 39.); 1586: „Es az Nagh daroczj mezeoben, három *Njomasbā* hethwen Eoth Zantho feoldet, az az mynden *Njomasbā* hwzon Eoth Zantho feoldeth” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fas. 6. N. 1.).

n y ú l v a l a m i k e z. — 1565: „Mind ezeket Thartozanak le tennj es ugh az en Jozagomhoz *Niülhatni*” (OL. Kölcsey cs. lt.).

o k l e v é l. — 1563—4: „Touaba az *ök leuleket* kende mate es kende Andras tarchia myrt hogh Jsten utan wék szolgálhatnanak az többinek” (OL. Kende cs. lt.). — Vö. MNy. LIV, 369.

o k o s á g 'hozzáértés'. — 1587: „mellyrt az njhāy wýtezleo Daroczj Seraphin wram segitsighjwel es *okossagawal* teorwjn zerintes perlettewnk” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 28. N. 14.).

o l t á r m e s t e r 'áldozár'. — 1554: „Alapodanak meg mi Elettenk, Nagj Jstwan kozma palnenak Mostani Vra, es az Tamas pap bihori *otar mesther* az Anna Azzonynak att'afia” (Debreceni Jk. 1: 506).

o r o s z l á n s z i n. — 1580: „Egy *Orozlan zin* Duphla taphota öregh swba mallal belet” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 16. N. 39.).

o r v o s s á g '(iuridicum) remedium'. — 1590: „es semmj nemű tóruenj belj *Orwossagnak* az wice Jspan megh ne Alljon” (OL. Kende cs. lt.).

o s z t á l y 'osztás, szétosztás'. — 1591: „njeresegeonk keozottheonk *osztaljra* mennjen” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 23. N. 35.).

ö c s 'hűg'. — 1594: „En Egri kata azoni Nemeth zabo filephne az Regj megh holth Egri Ferencznek leana: Adom tuttara mjndeneknek hogj en az en *Eöczemel* Egri Borbala azonial, kinek en atiaival aniaival egj voltā, egj ertelemben leuin...” (OL. Kende cs. lt.).

ödöllő 'r' Vö.: OklSz.; Tsz. *Üdöllő* a.; MTsz. *döllő* a.; Szabó Dezső: Nyr. XXXII, 329; Simonyi: Nyr. XXXII, 353; EtSz. I, 1402 *döl* a. — 1573: „Beghan fele walo nyõomason eot zanto feoldet, egyket az nağ *eodewleo* feold mellett, az tÿlalmasra es az tora meneo feoldet masikot, harmadykot komlosÿ gergel *eodewleo* feolde mellet az kÿs tora meneot, negediket az Jghis alat walot eoteodÿket az nolch hod zerÿben walo *eodewleo* feoldet”, „hatodikot az kerekdomb alat walo *eodewleo* feoldet” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 21. N. 7.). — Bereg megyei adatok.

örlet ige 'öröltet'. — 1599: „Ezen kÿweol penegh zabad legien Mindenik felnek, kinek kinek az eonneon Maga haza zwksegere, Vgh Minth Chÿcerbe es Dereghnieobe Az Malomba Jure prerogatiuo et libertatis Nobilitaris *orlethnij* zer nelkwł vammelkwł” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 7. N. 5.).

örvény l. *berek*.

ős talán még 'apa'. — 1576: „Annak vtána ismet Eorozj Lazarne dolgos Annazonj, harmad magañal ezē megh eskeggek hogj eo nekj *Eösitiwl*, Attiatol, dolgos Miklos Eoreok-segebeol zalagositatot es zakadot kj ez felol megh Neuezet polgaroknak” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 37. N. 20.).

összealkudtatás vagy *összealkottatás* kb. 'egyezségszerzés'. — 1599: „onet ualami louaimat el hozta uolth melj louaimat nimel barataink keözbe iarasaból, es *özue* *alkottatasabol*, miert hogj meg atta es kontentalt engemet, Enis keötöttem magamat arra, hogj . . . nem haborgatom erette” (OL. Kende cs. lt.).

összedől l. *dülő*.

palló dülönévben. — 1573: „az georbe *palojara* meneo feoldet” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 21. N. 7.); 1579: „az egj Haz *palojanal* Vagjon [—] fÿajnal ket Hold feold” (OL. Kölcsey cs. lt.).

papirosos 'papírból való, papír'. — 1578: „hwzon negÿ *papirosos* apro porkolabok lewele, meliben egÿ kis beores erzeniben vadnak, ket Relatoria . . .” (OL. Gámán cs. lt. 35. cím. 21. sz.).

paraszt 'egyszerű, dísztelen'. — 1580: „ket gallos golcz eleokeoteo egÿk veres Zellel hant egÿk *parasi*” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 16. N. 39.); 1594: „egi *parast* sablia egi *parast* palos uiseleö” (OL. Kende cs. lt.).

parasztember. — 1581: „Vrban Jsthuan Neűeo *parazth ember* haza helie melleth” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 21. N. 29.).

pártában van 'hajadon'. — 1594: „Az Czegledÿ Molnot hajgom az edes kett Magzatomnak de ugh hogj az migh Annok *partaban lezen*, az Jeowedelme addigh w reaja kelljen” (OL. Csoma cs. t.).

patrónus 'oltalmazó, gondviselő személy' [itt a földesurat jelenti]. — 1587: „es az En wram kölchÿeÿ gaspar vgÿ Minth Ennekem wram es *patronosom*” (OL. Kende cs. lt.).

pázsit. — 1590: „az fÿwzes *pasijtiara* valo Jarokban eötöth birt” (OL. Dobos cs. t.).

pedig. — 1573: „Szennÿesÿ Andras kÿzt Egÿ felél, mas felél *penijeg* Szennÿesÿ Eorsebet Sakaÿ mÿlosne kÿzÿeth” (OL. Kende cs. lt.); 1599: „az Puzta *penett* uagion kelechenÿ Bodisar es Topra Jstuā keozeött” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 45. N. 19.).

peremezett 'prémézett, szegélyezett'. — 1580: „Egy Orozlan zin Duphla taphota öregh swba mallal belet, nest az elej es az gallera fekete barsonnÿal *peremezet* Ezwst fonalbol neges kotis mellette”, „Egÿ Veres kamoka hacÿÿoka fekete barsonnÿal *peremezet* Neges keotis aran fonalbol mellette” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 16. N. 39.).

pergamentum 'pergamenből való'. — 1578: „ket *pergomenumos* leueleket

attam, de fuggeo pechet nelkwl", „*pergomenumos de fwggeo pechet nelkwl*" (OL. Gámán cs. lt. 35. cím. 21. sz.).

perpatvar. — 1592: „minden *perek es per pativaroknekivl*”, „ez felwl megh irth zaz forintoth le tezik, tehat de facto minden *per es perpativar* nekwl tartozzam en . . . eppen Vizza kezekben ereztetni" (OL. Dessewffy cs. margonyai ág. lt.).

pitvar. — 1588: „aszť az svťo hazath *pitvarostol* kamorastul, es az Bothnak felewel hagiom az elebbi giermekimnek" (OL. Csoma cs. lt.).

plántál 'ültet'. — 1560: „Az Nemes Retthekeť. zantho feldeketh es az zewleth kých wgyan azon Bwtkaj hatharba *plantalthanak*" (OL. Dessewffy cs. margonyai ág. lt.); 1573: „Walamýt wýhely sýgmond hoza Jpýtetet *plantaltatot* az Sayathya lęgyen" (OL. Mándy cs. lt.).

polák családnévként. — 1576: „Ez vallatas leotth mi eleotthünk Bajomhazi Lenart szolga Biro Minaj Matthias zolga biro, es kereszi budahazi Georgi es *Polak* Peter eskuttek eleotth 1576 19 Juný" (OL. Barkóczy cs. lt.).

polgár. — 1574: „Jlliesý gaspar Chiepeos Jllies Thurý feo birak Mind az teob eskeoth birakkal *porgarokkal* Egietőöbe" (OL. Kállay cs. lt.); 1576: „Bereghzazban Iakozo *polgarra* Filler peterre" (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 21. N. 18.).

polgártárs. — 1584: „ez tizteletes zemél Czyzár Farkas minekwnk attyankfia, es *Polgar tarsunk*, ielőwe my eleónkbe, es twn illien vallást" (OL. Kende cs. lt.); 1585: „ez tizteletes szemelliek Varga Dienes es Sisloci Janos mi nekők attiankfiáj es *polgar tarsaink* iouenek mi elonkben es tonek szabad akarattiok szerēt illē vallast" (OL. Kende cs. lt.).

pónyik almafa. Vö. Rapaics, MGYüm. 269. — 1588: „Az Gardonban walo szőlőnek Mogioros kuth felől walo fel reszet hagiom az elebbi felesegemtől walo ket giermeknek, ahol az *punica almaja* wagion egiencessen ugy meriek fel" (OL. Csoma cs. lt.).

porció. — 1599: „Akkoron Mindenik fel vegie el az eg rata *portioiath* es legien contenta Vele" (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 7. N. 5.).

porkoláb l. *darabot*.

postamester. — 1597: „tudni illik az minemw Controuersia wolt az Mararossj Jozsagh felől az Witezleó kende Thamas közóth egj felől, mas felől az Zakmarj *Postamester* Horwat Janos közóth" (OL. Kende cs. lt.).

preckel l. *megpreckel*.

preskribál 'előír, meghagy, parancsol'. — 1586: „melj dologbol En eo kegjelmeknk Nem Twdok *pre]scribalnō*, hżzem hogý az wristen olj okossagal Zerethe eo kegjelmeketh, hogj El Twggjak az Ideonek allapattja Zerý[n]th Jntezný az dolgoth" (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 6. N. 1.).

principális. — 1585: „ezť ugýa Nē Zewkseg wolph mondaný, merth Nem hattha wolph az Incausā Áttus az eo *principalissa* hogý azt mōgýa" (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 8. N. 7.).

propónál 'előterjeszt'. — 1585: „hanē Chýak kel, az Composiciot despwalný, Cum Mateo kende factā et quantū georgiū kende Conuenit, eo Ellenees walamýt kel thalalnį Mit *pro]ponallijō* Ember es azzal az Nouū Iudiciom mellet Appellalnį kel" (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 8. N. 7.).

proporción 'arány'. — 1599: „az parsok az feleol megh Jrth *proporcio* zereťth oztozanak" (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 7. N. 5.).

publikánszín 'rózsaszín'. — 1580: „Egý *Publikan Zin* Dúpla taphota Zoknia" (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 16. N. 39.).

purgamál. — 1557: „Jtem szabo miclosnal wagion hat szing *porgomon* postom" (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 22. N. 31.). — Vö. OklSz.

ragadomány 'ragadmány, zsákmány'. — 1586: „az mÿ kewes Jozagoth az wriстен eo zenth felsege Nekem Adoth, Ne legjen az Jstenthelen Embereknek *Ragadományok*” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 6. N. 1.). L. még *ahonnan* a.

recés. — 1580: „Harmadik feo keoteo Zold *reczes* aranúal es ezustúel keoteot”, „Egÿ *reczes* gallios g[lyolcs]”, „Ket *reczes* Varrot g---”; „keoteo *reczes* aran fonalbol” „Egÿ patiolath eleokeoteo ritka *reczes*” (Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 16. N. 39).

referál 'hivatalosan jelent'. — 1595: „hogj az mÿnemw wallokath hoz eleonkbe, azokat ereos hÿttel meg eskeowen, azoknak vallassÿtt Be wenneok, es hÿwen az mÿ hÿtwnk zerÿnth felsegednek *referallnok*” (OL. Gámán cs. lt. Rendezetlen).

regi 'öreg' vagy 'néhai?'. — 1573: „az Ew Orozsÿ Atthÿafÿaÿwal, Twdnÿ Jllÿk Az *Regÿ* Orozsÿ estwan Maradÿkÿwal” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 22. N. 42.).

rekvirál 'megkeres, megkérdez'. — 1576: „Mel' hazhelybenn Daroczÿ Seraphin Vramis Jussat pretendalta volna, es Filler peterth ez feleol *Requiralka Volna*” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 21. N. 18.).

rendtárs. — 1586: „Jeowendeobe az En posteritasimnak, azon Jo moddal wálo *Rend Tarthas* zerÿnth Twggjanak segitseggel lenÿ” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 6. N. 1.).

restaurál 'helyreállít, kitataroz'. — 1599: „Quarto hogh az minemeo fogathkozas mosthan az malomnak Gattiaban Vagiõ, azt a parsok prima occasione *restaurawan*, az mi haznoth az harom kerek hoz, annak haznawal emolumentomawal az parsok az feleol megh Jrth proporcio zerenth oztozanak” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 7. N. 5.).

retteg 'fél'. — 1583: „es fw kÿpê hogj ha az homonaj wrak w nagjsagok kozwl walamelik torujnÿel az wagj torwin kowl twlok el wene kÿtwl nem *retegek*, w kegjelmek ez en lewélênek, erejwel, wêhesik kezekhez es bÿrhasak zalogoswl” (OL. Kende cs. lt.).

retyke 'egy fajta hal'. — 1565: „az thoknak wÿzanak fontÿyatth fellÿeb Egÿ hal Aros se athassa d .4. penznel, az *Rettÿikenek* .3. penznel, pottÿkanak es harchÿanak keth keth penznel” (Debreceni Jk. 2: 54).

rosszalkodás 'egyenetlenkedés, veszekedés'. — 1597: „Az kowach Mesterek keozeott az Minemw *Rozszalkodas* volt az zena be hozas feleol, azt az Mesterek az tanach Elejben el ígazÿtasra wettwen, az tanach igj delibaralt feleole” (Debreceni Jk. 5: 293).

rózsás. — 1580: „Ehez eg homlok elo, Vont aranÿas *rozás* giongios”, „Giongos fekteo *rosas* feÿer gongel fÿzet” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 16. N. 39.).

safil 'zafir'. — 1563–4: „ez ezust mihilen [! = ezüst mú helyén, helyett] az petro azzon arua leananak eg aran gÿrút hagok kiben *safilÿ*” (OL. Kende cs. lt.). — Vö. NytudÉrt. 50. sz. 111.

saját. — 1573: „de ha az tewrwÿn mÿnket az szewleotwl el Jdegenÿtene az mÿ Jpÿtÿst rayta teottwnk es Wltettwnk azt mÿenknek es *Sajjatwnknak* mongÿwk” (OL. Mátyás cs. lt.). — L. még *ellenez*, 1573: *plántál* a.

sehó. — 1599: „soha in rerum Natura Ne legien zabad az Deregnieÿ el vezeth Malom helyen sem penegh *Sohwlth* Egÿebwth az Deregneÿ hatharban mas Molnoth Chÿnatlatnyok” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 7. N. 5.).

serlem 'testi megsértés'. — 1573: „mÿkoron az Wÿhely Janos zolgaÿat ferenchÿet meg fogtak wolt az wÿhely Gabor *serelmeÿrt*, annak Walchÿagaban atta wolt Wÿhely Sÿgmondnak Wÿhely Janos tÿzenket forÿnton az szeoleot” (OL. Mátyás cs. lt.).

serleg. — 1563–4: „az nag Aranas szelö *szellegh* pohart nekÿ hagiom az ket Aranazatlan *sellÿg* poharnak Egiket Erzebet leaniomnak hagiom” (OL. Kende cs. lt.).

sért l. *megsért*.

sír főnév. — 1586: l. *lakó föld* a.

skarlát. — 1580: „*eskalat* pozteo” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 16. N. 39.).

s óly a 'cipellő készítésére való?'. — 1557: „Egý o weres barsoný paplan *solija* barsoný az közepý” (OL. Kende cs. lt.).

statuál 'birtokba helyez'. — 1586: „Keomeoreobe mýkór *statuallā* Magamoth, Contradicalt kende Mathe Kende Marthō Es keolehjej gaspar” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 16. N. 55.).

s úly o s. — 1586: „En wagiok pars appellans Merth Ennekem leon az Warmegjen *suljos* Teorwjnýem” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 16. N. 55.) — L. még *megsúlyosít*.

s üld ő. — 1574: „neýg *szüldöt* sýpos Janosnak attam eg *suldöt* gýwre palnak attam” (OL. Kállay cs. lt.); 1578: „az diznokotis meg oztottuk Jutot abanis Egiknekis kilencz oreg, s eg *Suldo* az masiknakis anie” (OL. Kende cs. lt.).

szaporgat 'szaporít'. — 1586: „Es mýnden morham akar mý Newel Neweztessýk, azzonýo dolgos Anna azzoný Es felesegem Jrýný Christina kezeknel legjenek, s Jozagomnakjs Eok paranchiolljanak, smýnden Rendbelj majorsagoth Bjrýanak Es *Zaporgassak*” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 6. N. 1.). L. még *ahonnan a*.

szeglet. — 1581: „az Ewstol marat haz azarý anna azzonýnak Berzewjchej mjklusnenak Iwtot az fel zeltol valo *zogeletejg*” (OL. Kende cs. lt.).

szegődés 'szerződés, megállapodás'. — 1580 k.: „Ennekeleotte Jmmar Ezthen-deőuel, Daroczý Seraphin Vram Ennekem Nem Volth *szegődís* szerenth walo szolgam” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 27. N. 7.).

szék 'törvényszék'. — 1599: „ha hol penig ez üegezest fel bontanā, tehat azkorbeli Satthmar Varmeghej Vice Jspan mindgiarast ki íóhessen, *szekból*, Geólesbeól, Es Jozagombol minden marhamból az Vice Jspan igazat tehessen” (OL. Kende cs. lt.).

szentenciáz 'ítél'. — 1588: „az mý bünönk szerent az toruenj es minket halalra *sentencjazot*” (OL. Kende cs. lt.).

szer 'rész'. — 1592: „az vitezlo kolcheý kende Georg vram kirt uala fel az en *Zeremrol* es en alolam eg Zököt Jobagiot Sos Mathe Neueöt vgiā kolcheýt” (OL. Kende cs. lt.).

szerda. — 1576: „Ez leuel költ kölchiben vr Nap elót valo *szeradan* Anno 1576” (OL. Kölcsey cs. lt.).

szerencse. — 1586: „Ha penýgh az wristen az En felesegemeth Jrýný Christinath, az En holthom wthan annýe Idejgh Elthethý, hogý Ismeth ad secunda vota se transferret, *Zerenchjejh*, megh Nem kel Tarthozthathný” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 6. N. 1); 1589: „Hattam az en bizott uramott kis peteret az en felesegemnek mindenekbē gonduiselől migh az uristē *serenczett paranczol nek j*” (OL. Kende cs. lt.); 1594: „miert hogj Annok megh hajadon, minden Jeowedelmet Annoknak hajjom, hogj rea keolchek, az Vthan ha Isten *Zerenchett parancholl nek j* mindent ket fele ozzonak” (OL. Csoma cs. lt.).

szereit valamivel vagy *valakivel*. — 1586: „Mýrthogý az felseges wristen Engemeth mýnd fjw Es leanzo Gjermekjmmel *zeretheth*”, „Towaba mýnden Rendbelj morhamrol, az az, hazkeoz Morharol, Rwhakrol, Elesreol, Barmokrol, Jwhokrol, diznokrol, lowakrol, menesreol, keozeonseggel mýnden Jngo Marhamrol, walamelljekel az wristen Engemeth *Zeretheth*, Es az Ideobe Jelen leznek, Regestomtoh Chjnalljanak”, „hjem hogý az wristen olj okossagal *Zerethe* eo kegjelmeketh, hogj El Twggjak az Ideonek allapatja Zerý[n]th Jntezny az dolgoth” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 6. N. 1.).

szereit teszi valaminek. — 1594: „az mi Eostul marath iozagunk Egri neűó faluban ki Zatthmar varmegeben vagjó mas jdegen emberinknel voltanak zalaghaban mý zegeni allapattal liuin nem tuttúk az pinznek hol *zereth tennünk*” (OL. Kende cs. lt.).

szerez l. *elszerez*.

szín 'színű' l. *oroszlánszín, publikánszín, testszín*.

szorgalmatos 'sürgős, szorongató'. — 1573: „homokÿ estwan mÿ eleotewn kewn wallast hogÿ ew nÿmÿnemew nağ *szorgalmatos* zewkseghebe es megh fogatkozot ehsÿghÿbe . . .” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 21. N. 7.).

szuszék 'hombár'. — 1560: „Az Molnak dolgarol Ezth wegezthewk hogh az Molnarok mÿnd az azzon Rezere es Bwtkaj Laÿos Rezere hÿtthessek legÿenek, es keth *zuzkoth* [!] tharczanak” (OL. Dessewffy cs. margonyai ág lt.).

szüret. — 1582: „Ez Jeowendeo *zewrethen*, Egÿ hordo Borth, p[ro] fl 15” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 21. N. 34.); 1585: „a bortis ha Jsten el nem veszÿ az *Zuretjgh szwretkor* meg adgiuk kegnek” (OL. Kállay cs. lt.).

szürke. — 1599: „Jr kÿgd az en Vramnak az Men lw es az *zwrke* chÿko feleollis” (OL. Kállay cs. lt.).

talál. — 1590: „es az Jngo bingo Marharulis, kitt *w* maga *tanalt*, Mÿnekunk ygaszan kÿ Oztotta es megh Atta” (OL. Kende cs. lt.).

talp alja föld 'talpalatnyi föld'. — 1586: „Az az isten tÿgja soha egi *talp allja földet* kÿk Nem igiekeztem kÿk el ùenj uagi chiak ingien sem kÿuátá” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 52. N. 3.).

társ l. *polgártárs*.

társaság 'közösség, valamihez való köze valakinek'. — 1554: „Thowaba eztÿs vallom hogÿ sem az Thörök marhaiahoz sem az sidoehoz torkos Janosnak Ez meg mondot torkos ferenczne fianak semÿ *tarsasaga* Nÿnczen es sÿmÿ kozÿ Nem volt” (Debreceni Jk. 1: 527).

tartás l. *rendtartás*.

testszín. — 1580: „boglar raita *test Zin* Selemÿel” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 16. N. 39.).

tetszik. — 1564: „Mÿkoron Azÿrt teorwÿn tennÿ le wÿteonk wolna, *tethwek* ez Mÿ Nekeonk, hogÿ ez feleol Megh Mondoth Attÿaffÿak keozeoth, es kochÿs Janos keozeoth, bÿkesÿgeth Zerzenÿnk es wÿgeznÿnk” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 22. N. 22.).

tílt, tilal madik. — 1595: „Melljet lattwā Gamā Gÿeorgj eoÿs *tíltotta* Maczkassÿ ferenczet paranczolattal es Bÿrowall az szjgetreoll hogÿ ne ellÿe, de meg nem *tíllallmadott*, hanē szantotta kazalta, mostis haznatt veszÿ” (OL. Gámán cs. lt. Rendezetlen).

titulus l. *dekrétum*.

tornác. — 1591: l. *kamara a*.

továbbá. — 1592: „*Toabba* irz egÿ chedulachkatis, melben Jrod hogÿ nem akarz haladatlan lennÿ hozzank” (OL. Kende cs. lt.).

tő 'tőke, tuskó'. — 1577: „Az Erdeoth Azok az mÿ Jobbagÿnk Aggiak el, valaminth iob Arrō el Adhattiak, Az vtan penigh Az Erdeonek az *teoueth* keth fele ozzwk” (OL. Ibrányi cs. lt.).

tőbbi. — 1588: „Az *teobbít* a z o n s z ő l ő n e k hagiō felesegemnek es az keth leanianak” (OL. Csoma cs. lt.).

tökéll l. *eltökéll*.

tömlőc l. *bolttömlőc*.

tösgyökeres. — 1599: „az chycherÿ vram, az eo felöl megh Jrth Regÿ *Theos giwkeres* Molnokban es malom helÿekben, kÿn mosthan harom bokor keo es forgo malom kerek vagiō, . . .” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 7. N. 5.).

tündér családnévként. — 1575: „az Jobagioknak penig milothan newek. kaloczÿaÿ estwan, lukacz Estwan. *Tönder* peter” (OL. Kölceseÿ cs. lt.).

tündököl. — 1580: „Eg Selem paplan, kinek az keozepÿ viragos kiküel Zoldel Sargaüal *tündökleo* Masÿk koz paplan” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 16. N. 39.).

u g a r. — 1582: „Illÿen okal hogÿ Ez Ezhthendeobe njolcz *wgarath* Aggiõ daroczj Seraphin wrã komlosÿ Gasparnak oth az homokÿ feoldeõ” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 21. N. 34.).

ú r 'férj'. — 1570: „senki, se enmagã, se fiam, se *Vram*, es semminemõ Nemzetem belõle ki ne Vethesse es küldhesse” (Debreceni Jk. 3: 66).

u t c a. — 1580: „es egÿ gÿeomelcz kertbeol kÿ wacion Barat *vlczÿaban* wajda gabor kerte mellett Ismet Ban *vlczÿaban* a' patak mellet valo egÿ puzta helybeol” (OL. Gámán cs. lt. 35. cím. 22. sz.).

ü l t e t. — 1573: „de ha az tewrwÿn mÿnket az szewleotwl el Jdegenÿtene az mÿ Jpÿtÿst raÿta teottwnk es *Wltettwnk* azt mÿenknek es Saÿatwnknak mongÿwk”, „ha nem az szewleohez walo feoldben *wltetett* Wÿheliÿ sÿgmond. . .” (OL. Mándy cs. lt.).

ü n n e p. — 1578: „Az hold beli uetesek feleol teottÿwnk Jlien uegezeset, hog punkost *udnepebe* fogianak neg paraszt emberth es azok” (OL. Kende cs. lt.).

ü r m ö s b o r. — 1594: „Jsmet Reoty Orbannenak hatt keobleos *Jrmes borth* teolchenek” (OL. Csoma cs. lt.).

v a l d l 'közseg, falu'. — 1559: „egzer az *valal* rea eskette es Nem adhata 22 teleknel töbet”, „Jtem. Mate kouach hÿt szerint vallotta hog pogan görg meg eskõt az *valal* kÿzelitisibõl es az melet hÿtuel meg valot Jgazan kÿ attak az nÿlat” (OL. Kende cs. lt.).

v a s á r n a p. — 1568: „Remethe zenth pal Nap wthan walo *wosarnap*” (OL. Kende cs. lt.).

v a s a s 'vaskereskedõ'. — 1590: „De Emptione et Venditione ferri ex obsidib[us] Czetnek et alÿs Emanati delib[eratum] est: Hogy mikorõ az vas Baniakroll ky indulnak az *vasasok*” (Debreceni Jk. 4: 239).

v é g e t t névutó. — 1563: „Azert mastan az w folsege fõ kapitanatwl, az Nag: zaÿ ferentul zabadsaga Vagon ere hog zabadon mehet az yozag *Veget* melnek byzonsagara Attwk az mÿ pocetos lewelunket byzonsagul hog ez mÿ attankfya torekodhessek byzvast es batran V folsege elot is es az Sÿgetÿ fo kapitanal az nag: zrynÿ myklosnal, ez mÿ yozagwnk *weget*” (OL. Kende cs. lt.); 1580: „ez feõld *wegett* ennekeletõetis wolth az ket falwnak wetelkedese” (OL. Kende cs. lt.); 1593: „talaltham megÿ azen bizodalmas Vramoth, Czatho Demÿen Vramoth figeÿth, Vbrizen lakozoth neminemeo pinz *Vegeth*”, „es az mikoron en avagÿ maradekj m Zajath pinzunkuell es nem Valamÿ boszusag *Vegeth* es Nem mas pinzeuell megh Akariuk Valthanja”, „Jnsup[er] az Euictioth az felul megÿ Jrth Jobbagj *Vegeth*, Magamra es Maradekimra Vezem” (OL. Kende cs. lt.); 1594: „El ueottem az kegd leuelet, kiben ir kegd az Gaman Gÿeorgÿ es Fiat Ferencz vezekedések felõl az Barthakewÿttne iozaga *ueget*” (OL. Gámán cs. lt. Rendezetlen).

v é k a mint ñrmérték. — 1575: „Ennek birodalmaert es haznaert, es ez felõl meg Jrt vigezis zerint Adunk minden eztendõben, es eztendõnkint maiorsagunkbol, k w l c z e y *wikawal* tizenket *vika* buzat” (OL. Kõlsey cs. lt.); 1580 k.: „Tÿzenketh hordo Bor Tÿzenketh wereõ Dÿzno, es mÿnden hetre ket ket N y a l a b y *weka* Bwza” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 27. N. 7.).

v e r e m á s ó családnévként. — 1564: „Clementis *Veremaso* de Szikszo” (OL. Bugarin-Horváth cs. lt.).

v e r õ d i s z n ó. — 1580 k.: I. *véka* a.

v e r s e n g õ. — 1570: „Ved ki Vr Jstõ Mÿ közzwlunk az titkon es Niluan Valo irÿgsegett, es egÿmas ellen Valo giwlõsegett, es az *Versengõ* lelket” (Debreceni Jk. 3: 2).

v i l l o n g ó 'vítas, vita tárgyát képezõ'. — 1592: „De az maj az *wilongo* hatarban azoknak az rezj volna aûagy Jobbagioknak. kÿk az õ rezekrül meg nē adnak ez ioûo zent Filep es Jakab napiara az kölczseget. tahat annak az *wilongo* hatarnak fructÿssat es vsÿssat nē akaryã addig hadnÿ birnÿ Butkaj Lazlo azoknak. Mig az õ kölczseget le nē tezik” (OL. Desseswffy cs. margonyai ág. lt.).

virrasztó l. *darabont*.

viselő 'mindennapi, nem ünnepélyes alkalomra való'. — 1594: l. *paraszt* a. *viszós* 'viszálykodó'. — 1594: „ha az Wr Jsten eleotte, s teole magtalanul ez arnyék uilagbol engem ky uenne, ez en wjzzos es Jdegen atiamfiaitul ez en kychenyembe semmi haborgatasa ne lehessen” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 8. N. 81).

zafír l. *sajíl*.

zománkos. — 1580: „fejyer *Zomanczios* fekeotheo” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 16. N. 39.).

zákmany. — 1592: „Sem en Magam sē Zolgam sē iobagiom sē senkj hozam tartozo Sos Mathenak semmi morhaiaban *Sakmant* ne uessen es semmj morhaiához ne Niulion” (OL. Kende cs. lt.).

zsinóros. — 1580: „Egý hajtogatot galler. kez eleostúl kyk gongel *Zederýes* giongel, fejyer giongel fvwúe aran *Sinoros* az kötisek kik raita Vadnak ezüst fonal mellette” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 16. N. 39.). PAPP LÁSZLÓ

Szótörténeti adalékok

A nyelvészeti irodalomban szokásos rövidítéseken kívül ezeket használok:

- Bod: Hist. = Bod Péter: Az Isten vitézkező anyaszentegyháza . . . historiája. Basilea, 1760.
 Mikszáth: ÖM. = Mikszáth Kálmán Összes Művei. I.—. Bp., 1956—.
 MulBp. = A mulató Budapest. Szerkeszti LENKEI HENRIK. Főmunkatárs VELSZI BÁRD. Bp., 1896.

ándung 1895: Nyr. XXIV, 556. — 1872: „Nagyon valószínűtlen még. De én hiszem, hogy sikerül. *Ándungom* van” (Mikszáth: ÖM. XXVII, 108).

arabs 1800: EtSz. — 1760: „Görög országban éltenek a' hét hires böltsek, Efopus kit Lokmánának mondanak az *Arablok*, a' ki bölt meséző ember vólt” (Bod: Hist. 43). L. még *szimbolum* a.

asszír vö. ÉrtSz. — 1760: „elvitetvén az *Affiriufok* és Babiloniufok által a' fogságra, magoknak alkalmatofságot fzerzettek az életre” (Bod: Hist. 48).

attakíroz. — 1760: „A Garnízonból ki indulván, mikor márfutban volnánk meg-hozá egy kurir, hogy az ellenfélg *attakírozza* az előttünk való Fesztungot, azért a' több nép is előnkbe ki rukkolván, ávántsírozunk a' nagy corpus felé” (Bod: Hist. 10).

avanzsíroz 1808: EtSz. — 1741: „Ellenségre *avancierozni* annyit tesz, mint sebesen rajta hajtani, menni s véle megütközni” (Hadtörténelmi Közlemények. Új folyam. VI [1959.]/1, 157); 1760: l. *attakíroz* a.

avar 'Aware'. XIX. sz. e.: SzófSz. — 1760: „Az után Iréne a' negyedik Léo özvegye, ki vólt az *Avar*-Magyar Király leánya egyet értvén Adriánuffal a' Római Püfpökkel DCCLXXXVI-dik eftzendőben Nitzeába Kontziliomot gyűjtetett” (Bod: Hist. 293).

bosztón 'a keringőhöz hasonló tánc'. — 1896: „A tánczban Márknak félelemletes vetélytársa Fényes, aki nagy művészettel tánczolja a *bosztont*, ezt az ufajta kedves tánczot” (MulBp. 89).

brancs, *brans*. — 1873: „Lássá, ez más *brandzsú* [!] embernek semmi, de frónak szörnyű nagy baj, mert kedélye kihat műveire” (Mikszáth: ÖM. XXIV, 118).

breviárium 1915: EtSz. *bréviár* a. — 1760: „a' Papok is a' Sz. Irásnak tsak azokat a' réfzeit olvasták, | a' mellyek igy ki vóltanak szakafztatva s' Dominikáknak és

Epifitoláknak neveztek; a' több Könyveket pedig reftették meg olvasni. Ma ehez hasonlót a' *Breviarium*" (Bod: Hist. 282—3).

cintányér 1912: SzófSz. — 1896: I. *csinn-bumm* a.

ciszterci vö. ÉrtSz. — 1760: „Bernárd Klarévalli *Tzifertzi* Barát, a' ki fundált CLX Monasteriákat" (Bod: Hist. 351).

cupringer 1900: EtSz.—Vö.1897: „az öreg örmény asszony (Gergely mamája) éppen szolgálat fogadott a *Zubringereiből*" (Mikszáth: ÖM. IX, 176).

csinn-bumm. — 1896: „Hereinspazirt! Hereinspazirt! *Csin! Bum!*... Kiöltözködött cseh kikiáltó, czintányér és dobszó mellett csalogatta a »nadjérdemü gezondé«-et a Carlé-féle orfeumba" (MulBp. 297).

dák 1847: EtSz. — 1760: „Tertullianus iráfából úgy látzik, hogy volt már [kereszténység] a' Sarmatáknál, *Dákufoknál*, *Stzitáknál*" (Bod: Hist. 96).

diakonissza XIX. sz. v.: EtSz. — 1760: „[az őskeresztényeknél] az egyben gyűlésnek titkosnak kellett lenni; hanem a' Gyülekezettől arra rendeltetett szolgák s' *Diakonilsák* tettek erre hirt a' hiveknek" (Bod: Hist. 117).

doktor 'egyetemi cím'. — 1760: „Itt kezdődött... a' *Doktori* Grádus, a' melly méltólagot adott a' tanulóknak" (Bod: Hist. 360).

dominikánus 1816: EtSz. — 1760: „Fel állították... a' tévelygők után való szorgalmas Visgálódást, Tribunal Inquisitionis, a' mellyet talált Dominikus a' *Dominikánus* Barátok szerzőjök", „a' Barátok mondatnak *Dominikanusoknak*" (Bod: Hist. 364, 368).

ferblizik. — 1879: „tizenöt percentes pénzzel *ferbliznek*" (Mikszáth: ÖM. XXX, 141).

fínn 1803: SzófSz. — 1760: „A *Finusokat* Eric az Sűvetzek Királyok meghódoltatta s' a' Kerefztyénfégre kénfzerítette" (Bod: Hist. 347).

garniszálló. — Vö. 1896: „leszámitva néhány jelentéktelen *hotel garnit*, csak dicséretet mondhatunk a budapesti szállodákról" (MulBp. 326).

garnizon 1816: EtSz. — 1760: I. *attaktroz* a.

garzonlakás 1917: EtSz. *garszon* a. — 1896: „a Gondinet híres Brichanteauja... számtalan példányokban él itt Budapesten is, a csinos, földszintes *garçon lakásokban*" (MulBp. 10).

generális 'valamely férfi szerzetesrendnek rendszerint Rómában székelő feje.' — 1760: „a' Frantziskánusoknak volt *Generálisok*" (Bod: Hist. 373).

gigerli 1900: LUMTZER—MELICH, DOLw. 115. — 1896: „A danzór, a foglalkozásszerű dandy — a bécsi mosónéknak nálunk is favorizált nyelvén: *gigerli* — tulajdonképpen a jóízlésű, de ideges társadalomnak helotája és bünbakja" (Herczeg Ferenc: MulBp. 148).

girigaré vö. ÉrtSz. — 1870: „A sors a Bende Gyula bőrébe bűjt és olyan *giri gáré* osztogat, hogy mindég odavesz a »visim«" (Mikszáth: ÖM. XXIV, 22).

gukker. — 1879: „El is küldtem annak az újságkotyvasztónak a jó fehér *gukkeremet* a tizedik páholyba" (Mikszáth: ÖM. XXX, 177); 1896: „végig *gukkerezi* a nézőteret" (MulBp. 9).

huj, huj, hajrá! vö. ÉrtSz. *hajrá, huj!* és *huj-huj* a. — 1905: „a kereszt-fiam felugrott a kormány mellől és új diákdívat szerint háromszoros *huj-huj-hajrát* kiáltott" (Herczeg Ferenc Munkái. Gyűjteményes díszkiadás VI [1925.], 87).

humbug. — 1896: „Tisztesség és *humbug*, munka és parasztfogás, feslettség és templom, csapszék és nagyszálló, palota és viskó, művészet és handabanda... — ime a Kerepesi-út pillanatnyi felvételben" (MulBp. 43).

huszita vö. ÉrtSz. — 1760: „két rézre hafadtanak vala ezek | az *Husiták* vagy Tsehek" (Bod: Hist. 389—90). Vö. NySz. *huszt* a.

indus vö. ÉrtSz. — 1760: „Következtenek tsak hamar az Egyiptiufok, *Indufok*, Perfák, Szeretsenek, Örmények, Stzitták, Sarmaták nyelvekre való Fordítások“ (Bod: Hist. 97).

kabala 'zsidó misztikus tan, titkos tudomány'. — 1760: „Erre igen tágas ut volt a' Sidóknak *Kabbalájok*, vagy titkos értelemben való magyarázások az ő értelmeknek“ (Bod: Hist. 129).

kalábrász vö. ÉrtSz. *kaláber* a. — 1872: „a világ minden hivatalánál többet ér egy kis vasárnap délutáni *kalábrász*“ (Mikszáth: ÖM. XXVII, 102).

kám 'kán' 1789: NySz. — 1760: „Támadott ez időben amaz igen híres Gingiskám, Tatárok *Kámja*, az Mongalok Nemzetekből“ (Bod: Hist. 348).

kánkán. — 1871: „nem hitte el saját emlékező tehetségének sem, hogy ez a szép »istenasszony« *cancan»-t* szokott azelőtt táncolni“ (Mikszáth: ÖM. XXVII, 17); 1896: „a *kánkánt* őrcjöngve tánczolt franczia“ (MulBp. 21).

kapuciner vö. ÉrtSz. — 1896: „letelepedik az üres asztalok egyikéhez egy idegen alak és a pinczér: *kapuciner?* kérdésre tagadólag rázva fejét, kimondja az első: — Kávét habbal!“ (MulBp. 313).

kapucinus vö. ÉrtSz. — 1760: „A *Kapuzinufokat* szerette Mattéus de Bafi . . . Igy neveztetnek a' Caputiumról, Kaputról, mellyet Sz. Ferentz vífelt volna“ (Bod: Hist. 409).

karikázik 'kerékpározik'. — 1896: „hadd álljon itt Pállya Czelesztin neve, a ki egyszer télviz idején *elkarikázott* hazulról és 10 nap mulva tért vissza. Akkor is csak azért, mert a biziklije elromlott“ (MulBp. 89).

karmelita. — 1760: „Almerik az Antiokiai Pátriárka a' Kármel hegyén elterjedett Remetékét egybe gyujtotta s' MCLX-dik éfzt. azt a' fzerzetet fel állította; melly a' Kármel hegyéről *Kármelitanak* nevezi magát“, „A *Kármeliták* is két részre hafadtanak“ (Bod: Hist. 354, 409).

kókler vö. ÉrtSz. — 1877. „éppen az ő [= a rendőr] szakmájához tartozó dolog annak az eldöntése, ki a nagyobb *gaukler*, a muszka cár-e, vagy a burkus császár?“ (Mikszáth: ÖM. XXIX. 158).

konyak vö. ÉrtSz. — 1896: „a kávéház külön|böző részein elhelyezett buffet-ek nimfái pezsgóvel, vagy *cognakkal* kedveskednek“ (MulBp. 300—1).

krigli vö. ÉrtSz. — 1877: „Az ilyeneknél még csak az olyan sörívó gyalázatosabb, ki a »*krigli*« habját lefújva, egy kortyra nyeli le az egészet“ (Mikszáth: ÖM. XXIX, 71).

kripta vö. ÉrtSz. — 1760: „Egybe gyűltenek [az őskeresztények] az Isteni tífzetele, még akkor moftani forma Templomok nem lévén, a' magános embereknek házaikba, *Kriptákba*, barlangokba, pintzékbe; s' a' hová lehetett“ (Bod: Hist. 116).

kuplé vö. ÉrtSz. — 1896: „A *kuplé* elcsépett, de annál virulóbb volt a helyiség tulajdonosnője“ (MulBp. 299).

KISS LAJOS

(Folytatjuk.)

Nyugat-magyarországi szótörténeti adalékok

Az alábbi összeállításban egyetlen ismeretlen rövidítést használok: ComMed. = Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica. Ennek harmadik, 1965. évi pótkötetében (Supplementum) IVÁNYI BÉLA „Adatok a körmendi levéltárból a pestis XVI—XVII. századi történetéhez (1510—1692)“ című forrásközlése (5—230) tartalmazza az itt közölt adatok egy részét. A rövidítés utáni számok e pótkötet lapszámait jelzik.

ájer. — 1639: „Itt Istennek hála io *aier* kezdet szolgálni“, „itt io *aer* szolgáltatik“ (ComMed. 127), 1644: „mi Várhoz valók mind egészséges *Ayerben* volnánk“ (i. h. 131).

anglus. — 1656: „Olaszországban . . . halnak az Pestisben . . . Közikben pedigh az *franczyák* és *anglusok* hozták” (i. h. 197).

bakacsin. — Eddig ismert legrégebb előfordulása 1424-ből való (SzófSz.). Előfordul azonban már abban az év nélkül, Fülöp és Jakab apostolok napján (május 1.) keltezett levélkében is, amelyet Garai Miklós (I.) nádor fia, János (IV.) 32 aranyforint kíséretében Pápáról küld *magistro Petro dicto Zakalos*, Kőszeg város bírájának, hogy részére fekete bakacsint, 12 rőf fekete cendelyt és 24 rőf jó fekete posztót vásároljon: „Ecce mittimus vobis quattuor aureos, pro quibus ematis nobis *pakachyn nigri coloris* . . .” (SoprOkl. II/6, 12). HÁZI JENŐ az utóbb Sopron város levéltárába került levélkét 1392–1408-ból keltezi, mert Garai János és bátyja, Miklós (II.) Zsigmond királytól 1392. március 10-én nyerik el más birtokokért cserébe többek között Kőszeget is (ZsigmOkl. I, 265, 268, 271, 282, 333), s mert az említett kőszegi bírót azzal a Székeles Péterrel azonosítja, aki 1408-tól kezdve volt Sopron polgármestere. Ennek az azonosításnak az idézett névalak nem akadály, mert Székeles Péter családnévének ilyen változata Borbála királyné egyik 1417. évi oklevelében is előfordul (SoprOkl. I/2, 126). Csakhogy Székeles Péter már 1402. április 28-án a soproni tanács tagja (i. h. I/1, 272), tehát az április 24-i tisztújítást megelőzően, legkésőbb 1400-ban vagy 1401-ben került Sopronba, ahol az 1400-ban elhalt Lukács fia Kálmán magyar nemes házát szerezte meg (ZsigmOkl. II/1, 330; SoprOkl. II/2, 368, 408, 410, II/1, 39, II/6, 140). A levélke tehát 1400 előtt kelt, még akkor is, ha az említett két személy azonossága fennáll. — A keltezésre nézve nem döntő, hogy a két Garai testvér mikor nyerte el Kőszeget, mert Zsigmond közeli híveiként 1392 előtt is kapcsolatba kerülhettek Vas vármegyével, amely az 1386. évi május 12-i győri egyezség óta Zsigmondnak volt lekötve. Fontosabb, hogy Garai János Kőszeg bírájától fekete bakacsint, fekete cendelyt és fekete posztót kér, ami arra mutat, hogy mindez ravatalozáshoz kellett. E tekintetben csak Garai Miklós nádor temetése jöhet számításba. Az 1385. december 31-én magyar királlyá koronázott II. (Kis) Károly ellen Garai Miklós volt (1375–1385.) nádor 1386. február 7-én Visegrádon merényletet hajtatott végre, amelybe az új király február 24-én belehalt. Az ügyvezetett nápolyi párthoz tartozó délvidéki urak lázadása miatt I. Lajos király özvegye, Erzsébet és leánya, a tizenhat éves Mária királynő a Garai-párt főbb tagjainak, köztük Garai Miklós-nak és két fiának kíséretében 1386 nyarán Horvátországba indult. Gara és Diakovár közt (Verőce vm.) Horváthy Pál zágrábi püspök (ő hívta be Károlyt az országba) testvére és a vránai perjel embereikkel megtámadták őket, a volt nádornak fejét vették, és ezt a zágrábi püspökkel Margit nápolyi királynénak, Károly özvegyének küldték el. Az uralkodónok, valamint a két Garai fiú a délvidéki urak fogságába került. Erzsébet királynét Novigrád várában (Belovár-Körös vm.) leánya szemeláttára 1387 januárjában megfojtották. Mária királynő Velence közbelépésére 1387. június 4-én szabadult. A Garai fiúk már előbb szabadok voltak, mert Margit nápolyi királyné férjének halálát a zágrábi püspöktől csak 1387 áprilisán a k á s o d i k f e l é b e n tudta meg, s így Garai Miklós nádor fiaian már nem tudott bosszút állni (MÁRKI, Mária, Magyarország királynéja 87–136; WERTNER: Száz. 1897: 902). Május 1-én tehát Garai János intézkedhetett apjának méltó temetése felől, annál is inkább, mert bátyja, az alig húsz éves Miklós ekkor már a március 31-én megkoronázott Zsigmond király által kinevezett macsósi bán s a délvidéki hadjárat egyik hőse volt (HÓMAN—SZEKŰ, MTört. II,² 332). A levélke s vele *bakacsin* szavunk eddig ismert legrégebb adata tehát 1387. május 1-ről való. Ezzel teljes összhangban áll a levélke intitulációja: „Johannes de Gara, filius palatini”. 1391-től kezdődően ugyanis Garai János már mint *magister* szerepel (ZsigmOkl. I, 210, 412, 554, 558, 687, II/1, 440, 452).

Dóra. — 1555: „mulierem Kospot *Dora* et unam ancillam . . .” (ComMed. 104).

érsek. — E szavunk *ersik* változatát KNIEZSA (SzlJsz. 632) 1897-ből, Heves vármegyéből közli. Viszont 1415-ben (!) Bogáti András Vas megyei nemes, a győri püspök rákosi (Sopron vm.) várnagya Rákosról küldött német nyelvű levelében kéri a soproni tanácsot, adjanak neki bizonyáglevelet arról, hogyan fogta el a soproni kereskedőket fosztogató Niezky Benedek Sopron megyei nemest és rokonát, ami miatt „vom *Ertschig* vnd vom hofmaister, seinem pruder” zaklatásnak van kitéve (SoprOkl. I/2, 101). A királyi udvarmester (*hofmaister*) ekkor Kanizsai István volt, testvére, Kanizsai János pedig az esztergomi érsek. Az *Ertschig* adat szóvégi *g*-je *k*-nak olvasandó.

francia. — Vö. *anglus*.

grasszál. — 1635: „hogi pestis koztok *grassált*” (ComMed. 124); 1645: „jobban *grassál* masstt az pesttis” (i. h. 149); 1646: „Az Pestis . . . igen kezdet *grassálny*” (i. h. 164). Vö. még 1575: „Dicunt hic pestem *grassari*” (i. h. 108); 1645: „die laidige Seuch *grassiert*” (i. h. 147).

grasszálds. — 1644: „Az mi Rohoneczon az pestis *grassdlásdt* ileti . . .” (i. h. 142); 1646: „mint azon által jobban végére megiek az pestisnek *grassdlása* miben legien” (i. h. 164).

kukta. — 1655: „az el mult napokban Szakács István egj *kuchtát* fogadot Ányos Péter uram számára”; „Az *kukta* inaszt én mingiárt ki üzetem az Várbull” (i. h. 179).

pestis. — 1568: „az *pestys* kezdett vala bennwnkett rettegetny” (i. h. 106).

regnál. — 1571: „Posonban igen *regnál* az pestis” (i. h. 108); 1615: „az Pestis *regnalni* kezdett” (i. h. 115).

tislér. — 1645: „a Varban, ott ahol a *Tislérek* munkálódtak” (i. h. 148).

MOLLAY KÁROLY

NYELVJÁRÁSOK

Az *ö*-zés állapota a rábaközi Mihályiban

I. A) Nyelvjárásaink hangtani jelenségei közül az *ö*-zésről kevés leírásunk van. Ennek ellenére az *ö*-ző nyelvjárások e jelenségét, a jelenség eredetét és elterjedtségét is jól ismerjük (vö.: BÁRCZI, Htört.² 46, 60; BENKŐ, Nyjtört. 88; KÁLMÁN, Nyelvj. 39). A nem *ö*-ző nyelvjárások *ö*-zéséről viszont vajmi keveset tudunk. Ennek legfőbb oka az, hogy mindmáig nincs illabialisabb jellegű nyelvjárási típus *ö*-zést bemutató leírásunk: a köz- és irodalmi nyelvénél alig valamivel erősebb fokú *ö*-zés ugyanis nem fő jellemzője ezen nyelvjárástípusoknak, ezért részesült e jelenségük kevesebb figyelemben. Jelen tanulmányomban egy alapvetően illabialis nyelvjárás, a rábaközi Mihályi *ö*-zését dolgoztam fel (megjegyzem, hogy a közelebbi környék: Kisfalud, Vadosfa, Gyóró, Cirák, Vica, Beled, Magyarkeresztúr községek *ö*-zése megegyezik a mihályiéval). Annál is inkább megokoltnak tartottam ezt, mert a rábaközi *ö*-zésről a nyelvatlasz-gyűjtés alapján sem alkothatunk pontos képet (vö. VÉGH: MNy. LIII, 287). — A kérdőívek anyagát az ÉrtSz. alapján állítottam össze. A szójegyzékbe — teljességre törekedve — csak a szociális érvényű szavakat vettem fel. Besoroltam a Mihályiból és környékéről közzétett és saját kéziratosságyűjtésem ide vonatkozó anyagát is. A gyűjtést aktív és passzív módszerrel végeztem.

B) Tanulmányomban feldolgoztam az *ö* mindenféle használatát, minden más hang rovására való gyarapodását. Együtt tárgyalok történetileg különböző kategóriákat: labialis *ö*-zést (*vödör, pör*), nyílt *ö*-zést (*förönnyi, hővelk*) stb. Az anyag elrendezésében viszont történeti szempontot is érvényesítetek: adat-csoportosításom ezért különbözik az

eddig *ö-ző* leírásokétól. Az „összetett” szempont (PAIS: MNyTK. 78. sz. 20) nyelvjárási hangtani leírásokban kívánatos és sokat vitatott (l. pl.: PÉTER LÁSZLÓ: MNyj. I, 118—9; SZATHMÁRI: PaisEml. 476—7; stb.) alkalmazásával ugyanis differenciáltabban vizsgálhatjuk a nyelvi valóságot: a szinkrón anyag elrendezésével egyszersmind kialakulásának útjára is utalunk. A mai nyelvállapot ismeretében többet mondhatunk a nyelvjárás *ö-zésének* múltjáról is.¹ DEME föltevését (NyAtl. 109), E. ABAFFY történeti anyagon nyugvó megállapításait a rábaközi *ö-zés* eredetéről (Sopron megye nyelve a XVI. században 149) mai adataink is igazolják: az *l* előtti *ö-zés* és a labialis mássalhangzók hatására alakult ki az *ö-zés* hangsúlyos helyzetben, a *z* szavak felé innen terjedt illeszkedés hasonlóan. A ma hangsúlyos helyzetben *ö-ző* szavak zöme ugyan (88-ból 56) *l* és labialis mássalhangzók hatására *ö-ző*. Kisebb részük az *r* és a nasalisok asszimiláló hatását mutatja. Sok, ma *ö-ző* szóban többféle indukáló hatás együttes eredményét kell látnunk: *bömhec* (*b* és *m*), *gyöplü*, *lepödű*, *bötü*, *pöngű*, *pözsgű* (*p*, *b* és hátraható hasonulás, mint például a *juóüzü*, *üdü* stb. szavakban; vö. BERRÁR: MNy. LVII, 32), *pöndörödik* (*p* és *n*) stb. Van talán némi szerepe az *ö-zésben* nyelvesztéikai szempontoknak is: a nyelvjárás a köznyelvi *ë* ~ *ö* párok közül — az illabialisok túlsúlyát csökkentendő — csak a labialisokat használja. Hogy nyelvjáráskeverdéssel mennyiben számolhatunk — mert minden bizonynal számolnunk kell vele (vö.: BÁRCZI: NyIrK. III, 26; E. ABAFFY i. m. 207—10) —, azt nyelvjárásaink történetének pontosabb ismerete nélkül egyelőre még nem tudjuk.

2. A) Az *ö-zés* esetei.¹

1. Hangsúlyos helyzet — asszociatív:

- a) Az *l* hatására: *föl*, *föl*-, *fölhű*-, *fölleg*, *fölösleg*, *köll*, *köllemes*, *kölletlen*, *ölig*, *öligül*.
 b) Labialis mássalhangzók hatására:² *böcüllik*, *böcs*, *böcsület*, *böcsméről*, *bögy*, *bömhec*, *börzül*, *Böske*, *böstörög*, *bötü*, *csöbör*, *csöpörödik*, *csöpp*, *föcske*, *föcskendéz*, *föcsög*, *föd*, *födöz*, *fönn*, *förgeteg*, *förtelém*, *föst*, *gyöp*, *gyöplü*, *pöckül*, *pöcök*, *pöcs*, *pöcsiet*, *pödör*, *pöndölös*, *pöndörödik*, *pör*, *pördül*, *pörgye*, *pörnye*, *pörög*, *pörsöl*, *pörszül*, *pötty*, *pöttyög*, *pözsgű*, *söpör*, *söprü*, *töpörtyü*, *vödör*, *vörös*, *vörsön*.

a) Egyéb (*r*, nasalisok): *csöcs*, *csönd*, *csöng*, *csöngű*, *csördött*, *csörfös*, *csörge*, *förénny*, *görisin*, *görhes*, *görhök*, *Örse*, *Örzsike*, *ösmer*, *öspörös*, *ösztoke*, *sör*, *sörin*, *sörte*, *Sörtil* (szn.), *sötít*, *szög* 'angulus', *szögletés*, *tömsérdék*, *zsömlé*.

2. Hangsúlytalan helyzet — illeszkedéses hasonulás:

a) Szavak hangsúlytalan szótagjában: *csöbör*, *jövödelém*, *kötöcül* 'kötöget, kötöget', *mögött*, *ölgendű*, *ölgenn*, *üöröz*, *össző*, *röngön*, *szükönn* 'szüken'.

b) Szuffixumok előtt: ugyanúgy, mint a köz- és irodalmi nyelvben, tehát csak megelőző palatalis labialis szótag után fordul elő *ö* kötőhang. Például: *lökök*, *öntöm*, *lököd*, *ökrös*, *vödörök*, *börzöget*, *csöpörödik* stb. Megjegyzendő, hogy a dunántúli regionális köznyelvi *-(ë)l* gyakorító képzős igék kötőhangzója (*énékél*, *reteszél*, *versél*) a rábaközi nyelvjárásban az *l* hatására zártabbá válik és labialis lesz (*inékül*, *reteszül*, *versül*), az *l* kiesésével pedig megnyílik (*inékűsz*, *reteszűnek*, *versűhet*). Az ily módon létrejött labialis szótagokhoz természetesen labialis kötőhangzók és szuffixumok járulnak: *reteszülök*, *keresztülöd*, *versűvö*, *inékűnő* stb.

c) Szuffixumokban: Képzőkben: Igeképzők: *-dögüél*: *üdögüél*; *-dökül*: *tündökül*; *-dös*: *lödös*; *-döz*: *lüdöz*; *-köd*: *köpköd*, *dühösködik*; *-köz*: *törüközik*; *-lködik* ~ *üdködik*: *erüdködik*; *-lög*: *hömbölög*; *-öd*: *gyöpösödik*; *-öng*: *dülöng*; *-öz*: *költözik*; *-rög*:

¹ ZSIRAI MIKLÓSNAK „A rábaközi nyelvjárás magánhangzóinak zártsági viszonyaihoz” című, nyomtatásban meg nem jelent dolgozatát (vö. TRÓCSÁNYI: MNy. XXXIV, 262) nem találtam a ZSIRAI-hagyatékban, így nem használhattam fel.

² A megelőző és követő labialis mássalhangzó egyaránt indukálhat.

diübörög. Névszóképzők: *-önc: küldönc; -szöri: töpszöri; -szörös: öccörös*; (határozói igenév) *-vö: földvö*. — Jeleekben: a felszólító mód jele megelőző palatalis labialis után *-nö: löknö, söpörnö*. — Ragokban: Ige: a jelentő mód múlt idő és felszólító mód egyes szám 3. személyű tárgyas személyrag *-ö: löktö, löktyö; inékkütö, kérésztüllö*; *-tök* (többes szám 2. személyű alanyi személyrag): *inékkütök, gyüttök*; Névszó: *-hö: fűthö*; *-ö* (egyes szám 3. személyű birtokos személyrag): *ökrö, tükrö; -ök* (többes szám 3. személyű birtokos személyrag): *vödörgyök, ökörgyök, tújök*; *-ször: elősször*; *-tök* (többes szám 2. személyű birtokos személyrag): *vödörtök, tútök*.

d) Hangsúlytalan helyzet — *l* hatására: Tőszavakban: *köccölle, sindölöz* (de: *sindűö*), *tengöl* (~ *tengűö*). — Szuffixumok előtt: az egyes szám 2. személyű, megelőző illabialis palatalis szótaghoz járuló alanyi személyrag *-l* (*keresél*) előtti kötőhang *ö* (a dunántúli regionális köznyelvben *ë*): *széřzöl, teccöl, keresöl, nyesöl* (*széřzűö, teccűö* stb.).

B) Összefoglalva: Mihályi a gyengén *ö-zö* nyelvjárások közé tartozik. A hangsúlyos helyzetű *ö-zés* alig erősebb fokú a köz- és irodalmi nyelvinél. A köznyelvi *ë ~ ö* párok közül csak a labialisokat használják. Hangsúlytalan helyzetben illeszkedéses hasonulású *ö-zés* van, valamivel nagyobb fokú a köz- és irodalmi nyelvinél. A többletet a *-vö, -nö, -ö* igei és birtokos személyrag eredményezi, továbbá az *l* labializáló (hangsúlyos-hangsúlytalan helyzetben egyaránt) hatása következtében létrejövő labialis szótagokat követő *ö* kötőhangzók és *ö-s* szuffixumok. A *tött, vött, lött*-féle alakok ismeretlenek. Köz- és irodalmi nyelvi hatásra a fiatalabbak nyelvében tapasztalható bizonyos fokú ingadozás (*jövödelém ~ jövedelém*).

3. A) Az *ö-zés* esetei.

1. Függetlenül:

a) Hangsúlyos helyzetben: *bécce, bëlga, Bëlgrád, bëzin, bërázdo, bërék, bërétva, Bërlin, bërnáthëgyi, bërrëg, bëton, bëtyár, bëzzëg, brëkuscz, brënyusz, cëkk, cëkkër, cëlëbrál, cëlla, cëlofán, cëmënt, Cënk, cëntër, cënti, cëntrifuga, cëzor, cët, cëtli, csëkk, csër, csërrëg, csërvëнка, csëszik, csësztet, csëttëg, csëtten, dëjác, dëbëlla, dëci, dëduós, dëfëkt, dëgënrëdtt, dëka, dëkkul, dëlgëciúö, dëlfín, dëlta, dëmaguóö, dëmokrácia, dëpuó, dëportál, dërtik, dërëkas, dërogál, dërvís, dëszka, dëtëktiv, dëtëktoros, dëttuó, dëviza, dëvizson, -ë (kérdőszócška), ëb, ëgál, ëgrëciérosztat, ëgzuótikus, ëggy, ëgyed* (de: *Egyëd* hn.), *ëggyel, ëgyiën, ëgyenës, ëgyetëm, ëggyezik, ëjj, ëjha, ëkhuós, ëkklëzsia, ëkrazit, ëkszpört, ëlëfánt, ëlëgás, ëlëktromos, ëlëvátër, ëmblëma, ëmbrüüö, ëmëntáli, ëmigrál, ënërgia, ënërvátër, ëstráng, ëszik, ësszëcia, ëszkabál, ëszkimuó, ëszterga, ësztergya, ësztër, ëtërnit, ëtet, ëtikëtt, ëtyëlëpëtyëlë, ëuruópa, ëvangiëlikus, ëkszpëdiciúö, ëkszpört, ëkszprëssz, fëdd, fëgyelëm, fëgyec, fërtál, fëss, fësztvál, flëgma, flëkk, flëkkën, gëlëszta, gërëcstër, gënëráciúö, gënërális, gënërátor, gëngsztër, gëriëb, gërenda, gërzëd, gërëc, gërmán, gëstápuó, gësztus, gëttuó, glëccsër, glëdic (tüske), gyëhënna, hëcc, hëgy, hëktár, hëktuó, hëlikoptër, hërdál, hëring, hërkuópátër, hërkulës, hërmëlin, hërnüüö, hërtelen, hërvad, hëss, hëtyke, hëtytëg, jëzsuíta, këcs, këgy, këkk, këksz, kënguru, kënyier, kërámia, kërészt, këtyëg, krëdëc, krëpp, krëtiën, lë* (határozószó és igekötő), *lëándër, lëán, lëcsuó, lëdtër, lëhet, lëltár, lënn, lënnü, Lënti* (hn.), *lëpra, lëvëndula, mëccs, mëddália, mëduza, mëg, mëgy, mëgye, mëggy, mëlák, mëlasz, mëluós, mëllen, mëllik, mëmuória, mëndërgüös (mënkü), mënëddzser, mëstruál, mënta, mënza, mëny, mënnyegzűö, mënyiet, mënny, mëüö, mëssiás, mëtëor, mëz, mëzsgye, në* (tiltószó), *nëbuluó, nëgativ, nëgyed, nëktár, nëm* 1. tagadószó, 2. fn., *nëmës, pëcáz, pëciër, pëkk, pëdaguógus, pëddl, pëdús, pëdikiür, pëddz, pëlënka, pëlëngiër, pëlva, pëmzli, pënge, pënyva, pënicilin, pëpita, përc, përfëkt, përgamën, përnahájder, përon, përonoszpuóra, përszuóna, përtli, përtu, përvërz, përzsa, pësztergiël, pësztonka, pëtünija, plëcsni, plëtyka, përciz, pëzëntül, pëzsbítër, rëagál, rëakciúö, rëál, rëbëlliúö, rëcsëg, rëflëktor, rëflëksz, rëform, rëggel, rëgimënt, rëgula, rëhabilitál, rëked, rëkesz, rëklám, rëkontra, rëkord, rëkvírál, rënd, rëng, rëngeteg, rëpërdál, rëst, rësti, rëszket, rëszkiëroz, rëszort, rëszt, rëtërdát, rëttëg, rëtur, rëuma, rëvërenda, rëvërzális, rëvölvër, rëzëda, rëzëg, rëzsim, rësuó,*

ső, sőtül, sēm, sēmlegēs, sēnki, sērcég, sērcli, sērif, sēzlon, stēndrián, spēkulál, spēnuót, stēldzsi, szēcška, szēd, szēdēr, szēg (fn.), Szēged, szēgin, szēkál, szēkrín, szēkta, szēkunda, szēléktál, szēlid, szēlindēk, szēm, szēmíndrijum, szēmle, szēnátor, szēndvics, szēnzáciúó, szēpēra, szēr, szērda, szērēcsēn, szērēndád, szērērcse, szērín, szērēz, szērínt, szērkeszt, szērpnēntín, szērúdl, szērvíz, szēzon, szvētter, tē, tējja, tēknika, tēdēum, tēnnap, tēhát, tēksztíl, tēlēfon, tēmpēramēntum, tēnisz, tēolúógus, tērasz, tērátó, tērc, Tēri, tērmosz, tērpēntín, tērror, tēstámēntom, tēsz, tētanusz, tētel, trēff, trēhán, Trēszka, vēgyēs, vēkkēr, vēlla, vēranda, vēr'bunkos, vērrad, vēs, zēbra, zēgzug, zēllēr, zēndül, zēsni, zēs'n'éroz.

b) Hangsúlytalan helyzetben: abēsszin, ádvēnt, afēktál, agrēssziúó, ájjēr, akcēntus, Amērika, ámēn, anēgdúóta, annēktál, antēnna, apēllál, árēnda, aszisztēs, atēista, atyamēntom, bakēlit, baktēr, balēk, balērína, balētt, bankētt, bazēdov, bijjēg, Belēd hn. (de: beled), Benedēk, bērēk, b'érēc, bírēs, bēzzēg, bibērke, bicēg, bikē, bitumēn, blankētta, bokszer, bol-sévík, brēkēg, brácsész, brikētt, bugyēlláris, bunkēr, buzérál, cēkkēr, cēmēnt, cētēr, cigarátta, ciklámēn, cilíndēr, címēr, cinēge, cinúóbēr, cíudadēlla, citēra, culágēr, cvidēr, cvikkēr, csemēge, csemēte, cserēsnyē, csērvenka, csibertēskēdik, csicsēdli, csepērke, császkēra, dajjēr, dēbēlla, Debrecēn, decembēr, didēlget, dēfēkt, dejszēn (de hiszēn), dílcēg, dēlégáciúó, Diēnēs, dērēkas, dētēktív, díréktív, díszidēs, dokumēntum, donyésztl, drukkēr, dzsēntri, dzsész, dzsungél, idén, idēs, Eadvē (de: éadvē az észik határozói igeneve), Égēr, 'égēr, égrēc'éroztat, Egyéd (de: egyed), égyenēs, égyetēm, ehēs, ekē, éléfánt, élégás, élēktromos, embēr, imēlég, inēk, énérģia, epē, epēr, iérdēm, iérēm, írēccsigi, iérēz, 'iársēk, ésszēcia, észterģa, észterģya, Észter, iétēr, étērnit, étikētt, étýlēpetyélē, ezēr, farizéus, farmēr, fatēr, fattēr, fajēkas, feketē, felekēzet, fírēg, fiákkēr, flanēl, flasztēr, flēkkēn, fotēl, frátēr, fundamēntom, fusérál, gádēr, gajdēc, gērģcsiér, gēnērdáciúó, gēnērátor, gēngszter, gerebēn, gērēnda, gērēzd, gesztēnye, g'izēnguz, glēccsēr, gubérál, gyēhēnna, gyērēk, gyermēk, havēr, hiēbēr, hejrdēmēnkü, hēlikoptēr, hempērēg, hengēr, hentēs, hērkułēs, hērmēlin, hokēdli, hortēnzija, huózēntuógēr, idē, idegēn, igēn, ikēr, illég-billég, imē, impērialista, impotēs, icidēs, indēksz, íflēza, ingēr, íspēkciúó, intélígēs, intērnál, ipērédik, iszēn, izraēlita, jágēr, jampēc, jegēnye, j'égēr, jelēn, kádēr, kalendárium, kampēc, kačēllár, karamēlla, karčēr, katészter, katēdra, kazētta, kefē, kehē, kemēce, kēndēr, kinyyszer, kepē, kírēg, kērēsz, kivē, klozēt, kuócéráj, koffēr, kolēddl, kolēra, kolēga, kolésztl, kommēciúó, kočēntráciúós, kočērt, konēktor, kočfērēcia, kongrēsszus, kozērív, kopērta, kornēl, korrēkt, kortēs, kuósēr, kosztērnyál, kuótēr, kotyvérál, krēdēc, kucs'ibēr, kukkēr, kunyérál, kuplēráj, kuszpēra, lágēr, léándēr, lilēk, lēvëndula, libérátis, licēum, litēr, luódēn, luódēr, lucērna, lutēránus, macérál, mágnēs, májsztēr, májtēr, mácsētta, manuóvēr, maszēk, matēma-tika, matērialista, medēce, medēr, medvē, melēce, mēntēnn 'azonnal', mírēg, mestēr, mētēor, miétēr, milēnnium, mindēn, minisztēr, mítēsszēr, modēl, modérál, modērēn, mohamédán, muókkērul, molésztl, morzē, mutēr, muttēr, múzēum, n'égēr, nímēt, nokēdli, notēs, novēlla, novembēr, numēra, nyekērēg, nyerēg, uóbestēr, uóčēán, oktuóbēr, opēra, opērēt, parcēlla, pargēt, parlamēnt, partnēr, patēnt, pecsēnye, pēlēnka, pēllēngiér, pintēk, pēr'fēkt, pērgamēn, pērnahájdēr, pērvērēz, pēsztērgiél, petrēce, petrezselēm, pikkēl, pipēre, pityēr, pládnē, porcēldn, poszēra, počēcia, povēddl, prezēntül, prezsbítēr, profēsszor, prolētár (~ polētár), protēstás, púdēr, puluóvēr, rēbēllúó, rēflēktor, rēflēksz, rēgimēnt, rekēttye, remēk, remēte, rēpérál, retēk, rētērát, rēvērēnda, rēvērzáis, rēzēda, riportēr, rubēl, sallēr, sek'rēstye, selēm, sēmlegēs, slágēr, suódēr, suóhēr, spalētta, stampēdli, stanēcli, stejjēr (stájēr), susztēr, szakramēntom, szēdēr, szigýēn, széléktál, szelēce, szērēcsēn, szērēndád, szērērcse, szilvészter, szövetkēzet, szóviétnēk, szugérál, szupēr, szvētter, tabēlla, tablētta, tállēntom, tēlēfon, tēmpēra-mēntum, tíjērēg, tengēr, terē 'egy rakomány valamiből', tērēm (ige és fn.), tērpēntín, tēstámēntom, tevē, tizēnēggy, truógēr, tubērkułózis, uccsē, ugyē, vakérász, valcēr, vazēlin, vēkkēr, Velēm (de: velem), verēm, vimēdli, zēllēr, zsalugátēr, zsiétēr, zsigēr, zsilēt.

2. Asszociatívé:

a) Szuffixumok előtt (a kötőhangzó milyensége általában a toldaléktól függ).

Az alábbiakban csak a kivétel nélküli, tehát szabályba foglalható eseteket közlöm. A nagyjából való szabályszerűség megállapítása félmegoldás lenne, s mint ilyen keveset használna a nyelvjárási jelenség-összehasonlító munkálatoknak. Kifejtésük viszont a sok kivétel közlésével az összemérhetőség rovására menne, s aránytalanul felduzzasztaná a dolgozat terjedelmét. A jelen ismereteink szerint nagyjából való szabályszerűségbe foglalható, megelőző illabialis palatalis szótag utáni kötőhangzók minősége megegyezik a dunántúli regionális köznyelvével. (Erre l. VÁRKONYI összeállítását: MNyTK. 113. sz. 57–64; természetesen a somogyi ö-k helyén a Rábaközben ë van.) — A kivétel nélküli esetek: Képzők: -g: *remég*; -get: *eréget*; -lég: *feszlég*; -ng: *feszeng*. — Jelek: -t(t) múlt idő jele előtt: *teccettek*. — Ragok: -k (alanyi egyes szám 1. személy): *keresék*; -m (tárgyas egyes szám 1. személy): *lesém*; -d (tárgyas egyes szám 2. személy): *nevezéd*; -ték (alanyi többes szám 2. személy): *értették*; -n (felszólító mód egyes szám 3. személy): *nevessén*; -n (superessivus): *fejénn*.

b) Szuffixumokban: Képzők: Igei: -*dégiél*: *idégiél*; -*dékiül*: *ezsdékiül*; -*dés*: *csibdés*; -*déz*: *lengedéz*; -*éd*: *keverédik*; -*héd*: *vínhédik*; -*kéd*: *csipkéd*; -*kiérez*: *sütkérez*; -*kéz*: *következik*; -*lég*: *feszlég*; -*lkéd* ~ *lékéd*: *vetékkédik*; -*méd*: *vetemédik*; -*rég*: *pészé-rég*; -*térgiél*: *pésztérgiél*. Névszói: -*delém*: *veszédelém*; -*énc* (-*énc*): *vidénc*; -*elém*: *szerelém*; -*etés*: *tekintetés*, -*ikén*: *tévikén*; -*fiélé*: *effiélé*; -*més*: *írmés*; -*szérés*: *tisszérés*; -*széri*: *éccéri*; (határozó igenév): -*vé*: *kírvé*. — Jelek: -*né* (feltételes mód): *szeretné*. — Ragok: Igei: -*é* (jelentő mód múlt idő és felszólító mód egyes szám 3. személyű tárgyas): *keresté*, *keressé*; -*ték* (alanyi többes szám 2. személy): *szerették*. Névszói: -*é* (egyes szám 3. személy): *gyeréké*; -*ék* (többes szám 3. személy): *kertyék*, *helék*; -*hé*: *kerthé*; -*szér*: *éccér*.

B) Törvényszerűségként megállapítható, hogy a vegyes hangrendű és az újabbkori idegen eredetű szavakban zárt az *é* (kivétel van néhány: *recept*, *reguta*, *rempül*, *serbi* stb.), továbbá az *egy* szóban és származékaiban, a *té* névmásban, a *még* és a *lé* igekötőkben, az *-é* kérdőszóban, s néhány *i*-ző származékukat kivéve (ezeket l. Nyr. XC, 79) a *tész*, *vész*, *lész*, *észik*, *megy* szavakban.

4. A) Az e-z és esetei.¹

1. Függetlenül:

a) Hangsúlyos helyzetben: *be*, *becé*(név), *bekecs*, *bele*, *beli*, *Benedék*, *besenyű*, *beszíd*, *beteg*, *bellehem*, *brekég*, *cefet*, *cefre*, *cepekédik*, *cepel*, *ceremuónia*, *ceruza*, *csecse*, *csecsebecse*, *csecsemű*, *cseder*, *cse*, *csekél*, *cseket*, *csel*, *cseléd*, *cselekszik*, *cselleng*, *cseméje*, *cseméle*, *csempe*, *csempisz*, *csen*, *csenevász*, *csepül*, *cser*, *cserbe* *hagy*, *csere*, *cserelere*, *cserebogár*, *cseriép*, *cserésnye*, *cserje*, *cserkisz*, *csermel*, *Csernel*, *Csesznek* (de: *csésznek*), *csetepatié*, *csetlik*, *csevég*, *de*, *Debrecén*, *decembér*, *dejszén*, *delej*, *delel*, *deli*, *deneviér*, *derce*, *derefül*, *dereng*, *deres*, *deritt*, *dermed*, *derüőce*, *e* (mutató névmás és tagadószó), *ebbe*, *ecet*, *ecset*, *edin*, *eddz*, *egiér*, *egisz*, *egrés*, *Egyéd*, *ehés*, *ejnye*, *ejt*, *eké*, *el*, *eledel*, *elem*, *ellen*, *ellik*, *elme*, *elsű*, *embér*, *eme*, *emel*, *emez*, *emlitt*, *emlő*, *emse*, *Éndre*, *enged*, *engesztel*, *enyelég*, *enyim*, *enyíszet*, *enyihe*, *ennyi*, *enyv*, *epé*, *eped*, *epér*, *erdű*, *ered*, *erekje*, *erül*, *eriny*, *eresz*, *erkül*, *erkölcs*, *ernyed*, *erű*, *Erzsi*, *esik*, *esül*, *esket*, *este*, *eszellős*, *eszme*, *esztendű*, *ezve*, *evickiél*, *ez*, *február*, *fegyver*, *fehér*, *fej*, *fekél*, *fekélés*, *fekszik*, *feled*, *felekézet*, *felel*, *fen*, *fene*, *feniék*, *fenyít*, *fenyű*, *ferde*, *Feréc*, *fertű*, *feslik*, *feszitt*, *fetreng*, *gebe*, *geci*, *genny*, *gerebén*, *gereble*, *gerel*, *gerjed*, *gerle*, *gezemice*, *grejfül*, *gyerék*, *gyermék*, *he* (kérdőszócska), *hebég*, *hebehurgya*, *hederitt*, *heg*, *hejj*, *hejlderménkű*, *hempérég*, *hemzség*, *hécög*, *hengér*, *hentés*, *henye*, *hepehupa*, *herceg*, *hercehurca*, *here*, *hergel*, *herkelik*, *heted*, *hetven*, *heveder*, *heveny*, *hever*, *heves*, *jegénye*, *jegy*, *jel*, *jelén*, *jellem*, *jellel*, *kebel*, *kecmerég*, *kecske*, *kedd*, *kedül*, *kedv*, *kefé*, *kehé*, *kehel*, *kel*, *kelebuódlál*, *kelekuóla*, *kelenygye*, *kelepül*, *kelepce*, *kelt*, *kemőce*, *kemín*, *ken*, *kéceficiél*, *kend*, *kendér*,

¹ A szójegyzék közlésénél eltekintettem a pontosabb fonetikai jelöléstől. Az e nyíltabb a köznyelvinél, tehát e = é.

kep̄e, kepesztet, kerek, keriek, kereng, kerep, keres, keret, kerge, kert, kese, kesesü, kesztyü, ketet, kette-kotla, kettü, kever, kezd, klejg, liebög, lebböcs, lecke, leg-, legel, legyint, lejt, lele, miny, leleg, lendül, leng, len, lep, lepín, lepke, les, levél, leves, meddig, meddű, medőce, medér, medvő, mekög, mekkora, meleg, melőce, mell, mendemonda, menekül, menhel, ment, mente, mentenn, mennyi, mer, meredök, merev, merre, mert, mese, mestér, meszel, messze, mecc, mesziállób, mezzü, ne (nesze), nedü, nedv, negyven, nehéz, nejt (nesze ö), nemzet, nesz, nesze, nevel, nevet, nyefféget, nyegle, nyekörög, nyel, nyer, nyereg, nyers, nyes, nyest, pecsénye, pejt, pehel, pelléget, pemetejt, penisz, perem, pereputty, permet, persze, peshed, Pest, pestis, pete, petrőce, petrezselém, petyhütt, rebög, rece, recece, recefice, recept, redü, rege, reguta, rejlik, reköttye, remög, remök, remül, remöte, rempül, reped, retesz, rezel, seb, sedre, segid, segg, sej, sejt, sekiél, sekröstye, selejt, sellü, selém, sejpütt, senej-denej, senyved, serbi, serdül, sereg, serleg, sertis, sete-suta, slejm, spejz, srejbul, sterc, szeg, szeg (ige), szegil, szegüödik, szektér, szel, szelel, szelőce, szelep, szellem, szemét, szende, szent, széved, szenny, szépög, szeplü, szerb, szerelém, szerep, szeret, Szergín, szerpentin, szerte, szerv, szesz, tehén, teher, tej, teker, teketuória, tekint, teknyü, teli, telek, telep, televizió, tellik, temet, tempü, teng, tengöl, tengér, tente, tenyér, tenyiszt, teper, tepsí, tere, terebilés, terem (ige és fn.), terep, terít, terpesz, terv, tessik, test, tetem, tetü, teccik, tetü, tevő, vedel, vedlik, vejling, velü, vemhes, vendig, venyige, ver, vertéb, verekődik, verém, vers, vese, veszik, Veszkiny, Veszprím, veszt, vesztög, vet, vetekődik, vettet, vezekül, zene, zerge, zseb, zsellér.

b) Hangsúlytalan helyzetben: bece, bécce, bekecs, besenyü, beteg, bellehem, bibe, bicebuóca, bille, bilentyü, bögre, bukfc, büszke, cejet, cejre, cipel, ceremuónia, ciheliödik, cinőce, cinpel, cövek, csecsebecse, csecsemü, cseder, csktet, cselekszik, cselleng, csemőge, csemöte, csempce, csenevisz, csere, cserebere, cserebogár, cserőnye, cserje, csermel, csősze, csetepatié, csibe, csille, csipesz, csirke, csürhe, Debrecén, decembér, delej, deneviér, derce, derefül, deres, dermed, derüőce, dinnye, düöre, ecet, ecset, egyenős, egyetem, ijjel, ejnye, ededel, elegy, elem, ellen, elme, eme, emel, emse, Endre, enged, engesztel, enyelög, enyhe, ered, erekje, eresz, esernyü, este, eszelüős, eszme, esztendü, fejtög, fejtöveg, fekető, felekézet, felel, fene, ferde, Ferge, fetreng, fülemüle, fürge, gebe, gége, Gierce, gereble, gerej, gerle, gesztönye, gezemice, gilice, görbe, gügye, hebehurgya, henye, hepekupa, herceg, hercehurca, here, herkelik, hetven, heveder, heveny, hever, hiedelem, hitel, ice, ideg, idegön, ideiglen, ige, igyekszik, illem, illetü, ijjen, icselekődik, ingyenn, innejd, innyc, ösmer, isten, itenn, jegőnye, jellem, jelleg, jövevény, kebel, kecmereg, kecske, kehel, keleküőla, kelenygye, keleptil, kelepcce, kelet, kemőce, kéfecicél, kerek, kerep, keres, keret, kese, kesesü, ketet, kette-kotla, kever, köles, köpeny, körte, köteg, közel, kupec, küllem, lebböcs, lecke, lefetyül, leleg, lepke, lüke, medőce, mőgye, meleg, melőce, mellett, mendemonda, menedik, menekül, mente, mőnnyegzö, mőrcce, meredök, merev, mese, mőzsgye, mijjen, mindenn (de: mindön) 'mindnyájan', mise, muóres, nemzet, nesze, novembér, nyegle, uóbestér, üögylög, öreg, övend, üőszinte, Ötevény, özvegy, pecsénye, pehel, pemetejt, pőnge, perem, pereputty, permet, persze, petrőce, petrezselém, pihe, pihen, pille, pice, pipőre, pize, pökendi, püőre, pörgye, pősze, rece, recece, recefice, recept, rege, réggel, rekesz, reköttye, remöte, rőngeteg, riőnye, retesz, rővolver, rideg, rossební, rühell, sedre, sekröstye, selejt, sémlegős, senej-denej, senyved, sereg, serleg, sete-suta, sporhelt, sükebuóka, süket, süveg, Szögged, szíjjel, szelőce, szelep, szellem, szemle, szende, szged, szőrcse, szerep, szeret, sziget, szinte, szüőnyeg, szüőrmce, szövetkőzet, szürke, teher, teketuória, telek, telep, televizió, temet, templom, tente, teper, terebilés, terep, terpesz, tetem, törek, törpe, tünde, tüske, ülep, ünnep, ütem, üveg, üzem, vedel, venyige, vese, vesztög, vezekül, vőrheny, zene, zerge, zsenge, zsömlce.

2. Asszociatíve:

a) Szuffixumok előtt: Képzök: Igei: -döz: eredőzet; -mőd: ülemődik; -kőd: vülekődik; -lköd: bölcselkődik. Névszói: -del: ededel; -dik: lövedik; -j: zőrej; -lk: tőöte-lik; -tlen: ütellen. — Jelek: -bb (középfok): ípebb, gyerékősebb; a múlt idő és a felszólító

mód jele utáni kötőhang minden esetben nyílt *e*: *kerestem, keressem, vettem, lútek, löttem, tégyeték, téttek* stb. — Ragok: *-nn* (modalis-essivus): *örögössenn-hégyössenn, mindenn; -t* tárgyrag előtt, ha az a *-k* többesjelhez, a birtokos személyragokhoz vagy a *-b(b)* középfokjelhez kapcsolódik: *gyerékkéket, engémet, fejedet, kertünket, heléssebbet, kedvesebbiket* stb.

b) Szuffixumokban: Képzők: Igei: *-del: lúdel; -ed: ibred; -eml: gyüremlik; -et: lövet; -get: ütöget; -het: gyühet; -lel: úrlél.* Névszói: *-beli: lúbbeli; -cske: gyerékcske; -ded: kerekded; -del: ededel; -delém: engédelém; -e: lenge, sedre; -ej: zörej; -endűd: esendűd; -et: kereset; -eteg: förgeteg; -ike: üőzike; -ke: étyke; -le: kele-kuóla; -let: kereslet; -me: kelme, böszme; -tel: útel; -tlen: kégyetlen; -ven: negyven.* — Jelek: *-leg* (felsőfok): *legjobb.* — Ragok: Igei: *-nek* (alanyi többes szám 3. személy): *lesznek; -lek: kereslek.* Névszói: *-be: kerbe; -kíppenn: akkíppenn; -leg: eredetileg; -len: pediglen; -nek: kedvesinek; -re: helre; -vel: testvürrel.*

KISS JENŐ

S Z E M L E

Őstörténetünk legkorábbi korszakai*

1. LÁSZLÓ GYULA ilyen című könyve 1961-ben jelent meg. Azóta számos bíráló és helyreigazítás látott napvilágot róla. Maga a szerző is módosította néhány részletkérdésben álláspontját, de fő következtetéseit fönntartotta.

Bírálatomban — bár igyekeztem magam az eddigi bírálóktól függetleníteni — néhány kérdésben esetleg kifogásaim, érveim egy része hasonló lesz az eddigi bírálókéhoz. Ez azonban elkerülhetetlen, hiszen magam is figyelemmel kísértem annak idején a könyv körül kialakult vitát.

Azt is előre kell bocsátanom, hogy sem régészettel, sem növényföldrajzzal nem foglalkoztam behatóbban. E tudományágaknak nem vagyok szakembere, sőt még segéd-tudományoknak sem használtam fel őket eddigi kutatásaimban. Az értekezés régészeti és növényföldrajzi, a pollenanalízissel foglalkozó fejezeteit tehát nagy érdeklődéssel, de csak mint laikus olvastam. Az ide vonatkozó megjegyzéseim legfeljebb általánosságban mozognak, nem is érzem magam illetékesnek arra, hogy érdemben vitázzam velük.

2. Már bevezetőben is meg kell említenem, hogy a szerző nehéz és hálátlan feladatot vállalt. Nemcsak a magyar őstörténet egyik legvitatottabb kérdéséről szóló eddigi nézeteket akarja összegezni, hanem több tudományág bevonásával új elméletet (a szerző kedvenc szavával élve „elképzelést”) épít ki. Noha végső következtetését nem tartom időállóknak, mégis nagy érdeme, hogy az eddigi elméleteket alaposan, mélyrehatóan bírálta, rámutatott fogyatékosságaikra, módszerbeli hibáikra. Már itt ki kell emelnem László Gyula tárgyilagos elemző módszerét, amely higgadtan, érvről érvre haladva gondosan mérlegel, sehohsem elfogult, és nem akarja a tényeket egy előre kiagyalt koncepcióba belegyömőszölni, akár beleférnek, akár nem.

Az, hogy véleményem szerint neki sem sikerült megnyugtató módon tisztázni a finnugorság őshazájának kérdését, elsősorban annak a ténynek tulajdonítható, hogy még nagyon távol vagyunk mind a régészetben, mind a pollenanalízisben olyan egzakt módszerektől, amelyekkel minden kétséget kizáróan bizonyítani lehetne. Vagy talán helyesebb, ha azt mondjuk, hogy a leletek száma még nem elegendő biztos következtetések levonására. A legutóbbi ásatások anyagának jelentékeny része — mint a szerző is meg-

* Opponensi vélemény az 1966. június 30-án elhangzott doktori vitán.

jegyzí — még hozzáférhetetlen. Bár az ásatások száma jelentősen gyarapodott, és a feltárás módszere, minősége is lényegesen javult a szovjet korszakban, a számba jöhető óriási nagy területre vonatkoztatva még mindig túlságosan ritka ez a hálózat ahhoz, hogy végleges következtetésekre juthassunk. — Nem az „ignoramus et ignorabimus” elvét valljuk, de talán némi óvatosságra inthet a legkitűnőbb szovjet-észtrégésznek, MOORÁNAK tíz évvel ezelőtti állásfoglalása: „... az ide vonatkozó anyag szűkössége miatt még nem lehet pontosan megjelölni azt a területet, ahol egykor a finnugor a lapnyelvet beszélték, és talán még kevesebbet lehet mondani a kérdéses időről. Mindaz, amit ma erről gondolnak, egyelőre még csak feltevés, és főleg bizonyos megfontolásokon alapul, de tények, amelyekre biztosan lehetne támaszkodni, még csak csekély számban vannak.” (Eesti rahva etnilisest ajaloo. Tallinn, 1956. 47.)

3. A finnugorság ősi szállásterületeinek vizsgálata csak számos tudomány eredményeinek egybehangolásával lehetséges. Az uráli nyelvcsalád szétválását i. e. a IV. évezredre tehetjük. Ez a korszak bármennyire régi is a mai ember szemében, a földtörténet legújabb korszakára esik, a negyedkor utolsó időszakára, a holocénra, a pleisztocén eljégedés utáni korszakra.

Ha mármost meg akarjuk tudni, merre éltek a mai uráli nyelveket beszélő népek ősei a szétválás idején, tehát merre volt az őshaza, számításba kell vennünk a paleoklimatológia, a történeti növény- és állatföldrajz, a nyelvtudomány, az embertan, a régészet, a történelem és a néprajz tanulságait egyaránt. A paleoklimatológia, a történeti növény- és állatföldrajz arról tájékoztat, lehetett-e az illető korban és területen emberi élet, a régészet és embertan pedig arról, volt-e akkor és ott emberi társadalom. A régészeti és embertani leleteket azonban megszólaltatni nem tudjuk, tehát azt megállapítani, vajon milyen nyelven beszélt az illető leletet átörökítő emberi közösség, a régészet és az embertan eszközeivel nem lehet. Őshazakutatásokba eddig még számottevő mértékben nem vonták be a földrajzi nevek tanulságait, de ezeket csak akkor lehet felhasználni, ha megvolt átöröklődésüknek lehetősége.

Mi, a társadalomtudományok művelői szinte babonás tisztelettel nézünk fel az egzakt természettudományok világába, és azt hisszük, hogy a velünk érintkező területeken biztos fogózt jelentenek. Holott a múltra vonatkozólag még az olyan viszonylag közeli korokra is, mint a posztglaciális alluvium vagyis holocén, sok kérdésben még nem tudnak kielégítő választ adni. Ahány idevágó munkát tanulmányoz az ember, az mind egy kissé más beállításban tárgyalja a kérdéseket. Még a pleisztocén kori eljegesedések kiterjedését is a különböző szakmunkák más és más módon jelölik ki.

4. Nézzük meg tehát, hogy a vitatott két területen, a Káma — Urál vidékén, valamint a László Gyulától uráli őshazának tekintett Közép-Lengyelországban milyenek voltak a klimatikus viszonyok a számba jövő korszakban, vagyis a VI — IV. évezredben i. e. A szerző megtévesztő módon közli OBRUCSEV térképét (56), amely a maximális eljegesedést ábrázolja, holott ez több százezer évvel volt időszámításunk előtt. Akkor egyébként a szvidéri (vagy szvidri) kultúra egész területét jég borította, viszont a Káma alsó szakasza és a Volga-könyök a legnagyobb eljegesedés korában is jégmentes volt, de valószínűleg a tundra-övezethez tartozott (vö. GERASZIMOV szerk. Fiziko-geograficeszkij Atlasz Mira. Moszkva, 1964. 14 — 5, 199). Jégtakaró szempontjából minket az utolsó, az úgynevezett Würm- vagy Visztula-eljegesedés érdekel. Több szakasza volt. Tetőzése is elég régi, i. e. 150 000-re teszik, végét pedig 20 000 és 10 000 közé. Közép-Lengyelország a jeges tundra övezetében feküdt, a Káma vidéke pedig már több évtizezrede jégmentes területen. A jégkorszakot két kisebb, Dryasnak nevezett lehülés, majd jóval később egy jelentős klíma-optimum követte, amit a VI — III. évezredre tesznek. Ez azt jelenti, hogy a tundra akkor majdnem teljesen eltűnt Európából, és Európa évi középhőmérséklete

valamivel magasabb volt a mainál. Az éghajlat szárazabb is lehetett a középholocén e melegebb korszakában, de nem olyan jellegű, hogy a növényzet, főleg az erdő pusztulását okozhatta volna, mindössze a sztyepp-övezet nyomult egy kissé északabbra. Éghajlat szempontjából tehát a tőlünk vázolt időszakban mindkét területen olyan viszonyok uralkodtak, amelyek az ember megtelepedését lehetővé tették.

5. Mit mond a történeti növényföldrajz? László Gyula könyvének egyik legjelentősebb novuma a pollenanalízis eredményeinek bevonása az őstörténeti kutatásokba. Ez hozzásegít ahhoz, hogy a növénytakaró összetételét közelebbről megismerjük, egyelőre két-három évezredes szakaszokban. A pollenanalízis óriási lépést jelentett a kor-meghatározásban, a növénytakaró földértésének egzakttságában, de még azért nem állunk olyan jól ezen a téren sem, hogy oszthassuk a szerző optimizmusát. Egyrészt a Szovjetunió ilyen szempontból még koránt sincs földértve megnyugtató módon. NEJSTADT ugyan 500 kutatópontról ír könyvében (24), de térképein csak 155 pont eredményeit közli; tudniillik egy ponton több fúrást is végeztek. Ez azt jelenti, hogy akkor, ha egyenlően lennének a kutatópontok szétszórva, egy Magyarországnál jóval nagyobb területre jutna egyetlen kutatópont. A kutatópontok eloszlása azonban korántsem egyenletes, és így egész Skandináviánál nagyobb területekről semmiféle támpontunk sincsen. Például a Pecsora vidéke, a Bjelaja, az északi Urál és Nyugat-Szibéria üres. Az igaz viszont, hogy a SzU. európai részének délnyugati részén jóval sűrűbbek a kutatópontok. A pollenanalízis — hatalmas eredményei mellett — ilyen elnagyoltan csak általános tájékozódást nyújt. Számolni kell — számolni is — a szél hatásával, valamint azzal, hogy egy-egy fafajta aránytalanul kevés pollent termel (mint a *Larix*), másoké pedig bomlékony, nem őrzi meg szerkezetét évezredekig. Mégis soha nem sejtett pontossággal deríthetjük majd ki a növénytakaró összetételét, ha több adatunk lesz, és a rétegeket finomabban lehet majd elhatárolni.

A pollenanalízis eddigi eredményei kétségtelenné teszik, hogy mindkét szóban forgó terület lakható volt. Az ósholocén (12 000-től 9800-ig) kevéssé érdekel, még az óholocén sem (9800—7700), hiszen az uráli nyelvcsalád mindenképpen a középholocén korában (7700—2500) válhatott szét. Mindkét kérdéses területen ebben a korban előfordult a lucfenyő, erdei fenyő, a nyírfa, az éger, valamint a vegyes lombos erdő (tölgy-hárs-szil). Ez utóbbi hiányzott az északi Urálban. A cirbolyafenyő, amely ma átnyúlik Európába is, ekkor még csak az Ob alsó folyása mellett mutatható ki, de a pollentérkép teljesen üres az Ob—Irtis és Urál közti óriási területen, ami ennek az őstörténeti szempontból olyan fontos fának nyugati határát ebben a korban többszáz kilométeren át bizonytalaná és elmosódottá teszi.

6. Nyelvtudományi módszerekkel annyi állapítható meg bizonyossággal, hogy az uráli népek elődei erdőlakók voltak, nem pedig a sztyeppé vagy a tundráé, hiszen a leg gondosabb rostálással is számos fafajta neve maradt fenn úgy, hogy alapnyelvi jelentése is igen nagy valószínűséggel kikövetkeztethető. Ezek legújabb összegezése HAJDÚ PÉTER (ALingu. XIV, 55—6) szerint az uráli korra: a lucfenyő (*pinus*), cirbolyafenyő (*pinus cembra*), jegenyefenyő (*abies*), nyírfa (*betula*), nyárfa (*populus*), talán a fűzfa (*salix*); vitatott az erdei fenyő (*pinus silvestris*). A finnugor korban ehhez még hozzájön a vörösfenyő (*larix*), a szil (*ulmus*) és a nyírfa egy másik neve. A felsoroltak közül több nem helymeghatározó értékű, de a *larix*, *pinus cembra* és az *abies*, a szibériai tajga fái a középholocénban csak az Urálig jutnak el (de természetesen nem csak a II. évezredben), az *ulmus* pedig európai fa, amely a középholocén kori fölmelegedéskor mai határain túl nyúlt északra és keletre, és a középholocénban elérte az Urált.

7. Az tehát kétségtelen, hogy a középholocénban mindkét terület lakható volt. Ami mármint azt a kérdést illeti, vajon laktak is-e az érintett területen, itt a döntő szó

a régészeti kutatásoké. A szerző erre a kérdésre a Káma – Urál vidéket illetően tagadólág felel könyvében (189). LAKÓ GYÖRGY és ZÓLYOMI BÁLINT bírálataira adott válaszában (NyK. LXVI, 180) már szabatosabban fogalmazza meg állítását: „A ma uráli – finnugor népek által lakott terület nagy részén még nem lakott ember abban a korban, vagy a Káma mentén csak átmenetileg vadász-szállásokon telepedett meg, de ezek műveltsége nem előde az itt jóval később feltűnő sigiri és fésüskerámias nép anyagi műveltségének.”

A szerző maga is megemlíti, hogy nem juthatott hozzá a régészeti leletekhez közvetlenül, a föltárt anyag meg csak kis részben van publikálva. Számunkra a mezolitik korszak a döntő. Erre nézve HAJDÚ PÉTER sem ad még megnyugtató tájékoztatást említett cikkében (ALingu. XIV, 78–80). Levélben kérdésemre adott szíves tájékoztatásában azonban számos olyan műre hívja fel figyelmemet (G. STIPA beszámolója: UAJb. XXXV, 320, KANYIVEC, BUROV, BADER tanulmányai), amelyek a Pecsora – Urál vidékén paleolitik és mezolitik leletekről tanúskodnak. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az említett vadászok már az uráliak – finnugorok ősei lettek volna.

Mindezekből kiderül, hogy az érintett tudományterületekben még sok kutatásra lesz szükség, míg tisztán látunk majd az őshaza kérdésében. Nem csekély eredményt jelent majd az is, ha a II – I. évezred népi csoportosulásait, mozgásait egyes népek etnogenezisét jobban földelíthetjük – elsősorban éppen a régészet segítségével.

8. László Gyula könyve a következő nagyobb fejezetekből áll: egy igen érdekes, tartalmas, gondolatokat ébresztő bevezetés (5–23) után a történeti forrásokat veszi vallatóra (25–30). Ezután következik az életföldrajzi tanulmányok számbavétele (31–76), majd a régészeti rész, a könyv tulajdonképpeni tárgya (77–188), végül az összefoglalás (189–96). A kötetet irodalomjegyzék egészíti ki. Bírálatomban tekintetbe vettem a szerzőnek NyK. LXVI, 179–81 közölt válaszát a bírálóknak. Így tehát LAKÓ GYÖRGY és ZÓLYOMI BÁLINT helyreigazításaira nem térek ki közelebről; azokat a szerző lényegükben elfogadta.

9. Részletmegjegyzéseim:

Az első fejezet vázlatosságában is rendkívül érdekes, új megvilágításba helyezi a honfoglalás tényét és korát. Etnikai, nyelvi és műveltségi különbséget állapít meg az észak felől korábban benyomuló finnugor magyarság, valamint a keletről később beáramló törökös magyarság közt. Helynévkutatásunk talán még szolgálat tanulmányokat. Legősibb helyneveink egy része ismeretlen eredetű; sok a szláv, még jóval több a magyar, de csekély számú török helyneveink javarésze inkább kései kun, mint avar eredetű.

A történeti rész kevesebb új adalékot tartalmaz, de nagyon jól, röviden és korszerűen foglalja össze a tudnivalókat. A kőszamojédok (26) nem az uráli szamojédok? Az Urál ugyanis a régi orosz forrásokban *Kameny* vagy *Jugorszkije gori* néven fordul elő. A vogulok, osztjákok és zürjének is 'kő'-nek nevezik. Az *Ural* egyébként vogul eredetű elnevezés, annyi mint 'hegytető'. Első tagja az *ur* végső soron azonos a mi *orr*, *orom* szavunkkal. Az *Ural* nevet csak a Jernák-féle hódítás óta viseli a hegylánc. Az *Ural* folyó neve a XVIII. század végéig *Jajik*.

A kései permi – magyar érintkezésnek (30) vannak hívei, de a hangtani egyezések többünk szerint egymástól független párhuzamos fejlemények lehetnek, folyamatuk más, csak eredményük lett hasonló. (A kérdés jó összefoglalását I. RÉDER: NyK. LXVI, 253–61.)

Az északi finnugorok, szamojédok és más népek azon temetési szokása, hogy halottaikat a szabadba teszik (31), legalábbis részben annak a következménye, hogy a föld az év legnagyobb részében fagyos, és így igen nehéz volna sírt ásni. – Van nyoma az obi-ugor nyelvekben is (32) régi török hatásnak, de az egyeztetett szavak száma igen csekély. – Teljesen egyetértek a szerzővel abban, hogy nem tulajdonít nagy jelentőséget

azoknak a számításoknak, amelyek a közös szavak mennyiségéből próbálnak a rokonság fokára és a szétválás időpontjára következtetni (33–5). E számítás csak akkor volna helyénvaló, ha az egyes népek nyelvi fejlődése azonos körülmények közt folyt volna le. Ez a módszer történelemellenes beállítottságú, nem számol az egyes társadalmak különböző történeti fejlődési lehetőségeivel. Az ilyen statisztikák különben is önkényesek addig, míg olyan fontos finnugor nyelveknek, mint a vogul vagy a mordvin máig sincs tudományos szótárunk, nem is beszélve a jurákon (nyenyec) kívüli szamojéd nyelvekről, amelyeknek szókinsét csak néhány száz szavas szójegyzékekből ismerjük. COLLINDER különben a finnugor eredetű magyar szavaknak a felét sem veszi föl szótárába, és így a rá épített statisztikák fölöttébb ingatagok. Reméljük, hogy a közeli jövőben megjelenik a Magyar Szókins Finnugor Elemei című finnugor etimológiai szótár első része, amely hűbb képet ad a magyar szókinsről, mint COLLINDER, aki például az ugor szavakat föl sem vette szótárába. Azonkívül a nyelvrokonság nemcsak a szókins egyezéseire épül, hanem a nyelvi rendszerére is. — Utalok LAKÓ és HAJDÚ megjegyzéseire, egyrészt ami az őshaza nyelvészeti fogalmát illeti, másrészt pedig a nyelvek csoportosítására vonatkozólag. — A szamojéd nem nyelv, hanem nyelvcsalád, amelynek tagjai legalább olyan messze vannak egymástól, mint például a mordvin és zürjén. A nyelvrokonság mai fogalmazása szerint tehát a szamojéd ág nem lehet az obi-ugor ággal közelebbi rokonságban, mint a finnségi nyelvek az obi-ugor nyelvekkel. — SZEREBRENNYIKOV helynévvizsgálati eredményeihez célszerű lett volna SAUVAGEOT bírálatát és SZEREBRENNYIKOV viszontválasztát is figyelembe vennie (UJb. XXX, 1 és XXXI, 406).

Jelentésváltozások szükségszerűen voltak a finnugor nyelvekben, de ezekre nem térek ki, mert HAJDÚ PÉTER utalt rájuk bírálatában. — Az, hogy bizonyos fafélék neve hiányzik a magyarból, nem jelenti azt, hogy soha nem is volt meg. Ha egy nép más területre vándorol, ahol más növény- és állatfajtak is előfordulnak, mint eredeti hazájában, viszont más növény- és állatfajtak nincsenek meg ugyanott, akkor bizony az óhaza ott élő nem forduló növény- és állatneveit néhány nemzedék alatt elfelejtheti, de az is előfordulhat, hogy átviszi az óhaza egy-egy növény- vagy állatnevét egy újfajta, a régihez hasonló állatra vagy növényre. Abban azonban tökéletesen igazat adok László Gyulának, hogy az uráliak és a finnugorok csakis erdőlakó népek lehettek, semmiképpen sem sztyeppi vagy pusztai törzsek (66).

Itt kell szóvá tennem a néma térképek kérdését is. Közül fontos, érdekes térképeket és pollenképeket (pl. 27, 59, 61, 62) jelmagyarázat nélkül, vagy hiányos jelmagyarazattal. Így az olvasónak meg kell szereznie az illető munkát, és az eredetiben utánanéznie a jelek értelmének. Pedig a hivatkozott munkák nem is olyan könnyen hozzáférhetők.

Meg kell jegyezmem, hogy a korrigálás nem volt elég alapos, mert számos bosszantó és értelemzavaró sajtóhiba maradt a könyvben. Ezek közül néhányra a bírálók is rámutattak, de számuk a szokásosnál lényegesen nagyobb. Következtelen az orosz nevek és szavak írásában is.

10. A régészeti részt igazi élvezettel olvastam, nem is fűzök semmi megjegyzést sem a nagyon szép, okos, távlatokat nyitó, érdekes fejtegetésekhez. A már előbb felhozott indokok alapján nem látom bizonyítottnak, hogy a szvidéri kultúra hordozói az uráliak, illetőleg a finnugorok voltak, de mint lehetőséggel okvetlenül számolnunk kell a jövőben ezzel a felfogással is.

Végző summázásképpen megállapíthatom, hogy a mű tárgya fontos, széles, átfogó, ugyanakkor sokrétű, bonyolult kérdésszövevény. Sok hibás nézet, tisztázatlan kérdés forgott közköze. László Gyula megpróbált rendet teremteni az ellentmondó felfogások zűrzavarában. Főleg a régészet oldaláról próbálja megkeresni az őshaza helyét, de bátran segítségül hívja a rokon tudományok eredményeit is, és igyekszik összehangot teremteni köztük. Bírálja az életföldrajzi alapokon nyugvó őshaza-kutatás leg-

főbb hibáját: azt, hogy a mai növénytakaróból indultak ki. Megmutatja a helyes irányt a pollenanalízis eredményeinek felhasználása útján.

Ha vannak is tévedések szaktárgyától távolabb eső tudományágakban, ha egyes következtetéseit, tételeit nem is tesszük magunkévá, mindenképpen el kell ismernünk, hogy műve a finnugor őshazakutatás első komplex monográfiája, amely egyrészt lezár egy korszakot, mert kritikailag értékeli és összefoglalja az eddigi eredményeket, másrészt sok-sok új gondolatával, fölfedezésével, kombinációjával széles távlatokat nyit a jövő kutatásai számára. László Gyula bebizonyította, hogy a tudomány akkor megy előre, ha a tudós fantáziával is rendelkezik. Könyve hatását már azon is le lehet mérni, hogy mind kül- mind belföldön élénk és színvonalas vita fejlődött ki körülötte. Egyes, gyakran igen lényeges megállapításaival nem értenek ugyan egyet, mint ahogy magam sem, de a mű széles látókörét, logikus rendszerét, újszerűségét egyik sem vonja kétségbe. Nagyon szerencsésnek tartanám, ha a nyilvánvaló hibák, tévedések, hiányok kijavítása, illetőleg pótlása után idegen nyelven is megjelennék, vagy akár magyarul is egy javított második kiadásban, hiszen a nevetségesen csekély példányszám miatt már megjelenése évében elfogyott.

KÁLMÁN BÉLA

Van-e a mindennapi beszédnek önálló stílusrendszere?

(E. RIESEL, *Der Stil der deutschen Alltagsrede*. Moszkva, 1964. 315 l.)

1. A Moszkvában élő neves német stíluskutatónak, E. RIESELnek alapvető műve (*Stilistik der deutschen Sprache*) a moszkvai *Viszaja Skola* Kiadónál 1963-ban második kiadásban látott napvilágot. Ez a könyv a német nyelv stilsztikai kérdéseit a legújabb fejlődési tendenciák és jelenségek következetesen szem előtt tartásával vizsgálja, s a német nemzeti nyelv keretein belül kialakult — úgynevezett — funkcionális stílusokat a marxista nyelvtudomány módszereivel kutatja. Könyvének V. és egyben utolsó fejezetében, amely „Die funktionalen Stile der neueren deutschen Sprache” címet viseli, a szerző ötféle funkcionális stílust különböztet meg — az első kiadásban tárgyalt négyféle stílusnimmel szemben. Az újonnan elfogadott funkcionális stílust „Stil der Alltagsrede” elnevezéssel jelöli.

A könyvvel kapcsolatos megnyilatkozásokból kiderül, hogy ennek az újonnan körülhatárolt stílusnemnek az elfogadása és a funkcionális stílusok közé való felvétele meglepetésként hatott. Felvetődik a kérdés: miért? Röviden talán azt válaszolhatnánk, hogy a mindennapi beszéd rendkívül heterogén, s a benne felfedezhető stílusjegyek sokfélesége látszólag ellentmond annak a törekvésnek, hogy egyetlen stílusnemben lehetne összefoglalni.

2. Azóta megjelent Riesel újabb könyve: „*Der Stil der deutschen Alltagsrede*” címen. Ebben nem kisebb feladatot tűzött maga elé, mint meggyőző nyelvi-stilisztika vizsgálat alapján kimutatni, „... daß auch im täglichen Umgang die Rede der Menschen einem Stylsystem angehört”, és bebizonyítani, „daß auch der Stil der Alltagsrede seine funktionale und sprachliche Eigengesetzlichkeit hat” (Vorwort). A mindennapi érintkezésben használt magyar beszédre, illetőleg stílusrendszerre irányuló kutatások szempontjából mindenképpen hasznosnak látszik, ha megvizsgáljuk, milyen elvi alapokon, milyen tényezők hatására érezte magát a szerző indíttatva, hogy a mindennapi beszéd stílusát önálló funkcionális stílusként fogja fel.

Az előszóban joggal utal a szerző arra, hogy a német köznyelvet mint a nemzeti nyelv egyik megjelenési formáját (*Umgangssprache*) a német nyelvészek, főképpen azok,

akik a nemzeti nyelv rétegződésével foglalkoztak, ugyan sokszor érintették, azonban ennek a rendkívül heterogén alakulatnak a mivolta, funkciója és főképp használatának módja kimerítő vizsgálatot mind ez ideig nem kapott. Ezt a hiányt pótolta legújabb könyvében Riesel, s tegyük mindjárt hozzá: feladatát — nézetünk szerint — kitűnően oldotta meg. A magyar stílusrendszerek vizsgálóit Riesel könyvének az elvi jellegű megállapításai és módszeres eljárásai érdekelhetik elsősorban.

Fontos módszertani eljárása Rieseknek, hogy munkája során a „beszédet” (Rede), azaz a nyelvi rendszernek konkrét beszéd- és írásaktusokban történő alkalmazását, valamint magát az egyes megnyilatkozást fogalmilag élesen elválasztja a „nyelvtől” (Sprache), azaz a lexikális, a grammatikai és fonetikai eszközök rendszerétől, amely a társadalmi érintkezésben a kölcsönös megértést szolgálja. — Fontos elv Rieselnél, hogy a nemzeti nyelven belül kialakult stílusrendszerek osztályozásában — miként azt már említett stilisztikájában is tette — alapul azt a sajátos feladatot, illetőleg funkciót választotta, melyet egy-egy stílusrendszer a társadalmi élet bizonyos területén betölt. — Harmadik — s talán a legfontosabb — elvi megállapítása, hogy stílusról nem csupán akkor beszélhetünk, ha az a nyelvi eszközök tudatos kiválasztása és alkalmazása révén valósul meg, hanem akkor is, ha a nyelvi eszközök megválasztásában és megformálásában tudatosságról jóformán alig vagy csupán kis mértékben lehet szó.

Látható tehát, hogy Rieselnél a stílus mivoltáról vallott felfogása nagyon tág: valamely funkcionális stílus meglétének szerinte objektív kritériuma az érintett stílusváltozat sajátos társadalmi funkciója és az a specifikum, amely más stílusváltozatoktól megkülönbözteti (46). Ezzel a nézettel vitába szállni, azt elfogadni vagy elvetni elsősorban az általános stilisztika, pontosabban az általános stíluselmélet feladata. Mindenesetre nem csekély tanulsággal kecsegtet annak a vizsgálata: milyen megfontolások alapján, kikkel egyetértésben, illetőleg milyen természetű ellenvetésekkel szemben fogalmazta meg Riesel azt a tételt, hogy a mindennapi érintkezésben használt beszéd is önálló stílusrendszert alkot, melynek megvan a fontos társadalmi funkciója és a megkülönböztető nyelvi-stilisztikai specifikuma.

3. Feltehető, sőt bizonyos, hogy a szerző tudatában volt annak, hogy eljárása, azaz a mindennapi érintkezésben használt beszédnek mint funkcionális stílusnak a feltételezése és a stílusrendszerek közé való besorolása egy sor többé-kevésbé nyomós ellenvetést fog majd kiváltani. Ez kétségtelenül így is van.

Első helyen felhozható az az ellenérv, hogy valamely stílusnem realizálódása feltételezi a nyelv tudatos használatát, a rendelkezésre álló nyelvi rendszer elemei közötti céltudatos válogatást és a kiválasztott eszközök gondos összerakását, azaz a megformálást. Tudjuk jól: ez a mozzanat — mégpedig mérvadó mozzanat — a mindennapi beszédből hiányzik. Érthető tehát a kérdés: lehetséges-e önálló stílusról beszélni abban az esetben, ha a szóban forgó stílusrendszer túlnyomó részében a nyelvi eszközöknek nem a tudatos kiválasztásán és formálásán alapszik?

Az a tény, hogy a nyugati polgári nyelvészek többsége a mindennapi érintkezésben használt beszédet mint önálló stílusnemet nem fogadja el, érthető. Ők ugyanis a „stílus” fogalmát leszűkítik a nyelv művészi használatára, azaz szerintük a stílus a szépirodalmi nyelv megjelenési formája. A szovjet stilisztikai irodalomban azonban az a kérdés: van-e a mindennapi érintkezésben használt beszédnek önálló stílusa? — egészen más nézet alapján vetődik fel. Így akadnak a szovjet nyelvészek között — elsősorban a stílusnemek osztályozói és vizsgálói között —, akik a mindennapi beszédet önálló funkcionális stílusként kezelik, és felveszik az ilyen stílusok rendszerébe. Így többek közt M. M. GUHMANN, V. V. VINOGRADOV, A. N. GVOZGYEV, G. K. SZAMVELJAN és M. K. MOREN, N. N. TYETYEREVNYIKOVA stb. Jóllehet a felsorolt szovjet nyelvészek az érintett stílusnemek az elnevezésében, mivoltának, társadalmi funkciójának és hatóköré-

nek meghatározásában és körülhatárolásában nem egyeznek meg pontosan, az mindenesetre kétségtelen, hogy a nyelvi rendszernek egy és ugyanazon funkcionális alkalmazásáról van náluk szó.

Azok közül, akik nem fogadják el a mindennapi érintkezés nyelvét mint önálló funkcionális stílust, Riesel főképpen két nyelvésszel kénytelen vitába bocsátkozni: N. J. SVEDOVAVAL és I. R. GALPERINNEL, akik szerint a stílus fogalma feltételezi a nyelvi eszközök tudatos alkalmazását, a gondos válogatást és összefűzésüket (vö.: N. J. SVEDOVA, *Ocserki po szintaksziszu ruszkoj razgovornoj recsi*. Moszkva, 1960. 3.; I. R. GALPERIN, *Ocserki po sztyilisztyike anglijszkovo jazika*, Moszkva, 1958. 43–50). Bár az a jellemzés, melyet N. J. SVEDOVA ad a „razgovornaja recs”-ről, s azok a megjegyzések, melyeket I. R. GALPERIN a mindennapi érintkezésben használt párbeszéddekhez fűz, többé-kevésbé megegyeznek Riesel megállapításaival, a mindennapi érintkezés stílusát illetőleg azonban mégis más nézetet vallanak. Velük szemben Riesel azért fogadja el a mindennapi érintkezés nyelvét önálló stílusrendszerként, mert — nézete szerint — kielégíti azt a két alapvető követelményt, amelyen mindenféle stílusrendszer nyugszik. Az egyik feltétel — ez nyelven kívüli tényező — abban áll, hogy ez a nyelvi rendszer a társadalmi életben nélkülözhetetlen funkciót töltsön be, a másik — ez nyelvi tényező —, hogy megvan a sajátos nyelvi-stilisztikai specifikuma, amely megkülönbözteti a többi stílusrendszertől (45).

A mindennapi beszéd legfőbb funkciójának Riesel az embereknek a magánérintkezésben megvalósuló, mindenféle kényszertől és kötöttségtől mentes laza nyelvhasználatát és kölcsönös megértését tekinti, — akár szóban, akár írásos formában, párbeszéd vagy monologikus formában megy is végbe. A tisztára kényszertől mentes, elfogulatlan beszéd-ről van tehát szó. Abból adódik az a nem kis nehézség, amely az ilyen típusú beszéd-felvételeket majd hogy nem lehetetlenné teszi. Mihelyt észreveszi ugyanis a beszélő, hogy szavaira figyelnek, hogy beszédjét technikai eszközökkel rögzítik, a kényszertől mentes, elfogulatlan s laza beszédnek egy része attól a pillanattól kezdve eltűnik, s helyét elfoglalja a tudatosságát tükröző, fegyelmezett gondolatközlés. Amikor Riesel a mindennapi beszéd specifikumáról beszél, s ennek alapján egy önálló funkcionális stílus létezését elfogadja, teszi ezt ama meggyőződése alapján, hogy egy stílusrendszernek a létrejötte nem azon fordul meg, hogy a beszéd-folyamat h o g y a n megy végbe: gondos megfontolás, aprólékosan kínos próbálgatás és céltudatos mérlegelés alapján, vagy csupán félig tudatos válogatás eredményeként, vagy pedig olyan kész nyelvi formáknak, kifejezési eszközöknek — tudatosnak alig minősíthető — alkalmazása révén, amelyek a beszélés pillanatában hirtelen felmerülnek a beszélőkben. Alig lehet kétséges, hogy a mindennapi érintkezés nyelvi stílusa a Rieseltől felhozott mind a három lehetőséget egyaránt kiaknázza; hogy a háromféle lehetséges eljárás közül melyikkel él leggyakrabban, azt legfeljebb alkalomszerűen lehet megítélni, de általános érvényűséggel megmondani aligha lehet. Riesel szerint tehát valamely funkcionális stílusnak a meglétét egyrészt sajátos társadalmi feladata, másrészt nyelvi-stilisztikai specifikuma (azaz a stílusjegyek és a felhasznált nyelvi eszközök összessége) biztosítja, nem pedig a megvalósulás során felépő tudatosságnak a foka (47).

Riesel megállapításával kapcsolatban utalni lehet G. HERDAN vizsgálatának eredményére. HERDAN ugyanis „Language as choice and chance” című (Groningen, 1956.) könyvében matematikai-statisztikai és a modern nyelvtudomány egyéb egzakt módszereinek alkalmazásával megvizsgálta több író egyéni stílusát, s arra a meglepő megállapításra jutott, hogy az egyéni stílus nem annyira tudatos, mint inkább tudat alatti eljárásokon alapszik, és következtetésként kijelenti, hogy valamely meghatározott tartalom kifejezésére szolgáló nyelvi eszközök tudatos kiválasztása és felhasználása nem játszik a stílus alakulásában olyan fontos szerepet, mint eddig általában feltételezték.

HERDAN szerint a nyelvi építőanyag kiválogatását és alkalmazását nem annyira az értelem kontrollálja, mint inkább az írónak a személyisége határozza meg (12).

HERDAN megállapításai az egyéni irodalmi stílusra vonatkoznak. Az aligha lehet kétséges, hogy az automatizmusok és fél-automatizmusok az ilyen stílus alakulásában is szerephez jutnak; ezek azonban nézetünk szerint nem kizárólag a szerző egyéniségében gyökereznek, hanem részben inkább a nyelvi közösség hagyományaiban. Magától értetődő, hogy az automatikussá vált nyelvi eszközök igen fontos szerepet töltenek be a mindennapi beszédben. A „mechanikussá” vált beszéd rendes körülmények között értelmes és nyelvileg helyes. A nyelvi közösség tagjai ugyanis bizonyos mértékig kifejlesztik magukban anyanyelvük nyelvi és stílusnormáját. Lehet, hogy a beszélő nem is gondol a normára, talán nincs is tudatában annak, hogy beszéd közben bizonyos normához igazodik, de ennek ellenére — azt mondhatni — akarva-nem akarva használja a normát: a nyelvi közösség tagjaival való állandó érintkezés közben magáévá tette azt, amikor beszélni vagy ír, annak hatása alatt áll. Riesel a mechanikussá vált nyelvi kifejező eszközökkel kapcsolatban hivatkozik F. KAINZ megállapítására. KAINZ szerint a nyelvi automatizmusok használata nem zárja ki az agyműködés részvételét a beszédaktusokban: „Für die Sprache als Tätigkeit gilt in besonderem Masse, daß dasjenige, was wir zahllosemale gewollt und ausgeführt haben, uns nicht nur als ein vom Willen bewerkstelligter Akt, sondern auch als Automatismus zur Verfügung steht” (Psychologie der Sprache. II. kötet. Stuttgart, 1960. 561).

Kétségtelenül úgy van az ember a mindennapi érintkezésben használt beszéddel is, mint sok más tevékenységével, mint például a kerékpározással és az úszással. Ha valaki már elsajátította és jól begyakorolta a végrehajtásuk módját, valahogy megy az már magától is. Ezzel azonban nem akarjuk azt mondani, hogy a ténykedés teljesen mechanikusan, a tudatosság teljes kizárásával megy végbe: mechanikussá vált cselekvésekről van szó, amelyeknek a során azonban a mechanikusba állandóan belekapcsolódnak kisebb vagy nagyobb mértékben tudatos megfontolások.

A mindennapi érintkezésben használt beszéd automatizmusai tehát a nyelvi és a stílusnorma ismeretén, másképp a kellő gyakorlás folytán kifejlődött megszokáson alapulnak. A normák kinek-kinek az egyénisége, adottságai, képzettsége szerint lehetnek kisebb vagy nagyobb mértékben tudatosak. Így válik lehetővé, hogy a mindennapi beszédben különböző megfontolások nélkül is képesek vagyunk a normának megfelelő szavakat és kifejezéseket kiválasztani és a helyes módon egymáshoz fűzni.

Magától értetődő, hogy a nyelvi és a stílusnormát nem csupán az informáló, azaz a beszélő, hanem az informált, a felfogó személy is birtokolja bizonyos határok között. Találó példával világítja meg Riesel ennek a nyelvi közösség tagjaiban való meglétét. Tegyük fel — mondja —, hogy egy nyilvános parkban, a gondosan nyírt pázsitágy melletti figyelmeztető táblán ez a felirat olvasható: *Kérem, ne taposson rám! — Köszönöm.* Ez a szokatlan fogalmazás a megszokott tilalom helyett: *A fűre lépni tilos!* minden bizonnyal felkelténé a sétálók figyelmét: megállnának, újból elolvasnák a szöveget, megcsóválják a fejüket és elmosolyodnának. Más szavakkal: megértenék, hogy az informáló eltért a szokásos normától, s éreznék a hivatalos információ komikus jellegét (48).

4. A mindennapi érintkezés funkcionális stílusának a meglétével szemben fel lehetne hozni a következő érvet is: ebben a stílusban nem található meg az e g y s é g e s t e m a t i k a. Valóban: a mindennapi érintkezésben az élet legváltozatosabb dolgairól esik szó: a személyes élményektől, a legkülönbözőbb szakmai érdeklődés tárgyaitól kezdve fontos vagy kevésbé fontos politikai, tudományos, művészeti és irodalmi stb. kérdésekrig minden előkerülhet a beszédben. A téma változásának megfelelően természetesen változik a mindennapi beszéd nyelvi-stilisztikai megjelenési formája is. Az ellenvetés tehát jogos: kérdés azonban, hogy az önállóan felfogott stílusrendszer létét veszélyezteti-e?

Az ellenvetéssel kapcsolatban megfontolandó, hogy olyan funkcionális stílusokban is felfedezhető a tematikai sokféleség, melyeknek létezését a stílusnemek osztályozói egyáltalán nem vonják kétségbe. Így elsősorban a saját nyelvében, a publicisztikai stílusban. Nem kétséges ugyanis, hogy a publicisztika területén, az egyes rovatokban a témák különbözőségének megfelelően kisebb vagy nagyobb mértékben változnak a nyelvi-stilisztikai ábrázolási formák is, azok azonban mégis egyetlenn stílusrendszerhez tartoznak, egyazon stílus megvalósulását szolgálják; ugyanis egybekapcsolja őket a közös funkció, s összefűzik őket ennek folytán a közös stílusvonások. Ugyanez áll a mindennapi érintkezésben használt nyelvi stílusra is.

5. Harmadik ellenvetésként felhozható az érintett nyelvi stílussal szemben annak a nyelvi bázisnak a tarkasága, amelyen ez a sajátos stílusrendszer nyugszik. Egyrészt — miként az imént említettük — a nyelvi-stilisztikai formák tarkasága a témák sokféleségére vezethető vissza, másrészt pedig (s ez különösen fontos tényező!) ennek a bázisnak az alakulását a nyelvet használóknak a szociális körülményei: műveltségi szintje, foglalkozás szerinti megosztottsága és nem utolsó sorban területi hovatartozandóságára nem kis mértékben befolyásolják.

Elvileg a mai német nyelvrendszernek minden kifejezési formája alapul szolgálhat a mindennapi beszéd funkcionális stílusának, főképpen mégis azok a formák, melyek az irodalmi nyelv és a területi nyelvváltozatok között foglalnak helyet. Gyakorlatban legfőbb bázisa az egyszerű irodalmi nyelv, másképp a köznyelv két árnyalata: az egyik az irodalmias színezetű köznyelv vagy társalgási nyelv, a másik a kisebb vagy nagyobb mértékben táji jelleget is feltüntető köznyelv vagy társalgási nyelv. Természetesen a bázist alkotó nyelvi eszközöknek a két pólusához tartozó formák ritkábban kerülnek a gyakorlatban felhasználásra.

6. Az önállónak felfogott érintkezési stílusban Riesel három árnyalatot (Gattungsstil) különít el: nyelvi-stilisztikai megvalósulási formájuk természetesen bizonyos határokig változik: 1. a szoros értelemben felfogott mindennapi, azaz a baráti és családi körben alkalmazott stílus; 2. a foglalkozási körben, a munkahelyi érintkezésben használt stílus; 3. ismeretlen személyekkel való érintkezésben használt, mindennemű hivatalos jelleg és megköötöttség nélküli stílus (57).

7. A szerző a továbbiakban azt tekinti legfőbb feladatának, hogy a mindennapi érintkezésben használt stílusnak a létezését rendkívül változatos, sok oldalról összegyűjtött, gazdag szemléltető és bizonyító példaanyagra támaszkodva meggyőzően kimutassa (66—296). E bizonyító példaanyag előtárása során egy pillanatra sem téveszti szem elől a logikus láncot: a társadalmi funkciót és az ezzel összefüggő stílusjegyeket: azaz a szó-készlet-frazeológiai, a grammatikai és a hangtani eszközöket, melyek révén azok megvalósulnak. Ezt megelőzőleg azonban a szerző szükségesnek tartja a stilisztikai irodalomban nem egyértelműen használt „stílusjegy” (Stilzug) fogalmat megnyugtatóan tisztázni. Ezen azokat a belső stílus-jellegzetességeket érti, melyek a nyelvnek valamely sajátos — ilyen vagy olyan — alkalmazási rendszerére jellemzőek. A stílusjegyek nyelven kívüli tényezőktől függenek: így elsősorban a közlési céltől, a tárgytól, a konkrét beszédhelyzettől, a beszélők adottságaitól stb.

A stílusjegyek (stílusvonások) maguk után vonják a konkrét nyelvi realizálódást: tehát szemantikai-expresszív jellegű rendező-elvek (Ordnungsprinzipien), melyek a nyelvi eszközök kiválasztását és célszerű alkalmazását a stílusrendszeren belül és magában a beszédaktusokban is irányítják (57). Ezek a stíluszabályozó és formáló elvek motiválják valamely meghatározott információhoz szükséges kifejező eszközök kiválasztását és alkalmazását.

8. Mindenféle hosszabb, összefüggő előszavas vagy írásos megnyilatkozásban ismerhetők bizonyos stílusvonások: az összefüggő megnyilatkozás változatos okoknál fogva, különböző céloknak megfelelően körülményesen terjengősnek vagy éppen tömörnek, világosnak vagy homályosnak, érzelmtől átítatottnak vagy tárgyilagosságnak, esetleg száraznak, szemléltető erejű képekben gazdagnak vagy éppen képszegénynek, statikusnak vagy dinamikusnak, feszesen hivatalosnak vagy kényszerből mentesen lazának stb. minősülhet. Bár ezek és az ezekhez hasonló változatos stílusjegyek egymással összefonódhatnak, váltakozhatnak egy hosszabb megnyilatkozásban, ennek ellenére az egészen átütő egy sajátos uralkodó stílusvonás, azaz a meghatározó stílusjegy. Az egyes stílusvonások jellegzetes szóképzési és frazeológiai, grammatikai és fonetikai eszközök révén tevődnek át a beszédbe. Másképpen: az elvont stílus kategória konkrét nyelvi eszközök révén valósul meg (58). Esetről esetre azok kerülnek kiválasztásra és felhasználásra, melyek leginkább alkalmasak arra, hogy a társadalmi élet meghatározott területén a nyelv sajátos funkciójában való felhasználásának a specifikumát megadják. A stílusjegy azonban nem csupán sajátos jellemzője az egyes funkcionális stílusoknak és a konkrét beszédnek, hanem ugyanakkor ez a feltétele annak, hogy a kommunikatív feladat hathatósan megvalósulhasson.

Így a mindennapi beszédre leginkább jellemző stílusjegyek, melyek ennek az önállónak minősülő sajátos stílusrendszernek a kialakításához leginkább hozzájárulnak, a következők: kényszerből való mentesség, érzelmességgel, némi nemtörődomséggel párosult kényelmes magatartás és ennek megfelelő nyelvi lazaság. További stílusvonások, melyek többé-kevésbé világosan összefüggenek a kötöttségektől való mentességgel és lazasággal mint a legalapvetőbb stílusvonásokkal, többek közt bizonyos gazdaságosságra, azaz szűkszavúságra való törekvés, ugyanakkor viszont körülményeskedéssel párosult terjengősség, szubjektív értékelés, szemléletesség és dinamizmus, humorra és gúnyra való hajlam stb.

9. A szerző rendkívül gazdag és sok helyről vett szemléltető anyagon mutatja be, hogy a felsorolt stílusjegyek a mindennapi beszéd önállónak minősülő stílusrendszerében milyen természetű nyelvi eszközök révén valósulnak meg. Ezzel kapcsolatban feltétlenül hangsúlyozni kell, hogy a bizonyító és szemléltető anyagban bőségesen fordulnak elő táji jellegű különbségek, s bőségesen merít a szerző a nemzeti, azaz az osztrák és a svájci németre jellemző változatokból is. Rieselnek nem az volt a célja, hogy a mindennapi érintkezésben használt stílusrendszerrel statikus képet nyújtson; a felvázolt kép dinamikusnak mondható. Kitűnő érzékkel tapint rá a nyelvi rendszerben felbukkanó újszerűségekre, s általában sikeresen ragadja meg a legújabb — gyakran csupán csírájukban levő — fejlődési tendenciákat.

Riesel eljárásának és ábrázolásmódjának haszna a mindennapi német nyelv iránt érdeklődők, főképpen mégis a német nyelv tanárai számára szinte felbecsülhetetlen. Hiszen a német fiatalság mindennapi beszédének alakulása nem csekély mértékben foglalkoztatja a pedagógusokat. Riesel könyvéből megtanulhatják összefüggésben látni azokat a változatos nyelvi jelenségeket, melyek ez ideig esetleg a normától eltérő, illetőleg azzal szembenálló konglomerátumnak tűntek fel előttük; nem csekély a könyv haszna abban a tekintetben, hogy tanulmányozásával elmélyíthetik a nyelvvel mint nélkülözhetetlen társadalmi jelenséggel kapcsolatos ismereteiket. Az élő német nyelv tanítása tehát E. Riesel okos könyvéből, amely sokkal több, mint egyszerű tankönyv, el nem hanyagolható hasznot húzhat.

Nagyon hasznosnak bizonyul a szerzőnek az az eljárása, hogy könyvének végén, a „Zum Abschluß” címet viselő rövid fejezetben (297—304) — pontokra tagolva — világosan összefoglalja munkájának „... die wichtigsten theoretischen Voraussetzungen und Ergebnisse”. A könyvet áttanulmányozó olvasó ennek segítségével pontról pontra lemér-

heti, hogy milyen mélyen sikerült behatolnia a könyv kérdéskörébe, és milyen mértékben sikerült a gyakorlati stílusvizsgálat fogalmait és szemléletmódját magáévá tenni. Fordítva is eljárhat azonban az olvasó a könyv tanulmányozásában: tudniillik elolvashatja először az eredményeket, a megállapításokat összefoglaló fejezetet; kétségtelen, hogy ennek nyomán érdeklődés, várakozás ébred benne. A könyv gondos átolvasásával azután kielégítheti érdeklődését, választ kaphat a benne feltámadt kérdésekre. Bármelyik megoldást választja is az olvasó, egy biztos: a nyereség sokszorosan felül fogja múlni az olvasásra fordított fáradságot.

TERESTYÉNI FERENC

T Á R S A S Á G I Ü G Y E K

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXII. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1966. július 1-én tartotta meg tisztújító közgyűlését a Magyar Tudományos Akadémián.

1. A tárgysorozat első pontjaként FOKOS DÁVID tartott előadást „Egy »finnugor eredetű« zürjén névutó” címmel.

2. Az előadás után Telegdi Zsigmond, a Társaság főtitkára terjesztette elő jelentését a Társaság elmúlt évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés!

A Társaság múlt évének kimagasló eseménye a helyes magyar kiejtés ügyének szentelt konferencia, amelyet Társaságunk a MTA Nyelvtudományi Intézetének, az Egri Tanárképző Főiskolának és a TIT-nek közreműködésével rendezett Egerben. Két zsűfolt napon át, 1965. október 22-én és 23-án folyt ez a konferencia az egri városi tanács dísztermében; a vitaindító előadást nyolc korreferátum követte, a felvetett kérdésekhez tizenötön szóltak hozzá.

Nyugodt lélekkel állíthatjuk, hogy konferenciánk sikeres volt, a valóság felülmúlta reményeinket. A tágas terem alig győzte befogadni a közel 500 főnyi, sokrétű hallgatóságot; nyelvészek és pedagógusok mellett ott szorongtak a Rádió és a Televízió bemondói és riporterei, neves színészek és előadóművészek, diákok és akiket egyszerűen, tekintet nélkül hivatásukra, vonzott e tárgy, a helyes magyar kiejtés ügye. Eljöttek a konferenciára a Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület képviselői is. Kitűnt, hogy a nyelvi kultúra kérdései közül olyan választottunk témául, amely széles körben közelről és mélyen érdeklí az embereket, és hogy a témát ennek az érdeklődésnek megfelelően, hozzá méltóan tudtuk előtárni és megvilágítani.

Az egri konferencia kétségkívül fontos állomás azon az úton, amely egy helyes kiejtési norma meghatározásához, egy normatív kiejtés elterjesztéséhez, általánosításához vezet; a határozatok, összefoglalva és értékesítve a vita eredményeit, megjelölik a szoron következő teendőket, és ezzel a konferenciát jól megalapozott, átgondolt munka kiindulásává és forrásává teszik. A konferencia anyaga a Tankönyvkiadónál jelenik meg kb. 21 ív terjedelemben; 300 példányt át kívánunk venni kiadványsorozatunkba.

Ez alkalommal is köszönetet mondunk mindazoknak, intézményeknek és személyeknek, akik segítségünkre voltak a konferencia rendezésében; köszönet és elismerés illeti nem utolsósorban Társaságunk szervező titkárát, Török Zoltánét. Az ő lelkes, hozzáértő és találékony szervezése nagyban hozzájárult a konferencia sikeréhez.

Szakosztályaink ez évben harminchárom felolvasó ülést tartottak. Ez a szám — ha meggondoljuk, hogy a Társaság egy tanévben gyakorlatilag 8 hónapon át működik,

egy hónapra tehát ilyen módon átlag négy ülés esik — nem csekély, azt mutatja, hogy Társaságunk életerős, valódi igényt, szükségletet elégit ki.

Ha mármost közelebbről az egyes szakosztályok hozzájárulását tekintjük, kitűnik, hogy az ülések túlnyomó többségét, a harmincháromból huszonkilencet az idén is négy szakosztály rendezett, ugyanaz a négy: az általános nyelvészeti, a magyar, a nyelvoktatási és az orientalisztikai szakosztály; a finnugor három felolvasó ülést tartott az év folyamán, a szlavisztikai egyet, a germanisztikai—romanisztikai szakosztály egyet sem. Ez a különbség az egyes szakosztályok hozzájárulásában részben szükségszerű következménye annak, hogy az erők, természetesen, nem oszlanak meg egyenlően a nyelv-tudomány különböző ágai között. De az már hihetetlennek tűnik, hogy nálunk, ahol a szlavisztikának nagy hagyományai vannak, képzett és tehetséges művelői szép számban, a szlavisztikai szakosztály erejéből egy év alatt nem futja többre egy felolvasó ülésnél. Nem azért teszem ezt szóvá, mintha azt képzelném, hogy a Társaság annál eredményesebben dolgozik, minél több felolvasó ülést produkál. De úgy gondolom, hogy az egyes szakosztályok megfelelő működése érdeke az illető tudományágnak, a magyar nyelv-tudománynak egyáltalán. Minthogy ez a probléma nem most vetődik fel először, javasolom, hogy a Társaság vezetősége az illető tudományágak képviselőinek bevonásával vizsgálja meg alaposan, hogyan lehetne megoldani.

Milyen nagy hallgatóságot, hány embert vonzottak az elmúlt év folyamán a Társaság előadásai? Számuk — ha eltekintünk olyan felolvasó ülésektől, amelyeket Társaságunk vagy annak egy szakosztálya más intézménnyel vagy szervezettel közösen rendezett — kerekén 700-ra tehető; pontosabban nem mondhatunk, mert egy-egy előadás hallgatósága többnyire nem iratkozott fel hiánytalanul a jelenléti ivekre. Ha ezt a számot vesszük alapul, arra jutunk, hogy felolvasó üléseinken átlag huszonegyen vettek részt. Volt előadás, amely 50 főnyi hallgatóság előtt hangzott el; előfordult az is, olyan szakosztályon, amely éppen nem vette sűrűn igénybe az érdeklődők idejét, hogy egy kitűnő előadásra alig tízen jöttek el. Ez arra figyelmeztet — triviális igazság, de úgy látszik, még nem szívleltük meg eléggé —, hogy előadást nem elég kitűzni, elő is kell készíteni. Nem az a cél, hogy minden áron szaporítsuk a hallgatóságot; arra kell azonban törekednünk, hogy akihez az előadás szól, aki hasznát láthatja és hozzászólással, bírálattal vagy kiegészítéssel segítheti az előadót, lehetőleg ott legyen.

Egyes esetekben, mikor ezt a tárgy megokolta vagy megkívánta, két szakosztály szövetkezett egy felolvasó ülés rendezésére: így egy ízben az általános nyelvészeti a magyar szakosztállyal és mindegyik, egy-egy alkalommal, a nyelvoktatási szakosztállyal. Előfordult az is, hogy Társaságunk valamelyik szakosztálya más intézménnyel közösen rendezett felolvasó ülést: T o k ű n a g a professzor előadását az általános nyelvészeti szakosztály a Bölcsészkarral, A. Sz. T v e r i t y i n o v á t az orientalisztikai szakosztály az MTA Nyelv- és irodalomtudományi osztályával együtt készítette elő.

A múlt évi beszámoló jogos örömmel jelentette, hogy sikerült szorosabb, tettekben is megnyilvánuló kapcsolatot teremteni a két, hozzánk legközelebb álló hasonló szervezettel, a Magyar Irodalomtörténeti és a Magyar Néprajzi Társasággal. Ezeket az értékes kapcsolatokat idén is fenntartottuk. Ez év március elsején Társaságunknak és a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak magyar szakosztálya közös felolvasó ülést rendezett; ezen B ó t a L á s z l ó tartott előadást a Madács—Rimay-kódexek szerelmes verseiről, a két felkért hozzászóló közül az egyik S z a t h m á r i I s t v á n volt, Társaságunk titkára. Társaságunk a Néprajzi Társasággal együtt, közös felolvasó ülésen ünnepelte P a i s D e z s ő 80-ik évét. Az ünnepeltet, aki egyben az ülés előadója volt, B á r c z i G é z a, Társaságunk elnöke köszöntötte, hódolattal és meleg szeretettel méltatva a jubiláns érdemeit, tudósi és emberi kvalitásait. Pais tanár úrnak ez alkalommal is további hosszú életet, munkában és eredményekben gazdag éveket kívánunk.

Felolvasó üléseink keretében négy külföldi vendég tartott előadást. Tokunaga Yasumoto, a Tokiói Állami Egyetem tanára a japán nyelv hovartartozásának kérdését tárgyalta magyar nyelven; Stanisław Godzinski (Varsó) a mongol névszóképzés néhány kérdését vizsgálta; A. Sz. Tverityinova, a moszkvai Insztyitut Narodov Azii tudományos főmunkatársa ismertette a Szovjetunióban folyó textológiai munkát; végül Maurice Leroy professzor, a brüsszeli egyetem tanára Platon Kratylosát elemezte a modern nyelvészet szempontjából.

Vidéki csoportjaink közül csak kettő küldött beszámolót. A szegedi csoport négy felolvasó ülést tartott; egy-egy ülésen átlag 20 főnyi hallgatóság jelent meg. A debreceni csoport mindössze kétszer jött össze felolvasó ülésre. Az egyiknek külföldi vendég volt az előadója, Knut Bergsland norvég tudós; a másikat a csoport az MTA Matematikai és Alkalmazott Nyelvészeti Munkabizottságával együtt rendezte. A csoport titkára menségül a nyelvészeti tanszékek oktatóinak nagymérvű elfoglaltságára hivatkozik, megjegyzi továbbá, hogy az év során tartott szakmai-ideológiai megbeszélések témája is nyelvészeti volt, vagy legalábbis a nyelvészettel kapcsolatos. A pécsi csoport bizonyára ugyanolyan lelkesen dolgozott, mint az előző években, de elnöke, Temesi Mihály külföldön tartózkodik, alighanem ezért maradt el a jelentés.

A Társaság választmánya a most záruló év folyamán két ülést tartott. A november 2-i ülésen Bárczi Géza és Ligeti Lajos akadémikus javasolta, hogy Társaságunk válassza tiszteleti tagjává Hasán Erent, az ankarai egyetem nagy tekintélyű nyelvész professzorát, aki a budapesti egyetemen végezte tanulmányait, hazánkban vált tudóssá, és hűséges barátunk maradt. A választmány, majd a felettes szervek hozzájárultak a javaslatához; most a közgyűlés elé terjesztem végső döntésre.

Az elmúlt év folyamán negyvenen csatlakoztak újonnan Társaságunkhoz. Ennek ellenére a taglétszám csökkent ahhoz képest, amit tavaly kimutattunk. A tagdíjrevízió során ugyanis azokat, akik 1960 óta nem fizettek tagdíjat, és felszólításra sem rendezték tartozásukat, kizártuk tagjaink sorából.

Fájdalmas veszteség érte Társaságunkat Rubinyi Mózes elhunytával. Rubinyi professzor nagyműveltségű, sokoldalú tudós volt, nemcsak nyelvész, hanem az irodalomtudománynak, irodalmi életnek, közművelődésnek is fél évszázadon át számottevő személyisége. A hazai filológiának és nyelvészetnek számos területét gazdagította írásaival; „Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve” című úttörő munkája ma is figyelemre méltó. Évtizedeken keresztül választmányi tagja volt a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak; halálával Társaságunk utolsó életben volt alapító tagja távozott el. Emlékét szeretettel, hűségesen megőrizzük.

Itt említek meg egy kegyeletes aktust, amelyben képviselői útján, hivatása szerint, Társaságunk is részt vett. A múlt hónapban, május 18-án Alsóságon, Celldömölk II. körzetében megünnepelték Kresznerics Ferenc, a Magyar Tudós Társaság tiszteleti tagja, a magyar lexikográfia nagyérdemű munkása születésének 200. évfordulóját. Az ünnepség keretében Bárczi Géza akadémikus Társaságunk és az MTA I. osztálya képviselőjében megkoszorúzta Kresznerics Ferenc síremlékét, Szathmári István, Társaságunk titkára pedig előadást tartott, méltatva a nagy tudós érdemeit.

Kiadványsorozatunk a jelentés tárgyát képező időszakban négy számmal gyarapodott, ezek: DEME LÁSZLÓ két tanulmánya („Helyesírási rendszerünk logikája” és „A Kazinczy érme és a helyes magyar kiejtés kérdései”), KOVALOVSKZY MIKLÓS „Egy Ady-vers világa” című értekezése, végül VÁRKONYI IMRE tanulmánya a büssüi ő-zó nyelvjárásról; ez utóbbit Somogy megye támogatásával jelentettük meg.

Sorozatunk feladatát abban is látjuk, hogy megokolt esetben a szükséghez képest elérhetőbbé tegyünk már megjelent munkákat. Ennek megfelelően nyomdába adtuk KELEMEN JÓZSEF „Gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás a lexikográfia szolgálatában”

című dolgozatát, amely eredetileg a „Szótártani Tanulmányok”-ban jelent meg. Újból közétesszük PAIS DEZSŐ „Régi személyneveink jelentéstana” című értekezését, amely a Magyar Nyelv XVII—XVIII. évfolyamában jelent meg, s társadalomtörténeti alapon tárgyalta az Árpád-kori névanyagot. Közel félszázad alatt nem veszítette el jelentőségét; olyan munka, amelynek egy példányát a szakember, okkal, könyvtárában, keze ügyében akarja tudni. Végül: előkészületben van kiadásra egy kitűnő újvidéki kutató, PENAVIN OLGA Mura-vidéki tájatlása.

Tisztelt Közgyűlés! Jelentésem egy előző szakaszában a felolvasó ülések adataiból azt olvastam ki, hogy Társaságunk létének szilárd alapja van, ez a Társaság szükségletet elégit ki. Most hozzátenném, hogy ez a tényállás nemcsak igazolást, hanem kötelességet is foglal magában. Ennek a szükségletnek csak úgy felelhetünk meg, ha tisztában vagyunk vele, ha folyamatosan felismerjük átalakulásában, fejlődésében, és felismeréseinket igyekezzünk átvinni a valóságba. Látnunk kell korlátainkat, de nem szabad lebecsülni sem erőinket. Nem rendelkezünk, de egy bizonyos mértékig rajtunk áll, milyen előadások készülnek, hangoznak el felolvasó üléseinken; ezen az úton, ösztönzéssel és tanáccsal, konferenciáink témájának kijelölésével, szervezeti módosításokkal, mint egy új szakosztály felállításával néhány évvel ezelőtt, tudatosan hozzájárulhatunk a magyar nyelvtudomány fejlődéséhez, s ez kötelességünk is. Ez nem új felfedezés; de talán nem felesleges emlékeztetnem rá most, amikor visszatekintve az elmúlt évre egyben már a következőre készülünk.

Ezzel jelentésem véget ért; kérem a Közgyűlést, fogadja el.

A közgyűlés a főtitkár beszámolóját elfogadta.

3. Ezután K e l e m e n J ó z s e f pénztáros emelkedett szólásra.

Tisztelt Közgyűlés!

A Társaság 1965. évi pénzforgalmáról az alábbiakban számolok be:

A) K i a d á s o k :

01	rovat:	Állományba tartozók bére	22 487,40	Ft
02	„	Egyéb bérek: állományon kívüliek bére	2 004,—	„
03	„	Személyi kiadás	3 560,40	„
		Jutalom, segély	300,—	Ft
		Kiküldetési költségek: a vidéki csoportok közgyűlésre meghívott elnökeinek kiküldetési költségei, az egri konferencia kiküldetési költségei ...	1 561,40	Ft
		tiszteletdíjak	1 400,—	„
		reprezentációs költség	299,—	„
04	„	Társadalmi juttatás	30,—	„
05	„	Működési kiadás: írószerek; koszorú	1 400,90	„
06	„	Szolgáltatás	32 573,20	„
		1. Postaköltség	3 401,10	„
		2. SzTK járulék	3 641,—	„
		3. Közl. költség	333,10	„
		4. Kiadványok költsége	25 198,—	„
		Kiadások összesen	62 055,90	Ft

B) Bevételek:

Maradvány 1964-ről	57,42 Ft
Működési bevétel	24 809,75 „
Költségvetési támogatás	38 700,— „
Bevétel összesen	63 567,17 „
Előző évi maradvány és bevétel együtt	63 567,17 „
Kiadás	62 055,90 „
Évvégi maradvány	1 511,27 Ft
ebből függőszámlán	987,— Ft
költségvetési folyószámlán ..	505,34 „
a házipénztárban	18,93 „

A 01 rovaton fizettük a gazdasági vezető illetményét az alapokmányban engedélyezett keretben.

A 02 rovaton számoltuk el a Magyar Nyelv technikai szerkesztésével, illetőleg kézbesítésével kapcsolatos alkalmi munkák díját, valamint a közgyűléssel kapcsolatban felmerült alkalmi munka, takarítás költségeit.

A 03 rovatról fizettük az állományba tartozó jutalmát és segélyt, a kiküldetési költségeket, a tiszteletdíjakat és a reprezentációs költségeket.

A 04 rovatról ebben az évben azért fizettünk mindössze 30,— Ft-ot — az előző évek gyakorlata alapján —, mert időközben a revizori vélemény miatt meg kellett szüntetnünk az alkalmazottak támogatását az eddigi formában.

A 05 rovaton számoltuk el az irodaszereken és a papíroson kívül volt elnökünknek, Kniezsa Istvánnak és volt választmányi tagunknak, Rubinyi Mózesnek temetési koszorúját.

A 06 rovatot terhelte a postaköltségen, a társadalombiztosítási járulékon és a közlekedési költségen kívül a kiadványok előállítási költsége, nevezetesen:

110. sz. DEME LÁSZLÓ, Helyesírási rendszerünk logikája (különlenyomat)	1 840,— Ft
111. sz. KOVALOVSKY MIKLÓS, Egy Ady-vers világa	19 396,— „
112. sz. DEME LÁSZLÓ, A Kazinczy-érmekek és a helyes magyar kiejtés kérdései. Ezt a Művelődésügyi Minisztérium rendelte meg, s költségeit is a minisz- térium viselte.	
113. sz. VÁRKONYI IMRE, A Somogy megyei ő-ző nyelv- járás (A büssüi nyelvjárás ő-zése)	40 000,— Ft
Ennek költségeihez Somogy megye Tanácsa 40 000 Ft-tal járult hozzá.	

Kívánatos lenne, ha a nyelvjárasi monográfiák megjelentetéséhez a többi megyei tanács és a városi tanácsok művelődési osztályának támogatását biztosíthatná Társaságunk.

1965. évi saját bevételeink megoszlása:

kiadványokból	18 899,75 Ft
tagdíjakból	5 910,— „
Állóeszközeink leltári értéke 1965. XII. 31-én	13 541,— „
Kiadványainké	211 089,10 „

Ha az utóbbi négy év anyagából külön szemügyre vesszük saját bevételeink és az illetmény levonása után maradó támogatás alakulását, akkor egyrészt azt az örvendetes

megállapítást tehetjük, hogy saját bevételeink szemmel láthatóan növekvő tendenciát mutatnak, a támogatásnak említett részlete azonban meglehetősen hullámzik, és az 1961-i összeghez viszonyítva csökken:

1961. saját bevétel	9 900,— Ft	támogatás	20 700,— Ft
1962. „ „	6 300,— „	„	16 000,— „
1963. „ „	14 500,— „	„	14 800,— „
1964. „ „	18 300,— „	„	6 600,— „
1965. „ „	24 800,— „	„	15 700,— „

Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy saját bevételeinket az eddigiekhez hasonlóan próbáljuk továbbra is fokozni, vagy legalább egyszinten tartani, másrészt az Akadémián igyekeznünk kell az említett támogatás-részlet egyenletesebb elosztására, ha lehetséges fokozására törekednünk.

4. Szathmári István titkár felolvasta a számvizsgáló bizottság jelentését. A közgyűlés mind a pénztáros, mind a számvizsgáló bizottság jelentését elfogadta.

5. Kelemen József pénztárosé újra a szó.

Tisztelt Közgyűlés!

A Társaság 1966. évi költségvetését az alábbiakban ismertetem:

A) Kiadások:

01 rovat:	Állományba tartozók bére	23 500,— Ft
02 „	Egyéb bérek: 3. Állományon kívüliek díjazása	2 000,— „
03 „	Személyi kiadás	1 800,— „
	3. Segély	100,— Ft
	4. Kiküldetés	1 000,— „
	5. Különféle személyi kiadás	400,— „
	6. Reprezentáció	300,— „
04 „	Társadalmi juttatás:	
	2. Alkalmazottak támogatása	500,— Ft
05 „	Működési kiadás:	
	2. Ingó fenntartás	2 200,— „
06 „	Szolgáltatás	22 900,— „
	3. Postaköltség	4 000,— Ft
	4. SzTK	2 400,— „
	6. Egyéb szolgáltatás	16 500,— „
	Kiadások összesen	52 900,— Ft

B) Bevételek:

50 rovat:	Működési bevétel	
	1. Kiadványok, tagdíjak	16 000,— Ft
	5. Költségvetési támogatás	28 900,— „
	6. Előző évi pénzmaradvány	8 000,— „
	Bevételek összesen	52 900,— Ft

6. Az alapszabályok értelmében ezután sor került a tisztikar és a választmány megválasztására. Társaságunk vezetősége az 1967. évi közgyűlésig a következő:

Elnök: Bárczi Géza. — Alelnökök: Fokos Dávid, Németh Gyula. — Főtitkár: Telegdi Zsigmond. — Titkár: Szathmári István. — Jegyző: Berrár Jolán. — Pénztáros: Kelemen József. — Ellenőr: Balázs János. — Szakosztályelnökök: Lőrincze Lajos (magyar), Lakó György (finnugor), Kiss Lajos (szlavisztika), Tamás Lajos (germanisztika és romanisztika), Czeglédy Károly (orientalisztika), Fónagy Iván (általános nyelvészet és fonetika), Babos Ernő (nyelvoktatás). — Szakosztálytitkárok (az előző sorrendben): Rácz Endre, Sz. Kispál Magdolna, Péter Mihály, Hutterer Miklós, Lőrincz László, Antal László, Kosaras István (idegen nyelvek oktatása), Szende Aladár (a magyar nyelv oktatása). — A vidéki csoportok elnökei: Kálmán Béla (Debrecen), Nyíri Antal (Szeged), Temesi Mihály (Pécs). — A számvizsgáló bizottság tagjai: Csongor Barnabás, B. Lőrinczy Éva, T. Lovas Rózsa. — Választmányi tagok: D. Bartha Katalin, Bencédy József, Benkő Loránd, Bereczki Gábor, Erdődi József, Fábrián Pál, Fekete Lajos, Hadrovics László, Imre Samu, Juhász József, Károly Sándor, Kázmér Miklós, Király Péter, Kovalovszky Miklós, Ligeti Lajos, Mollay Károly, Nagy J. Béla, O. Nagy Gábor, Országh László, Pais Dezső, Papp István, Papp László, Prohászka János, N. Sebestyén Irén, Sipos István, Sulán Béla, Szemere Gyula, Szépe György, Tompa József, Úrhegyi Emília, Zsoldos Jenő.

LEVÉLSZEKRÉNY

Keszler Borbála írja: „Szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövővényszavainkban” című cikkemben (MNy. LXII, 36—46) két forrásjelzet hibásan szerepel. A 38. lapon: „ASBÓTH szerint (NytudÉrt. IV, 162)” helyesen „ASBÓTH szerint (Nytud. IV, 162)”, a 44. lapon: KNEZSA (Melich-Eml. 196)” helyesen „KNEZSA (MNyj. VI, 20)”.

Printed in Hungary

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1968. XII. 8. — Példányszám: 1150 — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív

67. 63205 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza* elnök címére (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*dr. Török Zoltánné* szervező titkár, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253—70. számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK KAPHATÓ SZÁMAI:

17. Magyar hangtani dolgozatok. Szerkesztette **Benkő Loránd**. 1958. 28,— Ft.
18. **Fónagy Iván**: A hangsúlyról. 1958. 14,— Ft.
19. **Papp László**: XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. 1959. 14,— Ft.
20. **Deme László**: A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. 1959. 15,— Ft.
21. **Király Péter**: Ismeretlen magyar glosszák. 1959. 12,— Ft.
22. **Inczei Géza**: Szeged környékének földrajzi nevei. 1960. 16,— Ft.
23. **Berrár Jolán**: A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig. 1960. 20,— Ft.
24. **Gombocz Zoltán**: Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. 1960. 4,— Ft.
25. **Papp László**: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. 1961. 28,— Ft.
26. **Büky Béla**: A fővárosi keresztnévadás hatóerői. 1961. 10,— Ft.
27. **Kázmér Miklós**: A magyar affrikátaszemlélet. 1961. 5,— Ft.
28. **Karácsony Sándor Zsigmond**: Személyneveink 1500-tól 1800-ig. 1961. 15,— Ft.
29. **Antal László**: A magyar esetrendszer 1961. 20,— Ft.
30. **Pais Dezső**: Szer. 1962. 12,— Ft.
31. **Radanovics Károly**: Északi-osztják nyelvtan. 1961. 6,— Ft.
32. **Márton Gyula**: A borsavölgyi nyelvjárás ige-tövei és igealakjai. 1962. 8,— Ft.
33. **B. Lőrinczy Éva**: Képző- és névrendszertani vizsgálódások. 1962. 16,— Ft.
34. **Elekfi László**: Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. 1962. 16,— Ft.
35. **Benkő László**: A szépirodalmi stílus elemzése. 1962. 16,— Ft.
36. A szótárírás elmélete és gyakorlata a Magyar Nyelv Értelmező Szótárában. Szerkesztette **Országh László**. 1962. 24,— Ft.
37. **Fónagy Iván**: A metafora a fonetikai műnyelvben. 1963. 10,— Ft.
38. Szótörténeti és szófejtő tanulmányok. Szerkesztette **Pais Dezső** és **Benkő Loránd**. 1963. 28,— Ft.
39. **Rácz Endre**: A magyar nyelv következményes mondatai. 1963. 14,— Ft.
40. Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. **Ligeti Lajos** és **Pais Dezső** közreműködésével szerkesztette **Benkő Loránd**. 1963. 62,— Ft.
41. **Melich János**: Dolgozatok II. 1963. 18,— Ft.
42. **D. Bartha Katalin**: Tövégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig. 1964. 18,— Ft.
43. **Imre Samu**: A magyar huszita helyesírás néhány kérdése. 1964. 10,— Ft.
44. **Papp László**: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. 1964. 14,— Ft.
45. **Török Gábor**: A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere. 1964. 12,— Ft.
46. Alak- és mondattani gyűjtelék. Szerkesztette **Pais Dezső** és **Benkő Loránd**. 1965. 20,— Ft.
47. **Lakó György**: A magyar hangállomány finnugor előzményei. 1965. 12,— Ft.
48. **Szabó Zoltán**: A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere. 1965. 18,— Ft.
49. **Magdiics Klára**: A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. 1965. 15,— Ft.
50. **Hadrovics László**: Jövevényszó-vizsgálatok. 1965. 18,— Ft.
51. **Nemes István**: A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében. 1965. 12,— Ft.
52. **Perrot Jean**: Adalékok a meg ige-kötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. 1966. 9,50 Ft.
53. **Zsilka János**: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. (Tárgyas mondat szerkezetek.) 1966. 20,— Ft.
54. **Deme László—Fábián Pál—Bencédy József**: A magyar helyesírás rendszere. 1966. 9,— Ft.
55. **Farkas Vilmos**: Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben. 1966. 16. Ft.
56. **Hegedűs József**: A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. 1966. 19,— Ft.
57. **Magay Tamás**: Angol-magyar és magyar-angol szótárak hazánkban 1945 előtt. 1967. 16,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 21.).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8.— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12.— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4.— Ft.
88. Gyalmos János: A -beli névszóképző. 1954. 12.— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12.— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12.— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3.— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: A Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4.— Ft.
93. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5.— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7.— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. 1957. 13.— Ft.
96. Szinyei József emlékezete. 1857—1957. 1958. 3.— Ft.
97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5.— Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkonferenciák szűke. 1958. 4.— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 6.— Ft.
100. Horváth János: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4.— Ft.
101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégibb szakácskönyvünkben. 1958. 10.— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16.— Ft.
103. Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20.— Ft.
104. Sulán Béla: Jelentéstani jegyzetek. 1962. 4.— Ft.
105. Bálint Sándor: Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei. 1963. 10.— Ft.
106. Szijszék Rezső: Várpalota nyelvjárása 1696 és 1831 között. 1963. Elfogyott.
107. Gáspár János tájszógyűjteményei. 1838—1845. Közreadja Szabó T. Attila. 1964. 10.— Ft.
108. Schram Ferenc: 1790—1819 közti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai. 1964. 12.— Ft.
109. Végh József: A nevezetesebb külföldi nyelvjárási szókincsgyűjtések és a magyar szókincsarhívó terve. 1964. 6.— Ft.
110. Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája. 1965. 5.— Ft.
111. Kovalovszky Miklós: Egy Ady-vers világa. 1965. 10.— Ft.
112. Deme László: A Kazinczy-érmek és a helyes magyar kiejtés kérdései. 1965. 4.— Ft.
113. Várkonyi Imre: A Somogy megyei ő-ző nyelvjárás. 1965. 16.— Ft.
114. Kelemen József: Gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás a lexikográfia szolgálatában. 1966. 4.— Ft.
115. Pais Dezső: Régi személyneveink jelentéstana. 10.— Ft.
116. Penavin Olga: A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. 1966. 30.— Ft.
117. Hutterer Miklós—Mészáros György: A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana. 1966. 30.— Ft.

TÁRSASÁGUNKNÁL BESZEREZHETŐ KIADVÁNYOK

- Emlék Szily Kálmánnak nyolcvanadik születése napja alkalmából. 1918. 15.— Ft.
Szamosháti Sótár I—II. Írta Csúry Bálint. 1935—1936. 120.— Ft.
Emlékkönyv Melich János hetvenedik születése napjára. 1942. 80.— Ft.
Balassa-Kódex. Közzéteszi Varjas Béla. 1944. 60.— Ft.
Népi beszélgetések az Ormánságból. Gyűjtötte Hegedűs Lajos. Pécs, 1946. 20.— Ft, kötve 26.— Ft.
Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. 1956. 80.— Ft.
A Nyelvőr Füzetek 3—8. számai.
A Magyar Nyelv és a Magyarosan egyes régebbi számai.
Zala megye földrajzi nevei. Kiadja Zala megye tanácsának végrehajtó bizottsága. Közzéteszi Markó Imre Lehel, Ördög Ferenc, Kerecsényi Edit. Zalaegerszeg, 1964. 100.— Ft.

LXIII. ÉVF.

1967. JÚNIUS

2. SZÁM.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

442. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1967

Felelős szerkesztő

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

**BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, HAJDÚ PÉTER, KISS LAJOS,
MOLNÁR JÓZSEF, NYÍRI ANTAL és SZATHMÁRI ISTVÁN**

TARTALOM

<i>Benkő Loránd</i> : Megemlékezés Arany Jánosról	129
<i>Pais Dezső</i> : Részletek a határozós összetételek fejezetéből	131
<i>Papp Ferenc—Jánoska Sándor</i> : A Magyar Szóvégmutató Szótár és az alakítani ingadozások vizsgálata	138
<i>Balázs János</i> : Az alappárképződés okai, módjai és funkciói	148
<i>Kubinyi László</i> : Zsineg	156
<i>Kiss Lajos</i> : Az anabaptisták elnevezései a magyarban	161
<i>Moór Elemér</i> : A földműves életforma kialakulása népünkél a szláv jövevényszavak tükrében	169
<i>Bánhidai Zoltán</i> : Tallózás a két Rákóczi György nyelvében	183
Kiseb b közlemények. <i>Imre Samu</i> : Legy 'legyen'. — <i>Jakab László</i> : A t végű igék felszólító módjához. — <i>Mikesy Sándor</i> : A Jordánszky-kódex és a Nagyvátyi Glosszák keletkezési helyéhez	193
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Horpácsi Illés</i> : A szerbusz és a tegezés. — <i>Kósa László</i> : Pityóka. — <i>Mollay Károly</i> : Csalfa. — <i>Prohászka János</i> : A dísznősját meg a gömböc. — <i>Rédei Károly</i> : Ajtó. — <i>Szabó Géza</i> : Hemzseg. — <i>Tompa József</i> : Hojsza	199
Nyelvművelés. <i>Fábián Pál—Káddárné Szizigietti Paula</i> : Kevésbé ~ kevésbé ..	217
Nyelvtörténeti adatok. <i>Szabó T. Attila</i> : Két kalotaszegi osztozó levél a a XVI. századból. — <i>Kiss Lajos</i> : Szótörténeti adalékok. — <i>Büky Béla</i> : A Czuczor—Fogarasi-szótár keresztnévanyaga	222
Nyelvjárások. <i>Hajdú Mihály</i> : Nyelvjárástörténeti adatok a becéző nevek funkciójának vizsgálatához. — <i>Márton Gyula</i> : Adatok a cserebogár nevéhez a székelly nyelvjárásban	238
Szemle. <i>Fabricius-Kovács Ferenc</i> : A magyartanulás finnországi helyzetéről ...	246
Különfélék. <i>Erdődi József</i> : Prohászka János köszöntése nyolevanadik születése napja alkalmából	248
Társasági ügyek. <i>Mikesy Sándor</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	250

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111-010). — A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható: az *Akadémiai Kiadónál*, Budapest V., Alkotmány utca 21., Telefon: 111-010. MNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetési számla: 05.915.111-46; az *Akadémiai Könyvesboltban*, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612; a *Posta Központi Hírlap Iroda* 1. számú *Hírlapboltjában*, Budapest V., József nádor tér 1. és *bármely postahivatalban*. Csekk számlaszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. — Előfizetési díj egy évre: 30,— Ft. A folyóirat külföldi címre küldését a „*Kultúra*” *Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat* (Budapest I., Fő utca 32., telefon 159-450, 45.780.057. számú csekk számla) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Posta Központi Hírlap Iroda* V., József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

Imre Samu
(1917-1990)

Megemlékezés Arany Jánosról*

Az emlékezésnek ezekben a napjaiban Arany Jánost mint költőt, mint irodalmunk egyik legnagyobb alakját méltatják szerte az országban. Ez így is van rendjén, így természetes: Arany a szépirodalom terén adta a magyar és ezen keresztül az egyetemes szellemi kultúrának mindazt, amit egy ember tudása, tehetsége, akarata révén csak adhatott. Azonban nemcsak szépíró, hanem a szó igaz értelmében tudós is volt: egyrészt aktív művelője az irodalom és a nyelv tudományának, másrészt — tiszténél fogva — ismerője, értője és haladásában előbbre segítője a tudományok tágabb régióinak. S bár való igaz — ő maga is tudta, érezte —, hogy minden napért, hónapért, évért kár volt, ami az irodalom alkotó művelésétől más irányban — elsősorban a hivatali működés terén — elvonta, géniusza a tudomány egén is fennen ragyogott.

Éppen ezért, valamint arra az intézményre való tekintettel, amelyet képviselvek, engedjünk meg, hogy e néhány emlékező szó most Aranyról mint a tudomány alkotó és irányító alakjáról szóljon.

Irodalmunkban nagyon kevés példát találunk arra, hogy költő annyira tudatos és mélyreható, valóban tudományos szintű ismerője lett volna annak az anyagnak, annak a formának, amivel és amiben dolgozott, mint Arany. Ennek az egész magas mércével mérhető „poéta doctus”-ságnak nyilván igen nagy szerepe volt abban, hogy költőnk oly gyönyörű magyarsággal szólott, amelyet — bizvást lehet mondani — sem előtte, sem utána nem múlt felül senki. Nyelvészeti, verstani, irodalomtörténeti és -elméleti tanulmányainak, észrevételeinek egészen magas tudományos szintjét mutatja, hogy azoknak legföljebb csak egyes részleteit lepte be a közben eltelt egy évszázad pora, alapgondolataik, fő elveik azonban — a nagy időbeli távolság, illetőleg a tudomány közben való gyors haladása ellenére — ma is helytállóak. A vizsgált anyag fölényes ismerete, gondolati gazdagság, mélyreható elemző képesség, átfogó koncepció és ugyanakkor a legfinomabb részletek iránti fogékonyság jellemzi ezeket a munkákat. A mostani jubileum figyelmeztet rá, hogy minden oldalú, tüzetes tudománytörténeti értékelésükben sok még a tennivalónk.

Akadémiai titoknoki (főtitkári) működése alatt — bármily terhes volt is ez szemlélődő, csendre, költői alkotásra vágyó egyéniségének — számtalan tanújelét adta a tudomány általános problematikája bensőséges átérzésének, a tudomány lényege és célja mély ismeretének. Nézetei a tudomány gyakorlati hasznosságáról, az emberi életet széppé tevő szerepéről, a tudósok igazságkereső kötelességéről, az egyes tudományágak egymásra utaltságáról, a társa-

* Születésének százötvenedik évfordulója alkalmából elhangzott Arany János sírjánál, 1967. március 2-án.

dalmi és természeti tudományok egyenlő fontosságáról, a nemzetközi tudományos együttműködés szükségességéről korát nem egy vonatkozásban meghaladták. A tudomány szerepét az ember életében ma sem lehetne sem másként, sem jobban megfogalmazni, mint Arany tette. „Összes anyagi haladásunk — mondja —, melyre a XIX. század oly büszke; mindazon nagyszerű találmány, melyek bámulatosságát, a megszokás és gyakorlatiság miatt, immár bámulni sem tudjuk, mindazon apró javítás, melyek kényelmét ma már észrevétlenül élvezzük, — a tudományra utal bennünket mint nemzőjére. Elmondhatni: tudományban élünk, mozgunk, lélezkünk. A tudományok, nem mint a régi bölcsek mondá, csak »dicsőséget a jó, vigasztalást a balsorsban« adnak; nem csak »utaznak velünk, majorkodnak velünk«: hanem ők nyújtanak legtöbb, mintegy emberfölötti segílyt mindenben és mi, úgyszólván, rajtuk utazunk, általuk majorkodunk. Egyszerű vade mecum-ból anyagi előmenetelünk leghatalmasabb eszközei lettek.” (ÖM. XIV, 177.)

És ha szavait korának viszonyai közé helyezzük, megjelölte-e valaki is költőibben és igazabban hazai tudományunk lényegét és célját, egyetemes, nemzetközi és ugyanakkor sajátos nemzet jellegét, mint Arany, amikor így nyilatkozott: „Valamint anyagi téren nem az elzárkózás — mely már lehetetlen is — szolgál üdvünkre; hanem minél nagyobb részvét a világforgalomban: úgy a szellemiek terén politikai súlyunk is a szerint növekszik, a minő osztalékkal járultunk az egyetemes tudomány előbbviteléhez. — Egy van főleg, mi első helyen reánk magyarokra néz: hazánk minden oldalú megismerése, s megismertetése a nagyvilággal. Ha majd e haza szent földén minden rög ismerve lesz, minden kődarab elmondja, honnan jött, kivel találkozott; ha minden élő, mely rajta tenyész és mozog, általunk összegyűjtve, a közös rendszerben foglal helyet; ha kitanultuk ege mérsékletét, a nedv- és aszályhordó fuvalmak viszonyait; ha népei egymásra temetkezett rétegeit felbuvároltuk a legmélyebbig, de kivált a ma élőknek — édes nemzetünknek — a nyelv és tettben nyilatkozó múltját, jelenét a tudomány teljes fényébe állítottuk: ez által oly politikai tőkére tettünk szert, melynek keletét legörömeztobb ismeri el a művelt külföld. És ím, ez a honszeretet a tudományban.” (ÖM. XIV, 118.) Hogy mindebben milyen mélyreható igazság rejlik, azt nyilván mutatja, hogy e gondolatokat — mutatis mutandis — nemzeti tudományainknak és ezen belül természetesen a magyar nyelvtudománynak a szerepét, feladatait tekintve ma is rendkívül figyelemreméltóknak és időszerűeknek kell tartanunk.

Akadémiánk szervezeti ügyeinek intézését nehéz időkben, a szabadságharc leveretése utáni bénulás ocsúdásának időszakában vállalta magára, s fáradhatatlanul sokat tett a rendbehozás, felemelkedés érdekében. Nyugodtan el lehet mondani, hogy az Akadémiának sokkal nagyobb szüksége volt őrá, mint neki — aki a tisztségeket sohasem kereste — az Akadémiára. A tudományos közélet küzdőterén végtelenül szerény, de legalább ennyire érzékeny, emberi méltóságát igaz értelemben érző egyénisége fájo sebeket legföljebb csak kapott, de sohasem osztott. Intézményünk úgy emlékezhet rá, mint történetének egyik legnevezetesebb, áldozatvállalásban, emberi nagyságban is egyik legkiemelkedőbb alakjára.

Ennek a hálás emlékezésnek a jegyében helyezem el a Magyar Tudományos Akadémia koszorúját Arany Jánosnak, az Akadémia harmadfél évtizedig rendes tagjának, közel másfél évtizedig főtitkárának sírjára.

BENKŐ LORÁND

Részletek a határozós összetételek fejezetéből*

4. faj. — Az utótag tulajdonság vagy szám jelentésű névszó vagy névmás.

1. A melléknév és a melléknévi vagy melléknévként használt névmás különféle alakú és jelentésű határozói bővítményekkel alkot szerkezeteket. A határozó lehet a melléknév bővítménye úgy, hogy az utóbbi a) állítmány, b) jelző. Tehát: *Az elnök ígéretéhez hű (volt, maradt).* | *Az ígéretéhez hű elnök kijelentette . . .* — SZABÓ DÉNES (A mai magyar nyelv. 1955.) „Az adnominális szószerkezetek” szakaszának 3. „Határozós (adverbiális) szintagma” című pontjában (322—7) felsorol, illetőleg rendszerbe foglal és jellemez olyan példákat is, amelyekben a szerkezet determinált eleme melléknév vagy névmás.

Ha körülnézünk a határozós bővítményű melléknévek között, akkor némi meglepetéssel vehetjük észre, hogy az ilyen szerkezetekből egész szórva-nyosan fejlődött összetétel.

2. Vegyünk szemügyre olyan alakulatokat, amelyekben melléknévek bizonyos mérték- vagy fokhatározói bővítményekkel¹ együtt szerepelnek.

Elsősorban a melléknév fokozásának a módozatai vonhatók ide.

Melléknévet vagy melléknévként alkalmazott egyéb szófajt kétféleképpen fokozhatunk: viszonyítva és viszonyítatlanul, vagy — minthogy újabban a „viszony” műszót más nyelvi mozzanatra szoktuk lefoglalni — így is mondhatjuk: hasonlításal és hasonlítás nélkül, illetőleg talán szabatosabban mondva: a hasonlítás háttérben maradásával, lappangásával.

Külön felső fokú alak a magyar nyelvnek történeti korában, sőt ennek eléggé késői szakaszában fejlődött ki. A kódexekben a puszta középfok játszik ilyen szerepet, némelykor bizonyos fordulatokban alkalmazva, legkivált úgy, hogy ezekbe a *minden* elem kapcsolódik bele. Így jelenik meg a kódexek nyelvében a felső fok kifejezéseként a — legtöbbször középfokkal szerkesztett — *mëndtől* és a belőle lett *mëntől*,² valamint a *mindnél* és a belőle lett *minnél*. Például BécsiK. 39: „mégkéné o magat *mentol* iob mirraual: unxit se myro o p t i m o”. (Vö.: TMNy. 565—6; KLEMM, TörtMondt. 196.)

A régi nyelvben különösen gyakori a *fölötte* és a *fölötte igen*, ritkább az *igen fölötte* (BINDER JENŐ, A magyar hasonlítás: Nyr. XVIII, 246—7). SYLVESTER (CorpGramm. 13) szerint a fokozás módja: „albus, *fejr*; albior, *fejrb*, auag *inkāb fejr*; albissimus, *felette igen fejr*” (vö. BINDER: i. h. 247 és BALÁZS JÁNOS, A leg-felsőfokjel eredete: Pais-Eml. 127). MOLNÁR ALBERTNél (Gramm.) *fölötte igen tudós* a *legtudósb* mellett a felsőfok kifejezője. Nyilván helyes BINDERnek (i. h. 338) adatokkal támogatott véleménye, hogy ezek a fokozó kifejezések ilyenféle fordulatokból váltak ki: NagyszK. 132: „Ez vilagnac *menđen gōmōlcānec fölōtte kellemetōsb*” vagy ÉrdyK. 16: „*Myndeneknek feletthe bodogsagos zent zyz*”. Tehát a fordulatokban eredetileg bennük volt a *minden*, a melléknév pedig közép- és alapfokban egyaránt állhatott. — A *fölötte (gyanús)* ma is eléggé járatos.

* L. MNy. LV, 181—4, LVII, 266—73, 429—35, LXII, 146—51, 436—41.

¹ A fok- és mértékhatározót történeti szempontból egynek veszi — helyesen — BERRÁR JOLÁN (TörtMondt. 136).

² Összehasonlításban ablativust használ — alapfok mellett — a vogul, osztják, votják, cseremisiz, mordvin (NyH.⁷ 133 a *-nál*, *-nél* alatt). — Nb. ÓMS.: *ezes mezuul*.

3. A hasonlításos fokozásban a felső foknak újabb nyelvbeli fő formai kifejezője: a melléknév elé tett *leg-* elem meglehetősen későn tűnik fel. Előfordul *legottan* 'mox, confestim, continuo, statim' már JókK., BécsiK., MünchK. (az utóbbiban körülbelül 80-szor; vö. BARTA BORBÁLA: NyK. XLV, 326); azután *leg azonnal* 2-szer, *leg először*, *leg első* található az 1519 körüli DebrK.-ben. Középfokhoz kapcsolva azonban csak az 1492–1495 tájáról való GuaryK. 78: *legioncab* adat mutatja: a *jonkább* > *inkább* a jó melléknévnek *-n* + *-k* kicsinyítő képzős származéka (amilyen a *tő-ből tönk*)¹ -á lativusraggal és a középfok képzőjével. Az 1514-ből való LobkK. 77: *leg meltosagosb*; a XVI. század első negyedéből való VirgK. 128: *legkyssebek*, 148: *legkisseb*, de 118: *mentől kissebnek*; a szintén akkortájból való WeszprK. 84: *legh nagioib*. A DebrK. az imént idézettek kivül ezeket a *leg* + középfokos eseteket tartalmazza: 62: „*leg iob dičosegeben*”, 200: „*legh nagioib garadičara*”, 209: „*legnagioiban lezōn*”, 574: *legkissebnek*. (Vö. TMNy. 566.)

A *leg-gel* való felsőfok-képzés különösebb régisége ellen szól, hogy SYLVESTER nyelvtana még 1539-ben hallgat róla, és csak a MOLNÁR ALBERT-féle nyelvtan jelzi elsőnek 1610-ben (vö. BINDER: i. h. 339 és utána FUCHS: I. alább és BALÁZS: i. h. 127).

A *legottan* TECHERT JÓZSEF (MNY. XXV, 187) szerint a BécsiK. első kezében *é*-vel vagy *e*-vel, a kódex második kezében pedig mindig *è*-vel jelentkezik. Hogy a *leg* eredetiben zárt *ë*-vel hangzott, amellet szól a MünchK.-beli adatok *e* betűjének a jelöletlensége is (vö. BARTHA: i. h. 332).

A *leg-* SZINNYEI (NyK. XXXVI, 308; NyH.⁷ 109) szerint a cseremiszi *lę* 'nagyon' elem megfelelője. Ugyancsak SZINNYEI (Adalék a fgr. fokváltakozáshoz: NyK. XXXVIII, 279) szerint *leg* ~ cseremiszi *lę* 1. 'sok, viel'; 2. 'nagyon, sehr'.

A felsőfok *leg*-je eredetileg csak határozószókkal kapcsolatban járatos nyomósító szócska, és ezeknek az analógiájára vették fel a közönséges melléknévek is a felsőfok megkülönböztetésére: ezt a nézetet vonja le SIMONYI (TMNy. 114) az ismertetett nyelvtörténeti anyag alapján. Hozzá csatlakozva így vélekedik MELICH is (MNY. XV, 115).

FUCHS (Der Komparativ und Superlativ in den finnisch-ugrischen Sprachen: FUF. XXX, 215–21) nem tartja megnyugtatónak a SZINNYEI-féle összevetést, részben mivel a *leg*-en nincs esetvégződés, részben meg azért, mivel a legkorábbi *legottan*, *legazonnal*-féle esetekben nem annyira egy 'nagyon', mint inkább egy 'teljesen, egészen' értelmű elem illenék oda, továbbá mivel a *leg-* csak melléknévekhez és határozószókhöz kapcsolódik, igékhez nem. FUCHS maga meglehetősen nyomatéktalanítja az első ellenérvet, — szerintem is joggal. — FUCHS (i. h. 219–21) azután előadja, hogy a cseremiszi szó nem a magyar *leg-gel* függ össze, hanem egy zürjén *leg* ~ *lę* ~ *vę* szóval, amelynek a jelentése: 'Zorn; zornig, erzürnt, böse'.² A 'zornig', valamint 'böse, boshaft, grimmig, grausam, hässlich, schlecht... → sehr' jelentésfejlődésre zürjén és votják analógiákat hoz fel. — Ezekhez képest, illetőleg ezeknek ellenére FUCHS (i. h. 221–5) egy másik megfejtést javasol a *leg*-re vonatkozólag. Ez pedig az, hogy az *egészleg végül*, *teljesleg elől*-féle szerkezetekben az előtagról levált *-leg* rag a következő tag elejéhez csatlakozott, majd utóbb ezt a fokozásformát a felsőfok értelmében használt középfokra is átvitték: *mentől nagyobb* > *mentől legnagyobb*.

¹ A *jó*-ból származtatja, de nem így MUSz. 146–7; vö. Szófsz.

² Vö. FOKOS-FUCHS, Syrjänisches Wörterbuch I, 535–6.

BALÁZS JÁNOS „A *leg-* felsőfokjel eredete” címen (Pais-Eml. 127—33) ötletesen és körültekintően azt a nézetét fejt ki, hogy a *leg*, eredetiben *læg* a *lë* határozószó -g lativusragos, a főképpen a palóc nyelvjárásokban járatos *lët* ~ *lét* pedig -t locativusragos tartozéka. Amit ez irányban BALÁZS előad, az aránylag mind megfontolandó. Azt, hogy egy nyelvelem „eleinte helyhatározószó volt, majd nyomatékosító határozószóvá, végül pedig a felsőfok jelévé vált” (i. h. 133), elfogadhatjuk. Elfogadhatjuk ezt is: „E felsőfokjel eredete azt a sok nyelvben mutatkozó szemléletet tükrözi, mely a melléknévvel kifejezett tulajdonság fokozatait a térbeli távolság: valamely kiindulóponttól való eltávolodás mértéke szerint érzékelté.” (Uo.) Általában így van, illetőleg van így. Azonban a jelentéstan szempontjából láthatunk bizonyos nehézséget: a 'le' vagy 'al' viszonylatában például, analógiát óhjtanánk efféle jelentésfejlődésre (i. h. 130). Az *el* és *fel* ugyanis szerintünk nem vehető ilyenek.

Mindenesetre érdekes lehetőséget vet föl a FUCHS- és a BALÁZS-féle magyarázat egyaránt, azonban nem hinném, hogy a SZINNYEI-félenél jobbak volnának. — Sőt éppen FUCHS az, aki lényegesen hozzájárult a SZINNYEITŐL való összevetés megalapozásához. Én elfogadom, hogy a cseremisiz és zürjén elemek összefüggenek egymással, azonban szerintem ebből korántsem következik, hogy a magyar elemet el kell szakítani a SZINNYEI javasolta cseremisiz szótól, illetőleg a FUCHS szerint ehhez vonható zürjéntől. Ellenkezőleg: éppen a zürjén szóval kapcsolatos és a magyarban is eredetibbnek feltehető jelenségek révén világosodhatik meg a magyar *leg-* történetének az a különösnek tetsző mozzanata, hogy előbb határozószókhöz csatlakozott és csak azután melléknévekhez. Arra lehet ugyanis gondolni, hogy a *leg ott*, *leg azonnal* kifejezésekben a *leg-*nek elsődlegesen konkrét 'borzasztó, rettentő, rémitő, szörnyű' volt a jelentése, s így valami közletről vagy hirtelen fenyegető veszedelemre vonatkozott.

A *leg-*gel tehát az történt, ami a 'félelmetesség' jelentéskörébe tartozó ilyen szavainkkal: *szörnyű*, *rettentő*, *borzasztó* stb., amelyek gyakran szerepelnek kiemelő kifejezéseként. A szónak, amihez odakapcsolták őket, a képzet-tartalmát bizonyos lenyűgöző, nyugtalanító érzelmi mozzanat hozzáadásával elevenítették meg, „fokozták fel”. Ez a hangulati velejárójuk utóbb háttérbe szorult, de teljesen nem vészett el. Apácainál *szernyű hamar nő* fordul elő; Bercsényinél *szörnyen protestál* és *szörnyen vigyáz* van. Ma is: *szörnyű nehéz* vagy *szörnyen lusta*; *rettentő kellemetlen*, *borzasztó unalmas*. (Vö. BINDER: i. h. 244—5.)

Komj: SzPál: „Peter apostalys az ew harmadyk capitulomyaba *leg*h az *vegere* mongya” — mintha így volna: 'nagyon a végére'.

FUCHS (i. h. 225) az erősítő *legesleg* ~ *legisleg* formákban, amelyeket a R. *legiselőszér* és *letéstelen-tetelőszér* alakulatokkal vet össze, a *leges-* ~ *legis-*elem -s-ében a nomen possessoris képző -s-et látja, s e tekintetben a *véges-végig* kifejezésre hivatkozik. — FUCHS-nak véleményem szerint igaza van. Azonban némi kiegészítés még ide kívánkozik: 1686: „Azon mozsárokbul *legiselőszér* reggel . . . 4 követ vetett bé” (MonIrók XXIII, 420); XVIII. sz. e.: „parancsolván — úgymint *legiselő* táborunk nyereségét Elector sátorához bevinnem” (i. h. XXVII, 48). Az utóbbi adatbeli *legiselő* jelző. Ellenben határozó a következőben a második *első*: Landovics: UjSegits. 1689.: „A mint ő [Babylon] volt *első* és leg-hatalmassabb birodalom, ugy *első* vészett el”. — A fordulatok, amelyeket a magyar *véges-végig*, *körös-körül*-féle alakulatok „másai”: megfelelői gyanánt idéz Fokos (Nyr. LX, 105—6 és UngJb. XII, 80—1), szerintem csak bizonyos

mértékben hasonlítanak, azonban szorosabb értelemben aligha számíthatók megfelelőknek. A vogul 'ajtós házam ajtaja', 'téres falu tere', az osztják 'lakatos ház lakatja', 'orros ladik orra', a votják 'leveles fának levele alatt' természetű kifejezések lényegesen eltérő szerkezetek. Ellenben a Fokostól (UngJb. XII, 81) idézett egyik votják példa, amelynek ez a magyarja: 'lombos lomb alatt . . . túlevelű túlevelek alatt', már igenis „megfelelő”.

4. Az ormánysági *nálnagyobb* ~ *nájnagyobb* ~ *nájnaobb*, *náljobb* ~ *nájjobb*, *nálszebb* ~ *nájszebb* ~ *néjszebb* felsőfok (Tsz., MTsz.) első elemével kapcsolatosan az a magyarázat van előtérben, hogy az a szláv *naj* felsőfokképző átvétele (vö.: SIMONYI: Nyr. LXVI, 118—9; FÜCHS: i. h. 226). MELICH (MNY. VIII, 385—9) ezzel szemben azt a nézetet nyilvánítja, hogy ezek a *-nál* ~ *-nél* határozóragnak a melléknév középfokához való csatlakozása útján jöttek létre. Anélkül, hogy most itt bővebben megokolnám, hogy miért, inkább a MELICH-féle vélemény felé hajlok.

5. BINDER (i. h. 297—9) foglalkozik azzal, hogy a nyelv milyen eszközöket használ a tulajdonságok fokozatbeli eltéréseivel kapcsolatban az eltérés kicsiny vagy nagy voltának a kiemelésére. „A különbözet csekély voltának kiemelését határozókkal végeztetheti: *kicsinnyel*, *kicsit*, *kissé*, *kevéssel*, *kevésé*, *valamivel*, *egy csöppel*, *székrával*, *hajszállal* sat; vagy deminutív képzőkkel.”

A Bécsi és MünchK.-tól kezdve a kódexekben ilyen fokozó kifejezések jelentkeznek: *naggyal jobb*, *naggyal inkább*, *naggyal többen*, *naggyal nagyobb* (BINDER: i. h. 298). A kódexekben és más régiségben használatosak az ilyenek is: *sokkal többet*, *sokkal nagyobb*, *sokkal jobb*, *sokkal inkább*, sőt Tinódinál van *nagy sokkal több* (uo.). A *sokkal* ma is él. Újabb keletűnek látszik a *jóval* (uo.).

Lappangó hasonlítású fokozó kifejezések az újabb nyelvállapotban leggyakrabban a valószínűleg finnugor eredetű *igen* adverbiummal (NyH.⁷ 158; SzófSz.) és a *nagy* melléknév *-n* határozóragos formájával alakulnak. — Az *igen* kezdetben így jelentkezik: JókK. 92: *ygen regel*; MünchK. 25b: *igen zoros*; JordK. 3b: *igen meg haragvek*; ÉrdyK. 569: *olly yghen kemeenseeggel*. — A *nagyon* előzménye a kódexekben és más régiségben a puszta *nagy*, mégpedig nemcsak mellékeveknek, hanem egyéb szófajoknak is a bővítményeként. Tömegével közli a NySz. az ilyen adatokat: VirgK.: *nagy dicséretes*, *nagy drága*, *nagy édes*; JókK., DebrK.: *nagy jó* | ÉrsK.: *nagy hamar*; MA: Bibl.: *nagy hirtelen* | Born.: *nagy hiába*; Pázm.: *nagy kevélyen*; ma is: *nagy büszkén*, *nagy hetykén*; R. *nagy könnyen*; R. *nagy későre* | ÉrsK.: *nagy félve*; R. *nagy lélek szakadva*; ma is: *nagy sietve* | R. *nagy ehető*, R. *nagy iható*, Ormányság: *nagymönő ló 'gyors, erős járású ló, amit alig lehet tartani'* (OrmSz.), *nagyjáró ló 'gyors és kitartó futású'* (uo.).

A *szertelen* már a kódexektől kezdve gyakori használatú, azonban — úgy látszik — leginkább állítmánynak a határozói bővítményeként vagy főnévi mondatrész jelzőjeként. A NySz. adatai közül melléknévhez kapcsolódó fokozó szóként: 1589: „*mast szörtelen drága az jószág*” (KárOkl. III, 462) | MA: Bibl.: „*Szertelen nagy inségben*” | „*Szertelen kevés búza termett Erdélyben*” (Erd-TörtAd. IV, 168).

A göcseji, hetési, őrségi nyelvjárásokból közlik a *szērēn* ~ *szēren* ~ *szōrē[e]n* ~ *szērēn* ~ *szerin* ~ *szōre* 'nagyon, igen' határozószót, ilyenféle fordulatokban: „*Szērēn esik a hó*”; *szērēn görbe* 'igen sovány'; *szērēn szép*; *szēren nagy*; *naon szēren*; stb. (vö. MHat. I, 175).

Újabbak: *szerfőlött káros*, *mód fölött haragos*; *rendkívül sok*; *végtelen*

hosszú, végtelenül szerény; roppant nehéz; rengeteg sok; untig elég (KLEMM, TörtMondt. 204).

KLEMM (TörtMondt. 203) az *-é, -á* rag fokhatározói szerepével kapcsolatban idézi: *kevésbé, kevésbé, többé-kevésbé, kissé, eléggé*, de csak úgy, hogy állítmánya funkciójú igék mellett fordulnak elő. Használatosak azonban ezek ige-
nevek vagy melléknevek mellett is. Így *kevésbé* vagy *eléggé megbízható, kissé bolondos*. Az — úgy nevezhetjük — csökkentő fokozás példáit láthatjuk bennük.

Hasonlít hozzájuk: *meglehetősen nagy, meglehetősen sok, meglehetősen hosszú*; vö. PP.: „*Meglehetősen*: Possibile factu. Item. Tolerabilis, Probabilis, e. | *Meglehetősen bor*: Probabile vinum. | *Meglehetősen tudományú*: Tolerabili eruditione.” — Vagy: *éppen elég, elég rossz, egész kellemes*.

Határozói utótaggal: *borzasztó lassan, rettentő udvariasan; elég röviden, meglehetősen soká*.

6. Hogy az imént szóba került kifejezések mind régen összetételek lettek volna vagy most azok volnának, korántsem állíthatnók. De előhoztuk őket, mivel maguk vagy velük rokon alakulatok többé-kevésbé az összetétel jelleg felé hajolnak. — Vö. a *favágó*-val és *favágás*-sal kapcsolatosan előadottakat (Alak- és mondattani gyűjtelék: NytudÉrt. 46. sz. 82).

Teljes szabatsággal összetételnek minősíthető alakulat a *százzorszép* (vö. SZABÓ DÉNES, A mai magyar nyelv 255). A *százzorszép* németül a *Tausendschön* (HALÁSZ E. német–magyar szótárában) vagy *Tausendschönchen* (Tzs. és HORVÁTH JÁNOSNÉ közlése) nevet viseli. PP., PPB.: „*Bellis, -idis: Százzor-szép nevű virág*.” A Tzs. szerint a *százzorszép (százzorka)* német megfelelői: „*die ausdauernde Maasliebe, das Marienröschen, die Marienrose, Gänseblume*”: tehát különféle növények nevei. CzF. (V, 1095.) szerint növénytani néven „*százzorszép rukercz (Bellis perennis)*”. Mármost a növény vagy növények magyar nevében a *százzor* számnévi határozó mit jelenthetett eredetileg? Jelenleg inkább talán fokozó szót érzünk benne, amilyen például a *hétyszer görbe* 'nagyon görbe' (HORVÁTH JÁNOS közlése). Azonban ha jobban mérlegeljük a növényekkel kapcsolatos körülményeket, természetesen tart-
hatjuk, hogy a *százzor* időhatározói bővítmény volt, s a növénynek igen gyakori megújulására, folyton ismétlődő kivirágzására vonatkozott.

BesztSzj. 403: „*paburus[?]: ezero fia*”: a latin „*millemorbia*” tükörszava (SzófSz.; MNy. XXVIII, 225, XXX, 315). Tzs.: „*Tausendguldenkraut: földepe*.” HALÁSZ ELŐD szótára szerint: „*Tausendguldenkraut: ezerjófű, föld-epéje, százforintos fű*.” — Az *ezermester* a Tzs.-ben a *Tausendmeister* megfelelője, s bizonyára németből való tükörszó. Van különben Tzs. n. „*Tausendkünstler: ezermester*” is.

A *mind nagyobb (gyorsasággal), mind jobb (eredménnyel)* stb. vagy *mindinkább, mind messzebb* stb. fordulatokban a *mind* határozónak, közelebből időhatározónak fogható fel. Régiségbeli előzményeik: Helt: Mes.: *mind jobban jobban*, R. *mind inkább inkább*, R. *mind tovább-tovább*, R. *mind többet-többet*, R. *mind közelb*.¹

7. Névmási utótagú határozós összetételek R. *ugyanaz*, R. *ugyanazon*, R. *ugyanolyan*, R. *ugyanakkoron*, *ugyanott(an)*, R. *ugyanonnan*, R. *ugyanezen*

¹ Hogy a *mind* ilyen esetekben 'semper' jelentésű időhatározó lett volna, BALÁZS JÁNOS (Mind: MNy. LI, 49) szerint történeti szempontból nem állja meg a helyét.

stb. Az *ügy* mutató névmási határozószónak *-n* ragos tartozéka használatos a régiségben 'ita, sic', továbbá 'profecto: valóban, igazán'-féle jelentéssel is. — A R. *megannyi* ugyancsak olyan összetétel, amelynek névmás az utótagja és határozói eredetű elem az előtagja. Az ilyeneket a fokozódás kifejezéseinek mondhatjuk.

8. A melléknévi utótagú és határozói előtagú alakulatok között vannak figura etymologicák is.

Az egyik forma az ugyanazon szóból való hasonlító határozóval szerkesztett közép fok. Ilyenek: TelK. 86: *navalasoknál navalasb*; ÉrdyK. 511: *zeepnel zebbek*; Telegdi, Pázmány: *Semminelis semmib es hazugnalis hazugb vagy* (NySz. *sem-mi* al.); nem ritka később sem (Fokos: Nyr. LXI, 8 és UngJb. XII, 86—7). — Az olyan változatok, amelyekben az előtag is középfokban áll, vagyis a *szebbnél szebb, jobbnál jobb*-félék valószínűleg újabban támadtak (uo.). Gyakorik az olyan esetek, amelyekben a két tag tulajdonságra vonatkozólag melléknévül alkalmazott főnév: *kőnél kövebb, fánál fább, rókább a rókánál, pápább a pápánál* stb. (uo.). — Fokos (i. h. 8—9, ill. 87—8) a finnugorból és törökből felhozható analógiák alapján ősi kifejezésmódnak nyilvánítja a fordulatot.

Egy másképpen szerkesztett fokozó jelentésű figura etymologica-fajta tűnik fel igen korán az ÓMS.-nak ezen a helyén: „O en efes urodum *eggen yg* fyodum: Fili dulcor u n i c e , S i n g u l a r e gaudium”. Számnévből alakult fordulat. — Ennek a helyettesítője MünchK., JordK., ÉrsK., DebrK., KrisztL.: *egyetlen egy*, a latin „unicus” megfelelője. — Rokon az előbbivel a MünchK. 69 található: „Es im a: templomnak foporlaha *kètten kètte* zàkada a: felsø fèletol foguan mend az alloiglan: velum templi scissum est in duas partes”.¹ Újkori változata a székelyföldi *kettönös-ketté* 'egészen ketté'.

Lépes Bálint: Pokoltól rettentő . . . tükör. 1617.: *tellyen teli* (NySz.)²; vö. Zvonarics Mihály: Post. 1626—1627.: „mannával *tellyen*” | Geleji Katona: Titkok titka. 1645.: „*Tsupán tsupa* merő igazság” és „*Tsupán tsupa* isteni minden ható erőt” | Bökényi Filep J. 1652.: „Egy és ugyanazon magán valo meg oszlohatatlan *tisztantiszta* isten mindenikben” | Faludi: TÉ.: „abban a *vadonvad* nemzettségben” | Faludi: „A magános kastélyok sem *szűzen szűzek* tőle [az atheismustól]” (Nyr. XXIV, 463 és Fokos: Nyr. LX, 104).

A figura etymologica nem melléknévi, hanem adverbiumi utótaggal alakul ezekben: Lépesnél: *aligon alig* (vö.: TMNy. 358, 370; MHat. II, 367; Fokos: Nyr. LX, 104). Hasonlóan jöhetett létre a *túl-on-túl*: CzF. (VI, 489) szerint a *túlontúl* erdélyi, különösen székely kifejezés, s másképpen: *túlján túl*; ez bizonyára a Tsz. nyomán; közlések Kalotaszegről és Nagybányáról (MTsz.).

Alakra nézve megfelelő nekik a MA.-tól kezdve adatható *örökkön-örökké*, ónála 'in aeternum, in saecula saeculorum'. Azonban valószínű, hogy a kifejezés ez esetben nem alárendelő szerkesztéssel jött létre, hanem mellérendelő

¹ Erre egyetemi ÓMS.-magyarázataim során HEXENDORF EDIT hívta fel a figyelmemet.

² Nem *telien teli*, mint a NySz. címszavában és utána BEKÉNÉL: Nyr. XLII, 185 meg FOKOSNÁL: Nyr. LX, 104 szerepel. A MTsz. és utána BEKE meg FOKOS *teljen-teli* alakot vesz fel „Vas m. Kemenesalja?” megjelöléssel, KRESZNERICS-re hivatkozva. Annál (II, 50) valóban ez van: „*Teljen (Telien, teljen)*. — *Teljen teli*. Teljedes teli.” Én azt hiszem, hogy KRESZNERICS itt nem nyelvjárási adatot iktat be szótárába, hanem Lépesből merít, akit bizonyára átböngészett, mint ahogy a XVII. századi katolikus hitvitázókat általában feldolgozta.

vel, úgy mint a már a JókK.-ben megjelenő *örökkül-örökké* 'in saecula, in saeculum saeculi' is.¹ A Balassi Katonaénekében és Miskolczi Vadkertjében előforduló *éjten (éten) éjjel* esetében nem dönthető el, mellé- vagy alárendelő viszonyítással keletkezett-e a kifejezés (vö.: MHat. I, 14; SIMONYI: Nyr. XL, 291; BEKE: Nyr. XLIII, 38, 92; SZARVAS: Nyr. XLVII, 42; FOKOS: Nyr. LX, 104; EtSz. I, 1506; PAIS: MNy. L, 193).

A Telegdinél és Gelejinél található *mind éten ét által*, illetőleg *éten ét által mind* kifejezést a *folyton foly, nőttön nő-félékkel* veti össze SIMONYI (MHat. I, 14). Nézetem szerint a mellérendeléssel való kiemelésből származott a fordulat. — JordK. 741, ÉrdyK. 410, 617: *zeren zertte*; Helt: Bibl. I.: *szerenszerte*; Helt: Bibl. IV. és UT.: *szerenszerte*; Helt: Krón.: *Szerinszerte*; Kár: Bibl.: *szerenszerte*; MA: Bibl., Pázm., Veresm., Szalárdi, GelKat.: *szerén szerte*: külön, kötőjellel, egybeírva. Az adatokból nem derül ki határozottan, hogy az ejtett forma csak *szerén szerte* volt-e, vagy előfordult-e *szeren szerte*; sőt lehetséges, hogy *szeren szerte* volt az eredetibb hangalak. Akár így, akár úgy, mellérendelő szerkesztésmódot vehetünk fel kiindulásnak, mint az előtagnak tett *szérté*-vel alakított *szérté-szél* > *szerte-szét* és *szérté-széllel* > *szerte-széllyel* esetében is.²

Ide vonhatók: Pázm: Préd.: „*Telíden-teli* ember a sok nyavalyával” és „A nyelv *telíden-teli* halálos méreggel” | Com: Jan., Udvarhely: *tisztádon tiszta* 'csupa, merő' | XVII. sz. több: *merődön merő* | R., N. *csupádon-csupa* (van N. *csupádokon-csupa* is) | Faludi: *újdón-új* vagy *újdónúj*; Illei János. 1707.: *ujjodón új* (kétszer); Székelyföld: *ujjodon-ujj*.² — A *d* elem, amiben a fentebb idézett *tellyen teli*, *csupán-csupa*-féle alakulatoktól eltérnek, a *-d* kicsinyítő, illetőleg árnyalatképző. De hogy miképpen vált a kifejezések elemévé, a jelzős összetételek tárgyalása során igyekszünk megvilágítani.

Az *újdónat-új* — úgy látszik — a Tzs. révén került forgalomba. — A *vadon-át új* MÁRTON 1800-i szótárában található (SzófSz.). Korábban: MA., PP., PPB.: „*Vadonnan új*: Recentissimus, a, Prorsus novum.” Az Arad vidéki Faketről: „*Úvadonnan új* vót (egészen új).” (Nyr. X, 472.) A *vad*-ból alakult határozószó valahogy olyanképpen vehetett részt az *új* melléknév fokozásában, ahogyan azt a *szörnyen-szörnyű*-vel és rokonértelmű szavaival kapcsolatban tapasztaljuk. — Az *újdónat* és *vadonat* előtagok az *újdón* és *vadon* határozói formáknak *-t* határozóraggal való megtoldásai (vö. *honnán: honnat*, *onnan: onnat*; *innen: innat*).

Határozószói utótaguk: Medgyesi Pál: Bayle. 1636.: *szintéden szinte* és ugyanónála: 3 jaj. 1653.: *szintéden szintén*³; Háromszék: *szintéden-szinte* 'szinte-szinte, majdnem' | N. *csupádon-csupán*³ | Gvad: RP.: *kettéden-ketté*³.

Figyelembe vehetők még a székelyföldi *széredén-szerte* és a háromszéki *szertéden-szerte* 'szerteszt' (MTsz.). Vö. *széretén- ~ széretön- ~ szörétön-széjjel* 'szerteszt' (uo.).

Faludinál többször: *erőn-erővel*. Közölve SzD: MVir. 123 is: „*Erő-hatalommal* (erőszakos urasággal, *erőn-erővel*, *erőnek erejével*, *erőszakkal*) támadnak ...”. Az *erőn-erővel* lehet nyelvjárásból felszedett elem, s érdekes példáját

¹ Az *örökkül örökké* első tagját kezdőpontot jelölő *-l* ablativusragos határozónak fogja fel BERRÁR JOLÁN (A *-tól fogva* névutó kialakulása: MNy. LII, 432).

² Az itt felsorakoztatott adatokat jelzi BEKE „Hajadon” című cikkében (Nyr. XLII, 184–5) és FOKOS (Nyr. LX, 104).

³ MHat. I, 14.

tarthatta fenn annak, hogy főnevet is nyomatékosítottak *-n* ragos határozói alakjának az eléje tételével.

Fentebb már volt szó a *látni láttam* és *látást láttam*-féle kifejezésekről. Rokonok velük az olyan fordulatok, amelyekben egy névszót: melléknevet vagy főnevet a névszónak *-nak, -nek* ragos alakja előzi meg közvetlenül vagy közvetve. Így: „*Szépnek szép* ez az alma, de drága” | „*Csendesnek csendes*, de makrancos is tud lenni” | *vénnek sem olyan vén* | „*Bűnnek nem bűn* a tudomány” | „*Szónak alig pár szó*, de mélyértelmű” (MHat. I, 295; Fokos: Nyr. LX, 133). SIMONYI a „*factivus -nek*” szakaszába veszi fel az ilyeneket. A *látni láttam*-félékhez hasonlóan tekintethatározói viszonyt láthatunk bennük, amint SZABÓ DÉNES (i. m. 325) és BERRÁR JOLÁN (TörtMondt. 137). FOKOS megjegyzéséhez (i. h. 133), mely szerint a *jónak jó*-féle alakulatok a *látni láttam, látást láttam*-félék hatása alatt keletkezettek, szó fér. Ellenben azt igen is vallhatjuk, hogy mind az igei, mind a névszói alapú ilyen figura etymologicák nem fokozó, nyomatékosító természetűek, hanem éppen lefokozó jellegűek.

Itt utalhatunk a tízes és húszas számnevek alakulásmódjára. A *tizenegy*, amely a MünchK.-tól kezdve adatható, valamint a többi tízesek és húszasok előtagja *-n* ragos határozó.

PAIS DEZSŐ

A Magyar Szóvégmutato Szótár és az alaktani ingadozások vizsgálata

1. Ma már talán szükségtelen rámutatni, milyen sok területen használható nyelvünk szóvégmutato szótára (a továbbiakban: VégSz.), az etimológiától a szóképzéstől, a nyelvstatisztikától a mondattan egyes kérdéseig. Az alábbiakban azonban felhasználásának egy olyan területére kívánunk rámutatni, mely nem jutna rögtön az ember eszébe, és melyet részben a VégSz. elkészítésének módja és elkészítőinek személye tesz lehetővé. Ez az alkalmazás: az alaktani ingadozásoknak a vizsgálata.

Alaktani ingadozáson a következőket értjük. Közismert, hogy minden irodalmi nyelvben tapasztalhatók egyaránt megengedett alakok, olyan töváltozatok, toldalékvariánsok, amelyek ugyanabban a helyzetben, ugyanazzal a jelentéssel, ugyanolyan stílári értékkel léphetnek fel, és amelyek közül egyiket sem ítéli el a gondos nyelvhasználat. (E variánsok egyikéhez-másikához a fejlődés folyamán sajátos jelentés tapadhat, sajátos stílusértéket nyerhetnek, tájnyelvi eredetük lehet stb., de erről most nem kívánunk szólni.) A magyarban ilyen ingadozások tapasztalhatók a hangrend területén (*notesze : notesza*), egyes toldalékok magánhangzó-elemének, a kötőhangzónak, tövéghangzónak zártsága tekintetében (*sarkat : sarkot*), bizonyos birtokos személyragos alakok *-j* elemmel vagy anélkül való képzésében (*üvege : üvegje*), a töváltozásban (*zászlója : zászlaja*), a kötőhangzó fellépésében vagy annak hiányában (*rosszszallni : rosszszallani*) és még néhány más kérdés kapcsán. E jelenségek vizsgálata nyilvánvalóan több szempontból érdekes lehet. Így elméletileg nem érdektelen a ma még egyaránt meglevő alakok várható jövőjének vizsgálata, vagyis a nyelvfejlődési törvényszerűségek kitapintása bennük. Másrészt egyes nyelvjárási területekre is jellemző lehet az ingadozások mértéke, az egyes alakok előfordulási aránya; az is természetes, hogy egyes nyelvjárásainkban épp az említett kérdéseket illetően olyan változatok is előfordulnak, melyeket

a köznyelv már elvetne. Tisztán gyakorlati szempontból sem elhanyagolható e kérdéscsoport vizsgálata: nyelvművelőinket nyilván épp e dolgokról nem egyszer kérdezik a nyelvhasználók; magyar szövegek gépi feldolgozása során előre kell látnunk az összes lehetséges variánst, mert a gépnek nincs olyan magyar nyelvérzéke, mely egészen természetesnek tüntetné fel előtte — mondjuk — azt, hogy az *üvege* betűsor éppen azt jelenti, mint az *üvegje*; és így tovább.

2. E jelenségek vizsgálatára a VégSz. következő sajátosságai adnak lehetőséget, az alább körvonalazandó határok között.

A VégSz. az ÉrtSz. 58 323 önálló szócikkkel rendelkező címszavát (a továbbiakban: címszavak) tartalmazza úgy, hogy az egyes szavak a szokásos módon vannak leírva, de nem az elejük, hanem a végük szerint (az utolsó betű, ezen belül az utolsó előtti betű, majd az azt megelőző szerint stb.) ábécé-rendbe rakva. Ezen túlmenően — minden eddigi a tergo szótártól eltérően — minden egyes szó mellett megtalálhatók e szó nyelvtani, stiláris, etimológiai jellemzői, viszonylag könnyen kezelhető és rögtön áttekinthető számkódok formájában. A fentebb említett kérdések közül minden egyes főnév esetén választ kapunk arra, milyen annak a tőtípusa (ingadozás esetén: minden számba jöhető tőtípus feltüntetésével); milyen az egyes tárgyeset és a többes alanyeset magánhangzóeleme (beleértve a null elemet is, vagyis azt az esetet, amikor ezek a toldalékok magánhangzó nélkül járulnak a tőhöz), természetesen itt is az ingadozások feltüntetésével; *-j-s* vagy *anélküli-e* az egyes szám 3. személy birtokos alakja (természetesen a hangrend feltüntetésével és az ingadozásokkal együtt); milyen az ige ragozási típusa. (Minderről bővebben l. MNy. LXI, 187—200.)

A kódolók azt a szigorú utasítást kapták, hogy egyszerű szavak esetén, a nyilvánvaló sajtóhibáktól eltekintve (megjegyzendő: ilyen épp e vonatkozásban sem találtunk az ÉrtSz.-ban, bármilyen hihetetlennek is tűnik ez!) e jelenségeket úgy kódolják, ahogy az ÉrtSz. szerkesztői tették, függetlenül a saját nyelvérzéküktől. Továbbá azt az utasítást kapták, hogy összetétel, igekötős összetétel esetén *n e k e r e s s é k v i s s z a* az utótagot mint tőszót (illetőleg az igekötőtlen alapigét), igyekezzenek *ne is* gondolni arra, hanem kódolják le e bonyolultabb elemeket saját nyelvérzékük szerint — egyértelműen vagy ingadozóan, ahogy jónak látják. Ebből az következik, hogy példának okáért a VégSz.-ban a *n* betűre végződő elemek között egy bizonyos ponton először ott áll a *tan* tőszó lekódolva úgy, ahogy azt az ÉrtSz. szerkesztői jellemezték, majd ezt követően az a további 107 szó, majdnem megszakítás nélkül egymás alatt, melyben a *tan* elem mint összetétel utótagja lépett fel, — ám mind e 107 esetben már olyan kötőhangzókkal, birtokos alakokkal, amilyeneket a kódolók éreztek helyesnek. Ehhez okvetlenül hozzá kell fűznünk azt, hogy a VégSz. kódoló-gárdája nyelvi szempontból legalább két lényeges irányban különbözött az ÉrtSz. szerzői gárdájától. Nevezetesen: születési évük 1942 körül volt; mind kelet-magyarországiak: hajdú-bihariak, szabolcszatmáriak voltak. (Mindkét vonatkozásban eltértek tőlük e sorok írói — ők azonban nem avatkoztak bele tevőlegesen az ilyen kérdések eldöntésébe; ha beavatkoztak, csak egy-egy szavazattal rendelkeztek ők is, s így a kelet-magyar ifjúság könnyen elnyomhatta az ő szavukat.)

Vagyis, ha szabad némi ifjú túlzással is szólnunk: a kódolók tolla alatt egy fiatal, új debreceni grammatika született, *d e b r e c e n i* épp azokban a vonatkozásokban, ahol — többek között — eltérés várható, ha egyáltalán

van eltérés, a debreceni gondos köznyelv¹ és az ÉrtSz.-ban tükrözött, mondjuk, „közmagyar köznyelv” között. És ezt a grammatikát a VégSz. készítői úgy adják, hogy az szavanként közvetlenül és rögtön konfrontálható a közmagyar grammatikával: hiszen általában nincsen olyan összetett szó, amelynek utótagja egyszerű szóként ott ne állna összetételei élén.

A VégSz. anyagát tehát a feltett kérdés vonatkozásában háromféleképpen lehet felhasználni: a) meg lehet vizsgálni összességükben az egyszerű szavakat: milyen ingadozásokat enged meg esetükben maga az ÉrtSz.; b) az összetett szavak alapján meg lehet szerkeszteni annak a bizonyos új debreceni grammatikának fentebb említett sajátosságait; c) az a) és a b) eredményeit, vagyis a közmagyar köznyelv sajátosságait és a művelt tiszántúli köznyelv sajátosságait össze lehet vetni egymással. Az a) feladattal kapcsolatosan meg kell jegyeznünk, hogy bár az valóban elvégezhető éppenséggel a VégSz. alapján is, nem érdemes azzal bajlódni, hogy az egyszerű szavakat a vizsgált szempontokból összeszedjük belőle: a kódolt információk alapján kértünk olyan rendezéseket, ahol eleve egybe vannak gyűjtve az azonos jellemzőjű elemek. Tehát — mondjuk — az összes olyan egyszerű főnév, mely mindig -j-vel képezi mondott birtokos alakját — egy csoport; az összes olyan, mely az ÉrtSz. szerint ingadozik — egy másik csoport; az összes olyan, mely mindig -j nélkül képezi — egy harmadik csoport; az egyes csoportokon belül végmutató sorrendben a szavak. A kérdésre válaszolva tehát a VégSz. anyagát más (gépi) rendezésben célszerű igénybe venni, e rendezések azonban szintén megvannak.

Talán nem okozunk csalódást olvasóinknak, ha megmondjuk: az alábbiakban, e néhány lap terjedelmen meg sem kíséreljük, hogy válaszoljunk a feltett három kérdés bármelyikére is. Mindössze annyira vállalkozunk, hogy néhány példát a l é r z é k e l t e t j ü k, milyen ingadozásokat enged meg a főnevek, a melléknevek és az igék terén az ÉrtSz.; majd pedig ismét csak néhány példa erejéig bemutatjuk: többek között milyen jellegű eltérések lehetnek az ÉrtSz. anyaga és a miénk között.

3. A t ő f ő n e v e k körében (tehát az egyszerűek közül a képzősöket egyelőre kirekesztve) az ÉrtSz. maga a következő ingadozásokat engedi meg.

Ingadozhat a főnév t ő v á l t o z á s á t illetően. A legbonyolultabb képet itt kétségtől a hangugratós tövek mutatják fel. Köztük vannak olyanok, amelyek esetén mind egyes tárgyesetben, mind többes alanyesetben, mind az egyes szám 3. személy birtokos személyragos alakban mind a két tő előfordulhat: *jászolt : jászlát, jászolok : jászlak, jászola : jászla*; — így még: *döbör, pityer* (csak *pityerje*, a teljes tőből), *koboz* (az egyes szám 3. személy birtokos személyrag előtt elsőként ajánlva a hangugratós tő: *kobza : koboza*), *sereg* (a többesben csak a *seregek* alak említve), *tegez* (csak *tegett*), *ászok*. Más

¹„Debreceni gondos köznyelv”-ről kell beszélnünk anyagunkat illetően, tehát a magyar köznyelv keleti változatáról, és nem valamely keleti tájnyelvről. Hiszen a fentebb jellemzett kódolók III.—IV. éves magyar szakos egyetemi hallgatók voltak, akik tehát már alapos magyar nyelvészeti képzésben részesültek, akik ma, e sorok írásakor, tizenkét különböző tiszántúli, vidéki iskolában maguk is a magyar irodalmi nyelvet tanítják, annak tehát nem csupán passzív ismerői, hanem aktív terjesztői és apostolai is. Am épp e körülmény határozza meg anyagunk sajátosságát; egészen más feladat lenne egyik vagy másik nyelvjárási területünk önálló grammatikáját megírni, ahhoz anyagot szolgáltatni, mint nyelvjárási anyagot. (Egyébként meg vagyok róla győződve, hogy ma már ez utóbbi feladatot is csak gépek segítségével lehet kielégítően megoldani. — P. F.)

esetekben az ingadozás csak a birtokos rag előtt tapasztalható, egyébként a hangugratós tő áll, ingadozás nélkül: *horog* — *horgot, horgok, horga* : *horogja*; — így még: *árok, burok, orom, piszok, pocok*. Ismét másutt a tárgyeset ragja és a többes jele előtt a hangugratós tő, a harmadik kódolt alakban a teljes tő szerepel: *lucskot* (többest nem említ az ÉrtSz., feltehetően *lucskok*) : *lucskója*; — így még: *alom*. Ismét másutt két-két alakban ingadozás nélkül vagy a hangugratós, vagy a teljes tő, egy alakban ingadozás: *hurok* — *hurkot, hurkok, hurokja* : (ritk.) *hurka*; *bagoly* — *baglyok, baglya, bagolyt* : *baglyot*; *bögöly* — *bögölyt, bögölye* (? az ÉrtSz. kódja csak ezt az alakot adja ki), *bögölyök* : *bögölyök*; *bajusz* — *bajuszt, bajusok, bajusza* : (nép.) *bajusza*. És így tovább — ember legyen a talpán, nemcsak magyarul tanuló külföldi, de gondosan megnyilatkozni kívánó magyar anyanyelvű is, aki ebben a rengetegben kiismeri magát. Megjegyzendő: most, hogy valamennyi, az ÉrtSz.-ba felvett hangugratós, részben hangugratós, kis részben hangugratós stb. tő és velük mint utótaggal képzett összetétel egybe van gyűjtve, lehetséges, hogy sikerülhet valamilyen gazdaságosabb, egységesebb formákat javasolni a nyelvhasználók számára. — Lényegesen egyszerűbb a helyzet az elhasonuló magánhangzóra végződő tövek esetén. Az ingadozók számára három alkalommal az elhasonult tövet ajánlják az első helyen az ÉrtSz. szerzői, a nem elhasonultat „ritka” megjegyzéssel vagy anélkül, másodikként felsorolva: *ajtó* — *ajtaja* : *ajtója*; — így még: *tüdő, velő*. Nyolc ízben pedig megfordítva, az elhasonult tövet közlik másodikként, minden megjegyzés nélkül, vagy valamely stiláris minősítés kíséretében (mint: „nép” „rég”, „táj”, „ritk”): *csikó, csipő, dísznő, hintó, korsó, kunyhó, tinó, zászló*.

A tőingadozásokat vizsgálva kiderült, hogy az ÉrtSz.-ba felvett tőszavak között egyetlen egy sem volt, amely tisztán (ingadozás nélkül, egyértelműen) a *hamu-/hamv-*féle tőváltozást képviselné. Mindössze öt olyan főnévi tő van, amelyek esetében az ÉrtSz. első helyen a tőváltozás nélküli variánst ajánlja, és másodikként megemlíti (stiláris megszorítással vagy anélkül) a *v-s* változatot, vagy megfordítva, elsőként a *v-st* és másodikként a vokálisat: *daru, falu, hamu, odú, tetű*.¹ Tekintettel arra, hogy — mint látni fogjuk — az összetételek esetén nem várhatók már ezeknek az elemeknek az egyértelmű előfordulásai, kimondhatjuk: az ÉrtSz. szerzőinek véleménye szerint következetes *hamu-/hamv-* tőváltozós típus az általuk átvizsgált szókincsben nincs. Ez talán elvileg sem érdektelen megállapítás.

A tődalékok terén tapasztalható ingadozások közül — ismét csak a tőfőnevek köréből — ragadjuk ki azokat, amelyek az egyes tárgyeset különféle realizációit érintik. Íme: *gátat* : (régies) *gátot* (egyetlen eset, a fordítottja — zártabb kötőhangzóval az első helyen — valamivel több adódott: *valag, sarok, sark*); *díjat* : *díjt* és ugyanígy még 13 főnévi tő: *agár, pohár, mozsár, láz, ól, arany* stb., fordítottjára 21 adatot találtunk: *sált* : *sálat* és ugyanígy

¹ Másutt (vö. PAPP FERENC, A magyar szókinés törzsanyagának lyukkártya-endszerű feldolgozása: Információ-Elektronika I [1966.], 54) utaltunk arra, hogy a nyelvtani információk rögzítésére nem a gépek kedvéért, hanem azért alkalmaztunk számkódokat, mert ez utóbbiak az ember számára alkalmasabbak, például a csoportképzés esetén. A változatlan tőtípus (*hajó, ember*) kódunkban az 1-es, a *hamu-/hamv-* a 7-es számot kapta. Ingadozás esetén — az ÉrtSz.-beli sorrendnek megfelelően — mind a két tőtípus kódját leírtuk. A fenti, nehézkes és alig érthető mondat tehát a mi belső nyelvünkben így hangzik: „Mindössze öt olyan tő van, melynek tőtípusa az ÉrtSz. szerint 17, illetőleg 71: *daru, ...*”. Hát valóban, nem sokkal egyszerűbb így?

taraj, agyar, gáz stb.); orrot : orrt és ugyanígy még 3 esetben: pajzs, rozs, szatyor (ennek fordítottja 6 esetben: brosst : brossot, így: koboz, bagoly, csimpánz, odor) — és így tovább, nem akarom a példák sokaságával untatni az olvasót, a többi mély hangrenden belüli, valamint a magas hangrenden belüli ingadozásokat elhagyom. — Különös érdeklődésre tarthatnak természetesen számot a hangrendi ingadozásból fakadó kötőhangzó-párhuzamok. Ilyenek voltak a következők: balekot : baleket és ugyanígy még 8 esetben: abszint, patécs, klozett, cajg (! — a magas hangrendű kötőhangzót az ÉrtSz. szerint a cejg írásmód esetén kapja, a cejg önálló címszóként nincs feltüntetve), maszek, kadet, ankét, bakelit; jampecet : jampecot és ugyanígy még 17 esetben: szik², kupec, szanitéc, zsakett, koszperd, kopek stb.

A toldalékok terén tapasztalt ingadozás helyenként természetesen összefonódhat a tőtípus-ingadozással. Így például a felsorolt esetek között az agár, pohár, mozsár tárgyeseti toldaléka tulajdonképpen nem is ingadozik, csak e szavak tőtípusa: az egyik tóváltozat után az egyik, a másik után a másik toldaléknak kell következnie: agárt : agarat (de nincs *agarat : *agart). Tekintettel arra, hogy minden egyes szó mellett egyaránt ott szerepelnek mind a tőtípusára, mind a toldalékaira vonatkozó információk, a magyar felhasználó az azokból e megoszlást kiolvashatja.

Nem találtunk eddig az ÉrtSz.-ban olyan főnevet, amelynek a töve kettőnél több típus között ingadozott volna. A toldalékok közül eddig csak az egyes szám 3. személy birtokosói között találtunk 15 olyan esetet, amikor három allomorf valamelyike is felléphet, és pedig: -e : -je : -ja (ez utóbbi — zárójellel vagy szóval — ritkának minősítve a *-gal megjelölt szavak esetén): rubel*, dzsungel, motel, vatelin, valcer*, pernahajder*, kuffer, culáger*, tróger, fráter*, roller; -ja : -e : -je: malter, jáger, majszter; -je : -e : -ja: karcser. És végül: volt egyetlen szó, amely ezt az alakját a négy egyáltalán lehetséges allomorf bármelyikével képezhette az ÉrtSz. szerzői szerint: sóder — -a : -e : -ja : -je. (Ezek az adatok nem véglegesek; lehet, hogy a továbbiak során még találunk egy-kettőt e ritkább típusokból.) Szemmel látható, hogy a szóvégi szonáns komoly problémát jelentett a befogadó magyar nyelvnek e tekintetben; érdekes, hogy a szóvégi m — egyelőre? — hiányozni látszik.

A mellékevek között érdeklődésre tarthat számot például a határozóragos alak kettős képzése: fádán : fádul és további hét ilyen tömelléknév: szilárd, mord, silány, kacér, botor, egzakt, blazirt (fordítva valamivel kevesebb: házardul : házardán, így még: ocsmány, bigott, naiv, ádáz); félszegen : fél-szegül, így még: kemény, diszkrét, merev (egyetlen fordított példa: slampetül : slampeten); moletten : molettan stb.

Az ige-tővekek körében az ÉrtSz. különböző ingadozásokat enged meg. Ingadozhat az ige-tóváltozását illetően, vagy pedig a toldalékok vonatkozásában. Az ÉrtSz. csak a tőigék (beleértve a képzősöket is, valamint a csak ige-kötővel előforduló származékokat, pl. elállatiasít, elcsehesít stb.) „fej”-ében tartalmaz toldalékolt alakokat, tehát végső soron a származékok toldalékolását is a tőigékével azonosnak kell tekintenünk.

A tóváltozást illető ingadozások elsősorban a hangugratós ige-tővegekben jelentkeznek: érz-ek : érez-ek, érz-el : érez-el, érez-ni : érz-eni; ellenz-ett : ellenez-ett; éljenez-ett : éljenz-ett; fajz-zon : fajoz-zon, illetőleg fajz-zék : fajoz-zék; fecsér-el-ek : fecsér-el-ek; perel-ek : perl-ek; — de előfordulnak egyéb esetekben is: tetsszék : tessék, emlékszetek : emlékeztek. A tóváltozási ingadozások jelölése az ÉrtSz.-ban szerteágazó. Ennek bizonyítására idézzük

az *r* végű hangugratós igék „fej”-ét (összesen 6 ige ötféle jelöléssel): 1. *gyötör*: -sz : (ritk.) . . *tr-esz*, -t : (ritk., rég.) . . *tr-ött*; -jön; -ni : (ritk., rég.) . . *tr-eni*; — 2. *kotor*: -t : . . *tr-ott*; -jon; -ni : . . *tr-ani* (ilyen még a *tipor*); — 3. *sodor*: . . *dr-ok*, -sz : . . *dr-asz*; -t : . . *dr-ott*; -ni : . . *dr-ani*; — 4. *söpör*: . . *pr-ök*, -t : (rég.) . . *pr-ött*; -jön; -ni : (rég.) . . *pr-eni*; a *seper* változatnál csak . . *prek*, -t : (rég.) . . *prett*, -jen szerepel, külön az apróbb betűvel szedett *seper* címben azonban . . *prek*, . . *prünk*, -t : (stílus jelzés nélküli) . . *prett*, -jen; -ni v. . . *preni* is van; — 5. *pödör*: -t, -jön. Ezek szerint a *pödör* nem hangugratós és nem is ingadozó, tehát csak *pödör-ök*, -ünk, -ni stb. alakjai képezhetők. A *gyötör*, *kotor*, *tipor* töveket, mivel mindig magánhangzóval kezdődő toldalékok előtt nem kerültek bemutatásra, ilyen pozícióban változatlanoknak (még csak nem is ingadozóknak) kell tekintenünk, azaz csak *gyötöröd*, *kotorod*, *tiporod* alakok lehetségesek. A kódolási utasításban ilyen részletes, minden apró eltérést figyelembe vevő altípusra bontás nem szerepelt (hiszen a hat *r* végű igető esetében a várható ingadozásokat legalább négyféle típusba kellett volna sorolni), hanem egyetlen ingadozó típus volt, ha az ÉrtSz. legalább egy alakban ingadozásra utalt. Értelemszerűen ez vonatkozott a származékok kódolására is azzal az eltéréssel, hogy azokat a kódoló nyelvérzéke alapján kellett minősíteni.

A toldalékokat illető ingadozások az igék esetében is részben összefonódnak a tőváltakozásban jelentkező ingadozásokkal (*gyötör-sz* : *gyötör-e-sz*, *gyötör-t* : *gyötör-ött* stb.), részben pedig ilyen ingadozások — bár végső soron a tövég milyenségétől függenek — változatlan tövek esetében lépnek fel. Az ingadozások zömét a toldalékok kötőhangzós vagy kötőhangzó nélküli kapcsolódása (*ékesít-ni* : *ékesít-eni*, *fedd-sz* : *-esz* stb.), illetőleg az ikes vagy iktelen ragozási lehetőség teszi ki. Példaként az *ít* végű igéket mutatjuk be. Az ÉrtSz. ezen igéknek három toldalékolt alakját adja: *egyéni*, *-ett*, *-sen*, *-eni*. A főnévi igenév toldaléka, amelyik minden bizonnyal az egyéb ingadozó alakú toldalékokra is utal: *-tek*, *-nek*, *-lek*, *-ne* vagy *-etek*, *-enek*, *-elek*, *-ene*, vagy kötőhangzóval szerepel (*egyéni*, *elhomályosítani* stb.), vagy pedig kötőhangzó nélkül is (*élesíteni* : *-ni*, *fásítani* : *-ni*; ugyanez fordított sorrendben is: *édesíteni* : *-eni*, *erdősíteni* : *-eni* stb.). A toldalékolási utasításban eltekintettünk a kötőhangzós vagy anélküli toldalékok sorrendjétől, és csak egyetlen ingadozó típust szerepeltettünk. Az ÉrtSz. 1194 *ít* végű címszava közül csak 542 „fej”-ben szerepelnek toldalékok: ebből 191 igenél nincs ingadozás (35%), 351 pedig ingadozó (65%). Ez azt jelzi, hogy a magyar köznyelvben az ingadozó típus az elterjedtebb. — Az ikes igék esetében az ÉrtSz. az *ít* végűekhez hasonlóan többféle toldalékjelölést alkalmaz: vagy csak ikes toldalékok szerepelnek, vagy az első helyen ikes toldalékok, a másodikon pedig iktelenek (zárójelben vagy anélkül), vagy pedig az iktelen toldalékok állnak az első helyen. Ennek megfelelően a kódolási utasításban is három típus szerepelt: 1. elsősorban ikes ragozásúak: *fésülködik*, *-tem*, *-ött*, *-jék* (*-jön*); — 2. elsősorban iktelen ragozásúak: *figyik*, *-ok*, *-asz*; *-ott*, *-tam* : *-ottam*, *-jon*, *-ani*; — 3. egyformán ikes és iktelen ragozásúak: *fürdik*, *-ök* : (vál.) *-öm*, *-esz* : *fürödsz* (tőváltakozást illető ingadozás, amelyik összefonódik a toldalékváltozat ingadozásával is) : (vál.) *-öl*, *fürödjön* : (vál.) *fürödjék*. A három típusba sorolás eleve arra korlátozódott, hogy az ige *-ik* toldalék nélkül előfordul-e, vagy sem, de a három csoport valamelyikéhez sorolás az is befolyásolta, hogy a kijelentő mód egyes szám 1. és 2. személyű, illetőleg a parancsoló mód egyes szám 1. és 3. személyű toldaléka melyik ragozásra utalt.

4. A gazdag és szerteágazó anyag alapján igen nehéz még csak ízelítőt is adni abból, mi történik főneveinkkel, ha összetétel utótagjaként; igéinkkel, ha igekötős összetételként a fentebb említett fiatal keletmagyar nyelvérzék megítélésére bizzuk őket.

A főnevekről szólva összegezve annyit megállapíthatunk már itt is, hogy az összetett főnevek: a) szabályosabbak a tóváltásokat illetően; b) gyakran hiányos paradigmájúak: viszonylag sok közöttük a *singulare tantum*. Mind az a), mind különösen a b) sajátság nyilván nem, vagy elsősorban nem annak a bizonyos új debreceni grammatikának lesz a sajátja, hanem a közmagyar köznyelvben is így lenne. Vö.: *sav* — *savak*, de *sósav* — *sósavak — az összetétel folytán leszűkített értelmű szónak aligha lehet többes számát elképzelni.

Részletesebben csak egy kérdést világítsunk meg néhány példával: hogyan alakul ifjúságunk ajkán az egyes szám 3. személyű birtokos személyragos alak: *-j-vel*, vagy anélkül? Íme, néhány adalék e kérdés megválaszolásához: A fentebb említett 107 *-tan* utótagú összetétel közül 106 *-a-t* kapott a kérdéses alakban (*bonctana*, *tájbonctana*, *körbonctana*, *földtana* stb.) és egyetlen ingadozás nélkül *-ja-t*: *állatorvostanja*. Az *orvostan* maga a nagy többséghez hasonlóan: *orvostana*, több *-orvostan* utótagú összetétel meg az ÉrtSz.-ban, sajnos, nem volt; az ilyen kiugró hiányokat a közeljövőben hallgatóink között végzett körkérdésekkel fogjuk pótolni; — talán mondanunk sem kell, hogy e hiány csupán nekünk, e speciális feldolgozás során ugrott ki, az ÉrtSz.-ba aligha illenének bele a többi *-orvostan*-ok. — Ehhez a különös, kiugró *-ja-s* alakhoz egyébként tisztán technikai szempontból azt fűzhetjük hozzá, hogy sajtóhibáról nem lehet szó; ha ez az alak így, ingadozás nélkül került be a listába, ez azt jelenti, hogy vagy mind a két egymástól függetlenül dolgozó hallgató rögtön így érezte helyesnek, vagy legfeljebb az egyik ingadozott, illetőleg érzett mást, ám társa annyira meggyőzte a *-ja-s* alak helyességéről, hogy még kollektív megvitatásra sem tartották érdemesnek a problémát. Hasonló, elég szigorú megkötések érvényesek a többi példára is, bármennyire meglepőek azok esetleg; munka-diagramjainkból egyébként név szerint megállapítható, kik kódolták és kik olvasták össze a két egymástól független kódolást ebben vagy valamely más esetben. — Még néhány példa az *n* végűek köréből: A *szappan* az ÉrtSz. szerint: *szappana* : *szappanja*; abból a 11 esetből, melyben e szó összetétel utótagjaként áll, hatban ugyanígy ingadoztak munkatársaink is; 5 alkalommal azonban az *-a-s* alakot választották, minden ingadozás nélkül: *mandulaszappana*, *pipereszappana*, *házi szappana*, *mosdószappana*, *mosószappana*. — Az *ispán* esetén az ÉrtSz. csak a *-ja-s* alakot említi: a 6 általunk kódolt összetételben 5 alkalommal ugyanígy szerepel, azonban: *alispána* : *alispánja* ingadozik. — A nyelvjárási *rokonja* alak egyetlen összetételben sem bukkant elő, még ingadozás formájában sem.

Munkatársaink álláspontját az ÉrtSz.-hoz képest e kérdésben így lehet egy kissé általánosabb formába hozni: a) Van számos olyan eset, amikor az ÉrtSz. két alakot enged meg, a mi kollektívánk ezek közül egységesen egy mellett foglalt állást minden alkalommal: *komikuma* : *komikumja*, de nálunk csak *tragi-*, *helyzet-*, *jellemkomikuma*; *préme* : *prémje*, de *fóka-*, *hattyupréme*; *otthona* : *otthonja*, de nálunk 10 különböző esetben egységesen *-otthona* stb. — b) Más esetekben az ÉrtSz. határozottan csak egy alakot rögzít, munkatársaink ugyancsak határozottan ennek ellenkezőjét: *idegenje*, de: *vadidegene*. — c) Az

ÉrtSz. csak egy alakot rögzít, de mi részben a másikat rögzítettük, illetőleg egyes esetekben mind a kettőt megengedtük: *dzsemje*, de: *narancsdzseme* : *narancsdzsemje*; *reklámja*, de *önrekláma* : *önreklámja*, *fényrekláma* (vagyis itt minden megvan: az ÉrtSz. szerint a toldalék *-ja*, szerintünk egyszer lehet *-a* is, *-ja* is, másszor — csak *-a*); *filmje* ugyanígy 16 összetételben (*dia-*, *detektív-*, *néma-* stb. *-filmje*); ám mind az *-e*, mind a *-je* megengedve 5 esetben: *hangos-*, *sík-*, *riport-*, *sport-*, *rajzfilme-* : *-filmje*. Egy normatív jellegű szótárban az efféle következetlenségek igen csúnyák lennének (vö. pl. itt: csak *nemafilmje*, de egyaránt megengedve: *hangosfilme* és *hangosfilmje*). Ám egy olyan belső műhelymunkában, mint a VégSz., azt gondoljuk, éppen ez az izgalmas és érdekes: tömeges kísérletet végezni, tömeges kérdésfeltevéssel, az e kérdésekre kapott válaszok tíz- és százazreivel. Majd e tömeges felmérés alapján helyenként talán ki lehet tapintani a valódi normát, s azt beiktatni normatív szótárainkba, azok későbbi kiadásába.

Vessünk búcsúzóul egyetlen pillantást képzett főneveinkre is — tekintet nélkül arra, hogy egytövék-e különben (tehát az ÉrtSz. minősítése szerint szerepelnek nálunk), vagy összetétel utótagján áll a képző. Az ÉrtSz.-ban 694 *-ság* végű címszót találtunk (ideértve három olyan esetet is, mint *mostanság*, *napság*, *manapság*, — ezek természetesen ragozhatatlanok voltak) és 753 *-ség* végűt. Az utóbbiaknak mind megvolt a birtokos alakja, és ingadozás nélkül mindig *-j* nélkül képződött: *felesége*, *önköltsége* stb. A velaris megfelelők között — a már említett 3 indeklinábilán kívül — volt 1, melyből aligha használatos a birtokos személyragos alak: *sógorság-komaság*. A fennmaradó 690 egyed közül kétharmadnyi, 459 főnév volt egytöví. Ebből 458 ingadozás nélkül az *-a* ragot kapta az ÉrtSz.-ban: *bohósága*, *mohósága*, *jósága* stb. Az egyetlen kivétel, melyet az ÉrtSz. szerzői valószínűleg tudtukon kívül alkottak meg (hiszen ők nem láthatták együtt az összes *-ság* képzős szót): *újságja* — így, ingadozás nélkül. A 231 összetett, végső morfként *-ság*-ot tartalmazó szó esetén majdnem sehol sem ingadoztak a mi kódolóink sem, szintén az *-a* allomorfort illesztve a tőhöz: *kiskorúsága*, *nagykorúsága*, *rendőrkapitánysága* stb. Mindössze négy *-újság* utótagú összetétel volt: ezek közül abban a háromban, amely az egytöví *újság* előtt került leködölni (ahol tehát még semmiképpen sem hathatott a kódolókra az ÉrtSz. tekintélye, hiszen ők általában az ábécérend szerint haladtak), kódolóink ingadozást éreztek, és csak itt éreztek ingadozást: *fali-*, *gyermek-*, *sportújsága* : *újságja*. Az egyetlen, az ábécé-rendben később következő összetételnél ők is ingadozás nélkül az ÉrtSz. pártjára álltak: *villanyújságja*. (Ez utóbbit az *újság*-tól a rendes ábécé-sorban mindössze 2531 szó választja el, tehát egy kódoló 10–12 napi munkája.) Természetesen a kódolók sem láthatták munka közben, hogy a három említett ingadozás — kivétel lesz az egységes *-sága* tengerében, hiszen ők sem ismerhették sem a *-ság* képzős egyszerű, sem az ugyanilyen összetett szavakat. Figyelemre méltó továbbá az a körülmény, hogy épp a három említett *-újság* utótagú összetétel-tartalmánál, használati körénél fogva közelebb állhatott a VégSz. fiatal munkatársaihoz, mint az ÉrtSz.-éihez. Vagyis: az egyetlen *újság* szó e szempontból valóban kivétel volt; ma azonban már ingadozik a VégSz.-ban: itt elképzelhető tőle is a *-j* nélküli alak.

Az igekötős és egyéb előképzőt tartalmazó igék jelentős részének töváltakozási vagy toldalékolási ingadozása kódolóink nyelvérzéke szerint is egyezett az ÉrtSz.-ban szereplő tőigék töváltakozási vagy toldalékolási ingadozásaival. Az eltérések közül az alábbiakban csak néhányat mutatunk be.

A t ő v á l t a k o z á s t, illetőleg az azzal összefüggő toldalékolási ingadozást illetően az találtuk, hogy a 6 r végű tőige 27 igekötős származékából kódolóink 17 példányt ingadoztattak, 10-et pedig nem. Ingadozók: *ki-, le-, meg-, össze-, széttipor; kikotor; ki-, megpödör; el-, le-, össze-, végigsöpör; meggyötör; fel-, le-, meg-, összesodor*. Nem ingadozók, illetőleg nem is hangugratósok: *el-, rátipor; elő-, összekotor; ki-, besöpör; elgyötör; be-, bele-, egybesodor*. Miután kódolóink az ÉrtSz.-ban tőváltakozást, illetőleg ingadozást nem mutató *pödör* mindkét származékát hangugratós ingadozónak minősítették, megállapítható, hogy nyelvérzékük szerint a hangugrató ingadozó típus elterjedtebb a köznyelvinél. De elgondolkoztat az ellenpélda is, vagyis az, hogy a *tipor, kotor, söpör, gyötör* és *sodor* összesen 6 igekötős származéka esetében kódolóink nyelvérzéke elvetett bármiféle váltakoztatást, illetőleg ingadoztatást. Ennek alapján vizsgálat tárgyát képezheti, hogy csak erre a fiatal kelet-magyarországi nyelvérzékre vonatkoztatható-e a származékoknak a tőigektől való eltérése, vagy pedig hasonló eredmény várható-e másutt is. Ezen a helyen azt is meg kell jegyezni, hogy nehéz bármiféle általános érvényű következtetést levonni a származéki toldalékolását illetően, mivel csaknem minden igekötős ige meghatározott környezetben elemeire bomlik (*nem sodor egybe, ki fogja söpörni : söpreni* stb.), tehát olyan alakúvá válik, mint a tőige. A g végű 115 hangugratós igetők mindössze 74 származéka van, amelyeknek kódolása során kódolóink egyszer sem tértek el az ÉrtSz.-ban megadott ingadoztatástól. Az l végű hangugratós igék közül 24 igető 40 származéka esetében mutatott eltérést a VégSz. Az eltérés négyféle: 1. a tőige hangugratós, a származék nem: *igenli : igenli*, de csak *megigeneli*; ilyenek még: *elfecsérel, megirigyel*; *be-, elkóborolok; meg-, átörököl; lebecsmérelem*; — 2. a tőige változatlan, a származék hangugratós: *ingereli : felingereli : felingerli; eszközl : kieszközl : kieszközl*, mindössze két származék; — 3. a tőige hangugratós, a származékok részben hangugratósak, részben pedig változatlan tővűek: *kihengereli : kihengerli, de csak le-, meghengerli*; ilyenek még hangugratós tővel: *visszaperel, kivezényel, körüllovagol, kívándorol, kikönyököl*; *le-, kiöröl, megtorol* és változatlan tővel: *be-, elperel; elvezényel; be-, el-, ki-, meg-, visszalovagol; át-, be-, visszavándorol; felkönyököl; be-, fel-, megöröl; visszatorol*; — 4. a tőige és a származékok egy része változatlan tővű, néhány származék azonban hangugratós: *át-, elismételi, de megismételi : -tli*; ilyenek még változatlan tővel: *bele-, el-, fel-, megtöröl; el-, elő-, leénekel; ki-, letérdepel; felbétel; el-, meggyalogol; át-, be-, el-, előre-, ki-, le-, meg-, össze-, rá-, szét-, visszahajol; be-, helyre-, hozzá-, kár-, ki-, utánaótol, valamint hangugratós tővel: ki-, letöröl; ki-, meg-, végigénekel; feltérdepel; haszon-, kibével; kigyalogol, aláhajol, visszapótol*. A bemutatott ingadozások egyrészt mutatják kódolóink sajátos nyelvhasználatát és nyelvérzékét, másrészt viszont, azáltal, hogy ott is kiküszöbölődött az ingadozó hangugratás, ahol azt az ÉrtSz. megengedi, alátámasztják azt, hogy nyelvünkben éppen az l végű igetők a leghajlamosabbak a hangugratás, illetőleg a vele járó tőváltakozási és toldalékolási ingadozások felszámolására.

Az igetoldalékok kódolóink nyelvérzéke szerinti ingadozására a fentebb idézett *ít* végű igék származékainak minősítését mutatjuk be. Munkatársaink az ÉrtSz. toldalékolási előírásainak megfelelően kódolták ezen igék egy részének igekötős származékait is: *el-, ki-, körül-, le-, oda-kanyarítani, vagy lealjasítani*, illetőleg *lealjasítani*. Viszont az ÉrtSz.-ban toldalékolási szempontból ingadozónak feltüntetett igető jelentős számú igekötős származéka kódolóink

nyelvérzéke szerint nem ingadozó (*erdősíteni : erdősíteni, de beerdősíteni; nedvesíteni : nedvesíteni, de be-, meg-, átmedvesíteni stb.*), vagy csak részben ingadozó (*hozzá-, leerősíteni : hozzá-, leerősíteni, de csak be-, fel-, meg-, össze-, ráerősíteni; el-, le-, össze-, széthasítani : -hasítani, de csak be-, bele-, ketté-, ki-, felhasítani*). A származékok minősítése után azt kaptuk, hogy munkatársaink a 652 származékból 514 példányt nem ingadoztattak (79%), illetőleg csak 138 példányt minősítettek a toldalékolás szempontjából ingadozónak (21%). Ezen belül is az eltérés fő iránya az ingadozók ilyen jellegének elvesztése. Ellentétes irányú eltérést csak 11 igező 13 származékánál találtunk, vagyis azt, hogy az ÉrtSz.-ban nem ingadozó toldalékú igező származékainak egy része munkatársainknál ingadoztathatónak minősült. Ezek az alábbiak: *felapritani : -tni* (szemben a *bele-, össze-, elapritani* alakokkal), *szét-, túlfeszíteni : -tni* (szemben a *fel-, hátra-, ki-, le-, meg-, neki-feszíteni* alakokkal); még ilyen ingadozást mutató származékok a *felgyorsít, túlhevít, vissza-, elhódít, visszahonosít, eligazít, visszairányít, visszakerít, elkeserít, elködösít*. Érdeklődésre tarthat számot, hogy az *ít* végű igeek ragozását követő *vét, tát, dűt, fűt, hűt* és *műt* tőigék összesen 17 származékából csak 1 (*összevét*) minősült ingadoztathatónak (*összevétetni : összevétetni*); ugyanis az ÉrtSz. szerint a felsorolt 6 tőigéből 2 ingadozó: *véteni : vétetni, tátani : tátani*. Ezek szerint kódolóink a *tát* 3, a *vét* 1 további származékát nem tekintették ingadozónak, vagyis ezen igeek példája is azt bizonyítja, hogy a VégSz. hajlamosabb a nem kötőhangzós toldalékok és ezzel együtt az ingadoztatások kiküszöbölésére.

Az ikés igeek közül csak azokat mutatjuk be, ahol az ÉrtSz.-ban megadott ingadozásoktól eltérést figyeltünk meg (62 igező). 3 elsősorban ikés toldalékolású igező (*illeszked-, kapcsolód-, verőd-*) 8 származékánál kódolóink megőrizték ezt a minősítést, viszont az *egybe-* előképzővel képzett mindhárom származék egyaránt ikés és iktelen toldalékolásúnak minősült, amit minden bizonnyal az magyaráz, hogy az adott igeek ebben a jelentésben főleg többes számban fordulnak elő, ahol nincs különbség a két ragozás között. További 8, egyaránt ikés és iktelen toldalékolású igező (*álmod-, csontosod-, ékelőd-, fúród-, házasod-, lak⁻¹, lak⁻², vágy-*) 23 származékából csak az egyetlen *lelak* : *-ik* őrizte meg ezt a kettősséget, 22 pedig elsősorban ikés toldalékolásúnak minősült. Az ÉrtSz. adataitól eltérően minősített ikés igezők között külön csoportot képviselnek a mássalhangzó + *l* és az egyetlen mássalhangzó + *r* végű hangugratós tövek. 7 elsősorban ikés ragozású tő (*botl-, fest-, háraml-, oml-, özönl-, szüreml-, ugr-*) 42 származékából 12 elsősorban iktelen toldalékolásúnak minősült (*megbotol, felfesl, átháramol, el-, le-, kiomol, át-, szét-, visszaözönl, átszüremel, fel-, odaugor*), 11 igező (*boml-, oszl-, öml-, seregl-, dögl-, foszl-, fejl-, hanyatl-, hajl-, sikl-*) 49 származékából pedig 25 elsősorban ikés toldalékolásúnak (*ki-, szétbomlik, belecsömörlik, bele-, ki-, megdöglük, szétfoszlik, kifejlik, el-, le-, visszahanyatlik, el-, előre-, össze-, visszahajlik, el-, fel-, szétoszlik, át-, szét-, visszaömlük, be-, oda-, összesereglük, végigsiklik*). A *megbotol* típusú minősítés lehetőségét az magyarázhatja, hogy kódolóink nyelvérzéke szerint előbb ezen igezők hangbetoldásos változata. Ennek ellentmondani látszik ugyan ezen típusú tövek néhány ellentétes irányú minősítése: a *ki-, szétbomlik* típus esetében ugyanis csak néhány tőből okozna nehézséget hangbetoldásos változat képzése: *fejl-, hanyatl-, seregl-, sikl-, csömörl-* stb. Végső soron — bár a felsorolt igezők további alakjaiban lehetséges iktelen ragozású toldalék is, például *siklok, siklasz* stb. — ezen származékok valószínűleg azért minősültek elsősorban ikés toldalékolásúaknak, mert az egyes szám 3. személyű alakjuk

aligha képzelhető el *-ik* toldalék nélkül, illetőleg némely igének csak ez az alakja használatos: *foszlik, oszlik, ömlik* stb. További 20, elsősorban *ikes* toldalékolású igező (*fogódzkod-, kínlód-, törőd-, vénhed-; búj-, szok-, szök-, buk-; vál-, tel-, nyíl-, tol-, mül-, fül-; máll-, ill-, torkoll-; tűn-, szar-, es-*) 114 származékából 34 kapott olyan minősítést, amely szerint az *ikes* toldalékolással egyenrangú toldalékolásként megengedett az iktelen toldalékolás is: *le-, el-, keresztülbújik* : *-búj*; ilyenek még az alábbiak: *bebukik, által-, beesik, összefogódzkodik* (az *összeilleszkedik*-típusúakhoz hasonlóan főleg többes számban), *átfűlik, oda-, ráállik, átkínlódik, elmállik, ki-, elmúlik, el-, ki-, megnyílik, beszarik, elszokik, meg-, visszaszokik, el-, ki-, megtelik, beletorkollik, összetörődik, el-, fel-, ki-, tovatűnik, el-, ki-, leválik, megvénhedik*. A felsoroltakon kívül 13 igező (az ÉrtSz.-ban mindkét toldalékolás megengedett) 52 származékából 24 egyértelműen *ikes* toldalékolásúvá minősült: *el-, kibújdosik, megellik, el-, meg-, túlérlik, megfürdik, ki-, meg-, összegyűlik, bele-, meg-, összegabalyodik, lehazudik, le-, megkopik, át-, belenyúlik, újjászületik, bele-, ki-, összetörök, eltojik, széztűllik*.

PAPP FERENC—JÁNOSKA SÁNDOR

Az alakpárképződés okai, módjai és funkciói

A jelenségre, amit itt csak vázlatosan tárgyalhatok, néhány szavunk eredetét bogyozgatva lettem figyelmes.

A Magyar Nyelvtudományi Társaságban 1960. május 31-én „Belső keletkezésű szavaink kérdéséhez” címen tartott előadásomban több, addig ismeretlen eredetűnek jelzett szavunk etimológiájával foglalkoztam, rámutatva a belső szóteremtésnek nyelvünk külön életében játszott fontos szerepére, valamint az összehasonlító jelentéstani szempontok fokozottabb alkalmazásának szükségességére az etimológiai kutatásokban. Előadásomról csupán rövid híradás jelent meg folyóiratunk hasábjain (MNY. LVI, 431), a tárgyalt szavak pusztá felsorolásával. Akkori szófejtéseim közül később is mindössze egy jelent meg nyomtatásban, „Még egy ősi magyar igenévszó” címen, a *szerelem, szeret* eredetéről vallott felfogásom ismertetésével (MNY. LVI, 316—22). Az alábbiakban előadásom anyagának más részleteit teszem közzé, lényegében változatlanul, de kissé jobban kifejtve *fésű* és *táplál* szavunk etimológiájára vonatkozó elképzeléseimet.

I.

1. Szófejtőink *fésű* szavunkat ismeretlen eredetűnek tartják, joggal tekintve valószínűtlennek, hogy szavunk elhomályosult összetétel, amelynek előtagja a *fej* 'caput', utótagja pedig egy **ös-* ~ **és-* ige *-ő* képzős származéka (ÉtSz., SzófSz.). Azt azonban feltehetjük, hogy *véső* szavunkhoz hasonlóan e szó is igei származék, s *-ű* eleme az *-ó* ~ *-ő* ige képző, amelynek főleg eszköznevekben zártabb változatai is járatosak, elég nagy területen és elég régóta; vö. 1272: „Inde uadit ad f u r u z e g” (Oklsz.), l. még *gyalu, seprű, szalu, tű* (vö.: ZSIRAI: MNY. XLI, 6; D. BARTHA, Szóképz. 95: az *-ú* ~ *-ű* rövidségére: DEME, Nyatlfunk. 230; BENKŐ, Nyjtört. 95).

A legkorábbi adatok közül az 1527-ből való *fysew* (MELICH, Két legrégibb m. nyomt. 11) szavunknak *i-ző* változatát mutatja. Az 1463-ból való „Johanne *Fesus*” (Oklsz.) adat viszont egy *fés-* töre utal, s ezt tarthatjuk

eredetibbnek. A R., N. *fisü* > *fisü*-félék töve a *fés*- tő *i*-ző változata csupán, amelyből labializálódással keletkezhettek a R. *fűső*, valamint a R., N. *fűsü* > *fűsü* ~ *fűsü* > *fűsü* alakok, majd ezekből nyiltabbá válással a R., N. *főső* ~ *fősü* > *fősü*. A N. *fejsű* (MTsz.) *fejs*- töve ezek szerint nem eredeti, hanem csupán a *fés*- tő nyelvjárási fejleménye, s úgy keletkezhetett, mint a kéz-ből a N. *kéz* (vö. BÁRCZI, Htört.² 157). A N. *féjsű* (MTsz.) *féjs*- töve pedig alkalmasint kontamináció eredménye: *fés*- ~ *fejs*- > *féjs*-, tehát kései fejlemény.

Ezek szerint szavunk töve eredetileg *fés*- lehetett. Föltehetjük azonban, hogy az *é* tőhangzó egy még ősibb — két szótagos *fēsš tőalak véghangzójának eltűnésekor az eredetibb *ē*- megnyúlásával keletkezett, úgy, mint a *tész*-, *vész*-, *léz*- *é*-je az eredetibb *tēsš*-, *vēsš*-, *lēsš*-félék *ē*-jéből.

Ha ez a föltevés elfogadjuk, meg is találjuk a *fēsš- tövet a *féslik* ige hosszabb *fēsē*- tövében, vö. R. *fēsēl*- 'extricor, expedio me; ausgewickelt werden, sich losmachen' (NySz.). Nem lehetetlen, hogy a N. *fösü*-félék e *fēs*- ige-tőből közvetlenül keletkeztek labializálódással. Ennek eredetibb, konkrét jelentését még eléggé világosan őrzik az efféle mondatok: WinklK. 125: „Ha a kötő vezzők meg *feslendnek*, az abronchokes eel *feselnek*”; ÉrsK. 259: „Az abronczok el *feselnek*”; TelK. 303: „Az barlangh feyen felyűl meg *fesle*”; stb. (NySz.).

A *fēsē*- ~ *fese*- ige-tőnek korábban csak vogul megfelelőjét sikerült biztosan kimutatni; vö. például vog. É. *pēsēml*- 'sich auflösen' (NyK. XXV, 258); ebben az *-ml* mozzanatos képző; a többi vogul nyelvjárások adatait legújabban SAL ÉVA állította össze (NyK. LXII, 246, 252). Még újabban a szóban forgó 'losbinden' jelentésű vogul ige-nek RÉDEI KÁROLY megtalálta osztják megfelelőit is: (KT. 757) Vj. *pačäyaltä* 'abreißen, abgehen (Knopf)'; (И. И. ТЕРЕШКИН, Очерки хантыйского языка. I. Ваховский диалект. 1961.) V. *näčumä* 'разбирать, разобрать на части; перебирать (напр. волосы)' (NyK. LXVII, 119—20). Ezek közül a mi szempontunkból különösen a legutolsó adat fontos, amelyben a *h a j s z á l a k s z e t t f e j t é s é r ő l* van szó. Ehhez pedig ősidők óta *fēsüt* szokás használni.

Mindezt fontolóra véve igen valószínűnek tekinthetjük, hogy *fēsü* szavunk az említett, finnugor eredetű ige-tő származéka.

Gondoltak e lehetőségre CZUCZOR GERGELYÉK is, részletesebb megokolás nélkül, amikor a *fēsü* címszó után a *fes*-, *fés*- ige-tővekre utaltak. A *fes* szerintük „hangutánzó, elvont gyök, melyből *fesl-ik*, *fest* stb. származnak”. A *fés* pedig „elvont törzsök”, amely azonos eredetű és értelmű a *fes* gyökkel, s mely „él *fēsü* szóban”. Persze abban tévedtek, hogy e szótól a latin *fessus* rokona, de különben — úgy hisszük — a magyar szótartományon belül helyes nyomokon indultak el. Megérdemlik, hogy tisztelettel gondoljunk rájuk.

A *fēsü* eredetét BENKŐ LORÁND is így magyarázza tömör utalásában (vö. NytudÉrt. 38. sz. 19).

2. A SzófSz. *táplál* szavunkat ismeretlen eredetűnek mondja. E szó a XV. század második felében bukkan fel először írásos feljegyzésben. Alapszó-kincsünk közkeletű elemei közé tartozik mindmáig. Már SIMONYIÉK világosan fölismerték, hogy képzett szó, de mivel tövét semmivel sem tudták rokonítani, abban a kérdésben sem foglaltak állást, hogy igei vagy névszói származék-e. Nyelvtanuk szerint a *-lál*-, *-lél*-, *-lal*-, *-lel* gyakorító képzős igei származékok közé csak a N. *csaplál* 'fejszével farag' sorolható biztosan; a szintén N. *kószlál*-, *bóklál*-, *hajlál* képzésmódja „már kevésbé világos”, ugyanígy a *vizsgál* változa-

taként élő *N. vizslál*-é is; az utóbbi a *vizsla* névszó származéka is lehet (TMNy. 399). A *-lal*, *-lel* képzős, közkeletű származékok mellett, mint a *foglal* és a *kérlel*, D. BARTHA KATALIN is csak a *N. csaplál*-t közli a *-lál* változattal alakult származékok egyetlen példájaként (Szóképz. 28). Az utóbbi képzővariáns ezek szerint eléggé ritka. Ahhoz azonban aligha férhet kétség, hogy a *táplál* ezzel képzett alakulat.

A kérdés csak az, miféle töről sarjadt ez az igénk. A fentebb idézett származékokkal való képzésbeli rokonsága valószínűnek látszik, s így föltehető, hogy tövében valamiféle igető rejlik. De vajon van-e nyelvünkben egy *táp*- igető, amely szóba jöhetne? Véleményem szerint van, mégpedig a *(fől)-tápaszkodik*, *N. tápészcodik*, valamint a *N. (ki)tápest* 'kitámaszt' (MTsz.) töve. Az utóbbinak van Szegedről *tápest* változata is: *ég felé tápestja kezeit* 'tárja' (1901. GÖNCZI BÉLA kézirat gyűjtése az MTA Nyelvtudományi Intézetében, az ÚMTsz. anyagában). A *tápaszkodik* jelentése az ÉrtSz. szerint a következő: 'Fektéből, ültéből <az erőtlen, a lusta, az álmos személy>, elestéből <az, aki, magát nagyon megütötte>, lassan, támaszkodó mozdulatokkal, nehézkesen felkelni igyekszik'. A *tápaszkodás* ezek szerint a lassú, nehézkes *főltámaszkodás* egy bizonyos neme.

Hogy ez mennyire találó és lényeges megállapítás, világosan kiténik az alábbiakból. A *tápaszkodik* szócikkének végén már a MTsz. is utalt a *N. (fel)támbáskodik*-ra, amelynek e szótárunkban *ki-(fel)támbáskodik*, *(ki)támpáskodik*, *főltámpál*, *(fel)támbálódik* 'főltápaszkodik', *támbojog* 'támolyog' változatai is szerepelnek; vö. még *feltámpáskodik* 'feltápaszkodik' (Székelyföld: ÚMTsz.).

Mindezek eléggé elterjedtek, főleg a keleti nyelvjáróterületen. Úgy látszik azonban, hogy a felsorolt származékok nem éppen újkeletűek. Erre mutat a XVII. század elejéről való 'convalesco; genesen' jelentésű *feltámbálódik*; vö. MNyil: Agend. 148: „Hozzu senlő betegségből *feltámbalodot* ember” (NySz.).

E származékok régi, közkeletű *támad*, *támaszt*, *támaszkodik*, *támogat* igéink ismeretlen *tám*- tövének kétségtelen fejleményei. A *R.*, *N. támbál* e *tám*- igetőnek olyanféle származéka lehet, mint az *ordi*-t-nak az *ordi-bál*, vagy a *him*- (~ *hin*-) igetőnek a *him-bál*; vö. még *ló-dít* : *ló-bál*, *ci-bál*. (Az utóbbiakra l. MMNyR. I, 351). Így látták ezt már Czuczorék is; vö. CzF. a *támbálódik*-kal. Lehetséges, hogy az utóbbiból vonódott el egy *támb*- (~ *támp*-) tő, s a *támb-áskodik* (~ *támp-áskodik*), *támb-áskodik*-félék ebből keletkeztek.

Hogyan jöttek azonban létre a *táp-áskodik*, *táp-észcodik*, *táp-ászt-félék*? Valamiféle *táp*- igetőből, ami a jelek szerint régi és közkeletű *tapogat*, *tapaszt(al)* igénk *tap*- tövének lehet a változata.¹ Legalábbis ezt sejteti a tapogató hálónak a Csallóközben följegyzett *tápla* neve, valamint az ugyanonnan való *táplész* 'tapogató hálóval halászik' (MTsz.), amelynek *táp*- töve nyilván az említett *tap*- variánsa. A szóban forgó háló a feljegyzések szerint kosárhoz hasonlít, amelyet „sekély vízben a halász majd ide, majd oda borít, tapogat vele . . .” (MTsz.) A *tápla* mint eszköznév a *táp*- igetőnek föltehető *tápol*, *tápló* alakjából úgy keletkezett, mint a *kajla*, *N. hajla* a *kajlik ~ *hajlik* : *hajol* igéből. Az utóbbinak van *N. hajlál* 'hajszol' változata is. Mármost lehetséges, hogy a joggal föltehető *tápol 'tapogat' ige mellett a *táp*- tőből *táplál* alak is keletkezett, úgy, mint a *hajol* (*hajt*) mellett a *hajlál*. Mivel pedig a *táp*- tőből

¹ Nb. PAIS, Az uráli és altaji *tap* 'fogni' szócsalád: NyK. XLIX, 295–313. – P. D.

keletkezett *tápázkodik* jelentése közel áll a *támaszkodik*-éhoz, ugyanúgy, ahogy az ormánysági *kitápaszt* is a. m. 'kitámaszt' (MTsz.), a *táp-lál* hasonlóképpen eredetileg azt jelentette, hogy 'támogat'. Hogy pedig ez nem alaptalan föltevés, azt meggyőzően bizonyíthatja az alábbi idézet, amelyben a *tápláló* jelentése 'fulciens', vagyis 'támogató': PeerK. 24: „Latam az en vensegemnek *taplalo* esthapiat az nosolyaba előttem fekönyy” (NySz.). Az *estáp* ~ *istáp* régen 'scipio, baculus; sceptrum' értelemben volt járatos, de vannak adataink átvitt 'segítő, támasz, támogató' jelentésére is: NádK. 594: „Jay ennekóm náualasnac, mert tegódet latlac en vensegómneec *istap'at*”; Hofgr. 262: „Vénségünkneec fiam valal ő *estapja*”; Kár: Bibl. I, 482: „Ő volté az mi vén-ségünkneec *istapia*”; Com: Jan. 166: „Az eszességneec *istápja* gyámola, támasza: prudentiae statumen”; Gvad: RP. 65: „*Istápom* valál és gyámolom” (NySz.). A *tápláló estáp* — úgy látszik — hajdan eléggé gyakori szókapcsolat lehetett, mert ismételten találkozunk vele; vö. RMKT. II, 330: „Ki ónekik vala szemeknek világa és ő vén-ségének *tápláló estápja*” (NySz.). E kapcsolatban pedig — mint említettük — a *táplál* föltehető eredetibb 'támogat, fönntart' jelentése őrződött meg. A CzF.-ban először szótározott *istápol*-t, mely az *istáp* származéka, az ÉrtSz. így értelmezi: 'Anyagilag vagy erkölcsileg támogat vkit, vkinek segítséget nyújt, gondoskodik vkiről, vmiről; gyámolít'. A *támogat*-nak mindnyájan ismerjük 'anyagi segítségben részesít' jelentését. Ugyanígy a *tart*-nak is közkeletű 'valakinek az életszükségleteiről gondoskodik, fedezi költ-segeit, eltart valakit' jelentése, sőt minket különösen közletről érintő 'embert' étellel, itallal vagy szállással lát el; <állatot> etet, gondoz' értelme is, mint az alábbi Arany-idézetben, ahol ráadásul a *tart* a *táplál*-lal van párhuzamban: „Étellel is *tartják*, — de százszor több ennél, Hogy reményt *tápláltak* a reménytelennél” (ÉrtSz.). A 'tart' jelentésű igék más nyelvekben is gyakran járatosak 'táplál' értelemben, mint a latin *sustineo, sustento*, az ezekből lett francia *soutenir* (vö. pl. *re frumentaria alimur et sustinemur; familiam sustentare; la bonne nourriture soutient*; vagy a német *unterhalten*, amely az *ernähren*-nel rokon értelmű).

A *táplál*, *tápázkodik* *táp*- töve tehát a *tapogat* *tap*- tövéből alakult, föltehetőleg a *támogat* *tám*- gyökének besugárzására. A *támb-ázkodik*, *támp-ázkodik* *támb*- ~ *támp*- töve olyanféle viszonyban van az emlegetett *tám*- és *táp*- tövekkel, mint a *tomb*-ol (vö. R. *tomb* 'táncol, tombol') *tomb*- töve a *top-or-zékol*, *top-pant* *top*- tövével. Az utóbbiak jellegzetes hangutánzó, az előbbieket viszont mozgást kifejezők, tehát hangfestők. Az efféléknek rendkívüli alakgazdagságára, valamint sokféle alakjuknak a többi szavak „szabályos” hangfejlődésétől merőben elütő váltakozásaira nálunk GOMBOCZ ZOLTÁN már több mint fél évszázaddal ezelőtt felhívta a figyelmet, helyesen állapítva meg, hogy ezek jelentős része nem hangbenyomásokat, hanem más (pl. látási, tapintási) érzeteket jelöl, az érzetek társulása alapján (MNY. IX, 388).

A *tápázkodik* ~ *tápézkodik* a fentiek szerint kapcsolatban áll a *támaszkodik*-kal. A *táp*- tő a *tám*-mal eredetileg talán nem is rokon, hanem csak a *tap*- (vö. *tapaszt, tapogat*) tőalakból hasonult el, a *tám*- hosszú tőhangzójának indukáló hatására. A *tám*- ~ *táp*- tőalakpár kiformalódását a *tom*-bol ~ *top*-og, *rom*-bol ~ *rop*-og-félék töveiben rejtlő *m* ~ *p* váltakozás segíthette elő. A *rom*-lik és *rop*-og töveinek hasonlóságára vö. Illyés: SzÉlet. I, 101: „A jég bé-romlék alatta” ~ Helt: Krón. 50: „Nagy *roppanás*al rohananac az ellenségre” (NySz.). A *tám*- ~ *táp*- viszonya tehát olyasféle rendeződés eredménye, mint a *rom*- ~ *rop*-, *tom*- ~ *tóp*-é; vö. *rom*-lik ~ *rop*-pan; *tom*-bol ~ *top*-pan. Hasonló egy-

másrahatás nyomait más esetekben is fölfedezhetjük. Az elavult *tőpik*-nek *tőpör-ödik*, R. *teper-edik* származéka nélkül aligha kerülhetett volna sor a *töm* igéből alakult N. *tömör-zsök*, *tömör-zsökös*, *tömör-zsi-félék* létrejöttére (l. MTsz.). A régiebb (*össze)tőpörödött* mellett a sokkal későbbi (*össze)tömörödött* ma úgy hat, mintha az előbbinek közeli rokona volna, holott a *töp-* és a *töm-* töveknek eredetileg aligha volt közük egymáshoz.

3. Számolnunk kell tehát azzal a lehetőséggel, hogy különféle úton-módon kialakult és egymáshoz szoros szálakkal fűződő alakpárok mintájára analogikusan olyan tölemek is megtoldódnak és párokba szerveződnek, amelyek hasonló hangzásúak ugyan, de más-más eredetűek. A *világ*, *villog*, másfelől a *virrad*, *virraszt*, *virág* BENKŐ meggyőző fejtegetései szerint ugyanazon *vi-* tőnek *l*, illetőleg *r* elemmel alakult fejleményei (NytudÉrt. 38 sz. 18—39). Mármost lehetséges, hogy a *vil-* ~ *vir-*féle alakpárok játszottak közre a *tol-ódik* ~ R. *tor-lik*, *tor-lódik*-féle változatok létrejöttében, sőt az is elképzelhető, hogy az eredetileg talán nem is azonos eredetű *foly-ik* (< *fol-ik*) *fol-* töve az előbbiekhöz hasonló alakpárok mintájára került a *for-* igető környezetébe. A *forrás* (*víz*) *forr-* töve ugyanis aligha független a *for-og*, *for-dít*, *for-dul* igék *for* alapszavától,¹ az utóbbi pedig könnyen kapcsolatba kerülhetett a (*víz*)*foly-ás* R., N. *fol-ás*, *fol-ik*-félék *fol-* tövével. Hogy mindezek egy *fo-gy*öke-részónak *-l* ~ *-r* képzőelemmel megtoldott származékai-e, az éppen nem bizonyos. Annyi azonban valószínű, hogy a *fol-* ~ *for-* alakpár kialakulásában, illetőleg ezek jelentésének egymáshoz való közeledésében a *vil-* ~ *vir-*félék analógiájának lehetett szerepe. Az utóbbiak idézhették elő a régebbi *fül-* igető változataként létrejött *für* 'foro, terebro' kiformalódását is.

4. A *tom-* ~ *top-*, *rom-* ~ *rop-*, *tám-* ~ *táp-*féle tőalakok olyan alakpárok, amelyek tövégi *m* ~ *p* váltakozás folytán különültek el. Hasonló alakpárba rendeződött a fentebb tárgyalt *fēs-* ~ *fes-* igető, valamint a *fesz-ül* *fesz-* töve, és a *fosz-lik* ige *fosz-* töve is. Hogy az utóbbiak ugyanazon szógyök széthasadásával keletkeztek-e, azt egyelőre nem tudjuk, s itt nem is akarjuk bizonyítani. Lehet, hogy mindezek csak később hangolódtak össze. Hogy az alakilag erősen hasonló szavak kölcsönösen hatnak egymásra, s hogy ennek folytán gyakran jelentésük is egyre jobban egymáshoz idomul, azt nemrégiben BENKŐ hangsúlyozta, a hangutánzó és hangfestő szavak gyakori egymásbafonódását elemezve, s rámutatva ezeknek alakpárokba való fokozatos rendeződésére (MNY. L, 259—60). Legutóbb pedig P. GUIRAUD a francia hangutánzó igék gyakran egészen más eredetű töveinek hasonló összehangolódására hívta föl a figyelmet (BSL. LV, 135 kk.).

Az alakpárokba való efféle, utólagos rendeződések feltétele azonban az, hogy előzőleg már kell lenniük bizonyos mintáknak, amelyekhez később igazodhatnak más alakulatok is. Így a *fes-* ~ *fesz-* tőpár is valamiféle sablonhoz, talán éppen a *vis-el* ~ *visz-* szembenállásához igazodva formálódhattott ki. Ugyanígy a *fesz-* ~ *fosz-* egybefonódását a PAISTÓL oly mintaszerűen elemzett osztódásos ikerítések idézhették elő.

Kérdés azonban, hogyan keletkezhettek maguk e minták. Az alábbiakban a teljesség vagy éppen a csalhatatlanság bármiféle igénye nélkül erre szeretnék némi választ adni.

¹ Vö. PAIS, Forr: MNY. XXVIII, 117—9; l. még PAIS: MNY. XLVIII, 172 és Szer 32—3. — P. D.

II.

1. Az alakpárképződések ősi mintáinak kiformalódásában véleményem szerint fontos szerepe lehetett a fonémák kettéhasadását előkészítő változatképződésnek. Így — talán az ősmagyarban — egy addig egységes sziszegő hangnak föltehetőleg két ejtésvariánsa keletkezett, amelyek azután később fonologizálódva a mai *s* és *sz* elkülönülését idézték elő. Lehetséges, hogy a *vis-el* ~ *visz* tőalakpár e fejlődés nyomán alakult ki, s hogy az így létrejött mintához igazodva képződött meg a *tus-akodik* ~ *tusz-kol-félékben* élénk táru *tus-* ~ *tusz-* alakpár is. Ugyanígy föltehető, hogy a mai *l* és *r* egy korábban egységes likvida hasonló széthasadása folytán különült el két fonémává. Ez a folyamat még az uráli alapnyelvben megindulhatott, de az említett hangok esetleg hosszú ideig csupán variánsként éltek egymás mellett. Véleményem szerint okkal hihetjük, hogy a *vil-ág*, *vil-log* ~ *vir-ág*, *vir(r)-aszt-félék vil-* ~ *vir-* tőalakpárja is végső soron efféle fonémahasadásnak köszönheti létrejöttét. A GRÉTSYTŐL részletesen elemzett *s z ó h a s a d á s* ilyen jellegű eseteinek kiformalódásához az indítékot ezek szerint a *f o n é m a h a s a d á s* adhatta.

Számolnunk kell persze az alakpárképződés bonyolultabb módjaival is. A többeli *m* ~ *p* váltakozás létrejöttét már aligha lehetne az előbbiekhöz hasonlóan magyaráznunk. Föl lehetne azonban tennünk, hogy ezt — már nyelvünk külön életében — az a fejlődés idézte elő, amelynek során az alapnyelvi szó-belseji *m*-ből és *p*-ből egyaránt β lett (vö. BÁRCZI, Htört.² 113), de egyes szótövek belsejében a β -nek — téves visszaütéssel — *m* és *p* váltakozásai keletkeztek. Ismét máskor viszont, mint a PAISTÓL ismételten tárgyalt osztódásos ikerítés eseteiben, a nyelvünkben már régtől kiformalódott fonológiai oppozíciók használatuk fel a tőpárképződés céljaira, így különösen a mély és magas hangzók közismert ellentéte, mint a *kavar* ~ *kever*, *topog* ~ *típeg*, *dorombol* ~ *dörömböl-félékben*. A prágai fonológiai iskola — SAUSSURE nyomán — nagy jelentőséget tulajdonított az efféle oppozíciók kiformalódásának és meglétének. Az R. JAKOBSONTÓL kezdeményezett, majd a tőle C. G. M. FANTE és M. HALLE közreműködésével kidolgozott fonológiai elmélet pedig, amely a bináris ellentétekre épülő megkülönböztető elemek fontosságát hangsúlyozza (vö. FODOR ISTVÁN ismertetését: NyK. LXIII, 129 kk.), szám szerint is felsorol tizenkét, alapvetőnek tartott ellentétpárt, köztük a mély és magas, magán- és mássalhangzók, a rikító és fénytelen, a kompakt és diffúz, a lejtő és egyszintű, a feszes és ernyedő, a nasalis és oralis stb. képzésű hangok és hangcsoportok szembenállását. Valószínű, hogy az osztódásos ikerítésben és az alakpárképződés más eseteiben is a nyelvteremtés — ösztönösen — ilyen, nyelvünkben már meglévő ellentéteket használt fel változatok létrehozására.

2. A tőpárokat többféle szempont szerint csoportosíthatjuk. Kiindulhatunk abból, hogy mik a váltakozó fonémák, s hogy ezek a tőpároknak az elején, belsejében vagy végén helyezkednek-e el. Másfelől vizsgálhatjuk azt is, hogy a váltakozásoktól előidézett alaki elkülönülés és szembenállás milyen funkcióváltással jár együtt.

Az alakpárképződést létrehozó fonémapárok magánhangzók és mássalhangzók egyaránt lehetnek. A magánhangzók igen gyakran mint palatalis és velaris képzésűek állnak szemben egymással, mint az osztódásos ikerítés eseteiben; így például: *e* ~ *a* (*kever* ~ *kavar*), *i* ~ *o* (*típeg* ~ *topog*), *ö* ~ *o*

(*tömpe* ~ *tompa*), *ü* ~ *u* (*tülekedik* ~ *dulakodik*) stb. Máskor, mint a tővéghangzó váltakozásának eseteiben, a váltakozó magánhangzóknak nyíltabb és zártabb formái különültek el, mint a nyílt *a* és a középzárt *o* az *okosa-k* és az *okoso-k*-félékben, vagy az illabialis képzésűek a labialisaktól, mint az *e* és az *ö* a *bünöse-n* ~ *bünösö-n*-félékben.

A váltakozó mássalhangzók szembenállása még változatosabb. Szembekerülhetnek egymással a folyamatos és megszakított képzésűek, mint az *l* ~ *r* váltakozásakor (*vil-ág* ~ *vir-ág*; *tol-ódik* ~ *tor-lódik*, R. *fül* ~ *fúr*, talán a *fol-ik* ~ *for(r)-ban* is); orrhangok és szájhangok: *m* ~ *p* (*tom-bol* ~ *top-og*; *tám-ogat* ~ *táp-lál*), *m* ~ *b* (*rem-eg* ~ *reb-ben*, *tom-bol* ~ *dob-ban*); likvidák és spiransok: *l* ~ *j* (*gyül-ik* ~ *gyúj-t*, *nyül-ik* ~ *nyúj-t*, *gyül-ik* ~ *gyúj-t*), *l* ~ *sz* (*to-sz* ~ *to-l*); foghangok és inyhangok: *s* ~ *j* (*ás* ~ *áj*, *vás-ik* ~ *váj*, *jes-lik* ~ *fej-lik*, *es-ik* ~ *ej-t*); réshangok és affrikáták: *s* ~ *cs* (*sajog* ~ *csillog*, *ás-ít* ~ *ács-orog*, *pas-kol* ~ *pacs-kol*, *pos-had* ~ *pocs-olya*); zárhangok és affrikáták: *k* ~ *c* (*kammog* ~ *cammog*, *kikog* ~ *cikog*; vö. GOMBOCZ: MNy. IX, 388), *k* ~ *cs* (*kajla* ~ *csajla*, *kába* ~ *csába*, *kóvál* ~ *csóvál*; vö. KÁROLY SÁNDOR: MNy. LXII, 151—8); spiransok és affrikáták: *z* ~ *c* (*moz-og* ~ *moc-og*), *sz* ~ *c* (*kűsz-ik* ~ *kuc-og*), *z* ~ *cs* (*rez-eg* ~ *recs-eg*); más-más képzésű affrikáták: *cs* ~ *gy* (*acs-arkodik* ~ *agy-arkodik*, *vics-og* ~ *vigy-og*), *cs* ~ *ty* (*tocs-og* ~ *toty-og*, *locs-og* ~ *loty-og*), *c* ~ *cs* (*celleng* ~ *cselleng*); zöngések és zöngétlenek: *b* ~ *p* (*dob-og* ~ *top-og*), *d* ~ *t* (*dulakodik* ~ *tülekedik*), stb. A felsorolást még folytathatnók, de mutatóba itt ennyi is elég.

A váltakozás létrejöhet a tőpárok elején (*kába* ~ *csába*, *kammog* ~ *cammog*), belsejében (*kever* ~ *kavar*, *mell* ~ *mál*, *fordít* ~ *ferdít*) vagy végén (*to-sz* ~ *to-l*; *okosa-k* ~ *okoso-k*, *bünösö-n* ~ *bünöse-n*). Hogy ennek milyen fontos szerepe lehet a váltakozó fonémapárok funkcióinak létrejöttében, arról alább még szó lesz.

Az alakpárok morfológiai kötöttsége szerint megkülönböztethetők: a) *s z a b a d* alakpárok, mint *dobban* ~ *döbben*, *tosz* ~ *tol*, *gyúr* ~ *gyűr*, *lobog* ~ *lebeg*, amelyek egymástól függetlenül használatosak; valamint b) *k ö t ö t t* alakpárok, amelyeknek valamelyik vagy mindegyik eleme csak a kiegészítő változattal együtt szerepelhet: *dirib* ~ *darab*, *dímbe* ~ *dombos*, *irul* ~ *pírul* (ezekben az első elem kötött); *csiga* ~ *biga*, *tarka* ~ *barka* (ezekben a második); *óg* ~ *móg*, N. *tesze* ~ *fosza* (ezekben mindegyik).

3. A tőpárok alaki megoszlását rendszerint funkciómegoszlás is követi. Ezzel GRÉTSY LÁSZLÓ foglalkozott behatóbban (Szóhas. 21 kk.). Az alábbiakban e kérdésnek csupán olyan vonatkozását említem meg, ami eddig tudtommal még nem került szóba, nevezetesen azt, hogy az imént tárgyalt tőpárok funkcióinak kialakulásában szükségképpen döntő szerepe volt a váltakozás helyének. Ha ugyanis tőeleji vagy tőbelseji fonémák váltakoznak, akkor a kifejlődött alakpárok csupán jelentésükben szoktak elkülönülni. A jelentéskülönbség ilyen esetekben némelykor pusztán mennyiségi: *topog* ~ *tipeg*, *durran* ~ *dörren*; máskor azonban minőségi: *dong* ~ *döng*, *gyúr* ~ *gyűr*, *mell* ~ *mál*, *kába* ~ *csába* (vö. PAIS: MNy. LVI, 315). Az *itt* ~ *ott*, *ez* ~ *az*, *ilyen* ~ *olyan*-félék viszont jelentésüket tekintve korrelatív ellentétpárokká szerveződtek (vö. GOMBOCZ, Jeltan. 13).

Míg a tőeleji és tőbelseji változások funkciója ilyen módon csupán a jelentéskülönböztetés, s így szemantikai jellegű, addig a tővégi váltakozások grammatikai jellegű funkcióváltozásokat is előidézhetnek. Így a tővéghangzó váltakozása, mint erre főleg TOMPA JÓZSEF kutatásai hívták fel

figyelmünket, újabban egyre inkább *s z ó f a j k ü l ö n b ö z t e t ő* funkciójú, mint a *bünösö-k ~ bünöse-k, okoso-n ~ okosa-n* félekben.

A váltakozó tővégek azonban másként is megelevenedhetnek. Ha ugyanis egy-egy alakpárnak csupán tővégi fonémái különböznek, mint a *tol- ~ tor-, tám- ~ táp-, vis- ~ visz-* félek esetében, akkor a nyelvérzék ezekből elvonhat egy *to-, tá-, vi-*féle *c s o n k a t ö v e t*, a váltakozó elemeket pedig *k é p z ő n e k* foghatja fel. Az uráli nyelvek fejlődésének bizonyos szakaszaiban véleményem szerint így kerülhetett sor bizonyos egyszerű deverbalis igeképzőknek szekrécio útján történt kialakulására. Így a *tol- ~ tor-, vil- ~ vir-*féle alakpárok ősi mintái járulhattak hozzá az *-l* és az *-r*, a *tám- ~ táp-* félek mintái a mozzanatos *-m* és *-p*, a *vis- ~ visz-, fes- ~ fész-* félek mintái pedig a gyakorító *-s* és *-sz* igeképzők kiformalódásához.

Hogy pedig a szóban forgó igeképzők közül melyek váltak az igetővel kifejezett cselekvés folyamatosságának jelölőivé, s melyek kezdték jelölni a cselekvés megszakítottságát vagy pillanatnyi voltát, abban véleményem szerint jelentékeny szerepe lehetett a képzővé alakult fonémák ejtésbeli sajátosságainak. Hogy az *l, r, s* és *sz* gyakorító képzővé lett, abban ezek réshang volta játszhatott közre. Az *m* és *p* viszont egészen más jellegű képzésmódja alapján kezdhetett betölteni mozzanatos képzői funkciót. Talán nem egészen a véletlen műve, hogy ősi mozzanatos képzőink — az *-l* kivételével — mind zárhangok vagy orrhangok (*-k, -t, -p, -m, -n*), viszont a gyakorítók között a réshangok dominálnak (*-l, -z, -sz, -s, -r*). Mivel azonban az alapszó jelentésének besugárzása köztudomás szerint nagy szerepet játszhatik a képzők funkciójának kialakulásában vagy módosulásában, idők folyamán zárhangok is betölthettek gyakorító, réshangok viszont mozzanatos képzői funkciót is.

Legutóbb W. SCHLACHTER mutatott rá, hogy a réshangok, főleg a *j, l, r, s* különösen gyakoriak a finnugor nyelvekben mint igeképzők, a zárhangok viszont (mint a *t ~ tt, k ~ kk*) efféle szerepekben jóval ritkábbak; ennek okát abban látja, hogy a réshangokat a képzésükkel együtt járó rezonancia tette alkalmasabbá igeképzői szerepre a hangutánzó és hangfestő igék esetében (Nach. der Ak. der Wiss. in Göttingen, I. Klasse, 1966. 4, 102). Ezt a megállapítást a fentiek alapján úgy lehetne módosítanunk, hogy a szóban forgó ősi igeképzők artikulációjuk szerint fejlődhettek gyakorító vagy mozzanatos képzővé.

Hogy a réshangok képzésmódját a folytonosság, a zárhangokét viszont a megszakítottság jellemzi, azt régen észrevették. Krátüloszában már PLATÓN említi, hogy a *d* és *t* képzését a pillanatnyiság, az *l*-ét viszont az akadálytalanság jellemzi; ezért válhatott a *d* és *t* a megszakítottság, az *l* viszont a folytonosság alkalmas kifejezőjévé. Szembeállítja egymással az *l* és az *r* képzésmódját is: az előbbinek a képzésekor a nyelv „csúszik”, s ezért jelölheti e hang a csúszást, a simaságot; az *r* képzésekor viszont a nyelv legkevésbé van nyugalmi állapotában, s ilyenkor mozog leginkább, s ezért érezzük alkalmasnak e hangot mindenféle — tegyük hozzá megszorításként — vibráló, megszakított mozgás ábrázolására. (426b—e.)

Hogy az egyes hangok metaforikus használatának ejtémódjuktól meghatározott lehetőségeiről milyen ösztönszerű tájékozottságunk van, jól mutatják FÓNAGY IVÁN kísérletei. Arra a kérdésére, hogy a *t* és az *s* közül melyik folyik, óvodások, iskolások és felnőttek meglepően egyező választ adtak. S ugyanígy arra a kérdésére is, hogy az *r* és az *l* közül melyik pörög s melyik folyik (KöltNyelvHangt. 35—6). Mindezt figyelembe véve nemcsak azt tart-

hatjuk valószínűnek, hogy az ősi, egyelemű finnugor deverbális igeképzők kialakulásakor a fent elemzett alakpárképződések során főleg a réshangok váltak gyakorító, a zárhangok pedig mozzanatos igeképzővé, hanem azt is, hogy e két fő kategórián belül is mind a rés-, mind pedig a zárhangok képzésmódjuk eltérő sajátosságai alapján tették lehetővé az igetövel kifejezett mozgás további jellemzését. Így az *-l* és az *-r* gyakorító képzők közül hangutánzó és hangfestő igetövek esetében föltehetőleg igen gyakran azt választották, amelyik a tövel jelölt cselekvés milyenségét jobban kidomborította. Véleményem szerint éppen nem lehetetlen, hogy a *tol-ódik* ~ *tor-lódik*, *fes-lik* ~ *fesz-ül*, *tám-aszkodik* ~ *táp-ászkodik*-féle alakpárok ősi mintáiban rejlő *l* ~ *r*, *s* ~ *sz*, *m* ~ *p* szembenállásoknak is lehetett valamikor efféle hangszimbolikai funkciójuk. Mindezt azonban inkább csak sejtjük, de bizonyítani nem tudjuk.

BALÁZS JÁNOS

Zsineg

1. Szlávból és alánból való magyarázata van a *zsineg*-nek.

Szláv származtatása LESCHKÁTÓL (Elenchus) ered (megismétli: MIKLOSICH, SIEl. 948, Nyr. XI, 567, EtWb. 411; SZARVAS: NYt. XIV, 50; MELICH: MNy. VI, 112, AkÉrt. XXI (1910.), 188; HORGER, MSzav. 78; BEKE: Nyr. LXI, 118; KNIEZSA: MNy. XXIX, 144, de vö. KNIEZSA, SzlJsz. 787–8). Eszerint a következő — a szlávásban megállapítatlan eredetű — szavakkal függene össze: ócseh *žinė* 'cilicium' (a mai csehben 'Rosshaar, Pferdehaar; Durchzugsseil'), cseh *žínka* 'Haarseil'; szlovák *žínka* 'kötél'; szlovén *žíma* 'das einzeln Roßhaar; die Roßhaarschlinge', *žinja* 'ua.'. MELICH (MNy. VI, 112) — megkísérelve e származtatás nehézségeinek áthidalását — szlovák *žínka* > magyar **zsinká* > **zsink* > **zsinek* > *zsineg* alakfejlődést tesz fel, de megjegyzi, hogy ezt ő maga sem tartja „teljesen kifogástalan magyarázatnak”. — E szláv egyeztetés akadályai a következők. 1. Sem **zsínka*, sem **zsink*, sem **zsinek* alakváltozatot nem lehet kimutatni a magyarban. 2. A szóvégi *a* elvesztése nem magyarázható; alig lehetne hihető az a föltevés, hogy 3. személyű birtokos személyragnak érezték, s így vonódott el. A 'zsineg' fogalma esetében ez nagyon valószínűtlen jelentéstani szempontból. Az, hogy a *zsineg* „nem a hangvesztő tövekhez tartozik (már 1632-től *zsin-e-ge!!*)” (KNIEZSA, SzlJsz. I, 788), ugyancsak az elvonás ellen szólhatna (vö. KNIEZSA: i. h.), de — mint látni fogjuk — KNIEZSÁNAK ez az érve elesik, nem éppen a szláv etimológia ellenében, hanem önmagában. 3. A *zsineg*-nek volt *s*-es változata is (l. alább), tehát föl kellene tenni a *zs* > *s* változást, ezt pedig csak — a magyarban előforduló — *s* > *zs* zöngésülés recíprok analógiájaként lehetne elképzelni, de erre sincs mód, mert a *sinég* változat korábban mutatkozik (l. alább). — A *zsineg* szlovák — cseh származtatása megbukik ezeken a nehézségeken.

MUNKÁCSI (KelSz. V, 322, AkÉrt. XV, 110, Ethn. XV, 13–4) az alánból származtatja a *zsineg*-et, egybevetve az (alkalmasint nem egészen megbízható alakban közölt) oszét *sinäg* 'Schnur, Leine, Strick' szóval. Ezt az etimológiát elfogadja SKÖLD is (MNy. XX, 124, OssetLw. 40, 59, 77). Az alánból való származtatásnak három nehézsége van. 1. El nem hárítható akadály az, hogy a magyar *s*-nek, illetőleg *zs*-nek egy alán *s*-t kellene folytatnia. SKÖLD (OssLw. 59) úgy véli, hogy ez a hangcsere a rokonértelmű *zsinór* (< *sinór*)

hatására történt (fordított irányú hatásra gondol KNIEZSA: MNy. XXIX, 144). Ez éppen — nem csekély jóakarattal — elképzelhető volna, csak hogy ekkor is elvárnánk a régiségtől vagy a nyelvjárásoktól legalább egy-két *zineg* (*zsineg*) alakváltozatot, de nincs ilyen. A (német eredetű) *zsinór* felbukkanása (1544: OklSz.) csak szerényen előzi meg a *zsineg*-ét (első biztos adata 1617-ből, l. alább); ez az időbeli különbség — de még több is — túlságos csekély ahhoz, hogy a *zsinór* analogikus ráhatása teljesen eltüntesse a föltett *zineg (< *zineg) kiejtést úgy, hogy írott nyoma se maradjon. 2. Tisztázatlan az alán szó második szótagbeli magánhangzójának minősége. G. SCHMIDT (FUF. XVIII, Anz. 99, XIX, Anz. 33) rámutat, hogy a mai oszétnek digori nyelvjárásában *suinag*, a tagauriban *sínag* a szó alakja, egyikben sem *sínäg*; e palatalis alakot (MUNKÁCSI nyomán) SKÖLD — úgy látszik — azért vette fel, mert csak ebből lehet magyarázni a *zsineg* vokalizmusát (vö. SKÖLD: FUF. XIX, Anz. 11). Hogy az átadónak vélt alán nyelvjárásban a szó *ä*-vel hangzott, az éppen lehetséges ugyan (vö. BÁRCZI, Szók.² 53—4), de e lehetőség fenntartását egyelőre jórészt csak az alán—oszét magánhangzó-történetnek és az oszét—magyar magánhangzó-megfeleléseknek tisztázatlansága biztosítja. A MUNKÁCSI—SKÖLD-féle származtatásnak ez a nehézsége persze csak másodrendű az előzőhöz képest. 3. A *zsineg* XVII. századi jelentkezése erősen kései ahhoz, hogy valószínű legyen honfoglalás előtti eredete; fogalmi tartalma szerint ugyanis bőven lett volna alkalma előfordulni a XVII. századnál korábbi nyelvemlékekben. — Mindezeket a nehézségeket figyelembe véve az alánból való származtatása sem fogadható el.

Az eddig előadottak többé-kevésbé megfelelnek a szó eredetére vonatkozó két utóbbi, legfontosabb állásfoglalásnak. BÁRCZI a Magyar Szófejtő Szótárban bizonytalan és vitatott eredetűnek minősíti a *zsineg*-et; az első helyen említett alán származtatást a „súlyos nehézségek” megjegyzéssel kíséri, a második helyen említett cseh—szlovák származtatásról pedig ezt mondja: „a m. szóalak azonban semmi esetre sem felelhet meg ezeknek a szláv formáknak, megfelelő szláv alak pedig nincs kimutatva”. („A magyar szókincs eredete” című művében BÁRCZI nem is említi a *zsineg*-et sem az alán, sem a szláv jövevényszavak közt.) KNIEZSA „A magyar nyelv szláv jövevényszavai”-ban a „Kétes eredetű szavak” csoportjába sorolja; a szláv származtatással kapcsolatban az *eg* szóvég okozta alaki nehézségre utal, az oszét egyeztetést pedig „még kevésbé biztos”-nak ítéli.

2. A *zsineg* a R., N. *sing* 'ulna; Elle' alaki és jelentésbeli továbbfejlődésével keletkezett.

Először az alaki mozzanatokkal foglalkozom. A *zsineg* legkorábbi adata Pázmány Kalauzából (1613.) való lehet, ahonnan KRESZNERICS (alkalmasint nem betűhíven) idézi: „*Zsineg*”, „*Igazító zsineg*”. Azután ezek következnek: 1617: „Egyenlessen alá függő onas *sineg*: perpendiculum” (Lép: Ptük. I. 301: NySz.); 1721: „*sineg*: Funiculus, Zona, chorda” (MA.). Ezekben és még az utánuk következő adatoknak hosszabb sorában a hangjelölés (az *s* betű alkalmazása) nem ad módot annak eldöntésére, hogy *s-t* vagy *zs-t* olvassunk-e; de hogy mégis az *s*-es kiejtés lehetett az eredetibb (vagy legalábbis hogy ilyen változat is volt, sőt van), arról a következő adatok tanúskodnak: 1763: „*Sineg*, *Zineg*: Spagetart, Schnur” (Adámi: Wb. 69: NSz.; a forrás a *zs* hangot *z* jellel, az *s* hangot *s*-sel jelöli); 1767: „*Sineg*: Funiculus, Zona, Chorda. Ein kleines Seil, Schnur” (PPB. *S* alatt, nem pedig 'z'-vel *Z* alatt!); 1792: „*Sineg*, v. *zsineg*: Ipárga, madzag, kötélke” (SZD. 201); 1923: *sineg* ('Schnur' jelentéssel; az

ÚMTsz. adata Hajdúböszörményből). Másfelől a *sing*-nek is volt zöngésült változata: 1763: „*Seng, sing, zing*: eine kurze Elle”, „*Sing, Zing*: eine kurze Elle” (Adámi: Wb. 68, 69: NSz.). — Ami a szóvéget illeti, a *sing, zsing* alakból bizonyos magánhangzóvesztő tövű szavak analógiájára keletkezett a *sineg, zsineg*. BEKE már említette ezt, amikor a szláv *žinka*-ból származtatott és a tőle — szándékában tévesen, eredménye szerint részben helyesen — *zsing-nek rekonstruált alakból magyarázta a *zsineg*-et (Nyr. LXI, 118); ő egyrészt a *csöng* ~ *csönög, dong* ~ *donog, reng* ~ *remeg* stb. alakpárok analogikus hatására gondolt, másrészt arra (ami szófaji szempontból is megfelelő forrása lehet ennek az analógiás változásnak), hogy a *zsineg* „a ragos alakokból való elvonással keletkezett”: a *zsinget mellett úgy termett meg a *zsineg*, hogy a *kérges*: *kéreg, mérget*: *méreg, dolgot*: *dolog* stb. párok alaktani viszonya hatott rá (i. h.). BEKE példái mellé kell helyezni még azt az egyet, amely valószínűleg a legközvetlenebbül hatott: az *imeg* (*ümög* stb.) ~ *ing* alakpárt. Megfigyelhető, hogy a teljesebb tő ugyanabban a szövegben váltakozik a magánhangzója vesztett tővel aszerint, hogy a toldalékolás (illetőleg a toldalékos alak előzménye) teret adott-e a második nyílt szótagi kiesésnek, vagy sem: 1508: „Iefuñac megfogala coron megenvala čac eg gólč *ymegben* neminemw ifyv vtanna Es a lidoc fogac vñtet. Az kedeg nekik hağvan a gólč *ingóth*, mezitelen elfuta ő tólč” (NádK. 193); 1549: „Egğ Zeowes hñmet kğt ezwtel arannyal ketthek mjñd *Ingeftwl*, Az *ewmeoghnek* az ket wñaban hat zerrel arannyal wagğon a Zeowes fel Benne” (RMNy. II/2, 66). Egy ilyen paradigmaticus váltakozás erős forrása az analógiának. A *sing* reciprok alakfejlődésének bizonyítéka is van: 1875: „[vasúti] *Sin*, sok székely úgy mondja: *sineg*” (Nyr. IV, 190; vö. még: *sing* 'vasúti sín': Nyr. XXXIII, 531). Nem csökkentei e bizonyíték értékét az, hogy a (*sin* >) *sing* > *sineg* alakfejlődés ezúttal nem az 'ulna; Elle' jelentésben használt szón mutatkozik, hanem a vele azonos, de 'léc, fémléc; abroncs, pánt; lemez; stb.' jelentéscsoportban használt szón. — Alaktani szempontból tehát a *zsineg*-nek a *sing*-ből való származtatása nemcsak nem ütközik akadályba, hanem éppen kínálkozik is.

A jelentések vizsgálata hasonló eredményt ad. Az 'egy fajta hosszúságmérték-egység → zsinór, madzag' jelentésfejlődésnek több útja is lehetett.

1. A *sing* nemcsak egy bizonyos hosszúságmérték-egységnek a neve, hanem a hosszúságot mérő eszköznek a neve is.¹ Mint persze legvégső soron bármely mértékegység-névnek, így a *sing*-nek is az eszköznévi jelentése az eredetibb. A szó előzményeül szolgáló középfelnémet *schine*, újfelnémet *schiene*, bajor-osztrák *schin* (LUMTZER—MELICH, DOLw. 236) elsődleges jelentése 'schmale Holz- oder Metalleiste' (KLUGE, EtWb.¹⁹ 647 *Schien*bein a.). A magyar *sing* eszköznévi használata máig megmaradt: 1893: 'szabó szerszám', 1938: 'a vászon megméréséhez használt 62 cm hosszú faléc' (erdélyi adatok az ÚMTsz.-ből). Ámde régen nemcsak léccel mérték a *sing*-ekben kifejezett távolságot, hosszúságot, magasságot vagy mélységet, hanem zsinórral is. A víz mélységének (magasságának) singekben való kifejezésére vö.: 1527: „az tenghernek vyze . . . neweködyk tyzen ewt *senghel*” (ÉrdyK. 7b); ebből — és még sok más adatból — érthető, hogy a víz mélységét mérő (vagy építkezéskor a függőleges irányt mutató stb.), zsinóron függő ön különféle elnevezései között — vö.: 1604:

¹ A 'mérő eszköz → mértékegység' jelentésfejlődést vö. az *akó, arasz, kötél, lat, róf* stb. szavak történetével. De persze visszajára is fordulhat a fejlődés; vö. *centi, centiméter* 'centiméteres mérőszalag'.

„Sinóron függő on, Molorthus”: MA.; 1696: „aláfüggő onos sinorral mértékeltetett épület”: Illy: Préd. I, 394: NySz.; 1767: „Catapiräter . . . Ónas finór, mellyel a’ tenger mélységit mérik”, „Perpendicūlaris . . . Egyenesen-áttal alá-függő linea, mint az ónos finór mūtāt”, „Perpendicūlum . . . Egyenesen mérő ónos finór. Ad perpendiculum: A’ finór mérték berint egyenesen alá”: PPB. I.; 1808: „Ón mérték, Ón sinór, Sinór mérték. Perpendiculum, Amussis. Bleywage.”: Sándor: Told. 289: NSz.; stb. — a *sing* is szerepel: 1673: „A mélységet mérő *singel*, ónas kő tellel, sinórral szoktác megvizsgálni” (Com: Jan. 89: NySz.). Így azután érintkezési asszociáción alapuló névátvitellel a *sing* (> *zsing*) > *sineg* (> *zsineg*) fölveszi a ’zsinór’ jelentést. Az előbbi adat e fejlődésnek éppen a kritikus mozzanatát mutatja; a következő (bár kissé korábbi) adatban pedig már előbbre haladt a szó kettéhasadása: 1617: „Egyenessen alá függő onas *sineg*: perpendiculum” (Lép: PTük. I, 301: NySz.). Ez a fejlődés a magyar nyelvterület több részén, egymástól függetlenül is megkezdődhetett és végbemehetett a zsinórral való mérés révén, melynek elterjedettségét a R. igazító zsinór, mérő zsinór, mértékzsinór, zsinórmérték kifejezések, illetőleg szavak (NySz.) is mutatják.

2. A *sing*-nek és belőle fejlődött alakváltozatainak ’egy fajta hosszúság-mérték-egység → zsinór, madzag’ jelentésfejlődésére a hasonló alakú — és éppen a mérés révén vele igen gyakran dologi és asszociációs kapcsolatba kerülő — *sinór* (> *zsinór*) is hatott.

3. Régen a *singel* igen gyakran a posztót, a gyolcsot, a vásznat, a selymet stb. mérték, vagyis a *sing* mértékegységnevének sokszor került jelzői kapcsolatba az illető anyagokat jelölő főnevekkel (l. NySz., OklSz. *sing* a.). Később a *singgel* való mérés majdnem csakis a kelmefélékre korlátozódott, illetőleg még azokra az árucikkekre terjedt ki, melyeket „rövidáru”-nak szokás nevezni: fonálra, pántlikára, zsinórra stb.; vö.: 1779 u.: „A’ mit font fel-matol-lállya, meg-szövén *singre* számlállya” (Miháltz I.: Major I, 34: NSz.); 1793: „*Singel* (melly nálunk 2 lábnyi hoszsú), és Réffel a’ sinórt, gyóitstot mérjük” (Látzai: Tan. könyv 60: NSz.); 1881—1898: „megindult visszafelé, s a gyapotzsinórt maga után eresztve. Annak is épen ötszáznegyven *sing* volt a hossza” (Jókai LXXXIII, 134: NSz.); 1882: „hat *sing* pántlikát” (NépkGyűjt. III, 13: NSz.); továbbá: „Két *sing* veres zsinór”, „Két *sing* selyem sinór”, „három *sing* pokakötőre” (ÚMTsz.); stb. Így azután kifejlődtek a *sing*-nek a következő jelentései is: ’10 pászma zsáknak való fonál (kb. 2000 méter)’ (NéprÉrt. XXXIII, 129); ’fonal mértékegysége’ (NéprÉrt. XXXV, 166); ’a motollára felmotollált 90 íge [íge = három szál párhuzamosan futó fonal]’ (Ethn. LX, 197); ’80 íge [80 × 3 szál fonál a motollán]’, ’fonalköteg’ (ÚMTsz.); stb. (Vö. még: „20 fekete *singet* hoztam eladni”: ÚMTsz.) — Akár a „[két, három stb.] *sing* fonál (zsinór, cérna, pántlika stb.)” kifejezésekből jelentéstapadással elvonódva, akár pedig esetleg úgy, hogy az ’abroncs; lécs; stb.’ jelentés alapján *sing*-nek nevezhették előbb a motollát, majd — érintkezésen alapuló névátvitellel — a motollára tekert fonálféleségeket, illetőleg ezeknek bizonyos mennyiségét, kifejlődhetett ebben a dologi környezetben is a *sing*-nek a ’fonál, zsineg’ jelentése; vagyis a mértékegység neve ezúttal nem a mérő eszköznek, hanem a vele leggyakrabban mért tárgy-nak nevévé válhatott. Az 1879: „Zsineg *czérna*: fehérítetlen lenczérna a szövőszékek nyüstjeinek és bordáinak felszereléséhez — Litzenzwirn” (Árulajstrom 1020: NSz.) nem teljes értékű illusztrációja e lehetőségnek, mivel valószínűleg a német megfelelő mintájára alkotott tükörfelfejezés; de az, hogy a tükör ilyen

lett, talán mégis mond valamit. Vö. még: 1838: „*Zsineghenger*: die Bindfaden-rolle” (Tzs.).

3. A *sing* > *zsineg* szóhasadás folyamatának kezdete a kétszótagú alak adathozható megjelenése szerint a XVII. század elejére (egyébként vélhetőleg valamivel korábbra is) tehető. A nyelvterület egy részén hamar végbemegy a hasadás. MOLNÁR ALBERT szótárának 1621. évi kiadásában a „*sing*: Ulna” és a „*sineg*: Funiculus, Zona. chorda” már külön szavakként szerepelnek, bár föltehető, hogy ebben a határozott elkülönítésben része van a szótáríró tudatosan nyelvgyazdagító, szókincsgyarapító szándékának is. A kettéválás — annak ellenére, hogy különböző nyelvjárásokban az alaki fejlődés és a jelentésfejlődés különféle útjain is megindulhatott (az alaki fejlődés lehetőségei: *sing* > *sineg* > *zsineg*, valamint *sing* > *zsing* > *zsineg*) — talán még a XVIII. században és a XIX. század elején sem teljes, legalábbis nem országos érvénnyel. Erre mutathat a váltakozás a következő növénynevekben: 1787: „(dolichi sesquipedales) itt *singes faszulykának* hívják” (Mátyus I.: Ó és új Diaet. II, 184: NSz.), 1795: *Singes-faszuly* (Gáti I.: Term. hist. 74: NSz.); viszont 1818: „Spartum . . . *zsineg hajka*; das Pfriemengras” (Márton: Lexikon II, 1270: NSz.), bár kérdéses, mely szemléleten alapul ez utóbbi elnevezés.

4. Egy német szóból három lett a magyarban: *sin*, *sing*, *zsineg*. Akár egyszeri, akár többszörös volt is az átvétel, a *zsineg* (~ *sineg*, *zsinég*, *zsinyeg*, *zsüneg*: ÚMTsz.) mindenképpen magyar fejlemény.

5. A szlovák *žinka* 'kötél' (melyből a magyar *zsineg*-et tévesen származtatták: l. előbb) ugyancsak átjutott a magyarba. Elszigetelt nyelvjárási szóként *zinka* alakban, 'kötélalja föld' jelentéssel él — vagy élt — a nyíregyházi tírpkáság nyelvében: 1943: „Egy tíz *zinkás* legény nem nősül három-négy *zinkás* családból” (MÁRKUS, A bokortanyák népe. Budapest, 1943. 33).

6. Vizsgálatot érdemelne az a lehetőség, hogy az I. szakaszban említett cseh, szlovák és szlovén szavak esetleg ugyanannak a német szónak az átvételei, amelyből a magyar *sin*, *sing* (és általa a *zsineg*) is származott. Ennek a föltevésnek — a puszta illendőség szabályai szerint — sem alaki, sem jelentésbeli akadálya nincsen. Alaki azért nincs, mert a szóeleji német *sch* > szláv *ž* megfelelés mindhárom szláv nyelv német jövevényszavaiban, ha szórványosan is, de előfordul (KNEZSA: MNy. XXIX, 145). Jelentéstani akadálya azért nincs, mert az ócseh 'cilicium' jelentés összefüggésbe hozható a német szó 'abroncs, pánt stb.' jelentésével; a szlovákban számolni lehet a (német) 'hosszúságmérték-egység → kötél' jelentésváltozással (amiként ehhez hasonló a magyarban is végbement); a szlovén szó 'lószőr, lószőrből készült hurok' jelentése pedig éppúgy kíván valamiféle magyarázatot, mint az ócseh és az újcseh szó jelentésbeli különbsége. — Egyébként a német szó a lengyelben is megtalálható *szyna* alakban (BRÜCKNER, SHetJezPolsk. 561). — A cseh—szlovák—szlovén szócsoporthoz eddig tisztázatlan eredetű; van egy kétségkívül téves etimológiája (HOLUB—KOPEČNÝ, EtSlJazČ. 445; vö. KNEZSA, SzlJsz. 787) és egy puszta föltevésen alapuló, éppen csak megkockáztatott balti egyeztetése (MACHEK, EtSlČSl. 595). Amit most előadtam, az is csak föltevés; támogatja ugyan az illető három szláv nyelv földrajzi elhelyezkedése, de a kérdést csak a cseh, a szlovák és a szlovén szótörténeti vizsgálat döntheti el. Ez pedig nem az én feladatomban.

KUBINYI LÁSZLÓ

Az anabaptisták elnevezései a magyarban

I.

Az anabaptisták mozgalma a reformáció plebejus irányaként, mintegy balszárnyaként keletkezett Zürichben. 1523 decemberében Zwingli tanítványai közül a legbuzgóbbak az evangélium elárulásának tartották mesterük engedékenységét az úrvacsora bevezetésének kérdésében. Ezekből a rajongókból szerveződött a következő évben az első anabaptista közösség. (L. Die Religion in Geschichte und Gegenwart³. Tübingen. VI [1962.], 601—4. Korábbi felfogás szerint az 1521-ben fellépett zwickau-i próféták — Thomas Münzer, Nikolaus Storch és mások — szintén anabaptistáknak számítottak; vö. ÚjIdőkLex. II, 366—7; Der Große Brockhaus¹⁶ XXII, 498, 761.) Az anabaptisták a bibliára alapozták teológiájukat az újszövetségre való tudatos összpontosítással; az a vélekedés azonban, hogy egyoldalúan csupán a hegyi beszédet hangsúlyozták volna, nem helytálló. Legszembeötlőbben a keresztség felvételét illetően határolták el magukat más felekezetektől. Tanításuk értelmében az egyház csak öntudatos hitvallókból állhat, s a keresztség felvétele előtt szükséges a hit megvallása. A gyermekek megkeresztelését elvetették, a keresztséget csak felnőtteknek szolgáltatták ki, a kisdéd korban megkeresztelteteket újrakeresztelték. A XVI. század közepe táján kialakult az anabaptista közösségek három nagyobb csoportja, amely — szétszórva a világon — még ma is fennáll. Svájctól fel Hessenig a svájci testvérek (Schweizer Brüder) működtek. Ugyancsak felsőnémet területen, éspedig Tirolban volt a huteristák vagy huteri testvérek (Hutersche vagy Huterische Brüder, Hutterer) terjedési góca. A mennoniták (Mennoniten) Észak-Németországban és Németalföldön éltek. Erős hatással voltak az anabaptisták eszméi a lengyel testvérek (bracia polscy, Fratres Poloni) antitrinitárius szektájára (l. Wielka encyklopedia powszechna PWN. I, 230, II, 104).

Magyarországra az anabaptista csoportok közül német nemzetiségű huteri testvérek települtek. Jakob Huter¹ (~Hutter ~Hutterer), a déltiroli Pustertalban fekvő Welsberg (olaszul Monguelfo) anabaptista közösségének vezetője 1529-ben az üldözések elől híveivel együtt Morvaországba menekült, és csatlakozott az őskeresztény—kommunisztikus életmódot folytató slavkovi (austerlitz) közösséghez. 1533—1535 között Huter kiépítette Morvaországban a vagyonszűken alapuló anabaptista gazdasági szervezeteket, az úgynevezett anabaptista telepeket (Haushaben, Bruderhöfe). Távollétében írásos üzeneteivel erősítette a közösségeket. 1535 végén Hutert a déltiroli Klausenben (Chiusa all'Isarco) elfogták, és 1536. február 25-én Innsbruckban máglyán megégették. A zaklatások a morvaországi telepeket is elérték, s az ottani anabaptisták egymást követő hullámokban költöztek át az akkori Magyarország északnyugati megyéibe, Pozsonyba, Nyitrába és Trencsénbe. Többnyire főúri birtokokon létesítették jellegzetes zárt telepeiket, az elsőt 1546-ban Szobotistont (Sobotište). Mint szorgalmas mesteremberek (késcsinálók, fazekasok, szíjgyártók stb.), ügyes orvosok megbecsülést szereztek maguknak. Nevezetesen voltak fehér- és kékmázás fajanszedényeik, jó minőségű késeik,

¹ A *Huter* családnév eredetileg 'kalapkészítő, kalapos' jelentésű foglalkozásnév volt (l. J. K. BRECHENMACHER, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Familiennamen. I. Limburg a. d. Lahn, 1957—1960. 761).

épületeik tűzbiztos tetőszerkezetei stb. A Nyitra megyei Csejtéről (Čachtice) Bethlen Gábor 1621—1623-ban az erdélyi Alvincre (Vințul de Jos), I. Rákóczi György pedig 1645-ben Sárospatakra telepített anabaptistákat. A sárospataki anabaptisták katolizálása és etnikai beolvadása a magyarságba 1680 és 1710 között mehetett végbe. A Pozsony, Nyitra és Trencsén megyei anabaptistákat Mária Terézia uralkodása alatt, 1760-tól 1763-ig térítették át a katolikus vallásra; etnikailag szlovákokká váltak. Az erdélyi anabaptisták egy része 1770-ben a katolizálás elől Ukrajnába vándorolt, majd 1874-ben a katonai szolgálat alóli mentesség megvonása miatt Ukrajnából az Amerikai Egyesült Államokba, az első világháború idején pedig ugyanezen okból az Egyesült Államok területéről Kanadába költözött át. 1942-ben a huteri testvéreknek 52 telepük állt fenn Kanadában 6022 taggal.¹

II.

A századok folyamán az anabaptisták jelölésére számos név vált használatossá a magyarban. Ezek egy része meghatározott korhoz és területhez köthető. Vegyük sorra a fontosabb elnevezéseket, tekintsük át élettörténetüket és vizsgáljuk meg etimológiájukat.

I. Anabaptista. 1548: „28 marczi attam uram kezeben 8 tallert Lewkan, kit az aczoknak ada, kiket *anabaptiztagnak* hinak fl 7 d 41” (Kulturtörténeti szemelvények a Nádásdiak 1540—1550-es számadásaiból. Bp., 1959. I, 313); 1760: „Az *Anabaptisták* így neveztetnek az ujjlag való Kerefztségről” (Bod Péter: Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza . . . története. Basilea, 1760. 429). L. még: MÁRTON 1799. *Wiedertäufer* a.; CzF. *újrakéresztelő* [∴: *újrakéresztelő*] a.; ÚjMagyLex. I, 110.

A nyugat-dunántúli Nádasy-birtokokon felbukkant magyar *anabaptista* az újkori latin *anabaptista* 'ua.' (DuC.; PPB. 1767.) átvétele. Ez utóbbi a Szent Ágoston műveiből kimutatható kései latin *anabaptismus* 'újrakeresztelés' (J. PH. KREBS, *Antibarbarus der lateinischen Sprache*⁶. I. Basel, 1886. 148; BATTISTI—ALESSIO, *DizEtIt.* I, 177) alapján keletkezett tudós alkotás-

¹ Az anabaptisták történetét stb. tárgyaló munkákból a fentebb említettek kivül l. még: JEDLICSKA PÁL, Kiskárpáti emlékek Vöröskőtől Szomolányig. Bp., 1882. 273—4, Kiskárpáti emlékek Éleskőtől Vágújhelyig. Eger, 1891. 77, 206, 216—8, 266, 450, 453, 486 | JOSEF BECK, Die Geschichts-Bücher der Wiedertäufer in Österreich-Ungarn, betreffend deren Schicksale in der Schweiz, Salzburg, Ober- und Nieder-Österreich, Mähren, Tirol, Böhmen, Süd-Deutschland, Ungarn, Siebenbürgen und Süd-Russland in der Zeit von 1526 bis 1785. Wien, 1883. [Fontes Rerum Austriacarum. Diplomataria et Acta XLIII.] | SZENDREI JÁNOS, A habánok története Magyarországon és a habán majolika: Művészi Ipar IV [1889.], 161—76 | SOCHÁŇ: Národopisný Věstník Československý I [1906.], 135—43. Ismerteti: ERNYEY: NéprÉrt. VII, 307—11 | CSEFKÓ: MNy. XVII, 41—3 | HERCZEG IRÉN, Az anabaptisták története Magyarországon. Doktori értekezés. Kézirat. L. Száz. LIX, 427 | MAGYARY-KOSSA, OrvEml. I, 88—91 | A. E.: Katolikus Lexikon I, 62 | BÁTKY: MsgNépr. I, 323, 328 | KIRNER A. BERTALAN, Baptista krónika. Bp., 1935. | FRANTIŠEK KRAUS, Nové príspevky k dejinám habánov na Slovensku. Bratislava, 1937. Ismerteti: MÁRKUS: NéprÉrt. XXXI, 404 | VAJKAY WAGENHUBER AURÉL, Habán szalmafüdél: NéprÉrt. XXIX, 201 | A. J. F. ZIEGLSCHMID, Die älteste Chronik der Hutterischen Brüder. Ein Sprachdenkmal aus frühneuhochochdeutscher Zeit. Ithaca, New York, 1943. | ROMÁN JÁNOS, A habánok Sárospatakon. Sárospatak, 1959. [A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 17. sz.] | BÉLA KRISTINKOVICH, Habaner Fayencen. Bp., 1962. | HERPEI JÁNOS, Kik voltak az alvinczi újrakeresztények?: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I. Budapest—Szeged, 1965. 341—53 | Művészeti Lexikon II. Bp., 1966. 324—6.

ként. Kezdetről fogva csupán az anabaptisták ellenfelei használták. A végső soron a görög *ἀναβαπτίζω* 'újra alámerít' (PAPE; LIDDELL—SCOTT) igéhez kapcsolódó latin *anabaptista* ugyanis azt fejezi ki, hogy az anabaptisták a más keresztény felekezettől felnőtt korban hozzájuk csatlakozó személyeket újra megkeresztelik, mégpedig vízbe való teljes belemerítéssel. Ezzel szemben az anabaptisták azt tanítják, hogy csupán az érett eszű embernek kiszolgáltattott kereszttség érvényes, a kiskorúak úgynevezett keresztelése nem több a gyerekfürösztésnél; ők tehát tulajdonképpen nem új rakeresztelők, hanem bemerítéssel keresztelők. (Ez magyarázza a XVII. század első harmadában Angliában keletkezett és az anabaptista hagyományokat részben felhasználó, de szociális radikalizmus nélküli vallásfelekezet *baptista* nevét.) Maguk az anabaptisták testvérnek, nővérnek szólították egymást, esetleg lakóhelyükről dejteli, szobotisti stb. testvérnek. (L. JEDLIČSKA, Kiskárpáti emlékek Éleskötől Vágújhelyig 217.)

2. Kalugyer. 1559: „Az *kalugyer* ácsok csak hárman mielnek mert az egyik megvágta az lábát, mostan ot alát az N. fűrésznél faragnak fenyő és tölgyfát az malomnak, az iver ablak csinálók az ablakokat csinálják, az pintérek egy néhány új hordókat állatanak fel . . .; az tislerek asztalokat csinálnak”, „Az *kalugyereket* még el nem küldhettem az Nsgod parancsolattja szerént, mert valami prédikátorjok jöt volt közikbe, azért nem jöhettének, hanem mára várom ki őket, hónap el inditom” (TörtTár. Új folyam XII [1911.], 457, 462; l. még i. m. 458, 461, 465, 466, 467, 468, 470, 472, 476).

A *kalugyer* — akárcsak az *anabaptista* — a nyugat-dunántúli Nádasy birtokokon dolgozó huteri testvérekkel kapcsolatban tűnik fel a forrásokban, de az *anabaptista*-tól eltérően nem nemzetközi, hanem sajátosan magyar megjelölés. A 'görögkeleti szerzetes' értelmű, végelemzésben a görögből származó *kalugyer* (l.: KISS: Nyr. LXXXVI, 455—7; SZABÓ T. A.: Nyr. LXXXIX, 105—8; KŐHEGYI: Nyr. LXXXIX, 109) idegen nyelvi megfelelőinek ugyanis nem fejlődött 'anabaptista' jelentése. Valószínűnek látszik, hogy a magyarországi anabaptisták a *kalugyer* nevet görögkeleti szerzetesekre emlékeztető ruhájukról (esetleg szokásaikról) kaphatták, hasonlóságon alapuló névátvitellel (vö.: PAYR: Protestáns Szemle XXVI [1914.], 482; KIRNER i. m. 78). E felfutást támogatja a lejjebb tárgyalandó *fekete német* 'anabaptista' elnevezés is.

3. Újkeresztény. 1595: „Chernanski István igen meg esmerkedett az fejdelemvel. Tegnap hogy eleiben ment, azt tudta, hogy sidó, az után hogy eljött az fejdelemtül az fő emberek *új kereszttyén* barbálnak nevezték” (Thurzó-Lev. I, 151);¹ 1604: „Vagyon egy *új kereszttyén* kés ütös, az magam neve az nyelvén felírva” (TörtTár. 1888: 575); 1608: „Homonai uramnak az *új kereszttyén* barbálnak való alá küldésébül hogy segítséggel voltál, édes lölköm, igen kedvem szerint cselekedtél” (ThurzóLev. II, 237); 1622: „3. márt. hozának ismét újlag *új kereszttyéneket*” (HEREPEI i. m. 344), „Az mely *új kereszttyének*, kegyelmes urunk felséged jó akaratjából ez országban bejöttek és immár ugyan meg is telepedtenek, . . . azoknak állapotjokról országul így végeztünk, hogy azoknak az *új kereszttyéneknek* és az kiket magok mellé azután behozhatnának is ez országban, minden névvel nevezendő mesterségek szerint való munkájokat, szabadosan exerceálhassák” (ErdOrszgy. VIII, 102—3); 1627:

¹ Ezt és a következő, 1604. évi adatot HADROVICS LÁSZLÓ szívességének köszönhetem.

„Az új keresztyén posztócsinálók pedig egy közsüveget 33 pénzen tartoznak adni” (RADVÁNSZKY, Csal. I, 143); 1628 k.: „Tokaji borokkal bánó új keresztyén kolcsárnak 20” (RADVÁNSZKY, Udvartartás és számadáskönyvek I. Bp., 1888. 230); 1631 k.: „Egy láda új keresztyén . . . szép fazekokkal rakott” (RADVÁNSZKY i. m. 259). (L. még HERPEI i. m. 342, 345, 347, 348, 349; RADVÁNSZKY i. m. 10; RADVÁNSZKY, Csal. II, 301, 372, 373; MAGYARY-KOSSA, OrvEml. I, 89, 90, III, 335; ROMÁN i. m. 11, 22, 29; NySz.; OklSz.; PPB. 1767., 1801. *Ánábaptista* a.; SI. 422; MNy. XVII, 42, 43; Művészeti Lexikon II. Bp., 1966. 324.)

Az újkeresztyén megjelölés az északnyugati vármegyékben, a Nyugat-Dunántúlon, Erdélyben és Sárospatakon egyaránt járatos volt. A kancelláriai nyelvben is ezt használták. Idegen hatástól függetlenül keletkezhetett olyan szemlélet alapján, amely a nazarénusok *újhitű* (SzegSz.) nevében is tükröződik. (A régiségben az *újhitű* jelentése 'proselytus' volt: NySz.) Az anabaptisták tanítása, szigorú életmódja érthető módon újszerű lehetett azok számára, akik a keresztyénségnek régebben meghonosodott formáihoz voltak szokva.

A XVI. század óta adatolható cseh *novokřtěnc* 'anabaptista' (JUNGMANN II, 736; BRANDL, Gloss. 110 *Kuchyně* a.) és a szlovák *novokrstenec* 'ua.' tulajdonképpen 'újonnan keresztelt, újra keresztelt' jelentésű (vö. cseh *krtěnc*; szlovák *krstenec*: 'az, akit meg kell keresztelni vagy akit most keresztelnek'), és a magyar *újkeresztyén* mintájaként nem jöhet számításba. A csehben ugyan van *novokřestán* 'újonnan keresztény hitre tért személy; a tolsztoji stb. új keresztény eszmerendszer híve' (PSIJC. III, 636) is, de ez modern kifejezés, és jelentése sem egyezik a magyar *újkeresztyén*-ével.

4. A) **Visszakeresztelő.** 1613: *Viszsza keresztelő* (Pázm: Kal. 132: KRESZN. II, 330); 1636: *Viszsza keresztelő* (Pázm: Préd. 299: KRESZN. I, 307); 1641: „*Viszsza-keresztelők* vallasa” (Veresm: Tanácsk. 72: NySz.). (L. még BERNOLÁK I, 670 *Haban* a.; NAGY NÉP. JÁNOS, Latin magyar köztanulatos egyházi műszótár. Szombathely, 1845. 18.) — B) **Visszakeresztelt.** 1624: „*Viszsza kereszteltek*: anabaptistae” (MA: Tan. Előb. 24: NySz.).

A *visszakeresztelő* az újkori latin *rebaptizantes* [többes szám] 'anabaptisták' (DUC.) téves fordításából keletkezett; ez utóbbi a latin *anabaptistae* átformálásával jött létre úgy, hogy a görög praefixumot latinnal cserélték fel, a *baptistae* helyébe pedig a latin *baptizare* 'keresztel' participiumát tették. A latin *rebaptizantes* magyar tükörszavának megalkotója félreértette a latin *re-* praefixumot. VERSEGHY (Lexicon Terminorum Technicorum az az Tudományos Mesterfőkönyv. Buda, 1826. 26—7) a *visszakeresztelő*-t a következőképpen bírálta el: „*Anabaptista*. Pázmán, Gánótz, Veresmarthy *vißzakereßztelőnek* nevezik; pedig az Anabaptisták nem keresztelnek *vißza*; *retro*, *retorsum*, a' mi tulajdonképen annyit tesz, hogy az új kereltséggel az elsőt megrontják, vagy hogy a' kereltséget vißzajárúl adgyák. Ők csak *újra*, *ismét*, *iterum* keresztelik meg a' meglett, vagy hozzájok tértt embert, mivel azt hízzik, hogy a' gyermeknek kereltselése fogatlan. A' hiba onnan eredt, hogy a' Deákoknál a' *re* verbale praefixum némellykor annyit tesz, mint *megint*, *ismét*, némellykor meg annyit, mint *vißza*. Így a' *renasci* annyi mint *újra*, *ismét* *születni*, nem pedig *vißza-születni*; a' *repercutere* pedig annyi, mint *vißzaütöni*, nem pedig *ismét* *ütöni*. Azt tehát, ha a' *rebaptizare* ígénéél a' *vißza* vagy az *újra*, *megint*, *ismét* értelmet kellé Magyarúl kifejezni, az Anabaptistáknak tanításából kellett, volna meghatározni. Az *Anabaptista* valóságos *újrakeresztelő*, vagy *ismétkeresztelő*, nem pedig *vißzakereßztelő*.”

5. Fekete német. 1760: „A kik Erdélyben laknak Alvintzen, azok jöttek volt ide Morvából MDCXXIIedik éfzt. a' méfterlégekre nézve adatott nékik helyly. Az öltözetekről a' köznép nevezi *Fekete Németeknek*, rend lzerint pedig hivatnak Uj Kerefztyéneknek” (Bod Péter: Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza . . . historiája. Basilea, 1760. 433). (Vö. MNy. XVII, 42.)

Az erdélyi *fekete német*-et — mint valószínűleg a fentebb tárgyalt nyugat-magyarországi *kalugyer*-t is — az magyarázza, hogy az anabaptisták fekete ruhában jártak.¹ Keletkezésének szemléleti alapját tekintve a *bíboros* 'kardinális', *fehér barát* 'fehér színű csuhát hordó szerzetes', *fehércseléd* (vö. *vászon-cseléd*), *fekete barát* 'bencés szerzetes', *kékbeli* 'ünneplő öltözetként kék posztóból készült ruhát viselő <kisgazda vagy mesterember>', *szürke barát* 'ferenc-rendi szerzetes', *tarka barát* vagy *pap* 'cisztercita szerzetes', *vörös barát* 'templomos barát', *vörös ördögök* 'az első világháborúban' a vörös nadrágos magyar huszárok' (ÉrtSz.) stb. típusú kifejezésekhez tartozik. Az idegen nyelvek szókincséből ide való például: latin *candidātus* 'közhivatalra pályázó személy'; óegyházi szláv *чръноризъць* 'szerzetes'; angol *bluestocking* 'kékharisnya, tudós nő'; német *Feldgrauer* 'frontkatona'; lengyel régi *biała glowa*, nyelvjárási *białka* 'nő, fehércseléd'. Lehetséges, hogy a fehérorosz *беларыц*, orosz *белорыц* népnév is a fehéroroszkok fehér színű népviseletével, illetőleg szőke hajával függ össze (VASMÉR, RussEtWb. I, 73; РУДНОУ'КЫЈ, EtDietUkr. 134).

6. Habán. 1772: „Hogy pedig ezen Fedésnek módját *Habán* Fedélnék nevezem, egyedül az az oka, mivel azt hivatalom mellett, az Országban tett utazásim között, leg először az úgy nevezett *Habánoknál* láttam, és vettem élfze. Ezen *Habánok* egy maradéka vala ama' régi Morvai, magok között, Vallások lzerént, Atyafiaknak hivattatott Nemzetnek, kik az Hiftóriákban Deákúl Fratres Moravici, Németül pedig Máhrische Brüder, mondattatnak, és a' mint magok vallják, már a' múltt Száznak elein, egynéhány Rokonságokban az Országba bé-jövéin, Pofony és Nitra Vármegye lszélén, úgy mint Nagy Lévárdon, Sz. Jánoson, és Szabbatilyán le-telepednek, és itt lételekben is magok között, valameddig a' Római Kereszténységgel ölfzve nem kaptfoltattak, magokat közönségelen Atyafiaknak hívdogalták” (Landgráf Ádám: *Habán fedél*, avagy egy igen hafználatos, szalma' és agyagból ölfzve-lzerközöttetett héjazat nemének le-írása . . . Pozsony, 1772. 10—1); „Hogy pediglen *Haba* földélnék neveztetik, oka az: tudni-illik; mivel hivatalomtól vifeltetvén utazálfomban az ilyen nevű *Habánufoknál* fel-találván, annak módgyát ő túlók vettem” (Landgraf Ádám: *Az Haba Földélnék*, az az: agyaggal öszve tapasztott szalma földélnék meg-magyarázása . . . Eger, 1772. 9); 1781: „*Habánok* módjára kezdik a házokat fedni” (M. Hírmondó 1781. 423: NSz.); 1793: „az úgy neveztetett új Keresztények vagy is *Habányok*, kik hajdan hozzánk Morvából érkeztek” (Sándor I.: Külf. ut. 530: NSz.); 1881: „*Habanok*, a morva testvérek utódai” (MagyLex. VIII, 430); 1957: „*habánykert* (L.) [= Barslédéc]: vesszőkerítés” (MNyj. IV, 182). (L. még: Sándor I.: Sokféle IX, 99, 100: NSz.; SI. *Újkerefttyén* a.; HÜBNER—FEJÉR, Lex. II, 434; PallasLex. VIII, 482; NéprÉrt. XXIX, 442; Művészeti Lexikon II. Bp., 1966. 324.)

A) A magyar *habán* a szlovák *habán* 'morvaországi és nyugat-szlovákiai

¹ A pennsylvaniai Lancasterben élő anabaptista amishék (e név etimológiájára l. Webster'sIntDict.³) ma is fekete ruhát hordanak (ÁRKUS ISTVÁN: Népszabadság 1967. január 20. 6).

német anabaptista' (SSpJS. 660; SISJ. I, 448) átvétele. Minthogy e szónak sem története, sem etimológiája nincs még kielégítő módon tisztázva, vegyük számba régi előfordulásai közül a lényegesebbeket: 1718: „In diesem Jar hat Graf Niclas Illesházi das ehemalige Haushaben der Br. zu Trenchin, das man sonst »Habansky« nannte, vnd welches die Brüeder in den vorigen Kriegsläufften, Armuthshalber, verlassen vnd aufgeben muessten, von dem Bétal um 180 f. wieder eingelöst, willens es den Brn. in Arrenda zu geben" (BECK i. m. 564); 1742: „Memoranda hic est Anabaptistarum colonia, vulgo, Aula Anabaptistica, & Slavis, Dwúr *Habánsky*" (MATTHIAS BEL, Notitia Hungariae Novae Historico Geographica. IV. Vienna, 1742. 513); 1757: „Die Taufgesinnten werden nicht Wiedertaufer, sondern Brueder, in slavischer Sprache: *Habaner* genannt. Im Jahre 1752 bin ich von den 4 Gemeinden in den Dienst des Wortes für St. Johann erwählt worden, und habe denselben bis 1754 versehen, in diesem Jahre aber denselben abgelegt. Seit dieser Zeit ist kein Prediger zu St. Johann. [Bekezdés.] In Grossschützen (Levar) sind 2, Heinrich Müller und Jacob Pulmann; zu Szobotišt: der ältere Zacharias Walter, (ein Schneider), und Georg Scholz, (ein Messerer). Zu Trenchin gibt es keine Diener des Wortes. Die Brüeder gehen nach Szobotisch" (BECK i. m. 576); 1780: „Majestätsgesuch des P. Heinrich (Ex-Jesuiten und Missionärs in Levar), de präs. 25. Aug. 1780: um Schutz für die Neubekehrten im Neuhof bei Levar gegen die Bedrückungen der Gemeinde und den Gebrauch des Schimpfwortes »*Habaner*«" (BECK i. m. 620); 1781: „Statth. Erlass vom 11. Jänner 1781, die kön. Resolution bringend, dass die Neubekehrten bei ihren früheren Weiderechten (vide a. 1771) zu erhalten und nicht ferner *Habaner* zu nennen sind" (BECK i. m. 620); 1786: „Vor mehrern Jahren hielten sich allhier viele *Habaner* auf, welche hier [= in Sobotisch] mit e. sogenannten Hof (*Habánský Dwúr*) versehen waren, u. überaus schön Töpfergeschirr u. gute Messerklingen verfertigten, die aber mit denen zu Groß-Schützen, St. Johann . . . einerley Schicksal hatten" (JOHANN MATTHIAS KORABINSKY, Geographisch-Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn. Preßburg, 1786. 715); 1820: „*Habán*, a, m. sl. (v. Hafen, olla? od. v. Anab-) Wiedertäufer, anabaptista; 2) Klachel, Lümmel? *Habán*, u, m. od. *habánský nůž*, Küchenmesser, culter culinaris" (PALKOVIČ I, 345); 1825: „*Haban*, a, m. anabaptista, mennonita, ae, m. Wiedertäufer, viszsa-keresztelő. Syn. Nowokrst'eneč" (BERNOLÁK I, 670).

Népi szóként a szlovák *habán* csupán a nyugat-szlovákiai nyelvjárások sajátja, belekerült azonban az irodalmi nyelvbe is. Hasonló a helyzet a csehben: népi szóként a cseh *habán* — a szlovák *habán*-éval azonos jelentésben — egyes morvaországi nyelvjárásokban élt, de használatos lett az irodalmi nyelvben is (vö.: JUNGSMANN I, 643; BRANDL, Gloss. 54; Ottův slovník naučný X, 679; SISJČ. I, 556; Příruční slovník naučný II, 68).

B) A szlovák *habán* forrásaként PALKOVIČ (l. fent) a 'cserépfazék' jelentésű német *Hafen*-re vagy a latin *anabaptista* elejére (*anab-*) gondolt. JUNGSMANN (I, 643) szerint némelyek egy alnémet *haban 'labda' (vö.: cigány *habanos* 'ua.': WOLF, ZsigWb. 97; cseh nyelvjárás *habán*, morvaszlovák, nyugatszlovák *habán* 'ua.': SISJČ. I, 556; MACHEK, EtSlČSl. 118) átvételeként próbálták magyarázni azon az alapon, hogy a *habán*okat akként dobálja a sors ide-oda, mint a labdát a játszó gyerekek (l. KRAUS i. m. 7—8). További vélemények: a) Onnan származik, hogy az újrakeresztelők első vezetője egy *Habaner* nevű személy lehetett (l. SZENDREI i. m. 163). b) A *Hannover* tartományéval függ össze, mert a *habán*oknak állítólag Hannover az ősi hazájuk

(l.: KRAUS i. m. 7; ROMÁN i. m. 33). c) A szlovák *habat* 'felkap, mohón elvesz; megkaparint, harácsol; elkoboz' származéka, és vagy az anabaptisták iparkodására, gyors meggazdagodására céloz (SPITZER: Művészi Ipar IV [1889.], 108), vagy pedig arra, hogy régi lakóhelyükön elkobozták a vagyonukat (l. KRAUS i. m. 7). d) Az anabaptisták telepét jelölő német *Haushaben* utótagjának átvétele (BRANDL: i. h.; SZENDREI i. m. 163; KRAUS i. m. 7; ZIEGLSCHMID i. m. XXI; ROMÁN i. m. 3; Příruční slovník naučný II, 68). e) A német *Habaner* 'habán' átvétele, ez pedig a német *Hafner* 'fazekas' nyelvjárási változata (MACHEK, EtSlČSl. 118).

C) Hogyan vélekedjünk mármost a szlovák *habán* etimológiájáról? A fentebb vázolt szótörténet egyértelmű vallomása szerint a szlovák *habán* és a német *Habaner* 'habán' (l. fent; l. még: Der Große Brockhaus¹⁶ V, 169; DudenFremdw. 231) közül a szlovák az átadott, a német pedig az átvett szó. Maga a szlovák *habán* minden bizonnyal az újfelnémet *Haushaben* 'anabaptista telep' (vö.: BRANDL, Gloss. 458; ZIEGLSCHMID i. m. 988; vö. még középelnémet *húshabe* 'házbirtok, háztartás': LEXER³¹ 96; bajor-osztrák *hauszem* 'ua.': SCHMELLER, BayerWb.² I, 1032, 1177) alapján keletkezett. Tárgyi szempontból határozottan e feltevés mellett szól az a körülmény, hogy a német *Haushaben* az anabaptisták legjellegzetesebb intézményének volt a neve, azé a házé, amely rendszerint nagyobb udvart vett körül, és amelyben az egész közösség tagjai együtt laktak vagy legalább — közös asztalnál és közös tálból — együtt étkeztek. A német *Haushaben*-ből a szlovákok részfordítászerű folyamattal *habánsky dvor*-t formálhattak úgy, hogy a német összetétel előtagját a szlovák *dvor* 'udvar' főnévvel adták vissza, a *-haben* utótagot pedig szlovák melléknévképzővel látták el. A szlovák *habán* főnevet a *habánsky* melléknévből következtethették ki a *skupáň* 'fősvény, zsugori ember': > *skupánsky*, *trhan* 'toprongyos ember': > *trhanský*-féle szóképzési párok mintájára. A *habánsky* elsődleges és a *habán* másodlagos voltát a kronológia is támogatja. A *habán*(*sky*) hangtestének kialakulásába feltétlenül belejátszott a jelentős számú *-an*, *-áň* képzős szlovák főnév (l. JÁN HORECK Ý, Slovo tvorná sústava slovenčiny. Bratislava, 1959. 94—5), különösen pedig a nyelvjárási *habáň* 'önző, zsugori ember; olyan gyerek, aki mindent kezébe vesz' (KÁLAL 155), amely a szlovák *habat* (l. fent) származéka. A rosszálló árnyalatú *habáň*, *skupáň*, *trhan*-féle szavak stilisztikailag is befolyásolták a *habán*-t, amelyet az anabaptisták nem ok nélkül tárthattak gúnynévvé. — A szlovák nyelvjárási *habáň* 'hórihorgas ember, égi meszelő' (KÁLAL 155), cseh *habán* 'ua.' (JUNGMANN I, 643; MACHEK, EtSlČSl. 118) valószínűleg nem az anabaptisták magas termetéről vett elnevezés (mint JUNGMANN és MACHEK véli), hanem a hangutánzó eredetű szlovák *hafan* 'kutya' (SlSJ. I, 452), cseh *hafan* '(nagy, erős) kutya' (SlSJČ. I, 560) módosulata; vö. még cseh *habán* 'nagy testű élőlény, például nagy kutya' (SlSJČ. I, 556). Jelentéstanai párhuzamként a magyar *kamasz*-ra és *melák*-ra hivatkozhatunk: eleinte mindkettőnek 'egy fajta kutya' volt a jelentése (l. SzófSz.). — A *habán* 'anabaptista' származtatásához a korábbi kutatóktól szóba hozott alnémet *haban 'labda' a forrásokból nem igazolható, a cseh nyelvjárási *habán* 'labda, különösen rongylabda', morvaszlovák, nyugatszlovák *habáň* 'ua.' pedig a SlSJČ. I, 556 szerint etimologiailag ugyanaz a szó, mint a magyar *gomba* szláv eredetijével összefüggő cseh nyelvjárási *habán* 'likacsosgomba; tapló' (vö.: cseh nyelvjárási *hubán*, *hubáň* 'ua.': SlSJČ. I, 661; szlovák nyelvjárási *hubáň*, *hubáň* 'taplogomba; zsírdaganat': KÁLAL 188; MENDRESZÓRA—ORBÁN I², 157). A 'labda' jelentés nyilvánvalóan hasonlóságon

alapuló névátvitel eredménye. A cigány *habanos* 'labda', amely csak a csehországi cigány nyelvjárásokból ismeretes, jövevényszó a csehéből.

D) A magyarba a szlovák *habán* nem csupán közvetlenül került át, hanem a német *Habaner* közvetítésével is. Az 1772. évi adatok Landgráf Ádámnak a habán háztetőket népszerűsítő művéből valók, amely ugyanabban az évben két magyar nyelvű változatban látott napvilágot Pozsonyban, illetőleg Egerben. Landgráf, aki Zichy Miklósnál és Zay Péternél volt uradalmi igazgató, Pozsonyban lakott (l. SZINNYEI, Mfr. VII, 698); az ottani magyar nyelvű változatot neki tehát mindenképpen ellenőriznie kellett, ha ugyan nem ő maga készítette a magyar szöveget is a német mellé (ÁDAM LANDGRAF, Beschreibung des Habaner Strohdaches . . . Preßburg, 1772). Az egri kiadás szövegét a német változathól fordították. A fordító a számára ismeretlen német *Habaner*-t különféleképpen próbálta magyarítani. Téves analógiával — talán a német *Amerika* : *Amerikaner*, *Sparta* : *Spartaner*-féle szópárok hatására — konstruált egy magyar *haba* alakot. A *habánus*-t úgy alkotta meg, hogy a német *Habaner* végződését latinos *us* végződéssel cserélte fel.

Egészen a legutóbbi időkig a magyar *habán* kizárólag a nyugat-szlovákiai anabaptistákra vonatkozott; sem a nyugat-dunántúli, sem a sárospataki és erdélyi anabaptistákat nem nevezték így. Már csak ezért sem fogadható el HERPEINEK (i. m. 351—2) az a feltevése, hogy a XVIII—XIX. századi emlékekben található román *Hobán*, *Hobány* családnevek viselői esetleg az alvinci anabaptisták leszármazottai lehettek. (A román családnév etimológiájához vö. N. A. CONSTANTINESCU, Dicționar onomastic românesc. București, 1963. 291 *habă* a., 296 *hob a.). A habán fajansz révén azonban a tudományos irodalom újabban az erdélyi és sárospataki anabaptistákra is át-átvonja a *habán* megjelölést; vö.: „A XVII. sz. folyamán a *habánok* egy része Erdélybe költözött, Alvincre, így Erdélynek is megvan a maga *habános* művészete” (ÚjIdőkLex. XII, 2912); „A pataki habánokról szólva legelőször is megjegyezhetjük, hogy ilyen néven a rájuk vonatkozó kútfőkben sehol sem szerepelnek, az írott források *fratres moravici*, *új kereszttyén* vagy *új keresztény* és *anabaptista* néven emlegetik őket. Ha az alábbiakban a *habán* nevet használjuk, csak azért tesszük, mert szakkörökben ez az elnevezésük a legismertebb” (ROMÁN JÁNOS, Sárospataki kerámia. Bp., 1955. 13 [Magyar Népművészet 21. sz.]).

7. A) **Újrakeresztelő.** 1799: „Wiedertäufer, der, Anabaptista, Memnónita, *Újrakeresztelő*” (MÁRTON *Wiedertäufer* a.); 1831: *Újra keresztelő* (KRESZN. I, 307). (L. még: VERSEGHY i. m. 27; CzF.) — B) **Újrakeresztelkedő.** 1935: *újrakeresztelkedő* (KIRNER i. m. 28). (L. még Művészeti Lexikon II, 324.)

Az *újrakeresztelő* a német *Wiedertäufer* 'ua.' (SANDERS, Wb. d. dt. Spr. II/2, 1292) vagy a latin *rebaptizans* 'ua.', *anabaptista* 'ua.' tükörszava. Szélesebb körben nem terjedt el, alkalmilag azonban ma is használatos (l. például Művészettörténeti ABC. Bp., 1961. 28). A visszaható értelmű *újrakeresztelkedő* mintegy kidomborítja az anabaptista módra való kereszttségfelvétel tudatoságát.

8. **Keresztésmásoló.** 1801: „Anäbaptifta, ae: m. 1. *Keresztésmásoló*. Erdélybe: *Új kereszttyén*” (PPB. *Anäbaptifta* a.).

Nyelvújítási alkotás, tulajdonképpen 'keresztésgismétlő'-t jelent. A régi nyelvben 'másít, változtat' jelentésű *másol* (l. NySz.) igét a nyelvújítók 'az eredetivel egyező másik példányt készít' (l. 1789: MNy. VII, 20; l. még NyÚSz.) jelentésben kezdték használni. E jelentéshez áll közel a *keresztésmásoló*-ból kielemezhető 'ismétel' jelentés.

9. Keresztsgisméllő. 1845: „Anabaptistae: visszakeresztelők, *keresztsgisméllők*, XVIIk századbeli tévtanítók; kik csak a' fölserdülteket keresztelik meg, következésképen a' megkeresztelt kisdedeket újra keresztelték l. Rebaptisantes” (NAGY NÉP. JÁNOS, Latin magyar köztanulatos egyházi műszótár. Szombathely, 1845. 18). (L. még MagyLex. I, 197 *Anabaptizmus* a., X, 259; RévaiLex. VIII, 306 *Galénisták* a., XI, 525.)

A *keresztsgisméllő*-hoz hasonló szerkezetű nyelvújítási alkotás. Tartósabb életű, mint az.

III.

Végül feleljünk arra a kérdésre, melyek minősíthetők az anabaptisták elnevezései közül a mai magyar nyelv szempontjából szinonimáknak. Induljunk ki O. NAGY GÁBOR (Szótári tanulmányok. Szerkesztette: ORSZÁGH LÁSZLÓ. Bp., 1966. 120) megállapításaiból: „a rokonértelműség jellegzetesen szinkron jelenség lévén (VÉGH JÓZSEF, MNy. XXXVIII, 351), csakis olyan lexikológiai egységeket tekinthetünk szinonimáknak, amelyeket ugyanaz a nyelvközösség használ. Ez a körülmény kizárja a szinonima köréből mind a más nyelvek megfelelő szavait, az ún. ekvivalenseket, mind pedig az elavult szavakat. Ahogy azonban az idegen nyelvű ekvivalensektől megkülönböztetjük a többé-kevésbé meghonosodott idegen szavakat, hiszen éppen ezek alkotják a szinonimák tekintélyes hányadát, ugyanúgy el kell különítenünk az elavult szavaktól a csupán régies színezetű vagy kiveszőben levő lexikális elemeket. Ha ti. már nem élnek is régies szavakkal a társalgási nyelvben, de még ismerik őket a szóban forgó nyelvközösség tagjai, és az írók még használják is őket akkor, amikor régies színezetet akarnak adni a stílusuknak.” Alkalmazva a fentieket az *anabaptista*-féle nevekre, mindenekelőtt a *kalugger*-t, a *visszakeresztelő*-t, a *fekete német*-et, a *keresztsgisméllő*-t és a *keresztsgisméllő*-t kell a lehetséges szinonimák sorából kierekeszteni; ezek ugyanis csupán egy-egy elmúlt történelmi korszak szókinésének tartozékai. Az *anabaptista*, *habán*, *újrakeresztelő* ~ *újrakeresztelkedő* és *újkeresztény* ~ *újkeresztényen* azonban — noha némelyikük kisebb-nagyobb megszorítással — használható ma is, egymásnak tehát szinonimája. A legáltalánosabb érvényű *anabaptista* mellett az *újrakeresztelő*-nek az az előnyös sajátossága van, hogy magamagát magyarázza; a *habán* főleg a fajansztárgyakat készítő anabaptisták neve; a régies *újkeresztény*-nek korfelidéző ereje van.

KISS LAJOS

A földműves életforma kialakulása népünknel a szláv jövevényszavak tükrében

I. A közeli múltban (vö. Nyr. LXXXVIII, 22) alkalmam volt a nomádok életforma egyik nyelvi nyomának figyelembevételével kifejtetni, hogy őseink nem valami türk vezetőréteg uralma alatt élő ugor származású félnomádok voltak, amint ezt egyes történészek, etnográfusok és archeológusok hinni szeretnék, hanem ugor származásuk ellenére valódi nomádok, akikhez utolsó kelet-európai szállásterületükön török nomádok is csatlakoztak (az úgynevezett kabarokra gondolok). Ez a nomád népi konglomerátum 896-ban egy szárazsági periódus folyamán az Erdős-Kárpátok hágóin keresztül a jobb legelőterületeket kereső

nomád besenyők nyomása elől a számukra jobb legelőterületeket ígérő Kárpát-medencébe nyomult be, amelynek viszonyait az ott járt prémkereskedők és a nyugati rablóportyákról hazatértek előadásából valamennyire ismerhették. — Mindenesetre egy más világ tárult fel előttük, mint aminőt eddig ismertek, amikor átkeltek a Kárpátokon. A Kárpát-medence szláv lakosságának a gazdaságában is nagy szerepe volt ugyan az állattenyésztésnek, azonban ők az állataikat télen már takarmányozták, és azokat speciális gondozókra bízták, de az állattenyésztésen kívül már jelentékenyebb földművelést is folytattak.

A magyarok a hosszú vándorút, különösen pedig a Dnyeperen és a Kárpátokon való átkelés következtében valószínűleg gazdaságilag erősen leromlott állapotban érkeztek a Felső-Tisza mellékre. Ez azt jelenti, hogy sokan közülük állatállományuk tekintetében nagyobb veszteségeket szenvedhettek el. Bár nomádok közvetlen szomszédaikat nem szokták fosztogatni, mégis azt lehetne várnunk, hogy a Kárpát-medencébe behatolt nomád magyarok a vándorútjuk folyamán állatállományukban őket ért veszteségeikért elsősorban is az itt lakó szlávok rovására igyekeztek volna kárpótlást szerezni. Úgy látszik, általában nem ez történt, mert a vándorlás folyamán kárt szenvedett magyarjaink hamarosan külföldön igyekeztek zsákmányolás útján veszteségeikért kárpótlásra szert tenni. Esetleg az Árpádok vették védelmükbe az itt lakó szláv földműves népet, miután vezetőik előttük meghódoltak. Akármint volt is ez, tény, hogy a magyarok körülbelül másfél század folyamán a velük együtt élő szlávoktól fokozatosan átvették a középeurópai földműves-kultúrát, részint szükségből önként, részint fejedelmek — különösen Géza fejedelem — által kényszerítve is.

2. A magyar népi kultúra kialakulásának megítélése szempontjából nemcsak az jelent nehézséget, hogy sokan a régi magyarokat erőnek erejével „félnomád”-oknak akarnák kinevezni, hanem az is, hogy különösen régebben a magyar honfoglalás korában a Kárpát-medencében élt szláv népeknek a kultúráját nagyon is lebecsülték, azt téve fel, hogy az még valahogy az ősszláv kultúrához állt volna közel. . . . Hogy ezt ki találta ki, nem tudom. MELICH mindenesetre ezt vallotta. És e szemlélet hatása alól KNEI ZSA sem tudta teljesen kivonni magát; ezért különösen a magasabb életformára és műveltségi szintre vonatkozó szavakat a SzlJsz.-ban, ha csak egy mód volt rá, inkább a kétes származású szláv jövevényszavak csoportjába osztotta be. Az igazság azonban az, hogy a római kultúra a pannóniai szlovéneket és a szlovákokat délnémet, az alföldi bolgárokat pedig bizánci közvetítéssel a magyar honfoglalás előtti időkben már elérte. Ezt bizonyos műveltségi szavak is tanúsítják. Így például a 'malom' jelentésű szlovák *mlyň* szó hosszú velaris *ɨ* hangjából szükségszerűleg következik, hogy a szlovákok ősei a római—délnémet vízimalmot a X. században *mblŷnŷ* alakban már ismerték,¹ ami a pannóniai szlovénekre vonatkozólag sem lehet kétséges (vö. Moór: NyK. LXVII, 130—9). A rómaiak *palatium*-a pedig a bizánci közvetítésével a bolgárokhoz már eljutott szintén a magyar honfoglalás előtt, mert hisz *palota* szavunkat csak tőlük vehettük át (vö. KNEI ZSA, SzlJsz. I, 379).

¹ A magyar *malom* szó származásáról szólva fejtegetéseimbe belevontam a felvidéki *Pamlény* (R. *Pomlyn*) helynevet is abban a feltevésben, hogy szlovák *Po-mlyň helynév visszatükröződésének volna tekintendő. A szlovák *ɨ* ~ magyar *é* megfelelés ugyan a származtatásnál nehézséget jelentett, ezt azonban annak a feltevésével gondoltam megkerülhetőnek, hogy a magyarban a szlovák *ɨ*-t ebben az esetben nem rövid velaris *i*-vel, hanem kivételesen hosszú palatalis *ɨ*-vel helyettesítették volna. Úgy látszik, tévedtem.

Vannak azonban olyan műveltségi tárgyak és technikák is, amelyek kétségtelenül a római kultúrából származtak el az európai népekhez, bár annak nyelvi nyoma kevés nyelvben maradt csak meg. Ilyen például a 'lánc' mint tárgy, amelyet a germán népek eredetileg annyira nem ismertek, hogy a gót Ulfilas számára a megfelelő görög szónak gótra való lefordítása a legnagyobb nehézséget jelentette. Nyelvünkben e tárgynak római származása ellenére sem a szlovák — magyar *retesz* (R. 'Kette'), sem a bizonytalan — szerintem német — eredetű *lánc* szónak nincs kapcsolata e tárgy latin *catena* elnevezéséhez (vö. Moór: MNy. LXII, 329).

3. Azok közé a római kultúrából származó elemek közé, amelyeknek magyar nyelvi terminológiájában nincsen latin eredetű kifejezés, tartozik a három nyomásos gazdálkodás is. — A mezőgazdasági terminológia kifejezéseinek helyes megítélése szempontjából az jelent különösebb nehézséget, hogy a mezőgazdaság módszereinek megváltozása ellenére is a régi kifejezések megváltozott értelemben megmaradnak a nyelvben. Nemcsak a magyarban van ez így, hanem a szláv nyelvekben is, úgyhogy eredeti helyes értelmükhöz csak akkor jutunk el, ha gazdaságtörténeti szempontból kiindulva vizsgáljuk az egyes kifejezések gyanítható eredeti értelmét, továbbá ha a gazdálkodás módjára vonatkozó magyarországi okleveles adatokra is tekintettel vagyunk. Persze az ezekben előforduló latin nyelvű kifejezéseknek az értelmezése is zavart okozhat; így például a *novalis* (*novale, novellum*) kifejezés egyáltalán nem először felszántott földet jelent (vö. Kniezsa, SzJsz. I, 541), hanem már az ókorban is ugarföldet, vagyis harmadévenként pihentetett földet értettek rajta, amint erről még iskolai szótárakból is könnyen meggyőződést szerezhet az ember. — De a *parlag* szó eredeti jelentésének megítélésében magam is tévedtem, amikor a szónak nyelvünkben legelterjedtebb 'wüster Acker' jelentéséből indultam ki (vö. StudSlav. II, 104).

Ezek szerint a régi mezőgazdasági terminológia eredetére vonatkozólag csak úgy juthatunk el helytálló magyarázatokhoz, ha a gazdaságtörténet megállapításaiból indulunk ki. Mivel pedig a magyarság a Kárpát-medence szláv lakosságának példaadása nyomán tért át az állandóan letelepült földművesek életmódjára, nyilván a szlávok mezőgazdaságának ősi formáiból kell kiindulnunk, ha a nyelvünkben előforduló szláv eredetű agrotechnikai kifejezéseket helyesen akarjuk értelmezni.

4. A régi szlávok ősi szállásai részint erdős vidékekeken, részint mezőségen terültek el. Nyilvánvaló, hogy az erdős vidékeken más módon kellett és lehetett földművelést folytatni, mint a mezőségen. A két eljárás közül a mezőségi gazdálkodás módja látszik a régibbnek, sőt ez gyaníthatólag még az indoeurópai őskorba megy vissza. Ez a primitívebb módszer abból állt, hogy a szántónak feltört földet néhány, vagyis két-három évi használat után otthagyták, és máshol törték fel szántónak a talajt. Az eredetileg feltört föld újból való megmunkálásához pedig csak két-hét év, vagy esetleg évtizedek múltán tér-

PAIS DEZSÓ (MNy. LXI, 455—8) ugyanis rámutatott arra, hogy a magyar *Pamlény* helynév a nyugati szláv *Pomnén* személynév folytatása lehet. Egy ilyen végződés nélküli szlovák személynévből lett magyar helynév mindenestre jól beleillik a *Pamlény* környéki helynevek közé. Ez a sajnálatos balfogás azonban nem változtat azon, hogy a szlovákok a római — német vízimalmot a X. században már ismerték. Az pedig már eleve is valószínűtlen, hogy a magyarok csupán e szerkezet részeinek a nevét vették volna át a szlovákoktól, de már nem az egész szerkezet elnevezését is. — Vö. még: MIKESY SÁNDOR, *Pamlény*: MNy. LXII, 227; REUTER CAMILLO, *Pamlény*: malom . . : i. h. 228.

tek vissza. Ennél a módszernél a föld trágyázásáról természetesen szó sem volt, de ez nem is lett volna lehetséges, mert hisz a fátlan mezőségen tüzelőként csak az állatok megszáritott ürülékét (magyar *tőzeg*) használhatták fel. Gyér lakosságú vidéken egyébként ez a termelési módszer egészen megfelelőnek látszik, úgyhogy Dél-Oroszországban, Délnyugat-Szibériában napjainkig használatban maradt (vö. D. ZELEININ, Russische (ostslawische) Volkskunde. 1927. 9). Nagyon jellemzők e gazdálkodási eljárásra annak erre vonatkozó elnevezései az oroszoknál. Ezek: *perelőznaja* és *zaležnaja*. Az első szó jelentése 'áttételes', és nyilván összefügg *parlag* szavunk szláv előzményével, a *prělogъ* 'áttétel' szóval; a második kifejezés jelentése 'elfekvő, pihenő', és nyilván megfelel egy 1446-i magyarországi oklevél következő kitételének: „Vsque ad quasdam terras arabiles *Henyelew parlag* vocatas” (OkI Sz.). Ebből az adatból is nyilvánvaló, hogy a *parlag*-on nem valami okból műveletlenül hagyott föld ('wüster Acker': OkI Sz.), hanem egy tudatosan, vagyis egy bizonyos gazdálkodási rendszer keretében pihentetett földterület értendő. Ezek szerint a *parlag* szó egy a középkorban nagyon elterjedt gazdálkodási eljárás műszava volt. (Úgy látom, ilyen értelemben használta ezt a kifejezést BELÉNYESSY MÁRTA is „A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században” című tanulmányában: Ethn. 1955: 57—98.) Az ilyen pihentetett szántót („terra arabilis”) — amint ezt például egy 1420-i adat tanúsítja — legeltetésre használták fel; vö. „Ad quendam terram pascuam wlgō *parlag* vocatam” (OkI Sz.). — Ezek szerint a *parlag* szó nyelvünkben eredetileg nem a háromnyomásos gazdálkodás műszava volt, amint ezt KNIEZSA még feltette (vö.: MNy. XLVI, 113; SzI Jsz. I, 393), még ha egyes szláv nyelvekben a *prělogъ* szó a 'Brachfeld' jelentést is felvette.

A parlagos gazdálkodás módszere nálunk — az OkI Sz.-ban előkerülő adatok nagy számára való tekintettel is — a középkorban nagyon elterjedt lehetett. A lakosság számának növekedésével kapcsolatban azonban később általában a kiadósabb ugaros gazdálkodásnak adott helyet, amelyet az örök-szántós, vetésforgós gazdálkodás váltott fel; ez aztán a XIX. század folyamán már meglehetősen általánossá vált.

E változások során a *parlag* szó már könnyen felvehette a 'műveletlenül maradt föld' jelentést is, aminek eredeti régi elnevezése azonban *puszta* volt (1306.). Ez a szó szintén régi szláv jövevényszó nyelvünkben, mert még az *u > o*, *ū > u* hangváltozások előtt került a magyarba (vö.: KNIEZSA, SzI Jsz. I, 450 és NYK. LXVI, 61; Moór: NYK. LXVII, 39). — A *parlag* szó régiségéről általános elterjedésén kívül hangalakja is tanúskodik, amennyiben a szláv *prělogъ* szóalakból még a X. század folyamán honosodott meg eredeti jelentéséből következőleg is az Alföldön, tehát vagy a szlovákból, vagy a bolgárból való **prělogu > *pěřlogu > *pěřlog > porlog* (1265.) *> parlag* (1298.) fejlődéssel a magyarban (vö. Moór: NYK. LXVI, 53).

5. Hogy az alföldi bolgárok milyen módon művelték a földjeiket, azt a magyar szókinccs szláv elemei alapján nemigen lehet megállapítani. Őseink ugyanis a Felső-Tisza mellékén a szlovákok gazdálkodásával megismerkedvén, azt hamarosan át is vették, és mindenhová az országban már ennek a gazdálkodásnak szlovákos terminológiáját vitték magukkal. Gazdálkodásukat ezek után — úgy látszik — már csak a pannóniai szlovének befolyásolták jelentősebb mértékben a XI. század első felében (vö. Moór: StudSlav. II, 79—112).

Az alföldi bolgárok gyaníthatólag parlagos gazdálkodást folytattak, de a művelés alatt álló földjeiket — úgy látszik — a műveletlen területeken legelő

barmok kártevése ellen — vö. a délszláv eredetű *kár, kárba megy* 'tilosba megy az állat' kifejezést (Kniezsa, SzJsz. I, 253, NyK. LXV, 92) — kerítésfélével védelmezték, amelynek *porgolát* elnevezésére az első adat 1435-ből való (vö. HADROVICS: NytudÉrt. 50. sz. 40). Ezt a csupán egyes nyelvjárásokban még előforduló kifejezést HADROVICS — elterjedése alapján — óbolgár *pręgradъ* (vö. egyházi szláv *pręgradъ* 'saepes') alakból származtatta.¹ Ehhez csak azt kell megjegyeznünk, hogy e szóalaknak a bolgárból való származására a zöngétlen szóvég is utal, mert a bolgárban a zöngés szóvégek elzöngétlenedése már régi jelenség, bár az nem valószínű, hogy ez a jelenség a szóvégi jer-hangok megléte korában, vagyis már a X. században is meglétt volna. A *porgolát* szóalak mindenestre egy nyelvi rétegbe tartozik a szintén bolgár eredetűnek tekinthető *szavat-os* (1239.) szavunkkal, amelynek előzménye déli-szláv *szvodъ* volt (vö. Kniezsa, SzJsz. I, 493). — Egyébként a felteendő alakfejlődés a *porgolát* szó esetében körülbelül megfelel a szláv *črěslo* > magyar *csoroszlya*, szláv *črěda* > magyar *csorda* szavaink esetében megállapítható alakfejlődésnek (vö. Moór: NyK. LXVI, 53).

Amennyiben a *porgolát* szó fenti magyarázata helytálló, ennek a szónak a magyar nép- és településtörténet szempontjából is bizonyos jelentősége van. Abból a körülményből tudniillik, hogy a *porgolát* szó sem a dunántúli, sem a székely népnyelvben nem használatos, sőt — úgy látszik — a múltban sem volt az, arra lehet következtetni, hogy az Alföld, illetőleg Kelet-Magyarország bolgárok lakta vidékeinek a már földművelést folytató magyarok által való megszállása a Dunántúl erdős vidékeinek megszállása után, vagyis legkorábban 1000 körül következhetett csak be. Ennek a talán különösnek tetsző jelenségnek az a magyarázata, hogy az az aszályos időszak, amely Kelet-Európában a besenyőket és a magyarokat mozgásba hozta, Közép-Európára is kiterjedt, úgyhogy ennek következtében az Alföld közepén elterülő korábbi füves mezőség (vagyis a Hortobágy, a Jászság, Nagy- és Kiskunság, valamint a Mezőföld) évi 200—250 miliméteres csapadékkal rendelkező félsivataggá alakult át, amelyet őseink elkerültek, úgyhogy előbb szállták meg nyugaton a Bécsi-medencét meg a Morva-mezőt, mint az alföldi félsivatagon túl a Dél-Alföldet bolgár-szláv lakosságával.

6. A parlagos gazdálkodás módszerével erdős vidéken természetesen nem lehetett volna a földet művelni; pedig a szlávok legnagyobb része eredetileg erdős vidékek lakója volt. Ilyen vidékeken a szlávok erdőirtással, illetőleg égetéssel módszerrel művelték a földet. Ez azt jelenti, hogy az egyik évben a szükségelt területen kiirtották az erdőt, a következő évben pedig a kiszáradt faanyagot felégették, a hamut szétteregték az irtásföld megtrágyázása céljából, majd kapával, kezdetleges ágekével a talajt kissé megkaparva elvetettek (a törzsököket és gyökereket persze bennhagyták a földben), és addig művelték tovább az ilyen irtásterületet, míg a talaj teljesen ki nem merült; aztán az addig művelt területet feladva az erdő más részén kezdték el az irtást. — Ez a gazdálkodási eljárás a legtávolabbi Oroszországban maradt meg, mert az erdők mélyén rejtőző és folyton változtatott irtásföldek voltak még leginkább megkímélve a portyázó nomádok fosztogatásaitól.

Ezeknek az irtásos égetéssel nyert szántóknak a neve nyugati szláv nyelvekben a *gorěti* 'ég, éget' igehez tartozó *u-gor* szóalak volt, a déli szláv nyelvek-

¹ A mai bolgár nyelvben csak a nőnemű *pregrada* szóalak van meg 'elkerített hely' jelentésben.

ben a fenti ige gyakorítójához tartozó *u-gār* (vö. BERNEKER, SIETWb. I, 294, 334). — Több esetben az ilyen égetéses irtások közelében faluk is keletkeztek, amelyek az ilyen módon való létrejöttük emlékét az ilyenféle nevekben, mint *Požar(nica)*, *Požega* stb. őrizték meg. Ezeket a neveket tudniillik a *žar-*, illetőleg *žeg-* 'ég' igékből képezték (vö. MIKLOSICH, ON. aus Appell. Nr. 479., 480.). Ilyenféle helynév több is akad a régi Kelet-Magyarország, a Bánság és Szlavónia területén (vö. MOÓR: ZONF. VI, 35), továbbá KNEZSÁTÓL szerzett tudomásom szerint több ilyen jellegű helynév van a kaj-horvát területen és Szlovéniában is. Ellenben ilyen jellegű helynevek után hiába kereskedünk Dunántúlon és az egykori Felvidéken, illetve szlovák területről egyetlen ilyen helynevet tudott KNEZSA említeni: a *Požehy* tanya (!) nevét Turóc megyéből. Pedig az egykori Felvidék tele van különféle, az erdőirtásra vonatkozó szlovák, magyar és német származású helynevekkel. Ilyenek: az irtásra (*trébiti*) vonatkozó régebbi magyar *Terebes* (< szlovák *Trébiš*) helynevek, majd a gyakoribb szlovák *Poruba*, *Porubka* helynevek, amelyekhez a magyar *-vágás*, illetőleg német *-hau* végződésű helynevek csatlakoznak.

7. Az Alföldön ilyen jellegű helynevek a fahiány, illetőleg az alföldi erdők ritkasága miatt nem is lehetnének. Ellenben kérdeznünk kell, milyen gazdálkodást folytathattak a magyar honfoglalás korában a Dunántúl szlovén és a Felvidék szlovák lakosai, ha erdős területeiken parlagos gazdálkodást folytatni nem lehetett, égetéses gazdálkodást pedig — úgy látszik — egyáltalán nem, vagy pedig csak elvétve folytattak, aminthogy őseink az utóbbi gazdálkodási módszert a földművelésre áttérve sehol sem vették át a szlávoktól.

A lehetőségeket számba véve arra a megállapításra kell jutnunk, hogy a Dunántúl és Felvidék szláv lakosai a magyar honfoglalás korában már úgynevezett háromnyomásos vagy ugaros gazdálkodást folytathattak. Ez a gazdálkodási mód abból állott, hogy egy közösség (falu vagy uradalom) által művelt területet három nagyjából egyforma részre osztva, az egyik részben téli gabonát, a másikon tavaszi veteményeket termeltek, az *ugar*-nak nevezett harmadik részt pedig műveletlenül hagyták. Ez a módszer főként abban különbözött tehát a parlagos gazdálkodástól, hogy a művelés alatt álló területnek csak harmadrészét, de rendszeresen három évenként pihentették, amely idő alatt a pihentetett rész trágyázásáról is gondoskodtak. Az állatok rendszeres istállózása után nyilván úgy, hogy kifuvarozták a pihentetett területre az istállótrágyát.

Az állatok istállózásának kezdetét az jelentette, hogy a téli szálláson létesített *szín*-ekben télen *jászol*-ból takarmányozták az állatokat, aminek következtében a színekben és a színek körül felhalmozódhatott az állati ürülék, amit aztán tavasszal kifuvarozhattak a műveletlenül hagyott szántókra. *Szín* és *jászol* szavaink mindenesetre szlovák származásúak nyelvünkben (vö. MOÓR: NYK. LXVI, 45).

De volt az ugarföldek trágyázásának egy egyszerűbb módja is, amely eljárás — úgy látszik — az összes, a Kárpát-medence környékén élő népeknél gyakorlatban volt. Ez pedig abból állott, hogy az ugar legeltetése során időről időre mindig arrébb helyezték a cserényeket; így volt ez a magyaroknál (vö. BELÉNYESSY: Ethn. 1954: 312—5), románoknál (vö. GUNDA: FöldrKözl. 1941: 243), montenegróiaknál (vö. SCHRADER—NEHRING, Reallex.² I, 208). A szlovákokra vonatkozólag pedig KNEZSA említette gyermekkori emlékei alapján, hogy az árvai szlovákok az ugaron legelő barnot a delelés után mindig egy darabbal tovább szokták terelni.

8. Az ugaros gazdálkodási eljárás a római műveltséggel terjedt el Európában. Nagyon korán eljutott a németekhez, akiktől azt a nyugati szláv népek is átvették. Náluk a három évenként pihentetett területrésze az égetéses irtás-gazdálkodás *ugor* elnevezését ruházták át. Ezek szerint *ugar* szavunk csak szlovák származású lehet, amit már KNIEZSA is valószínűnek mondott (vö. SzlJsz. I, 541). Tekintettel a szlovák *h*-nak (*uhor*) a magyarban *g*-vel való képviselőre, nyilván már a X. század első felében került ez a szó nyelvünkbe, de a szókezdő *u*-nak *u*-val való képviselője alapján az is felteendő, hogy a szókezdő *u* ebben a szóban a szlovákban eredetileg hosszú volt, mert hisz máskülönben a magyarban *o* fejlődött volna belőle. És hogy ez a közvetítő szlovák nyelvi alakra vonatkozólag feltehető, azt a cseh és ukrán *ú-hor* szóalak is tanúsíthatja (vö. BERNEKER, SlEtWb. I, 334). Ezek szerint e szóra vonatkozólag szlovák *ūgor > magyar *uugoru > *ūgor* > *ugar* alakfejlődés teendő fel (vö. MOÓR: NyK. LXVII, 37).

Az *ugar* szóra a legrégebbi adat a magyar emlékekben 1291-ből való (vö. KNIEZSA, SzlJsz. I, 541). Hogy pedig *ugar*-on már a legrégebbi időkben azt a földterületet értették, amelyet a háromnyomásos gazdálkodási rendszerben három évenként műveletlenül hagytak, az világosan kitűnik egy e szóra vonatkozó 1358-i okleveles adatból, amely szerint „Viginti quattuor iugera terrarum, videlicet octo (!) in ea parte, in qua in vere aratura . . . inciperet exerceri, et alia octo (!) in illa parte in qua in estate pro n o v e l l o vulgariter *ugar* araturas faciunt” (OkISz.). Azok a határrészek, amelyeket ebben az oklevélben „pars” megjelöléssel említenek, másutt *calcatura* néven szerepelnek, magyar *nyomás* elnevezésükkel együtt. A *calcatura* a *calco* 'tapos, rálép' ige származéka. Nyilván a *nyomás* eredeti jelentése ebben a gazdasági rendszerben 'taposás, rálépés' lehetett. Hogy honnan került a *nyomás* szó határrészen elnevezéseként nyelvünkbe, nem tudjuk; esetleg egy szlovák kifejezés tükörszava. Sajnos azonban szláv nyelveknek ide vonatkozó kifejezéseit nem ismerem.

9. Nemcsak a háromnyomásos vagy háromfordulós gazdálkodás terjedt el a római kultúra révén Európában, hanem vele együtt a lemezes, csoroszlyás, fordítós — mondhatnám — igazi eke is. Ezért már eleve is valószínűnek mondható, hogy ez az eke is a szlovákok révén honosodott meg még a X. század első felében a magyarság körében. — Feltűnő azonban, hogy őseink ennek a szerkezetnek germán-szláv *plugz* elnevezését nem vették át, hanem átruházták rá a javított török ágekének *eke* elnevezését, bár a szlávok *plugz*-ja egyáltalán nem hasonlított a törökök *eké*-jéhez. A honfoglaláskori magyaroknak ezek szerint törökös ekeszerszámuk egyáltalán nem lehetett, hanem ezen a néven ők egyszerűen a föld megmunkálására alkalmas eszközt értették. De — úgy látszik — a Kárpát-medence szlávjai is a föld megmunkálására már csak egy *plugz* elnevezésű szerszámot használtak. Az égetéses gazdálkodásban ez az eketípus mindenesetre nem volt használható, mert hisz a földben maradt gyökerek és törzsökök felett mindig meg kellett emelni az ekét; ezért ennél a gazdálkodásnál csak különféle típusú könnyű ágeket (orosz *ralo*, *socha*) használtak. A parlagos gazdálkodásban pedig a fordítós eke nemcsak használható volt, hanem a mező első feltörésénél a több pár ökor által vontatott nehéz eke használata egyenesen előnyös lehetett.

Az az *eke*, melyet őseink török jobbágyaik révén Kelet-Európában megismertek, olyanféle javított ágeke lehetett, amilyen még a közelmúltban a kirgizek és a szártok ekéje volt (vö. F. v. SCHWARZ, Turkestan 329); ennél

tudniillik az ekefő vaspapuccsal volt ellátva. Ellenben az aligha lehet kétséges, hogy a szlovákok mind a háromnyomásos, mind a parlagos gazdálkodás elterjedési területén mindenütt már a valódi fordítós ekét használták. Őseink az említett gazdálkodási módszerek átvételével ezt a szerszámot is átvették, nyilván a szlovákoktól. Ez eléggé határozottan kitűnik az eszköz terminológiájából is, ha abból a meglehetősen szükségszerű feltevésből indulunk ki, hogy ez a terminológia egyetlen szláv nyelvből származott. E terminológia két szava, úgymint a *gerendely* 'az ekét az eketaligával összekötő rúd', valamint a *pating* 'az ekének a taligával való összekötésére szolgáló gúzs, szíj, lánc' (vö. KNIEZSA, SzlJsz. I, 192, 402) a nasalizált vocalisból származó nasalis alapján mindenesetre X. századi átvételnek tekintendő. Ez pedig már eleve is azt jelenti, hogy e szavak vagy a szlovákból, vagy a bolgárból származtak, mert őseink a X. század folyamán más szláv néppel közelebbi kapcsolatban nem állottak. A *pating*-ra vonatkozólag kizárólagosan a szlovákból való származás már csak azért is felteendő, mert a bolgárban ennek a szónak a megfelelője nincsen is meg. — A *lemes* (BesztSzj.) > *lemez* 'ekevas' szó megfelelője megvan ugyan a szlovákon kívül a bolgárban is (vö. KNIEZSA, SzlJsz. 311), ez a szó mégis a legnagyobb valószínűség szerint a szlovákból származott. Kétségtelenül szlovák jövevényszó ugyanis az ekevas kiegészítő szerszámának *ösztoke* elnevezése (vö. KNIEZSA, SzlJsz. I, 367). Ezzel a szerszámmal szokták az ekevasat a sártól megtisztítani, no meg esetleg az ökröket is ösztökélni. Nem valószínű tehát, hogy a szükséges kiegészítő szerszám neve más nyelvből származott volna.

Ezek után az sem lehet azonban kétséges, hogy a *csoroszlya* szó — a fordítós ekének a földet hasító késszerű alkotórészének a neve — szintén a szlovákból való átvételnek tekintendő, pedig alaki és jelentési szempontból származhatnék a bolgárból is (vö. KNIEZSA, SzlJsz. I, 143).¹ — Az eke alkotórészei között megemlíthetjük még egy lánc tartó szegnek *kakatszég* elnevezését is. Ez az elnevezés csakis egy olyan szláv nyelvből származhatott, amelyben a *kokot* szó nemcsak 'kakas', hanem 'penis' értelemben is használatos. Ilyen nyelv — ötven évvel ezelőtt egy tréfás népi szólásból Aszódon szerzett tudomásom szerint — mindenesetre a szlovák, bár jelenleg ez a szó a szlovákban mint ekealkatrész elnevezése talán nincsen is meg, de megvan továbbképzett alakban (*kokotek*) a morvában (vö. KNIEZSA, SzlJsz. I, 240). Nevezetes mármost az is, hogy ennek a semmis tárgynak szlovák származású elnevezése nemcsak a dunántúli nyelvjárásokban van meg, hanem a székelyben is (!), de megvannak a székelyben a fordítós eke alkotórészeinek szlovákból származó elnevezései közül KNIEZSA egybeállításai szerint még a *gerendely*, a *pating* és az *ösztoke* is. Ez tehát azt tanúsítja, hogy a székelyek ősei, akik az Alföldről a Dunántúlra, majd onnan Erdélybe költöztek, nemcsak az állatok téli takarmányozását (vö. MOÓR: StudSlav. II, 58—64), valamint a kenderfeldolgozás javított módszerét (vö. MOÓR: MNy. LXI, 143) ismerték meg az egykoron a közelükben lakó szlovákok révén, hanem a fordítós igazi ekét is, és tőlük tanulták el nyilván az ugaros gazdálkodást is. — Meg kell még jegyezni, hogy a fordítós ekét a szlovákoknál valószínűleg egy külön kézműves gyártotta. Ennek a neve

¹ Ennél a származtatásnál azonban szabálytalannak tekintendő a felteendő szláv *črešlo* > magyar *csoroszlya* fejlődés (vö. KNIEZSA: NyK. LXV, 89); ez azonban a szláv *prélogb* > magyar *parlag* fejlődéshez hasonlóan a magyarban következett be (vö. MOÓR: NyK. LXVI, 53).

plugarb lehetett, amely elnevezés a Szabolcs megyei *Polgár* (VárReg.: *Pulgar*) és a Fehér megyei *Polgárdi* nevében helynévként — úgy látszik — ránk is maradt.

10. Ezek után néhány szót kell még ejtenünk a fordítós eke egy nevezetes pótalkatrészének és a vele való szántás egy kiegészítő eszközének szláv származású elnevezéséről.

Ez a pótalkatrész a *tézsola* nevű toldalékrúd, amelyből annyira volt szükség, ahány pár ökröt fogtak az eke elé. Már eleve is valószínű, hogy ez az elnevezés ugyanabból a nyelvből származik, mint az eke többi alkatrészének elnevezései, vagyis a szlovákból, még ha ennek a származtatásnak látszólag hangtani nehézségei vannak is. De már csak azért is erre a származtatásra kell szavunk esetében gondolnunk, mert a magyar szó azonos jelentésű megfelelői csakis a nyugati szláv nyelvekben, úgymint a szlovákban, a csehben és a lengyelben vannak meg (vö. KNEZSA, SzlJsz. I, 522). KNEZSA ennek ellenére egy feltett délszláv *težalo szóalak XI. századi denasalizált *težalo alakjából származtatta szavunkat, mégpedig azért, mert szláv ősalakként szavunkra vonatkozólag *težadlo szóalak teendő fel. Márpedig szerinte a nyugati szláv nyelvekben megmaradt szóbeljeji *dl* hangkapcsolatnak a magyarban *ll* felelne meg. Ezt a feltevést azonban a szlovák származásának tekintendő *mocsolya*, valamint *motóla* ~ *motolla* szóalakokra való tekintettel (vö. MOÓR: MNy. LXI, 144, 149) úgy kell módosítanunk, hogy a szlovák *dl* hangkapcsolatnak a magyarban *ll* is felelhet meg. GYARMATHINál (Vocabularium 101) csakugyan van egy *tézsollja* szóalak, csakhoz ez nála gyaníthatólag feltett szóalak, amennyiben ő az ilyeneket még nem különböztette meg csillaggal a ténylegesen meglévő szóalakoktól. Az nyilvánvaló, hogy szavunk csakis egy denasalizált szlovák szóalak átvételéből származhat. Ez azonban nem jelentheti még azt, hogy szavunk nem tartozhatnék régi szlovák jövevényszavainknak ugyanabba a X. századi rétegébe, mint a fent tárgyalt *gerendely* és *patíng* szavaink, vagy amint mindjárt látni fogjuk, *iga* szavunk. Tudjuk ugyanis, hogy a denasalizatio a szláv nyelvekben sziszegő hangok előtt általában korábban következett be, mint más hangtani helyzetekben, de kivált így lehetett ez *pereszlen*, *guzsaly*, *szuszék* és *retesz* szavaink tanúsága szerint a szlovákban (vö. MOÓR: MNy. LXI, 148, 468). Meg kell még jegyezmem, hogy szavunkra vonatkozólag denasalizált XI. századi délszláv származású előzményként csak valami dunántúli szlovén szóalak jöhetne szóba, mert hisz a denasalizatio a bolgárban később következett be, mint más szláv nyelvekben. Szavunknak a szlovénból való származása esetében különben is érthetetlen volna, hogy miként terjedhetett volna el ez az állítólagos dunántúli szlovén jövevényszó az egész magyar nyelvterületen, amikor pedig ősaink ezt a tárgyat az igával együtt a X. század folyamán már mindenképpen megismerték. — Ez a példa is azt tanúsítja, hogy akár mennyire nagy jelentőségű követelmény is szláv jövevényszavaink származásának közelebbi megállapításánál a formalisztikus szempontok figyelembevételé, ezek önmagukban annyira döntő érvnek mégsem tekinthetők, mint azt korábban általában gondoltuk.

A fordítós ekével való szántásnak nevezetes kiegészítő eszköze volt a *borona*, mert hisz a primitív vagy javított ágekével a földet csak egy kissé megkaparták, úgyhogy boronálásra nem volt szükség. Bár a szláv *brána* szóalakból származott *borona*, *barána* szavunk (vö. MOÓR: NyK. LXVI, 48) közömbös jellegű, a szó nyilván ugyanabból a nyelvből való átvétel révén honosodott meg a magyarban, mint a földmégmunkáló főszköz, vagyis a fordítós eke alko-

tórészeinek elnevezései, vagyis a szlovákból, amit egyébként ennek a szónak a magyar nyelvterületen való általános elterjedése is valószínűvé tesz.

11. A szántást ökrökkel szokták végezni; így tehát ahhoz a szóegyütteshez, amelyhez a fordítós eke részeinek szláv, vagyis szlovák származású elnevezései tartoznak, tulajdonképp az ökörszerszám elnevezését is hozzá kell számítanunk. Mindenesetre jellemző, hogy bár a törököktől átvettük az *eke* és *ökör* szavakat, a törökök gerendaszerű ökörszerszámának elnevezését már nem vették át ősaink; bizonyára azért nem, mert a szántással maguk nem vesződtek, hanem azt teljesen rábízták török jobbágyaikra. Ellenben a Kárpát-medence szláv lakóitól már kétféle ökörszerszámnak az elnevezését is átvettük; nyilván azért, mert ezeket a Kárpát-medencében ősaink már sajátkezűleg voltak kénytelenek a szántásnál igénybe venni. Ennek a kétféle ökörszerszámnak a neve *iga* és *járom* volt. Eredetileg különböztek egymástól, amennyiben az *igánál* az állat nyaka két vízszintes irányú faalkatrész közé be volt szorítva, a *járomnál* pedig az állat nyakát egy görbített farész oldalról csak kívülről fogta be; ez utóbbi ökörszerszám-féleség nálunk az utóbbi időkben már nem volt használatban.

Az *iga* szó (XIV. század) származásáról KNEI ZSA a SzlJsz.-ban még úgy nyilatkozott, hogy „közelebbi forrása nem állapítható meg” (I, 220). Ám én az általam alkalmazott származtatási elvekre való tekintettel szlovák származásúnak vélemeztem (vö. StudSlav. II, 68). Ezt a felfogásomat KNEI ZSÁNAK a magánhangzók kvantítására vonatkozó tanulmányai ismét igazolták (vö. NyK. LXVI, 63). Az *iga* nyilván egy nyelvi rétegbe tartozik az *ugar* szóval: nemcsak a szlovák *h*-nak felel meg ezekben a szavakban nyelvünkben *g*, jeléül annak, hogy ez a két szó még körülbelül 950 előtt honosodott meg nyelvünkben,¹ hanem ezenkívül a magyar szókezdő *i* és *u* alapján felteendő hosszú hangoknak ma már rövid hang felel meg ezekben a szavakban a szlovákban is. Mivel pedig a fordítós eke mindenütt megvan, ahol ugaros gazdálkodást folytattak vagy folytatnak, a fordítós eke a hozzá tartozó ökörszerszámmal együtt nyilván egy időben és egy helyütt honosodott meg népünknel.

A *járom* szóról (XV. sz.) biztosan csak annyit állíthatunk, hogy délszláv származású, talán inkább szlovén, mint bolgár származású; a bolgárban a többeli magánhangzó a megfelelő szóban ma rövid ugyan, amiből azonban még nem következik szükségszerűleg, hogy már a X. században is rövid lett volna.

12. Az előadottak szerint a Kárpát-medence szláv lakossága a magyar honfoglalás korában — amint kifejtettük — a földművelés terén kétféle gazdálkodást folytatott: primitívebb parlagos gazdálkodást feltehetően főleg az Alföldön és római eredetű háromnyomásos vagy ugaros gazdálkodást főleg az Alföld szegélyterületein és feltehetőleg a Dunántúlon is.

A parlagos gazdálkodást ősaink már Kelet-Európából ismerhették, mert török jobbágyaik semmi esetre sem gazdálkodtak más módon. Abból a körülményből azonban, hogy ennek a már ismert eljárásnak elnevezését ősaink mégis szlávoktól vették át, szintén arra következtethetünk, hogy személyes munkateljesítményekkel ezt a módszert csak a Kárpát-medencébe való behatolásuk után kezdték el gyakorolni. Valószínűnek látszik, hogy ősaink mind a parlagos, mind az ugaros gazdálkodást már a X. század első felében a Felső-Tisza mellékének szlovákjaitól vették át. Mindenesetre az ő révükön ismerkedtek meg a

¹ 950 után tudniillik a szlovákban *γ* lett volna a korábbi *g* helyén, amely hang szó belsejében és szó végén nem hiányzott az ómagyarból sem, de folytatása sohasem *g*.

talaj megmunkálásához szükségelt fejlettebb munkaeszközökkel is. Mivel pedig az ugaros művelésnél a talaj rendszeres trágyázásáról is gondoskodni kellett, nyilvánvaló, hogy az ugaros gazdálkodás terméseredményei felülmúlták a parlagos gazdálkodás terméseredményeit; éppen ezért a lakosság szaporodtával az ugaros gazdálkodás lassankint általánosan elterjedt az Alföldön is, úgyhogy a XV—XVI. században a *parlag* szót már mindinkább 'műveletlenül hagyott föld, kiváltképp szőlőföld' jelentésben kezdték el használni, úgyhogy az utóbbi jelentésben ez a szó *párlog* alakban a szerb-horvátban és a bolgárban is gyökeret vert (vö. SzlJsz. I, 393).

Az ugaros gazdálkodás elterjedését előmozdíthatta az állatok istállózásának mind általánosabb elterjedése, mert a felhalmozódott állati ürüléket a legalkalmasabb módon mégis csak a földek trágyázására használhatták fel, azután pedig esetleg — BELÉNYESSY MÁRTA gyanítása szerint — az egyéni földbirtok mind általánosabb elterjedése.

13. Azok a szláv származású szóegyüttesek, amelyek nyelvünkben új tárgyakra vagy technikákra vonatkoznak, a nyelvészeti érdeken túlmenően művelődés- és néptörténeti, sőt településtörténeti szempontból is rendkívül nagy jelentőségűek lehetnek, mind pozitív, mind negatív irányban. Abból a körülményből például, hogy a téli takarmányozásra vonatkozó szókészlet nyelvünkben szlovák származású (vö. MOÓR: StudSlav. II, 58—64), nemcsak az következik, hogy őseink valahol a Felső-Tisza mellékén ismerkedtek meg először ezzel a csupán földművesek állattartásában szokásos gazdasági gyakorlattal, hanem az is, hogy ők korábban Kelet-Európa mezőségein állataikat télen nomádokhoz hasonlóan nem takarmányozták, nyilván azért nem, mert maguk is — nomádok voltak.

Mindezt nagyon jól kiegészíti mindaz, amit a talaj megmunkálására vonatkozólag fentebb előadtunk. Mindezzel is csak akkor ismerkedtek meg őseink a szlovák *szomszéd* révén alaposabban, amikor a Kárpát-medencében már maguk is kénytelenek voltak kezükbe fogni az eke szarvát. Ily módon csak a Kárpát-medencében ismerhették fel, hogy török jobbágyaik Kelet-Európában egykor szintén parlagos gazdálkodást folytattak, mint a szlovákok példaadása nyomán most önmaguk is. — Azt is tudták eleink nagyjából, hogy mi módon lehet gabonamagvakra szert tenni; így tudták, hogy mi az aratás, mi a szórás, de már a szóráshoz szükségelt szerszámok nevével, vagyis a *lapát*-tal, a *villá*-val, a *gereblyé*-vel csak akkor ismerkedtek meg, amikor ezeket a szerszámokat már maguk is kénytelenek voltak kezükbe fogni. — Eredetileg eleinket — úgy látszik — csak a maghozam érdekelte, amihez a procedúra végén *seprés*-sel lehetett hozzájutni (ami már megint török jövevényszó nyelvünkben). Hogy azonban a gabonatisztítás műveletét miként kell elvégezni, azt csak a Kárpát-medencében tanulták ki őseink, amikor is a sajátmaguk által termelt gabonát már sajátkezűleg maguk voltak kénytelenek megtisztítani a *polyvá*-tól, ami megint régi szláv jövevényszó nyelvünkben.

14. Mindenesetre feltűnő, hogy a 896-ban a Kárpát-medencébe beköltözött magyarok egy része az *ugar* és *iga* szavak tanúsága szerint — amint fentebb már behatóbban is kifejtettük — már a X. század első felében volt kénytelen a szlovák szomszédok példájára, nyilván még valahol a Felső-Tisza mellékén, az előző nomád korszak nem-dolgozós állapotát feladni és az eke szarvát megragadva a földműveléssel járó kétékezi munkákat vállalni. Ennek más oka aligha lehetett, mint hogy a hosszú vándorút nehézségei következtében —

különösen a Dnyeperen és a Kárpátokon való átkelésre gondolok — őseink közül sokan gazdaságilag leromlott állapotban, vagyis megfogyatkozott állapotállománnyal érkeztek a Kárpát-medencébe. Az ilyen kárt szenvedett nomád magyarok egy része a külső országokba irányuló rablóportyák útján próbálkozhatott az elszenvedett veszteségeikért kárpótlást szerezni, mert bizony mindig a nyomorúság volt a nomádok rablóportyáinak a motorja, nem pedig valami kamaszos kalandvágy vagy pedig a „katonai szellem”, ahogy romantikus képzelettel megáldott tudósok a kalandozásokként tisztelt rablóportyákat magyarázni szokták. Persze a rablóportya sem volt mindig sikeres; hazatérve az ilyen nem sikeres „kalandozó” magyar nem tehetett egyebet, mint hogy bérért például a „nagyúr” szolgálatába szegődött, vagy pedig, ha annál nem volt reá szükség, megragadta az eke szarvát. De meg lehettek egyébként közöttük olyan kevésbé vállalkozó szellemű — talán korosabb — egyének is, akik az állatállományukban elszenvedett veszteségeiket számba véve rögtön az eke szarvához nyúltak, hogy segítsenek magukon és családjukon.

15. Azok a magyarok, akik a szlovákoktól már a X. század első felében átvették a háromnyomásos gazdálkodást, ezzel egy időben tőlük valószínűleg az állatok paraszti téli takarmányozásának a gyakorlatát is átvették. Meg kell jegyezni, hogy az állatok téli takarmányozásának a feltétele mindenütt a meglehetősen intenzív módon folytatott földművelés volt, mert hisz ahhoz a nyári szénagyűjtés sohasem szokott elegendő alapot szolgáltatni, hanem azt mindig szükséges volt takarmánynövények termelésével is kiegészíteni. A honfoglaláskori szlávok termeltek is már takarmánynövényféléket, úgymint zabot (vö. R. szláv—magyar *asz(t)*; vö. KNEZSA, SzlJsz. I, 63), *lednek*-et (vö. StudSlav. II, 62), *répá*-t, *círok*-ot.

Szénatermelésre a honfoglaláskori szlávoknál is elsősorban a folyók mentén található rétek szolgáltak. Az Alföld szegélyterületein pedig a szlovákok erdőirtással mesterségesen is létesítettek kaszálókat. Az ilyen erdőritkítással nyert kaszálókat, legelőket a régi szlovákok *láz* néven ismerték (vö. KNEZSA, SzJsz. I, 307, NyK. LXV, 91). Ez a szó 'ritka erdő, legelő, kaszáló' jelentésben a magyarban is meghonosodott, mégpedig már a X. században, mert ezt a szlovák szót a magyarok magukkal hozták a Dunántúlra, ahol a Veszprém megyei *Lázi* helynévben ('láz-hoz tartozó') már 1083—1095-ben említve van, aminthogy ez a szó körülbelül az egész magyar nyelvterületen el van terjedve.

Hogy őseink a fejszével való erdőirtást már a X. században megismerték, azt különösen a megőrzött nasalis tanúsítja *rombol* igénkben (< szl. *robiti*), amelynek eredeti jelentése 'dissecare; vág' volt (vö. KNEZSA, SzlJsz. I, 731). A szó megfelelője a szlovákban ma nincsen ugyan meg, de egykor azért meglehetett, mert a csehben ma is megvan 'hacken, schlagen' jelentésben. Feltehető tehát, hogy ez a szó a *láz* szóval tartozik egy nyelvi rétegbe.

Az állatok téli takarmányozásával és a földművelésnek gazdasági életükbe való bevezetésével valószínűleg nagyjában egy időben vették át őseink a szlovákoktól vagy szlovák nyelvű avaroktól a kenderrost feldolgozásának előrehaladottabb technikáját is (vö. MNy. LXI, 142—52).

16. Az előzőkben több példán is láttuk, hogy nemcsak annak van jelentősége a magyarság gazdaságtörténetének szempontjából, hogy bizonyos tárgyi csoportokra, illetőleg fogalomkörökre vonatkozólag bizonyos török jövevényszavak vannak nyelvünkben, hanem annak is, hogy ugyanezen fogalomkörök-

ben a török jövevényszavak tekintetében nevezetesebb szóhiányok is állapíthatók meg. — Ez természetesen szláv jövevényszavaink fogalomköreire vonatkozólag is érvényes. Így például rendkívül feltűnő, hogy amíg őseink a földművelés és állattenyésztés magasabb rendű formáját már a X. század első felében átvették a szlovákoktól, addig a gabonamagvaknak az emberi táplálkozás céljára való előrehaladottabb elkészítési módját nem vették át tőlük, mert hisz a kenyérbélesztéssel *pest*, *pemet*, *tészta* és *kovász* szavaink tanúsága szerint feltehetőleg csak valamivel későbbben, a bolgárok révén ismerkedtek meg (vö. MOÓR: NyK. LXVI, 44). — Ennek különösnek látszó jelenségnek az oka nyilván egyrészt az emberi természetnek az új ételféleségekkel szemben tanúsított konzervatíviságában keresendő (például valami tengeri herkentyűt, csigát, békát legtöbbször bajos volna megetetni), másrészt talán abban a körülményben, hogy az első időkben még nem nagy számban akadhattak szlovák származású feleségek a magyar családokban, akik a kenyeret az étkezésbe bevezették volna. A kenyérnek kásaevő eleink eleinte bizonyára a kemény héját kifogásolták, de meg talán a régiek kenyérének savanykás íze sem volt ínyükre való. Nem lehetetlen azonban az sem, hogy azok a szlovák nyelvű földművesek, akikkel őseink a Felső-Tisza mellékén érintkezésbe kerültek, zömükben tulajdonképpen elszlávosodott és elparasztosodott nomád avarok utódai voltak, akik az étkezés terén esetleg még mindig ragaszkodtak nomád őseik szokásaihoz. — Akármint történt is az, hogy a magyar férfiak közül sokan, amikor a szükség, vagyis állatállományuknak a vándorút folyamán bekövetkezett megfogyatkozása rákényszerítette őket a földművelésre, a közelükben élő szlovák nyelvű földművesek példája nyomán rátértek ugyan a gabonafélék termelésére, azonban feleségeik a betermelt gabonát eleinte nyilván a régi nomádos módon használták fel táplálkozás céljára, vagyis nem kenyeret sütöttek, hanem kását főztek a megdarált szemekből. Nyilván így volt ez a közmagyaroknál. Ellenben az előkelőknél egy kissé másképp lehetett a dolog. Ezek ugyanis — úgy látszik — korán összeházasodtak (vö. bolgár—magyar *mostoha*) nomád népek szokása szerint a bolgárság meghódolt vezető rétegével, mert hisz nem lehet kétséges, hogy a magyar honfoglalás előtt az egész Alföld a bolgárok uralma alatt állott, akik a bajorok szövetségében a magyar honfoglalás előtti időkben még a morvák ellen is hadakoztak. A magyar és bolgár vezető rétegek kapcsolatára pedig az olyan, a magasabb életformára vonatkozó bolgár származású jövevényszavainkból következtethetünk, mint *palota*, *terem*, *pitvar*, *eszterháj*, *udvar*, *pad*, *nadrág*, *szoknya*, *palást* stb., amint mindezt másutt majd talán még alkalmam lesz behatóbban is kifejteni. Úgy látszik tehát, hogy a magyarság előkelőbb rétegénél honosodott meg először a bolgár—magyar *pest* néven emlegetett kemencében sült kenyér, és onnan terjedhetett el valamikor a X. század közepe után új úri ételként az addig kásaevő, vagyis a nomádos életformához legalább az étkezés tekintetében még ragaszkodó magyarság körében is. Azután pedig lassankint a közmagyarok is felismerhették a kenyérnek azt az előnyét, hogy a kásával szemben bizonyos fokig tartósított ételnek tekinthető, amely nagyon jól egészítette ki az addig is ismert tartósított élelmiszereket, úgymint a túrot, sajtot és az újabban megismerteket, mint a zsírt, a füstölt szalonnát és a kolbászt.

17. A fenti gondolatmenetet nagy mértékben támogatja az a körülmény, hogy az étkezési idők elnevezései, mint *ebéd*, *uzsonna*, *vacsora* nyelvünkben — úgy látszik — szintén bolgár származásúak, csupán a bizonyos vidékeken használatos *lóránt* 'uzsonna' származik a szlovákból, a *fölöstököm* pedig a német-

ből. Ehhez csak azt kell tudnunk, hogy az étkezések nomád népeknél nincsenek időpontokhoz kötve; ők tudniillik akkor szoktak enni, amikor megehülnek. Az étkezési időkre vonatkozó ősi szavak hiánya tehát ismét azt tanúsítja, hogy eleink eredetileg szintén ily módon éltek, mert — maguk is nomádok voltak.

Azok, akik a honfoglaló magyarokat félnomádoknak szeretnék tudni, mindenesetre elfeledkeznek arról a körülményről is, hogy őseink egy rendkívül intenzív szárazsági periódus folyamán¹ meglehetősen rövid idő alatt költöztek a Don mellékéről a Kárpát-medencébe (bizonyára tavasszal vágta neki a nagy útnak). Mert ugyan ki táplálta volna őket a hosszú út folyamán, ha félnomádok lettek volna, kell kérdeznünk; míg ezzel szemben a nomádok élelmezési alapja a vándorlás folyamán saját lábán velük haladt.

18. A paraszti életformára való átlendülés egy nevezetes fordulata népünknel a sertéstenyésztés felvétele volt. A serteshús-feldolgozásra vonatkozó *abárol* (Kniezsa, SzlJsz. I, 55), *szalonna* (Moór: LXVI, 48, 51), *zsir*, *kolbász* szavainkra (vö. StudSlav. II, 56, 107), valamint a *Szinyér* (< szl. *svinijarb* 'disznópásztor') helynevekre való tekintettel arra gondolhatunk, hogy népünk gazdasági életében ez a fordulat szintén az Alföld szegélyterületén szlovákok példaadása nyomán következett be, bár a *malac* szó határozottan a dunántúli szlovének nyelvéből való (vö.: StudSlav. II, 108; NyK. LXVI, 51). — Nagy szerepet játszott a régieknél a házi sörfőzés korában a serteshízalásban a malátás moslék is; márpedig a csíráztatott gabonának a sörfőzés céljára való felhasználását őseink a *szalad* és *maláta* szavaink tanúsága szerint egészen biztosan a szlovákoktól tanulták el, szintén még a Dunántúl megszállása előtt (vö.: Kniezsa: NyK. LXV, 91, 92; Moór: NyK. LXVI, 51). — A *zsir* használata természetesen az ételek elkészítésének a módját is befolyásolta.

Az állandóan letelepült földművesek életformájának átvétele mellett azonban őseinknél a leghatározottabban a baromfityenyésztés meghonosodása tanúskodik. Ezt őseink csak a Dunántúl erdős vidékeinek X. század végi megszállása után vették át részint a dunántúli szlovénektől, részint pedig a Dunán innen lakó szlovákoktól (vö. Moór: NytudÉrt. 40. sz. 260—4). Sőt — úgy látszik — így van ez a kertműveléssel is. Mivel pedig a baromfityenyésztés mindig is az asszonyok dolga volt, ennek átvétele amellet tanúskodik, hogy 1000 körül már a magyar „közép”-hez tartozók is kezdtek összeházasodni a szomszédságukban élő szlávokkal. Ez a folyamat kölcsönös lehetett, úgyhogy a kétnyelvűség a magyarok szomszédságában élő szlávok között is mindinkább általánossá kezdhetett válni, aminek a következménye rájuk nézve csakhamar az lett, hogy teljesen elmagyarosodtak.

19. Fejtegetéseink eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze: A magyarság zöme körülbelül a XI. század közepéig, vagyis százötven év alatt több ütemben bekövetkezett fejlődés révén nomádosan élő népből középeurópaias módszerekkel gazdálkodó földműves néppé alakult át. Ezt az egész fejlődést a gazdasági szükség indította el, amennyiben sok család a vándorlás folyamán elszenvedett veszteségek következtében erősen megfogyatkozott állatállománnyal érkezett a Kárpát-medencébe, úgyhogy kénytelen volt a Felső-

¹ Ez megállapítható C. E. P. Brooksnek a csapadékmennyiségek kelet-európai változásaira vonatkozó klímátörténeti görbéjéről, amely elsősorban is a folyamatok deltáiban felhalmozódott és egymástól jól megkülönböztethető évi hordalékritegek lemérése alapján készült. A görbe C. E. P. Brooks „Climate through the Ages”² című művének (London, 1948.) 321. lapján található, másolata: ALingu. VI, 309.

Tisza mellékén lakó szlovákoknak már a római kultúra hatását feltüntető gazdálkodását mintául véve áttérni a földművelésre. Az ilyen elszegényedett és a földművelésre rákényszerült nomádok természetesen nem engedhették már meg maguknak, hogy haláleset alkalmával lovat áldozzanak; azért szegényes mellékleteket tartalmazó sírjaikat egyes archeológusok valami ősmagyar származású, földműveléssel foglalkozó „köznép”-nek hajlandók tulajdonítani. Ez helyesnek is mondható, csakhogy magyarjaink csak a Kárpátokon való átkelés után, illetőleg ennek következtében váltak „köznép”-pé.

MOÓR ELEMÉR

Tallózás a két Rákóczi György nyelvében

Az erdélyi fejedelmek közül a Magyar Nyelv lapjain (LVII, 58—66 és 194—207) Bethlen Gábor és Kemény János nyelvével már foglalkoztunk; most a két Rákóczi György nyelvében végzünk egy kis tallózást. Cikkem alapján „A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése. Szerkeszté SZILÁGYI SÁNDOR. Bp., 1875.” munka szolgál.¹

*

I. A l a k t a n i s a j á t s á g o k.

A) Szótövek. — A hangzóhiányos változatú névszótöveknek gyakran csak hosszabb változata található: *ezeren* (I. 41, II. 465), *ezered* (II. 580), *ezeret* (I. 135); *ajakára* (I. 347), *ajakát* (I. 75); *teleket* (I. 76); *sátorokat* (I. 138). — V-s változatúak: *falvak* (I. 380) ~ *faluk* (I. 159). — A többalakú igetövek közül nagyon gyakoriak a hangzóhiányos változatok. A legtöbb példa az -l végű igékből idézhető: *közlötték* (II. 457), *tékozlani* (II. 320), *irigyeném* (I. 85), *ostromlani* (II. 473), *vendéglém* (I. 132), *nehezlik* (II. 531), *gátla* (II. 486), *panaszlott* (II. 481), *udvarlani* (II. 486), *bérlette* (II. 424), *vezérli* (II. 546); — egyéb végződésű igékből: *szerzene* (II. 467, I. 154), *ellenzené* (I. 199), *örzeni* (I. 307), *könyörgenének* (I. 190), *forgani* (I. 199) stb. — számos esetben a tövet mindkét alakjában megjelhetjük: *meghajolnak* (I. 176, de: *hajlani* I. 130, *meghajlásának* I. 181), *rabolni* (II. 564, de: *rablani* II. 340), *végezés* (I. 192, II. 492, de: *végzés* I. 300), *cselekszi* (I. 220, II. 103, de: *cselekeszi* I. 292), *igyekszik* (I. 381, de: *igyekezik* II. 315), *nyugovást* (I. 201, de: *nyugvása* I. 187, *nyugszik* II. 105) stb.

B) Szóalkotás. — A névszóképzésből említést érdemel: a) Az -at, -et képzős főnév igen gyakran jelentkezik az -ás, -és képzős helyett elsősorban I. Rákóczi György írásában: *emlékezetet* 'megemlékezést, említést' (I. 71), *nevezet* 'név' (I. 96), *indulatot* 'indulást' (I. 84), *vigyázatban* (I. 40, de: *vigyázásban* I. 113) stb. Ugyancsak az -ás, -és képző helyett többnyire I. Rákóczinál kerülnek elő ilyen példák: *bemenetele* (I. 137), *kártétellel* (I. 44), *jövetelét* (I. 104), *ítalját* 'ivását' (I. 56), de II. Rákóczi György is kedveli e képzőt: *boritalbul* 'borivásból' (II. 488), *húsmegételében* (II. 101), *megjüvetelekre* (II. 233). — b) Hosszú képzőbokkal mindketten szívesen képeznek főnevet: *megváltozhatatlanságát* (I. 398), *példáskodásom* (I. 186), *gyaláztatásokat* (I. 109), *szabadságtat-*

¹ Az I. az adatok mellett első Rákóczi Györgyöt, a II. pedig második Rákóczi Györgyöt jelenti, és nem kötetszámot, hiszen az idézett műben együtt találjuk meg mindkettőjük leveleit.

lanságra (II. 568), *áruktatással* (II. 463) stb. — c) A melléknévi képzők közül a *-beli* kap nagyon fontos szerepet, és birtokos személyranggal ellátott főnévhez is gyakran ragasztják: *rendbéli* (I. 586, II. 442), *ezüstbéli* (I. 195, II. 305), *emberbéli* (I. 269), *szíbeli* (II. 506), *abbeli* (I. 269), *fejedelemségembeliek* (I. 591), *birodalmunkbelieket* (II. 419), *időnkbeli* (I. 182) stb. — d) A fosztóképző változatai közül néhány érdekes adat: *hütelén* (I. 329), *ruhátalanok* (I. 287), *végtelen* (I. 199), *udvartalan* ember 'udvariatlan' (I. 309), *tagadatlan* dolog 'tagadhatatlan' (I. 277). — e) Az *-s* képzőt többször használják a tulajdonság kisebb mértékének, fokának kifejezésére: *savanyós* (I. 389), *keveses* (II. 506). — A határozói igenév uralkodó formája még mindig a *-ván*, *-vén*, de lényegesen több *-va*, *-ve* változat található, mint Bethlen vagy Kemény nyelvében: *vigyázva* (I. 191), *szégyenülve* (I. 153), *tudva* (II. 516), *rettegve* (II. 429), *könyvezve* 'könnyezve' (I. 260) stb.

Az igeképzés területéről is adunk egy-két példát a legtipikusabbak közül: a) A műveltető értelmű vagy alakú igék: „helyre *állatni*” (I. 108); „ez zambori hostátban *löttetek meg*” (II. 513); „szükség . . . jó embereket Lengyelországban *jártatni*” (I. 326); „*meg* szokták *nyugotni*” (II. 222); „az perceptort *szorgalmaztatnád*” (I. 32); „az tatár igen *szorgoztat*” (II. 489); „*őköt megfogatkoztatta*” (I. 194); „kész hűségünk mellett életét is *elfogyatni*” (I. 14); „gondviselésedet mint kellessék *alkalmaztatnod* az ide való állapotok mutatják” (I. 324); „az mit *cselekedtettünk*¹ . . . *eltávoztasd*” (I. 65); „ha választ irsz reá, ne *késléld*” (I. 3); stb. — b) Visszaható árnyalatúak: „Landorfejérvárárt az előtti mód szerént *meg sem tartózt*” (I. 142); „bizonynal *meg is nyugodózik*” (I. 216); „Poson felé *nyomakodunk*” (I. 136); „az ebek arra ne *vonódjanak*” (II. 555); „*ők is* pápisták, oda *vonszanak*” (I. 160); stb. — c) Gyakorító igék: „adjátok tudtára, *készülgessen*, mert aligha ismég be nem kell menni az portára az adóval” (I. 142); „Az török is volt 100 lóval, ki ott *leskődött* az német zsákmányosára” (I. 254); „én isten nem vagyok hogy mindenre *érkezhessem*” (II. 344); „Az fekete-tóiak is *panaszolkodnak*, kegyelmed szolgálai három lovakat vittek Patakig” (I. 423); stb. — d) Névszóból képzett igék: „az szőlők igen *meგრagyáltak* sok helyen” (I. 205); „Monostoron szörnyen *hímlőznek*; csak az várból három gyermek holt ki” (II. 525); stb.

A szóösszetételekből még egyes esetekben ragos kapcsolatokat idézhetünk: *lelkem ismereti* (II. 502; de: *lelkiismeret* I. 109), *magad viseléséből* (I. 243, de: *magaviseléséből* I. 123), *gondja viselését* (I. 113, de: *gondviselés* I. 53), *alatta valóival* (I. 145). — A mellérendelés néhány szép példája: *sírás rivás* (II. 471), *jövő menő* (I. 201), *imitt-amott* (II. 481), *emitt amott* (II. 465), *huz-halasztást* (I. 127); *sokról végről* (I. 199), *diribrül darabra* (II. 455), *immel-ámmal* (I. 186, II. 576), *ingó-bingó* (I. 166), *zenebona* (II. 463), *kótyavetyét* (I. 169).

C) A szavak ragozása (jelezése). — A *-k* többszjel előtt az *-ú*, *-ű* végű melléknemek ingadozást mutatnak: *együgyűek* (I. 587), de: *savanyúk* (I. 44). — Az *-ó*, *-ő* képzős szókat mindig kötőhangzó nélkül találjuk: *aprók* (I. 62). — A birtokos személyragozásban többször jelentkezik a *j-s* forma, különösen az *-at*, *-et* képző után: *akarátja* (I. 106), *parancsolatja* (II. 317), *szolgálatjára* (II. 340) stb., de néhány más esetben is: *szándékjokat* (I. 90), *játékja* (II. 344), *italját* (I. 56) stb. Itt-ott feltűnnek viszont a *j* nélküli alakok is: *tisztei* (I. 206), *valámie* (I. 72), *semmiét* (I. 121), *gondaimat* (II. 341), *földére* (II. 429) stb. — Az egy birtokos egy birtok 3. személyű *-e* személyrag *-i* változata gyakori:

¹ A *cselekszik* ~ *cselekedik* ige-párból az első változat van nagy fölényben.

végűt (I. 376), *székibűl* (I. 455), *pecsétivel* (I. 171), *igyekezetre* (I. 182), *ítéleti* (II. 344), *böcsületi* (II. 221) stb. A vetélkedő alakok olykor egymás mellett közvetlenül is fellelhetők: *lelke esméreti* (I. 348), *tiszteletinek, előmenetelének* (I. 189). — Az egy birtokos több birtok 3. személyű pusztá -i gyakoribb, mint a -(j)ai, -(j)ei változat: *emberid* (I. 109), de: *könyveim* (I. 588). A két változatot megtalálhatjuk közvetlenül egymás mellett: *prófétáinak s apostolának* (I. 109). — A tárgyragot kötőhangzóval kapcsolják ezekben: *ónot* (I. 331), *viaszat* (I. 260), *éjet* (I. 586), az -s végű melléknevekhez viszont a rag többször kerül kötőhangzó nélkül: *ártalmast* (I. 162), *valóságost* (I. 162), *nevezetést* (I. 250), *bizonyost* (I. 85). A többes számú tárgyrag kötőhangzójaként jelentkezik néha o, ö hang is: *magokot* (I. 148), *olyakot* (I. 58, de: *olyakat* I. 153), *főköt* (I. 191), *őköt* (I. 232), *ökrököt* (I. 291, de: *ökröket* I. 271) stb. — Az *ilyen, olyan* és az *ily, oly* melléknévi mutató névmások párhuzamosan szerepelnek, s ennek megfelelően veszik fel a tárgyragot is: *olyant* (I. 111), *olyat* (I. 274). — A tárgy olykor ragtalan alakban tűnik fel a személyes névmás egyes szám 1. és 2. személyében: *engem* (II. 105), *téged* (I. 58), de többes 1. és 2. személyében is: *bennünk* (I. 62), *bennetek* (I. 3). Szeretik viszont továbbragozni az egyes szám 3. személyt: *ötet* (I. 165, II. 467). Akad ragozatlan tárgy a *mind* általános névmásból: „*mind* kötted nyakon” (I. 86); „*meg se gondold, hogy mi azt mind* magunkra vegyük” (I. 27). A visszaható névmás is ragtalan néhányszor: „*úgy igyekszem magam* viselni” (II. 314). Az 1. és 2. személyű birtokos személyragos főneveket csak tárgyraggal találta, viszont főnévi igenév mellett elmarad a tárgyrag: *barom venni* (I. 275), *bor hordani való szekér* (I. 275), *nyelv fogni* (II. 580), *hírhözni* (II. 580) stb. — Az -n módhatározóragban az a, e kötőhangzó mellett elég gyakran jelentkezik az o, ö: *alázatosan* (II. 221), *alázatosan* (II. 564); *bőven* (I. 111), *bővön* (I. 243). Az -ú, -ű végű melléknevekhez kötőhangzóval kapcsolják a ragot: *szomorúan* (II. 316), sőt II. Rákóczinál néha: *szomorúvan* (II. 479). Az -n rag helyett nagyon sokszor -ul, -ül rag jelentkezik: *vakmerőül* (I. 272), *állandóul* (II. 475), *mostohául* (I. 39), *hiányosul* (I. 237) —, sokszor viszont a -ként rag helyén tűnik fel az -ul, -ül: *lisztül* (I. 169), *ebül* (I. 114), *lovászul* (II. 320). Fosztóképző után az -ul, -ül többnyire hiányzik: *méltatlan* (I. 38, II. 508), *hivattan* (I. 174), *okvetetlen* (I. 3), *véletlen* (I. 169, II. 540), *hirtelen* (I. 334, II. 488), *szertelen* (I. 183) stb., ritkán akad ellenkező példa: *hasztalanul* (II. 519). — A -t módhatározóként I. Rákóczi György leveleiben gyakran jön elénk: *örömet* (I. 309), *felest* (I. 242), *bizonyost* (I. 288) stb. — Az igenévi -vást, -vést is fellelhető: *bizvást* (I. 255, II. 433). — Helyhatározóragként a két Rákóczi György *hova?* kérdésre szinte minden esetben a -ban, -ben ragot használja: „*estve bocsátánk Nagy-Szombatban az urakhoz*” (I. 300). — A -val, -vel ragról megjegyzendő, hogy nem hasonult alakban alig jegyezhető fel: *tatarval* (II. 432), *juhval* (I. 24).

Az egyszerű és toldalékos alakváltozatok területéről megemlítjük, hogy a határozószók közül az *itt, ott* és *itten, ottan*, valamint a *most, mostan* (továbbragozott formában: *mostanában* I. 152) alakváltozatok rövidebb alakjai vezetnek. Mindkét változatuk használatos: *régen* (I. 48) — *rég* (I. 114); *későn* (II. 316) — *késő* (I. 125); *egészen* (II. 421) — *egész* (I. 9). Inkább csak a rövid alak használatos az *elég* melléknévből: *elég rossz* (I. 108), *elég keserves* (II. 322), *elég rútul* (I. 112) stb. A *kész* ~ *készen* alakpár között jelentéskülönbség fejlődött; *kész* 'hajlandó vmire' és *készen* 'elkészülve, vmit befejezve': „*hazám szabadságáért kész vagyok életemet is letenni*” (I. 208) — „*mi csak vigyázzunk és készen legyünk*” (I. 112). — A *kívül* névutó előtt szintén lehet ragtalan alakokat

találni: „*reménségek kívül tanált*” (I. 38); „Csak szót sem tettek *kivánsága kívül*” (II. 463), de túlragozott példák is idézhetők: *nálamon kívül* (I. 56), *náladon kívül* (I. 584).

Az igeragozás érdekességeiből, illetőleg jellemzőiből kiemeljük: Az ikes ragozás teljes rendszerében van meg a két írónál, de az ikes igék állománya változó. Iktelenül találjuk: *foly* (II. 488), *hajol* (II. 512), *elromol* (II. 538), *oszol* (I. 43), viszont ikesen ragozva: *kellenék* (I. 119), *múlassék* (I. 239), *vigyázzék* (I. 239). — Az alanyi ragozás egyes szám 3. személyében a hosszabb alakváltozat az általános: *teszen, veszen, viszen, megyen*. Így van ez a létigéből is: *vagyon, nincsen, leszen*, de mind gyakrabban feltűnnek — különösen II. Rákóczi nyelvében — a rövid formák: *van* (I. 107, II. 401), *nincs* (I. 136, II. 92), *lesz* (I. 329, II. 512) stb. Az egyes 2. személyben az *s, sz, z* végű igéknél gyakori az *-sz* személyrag: *leszesz* (I. 86), *szerzesz* (I. 253) stb. — Az egyszerű múlt alanyi ragozású egyes 3. személyű alakja többnyire kötőhangzóval található: *megmaradott* (I. 41), *megbékéltet* (II. 480), *elszakadott* (I. 137), viszont hangzóhiányra is akad példa: *megesküdt* (I. 323), *meg nem nyugodt* (II. 103) stb. A többes szám 3. személyben a *folytanak* (I. 250), *megbékéltenek* (I. 48) hosszabb alakok váltakoznak a rövid *csináltak* (I. 129), *érkeztek* (II. 469) formákkal, de különösen II. Rákóczi már a rövid változatokat kedveli. A *voltanak* alakra alig lehet adatot idézni (I. 157). — Az elbeszélő múltbeli alakok óriási számmal jelentkeznek, köztük ilyen rövid alakok is: *tón* (I. 275), *lón* (II. 411), *lén* (II. 429), *lénk* (II. 462), *vém* (II. 218), *vők* (I. 216), *vónk* (I. 97) stb.

Az összetett igealakokról is érdemes néhány adatot megjegyezni. Az *ír vala* típusú igealak száma nagyon megesappant az elmúlt századokhoz képest (I. NytudÉrt. 12. sz. 10), de még Bethlen Gábor és Kemény János használatához viszonyítva is (vö. MNy. LVII, 65): mindössze 9—9 alkalommal tudtam kijegyezni ilyen adatot. A jelentésbeli eltolódás (vö. NytudÉrt. 12. sz. 6—8) szintén szépen tükröződik írónk nyelvében: Az adatok fele (9 eset) feltételes jelentésű: „Az brassai postának kiküldése, ha hamarabb *lehet vala*, nem bántuk volna” (I. 333); „ha lett volna, *megvesszük vala*” (II. 367); stb. Folyamatos jelentésre csak 4 adatot találtam: „Szinte hogy ezt *írjuk vala*, jutta Kádas Mihály Budáról” (I. 146); „pogány barátság mi túlnk is sokat *kiván vala*” (II. 498); stb. 3 esetben optativusi jelentés látszik: „de csak isten *tartja vala* tovább is *meg* s ágyában feküdt volna is, *kivántuk volna*” (I. 279); „bár csak egy hétig *mulathatunk vala* is . . . miénk *leszen vala*, de . . . nem *múlathatunk itt most*” (I. 330); „Bizony kegyelmed kedviért *megyünk vala* inkább *ki*” (II. 439). A bizonytalanság árnyalata fejeződik ki néha a jelentésből: „Vagyon Jenőhöz csezel egy puszta kastélyhely az Maros mellett, kit azelőtt talám csak három esztendővel is *akarnak vala* megépíteni” (I. 90); „azelőtt *azt javalja vala* Erdélyből kijűjjünk . . . azután nem” (II. 549). Alaki szempontból fontos megjegyeznünk, hogy 4 alkalommal igeikötős igéből alkották ezt az igealakot. Az egyik adat igen érdekes: ugyanis jelentése a szövegből nem állapítható meg egyértelműen: „Csak Lupul levelét *nem viszik vala el*, mivel ő minden dolgokat ért Lengyelországhúl” (II. 218). A tényleges helyzet ismerete volna itt szükséges az igealak helyességének eldöntéséhez. Ha Lupul levelét *n e m v i t t é k* el, akkor az igealak helytelen, s *nem vitték vala el* összetett múlt volna helyénvaló; de ha a szóban forgó levelet *m é g i s e l v i t t é k* — ez nem hámozható ki ebből a levélből —, az igealak példa lenne a BÁCZÍTÓL KÖZÖLT 'majdnem' jelentésárnyalatra (vö. i. m. 6). Az *ír volt* típusra csak I. Rákóczitól (97, 175, 193) tudtam gyűjteni 3 adatot. — Az *írt vala* I. Rákóczi írásában 195-ször, II. Rákóczi

írásában pedig 38-szor fordul elő; *írt volt* típusú igealak I. Rákóczitól 152-szer, II. Rákóczitól 78-szor idézhető; *ira vala* típusra II. Rákóczi ad 2 példát (305, 447), *ira volt* típusra pedig I. Rákóczi 1 példát (108); *írt legyen* típusra 4 adatkunk van (I. 10, I. 133, II. 464, II. 498). — A *fog*-os jövő már nagyon elterjedt, s I. Rákóczi 170-szer, II. Rákóczi 81-szer használja.¹ Egyéb *fog*-gal összetett formák: *írni fogna* csak I. Rákóczitól gyűjthető 12 esetben, *írni fogott* I. Rákóczitól 2-szer (251, 388) és II. Rákóczitól 4-szer (452, 459, 562, 569) bukkan fel, *írni fogott volna* típusra egyetlen adat (II. 305). A *kezd* ige is előkerül olykor jövő idő jelölőjeként (I. 140, I. 166, II. 454). — Az *írt volna* feltételes múlt 172 adatával I. Rákóczinál csak második az *írt vala* típus mögött, II. Rákóczi írásaiban azonban 101 adattal az első helyen áll az összetett igealakok között. Az előfordulási arányszámnál fontosabb, hogy az adatokból világosan érzékelhető az igealak jelentésfejlődésében beállt átcsoportosulás: az idegenszerű példák: „úgy értjük, hadaiban *elbocsátott volna*” (I. 40) számaránya igen megcsappant (5 : 1), s helyüket a mai tipikus feltételes és hasonlító mondatbeli szerepük: „Az gyalog kapitántul is *kívántatott volna*, ha jobban *viselte volna* magát” (I. 10) veszik át (vö. i. m. 47).

2. Mondattani sajátosságok.

A birtokos szerkezetekben leggyakoribb változat a ragos, de névelő nélküli: *írásának olvasásával* (II. 475), s ezt követi számarányban a ragtalan: *az ország népe* (II. 463). Ha két egymásnak alárendelt birtokos van, többnyire mindkét birtokost ragtalanul találjuk: *Csáki István jószágja táján* (I. 97), de megvan raggal is: *az új vajda beérkezésének híre* (II. 463). A *ki?* névmás ragtalanul jelentkezik itt: „*ki birodalmában* vagyon” (I. 72); „*ki kezében* kell adnunk” (I. 93). A nyomaték és hangsúly kedvéért sokszor vetik a birtokosjelzőt a birtokszó után: *napján ez hónap* (I. 132); *nagyobb része az kozáknak* (II. 472); stb.

A nyomósítás és fokozás kifejezésére szolgálnak a figura etymologicák is: *hozton hozzák* (I. 165, II. 223), *mentest mennénk* (II. 411), *fogyton-fogyunk* (II. 570), *haladton halad* (II. 570), *szaporodtan szaporodnak* (I. 336), *adton adjuk* (I. 246), *küldtön küldjétek* (I. 204), *járton járt* (II. 477) stb. Máskor pedig csak egyszerű kettőzttetéssel élnek: *most most* (I. 75), *bizony bizony* (I. 261), *lassan lassan* (II. 473), — valamint sokszor: *igen igen*.

A főnévi mutató névmások jelzőként 4 változatban szerepelnek. Leggyakoribb a ragozatlan és a határozott névelő nélküli *ez*: *ez nemzet ellen* (I. 167); *ez holnapban* (II. 219); stb. A használatban a mai *ez*, *az* (ragozva és határozott névelővel) következik: *ezt az gyöngyszemet* (I. 4); *az az nagy ember* (II. 221); stb. Jóval ritkábban jelentkezik a ragozatlan *ezen*, *azon*²: *azon nap* (I. 170); *ezen órában* (II. 226); stb. A ragozatlan *e* változatra szintén lehet olykor példát találni: *e télen* (II. 424).

A jelzőt értelmezőként — ahogyan már említettük — szeretik hátravetni: „*az búza tavaszi* elegendő” (I. 221); „*kéret . . . golyóbist* ezeret” (I. 339); „*magának is* vagyon 700 *gyalogja jó*” (II. 466); „*Rabot* az mi részünkről *nevezet* még eddig nem igen *fogtanak*” (I. 250); „*egyéb contentatióval alkalmassal* kedvünket keresnék” (I. 298); „*fojtának meg Ozmán passát az latrot*” (I. 296); stb.

¹ A főnévi igenevet egy esetben személyragosan találtam a jövő időben: „*fojunk* arról is *hallanunk*” (I. 118).

² Ezek a névmások, ha nem jelzőként állnak, ragot is kapnak: „*ezent* hallhassuk” (I. 29); „*ezenben* múlik” (I. 380); „*azont* izente” (II. 470); stb.

Íróink mondatszerkesztésében nagy szerep jut az igeneves formáknak. A *-ván, -vén* határozói igenevet kedvelik nagyon mellékmondat állítmányaként. Ez — ha az igenév még külön alanyú is — sokszor megzavarja a mondat egységét, világosságát, érthetőségét: „*beszélvén* azért Kassai urammal, jó volna arra gondot viselnetek” (I. 148); „az rabok regestromát is látjuk, *kiválasztván* az jókat közülök, az kik köz rendek vannak köztök, add értenek” (I. 216); „Máriási uramat *küldvén* be az mi kegyelmes urunkhoz ő nagyságához, ő nagyságának *küldvén* paripákat, akarám nagyságodat levelemmel alázatosan meglátogatni” (II. 106); stb. — Szintén sok idegenszerűséget mutat a főnévi igenev használata: „*török cigigánságának látjuk lenni*” (I. 32); „mi mégis nehezen *hihetjük* egy királynak oly megszorultúl parasztság közt *lenni*” (II. 504); „akkor is . . . engedelmes fiának *találtatom lenni*” (II. 317); stb. — Az *-andó, -endő* végű melléknévi igenevek is előkerülnek állítmányként: „Rákóczi Zsigmond vétsége *bocsánandó*” (I. 250); stb.

A kötőszók állományából sem lesz érdektelen néhány apróság közlése. A kapcsolatos *és, s* óriási száma mellett elenyészik a *meg*. A páros kötőszók között a *mind . . . mind* használatos, de néha a második tag helyett (*é*)s áll: „*mind* szolgál rend *és* parasztság” (I. 188). A *sem, se* elég gyakran összeforratlan *is . . . nem, is . . . ne* formában fordul elő: „rosz békességet mi *is nem* kívánunk” (I. 32); „*ti is ne* maradjatok a nélkül” (I. 153);¹ stb. — Az ellentétes kötőszók sorában a *de* után következik a *mindazáltal (mindazonáltal, azonáltal), hanem (hanemha), pedig, azonban*. Ritkább az *ellenben, mégis, meg, azért*. — A következtető mondatban a *tehát* megelőzi már az *azért* kötőszót. — A magyarázó kötőszók között nagy fölényrel vezet a *hiszem, hiszen, hisz, s* mellette csak mutatóba adhatunk egy-egy *ugyanis* vagy *azaz* változatot. — A megengedő kötőszók élén a *noha* és a *bár* vetekszik, utánuk következnek ritkábban az *ugyan, pedig, azért, holott, ámbár, jöllehet, bátor*.

3. Jelentéstani és stilisztikai sajátságok.

Itt említhetjük meg a létige néhány alakváltozatát: A *vala* és a *volt* igealak párharcában íróinknál már a *volt* győzedelmeskedett, hiszen a számtalan adat között *vala* alakot I. Rákóczinál 21-et, II. Rákóczinál pedig csak 6-ot tudtam kijegyezni. Hogy mennyire bizonytalanná vált a *vala* jelentése, arra jellemző, hogy e 27 adat közül 10-ben helytelenül, 'volt' értelmében áll: „Bornemisza Pál uram is valóban jól *vala* (= volt), ott nálamon kívül s Rákóczy Györgyön józanon nem maradt” (I. 56); „az herczegnek is jó kedve volt, itt *vala* (= volt), tánczola is” (II. 366); stb. — Nem lehet világosan elkülöníteni a példákban a *volna* és a *lenne* igealakokat, és a jelen vonatkozású *volna* többször a jövőre utaló *lenne* alak helyett áll, s megfordítva: „mondják, ha fejedelmek nem *lennének* (= volnánk) is, nekünk tartják Jenőt” (II. 531); „ahhoz nem kell édesem nyúlni, mert ahhoz törvény nélkül nem jó *volna* (= lenne) jutni” (I. 156); stb.

Szófaji eltolódás vagy jelentéstani tapadás mutatkozik a következő példákban: „*puszta* földre hogy vonhassuk őket az erős és bő földről” (I. 152); „leánya után bírja is azt az *puszta* teleket” (I. 76); „közel egy *puszta* kastélyhely” (I. 90); „*dévei puszta*” (I. 72); „*esmégy puszta*n akarják hagyni az helyet” (I. 176); „*tavasz* vetést minden felett bőven tegyenek” (I. 129); „az úr isten

¹ Az *is . . . nincs* szerkezet szintén gyakori: „Kereszturi uramnak *is nincs* kedve az bemenetelhez” (II. 92); „mi velünk egy *is nincsen* azokban” (I. 122); stb.

kikeletet adván érned" (I. 72); „úgy csinálták képekkel, mint az fejevári ebédlő palota" (I. 129); „az ebédlő helyig kisírók" (II. 435); „Az ürmősbort csináltasd" (I. 76); „az fogoly madarat hazura hozták" (I. 387). — A szófaji határok elmosódottságára a sok példa közül most csak a *gyalog*, *hamar* és *bizony* szót idézzük: „székely *gyalogok*" (I. 140); „*gyalog* posta" (I. 114); „remélvén ő nagysága *hamar* végét az tractának . . . s hozza nagyságtokat *hamar* bé" (II. 392); „*bizony* dolog" (I. 27); „*bizony bizony*" (I. 261).

Szépen megfigyelhető a két Rákóczi György nyelvében egy-egy szavunk jelentésköre: „sok *marhát* s prédát visznek" (I. 175); „írtam volt az szekerek eleiben pénzen vett *marhák* felől, de olyant nem vettek, hanem mind bécsi kőre valót" (II. 345); „kenyere szűkön, *marhájának* elégség . . . elfogy" (I. 175); „Az kik *marhákat* hajtottak volt be, azoknak regestumokat már hozton hozzák vármegyékről . . . tehénféle *marha*, ökor sok" (II. 223); „valami ingó-bingó *marhái* voltak azokban az jószágokban az adorzani asztagokon kívül" (I. 166); „az ezüst *marha* beviteliről most ne tudakozzál" (I. 288). — Megfigyelést végezhetünk más szavak jelentésfejlődéséhez is: A Bethlentől és Keménytől idézett (i. h. 202) *szorít* szó családijához további adatok: „az kozák igen *megszoritván* volt" (II. 473); „nehezen hihetjük egy királynak oly *megszoritultúl* parasztság közt lenni" (II. 504); „Ha *szoros* állapot találna" (II. 560); „*Szorosan* lévén császár állapotja" (II. 316). — Adalék az *asszony* szó jelentésköréhez: „egyetlen egy *asszony ember* vagy leány nem volt vele, csak mind férfiak" (I. 57); „*Katalin asszony nap* után akarják hordani" (I. 270); „Bornemisza *kisasszony* lakadalmára nem kívánkozunk" (II. 452). Az *asszonyállat* adat nincs meg e két író levelezésében. — Tapasztalhatjuk, hogy a *fő* és a *nagy* szó jelentésköre és használata mennyivel tágabb volt: „Egy *fő* török rabot" (I. 24), „*főember* rabokra" (I. 192), „emberség tudó *főrendek*" (II. 515), „az vinczi *fő* német kapitány" (I. 156), „*főfő* legényit" (I. 144), „az ki *fő* volt köztök" (I. 190), „Bor ide sem lesz bőven, de igen *fő* leszen" (I. 281), „*főköt* is megkevesíthessük" (I. 191); „400 *fő* fegyverest s dragont vágtak le" (I. 194) | „*nagy* számos *fő* rendeket" (I. 264), „magyarországi *nagy* urak" (I. 214), „*nagy*, minden bajjal" (I. 187), „egy *nagy* derekas, bizonytalan harcra" (I. 266), „havas *nagy* sáros időben" (I. 153). — A *nagy* legutóbbi értelmében különösen I. Rákóczi gyakran használja a *hatalmas*-t is: „*hatalmas* rút időt" (I. 131), „az parasztságnak is *hatalmas* jó módjok vagyon" (I. 193), „*hatalmas* jó vetéseket" (I. 193), „*hatalmas* erős árkos útakon" (I. 184), „*hatalmas* nagy búsulással" (I. 194), „fél *hatalmason*" (I. 188). — A stilisztikai túlzás kifejezései közül II. Rákóczi kedveli a *rettenetes* szót: „nagy *rettenetes* záporosó" (II. 459), „*rettenetes* készüllettel" (II. 429), „*rettenetes* baj" (II. 557), — a felsorolt példákban még az eredeti jelentés áll előtérben, de a következőkben már csak a túlzás érződik: „*rettenetes* hirtelen lón a drágaság" (II. 411); „Porunk *rettenetes* nagy" (II. 519). A *szörnyű* és a *fertelmes* eredeti jelentésárnyalata érződik: „*szörnyen* himlőznek" (II. 525); „*szörnyű* kínnal" (I. 347); „az *fertelmes* út" (II. 569); stb. — Túlzás a célja az ilyeneknek: „*halálos* gyalázat, hiszem, mi szükség volt azoknak igérni" (II. 516); „félnek *szertelen*" (I. 183), s a nagyon kedvelt *merő* szónak: „*merő* aranyas udvari fedős kupa" (I. 299); „*merő* hazugság" (II. 401).

Máskor egy szó vagy kifejezés történetéhez láncszemek adására nyílik alkalmunk. Érdeklődésre tarthatnak számot: „akkor derekasabban adattunk, de mind rosz *potor* töröknek mi nem adattunk" (I. 190); „magunk érdemére nézve mi bizony büntetést érdemelnénk, *süngéjét* is látjuk, mert a külső eszközök is fognak" (I. 277); „Ha most az halfogásnak jó *fiatja* volna, hagyjad meg

az praefectusnak mind kecségét, tokot, vizát, pozsárt, potykát fogasson szá- munkra” (I. 383); „Váradon is kell lenni gyermek-lovaknak, az mely már elérte közülök az *ötöd s hatodfű kort*, fogasd ki, az ki közülök szekeres lónak való leszen, válogatásd öszve, s hagyd meg Török Istvánnak, taníttassa őket” (I. 68); „nem is kellett volna se boltozni, se tölteni azt az *kukorló szarka fészek bástyát*, ki az szegleten volt” (I. 378); „mind közönségesen együtt egygyen, mind *mellet- tünk forgolódókkal* együtt . . . megbocsássa kegyelmeitek” (I. 585); „elfogván, *parol hitre* adták volt meg, de nem állották meg” (I. 169); „nem is *lepeztettem* egyébbel *be* az kis vékony nyári paplankánál” (I. 399); „Az új *kalitka sátorral* mi is itt megajándékozánk, az *mosdó medenczét* is Svábinak kezében adattuk” (I. 86); „parancsolá . . . *sanyarodjanak* sok istentelenségekért” (I. 223); „ám akár mint vélekedjenek felőlünk, mi arról nem tehetünk, de *imett* mi csak vigyázzunk, s készen legyünk” (I. 112); „az új vezért *ezten* hétfőre várjuk” (I. 146); „ez elmúlt éjjel *suhana el* előttünk Ujvárra” (I. 353); „beküldtük, ha *arányzatok* valami hasznot benne, az portára is kiküldhetitek” (I. 176); „az *általúton* jüttem vala el vadászatnak kedvéért” (I. 71); „jüttünk . . . más *átalabb úton*” (II. 495); „ott csak lakoznak, tökéletlenkednek; az szegény Ébeni uramnak semmi böcsületi, csak *hurrogatják* az többit is, kik most mentek be” (II. 571); „Van busulásunk . . . véletlen gazul elveszésén, ki tegnap előtt ez zambori *hostátban* löttetek meg” (II. 513); „tudósítottam nagyságodat az vajda győzedelme felől *udvarlóm* által” (II. 459); „Mindazáltal míg Jenőn *csűrípól*, elmulik az idő” (II. 555); „ha szoros állapot találna, költözhetnének által az Tiszán, kire utolsó *spiczés állapot* fog szorítani” (II. 560); „*Ehon* szinte, hogy itt irok vala, juta Szuhai Mátyás levele” (I. 254).

A két Rákóczi György stílusát is élénkítik szólások és hasonló jellegű szókapcsolatok: „Úgy kívánja ő hogy azok úgy lennének de *nem áll egy féle állaton lóhalál*” (I. 122); *sokszor viszik az tőköt az vízre, de egyszer törve szokták haza vinni* (I. 376); „in tali casu akadályos, *elől víz, hátul tűz*” (II. 439); *köröm szakadna ott, ha nyúlat bokrostúl akarna fogni* (I. 259); „az *ördögnek is kell* ugyan ezeknek bántódása nélkül *gyertyát gyújtani*, de *megesmervén kit kit szőrín*, úgy hiszek nekik is s úgy is közlöm kegyelmességemet vele. *Jó zsáknak kell annak lenni, a ki az kölest megtartsa*” (I. 230); „szolgája czincziuskodik, *kit már körmén érünk*” (II. 539); „ez nemes ember *avatja közit* az bihari házhoz” (II. 92); „az nemesség is felszerkenjen . . . *szöget is kellene fejekben verni*” (I. 375); „gondolkodunk azon is, mint szokták mondani, *ökör alatt is bornyút keresnek*” (II. 548); „többet nem kívánhatnánk senkitől, de *minden botnak az végén az fej*” (I. 172); „az ebek csak ellenünk lesznek . . . gerjesztjük az haragot, *tüzet olajjal öntözvén*” (II. 541); „Lőcse békével maradt az német hadtúl, csak *meg sem merte büzleni*” (I. 204); *az ki keveset nem böcsül, nagyot se adnak annak* (II. 427); „nagy búsulással ment el innét . . . *egy új nótát is hallott ő* kegyelme, *kit melancholia notának hínak*” (I. 194); *az szerencse kereken jár, hamar fordul* (II. 505); „*Megindítjük az bolhát* benne, ha isten engedi” (II. 569); *nincs olyan lovunk ki ne botoljon* (II. 433); „akarván egynehány számú pénzzel *mézes madzagot vonni által hatalmas császár száján*” (I. 182); „izente, ha megszállják Jenőt, megsegítik, de *az rákháton fog jární*” (II. 558); „*nem tartjuk az vesszőt*, annak, kinek az előtt” (I. 377); „jobb meghalunk böcsületünkre, hogy sem gyalázatosan élünk . . . *Sem siet, se késik isten az büntetéssel*” (II. 567); „isten bevívén *ki sok ember lesüti az fülit* s másképen lesznek minde- nek” (I. 376); „ha hozzánk fognának közelgetni az svekusok, bizony lengyel uram *lesütné az fejét*, az török is hivatlan is júne” (I. 147); „*az lélek az hol akar*,

ott fű” (II. 449); „igéreteknék is eleget nem tevének, egyedül szegény fejem főtt, magamét költöttem” (I. 269); „elküldték, az tejen mézzel folyó Kanaán földére” (II. 429); „igazán elszökött az ördög az lánczról” (I. 213); „rostálja most az úr isten az konkolyt az búza közül s tudja is az úr, kicsodák az övéi” (I. 213); „az körmökre égvén az dolog, úgy akarnak cselekedni, s valamint s ha bekötheti az porta szemét; bizony dupláson meg fogja ő nem sokára azt az kevés pénzt megvenni” (I. 182).

Hasonlatot nem sokat lehet gyűjteni a Rákócziak leveleiből, s ezek a hasonlatok is eléggé megkopottak, mindennapiak —, de talán éppen ezért nagyon jellemzők a korra: a harccal, a „hit”-tel, az „igaz magyar”-ral kapcsolatosak; a kenyérhez és a vízhez, ebhez és törökhöz hasonlitanak leggyakrabban: „Ez oly hely, valaki erdélyi fejedelem, úgy őrizze mint egyik szemét” (I. 3); „ha nekem is olyan hadaim volnának mint Sándornak” (I. 257); „az kopják úgy kellene, mint az mindennapi kenyér” (I. 162); „az igaz magyar oly szűk, mint az fekete hattyu” (I. 169); „vigyázz arra az lator hamis emberre, mint az ebnek, ugy nem kell annak hinní” (I. 217); pápistának úgy nem kell hinní, mint az töröknek” (I. 216); „asszuszló borát . . . mint az vizet úgy issza” (II. 366); stb.

Íróink metaforái sem tükröznek sok ötletet, főként egy-két melléknév (szép, bő, szűk, vékony, vastag, lágy) jelzői használatával érnek el átvitelt, melyek közül sok a szinesztéziás jellegű is: szép szóra, szép esők, szép író, szép szerencse, szép segítségel, bő írásának, szűk idő, vékony censuránkat, vékony tet-szésemet, lágy idő, mocskos szavaival stb. — Máskor szemléletességre az érzéki tapasztalásra utaló igével vagy igenévvvel törekednek: „az hajdukna ugyan az urak előtt szabj leckét” (I. 66); „életét köti hozzá, nem kell arról gondolni” (I. 125); „ide tartja az hűséget” (I. 217); „igen elszűkült az paripa” (I. 162); „feleségedet is vastagéthasd igaz vallásában” (I. 116); „Temesvárat is rezgelőnek” (II. 525); „amaz bolond ellenkezőt bocsátván az hátán hozta seregét” (II. 458); „többet is nyom az nagyságod írása” (II. 575); „nincs bizony semmi kétségünk, markokban ne szakassza isten mostani practikájokat is” (I. 381); „az sok hamis hírek hintegetőkben jó volna megbüntetnetek” (I. 161); „atyánk méltóságában is piszkáló ember” (II. 421); „fogatott egy útnélkül járó embert” (II. 223); „mi bizony tapogatva hisszük” (I. 277); stb.

A melléknévi metonímiának akadnak sikerültebb példái: „ártalmas híreink” (I. 14); „practikás levelek” (I. 96); „kedvetlen idő” (I. 271); „hivalkodó szemmel” (I. 327); „boldog előmenetellel” (II. 200); „konkolyos emberek” (= gazemberek) (I. 158); „magahitt beszédi” (II. 419); „kenyeres föld” (= gabonaföld) (II. 421). Néhány melléknévnek cselekvő és szenvedő jelentése egyaránt él: „az tatártúl félelmes nem volna” (II. 462), de: „félelmes hír nincs” (II. 351). A szerelmes szó is egyaránt előjön ’szerető’ és ’szeretett’ jelentésében: „Kénszeritelek, édes atyámfia, szerelmes feleségem” (I. 587), de: „Az te szerelmes urad” (I. 3).

A főnévi átvitelek szintén többnyire a megszokottak köréből kerülnek ki: „ez az hitvány rosz világ” (I. 230); „ez mostani világ ugyanis az haszonra inkább, hogy az igazságra néz” (II. 401); „udvarunkra gondviselő leszen” (I. 344); „udvar népére nézve” (II. 393); „sok ártalmas lelkek vannak” (I. 277); „Ez ország megfélemltet; az isten ostora rajtok” (II. 529); „ő szerencse fia” (II. 450); „mindennek szíve, kedve az ellenség ellen vagyon, az szegény magyar puskája is szinte oly közel vitetik most az német vasas orozslánhoz, vitéz ódalához, mint az magyaréhoz az övék” (I. 189); „Istennek hála ide is

jó mezei életek (= termés) vannak” (I. 180); „bizony azon vagyunk, az sok rossz szarkafészkekben (= várakban) földik rontassunk” (I. 191); „Bornemisza uram is most épül, vajha lábot, egészséget pénzen vehetnének neki, bizony kiadnék az sárgákban érte” (I. 158); stb.

Nagyon kedvelt a hangsúlyos és nyomatékos beszéd egyik eszköze, az azonos mondatrészek halmozása. Az állítmány halmozásával valóban mozgalmasabbá tudják tenni mondanivalójukat: „Ujhelyben akkor hánytak volt kótyavetyét, ittak, dorbézoltak, csak véletlen tanálta őket” (I. 169); „éheznek, fogynak s félnek szertelen” (I. 183); „istenemnek hazámnak szolgálhatnék, látnék, hallanék, tanulnék, hitemet is megtartanám” (II. 319); stb. — Más mondatrészek halmozásával inkább I. Rákóczi leveleiben találkozunk: „nem azért írom, hogy fiam, de bizonynyal higgyjed édesem, oly becsülettel, keménységgel, megért elmével viseli magát minden rendekhez” (I. 130); „istenem tiszteletéhez s hazámhoz való szeretetemről s buzgóságomról most is édesem egyebet az előttinél nem irhatok, ki mellől ezután is. . . bizony semmi világi érték, adomány, ígért el nem vonson” (I. 214); „mitől fogva az úr isten összevezetett bennünket, se szebbet, okosbat, gazdagabbat s akármí dicséretre méltó személyt náladon kívül nem láttam” (I. 584). — Annál hatásosabb a mondatrészek halmozása, minél inkább kitetszik belőle a részletezés, a fokozás vagy az ellentét: „Bizony ne is csudáld, édesem, ha ritkán irnék, mert vaj ki sokat kell most az én kezemnek, nyelvemnek s elmémnek végben vinni” (I. 132); „mind Drinápolyban elmenjenek, lássanak, halljanak, értsenek” (I. 239); „kézzel, lábbal, szívvel rajta legyenek” (I. 72); „az anyátokat megböcsüljétek, szavát fogadjátok, semmivel meg ne búsítsátok, szomorítsátok s tőle hallgassatok” (I. 585); „az szegénységet oltalmazhasd s az csavargókat fogathasd és kergettedhesd s büntettedhesd” (I. 71); stb.

I. Rákóczitól idézhetünk a szóhalmozásra is szép példákat: „Ígyekeztelek az anyáttal együtt nevelni, oktatni, tanítani” (I. 585); „Ti is, tanácsúr híveink, az országnak minden rendbéli lakosi, jámbor, igaz, becsületes, mindrendbéli hű szolgálói, kicsintül nagyig, énnekem megbocsássátok” (I. 586); „láthassuk egymást szerencsés örvendetes jó egészséges állapotban” (I. 118).

Fontos szerepük van az írók levelezésében a közbeszólásoknak. Ezek egy része a kor vallásos felfogását tükrözve istenre hivatkozások, hálaadás-ként vagy vigasztalásként, olykor esküként kerül a levelekbe: hála istennek, istennek hála, látja isten, isten tudja, tudja az úr isten, él az isten, bizony isten stb.; — más részük azonban a legszubjektivebb érzelmekre világít rá: megszakítják a tényközlést, emelik a hangulati légkört, és többnyire erős értékelő álláspontot fejeznek ki, sőt II. Rákóczinál nem egyszer szitkokba mennek át: „Nagy Labyrinthus. . . Csaknem bolondulunk” (II. 570); „cselekedje azt, az mi neki tetszik, mi lássunk dolgunkhoz” (I. 281); „nem tudván mire vélni, csak nem üt a guta meg” (I. 293); „merő hazugság dolga az sógornak, valóban szerencsénk van az sógorokhoz” (II. 401); Csak az ördög vinné el az pogány palatinust (II. 563); „nem nyughatik az beste kurafia. . . Wesselényi az az beste kurifia miért fogadjon mi szolgánkat” (II. 447); „Sok az szó teréngetette” (II. 533); stb. — I. Rákóczi mintegy közbeszólásként használja néha az egy szó ’egyszóval, röviden’ kifejezést, s vele igen hatásosan tudja fokozni, nyomatékosabbá tudja tenni a mondanivalót; ezzel a kifejezéssel a mondat előbbi részéből szinte levonatja a következményt, megismételteti a mondat tartalmából a leglényegesebbet: „rossz, gondviseletlen, vigyázatlan benne, az idén inkábbára semmit nem építettek benne, egy szó, csak rosszúl vagyon” (I. 259);

„látván, hogy se tűzzel fegyverrel, fenyegetéssel, irogatással, kártétellel, egy szó semmivel az kassaiakat magához nem hajthatja” (I. 184).

*

Célunk volt a lehetőségekhez képest egyes nyelvi jelenségek egyéni, tükröződésének bemutatása s egyúttal adatok szolgáltatása a nyelvtörténet számára. (A cikk 1964-ben készült.)

BÁNHIDI ZOLTÁN

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Legy 'legyen'

Az ÓMS. „ne *leg* kegulm mogomnok” mondatában előforduló 'legyen' jelentésű *leg* alakot nyelvtudományunk hapaxként tartja számon. GRAGGER RÓBERT szerint: „ne *leg* = nec sit. Föltűnő 3. szem. alak” (MNy. XIX, 9). KLEMM így itéli meg ezt az adatot: „[az ÓMS.-ban] *legyen* helyett *légy* egyesszámú 3. személyű fölszólító fordul elő. Csakhogy ily alakú egyesszámú 3. személyű fölszólító az egész nyelvtörténetből más-honnan nincs kimutatva, s így mint hapax legomenon nehezen magyarázható” (MNy. XXI, 118). Magyar Történeti Mondattanában ezzel a formával kapcsolatban BERRÁR is csak az ÓMS. adatára hivatkozik: „a *légy* az ÓMS.-ban harmadik személyű” (49). S tudomásom szerint újabb adat erre az igealakra azóta sem került elő.

Felsőöri nyelvatlaszgyűjtésünk (1964.) során LÓRINCZE LAJOS barátommal együtt hallottuk ezt a mondatot: *In is oasz szerettem vuona, hodzs juo lédzs.* (Az általunk megdicséret vesre mondta a háziasszony, a felsőöri születésű, 45 éves, magyar anyanyelvű Páll Sándorné, leánynevén Imre Julianna). Majd más alkalommal csak magam hallottam szintén tőle a következőt: *Mom még neki, jemēhed, de hatra nekēm ihol lédzs.* (A fiának mondta, aki a másik fiú kérését tolmácsolta.) Egy másik adatközlőtől (özv. Benedek Lajosné, leánynevén Imre Zsófia, felsőöri születésű, 59 éves, magyar anyanyelvű) ezt: *Ez embēr oas sē tudzsa, hoá lédzs, mi csinájjon!* (E kis közlemény összeállítás után kaptam azt a levelet Felsőörből, amelyben ez a mondat áll: *Áldott legy a jó Isten, hogy emnyire segített Bennünket.*)

Ezeket a mondatokat hallva saját felsőöri nyelvi emlékeimben is ismerősnek tűnt fel a *lédzs* 'legyen' alak; s ma is élő voltát rákérdezés után többen a leghatározottabban megerősítették. LÓRINCZE LAJOS szíves szóbeli közléséből tudom, hogy a *légy* alakot a községben spontán beszélgetések során ő is többször hallotta. A *lédzs* mellett természetesen él a *lédzsēn* alak is; például: *Majd ojjand vészék, hodzs juo lédzsēn* (Páll Sándorné). Sőt minden bizonnyal ez az általánosabb, gyakrabban használt forma. (Adataim száma túlságosan kevés ahhoz, hogy a *lédzs* : *lédzsēn* között esetleg meglévő funkciókülönbség megállapítását megkísérelhessem.)

A 'legyen' jelentésű *légy* alak tehát a felsőöri nyelvjárásban minden kétséget kizáróan ma is eléggé általános, s így az ÓMS.-beli *leg* 'legyen' hapax voltát megszüntnek tekinthetjük. Abban ugyanis, hogy ez az alak Felsőöriben nem valami újabb fejlemény, hanem megőrzött régiség, aligha kételkedhetünk.

A felszólító mód 2. személyű alakja a felsőöri nyelvjárásban *lédzs* ~ *lédzsiē*: *Rosz nē lédzs!* *Osztá juo lédzsiē!* A *lesz* ige e két alakjában a felsőöri nyelvjárás tehát olyasféle paradigmikus megfelelést mutat, mint a *megy* ige kijelentő mód jelen idejének 2. és 3. személyében: *lédzs* (~ *lédzsiē*); *lédzs* (~ *lédzsēn*); *médzs* (~ *mész*); *médzs* (~ 0).

S végül még egy megjegyzést: a felsőőri adatok alapján — de talán egyéb megfontolásokból is — valószínűbbnek látszik, hogy az ÓMS. *leg* adata nem *é*-vel (*légy*) olvasandó (vö. KLEMM: i. h.; BERRÁR: i. h.), hanem talán inkább *ë*-vel (*lëgy*).

IMRE SAMU

A *t* végű igék felszólító módjához

1. Leíró nyelvtanainknak általánosan ismert megállapítása, hogy a *t* végű igék felszólító módja háromféleképpen alakul. 1. Az *st* és *szt* végűeknél a *t* kiesik, és a módjel teljesen hasonul a tövégi mássalhangzóhoz: *fessen*, *válasszon*. Ez lehetett különben történeti fejlődésük útja is (vö. PAPP ISTVÁN: MNy. IV, 32—3). 2. Ha a szóvégi *t* előtt egyéb mássalhangzó van, akkor a *t + j* összeolvadásának eredménye *cs* lesz: *tarcsón*. Hasonló a helyzet, ha a *t* előtt hosszú magánhangzó áll: *húccsön*, itt azonban már vannak kivételek. 3. Ha viszont a szóvégi *t* hangot rövid magánhangzó előzi meg, akkor a *t + j*-ből mindenkor *ss* lesz: *vessen*.

Felvetődik a kérdés, hogy melyek azok a hosszú magánhangzó + *t* végű igék, amelyeknek a felszólító módjában kivételszerűen nem *cs*s, hanem *ss* jelentkezik. Erre pontosan válaszolni eddig nemigen lehetett. Az idevágó nyelvészeti irodalomban ilyen megfogalmazásokkal találkozunk: „néhány hosszú magánhangzó + *t* végű *tő* is idetartozik: *lát*: *láss*” (MNy. IV, 32); A Magyar Helyesírás Szabályai a *lát* és a *bocsát* igét mondja kivételnek (92. §); LOTZ JÁNOS a *lát*, *bocsát* és a *lót* (*lót-fut*) szavakat sorolja ide (American Studies in Uralic Linguistics 85); és hasonlóképpen jár el a MMNyR. is (I, 490). Van-e több ilyen igénk? Ma már válaszolhatunk erre a kérdésre, mert PAPP FERENC irányításával elkészült, és kéziratban a debreceni egyetemen hozzáférhető a magyar nyelv szóvégműtató (a tergo) szótára, amely az ÉrtSz. anyagát foglalja magában. Csupán a *t* végű igéket tartalmazó kötetet kell fellapoznunk, és azonnal megállapíthatjuk, hogy a *bocsát*, *lát* és *lót* szavakon kívül több ide tartozó igénk az ÉrtSz. által felölelt szókincsben nincs. Nem valószínű, hogy a nyelvjárásokból több hasonló előkerüljön.

2. Mi lehet e kivételnek az oka? Ha már kezünkbe vettük a szóvégműtató szótárt, keressünk benne tovább, nézzük meg, nem segíthet-e bennünket ennek a problémának a megoldásában is! Ha együtt látunk nagy mennyiségű *t* végű igét, hátha magától is kínálkozik valamilyen magyarázat felszólító módjuknak alakulására vonatkozóan.

A leíró nyelvtanból tudjuk, hogy ma a hosszú magánhangzó + *t* végű igék a felszólító módban úgy viselkednek, mint a mássalhangzó + *t* végűek. Most már az is ismert, hogy csak 3 kivételes szó van. Nézzük meg tehát, hogy melyek azok az igék, amelyekben a *t* előtt hosszú magánhangzó áll! A szóvégműtató szótár lapozgatása közben azonnal szemünkbe tűnik, hogy ezek nagy részét az *-ít* képzős igék alkotják. Összesen 490 *-ít* képzős ige van a szótárban, de ebben a számban nincsenek benne az igekötős változataik. Ehhez a mennyiséghez képest elenyésző a többi hosszú magánhangzó + *t* végűek száma, mindössze 11. A 11 ige a következő: *alít*, *bocsát*, *dút*, *fút*, *hút*, *mút*, *lát*, *lót*, *szít*, *tát* és *vét*. Emeljük ki közülük a 3 kivételt (*bocsát*, *lát*, *lót*), nem marad csak 8. De az ÉrtSz. által elavultnak jelzett *alít* 'vél, hisz, gondol valamit' igét legfeljebb csak mai nyelvérzékünk tekintheti *tő*szónak, mert eredetileg ez is *-ít* képzős (vö.: EtSz.; MNy. XXXI, 42—6). Így mindössze 7 hosszú magánhangzó + *t* végű igénk marad az *-ít* képzősökön kívül, amelyekben a *t + j* eredménye *cs*s lesz: *dút*, *fút*, *hút*, *mút*, *szít*, *tát* és *vét*. Csupán a szóvégműtató szótár számadatai alapján azonnal feltehető tehát, hogy a hosszú magánhangzó + *t* végű igék felszólító módjának alakulásában elsősorban az *-ít* képzős igék játszottak fontos szerepet.

Miért viselkednek az *-ít* képzős igék úgy, mint a mássalhangzó + *t* végűek? Nyilván azért, mert korábban azok is mássalhangzó + *t* végű szavak voltak. A képző ugyanis

finnugor *kt-ből *χt* > *χt* > *-it* változáson ment keresztül, majd a tővégi vokállissal diftongust alkotott, és a kettőshangzó később palatalis hosszú magánhangzóvá változott (vö. D. BARTHA, Szóképz. 44). A *cs*-s ejtémód még akkor kialakulhatott, amikor a képző első eleme mássalhangzó vagy *i* félhangzó volt. Például: FestK. 69: *sokasyhch megh*, 60: *Segeych*, GuaryK. 103: *zabadoyča, zabadeyč meg*. Megjegyezzük, hogy az *-it* képzős igék nemcsak a felszólító módjukban viselkednek a mássalhangzó + *t* végűekhez hasonlóan, hanem a képző utáni „kötőhangzó” használatában is (vö. SEBESTYÉN ÁRPÁD, Tanítani — tanítani: MNyj. IV, 37—48).

3. De vizsgáljuk meg közelebbről a megmaradt 7 hosszú magánhangzó + *t* végű igét! BÁRCZI GÉZA a nyelvtörténeti adatok alapján rámutat, hogy a *fűt* *t* eleme előtt volt egy csökkentett nyomatékú magánhangzó (MNy. LIII, 127). A *hűt* szó adataiból valószínűnek látszik, hogy az *-it* képzőt kell benne keresnünk: *hyvöiteziem, hüvétem, hüvétem, meghivejt, meghüvit* (NySz.), *hwyched* (OrvK. 612), *hwych* (OrvK. 631). A *dűt* ige előzménye *dőjt* ~ *dűjt* volt: *eldeyt, duytet, döyté* stb. (NySz.). Ez az alak valószínűleg analogikusan keletkezett a *döl* ~ *dül* mellé a *gyül* ~ *gyújt*, *nyúl* ~ *nyújt*, *gyül* ~ *gyújt* stb. mintájára (vö. BABOSS R. ERNŐ: MNy. XXXIV, 225). Hasonló adatokat tudunk idézni a *szűt* igeire is: *szijtana, szijtnak, szijtás* (NySz.). Tehát mind a 4 itt tárgyalt igeének a múltjában volt egy olyan stádium, amikor a *t* előtt *j*(*i*) volt (*fűjt, dűjt, hűjt, szijjt*), és ez a formájuk meg egyezett az *-it* képzős igék egykori alakjával. Így érthető, hogy a felszólító módjuk is azokéhoz hasonlóan fejlődött.

Ezek után már csak 3 *t* végű ige maradt (*műt, tát, vét*), amelyeknek a végső mássalhangzója előtt hosszú magánhangzó áll, és a múltjukból sem tudunk kimutatni a *t* előtt mássalhangzót vagy félhangzót. A *műt* igét Bugát Pál alkotta a *fűt* mintájára (vö. Nyr. LXXXII, 395). A szó napjainkban kezd közhasználatúvá válni (vö.: KÁLMÁN BÉLA: MNy. LVII, 484; NATGYJ. BÉLA: MNy. LVIII, 222; R. HUTÁS MAGDOLNA: MNy. LVIII, 224). Az ige felszólító módjának alakulása a hasonló, a tőle pusztán egy hangban különböző *dűt, fűt, hűt* mintájára történik. Nemrégiben ezt a mondatot hallottuk: „Nem akarom, hogy megműtsenek.”

Tát szavunk hangfestő eredetű (vö. BENKŐ: MNy. L, 257). A NySz. első előfordulását az Apor-kódexből idézi, szerencsénkre ez éppen felszólító módban van: *tassa* (19). Tehát akkor még nem *cs*-vel, hanem *ss*-sel hangzott. A kódex a *cs* hangot *ch, cz, L* betűkkel jelöli (vö. KNEZSA, HírTört. 108, 111, 124, 129, 133). De a XVI. századtól kezdve már *cs*-s adataink vannak: *Tacz meg, Táts fel, tátsuk* (NySz.). Ez a szó a felszólító módban eredetileg úgy viselkedett, mint a rövid magánhangzó + *t* végűek, és csak később történt változás. A változás okát az analógiában kell keresnünk, úgy látszik, erre a hangfestő szóra a többi (*-it* képzős) hosszú magánhangzó + *t* végű ige könnyen hathatott, talán azért, mert a beszélők expresszívebbnek érezték a *táccsa* változatot.

A *vét* ige ismeretlen eredetű (SzófSz). Miért alakul *cs*-vel a felszólító módja? Ennek két oka lehet, és ezek talán együttesen hatottak. Egyik az analógia, amely ennél a szónál is érvényre juthatott. A másik ok pedig az, hogy *t + j > ss* változás esetén egy *véss* alak jönne létre, amely azonos lenne a *vés* ige felszólító módjával. Tehát a homónia elkerülésének óhaja is támogathatta a *véccsek, véccsel, véccsen* stb. formák létrejöttét.

4. Térjünk vissza most már a 3 „kivétel”-hez! Miért alkotja a felszólító módját *ss*-sel a *bocsát, lát* és a *lót* ige? A válasz igen egyszerűnek látszik: azért, mert ezek *t* eleme előtt nem volt mássalhangzó vagy félhangzó. Viszont tudjuk, hogy a *bocsát*-nak ma is él *bocsájt* változata. Kétségtelen azonban, hogy a *bocsájt* újabb alakulat. A szó már a HB. ben előfordul: *bulscassa*, és ettől kezdve a NySz. több, mint száz adatot hoz rá, és mind össze kettő van közöttük, amelyben a *t* előtt *j* van. Ezek is elég kései adatok, az egyiket Bethlen Miklós önéletrásából, a másikat Gvadányi Józseftől idézi a szótár. Az ige fel-

szólító módú alakjai a NySz.-ban csak *ss*-sel találhatók. Úgy látszik, a későn, csak egyes nyelvjárásokban kialakuló *bocsájt* változat nem volt annyira életerős, hogy az ige megszokott felszólító módját meg tudta volna változtatni. Megemlíttjük, hogy a *kiált* viszont hozzáidomult a többi *-lt* végű igéhez. Ennek a szónak az *l* nélküli, *kaját* formája az eredetibb (vö. MÉSZÖLY: MNy. XLVIII, 56), amely a Halotti Beszédben *keassatuk* alakban fordul elő, és ezt általában *keássátuk*-nak olvassák (MNy. LXII, 192). Érthető, hogy miután a *kiált* elterjedt, és az *l* nélküli változat a nyelvjárásokba szorult vissza, a szó felszólító módja is a mássalhangzó + *t* végű igék analógiájára alakult. Hasonlóképpen viselkedett az *önt* ige is. Az *n* hiányzott eredetileg a *t* elől (vö. SzófSz.), s akkor a felszólító módja *s*-sel ejtődött: *össed* (NySz.), *eos* 'önts' (OrvK. 112). Az *n*-s változat kialakulása után természetesen *cs*-vel ejtik az ige felszólító módját.

A *lát* és a *lót* szavakban viszont sohasem volt a *t* előtt mássalhangzó vagy félhangzó, ezek tehát úgy viselkednek, mint a rövid magánhangzó + *t* végűek. Csupán egy kérdés vetődhet fel: az analógia miért nem szüntette meg ezeknek a különállását is. A *lót* esetében nagyon kézenfekvő a válasz. Ez az igénk egyedül nemigen fordul elő, általában a *lót-fut* ikerszóban élünk vele. A NySz.-ban is a *fut* ige társaságában találhatjuk. A *lót-fut*-nak a felszólító módja pedig szabályosan *löss-fuss* volt, s ennek az összefüggésnek az erejével az analógia nem vetekedhetett. És miért nem változott meg a *lát* ige felszólító módja? Talán azért, mert gyakran használt, sűrűn előforduló szó, és az analógia, amellyel itt az *-ít* képző mai alakjának kialakulása után számolhatunk, nem volt olyan erős, hogy ennek az igének megszokott felszólító formáit megváltoztassa.

5. Többen hangtani úton próbálták magyarázni a *t + j > cs~ss* változást (a kérdés irodalmát l. PAPP ISTVÁN: MNyj. IV, 33), legfrissebben BÁRCZI GÉZA fejtette ki ezt az álláspontot. Szerinte a *t + j* mássalhangzó, illetőleg félhangzó után *cs*-vé, magánhangzó után *ss*-sé alakul (Htört.² 131; MNy. LIII, 127). Az eddigiek alapján nyilvánvaló, hogy nincs okunk a *t* végű igék együttes vizsgálata után sem magyarázatra gondolni (másképpen: JUHÁSZ JENŐ: MNy. XXXIV, 211–220; PAPP ISTVÁN: MNyj. IV, 32–4). A *t* végű igék ma használatos felszólító módja tehát a következőképpen alakult ki: 1. Az *st*, *szt* végűeknél a *t* kiesett, és utána teljes hasonulás történt (vö. MNyj. IV, 32–3). 2. Ha a *t* előtt mássalhangzó vagy *í* félhangzó volt, akkor a *t + j*-ből *cs* lett. Ide tartoztak az *-ít* képzős igék is, ezeknél azonban a szótő és a képző együttes fejlődése következtében előállt a hosszú magánhangzó + *t* végű változat. További végződések hozzájárulása esetén a *cs* két magánhangzó közé került, és megnyúlt: *taniczanak* (NySz.) > *taníccsának*. A hosszú *ccs* tovább terjedt szóvégi helyzetbe is: *taníccs*. Az *-ít* képzős igéknek ilyen alakulása azután analógiás változásokra nyújtott alkalmat. Az *-ít* képzős igéknek más irányú fejlődése is lehetséges volt, például HB.: *zoboducha* > nyj. *szabadíjja* (BÁRCZI, Htört.² 131); ez a változat azonban a nyelvjárásokba szorult vissza. 3. Ha a *t* előtt magánhangzó volt (hosszú vagy rövid egyaránt lehetett), akkor a *t + j*-ből *ss* lett. Az eddigiek szerint a *tát* és a *vét*, illetőleg a *kaját* > *kiált* és az *ött* > *önt* került át a nyelvtörténet során ebből a csoportból az előzőbe, de amint láttuk, ezek átkerülésének is van megfelelő magyarázata.

Végül megállapíthatjuk, hogy a szinkrón vizsgálat által kivételnek minősített három szó, a *bocsát*, *lát* és a *lót* történeti szempontból nem kivétel. Ezeknek az igéknek a felszólító módja egy korábbi szabályos fejlődésnek és állapotnak a maradványa, amelyet a nyelvben állandóan működő, különböző irányú analogikus hatások érintetlenül hagytak.

JAKAB LÁSZLÓ

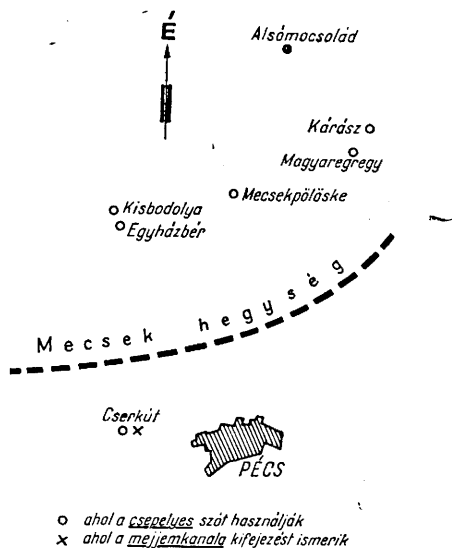
A Jordánszky-kódex és a Nagyvátyi Glosszák keletkezési helyéhez

1. Annak idején éppen akkor kaptam kézhez KIRÁLY PÉTER nyelvemlékkiadását (NyttudÉrt. 21. sz.), amikor a Névtudományi Vizsgálatokat szerkesztettem. Így azután a REUTER CAMILLO cikkében előforduló *csepelyes* szóval kapcsolatban jegyzetben utaltam KIRÁLY tanulmányára, ugyanakkor pedig megkértem REUTERT az említett szó és a KIRÁLYnál a Nagyvátyi Glosszák helyhez kötésének kritériumaként vele együtt szereplő (49) *melle kanala* utáni közelebbi érdeklődésre. Főként az ő kutatásainak eredményét közlöm e helyt, és ezért neki köszönetemet itt is nyilvánítom.

2. A Mózes III. könyvének 21. fejezetében található „lippus, albuginem habens in oculo” két kifejezést a magyarban eggyel fordítják, mégpedig a JordK. *csepöl*”ees-nek (RMNy. V, 108), Molnár Albert *szeme fájó*-nak, Káldi György *fájós szemű*-nek. Az elsőül nevezett szót az EtSz. I, 950 ismeretlen eredetűnek jelzi. BENKŐ LORÁND sem sorolja be abba a kiterjedt rokonságú szócsoporthoz, amely — többek között — *Csepel* helyneveink közszói megfelelőit is tartalmazza (MNy. LXII, 292 kk.). Összekapcsolhatjuk azonban a baranyai *csepelyes* tájszóval.

A magyaregregyiek *fenyőföld* néven ismerik a könnyű, meszes, fehéres földet, míg az agyagos földnek két fajtáját különböztetik meg. Az egyik a fekete, a másik a vörös *csepel* vagy *csepely*. Az előbbit humuszsavak festették feketére, a másik, a „vörös csepel” vasvegyületektől színeződött. Mindkét úgynevezett *csepelyes föld* művelése igen nehéz, nedvesen tapadós, ragacsos volta miatt (NévtVizsg. 81). Utóbb a szót Alsómocsolád, Kárász, Mecsekpölöske, Egyházbér és Kisbodolya faluból is „begyűjtötte”, tehát a Mecsek gerincétől északra eső területről, de megtalálta Cserkúton is, a Mecsek déli oldalán (ez utóbbi községben *csepel*, *csepeles* az ejtése). *Csepelyes* szavunkat az ugyancsak az előbbi tájon levő Kisvaszar és Tékes községekben német származású, de ma már kétnyelvűnek tekinthető egyénektől is feljegyezte. ÖBERT GYULA erdőmérnök, aki helesfai származású és ma is faluja nyelvét beszéli, nem ismeri a *csepeles* szót szülőhelyéről. Tudja azonban a jelentését, mert emlékezete szerint gyakran hallotta Cserkút-Boda vidéki magyaroktól. MONOSTORI LAJOS erdész, aki negyedszázada¹ él Bakonya faluban, arra a kérdésre, hogy ismeri-e a *csepeles* szót, azt válaszolta REUTER CAMILLÓNAK, hogy így nem hallotta, de talán *csepeleges*-t akart kérdezni.

A fentiek alapján a *csepelyes* szó mai baranyai előfordulását meglehetősen szűk körre lehet rögzíteni, ami természetesen nem jelenti azt, hogy a hódoltság kori népmozgalmak előtt nem lehetett sokkalta nagyobb területen ismeretes. Így Siklóstól nyugatra fekszik *Csepely*, amelyet először Kémes 1177-i határjárásában említenek (GYÖRFFY GYÖRGY, ÁrpMg. I, 294), és amelynek helyhatározóragos alakja ma *Csepébe* (OrmSz.

○ ahol a *csepelyes* szót használják
 x ahol a *mellekanala* kifejezést ismerik

¹ A cikk 1961-ben készült. Közzétételét azonban csak BENKŐ idézett dolgozatának megjelenése után határoztam el, s ekkor néhány újabb munkára való utalással kiegészítettem.

XXV). A fent nevezett faluk mindegyike Árpád-kori megtelepedés, és helynévanyaguk is igen régies típusú. Különösen Cserkúté az, ahol a XIII. században élt *Euch*, *Bot*, *Gerolt* és *Odolman* nevét még ma is őrzi az *Úcsvögye*, *Batvögye*, *Girótna* és *Dulimán* helynév (REUTER: MNy. LVIII, 239). Nem véletlen tehát, hogy éppen Cserkúton maradt meg ez a „zárvány”. Mint ismeretes, KÁROLY SÁNDOR összefüggést állapított meg a Huszita Biblia és a Jordánszky-kódex nyelve között (NyK. LVII, 262–4, 268), a Huszita Bibliáról pedig tudjuk, hogy Dél-Magyarország egykori nyelvállapotát tartotta meg számunkra.

KIRÁLY PÉTER megállapításai igen érdekesek, de szerintem hibás az a véleménye, hogy a JordK. adata a 'bokor, cserje' jelentésű *cseplyé*-vel függ össze (vö. BENKŐ: i. h.); inkább a magyaregregyi 'agyasos föld' jelentésű *csepely* szóval. Tehát VEINSTEIN-HEVESS álláspontján vagyok (Nyr. XXIII, 315). — Abban, hogy egy szó egyfelől 'beragadás, váladékos szemű'-t, másfelől pedig 'összetapadós talajú'-t jelent, jelentésánilag semmi meglepő nincsen, hiszen mindkettő levezethető egy közös 'tapadós, ragacsos' alapjelentésből. A Nyitra vidéki Gesztén például az agyagos földnek *csipás* a neve (Nyr. XXXIII, 465).

A Baranyában ma is élő, de az OrmSz.-ban nem szereplő tájszó szerintem megerősíti VOLF GYÖRGY nézetét, hogy a Jordánszky-kódex nyelvének forrása Magyarország délnyugati részében, a Dráva mellékén keresendő (RMNy. V, XIV).

3. Nagyvátyi Imre bibliájában Mózes II. könyve XXIX. fejezetének 22. versénél és a Királyok II. könyve IX. fejezetének 24. versénél a latin *armus* magyar megfelelőjeként *mel calan* van a könyvbe beírva. Megvan ez a szópár már a SchlSzj.-ben is (375). Az *armus* szinonimái: *bracchium*, *umerus*, *scapula* (Thesaurvs Linguae Latinae. Lipcse, Teubner, 1900–1906.). A Szent István Társulat TAKÁTS ERNŐTől készített fordításában (1930.) az első helyen 'lapocka', a másodikon 'comb' olvasható. A régi fordításokban Mózes könyvében szintén *lapocka* áll (a Jordánszky-kódexből a XXIX. és XXX. fejezet sajnos hiányzik: RMNy. V, 66), a második helyen pedig *cimer* (*tzémer*).

Csak a Mecsektől délre, a régies jellegű Cserkúton jegyezte fel REUTER a *melle kanala* kapcsolatot. Egy helybeli erdész felesége szerint öreg asszonyok még használják. Például: *Úgy mennyomtam a mejjem kanalát*. A fiatalság nem ismeri. — Mivel szerettem volna latin nevét megadni, anatómusokhoz fordultam. A tőlük ajánlott *epigastrium* azonban lejjebb fekszik: BALOGH KÁLMÁN Orvosi Műszótára (1883.) szerint 'felhastáj', BARTS JÓZSEF Orvos-gyógyszerészeti Műszótára (1884.) szerint 'gyomortáj'. Azzal a kóros elváltozással sem azonos, amit *pectus excavatus*-nak, illetőleg *cipézmell*-nek neveznek, mert a kaptafának a mellkashoz való szorítása következtében keletkezik. (Újabban olyan bányászokon is észlelték e mechanikus úton keletkező ártalmat, akik állandóan mellükhöz szorított fűrőgéppel dolgoznak.) Ellenirányú deformitás a szegycsontok erős előreszögellése, amit *pectus carinatum*-nak vagy a tyúkmellhez való hasonlatossága folytán *pectus gallinaceum*-nak nevez az orvosi irodalom. Ezek az elnevezések azonban az anatómiai szótárakban természetesen nem fordulnak elő, mert a kórtan (patológia) tárgykörébe tartoznak. Azonban a szegycsontnak az a kicsi bemélyedése sem szerepel bennük, amit formájáról *melle kanalá*-nak neveztek, mert nem lépi túl a variációs határt, s így csupán egyedi sajátágnak számít. Már-már azt hittem, hogy sem latin, sem magyar köznyelvi megfelelőjét nem tudom megadni, amikor segítségemre jött MOLNÁR ALBERT; szótárának 1621-i kiadásában ugyanis ez található: „*Praecordium*, dii: Szívvec lépája”. PP., majd utána PPB. az előtte álló *Praecordia* többséssel összevonja és a *lápája* szót *vápájá*-ra cseréli át. A többes van csak meg MÁRTON (1818.), FINÁLY (1884.) és GYÖRKÖSSY (1956.) latin szótárában, de nincs meg DONÁTH (1959.) anatómiai és BRENCsÁN (1967.) orvosi szótárában sem. Megvan azonban a *praecordium* szó az idézett BALOGH- és BARTS-féle szótárakban 'szívgödör' értelmezéssel. A *szívgödör* szót legkorábban MÁRTONnál

találjuk szótározva: 1800: *Szívödör*, 1803: *Herzgrube* alatt *szívödör*, *szív gödre*; szerepel még: Tzs., CzF., BALL., GYÖRKÖSSY (1960: *szívödör* praecordia; orv. *scrobiculus cordis*),¹ de nincs meg ECKHARDT SÁNDOR szótárának (1958.) hatalmas szóanyagában. Ez utóbbi tény talán arra mutat, hogy a köznyelvnek nemigen használt eleme, amit az is megerősíteni látszik, hogy az ÉrtSz.-ba sem vették fel. Így azután a HALÁSZ ELŐD-féle szótárban (1957.) való szerepeltetése inkább hagyománynak tetszik, amit a jelentésmegadás bizonytalankodása is elárul: 'Herzgrube, Magengrube' (vö. 1967: *Magengrube* 'gyomor-/szív-gödör').

Mindenesetre kár lenne a baranyai magyar nép nyelvében — de talán másutt is — még meglevő *melle kanala* birtokos összetételt teljesen száműzni szókincsünkéből. Megtartásra mind régiségi, mind szemléletességi értékével rászolgál. (Hasonló képszerű elnevezés a — valószínűleg tükörfordítás — *sótartó* 'sovány személy vállán a kulescsontok felett látható bemélyedés': ÉrtSz.)

MIKESY SÁNDOR

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

A szerbusz és a tegezés. I. Ma már az egész országban járja mint bizalmas köszöntés: a *szerbusz*, *szerbusztok*. Így köszöntik egymást barátok, diákok, egy munkakörben dolgozók, jó ismerősök stb. Ez a felelet a gyerekek *csókolom* köszönésére is.

KÁLMÁN BÉLA „Latinos szavaink s-ezése” című cikkében (MNy. XLV, 282) ezt írja róla: „A *himnusz* és *szervusz* szavaknak története bővebb vizsgálatot kívánna. A *szervusz* szónál német eredetre utalhat a *szerbusz* alakváltozat. Az osztrák-bajor bilabialis *w* hangot a magyar gyakran veszi át *b*-vel, mint a *bakter*, *silbak* stb. esetében.”

Mielőtt a *szerbusz* történetét megvilágítanám, szükséges előbb latinus szavaink s-ezésének, illetőleg a latin *s* magyarországi ejtésének kérdését érintenem. Ez a kérdés ugyanis KÁLMÁN szerint „koránt sincs megoldva és lezárva” (i. h. 285). — KÁLMÁN felvázolja a latin jövevényszavakra vonatkozólag, hogy „noha már a XVII. században találunk nyomokat az *sz-szel* való ejtésre, a XVIII. század végéig szinte kivétel nélküli az *s-ez*, *zs-ző* kiejtés . . . Kazinczy — nyilván német hatásra — az *sz-ez* kiejtést tartotta finomnak és választékosnak . . . Az *sz-ez* (erazmista) ejtés a XIX. század ötvenes éveitől kezdve lett általánossá, amikor iskoláinkban a Thun-féle rendszer a németes, klasszicizáló latin ejtést tette kötelezővé.” (I. h. 281.) Ezek a megállapítások magukban helytállóak, a magyarországi *sz-ezés* kialakulását azonban nem tükrözik hiven. KÁLMÁN ugyanis kitérőn tárgyához képest a latinus szavakbeli *s*, *sz* ejtést vizsgálja, bár közben egyes mondatai elkerülhetetlenül a latin *s* magyarországi kiejtésére vonatkoznak.

A kérdéshez hozzászólva, először is különbséget kell tennünk — amint ezt WALDAFFEL IMRE is következetesen megteszi „Latin jövevényszavaink *sz*» hangjáról” című cikkében (MNy. XXIX, 237–40) — az iskolai vagy az egyházi latin szövegolvasás és a magyar mondatokban használt latinus szavak ejtése között. WALDAFFEL adatai és a tőlem alább következő kiegészítések és szempontok nyomán így látom a kétágú kérdésre adandó választ. Latin szöveg olvasása az iskolai és egyházi használatban, legalábbis 1800 körül, már általában *sz-szel* történt. Ez idő tájt a magyar beszédbe beleszótt latin szavakat is szó elején és közepén általában *sz-szel*, szó végén *s-sel* ejtették, mint az ma is szokásos. (Az *sp*, *st*, *sk* hangkapcsolat e korbéli ejtése vizsgálatra vár.) A régi, meghonosodott latin jövevényszavakat természetesen minden helyzetben *s-sel* mondták,

¹ *Scrobiculus cordis* van a DONÁTH- és a BRENCSÁN-féle szótárban.

ahogyan ma is hangzanak. Ezen a területen rétegnyelvi jelenségre is bukkanunk. Több régi latin jövevényszó ugyanis mai köznyelvünkben hiányzik, illetőleg latinos idegen szóként él, mert egykor rétegnyelvi: iskolai, felekezeti stb. használatú volt. Így magyarázom a GYARMATHI SÁMUEL Vocabulariumában (1816.) minden helyzetben *s*-sel szereplő ilyen szavakat, mint *Sákramentom*, *Protzessus* stb. *Sákramentom* ma is a szó reformátusok használta alakja, nyilván mert teljesen meghonosodott szóként él tovább. A neki megfelelő katolikus szó: *szentség*, régi népében *szakramentom* is. GYARMATHI tanúsága azért is fontos szempontunkból, mert 1794-ben megjelent nyelvtanának nyilatkozata szerint latin szöveget ő is *sz-szel* olvasott (WALDAPFEL: i. h. 240).

WALDAPFEL adatai szerint a latin *s*-nek *sz-szel* való ejtését említi 1682-ben PERESZ-LÉNYI PÁL, 1794-ben GYARMATHI SÁMUEL, 1795-ben a Debreceni Grammatika. A teljesebb kép megrajzolásához ismernünk kellene a katolikus és protestáns iskolákban és a magyarországi egyházi latinban dívó olvasás- és ejtismódot. Nagyon valószínű például, hogy a bencések, ciszterciek és premontreiek iskoláiban a XIX. század elejétől kezdve csak *sz-ez*és járt. Ezek a rendek a török időben nálunk elpusztultak, csak a XVIII. század folyamán kezdenek újjáéledni, jó ideig osztrák, cseh, morva és sziléziai rendtagokból (KARÁCSONYI JÁNOS, Magyarország egyháztörténete 324–7). A XIX. század elején már csupa magyar rendtaggal rendelkeznek. Ezek a magyarok, akiknek száma csak fokozatosan vált többséggé, a közösen mondott latin imádságokban minden bizonytalanságot az idegenek *sz-ez*ő kiejtését sajátították el, és iskoláikban is így tanították. Egyébként is valószínű, hogy az Európában szokásos *sz-ez*ő latin ejtés ne hatott volna a külföldi egyetemeken tanuló katolikus és protestáns magyar diákokra. — Az 1800 körül jövevényszavainkban is nekilendülő *sz-ez*ő ejtés megrajzolásához (vö. WALDAPFEL: i. h. 240) szükség lenne az olyanféle egyházi latin szavak tüzetes vizsgálatára is, mint amilyen a *confessor*. Erről röviden most ennyit: A kódexekbeli *confessor* ejtés helyett például Negyedes Pál „Győri Püspökség-béli Egyházi Pap” 1801-ben megjelent Lelki Kalauzában a Mindenszentek Litániájában és egyéb imádságokban mindenütt *Kon-fesz-zort* találunk. A múlt század utolsó évtizedeiben a Sopron megyei Babóton kézzel írt népi eredetű és nyelvezetű búcsúvezető könyv litániája szintén mindig *konfeszor-t* ír a szokásos fordítás: *hitvalló* helyett.

Ezek után érthető, hogy 1823-ban már a nép nyelvéből jegyezték fel a Répce mellékén *sz-ez*ő alakokat, mint a *szerbusz*, *persze*, *szuktilis* (TudGyűjt. 1823. X, 66). Megjegyzendő, hogy a MTsz. csak egyetlen, 1889-ből való adatot ismert a *szerbusz*-ra Fehér megyéből. A *persze* szóra meg a SzófSz. első adata 1867-ből, BALLAGI szótárából való. A *szuktilis* szót a MTsz. *szubtilis*, *szuptilis*, *szuktilis*, *szuktelos*, *szuptiros* változatokban közli Zala, Vas és Komárom megyéből, Székesfehérvárról, Mezőtúrról és az Érmellékről. Magam *szuktilosan* alakban és 'szűken, alig elégségesen' jelentésben a Vas megyei Csöngről ismerem. Itt a latin *s* olyan megfelelését látjuk, amely mai latinos szavainknál is szokásos: a szóvégen megmaradt *s*-ezést. (Lásd erről KÁLMÁN: i. h. 284.) — Szokatlan a meghonosodott szóként ugyanekkor jelentkező *szerbusz* köszöntés szóvégi *sz-ez*ése. Oka az lehet, hogy, mint alább kiderül, korábban latin mondatban szerepelt, tehát benne a szóvégen is *sz-et* ejtettek.

2. E bevezetés után térjünk vissza a *szerbusz*-hoz. Úgy látom, hogy a *servus* 'szolga' szó *szerbusz* üdvözlő szóvá fejlődése népünk körében történt, úgy látszik, a dunántúli nép körében. A feudális korszak levélzáró üdvözlése jellegzetesen az *alázatos jobbágya* vagy *szolgája*. Emellett a gazdagabb nemesség körében lábra kapott, főként francia és német mintára, az *alázatos szolgája* köszöntés is. Ez tovább harapózott a kismemesség világába. A XIX. század elején már köznemesek is gyakran köszönnek így, illetőleg a latinul tudó része *servus humillimus*-szal is. Lehet, hogy a latin formula sem magyarországi fordítás, hanem kiejtésével együtt idegenből való átvétel. A Tudományos Gyűjte-

ményben így jellemzik ezt a folyamatot: „A' parasztok folyóbban és okosabban iparkodnak beszélni; az aljasabb nemesség pedig követi az urakat a' köszönésnek és ennek elfogadásának 's viszonzásának módjában. Az *alázatos szolgája, szolgálója 's magamat ajánlom* szavak nem ritkán hangzanak olyanoknak ajakaikról-is, kiknek még szülőjik-is csak így köszöntek és fogadták-el egymás' köszöntését: adjon Isten jó napot kegyelmednek! Isten hozta kegyelmedet!” (1833. I, 26). Öt évvel korábban EDVI ILLÉS PÁL „Rhapsodiák a Köszöntés-formulákról” című dolgozatában még nem jelzi ezt a változást. A magyar ember köszöntésére terve se az említett formákat, se a *szербusz*-t nem közli: „A' jó nap, estve, éjszaka' kívánásra így válaszol: fogadja Isten. Házhoz beköszöntőt így fogad el: hozott, hozta Isten . . .” (TudGyűjt. 1828. V, 52).

Pedig a *szербusz* köszöntés Dunántúl egyes részein ekkor már évek óta élt a nép körében. 1823-ban írja KISS SÁMUEL „Soprony Vármegyének rövid Esmértetése”-ben: „Répcze-mellékén a' *persze* szó igen közönséges, a' béresek is *szербusz fráter*-ral köszöntik egymást, és a' *szubtilis* helyett bízta bátran el mondják: *szuktilis*” (TudGyűjt. 1823. X, 66). Még egy feljegyzést ismerek 1834-ből a *szербusz* keletkezésére. OLÁH JÁNOS írja a „Balaton mellyéki tudósítások barátságos Levelekben” című írásában: „Gyakran hallhatni deák nyelvből elrontott nevetséges kimondásokat. Illyen nevezetesen e' köszöntés formája: *Serbus humilibus viri carissime!* mellyre a társ felel: *placiat, placiat*” (TudGyűjt. 1834. III, 95). Az ország keleti részében is feltűnik az egykori feudális hódoló formula *szеруsz* alakban, mint köszöntés. Országos használatúvá azonban a dunántúli *szербusz* lett. Udvarhelyszéki nótában szerepel 1842-i feljegyzésben: „*Szerуsz* pajtás, ez az élet Itt az éveg, igyál egyet” (KRIZA, Vadrózsák I, 103).

Ezek szerint mai *szербusz* köszöntésünk hangalakjában, feudális alávetettséget nem hordozó tartalmában, baráti hangulatában azonos az idézett néprajzi adatokban szereplővel. Az Európában szokásos *sz-еző* latin ejtéssel a XIX. század elején a dunántúli nép körében vált ki a köznemesi *servus humillimus* üdvözlő formulából. A $v > b$ csere idegen szavaknak magyar népi ajakra kerülésekor történni szokott változás. A köszöntés baráti és bizalmas hangulatának semmi köze a közelmúltban is még használt *alázatos szolgája, alásszolgája, ásszolgája* alávetettséget kifejező köszönési formula jelentéséhez és hangulatához. A hódoló jelleg már a köznemesek ajkán élő *servus humillimus* üdvözlő formulában is meglehetősen megkophatott, ahogyan ez köszönési módoknál történni szokott. Mindenesetre teljessé vált a kiüresedés akkor, amikor a nép fia a számára jelentés nélküli *szербusz* formával a köznemesi köszönésmódot utánozta. — A néha ma is hallható *szеруsz* alakváltozat vagy a népi *szербusz* tudálékos kijavításából származik, vagy esetleg a deákos nyelvű kisnemesség köréből öröklődött tovább. Annyi bizonyos, hogy a köszöntés leggyakrabban *szербusz* alakban járja, olyannyira, hogy sokak fülében, az enyémben is, a ritkán hallott *szеруsz* keresettnek és mesterkéltnek hat.

A *servus!* egyes német lexikonok szerint osztrák, mások szerint osztrák és diáknyelvi baráti üdvözlő formula. Keletkezési idejére és módjára vonatkozó adatokat nem ismerek. Bécsi és ausztriai kiejtése körülbelül *szэвусz*. Elterjedési köre tapasztalatom szerint kisebb, mint nálunk a *szербusz*-é. Előzménye nyilván azonos a *szербusz*-éval. Bizonyos azonban, hogy a magyar *szербusz* nem egy osztrák *szеруsz* : *szэвусz* köszönés átvétele.

Az olaszban is támadt 'szolga' jelentésű szóból bizalmas köszöntés. A Der kleine Toussaint—Langenscheidt Italienisch. 1911. szerint nagyon gyakori olasz üdvözlési forma tegeződők között, búcsúzaskor, a piemonti nyelvjárásból való *ciao* olv. *csáo*. Ez a köznyelvi olasz *schiauo* (~ latin *slavus*) változata (i. h. 329). DR. NASZÁLYI JÁNOS szíves közlése szerint a harmincas években már Rómában a magasabb körökben is és nemcsak búcsúzaskor, hanem általánosan használt köszöntés volt, amilyen a magyar *szербusz*.

A teljességhez hozzátartozik annak megemlítése, hogy a zsargon nálunk évtizedek óta *szevasz* alakot is ismer. Ez ma már a kisvárosokban is otthonos. Talán a bécsi *szevussz* árnyképe. Újabban Budapesten a zsargonban *szia* és *csao* is járja *szerbusz* helyett. Az utóbbi az olasz *ciao* lehet. Mindkettő hallható diákok és fiatal gyári dolgozók szájából is.

3. Akik *szerbusz*-szal köszöntik egymást, azok *tegeződnek* is. A *tegez* [é] ige 1900 körül lett általánossá. A SzófSz. 1836-ból ismeri az első adatot. A múlt században még váltakozva szerepel: *téz*, *tez*, *téget*, *teget*, *tégez*, *tegez*, *tégedz*, *tehéz* és *pertuláll* alakban. Mai jelentése: 'második személyben beszélni valakivel', amint a *magáz* is ma már inkább a harmadik személyben való beszélgetést jelenti, mint a *мага* megszólítás használatát. A múlt századi és a XVIII. századi alakváltozatokban még nem ilyen egyértelmű a jelentés. Háromféle értelem fordul elő, miként a *te* : *té* névmásnál ma is. A *te* lehet megszólítás, és így a belőle való fentebbi igeváltozatok jelentése is lehet ez: '*te*-vel szólítani meg valakit'. A *te*, főként *té* változatban, lehet a második személyű beszélgetés alanya, innét az igeének ez a jelentése: 'második személyben beszélni valakivel'. A *te* kifejezhet végül megvetést is, innét az igeében a 'megvetően letegez' értelem.

A XVIII. században két alakja van a szónak: *téz* és *téget*. MonIrók XI, 321: „Ha valakinek azt mondtad volna: kell-e thé talám azt tudta volna, hogy *tezed*” | PPB.: „*Tégetni* vagy *te* 'stuval szollitni valakit: Dure tractare, Singulári numero aliquem compellare, jemanden hart halten, ihn hart anreden.” (Vö. NySz.) — A XIX. században az említett egyéb alakok is: SL. 1808.: *tégez* (SzófSz.) | 1828: „A' napkeleti nemzetek nem különben a' Schweitziak, Tyroliak, Norwégiabeliek, (itt különösen a közember), senkit sem uralnak meg; hanem minden embert, — Királyokat sem vevén ki, *te-znek* . . . Magyar-nak társalkodási nyelvvé vált helyes titulázó névmással nincsen; és óhajtható, hogy a' hosszas kegyelmed szó valamely rövidítéssel azzá elfogadtatnék, és a' társalkodási beszédbe közönségesen bévetetnék” (TudGyűjt. 1828. V, 55) | FOGARASI. 1836.: *tegez* (SzófSz.) | 1857.: „Innen van hogy beszélgetés közben ha olyan személyekkel társalkodunk, kik közül az egyiket *tégedzük*, a másikat nem az áll. többes második személybe *tétetik*” (nyugat-dunántúli kézirat nyelvtanból). A MTsz. *téget*, *teget* alakot közöl Székelyföldről és Békés megyéből, *téz*-t és *megtegez*-t Székelyföldről, *tehéz*-t Léváról, *pertuláll*-t a göcseji Nagylengyelből. Csak *téz* alakot ismer még például az 1868-ban megjelent sárospataki magyar–latin szótár.

Hogyan jött létre a XX. század nyelvében egyeduralomra jutott, 'második személyben beszél valakivel' jelentésű *tegez* [é] ige, hiszen igeképzőink között nincsen *-gez* képző? — A szó eredetibb alakja kétségtől a *téz* : *tez* [é], *téget* : *teget* [é]. A denominális *-z* képzőnek van ilyen funkciója: 'valaminek szólít', például *uraz* 'úrnak szólít, az *úr* megszólítást használja', *leszamaraz* 'számárnak mond'. A *téz* : *tez* eredeti jelentése is ez: '*te* megszólítást használ'. A *téget*-ben szereplő *-get* denominális igeképző szintén szerepel ilyen funkcióban is. Előfordul ugyanis a régiségben indulatszók mellett, mint amilyen a *jajgat* (XV. sz. m. f.), *nógat* (XV. sz. m. f.) stb. (SzófSz.). Jelentése: '*jaj*-t mondogat', '*no*-t mondogat'. A MTsz.-ban van Kiskunhalas, Csallóköz, Székelyföld: *hógat* 'hó! kiáltással megállásra szólít (lovat, igát, barmot)'. A *téget* : *teget* is annyi, mint '*te*-vel szólítgat meg'. — A *tégez* : *tegez* : *tégez* szóvegyüléssel támadt a *téz*~*téget*, *tez* [é]~*teget* [é] alakpárokból. Az 1857-ből idézett „*tégedzük*” affrikálódás a *tégez*-ből, talán a *harapózik* : *harapózik*-félék hatására is.

4. Akik *szerbusz*-szal köszöntik, akik *tegezik* egymást, azok *pertuban* vannak. *Pertut* *iszik* sok ember, és *pertu* barátja van. Pedig magyar kifejezéseink is vannak a latin *per tu* helyett. Magam a köznyelvből és Dunántúlról a népnyelvből a következőket ismerem: *te* [é]-*poharat iszik*, *megittuk a te-poharat* | *tegeződnek* [é], *tegezik egymást*, *te* [é]-*tu*

vannak | *te-tu barátom, te-barátok, teges barátom* (ez utóbbit Budapesten figyeltem meg). A MTsz. csak *testus* 'tegeződő' szót ismer Nagybányáról: „*Testus* barátok”, és *te-tu* megszólítást erősebb utánakiáltás előtt a Palócságból: „*Tetu*, siket vagy, nem hallod, vagy mi?” A *te-tu*-t a NySz. is közli: PPB.: „*Tégetni* vagy *te's tuval* szollitni valakit” | SzD: MVir. 412: „*Tével-túval* szállani egy más között: igen között: igen barátságosan”. Ennek a *te-tu* kifejezésnek előtagja a *te*: *tē* névmás, második tagja nyilván a latin *tu*. Egészében azonban régtől fogva magyar ikerítésként hat. HORPÁCSI ILLÉS

Pityóka. 1. A székely nyelvjárásban és a székelyföldi köznyelvben kizárólagos megnevezése a burgonyának (GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA: NyIrK. I. 4. térk.). Nemcsak a székely nyelvjárásban, hanem kisebb erdélyi és moldvai magyar népcsoportok, valamint erdélyi magyar szórványok nyelvében is megvan: *pityóka* (Köbölkútról MURÁDIN LÁSZLÓ: NyIrK. VI, 196), *pityóka* (Ózdról ZSEMLYEI JÁNOS: NyIrK. IV, 361), *pityókya* (Krizbáról MURÁDIN: NyIrK. IV, 160), *pityóka* (Pipéről MURÁDIN: NyIrK. IV, 160), *pityóka* (Szakadát, Vajdakamarás, Kide, Szucság, Halmágy, Fogaras, Déva, Bánffyhunyad és más helyekről ÚMTsz.). A *pityóka* elnevezés ma is terjed, mert nem minden magyar szórvány nyelvében van meg, viszont egyes helyeken, például Domokoson vagy Magyarvalkón a burgonya két, illetőleg három neve közül csak az egyik (Nyatl.). Az említett községek nyelvjárása a köznyelvben mindennapos *krumpli*-t nem használja, hasonlóképpen az irodalmi nyelv *burgonya* szavát sem.

A *pityóka* majdnem kizárólagosan a burgonya (*Solanum tuberosum*) neve. Kivétel SzD.² és GYARMATHI, Voc., ahol a külsőre hasonló *csicsóka* megnevezéseként említik (*Helianthus tuberosus*). A népnyelv is használja a szót a *csicsóka* nevéként Erdély és az Alföld határterületein: Kárásztelek, Récse, Sarmaság, Zilah, Nagykároly, Éradony, Erdőd, Genes, Mezőterem (VÍGH: NyIrK. I, 149–55). Ugyanazon a területen és Erdély északi részén fordul elő a mindkét szóhoz hasonló *picsóka*, hol 'burgonya', hol 'csicsóka' jelentésben: Érendréd, Érkdörös, Zsibó (VÍGH: i. h.), Mezőveresegyház, Szépkényerű-szentmárton, Magyarborzás (SZABÓ T. A.: Nyr. LXXXIII, 119). Vagy a *pityóka-csicsóka* kontaminációjából keletkezett, vagy a *picsóka-csicsóka* ikerítődésből önállósult (KISS LAJOS: MNy. XLI, 214). A korai burgonyafajták erősen hasonlítottak a csicsókára. A két növény egy időben honosodott meg Magyarországon; kezdetben még a szakemberek is összetévesztették őket.

2. 1778: *Pityóka* (BENKŐ JÓZSEF, Transsilvania 108); 1780: *Pityóka* (MOLNÁR JÁNOS, Phytologicon 95); 1783: *Pityóka* (BENKŐ JÓZSEF, Nomenclatura botanica 341); A Fűszéres Szózatok Magyar és Oláh neveik 411); 1792: *pityóka* (SzD.² *Tsitsóka* a.); 1798: *pityóka* (VESZELSZKI, A növénynyelvtan); 1802: *Pityókahegy* (BOGÁTS DÉNES, Háromszéki helynevek 68: Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára); 1808: *pityóka* (SÁNDOR ISTVÁN, Toldalék); 1812: *pityóka* (Cs. BOGÁTS, Háromszéki oklevél-szójegyzék); 1816: *pityóka* (GYARMATHI, Voc.); 1833: *pityóka* (KASSAI IV.); 1838: *Pityóka* (Tsz.); 1847: *pityóka* (KÖVÁRY LÁSZLÓ, Erdélyország statisztikája 115); 1866: *pityóka* (CzF.). A felsorolt források vagy erdélyi, vagy székely szónak mondják. De azok a szerzők is, akik egyszerűen magyarnak jelölik, erdélyi származásúak. Az MTsz. is Erdélyre lokalizálja a *pityóká*-t.

3. Bennünket most a *pityóka* általános 'burgonya' jelentése érdekel. Szófejtésével alig foglalkoztak. GYARMATHI, Voc. 102 románnak tartja. KASSAI (IV, 136) belső keletkezésűnek: hangutánzó-hangfestő szóalakokra vezeti vissza; többször hangsúlyozza magyar voltát a burgonya idegen neveivel szemben, és a „Jobbitott Szók” közt sorolja föl (Szókönyvének 1961-ben megjelent befejező része 288). CzF. okoskodása szerint nevé-

„petty forma lyukacsai”-ról kapta, „mintha vékony hangu petyőke volna”. SZARVAS (Nyr. XXXIII, 423) szintén románnak véli minden magyarázat nélkül a román tájnyelvi *picicioă* alapján. TAMÁS LAJOS (UngEIRum. 610–1) bizonyítja, hogy számtalan román nyelvjárási alakja a magyarból került át a románba.

4. Véleményem szerint a *pityóka* szót vagy a polihisztor Benkő József csinálta, vagy belső keletkezésű hangfestő eredetű szó. Első feltevésem alig bizonyítható. A *pityóka* szó BENKŐNél bukkan föl, és műveiben ismétlődik. A botanikusok gyakran alkottak új növényneveket; így tőle, aki korában botanikai szaktekinetély volt Erdélyben, származhatik a szó. Erősíti ezt a feltevést az, hogy a kortársi erdélyi források nem ezen a néven ismerik a burgonyát (Kolozsvári Mátyus István: *Diaetetica*. 1762. és uő.: Ó és Uj *Diaetetica*. 1787.). Magyarországon a XVIII. század második felében kezdett elterjedni a burgonya. Az erdélyi részeken az ismeretlen növény termelését 1767-ben – szétesztott vetőmagokkal – először a Gubernium rendeli el. Korántsem honosodik meg azonnal, még körülbelül ötven évig kell szinte évenként kötelezni a burgonyatermelésre a törvényhatóságokat és a népet. Az Olt felső folyása medencéinek kivételével (Csík, Háromszék, Barcaság, Fogaras) máig sem jelentős szántóföldi növény Erdélyben (vö. K. KARLOVSZKY ENDRE. A burgonya meghonosítása Erdélyben: *MGazdtörtSzle*. 1896: 293–321).

5. Akár B e n k ő csinálta a szót, akár nem, mindenképpen megfelel belső keletkezésű kifejező szónak. Töve a *pety* ~ *pity* ~ *poty* ~ *pöty* ~ *puty* hangutánzó-hangfestő szócsaládban kereshető. Ennek származékai különböző hullást, esést, ezzel együtt járó hangzást jelentenek (vö. a *potya* és *pottyant* etimológiáját a SzófSz.-ban). Vö. még: *petyeg* 'apró egymásután gyors számú ütések hangja' (ÉrtSz.); *pityegtet* 'barázdába kézzel veti a tengerit' (ÚMTsz.); *potyog*, *potyogtat* 'hull' (ÉrtSz.); *potyorász* 'szital az eső', *potyoktat* 'krumplit ültet', *pötyögteti a szót* (ÚMTsz.); *potyorog* 'csepeg' (OrmSz.); *putyog* 'gyümölcs hull a fáról', *puttyan* 'puffan, loccsan' (ÚMTsz.). Gyakori az ikerítődé: *pityög-potyog*, *pityek-potyog* 'potyog, hull'. A *pity-poty* és származékai később a történet eredményét és egyben lekicsinylést is kezdtek jelenteni: *pityty* 'a kisgyerek becéző megszólítása', *pityty-potya* 'hitvány, haszontalan' (ÚMTsz.), *pity-poty*, *pitye-potya* 'silány, haszontalan' (SzegSz.). Az ikerítődé mindkét tagja fontos számunkra. A *pity*- és származékai közt vannak olyanok, amelyek jelentéktelenül kicsi, sokszor kerek tárgyakat jelentenek. A *poty*- pedig gyakran hullással keletkezett, de rendszerint apró, lebeesülő tárgyakat is jelent: *pity*, *pityty* 'mindkét végén meghegyezett, játékban használt fácska, orrhegy', *pity-kő* 'kavics' (MTsz.), *pityiri-potya* 'silány, haszontalan', *potya* 'ingyenes', *potyadék* 'elpotyogtatott hulladék', *pitye-pótya* 'veszendő', *pityurka* 'picike', *pötyty* 'igen kicsi' (ÚMTsz.); *pityipalkó* 'jelentéktelen ember' (SzegSz.). Továbbhaladva számunkra legfontosabbak a következő szavak: *petyke* 'kockás darabka' (MTsz.); *pityke*, *petyke* 'kerek gomb' (MTsz., ÚMTsz.); *pityke* 'szem a kotló alatt levő tojásokban', 'a tojás légkamrája', 'kerek kis bőrdarab díszítésre' (ÚMTsz.); *pityek* 'fényes gomb', 'lapos kerek ólomdarab', *pityó* 'tojás' (tréf.) (MTsz.); *potyó* 'nagyon apró szilva' (GERENCSÉR: Nyr. XXXII, 579; GYEPES JÁNOS, A gyulai nyj. 24); *potyóka* 'szilva' (SzegSz.), *potyóku szilva* 'gömbölyű vörös hajú szilva' (ÚMTsz.); *petyőke* 'apró szilva' (MTsz.); *putyóka* 'üregesre formált sárgubie, gyermekjáték' (ÚMTsz.).¹

Mielőtt levonnék a következtetést, el kell határolnunk magunkat a *pity* és társai más jelentésű származékaitól. Ezeknek leginkább csak a hasonló hangfestő jelleg miatt van közük tárgyunkhoz: *pity-pity* állathang, állathívogató, *pityereg* 'sír', *pityty* 'alsó ajak', *pitymallik* 'virrad', *pityókás* 'részeget, kapatos' (tréf.).

¹ Nb. *potyor* 'híg sár': *potyol* 'ütögetéssel, veregetéssel puhít (húst, gyümölcsöt)'... (PAIS, A *fitul*, *finta* szócsalád: MNy. XI, 359). — P. D.

Láttuk, hogy a *pity* ~ *poty* ~ *puty* társasága meg származékaik előbb hullást, pottyantást fejeztek ki, aztán a történés következményét, eredményét, majd sokszor kicsi kör alakú, kerek tárgyat. Vannak köztük olyanok is, amelyek egyben lekicsinylést, pejoratív, lenéző, nevetséges fogalmakat jelentenek. Nem kell feltétlenül rendszert keressünk a tövek és származékok sorában, a hangutánzó-hangfestő szavak jórésze mindjárt kész, esetleg szabálytalanul képzett formában lép a nyelvbe, sokszor anélkül, hogy korábban önálló nyelvi elemet tartalmazna. A képzőknek sem a szoros értelemben vett képzés a feladata, hanem a hangfestő jellegű szónak a nyelvi rendszerbe való beleilleszkedését segítik (BENKŐ: MNy. L, 258–9). Legtöbbjük nem szabályos alakváltozat, nem egymásból fejlődtek ki feltétlenül, hanem időben és területileg függetlenül jöttek létre (BENKŐ szerk., A magyar nyelv története. 1965. Egyetemi jegyzet II, 63–4). Ezért találunk ugyanabból a tőből fejlődött, gyökeresen más jelentésű szavakat, amelyekről föntebb elkülönítettük adatainkat.

6. A *pityóka* hangfestő rokonságban született magyar származékszó. Egy elképzelt vagy valamikor létezett *pity-* tőhöz járul az *-ó*, majd később a *-ka* vagy egyszerre az *-óka* kicsinyítő képző. Keletkezésének korában a burgonya hazánkban még lenézett, ellenségesen fogadott növény volt. A *pity-* tő magában hordozta az apró, jelentéktelen, kerek tárgyak jelentéstartalmát, valamint a hangfestő szavak egyik fontos sajátosságát, az erős érzelmi telítettséget (SIMON GYÖRGYI: MNy. LVI, 441), ami a növénynek megfelelően pejoratív, lenéző volt. A tőhöz járult kicsinyítő képzők csak fokozták a hatást. Akik először hallják a szót, ma is éreznek bizonyos tréfás, lekicsinylő összetevőt benne, amihez feltétlenül hozzájárul a *pityókás* 'kapatos' jelentés is.

A *pityóka* keletkezésére analógia is van: *csics* ~ *csucs* : > *csicsó* : > *csicsóka* (KISS LAJOS: i. h.) és a *poty* : > *potyó* : > *potyóka* : > *pityóka szilva*, amit láttunk. Az utóbbi igen kései keletkezésű lehet, mert hangalak és jelentés reális kapcsolatát csak a legfiatalabb hangutánzó-hangfestő eredű szóknál érezzük (GOMBOCZ: MNy. IX, 381–91).

KÓSA LÁSZLÓ

Csalfa. 1. E szavunkra az eddigi nyelvészeti irodalom az első, személynévi adatot 1563-ból, az első köznévi adatot: „halophanta: *Tsalfa biro*, hazugság vtan elő” CALEPINUS szótárának 1585. évi kiadásából ismeri (EtSz.; SzófSz.). Előfordul azonban már Zsigmondnak abban az 1429. évi oklevelében, amely a Sopronban tartott nemesi közgyűlés vizsgálata alapján összeírja, fej- és jószágvesztésre ítélt törvényen kívül helyezi Sopron vármegye köznemesi és jobbágyi származású gonosztevőit, nevezetesen méregkeverőket, sírablókat, templomosztogatókat, embercsónkítókat, gyújtogatókat, pénz-, pecsét- és oklevélhamisítókat, latrokat és tolvajokat, valamint ezek orgazdáit. Az oklevél egyeseknél megnevezi a terhükre rótt gonosztettet is, másokat csak nevükön említ. A jobbágy-származásúak *dictus*-neveinek nagyrésze úgynevezett „beszélő” név. Néhányat ide iktatok: „Nicolaum *dictum Twke* . . . furem”, „Eliam *dictum Mazzag* . . . furem”, „Mýchaellem *dictum Makos* furem vagabundum”, „Blasium *dictum Vekoon* . . . furem”, „Petrum *dictum Tholvaj* . . . furem”, „Johannem *dictum Chalfa* furem vagabundum, Michaelem *dictum Fazek* furem vagabundum” (SoprOkI. I/2, 395–7). *Tőke*, *Madzag*, *Máros*, *Vékony*, *Tolvaj*, *Csalfa*, *Fazék* olyan nevek, amelyek valóságos tolvajnyelvi környezetet teremtenek. Érdeemes volna egyszer a régi tolvajnevek feldolgozásával ezt a nyelvi réteget felderíteni. Ezzel Oláh Miklós ismert (vö. TOLNAI: MNy. XVIII, 38–40) 1536. évi nyilatkozatánál jóval régebbi adatokat kaphatnánk e nyelvi rétegre nézve.

2. A *csalfa* szó eddigi magyarázatai az első szótagot a *csal* névszóval (NySz.; HEGEDŰS: MNy. XLVI, 128), illetőleg a *csal* igével (SzófSz.) azonosítják (az EtSz. nem

foglal állást). A második szótagot egyesek képzőnek fogják fel (FÁBIÁN: NyK. V, 239; CzF.; EtSz.; SzófSz.), ez „alakitanilag azonban nem világos”. Mások névszót látnak benne, a *csalfa* szót tehát összetételnek tartják: *csal* + *faj* (SÁNDOR: Sokféle VII, 241; SIMONYI: Nyr. XXXII, 354, Jelzők 44; MUNKÁCSI, ÁKE. 193); *csal* + *fasz* (KASSAI V, 151); *csal* + *fej* (MUNKÁCSI: i. h.); *csal* + *fa* (HEGEDŰS: i. h.). Az EtSz. az első magyarázatot bővebben cáfolja, a másodikat teljesen hibásnak minősíti, a harmadikat éppen csak megemlíti. SÁNDOR magyarázatát már KASSAI is elutasítja: „de ítéletemként botlik Sándor; mert tojás tojáshoz nem hasonlóbb, mint *Tsalfa* szó *Balfasz* szóhoz”. Ez ugyan nem bizonyítható, mert a *fasz* szónak éppúgy nincsen *fa* alakja, mint a SÁNDOR magyarázatában szereplő *faj* szónak. Véleményem szerint azonban KASSAI rátapintott arra a nyelvi rétegre, amelyből mindkét szó származik. „*Balfasz* egygy szó m. r. *Balgatag*, azért Baranyában *Balfasz* szó helyett *Balga* is gyakoroltatik”. A *balga* szót azonosnak veszi a nyelvjárásokban valóban kimutatható *balka* 'scaeva; linkisch' szóval, és 'Balgagotská'-nak értelmezi. A nyelvújítás korában, Barczafalvinál feltűnő *balfasz* talán csak Barczafalvi tudatos összerántása a *balga fasz* szószerkezetből (*balga* maga is nyelvújítási elvonás a *balgatag*-ból: EtSz.), de lehet régebbi is, például a *balog fasz* összerántása. Hiszen a *balog* jelentése szintén 'scaeva; linkisch', a finnugor eredetű *fasz* 'penis' szóhoz így tapadhatott a ma is élő 'ostoba, gyámoltalan, mafla férfi' jelentés. Véleményem szerint ez az utóbbi jelentés van már meg a szó első tulajdonnévi adatában: 1452: „Ambrosio *Faz*” (EtSz.). Hasonló, de amelioratív jelentésű szószerkezetből alakult például a német *Wackernagel* (tkp. 'derék fasz') családnév. Az EtSz. magyarázatát a *balfasz* eredetéről („Talán a *bibas* tréfás-trágár elferdítése”) nem tartom valószínűnek, még kevésbé szláv (oroszl) eredeztetését (BUDENZ: Nyr. XV, 219, NyK. XX, 155; elveti HAJDÚ: ALingu. I, 193). A *balog* alapszavának, a szintén finnugor eredetű *bal* szónak átvitt értelmű összetételei a magyarban ugyancsak a XVII. század végétől kezdve mutathatók ki (EtSz.), a *bal* átvitt értelme azonban bizonyosan jóval korábbi: 'ungeschickt, unrichtig' jelentése mind a finnugor, mind az indoeurópai nyelvek megfelelő szavaiban kimutatható (HAJDÚ: ALingu. I, 171–210; vö. még korai úfn. *tenk* 'link, linkisch', fr. *gauche* 'bal, ügyetlen, tehetetlen' stb.), ahogy a *jó* és származéka, a *jobb* ezzel ellentétes átvitt értelmet nyer. A *balfasz* összetétel az argóban tehát már jóval első feljegyzése előtt elhetett.

3. A régi *csalfa* szót az idézett *Tőke*, *Madzag*, *Tolvaj* és *Fazék* tolvajnevek körében én is főnévnek, mégpedig a *csal* főnév és a *fa* főnév összetételének tartom. A *csal* névszót késői felbukkanása (1563.) miatt késői fejleménynek tartotta az EtSz., nem ősrégi névszó-igetőnek, mint a *lak*, *les*, *nyom* stb. szókat. HEGEDŰS LAJOS (MNy. XLVI, 123–9) ezek ellenére honfoglalás előtti török eredetű vadászati műszónak ('kötél, háló, hurok, tőr') magyarázta.

Most, hogy az eddig ismert legrégebbi adatnál 134 évvel korábbi, 1429. évi személynévi adat került elő (még korábbi is előkerülhet), megerősíthető, hogy az ennek alapjául szolgáló közszó jóval régebbi, azaz, hogy a *csal* ősrégi névszó-igető. Az EtSz. az 1563. évi adat miatt nem azonosította a *csal* névszó-igetővel az 1211 óta adatolt *Csal*, *Csala*, *Csalk* férfi-, *Csalka* női nevet (ill. helynévi származékaikat), csak a *Csala* névről jegyezte meg, hogy „talán a *csal* ige igenévi származéka és jelentése, mint férfinév: 'csaló' (vö. a régi *Hazug*, *Hazugd*, *Bizatlan* személyneveket), mint női névé, talán: 'csalogató, csábító' (vö. Berrár: MNyTK. 80. sz. 14). Persze ezen az alapon azt is mondhatjuk, hogy a *Csalk* és a *Csalka* a *csal* névszó-igető kicsinyítőszó származéka.

4. Véleményem szerint is az egész szócsalád eredetileg a vadászati, közelebbről a madarászati terminológiához tartozott. A csalogatás különböző módjai (hangutánzás, *csalóka* 'csalóka madár, hívóka: amellyel a madarászok a madarat lépre csalják', első személynévi adat a XV. század végétől: OklSz.) az ókorban is, a magyar régiségben is

ismertek voltak. Valószínűnek tartom, hogy a *csal* ige legrégebb adata, az 1165-ben feltűnő *Chalow* 'Csaló' személynév (CD. II, 172), valamint a fent idézett személynevek helynévi származékai (*Csal, Csala, Csalka*) is a madarászattal, az ezzel kapcsolatos szolgálatásokkal, nem a 'betrüger' jelentéssel függnek össze (a szolgáltató faluk nevére vö. MOLLY: MNy. LIV, 469).

Mindezeket megerősíti *csel* szavunk. Ezt már MUNKÁCSI (ÁKE. 192) a *csal* névszó magashangú párjának tartotta, e véleményyt az EtSz. — nyilván a *csal* névszó addig ismert első adata miatt — nem fogadta el, a SzófSz. viszont „valószínűleg” jelzéssel magáévá tette. Mind az EtSz., mind a SzófSz. elvetette az OklSz. által kérdőjellel ide vont 1309. évi „Quendam seruum nomine Budur filium *Chel*” adat idetartozását, HEGEDŰS (i. h.) viszont — szerintünk helyesen — elfogadta. Az eddig elmondottak alapján nincsen okunk kételkedni abban, hogy a *csal* névszó magashangú párjára első adatunk 1309-ből van. *Csel* szolga *Budur* fiának neve nyilván az oszmán török *budur* 'éffronté, impudent, bravache, très gai, pétulant' (idézi: EtSz. I, 506) szóval függ össze, az apa és fia neve közt tehát további jelentéstani összefüggés állapítható meg.

A *csalja* (< *csal* + *ja*) szó tárgytörténeti magyarázatát HEGEDŰS így foglalja össze: „Feltehető tehát, hogy azt a fát, amihez a hálót, csalt kötötték, *csalfá*-nak nevezték, mint a hogy azt a fát, amire lép-et tesznek, *lépfá*-nak nevezték” (MNy. XLVI, 128). Véleményem szerint a *csalja* régi magyar neve egy „Madar fogho szerzam”-nak (*aucipula*: GyöngySzt. 2501.), illetőleg „Madarász szerzám”-nak (*aucupatorius*: CAL.), amely a klasszikus latinban *ames* 'das Querholz oder Gäbelchen zum Aufspannen der Netze beim Vogelfang, die Stellgabel' néven ismeretes (GEORGES). Ezt a GyöngySzt. 1240. *Madarasz al-gywsagh*-nak, CAL. *Madarász pózná*-nak értelmezi. A NySz. S z e n c z i M o l n á r A l b e r t től 1630-ból idézi: „Esmérnek öltözetéről, *enyves madarász póznád-ról*”. Ezek szerint e madarászpóznák megfeleltek a német *Leimbaum* és a *Leimstange* 'eineschlanke Stange, in welche die Leimruthen gesteckt werden' (ADELUNG) szókkal megnevezett madarász szerzámoknak. A *Leimstange* szót FOGARASI német—magyar szótára 1860-ban *lépfá*-nak értelmezi. A *lépfa* tehát nyilván a német *Leimbaum*, *Leimstange* tükörszava.

MOLLY KÁROLY

A disznósajt meg a gömböc. 1. A Magyarság Néprajzában (I, 68) azt olvassuk, hogy az állati eredetű anyagokból készült táplálékok között „önálló csoportot alkotnak az állatbélbe préselt különféle töltelékek, kolbászok, hurkák, gömböcök (töttös, disznósajt) stb.”. Ebben az értelmezésben a *gömböcök* gyűjtőnév magában foglalja a *töttös-t* (*töttös, töltös?* vö. „*tüttüs* [vastagbélből]”: Nyr. IV, 334) és a *disznósajt*-ot. Tudomásom szerint azonban a *gömböc* meg a *disznósajt* ugyanegy hurkaféleséget jelent, azt a vastag hurkát, amelyet a németben a *Presswurst, Schwartenuurst*, a magyarban pedig a németből fordított *préshurka* szó jelöl. Az egyazon ételt jelentő két szót azonban nem használhatjuk tetszésünk szerint bármikor, az egyiket nem cserélhetjük föl a másikkal. Például Petőfi „Disznótorban” című versében nem cserélhetjük föl a *gömböc*-öt a *disznósajt* szóval: „Egy *gömböc* legyen a | Magas ég, | És mi a *gömböc*ben | Töltelék!” Vagy ha bemegyünk egy kért-húsboltba, nem kérhetünk a kiszolgálótól 10 deka *gömböc*-öt, mert nem érti meg, mit akarunk, ha azonban *disznósajt*-ot kérünk, azonnal szeli és méri az óhajtott mennyiségű hurkafélét.

2. Hogyan is állunk tehát a *disznósajt* meg a *gömböc* szóval? A szótári adatok és értelmezések valóban azt bizonyítják, hogy a két szó jelentése ugyanaz, de azt is világossá teszik, hogy a *disznósajt* köznyelvi, általános elnevezése a szóban forgó ételkészítménynek, míg a *gömböc* csak hazánk egyes vidékeinek tájnyelvében (főként a Dunántúlon) használatos. A Magyarság Néprajza is megállapítja, hogy „*Gömböcöt* főképpen

a Dunántúl esinálnak, préselnek és füstölnek. Tolnában a gömböcöt *szajmókának* (a német 'Saumagen'-ból) hívják" (I, 72). Zalában például (odaválók közlése szerint) a *disznósajt* elnevezést egyáltalában nem használják, csakis a *gömböc*-öt. Mindkét elnevezés azt a vastag hurkafélét jelenti, amelyet apróra vagdalt főtt disznóbőrkeből, disznófejhúsból (füle, orra), szalonnából (esetleg vér hozzáadásával), megfelelő fűszerezéssel készítenek és disznógyomorba töltve, rendszerint füstöléssel tartósítanak. De nézzük csak a szótári értelmezéseket:

A) *Disznósajt*: „*disznósajt* (disznó-sajt) ösz. fn. Megfőzött s apróra vagdalt disznóbürke, disznófül, és szalonna, disznóvérrel keverve, s fűszerrel meghintve, s mindez az úgynevezett *pálanysajt*ba beletöltve, s lenyomtatva disznósajtnak mondatik. Pápa vidékén: *kálmínista sajt*” (CzF.) | „*disznó-sajt*: vastag hurkaféle, a mely apróra vagdalt disznófülből, bőrkeből, szalonnából és vérből készül (presswurst) (Bars m. Zelin vid., Nógrád m. Litke)” (MTsz.) | „*disznó sajt*: A disznóölés alkalmával apróra vagdalt hús, bőrke és egyéb részekből készült préselt étel” (BALASSA, A magy. ny. szót.) | „*disznósajt* fn. A disznó kitisztított gyomrába töltött, sertés fejhúsból, szalonnás bőrkeből s az ezeknek közét kitöltő kocsonyás anyagból álló, fűszerrel ízesített étel” (ÉrtSz.) | *disznósajt disznósajtt* fn. 'presswurst, schwartenwurst' (SzamSz.).

B) *Gömböc*: „*Gömböc* (göm-b-öcz) fn. tt. *gömböcöt*. A disznó megtöltött bendője, mint ennivaló, vastag, gömbölyű hurka” (CzF.) | „*Gömböc* 1. 'disznó-bendő' (Szekelyföld); 2. 'disznóvérrel vagy apróra vagdalt disznófüllel, bőrkevel, szalonnával és vérral megtöltött disznó-bendő' (Soprony; Tolna m.; Csallóköz)” (MTsz.) | „*gömböc* ~ (-öt, -ce) fn. 1. 'disznóbendő', 2. 'disznóvérrel s finom húsfalatokkal töltött disznóbendő' (ételnemű)” (SzamSz.) | „*gömböc* ~ fn. 'a disznó belső részének abba a részébe töltött disznósajt, melybe a gyomorból megy át az étel', vö. *katakönyöke*” (OrmSz.). — A balatonfelvidéki népryelvben is: „*Gömböc*: préshurka” (NyF. 40. sz. 57). — BALASSA szótárában csak a *disznósajt* van meg, a *gömböc* nincs. — A Tzs.-ben (1838.) mindkét szót megtaláljuk: „*Disznósajt*, fn. die Schwartenwurst”; „*Gömböcz*, fn. die Magenwurst, der Schwartmagen”.

3. Az idézett szótári adatok biznysága szerint tehát a *disznósajt* is, a *gömböc* is ugyanazt a disznógyomorba, disznóbendőbe töltött vastag, préselt hurkaféle ételneműt jelenti. Az adatokból azonban az is kiderül, hogy a töltelék burkolatául használt disznógyomor, disznóbendő voltaképpen nem maga a gyomor, hanem annak folytatása, az a kisebb gyomorrész, melynek népi elnevezése *pálanysajt* vagy *katakönyöke*, vagyis a gyomor és a bél között levő kikönyöklés, az a rész, melyen át a táplálék a gyomorból a bélbe megy át. CzF. a *disznósajt* értelmezésében azt írja, hogy a töltelék „az úgynevezett *pálanysajt*ba” préselik. Ezt viszont így értelmezi: „*Pálanysajt*. (Pál-anya) ösz. fn. Hentesek nyelvén, gyomorhurka, melyet ha holmi öszvevagdalt bürkevel, szalonnával megtöltenek, leszen belőle az úgynevezett *sajttölt hurka*, tréfásan: *kálmínista sajt*”. — A bakonyalji nyelvjárásban a következő idevágó adatokat leljük: „*Pálanysajt* = Kata”; „*Kata*: disznó vakbele”; „*Katakönyök*: a disznóbélen levő kikönyöklés” (NyF. 34. sz. 32–3). — Az Ormánysági Szótárban ezt találjuk: „*Katakönyöke* ~ fn. 1. *gömböc* 'ua.'”.

A *disznósajt* meg a *gömböc* azonosságát az is mutatja, hogy az Ormánysági Szótár a nyelvjárási *gömböc* szót a köznyelvi *disznósajt* szóval értelmezi; HALÁSZ ELŐD Magyar — német szótárában pedig ezt találjuk: „*gömböc* lásd *disznósajt*”. Az általánosan *disznósajt*-nak nevezett dunántúli *gömböc*-öt le is szokták sajtolni, ezért hívják németül *Presswurst*-nak, *Presskopf*-nak; magyar fordítással *préshurka*-nak („*gömböc*: *préshurka*”: ÉDES JENŐ, A balatonfelvidéki népryelv: NyF. 40. sz. 57); mivel pedig fő anyaga a disznóbőrke, azért *Schwartenwurst*, *Schwartenmagen* a német neve (l. pl.: SIMONYI — BALASSA, Magyar — német szótár; HALÁSZ ELŐD, Magyar — német szótár; stb.).

PROHÁSZKA JÁNOS

Ajtó. 1. *Ajtó* szavunkról legutóbb (NyK. LXVII, 327) úgy nyilatkoztam, hogy nem lehet a N. *aj*, *áj* 1. 'Kerbe' és 2. 'Tal, Schlucht' származéka, mint többen gondolták (TOIVONEN: Vir. 1916: 165; STEINITZ, FgrVok. 37; FUV.), mivel „az *ajtó*-beli *-t* igeképző ... igei alapszóra utal” (i. h.). Úgy vélekedtem, hogy az *ajtó* egy feltehető **ajt-* ige -ó igenév-képzős alakjából keletkezett. A feltett **ajt-* ige **aj-* alapszavát (a *-t* műveltető képző) egy finnugor **aŋa-* > **ősmagyar *aŋ-* (~ finn *avata*, *avaa-* 'öffnen, aufmachen' stb.) igéből származtattam. Magyarázatomat GULYA JÁNOS (MNY. LXII, 220) nem fogadja el. Úgy véli, hogy „jelentéstanilag nem meggyőző”, és „a magánhangzó tekintetében is akadályos van”. Minthogy nem fejtette ki, hogy miért tartja magyarázatomat jelentéstanilag nem meggyőzőnek, kifogására nem tudok válaszolni. Csupán annyit jegyzek meg, hogy jelentéstanilag semmi akadályt sem látok az *ajtó*-nak egy 'lösen, öffnen, aufmachen' alapjelentésű igéből való származtatásában. GULYA szerint az *ajtó* *a*-ja nem illik az általam ide vont szók ösvogul **ĕ ~ *ă*, őssosztják **a* magánhangzójához.

Hol itt a hangtani nehézség? — Az ösvogul **ĕ ~ *ă*, őssosztják **a ~ *ĭ* váltakozás kétségtelenül eredeti **a*-ra utal. A magyar és az obi-ugor nyelvek alapján feltehető **a* a mordvin és finn szóban megőrződött. A finnugor **a ~ magyar a(â)* megfelelés pedig annyira közönséges, hogy talán felesleges rá példát idéznünk. Egyébként ösvogul **ĕ ~ *ă* van *daru* és *falu* szavunk vogul megfelelőjében is. Az osztjákban az első szóban őssosztják **a*, a másodikban **o* tehető fel.

GULYA (i. h.) *ajtó* szavunkat szintén egy *-t* képzős ige -ó igenévképzős származékának tartja. A kikövetkeztetett **aj-* tövet a R. *avik* 'eindringen' szóval és rokon nyelvi megfelelőivel vett egybe (**ajt-* > **ajt-*). Elvileg nem volna akadályos az *ajtó*-t egy 'eindringen, hineingehen' jelentésű szóból származtatni, de magyarázatra szorult a feltett **ajt-* ige -ő és az *av-* ige *-at* műveltető képzős *avat* 1. 'einweihen' és 2. 'tränken, eindringen lassen' származékának hangtani és részben jelentéstanilag viszonya.

2. Véleményem szerint mindkét származtatás lehetséges, de — mint az alábbiakban látni fogjuk — a mássalhangzó-megfelelés szempontjából egyik sem kifogástalan.

Mind a két magyarázat abból indul ki, hogy az *ajtó* igenévi alakulat. Az -ó valóban más, mint képző aligha lehet. De mi az *ajt-*? Annyi bizonyos, hogy az *ajt-* egyedi kötött morféma, nincs önálló jelentése. Ezért mindaz, ami az *ajt-* rész eredetére vonatkozik, eleve a hipotézisek világába tartozik. Az önállóan nem adatolt *ajt-* ige -ő ugyanis nemcsak egy, hanem több irányból is eredeztethető, azaz több alkalmas jelentésű rokon nyelvi szóval is egybevethető. Hogy ez mennyire így van, azt az is bizonyítja, hogy valóban nemcsak a fent bemutatott két, hanem még egy harmadik származtatási lehetőséggel is számolnunk kell.

2. Az *ajtó* *ajt-* töve, illetőleg *aj-* alapszava egyeztethető a következő vogul szóval: (ÁKE. 622) É., KL. *oj-* 'fliehen, entlaufen'; (KANN., közli LIIM.: Sananjalka 8: 24) T. *aj-* 'päästä irti, päästä pois, vapautua (esim. kettu raudoista); päästä pakoon; elválik, kiszabadul (pl. a róka a csapdából), elmenekül'; Szo. *oj-* 'päästä pakoon . . . ; elmenekül'; (KANN., WogVok. 77) TJ. *ajt-*, AK. *ajt-*, P. AL. *ajt-*, Szo. *ajt-* 'lösen, losbinden, befreien'; (KANN., közli LIIM.: i. h.) AK. *ajt-* 'avata (napit); kigombol'. A vogul *ajt-* stb. *-t*-je műveltető igeképző. A vogul *aj-* stb. eredeti jelentése LIIMOLA szerint 'sich lösen, los od. frei werden' lehetett.¹ Egy ilyen alapjelentésű ugor **aj-* ige *-t* műveltető képzős alakjából az *ajtó* könnyen megmagyarázható. Eszerint az *ajtó* eredeti jelentése 'kioldó, kinyitó' lehetett.

Mindkét korábbi származtatás ősmagyar **ajt-* alakból indul ki. A szóbelseji *yt*,

¹ A vogul szót a finn *ajaa* 'treiben, jagen', zürjén *vojl-* 'laufen (Schneehuhn)' stb. szókkal kapcsolták össze (MÚSz. 876; SKES.; FUV.; stb.). LIIMOLA (i. h.) meggyőző érvelése szerint a vogul szó idetartozása jelentéstanilag nem lehetséges.

illetőleg *žit* hangkapcsolattal még a XV–XVI. században is találkozunk, pl.: 1456: *Lapwhhew* (Oklsz.); 1510–1521: *kemenyhty* (CornK. 153) (vö. BÁRCZI, Htört.² 131). Ezzel szemben az *ajtó* már a legrégebbi nyelvemlékekben is *jt*-t tartalmazott: 1315: *Kysaytoud* (Oklsz.); 1372 u./1448 k.: *aytorol aytora* (JókK. 85). Ez a körülmény az *ajtó*-nak egy ősmagyar **ajt-* igetöből való eredeztetését nagyon bizonytalanná teszi. Az *ajtó* *aj-*, illetőleg *-t* képzős *ajt-* alapszavának a vogul *aj-*, *ajt-* szóval való összetartozása viszont mind hangtani, mind jelentéstani szempontból valószínűnek látszik.

RÉDEI KÁROLY

Hemzseg. 1. KISS LAJOS (MNY. LVII, 477–9) címűl írt szavunknak a szlovák *hemžit sa* 'nyüzsgő' visszaható igéből való származtatását lehetségesnek tartja; rámutat (i. h. 478), hogy a szlovák szó az ósszláv **gmozati* folytatása, megfelelői a különböző szláv nyelvekben megtalálhatók. A *hemzseg*-ről a magyar nyelvészeti közvélemény azt tartotta, hogy hangulatfestő, s ennek megfelelően belső keletkezésű szavaink közé sorolta, viszont V. MACHEK (Etymologický slovník jazyka česko a slovenského. Praha, 1957. 128) a szlovák *hemžit sa* átvételének tekinti (i. h., irodalom is ott).

KISS jól látja a szlovákból való származtatás egyik legnehezebb kérdését: „A *hemzseg* eredetének tárgyalásakor különös óvatosságra int bennünket az a körülmény, hogy a szót hangulatfestőnek érezzük. Az ilyen szavak hangalakja és jelentése között ugyanis valamiféle reális kapcsolatot vélünk, olyat, amely lehetővé teszi, hogy hasonló mozgást vagy állapotot hasonló hangtesttel kifejező szavak egymástól függetlenül is keletkezessenek különböző nyelvekben. Ez a magyar *hemzseg*, illetőleg a szlovák *hemžit sa* igékre is vonatkozhat.” (I. h. 479.) Tehát elvileg ő sem veti el szavunk belső keletkezésének lehetőségét. — Ám a szlovákból való származtatásnak egyéb nehézsége is van, mégpedig: szláv eredetű szavaink általában *-l* képzősek, a *hemzseg*-ről viszont *-g* „képzőt” választhatunk le, továbbá a szlovák *hemžit sa* visszaható ige. Az alaktannal, illetőleg a tartalmi mozzanatokkal kapcsolatos akadályokat a cikk írója jobbra kétnyelvű területről való nyelvjárási adatokkal hárítja el. Szavunk szlovákból való származtatásának nyomós érveként említi meg, hogy egyik legkorábbi előfordulása Kazinczy nyelvében található: „... és ezért feltehető, hogy az északi, tehát a szlovák nyelvvel szorosan érintkező nyelvjárásainkból került a köznyelvbe.” KISS úgy véli, hogy a *hemzseg* késői felbukkanása, „családtalan” volta nyelvünkben a belső keletkezés ellen vallanak.

2. A cikkhez két megjegyzést óhajtok fűzni: 1. Bizonyos ellentmondás érezhető címűl írt szavunk szlovákból való származtatásának lendületes fejtegetése a végső eredmény között: „Mindezek alapján arra a kérdésre, számításba jöhet-e egyáltalán a magyar *hemzseg*-nek a szlovákból való származtatása, igennel kell felelnünk... A *hemzseg* talán mégsem belső keletkezésű szavunk, hanem szlovák jövevény. Kétségtelen azonban, hogy a szó hangalakja és jelentése közötti kapcsolat olyan természetű, mint a nyelvünkben fejlődött hangulatfestő szavaké”. (I. h. 479.) Ehhez vegyük még hozzá a fenti idézetet! — 2. Mivel KISS cikkének legfőbb bizonyítékai nyelvföldrajzi eredetűek, ezért a lehetőségekhez mérten jobban szóhoz kellett volna juttatnia nyelvjárásainkat.

Míthogy a legújabb egyetemi jegyzet (BÁRCZI GÉZA — BENKŐ LORÁND — BERRÁR JOLÁN, A magyar nyelv története. Szerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1957. II. rész 65) a *hemzseg* igét továbbra is hangulatfestő, tehát belső keletkezésű szavaink közt említi, arra lehet következtetni, hogy a szakemberek ma sem vetették el a *hemzseg* belső keletkezésének valószínűségét. Nézzük meg, miről tanúskodnak nyelvjárásaink.

A Békés megyei Doboz községben a *hemzség* igének az alábbi jelentéseit jegyeztem fel: 1. 'sokat beszél, fecseg, főlösegesen beszél': A *börbüjzledbe sokat hemzség az embër. Nè hemzséggj!* 'ne locsoj! ne fecsej!'; 2. 'sok ember egyszerre beszélve zajong': *Nè*

hemzségjeteik má; 3. 'a liba be-be-be-féle hangot ad': *Mindig it hemzség ez a liba. Hemzségnek a libák;* 4. 'érthetetlenül beszél, duruzsol, idegen nyelven beszél' (egyszerre sok ember): *Hemzséktek, durúzsóltak* (ez utóbbi szót magyarázatképpen tette hozzá az adatközlő) *a templomba;* 5. 'zsörtölődik'; 6. 'henceg'. A szó 'nyüzsög' jelentéséről különböző korú, tősgyökeres dobozi adatközlőim nem tudtak.

Címül írt szavunkra és származékaira még a következő adataim vannak: *hemzség 'zsörtölődik': A nagyannya mindig hemzséggett, az ura ijenkor mindig aszonta: Nē zörögj mán!* (Vésztdő Békés m.: MNyj. VII, 95); *hemzség 'egyszerre többben hangosan beszélnek, zajonganak': Ne hemzségjeteik mán annyit* (Szeghalom Békés m.: saját lejegyzésem). — A *hemzseg* a biharugrai származású S z a b ó P á l nyelvében is előfordul, s egyben a szó remekbe szabott értelmezését kapjuk az írótól: „A nóta még zeng, de a nótán túl már ott harsog a beszélgetés. Nagyon furesán hallik ez. De csak akkor, ha valaki az egészet hallja és nem akar senkire figyelni különösebben. A libák szoktak így *hemzsegnő* ősszel a ház előtt, de a sövény is teszen így, ha keresztül fú rajta a szél. A zápor is szokta így megverni sorba az ablakot.” (Szabó Pál: Lakodalom. Keresztelőd. Böleső. Bp., 1948. I, 136–7). Szintén 'a liba be-be-be-féle hangot ad' jelentésben fordul elő szavunk a következő idézetben: „Néz a bevágódott ajtóra, majd ad udvarra, ahol a rucák seregestül (!) gyülekeznek, tyúkok kapargódnak, libák *hemzsegnek*.” (Szabó Pál: Őszi vetés. Bp., 1943. 24.) Ugyancsak Szabó Pálnál fordul elő a *hemzsegő beszéd* 'sok embernek egyszerre történő hangos beszédje': „Furesa, *hemzsegő beszéd*től hangzik az utca, az udvarok: — Bimbó ne, — ne, ne, ne . . . Hajas ide te . . .” (Uo. 117.) A *hemzsegés* 'zsbongás, sok ember egyszerre történő beszédje' jelentésben használatos a Hajdú-Bihar megyei Balmazújvároson: „*Nagy hemzsegés* hallott a zsidótemplombul.” (VARGA A., A balmazújvárosi nép nyelve. A Nyelvőr-pályázatra 1958-ban beérkezett dolgozat. 49. l. MTA Nyelvtud. Int. kéziratára.) Füzesgyarmati (Békés m.) származású édesanyám a *hemzség* igének a következő jelentéseit ismeri: 1. 'több ember egyszerre beszél, zajong'; 2. 'türelmetlenül beszél, gyorsan beszél, de szinte alig lehet érteni, mert az illető „az orra alatt mondja”'; 3. 'a liba be-be-be-féle hangot ad'; 4. 'héberül beszél'. *Nē durúzsójtatok, nē hemzségjeteik!* — így szólnak rá a gyerekekre, ha bent a szobában hancúroznak, rendetlenkednek, zajonganak.

Az ÚMTsz. céduláiról valók a következő adatok: Szamosház: Egri Szatmár m.: *hemzseg* 'hemzseg, zsbong, zsong': *ot váncogot, hemzseget . . . a filembe*; Nagykurság és környéke: *hemzsegett* (?) 'nyüzsög': *Méginkább tűzbejött, toporzékolt, hemzsegett*. A szót a cédulázó kérdőjelezhetette meg. Meg kell jegyezni, hogy a szó értelmezése hibás. Az elbeszélésben egy német kapitányról van szó, akít a kunhegyesi bíró le akar beszélni arról a könnyelmű vállalkozásról, hogy nyolc társával együtt Zöld Marcit, a híres betyárt megkísérelje elfogni. A szövegösszefüggésből az is kiderül, hogy a kapitány nem tud magyarul: „A bíró kézzel-lábbal magyarázta neki, hogy alaposan fontolja meg, mit cselekszik, mert csúnya vége lesz ennek a hebehurgya vállalkozásnak. De a csökönyös hosszú német szélnek eresztette az okos intelmet. Még inkább tűzbe jött, toporzékolt, *hemzsegett*: Forverc, lófsritt, bihászmi! Ilyenformán.” (Szűcs Sándor: Pusztai szabadok. Bp., 1957. 114.) Tehát idézetünkben a *hemzseg* 'érthetetlenül beszél, idegen nyelven beszél, mondja a magáét' jelentésben fordul elő. — *Hemzsegés, hemzsegésök* 'mozgásuk zaja': Karcag Szolnok m.: *Osztán ű is kapta-fokta magát nehogy ot tanájják at tatárok, mēr máⁿ hallaccott a hemzsegésök [sic !]*. Szerintem némi módosításra szorul ez az értelmezés is; a példamondatban a *hemzsegés* 'idegen, a hallgató számára érthetetlen beszéd, hangzavar' jelentésű inkább. Az ÉrtSz. (III, 220) a *hemzseg*-et elsősorban mint mozgást kifejező igét értelmezi: 1. '(Ember, állat) tömegben, sűrűn tolongva, hullámozva, összezúfolva szüntelen ide-oda mozog; nyüzsög'. 2. 'Valahol hemzseg valami: sok van valamiből'; ugyanakkor a szó hangalakja, struktúrája az alak és a tartalom közötti közvet-

lenebb viszonyt sugallja. A fenti adatok teljes mértékben igazolják BÁRCZINAK szavunkra vonatkozó feltevését (Szókincs² 32): „Az élénkebb cselekvést kifejezők jelentékeny része föltehetőleg hangutánzó eredetű, mint *hemzseg*, *nyüzösög*, *háborog* stb.”

Mivel a *hemzseg* ige hangutánzó szóként sajátos, feltehetően elsődleges jelentésben a szokásostól elütő emberi beszédre vonatkozva Békés, Szolnok, Hajdú-Bihar megyékben napjainkban is járatos, nem elképzelhetetlen, hogy valahol ezen a területen keletkezett — legalábbis adataink erre vallanak. Még talán szavunknak az a jelentésvonatkozása is mondhat valamit keletkezési területéről, amely pejoratív hangulati velejáróval vonatkozik az idegen, a közösség többi tagja számára ismeretlen, ezért érthetetlen nyelvre. Minthogy a szó kellemetlennek, tökéletlennek jelöli az idegen nyelven folyó beszédet, azonosítja az ember orra alatti motyogásával, illetőleg az értelmetlen beszédmegtulvánulással, arra lehetne gondolnunk, hogy olyan nyelvközösség teremtette e fogalmat, amely egynyelvű, ezért minden más nyelv számára érthetetlen, tökéletlen. Nemegyszer észrevettem már, hogy a más nyelvet egyáltalán nem ismerő egyszerű emberek az idegen nyelvet tökéletlennek, groteszknak tartották.

Tehát jelenlegi ismereteink alapján nehéz elképzelni, hogy a T i s z á n t ú l o n h a n g u t á n z ó s z ó k é n t é l ő *hemzseg* a szlovák *hemžit sa*-ból származnék.

3. Kérdés, hogy a beszédmegtulvánulásra vonatkozó hangutánzó és a köznyelvi hangulatfestő *hemzseg* összefügg-e. Természetesen összefügg, hiszen BÁRCZI (i. h.) hangutánzó eredetűnek vélte szavunkat, mielőtt a feltevését támogató adatok előkerültek volna. Az új egyetemi jegyzet (i. m. 63—4) is említ példákat a „hangutánzóbból hangulatfestővé vedlett” szavakra. A jelentésfejlődés főbb mozzanatai a következők lehetnek: 'sok ember (állat) jellegzetes hangot ad → sok ember (állat) hangot ad és helyét változtatja, mozog → sok ember (állat) nyüzösög'.

Annak felderítésére, hogy szavunk mely nyelvjárástípusból került a köznyelvbe, még több nyelvjárási adatra lenne szükségünk. Feltűnő, hogy a XVIII. századi irodalmi adatokban nyomukat sem találjuk az emberi beszédmegtulvánulásra vonatkozó jelentés-mozzanatoknak. Bár a *hemzseg*-nek az irodalmi nyelvbe való bekerülését tudatos nyelv-gazdagítási törekvésként is el lehet képzelni. Így egyáltalán nem okoz problémát, hogyan tűnt el szavunk hangutánzó jellege az irodalmi nyelvben és a köznyelvben. Gyors terjedésének, sikerének oka lehetett hangutánzó hangalakjából fakadó erős expresszivitása. Hangutánzó jellege már annál fogva is gyorsan lemaradhatott, mivel szinte a legutóbbi időkhöz a hangutánzó szavak számára alig volt hely az irodalmi nyelvben (vö. BÁRCZI — BENKŐ — BERRÁR i. m. II, 60). Szavunk történetével kapcsolatban mint érdekességet említem meg, hogy a NSz. kéziratot anyagában a XIX. századi adatok között a *hemzseg* és származéka hangutánzó mivoltában is előtűnik: 1807: „A Pogányság mint a méhraj, *hemzsegett*” (P. Horvát E.: Tiszamell. Elm. 23); 1846: „a gyáva orvok . . . kártérítésről kezdtek egymás] közt *hemzsegni*” (Kuthy L.: Hazai rejtelmek. II, 238); 1853: „annyi itt a zshivány, szinte *hemzseg* bele az erdő” (Jósika M.: Királyb. II. 31); 1864: „Úgy *hemzseg* az ember sűrűje, zajossa” (Arany J.: BxXÉ. 67); 1874: „Fen röpkeadó madárkák csevegése, Len fürgé állatok *hemzsegése*” (Greguss Gy.: Luziáda 271). Úgy látszik, ezek az adatok újabbak, nyelvjárási eredetűek, mit sem változtatnak a XVIII. században elterjedt *hemzseg* jelentésén.

CzF. (II, 1527) sem ismeri a *hemzseg* hangutánzó vonatkozásait: „Szűk helyen létező vagy öszveszorult apróbb állatokról mondjuk, midőn folytonos mozgásban vannak, forognak; máskép: *nyüzösög*, *bizseg*, *bozsog*.” Viszont meglepő, hogy a *hemzsegés* hangutánzó mozzanatait számon tartja: „A sűrűen öszvetolult apró állatkák némileg hallható mozgása, forgása; máskép: *nyüzszgés*, *bozsogás*, *pizsegés*, *poszogás*.”

4. Néhány szót említenék még annak bizonyítására, hogy a *hemzseg* hangutánzó-

hangulatfestő igénk nem családtagon a magyarban. Szintén a dobozi nyelvjárásból valók az alábbi szavak, amelyek előrése bizonyára rokonságban van a *hemzseg* tövével: *hebszél* 'sokat beszél'; *hemzsél*, *hámszól* 'habzsolva eszik, mohón eszik, jellegzetes zajjal eszik (ember, állat)'; *hencög* 'kérkedik, hetvenkedik'. Ez utóbbi hangutánzó jellegét jól érzékelteti a SzegSz. példamondata, bár a szóértelmezés inkább hangfestő szónak mutatja: *hencög* 1. 'kérkedik, hetvenkedik', 2. 'hentereg, nem fér a bőrében, féktelenül ugrándozik (gyerek)': „Kisfiam nő *hencögjé* máⁿ annyit, nem tudunk túled beszélgetni” (I, 591). Távolabbról szintén a *hemzség* tövével mutat rokonságot a *hebég* 'zsörtölődik': „Jóⁿ van mán, nő *hebégj!*” A *hebég* szóra 'hibásan beszél' jelentésben Biharugráról is van adatom: „Mikor oszt összejöttek a háromhatárfalunál, addig szalattak, *hebékte*, amejiknek a nyelvít elvátká: embél vaót, késsél vaót” (VÉGH JÓZSEF, SÁRRÉTI NÉPMESEK . . . Debrecen, 1944. 90). A *hemzség* előréssével mutat rokonságot a *hepetél* 'a liba beszélget, hemzseg' szóé is.

5. Végezetül megjegyzem, hogy eddigi tájszótáraink kifejező szavak tekintetében korántsem mondhatók teljeseeknek. Így aztán magától értetődik, hogy a csak ezen az alapon ítélő, illetőleg a magyar nyelvi adatokat és összefüggéseket kevésbé számba vevő előtt családtalannak és idegennek látszhatik olyan szavunk, amelynek belső keletkezése nagyon is valószínű.

SZABÓ GÉZA

Hoj sza. 1. A harmincas években — Csokonai lehetséges nyelvi forrásait böngészve — fölcéduláztam Földi Jánosnak 1799-ben készített állattanát is; ekkor tettem céduláim közé egy kérdőjeles jegyzetet, hogy az utóbbiban felbukkanó *hojsza* madárnév eredetében összefügghet a *hojsz(a)*, *hajsz(a)* indulatszói-terelőszói csoporttal — s persze az ebből alakult mai *hajsza* főnévvel. Azóta több alkalmi adat is került e följegyzés mellé, sőt egyszer a Nagyszótár anyagát is átnéztem hozzá. Most mégsem azért foglalom össze eddigi anyagomat, mintha elegendőnek tartanám az etimológiai összetartozás kétségtelenig a z o l á s á r a, hanem mert a l e h e t ő s é g e t így is fölvehetőnek mutatja, s az új etimológiai szótári munkák szempontjából is számba vehetőnek tartom egyik-másik adatomat.

2. A *hojsza* többféle madarat is jelöl vagy jelölt. A mai szépirodalomban s a közbeszédben egyik sem járatos (az ÉrtSz. is bizonyára emiatt nem foglalkozik vele); mindamellet legfontosabb állattani műszói használatában ma is előfordul néha. Az Élet és Tudomány 1963. június 23-i számában például H o r v á t h L a j o s színes ismertetést közölt „A nyílt tenger rejtélyes madarai”-ról, azaz a hojszákról. Hogy szakszerű képet kapjunk a továbbiakhoz, idéznék belőle egyet-mást (a bekezdéseket, laphatárokat nem jelölve): „[A lakatlan, kis antarktisi szigeteken csak éjjel mozgó, kísértet hírében álló lények valójában a föld alatti vermekben kotló tojóikat, fiókáikat tápláló hím] óriás *hojszák* — nagy fekete tengeri madarak . . . Életmódjuk . . . sajátosságos és példátlan . . . Némileg a sirályokra emlékeztető, különleges szárnyasok a hojszafélék. Közöttük találjuk a . . . négy métert is meghaladó szárnyfeszítávolságú *albatroszokat*, a galamb nagyságú *vészmadarakat* és a kicsi *viharfecskéket* . . . Legjellemzőbb sajátosságuk az, hogy orrlükeik a csőr felső káváján elhelyezkedő rövidebb-hosszabb cső végén nyílnak; innen is kapta ez a madárrend a tudományos nevét: *Tubinares* . . . A hojszafélék rendjéből csak nagyon kevés faj keresi föl a kisebb tengereket. Ezek közül a *bukdosó vészmadár* ütött el leginkább a szárazföldtől irtózó rokonaitól. Nagy számban felbukkan a Földközi-tengeren, sőt a Fekete-tengerre és a kis Márvány-tengerre is ellátogat . . . eltűnődtem azon, hogy miért is kapták a vészmadár elnevezést, s főképpen a bukdosó vészmadár nevet . . . [Egyszer tél felé a hajón] iszonyatos dübörgésre ébredtünk . . .

és hajónk . . . a nyílt Égei-tengeren tomboló vihar tehetetlen áldozata lett . . . Hirtelen galamb nagyságú fekete madarakat vettem észre a sodródó tarajú hullámóriások árnyékában. Bukdosó vészmadarak voltak. Hihetetlen könnyedséggel lebbentek föl a hullám-völgyekből, és a szétfröccsenő tarajon átsuhanva szinte lecsúsztak a következő hullám-völgybe. Néha-néha lebuktak [zsákmányért] a víz felszínére . . . , és megmutatták, hogy mennyire találóan nevezték el őket bukdosó vészmadaraknak.”

3. A *hojsza* madárnévre a nyelvújítás óta vannak adataink. A NyÚSz. ugyan nem említette, s TOLNAI összefoglalása (Nyúj.) sem tárgyalta, de KIRÁLYFÖLDI 1846-i szótárkája nem jogtalanul vette be az „ujdon-uj” szavak jegyzékébe. Földi 1801-ben megjelent állat-rendszertanában a „Nem. HOJSZA. Szélvészmadár. *Procellaria: Sturmvogel*” csoportba sorolt „1. Faj. *Tengeri H.* [= *Hojsza*] *P.* [= *Procellaria*] *pelagica, Ungewittervogel*” madárról magyar vonatkozásban is érdekes — az előbbiektől némileg eltérő — leírást olvassunk: „Fekete, fartsikája fejér. [Bekezdés.] Mind az Északi, mind a Déli Tengeren [él]. Leg-inkább a' sík Tengeren lakik, távol a' száraztól a' kőszirtokon, és a' Hajósok, mint érkezendő szélvész jelét úgy nézik azt, mikor ez onnét eltávozik, és a' hajó után futkos. Megjelenik a' Balatonon is M. Országban késő tavasszal, és ősszel idején elmegy. Fél, vagy legfellyebb egy órával, a' szél, és [égi] háború előtt öszveszedi magát, felrepül magossan a' levegőbe, nagy kiáltozással elmegy, és oda van mind addig, míg az megtsendesedett . . . Egy Fetskényi” (TermHist. I, 207—8; az albatroszfélék itt máshová tartoznak). — MÁRTON már 1799—1800-i Lexikonja óta szótározza, így az 1800-i magyar—német részben: „*Hojsza, Szélvészmadár, Procellaria, der Sturmvogel*” (159); „*Tengeri Hojsza, (madár) Procellaria Pelagica, der Ungewittervogel*” (390). Nyilván Földi kéziratából vette át e szót (vö. SIMAI: NyF. 2. sz. 30, ** jegyz.), bár az eddigi szakirodalom épp a *hojsza*-t nem tartotta számon Földitől vett szavai közt. — Kazinczynak Földi mellett másik természettudós barátja, Szent-Györgyi József az 1803-i Természeti Dolgokban szintén mond az eddigiekhöz képest újat: „A' *Hojsza* (*procellaria, der Sturmvogel*) Szélvészmadárnak is neveztetik, mivel a' közelítő szélvészt érezvén, a hajókat környékezi; Szent Péter Madarának is, mivel néha úgy látszik mintha Szent Péter módjára a' víz színén járna” (164; NSz.). — A későbbi XIX. századi szótári és állattani források anyagát most mellőzhetem, csak két apróságot jegyzek meg. Egyrészt azt, hogy BUGÁT 1843-ban már egész sor alfajt ismer: „*Hojsza*, fn. *procellaria*; óriás —: pr. *gigantea*; foki —: pr. *capensis*; jeges —: pr. *glacialis*; scot —: pr. *anglorum*” (Szóh.). Másrészt pedig azt, hogy CzF. (II, 1642) 1864-ben ismét kissé másként jellemzi a madár viselkedését: „HOJSZA . . . Tengeri madárfaj, körülbelül fecskenyiségű, különösen az éjszaki és atlanti tengeren tartózkodik, s oly közel repül a víz színéhez, mintha futna fölötte, honnan a legnagyobb zivatarban sem távozik. (*Procellaria*)”.

A BREHM-féle rendszertanban (Az állatok világa. VI. kötet. Bp., 1904.) a *vihar-madarak* (*Thalassornites*) a madarak kilencedik rendje, s ebben az első alrend a *hojsza-alakúak* (*Procellarii formes*); itt pedig az első család ismét a *hojsza-félék* (*Procellariidae*) nevet kapta. Maga a *hojsza* emellett mint népi — nem szakszerű — elnevezés előfordul ugyane forrásban a más rendszertani összefüggésbe tartozó *nagy póling* (*Numenius arcuatus* L.) egyik nevéként is. Ez hazánkban igen ismeretes: „A szélkiáltó, pólic, kúlic, póline, gojzer, gujzer, bujtó, ujtó, hojsza, tőcsma dár, tőcsér, tőcs-tőcs, a nálunk honos fajok között a legtermetesebb” (23); „vonuláskor roppant mennyiségben lepi Alföldünket” (24); „az Alföld laposait és legelőit lakó és járó magyarságunk szemében s hangja révén fülében is általánosan ismert szárnyas. Jól tudják, hogy . . . időt jósló és specialista létére szavával »szélet jelentő madaruk” (24—5; némelyik idézett részlet szinte szó szerint így olvasható már 1899-ben CHERNELNél: Magyarorsz. madarai II, 205—7). Ez azonban nem tartozik a *hojsza-alakúak* közé, nem is sorolható az utóbbiak közt számon tartott albatrosz, sirályhojsza, vész-

madár stb. rokonai közé, noha szintén megjósolja a vihart kiáltásával, riasztó viselkedésével. Talán ez a kétféle értékben való használat is hozzájárult, hogy a *hojsza* már a szakmai terminológiából is ki-kimarad. A MÓCZÁR LÁSZLÓ vezette munkaközösség például 1950-ben hazai vonatkozásban kivált gazdag Állathatározó-t adott ki (Bp., Közoktatásügyi Kiadóvállalat), de ebben nyoma sincs bármily *hojszá*-nak. Pedig Bevezetése szerint a felhasznált névanyag tekintetében „Általában az volt a szándékunk, hogy a magyar név az illető fajra vonatkozóan kifejezzen valami olyan tulajdonságot, amely a faj megismerését is előmozdítja, e mellett a név lehetőleg ne sértse a nyelvérzékét” (6–7). A *hojszá*-t tehát már nem érezték ilyennek a szerzők. SZÉKESSY VILMOS 1958-i kézikönyve csak a hazánkban nem honos madarak közt említi *hojszaalkatúak*-at (Aves 1:24); KEVE ANDRÁS 1961-i összeállításában (Magyarorsz. madarainak névjegyzéke) pedig elő sem fordul a *hojsza* szó.

A szépirodalom nyelvébe a nyelvújításkori alkotóknak a neologizmusok iránti vonzódásához mérten elég későn és akadozva nyomul be. Egypár kiragadott példa: 1825: „jobb azt [= a madárkát] elszalasztani | Egy lövendő *hojszá*dért” (Erdélyi: Gunyortzak 45: NSz.; ez az egyetlen hosszú o-s adatom); 1846: „Madárnál egyéb lélek se jött felém; az is csak *hojsza* és libucz” (Kuthy: Hazai rejt. I, 26: NSz.; az előző és ez a példa hazai állatra vonatkozik); 1852/1895: „Az eső hull, a hajó körül a fekete *hojszák* s a fehér vészmadarak röpködnek sikongva” (Jókai: ÖM. [Nemz.Kiad.] XXI, 237): itt a *hojsza* más, mint a *vészmadár*!; 1856/1894: „ott ülnek . . . a fekete *hojszák*, . . . berzengetett tollaikat rázva” (uo. XX, 2); 1887: „Tengeri madarak, csüllök, *hajszák* [így!] tanyája [a szikla]” (Endrődi: Hangulatok 83: NSz.); „fogadtam a hosszú szárnyú tengeri *hojszák* rikácsoló gratulációit” (uo. 14; az előző adat a-jának tehát nincs nagy jelentősége); stb.

Mindehhez hozzátennem, hogy a *hojsza* madárnév a népnyelvben eléggé nagy területen él (élt). Az ÚMTsz. anyaga szerint előfordult Kunszentmártonban ('halászmadár'), a Sárközben ('sirály') és Baján ('ua. '); egy kéziratos forrás szerint pedig „Ha . . . a *hojszák* gyorsan keringenek a levegőben és félelmetesen vijjognak, akkor hamarosan nagy zivatar, vagy legalább is rossz idő lesz” (NéprMúz. EA⁶²²: Vízimolnár céh 30). – Nem kétséges emellett, hogy – mint FÖLDI írta – a Balaton vidékén is élt a *hojsza* madár és szó; CHERNEL pedig a Fertőnél és a Velencei tónál is találkozott vele (i. m. II, 206)

4. A *hojsza* madárnév eredetére vonatkozólag azt hiszem, hogy FÖLDI a népnyelvből vitte be műszóként a szaknyelvbe. Ő ugyanis többféle forrásból vette szavait, de a vidéki dolgozó emberek ismereteit nagyon sokra becsülte, vö.: „Nem a' Köz Emberek é a' Mezőknek, Erdőknek, . . . Völgyeknek . . . bujkálói, 's majd szinte szülőttei” „Az Állati . . . Nevekkel is, én azt tselekedtem, hogy . . . a' Köznép között is, hogy mit miképpen nevez, sz üntelen értekeztem, sőt mivel egy Név egy Tartományban, másban más közönségesebb: az illy *Provincialis* Neveket Levelezéssel is gyűlytögettem, mert . . . a' *Provincialismusok* mind együtt tészik öszveséggel a' Magyar Nyelvet” (i. m. V, illetőleg VIII). Az, hogy állattani szempontból a *hojsza* különféle példái nem pontosan azonos jelentésűek, szintén inkább a népnyelvi eredetet valószínűsíti: teljesen újonnan alkotott műszót alighanem könnyebb lett volna első perctől kezdve tökéletesen azonos értékben használni. Igaz: a népi *hojsza* madárnévre nincs igazán régi adatunk, de ez szerintem nem nagy akadálya az iménti elgondolásnak. A főnti adatokból egyébként eléggé kitűnt, hogy a hazai *hojsza* (halászmadár, sirály, póling stb.) hangjával és viselkedésével vihart jelez, s az embereket is riasztja égi háború előtt. Mikor FÖLDI a 'Sturmvogel' nemi név magyarját megalkotta, alighanem erre (meg a másodlagosan némileg érezhető hangutánzó jellegre?) gondolt. Csak amikor egyértelműen a csóralkatra tolódott át ez a szokásra kialakított megnevezés, akkor vesztette el kifejező erejét.

Hojjsza szavunk ugyan igazolható a régebbi nyelvből is, de ez nem főnév: a *hajsz(a)*, *hojsz(a)* igásterelő, fordulásra nógató indulatszó változata. Ám a — Kazinczy szavával — darabos lantú F á b c h i c h J ó z s e f, aki „általkötött magyar nadrágba öltöztette” Pindaroszt és társait, s „magyarka főkötőt tett a muzsák anyjának fejére”, ízeskedő 1804-i fordításkötetében már nem állatterelő vagy vadászszóként, hanem vígságra, tánera, friss mozgásra nógató akaratkifejező szóként alkalmazta a *hojszát* és rokonait: „Szivedet ki nyithatod valóban Iztmufi | Fővényen el kapott bérért | *Hojfsza* kiáltva nagyon, kofzorút is azomban adott | . . . Neméa” (Pind. 126); „*Hojfsza!* világos üdöre mutat Tél után az Iztmu Neptun” (136); „Kofzoruzz, meg *Hojjsza!* Bakke” (173); „Bromiuft dicsérik: *Hojfsza!*” (182); „*Haj!* *Hojfsza* Pan! *Haj!* Arkadi Fő király! | *Haj!* *Hojfsza!* ugrálj, verseket énekölj” (155; a *haj* és *hojsza* azonos réjai és nógató szerepére vö. még 36: „Te hoztad illy ajándokoddal *hoj* Szavakkal így Izólj bátran”; 152: „*Haj!* mostan illik. dőzsölök. [így!] *haj!* igyál”; 274: „*Haj!* nofza rajta! elejbe”; a *hojsza* iménti példáit részben a NSz.-ban is megtaláltam).¹ — A NyÚSz. — sőt már CzF. — óta számon tartjuk az agárnógató *hojsza* 1809-i költői felhasználását: „Lovász! — Nyergelly! | Kaszásim megkeresem. — | Cziczke! Lepke! Fecske! — *hojsza!*” (Kisfaludy S.: Boldog szer., I. ÖM., 1892-i kiadás I, 197; ez az idézet olvasható az ÉrtSz.-ban is). S ugyanez a *hojsza* nem a vadászat közben való használatot mutatja, de arra is van példa ugyanott: „Látni a nyúl mint ugrik-el, | Mint hány fütyöt farával, | *Hajjsza!* s Cziczke mint nyúlik-el” (I, 267; idézi KELEMEN JÓZSEF, A mondatszók. 1962. Kéziratos mű 647); majd későbből, 1835-ből: „Róka, medve, hóhe hó | Vadra, holla! *hojsza!* hó” (Tóth L.: Átok 120: NSz.). Ugyanezen — s a *hajrá*-val, *hajhó*-val rokon — használatot szemlélteti a következő, 1860-i példa: „*Hajrá te, Uha te!* (a tiszavidéken; másfelé) *Hajhó! hajszá! rajta te!* Általánosan elfogadott . . . biztatása az agárnak . . . hajtás közepette” (Bérczy Károly: Vadászműszótár 74). Ismét az uszító-nógató *hajrá*-val együtt, de emberi viszonyokra vonatkozva fordul elő 1875-ben itt: „egyik próba a másik nyakára esik és *hajrá-hajszá* [így!], csakhogy el legyen végezve” (Molnár Gy.: Szinp. 103: NSz.); stb.

A marha- és lónógató, fordulásra ösztökélő *hojsza*, *hojsza*, *hajsz*, *hojsz* történetére vonatkozó, messzibb múltba is visszavezető adatokat most nem érintem: ilyenek bőven találhatók KELEMEN említett kéziratos monográfiájában, s tömegük, változatosságuk miatt szétfeszítenék e cikkecske kereteit. Ugyanígy nem foglalkozom a múlt század dereka óta ismeretes *hojsza* főnévvel sem; itt is csupán KELEMEN munkájára utalnék. Az utóbbi főnév mindenestre már a vadászkutya-uszító szóból vált ki, s a különféle jelentés- és alakváltozatok (még melléknévi *hojsza*, főnévi *hajsz* is volt), stílusárnyalatok jelentkezése itt is túlzott kitérésekre kényszerítene. Azt is csak KELEMEN nagy munkájára hivatkozva ismétlem el, hogy a *hojsza*, *hojsza* (*hajsz*, *hojsz*) alakokat a *haj*, *hoj* nógató (állatnógató, terelő), mondatszói értékű interjekciókból s a *-sza* (magas változata: *-sze*) felszólító partikulából magyarázhatjuk meg. S ha egyéni nézetem valamiben hangsúlyoznám, akkor csak ott és annyiban, hogy én végső fokon határozottan e g y e t l e n *hoj* (*haj*) — *hojsza* (*hojsza*) nógató-akaratkifejező indulatszói csoportot vennék számba, s ennek emberre, marhára, vadászre való alkalmazását — úgy-ahogy elkülönülő szerepeit — etimológiai tekintetben nem tartanám elsődleges fontosságúnak.

¹ Itt jegyzem meg, hogy mikor Csokonai Schikaneder Zauberszövegét lefordította (1802.?), először „Víg vagyok *hejsza*, hopszasza” szöveget írt Papageno dalába; de utóbb „Vigadok *hojsza* hopszasza”-ra csiszolta át (I. a HARSÁNYI-GÜLYÁS-féle ÖM. III, 410 jegyzetét). Így azonban a *hojsza* táncszói használatának nincs itt tökéletes nyelvtörténeti bizonyító értéke; s hasonlóképp a kétszeres *-sza* partikulás változatnak sem Molnár János 1800-i, héberrel rokonított magyar példaszói közt: „A' szeszon örömöt jelentő szó. Hasonló a *hojszasza*” (Könyvh. XIII, 61: NSz.).

Az alapkérdésre visszatérve: tehát föltevésém szerint a *hojsza*–*hajsza* mondat értékű riasztó-buzdító interjekcióból fejlődött némely hazai viharjelző madarak népi *hojsza* neve, s ebből lett a nyelvújításkor az állatrendszertani terminus technicus is. Az indulatszóból főnévvé válás nagyjában úgy képzelhető el, ahogy az agarhajtó *hajsza* uszítóból a mai *hajsza* főnév esetében végbement.

TOMPA JÓZSEF

NYELVMŰVELÉS

Kevésbé ~ kevésbbé

1. Az 1954-ben megjelent helyesírási szabályzat nem hozott forradalmi újításokat, mégis számos vitát váltott ki megjelenésével. Annak idején szinte valamennyi vitacikk, illetőleg hozzászólás foglalkozott a *kevésbé* szóval. Jóllehet a vita hullámai már rég elültek, ma sem időszerűtlen megvizsgálni a címben jelzett két írásmód másfél százados harcát.

2. Ismeretes, hogy a *kevésbé* határozószó a *kevés* szó származéka. A XVI. század elejéről vannak rá első adataink. — A NySz.-ből idézzük: „Akkynek kewees bochattatyk, *kewesbe* zereth” (WinklK. 319) | „Meneuel inkab enime teuem, anneual *keuesbe* volnek en teneked hamis” (VirgK. 94) | „*Keuesbe* nem tart hét holnapnál, többég mi kősztlunc nem nyoltzuan napnál” (Cis. H4) | „Semivel *kevésbé* nem gondolt, mint a tudományokkal” (Illy: Préd. I, 55); stb. — A régiségben következetesen egy *b*-s írásmódot találunk.

A XVIII. század folyamán a *kevésbé* alak mellett használatba jött egy modernebb *kevesebbé* változat is, és erősen terjedezett a régi forma rovására. Lássunk néhány példát a *kevesebbé*-re az Akadémiai Nagyszótár anyagából: 1753: „Azért, ha bé-zárjuk a’ mi házunknak ablakát . . . hát *kevesebbé* tartozunk-é köszönni néki a’ maga világosságát?” (Lukáts R.: Ker. elm. 39) | 1774: „Orondátest nem *kevesebbé* hatotta vala meg kedvetlensége” (Bárótzsi: Kassáandra I, 34) | 1795: „A’ rajmész alább való, a’ régi méhek gyűjteményénél, *kevesebbé*-is melegít” (Gáti I.: Term. hist. 248) | 1798: „*Kevesebbé* érzik szomoruságokat; mert pajtásainknak ölébe kisírhattyák!” (Ányos P.: Munkái 2); stb.

A XVIII. meg a XIX. század fordulóján létrejött a régies *kevésbé* meg a terjedő *kevesebbé* mellé a *kevésbbé* forma is. Keletkezésének magyarázatát a középfok jelének jelzett korszakunkban követett helyesírási szokásaiban találjuk meg.

A legtöbb (1790 és 1820 között keletkezett) nyelvtanunk megemlékezik a középfok-jelnek arról a kapcsolódási formájáról, amikor a jel kötőhangzó nélkül járul a mássalhangzós, *g, n, ny, s, sz, z* (a leggyakrabban *s, sz*) végű tőhöz (vö.: FÖLDI, Gr. 78; DebrGr. 44; Ort. 1798. 10; GUBERNÁTH, GrHung. 88–90; BARÓTI SZABÓ, Orth. 34; PÁPAY, LitEsm. 196; KASSAI, Nyelvtanító 116; BENYÁK, GrHung. 23–4; Ort. 1817. 27; VERSEGHY, Gr. 90; KOLMÁR, Próbátétel 39–40; GEORCH, Hírás 56; AkH. 1832. 17). Grammatikusaink az *öregb, idősb* stb. formák használatát illetőleg megegyeznek abban, hogy ezek „kivált a régieknél nagy divatban voltak”, de újabban már csak a költeményekben lehet őket alkalmazni (vö. PÁPAY, LitEsm. 196; hasonlóképpen: DebrGr. 44; BENYÁK, GrHung. 23–4; KASSAI, Nyelvtanító 116; GEORCH, Hírás 56).

A középfok jelének közvetlenül a mássalhangzóhoz való járulását egyes nyelvtanok nem magyarazzák semmivel, csak megállapítják a tényt (vö.: FÖLDI, Gr. 78; Ort. 1798. 10; GUBERNÁTH, GrHung. 88–90; BARÓTI SZABÓ, Orth. 34; VERSEGHY, Gr. 90; stb.); más szerzők a kötőhangzó kiesésével okolják meg a jelenséget. KASSAI írja: „Ha a’ név *g, n, s, sz* betűvel végződik, az *a, e* betű a’ bb előtt meg-rövidítve el-maradhat” (Nyelvtanító 116; hasonlóképpen: DebrGr. 44; GEORCH, Hírás 56).

A „kiesés” folytán mássalhangzó utáni helyzetbe kerülő *bb* (mert hisz ez mindig a középfok jele a kor felfogása szerint!) természetesen rövidnek hangzik, s ennek következtében korszakunk grammatikusai számára felvetődik a probléma: hogyan írjuk a középfok jelét, ha mássalhangzó után áll? Kétféle írásmód lehetséges ugyanis.

Először is írható az alakulat fonetikusán egy *b*-vel. Ezt tanácsolja például FÖLDI JÁNOS: „Mikor pedig mássalhangzó előzi meg [a *bb*-t], elég egy *b*, mint *édesb*, *kedvelb*, mivel hogy akár egy akár kétfő légyen: egy formán hangzik” (Gr. 78). Inkább egy *b*-t írat a DebrGr. (44), egy *b*-t ajánl az Ort. 1798. (10), BARÓTI SZABÓ DÁVID (Orth. 34), PÁPAY SÁMUEL (LitEsm. 196), BENYÁK BERNÁT (GrHung. 23—4), VERSEGHY FERENC (Gr. 90 és Ort. 1817. 27).

KOLMÁR JÓZSEF a szóvégre elemzett *bb* vélt rövidülését az egyszerűsítés elvével köti össze: „örömet el hagyjuk a' kettőztetést Takarékoság kedvéért, p. o. ha valakinek a' régi mód szerént tetszik írni ezeket: *édesb*, *élesb*, *erősbb*, *jelesb*, 's a' t. bátran el hagyhatja a' kettőztetést melly itt különben sem hallatik az s után” (Próbatétel 39—40).

Az egy *b*-pártiak között vannak olyanok is, akik a kötőhangzó feltételezett kiesését aposztróffal jelölik. Ilyen GUBERNÁTH ANTAL, aki szerint számos (*s*, *sz*, *z* végű) melléknévnek kétféle középfoka van: „*okosabb* v. *okos'b*, *ravaszabb* v. *ravasz'b*, *igazabb* v. *igaz'b*, *ékesebb* v. *ékes'b*, *merészebb* v. *merész'b*” (Inst. 89—90). Hiányjelező GEORCH ILLÉS is; példái: „*magas'b*, *gonosz'b*, *jeles'ben* (Hírás 56). — BENYÁK BERNÁT az írásnak ezt a bonyolítását az aposztrófról szólva helyteleníti (GrUng. 23—4), de ebből is következtethetünk a szokás meglétére. Nem lehetett azonban gyakori: mi legalábbis ilyen alakokra a kor írásműveit böngészve nem bukkantunk.

Annál elterjedtebb volt a másik lehetőség a középfok írásának, az *erősbb*, *öregbb* stb. típus. Ez azon az okoskodáson alapul, hogy a középfok *-bb* jelét (amelyet mindenki elismert!) nem szabad megcsonkítani kiejtésbeli rövidülése miatt. Megengedi a *bb*-s írást a DebrGr.: *erősbb*, *tudósbb* (44). KASSAI JÓZSEF csak két *b*-t ír: *üdősbb* vagy *üdösebb*, *külön*, *különbb*, *különbböz*, *kegyeilembbek*, *gazdagbbak*, *tiszteletlenbbek* (Nyelvtanító 116), az egy *b*-s írást hibásnak minősíti (uo. 421). KAZINCZY — KIS JÁNOS figyelmeztetésének engedve — lemondott ugyan arról, hogy minden esetben *bb*-t írjon mássalhangzó után is (pl. *fiatalbb*, *keménybb*, *vidámbb*; vö.: KazLev. III, 147, 148, 160, 161: 1804.), de az *s*, *sz*, *z* végűeknél ragaszkodott korábbi elveihez. Kijavítja KIS JÁNOST (*érdemesbb*; vö. KazLev. VIII, 110: 1810.), és műveiben gyakran használja ezt a típust; Bács megyeijeének 1814-i kiadásában például: *idősbb* (45), *legtüzesbb* (124), *legkevesbb* (169); leveleiben: *édesbb* (III, 443), *becsesbb* (III, 349), *tetszetősbbé* (X, 9), *legszívesbb* (X, 13), *kevésbbé* (XX, 45), *legigazságosbb* (XXIII, 348). A TudGyűjt. lapjain is felbukkannak ilyen alakok: *tanácsosbb* (1817. X, 68), *legtisztesbb* (1818. I, 48) stb. Mindezek az adatok (amelyeknek számát bizonyára lehetne szaporítani) arra vallanak, hogy a leíró szóelemzésre támaszkodó bemutatott írásmódnak volt esélye a megmaradásra.

A szóelemzésen alapuló írásmód mégsem terjedt el, mert ellene szólt a kiejtés, a hagyomány, a jelen többségi írásmódja, a nyelvtanoknak túlnyomórészt egy *b*-t tanácsoló hatása; úgyhogy hiába volt meg minden szónál a világos teljesebb alak (*erősebb*), amelyből a rövidebb formát *bb*-vel lehetett elvonni (*erősbb*), az etimológiát őrző, hagyományon alapuló fonetikus írásmód diadalmaskodott. Nem utolsósorban valószínűleg azért is, mert az AkH. 1832. — bár elméletileg korának közfelfogását vallja — az egy *b*-t fogadta el mássalhangzó után: „Néha mássalhangzó után is kihagyatik a' képző' hangzója, mint *becsesb*, a' hol t. i. a' kimondás fölöttébb nem nehezítetik” (i. m. 17). Hogy az AkH. 1832-ben voltaképpen a pesti fiatal írók körének álláspontja diadalmaskodott, ZÁDOR GYÖRGYNEK Kazinczyhoz írt egyik levele bizonyítja: „*pajkosbb*, *síralmasbb*: *pajkosb*, *síralmasb*. Kettős *b*-t a' comparativusban csak a' magánhangzó vagy a' syllabica formatio kíván mint *sárga-sárgább*, *fekete-feketébb* vagy *pajkos-abb*, *síralmas-abb* 's a' t.” (KazLev.

XXI, 228: 1830.). És Kazinczy meghajlik a szerkesztő akarata előtt: „*Lelkesb* — elfogadom” (KazLev. XXI, 239: 1830.).

3. És hogyan alakult a fentebb ismertetett helyesírási küzdelmek közepette vizsgált szavunk sorsa?

Adataink azt mutatják, hogy főként a divatos *kevesebbé*-t meg az ebből — a fentebb leírt módon elvont — *kevéssbbé*-t használták szerzőink, miként ez alábbi, egy szerzőtől (Bárótzitól) való adataink mutatják: 1810: „nagy emberek voltak ugyan, de *kevesebbé* dicsérték a szívre vezető útát” (Bárótz: Adeptus 79) | 1810: „mely *kevéssbbé* esmértem érdemet!” (Bárótz: Amália 122) | 1810: „tanulják meg . . . mely *kevéssbbé* [= kevéssé] esmerik a magok valóságos javakat” (Bárótz: Adeptus 76). — Természetesen más század eleji példák is tükrözik a keveredést: 1821: „az Értz, a' posztó *kevesebbé* [vezeti a meleget] mint a' prémbőrök” (Bachich: Tudományok 68) | 1828: „. . . hol honosítottak meg . . . a déli nemzeteknek egyéb, *kevesebbé*-többé meghatározott bájos változatu schémáik?” (Toldy Ferenc: Krit. berke 227) | 1829: „Ez a szegény állat [a macska] még csak nevérol sem ösmerte a kenyeret, annál *kevesebbé* tudta, milyen az” (Vörösmarty: ÖM. VI, 214). — De megtalálható a régiségből már ismert *kevéssbbé* írásmód is: 1766: *kevesbbé* (Lepenyei: Sz. Ágot beszélg. 98).

A közsokás az AkH. 1832. után is inkább a *kevesebbé*-re és a *kevéssbbé*-re (*kevesbbé*-re) hajlott: 1830: „a' bizonyos rossz *kevesebbé* koptatja belsónket mint a' bizonytalan jó” (Széchenyi: Hit. 138) | 1838: „A horgany (zincum) *kevesebbé* javíthatóvá (oxidálhatóvá) tétetik” (Athenæum I, 355) | 1839: „A kalmárok és mesteremberek osztálya *kevesebbé* van az uralkodó vak szeszélyének kitéve” (Athenæum I, 198) | 1840: „egy se legyen köztetek *kevesebbé* boldog, mint én most vagyok” (Vörösm.: Az áldozat) | 1845: „A rózsátlan archoz egy *kevéssbbé* hangos földi csók símula” (Petrics Soma: Tavasz 45) | 1848: „Az országgyűlés azon helyzetbe jön, hogy tanácskozni sem képes, annál *kevéssbbé* végezni” (Kossuth: ÖM. XIII, 945) | 1860: „nem neheztelne-e a magyar ember, ha barátinál *kevesebbé* ropogtató átkarolással . . . fogadtatnék?” (Rómer: Bakony 80) | 1868: „. . . vannak szerényebb érdemek is, mely *kevesebbé* ismerve, azért érdemlik *kevéssbbé* figyelmünket” (Eötvös J.: M. írók és államférfiak 282) | 1875: „a Lyrai költeményekről szóló fejezet . . . *kevéssbbé* domborítja ki [költőnk nagyságát]” (Szász K.: Göthe 13); stb. — A *bb*-s változatokkal szemben megtalálhatók a *b*-s alakok is: 1843: „a szelek engedékenyebbek lőnek, 's a' hullám zajlata *kevesbbé* csendesült” (Életk. I: VI, 92) | 1851: „Mennél többet hagysz maradékidnak, annál *kevéssbbé* bánják haláladat” (Erdélyi: Közm. 284) | 1855: „bizonyosan *kevesbbé* hazudtolnám meg a barátság eszméjét, ha . . .” (Vas Gereben: A régi szép idők I, 246) | 1865: „*kevéssbbé* féltém [a magyar közjogot] a gazemberektől, hogy elferdítsék, mint az ostobáktól, kik nem tudják, mint kell megvédelmezni” (Vas Gereben: ÖM. VI, 104). — Adataink azt mutatják, hogy a *kevesebbé* a szabadságharc után már ritka, a század végére el is tűnik.

4. El kellett volna tűnnie a *kevéssbbé* alaknak is, hiszen helyesírásunkból az *öregbb*, *lelkesbb*, *szárazbb* stb. formák teljesen kihaltak. Ám a *kevéssbbé* nem követte őket! — Ennek két okát adhatjuk. A *kevéssbbé* (~*kevéssbbé*) határozószó lévén, elszigetelődött a melléknévi középfoktól, írásmódjában tehát nem szükségszerűen kellett igazodnia a középfokú melléknevek helyesírásához. Azonban nem ez az elszigeteltség mentette meg végül is, hanem a tudós, szóelemző helyesírás. A XIX. századi átlagos nyelvérzékhez igazodó helyesírási rendszerben az elhomályosult eredetű, etimologikus helyesírású *kevéssbbé* alak legfeljebb (az akkor már nem túlságosan erős) hagyomány alapján maradhatott volna meg. Ez kevésnek bizonyult. Kielégítő magyarázatot talált viszont a leíró szóelemzés a *kevéssbbé*-re, miként ez ismeretes: *kevéssbbé* (vö. *öregbb*, *idősb* stb.) + *-vé* = *kevéssbbé* (vö. *öregbbé*, *idősbbe* stb.). Ezt az okoskodást támogatta a *többé* szóalak is, amellyel együtt a

kevéssbbé (~ *kevéssbé*) mellérendelő összetételben gyakran fordult (és fordul) elő: 1882: „Mindegyik ötlete többé-*kevéssbbé* találó formában jelenik meg” (Beöthy Zs.: Színműírók 11) | 1894: „Hébeborba megesett, hogy a külföldi posta valami többé-*kevéssbbé* értékes ajándékot hozott a számára” (Herczeg: Mesék 130) | 1900: „az életet is többé-*kevéssbbé* bevonván tanulmányai körébe” (Bp. Szemle CI, 161).

A *kevéssbbé* — tudatos szóelemzés eredménye lévén — a magasabb szintű írás-gyakorlatból terjedt tovább és igyekezett végképp kiszorítani a *kevéssbé*-t, amelyet egy bizonyos idő után egyszerűen csak a helyesírási tudatlanság gyümölcésének, a szóelemző helyesírás elleni primitív vétségnek ítélték. Ezt a közfelfogást fogalmazta meg ARANY JÁNOS tanár korában: „*Kevéssbé*: egy bé kevés bé!” — ha hinni lehet az anekdotának (vö. Nyr. XXIX, 475). Ezért írja a Nyelvőr szerkesztőségi cikke 1885-ben: „Nem látjuk át, hogy a magyarul írók 9/10-e, köztük még gondosabb íróink is, micsoda szabály alapján kimélik meg az egy *b*-t most, mikor helyesírásunk szóelemzési inkább, mint hangoztatási” (idézi BENKŐ LORÁND: MNy. L, 191). Hogy „a magyarul írók 9/10-ének” írás-szokásai nemigen akartak igazodni az Arany János-i mondásban foglalt szabályhoz, mutatják a múlt század végén a Nyr. szerkesztőségének feltett kérdések, és a rájuk adott válaszok. — 1898-ban a Magyar Nyelvőrben a „Kérdések és feleletek” rovatban a következőket olvashatjuk: „A Nyr. szerkesztője 22: 16 azt írta, hogy a *kevéssbé* szóban »nem érzik a *-vá*, *-vé* rag, tehát nem is kell két *b*-vel írni.« Mért írja most 27: 3 maga is két *b*-vel? Hisz azért sem kell a két *b*, mert az *s*-végű melléknevek kötőhangzó nélkül csak egy *b*-vel képezik a középfokot. De mi hát az az *é*? Talán csak a könnyebb kiejthetőség kedvéért járult a szóhoz. Van-e még ehhez hasonló szó a magyarban?” — SIMONYI ZSIGMOND így felel: „Hogy nem kell két *b* két *b*-vel írni, abból nem következik, hogy nem is sz a b a d. Eddig éppen a két *b* volt a szabály, s így nem csoda, ha tollunk még most is rájár. A középfok szabályával nem lehet eldönteni a kérdést, mert két *b*-vel kellene írni ezeket is: *díszesbbé*, *magasbbá*. A *kevéssbbé* szó csakugyan *-vá*, *-vé* raggal alakult; hisz az alapfoka is *kevéssé* s egészen hasonló forma az ezzel rokonértelmű *kissé*, azután *eléggé* s a *kevéssbbé* ellentéte: *többé*. De ma mindezekben elhomályosult a *-vé* rag, s mivel nem érezzük, a *kevéssbé* alakban nem is szükséges föltüntetni. Szintúgy helyes a *lélegzés* a *lélekzés* helyett, mert e szóban nem gondolunk többé a lélekre. Továbbá *hadd menjek*, mert *hagyd* (*hogy*) *menjék*, de: *hagyd itt*.” (Nyr. XXVII, 232.) SIMONYI tehát nem foglalt határozottan állást sem az egyik, sem a másik írásmód mellett, csupán magyarázni igyekezett őket, de ez sem sikerült kielégítően és meggyőzően. Nem sokkal később, 1900-ban egy „tudnivágyó”-nak üzenik a következőket: „Hogy a *kevéssbé* és *többé* szókban volt-e valaha *-vá*, *-vé* rag, az nem bizonyos. Talán csak az a régi egyszerűbb *-á*, *-é*, *-i* irányrag lappang bennük, mely az *alá*, *felé*, *soká*, *beli-féle* alakokban is fönmaradt. De ha eredetileg a *-vé* raggal volt is képezve, ezt ma írásban nem szükséges kifejezni, mert a legtöbb beszélő nem érzi.” (Nyr. XXIX, 432.) Ez a magyarázat sem volt azonban meggyőző. Hamarosan újból jelentkezett a „tudnivágyó”: „A Tudnivágyónak küldött izenetet (29: 432) nagyon szépen köszönöm, azonban hazudnám, ha azt mondanám, hogy megnyugtattott. Mert nem veszi-e észre Szerkesztő Úr, hogy tulajdon ebben az izenetben a *kevéssé* szót két *s*-sel méltóztatik írni? Hát ami Kegyednek az alapfokban szabad, az nekem a középfokban meg legyen tiltva? Hiába keresem itt a logikát, nem találom. Mert hogy épen a beszélő nem érzi a *-v*-t, talán csak nem ok az elhagyásra. Érzi-e a beszélő az *adtam*-ban a *d*-t és azért szabad-e *t*-vel pótolnunk? Az én kemény koponyám nem igen tud az effélébe belenyugodni s — ha nem szerénytelenség — egy kis jóakaró újabb »kioktatást« nagyon megköszönnék.” ANTIBARBARUS (= SIMONYI) válaszában így magyarázza újra a problémát: „Soha senki sem akarta megtiltani a *b* kettőzését. Én most is csak annyit mondtam, hogy ha a *kevéssbbé* eredetileg a *-vé* raggal volt is képezve, ezt ma az írásban nem szükséges kifejezni.” Majd a vagylagos írásmódot a következőképpen

indokolja: „Elég gyakori eset, hogy valamely szónak kétféle írását meg kell engednünk, mert az íróknak nyelvérzéke annyira megoszlik, hogy egy részüké önkénytelen is eltér a hagyományos írásmódtól.” A továbbiakban arról ír ANTIBARBARUS, hogy mindaddig műveletlennek tartotta azt az embert, aki egy *b*-vel írja a *kevésbé*-t, míg a Budenz-Album szerkesztésére nem került sor. A Budenz-Album szerkesztésekor azonban számos tanút talált a *kevésbé*-re: az Albumba író nyelvészek szinte kivétel nélkül megelégedtek az egy *b*-s írásmóddal, pedig nem voltak járatlanok a helyesírásban. Erre alapítja azután ezt a nevezetes gondolatát: „Nem is arról van szó a mi szóelemző írásmódunkban, hogy aki ír és beszél, az illető hangot érzi-e, például a *kevésbé*-ben a *v* hangot vagy az *adtam*-ban a *d*-t. Hanem az a kérdés, érzi-e a szóban az illető jelentős szóelemet, tehát a *kevésbé*-ben a *-vé* rag jelentését, az *adtam*-ban pedig az *ad* ige értelmét.” (Nyr. XXIX, 474–5.)

A század végi vitákból a következő derül ki: A *kevésbé* formát a *kevésb* + *-vé* eredményének tartják, s mivel a történeti nyelvtudomány sem zárta ki ezt a lehetőséget, az utólag konstruált elmélet diadalt aratott, a *kevésbé* egyre inkább hivatalos állásponttá merevedett.

5. A szó történetében 1915 a fordulópont, ugyanis ekkor lett a szabályos írásmód a *kevésbé*, amelyet két *b*-vel kellett írni egészen 1954-ig. Vajon helyesen cselekedett-e annak idején a Nyelvtudományi Bizottság, amikor a két *b*-s írásmódot fogadta el a vagylagos írásmód helyett? — Azt hisszük, teljes mértékben egyetérthetünk BENKŐ LORÁND véleményével, aki a következőket írja az előzőkben már említett cikkében (MNy. I, 191): „Az Akadémia 1915-i javaslata, majd későbbi döntése a *kevésbé* forma kizárólagossága mellett tehát kétségtelenül támaszkodhatott bizonyos irodalmi íráshagyományra [XIX. századi klasszikusaink], de nem felelt meg sem helyesírási alapelveinknek, sem az ezek jórészt öntudatlan alkalmazásából fakadó közszokásnak, s éppen ezért bizonyos pozitív jellege (ti. a kétalakúság helyett az egyalakúság bevezetése) mellett sem volt alkalmas a kérdés végleges rendezésére.”

Vajon a nyelvészek, a nagyközönség elfogadta-e ezt az írásmódot, megnyugodott-e a *kevésbé* kizárólagossága melletti döntésben? A különböző folyóiratokban megjelent cikkek nem erről tanúskodnak.

1923-ban ZOLNAI GYULA „A középfok-képző történetéhez” című cikkében (MNy. XIX, 89) írja: „Középfok-képzőnk eredetileg egyszerű *b* volt, ezt kialakult és elfogadott tételnek tekinthetjük.” Ehhez közöl néhány kiegészítő adalékot. Majd a cikk végén e probléma kapcsán a következőket írja: „Ha már most tudjuk, hogy középfok-képzőnk eredetileg egyszerű *-b* volt, amelyet mássalhangzó után helyesírási elveink szerint úgysem íránk *-bb*-vel (vö. *idősb*, *kevesbedik*, *öregbít* stb.), és ha az is elfogadott nyelvtörténeti megállapítás, hogy a *-vá*, *-vé* rag eredetileg az ősi lativusi *-á*, *-é* raggal azonos (I. SZINNYEI Nyelvhas. 6 129–130): akkor kérдем: miért kívánja a legújabban kiadott akadémiai helyesírási szabályzat továbbra is a *kevésbé* írásmódot? Miért valljuk ARANY elvét? Hiszen a szófejtés tudománya is csak egy *b*-t kíván: *kevésb* + *b* + *é*. Egy *b* bizony elég *b*.” ARANY tekintélye azonban elégnék bizonyult a *kevésbé* megvédelmezésére, és a két *b*-s írásmód lassan egészen felmagasztosult. Ennek híve SZILÁDY ZOLTÁN is, aki 1927-ben „A Magyar Helyesírás Szabályai III. kiadásához” című cikkében (MNy. XXIII, 583) a nyelv szépség elvének fontosságáról ír. A nyelv szépség elve érvényesül a helyesírási szabályzatban is. „*Kolozsvárt*, *magasb* szebb, mint *Kolozsvártt* és *magasbb*, ellenben ha hangzó iktatódik közbe, mindjárt a kettős végbetű lesz a jobb hangzású, az felel meg ritmus-érzékünknek: *Kolozsvárott*, *Pécsett*, *magasabb*. Ezzel szemben csak az Arany János *kevésbé*-jét fogadom el kivételnek. »Kevésbé-ben az egy *b* kevés *b*é«: nem maradhat ki a szabályokból. Aranyunk klasszikus nyelvérzékét ezzel a tétellel külön pontban is meg kell örökíteni és becsülni. Nyelvrombolónak tartom azt az író-t, aki e szót körülmetéli.” ZOLNAI GYULA nem tudott beletörődni a két *b*-s írásmódba, az akadémiai döntéssel szemben állt. 1937-

ben „Elsejére, másodjára” című cikkében (i. h. XXXIII, 111) a következőképpen okolja meg álláspontját: „az egyszerű *kevésb-é* szónak pedig csakis ilyen jelentése van: *kevésbé* jó, *kevésbé* fog sikerülni. Szándékosan írtam ezt a szót egy *b*-vel, mert benne az egy *bé* ARANY iskolai kifogása dacára sem »kevés bé«. Nincs ugyanis semmi okunk arra, hogy a *kevésb-é* szóalakban a *-vá*, *-vé* ragot keressük; szerintem ugyanolyan egyszerű *-á*, *-é* ragos határozószó ez is, mint a már tárgyalt *sok-á* és a régibb *örök-é* (ma: *örökké*). A *kevésbé* szónak a jelentése sem teszi megokolttá a translativusi *-vá*, *-vé* rag föltevését (*kevésb-vé* > *kevésb-bé*), mert nincs meg benne a valamivé válásnak képzete. Ebből kifolyólag az Akadémia helyesírási szabályaitól kívánt *kevésbbé* írásmódot szóelemzési szempontból sem tarthatom helyesnek. Ha ugyanis e szóalakban a rag pusztán *-é*, akkor a kettős *bb*-nek semmi alapja nincs. A középfok eredeti *-b* képzője ma kettős *-bb* ugyan, azonban ezt a csonka tövön, vagyis mássalhangzó után nem szoktuk megkettőztetni: *idős-b*, *helyes-b-ít*, *erős-b-ödik* stb.” — Meggyőző érvelése változást nem hozott, helyes felfogásától azonban nem lehetett eltéríteni. 1941-ben a Magyarosan című folyóirat hasábjain „Nyelvérték és helyesírás” című cikkében újra helyteleníti a *kevésbbé* írásmódot, s megismétli a két *b*-s írásmód helytelenségének bizonyítását (vö. Msn. X, 106—7).

6. 1954-ben az AkH. 1954. a *kevésbé* formát ismerte el helyesnek. Az Akadémiának ez az állásfoglalása — mint az várható is volt — erősen vegyes visszhangot váltott ki. Hevesen elleneztek a *kevésbé*-t a pedagógusok, mert egyik napról a másikra megdőlt mindaz, amit évtizedeken át tanítottak a *kevésbbé*-ről, s az átállás sem érzelmileg, sem tárgyilag nem volt könnyű. Nem véletlen, hogy a régi formát egy pedagógus cikkíró, SZEMERE GYULA vette védelmébe (vö. MNy. LI, 106—7), felelevenítve a mellette szóló régi érveket. Azonnal elfogadták viszont a *kevésbé*-t a nyomdászok (körükben még élt az egyszerűbb alak hagyománya!), úgyhogy a szabályzat megjelenése után egy-két héttel már keresve sem lehetett találni *kevésbbé*-t a sajtótermékekben. A módosítást tárgyilagos megértéssel fogadó körök nézetét FÁBIÁN ISTVÁN fejezte ki „Kevésbé bölcsesség” című cikkében: „Ugyancsak a következetesség elve érvényesül, amikor a *kevésbé*-t ezentúl egy *b* betűvel kell írunk. Megszoktuk a két *b*-t, de legyünk következetesek. Őszintén megvalljuk, nem fáj a szívünk azért a nagyon szellemes versikéért, amivel tanító bácsik szokták elkeseríteni jámbor tanítványaikat: »*kevésbbé*-ben egy *bé* kevés bé.«” — Véleményét az eltelt idő igazolta.

FÁBIÁN PÁL—KÁDÁRNÉ SZIGLIGETI PAULA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Két kalotaszegi osztozó levél a XVI. századból

Kemény Jánosné és mostohafiai osztozó levele

1562.

Mykor Jranak Ezer Eóth zaz hatwan keth Eztendóbe | zenth Ferenc Nap vtan valo penteken,¹ León ozlaflok | Eő Meg Jgeneffwleffek Kemen Janofne Azzonyomnak az Eő | Mwstoha fyaýwal, Ez wýtezlew Nemeő zemelyek Elóth | Forro Mýkloó, gyereffý Mýhalý, lomborý Janoó, výtez | gabriel, Kaboó Mýhalý, rado óigmond, Eő Kaboó Janoó Elóth: | Melý ozlafnak Eő El Jgeneffýtýfnek rendý Ezek

¹ 1562. október 9-én.

Elifew gyerew Monofthran¹ Attak Kemen Janofne Azzonyomnak | gyermekywel Egetembe, Benche Eftwan Kowachyoth, az | zalogofth: Olahmonofthoron² Attak zöke geörgöth fyayual | Eö Mýnden Eö Eörökffegewel Egetembe, Es Derethen | Egý zalagoö Jobagyöth, kýnek Newe Kowachý Lwkachý | Nehay Kowachý Antal fya, Eö Elmetlen vgyan ottan | Derethen Egý Eörreök Jobagyöth, zabo Mateth ký volna | Nehay zabo Kelemen Janoö fya Eörökffegewel Egetembe | Ezek az Jobagyök, Eö az Eörökffegek:

Az Ezwfth Aranýrwl walo ozlaö, Ezek keth Aranýaö | kwpa, Egý cheze kýkbe vagyon hath gyra, týzen Egý Nehezek | Egý Mofdo Medenche, hath gyra Eö hath Nehezek benne, | Egý kýsded Araný lancz Negven hath³ araný forýnth:

Az ruhakrwl walo ozlas Egý zederyeö kamoka Nefth | öwba, Egý Atlaö dolmaný vereö, kýn Ezwfth Aranýazoth gomb | vagyon, keth zónýeg, Egý wy Egy o.

Az Egebmarharwl walo ozlas Barombol, Az ombozy⁴ | haztwl Enny zamw barmoth⁵ Agyanak Eötwenöth Johoth Az | Bwköffy Negwenöth Jwhoz Agyanak hath Eökröth Niolech | wnö barmoth Elég Aprowal

On zerzamotoh harom ontalath, Negý on talnerth Eö Egý | on kannath

Az Monofthorý haztwl Ezt Agýak⁶ zaz Johoth, harmýneketh | Baranth, Negy Eökröth, harom wnö barmoth, Az mely dýzno | Monofthoron vgyon týzenhath azt Mýnd, Týzennegý Meneö | Lowath, ketteýnek chýtkoýa legen ||

Az Mely talak, talnerok Azzonyomnal vadnak, vgyan nalla | Maragyanak, Az vaö fazakak kette Jgazan ozlaffanak, Az | Mely Monofthoron vadnak

Az Bwköfön⁷ walo Mayorfag Bwza, Arpa, zab, zena | Tellýeffegel Azzonyomnak Maragyanak, vyzonth az ombozy | Eö az Monofthorj, Mýndenffele gabona, Eö zena Kemen | Ferencnek Maragyanak,

Az ozlas, Eö vegezes, Eö Eözze valo Jgeneffyteö Igý | Leönek Eö Ezek Jwtanak Eö Ezeketh Adanak [így!] Kemen | Janofne Azzonyomnak az Eö gyermekywel Egetembe

Kýnek Býzonffagara, Eröffegere, Eö Emlekezetýre Attwk | Ez Jegýzefth Mýnd az keth felnek kezekbe

Elmetlen Egý Ezwftöö hegeö teör

(Az aláírások és pecsétek nélküli osztó levél – hihetőleg fogalmazvány vagy csak emlékeztető⁸ – eredetije egy kétrét, majd levélalakban összehajtogatott ív első két lapján báró Kemény Pál családi levéltára anyagában. Az osztó levél 1. lapján a szöveg fölött múlt századi kézzel írt 1562-es évszám, 4. lapján a XVII. század végéről való „Regeft: Monofthorj” rájegyzés olvasható. – Az eredeti szövegében a z betűnek görög ξ-szerű jelét z-vel írtam át.)

A Kemény-fiak osztó levele a gyermónostori

jószágról

1566.

Mý kýk wagywnk Tompa Jstwan Zenth Mihalitelkereol,⁹ Kemýny | Mathiaö

¹ Késöbb: Magyargyermónostor.

² Késöbb: Oláhgyermónostor, majd az 1913-i Helységnévtárban: Felsőgyermónostor. Az alább szereplő Derétével együtt mindkét Monostor a Kemény család ősi, kalotaszegi birtokai közé tartozott.

³ Ez a kihúzott *harmýneketh* szó fölé írva.

⁴ Késöbb: Omboztelke (Kolozs m.).

⁵ E szó ugyanazon tintával halványan ki van húzva.

⁶ E két szó a kihúzott *Agyanak* szó fölé írva.

⁷ Magyarbükkös (Alsó-Fehér m.) a Kemény család egyik birtoka.

⁸ Erre utalhat a záró formula *jegýzés* szava.

⁹ Az 1913-i Helységnévtárban: Nádasszentmihály (Kolozs m.).

gereomonofthrarol Elpan gafpar Zentkýralýrol¹ E6 | walkaý Andra6 Valkorol² vgýmýnth keozbýrak adgýwk | Emlekezetre Mýndeneknek kýknek Illýk Ez Mý lewelewnknek | Rendýbe hogý hýwanak Mýnket Ez wytezeleo ferfýak Twdný Jllýk | Kemýný ferencz, Kemýný Lazlo, E6 Kemýný Imre Beoýt | ma6 honak heted Napýan³ gereomonofthorara Az Eo | Jozagoknak Meg oztaffara, Mý Azert Jde Jeowen az | Jozagot Meg oztok keozotteok kýnek kýnek Mýnd Jgazan | Az mýnt Mý Jgýeneffben Twdok Rezet ký Adwan czedulaýa | wal Egýembe, Eokýs Jgazolwan e6 Meg Elegedwgen azmý | El Rendeleffewnket Teonek eot zaz forýnt keotelet | Mý Eleottewnk hogý valámellýk Az mý oztaffwnkat e6 | ozlaffokat fel Bontanna Azt Meg Nem Akarwan | Allany Ez fellýewl Meg Jrt Eot zaz forýnton El | Maradgyon ket Rezen Nekewnk harmadýkon Aznak az ký | Mafýkat Reýa hýa Az ozla6 fel Bontaffara

Eztý6 hozza tewen hogý vagýon ket Malom az falw patakan | azt hagýok keozbe lenny keozeotteok hogý ha Mý Epewle6 | zewkfeg lezen Reýa az keoz Jozagbol Epýchýek Meg E6 ha | Mellýk Jobbagýa Azt Nem Akarna hogý Reýa Mennýen Az | Epýtefre Az Mafýknak Býraýa Mýnden Teorwýnnelkewl | harom forýntot vehellen Raýta. Az Jakotelký⁴ zeoleot | penýg Engdek Egý Akaratbol Kemýný Imreh wrannak ez | Monofthorý wdvarhazhoz de Mýerthogý Az ombozý zeoleo | Nagýob Annakis Az Negýed Rezet Imreh wrannak Adak

Az wdwar haz vtan walo feoldeket penýglen Jgazan harom | Rezre oztottak. Mely dolognak Emlekezetýre E6 Býzonlagara | Attwk ez mý lewelewnket pechýetewnk Ereoffege allat. | Ez Lewel keolt gyereomonofthran Beoýt ma6 honak heted Napýan | Ezer eot zaz hatwan hat Eztendeoben.

(Eredetije egy kétrét és aztán többszörösen levélalakban összehajtogatott ív első lapján teljesen letördeszett, felzetes gyúrópecséték nyomaival báró Kemény Pál családi levéltárában. — Az ív 4. lapján XVII. századi kézzel a következő regesztaszzerű rájegyzés olvasható: „Gereomonofthorj | Jozag megý oztafarull | Kemenj ferencz | Lazlo es Kemenj | Imreh keozeott.”) SZABÓ T. ATTILA

Szótörténeti adalékok*

l a p p. — 1760: „A Dániai Király is hafonlóképen munkálkodott a' birodalma alatt való *Lappoknak* Keresztyén hitre való térítetéfeekben” (Bod: Hist. 481).

l e z s e r. — 1897: „A nagy szenvedély és a nagy érdek elnyomja, ami finom, ami *lezsér* és ami pikáns az emberben” (Mikszáth: ÖM. VIII, 216).

l i f t vö. ÉrtSz. — 1896: „a magas régiók számára *lift* áll rendelkezésünkre [az »Angol királyné« szállodában]” (MulBp. 327).

l i t á n i a vö. ÉrtSz. — 1760: „Különböző *Litániákat*, Könyörgéfeket irtanak; azt is a' mellyben a' Nép kiáltaná, Kirie eleifon. Uram Könyörüly” (Bod: Hist. 227).

l i t v á n 1800: MNy. LXI, 92. — 1760: „Igy tértek meg a' Frantziák Klotildis, az Sponyolok Iddelgunda, az Anglufok Berta, a' Magyarok Sároлта, a' *Litvánusok* Hedvigis által, az Tsehek, Lengyelek s' más Nemzetek is” (Bod: Hist. 246).

l u m p o l vö. ÉrtSz. — 1872: „A fiúk hozzám jönnek egy óra múlva (inni) *lumpolni*” (Mikszáth: ÖM. XXIV, 115).

m i l i m á r i 1900: LUMTZER—MELICH, DOLw. 182. — 1896: „a mágnesszozonyok à la Daumont fogatu hintaja után a *milimárik* szekerkéje robogott”, „Az utcázakon

¹ Később: Kalotaszentkirály (uo.).

² Később: Magyarvalkó (uo.).

³ Március 7-én.

⁴ Jákótelke (uo.).

* L. MNy. LXII, 101—3.

megjelennek a reggel első hírnökei: a *milimárisok*, a sütemény kihordók, a munkához siető emberek” (MulBp. 36, 306).

mohamedán vö. ÉrtSz. — 1760: „Egyiptomban Aleksándria a’ fő város, vallás *Muhamedána*”, „Abiffinia, kerefsztyének ennek lakofi, ..vagynak közöttök *Muhammedánusok* is, és Pogányok”, „A *Muhammedánusok* neveztetnek Muhammedról, a’ melly név Kivánatoft téfzen” (Bod: Hist. 15, 16, 274).

mongol. — 1760: I. kám a.

mór 'Maure'. — Vö. 1760: „Ferdinánd az Sponyol Király a’ *Maurusok* és Saratzenufok Birodalmoknak . . . véget vetett” (Bod: Hist. 378).

normann vö. ÉrtSz. — 1760: „A *Normannusok* is Norvegiából, Svetziából hirtelen hajókon eljövén, magokkal hozták a’ híreket s’ pufztították a’ Kerefsztyéneket” (Bod: Hist. 299).

oratórium 1760: „Kitsoda irhatná le pedig azokat a’ népes Gyülekezeteiket . . . , a’ mellyek minden Várofikban az *Oratóriumokba* léfznek vala” (Bod: Hist. 176).

parlament vö. ÉrtSz. — 1760: „Angliában [a XII. században] a’ *Parlamentum* kezdődik” (Bod: Hist. 354).

parókia vö. ÉrtSz. — 1760: „nem akarta fzenvedni a’ Feleléges Papokat, hanem Barátokat ültetett a’ *Parokiákba*” (Bod: Hist. 322).

pech 1900: LUMTZER—MELICH, DOLw. 197. — 1874: „azonnal, amint az utcára ért, arról a *pecht*-ről értesült, miszerint X huzamosabb időre elutazott” (Mikszáth: ÖM. XXVIII, 47).

pepita XIX. sz. m. f.: SzófSz. — 1871: „Az öltözete is egészen összhangzó volt vidor arcával, rövid sárgás frakk s bő *pepita*-nadrág” (Mikszáth: ÖM. XXVII, 16).

piknik 1900: LUMTZER—MELICH, DOLw. 202. — 1896: „Ki rendezte a leányoknak bálókat, *piknikeket* és estélyeket . . . ?” (Herczeg Ferenc: MulBp. 150).

pikoló 'kis adag feketekávé'. Vö. ÉrtSz. — 1896: „Komor arczczal itták a *pikkolóikat* [az »Oktogon« kávéházban]” (MulBp. 88).

pomána 'alamizsna, ajándék' (MTsz.). — 1760: „A gazdagok . . . alamizsnát olztozottak a’ Izegényeknek, özvegyeknek, majd hafonló volna az oláhok *Pománájok*; mellyet Halotjaiknak emlékezetekre kéfzítnek, ha jól élének véle” (Bod: Hist. 157).

premontrei vö. 1760: „Norbert fzerzette azokat, a’ kik mondtak a’ helyről Frantzia orfzágban *Præmonftrátenfifeknek*” (Bod: Hist. 354).

presbiter vö. ÉrtSz. — 1760: „Parantsolatot adott arról, hogy a’ Püfpökök, *Presbiter*ek, Diákonufok, mindjárt meg-büntetetnének” (Bod: Hist. 142).

puritán vö. ÉrtSz. — 1760: „Mondattak ezek *Puritánu* |*foknak*, a’ kik között eleitől fogva fok vízfzáz vonáfok vóltanak” (Bod: Hist. 449—50).

realista vö. ÉrtSz. — 1760: „A Szerzetefek között fok vefzekedés vólt, a’ *Reálifták* a’ Nominalifták ellen tufakodtanak” (Bod: Hist. 378).

retirál vö. ÉrtSz. — 1760: „az ellenfégre találkoztunk, a’ melly Batalion kárét tsinálván ugy *retirálta* magát” (Bod: Hist. 10).

ringlispil I.: Nyr. XVII, 268, XXIV, 393; LUMTZER—MELICH, DOLw. 222. — 1896: „a *ringlspiel* voltaképpen lovagjáték, azaz hogy falovagjáték. Immáron etimologizálni kell a nevét is. Mit jelent ez a bécsies német szó: *ringlspiel*? Könnyű lefordítani: »gyűrűjáték«. De mi köze bele a gyűrűnek? Benne vagyunk a középkorban! A daliák hajdan akként mérték össze dárdát vető ügyességüket, hogy a paripán vágatva lándzsát hajítottak át oszlopon függő gyűrűkön. A *ringlspiel* e lovagjáték mása. Az én időmben még dárdácskát adtak a fa-lóra ülő gyerek kezébe és az volt a feladat, hogy a kis vitéz, a körben száguldvá, el tudja találni bökö eszközével a feje fölött elsuhanó ládára pingált karika centrumát; ha eltalálta, a ládából ördög pattant ki és a nyelvét

öltögette, mindeneknek nagy gyönyörűségére. Ime a *ringlspiel* tudományos magyarázata” (Tóth Béla: MulBp. 37). Vö. KLUGE, EtWb.¹⁹ 354 *Karussel* a.

ritmus vö. ÉrtSz. — 1760: „Azokkal a’ verfekkel, mellyeket *Ritmusfoknak* neveznek, kezdettek élni” (Bod: Hist. 360).

rukkol 1760: l. *attakíroz* a.

rutén 1839: MNy. XV, 138. — 1760: „Vagynak olyan Ekkléfiák is, a’ mellyek Görög Valláft követnek ugyan, de az Konftántzinápolyi Pátriárka igazgatáfától nem függenek. Illyenek 1) a’ *Rutenusok*, vagy *Mufzkák*” (Bod: Hist. 403).

seft vö. ÉrtSz. — 1874: „Kipróbált vén róka, kivel nem ma fog először *»gseftet«* csinálni” (Mikszáth: ÖM. XXVIII, 47).

si vö. ÉrtSz. — 1896: „Donáth az északsarki expediciót anzágolja, a melyet Payerrel együtt *ski*-n rendeztek a multkor” (MulBp. 89).

skót 1838: SzófSz. — 1760: „az *Skótusok* Palladius által rézf fzerint meg-téritetek, rézf fzerint pedig a’ Keresztyén hitben meg-erőfitettek” (Bod: Hist. 218).

spriccer 1900: LUMTZER—MELICH, DOLw. 241. — 1896: „Félórája, hogy itt vagyok és még most sincs itt a *spriccerem!*” (MulBp. 163).

stikli 1900: LUMTZER—MELICH, DOLw. 243 — 1881: „Híre ment ennek a vér-lázító *stiklinek* a megyében” (Mikszáth: ÖM. XXXI, 221).

stróman 1877: „A hús forint azonban itt marad; a tizet visszaadom Nyúlnak, akinek eszeágában sincs a hidegláz, ő csak *»strohman«* volt” (Mikszáth: ÖM. XXIX, 70).

szabadkőműves 1761: NyÚSz. — 1760: „Támadott MDCCXXXV-dik efszendőtől fogva a’ *Szabad Kömivefek*, Frai Maurerek Tárfalágok” (Bod: Hist. 487).

szaloncukor vö. 1896: „*Szaloncukrocskái*, habremekei a bécsi elegáns és nyalánk világ előtt is igen magas becsben állanak” (MulBp. 333).

szaracén. — 1760: l. *mór* a.

székelygulyás. — 1896: „a Márvány-menyasszony az ott készülő *székelygulyás* eredetét egyenesen Attiláig, az isten ostoráig vezeti vissza” (Rákosi Viktor: MulBp. 337).

szimbólum vö. ÉrtSz. — 1760: „azok az eretnekek többire Sirufok, Arabfok, Sidók és Egyptziufok léven *Symbolumokban*, külső dolgoknak hasonlatofságokban adták elő a’ magok értelmeiket” (Bod: Hist. 129).

szittyá 1797: SzófSz. — 1760: l. *dák* és *indus* a.

szmoking vö. ÉrtSz. — 1896: „közkhötségen mélyen kivágott *smokingba* kellene öltöztetni egy csomó fiatal urat” (Herczeg Ferenc: MulBp. 152).

sztár vö. ÉrtSz. — 1896: „*Starja*, a kiben a jövő operett-színpad egyik leg-fényesebb csillagát sejtjük... Ledofszky Gizella” (MulBp. 112).

szupécsárdás vö. ÉrtSz. — 1896: „éjfélután a vacsora kedvéért megszakitják a bált, hogy aztán csárdással, amit *souper-csárdásnak* neveznek, ismét folytassák” (MulBp. 158).

talmud. — 1760: „Ez időben tartják, hogy irták volna a’ *Tálmud* nevü Könyvököt is, mellyel ök élnek a’ Biblia helyet” (Bod: Hist. 142).

tinglitangli. — 1896: „Budapestnek számos *tingli-tangliján* kívül muzeumai és könyvtárai is vannak” (MulBp. 59).

tót ’egyházi szláv’. — 1760: „Minthogy pedig annak előtte a’ *Tót* nyelven olvaftathatott a’ Mufzkáktól a’ Biblia, forditatta [Nagy Péter] a’ Muszka nyelvre is” (Bod: Hist. 468).

tradíció vö. ÉrtSz. — 1760: „Abubeker az Alkorán mellé még *Traditziókat* ragafztott, mellyeket Ali és az ő követői meg-vetettek” (Bod: Hist. 276).

tréner. — 1896: „az öreg Butters, a Springer báró lovainak a *trainerje*” (Heltai Jenő: MulBp. 218).

treníroz vö. ÉrtSz. — 1896: „Itt [= Tóvároson] nevelik, *trainirozzák* a híres magyar versenylovakat” (MulBp. 345).

unitárius vö. ÉrtSz. — 1760: „a' kik az egy Ifteni állatban tagadják az három fzemélyeket lenni, kik Lengyel orfzágban és Erdélyben *Unitáriusoknak* nevezettek” (Bod: Hist. 425).

valcer 1900: LUMTZER—MELICH, DOLw. 259. — 1896: „a jurátus egyet fordult a takaros Vortänzerinnel a kallótánczban (igy hivaták akkor magyarul a *Walzert*, ezt az új bécsi jövevényt)” (Tóth Béla: MulBp. 31).

vandli 'kugligolyó falhoz ütődése' 1900: LUMTZER—MELICH, DOLw. 259; vö. még ÉrtSz. *vándliz* a. — 1879: „A megyeházi kuglizón a szegedi tek. törvényszék üti a parasztokat, néha *vandlival* is” (Mikszáth: ÖM. XXX, 140).

vicinális vö. ÉrtSz. — 1896: „A többi népszerű kirándulóhelyhez *vicinális* vasutak vezetnek. Szokás gunyt üzni ezekből a *vicinálisokból*” (Rákosi Viktor: MulBp. 339).

vurstli vö. ÉrtSz. — 1896: „A Stefánia-utra alig hallik a népliget bumberdója. A nép *wurstlinak* hívja, nem fogadja el az uri és népliget *distinkeziót*” (MulBp. 55).

zsoké vö. ÉrtSz. — 1896: „És hiába, az angol *jockey*, akinek a nevét a leg-
lehetetlenebb elferditésekben ejtik ki, csak népszerűbb nálunk, mint a magyar” (Heltai Jenő: MulBp. 216).

zsúr vö. ÉrtSz. — 1896: „A Péter-templomnak ahány a kápolnája, annyi misét szolgáltatnak benne, a Lipotvárosban ahány a ház, annyi a *zsúr*. És egyik sem zavarja a másikat, vagy valamennyi valamennyit. A *zsúr* a hétnek csak egy napja, hanem ez a nap egy egész élet. Vagy legalább egy életnek czélja: A *zsurózó* nő a *zsurért* él is, hal is, talán születnék is érte”, „A szalónok, a *zsurók* alakjai megkönnyebbülve lélekenek fel, midőn felhangzik a megváltás igéje: vonuljunk a kártyaterembe” (MulBp. 47, 169).

KISS LAJOS

A Czuczor—Fogarasi-szótár keresztnévanyaga

I. A magyar keresztnévadás történetét még nem látjuk magunk előtt egységesen; az eddigi kutatások pusztán bizonyos időszakokra, illetőleg bizonyos földrajzilag körülhatárolt területre vonatkozólag dolgozták fel az adatokat, és sajnos az eddigi adatgyűjtésekkel, adatfeldolgozásokkal kapcsolatos bíráló megnyilatkozások száma is kevés. Minél több részletmunkálatra és minél több bírálatra lenne tehát szükség, hogy a kép lassan kiegészüljön és teljessé váljon. Úgy gondoltuk, hogy a CzF. keresztnévanyagának összeállításával eggyel növelhetjük az ilyen részlettanulmányok, részlet-adatgyűjtések számát. Ha ez a keresztnévanyag az ötletszerű gyűjtés nyomait viseli is magán, és ha nem alapul is feltehetőleg rendszeres gyűjtésen (erre utal az a körülmény, hogy sem a szótár előszavában, sem pedig a keresztnévekről összefoglalóan megemlékező „Személynév” szócikkben nincs arra nézve utalás, hogy honnan valók a közölt nevek), akkor is ez két kiváló szerző: CZUCZOR GERGELY és FOGARASI JÁNOS tudatában egykor eleven névkincs-ként ható keresztnévalakok állapotát tükrözi, és mint ilyen, egységes, feltárára érdemes anyagnak tekinthető.

Az itt következő adattár használatához egyrészt megjegyezzük, hogy a [ ] zárójelbe tett részek saját kiegészítéseink. Sokszor a névcikkek magyarázó szövegének körülményessége, illetőleg homályossága miatt is arra kényszerültünk, hogy az ott levő szöveget saját lerövidített szövegünkkel helyettesítsük. Ugyanígy saját betoldásunknak tekinthető a < jel, amit CzF.-ban sehol sem látunk, hanem e helyett körülményes etimológiai, illetőleg névtörténeti magyarázatot olvashatunk. Önkényes jelalkalmazás részünkről továbbá az = jel is; ezt akkor használjuk, ha CzF. jelzi azt, hogy a szóban forgó nevet

milyen újkori latin megfelelővel helyettesíthetjük, hogyan fordíthatjuk. A cikk-kezdő névalak után mindenkor pontosvesszőt tettünk, ha e pontosvessző utáni részben újabb névalakok (alakváltozatok, becéző alakok, népnyelvi alakok stb.) szerepelnek. A névalakok típusait egyéni rövidítések segítségével fejezzük ki, melyeket a néhány sorral lejjebb közölt rövidítésjegyzékben megtalálhatunk. A pontosvessző itt említett alkalmazására a cikk-kezdő névalak és a reá vonatkozó etimológia között nem volt szükség, hiszen az etimológiára vonatkozó adatokban új, abban a korban használatos magyarországi névalak nem fordul elő. Ha a cikk-kezdő névalakkal kapcsolatos egyéb névalakok felsorolása az etimológia után kezdődik, akkor az etimológiát választjuk el pontosvesszővel ezen egyéb névalakoktól.

Láthatjuk tehát, hogy bizonyos jelek alkalmazásával igyekeztünk bizonyos rendet teremteni a sokszor következtelenül alkalmazott meghatározások útvesztőjében, és igyekeztünk lerövidíteni azt, amit CzF. névcikkeiben körülményesen fejt ki. Ez a rendszerző, rövidítő munka mindazonáltal nem mindig sikerülhetett: néha szükségét éreztük annak, hogy CzF. megfogalmazásának változtatás nélküli közlésével fejezzük ki a szótárírók véleményét. Ilyenkor az illető szövegrészt „ ” jel közé tettük. E szövegrészek előtt általában kettőspontot használunk, kivéve akkor, ha e szövegrész nem egy-egy keresztnév férfi- vagy nőnév voltának megjelölésére szolgál; ez utóbbi esetben a kettőspont használatát feleslegesnek, sőt zavarónak éreztük. (Például: *Elekes*: „Molnár Albertnél egy az *Elek* szóval L. ezt.” — *Kolos* „férfi és női kn.”).

A fenti útmutatás utolsó bekezdéseként a névcikkekben előforduló rövidítéseinket és azok feloldásait közöljük. A feloldások között az idézőjel közé tették CzF. jellegzetes szakkifejezései:

f. kn.	= férfi-keresztnév	M.	= „magyarítva”
fr.	= francia	mong.	= mongol
G.	= gúnynév	N.	= népnyelvi alak, „tájdívtatos” alak
gör.	= görög	nagy.	= nagyítás
héb.	= héber	ófn.	= ófelnémet, „régí felső német”
hellén lat.	= hellén latin	ótest.	= ótestamentumi név
K.	= „kicsinyezve”, becéző alak	R.	= régi nyelvi alak
KK.	= „kettőztetett kicsinyzővel”	röv.	= rövidítve, „kurtítva”
kn.	= keresztnév	szl.	= szláv
lat.	= latin	tör.	= török
m.	= magyar		

2. A használathoz szükséges magyarázaton és rövidítésjegyzéken túlmenően közöljük néhány észrevételünket a CzF.-féle keresztnévanyag egészére vonatkozóan:

A) A tárgyunkul szolgáló forrás egyik legfőbb jellemzője az, hogy rendkívül gazdag anyaggal szolgál a korabeli becéző alakokra vonatkozólag. Az adattárban se szeri, se száma a ma már elavultnak ható- vagy éppen ismeretlen becézőknek. Ez nem véletlen, sőt várható is volt, mivel a becenev sokkal gyorsabban avul el, mint maga az anyakönyvi rangú keresztnévalak, de mégis érdekes betekintést nyerni ebbe a múlt század közepénél alig későbbi becenev-világba, ami a mai becenev-kineshez viszonyítva is igen nagy gazdagságot mutat. Lássunk néhányat ezek közül az elavult becenevek közül. Ilyen például: *Bandri* <: *András* | *Naca*, *Náni*, *Nancsi*, *Nánika*, *Nincsi*, *Nanica*, *Nina* <: *Anna* | *Börzse*, *Liza*, *Lizi*, *Perzse*, *Pörzse*, *Peri*, *Pendzsi* <: *Erzsébet* | *Ferus*, *Fercsó*, *Ferke*, *Ferkő* <: *Ferenc* | *Geci*, *Gecő* <: *Gergely* | *Ilka*, *Ikó*, *Ila*, *Pila* <: *Ilona* | *Katka* <: *Katalin* | *Lac*, *Laca*, *Lackó* <: *László* | *Lencsi*, *Manca* <: *Magdolna* | *Mariskó*, *Márinka*, *Marinka* <: *Mária* | *Mike* <: *Miklós* | *Patcsó* <: *Pál* | *Rucsi* <: *Rudolf* | *Sándi* <: *Sándor* | *Zsigus* <: *Zsigmond*.

B) Másik jellemzője ennek az anyagnak az, hogy az úgynevezett „ósmagyar” nevek közül alig szerepel benne egy-kettő. Az 1895–1899 közötti időszakban már elég gyakori ilyen nevek közül például nem találhatók az alábbi adattárban *Aladdr*, *Elemér*, *Hajnalka*, *Ilma*, *Lehel*, és a *Zoltán* névről is azt olvassuk, hogy „személynév, melyet újabb korban keresztnévül is használnak”. A két világháború között elterjedő és azóta is elég gyakori további „ósmagyar” nevek (*Bánk*, *Ajándok*, *Csaba*, *Csilla* stb.) közül természetesen egy sincs meg, csupán az *Emse*, *Emese* nevek szerepelnek, de ezeknél sincs semmiféle utalás keresztnévi használatukra.

C) A közölt keresztnévanyag további jellemzője az a sok alakváltozat, ami benne napfényre kerül. Itt van például a *Ludor* név, ami a *Rudolf* alakváltozata. De ehhez hasonló számos más érdekes, nem egyszer ismeretlen alakváltozatot idézhetnénk. Az is figyelemre méltó, hogy sokszor olyan alakokat, melyeket mi becézőnek érzünk, CzF. még alakváltozatnak tekint.

D) Jellemző végül CzF.-ra az a törekvés, hogy az egyes keresztneveknek valamilyen etimológiáját kívánja adni. Ez az etimológia a névcikkben többnyire a névalak közlése után következik. Az etimológiák legnagyobb része felületes (pl. semmi gondot nem fordít arra, hogy egy-egy szláv eredetű keresztnév esetén megkísérelje annak megállapítását, hogy melyik szláv nyelvből került át a magyarba a szóban forgó keresztnév), vagy igen gyakran hibás (pl. Anonymus személyneveinél, melyeket többnyire felvesz anyagába a CzF., mongol–mandzsu eredetre utal); mi mégis közöltük ezen etimológiák egy részét, tudniillik azon részét, ami arra utal, hogy egy Magyarországon divatos keresztnévnek mi és milyen alakú keresztnév volt az előzménye idegenből való származás esetén: közöltük tehát az egyes keresztnevек provenienciájára, fejlődésére vonatkozó adatokat.

Adorján < lat. *Adrianus*, *Hadrianus* I, 36.
Adrián l. *Adorján* I, 39.

Akos, *Ákos* < lat. *Achatius* I, 85.

Atadár; A. „Talan: *Alagyár*?” I, 90.

Alajos = *Aloysius* I, 93.

Alberik = *Albericus* I, 110.

Albert = *Adalbertus* (*Albrecht*); N. *Áber*,
Óber I, 110

Amadé < lat. *Amadeus* I, 144.

Ambró < lat. *Ambrosius*; K. *Burus* I, 145.

Ambrus l. *Ambró* I, 145.

Andor l. *András* I, 153.

András: „Közvetlenül *Andreas*-ból véte-
tett”; A. *Andorás*, *Andris*, *Andor*, *Endre*
K. *Andriská*, *Andorka*, *Bandri*, *Bandi*
I, 153.

Aniko [K. < *Anna*] I, 156.

Anna: K. *Annus*, *Panna*, *Pannika*, *Anicza*,
Aniko I, 157.

Antal < lat. *Antonius*; K. *Antus*, *Anti* I,
159.

Antonia < lat. *Antonia* I, 159.

Apalín = *Apollonia* I, 171.

Apol, *Apollonia*, *Apalín* I, 173.

Apolló [keresztnévi használatára nincs
utalás !] I, 174.

Aranka: „Az *arany* szóból képzett név,
mint a latin *Aurelia*” I, 180.

Arnold < lat. *Arnoldus* I, 199.

Arnót l. *Arnold*; „Párizspápai szerént annyi
is, mint Albániai, Arnauta” I, 199.

Arszlán: „Újabb időben használtatik férfi
keresztnévnek is, mint *Leo* fordítása.”
I, 199.

Atíla, *Atilla*; A. *Etele* I, 217.

Auguszt < lat. *Augustus*; M. *Ágost* I, 225.

Augusztá < lat. *Augusta*; M. *Ágosta* I, 225.
Augusztus I, 225.

Ábel I, 236.

Áber l. *Albert*; N. „palóczosan: ÓBER” I,
236.

Ábrahám I, 236.

Ábri; K. < *Ábrahám* I, 239.

Ábris l. *Abri* I, 239.

Ádám [keresztnévi használatára nincs
utalás !] I, 242.

Ágnes < „Hellenlatin: *Agnes*”; R. *Annos*
I, 246.

Ágost vö.: *Ágoston* I, 246.

Ágosta: „Női keresztnév is. (*Augusta*.)”
vö.: *Ágost* I, 246.

- Ágoston* < lat. *Augustinus* I, 246.
Ágota < hellen *Agatha* I, 246.
Ákos < lat. *Achatius*, „... valószínűen a hellén: *Achates* után” I, 256.
Álmos: „Biborban született Koszta leírása szerint: *Salmutzes*”, [keresztnévi használatára nincs utalás!]; R. *Álmod*, *Olmud* I, 280.
Ánikó; *Anikó*: K. < *Anna*, [hasonló becézői az *Anna* névnek:] *Nacza*, *Pannika*, *Annus* I, 327.
Ányos = *Anianus* I, 329.
Árpád: „Korunkban keresztnévül használják, az ó testamentomi *Arfaxad* hasonlata nyomán.” I, 342.
Atilla I. *Atilla*, *Etele* I, 358.
- Bábi*; K. < *Barbara*, [a *Barbara*, ill. *Borbála* név hasonló becézői:] *Boris*, *Borcsa*, *Biri* I, 369.
Balás I. *Balázs* I, 394.
Balázs, *Balás* = *Blasius* I, 395.
Báld = *Balduinus* I, 396.
Báldor = *Baldericus* I, 396.
Bálint = *Valentinus* I, 398.
Bana; [röv.] < *Barnabás*, [hasonló röv.:] *Barna* I, 409.
Bandi; K. < *András*, vö.: *Bandri*, *Andor*, *Endre* I, 410.
Bánk; A. *Benedek*, K. *Benke*, *Benkő*, *Bendő*, *Bencze*, *Bende*, *Beke* I, 412.
Barabás I. *Barnabás* I, 447.
Barta; röv. < *Bartholomaeus*, A. *Bertalan*, *Bartal*, *Bartalos*, *Bartók*, *Barton*, *Berta*, K. *Bertus*, *Berzi* I, 449.
Bartók I. *Barta* I, 449.
Bedina I. *Benedek* I, 483.
Beke; röv. < *Benedek*, A. *Bekő*, *Benkő*, *Bekény*, *Bánk*, *Bedő*, *Bencze*, *Bende* I, 523.
Bekény I. *Benedek*, *Beke* I, 528.
Béla = *Adalbertus* I, 539.
Bélényes = *Bellinus* I, 546.
Bena < lat. *Benedicta* I, 569.
Bencze I, 569.
Bende: „A *Benedek* név változata. Némely tájszókás szerint am. *Bandi*.” I, 570 í
Bene I. *Bencze* vagy *Benedek* I, 570.
Benedék [!] < lat. *Benedictus*; A. *Bene*, *Benes*, *Bende*, *Bencze*, *Benke*, *Benkő*, *Bánk*, *Bekő*, *Benő* I, 570.
- Beni* vagy *Béni* I. *Benjámín* I, 572.
Benjámín I, 572.
Benke I. *Benedek* I, 572.
Benkő I. *Benedek* I, 572.
Bera: „A palócoknál am. *Adalbert*. *Albert*”. I, 582.
Berci I. *Bera* vagy *Adalbert*. I, 585.
Berecz = *Briccius*; A. *Bereczk* I, 586.
Bernát < ném. *Bernhard*; R. *Bernáld* I, 594.
Berta „férfi és női kn.” = *Adalbertus*, *Adalberta*; vö. *Béla*: „Használtatik *Bertalan* helyett is”. I, 596.
Bertalan: „Héber eredetű” = *Bartholomaeus* I, 596.
Bertók: „A *Bertalan* név változata” I, 596.
Bertus; K. < *Bertalan* I, 597.
Biri; K. < *Borbála*, [a *Borbála* név hasonló becézői:] *Boris*, *Boriska*, *Borcsa*, *Bábi* I, 662.
Bocsárd < ném. *Burghard* vagy *Burchard* I, 684.
Bódi I. *Bódog* és *Boldizsár* I, 689.
Bodó; „Alkalmassint a *Bódi* módosulata” I, 689.
Bódog; R. N. *Boldog* [lásd ott] I, 690.
Bogdány: „Eredetileg szláv szó, am. *Istenadta*, a latin *Adeodatus* fordítása.” I, 698.
Bogomér: „Szláv eredetű” I, 700.
Bogyiszló < szl. *Bogoszláv* I, 701.
Bolda = *Beatrix* I, 711.
Boldizsár < óe.s.t. *Balthazar*; K. *Boldi*, *Bódi*, *Boldis*, *Bódis* I, 711.
Boldog; R. N. < *Bódog* I, 712.
Bonifác < lat. *Bonifacius* I, 729.
Bora; [K.] < *Borbála*, [hasonló becézői a *Borbála* névnek:] *Borka*, *Borcsa*, *Boris*, *Boriska*, *Biri* I, 733.
Borbála < hellén lat. *Barbara* I, 734.
Borbás: „a *Debreczeni Legendáskönyvben* am. *Barnabás*” I, 734.
Borcsa; K. < *Borbála* I, 735.
Borcsus; K. < *Borcsa* I, 735.
Borka; K. < *Borbála* I, 744.
Boroszló < szl. eredetű *Borislaus*, *Bratislaus* I, 751.
Bory I. *Bori* I, 761.
Böse; K. < *Erzsébet*, [az *Erzsébet* név hasonló becézői:] *Bözse*, *Börzse*, *Böske*, *Erzsi*, *Perzsi* I, 807.

- Böske l. Böse I, 808.
 Bözse, Bözsi l. Erzsi, Örzse I, 812.
 Brászló = Wratislaus I, 812
- Csicsa: „Némely dunántúli tájakon, de kivált a cigányoknál am. *Pista*.” I, 978.
- Czenczi; K. < Vincze I, 1119.
 Cziczél „férfi kn.” < lat. *Caecilius* I, 1125.
 Cziczelle „női kn.” = *Caecilia* I, 1125.
 Czili l. Cziczelle I, 1135.
 Czírjék = *Cyriacus* I, 1149.
- Dacsó; A. < *Dániel* I, 1169.
 Damián l. Dömény I, 1181.
 Dán; K. < *Dániel* I, 1182.
 Dani; K. „A *Dániel* névnek kurtívta kicsinyített, s bizodalmas hangú változtatása” I, 1182.
 Dániel I, 1183.
 Danko; A. < *Dániel* I, 1183.
 Danyi l. Dani I, 1183.
 Dávid I, 1191.
 Dédács = *Didacus* I, 1194.
 Dème l. Döme I, 1203.
 Démény l. Dömény I, 1203.
 Démétér [!] = *Demetrius*; A. *Dömötör* I, 1203.
 Demjén l. Dömjén I, 1204.
 Dénes = *Dionysius*; K. *Dini*, *Déni*, *Dinike* I, 1204.
 Déni l. Dènes I, 1204.
 Dénike; K. < *Dénes* I, 1205.
 Dénis l. Dénes I, 1205.
 Ders l. Dezső I, 1212.
 Derzs l. Ders I, 1213.
 Deső l. Dezső I, 1213.
 Dezmért l. Dezső I, 1218.
 Dezső < lat. *Desiderius* I, 1219.
 Dienes l. Dénes I, 1228.
 Dítmar = *Ditmarus* I, 1245.
 Dítrik l. Detre I, 1245.
 Domokos, Domonkos < lat. *Dominicus* I, 1270.
 Domos l. Domokos I, 1270.
 Domonkos l. Domokos I, 1270.
 Dónát < lat. *Donatus* I, 1271.
 Dora < hellén *Dorothea*; [K.] *Dóri*, *Dóris*, *Dorka*, *Dorkó* [A.] *Dorottya* I, 1272.
 Dorák = *Dorotheus* I, 1272.
- Dóris*, *Dorka*, *Dorkó* l. *Dora* I, 1273.
Dorottya < hellén *Dorothea* I, 1275.
Dósa l. *Domokos* I, 1275.
Dózsa l. *Domokos* I, 1275.
Döme = *Damianus*; A. *Dömén*, *Dömjén*,
 röv.: „Némelyek a *Dömötör* vagy *Demeter* nevet is ekképen rövidítik.” I, 1287.
Dömötör = *Demetrius*, *Γημήτρης* (?) N. [!] *Démétér* I, 1288.
Dudí; K. < *Judit*, [a *Judit* név hasonló becézője:] *Juczi* I, 1302.
Durus, *Durushka* = *Drusiana* I, 1313.
- Eberhárd* = *Eberhardus* II, 12.
Ede < ném. *Eduard* vagy *Edward* I, 16.
Edmund = *Edmundus*: „Magyarosabb hangzással: *Ödön*” II, 17.
Eduard = *Eduardus*; röv. *Ede* II, 17.
Egyed = *Aegidius*: „A hellén latin *aegis*, – *idis* szóból származott” II, 33.
Elek = *Alexius* II, 110.
Elekes: „Molnár Albertnél egy az *Elek* szóval L. ezt.” II, 110.
Eliza = *Elisabeth*: „újabb korban használtatik *Erzsébet*, *Erzsi* helyett.” II, 159.
Embre; N. székely *Imre* II, 341.
Emese l. *Emse* II, 345.
Emil = *Emilius*, vagy *Aemilius* II, 346.
Emilia = *Emilia*, vagy *Aemylia* II, 347.
Emse [keresztnévi használatára nincs utalás!] II, 352.
Endre = *Andreas*; A. *András*, *Andorás*, *Andor*, *Bandi*, *Endró* II, 353.
Endró l. *Endre* II, 353.
Erneszt < ném. *Ernst* = *Ernestus* II, 390.
Ernesztina = *Ernestina* II, 390.
Ernö = *Ernestus*, vagy *Irenaeus*; [az *Irenaeus* után zárójelbe téve:] *Ernye* II, 390.
Erzsébet, *Erzsi*, *Erzsók* l. *Érzsébet*, *Érzi*, *Érzsók* II, 400.
Estván: „Székelyeknél am. *István*.” II, 411.
Estók: „palóczosan ejtve am. ISTÓK” II, 413.
Eszter héb. [eredetű] II, 422.
Eszti; K. < *Eszter* II, 424.
Etele = *Atila*, *Attilanus* II, 424.
Etelka l. *Etelke* II, 425.
Etelke; K. < *Etele* [vagy] ném. *Adèle*, *Adelheid* II, 425.

- Érzsé*; K. < *Érzsébet* II, 450.
Érzsébet < héb. *Elisabeth*, A. *Örzsébet*, R. *Elzsébet* II, 450.
Érzsike; KK. < *Erzsi* II, 450.
Érzsók: „Köznépies nyelven jelent nagyobb, korosabb *Érzsébetet*.” II, 450.
Édi; K. < *Eduárd* II, 462.
Édike; KK. < *Édi* II, 462.
Éva héb. [eredetű] II, 557.
Évi, *Évike*; K. < *Éva*, [Az *Éva* név hasonló becézői:] *Évicza*, *Vicza* II, 558.
- Fancsal*: „Gyarmathy Sámuel szerint am. *Venczel* (*Venseslaus*)” II, 596.
Farkas = *Wolfgangus*, R. „*Forkos* v. *Forcos*, *Forkas* v. *Forcas*” II, 607.
Fercsi; K. < *Ferenc* II, 817.
Fercso l. *Fercsi* II, 817.
Ferencz = *Franciscus* (*Franz*, *François*) II, 819.
Feri; K. < *Ferenc*, [a *Ferenc* név egyéb becézői:] *Ferike*, *Ferus*, *Fercsi*, *Fercsó*, *Ferke*, *Ferkó*, *Ferkó* II, 823.
Ferko, *Ferkó* l. *Feri* II, 824.
Ferus l. *Feri* II, 826.
Fiki; K. < *Victória* II, 846.
Fülep l. *Fülöp* II, 846.
Fila, *Filó*, *Filep*; A. *Fülöp* II, 846.
Filo l. *Fila* II, 847.
Florián = *Florianus*; K. *Flóris*, *Fóris*, *Flóri* II, 862.
Friczi; K. < *Fridrik* II, 953.
Fridrik = *Fridericus*, < ném. [*Friedrich*]; M. „újabb időben: *Frigyes*”, „Midőn nőnévül használtatik: *Friderika*” II, 953.
Frigyes l. *Fridrik* II, 954.
Fruzsina < hellén *Εὐφροσύνη* II, 956.
Furus l. *Fruzsina* II, 965.
Fülep = *Philippus*; A. *Filep* II, 980.
Fülöp l. *Fülep* II, 983.
- Gábor* < héb. *Gábiel*: „A cigányok egyik kedvence keresztnéve.” II, 1009.
Gáborka; K. < *Gábor* II, 1009.
Gabri, *Gábris* l. *Gábor*; K. < *Gábor* II, 1010.
Gál < lat. *Gallus* II, 1013.
Gálos l. *Gál* II, 1021.
Gáspár perzsa vagy héber [eredetű]; K. *Gazsi*, *Gazskó* II, 1036.
- Gazsi*, *Gazskó*, *Gazsó*; K. < *Gáspár* II, 1047.
Gébárt, *Gibárt* héb. [eredetű] = *Gebhardus*, *Gebhard* II, 1048.
Geczi; K. < *Gergely*, [a *Gergely* név hasonló becézői:] *Geczó*, *Geró* II, 1049.
Gegő; [A.] *Gergely*, *Geró* II, 1050.
Geller l. *Gellért* II, 1051.
Gellért < ném. *Gerhard*, = *Gerardus* II, 1051.
Genoveva II, 1053.
Gere l. *Gergely*; [a *Gergely* név egyéb alakváltozatai:] *Geró*, *Gegő*, *Geczi* II, 1057.
Gergely hellén [eredetű] = *Gregorius* II, 1062.
Geró l. *Gergely* II, 1066.
Gertrud II, 1066.
Géza; „némely történészek szerint *Géza* . . . annyit tenne, mint *Győző*.” II, 1068.
Gibárt [I.] *Gébárt* II, 1068.
Gida l. *Gedeon*; K. < *Gedeon*, [a *Gedeon* név hasonló becézője:] *Gedus* II, 1069.
Gilyén = *Gyilianus* II, 1071.
Gini; K. < *Regina* II, 1071.
Gint, *Ginter*: „Eljőn Párizspapai szókönyvében.” II, 1071.
Gizela tör. [eredetű] II, 1074.
Gocsárd; „Német eredetűnek látszik” II, 1075.
Gotfrid < ném. *Gottfried*, = *Godofridus* II, 1096.
Gothard l. *Gocsárd*, *Kocsárd* II, 1096.
Göntér: „német szóból” [ered] II, 1107.
Gunda = *Kunigunda*: „Némelyek szerint = *Kinga*”, óném. [eredetű] II, 1133.
Gusztáv < lat. *Augustinus*; A. *Ágoston* II, 1139.
Gúthor l. *Gutor* II, 1140.
Gútor = *Gunther*, *Guntherus*; A. *Göntér* II, 1140.
- Gyárfás* = *Gervasius* II, 1171.
Gyergyó = *Gorgonius* II, 1186.
Gyerő: „erdélyiesen am. *Geró*, *Gergely*” II, 1192.
Gyéza l. *Géza* II, 1196.
Győző = *Victor*: „Némelyek szerint egy vele a régi *Gejza*, *Géza*” II, 1236.
Gyula = *Julius*: „Már a pogány magyaroknál is divatos volt” II, 1240.
Gyura, *Gyurka*; [K.] < *György*: „Komo-

- lyabb elnevezések, mint *Gyuri*, *Gyuricza*, miért amazokat . . . korosbaknak, ezeket meg fiatalabbaknak szokták adni." II, 1242.
- Gyuri*, *Gyuricza*, *Gyurka* I. *Gyura* II, 1243.
- Hanka* I. *Janka* II, 1386.
- Hederik* = *Hedericus* II, 1503.
- Hedvig* < ném. *Haduwic* = *Hedwig* II, 1503.
- Helena*, *Heléna* I. *Ilona* II, 1519.
- Henrik* < ném. *Heinrich*; M. *Imre* II, 1531.
- Henrika* = *Henrica*, *Henriette* II, 1531.
- Herman*, *Hermán* < ném. *Hermann* = *Hermannus* II, 1540.
- Hermina* < lat. [?] *Arminius* II, 1541.
- Ida* I. *Ída* III, 6.
- Ikó*; K. < *Ilona*, [Az *Ilona* név egyéb becézői:] *Ilka*, *Ilkó*, *Ilus*, *Iluska*, *Ila*, *Pila* III, 57.
- Ila* I. [*Ikó*], *Ilona* III, 59.
- Ilka*, *Ilkus* I. [*Ikó*], *Ilona* III, 60.
- Ilona* = *Helena*; K. *Ilonka*, *Ilus*, *Iluska*, *Ilka*, *Ikó*, *Ila*, *Pila* III, 70.
- Ilonka* I. *Ilona* III, 70.
- Ilus*, *Iluska* I. [*Ikó*], *Ilona* III, 70.
- Imre* < ném. *Emerich*, *Hemerich*, *Heinrich* III, 78.
- Imris*, *Imrus*; K. < *Imre* III, 78.
- Incze* = *Innocentius* III, 81.
- Ipoly* = *Hippolitus* III, 107.
- Irma*; A.: „A *Mária* vagy *Mari* névnek változata" III, 117.
- Iromos* I. *Jeromos* III, 118.
- Iroszló* < szl. *Jaroslav*; A. *Joroszló*, *Jaroszló* III, 119.
- Irsa*; A. *Örzse*, *Erzsi* III, 119.
- Ista*; K. < *István*, [az *István* név hasonló becézője:] *Pista* III, 134.
- Istók*; A. *István* III, 145.
- István* < hellén lat. *Stephanus* III, 146.
- Istvánka*; K. < *István*, [az *István* név egyéb becézője:] [KK.] *Pistika* III, 146.
- Iván*: „eredete ugyanaz, mely *János* szóé" III, 159.
- Ivó*, *Ívó* III, 160.
- Izidór* = *Isidorus* III, 163.
- Izrael* [keresztnévi használatára nincs utalás] III, 165.
- Izsák* I. *Ízsák* III, 168.
- [*Ída*. — E helyen az előbbieken ígért utalást nem találtuk meg.]
- Íza*; K. < *Izabella*, M. *Erzsébet* III, 194.
- Ízsák*, *Izsák*: „héber eredetű" = *Isacus* III, 209.
- Ják* I. *Jakab* III, 207.
- Jakab*: „héber eredetű", = *Iacobus* III, 207.
- Jákó* I. *Jakab* III, 208.
- Jákób* I. *Jakab* III, 208.
- Jancsi*; K. < *János*: „Újabb divat szerint a *Janka* nőnév kicsinyzője is. . . Kettőztetett kicsinyzővel: *Jancsika*." III, 210.
- Jancsó*: „idősebb *Jancsi*" III, 210.
- Jani* I. *Jancsi* III, 210.
- Janka* = *Johanna* III, 210.
- Jankó*; N.: „am. idősebb *János*" III, 210.
- János*: „héber eredetű" = *Joannes* III, 210.
- Jánoska*; K. < *János*, „Úriabb nevezés, mint *Jancsi* v. *Jancsika*" III, 211.
- Járfás* I. *Gyárfás* III, 215.
- Jaroszló* = *Jaroslauus* [I. *Iroszló*] III, 219.
- Jenes*; N.: „Dienes vagy Dénes . . helyett" III, 256.
- Jenő* < hellén lat. *Eugenius*. „Némelyek szerint *Eugenius* *Ödön*, mások . . helyesebben *Edmundot* nevezik *Ödönnek*." III, 257.
- Jeremiás* [keresztnévi használatára nincs utalás!] III, 257.
- Jerne*: „hellén eredetű" = *Irene* III, 257.
- Jernő*: „hellénül *εἰρηναῖος*", [férfinév] III, 257.
- Jeromos*: „hellén eredetű" = *Hieronimus* III, 257.
- Jerus*; K. < *Jeromos* III, 258.
- Jóakim*: „héber eredetű" = *Joachim* III, 260.
- Jób* [keresztnévi használatára nincs utalás!] III, 261.
- Jodók*: „hellén eredetű" = *Jodocus* III, 265.
- Johanka*; K. < *Johanna*, [röv.:] *Janka* III, 273.
- Johanna*: „Egy eredetű *János* szóval" III, 273.

- Jolán, Jolánka*: „régii magyar nőnév” [keresztnévi használatára tehát nincs határozott utalás]; R! *Jolent* III, 276.
Jónás: „héber eredetű” = Jonas III, 277.
Jonatán, Jonathán: „héber eredetű” = Jonathan III, 277.
Jósa: „Molnár A. szerint am. Jodocus vagy Justus” III, 278.
Jósef l. *József* III, 278.
Jóska; KK. < *József* III, 279.
Jozsefa: „Egy eredetű a ‚József’ névvel” III, 285.
Józsa l. *Jósa* III, 285.
József: „héber eredetű” = Josephus III, 285.
Józei; K. < *József* III, 285.
Józsika; K. < *József* III, 285.
Jozsue [keresztnévi használatára nincs utalás!] III, 285.
Juczi; K. < *Judit*, [a Judit név egyéb becézői:] *Judi*, *Dudi*, *Jutka* III, 291.
Judit: „héber eredetű” = Judith III, 292.
Julcsa, Julcsi; K. < *Juliána* III, 299.
Juli, *Julia*; röv. és K. < *Juliána* III, 299.
Julián < lat. *Julianus* III, 299.
Juliána < lat. *Juliana*, *Julia* III, 299.
Julinka, Julis, Juliska; K. < *Juliána* III, 299.
Jutka; K. < *Judit* III, 302.

Kajtár = Cajetanus III, 325.
Kalára l. *Klára* III, 341.
Kalári; A. *Klári* III, 341.
Kálmán: „Eredeti magyar név” = Colomannus III, 346.
Kanót „finév” = Canutus III, 367.
Karolina = Carolina; K. *Lina*, *Lini*, *Lincsi* III, 416.
Károly < ném. Kerl szóból = Carolus III, 416.
Kasimér l. *Kazimír* III, 427.
Kata; röv. < *Katalin*, A. *Kató*, *Katus* III, 434.
Katalin < hellén szóból = Catharina: „a nagyobb korú: *Kata*, v. *Katus*, v. *Kató*, v. *Katu* . . . ; a fiatalabb: *Kati*, *Katicza*, *Katka*, *Katinka*” III, 435.
Katalinka; K. < *Katalin* III, 435.
Kati, Katicza; K. < *Katalin* III, 436.
Katinka l. *Kati*, [illetve *Katalin*] III, 436.

Kató: „Nagyobb, idősb Katalin”, A. *Kata* III, 436.
Katus; KK. *Katuska* III, 442.
Katuska l. *Katus* III, 442.
Kazimír: „szl. eredetű” = Casimirus III, 448.
Kázmér l. *Kazimír* III, 448.
Kelemen: „lat. eredetű” III, 487.
Kereskény = Crescentius, [nyilvánvaló lat. eredetére való utalás elmaradt!] III, 571.
Keresztély < lat. *Christianus*; A. *Keresztély* III, 572.
Keresztély l.: *Keresztély* III, 576.
Kilény = Chilianus, [A.] *Kilián* III, 785.
Kilit „férfi kn.” = Cletus III, 786.
Kinga < ném. *Kunigunde* III, 809.
Klára < lat. clara; K. *Klári*, *Klárka*, *Klárca* III, 908.
Kocsárd = Gotthard, [ném. eredetére nincs utalás] III, 914.
Kolos „férfi és női kn” = Claudius és Claudia: „Molnár Albert szerint = Scholastica” III, 939.
Konrád: „ném. eredetű” III, 954.
Konstántin < lat. *Constantinus*; A. *Kosztá*: „újabb divat szerint: Szilárd” III, 954.
Korlát: „Molnár A.-nél, Páriz Pápainál am. Károly; némely régiéknél, pl. a Carthausi névtelennél: *Konrád*” III, 990.
Kornél l. *Kornis* III, 997.
Kornis < lat. *Cornelius* < lat. cornus: „mely somfát jelent; innen némelyek magyarosan *Soma* nevet adtak neki.” III, 998.
Kosztá; röv. < *Constantinus*, „újabban másképp: Szilárd” III, 1024.
Kotoka l. *Katuska* III, 1027.
Kozma = Cosmas III, 1038.
Kristóf: „hellén eredetű” = Christophorus III, 1181.
Krisztina: „hellén szó” = Christina III, 1181.

Lacz, *Lacza*, *Laczi*, *Laczkó*; K. < *László* III, 1256.
Laczkó; K. < *László*: „A ‚Laczi’ névnek idősbre . . . alkalmazása” III, 1256.
Ladomér < szl. *Wladimír* III, 1258.
Lajos < lat. *Ludovicus* III, 1263.

- Láli*; K. < *Lália* III, 2. 127
Lália: „hellén szó” = *Eulalia* III, 1272.
Lampért, Lámpért; R. „A régi okleveleken nem ritkán előforduló, most pedig kevesebbé divatos név,” = *Lambertus* III, 1274.
Lapad = *Lampadius* III, 1290.
László < szl. *Wladiszláv* = *Ladislaus*; K.
Lacz, Laczi, Lacza, Laczkó III, 1303.
Laura: „híhetőleg a gör. *Ἐλεος* után” = *Laura*, *Eleonora* III, 1314.
Lázár: „héber eredetű” III, 1316.
Lénárt < ném. *Leonhard* III, 1406.
Lencsi; K. < *Magdolna, Magdalena* III, 1408.
Lenczi; K. < *Lőrincz* III, 1408.
Lenka l. *Lenke* III, 1413.
Lenke; K. < *Magdolna*, [a *Magdolna* név hasonló becézői:] *Lenka, Lencsi* III, 1414.
Leopold < ném. *Liutbold, Liutpald* ? = *Leopoldus*; M. *Léopold, Lipót* III, 1420.
Léopold l. *Leopold* III, 1432.
Liborez = *Liborius* III, 1488.
Líla; röv. < *Eulalia*, „mások szerint” < *Elisabetha* III, 1494.
Lina, Lína; [röv.] < *Carolina* III, 1496.
Lini l. *Lina* III, 1497.
Línka; [K.] < *Carolina* III, 1497.
Lipót = *Leopoldus* III, 1499.
Liszló = *Venceslaus*, l. *Venczel* III, 1500.
Líza; [röv.]: „Az idegen ‚Elíze’ után”, M. *Erzsi, Erzsike, Pere, Pörzse, Pörzsike, Börzse, Böske* — nagy. *Erzsók* III, 1503.
Lízi l. *Líza* III, 1503.
Lodomér < szl. *Wladimir* III, 1520.
Lóra; [röv.] < *Eleonora*, A. *Laura*: „gör. eredetű” III, 1539.
Lóránt = *Roland* III, 1539.
Lóri l. *Lóra* III, 1539.
Lotti; K. < [fr.] *Charlotte*, KK. *Lottika* III, 1541.
Lőkös „férfi kn.” = *Leustachius* III, 1556.
Lőrincz < lat. *Laurentius* III, 1558.
Lucza < lat. *Lucia* III, 1566.
Ludgár „férfi kn.” = *Ludgerus* III, 1568.
Ludor: „ritka használatú”; A. *Rudolf*, [eredetét illetőleg l. ezt] III, 1570.
Luka l. *Lukács* III, 1574.
Lukács < hellén *λεωκος* = *Lucas* III, 1574.
Magda, Magdi, Magdus l. *Magdolna* IV, 37.
Magdolna: „a szíriai nyelvből” = *Magdalena*; K. *Magda, Magdus, Magdi, Manca, Mancazi* IV, 37.
Maksa l. *Miksa* IV, 81.
Manca, Mancazi; K. < *Magdolna* IV, 96.
Manó; röv. < *Emánuel* IV, 99.
Manyi; K. < [*Mária*], N.: „Bodrog vidékén divatos” IV, 100.
Marczal = *Marcellus* = K. < *Marcus* IV, 106.
Marczel l. *Marczal* IV, 107.
Marcazi, Marczin; K. < *Marczal* IV, 107.
Margit < lat. [*Margarita*], *Margareth*; A. *Margita*, K. *Margitka* IV, 109.
Margitka; K. < *Margit* IV, 109.
Mari; K. < *Mária*, [a *Mária* név hasonló becézői:] „*Maris, Mariska, Marcsa, Mariska, Manyi*, és a *Mari*-ban lévő némely betűhangok áttételével: *Irma*” IV, 114.
Mária < héb. [*Mirjam*], arab *Merjemü* IV, 114–115.
Marika, Mária, Marinka, Mariska l. *Mari* IV, 115.
Maris l. *Mari* IV, 115.
Márk < lat. *Marcus* IV, 116.
Markó l. *Márk* IV, 116.
Márkos l. *Márk* IV, 117.
Markota l. *Margita* IV, 117.
Markus l. *Márk* IV, 118.
Márta IV, 122.
Márton = *Martinus* IV, 123.
Mártonka; K. < *Márton*, [a *Mártón* név hasonló becézője:] *Marcazi* IV, 124.
Máté: „héber vagy tulajdonképpen szíriai eredetű”; K. *Mátis, Mátyus, Matyus, Matus* IV, 140.
Mátyás: „héber eredetűnek ... tartatik” = *Mathias*; N. *Matyi, Matyika, Matyis, Matyó, Matykó* IV, 143.
Matyi, Matyika, Matyikó, Matyis, Matykó; N. és K. < [*Mátyás*] IV, 143.
Mátyus = *Mathaeus*; A. *Máté, Matus, Matyus* IV, 144.
Medárd: „germán eredetűnek tartják” = *Medardus* IV, 150.
Medus; K. < *Medárd* IV, 153.
Menyhárt; A. *Menyhért*, K. *Menyus* IV, 479.

- Mihál* l. *Mihály* IV, 545.
Mihály: „héber eredetű” = Michaël; [K.]
Miska, *Misi*, *Misa*, *Mihók* IV, 545.
Mihályka; K. < *Mihály* IV, 546.
Mihók: „nagyító vagy gunyoló módosulat” < *Mihály* IV, 547.
Mihóka l. *Mihályka* és *Mihók* IV, 547.
Mike; K. < *Miklós* IV, 548.
Miklós: „hellén eredetű” = Nicolaus; A.
Mike, *Miki*, *Mikla*, *Mikló*, *Mikes*, *Mikola*
Mikó, *Mikulás* IV, 549.
Miksa = Maximilianus IV, 550.
Miriszló: „a lengyel. . . *Miriszlav*-ból
eredett” IV, 574.
Misa; A. < *Mihály*, K. *Misi*, *Miska*
IV, 574.
Misi l. *Miska* IV, 576.
Miska; K. < *Mihály* IV, 576.
Mois l. *Mozes* IV, 596.
Monoszló < szl. *Minoszlav* IV, 609.
Mór = Maurus; „Némelyek hibásan használják *Móricz* helyett is, melynek *Mauritius* felel meg” IV, 610.
Móricz = Mauritius; A. *Móroc*, *Mórocza*
IV, 613.
Móroc, *Mórocza* l. *Móricz*. IV, 615.
Morvik l. *Móricz* IV, 616.
Mózes l. *Mózsas* IV, 634.
Mózsa l. *Mózsas* IV, 637.
Mózsas [keresztnévi használatára nincs utalás]: „Héberül: *moséh* . . . Némelyek azt tartják, hogy . . . egyiptomi nyelvbéli szó és am. vízből szabadított”; A. *Mózsa*, *Mózsi* IV, 637.
- Nacza*; K. < *Anna*; [az *Anna* név hasonló becézői: *Anicza*, *Nanicza*, *Náni*, *Nánika*, *Ánikó* IV, 681.
Nacza = Ignatia IV, 681.
Náci; K. < *Ignác* IV, 681.
Nancsi; K. < *Anna* IV, 721.
Náni, *Nánika* l. *Nancsi* IV, 721.
Nasztá = Anastasia; A. *Neszte*, *Neste* IV, 744.
Neste l. *Neszte* IV, 823.
Neszte = Anastasia IV, 825.
Nikó l. *Mikó*, *Miklós* IV, 846.
Nikodém < hellén [lat.] *Nicodemus* IV, 846.
Nincsi; K. < *Anna*, [Az *Anna* név hasonló becézői:] *Nancsi*, *Nina* IV, 848.
- Ninka*; KK. < *Anna* IV, 848.
Noé < héb. *Noach* IV, 849.
- Odor*, *Odorján* l. *Adorján* IV, 1005.
Oremos: „Molnár A. szerint am. Jeromos (Hieronymus)” IV, 1074.
Orsik l. *Orsolya* IV, 1093.
Orsolya < „latin ‚ursus’-tól” = Ursula IV, 1094.
Osvát: „német eredetűnek tartják” = Osvaldus IV, 1112.
Oszkár: „régii német szónak tartják” IV, 1112.
Otti; K. < *Ottília* IV, 1127.
Ottília vö. *Otto* IV, 1127.
Ottó: „régii német szóból” IV, 1127.
- Ödön* = Eugenius; A. *Jenő*: „Némelyek szerint *Ödön* *Eudemius*-nak, vagy *Edmund*-nak felel meg.” IV, 1155.
Örzse; K. < *Erzsébet*, [ö-ző nyelvjárási alak voltára nincs utalás!], [az *Erzsébet* szó egyéb becézői:] *Örzi*, *Erzse*, *Bözse*, *Bözsi*, *Böske*, *Pere* IV, 1217.
Örzsebet l. *Örzse* IV, 1217.
- Pál*: „görög nyelvből eredett” = Paulus; A. [valójában K.] *Pali*, *Palkó*, *Palcsó* V, 19.
Palcsi, *Palcsó*; K. < *Pál* V, 25.
Pali; K. < *Pál* V, 25.
Palkó: „*Palkó* korosabb mint *Pali*” V, 28.
Panna; [K.] < *Anna* V, 45.
Panni; K. < *Anna* V, 45.
Pannika; [KK.] < *Anna* V, 46.
Pannus; [K.] < *Anna* V, 46.
Paulina < lat. *Paulina* V, 121.
Pendsi [női kn.]; [K. N.] „a székelyeknél” < *Borbála* V, 152.
Pere; K. < *Erzsébet* V, 174.
Peri l. *Perzsi* V, 181.
Perke l. *Perzsi* V, 183.
Perzsi; [K. < *Erzsébet*] V, 190.
Perzsike [KK.] l. *Perzsi* V, 190.
Péter: „görög eredetű szó”; N. *Petri*, *Peti*, *Petike*, *Petró*, *Petók*, *Pető*, *Petrás*, *Petykó* V. 196.
Péterke; K. < *Péter*, [a *Péter* név egyéb becézője:] *Petike* V, 197.
Peti; K. < *Péter*, N.: „palóczosan: *Petyi*”.
KK. *Petike* V, 198.

- Petike* l. *Peti* V, 198.
Petri l. *Péter* V, 200.
Petró l. *Péter* V, 200.
Petronella: „a ‚Péter‘ szótól származott” = *Petronella* V, 200.
Pila; K. < *Ilona*, [az *Ilona* név p. előttét nélküli becézői:] *Ila*, *Ilus*, *Iluska*: „Népnyelven a szeleburdi, féleszű nők guny-neve” V, 216.
Pirka l. *Piroska* V, 241.
Piroska = *Prisca* V, 244.
Pista; [K.] < *István*, [az *István* név egyéb becézői:] *Pisti*, *Pistuka*, [N.] *Icsa*, *Csicsa*, *Pesta*, *Pistya*, *Istók* V, 250.
Póla l. *Polcsi* V, 284.
Polcsi; K. < *Apollónia*, [az *Apollónia* név egyéb becézői:] *Póli*, *Pólíka*, vö. még: *Apalín* V, 284.
Póli [l.] *Apollónia*, *Apalín* V, 289.
Poroszló „férfi kn.” < [szl.] *Pratistlaus* V, 316.
Pöre; K. < *Erzsébet*, [az *Erzsébet* név egyéb becézői:] *Pere*, *Perzsi*, *Pendzsi*, *Erzsi* V, 345.
Ráfael, *Rafáel*: „héber eredetű”; K. *Rafus* V, 402.
Rafus l. *Ráfael* V, 402.
Rainald = *Reginaldus*, olaszosan: *Rinaldo* V, 416.
Rápoli = *Rapoldus* V, 440.
Rázmán = *Erasmus* V, 450.
Rebeka: „chaldeai” [szóából]; K. *Rébi*, *Rébus* V, 452.
Réli; [K.] < *Aurélia* V, 476.
Rézmán = *Erasmus*; A. *Rázmán*, l. ezt V, 544.
Rikárd < ném. *Richard*, *Reichard* V, 555.
Róbert: „régí német szónak tartják” = *Robertus* V, 571.
Rókus = *Rochus* V, 587.
Román = *Romanus* V, 589.
Róza; K. < *Rosalía*, [a *Rozália* név hasonló becézői:] *Rózi*, *Rózika* V, 616.
Rozália = *Rosalía* V, 616.
Rózi, *Rózika* l. *Róza* V, 616.
Rozina < lat. *Rosina* V, 616.
Rózsai, *Rózsika* l. *Róza* V, 625.
Rucsi l. *Rudolf* V, 641.
Rudi l. *Rudolf* V, 644.
Rudolf: „régí német szónak tartják, *Rathgeber* jelentéssel” = *Rudolphus*; K. *Rucsi*, *Rudi* V, 644.
Salamon: „héber eredetű” V, 685.
Sámson < héb. *Simson* V, 690.
Samu, *Sámuel*: „héber eredetű” V, 690.
Samuka; K. < *Sámuel* V, 690.
Sándi l. *Sándri* V, 693.
Sándor < hellén *Alexander* V, 693.
Sándorka; K. < *Sándor* V, 694.
Sándri; K. < *Sándor* V, 694.
Sára: „héber név”; K. *Sári*, *Sárika* V, 702.
Sári l. *Sára* V, 710.
Sárika l. *Sára* V, 710.
Sarolta: „A francia *Charlotte* módosulata, mely ismét ‚Carolina’ szóból származott” V, 723.
Sebestény, *Sebestyén*: „görög eredetű” = *Sebastianus* V, 749.
Simó l. *Simon* V, 830.
Simon: „héber eredetű” V, 830–831.
Simony l. *Simon* V, 831.
Szaniszló < szl. *Sztaniszlav* V, 1050.
Személynév, [e címszó alatt három hasáb terjedelemben olvashatunk a keresztnevekről és a magyar keresztnevadásról általában] V, 1171–1173.
Szilárd; M. < *Constantinus* V, 1339.
Szörény < lat. *Severinus* V, 1453.
Tádé, *Tadus* < szíriai *Thaddeus* VI, 10.
Talabér l. *Talamér* VI, 32.
Talamér = *Tholomirus* VI, 36.
Tamás: „héber eredetű” VI, 48.
Tekla < gör. *Theokles* VI, 184.
Tercsi; K. < *Terézia*, [a *Terézia* név egyéb becézői:] *Tercsus*, *Teri*, *Terka*, *Trézsai*, *Trezka*, *Riza* VI, 230.
Terézia: „gör. után értelmezve am. vadásznő” = *Theresia*; K. *Trézsai*, *Terka*, *Tercsi*, *Tera*, *Riza* VI, 240.
Tibold < ném. *Theodobald*, *Thiotbald*, *Diotbald* = *Theobaldus* VI, 290.
Tibor [tör. ill. arab etimológiára való utalás] = *Tiborius* VI, 290.
Tiborc = *Tiburtius* VI, 290.
Tili; K. < *Ottília*, KK. *Tilike* VI, 295.
Tini; [K.] < *Christina* VI, 301.

- Tivadar, Tivador, Tódor* < gör. [Theodoros] = Theodorus VI, 325.
Tódor l. *Tivadar* VI, 337.
Tófor < gör. *Theophron* = Theophorus VI, 337.
Treszka l. *Tercsi* VI, 467.
Trézi, Trézsi l. *Tercsi* VI, 467.
- Ulászló*; M. < lengyel *Vladiszláv* VI, 580.
Orbán l. *Orbán* VI, 594.
Urkun < mandzsu *urgun*?; [keresztnevi használatára nincs utalás!] VI, 595.
Uzsubu < mandzsu *usabun*?; [keresztnevi használatára nincs utalás!] VI, 599.
- Vazul* < gör. *βασιλειος* = Basilius VI, 871.
Venczel: „szl. eredetű” = Venceslaus VI, 918.
Vencziszló l. *Venczel* VI, 918.
Vendel = Vendelinus VI, 922.
Vendelin l. *Vendel* VI, 922.
Vera l. *Veronika* VI, 928.
Verona l. *Veronika* VI, 947.
Veronika: „görög ... szótól” VI, 947.
Vicza; K. < *Éva*, [az *Éva* név egyéb becézője:] *Évicza* VI, 1011.
Vid, Vida < ófn. *Wito, Widó* = lat. *Vitus*, ném. *Veit*; N. *Vido, Vidos, Vítus* VI, 1012.
Vido l. *Vid, Vida* VI, 1015.
Vidor; M. < lat. *Hilarius* VI, 1015.
Vidos l. *Vid, Vida*, 1015.
Viki; K. < *Victoria*, [csak női becenév!] VI, 1028.
Vilhelm l. *Vilmos* VI, 1039.
Vilibald = Wilibald VI, 1039.
Vilma = Wilhelmina, vö. *Vilmos* VI, 1046.
Vilmos < ném. *Wilhelm* VI, 1046.
- Vincze* < lat. *Vincentius* VI, 1047.
Virginia < lat. *Virginia* VI, 1060.
Virinka; M. < lat. *Flora*, am. viruló VI, 1062.
Viszló l. *Venczel* VI, 1110.
Vitálishz l. *Vitályos* VI, 1118.
Vitályos < lat. *vitalis* VI, 1118.
Vitus l. *Vit*, [itt azonban nem találunk keresztnevi adatokat!] VI, 1125.
Vrászló; M. < szl. *Vratislav* VI, 1171.
Vucza; N.: „erdélyi tájnyelven am. *Vicza*” VI, 1171.
- Zoltán*: „személynév, melyet újabb korban keresztnevül is használnak”, vö. *Zsolt* VI, 1218.
- Zsebe* l. *Sebestyén* VI, 1247.
Zsibrik „férfi kn.” < ném. *Siegfried* = Sigefridus VI, 1258.
Zsiga l. *Zsigmond* VI, 1260.
Zsigmond < ném. *Siegmund* = Sigismundus; K. *Zsiga, Zsigus* VI, 1261.
Zsigus l. *Zsigmond* VI, 1261.
Zsófi l. *Zsófia* VI, 1272.
Zsófia < hellén lat. *Sophia*; K. *Zsófi* VI, 1272.
Zsolt < mondol *zoltai* v. *dzoltai*?, [keresztnevi használatára nincs utalás!] VI, 1273.
Zsombor = Somborius, A. *Zombor* VI, 1275.
Zsuzsa l. *Zsuzsánna* VI, 1282.
Zsuzsánna: „héber eredetű” = Susanna; K. *Zsuzsa, Zsuzsi, Zsuzska, Zsuska* VI, 1282.
Zsuzsi l. *Zsuzsánna* VI, 1282.
Zsuzsika, Zsuska l. *Zsuzsánna* VI, 1282.

BÜKY BÉLA

NYELVJÁRÁSOK

Nyelvjárástörténeti adatok a becéző nevek funkciójának vizsgálatához

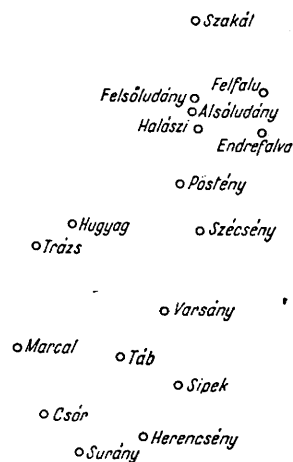
I. A régebbi szakirodalom a becéző neveknek főleg a kedveskedő, kicsinyítő jellegét emelte ki (SIMONYI, MELICH, KUBÍNYI, VARGA stb.). Először BENKŐ LORÁND utalt arra, hogy keresztneveinknek a „hivatalos” forma mellett mindig volt „közhasználati” alakja, vagyis nem becéző funkciójú változata (MNY. XLVI, 230). LŐRINCZE

Lajos néprnyelvi kutatásai során tapasztalta, hogy a bukovinai székelyek szinté kivétel nélkül becéző névformákat használnak (MNYj. I, 86). PAPP LÁSZLÓ a kedveskedő, becéző jelentés elhomályosulásáról, a becéző név indifferenssé válásáról írt (Nyr. LXXX, 454). B. LŐRINCZY ÉVA a kicsinyítő képzőkről állapította meg a jelentéselhomályosulást, s a továbbképzés szükségességét fejtette ki (Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Bp., 1962. 30–3). Javasolta a „becéző név” helyett a „névváltozat” terminus használatát, amelynek pontos meghatározását is megadta: „Névváltozatnak nevezem az alapszóból valamilyen hangtani vagy alaktani módosulással létrejött névformát.” (I. m. 24.) A továbbiakban ezzel a jelentéssel használjuk a „névváltozat” kifejezést. Az oklevelekben talált becéző nevek megkülönböztető szerepét RÁCZ ENDRE írta le részletesen (MNY. LII, 50, NyelvIrod. II, 133). Ugyanő adta a különböző funkciók pontos és rendszerező összefoglalását 1958-ban, a Magyar Névtudományi Konferencián tartott előadásában (NévtVizsg. 146–9).

2. Az alábbiakban a földrajzi szempontok figyelembevételével néhány példát adunk a névváltozatok funkciójának vizsgálatához a XIX. század levéltári adataiból. 1836 és 1843 között Magyarország legtöbb helységében általános népességösszeírást (conscriptio populares) tartottak. Ezt a helyi hatóságok, jegyzők, falusi bírók magyar nyelven végezték el. A kisebb falvak bírói az összeírt családtagok keresztnéveit (néha még a családfőket is) szinte kivétel nélkül az általuk megszokott alakváltozatokban jegyezték fel. Van olyan település, ahol egyáltalán nem találni teljes névalakot (Táb).

Egymás mellé állítjuk és megvizsgáljuk Nógrád megye néhány különböző nagyságú szomszédos községének adatait. Némelyik falu neve már csak határrésznevben él, másiké megváltozott, illetőleg kiegészült. Ezeknek a helységeknek régi és mai neve: Szakál = Nógrádszakál, Felsőludány + Alsóludány + Halászi = Ludányhalászi, Felfalu = Szécsényfelfalu, Pöstény = Pösténypuszta (Szécsény határában), Trázs = Órhalom, Marcal = Nógrádmарcal, Táb = Felsőtábpuszta (Varsány határában), Sipek = Nógrádsipek, Csór = Csóriszög (Cserhátsurány határában), Surány = Cserhátsurány. Földrajzi elhelyezkedésük a mellékelt térképen szemléltethető.

Az adatok lelőhelye: Pest és Nógrád megyei Áll. Levéltár, Mixta archivalia, Conscriptiones. Az összeírás évszámát a táblázatban a község neve mellett jelezzük. Itt nem közöljük az összeírások teljes anyagát. Ha egy névnek egy változata csak egy községben szerepelt, nem vettük fel a kimutatásba. Amelyik helységből két-három összeírás is fennmaradt, csak egynek az adatait közöljük. Tekintettel arra, hogy nem a névváltozatok alaktani vizsgálata a célunk, hanem azok használatát nézzük meg, a lejegyzés bizonytalansága következtében egyébként is vitatható különbségeket nem tüntetjük fel (pl. *Agnis*; *Agnys*, *Orsi* : *Orzi* : *Órzi*, *Joska* : *Jóska*, *Mari* : *Mári*, *Rosi* : *Rósi* : *Rózsi*, *Zsofi* : *Zsófi* stb.). Természetesen a lejegyzésből adódó eltéréseket egy helyen mutatjuk be (pl. *Anca* : *Antsa*, *Borca* : *Bortsa*, *Enca* : *Encza*, *Judka* : *Jutka* stb.).

Az összeírás éve:	1840.	1836.	1840.	1840.	1843.	1836.	1840.	1836.	1839.	1839.	1840.	1840.	1841.	1840.	1836.	1836.	1836.	
A helység neve:	Szakál	Felfalu	Felsőudány	Alsóudány	Halászi	Endrefalva	Pöstény	Szécsény	Hugyag	Trázs	Varsány	Marcal	Táb	Sipek	Csór	Surány	Herencesény	
																	Összesen	
																		%
<i>Ágnes:</i> 96																		
<i>Ágnis:</i>	2	—	—	—	1	—	—	—	45	32	—	9	—	—	1	6	—	96 100,0
<i>András:</i> 38																		
<i>Andris:</i>	—	1	6	1	—	22	1	—	—	—	—	7	—	—	—	—	—	38 100,0
<i>Anna:</i> 111																		
<i>Ancsa:</i>	1	—	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	6 5,4
<i>Anka:</i>	4	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5 4,5
<i>Panna:</i>	8	1	—	—	—	2	—	—	—	—	3	1	—	12	—	—	10	37 33,3
<i>Panni:</i>	12	10	4	—	4	32	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	63 56,8
<i>Apollónia:</i> 22																		
<i>Apolló:</i>	3	—	1	—	1	2	—	5	2	—	4	1	—	1	—	1	—	21 95,4
<i>Póli:</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1 4,6
<i>Borbála:</i> 309																		
<i>Borbál:</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1 0,3
<i>Bora:</i>	2	16	35	11	17	40	6	2	—	—	1	11	—	5	—	—	3	149 48,2
<i>Bori:</i>	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	4 1,3
<i>Boris:</i>	32	6	—	—	10	8	5	1	32	19	15	4	1	1	—	—	2	135 43,7
<i>Borcsa:</i>	2	—	—	3	—	—	6	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	13 4,2
<i>Borka:</i>	3	2	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7 2,3
<i>Emerencia:</i> 34																		
<i>Emer:</i>	2	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	5 14,7
<i>Emer:</i>	13	1	4	—	3	—	—	—	—	2	1	—	—	1	—	—	—	25 73,5
<i>Emerka:</i>	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2 5,9
<i>Enca:</i>	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1 3,0
<i>Encka:</i>	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1 3,0
<i>Erzsébet:</i> 372																		
<i>Erzsi:</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	4	7 1,9
<i>Örzse:</i>	1	—	30	19	23	23	—	1	57	43	5	31	—	1	—	—	1	235 63,2
<i>Örzsi:</i>	22	23	9	2	3	12	24	—	—	—	2	18	—	2	—	3	1	121 32,5
<i>Bözsi:</i>	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1 0,3
<i>Beti:</i>	—	—	—	—	—	—	—	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8 2,1
<i>Ferenc:</i> 44																		
<i>Fero:</i>	1	18	—	—	—	11	3	1	1	4	—	1	—	—	—	—	—	40 90,9
<i>Ferko:</i>	—	2	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4 9,1
<i>György:</i> 18																		
<i>Gyura:</i>	—	5	—	—	—	7	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	14 77,8
<i>Gyuri:</i>	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	3 16,7
<i>Gyuro:</i>	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1 5,5
<i>István:</i> 59																		
<i>Istók:</i>	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1 1,7
<i>Pista:</i>	—	21	—	—	1	3	5	—	—	—	1	3	1	3	—	1	4	43 72,9
<i>Pesta:</i>	—	—	—	—	—	15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15 25,4
<i>Ilona:</i> 20																		
<i>Ilon:</i>	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2 10,5
<i>Ila:</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1 5,3
<i>Ilka:</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2 10,5
<i>Ilus:</i>	6	2	—	1	1	2	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	14 73,7

Az összeírás éve:	1840.	1836.	1840.	1840.	1843.	1836.	1840.	1836.	1839.	1839.	1840.	1840.	1841.	1840.	1836.	1836.	1836.		
A helység neve:	Szakál	Felfalu	Felsőludány	Alsóludány	Halászi	Endrefalva	Pöstény	Szécsény	Hugyag	Trázs	Varsány	Marcal	Táb	Sipek	Csór	Surány	Herencsény	Összesen	
																		%	
<i>József:</i> 87																			
<i>Joska:</i>	7	1	—	—	9	37	—	2	—	—	3	2	—	8	—	—	18	87	100,0
<i>Judit:</i> 92																			
<i>Judita:</i>	1	—	—	—	8	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	10,8
<i>Juda:</i>	—	3	1	—	2	9	—	—	5	7	2	—	—	—	—	—	2	31	33,7
<i>Judi:</i>	23	12	—	1	1	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	45	48,9
<i>Judka:</i>	1	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	4,3
<i>Juci:</i>	—	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2,3
<i>Julianna:</i> 65																			
<i>Juli:</i>	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	1	2	—	5	7,7
<i>Julis:</i>	5	1	—	—	1	1	—	19	1	3	4	—	1	8	2	9	1	56	86,2
<i>Julcsa:</i>	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1,5
<i>Julia:</i>	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	2	—	—	—	—	—	—	3	4,6
<i>Katalin:</i> 214																			
<i>Kata:</i>	12	20	1	—	10	23	—	1	—	—	1	—	—	—	—	1	—	69	32,2
<i>Kati:</i>	10	8	22	14	16	2	5	5	11	33	3	4	—	3	1	8	—	145	67,8
<i>Klára:</i> 24																			
<i>Klári:</i>	13	1	—	—	2	—	1	4	—	—	1	—	—	—	—	—	—	22	91,6
<i>Králi:</i>	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	8,4
<i>Krisztina:</i> 43																			
<i>Krisztin:</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	27	12	—	4	—	—	—	—	—	43	100,0
<i>László:</i> 6																			
<i>Laci:</i>	3	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	6	100,0
<i>Magdolna:</i> 14																			
<i>Magda:</i>	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	2	6	10	71,5
<i>Magdó:</i>	3	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	28,5
<i>Mária:</i> 169																			
<i>Mari:</i>	5	—	1	—	—	1	—	19	—	1	—	—	1	2	1	—	—	26	15,4
<i>Maris:</i>	—	1	—	—	3	1	5	16	36	8	17	5	2	1	5	13	4	92	54,4
<i>Marcsa:</i>	22	7	1	1	3	—	10	2	—	—	—	2	—	—	—	3	—	51	30,2
<i>Mihály:</i> 24																			
<i>Misa:</i>	7	—	—	—	—	2	3	—	—	—	1	2	—	—	—	—	—	15	62,5
<i>Miska:</i>	2	—	—	—	—	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	37,5
<i>Pál:</i> 26																			
<i>Paja:</i>	5	14	—	—	—	4	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	25	96,1
<i>Pali:</i>	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	3,9
<i>Rozália:</i> 438																			
<i>Rozál:</i>	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	0,2
<i>Rozala:</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	0,2
<i>Rozali:</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	20	—	—	—	—	—	—	—	—	20	4,5
<i>Roza:</i>	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	3	0,7
<i>Rózi:</i>	—	—	—	—	—	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	1,5
<i>Rózsa:</i>	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	16	—	1	—	—	—	18	4,1
<i>Rózsi:</i>	30	34	53	24	31	34	7	27	39	50	19	36	1	2	—	1	1	389	88,8
<i>Terézia:</i> 253																			
<i>Teréz:</i>	—	—	—	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	1,6
<i>Tera:</i>	14	5	22	8	18	3	5	2	70	48	14	17	2	12	—	—	—	236	93,2
<i>Terka:</i>	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	0,8
<i>Tréza:</i>	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	—	1	—	—	—	—	11	4,4

Az összeírás éve:	1840.	1836.	1840.	1840.	1843.	1836.	1836.	1839.	1839.	1840.	1840.	1841.	1840.	1836.	1836.	1836.			
A helység neve:	Szakál	Felfalu	Felsőludány	Alsóludány	Halászi	Endrefalva	Pöstyény	Szécsény	Hugyag	Trázs	Varsány	Marcal	Táb	Sipek	Csór	Surány	Herencsény	Összesen	%
<i>Veronika</i> : 354																			
<i>Veron</i> :	2	14	—	—	1	11	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	28	7,9
<i>Verona</i> :	17	3	29	16	27	19	4	62	21	4	28	8	1	9	5	53	15	321	90,6
<i>Veronka</i> :	1	—	—	—	—	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	1,1
<i>Vera</i> :	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	0,3
<i>Zsuzsanna</i> : 36																			
<i>Zsuzsa</i> :	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	2	5,3
<i>Zsuzsi</i> :	11	4	—	2	3	1	3	—	—	—	—	—	—	—	—	6	—	30	83,3
<i>Zsuzska</i> :	2	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	11,4

A fenti összegzésből azt láthatjuk, hogy a XIX. század elejének összeírásaiban az adott területen egy-egy névnek csak egy vagy két fő változata található, legfeljebb élt még mellette két-három mellékváltozat, de ezeket igen kevés személy használta. VARGA KATALINnak az a megállapítása, hogy „mennél kedveltebb egy név, annál több becéző származéka van” (Becéző keresztnéveink 10), az egész magyar nyelvterület egységes vizsgálatakor, tehát tértől és időtől függetlenül esetleg igaz lehet, azonban földrajzilag és időben szűkebbre vonva vizsgálódásunk hátárait, épp az ellenkezőjét tapasztalhatjuk. A legnépszerűbb nevek egy vagy két főváltozatát használták viszonylag a legtöbben (*Örsze*: 63,2%, *Örszi*: 32,5%, együtt: 95,7%; *Bora*: 48,2%, *Boris*: 43,7%, együtt: 91,9%; *Rózsi*: 88,8%; *Verona*: 90,6%; stb.), míg a ritkább neveknek a ránylag több, hasonló számban használt alakváltozata élt (l. *Emerencia*, *Ilona*, *Judit* stb.). Legjobban lemérhető ez az egyes névváltozatok megterhelési arányán. A gyakoribb nevek változatainak nagyobb a terheltsége. (Pl. a *Borbála* alapnév minden változatára 51,5 elnevezés, felhasználás jut, megterhelési aránya tehát 1 : 51,5; az *Erzsébet* változataié 1 : 74,4; a *Katalin*-é 1 : 71,1; a *Rozália*-é 1 : 62,6; a *Terézia*-é: 1 : 63,3; *Veronika*-é 1 : 88,5, míg a ritkábban használt *Apollónia*-nak két változata van, azok megterhelési aránya 1 : 11; az *Emerencia*-é 1 : 6,7; az *Ilona*-é 1 : 5; a *Magdolna*-é: 1 : 7; stb.)

Még szembetűnőbb ez, ha az egyes községeket külön-külön vizsgáljuk meg. Alig találunk olyan gyakoribb nevet, amelynek egy faluban több változata is hasonló mértékben lett volna használatos, míg a két-három személy által viselt névnek majdnem ugyanannyi változata élt (pl. *Emerencia* Felfaluban és Endrefalván, *Erzsébet* Sipeken, *Zsuzsanna* Endrefalván stb.). Mindebből megállapíthatjuk, hogy a XIX. század elején egy bizonyos alapnévnek egy-két alakváltozata volt a jellemző a vizsgált területen, és egy községen belül rendszerint csak egy főváltozatot találunk. Természetesen ez lehet a feljegyző szubjektív írásmódjának is következménye, tehát akármilyen nevet mondtak, azt a számára ismerős, megszokott formában írta le. A 17 községben azonban 17 különböző személy végezte el az összeírásokat, s részben ezek összegzéséből vontuk le a következtetést. Másrészt néhány helységben több, egymást követő évből való összeírás is fennmaradt (Szakál: 1840., 1841.; Felfalu: 1836., 1840., 1841.; Halászi: 1840., 1843.; stb.); összevetésük kétségtelenül mutat különbségeket, de ezek főleg az egyes névváltozatok számában jelentkeznek, nem egyik névváltozat eltűnésében, illetőleg másiknak a megjelenésében.

3. A keresztnévek alakváltozatainak XIX. századi használatával kapcsolatban megvizsgáljuk Endrefalva 1836. évi összeírását. Itt találjuk egy-egy névre a legtöbb változatot, amit a község földrajzi fekvése magyaráz, ugyanis a kétségtelen nagy különbségeket mutató északi és déli községek között fekszik. A változatok: *Panna* : *Panni*, *Bora* : *Boris*, *Örzse* : *Örzsi*, *Juda* : *Judi*, *Kata* : *Kati*, *Marsca* : *Maris* stb.

Először az egy családon belüli azonos alapnevűek megkülönböztetésére irányuló törekvéseket nézzük meg. 84 család összeírása közül a családfők 72 esetben (85,71 %) teljes keresztnévükön szerepelnek. Közülük 4-nek van ugyanolyan nevű családtagja, akik valamilyen alakváltozattal vannak feljegyezve: Kizsel *Marton* [született] 1783[-ban] kovats fia *Martzi* 1829; Deák *András* ör. 1786. zsellér fia *Andris* 1831; Nagy *Jantsi Josef* 1806. jobbagy ötse *Joska* 1814, apja *Joska* 1780; Galabotzi *István* 1776. katona fia *Pesta* 1820. 9-ben pedig hasonlóan teljes névalakkal szerepel az ugyanolyan alapnevű családtag. A 12 alakváltozatos keresztnévű családfő közül 2-nek a fia ugyanazzal a névalakkal szerepel: Felvegi *Joska* 1802. Jobbagy fia *Joska* 1829; Kerekes *Joska* 1786. Jobbagy fia *Joska* 1824. 7 családnál pedig a férfi családtagok között találunk azonos neveket illetőleg névváltozatokat.

A női neveket vizsgálva (várakozásunk ellenére) hasonló eredményt kapunk. 6 családnál vannak különböző alakváltozattal feljegyezve az azonos nevűek: Szabo *Mátyás* 1896 [elírás lehet 1796 helyett] jobbagy lyánya *Örzsi* . . . ötse felesége *Örzse*; Hafra *András* 1780. jobbagy felesége *Panna*, . . . *Martzi* ötse 1801. lyánya *Panni*; Hafra *István* 1813. jobbagy any[j]a *Kata*, . . . lyánya *Kati*; *Bartos Mihály* 1766. jobbagy felesége *Örzse*, [leánya] *Örzsi*; *Fülöp György* 1787. Jobbagy felesége *Boris*, *András* fia 1814. fel. *Bori*, [de az ő leányuk ismét] *Boris*; Deák *József* családját l. lejjebb! 26 esetben találunk azonos névalakkal szereplő nőket egy családon belül. Egy nagyobb családban a *Bora* alak ötször is előfordul: Deák *József* 1796. Jobbagy felesége *Boris*, lyánya *Bora*, *Ferentz* ötse 1801. lyánya *Bora*, . . . *Pista* ötse 1811. felesége *Bora*, . . . lyany[uk] *Bora*, . . . özvegy [közelebbi megnevezés nélkül] *Bora*.

Ha összegezzük a férfi és női neveknek azonos, illetőleg eltérő alakban használt eseteit, azt látjuk, hogy 10 családban van eltérés az azonos alapnevű családtagok feljegyzése között, 44 esetben pedig egyezést találunk. Ez az egyező alapnevek előfordulásának 82,1%-a. Tehát Endrefalván, e népi jellegű feljegyzésekben, az egy családon belüli azonos alapnevű személyek névváltozatokkal való megkülönböztetésére nem törekedtek. Még kevésbé törekedhettek a többi községben, ahol a talált összeírások szerint jóval kevesebb volt az egyes alapnevek változatainak száma.

Az egész község névanyagának életkor szerinti összehasonlítása látszólag ellentmond a fenti megállapításnak. Igaz, az összeírások csak férfiak esetében jelölik a születés évét, a nőkről csak azt tudjuk meg, leányok-e vagy asszonyok, illetőleg özvegyek. Ennek alapján két csoportba osztva vizsgáljuk meg néhány női név alakváltozatait (teljes alakban egyik sem fordul elő !):

				asszony:		leány:
<i>Erzsébet</i> : 35	<i>Örzse</i> :	23	17	48,6 %	6	17,1 %
	<i>Örzsi</i> :	12	1	2,9 %	11	31,4 %
<i>Katalin</i> : 25	<i>Kata</i> :	23	17	68,0 %	6	24,0 %
	<i>Kati</i> :	2	—	—	2	8,0 %
<i>Borbála</i> : 51	<i>Bora</i> :	40	26	50,9 %	14	27,4 %
	<i>Bori</i> :	1	1	2,0 %	—	—
	<i>Boris</i> :	8	7	13,7 %	1	2,0 %
	<i>Borka</i> :	2	—	—	2	4,0 %
<i>Judit</i> : 20	<i>Juda</i> :	9	5	25,0 %	4	20,0 %
	<i>Judi</i> :	8	4	20,0 %	4	20,0 %
	<i>Judka</i> :	3	—	—	3	15,0 %

nevezett nagykérdőíves pontokról van a szóra adatunk (ezek száma 16 a háromszéki és 7 a csíki tájszólásban [l. A Kolozsvári V. Babeş és Bolyai Egyetemek Közleményei. Társadalomtud. Sorozat I, 263 és az 1–2. térképmelléklet]);¹ sajnos egyáltalán nincs rá adatunk a gyergyói tájszólásból. Az eddig felszínre került anyag azonban így is lényegesen gazdagabb a MTsz.-ból ismertnél. Nem fordulnak elő e forrásban a következő szók: *bazsóbogár*, *borzsoj*, *bügbogár*, *csenderbogár*, *gazsóbogár*. Különösen nagy a MTsz.-ban föl nem lehető alakváltozatok száma. Közülük a MTsz.-ban is szereplő *gazsó* szó *bazsó* alakváltozatát, valamint a *dorzs* alakot emeljük ki. Egyáltalán nem tájékoztat bennünket a MTsz. (s ez nem is feladata) a *cserebogár* szó elterjedéséről a székely nyelvjárásban. Ugyanakkor nem kerültek felszínre az 1954 óta folyó helyszíni gyűjtés során a MTsz. következő adatai: az udvarhelyszéki tájszólásból jelzett *gorzsa*, *gozss* és *guzsó*, valamint a háromszéki tájszólásból adatolt *csereburung*.

3. Jóllehet adattárunk még hézagos, azért az udvarhelyszéki kis kérdőíves, valamint a csíki és háromszéki nagykérdőíves anyag alapján a felsorolt szók elterjedésével kapcsolatban is tehetünk néhány megjegyzést.

A *borzsoj* szóval mindössze az udvarhelyszéki tájszólás egy északnyugati pontján, Bözödújfaluban találkoztunk, s adatközlőnk szerint az apróbb cserebogár neve. Viszonylag kicsiny a *bügbogár* izoglosszája is: a háromszéki tájszólás miklósvárszéki részlegének északi felében (Szárarajta és Nagybacon vidéke) fordul elő a *cserebogár* szinonimájaként. Nem tekinthető elterjedt szónak a *csenderü* és *csenderbogár* sem. Az elsöre a miklósvárszéki tájszólásrész déli részéből (Bölon környéke), a másodikra pedig a felsősepsi tájszólásrész északi részéből (Bükszád környéke) van adatunk. A MTsz. az udvarhelyszéki tájszólásból is jelzi a szót, innen azonban a mi gyűjtésünk során eddig nem került elő.

A fentieknél lényegesen elterjedtebb a székely nyelvjárásban a *cserebogár* szó. Ezt jegyeztük le az egész csíki tájszólásban (beleértve természetesen a kászonit és a gyimesit is), valamint a háromszékieknek nagyobbik, az orbai, kézdi, alsősepsi, hídvég-erőrdi tájszólásrész teljes egészében, a felsősepsinek és miklósvárszékieknek pedig mindössze a déli felét magába foglaló részében. Előfordul a *cserebogár* az udvarhelyszéki tájszólásban is, itt azonban lényegesen kisebb területen él, mint a székely nyelvjárás két előbbi részlegében. A szó egyik előfordulási helye a tájszólás délkeleti, Háromszék felé eső csücske (Kisbacon, Bibarcfalva, Magyarhermány), a másik a nyugati pereme (Bordos, Csöb, Rava, Szentdemeter, Székelyszállás, Magyarzsákod, Vécke, Hidegkút, Szerdeser). Feltűnik a szó az udvarhelyszéki tájszólásban elszórtan, több egymástól távol eső ponton is (pl. Felsőboldogfalva, Homoródalmás, Kadicsfalva, Szolokma, Székelykeresztúr), azonban rendszerint egy másik szó (*gorzs* ~ *gozs* ~ *guzs*) párjaként.

A többi szó mind az udvarhelyszéki tájszólásban fordul elő. A *gazsó*-nak és alakváltozatainak izoglosszája a tájszólás keleti, a Zetelaka–Székelyudvarhely vonaltól (nagyjából a Nagyküüllő folyása) keletre eső részét öleli fel, beleértve természetesen a két Homoród mentét is. Az udvarhelyszéki tájszólás e keleti részlegének mindössze a délkeleti, a háromszéki tájszólással érintkező csücskében (Száldobos, Olasztelek) fordul

¹ Háromszéki nagykérdőíves pontjaink: 21: Zágon, 26: Árapatak, 30: Szentiván, 38: Páké, 56–67: Fotos-Martonos, 66: Petőfalva, 75: Kőrőspatak, 76: Bölon, 87: Kézdimartonos, 88: Nyujtód, 91: Oroszfa, 92: Kézdivásárhely, 95: Ikafalva, 100: Szárarajta, 116: Bikszád, 119: Nagybacon; Csíki nagykérdőíves pontok: 129: Kászonimpér, 136: Kászonfeltíz, 131: Csíkkozmás, 138: Csíkbánkfalva, 167: Csíkszentmihály, 169: Csíkdánfalva, 176: Gyimesbükk. — A háromszéki pontokon a gyűjtést VÁMSZER MÁRTA és ZOLTÁN ILDIKÓ végezte, Csíkbán pedig MURÁDIN LÁSZLÓ, TEISZLER PÁL és VÁMSZER MÁRTA. Itt jegyzem meg azt is, hogy az udvarhelyszéki tájszólás Homoród menti részlegében VÁMSZER MÁRTA és VÖÖ ISTVÁN jegyezte le az adatokat; Kápolnásfaluban és Vlachán pedig JÓZSEF MAGDA IV. éves magyar szakos hallgató.

elő a másutt sehol nem jelentkező *bazsó* alakváltozat, a keleti szegélyén pedig (Vlahica, Kápolnásfalu) a *gaszóbogár* összetétel.

Az udvarhelyszéki tájszólás többi, nagyobb részében (természetesen a már említett nyugati szegély kivételével) a *gorzs* ~ <*dorzs*> ~ *gozs* ~ *gúzs* található a cserebogár nevéként. A Székelykeresztúrtól északra fekvő falvakban viszonylag eléggé következetes a *gorzs* előfordulása, a Székelykeresztúr és Székelyudvarhely közti nagy, észak-déli irányban egész Udvarhelyszéket átfogó sávban a *gozs* ~ *gúzs* az uralkodó alakváltozat.

Ezek szerint a székely nyelvjárás tárgyalt részlegei közül szóföldrajzi szempontból a csíki tájszólás mutatkozik a legegységesebbnek (mindenütt a *cserebogár* szót használják); viszonylag egységes a háromszéki is (itt a nagyon elterjedt *cserebogár* mellett mindössze a felsősepi és a miklósvárszéki tájszólásrészben tűnnek föl más szók is: *bügbogár*, *csenderü* : *csenderbogár*); ugyanakkor az udvarhelyszéki tájszólásban a szavak egész sora (<*borzsoj* : *cserebogár* : *cseregazsó*> : *gazsó* : *gorzs* ~ *gozs* ~ *gúzs*) fordul elő.

Az elmondottakból az is látható, hogy az irodalmi nyelvi *cserebogár* mellett a székely nyelvjárás tanulmányozott részlegeiben a *gazsó* : *gorzs* ~ *gozs* ~ *gúzs* van inkább elterjedve a *cserebogár* nevéként.

4. A fenti képhez még annak a megemlézése is hozzátartozik, hogy nem egy ponton, illetőleg nyelvjárási részlegben két szó is él egymás mellett a *cserebogár* nevéként. Így a háromszéki tájszólás erdővidéki részlegében a tájszólásnak szinte egészére jellemző *cserebogár* mellett a *bügbogár* is előfordul. Csikban csak a *cserebogár* szót ismerik, ugyanakkor a szóföldrajzi szempontból változatosabb udvarhelyszéki tájszólásból a jelenség inkább adatosható. A *gazsó* mellett pl. Homoródalmáson a *cserebogár* szót is lejegyeztük, Homoródjánosfalván a *cseregazsó* szót is. Két nevét (*cserebogár* : *gaszóbogár*) ismerik a cserebogárnak Vlahicán is. A *gorzs* ~ *gozs* ~ *gúzs* — mint láttuk — meglehetősen elterjedt szó, azonban nem egy ponton előfordul mellette a *cserebogár* is. Így Lengyelfalván, Csekefalván, Derzsbén, Székelykeresztúron a *gorzs* és a *cserebogár* él egymás mellett, Miklósfalván, Ábrámfalván, Felsőboldogfalván a *gúzs* és a *cserebogár*, Szolokmán pedig a *gozs* és a *cserebogár*. Bözödújfaluban a *borzsoj* : *cserebogár* szópárral találkoztunk. Néhány faluban (Lengyelfalva, Szolokma, Parajd, Bözödújfalva) adatközlőink arról tájékoztattak bennünket, hogy a *cserebogár* az állat nagyobb, a *borzsoj* : *gorzs* ~ *gozs* ~ *gúzs* pedig kisebb változatát jelöli, a többi ponton a két szót abszolút szinonimának minősítették. Több esetben sikerült megállapítanunk azt is, hogy a *cserebogár* szót újabb keletűnek minősítették, ami amellett szól, hogy a köz- és irodalmi nyelv révén ismerték meg, s a szó terjedőben van az udvarhelyszéki tájszólásban is.

5. A fenti s eddig a *cserebogár* kivételével csak a székely nyelvjárásból ismert tájszók közül a számomra hozzáférhető szakirodalomban csak a *csenderi* ~ *csenderü* eredetére vonatkozólag találtam annyi megjegyzést, hogy ismeretlen eredetű (EtSz.), a többire sajnos semmit. E szavak eredetéről egyelőre magam sem mondhatok semmi érdemlegeset, megoldását a szófejtés terén nálam jártasabb szakemberekre bízom.

MÁRTON GYULA

S Z E M L E

A magyartanulás finnországi helyzetéről

1. A magyar—finn nyelvrokonság felfedezése után Finnországban élénk érdeklődés támadt a magyar nyelv iránt. 1880-tól kezdve több magyar nyelvten, nyelvkönyv, olvasókönyv s egy kis terjedelmű magyar—finn szótár jelent meg az érdeklődés kiváltotta

igény kielégítésére (SZINNYEI JÓZSEF, ANTTI JALAVA, MATTI KIVEKÄS, NÉMETHNÉ SEBES-
TYÉN IRÉN, LAKÓ GYÖRGY, WEÖRES GYULA munkái). Ezek a munkák elsősorban a magyar
nyelv egyetemi oktatásának a céljaira készültek, másrészt lassan könyvészeti ritkaságokká
váltak, s a magyar—finn kulturális egyezmény eredményeként az utóbbi évtizedben
megnövekedett igényeket már amúgy sem tudták volna kielégíteni. Ezért a Finn Irodalmi
Társaság (Suomalaisen Kirjallisuuden Seura) 1961-ben kiadta LAVOTHA ÖDÖN és VIJJO
TERVONEN magyar nyelvkönyvét (Unkarin oppikirja. Helsinki, 1961. Tietolipas 27.
157 l. + 1 térkép). Ez is elsősorban egyetemi segédkönyvnek készült (Finnországban
három egyetemen tanítanak magyart: Helsinkiben, Turkuban s a jyvaskyläi egyetem
nyári szemeszterén), de a magántanulás és az egyetemeken kívül rendezett magyar
nyelvtanfolyamok szempontjait is igyekezett figyelembe venni. Sajnálatos módon ez a
nyelvkönyv igen egyenlőtlen kidolgozású. (A nyelvtani rész — amelynek szerzője VIJJO
TERVONEN — magasan följe emelkedik pontosság, megbízhatóság, használhatóság szem-
pontjából a meglehetősen hevenyészett jellegű, didaktikailag át nem gondolt, eléggé ki
nem érlelt leckeanyagnak.) Jobb híján azonban így is jó szolgálatokat tett a magyar
nyelvtanulás ügyének Finnországban.

2. A múlt év végén — ugyancsak a Finn Irodalmi Társaság kiadásában — egy új
segédkönyv jelent meg: „Unkarin lukemisto sanastoineen” (Magyar olvasókönyv szó-
jegyzékkel. Helsinki, 1965. Tietolipas 40. 288 l. Szerkesztette: NYIRKOS ISTVÁN). Ez részint
a LAVOTHA—TERVONEN-féle nyelvkönyv fogvatékosságait igyekszik ellensúlyozni, más-
részt kítűnő segédeszköz azok számára, akik komolyabban akarnak magyarul tanulni
Finnországban. — A továbbiakban erről az olvasókönyvről óhajtom tájékoztatni a
Magyar Nyelv olvasóit.

A csaknem 300 lapos, szép kiállítású munka két fő részre tagolódik: 1. az olvasmány-
anyag (9—137. l.); 2. a magyar—finn szójegyzék (140—285. l.).

Az olvasmányanyag I. része (Népköltészet: 9—21. l.) a magyar népköltészetből
ad ízelítőt (népdalok kottával; egy népballada; népmese-részletek). A II. részben (szólá-
sok, közmondások: 22. l.) 31 közmondás, szólás olvasható (ahol szükség es, magyarázat
is van). A III. rész (Szemelvények magyar költők műveiből: 23—54. l.) Balassi Bálinttól
egészen napjainkig ad válogatást rövid jellemzéssel, a legfontosabb életrajzi adatokkal
magyar költők műveiből (Balassin kívül a következő költők versei olvashatók itt: Zrínyi
Miklós, Csokonai Vitéz Mihály, Berzsenyi Dániel, Kölcsey Ferenc, Vörösmarty Mihály,
Petőfi Sándor, Arany János, Madách Imre, Vajda János, Ady Endre, Babits Mihály,
Tóth Árpád, Juhász Gyula, József Attila, Illyés Gyula, Képes Géza; ide kerül két kuruc
kori vers is). A IV. rész (Szemelvények magyar írók műveiből: 55—116. l.) Jókai Mór,
Gárdonyi Géza, Mikszáth Kálmán, Kosztolányi Dezső, Karinthy Frigyes, Móra Ferenc,
Móricz Zsigmond, Németh László, Tamási Áron, Kodolányi János, Veres Péter, Darvas
József és Lengyel József írásaiból ad jól megválogatott szemelvényeket, ugyancsak az
egyes írók rövid jellemzésével s legfontosabb életrajzi adataival. Az V. rész (Szemelvé-
nyek a tudományos próza területéről: 117—37. l.) Bárczi Géza, Hajdú Péter, Kodály
Zoltán, Ortutay Gyula, Papp István munkáiból vett részleteket tartalmaz (szintén a
szerzők summás jellemzésével, életrajzi adataival). A VI. rész (Huomautuksia = Meg-
jegyzések: 138—9. l.) az olvasmányanyagnak a magyar köznyelvtől eltérő legfontosabb
hangtani, alaktani és mondattani sajátosságait tekinti át, ezt követi a magyar—finn szó-
jegyzék (Unkarilais-suomalainen sanasto: 140—285. l.), s végül a tartalomjegyzék (Sisäl-
lys: 286—8. l.).

3. NYIRKOS ISTVÁN munkájáról csak a legnagyobb elismeréssel lehet beszélni.
Kítűnő érzékkel s nagy hozzáértéssel válogatta össze az olvasmányanyagot, igen nagy
gondal készítette el a szójegyzéket. Az utóbbi szerencsésen egészíti ki WEÖRES GYULA

magyar–finn szótárát (Unkarilais-suomalainen sanakirja. Helsinki, Otava, 1934.). Az olvasókönyv az adott keretek között a lehető legszerencsésebb s legteljesebb áttekintést adja a magyar népköltészetéről és a magyar irodalomról, s jelentős mértékben segítheti elő, hogy Finnországban minél többen kapjanak kedvet a magyar nyelv tanulásához.

A nemrég lezajlott debreceni nyelvészkongresszus egyik örvendetes tanulsága az volt, hogy a magyar nyelv — s általában a magyar kultúra — iránti érdeklődés világszerte növekedőben van. Úgy látszik, a magyarság lassanként megszűnik egzotikum lenni, s előbb-utóbb kilép abból a nyelvi elszigeteltségből, amelybe a kis lélekszámú népek kényszerülnek. NYIRKOS ISTVÁN magyar olvasókönyve ilyen szempontból is nagy tett, s elismerést érdemel.

NYIRKOS olvasókönyve önmagában véve azonban nem oldja meg azokat a problémákat, amelyek Finnországban a magyartanulás területén napirenden vannak. Nagyon hiányzik egy jó magyar nyelvkönyv s egy magyar–finn szótár. Az utóbbin évek óta PAPP ISTVÁN dolgozik. Reméljük, hamarosan elkészül. Kívánatos volna azonban egy modern szemléletű, didaktikailag jól átgondolt, módszeresen felépített magyar nyelvkönyv megírása is. Vajon NYIRKOS nem vállalkoznék-e erre?

FABRICIUS-KOVÁCS FERENC

KÜLÖNFÉLÉK

Prohászka János köszöntése nyolevanadik születése napja alkalmából

1967. február 2.

Nem múlik el esztendő, hogy Prohászka János nevével nyelvészeti folyóiratainkban, főként a Magyar Nyelvőrben ne találkoznánk. Csaknem hatvan éve tart ez a folyamatos publikálás, 1908-tól kezdve napjainkig.

Most, midőn nyolevanadik életévének betöltésekor köszöntjük nyelvésztársunkat, sokunknak kedves barátját, minden magyar nyelvész kutatónak, a magyar szókinés minden búvárlójának cikkeivel tanító társát, és visszatekintünk erre a szakadatlan folyamatra, megértjük, hogy Prohászka János joggal vallhatta: „a proletárdiktatúra bukása és a felszabadulás között eltelt szomorú életszakaszom idején sem tudtam elszakadni ifjúkori szerelmemtől, a nyelvtudománytól”. Ez nem üres, csak retorika kedvéért elhangzott mondat: ennek az állításnak a tettek alkotják megrendíthetetlen fedezetét és adják bizonyítékát. Ez a tudányszeretet magasztos példaképpé emelkedik, járandó úttá magasztosul. Feltétlen rá kell irányítanunk fiataljaink, tanárjelöltjeink, ifjú tanáraink figyelmét, mondván: íme, bizonyíték arra, hogy a tudomány művelésének leghathatósabb, sőt szinte egyetlen záloga nem a fővárosi állás, nem az anyagi biztosítottóság, hanem elsődlegesen az áldozatos ragaszkodás kedvelt diszciplínánk iránt.

Prohászka János szegény munkáscsaládból indult el. 1905-ben iratkozott be a budapesti tudományegyetemre. Huszonkét éves, midőn a finnugor és magyar nyelvészetből megszerzi a doktori oklevelet „Petőfi költői nyelvének fő sajátosságai” című, nyomtatásban is kiadott disszertációjával (Nyelvészeti Füzetek 58. szám, 1909. 70 lap). Ám ez a ma is modernszámba menő munka nem pattant ki hirtelenséggel a semmiből, megelőzi tüzetes szótári tevékenykedés. Szerzője két éven át (1907–1909.) részt vett Melich János professzor vezetésével a Calepinus-szótár kiadását megelőző munkálatokban, majd 1908-ban — tehát huszonegy éves korában — publikálta első kis cikkét: Adatok irodalmi nyelvünk szótárához (Nyr. XXXVII, 33–34). De meg kell vallanunk, hogy szerencsés

nyelvészcsillagkép jegyében indulhatott neki pályájának: a budapesti VIII. kerületi gimnáziumban a magyar nyelvtudomány kiválósága, Balassa József és a hazai indogermanisztika tudósa, Schmidt József tanítja, az egyetemen pedig Simonyi Zsigmondnak kedvelt tanítványa, sőt több is ennél: famulusa, azaz segít neki a Magyar Nyelvőr szerkesztői és kiadói munkájában. Ámde nem adatott meg neki, hogy hosszú ideig és zavartalanul áldozhassa a tanítás után maradt szabad idejét kedvelt tudományának. Csak három évig végezhetett gimnáziumban tanári munkát (Fogarason, majd Rákospalotán), a nyugodt alkotás folyamatát felkavarta a világháború. A frontok kálváriája után újabb kálvária várt Prohászka Jánosra: mivel az őszirózsás forradalomban és a tanácsköztársaság idején az elnyomottakhoz állt, 1920-ban előbb állásától fosztja meg Haller kultuszminiszter, majd a pestvidéki törvényszék négy évi börtönbüntetéssel tetézi az állásvesztést. Egy negyedszázadnyi, nélkülözésektől terhes, keserves időszak következik: Prohászka János tanár-nyelvész napszámosként, kertészeti munkásként dolgozik, ügynökösködik, pénzbeszedőként működik. És ez az utóbbi poszt már kiemelkedést, viszonylagos nyugalmat jelent. A megaláztatás után végre az 1945. esztendő és a reá következő korszak meghozza a többszörösen megérdemelt rehabilitálást.

Prohászka János érdeklődésének homlokterében a szókincs kérdései állanak. Fentebb említettük első cikkét meg doktori disszertációját. Ezt rendre követik szólás-magyarozatok: *Vigyorog, mint a fakutya* (Nyr. XLIII, 175–6); *Se füle, se farka* (Nyr. LV, 63–4); Szólások, közmondások az Actio Curiosában (Nyr. LXXII, 183–5 és 251–4); *Zsindely van a házon* (Nyr. LXXVI, 139–41); *Jégre visz* (Nyr. LXXXV, 354–5) és számos társuk. Ugyancsak a lexikológia körébe vág sok szófejtése meg jelentésmagyarozata: *Sajog* (Nyr. XLIV, 357–9); *Égbekiáltó* (Nyr. LIV, 152–3); A *fakó* szó eredetéhez (Nyr. LVI, 64); A *korhely* szó alkonya (Nyr. LXXIV, 279–82); *Szottyant* (MNy. XLVI, 267–8); Archaizálás a történeti regényben (Nyr. LXXV, 370–2); A régi magyar *demizson* és ami benne volt (Nyr. LXXX, 476–8); Egy nyelvújítási szó rövid históriája (*zöm*) (Nyr. LXXXIV, 471–4); A *takaros* szó jelentésfejlődéséhez (MNy. LX, 208–11).

Soká folytathatók a buzgón áradó cikkek, tanulmányok során az említését. De egy értekezését feltétlen idézzük még, hiszen szószaporítás számba nem mehet e fontos tárgykör: a konyha műszavainak az említése. Ide vág testes tanulmánya: Kalandozás a vendéglátóipar szavainak világában, amely előbb a Nyr. LXXV. kötetében jelent meg öt folytatásban, majd pedig külön füzetként is. Ebbe a témakörbe tartozik még számos más dolgozata: A legrégebb magyar szakácskönyvről (MNy. LVI, 134–9); *Abárlé, abállé* vagy *abalé?* (Nyr. LXXXVII, 469–72); Néhány népi ételnévről (Nyr. LXXXIX, 382–5); A *vetrece* ételnév értelmezéséhez (MNy. LXI, 470–2) és Egy furcsa ételnévről (MNy. LXII, 333–5). — Magas szintre emelkednek tanulmányai stilisztikai vizsgálódásai: Krúdy Gyula stílusa és nyelve (Nyr. LXXIII, 14–7); A népnyelv az irodalomban (Nyr. LXXV, 25–33); A történeti regények nyelvi korszerűsítéséről (Nyr. LXXVI, 189–98), sőt azt mondhatjuk, hogy a költői szókincs, az írói stílus vizsgálatában évtizedekkel előbb vágott utat a manapság ezen a téren kutatóknak.

Az alakítási kérdések vizsgálatakor — úgy látszik — a melléknév nyűgözi le figyelmét: A *-só, -só* képzős melléknévek fokozásához (Nyr. XLIV, 328–9); A főnevek fokozása (Nyr. LIX, 111–6); A fokozó jelzős melléknévek egy érdekes használatáról (Balassa-Eml. 111–5); A *csoda* főnév melléknévi használatáról (Nyr. LXXII, 59–60). Ez természetesen nem jelenti azt, hogy más alak- vagy mondattani kérdések ne érdekelnék, hiszen legalább két tucatnyira rúg azon cikkeinek a száma, amelyekben határozókról, névszólul használt igealakokról, körülírással igékről, igenévi szerkezetekről értekeznek.

Nehéz volna minden cikkét felsorolni, mert százakra megy számuk; azt is nehéz volna meghatározni, hogy még melyik tárgykört vegyük sorra. Ámde egy munkáját el nem mellőzhetjük, mivel fontos segédeszközünk mindennapos nyelvészeti tevékenység-

günkben: ez a temérdek munkával, nagy szorgalommal összeállított Nyelvőrkalauz, amelynek II. kötetét 1927-ben, a III-at pedig 1941-ben adta kezünkbe. Gondolnunk kellene e munka folytatására, mert a III. kötet csak a Nyelvőr LXIX. kötetéig terjed.

Számos megemlékezés, köszöntés fakadt tollából, hiszen agya, tapasztalata dús tárháza az egykor volt és most élő nyelvészek munkásságára vonatkozó adatoknak, eseményeknek. Simonyi Zsigmondról, Schmidt Józsefről, Balassa Józsefről, Rubinyi Mózesről írott visszatekintései, Herman Ottó nyelvészeti munkásságáról közölt cikkei szorosan beletartoznak a hazai nyelvtudomány történetének a méltatásába. Ezekben és minden egyes tanulmányában élvezzük tárgyilagosságát, ízes kifejezőmódját, mértéktartását a dicséretben és a bírálatban.

Kívánjuk, hogy szeretett társunk, kiváló nyelvészünk és a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak szorgos választmányi tagja minden téren még sokáig folytassa — jó egészségben, ifjú erővel idős napjaiban — munkáját mindannyiunk okulására, a magyar nyelvtudomány gyarapodására. Mind elvhűsége, mind tudományszeretete eddig is például szolgált nekünk, a jövőben is tisztelettel fogjuk becsülni Prohászka János említettem és nem említettem kiváló tulajdonságait.

ERDŐDI JÓZSEF

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből*

1966. március 4. Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának és a Magyar Nyelvtudományi Társaság orientalisztikai szakosztályának közös felolvasó ülése. TVERITYINOVA A. Sz., Textológiai munkálatok a Szovjetunióban. — Az előadó, aki a Szovjetunió Tudományos Akadémiája mellett működő „Kelet írott emlékeit kutató publikációs csoport” vezetője, elmondotta, hogy a keleti írásbeliségek emlékeinek közzététele a szovjet orientalisták munkájának egyik fontos ága. Ismertette textológiai kutatásait, beszélt a Szovjetunióban található fontosabb keleti kéziratok gyűjteményéről, a publikálásra kerülő emlékek kiválasztásának elveiről, szolt továbbá a szövegekkel kapcsolatos kiadás előtti előkészítő munkálatokról, valamint a szovjet textológusok együttműködésének formáiról.

1966. március 8. Általános nyelvészeti szakosztály. NAGY JÓZSEF, A szöveg és dallam kapcsolatának időszerű kérdései. — A beszéd a gondolat kifejező eszköze, a költészet és a zene az érzelemé. Egymáshoz esiszolódásuk a szöveg és a zene közötti kényszerű harc által történik. Szólt a hang szöveg- és dallambeli tulajdonságairól, megjelenésük helyes formáiról, az egyik vagy másik megalkuvásáról, valamint a helytelen kapcsolatok javítási lehetőségeiről, majd javaslatot tett a szöveges dallam helyes előadásának metodikájára vonatkozólag. Felolvasását hangszalagra vett példákkal kísérte.

1966. március 11. Orientalisztikai szakosztály. GODZIŃSKI STANISŁAW (Varsó), A névszóképzés néhány kérdése a modern mongol nyelvben. (Oroszul.) — Az előadás célja azoknak a tanulságoknak az összefoglalása volt, amelyek a mongol nyelv névszóképzőinek részletes elemzéséből adódtak. Ennek során a következő szempontokból vizsgálta meg anyagát: A képzők fonetikai felépítése és a tövekhez való kapcsolódásukkor végbemenő változások. A képzők használatának szabályai. Jelentéstan problémák. Végül a mongol főnév fogalmának meghatározására tett kísérletet.

* L. MNy. LXII, 381–4.

1966. március 22. A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Néprajzi Társaság közös felolvasó ülése. Előtte a társaságok elnökei köszöntötték az előadót nyolcvanadik születésnapja alkalmából. (Vö. MNy. LXII, 379–81.) — PAIS DEZSŐ, Ál, álnok, alak. (A magyar mulattatók történetéhez.) Közzététele a Nyelvtudományi Értekezések egyik számaként van tervbe véve.

1966. április 12. Magyar szakosztály. RÁCZ ENDRE, A névrövidítéses becézés mai előfordulásai. — Vö. MNy. LXII, 408–20.

1966. április 15. Orientalisztikai szakosztály. JÓZSA SÁNDOR, Az Osztrák—Magyar Monarchia Kínának nyújtott kölesönei és fegyverszállításai. — L. „Kína és az Osztrák—Magyar Monarchia” című könyvének (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 2. sz. Bp., 1966.) VIII. fejezetét.

1966. április 19. Nyelvoktatási szakosztály. TAKÁCS ETEL, A magyar nyelvtan mint tantárgy. — Bevezetésül a tantárgy és a szaktudomány kapcsolatát elemezte, majd a magyar nyelvtan tantárgyi szerkezetét, oktatási, képzési és nevelési feladatait vizsgálta. Ezután a magyar nyelvtan tantárgyi sajátosságait a tanulás szempontjából tárgyalta, kitérve a megértés és az alkalmazás problémáira. Végül a nyelvtanítás metodikájának időszerű feladatairól szólt, és sürgette a korszerű módszereknek az eszközöknek az anyanyelvi képzés szolgálatába való beállítását.

1966. április 26. Általános nyelvészeti szakosztály. LÁSZLÓ ZSIGMOND, A rím varázsa. (Egy készülő könyvből.) — Készülő könyve „Ritmus és dallam — a magyar vers és ének prozódiaja” címmel 1961-ben megjelent tanulmányának a rímmel foglalkozó fejezetén alapul. Elvi álláspontja ugyanaz maradt, de mind anyagában, mind pedig a felvetett kérdések tekintetében átfogóbb teljességre törekszik. Szerzője a magyar költészetten kívül a közélatin, francia, olasz, német és angol rímkultúra világát is belevonja összehasonlító vizsgálódásai körébe. Előadásában „A rímhumortól a rím dramaturgiájáig” című fejezetet mutatta be.

1966. május 3. Nyelvoktatási szakosztály. BALOGH ISTVÁN, A hipnopédia és a nyelvtanulás. — L. Pedagógiai Szemle XVII (1967.), 29–43.

1966. május 6. Az Őkortudományi Társasággal közösen. LEROY MAURICE, Le Cratyle de Platon et la linguistique moderne.

1966. május 10. Magyar szakosztály. KÁROLY SÁNDOR, Berzsenyi nézetei a nyelvről és a poézisről. — A költő születésének május 6-i százkilencvenedik évfordulója alkalmából tartott felolvasás szövegét 1. MNy. LXII, 425–36.

1966. május 13. Orientalisztikai szakosztály. ÉCSÉDY ILDIKÓ, Harc vagy kereskedelem? (A türk—kínai kapcsolatok történetéből.) — A kínai források rendre számot adnak a türk birodalom törzseinek meg-megújuló támadásairól, többnyire megjegyezve, hogy kirabolták a megtámadott vidéket. Sokkal kisebb jelentőséget tulajdonítanak a türkök kevésbé viharos látogatásainak, az ilyenkor hozott ajándékaik és követelései jellegének. A VI. század második felében lezajlott események vizsgálata azonban azt mutatja, hogy — a kisebb-nagyobb valódi rablóhadjáratokat nem tekintve — a türkök arra használták fel katonai fölényüket, hogy kierőszakolják az „ajándékcseré”-t: állataikért a jól értékesíthető kínai selymet. Ez a sajátos csereviszony pedig még legbékésebb szakaszaiban is feltételezte a háborúskodást.

1966. május 17. Általános nyelvészeti és fonetikai szakosztály. NAGY JÓZSEF, A hangtulajdonságok szerepe a szöveg és dallam kapcsolatában. — Szöveg és dallam tökéletes társulásában a szöveg az értelmet szolgálja, a dallam érzelmet kelt. Az előbbi az eszmény felfogását teszi lehetővé, az utóbbi az élmény hangulatát ébreszti fel. Ha a társulás helytelen, hibás, akkor az érzéklés közvetítette élvezet nem tökéletes, nem lehet eszményi. (Például ha a szöveghangsúly nem esik egybe a zenei hangsúllyal, vagy ha a szöveg lejtésének iránya nem azonos a dallaméval.) A hiányosságok mértékétől függ

az elégtelenség foka. — A szöveg értelmessé tételére a hangtulajdonságokat helyesen kell alkalmaznunk, mind az alkotásban, mind az előadásban. Ez biztosítja a gondolat kifejeződését. A hangszalagról bemutatott példák a hangtulajdonságok helyes és helytelen elhelyezkedését világították meg.

1966. május 31. Magyar és nyelvvoktatási szakosztály. BALASSA LÁSZLÓ — DEÁK SÁNDORNÉ (Kalocsa) — SEREGI IMRÉNÉ (Kalocsa) — TERNEY DEZSÓ (Foktő) — ZSUBORI ISTVÁN (Kalocsa), A komplex fogalmazástanítás elvi alapjai és legújabb eredményei. — Balassa előadása folytatása 1963. évi felolvasásának (MNY. LX, 254). Elméleti alapvetésében megállapítja, hogy a fogalmazás tanításának alapja az irodalmi remekmű mint műfaji minta, de a lélektani tényezők messzemenő felhasználása is szükséges. A továbbiakban azt igazolja, hogy e módszer nemcsak elbeszélésben alkalmazható sikerrel, hanem más műfajokban is — az általános iskolában és a gimnáziumban egyaránt, vidéken csakúgy, mint a fővárosban. Példaképpen ismerteti egy egyéni jellemzést tartalmazó dolgozat előkészítését vidéki általános iskolai 7. osztályokban, majd karcolat íratásának előkészítését egy fővárosi gimnázium 1. osztályában. — Előadótársai beszámoltak tanítványaik szó- és írásbeli kifejező képességének a komplex módszer alkalmazása nyomán tapasztalható kibontakozásáról. Zsubori István előbb arról szól, miként indult meg bizonyos erjedési folyamat iskolájának nevelői testületében a fogalmazásról szóló körlevelek hatására, majd ismerteti két 7. osztálya fogalmazási átlagának tavalyi és idei alakulását, végül szemlélteti egy közepes tanuló dolgozatai színvonalának emelkedését. — Seregi Imréné a komplex módszer alkalmazása nyomán ugrásszerű javulást észlelt tanítványai szóbeli és írásbeli kifejező képességében egyaránt. Dolgozatokból vett példákkal igazolja, hogy tanítványai egyre jobban törekednek változatos és választékos kifejezőmódra. Sokat tanulnak a remekművekből, például A bűvár Kund-ból balladai tömörséget, drámai megjelenítő erőt, Jókai jellemzéseiből a kifejező mozgások megfigyelését stb. — Terney Dezső beszámol az eseménysorok mozzanatokra bontásának módjáról és didaktikai hasznáról, majd ismerteti földműves származású tanítványainak egy-egy fogalmazványát. — Deák Sándorné szakfelügyelő iskolalátogatásai közben szerzett tapasztalatait összegezi. Olyan kartársak, akik eddig hadilábon álltak a fogalmazással, a komplex módszer elveinek alkalmazása óta olyan hangulatos és ötletes dolgozatokat kapnak, hogy izgalommal várják tanítványaik munkáját. A kalocsai járásban kísérletező általános iskolai magyar szakos tanárok adatai szerint a múlt évi dolgozatokhoz képest az ideiek átlaga 0,5–0,9-del emelkedett. — Szathmári István, a Társaság titkára örömmel üdvözli ezt a jelentős kezdeményezést. Kívánatosnak tartaná, hogy a fogalmazástanításnak ez az igen hatékonynak látszó módszere országszerte általánossá váljék.

1966. június 7. Nyelvvoktatási szakosztály. PALKÓ ISTVÁN, Az audio-vizuális eszközök felhasználása a pedagógusok beszédkulturájának a megteremtésére. — Köznyelvi beszédkulturánk jelenlegi helyzetképeinek felvázolása után, amelyben utalt az egri kiejtési konferenciára és Éder Zoltán előadására (MNY. LXII, 383–4), legelső teendőként az óvodai és általános iskolai nevelők tanulmányi idejük alatti beszédbeli műveltségének intézményes fejlesztését sürgette. Program-tervezetének tartalma: 1. Tiszta artikulációs bázis megteremtését célzó hangképzési és hangoztatási gyakorlatok magnetofonnal és oszcilloszkóppal. 2. A helyes intonáció szerepe a pedagógiai munkában. 3. A megfelelő hangerő és beszédtempó lélektani és pedagógiai igényei. Végezetül e kétévi kísérletezés eredményei alapján kidolgozott javaslat megvalósításának tárgyi és személyi feltételeit tárgyalta.

1966. június 27. Általános nyelvészeti szakosztály. BARTÓK JÁNOS, A beszédhangsor tagolódása az énekelt szövegben. — A folyamatos beszéd hangsora bizonyos körülmények fennállása esetén szótagokra szakadozik szét. A költői nyelv ritmikus tagolódásával

a metrikusok, jelentéstani és érzelmezőlő vonatkozásaival elsősorban a fonetikusok foglalkoztak. Az éneklés okozta tagolódásnak is esetenként köze lehet az előbbiekhöz a ritmus-, illetőleg a jelentés- és érzelmezőlő érdekében, de alapjában véve a beszélt hangsor éneklés közben a beszéd- és énekhangozatok előállító mechanizmusok szinkronizálásának szükségszerű következményeként esik szét részekre. Ezeket a részeket nevezhetjük ugyan szótagoknak, de akusztikai megjelenésük nem azonos a szótag általános fogalmával. A zenei hangot vivő magánhangzó a hangkörnyezettől, az énekhang hosszúságától és egyéb körülményektől függően vonzza vagy taszítja a mássalhangzókat, s az így keletkezett szótagok vagy látszólagos szótagok az éneklés folyamatosságának biztosítása szerint alakulnak.

1966. július 1. LXIII. közgyűlés. FOKOS DÁVID, Egy »finnugor eredetű« zürjén névutó. — L. NyK. LXIX, 147—59.

1966. szeptember 9. Szlavisztikai szakosztály. BIRNBAUM HENRIK (Los Angeles), A közszláv rekonstruálása. Néhány módszertani megfontolás. (Németül.) — Az ősszláv nyelv térben és időben való rögzítése mindmáig megoldatlan problémánk. Először az ősszláv időbeli elhatárolását és korszakolását tárgyalta. Legalább négy fejlődési szakasz tehető fel: a baltiszláv, a korai, illetőleg kései ősszláv és a közszláv korszak. Az első háromnak nem maradtak ránk emlékei, míg a negyedik már belenyúlik a legkorábbi szláv nyelvemlékek időkorébe. A belső szláv nyelvhasználatással kikövetkeztetett kései ősszláv problémája nagyjából az ősszláv nyelvjárási tagolódásának rekonstrukciójával ér fel (vö. Furdal, Filin és Birnbaum újabb idevágó adalékait). A baltiszlávot mint kikövetkeztetendő alapnyelvet két rendszermodell: az ősbalti és a (korai) ősszláv közös nevezőjeként kell tekintenünk, aminél mindkét modell részleges azonosítása, illetőleg az egyiknek (ősszláv) a másik modelltől (ősbalti) való levezetésének lehetősége (de fordítva nem) kiderítendő marad. Az indogermán összehasonlító nyelvudomány segítségével töredékesen feltárható baltiszlávól az egyes szláv nyelvek, különösen legrégebbi nyelvállapotuk alapján megszerkeszthető kései ősszlávig tartó fejlődést — az összehasonlító módszerrel ellentétben — csak belső rekonstruálással lehet megállapítani. Itt a kibernetika ismert „fekete doboz” modelljének alkalmazása látszik célszerűnek: a „bemeneteli” és a „kijöveteli” tények ismeretében kell következtetnünk arra, hogy milyen folyamatok játszódnak le a „doboz”-ban. Ennek alapján általánosságban is felmerül a generatív módszernek a nyelvtörténetben való alkalmazhatósága, mert a mai nyelvállapotból bizonyos generatív szabályok segítségével több-kevesebb eredménnyel helyreállíthatók egy régebbi nyelvállapot tényei. Befejezésül az újabban Hallétól, Lightner-től, Zaliznjaktól és másoktól elfogadott, a belső rekonstrukcióval megfogható relatív kronológia és (a morphonológiai nyelvsíkon) az úgynevezett generatív („rewrite”) szabályok sorrendje közti paralelizmust fejtegette.

1966. szeptember 14. Orientalisztikai szakosztály. SINOR DÉNES (Bloomington), Altajisztikai kutatások az Egyesült Államokban.

1966. október 7. Germanisztikai — romanisztikai szakosztály. SCHMIDT WILHELM (Potsdam), Wortbedeutung und Kontext. — A nyelvészeti kutatást legújabbban a szemantika kérdései iránti erősödő érdeklődés jellemzi. Egyre világosabbá válik, hogy a jel- és szövegszerkezetek pusztán alaki elemzése nem elegendő a nyelv teljes megértéséhez. Éppen a gépi fordítás nem haladhat igazán előre anélkül, hogy ne tökéletesítenék a jelentéstani elemzést. Ehhez azonban ki kell dolgozni mind a morféma- és szójelentések meghatározásának, mind az egyes jelentéshordozó egységek szöveghelyzeti jelentéstani befolyásoltsága leírásának módszereit. — A több jelentésű szavak lexikális jelentései olyan szerkezeteket képeznek, amelyekben belül az egyes aktuális jelentések asszociatív kapcsolatok alapján egy fő jelentés köré csoportosulnak. De nemcsak a lexikális jelentés mint az aktuális jelentések potenciája strukturálható, hanem a nyilatkozatban egy-

értelműen meghatározott aktuális jelentések is elemekre bonthatók, és ezekben láthatóvá válnak az absztrahálás egyes részeredményei, amelyeket a nyelvközösség az illető szóban rögzített. A jelentéselemeknek (noémáknak) egy aktuális jelentésben történő ezen strukturálása a szókészleti, az alaktani és a mondattani (esetleg nyelven kívüli) környezet hatására módosulhat: egyes elemek gyengülnek, kiesnek vagy akár új elemek is kerülhetnek be. Az egymást persze gyakran keresztező szöveggörnyezeti hatások természetéről lexikálisan kötött és alaktanilag vagy mondattanilag függő szójelentéseket lehet megkülönböztetni. Különleges helyet foglalnak el a frazeológiai kontextusban fellépő szóláskészletileg kötött jelentések.

1966. október 11. Általános nyelvészeti szakosztály. NAGY JÓZSEF, A szöveges gondolatközlés alapformái prózában és énekben. — Verseghi Ferenc óta sokan foglalkoztak a prozódia javításának gondolatával. Kiejtési hibák, idegen nyelvi hatások mindig megnehezítették a helyes megoldást. Az újabb kutatók tudatosítani igyekeztek az eddig főleg ösztönös korrigálási módokat. A nyelvi jelenségek megfigyelésével és rendszerezésével el lehet készíteni a „Prozódiai alapvetés”-t, amely az összhangzattan és ellenponttan mintájára választ ad minden felmerülő prozódiai kérdésre. — Élő hangszerezés és énekes példákon mutatta be a prozódiai formákat és hibákat. Bizonyította, hogy a prozódiai elvek megtartásával a zeneszerzés, a fordítás és az előadás hibái egyaránt kiküszöbölhetők.

1966. október 18. Magyar szakosztály. SZÉPE GYÖRGY, Magyar fonológiai problémák. — Az előadás elméleti keretének jellemzése: (a) generatív; (b) a teljes nyelvleírás egy része; (c) transzformációs; (d) fonológiailag intenzionális; (e) formális, de nem „deskriptív”; (f) rendezett szabályokból áll. — Az előadás konkrét része magánhangzó-kérdésekkel: (a) a magyar magánhangzók lineáris jegyekben felírt rendszere egy analitikus és egy szintetikus modellben; (b) a redundancia-szabályok; (c) a toldalékolás szabályai; (d) a magánhangzó-harmónia; (e) a magánhangzó-„nyúlás”; (f) végül az úgynevezett „kiesési szabályok” kérdéseivel foglalkozott (ez utóbbiak arra szolgálnak, hogy a hipotetikus kiegészített, kikerekített rendszer ne csak a lényeg szintjén, hanem a nyelvi jelenségek szintjén is kielégítő legyen).

1966. október 19. Orientalisztikai szakosztály. K. PALLÓ MARGIT, Honfoglalás előtti török jövevényszavaink kérdéséhez. — Előadásának első felében POPPE „On some Altaic elements in Hungarian” című cikke kapcsán arra a kérdésre kereste a feleletet, hogy miért nem tudott még fél évszázaddal a BTLw. megjelenése után sem nyugvóponttra jutni honfoglalás előtti török jövevényszavaink eredetének kutatása, miért vitakoznak még mindig róluk. Ennek okát a magyar nyelvű szakirodalom nem ismerésén kívül a BTLw. könnyen félreérthető forrásmeghatározásában, a mai napig nem kielégítő ócsuvas hangtani kritériumokban és végül a fennálló, de dűlőre nem vitt török hangtörténeti problémák megoldatlanságában látja. Felolvasásának második felében az elmondottakat egy konkrét példán: Poppénak az őstörök *-d-*, illetőleg *-gd-*-re vonatkozó fejtegetéseivel fűzött megjegyzéseivel kísérte meg illusztrálni.

1966. október 25. A Magyar Nyelvtudományi Társaság általános nyelvészeti szakosztályának és a Magyar Pszichológiai Társaság általános lélektani szekciójának közös rendezésében. FÓNAGY IVÁN, Hanglejtés-érzékelés, hanglejtés-metafora, hanglejtés-változás. — A hanglejtés nyelvi jel. Leglényegesebb fizikai eleme, hordozója az alaphang frekvencia-változása, de megtestesítheti zöngé híján a harmadik formáns mozgása, az intenzitás és időtartam módosulása is. A hanglejtés funkcionális vizsgálatának leghatékonyabb módszere a hangszintézis, hanglejtés-változatok gépi úton való előállítás. Szintetikus mondatokkal végzett kísérletek azt bizonyítják, hogy olykor igen csekély objektív eltérések minőségi különbségeket (kérdés vagy kijelentés) jelezhetnek, s hogy a hallgatók a hanglejtés-jeleket nem formai, hanem funkcionális egyezések alapján érzik

hasonlónak vagy különbözőnek. Mint más nyelvi jeleket, a hanglejtés-formákat is gyakran használjuk átvitt értelemben. A magyar köznyelvben nem egy jellegzetes, hagyományossá vált hanglejtés-metáforával találkozunk. A hanglejtés-metáfora is a kettős közlés, az információ-sűrítés eszköze. A hanglejtés-metáforán át vezet az út a hanglejtés-változáshoz. A mai magyar köznyelvben több hanglejtés-változás figyelhető meg és tanulmányozható leíró-nyelvészeti eszközökkel.

1966. november 1. Nyelvoktatási szakosztály. GRAF REZSŐ, A nyelvtani fogalmak rendszere az iskolai oktatásban. — Az eredményesebb anyanyelvi képzés elengedhetetlen feltétele az egyes részterületek vizsgálata. Ezért időszerű a módszertani irodalomban viszonylag keveset szereplő kérdés elemzése. Az előadó vázolta a jelenleg érvényben levő általános iskolai és középiskolai tantervekben előírt nyelvtani fogalomrendszert, a fogalmak kialakításának folyamatát, a folyamat szakaszait, a fogalmak tartalmának és terjedelmének osztályonkénti alakulását, valamint a nyelvtani fogalmak és az anyanyelvi oktatás egyéb rétegeinek (helyesírás, nyelvhelyesség, fogalmazás) kölcsönhatását. Az eredménytelenség egyik okát a folyamatosság hiányában látja. Megszüntetése érdekében fontosnak tartaná az ismétlő gyakorlatok tudatos, rendszeres és következetes alkalmazását minden iskolatípus valamennyi osztályában. Befejezésül hangoztatta annak szükségességét, hogy felül kellene vizsgálni: 1. vajon az illető fogalmat ott tárgyaljuk-e, ahol azt a természetes beszédhelyzetben való előfordulása megkívánja; 2. utalunk-e rendszeresen azokra a kapcsolatokra, amelyek az adott nyelvi jelenségek között fennállnak; 3. alkalmaztatáskor megtartjuk-e a fokozatokat, vagyis azon a szinten alkalmaztatjuk-e az ismereteket, amely szintre a tanulók az ismeretek szerzése során már eljutottak.

1966. november 8. Magyar és szlavisztikai szakosztály. HADROVICS LÁSZLÓ, Képzővel megtöltött jövevényszavaink. — Számos jövevényszavunk az átvételkor magyar képzőt kap anélkül, hogy ez jelentésén változtatna. Általánosan ismert tény ez a foglalkozásneveknél (*mészáros, esztergályos, csapláros, furmányos* stb.), azonban egyéb jelentésű szavaink körében is elterjedt jelenség. A képzők: *-ság, -ség (álság, gonoszság, cimporaság* stb.). E képző jelentősen hozzájárul ahhoz, hogy a főnévként átvett alapszó elvonás útján a magyarban melléknévvé váljék, illetőleg jelentésváltozáson menjen keresztül. A másik képző az *-r*. Ide számítja *bocskor* és *szatyor* szavainkat is. S végül a legáltalánosabb képző az *-s*, amely főnevekhez és melléknemekhez egyaránt járulhat. Részletesen foglalkozott e képző szerepével, és az ismert esetek alapján néhány szavunk, mint *pallos, dákos, köntös, kalap (kalapos süveg)* eredetét magyarázta.

1966. november 15. Általános nyelvészeti szakosztály. ZSILKA JÁNOS, Objektív rendszer — szubjektív rendszer — elemzett rendszer. — Az előadó a magyar tárgyas mondat szerkezetek elemzéséből indult ki. A rendszer belső szerkezete arra utal, hogy különbséget kell tennünk a mondatformák objektív rendszere és a között, ahogyan ez az objektív rendszer a beszélőben tükröződik. A beszélőben a formák éppen fordított sorrendben sajátítódnak el és működnek, mint amilyen sorrend az objektív rendszerben megállapítható. A továbbiakban azt vizsgálta, hogy az elemzés maga hogyan módosítja (torzítja) a mondatformák objektív rendszeréről kialakított képet.

1966. november 22. Magyar szakosztály. PAPP FERENC—STEIN MÁRIA, Hogyan képezi az Ural-2 a magyar főnév paradigmikus alakjait? A bemutató az MTA Számítástechnikai Központjában (I., Üri utca 49.) volt.

1966. december 1. Magyar szakosztály. LOTZ JÁNOS (New York), Morfológiai mechanizmus a magyarban. — Morfématípusok és alternánsok. A morféma kapcsolódása (szelekcio). Produktivitás. Az igék morfológiai szerkezete. Igen kevés ige gyökér van a magyarban, amely egyúttal tő is (csak mintegy kétszáz). Ezeknek fonológiai struktúrája. Néhány szemantikai rendszer az ige képzőkkel kapcsolatban.

1966. december 13. Általános nyelvészeti szakosztály. TELEGDY ZSIGMOND, A „tör-

téneti nyelvtan' kettős jelentése. Az előadó a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében meleg szavakkal köszöntötte távollétében Trócsányi Zoltánt nyolcvanadik születésnapja alkalmából. — Grimm a „Deutsche Grammatik” első kötetének eredeti előszavában (1819.) olyan német nyelvtant követelt, amely a német nyelv jelenlegi struktúráját érthetővé teszi, és megállapítja, hogy a hagyományos grammatika képtelen e feladat megoldására, mert a nyelv formái közvetlenül, ahogy ez a nyelvtan veszi őket, érthetetlenek; megértésük végett vissza kell vezetnünk őket más formákra, vagyis, helyesebben, eredetibb formákból kell őket levezetnünk. Ez a gondolat azonban Grimmnél sajátosan külsőséges formában valósul meg. Ő levezetésen annak a tényleges, történeti fejlődésnek a bemutatását érti, amelyből a jelenlegi struktúra előállt. A tudományos nyelvtan így számára történeti nyelvtanként határozódik meg. — Nyelvtana azonban a szónak egy másik értelmében is történeti. Grimm meg akarja magyarázni a jelenkori nyelv tényeit, de a magyarázatot nem valamilyen elméletben keresi, amely feltárja mélyebb, rejtett összefüggéseiket, hanem más tényekben: a múlt tényeiben, múlt tényekben. Ebben a vonatkozásban Grimm nyelvtana nem lépi túl a tapasztalás korlátait. Tehát nemcsak annyiban „történeti” (historisch), hogy a jelen magyarázatáért a történelemhez fordul, hanem a szó 'empirikus, nem-elméleti' értelmében is. Felolvasása befejező részében ennek a korlátozásnak az okait igyekezett tisztázni.

1967. február 7. Magyar szakosztály. Az előadás előtt Lőrincze Lajos szakosztályelnök meleg szavakkal köszöntötte az ülésen megjelent Prohászka Jánost február 2-i nyolcvanadik születésnapja alkalmából. — KESZLER BORBÁLA, Szókezdő magánhangzók eltűnése a magyarban. — Noha a szóeleji magánhangzók „lekopás”-ának egyes részletkérdéseit (a szókezdő *a* névelőnek való felfogását, a szókezdő elhagyásával alakult becéző neveket) már többen is tárgyalták, a kérdés általános problematikájával eddig még senki sem foglalkozott. A fentebb említetteken kívül csak pár mondatos utalásokat találunk. A cikkírók a tőlük tárgyalt szavak szóeleji magánhangzójának eltűnését mindig csupán egy okra vezetik vissza, más szerzők viszont ugyanazon szavak szókezdő magánhangzójának lekopását másképpen magyarázzák. Gyűjtése alapján összeállította az e jelenséget előidéző okokat. Ezek: 1. a szókezdő *a* névelőként való felfogása; 2. népetimológia; 3. mondatfonetikai helyzet; 4. a szó gyakori használata miatt „Kurzform” létrejötte; 5. téves visszaütés (*st* $\rightarrow$ *ist*); 6. idegen eredetű becenév-képzés. Sokszor több ok együttes következményeként tűnhetett el a szókezdő magánhangzó.

1967. február 14. Nyelvoktatási szakosztály. HERNÁDI SÁNDOR, Értelemfejlesztő helyesírási gyakorlás. — Egyes helyesírási témák megismétlődnek az oktatás folyamatában, de a velük kapcsolatos szabályok nem bővülnek, hanem megmaradnak az első előfordulás szintjén. Tanítványaink az újabb előfordulás alkalmával úgy gondolják, hogy már tudják azt, amit velük gyakoroltatni akarunk. S mivel érdektelennek, unalmasnak, sőt hiábavalónak érzik az anyaggal való újabb foglalkozást, készségük nem fejlődik, megreked, vagy éppenséggel hanyatlik. Mit tegyünk? Értelemfejlesztő módon kell az ismétlődő témákat gyakoroltatnunk. Mindig újabb és újabb szempontból kell tárgyalnunk a gyakorlandó jelenséget, illetőleg szabályt. Gyakorlás közben meg kell mutatnunk, hogy milyen más és más helyzetben jelenhet meg ugyanaz a nyelvi elem. Ezzel a módszerrel biztonságossá tesszük a lényeg fölismerését, alakítjuk tanítványaink helyzetelemző képességét és fejlesztjük értelmüket is.

Összeállította MIKESY SÁNDOR

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárcki Géza* elnök címére (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig, szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzeszközök (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*dr. Török Zoltánné* szervező titkár, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253—70. számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK KAPHATÓ SZÁMAI:

17. Magyar hangtani dolgozatok. Szerkesztette **Benkő Loránd**. 1958. 28,— Ft.
18. **Fónagy Iván**: A hangsúlyról. 1958. 14,— Ft.
19. **Papp László**: XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. 1959. 14,— Ft.
20. **Deme László**: A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. 1959. 15,— Ft.
21. **Király Péter**: Ismeretlen magyar glosszák. 1959. 12,— Ft.
22. **Inczei Géza**: Szeged környékének földrajzi nevei. 1960. 16,— Ft.
23. **Berrár Jolán**: A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig. 1960. 20,— Ft.
24. **Gombocz Zoltán**: Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. 1960. 4,— Ft.
25. **Papp László**: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. 1961. 28,— Ft.
26. **Büky Béla**: A fővárosi kereszténység hatóerői. 1961. 10,— Ft.
27. **Kázmér Miklós**: A magyar affrikátaszemlélet. 1961. 5,— Ft.
28. **Karácsony Sándor Zsigmond**: Személyneveink 1500-tól 1800-ig. 1961. 15,— Ft.
29. **Antal László**: A magyar esetrendszer 1961. 20,— Ft.
30. **Pais Dezső**: Szer. 1962. 12,— Ft.
31. **Radanovics Károly**: Északi-osztják nyelvtan. 1961. 6,— Ft.
32. **Márton Gyula**: A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai. 1962. 8,— Ft.
33. **B. Lőrinczy Éva**: Képző- és névrendszertani vizsgálódások. 1962. 16,— Ft.
34. **Elekfi László**: Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. 1962. 16,— Ft.
35. **Benkő László**: A szépirodalmi stílus elemzése. 1962. 16,— Ft.
36. A szótárírás elmélete és gyakorlata a Magyar Nyelv Értelmező Szótárában. Szerkesztette **Országh László**. 1962. 24,— Ft.
37. **Fónagy Iván**: A metafora a fonetikai műnyelvben. 1963. 10,— Ft.
38. Szótörténeti és szófajti tanulmányok. Szerkesztette **Pais Dezső** és **Benkő Loránd**. 1963. 28,— Ft.
39. **Rácz Endre**: A magyar nyelv következményes mondatai. 1963. 14,— Ft.
40. Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. **Ligeti Lajos** és **Pais Dezső** közreműködésével szerkesztette **Benkő Loránd**. 1963. 62,— Ft.
41. **Melich János**: Dolgozatok II. 1963. 18,— Ft.
42. **D. Bartha Katalin**: Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig. 1964. 18,— Ft.
43. **Imre Samu**: A magyar huszita helyesírás néhány kérdése. 1964. 10,— Ft.
44. **Papp László**: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. 1964. 14,— Ft.
45. **Török Gábor**: A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere. 1964. 12,— Ft.
46. Alak- és mondatgyűjtések. Szerkesztette **Pais Dezső** és **Benkő Loránd**. 1965. 20,— Ft.
47. **Lakó György**: A magyar hangállomány finnugor előzményei. 1965. 12,— Ft.
48. **Szabó Zoltán**: A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere. 1965. 18,— Ft.
49. **Magdiés Klára**: A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. 1965. 15,— Ft.
50. **Hadrovics László**: Jövevényszó-vizsgálatok. 1965. 18,— Ft.
51. **Nemes István**: A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében. 1965. 12,— Ft.
52. **Perrot Jean**: Adalékok a meg igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. 1966. 9,50 Ft.
53. **Zsilka János**: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. (Tárgyas mondat szerkezetek.) 1966. 20,— Ft.
54. **Deme László**—**Fábián Pál**—**Bencédy József**: A magyar helyesírás rendszere. 1966. 9,— Ft.
55. **Farkas Vilmos**: Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben. 1966. 16. Ft.
56. **Hegedűs József**: A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. 1966. 19,— Ft.
57. **Magay Tamás**: Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt. 1967. 16,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 21.).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmos János: A -beli névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3,— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: A Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4,— Ft.
93. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5,— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7,— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. 1957. 13,— Ft.
96. Szinnyei József emlékezete. 1857—1957. 1958. 3,— Ft.
97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5,— Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkonferencia. 1958. 4,— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 6,— Ft.
100. Horváth János: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4,— Ft.
101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégibb szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.
103. Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20,— Ft.
104. Sulán Béla: Jelentéstani jegyzetek. 1962. 4,— Ft.
105. Bálint Sándor: Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei. 1963. 10,— Ft.
106. Szij Rezső: Várpalota nyelvjárása 1696 és 1831 között. 1963. Elfogyott.
107. Gáspár János tájpszógyűjtései. 1838—1845. Közreadja Szabó T. Attila. 1964. 10,— Ft.
108. Schram Ferenc: 1790—1819 közti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai. 1964. 12,— Ft.
109. Végh József: A nevezetesebb külföldi nyelvjárásai szókincsgyűjtések és a magyar szókincsarchívum terve. 1964. 6,— Ft.
110. Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája. 1965. 5,— Ft.
111. Kovalovszky Miklós: Egy Ady-vers világa. 1965. 10,— Ft.
112. Deme László: A Kazinczy-érmek és a helyes magyar kiejtés kérdései. 1965. 4,— Ft.
113. Várkonyi Imre: A Somogy megyei ő-ző nyelvjárás. 1965. 16,— Ft.
114. Kelemen József: Gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás a lexikográfia szolgálatában. 1966. 4,— Ft.
115. Pais Dezső: Régi személyneveink jelentéstana. 10,— Ft.
116. Penavin Olga: A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. 1966. 30,— Ft.
117. Hutterer Miklós—Mészáros György: A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana. 1966. 30,— Ft.

TÁRSASÁGUNKNÁL BESZEREZHETŐ KIADVÁNYOK

- Emlék Szily Kálmánnak nyolcvanadik születése napja alkalmából. 1918. 15,— Ft.
Szamosháti Sztóttár I—II. Írta Csűry Bálint. 1935—1936. 120,— Ft.
Emlékkönyv Melich János hetvenedik születése napjára. 1942. 80,— Ft.
Balassa-Kódex. Közzéteszi Varjas Béla. 1944. 60,— Ft.
Népi beszélgetések az Ormánságból. Gyűjtötte Hegedűs Lajos. Pécs, 1946. 20,— Ft, kötve 26,— Ft.
Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. 1956. 80,— Ft.
A Nyelvőr Füzetek 3—8. számai.
A Magyar Nyelv és a Magyarosan egyes régebbi számai.
Zala megye földrajzi nevei. Kiadja Zala megye tanácsának végrehajtó bizottsága. Közzéteszi Markó Imre Lehel, Ördög Ferenc, Kerecsényi Edit. Zalaegerszeg, 1964. 100,— Ft.

LXIII. ÉVF.

1967. SZEPTEMBER

3. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

443. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1967

Felelős szerkesztő

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

**BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, HAJDÚ PÉTER, KISS LAJOS,
MOLNÁR JÓZSEF, NYÍRI ANTAL és SZATHMÁRI ISTVÁN**

TARTALOM

<i>Juhász József</i> : A szovjet nyelvtudomány ötven éve	257
<i>Berrár Jolán—Károly Sándor</i> : Az Új Magyar Nyelvtörténeti Szótár szerkesztési elvei	263
<i>T. Lovas Rózsa</i> : A sűrítés típusai Arany János költészetében.....	274
<i>Bárczi Géza</i> : A magyar szókincsre vonatkozó etimológiai kutatások jelenlegi állása	285
<i>Rácz Endre</i> : Megjegyzések a magyar becézőnevek alakulásmódjáról.....	292
<i>Pusztai Ferenc</i> : Tegezés és magázás a XVIII. század első felében.....	297
<i>Imre Samu</i> : A hazai magyar nyelvjárások hangrendszer-típusai.....	307
<i>Gulya János</i> : <i>Hodu</i> vagy <i>hadu</i> ?	323
<i>Nagy Ferenc</i> : A képzőgyakorlás néhány jellemző vonása.....	331
Kisebbségi közlemények. <i>Kázmér Miklós</i> : A <i>-si</i> képző nyelvföldrajzához. — <i>Vértess O. András</i> : Szamosközy István a székely <i>a-zó</i> és <i>e-zó</i> nyelvjárásról ..	345
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Bakos József</i> : Újabb adatok a <i>Szeges</i> családnév etimológiájához. — <i>Hutterer Miklós</i> : Milimári. — <i>Keszler Borbála</i> : Patika. — <i>Márkus Mihály—Mikesy Sándor</i> : Megjegyzések a <i>variska</i> szóhoz. — <i>Mikesy Sándor</i> : A <i>Kondákor</i> névről. A <i>Pray</i> vezetéknévről. Egy nyíradonyi erdőnév: <i>Láró</i> . — <i>Moór Elemér</i> : Redő. — <i>Puruczki Béla</i> : Kelenvölgy—Sárfészek? — <i>Reuter Camillo</i> : <i>Csepel</i> mint személynév. — <i>Sima Ferenc</i> : Mállik	350
Nyelvtörténeti adatok. <i>Szabó T. Attila</i> : Dávid Ferenc tragikus sorsának történetéhez. — <i>Fehértői Katalin</i> : XIV. századi szótörténeti adatok.....	362
Nyelvjárások. <i>Kiss Jenő</i> : A XIV—XV. század nyelvjárástörténetéhez....	370
Szemle. <i>Fábián Pál</i> : Tanulmányok a magyar nyelvről Olaszországban.....	372
Különfélék. <i>Komor Ilona</i> : Baritz György nyelvészeti vonatkozású kézírataiból	374

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111—010). — A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HIRLAP-IRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekk-számlaszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066, MNB egyszámú számlaszám: 8.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL Budapest V., Alkotmány utca 21., Telefon: 111—010.

Csekkbefizetési számla: 05.915.111—46; MNB egyszámú számlaszám: 46,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre: 30,— Ft. A folyóirat külföldi címre küldését a „*Kultúra*” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32., telefon 159—450, 45.780.057. számú csekk-számla) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V., József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXIII. ÉVF.

1967. SZEPTEMBER

3. SZÁM

A szovjet nyelvtudomány ötven éve

1. A történelmi jelentőségű Nagy Októberi Szocialista Forradalom után, annak szerves folytatásaként a fiatal szovjet köztársaságban megindult az utópiából tudományos rangra emelkedett szocializmus eszméinek megvalósítása. Ez a hosszú ideig tartó, a társadalmi élet egészét gyökeresen átformáló folyamat, amely a történelem legátfogóbb társadalmi forradalmát valósította meg, új alapokra helyezte a kulturális életet is. Új, szocialista szellemű, a kialakuló társadalmi rend érdekeit szolgáló művészetet és tudományt kellett létrehozni a régi helyén! Ez a törekvés hatotta át a forradalom győzelméért harcoló tudósokat és művészeket is. Páratlan vállalkozás volt ez, de a forradalom óta eltelt fél évszázad alatt megtett út sikerei, eredményei meggyőzően bizonyítják e törekvéseknek nemcsak nemes voltát, önzetlenségét, hanem szűkségességét, helyességét és realitását is. Pedig a haladás útja egyáltalán nem volt töretlen és egyenes vonalú.

Az új, szocialista szellemű műveltség és szellemi élet megteremtése érdekében végzett áldozatos munka eredményeinek ismerete, tanulságainak felhasználása nagy segítség a szocializmus útjára lépett más népek számára. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom fél évszázados évfordulója alkalmából különösen időszerű ezekre gondolnunk.

A magyar nyelvészek szélesebb körei nem a legalkalmasabb pillanatban kezdtek megismerkedni a szovjet nyelvtudománnyal. Abban az időben — a felszabadulás utáni években — a szovjet nyelvészek közül főleg azoknak a szava hallatszott, akik a hivatalos irányzattá váló, lényegében áltudományos és álforradalmi, de sokakat megtévesztő „új nyelvelmélet”, a marrizmus szellemében nyilatkoztak. Ez pedig érthető módon nem volt valami vonzó jelenség és nem sok jót ígért. A hozzánk eljutott hírek alapján persze nem lehetett világosan látni, hogy a szovjet nyelvészek tekintélyes része éppúgy idegenkedett a marrizmustól, mint itteni kollégáik, sőt amennyire a körülmények engedték, szembe is helyezkedett vele. Szerencsére a marrizmus napjaink távlatából már csak epizód a szovjet nyelvtudomány történetében, amely zavarkeltésével és agresszivitásával nem kevés kárt okozott ugyan a maga idejében, de később az egészséges fejlődés árjában nyomtalanul elmerült. Kinek jutna ma eszébe, hogy az egykori marrista torzulások alapján ítélje meg a szovjet nyelvtudományt? A magyar nyelvészek figyelemmel kísérik és értékelik a szovjet nyelvészek munkásságát, számon tartják legjobb műveiket és felhasználják ezek tanulságát. A kialakuló, sőt megerősödő tudományos együttműködésnek is számos példáját említhetnők.

2. Melyek a szovjet nyelvtudománynak azok a jellemző vonásai, amelyek a több évtizedes fejlődés folyamán legszembetűnőbben megmutatkoztak? Mindenekelőtt az elvi, az általános kérdések iránti érdeklődést, a marxista—leninista eszmeiségre való törekvést kell említenünk, amely nemcsak a nagy-

számú általános nyelvészeti jellegű műben, valamint a gyakori és élénk vitákban jut kifejezésre, hanem az egyes konkrét nyelvi problémákkal foglalkozó tanulmányok nagyobb részében is. Ide tartozik az a szigorú kritikai értékelő tevékenység is, amelynek keretében a szovjet nyelvészek egyrészt saját hazai hagyományaikat, másrészt a külföldi általános nyelvészeti és módszertani törekvéseket tanulmányozzák.

A fentiekkel szorosan összefügg az újításokra való erős törekvés — különösen módszertani vonatkozásban — és az új iránti fogékonyság. Nem véletlen, hogy például a strukturális nyelvészeti irányzatok keretei között Európában épp a Szovjetunióban értek el leginkább eredményeket az utóbbi tíz év folyamán, holott ezek az irányzatok metodológiai oldaluk hibái miatt előzetesen is, a későbbiekben is a Szovjetunióban kapták elvi vonatkozásban a legélesebb és a legalaposabb kritikát.

Szólnunk kell továbbá a gyakorlati élet által támasztott igények iránti fogékonyságról és arról a készségről, amellyel ezeket a társadalmi igényeket igyekeznek kielégíteni. A helyesírás, a helyes kiejtés gondozása, a szavak és a nyelvtani alakok használati normáinak folyamatos vizsgálata és időnkénti rendezése, a nyelvoktatás módszertana iránti érdeklődés, a gépi fordítás és az információelmélet területén széles körben végzett, szép eredményeket ígérő tevékenység mind az elmélet és a gyakorlat szoros kapcsolatának megvalósítására irányuló törekvés bizonyítéka.

A szovjet nyelvtudomány egy másik jellemző vonása az érdeklődés és a tevékenység sokirányúsága. Ez természetesen összefügg a szovjet nyelvészek nagy számával és a társadalom igényeivel is. Mindenesetre aligha van a nyelvtudománynak olyan részterülete, amelynek ne volnának megfelelő számú és színvonalú szovjet szakemberei. A kísérleti fonetikától az általános nyelvészetig, a történeti nyelvjáráskutatástól a stilisztikáig, a szlavisztikától a finnugrisztikán át a paleoázsiai nyelvekig, a tudománytörténettől az információelméletig mindenütt találunk számottevő szovjet eredményeket. A nyelvtudománynak hazánkban hagyományosan művelt területei, mint például a finnugrisztika, turkológia, szlavisztika fontos helyet foglalnak el a szovjet nyelvtudományban is. Különös jelentősége van számunkra a szovjet általános nyelvészek munkásságának. Egyébként a számos területen folyó kutatómunka széles távlatokat nyit az elvi általánosítások számára, s egyszersmind biztonságosabbá, megalapozottabbá is teszi az ilyen vállalkozásokat.

Nem elhanyagolható sajátysága a szovjet nyelvtudománynak a nagy összegezésekre való törekvés sem. Erre főleg az orosz nyelv kutatásával kapcsolatosan vannak nagyszámú és szép példák, de korántsem csak azon a területen. A nagy összegezések — azáltal, hogy szintetizálják a részeredményeket — a részletkutatások irányának és minőségének értékmérői és egyben a további kutatások fontos segítői és serkentői is.

Mindez szervezett keretek között folyó, tervszerű munka formájában valósul meg. A tervszerűség biztosítja a sürgős, nagy feladatokra való összpontosítás lehetőségét, az anyagi és a szellemi erők célszerű elosztását. Akadémiai kutatóintézetek, fiilálék, továbbá az egyetemi és főiskolai tanszemélyzetből szervezett munkaközösségek egész hálózata fogja át a nyelvtudomány legtöbb fontos területét. A szervezethez és a tervszerűséghez tartozik az a rendszeresen ismétlődő belső kollektív értékelő, ellenőrző munka, amelynek keretében a munkaközösségek időnként a szakmai közvélemény nyilvánossága előtt számot adnak tevékenységükről.

A szovjet nyelvtudomány itt említett vonásai nagyobb részt nyilván nem ismeretlenek a magyar nyelvtudomány művelői előtt. Ezek egyébként nem esetleges vonások, nem véletlenszerűek. Általában szorosan összefüggenek a szocialista társadalom különböző szinten jelentkező és különféle igényeivel. Ami a tervszerűséget vagy a gyakorlat támasztotta különféle igények kielégítése érdekében végzett munkát illeti, de nyilván nemcsak ezeket, hanem például a marxista szemléletmódot is, a felszabadulás óta a magyar nyelvtudomány is egyre inkább ezek szellemében működik. Érthető, hiszen hazánk is a szocializmus építésének útját járja, feladataink, körülményeink sok mindenben emlékeztetnek szovjet kollégáink helyzetére, feladataira. Világnézeti elkötelezettségünk azonos, s ebből adódó feladataink, problémáink hasonlóak. A szovjet nyelvészet azonban a fejlődésnek hosszabb, bonyolultabb, ellentmondásosabb útját járta végig napjainkig, mint a mi felszabadulás utáni nyelvtudományunk, ezért sok olyan tapasztalatot halmozott fel, amelyek tanulsága a mi nyelvtudományunk számára is igen becses lehet.

3. Ezek a tanulságok csak részben olvashatók ki a fenti jellemzésből vagy a hasonló összegező, statikus képpé tömörített ábrázolásokból. Gondosan végig kellene követni a szovjet nyelvtudomány haladásának útját, s akkor sok minden megtalálná a magyarázatát, ami így nem világos. Erre azonban nincs lehetőségünk, még vázlatos formában sem, minthogy ezzel tulajdonképpen maguk a szovjet nyelvészek is adósak még. Az alkalom mégis arra ösztönöz, hogy legalább néhány fontos problémával kapcsolatosan vessünk egy pillantást a szovjet nyelvtudomány által megtett út egy-egy korábbi szakaszára.

Semmiképpen sem közömbösek számunkra a marxista—leninista elviség érvényre juttatásáért vívott hosszú harc tanulságai.

Sokak számára például érthetetlen, hogyan törhetett utat magának a szovjet nyelvtudományban a később oly csúfosan megbukott marrista vulgarizmus.

A húszas években a forradalom szellemében kialakuló új társadalmi adottságok azt követelték, hogy minden tudományág képviselői igyekezzenek elvégezni azt az értékelő és átértékelő munkát, amely a marxista szellemben induló tudományos kutatások nélkülözhetetlen előfeltétele. A nyelvtudomány művelőinek a marxizmus klasszikusai által a nyelv jellegéről, társadalmi szerepéről stb. tett megjegyzések felhasználásával kerekded és lehetőleg részletes nyelvelmélet kidolgozásához kellett hozzájárítaniuk.

A nyelvészek egy csoportja, amely „Nyelvészfront”-nak („Языковедный фронт”) nevezte magát, az akkor Európa-szerte terjedő nyelvészociológia felhasználásával igyekezett elvégezni ezt a munkát. A nyelv társadalmi jellegének felismerése és hangsúlyozása előbbrelépés volt a többé-kevésbé még az egyéni lélektan korlátai között mozgó újgrammatikus szemlélethez képest. Nem véletlen, hogy a marxista igényű nyelvészeket is megkapta ez a gondolat. A „Nyelvészfront” képviselői azonban nem dolgoztak ki valamenynyire is teljesnek tekinthető nyelvelméletet. Egyrészt túlságosan szétforgácsolták erejüket a szintén társadalmi igényeket szolgáló napi aprómunkában, s az elvi általánosításokkal nem törődtek eleget, másrészt — és az előbbivel oki-okozati összefüggésben — nem tudták elkerülni a vulgarizálás veszélyét. Helyenként erőltetett, túlzó módon igyekeztek a társadalomnak a nyelv alakulására tett hatását bizonyítani. Ezzel sokat veszítettek tudományos hitelükből.

Az értékes, de nem egységes újgrammatikus hagyományok szellemében

dolgozó nyelvészek viszont érthető módon nem tudtak korszerű, megfelelő választ adni a nyelvelmélet sok fontos kérdésére. Az újgrammatikus iskola bizonyos idealista elvi vonásai pedig ugyanakkor nyilvánvalóvá váltak. Ezért aztán a hagyományos beállítottságú nyelvészek egy része igyekezett kerülni munkájában az elvi-módszertani kérdéseket, az elmélet szempontjából passzív vagy közömbössé vált. Némelyikük megpróbált felzárkózni a szociológus színezetű új irányzathoz, amely lendületesen dolgozott és törekedett — ha nem is mindig kellő sikerrel — a marxizmus szellemében tevékenykedni.

Az újgrammatikus hagyományok tehát nem alkottak, de nem is alkothattak olyan tömörítő-összetartó erőt, amely meggátolhatta volna valamilyen új és túlzó, esetleg egészen hamis, de magát marxistának deklaráló irányzat jelentkezését és érvényre jutását. A „Nyelvészfront” viszont a harmincas évekre annyira meggyengült, elveszítvén társadalmi tekintélyét és tudományos hitelét, hogy nem képviselt többé számottevő erőt. Ekkor következett be a legsajnálatosabb fordulat: a „Nyelvészfront” helyére benyomult Marr és csoportja. Az előző vulgárszociológiai irányzat bukásával beállott vákuumot egy másik vulgarizáló csoport ideológiája töltötte ki.

Marr elméletének vulgarizmusa semmivel sem volt kisebb, mint a „Nyelvészfront”-é, sőt még átfogóbb volt, de nem volt annyira szembevetendő, és elméletileg sokkal bonyolultabban körül volt bástyázva. A „Nyelvészfront” nem törődött eleget az elmélettel, másrészt a nyelv közeli múltján igyekezett túlzó módon, de nem meggyőzően bizonyítani a társadalmi rendszerek és a világnézet változásainak széleskörű hatását. Marr viszont a nyelvek távoli, ködös múltjában, a „nyelvészeti paleontológia” eszközével kereste és vélte megtalálni a társadalomnak a nyelv egész rendszerét meghatározó formáló hatását. Amellett Marr igyekezett választ adni a nyelvelmélet számos kérdésére is; így azt a látszatot keltette, hogy lényegében lerakta a marxista nyelvelmélet alapjait. Igaz, hogy hatása kezdetben elsősorban a történészek és a filozófusok körében volt számottevő, befolyásának növekedésével azonban a nyelvészek között is kezdett egyre fontosabb szerepet játszani. Amint fentebb említettük, korántsem minden szovjet nyelvész hódolt be a marrizmusnak. De Marrnak és követőinek a tudományos élet irányításában szerzett befolyása így is hosszú időre visszatartotta a szovjet nyelvtudományt — főleg az elmélet területén — az egészséges kibontakozástól.

4. A fentiek tanulságai kézenfekvőek. A részletkutatásokban elvesző vagy a napi gyakorlat kiszolgálásában kimerülő, az elméleti kérdésektől tartózkodó, ilyen irányban közömbös vagy nem eléggé felkészülten működő nyelvtudomány nem tud eleget tenni annak a magasabb tudományos és társadalmi követelménynek, amely a nyelvelmélet kérdéseire kér minél teljesebb, sokoldalúbb, korszerűbb választ, olyat, amely hozzájárul a marxizmus — leninizmus elméletének továbbfejlesztéséhez. A szovjet nyelvtudomány felismerte ezt a szükség-szerűséget, és a továbbiakban egyre eredményesebben meg is felelt ennek a követelménynek.

Egy másik fontos tanulság: ahol nincs megfelelően eredményes elméleti tevékenység, ott hamar utat törhet magának egy jól álcázott hamis elmélet vagy irányzat. A marrizmus esete intő példa.

Nem feledkezhetünk meg a tudományos örökséghez való viszony problémájáról sem. A „Nyelvészfront” egyik alapvető hibája éppen az volt, hogy kritikái módon nem használta fel azt az értékes hagyományt, amelyet a nyelvtudomány a megelőző korokban alkotott. Helyesen kereste talán azt az újat,

amelynek a modern tudományt az előzőtől meg kellett volna különböztetnie, de figyelmen kívül hagyta szinte mindazt, aminek az újat a régivel össze kellett kapcsolnia. A társadalmi forradalom mintájára a tudományban is valami gyökeres fordulatot éreztek szükségesnek. A tudomány fejlődésében azonban éppúgy megfigyelhető a folytonosság, mint a nagy felfedezéseket követő megújulás. A kettő nem létezik egymás nélkül. A szovjet nyelvtudomány aztán tulajdonképpen már a marrizmus időszakában, de attól függetlenül kitűnő példáit szolgáltatta a tudományos örökség felkutatásának és hasznosításának.

Végül még egy olyan tanulság, amelyre szüksége van minden tudósnak. A nyelvtudományban egy-egy újabb irányzat, törekvés, módszertani újítás értékét, hasznát nem lehet azonosítani azzal az elméleti körítéssel, amellyel az illető irányzat stb. jelentkezik. Ez egyébként nemcsak a különféle új törekvések helyes értékelése, hanem a tudományos örökség felmérése szempontjából is nagyon fontos. Az újgrammatikusok példájához visszatérve határozottan külön kell választanunk az általuk elért és időt állónak bizonyult eredményeket attól a szemléleti korlátozottságtól, hibától, amely az egyéni lélektan szűk keretei között való mozgás következménye. Az áltudományos irányzatokat leszámítva tulajdonképpen nem volt még olyan nyelvészeti törekvés, ide értve természetesen az idealista elméleti alapra épülőket is, amely legalább részeredményeiben vagy bizonyos kutatói eljárások vonatkozásában ne lett volna képes valami hasznosat nyújtani. A tudománytörténet határozottan ezt erősíti meg. Tagadhatatlan, hogy még a marristák némelyike is ért el figyelemre méltó eredményeket.

Egy-egy új irányzat elvi bírálatának, elméleti megalapozása esetleg teljes elutasításának nem szabad együtt járnia az illető irányzathoz tartozók gyakorlati tevékenységének figyelmen kívül hagyásával. Az elméleti burok lehántása persze rendszerint nem olyan könnyű feladat. A nyelvszemlélet ugyanis gyakran igen szorosan meghatározza a kutatói gyakorlat irányát, célkitűzéseit, sőt módszereit is. Szó sem lehet mechanikus kettéválasztásról, de még eklektikus válogatásról sem. A dialektikus és történelmi materializmus szellemében végzett értékelő munka azonban lehetővé teszi a különféle törekvések szellemében végzett kutatómunka eredményeinek helyes szemléletét és a marxista tudomány számára való hasznosítását.

Az utóbbi egy-másfél évtizedben a strukturalizmus erőteljes jelentkezése tette aktuálissá ezt a problémát. Nyilvánvaló, hogy a behaviourizmus, amely az amerikai strukturalista nyelvészek nagy részének szemléletében és munkásságában kifejezésre jut, nem bírja ki a materialista kritikát. Volt idő, amikor a szovjet nyelvészek egy része ezen az alapon igyekezett elutasítani mindazt, amit a magukat strukturalistának nevező irányzatok produkáltak. Ez a magartás nemcsak gyakorlati, hanem elméleti szempontból sem volt helyes. A strukturalizmust nem a behaviourizmus hozta létre. Az utóbbit az amerikai nyelvészek kapcsolták a nyelvtudományhoz. Az Európában már korábban felbukkant strukturalista iskolák például nem ilyen filozófiával jelentkeztek.

Mindenféle strukturális törekvés tulajdonképpen arra a korábban megszületett felismerésre alapozódott, amely szerint a nyelvek fejlődésük bármely pontján rendszert alkotnak, s ennek a rendszernek az elemei az abban elfoglalt helyük és szerepük szerint határozhatók meg. A nyelv rendszerszerűségének elvét a marxista nyelvtudomány is vallja és érvényesíti. A marxista nyelvészek gondosan vigyáznak a nyelvállapot mint relatív értékű valóság és a változás

mint abszolút valóság viszonyának helyes, dialektikus szemléletére. A nem marxista irányzatok hajlamosak abszolutizálni az állapotot és kikapcsolni a mozgást. A strukturalizmus is ezt példázza. A rendszerszerűség elvét érvényesítő kutatások megjelenése azonban természetes, sőt törvényszerű jelenségnek tekintendő.

A nyelv rendszerszerűségének gondolata arra a sok és új nyelvi anyagra, továbbá az évtizedek folyamán kialakult új kutatóeljárásokra támaszkodik, amelyek még nem álltak az újgrammatikusok rendelkezésére. A nyelv ilyen szemléletének kialakulását és az adekvát vizsgálati módszerek megjelenését az évtizedek alatt felhalmozódott nyelvi anyag, egyebek között a történetiséggel nem rendelkező nyelvek anyaga eredményezte, nem pedig valamilyen divatos idealista filozófia. Az utóbbiak jelenléte esetleges, a helytől és körülményektől függő jelenség; maga a rendszerben és összefüggésekben való szemlélet törvényszerű. A strukturalista irányzatok tehát mint szintén a rendszerszerű összefüggésekben való szemlélet képviselői segítettek ennek a korszerű gondolatnak az érvényre juttatásában. A nyelv természetéről vallott nézeteik azonban bírálatra szorulnak, kutatói eljárásaik nem abszolutizálhatók, és ezek alkalmazási köre nem lehet korlátlan. A szovjet nyelvtudomány — miután visszaszorította az I. V. Sztálin nyelvtudományi cikkeinek magyarázata és népszerűsítése közben felbukkant dogmatizmust — helyesen mérte fel ezeket a problémákat. Örvedetes, hogy a magyar nyelvtudomány is aránylag hamar megtalálta az eligazodás útját. Nem kétséges, hogy ezt a marxizmus — leninizmus elméletének helyes alkalmazása segítette elő.

5. A történeti visszapillantás egy másik szempontja az elmélet és a gyakorlat viszonyának alakulása lehet. Pontosabban: a napi gyakorlati tevékenység és a szorosabb értelemben vett tudományos tevékenység viszonyának problémája.

A szovjet nyelvtudomány helyzetét a húszas években, de részben később is egyebek között az határozta meg, hogy a művelődési forradalom szolgálatában rengeteg feladatnak kellett eleget tennie.

Ismeretes, hogy a Szovjetunió sok nemzetiségű ország. Az itt élő népek nagy része a cári korszakban még az írás-olvasás ismeretének szintjére sem jutott el. A forradalomnak ezeket a néptömegeket kulturálisan is fel kellett emelnie. A nyelvészek feladata volt, hogy megteremtsék az ehhez szükséges nyelvi segédeszközöket. Számunkra szinte hihetetlennek tetszik, pedig tény, hogy megközelítőleg ötven új írásrendszert alkottak azokban az években. Ehhez természetesen gondosan tanulmányozni kellett azoknak a nyelveknek a hangállományát. Ebben a munkában a legszámottevőbb nyelvészek is részt vettek. Ez a munka művelődési haszna mellett megtermékenyítette a nyelvtudományt is. Nem tekinthető véletlennek a szovjet fonológia azóta elért fejlettsége.

A művelődési igények kielégítésére számos szótárt kellett készíteni. Először a kétnyelvű szótárak egész sora látott napvilágot. Ezek természetesen az orosz nyelv központi jelentőségéből adódóan baskír—orosz, tatár—orosz stb. illetőleg orosz—baskír stb. formában szerkesztődtek. A kétnyelvű szótárak szerkesztésének tapasztalataira támaszkodva megindult az egynyelvű, értelmező szótárak szerkesztése is, ami a szókészlet tudományos felmérése szempontjából nélkülözhetetlen fontosságú.

Számos nyelvtan is íródott. Ismét az orosz nyelv fontosságából adódóan több konfrontáló nyelvtant írtak, kifejlesztették ennek a sajátságos össze-

hasonlító vizsgálatnak a széleskörű gyakorlatát. Nem kétséges, hogy ez is számos hasznos tanulssal szolgált a nyelvtudomány számára.

Állandóan előtérben volt a nyelvi norma problémája. Ennek az elmélyültebb vizsgálata elősegítette a nyelvek belső rétegződésének kutatását. Tulajdonképpen ez a körülmény nagy mértékben ösztönözte a kutatókat az irodalmi nyelv, a köznyelv, a rétegnyelvek és a nyelvjárások viszonyának tanulmányozására. Ezzel összefüggésben indult meg az irodalmi nyelv történetének kutatása és a stilisztika is új stúdiumként, valamint a nyelvjárások történetének vizsgálata. Az utóbbiak a hazánkban folyó hasonló kutatások ösztönzőivé is váltak.

A sok területen szerzett gyakorlati tapasztalat tehát bőségesen kárpótolta a nyelvészeket azért az erőfeszítésért, amellyel a mindenkori konkrét társadalmi művelődési igényeket igyekeztek kielégíteni. Az ilyen gyakorlati munka nem is folyhat igazán eredményesen, ha távol van a tudománytól, másrészt a tudomány is hasznát látja az ott szerzett tapasztalatoknak. Ez a fontos tanulság az, amelyet a gyakorlat szolgálata közben szerzett a szovjet nyelvtudomány.

6. A szovjet nyelvtudósok magabiztosan, eredményeikre büszkén, annak a tudatában ünnepelhetik a Nagy Októberi Szocialista Forradalom ötvenedik évfordulóját, hogy munkásságukkal ők is elősegítették a nagy társadalmi és kulturális célok elérését, és más országok tudósainak is hasznos tapasztalatokat nyújthatnak át.

JUHÁSZ JÓZSEF

Az Új Magyar Nyelvtörténeti Szótár szerkesztési elvei*

I.

A szójelentések megállapítása; címszavak; összetételek és szójelentés

A szótár tartalma

Az Új Magyar Nyelvtörténeti Szótár (röviden ÚMNySz.) egy távolabbi jövőben elkészítendő új történeti szótár első kötete vagy része. E szótár nem szövegek feldolgozása, hanem a XV. és XVI. századi szótárak, szójegyzékek anyagát foglalja össze, MOLNÁR ALBERT híres szótáráig. Egyetlen munka maradt ki ebből a műfajból: CALEPINUS szótára. A mellőzésnek praktikus, közelebbről pénzügyi okai vannak: CALEPINUS szótárának anyaga az egész adatanyag 40%-át tette volna ki. Bár kétségtelen, hogy szótárunk CALEPINUSSzal együtt lett volna teljes egész, a róla való lemondás fájalmát enyhíti, hogy

* E tervezet alapjául egy ennél kisebb terjedelmű régebbi tervezet szolgál, amelyet 1962 februárjában készítettem el, s amely akkor megvitatásra került. E mostani tervezet lényegében az említett régebbi tervezet elveire épül, azt részletezi, hasznosítva több, elsősorban BÁRCZI GÉZÁVAL és BENKŐ LORÁNDdal folytatott megbeszélés eredményeit. A jelenleg közrebozsátott tájékoztató saját fogalmazásom, felhasználva BERRÁR JOLÁNNAK, a szótár anyaggyűjtési és rendezési munkálata irányítójának a címszavak kiválasztására és az utalórendszer technikai részleteire vonatkozó kéziratot anyagát, s az általa összeállított forrásjegyzéket. A mutatvány-szócikkeket közösen szerkesztettük meg. — KÁROLY SÁNDOR.

anyaga jó, mutatóval ellátott kiadásban hozzáférhető. A használók számára kívánatos is lesz, hogy szótárunkat és CALEPINUST együtt nézegessék, adataikat egymásra vonatkoztassák.

A feldolgozott szótárak és szójegyzékek időrendi listája és rövidítésjegyzéke a következő:

1.		VatGl.	Vatikáni Glosszák
2.		LeuvGl.	Leuveni Glosszák
3.		KönSzj.	Königsbergi Szójegyzék
4.		MondGl.	Mondseei Glosszák
5.	B.		Besztercei Szójegyzék
6.		Wolk.	Wolkenstein glosszái
7.	Sch.		Schlägli Szójegyzék
8.		RotJ.	Rotenburgi János diák
9.		MvGl.	Marosvásárhelyi Glosszák
10.		JászSzj.	Jász Szójegyzék
11.		SchlGl.	Schlägli Glosszák
12.		SoprSzj.	Soproni Szójegyzék
13.		JászGl.	Jászói Glosszák
14.		EszGl.	Esztergomi Glosszák
15.	S.		Sermones Dominicales
16.		CasGl. a)	Casanate Glosszák a)
17.		ZirciGl.	Zirci Glosszák
18.		NyirkGl.	Nyirkállai Glosszák
19.		SzalkGl.	Szalkai László glosszái
20.		NagyvGl.	Nagyvátyi Glosszák
21.		ÁbelSzj.	Ábel-féle Szójegyzék
22.		HarffA.	Harff Arnold glosszái
23.		LaskaiGl.	Laskai Ozsvát glosszái
24.		StrassbGl.	Strassburgi Glosszák
25.		CasGl. b)	Casanate Glosszák b)
26.		Herb. a)	Herbolarium Vintentiae
27.		TemGl.	Temesvári Glosszák
28.		GuilerinGl.	Guilerin Glosszák
29.		GyöngyGl.	Gyöngyösi Glosszák
30.		Herb. b)	
31.		FerGl.	Esztergomi Ferences Glosszák
32.		Ortus	Ortus Sanitatis
33.	M.		Murmellius Szótára
34.	P.		Pesti: Nomenclatura
35.		Növ.	Növénynevek
36.		Herb. c)	
37.	K ₁		Kolozsvári Glosszák I.
38.	Gy.		Gyöngyösi Szótártöredék
39.		PannGl.	Pannonhalmi Glosszák
40.		ZsélyiSzj.	Zsélyi Szójegyzék
41.	K ₂		
42.		Szközi	Szamosközi: Szótártöredék
43.	Sz.		Szikszai Fabricius Szótára
44.	V.		Verancsics Faustus Szótára

45.	ZolnGl.	Zolnai Glosszák
46.	CasGl. c)	
47.	Br.	Brassói Szótártöredék
48.	De Herbis	
49.	De Medicinali	
50.	Műkif.	Műkifejezések
51.	Herb. d)	
52.	PálosGl.	Pálos Glosszák

A kiemelt kurtább alakú rövidítések a nagyobb szótárak és szójegyzékek rövidítései.

A szójelentések megállapítása és jelzése

1. Az ÚMNySz. a szójelentések megadásában sajátos feladat elé állítja a szerkesztőt. Mivel nem szövegek, hanem már meglévő szótárak feldolgozásáról van szó, első pillanatra úgy látszik, hogy a jelentésmegállapítás talán mellőzhető is, mivel az végeredményben már a szótárak, szójegyzékek latin és német nyelvű adataival adva van. Ámde nem ilyen egyszerű a kérdés. Egyrészt a kétnyelvű szótárak latin és magyar megfelelése csak ritkán olyan, hogy egy latin szónak egyetlen magyar felel meg. Az esetek többségében a magyar nyelvi adat két vagy több szóból áll, tehát a magyar szó körülírásos kifejezése a latinnak. Például: Br.: „abacus: *Pohar zek vel kerek aztal*”. Szótárunknak ez esetben mind a négy magyar szó jelentését értelmezni kell, s ezeknek egyike sem egyenlő az 'abacus' jelentésével, csak összességük. Másrészt az adatok egyszerű felsorakoztatása annak a jelzése nélkül, hogy egy szócikk adatai egy jelentésűek-e, vagy több jelentés között oszlanak-e meg, s mely adatokhoz mely jelentések kapcsolódnak, olyan munka elé állítaná a szótár használóját, amelyet a szerkesztő jogtalanul hárítana rá. Van még egy harmadik szempont is, amely kívánatossá teszi az adatok jelentés-értelmezését, s ez a szótár sajátos feldolgozó technikájából, utalórendszeréből adódik. (Erről részletesebben később.) Egy-egy szócikkben a szóra vonatkozó adatoknak bizonyos része szerepel, a többire utalunk a szócikk utaló részében. Az utóbbiban azonban a latin megfelelő nem fordul elő. Ezért, hogy az utaló részből is kiderüljön, mi a jelentése a szónak az adott szókapcsolatban, az utaló rész is tartalmaz jelentés-értelmezéseket.

Az elmondottakat, a jelentésmegadások szükségességét nyelvelméleti — és szótárelméleti — szempontok is támogatják. A szó hangtest és jelentés együttese, a szavak a szótárban mint jelentéssel bíró hangtestek rendeződnek el. Ugyanaz a hangtest poliszémiája szerint más-más kategóriába vagy alkategóriába tartozik. Történeti jellegű szótárról lévén szó, történeti szempontból is érvényes, hogy a szó története jelentéstörténet is, sőt elsősorban az, tehát annak a története, hogy egyes jelentések mióta vannak, vagy mióta nincsenek.

2. Ezen a ponton még tovább is mehetünk. Nemcsak az önálló szemantikai értékű szavak, hanem az összetételek és a lexikológiai egységek szóelemeinek a jelentése sem lehet közömbös a nyelvész számára. Olyan kérdés ez, amely a szótárszerkesztők gyakorlatában részben következtetlenül, részben nem egészen nyelvész módon, hanem inkább az enciklopédia- vagy lexikonszerkesztő igényei szerint van megoldva. Az értelmező szótárak szerkesztői az összetételeket olyan egységnek tekintik, amelynek a jelentését csak a maga egészében

értelmezik, akár a lexikon. Az ilyen szerkesztői szemlélet az összetételt éppúgy tekinti jelentés szempontjából, mint az elhomályosult összetételt. Az összetétel és az elhomályosult összetétel között azonban igen nagy különbség van nyelvi szempontból. Az utóbbi egyik vagy mindkét tagjában elveszítette kapcsolatát önállóan is élő (vagy már nem élő) hangtetelemeivel, míg az előbbi ezt a kapcsolatot világosan őrzi. Őrzi nemcsak hangalakjában, hanem jelentésében is. S az összetételek túlnyomó része ilyen. Egy példa világosan megmutatja, mire gondolunk. A *szárny* szó különféle mai jelentéseit a következő szókapcsolatok szemléltethetik: 1. *a madár szárnya*; 2. *a tüdő bal szárnya*; 3. *az ajtó jobb szárnya*; 4. *a csapat jobb szárnya*. Állítsuk ezek mellé a következő összetételeket, függetlenül történetüktől: *madárszárny*, *ajtószárny*, *balszárny* (katonaságnál); *szárny-csapás*, *szárnyépület*, *szárnysegéd*, *szárnyvasút*. Világos, hogy az összetételek *szárny* részének is megvan a maga jelentéspulzusa, sőt határozottan kielemezhető, hogy ez az önálló vagy legalább viszonylag önálló *szárny* szó melyik jelentésével azonosítható. Így áll a helyzet a strukturális leírás szintjén. És mi a helyzet nyelvtörténeti szempontból? A nyelvtörténész számára az összetétel elemeinek az elemek önálló használatával való egybevetése még fontosabb, sőt — etimológiai szempontból — elsőrendű fontosságú kérdés. Egyrészt: az összetételi elem a saját maga önálló, összetételen kívüli létezését is feltételezi, tehát adat, néha első adat magára a szóra. Másrészt: az összetételi elem jelentésének értelmezése nélkül az összetétel etimológiája megmagyarázatlan. Harmadsorban: az összetételi elemnek a szó önálló használatával való szorosabb vagy lazább szemantikai kapcsolata befolyásolja az összetétel használatát, stilisztikai értékét és fejlődését.

Az elmondottak érvényesek a lazább lexikológiai egységekre (*mezei egér*), a szólásokra (*lépre megy*) és az igekötős igékre is.

Ellenvetésül fel lehetne hozni, hogy az összetételben vagy igekötős igében néha olyan jelentéssel kell számolnunk, amely az önálló szóban nincs meg. Ámde itt sem látjuk semmi akadályát a jelentésértelmezésnek, mert csupán arról az érdekes esetről van szó, amikor az összetételi elem, morféma jelentése ugyanennek a morfémanak mint önálló szónak a jelentésével vagy jelentéseivel szemben mint plusz jelentkezik. Ez a többlet az illető morféma jellemzéséhez hozzátartozik. Történeti szempontból az ilyen esetekben kétféle fejlődéssel állhatunk szemben. 1. Az összetételben meglévő plusz-jelentés eredetileg az önálló szóban is megvolt, csak később ebben elveszett. Ez különösen jellemző az igekötős igék jelentésfejlődésére. Például: a mai *megbocsát* igének a 'dimittere' jelentése ma csak igekötős formában van jelen. Régen a *bocsát*-nak igekötő nélkül is megvolt ez a jelentése. 2. Az összetételekben meglévő plusz-jelentés későbbi fejlődés eredménye, az összetétel külön életében keletkezett. Erre is legkönnyebb az igekötős igék köréből példát említeni: ilyen fejlődésen ment át például a *tol* ige a *kitol vele* és a *letol valakit* igekötős szerkezetekben. A *tol*-nak ilyen jelentései régen nem voltak.

Szótárunkban a fentiek alapján az összetételek elemeinek és az igekötős igék igéjének a jelentését külön-külön is értelmezzük, eltérve az eddigi szótári gyakorlattól, amely ilyen esetekben csak a morfémakombinációt értelmezte. Az utóbbi végeredményben az összetett szó fogalmi értelmezése, s ennek kizárólagos alkalmazásában a nyelvi szempont mellőzését látjuk: az *ablakszárny* összetételben a *szárny* elem jelentésértelmezése éppolyan jogos nyelvi, mint az *ablak szárnya* szókapcsolatban a *szárny* morfémaé. Eljárásunkat igazolja, hogy az *ablakszárny*-féle összetételekben az elemek jelentése világosabb, mint

a *lépre csal*-féle szólásokban a *lép-é*, pedig az Értelmező Szótár ez utóbbiak esetében az elemeknél adja meg a jelentésértelmezést: a *lépre csal* szólás a *lép*, illetőleg a *csal* szó jelentéselemzésébe van beillesztve.

Gyakran előfordul, hogy az alárendelő összetétel utótagjának (főtagjának) átvitt értelmű jelentése van (*víziló, sündisznó, lótelű* stb.). Ilyenkor az utótag jelentését egyenlő értékűnek vesszük az egész összetétel jelentésével, illetőleg olyan jelentésnek fogjuk fel, amely az összetételhez van kötve. A *víziló* esetében a *vízi* címszónál 'Wasser-', a *ló* címszónál pedig 'Nilpferd' jelentést adunk. Ezt egyszerűség kedvéért tesszük, mert a *víziló* összetételben a *ló* voltaképpeni jelentése 'lőhoz hasonló állat'.

3. A jelentések megállapítása szótárunk esetében jóval nehezebb feladat, mintha szövegek szavainak a szótári feldolgozásáról volna szó. A szövegkörnyezet a jelentést egyértelműen meghatározza. Régi szótárainkban, szójegyzékeinkben a magyar szó nincs természetes szövegkörnyezetben, a használat tematikus szituációját (az akkori valóságot) sem ismerjük eléggé, s a latin vagy német megfelelő nagyon sokszor több jelentésű, a másolások következtében nem egyszer hibás alakú. Ritka az olyan eset, amikor kerekded, részletező definícióval találkozunk, mint például az *erkély* 'Balkon' szó esetében: PannGl.: „Podium locus extra domum proiectus instar pulpiti, ex quo spectare solemus, quae extra geruntur”; Br.: „appendix . . . mansiuncula quae magne domui adheret, scilicet quae appenditur parieti non habens tectum divisum in duo latera.” (Az első a tárgy funkcióját, a második a tárgy külső leírását adja meg.) — A legtöbb esetben valóságos kutatómunkára van szükség, latin értelmező szótárak, a NySz., hazai latin—magyar szótárak tanulmányozására, hogy a magyar szó jelentését megközelítő pontossággal megadhassuk. Pedig a szó finomabb jelentésárnyalatainak az elkülönítésére nem is törekszünk. Például a *dárda* szónak több jelentése van, aszerint, hogy milyen célt szolgál és milyen alakú. E különböző tulajdonságok alapján egy-egy nyelv más-más elnevezéseket használhat az egyes dárda-fajokra. Van vadászdárda, halászdárda (szigony), van kardszerű dárda, illetőleg használták a *dárda* szót a szablya színónimájaként stb. Az ilyen finom különbségek megállapításához tárgytörténeti ismeretekre is szükség van. Az effajta dárdák alapjelentése azonban ugyanaz: 'szerszám, eszköz', mégpedig 'szűrő eszköz'. A *dárda* szó esetében jelentésselkülönítést nem alkalmaznánk.

A közös alapjelentés megléte azonban nem zárja ki azt, hogy jelentéskülönbségeket állapítsunk meg. Ha a közös jelentés egészen különböző természetű és szerepű tárgyakban realizálódik, akkor a különbség szembevetendő és könnyen megállapítható, s az ilyen esetekben e jelentéskülönbségeket rögzítjük is. A *csap* szó forrásanyagunkban jelentett hordó csapatját, jégcsapot, növényi vesszőt, nyelvcsapot, orvosi kúpot. E jelentésekben a közös elem: csúcsos, hegyes, kúpalakú (kiálló) tárgy, az egyes realizációk különbsége azonban jóval nagyobb, mint a *dárda* esetében.

A külön szójelentés elbírálásánál tekintettel voltunk: a) a szó szemantikai jegyeire (ha főnévről van szó: élőlény, élettelen, személy stb.; ha igeről van szó: a cselekvés érzéki, szellemi); általában a jelentés lényeges jegyeiben való különbségekre, szembenállásokra; a szóna a fogalmi mezőben elhelyezkedő társszavaival való jelentésbeli kapcsolatára a mellérendelő és alárendelő fogalmi viszony (nem és faj viszonya) szerint; b) a szó szintaktikai környezetére (pl. az ige tranzitív vagy intranszítív); c) a szó szemantikai környezetére (pl. ha igeről van szó: a cselekvés alánya élőlény, élettelen, személy, tárgy élőlény,

élettelen stb.); d) a szónak szinonimákkal és antonimákkal való kapcsolatára vagy szembenállására. Tehát végeredményben tekintettel vagyunk a szónak a nyelv szintaktikai és lexikológiai, lineáris és paradigmaticus rendszerében való helyére. Elvileg mindezeket a szempontokat minden egyes szóval kapcsolatban egy matrixtáblázatba lehet foglalni. A gyakorlatban az esetek túlnyomó többségében a táblázat tényleges elkészítésére nem volt szükség, mert nem a szó összes szemantikai szalályaainak az összeállítása volt a cél, hanem csak lényeges jelentéskülönbségeinek a bemutatása. Az elemzésnek az itt ismertetett módja részben tudatosan, részben intuitív módon az Értelmező Szótárban is megtalálható. Az Értelmező Szótárban azonban a lényeges és lényegtelen jegyekben való jelentésmegkülönböztetés sokszor keveredik, például akkor, amikor a *hagy* igénéél 15 egyformán fontos egymásnak mellérendelt fő jelentést különböztet meg. A mi jelentésmegkülönböztetésünk csupán a lényegesebb jegyek alapján történik. Ugyanakkor tisztában vagyunk azzal, hogy éppen az adatainkra vonatkozó sokszor hiányos forrásbeli információ megnehezítette, sőt nem egyszer lehetetlenné tette az egészen pontos és következetes munkát.

Néhány példán mutatjuk be a jelentéselemzést. Az *egyenesség* szó szótárunkbeli jelentéseihez a következő jelentéselemzéssel jutunk el. A tulajdonság hordozója: 1. élettelen tárgy; 2. élő személy; 3. mindkettő; 1.a) antonimája: enyhe lejtésű; 1.b) antonimája: görbe, hepehupás; 2.a) antonimája: egyenletlenség, viszály; 2.b) antonimája: hazugság, hanyagság. A végeredményül kapott öt jelentés: 1.a) 'Steilheit' (meredekség); 1.b) 'Geradheit' (simaság); 2.a) 'Übereinstimmung' (megegyezés); 2.b) 'Geradsinn' (őszinteség); 3. 'Gleichheit' (egyformaság, egyenlő értékűség). Szótárunkban e jelentések bemutatásánál mellőzzük annak a feltüntetését, hogy hány rákérdezés szükséges a jelentés elemzéséhez, azaz a jelentések egymáshoz való hierarchikus viszonyát nem szemléltetjük. A jelentések sorrendjét az időrendi előfordulás szabja meg.

Az *enged* szó jelentéselemzése: 1. alanya személy; 2. alanya bármely élőlény; 2.a) élőlt jelentő főnévi dativusszal jár; 2.b) azzal nem jár; 2.a)1. intranszitiv; 2.a)2. tranzitiv; 2.a)1.a) + *valamiben*; 2.a)1.b) — *valamiben*; 2.a)2.a) acc. tárgy; 2.a)2.b) inf. tárgy; 2.b)1. az acc. tárgy élettelen; 2.b)2. az acc. tárgy élő vagy élettelen; 2.b)2.a) *le* igekötő; 2.b)2.b) *el* igekötő. A végeredményül kapott jelentések: 1. 'verzeihen' (megbocsát); 2.a)1.a) 'nachgeben, weichen' (enged valamiben neki); 2.a)1.b) 'gehorschen' (engedelmeskedik neki); 2.a)2.a) 'überlassen' (átenged neki valamit); 2.a)2.b) 'erlauben' (megenged neki valamit csinálni); 2.b)1. 'lösen' (lazít valamit); 2.b)2.a) 'ablassen' (leenged valamit); 2.b)2.b) 'loslassen' (elenged valamit). — Újabb példa: *erő*: 1. személyt jelent; 2. tulajdonságot jelent; 2.a) személy tulajdonsága; 2.b) kárminek a tulajdonsága. Végeredmény: 1. 'Heer'; 2.a) 'Tugend'; 2.b) 'Kraft, Macht'.

Végül egy utolsó példa: *esik*: 1. az alany élőlény vagy tárgy; 2. az alany cselekvés; 1.a) az alany élő; 1.b) az alany élettelen; 1.c) az alany élő vagy élettelen; 1.a)1. objektális cselekvés; 1.a)2. nem objektális cselekvés; 1.a)1.a) a cselekvés tárgya élő; 1.a)1.b) a cselekvés tárgya bármi; 1.c)1. a mozgás lefelé irányul; 1.c)2. a mozgás bárhová irányul. Eredmény: 1.a)1.a) 'über etwas fallen' (ráront); 1.a)1.b) 'finden' (talál); 1.a)2. 'den Tod finden' (meghalni); 1.b) 'es regnet' ((az eső) esik); 1.c)1. 'fallen' (leesik); 1.c)2. 'geraten' (jut); 2. 'geschehen' (történik).

Jelentésértelmezés közben vigyáznunk kell arra, hogy a régi adatokat ne mai szemléletünk vagy akár tudományos elképzelésünk szerint értékeljük,

hanem a szótáríró intenciója szerint, még akkor is, ha valószínű, hogy a szótáríró belemagyarázta az adott jelentést a szóba. Mi nem a szótár korabeli általános felfogást, hanem a szótáríró eljárását fogadjuk el tényként, még akkor is, ha úgy látszik, hogy a szótáríró összekeveri a szójelentést a szó szituatív szerepével. Például a *dicsekedik* szó előfordul 'stark sein' jelentésben is. Itt világos, hogy a 'sich rühmen' és a 'stark sein' jelentés között szituatív kapcsolat van: a *dicsekedik* igének régen 'büszkélkedik' jelentése is volt. Aki büszkélkedik — ha van mire büszkének lennie —, annak hatalma, ereje van. Innen az 'erős' jelentés. Nem lehet tudni, hogy ez esetben alkalmi jelentésváltozásról van-e szó, vagy általánosabbról, bár az előbbi a valószínű. — Egy másik példa. A *derék* szónak a 'Rumpf' jelentésén kívül 'Rücken' és 'Leib' jelentését is számon kell tartanunk a latin *dorsum* és *corpus* megfelelőik miatt. Testrészesnekül nem egyszer előfordul a név pontatlan használata, a szomszédos testrészeire való átvitele. — Az *eszesség* szónak 'Klugheit' jelentése mellett a 'Vorsichtigkeit' jelentésével is találkozunk. Itt is a szó szituációs értékének a szójelentésbe való belemagyarázásáról lehet szó: aki okos, az adott esetben elővigyázatos. Lehet, hogy ilyen jelentése nagyobb nyelvközösségben sohasem volt a szónak, de adott esetben az *Okosan cselekedtél* mondat egyenlő értékű lehetett ezzel: *Elővigyázatosan, óvatosan cselekedtél.*

4. A szójelentések megadásának a technikája a következő. A címszó után német nyelven közöljük a jelentést vagy jelentéseket. Több jelentés esetén az egyes jelentések sorszámozva vannak. A sorrendet az előfordulás időrendje dönti el. Ha ugyanazon nyelvemlékben a szónak konkrét és átvitt jelentése is először fordul elő, akkor a konkrét jelentés sorszáma megelőzi az átvittet. A jelentések számozásánál közömbös, hogy valamely jelentés az adatközlő részben szerepel-e vagy az utaló részben. Lehet olyan jelentés, amely csak az utaló részben kerül elő. Mivel a jelentésmegadás impliciten a szófajiságra is utal, a szófaj külön jelölését mellőzzük. Az adatok közlési rendje a nyelvemlékek sorrendje, ezt nem törjük meg jelentések szerint, mint például a NySz. Az adatokra vonatkozó jelentést az adatok után zárójelben megadott jelentésszám közli.

A címszavak kiválasztásának szempontjai

1. Ige, főnév, melléknév, számnév.

Az ige címszóként jelentő módú, jelen idejű egyes számú 3. személyű alakjában közöljük. A főnévi és a határozói igenév nem kap külön címszót, az ige címszavaihoz kerül. A melléknévi igenevek besorolását attól tesszük függővé, hogy latin megfelelőjük igenév-e vagy más szófaj (melléknév, főnév). Ha más szófaj és nem participium, akkor külön címszóhoz csatoljuk, egyébként az ige címszavához. Ugyanannak az igenévnek különböző szófaji használatait (melléknévi, főnévi) különböző szófajokhoz kerülnek. A magyar *engedő*-t önálló címszóhoz tesszük a latin 'fautor, amicus' és 'assensor' megfelelőjeként, ugyanúgy az *ékesítő*-t 'Schmuck' jelentésben. Ha a latin főnévnek, melléknévnek a magyarban nem egy szó, hanem szócsoport felel meg, akkor csak a legfőbb, domináns tag helyzetében szereplő igenevet értékeljük névszóként, s mint ilyent külön címszó alá sorozzuk, egyébként — jelzői szerepben — az igéhez kerül. Az utóbbira példa: Gy.: „Auctrix: augmentatrix: Öregthythő azzon allatt”. Ez esetben az *öregbít* igenél utalunk az *állat* címszóra, és nem az *öregbítő* főnévnél vagy melléknévnél. Általában: a szintagma vagy szintagma-

sor domináns tagjaként adatolt *-ó, -ő* képzős igenevet önálló címszóhoz tesszük, még akkor is, ha a magyarban a szó megőrizte igei természetét, és tárgya vagy határozója van. A gyakorlatban úgy fest a dolog, hogy a folyamatos igenévek címszó alá rendelését főleg szintaktikai helyzete szabja meg, a befejezett és beálló igenév pedig — szintaktikai helyzetétől függetlenül — majdnem mindig az ige címszavánál lesz található. E kettős bánásmód ténylegesen megfelel a tárgyalt igenevek természetének: a folyamatos igenév főnevesülése és melléknevesülése összehasonlíthatatlanul szokványosabb, mint a befejezetté és beállóé.

A szenvedő igét az ige címszavánál közöljük, mert használata szabályos; speciális jelentésfejlődésen nem szokott átmenni. Ezzel szemben a műveltető igének külön címszót adunk — mint általában a képzett szavaknak — gyakori speciális jelentése miatt. Így járunk el a ható igével is.

A fokozott melléknév, valamint az *-an, -en | -ul, -ül* ragos melléknév külön címszót nem kap, adataikat a képzőtlen, ragtalan melléknév címszavához osztjuk be, mivel önálló jelentéspulzusuk nincs. Mindamellet tudjuk, hogy a középfok morfé mája képzőszerű sajátságokat mutat (Ált. Nyelv. Tanulm. III, 95). Egyébként minden képzett ige, főnév, melléknév és számnév önálló címszóként kezelendő, elkülönítve a képzőtlen alapszótól.

2. Név mások.

Az *engemet, tégedet, minket, titeket* szóalakok kezelésmódja problematikus. Ezeket ugyanis lehetne az *én, te* stb. címszava alatt tárgyalni. Más tőalakjuk miatt azonban külön címszót kapnak. A *neki, vele, róla, tőle, hozzá, benne* mint határozószók szintén külön címszót képeznek, hasonlóképpen ezek terjedelmesebb alakjai is: *énnekem, teveled* stb. A *valaki, akárki*-féle összetett névmásokat külön egységnek fogjuk fel. A *nekem, neked, neki* stb. egyetlen címszó, a *neki* alá kerül.

3. Határozószók.

A határozószóként használt ragos főnevek, melléknevek (névmások) külön címszóhoz kerülnek, s egységként kezelendők, még akkor is, ha eredetileg összetételek: *akárhol, ezután, ennekutána, addig, egyaránt, egyben, egyenlőképpen, azonnyomban* stb.

4. Segédszók.

A segédszók (névelők, leggyakoribb kötőszók, vonatkozó névmási kötőszók, segédigék, tagadó és tiltó szók) csak akkor kerülnek külön címszó alá, ha önálló adatként fordulnak elő a nyelvemlékben. Egyébként nem tartjuk számon őket. Ugyanakkor minden egyes segédszóról címszó és legalább egy adat lesz a szótárban. A *való, volta* igenevet is segédszónak tekintjük. Ezek azonban saját címszavuk alá sorolandók, ha szintagma vagy szintagmasor legfőbb tagjai, például *asztalhoz való*. Az összetett segédszót nem bontjuk alkotóelemeire, például *mindazonáltal, tudniillik, jöllehet* stb.

5. Igekötők.

Az igekötőkkel úgy járunk el, mint a segédszókkal. Az igekötős igéket az ige címszavához soroljuk, az igekötőt nem tartjuk külön számon. Ugyanakkor azonban minden egyes igekötőnek lesz külön címszava, s itt utalunk arra, hogy az igekötő mely igékkel társul. Ez az utalás azonban további részletezést nem tartalmaz, s a nyelvemlékre sem utal.

6. Indulatszók.

Az indulatszók adatait külön címszó alatt soroljuk fel.

7. Tulajdonnevek.

Sajátos elbírálást igényelnek a tulajdonnevek. Ezeket a köznevektől elkülönítve, a szótár végén gyűjtjük össze. Teljes adatközlést kapnak a magányosan vagy szintaktikai szerkezet főtagjaként elhelyezkedő tulajdonnevek. Például Pesti: Nom. C3: „Iacobus: *Iacob*”; Murm. 32: „Iulia : Iulcherland: *Iulia*”. Azonban csak utalást kapnak a nem szintaktikai főtagként jelentkező tulajdonnevek, például a *Jakab a szent Jakab hava* szerkezetben (l. *hó* címszó alatt) vagy a *János a szent János virága* szerkezetben (l. *virág* alatt). A közszavakat függetlenítjük a tulajdonnévjegyzéktől, tehát az alárendelt szintagma helyzetében levő közszónál nem utalunk a főtagként szereplő tulajdonnévre, hanem közöljük a teljes adatot a közszo címszavánál is. (Ilyen típusú adatunk azonban alig van.) Tulajdonnévi adatra csak ott utalunk, ahol a tulajdonnév alkatrészei közszavak voltak. Például a *Nagyszombat* helynevet a tulajdonnévjegyzékben közöljük, a *nagy* és a *szombat* közszavaknál viszont utalunk a *Nagyszombat* tulajdonnévre. (Természetesen nem bontjuk szét a tulajdonneveket, ha közszo szerkezetből állnak; a *Nagyszombat*-ot nem a *Szombat* alatt közöljük. Ettől csak a *Felső-, Alsó-féle* összetételek esetében térünk el, ahol maga a második összetételtag is már tulajdonnév, mint *Felső-Németország*. Az *-ország* utótagú földrajzi neveket természetesen a tulajdonnévjegyzékben közöljük, s az *ország* közszónál utalunk a megfelelő tulajdonnévre. Az *-i, -beli* stb. továbbképzett tulajdonneveket viszont már felvesszük a közszavak közé. Ezek — idegen tulajdonnevek esetében is — beleilleszkednek a magyar közszo lexikológiai rendszerébe. Például *Galilea* a tulajdonnévjegyzékben kap helyet, *galileabeli* pedig a közszavak között. Ha csak a képzett szó fordul elő, akkor erre utalunk a tulajdonnévjegyzékben is.

8. Az összetételek.

A magyar nyelvben az összetételek túlnyomó többsége alárendelő összetétel: ezen belül is a fő típus két főnév vagy egy melléknév (igenév) és egy főnév olyan kapcsolata, amelyben a második, a főnévi tag a szintaktikailag és jelentésánál is fő elem. Az igeikötős ígétet másként kezeljük — előbb már volt szó róluk —, azon az alapon is, hogy az igeikötő nem egyszerűen összetételi tag, annál több: grammatikai jellegű morféma (vö. KÁROLY, A Bécsi Kódex Nyelvtana 15), amelynek jelentésbeli funkciója közel áll a képző szerepéhez. Gyakorlati célú kétnyelvű és értelmező szótáraink az összetételeket egyetlen egységnek veszik, mint egységnek határozzák meg a jelentésüket. Lényegében úgy kezelik őket, mintha egyetlen morfémból állnának, mintha elhomályosult összetételek volnának, s ha az egyik tagnál utalnak a másikra, ezt is csak abból a gyakorlati célból teszik, hogy meg lehessen őket találni akár az egyik, akár a másik tag címszavánál. E szótárakban az összetétel elemzése, adatainak felsorolása természetesen az első tagnál történik, illetőleg, mivel a tagokra bontás itt nem is lényeges, az egész hangtest kezdőbetűje határozza meg az összetétel sorrendi helyét; összetétel és önálló előtag csak az abc mechanikus kényszerére miatt kerül egymás mellé, sokszor azonban el is szakadnak egymástól, például az *ablak* és az *ablakpárkány* közé ékelődik az *ablakos* és az *ablakoz* szó. Ezt az eljárást az jelzett szótárak célja szempontjából helyesnek és jogosnak tartjuk. Ámde a nyelv rendszerét megismertető, elsősorban nyelvészeti szempontú szótárban az összetétel ilyen kezelése nem mondható megnyugtató-

nak: az összetétel nem egyenlő az elhomályosult összetétellel, azaz mindkét (esetleg több) morfémájának számottevő jelentéspulzusa van (erről részletebben előbb, a jelentéstani elemzésről szóló részen); s az összetétel legfőbb, alárendelő típusában az összetétel két tagja közül a második helyen álló az összetétel fontosabb eleme. Nyelvtörténeti jellegű szótárban az összetétel részelemeinek a viszonylag önálló kezelése még fontosabb, mint pusztán egyidejű adatok szótárában (erről is előbb). Így érthető a NySz. eljárása, hogy az összetételeket a második tagnál alcímzőként közli.

Van még egy másik szempont is, amely a második tagnál való közlést indokolja. Az összetételek szintaktikai és jelentéstani párhuzamot mutatnak az ugyanazon szavakból álló, lazább szintaktikai szerkezetű szókapcsolatokkal: a *disznókővér* a *disznó kővérjé*-vel, a *királyné asszony dinnye* a *királyné asszony dinnyéjé*-vel, a *favágó* a *fát vág*-gal vagy a *fa vágó*-jával, a *favágás* a *fát vágás*-sal vagy a *fa vágása*-val. Mivel pedig a lazább kapcsolatokban a fő tag kétségkívül a 2. tag, semmi esetre sem volna helyeselhető, hogy a *disznókővér* adatai a *disznó*-nál, a *disznó kővérje* adatai pedig a *kővér*-nél legyenek. Ez mind a leíró (*disznókővér* ~ *disznó kővérje*) mind a történeti (*disznó kővérje* → *disznókővér*) összefüggéseket elleplezné, míg az egyformán a 2. tagnál való közlés czekeket az összefüggéseket jobban megvilágítja. — Még feltűnőbb az összefüggések mesterséges szétszakítása a melléknév + főnév összetételei és a melléknév + főnév lazább szerkezetei között. Ez az a típus, ahol az összetétel és nem összetétel határát nehéz megállapítani, régi nyelvre vonatkozólag pedig fokozottabban nehéz. Ezzel a problémával kapcsolatban írja ZOLNAI GYULA az OklSz. előszavában (XV—XVI. l.): „mit lehet a régi jelzős, illetőleg jelzői kifejezések vagy összetételcs elnevezések közül külön, önálló fogalomnak, általános értékű szónak tekinteni? E kérdést a rendelkezésem alá került szórványos, olykor magukban álló adatokból sokszor nem lehetett teljes biztonsággal eldönteni . . . Hogy egy-két példát említsek, vajjon külön fogalomnak kellett volna-e nézmem a *kőhordó út*, *terhes út* kifejezéseket, amelyeknek adatait bizonytalanságomban a *kőhordó*, *terhes* és *út* címszók alatt idézem? . . . Bizonyos, hogy a külön címszók, az önálló fogalmak megállapítása dolgában következtelenségeket is találni szótáramban. De melyik szótáríró tudna ilyenekben végig következetes maradni?”

Bizony nem tartanók helyesnek, ha a *gaftás galamb*, *őszi galamb* kifejezések a *galamb* címszónál, a *vadgalamb* meg a *vad* címszónál kerülnének elő; még akkor sem, ha mondjuk az *őszi galamb* csinált szó. Legyenek együtt a galambfajták, a dinnyefajták elnevezései, a csillagnevek stb., akár összetételnek veszem egyiket vagy másikat, akár nem. Ezek az összefüggések nemcsak fogalmiak, hanem nyelviak is! Nem is beszélve arról, hogy a melléknévi, igenévi jelzős szerkezet és összetétel közötti határvonal meghúzását — régi adatokra vonatkozólag — nem is vállalhatjuk. Hiszen történeti adatokról lévén szó, még azzal is számolni kellene, hogy ami korábban laza szerkezet, az egy későbbi időben már összetétel, s így mondjuk a *drága kő* ezért régebben a *kő* címszónál, későbbben pedig a *drága* címszónál jönne elő. (Az összetétel vizsgálatának ilyen nehézségeire vö. BERRÁR: MNy. LI, 80—3.) Szótárunkban tehát a lazább szerkezetekre és az összetételekre ugyanazt a szintaktikai alapú közlésrendszert alkalmazzuk. Az alárendelő összetétel adatait a főlerendelt tagnál, vagyis az utótagnál közöljük, s nem is külön címszó alatt. A nem külön címszóba szedést a szótár jellege miatt tesszük: a címszóra vonatkozó adatok tiszta történeti sorrendjét ne zavarja meg az, hogy a szó összetételben vagy

nem összetételben, szorosabb vagy kevésbé szoros jelzős szerkezetben fordul-e elő.

Egyébként az összetételeknek a nem összetételektől való megkülönböztetésére nyomdatechnikai eljárást, ritkított szedést alkalmazunk. Ehhez szükség van viszont az összetétel kritériumának meghatározására. E meghatározáshoz akkor jutunk el a legkönnyebben, ha az összetételeket a megfelelő szintaktikai kapcsolatukhoz való lehetséges viszonyuk, ilyen kapcsolatokká való átalakíthatóságuk alapján osztályozzuk.

E szerint az összetételeknek három típusuk van: 1. A lazább szintaktikai kapcsolatban nincs közbeékelte vagy hozzátoldott elem: *drágakő ~ drága kő*. 2. A lazább szintaktikai kapcsolatban szintaktikai viszonyítóelem-többslet (rag, jel) van: *favágó ~ fát vágó*; *asztalláb, asztal lába*. 3. A lazább szintaktikai kapcsolatban fogalmi viszonyítóelem-többslet (képző, a képző funkciójának megfelelő *való*) vagy fogalomszó-többslet van, esetleg raggal, jellel együtt: *asztalkendő ~ asztalra való kendő*; *labdajáték ~ labdával való játék*; *személapát ~ szemetes lapát*; *csigalépcső: csiga alakú lépcső*; *tökgyalu: tökmetsző gyalu*. A 2. és 3. típusú összetételt sűrítő jellegű összetételnek foghatjuk fel, s ezek könnyen felismerhetők. Az 1. típusba tartoznak többek között melléknévi és igenévi jelzős szerkezetekből lett összetételek. Ezeket „forradásos összetételek”-nek hívhatnók PAIS „forradásos ikerítés” elnevezésének analógiájára. Ebben a típusban az összetétel — nem összetétel határvonal meghúzása — régi adatokról lévén szó — bizonytalan, s ezt szótárunkban mellőznök is.

Az alárendelő összetételeknél jóval ritkábbak a mellérendelő összetételek (*hírnév, búbdj, búbanat, ágas-bogas*). Ezeket külön címszó alatt közöljük, s az önállóan is élő tagok címszavánál az összetételek csak utalást kapnak. Így járunk el az ikerszavakkal is. Itt ha valamelyik tag nem önálló, az utalás természetesen elmarad. Például a *csireg-csörög* címszónál közöljük az adatokat, s a *csörög* címszónál utalunk az előbbire. Az *árvíz, szélvész, úristen*-féle, szinkron szempontból alárendelőnek is értelmezhető összetételekre az alárendelő összetételük közlésmódját alkalmazzuk.

A mellérendelő összetételek közlésmódjához hasonlóan járunk el az elhomályosult vagy legalábbis erősen megszilárdult alárendelő összetételek esetében. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy nem a jelentésváltozást tekintjük alapul, hanem azt, hogy a tagok élnek-e önállóan még, vagy nem, tehát a megfelelő korra vonatkozó szinkron morfológiai szempontot: egyértelműen azonosíthatók-e a tagok önálló szavakkal vagy sem. Önállóan is élő tagok esetén is figyelembe vettük azt, hogy az összetételben való kapcsolatuk morfológiai-lag nem vált-e elemezhetetlenné. Az első okból önálló címszót kap a *tímsó, cserebogár, tegnap, holnap*, sőt *hónap*, a *fokhagyma* („nem dönthető el, hogy az összetétel első tagja a *fog* vagy a *fok* fn.”: SzófSz.); a *párhagyma* („az összetétel első tagja alkalmasint a latin *porrum* 'ua.' átvétele”: SzófSz.); stb. Utalást kapnak a *só, bogár, nap, hagyma* szavaknál, sőt a *hónap* a *hó* (*hava*)-nál is, a *fokhagyma* a *fok*-nál és a *fog*-nál is. A második okból külön címszót kap a *számkivétel* (a *kivé, ki* névutó elavulása miatt a szó szintaktikai szerkezete homályossá vált).¹

¹ A *szegfű* szót is külön címszónak tesszük meg, mert etimológiáját: a *szeg* szóhoz kapcsolását nem tartjuk megnyugtatónak. A régi nyelvi adatok zöme mindig *szekfű, székfű* írásmódot ad. Csak a szótárírók (MA., PP.) írják *g*-vel, nyilván a német *Nägelein* hatására. Különbösen is a *szeg* és a *fű* főnevek szintaktikai kapcsolata sem világos mai nyelvérzékünk számára. Viszont a *székfű* 'camomilla' szót szabályos alárendelő összetételként *fű* alatt közöljük. Itt utalást kap a *szegfű* is.

A morfológiai elemezhetetlenség a szervesetlen összetételekre is érvényes. Ezek — elsősorban kötőszók, határozószók — valóban erősen megszilárdult és önállósult alakulatok, jogos tehát, hogy önálló címszóként vegyük fel őket (*hanem, olyha, valami, bármelyik, akárhol, csaknem, mindjárt, ezután* stb.). Ezt a típust általánosítva a kötőszók, névmások és határozószók esetében az összetételeket sohasem bontjuk fel, mégha a szintaktikai kapcsolat meg is van közöttük (pl. *jóllehet, tudniillik* stb.). Ezek azonban még ilyen esetben is joggal szervesetlen összetételnek tekinthetők; nem azonos típusú például a *tudniillik* a *mennydörög*-gel, a *jóllehet* a *helybenhagy*-gyal stb. Ilyen típusúak még a *mi-atyánk*-féle címek is. Ezek tulajdonképpen csak ál-szerves, valójában szervesetlen összetételek.

Önálló címszóként vesszük fel a számneveket is; a *tizen-, huszon-* előtagúakat teljesen jogosan (hiszen az előtag önállóan nem él), s a *harmincegy, száz-tíz*-féle alakulatokkal sem akarunk akkor már kivételt tenni; különben is nyugodtan úgy tekinthetjük, hogy a két számnév szintaktikai kapcsolata nem világos. (Tulajdonképpen mellérendelő összetételek: *harminc(és)egy*, s a mellérendelő összetételeket úgyis külön címszónak vesszük fel.)

Képzőszerű utótag esetén természetesen külön címszóként vesszük fel a szót (pl. *kétszerű, kétféle, házbeli, fehérnemű* stb.), de az utótagot is felvesszük címszónak *-szerű, -féle, -béli, -nemű* formában (a kötőjellel jelezve, hogy önállóan nem használatos szavak), csak azért, hogy együttesen utalhassunk az összes *-szerű* stb. utótagú szóra. Ezeknél a címszavaknál természetesen valóságos adatok nincsenek, csak utalások.

A címszavakat mai köznyelvi alakjukban írjuk. Ha a mai alak ingadozik (*fel ~ föl*), akkor az adatokban többségben levő alakvariánst választjuk. (Folytatjuk.)

BERRÁR JOLÁN—KÁROLY SÁNDOR

A sűrítés típusai Arany János költészetében

1. A sűrítés mai irodalmunknak talán legkorszerűbb, legtöbbet emlegett stíluseszköze. Azok az alkotók, akik gyakran élnek vele, igényesek az olvasóval szemben: nem adnak kényelmesen birtokba vehető olvasmányélményt. Próbára teszik az olvasó valóságismeretét, felfokozott asszociációs készséget kívánnak tőle, képzeletét állandó élénk munkára serkentik, ráéreztetik a nyelv különleges, egyéni árnyalataira, vagyis a beleélő képességnek olyan mértékét tételezik fel, mely villanásszerűen tudja újratermelni önmaga számára az irodalmi alkotást részleteiben és egészében. Csak egyetlen példát!

A báránybunda árnyakat
túlevelű fák fércelik.

J ó z s e f A t t i l á n a k ez a két sora — „Tiszazug” című költeményének indítása — csak akkor lehet maradandó élményünk, ha rá tudunk érezni arra, milyen pontos, reális valóságélmény alapján jött létre ez a pár szóba sűrített kép, ha van emlékképünk csenevész falusi fenyőfákról, melyeket báránybundaszerű, tömött, gyapjas fehérséggel borít be a hó. Ha megütjük a fa törzsét, záporként hull le az egész hólepel, hiszen a túlevelek csak lazán fogják össze, csak *fércelik*. Még annak a ködös-fagyos atmoszférának is föl kell

idéződnie, mely elmosza, árnyyszerűvé teszi a havas fák körvonalait. A költő valami ilyen vagy ehhez hasonló emlékképet ébreszt bennünk, mely eléggé sajátunk ahhoz, hogy ráismerjünk, s mégis annyira új József Attila művészién sűrített, egyéni megfogalmazásában, hogy úgy érezzük: új, ismeretlen kincset találtunk.

Világért sem merném azt állítani, hogy ez a folyamat ilyen egyszerű, s főként hogy ennyire tudatos. Az alkotó s az olvasó újraalkotó munkájának is csupán egy mozzanatát érzékelteti, s alig közelíti meg a sűrítés lényegét. S még azzal sem tudjuk tetten érni a lényegét, ha a kezdő metaforát (*báránybunda árnyak*) vagy az állítmány megszemélyesítő jellegét boncoljuk. Mindig marad valami többlet a kifejezési formában, minthogy elemeit erősebb kohézió tartja össze, s ez emlékképek, asszociációk dúsabb rajzását képes megindítani, mint a sűrítés nélküli, részletező formák, s képzeletünkre sokszoros erővel hat.

József Attila idézett sorai a sűrítés legbonyolultabb, képszerű típusát mutatják, s ezt is olyan művészi fokon, hogy egyetlen költőnk sem múlja ebben fölül. Az ő költészetének állandó eleme ez a stíluseszköz. Kétségtelen, hogy szüksézává, kevés szóval sokat mondó költői egyéniségéből természetesen következik, hogy kedveli ezt a formát, de azt is számba kell vennünk, hogy József Attila már átment az expresszionizmus iskoláján is, ennek pedig jellegénél fogva talán legsajátabb kifejező eszköze a sűrítés, s szinte minden közismert típusát kimunkálta.

2. Arany a sűrítésnek csak az egyszerűbb formáit kapta készen, s inkább az élőbeszédben, mint az irodalomban. Maga talált rá azokra a bonyolultabb típusokra, melyek mai költészetünkben otthonosak, részint éppen az ő stílusbravúriai nyomán. Mint stílusának minden elemét, a sűrítésket is rendkívüli tudatossággal formálja meg, alkalmazza. Így természetesen a balladákban és a Buda Halálában fordul elő a legtöbb sűrítés, mert a párbeszédes forma, a drámai, gyors léptű cselekmény, a lelki vívódások rajza szinte megköveteli felhasználását. Ezért veszem idézeteimet Arany tömörítő művészetének illusztrálására az említett munkákból.

3. A sűrítésnek gyakori eszköze a kihagyás számtalan variációja. Arany művészi módon használja fel már meglévő formáit, s egyéni változatokat is teremt. Nem foglalkozom itt részletesebben a sűrítésnek azzal a közismert módjával, mely a legszebb Arany-balladák szerkezetében érvényesül, hogy tudniillik a cselekmény menetétől hagy ki a költő mindent, ami nem a történet leglényege, csak RIEDL FRIGYES pregnáns sorait idézem emlékezetünkbe: „A balladában mintegy villámcsapásokat látunk, amelyek az elbeszélés egyes jeleneteit egy-egy percze megvilágítják: ha a balladaszerző meg akarja velünk ezen egyes megvilágított jelenetek kapcsolatát és jelentését értetni, szükséges, hogy e jelenetek oly jellemzők legyenek, hogy belőlük kiegészíthetjük a megelőző és következő eseménysort. Néhány láncszemből az egész láncot kell megsejtenünk.” (Arany János. 257.)

A szerkezetben megnyilvánuló kihagyásos sűrítés nemegyszer még akkor is próbára teszi az olvasó kiegészítő, megsejtő tevékenységét, ha a költő valóban a legjellemzőbb mozzanatokot emeli ki a cselekményből. Még bonyolultabb, de izgalmasabb is ez a kiegészítő munka abban az elég ritka esetben, midőn a költő éppen a legfontosabb mozzanatot hagyja ki a történet sodrából. Arany a Buda Halálában kezdi próbálgatni ezt a stíluseszközt. Legszebb példája ott fordul elő, midőn Etele és Buda első nyílt, heves összetűzése után Etele

— haragja csillapultán — békíteni igyekszik bátyját. Szavakkal nem tudja újra megnyerni teljes bizalmát, ám ösztönösen megtalálja azt a legegyszerűbb módot, mellyel az erős a gyengébbre, gyerekre, öregre olyan könnyen hat: a biztos, meleg érintés, a szerető, nyílt tekintet erejét:

Akkor Etel, bátyját fogva erős kézen,
Kereste szemét, hogy az övébe nézzen;
Buda nyílt tükrébe odanéz e szemnek:
S immár az Etele sátra felé mennek.

A 3. és 4. sor között éppen a legfontosabb, a fordulat leírása marad ki: Buda teljes megbékélése, bizalmának visszatérése. Ez a kihagyás annál hatásosabb, annál tömörítőbb, mert egyetlen mondatszerkezetben fordul elő, bár ez elég hosszú, többszörösen összetett mondat.

A Vörös Rébékben, Arany egyik legkésőbb írt balladájában sokkal rövidebb mondatok tartalmaznak kihagyásos sűrítéseket, s ez is hozzájárul ahhoz, hogy a költőnek ebben a munkájában a legsűrűbb a balladai homály. S éppen a népbabonából vett motívumot, hogy tudniillik a boszorkány át tud változni valamilyen vészhozó állattá, burkolja Arany a legsötétebb homályba azzal, hogy a leglényegesebbet, magát az átváltozást elhallgatja, s csak azt mondja el, ami előtte és utána történik. Mindjárt a költemény első két sora ilyen kihagyással él:

„Vörös Rébék általment a
Keskeny pallón s elrepült —”

Midőn a ballada a Vasárnapi Ujságban először megjelent (1878. jún. 13.), Arany ezt a jegyzetet fűzte az idézett sorokhoz: „A helyi népmonda csak ennyit tartott meg a tisztos boszorkányról, hogy ti. általment a keskeny pallón, ott varjuvá vált s elrepült.” (Idézi Arany János Összes Művei. 1951. I, 548.) A költő jegyzete tehát szó szerint tartalmazza a ballada első két sorát, csupán az *ott varjuvá vált* szavak maradnak ki. Apró, de jellemző adalék ez arra, milyen tudatos stilszta Arany. A bevezető sorok kihagyását a további két sor még megvilágítja („Tollászkodni, már mint varju, | Egy jegenyefára ült”). Azonban midőn arra céloz a költő, hogy a boszorkány halálával megtörik a varázs, vissza kell változta öregasszonnyá, a falubeliek ezt híresztelik:

„Pörge Dani egy *varjút* lőtt,
S *Rebi néni* leesett!”

Arany itt a kiemeléssel jelzi, hogy mi van a kihagyás mögött. A befejező versszak — mintegy hangsúlyozva, milyen fontos eleme ez a balladának — némi változtatással megismétli a bevezető sorok kihagyását, mely a néphit szerint a boszorkány lelkének örök kárhozatát jelenti:

„Vörös Rébék általment a
Keskeny pallón: most repül;
Egy varjúból a másikba
Száll a lelke, vég ne'kül”

A Buda Halálából és a Vörös Rébékéből idézett szövegrészekben ugyan egy-egy mondaton belül van kihagyás, ez azonban a történet egy bizonyos fázisára vonatkozik, maga a mondatszerkezet csorbítatlan marad.

4. Mint említettem, a sűrítésnek ez a típusa ritkán fordul elő Arany költeményében, számtalanszor használ azonban a sűrítés érdekében hiányos mon-

datot vagy mondatpótlót. Ez gyakori stíluseszköz mind az élőbeszédben, mind az irodalomban, Arany azonban rendkívül egyénien s gyakran igen merészen él vele. Az ilyen sűrítések csaknem kivétel nélkül a nyugodt, higgadt állapottól eltérő lelki helyzetet fejeznek ki: izgalmat, szenvedélyt töprengést stb. Az alábbiakban néhány példát adok a leggyakoribb típusokra, részben FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERESTYÉNI művének szempontjait, csoportosítását véve alapul (A magyar stilisztika vázlatja 267—9).

Szenvedélyes, izgatott kitörésekben gyakori a kihagyás, mivel a magasabb lelki hőfok meggyorsítja a beszédet, s ez hajlamossá tesz a tömörítésre. Etele például, midőn megsuhintja Isten kardját, világbíró hatalmának reményében így kiált föl:

„Csillag esik, föld reng: jött éve csudáknak!

Ihol én, ihol én pörölyje világnak!”

(Buda Halála IX. 137—8.)

A rövid, sietős mondatokat nem kapcsolja kötőszó, nincs bennük névelő, s a megismételt *ihol én* mellől elmarad az állítmány igei része.

„A kép-mutogató” című balladában a vásári mutatványos kihagyásos mondatot ad a haragos gróf szájába, midőn ez el akarja kergetni a szegény íródeákot:

„Szigorún ezt tudtul adja
Grófkisasszony édesatyja, —
S hogy sem esztendő, se' hónap,
Kitejt éve, mehet holnap,
Messze ám! nagy a világ.”

A párbeszédekben — még nyugodt lelkiállapotú beszélők között is — természetesen hatnak a kihagyásos mondatok vagy mondatpótlók, hiszen a beszédhelyzet segíti megértésüket. Ha izgalom fűti a beszélőket, a kihagyások még merészebbek. Aranynál ez a jelenség nemegyszer válik a lélekábrázolás finom eszközévé. Van példa rá, hogy a mondat egésze t értjük, de szóban nem tudjuk kiegészíteni, így a fia életéért aggódó Szilágyi Erzsébet szavait:

„Ki viszi hamarabb
Levelem Prágába?
Száz arany,
Meg a ló,
Teste fáradsága.”

(Mátyás anyja.)

A második mondat valami olyat jelent, hogy a levélvivőnek száz arany meg a ló lesz a jutalma fáradságáért. — A válasz is mondattöredék a Szibinyáni Jank farkaskalandját izgatottan figyelő Zsigmond király és István vajda párbeszédében, sőt Zsigmond szavai félbeszakításnak is tekinthetők:

„Szóla Zsigmond: *kár volt, mégis!* . . .

Szól a vajda: *semmi! bátran!*”

(Szibinyáni Jank.)

— A kísértetharcba induló Bende vitéznek és menyasszonyának párbeszéde szépen szemlélteti, hogy feszült lelkiállapotban főként az állítmány marad ki:

„Kél a vitéz: »*Nosza kardot, vértet!*«

»*Hova, édes?*« — »*Vini, arám, érted!*«”

(Éjféli párba.)

Se szeri, se száma az olyan kihagyásos sűrítéseknek, melyek felkiáltást, felszólítást, parancsot, nemegyszer vezényszót közvetítenek, s gyakran van bennük félbeszakítás is. Természetesen az ilyen kihagyások is főként direkt idézetben fordulnak elő:

„Lóra tehát, indulóra!
Fel borinni, víg leventék” (Az egri leány.)

„Hej! ma vitézek bottal az ebre!
Másszor ülünk már puha szép nyeregre!
Ki lovon, — ki gyalog, — ki ha épen mászva...
Mert a veszély már itt van a házba!” (Uo.)

„El! míg lehet s szabad!
Cseh-földön biztosabb.” (V. László.)

„Hamar a gazembert...
Fiaim, — Cselényi...!” (Zács Klára.)

„Életed a lányért
Erzsébet királyné!” (Uo.)

„Ha, ha! elő síp, dob, zene!” (A walesi bárdok.)

„Máglyára! el! igen kemény —
Parancsol Eduárd — ” (Uo.)

„Hamar a
Madarat!...
El kell venni tőle!” (Mátyás anyja.)

„Hova férjem! édes férjem?
Íly korán? ily éhgyomorral?
Panni! Gunda! hol maradtok?
Egy, kettő, a mézes borral!” (Pázmány lovag.)

„Félre, félre! ... pálya mérve!
Fék szorosan! láncsa szögbe!” (Uo.)

„Nosza, hamar, a bolond! ülj le ide, Rikkancs” (Uo.)

»Haj vitézek! haj élébe!
Kiki egyet az ölébe!« (Buda Halála VII. 161—2.)

„Most ebédre, hollók, varjak
Seregestül, aki van!” (Vörös Rébék.)

„Lélek az ajtón se be, se ki!” (Tetemrehívás.)

„Vissza! neki,
Jaj, ki parancsom, élve szegi!” (Uo.)

„Szaporán, hé! nagy a rakás: mozgoni!” (Tengeri-hántás.)

A kihagyásos mondat vagy egy-egy mondatpótló igen alkalmas az elgondolkodás, a töprengés kifejezésére. Ezért fordul elő gyakran belső monológban

is, midőn azt érzékelteti, hogy ilyenkor nem kell végiggondolni a teljes mondatot, csak mintegy szavak nélkül átsuhan az ember lelkén a gondolat. Nem ritkán Arany is így használja:

„Két ellenség a Duna-két parton:
Kevés annak az én jó kardom:
Egyiket a másikkal — hiába!
Ahogy lehet» — gondolja magába.” (Török Bálint.)

„ — Detre pedig mégyen,
Sárga fakó színét tüzezi a szégyen:
Gőgös Etel, jó, jó! Ha nehezen, mégis —
Dörmögte magában: lám, bent van az ék is!”
(Buda Halála III. 177—80.)

A két lehetőség közti hányódást is jelezheti a kihagyás:

„Ne feleljetek rá körözi halászok!
Kétélű a kérdés, bajt hozna reátok:
Kötni: összekötné hálótok egy bogba,
Oldni: széjjeloldná hosszan a habokba” (A hamis tanú.)

Az élőbeszédben is gyakran mondjuk, midőn bizonytalan helyzetben végre döntést kívánunk, mindegy, akármilyet: *vagy — vagy*. Buda is ezt mondja, midőn tarthatatlannak érzi helyzetét az egyre hatalmasabb Etele mellett:

„Jogomat kívánom, eskü szerént. *Vagy — vagy!* . . .
Másképp szakad a húr: ami valál, az vagy.” (Buda Halála VII. 99—100.)

A kihagyás egyik különleges típusa a mondatok félbeszakítása. Jelzheti vele az író, hogy nem kell folytatnia az elbeszélést, a már elmondottakból úgy is tudja az olvasó, mi következik:

„Nem oly hangon volt ez mondva,
Hogy sokáig, vagy hiába . . .” (Szibinyáni Jank.)

Néha azt fejezi ki a félbehagyás, hogy az író hirtelenében nem is tudja, mit mondjon. Főként a különféle hasonlító mellékmondatok maradnak félbe, mint az élőbeszédben is (*Akkora volt, mint . . . , Úgy nevetett, hogy még . . .*):

„Ugy nevetne! s *úgy meg-sír, hogy!* . . .
Soha, soha ilyen tréfa.” (Pázmán lovag.)

Többször azt kendőzi el a megszakítás, amit nem illik kimondani. A következő idézetben a káromlást nem fejezi be Pázmán lovag, s az elharapott szót más, udvarképes szóval, mondattal folytatja:

„*Beste kurafi . . . zetésért látni a vendéget!*
Magyar ember nem teszi azt, tudja-e fölséged!” (Uo.)

Szellemesen alkalmazza a költő a félbeszakítást a „Pázmán lovag” II. részében: a megbántott öreg férj nem képes logikusan végigmondani, milyen nagy sérelem esett rajta. Vagy a király szerepét játszó bolond szakítja félbe ingerkedve, s erre felel elharapott szitokkal, vagy ő maga hagyja félbe mondatát indulatában, midőn elbeszélésében a legfájóbb ponthoz ér:

„*Atkozom is!* . . . Nem vagyok én se bolond, se részeg:
 Hogy valaki jó-megy, azért gyilkosa nem lések;
De mikor a küszöbön állt feleségem, Éva— — —,
Ezer átok! Megölöm, megölöm azt, még ma!”

Még egy utolsó idézet a „Pázmán lovag”-ból, a kihagyások és félbeszakítások e balladájából. Ebben a király hallgatja el a közismert esküformula végét:

„*Isten engem!”* a király mond,
 „Nem akartam, jó levente; . . .”

Érdekesebb a félbeszakítás, nagyobb a sűrítő értéke, ha nem a köznapi frazeológiából vett mondatot hagy félbe az író. Ilyenkor kulcshelyzetbe is kerülhet egy-egy drámai összeütközés festésében. A Buda Halálában például súlyos fenyegetést rejt, midőn a testvérek összecsapásakor Etele így szól bátyjához féktelen indulatában:

„Mi vagy te? . . . aszott fű pelyhe az út mellett,
 Gyöngé akaratom neki a lehellet
Akarom: volt, nincs . . . majd! — Ezzel mene gyorsan,
 Mint mikor az égnek villámtüze harsan.” (VII. 109—12.)

A mátrai vadászaton pedig Buda fogadkozik így, midőn Etele megmenti őt a biztos haláltól:

„Ki, nem nagy ütéssel, ekkép szabadulván,
 Megölelte öccsét, nyakába borulván:
Soha, Etel, soha! . . . Ennyit rebeg ajka,
 Tudja Etel mégis, mit ért szive rajta.” (VIII. 221—4.)

5. Az is közhely már Arany stílusával kapcsolatban, hogy nincsenek henye jelzői. Nála sohasem pusztá díszítőelem vagy éppen sortöltelék a jelző; ha kihagyjuk a mondatból, rendesen nem csupán a mondat hangulata változik meg, hanem az értelme is, sőt sokszor értelmét veszti. A hatvanas évektől kezdve megszaporodnak stílusában a különlegesen expresszív jelzők. Azt jelenti ez, hogy jelző és jelzett szó kapcsolata sokkal többet mond, mint a kettő jelentésének összege, közöttük valami olyan feszültség támad, mely képzeletünket felfokozza: a megszokottnál többet látunk és élesebben. Különösen a Buda Halálában él Arany ennek az új jelzőtípusnak sűrítő lehetőségeivel. Következő idézeteimet igyekeztem úgy összeválogatni, hogy többféle módját mutassam be a jelzős sűrítésnek, noha tipizálni rendkívül nehéz.

Midőn Hunor és Magyar az éj leple alatt rajtaüt a tündérséget tanuló lányokon, nagy lárma, sikoltozás támad. Hogy a leányrablás sikerült, azt ez a strófa festi:

„Abbul immár nincsen semmi:
 Szűzi daccal tündér lenni;
 Vágtat a ló, és a pusztán
Nagy üres éj hallgat oztán.” (VI. 177—80.)

Az elbeszélés legfontosabb eleme, a *nagy üres éj* jelzős szerkezet, mely nem csupán azt érzékelteti, hogy a zaj elcsitult, hanem azt is, hogy valami mindörökké véget ért.

Elvont fogalmat jelölő szóhoz gyakran fűz Arany konkrét jelentésű jelzőt, s az ilyen metaforikus kapcsolatokból néha erősen sűrítő értékű jelzős szerkezet kerekedik.

Midőn a testvérvizsály során Budának sikerül híveket gyűjtenie maga köré, szinte megfiatalodva emlegeti, hogy hadban is megvína Etelével. Gyöngyvér ijedten csitítja:

„Oktalanul többé így ne beszélj, hallod
Mert bizony elfordul e *zsönge szerencse*:
Nemhogy Etelétől árva fejed mentse.” (XI. 338—40.)

A *zsönge szerencse* elég expresszív szókapcsolat ahhoz, hogy megéreztesse, mennyire oktalan Buda reménykedése, mennyire nem lehet bízni a pártos főemberekben. És valóban, az utóbbiak közül a meggondolatlanok először hetvenkednek, de a józanabbak megijednek a túlságosan merész szavaktól:

„De máris ezáltal megütődnek többen,
Nagy meredek szótól az okossa döbben,
Amazok estén, kik előtte bukának,
Méri a mélységet: »nem ugrom utánok!«” (XI. 361—4.)

A *nagy meredek* szó jelzős szerkezet annyira sűrítő jellegű, hogy csak az utána következő sorok teszik értelmét teljesen világossá: olyan meggondolatlan beszéd ez, mely kimondóját képletesen mély szakadék szélére juttathatja, ahonnan könnyű lebukni.

A legérdekesebbek azok a jelzők, amelyek az élőbeszédben általában csak személyek testi tulajdonságaira vonatkoznak, Arany azonban élettelen dolgokkal vagy még merészebben lelki jelenségekkel hozza őket kapcsolatba. Ilyen metaforikus sűrítő jelzőt használ például a Buda Halálában, midőn Ildikó testvérei és Hagen halálát tervezi, de nem akarja, hogy szép harcban, nyílt küzdelemben végezzenek velük:

„*Bizodalmas hajlék* éjtszaka lobbanva,
Férjem gyilkosait temesse be hamva.” (IX. 203—4.)

A *bizodalmas* szó csak személyre vonatkozik ’bizalmas, megbízható’ jelentésben. A *hajlék* jelzőjeként nemcsak azt jelenti, hogy a ház biztonságos, hanem azt is, hogy az itt elszállásolt Nibelung vendégek nem gyanítják a veszélyt.

Még hatásosabb a sűrítés, ha a jelző testi tulajdonságot, a jelzett szó pedig lelki jelenséget nevez meg. Etele elbocsátja újonnan betanított seregét, csak az önként vállalkozókat kívánja harcba vinni az illirek ellen. Mindenki vele akar menni:

„Senkit haza *özvegy szerelem* nem csábít,
Senki nem óhajtja ő gyenge családit;” (X. 29—30.)

Buda napokig tétlen szomorúsággal nézi, hogyan készülődik hadba öccse. Gyöngyvér keserű szemrehányást tesz férjének tehetetlenségéért. Szenvedélyes szavai közt két olyan jelzős szerkezet is van, mely nem közvetlenül Budára vonatkozik, mégis az elnehezült, öregedő, elbizonytalanodott férfit jellemzi:

„Már a vak is látja, süket is már hallja
Buda király dolgát: hogy’ van feje-alja:
De azért ő napról-napra megént bízik,
Heverő bánatban eszik, alszik, hízik.” (X. 57—60.)

„Ember! valamerre, míg van idő, mozdulj;
A sors hadszekere — hallod üvölt — pusztulj;
Félre az utjából! mert bizony elgázol,
Ha te *kövér gondban* szunnyadsz s lakomázol” (85—8.)

Ugyanebben a részletben önmagáról mondja Gyöngyvér:

„Jön a keserű gyász, utol is ér nyomban,
Jaj, látom örökké *riadós álomban!*” (81—2.)

Noha a *riadós* az *álom* jelzője, mégis a fel-felriadó, nyugtalan alvó lelkiállapotát, örök rettegését sűríti magába.

A továbbiakban néhány olyan jelzős szerkezetet idézek, amelyekre Aranyból csupán egy-egy példát ismerek (ami nem jelenti azt, hogy több nincs), mégis érdemes foglalkozni velük, mert a költői stílus fejlődésének későbbi korszakaiban esetleg tipikussá válnak.

Etele távollétében Ildikó álmatlanul forgolódik fekvőhelyén:

„Hattyu fehér teste forog a hab ágyon,
A lelke meg uszkál tenger hiu vágyon,
Apró pihegését únja Aladárnak;
Körül éjszűrítő nagy kárpitos árnyak.”

Arany itt egyetlen jelzős szerkezettel ad képet róla, hogy a sátor kárpítjai árnyszerűen hatnak, s még sűrűbbé teszik az éjszaka sötéttségét. A jelzők itt nemcsak sűrítő értékűek, hanem összemosottabb, anyagtalánabb benyomást is keltenek azzal, hogy a költő megfordítja a jelző és jelzett szó szemléletben adott viszonyát, s nem árnyas kárpitokról, hanem kárpitos árnyakról beszél.

A „Híd-avatás” hőse kifosztva, reménytelenül áll meg éjjékor a híd közepén: minden elő van tehát készítve az ezután következő látomáshoz. A modern haláltánc megindulásakor egy különleges jelzős szerkezet kerül kulcs-helyzetbe:

„S amint az óra, csengve, bongva,
Ki véknyan üt, ki vastagon,
S ő néz a *visszás csillagokba:*
Kél egy-egy árnyék a habon:”

A *visszás* jelző, melyet maga Arany emel ki azzal, hogy dőlt betűkkel szedeti, a vízben visszatükrözött csillagokra vonatkozik. Az ÉrtSz. ritka irodalmi változatként idézi ezt a jelentést, egyik példaként éppen idézetünkre hivatkozva. Kétségtelen, hogy a *visszás* első jelentése (’a megszokott helyzettel, hangulattal, állapottal ellentétes, vele szemben álló’: ÉrtSz.) szintén belejátszik az egész mondat kísérteties hangulatának kialakításába.

XX. századi költészetünkben (főként az impresszionistáknál) szinte divattá lett az olyan jelző, mely nem a jelzett szóban kifejezett fogalmat minősíti, hanem valamely más mondatrészrel jelölt fogalomra vonatkozik. Az Őszikékben is van ilyen jelzős szerkezet:

„A leány, mint *szőke harmat,*
Reszket, elfoly; — ajka hallgat” (A kép-mutogató.)

A *szőke* nyilvánvalóan a *leány* jelzője logikai szempontból, átvetésével azonban erősebb lesz a felidézett kép részleteinek kohéziója, benyomásunk egységesebb.

6. A szinesztéziáknak XX. századi irodalmunkban inkább hangulati, mint sűrítő értékük van. Aranynál olyan jelzős szerkezetet is találunk, mely formai szempontból merész szinesztézia, valójában a fentiekhez hasonló sűrítés:

„Mint szellő ha fogan *vak déli melegben,*
Pici pöhöly elsőbb, út kis pora lebben” (XI. 193—4.)

A *vak déli meleg* nem pusztán egy látás- és egy hőérzet keveredése, minthogy a *vak* szó nem az érzetet, hanem az érzékelőt jelöli, s a déli forróság, a napsütés elvakító, bágyasztó, gondolkodást gátló hatására utal.

Arany valóságérzéke, realista látásmódja művészien érvényesül a leírásban, elbeszélésben, akár részletező az, akár sűrítő. Az utóbbinak leggyakoribb s legkülönlegesebb példáit is a balladákban és a Buda Halálában találjuk.

Érzékelésünknek azt a tulajdonságát, hogy a közeledő dolgok nőni látszanak, ismételten felhasználja egy-egy szűkszavú, sűrítő megfogalmazásban. A „Pázmán lovag”-ban így érzékelteti a lóháton egymásra rontó bajvívók gyors közeledését:

„Fogy a térség, nő az ember,
Paizs, dárda összeroppan”.

Hasonló módon festi a Buda Halálában, hogy a mátrai vadászat résztvevői egyre közelebb jutnak a hegyekhez:

„Haladnak azonban, túl, nőnek az ormok.” (VIII. 96.)

(Vö. RIEDL i. m. 305.)

Reális megfigyelésnek veszi azt is — s ha ő szuggerálja, mi is úgy érezzük —, hogy a tér vagy a levegő összeszorul a fenyegetően közeledők közt. A „Szibinyáni Jank”-ban ki lehetne-e fejezni rövidebben, hogy a hajtók gyűrűjében egyre kisebb helyre szorulnak össze a megriadt vadak?

„Száz tülök szól, hajt az eb s pór,
Nyomja össze a vad berket”.

A Buda Halálában hasonló eszközzel festi a mátrai vadászat azonos mozzanatát:

„Amaz örök csendet veszi lárma közre,
Levegő a zajtól egyre szorúl össze” (V. 181—2.)

Buda és Etele harcának leírásában csaknem szó szerint ismétlődik ez a megfogalmazás, azonban most halálos fenyegetéssel van tele. Az ifjabb testvér gyilkos haraggal közeledik bátyjához:

„Harag a nézése, harag a járása,
Szorul összébb köztük levegő nyílása” (XII. 271—2.)

7. Összetettebb jelenségeket természetesen a sűrítés bonyolultabb eszközeivel ábrázol a költő. Anélkül, hogy aprólékosan boncolnám stilisztikai eszközeiket, idézek néhányat a sokból.

Arany hosszan részletezi, hogyan készülődik reggeltől estig az udvar a mátrai vadászatra. Noha a sürgés-forgás éjjel is tart még, erről csak két sora van, mely fények és árnyékok játékaival sejteti, mi történik:

„Fáklya futó fénye éjjel is ott jár még,
S bukdosik egymásba sok fekete árnyék” (V. 147—8.)

Midőn Budának sikerül újra magához édesgetnie a főemberek egy részét, udvarában ismét nagy a vendégjárás, sürgés-forgás, lakoma. Ezt a költő így summázza:

„Udvara sok füstjén megvidul az éhes;
Sürög a mi sűrű, sajog a mi fényes” (XI. 307—8.)

Buda vesztét égi jelek jósolják: üstökös mutatkozik a mennybolton, az északi fény vörös sugárnyalábokkal rémít:

„*Űstökös a mennyég bús mezejét szántja,
Pallosokat vérben emel észak lángja*”

(XI. 283—4.)

Utoljára hagytam ebben a csoportban Aranynak azt a sorát, mely ropant egyszerűnek látszik, ám annyira sűritett, hogy bár értjük, és érezzük, mit fejez ki, teljes hangulati és jelentéstartalmát nehéz kifejezni. A „Szondi két apródja” című ballada gyönyörű kezdősora ez:

„*Felhőbe hanyatlott a drégeli rom*”.

Megközelítően pontos, lapos prózában elmondva körülbelül ennyit jelent: Drégely vára már rom, összeomlott az ostrom por- és füstfelhőjében. A költő azonban nem ezt mondja. A vár nem *összeomlott*, hanem *hanyatlott*, mint az élettelen, öntudatlan ember. A halál ígéje ez, nem a rommá levése. A múlt idő itt igazán azt jelenti, hogy végérvényesen befejeztetett valami. A *rom* szó is ezt hangsúlyozza. A *porfelhő*, *füstfelhő* szó nem illenék a hősi halál ábrázolásához (noha a reális képet ez festené híven), lesz hát belőle egyszerűen *felhő*. Gondolhatnánk esetleg igazi felhőre, páraburokra is, mely a hegyormot fedi, de hiszen a romokra „vissasüt a nap”, később lenyugvóban „földi vállát bíborszínű káftán”. Arany szemléletes, „vaskos” valóságérzetének ellene mondana ez az értelmezés. — Folytathatnám a fejtegetést, de reménytelen: sohasem adja ki teljes titkát, ami tökéletes.

8. Végül a sűritéseknek azzal a típusával foglalkozom, mely elvont tartalmat fejez ki, s joggal lehet előde XX. századi költészetünk sűritő technikájának. A Buda Halálában a finom, drámai lélekrajz fontos eszköze ez a típus, ezért fordul elő oly gyakran egyenes beszédben.

A ravasz vén Detre így magyarázza Budának, mennyire megnöveli Etele a saját népszerűségét bátyja rovására, ha seregét harc helyett vadászatra viszi:

„Nem csoda, e játék ha neked nem tetsző,
Meglásd, mire vége, milyen ember lessz ő;
És te magad kérded: »Buda király hol van?
Csak üres árnyékát taposom a porban.»”

(V. 69—72.)

Még erősebben tömörít az a kép, mellyel Etele indulatában szemébe vágja bátyjának, hogy csak kicsit kell akarnia, s oly könnyen megsemmisítheti Buda maradék hatalmát, mint ahogy egy gyöngye lehellet elfújhatja a felmagzott fű pelyheit:

„Mi vagy te? . . . *aszott fű pelyhe az út mellett,
Gyöngye akaratom neki a lehellet! . . .*”

(VII. 109—10.)

Az összeccapás után Etele egész nap haragos:

„*Maga bús felhőkint hőmpölyög és zordon;
Köde haragjának esik az-nap folyton,
Estefelé tisztul.*”

(VII. 117—9.)

A költői kép plasztikusan láttatja velünk a hatalmas férfit, amint nyugtalanul jön-megy (*hőmpölyög*), minden apróság haragos kifakadást vált ki belőle (*köde haragjának esik*), csak estefelé nyugszik meg kissé.

Midőn Ildikó kislia derekára csatolja az Isten kardját, arról beszél, hogy majd ha Aladár felnő, bosszút áll Siegfried gyilkosain, mikor azok már el is feledték, hogy bűnhődniük kell tettükért. Mindezt egy másfél soros képbe sűriti:

„Majd, ha király lészesz . . . *Veled együtt, hosszú
Feledés árnyékán, nőjön fel a bosszu.*” (IX. 207—8.)

Buda Szömörével üzenetet küld Etelének. Üzeni, hogy halát várt volna öccsétől, akit maga mellé emelt uralkodónak. Szemrehányásának lényegét szintén egy tömörítő kép tartalmazza:

„De az ő hálája hiteszegett ármány,
Gonddal tömi nékem az éjjeli párnám” (X. 161—2.)

A XII. éneket, ez a testvérviszály tragikus kifejtését tartalmazza, öt olyan sorral kezdi Arany, mely csupa sűrítő kép:

„*Már fészke fölött leng énekem ezúttal,
Buda forgó napja száll meredek rúddal.*
Este van, este van . . . késő a madárnak:
Nem látjátok-e már, hogy' nőnek az árnyak?
Buda körül bús éj tornyosodik össze.”

A költő itt képi nyelven, azonos szemléleti alapot teremtve fogalmaz meg elvont, nem képi mondanivalót. Az este, az éjszaka komor képzeté az a szemléleti—hangulati alap, melyből a képsor összetevői kibomlanak. Az első sor szubjektív megjegyzés: a költő éneke befejezéséhez közeledik, mint ahogy fészke fölött leng az éjszakára elülni készülő madár. A második sor a hanyatló nap ősi jelképével Buda sorsának beteljesedésére céloz. A harmadik és negyedik sornak nincs pontos jelentése a képek rendszerében, de hangulatukat finoman fokozzák. Az ötödik sor jelentése megint világos: Buda körül ijesztően megsokasodtak (*összetornyosodtak*) a tragikus jelek. Ezt a szép bevezetést Etele bűnének, Buda halálának elbeszéléséhez már aligha nevezhetjük allegóriának, hiszen nem az allegória részletező, sokkal inkább a szimbólumok homályosabb, sejtetőbb s egyben sűrítő nyelvén szól. Ez már nem a Toldi költőjének hangja, hanem a XX. század felé mutató „túlérző” és nyugtalan Aranyé.

T. LOVAS RÓZSA

A magyar szókincsre vonatkozó etimológiai kutatások jelenlegi állása*

I. Magyar szavak legrégebb ismert etimológiái a XII. századból idézhetők. P. mester, kinek hagyományos Anonymus megjelölése ma is közkeletű, Béla király „jegyzője”, azaz kancellárja (valószínűleg II. Béláé — 1131—1141., mások szerint III. Béláé — 1173—1196.) történeti munkájában néhány tulajdonnév magyarzatával próbálkozik. Ha néha megtörténik is, hogy ráhibáz a helyes megfejtésre („Quia sompnum in lingua Hungarica dicitur *almu* et illius ortus per sompnum fuit pronosticatus, ideo ipse vocatus est *Almus*”:

* A cikk a Moszkvában 1967. január 30-án a szláv etimológiai szimpozion keretében francia nyelven elhangzott előadás fordítása. Ez a körülmény — az adott alkalom — magyarázza egyrészt azt, hogy az előadás számos olyan részletet, elvet tartalmaz, mely a magyar nyelvek között közkeletűnek mondható, másrészt, hogy a megvilágításul idézett példák rendkívül egyszerűek, banálisak. Színesebb, újszerűbb példák hosszabb kifejtést kívántak volna; erre idő sem volt, s elterelte volna a figyelmet a tulajdonképeni mondanivalóról.

Script. I, 36), legtöbb együgyű kísérlete nem különbözik a középkorban divatos tudákos etimológiai játékoktól. Minthogy a XV—XVII. században számos, a reneszánsz törekvéseit a biblia tanításaival összeötöző óhajtó európai tudós minden nyelv eredetét a héberben kereste (AVENARIUS, QUICHAED stb.), természetes, hogy a kor jelentős magyar humanistái Európában társtalan anyanyelvüket a héber nyelv legközvetlenebb sarjadékának tartották, és ezt a rokonságot azzal igyekeztek támogatni, hogy sok magyar szót héber gyökökre vittek vissza. Bár a magyar meg az obi-ugor nyelvek rokonságának a gondolata már a XV. század közepén fölbukkan (AENEAS SYLVIUS PICCOLOMINI pápa Cosmographiájában és Commentariájában; vö. ZSIRAI, FgrRok. 475), majd MIECHOVI MÁTYÁSNÁL (Tractatus de duabus Sarmatiis Asiana et Europiana. 1517.) és HERBERSTEINÉL (Commentaria. 1549., vö. i. m. 476—7), a XVII. század végén OTROKOCSI FÓRIS FERENC hatalmas erudíciót vet latba e tétel ellen, védve a magyar nyelv héber eredetét. Nem ismervén sem FOGEL MÁRTONNAK kéziratban maradt egybevetéseit (De Fennicae linguae indole observationes. 1669.), sem TRÖSTLER JÁNOSÉIT (Das alte und neue Dacia. 1666.), e számára új elmélettel azt szegezi szembe, hogy egyetlen etimológiát, egyetlen összevetést a magyar és e távoli nyelvek között nem jegyeztek föl e rokonság támogatására (Origines Hungaricae. 1693. I, 269). — SAJNOVICS JÁNOS (Demonstratio. 1770.) és GYARMATHI SÁMUEL (Affinitas. 1779.) etimológiái és egyéb érvei végleg megállapították a magyar meg a finnugor nyelvek rokonságát, noha okfejtésük, főleg ami az etimológiákat illeti, módszertanilag egyáltalában nem épített szilárdabb alapokra, mint egyéb egykorú kísérletek. Ezért érthető, hogy jó darabig a legfurcsább elméletek hivatkoznak fantasztikus etimológiák támogatására, a legkülönbélebb nyelvekkel hozva kapcsolatba a magyart. (Különb. még napjainkban is Amerikában egy dilettáns csoport tesz erőfeszítéseket, hogy a magyart a sumérral rokonsítsa elképesztő etimológiák alapján.) — HUNFALVY PÁLNAK és különösen BUDENZ JÓZSEFNEK (MŰSz. 1873—1878.; UgAl. 1884—1894.) köszönhető, hogy a finnugor etimológiák alá biztosabb alap épült. Az újgrammatikus iskola tanainak meghonosodása szintén hozzájárult a szófejtő kutatás kiszélesítéséhez, pontosabbá, megbízhatóbbá tételéhez. — A jövevényszavakat, melyeknek már GYARMATHI SÁMUEL szótárt szentelt (Vocabularium... 1816.), a finnugor eredetűekkel párhuzamosan szintén tanulmányozták. A török eredetű elemek figyelembe vétele a XVII. századtól datálódik (LAURENTIUS TOPPELTINUS DE MEDGYES, Origines et occasvs Transylvanorum. 1667.). Ezek számos kutató érdeklődését fölkellették, kik bennük különösen a magyar—török ősrökonsághoz kerestek bizonyítékokat. Jelentős lépést tett előre HORVÁT ISTVÁN, amikor ezeket az elemeket osztályozta a valósághoz jóval közelebb álló módon, noha e szavak egy részét ő is egy közös ősi nyelv örökségének tekintti (TudGyűjt. XVII/6, 51 kk., /7, 11 kk.). — A magyar szókincsnek főleg szláv eredetű egységeire irányulnak LESCHKA ISTVÁN (Elenchus. 1825.) és DANKOVSKY GERGELY (EtWb. 1833.) szótárai, melyeken sajnálatos sovinizmus húzódik végig, de MIKLOSICHIG társtalan átfogó kísérletek ezen a téren. A német, a latin és az olasz nyelvből kölcsönzött elemek szintén számos dolgozat tárgyai a XIX. század második felében. A XX. században sok részlettanulmány mellett és után monográfiák tűzik ki célul a magyar szókincs egyes etimológiai csoportjainak összegező tárgyalását. Így a SZINNYEI-féle Magyar Nyelvhasonlítás egymást követő kiadásai 1927-ig állandóan a kor tudományának szintjéhez igazították a finnugor etimológiákat. Ami a jövevényszavakat

illeti, LUMTZER VIKTOR és MELICH JÁNOS a németeknek szentelt tanulmányt (DOLw. 1900.), ez azonban ma már teljesen elavult; MELICH JÁNOS (SzlJsz. 1903—4.), majd KNEZSA ISTVÁN (SzlJsz. 1953.) kitűnő monográfiákban tárgyalják a szláv elemeket; a honfoglalás előtt átvett török jövevényszavaink kiváló szakemberükre találtak GOMBOCZ ZOLTÁNban (Honfoglalás előtti török jövevényszavaink. 1908. és ETLw. 1912.); a latin (FLUDOROVITS JOLÁN), a francia (MELICH és BÁRCZI), a bizánci (MORAVCSIK és KNEZSA) nyelvi hatás szintén megfelelő érdeklődésben részesült. Meg kell emlékeznünk még MUNKÁCSI BERNÁT művéről (ÁKE. 1907.), mely számos hibája ellenére a sok évtized után még mindig használható tájékoztató, melyet rendszeren meg szoktunk nézni. Elég legyen még megemlíteni MELICH JÁNOS és GOMBOCZ ZOLTÁN monumentális, de sajnos torzóban maradt művét (EtSz. 1911—44.) és saját szerény kísérletemet (SzófSz. 1941.), hogy ne említsem a kitűnő részlettanulmányok hosszú sorát (MELICH, GOMBOCZ, PAIS, LIGETI, BENKŐ stb.).

2. Nem lehet szándékom itt a magyarországi etimológiai kutatásokról és fokozatos finomodásukról, tökéletesedésükről mégoly szűkszavú áttekintést sem adni. Ez a feladat szétfűszítené egy rövid tájékoztató szükségyszerűen szűk kereteit. Csupán néhány fontosabb elvet akarok itt vázolni, melyek kötelező alkalmazása jellemző egyaránt a részletekbe nyúló etimológiai kutatásokra és az összefoglaló munkálatokra a magyar nyelvtudományban. Csak azért említettem a fentiekben néhány nevet és néhány művet, hogy ezzel rámutassak arra: ami ma irányító és kötelező elv, az hosszú belső fejlődés eredménye, mely — természetesen — soha sem vesztette el szem elől a külföldön megvalósuló módszertani haladást, anélkül, hogy annak egyszerű másolata volna. Az itt felsorolt elveket persze másutt is ismerik és alkalmazzák, noha talán nem mindig és nem mindenütt olyan szigorúan, mint nálunk. Megvilágításukra a lehető legegyszerűbb példákat hozom föl; érdekesebb, színesebb esetek a hallgatóság számára, minthogy tőle idegen területekről van szó, hosszabb magyarázatot igényeltek volna, és talán megfelelő érdeklődésre sem tarthattak volna számot.

Az egyik legfontosabb módszertani elv annak a felismerésében áll, hogy egy szó etimológiája nem választható el a szó belső történetétől, azaz, hogy amikor egy szó eredetét kutatjuk, sohasem szabad kiindulni jelenlegi alakjából és jelentéséből. Föltétlenül ki kell aknázni az írott forrásokat, hogy összeállíthassuk belőlük a szóra vonatkozó történeti adatokat, gondosan megállapítva minden alak- és jelentésbeli változatot, melyben a szó története során jelentkezik. Természetesen az adatok láncolatában többé-kevésbé jelentékeny hézagok is mutatkozhatnak, melyeket igyekezni kell kitölteni. Ebben a nyelv fejlődésének története segíti az etimológust. Ily módon el lehet jutni ahhoz a legrégebbi alakhoz és jelentéshez vagy alakokhoz és jelentésekhez, melyeket tévedés veszélye nélkül megállapíthatunk. Ezáltal kétségtelenül közelebb jutunk a szó eredetéhez, jobb kiindulópontot kapunk az összehasonlításához. Természetesen éppoly szükséges, hogy az etimológus, ha nem is a finnugor nyelvészeti szakembere, legalább bizonyos fokig tájékozott legyen ebben a tudományágban, és szilárd ismeretei legyenek azoknak a nyelveknek a fejlődéstörténetéről is, melyekkel — úgy véli — kapcsolatba hozhatja a magyar szót. Például a *ház* nagyon hasonlít a német *Haus* szóhoz, és alapjelentésük gyakorlatilag azonosnak tekinthető. Még azt is el lehetne képzelni, hogy a német *au*-nak a magyarban *á* felel meg (a XIII. század második felétől) a sokkal gyakoribb, várható *ó* helyett (vö. lat. *Paulus* > m. *Pál*, lotaringiai *staul* >

m. *Istál* stb.). De a magyar főnév a XII. század végétől adatolva van *házo-* (vagy *házo-*) alakban, márpedig e korban, melyet pedig az átvételnek, ha arról lehetne szó, jóval meg kellett előznie, a német szó még *hús*-nak hangzott (PAUL, *Mittelhochdeutsche Grammatik*¹⁵ 21. §), s egy hosszú *ú* a magyarban sohasem eredményezett volna *á*-t. Másutt kell tehát keresni a szó eredetét. Ez nem is nehéz, a finnugor nyelvek kétségbevonhatatlan etimológiával szolgálnak (vö. osztj. *χòt*, zürj. *-ka*, votj. *-kua*, cser. *kudo*, finn *kota*, lp. *kõetë*: NyH.⁷ 36; a hangtani megfelelés kifogástalan: a finnugor szókezdő *k*-nak velaris magánhangzó előtt a magyarban $\chi > h$ felel meg, hangzóközi **t* szabályosan *z*-vé lesz, a szóvégi magánhangzó eltűnik stb.; az eredeti jelentés: 'sátor, kezdetleges lakóhely' nem áll szemben az etimológiával). — Vagy az *íromba* melléknév mai jelentése — 'esetlen, idomtalan' — mintha eleve megakadályozna minden etimológiai kísérletet. De a szó régi és nyelvjárási jelentése nem ez, hanem 'szürketarka, pettyes, cirmos', s ez megadja az eredet kulcsát, a szlovák *jarabý* 'szürke pettyes, tarka' melléknévhez kapcsolva a magyar szót. Azonfelül a magyar szó alakja elárulja — kései előfordulása ellenére — az átvétel idejét is, mely a XI. századnál régebbi lehet. Etimonja az ószlovák *ja-rebá* nőnemű melléknévi alak. A mai magyar jelentés magyar fejlemény, a *goromba*, *otromba* paronimikus vonzásának eredménye (KNIEZSA i. m. 224).

A szó hangtörténete gyakran lehetővé teszi az átvétel idejének vagy legalább ez idő felső (esetleg alsó) határának megjelölését. Bár a magyar *kanca* < szláv *konjica* csak a XV. századból van adatolva, a magyar *a* a szláv *o* helyén arra mutat, hogy ez az átvétel a XIII. századnál aligha fiatalabb. Vagy — mint láttuk — a nasalis elem megmaradása a magyar szóban a szláv denazalizációval szemben bizonyíték arra, hogy a szláv szó már a XI. század előtt polgárjogot kapott a magyarban, így *gomba*, *donga*, *dorong*, *gerenda*, *rend* stb. Természetesen a szabályos hangváltozások, valamint a szó jelentéstörténete figyelembe vételének elvét bizonyos körültekintéssel, rugalmassággal kell alkalmazni, mert különleges okok sajátságos, eltérő eredményeket is idézhetnek elő. Különösen ilyenkor jut fontos szerephez a szónak részletekbe menő története. Például a magyar *pénz*, mely a szláv *penězъ* vagy *penězъ*-hez kapcsolódik, haplológiás fejlődés eredményének látszanék: **penenz* > *pénz*. Ámde a korai magyar nyelvtörténeti adatok, mint 1229: *penez*, 1230: *piniz* (Oklsz.) azt bizonyítják, hogy a magyar egy már denazalizált szláv formát vett át, egy déli szláv *penez* alakot. A második szótag magánhangzójának kiesése s az első magánhangzó nyúlása aztán a magyar hangfejlődésből természetesen megmagyarázható. A magyar szóvégi *z* a szláv *dzъ*-vel szemben ugyancsak fiatalabb (a XI. századnál nem régebb) átvételre utal (KNIEZSA i. m. 414). — Láttuk, hogy az *íromba* melléknév különleges jelentésfejlődése hogyan vezet az etimológiai probléma megoldásához.

Főlöszleges szószaporításnak látszik minderről beszélni, hiszen ezeket az elveket az egyszerű józan ész diktálja. Ámde mégsem egészen példátlan, hogy egyes nyelvek tudományos vizsgálataiban a szó eredetének kutatói néha elhanyagolják a szó történetét. Munkájuk ilyenkor elkerülhetetlenül némi diletáns színezetet ölt.

A szóra vonatkozó adatok összegyűjtésekor természetesen nem szabad mellőzni a nyelvjárási változatokat sem, hiszen ezek nagyon gyakran világot vetnek a szó történetére is. Például a magyar *dinnye* < szláv *dinja* szónak nyelvjárási alakváltozatai, mint *dinya*, *dinnya*, *dinye* stb. tulajdonképpen a szó magyar hangfejlődésének különféle szakaszait tükrözik, hogy csak ilyen

egészen egyszerű példát idézzünk. A nyelvföldrajz tanúsága szintén igen becses lehet a szó származása szempontjából, mint erre MELICH (SzlJsz. I/1, 85—181) rámutatott már olyan időben, amikor a nyelvföldrajznak még neve sem volt, fogalma sem született meg. Különösen érvényesül ez olyankor, amikor sokáig, esetleg mindmáig nyelvjárási szinten maradt szavakat vizsgálunk, így a *var-kocs* csak olyan vidékeken élt a legutóbbi időkig, ahol magyarok és szlovákok érintkeznek, a *kútya* 'pásztorkunyó' csak a szerb-horvát területekkel határos tájakon ismeretes, a *kuli* 'befelé görbülő rövid szarv' a szlovén nyelvi terület közelében lelhető fel stb.

3. Az a szófejtő, ki vizsgálatait csak magára a nyelvre korlátozná, kétségtelenül hibás irányba tévedne. Az etimológia összetett — úgynevezett komplex — tudomány, talán összetettebb, mint bármely más nyelvészeti ágazat. A szó tanulmányozását állandóan kísérnie kell a fogalom (tárgy, eszköz, tevékenység, eszme stb.) történeti vizsgálatának, tehát állandóan számon kell tartani a régészet, a tárgyi és szellemi néprajz, a művelődéstörténet, a gazdaságtörténet stb., sőt a politikai történet tanulságait. — Lássunk néhány példát.

Noha a magyarok jó kovácsok voltak már a honfoglalás előtt, a szláv eredetű *kalapács* szó kiszorította ez eszköz régi magyar nevét, a *verő-t*, mely még a XVII. században használatos volt, ma pedig teljesen ismeretlen. A dologban elvégre semmi rendkívüli nincsen, hasonló tények elég gyakran mutatkoznak (maga a *kovács* is honfoglalás utáni szláv jövevényszó), de azért kereshetünk, sőt talán kell rá a magyarázatot. A *kalapács* < szláv *klopač* eredeti jelentése 'kaszaverő kalapács' (KNIEZSA i. m. 242) volt, tehát a földművelés—állattenyésztés műszava, mint maga a *kasza* < szláv *kosa*. A szó történetére magyarázatot adhat a magyarság gazdasági életében beállott súlyos változás. A török uralmat kísérő általános nyomor következtében számos, a középkorban virágzó iparág visszafejlődött (ezért a mesterségek egész sorának régi magyar terminológiája idegenre cserélődött), ellenben az állattenyésztés meg a földművelés, mint az országnak szinte egyetlen gazdasági erőforrása nemcsak tovább élt, de fontosságában megnövekedett. — A régi magyarok meg tudták örölni a gabonát, és természetesen volt szavuk az erre szolgáló szerkezet megjelölésére: *örvény*, a török eredetű *ör* 'öröl' ige származéka. E gépet emberi kar forgatta. Csak a honfoglalás után ismerkedtek meg elődeink a vízi malommal, s vették át a *malom* szót. Alakját és jelentését tekintve e szó származhatnék az olasz *molino*-ból, az ófrancia vagy óprovençal *molin*-ből (a Franciaországból jött szerzetesek közvetítésével) és több más nyelvből is. Egykor — a *molnár* szóval együtt — provençal származást tulajdonítottam neki (NyK. L, 28 k.), de ha számba vesszük, hogy vízi malmok Magyarországon adataink szerint már a XI. században, tehát a francia szerzetesrendek betelepülése előtt voltak, és hogy — mint KNIEZSA kimutatta (i. m. 326) — a szláv nyelvek *malyň*-ja a X. század végénél régebbi átvétel (a szó a szlávban is kölcsönszó), akkor inkább a *malom* szláv (KNIEZSA szerint horvát) eredete mellett kell döntenünk, különösen, minthogy a malom egyes szerkezeti részeit vagy kiegészítő járulékait szláv eredetű szavak jelölik a magyarban, így *gát*, *zsilip*, *gerendely*, *garat*. — Az *eke* szó török eredetű, noha az eke legtöbb részének szlávból kölcsönzött neve van, mint *gerendely*, *lemez*, *csoroszlya*, *kakat* (szeg), *taliga*. Nyilván a magyar eke (faeke, de egy újabb régészeti lelet szerint vaseke is) más szerkezetű volt, mint az az eszköz, mellyel őseink már a honfoglalás után ismerkedtek meg, s melyre régi ekéjük nevét átvitték.

4. A fentiekből következik, hogy mindig figyelembe kell venni az egész fogalomkört, amelybe a vizsgált szó jelentése tartozik, mielőtt véleményt alkotnánk eredetéről, különösen, ha a kérdéses lexikális elemet alakja és jelentése alapján több nyelvből is meg lehetne magyarázni. De egyrészt szükséges számot vetni az egész körrel, melybe a szó kifejezte fogalom tartozik, másrészt a szót be kell ágyazni a maga nyelvi összefüggéseibe. Az az eljárás, mely a vizsgálatot egyetlen elszigetelt szóra korlátozná, rendkívül hiányos volna. Tekintetbe kell venni a szó egész családját, fölmenőit, oldalágait és származékait a maguk teljes bonyolultságában. Magától értődik, hogy amikor egy szónak egy más nyelv egy szavával való összefüggése, kettejük megfelelése kellőképpen megállapítható, eldöntendő az a kérdés, melyik nyelv az átadó és melyik az átvevő. Ezt a kérdést gyakran megoldja a szóban forgó nyelveket beszélő népek művelődési kapcsolatának a vizsgálata. A finnugor alapnyelv néhány szava az indoeurópai alapnyelvből származik; e szavak a leggyakoribb utat követték: a fejlettebb műveltségből a szerényebb fokon álló felé áramolva. De ez nem okvetlen és nem mindig így van, például bizonyos földrajzi és egyéb megfontolások — némi hangtani zökkenők ellenére — inkább arra mutatnak, hogy a *méh* meg a *méz* finnugor prototípusai, melyeknek megfelelői több indoeurópai nyelvben is megtalálhatók, az ellenkező irányt követték. — Az átadás vagy átvevő kérdésének tisztázására tanulmányozni kell a szó helyzetét a számításba vehető nyelvek mindegyikében; föl kell deríteni, vajon van-e családja, vajon olyan gyökérből származik-e, mely más sarjadékokat is hajtott, vajon a rokon nyelvek ismerik-e stb. Így például a magyar nyelvnek van több, kétségtelenül oszét eredetű jövevényszava, mint *asszony*, *vért*, *hid* stb. Ezzel szemben az oszét *rasig* 'részeg' a magyar *részeg* átvételének látszik: a szó az oszétben elszigetelt, más iráni nyelvek sem ismerik, míg a magyar szó egy ugor eredetű *rév-* ~ *rej-* ~ *rek-* tőnek a származéka (MUSz 658; SzófSz.). Különbözik ennek az elvnek a helyessége annyira nyilvánvaló, hogy fölösleges különösebb nyomatékat vetni rá. Általában azonban végtelenül összetettebb, színesebb s egyszerűsített helyesebb képet kapni egy szó eredetéről, ha követjük vándorlásait, szétágazásait mindazokban a nyelvekben, ahol jelentkezik. Ezáltal nem egy tévedés elkerülhető, viszont számos, egyébként lappangásban maradó probléma, részletkérdés előbukkan. Különösen PAIS DEZSŐ szerzett nálunk érvényt ennek az elvnek. Hogy idevágó tanulmányai közül csak egyetlenre hivatkozzunk, a *tap-* gyök sorsát vizsgálta nagyszámú európai és ázsiai nyelvekben, nyomozva-követve, ha a tények megengedték, a gyöknek és származékainak vándorlását, és ha erre nem volt mód, megelégedve azzal, hogy érdekes és változatos kérdéseket vessen föl (pl. hogy egymástól független hangutánzókról vagy átvételekről, esetleg közös eredetről van-e szó). Egyetlen szócsaládban tarkán tükröződnek vissza egész sereg nyelv érintkezései, egymásba szüremkedései, egyéb összefüggései, egész rendkívül bonyolult külső-belső élete. Lehetetlen itt összefoglalni ennek a zsúfolt és bonyolult, de izgalmas tanulmánynak eredményeit. (PAIS: NyK. XLIX, 295 kk.; UngJb. XV, 601 kk.) Idézhetném még sok egyéb között LIGETI LAJOS kiváló tanulmányait, például azt, melyben a magyar *gyöngy* < török *jinjü* szóval kapcsolatban felgöngyölti e főnév egész történetét, mely a kínaiból kiindulva és végighúzódván egész Ázsián, nagyszámú nyelvben honosítja meg e szót. Ezáltal a magyar szóképlet ez egyedének egyébként egyszerű és úgyszólván problémátlannak látszó etimológiája széles hátteret kap, s a művelődéstörténet ugyanannyi tanulságot meríthet belőle, mint maga a nyelvészet. (LIGETI: MNy. XLII,

1 kk.) PAIS és LIGETI is különben ilyenfajta szótanulmányok egész sorát dolgozta ki.

5. Néhány szót óhajtok még szólni egy magyarázó elvről, melyet a magyar szófejtők jelenleg gyakran, talán kelleténél gyakrabban érvényesítenek. Régóta tudjuk, hogy a hangutánzás, a nyelvnek ez a spontán, belső szóteremtő módja megadja igen jelentékeny számú szó eredetének a kulcsát. Az ilyen elemek arányszáma különösen nagy a magyar szókészletben. Már egy fél százada annak, hogy GOMBOCZ felhívta a figyelmet a kifejező lexikális elemek e csoportjára (MNy. IX, 385 kk.). De ezekkel rokonságban vannak a hangulatfestőnek vagy elterjedtebb, bár nem éppen szerencsés német tükörszóval hangfestőnek nevezett szavak, melyek csupán hangulati rokonság alapján hangsorukkal mozgás, magatartás, tulajdonság stb. képzetét idézik fel. A hangulat, mely akár egy hangsorhoz, akár egy képzethez társul, bizonyos fokig szubjektív, tehát e szavak esetében a hangalak és a jelentés kapcsolatának megítélése szintén hordoz szubjektív elemeket, az összefüggés kevésbé nyilvánvaló, mint a hangutánzó vagy éppen egyéb eredetű szavakban, minthogy az alak csak sugalmazza azt a hangulatot, azt az érzelmi árnyalatot, mely a vele kifejezett fogalmat is kíséri. Természetesen gyakran egyáltalában nem könnyű tárgyilagosan megállapítani, hogy egy-egy szó kétség kívül hangulatfestő eredetű. Csak igen alapos vizsgálat, a történeti és nyelvjárási változatok gondos összegyűjtése és tüzetes egybevetése kecsegtethet — és nem is mindig — elfogadható eredménnyel, de ez az eredmény ritkán tekinthető oly szilárdnak, mint egy hangutánzó szó vagy egyéb lexikális elem esetében.

Ez az elv kétségtelenül gyarapította a magyar szófejtők fegyvertárát. Különösen BENKŐ LORÁND emelte ki a belső szóteremtés eme változatának fontosságát a magyar szókincs eredetkutatása szempontjából. Kiváló részlettanulmányokat szentel e kérdésnek (MNy. L, 254 kk.) alapos vizsgálat alá vetve néhány szógyökert, származékainak teljes bokrával együtt, s e vizsgálat olykor meglepő tényeket tár föl. Így például foglalkozott a (különben finnugor eredetű) hangulatfestő *vil(l)*- ~ *vir(r)*- tővel, és váratlan, de meggyőző eredményekre jutott, igazolva, hogy olyan szavak, mint *villám*, *világ*, *virrad*, *virraszt*, *virág*, *virul* stb. oldalági rokonaikkal és leszármazottjaikkal együtt eredetüket tekintve összefüggnek: közös hangulatfestő törzs hajtásai (NytudÉrt. 38 sz. 18 kk.).

De amíg egyrészt a történeti és nyelvjárási anyagon, valamint a más nyelvekből vett bőséges analógiákon alapuló tüzetes érvelés meg tud győzni egyes esetekben az említett elv alkalmazhatóságáról, másrészt úgy vélem, hogy ezt a „hangfestő eredet”-et csak nagyon nagy óvatossággal szabad alkalmazni. Mint említettem, az ilyen magyarázatok mögött nagyon gyakran szubjektív megítélés, mondhatni belemagyarázás húzódik meg. BENKŐ szép fejtegetései óta a hangulatfestő szavak mintha nagyobb szerephez jutnának a magyar etimológiai kutatásokban, mintsem kívánatos. Ilyen minőségű szavak széles hulláma önti el a magyar lexikológiát. S minthogy a kifejező szavakra általában jellemző, hogy sok alakváltozatuk van, mégpedig olyanok, melyek nem mutatnak szabályos hangtani megfeleléseket, könnyen oda jutunk, hogy a szófejtésben a magánhangzók nem sokat jelentenek, a mássalhangzók pedig semmit. Így az a veszély fenyeget, hogy a „hangfestő eredetű” címke rövidesen nem jelent egyebet, mint — kissé eufemikus formába öntve — azt, hogy ismeretlen eredetű.

7. Mindenesetre a szófejtő kutatások ma teljes virágzásban vannak Magyarországon. Az eddig elfogadott etimológiákat új kritikai ellenőrzésnek vetik alá, számukat újakkal növelik, azokat, amelyek helyeseknek bizonyulnak, gazdagabb dokumentációval támogatják. Mellőzve azokat a nagyszámú tanulmányokat, cikkeket, melyek szakfolyóiratokban és gyűjtélkes lexikológiai kiadványokban látnak napvilágot, legyen szabad hivatkozni — a mi felejt-hetetlen KNIEZSA ISTVÁNunk mesteri, noha befejezetlenül maradt művén kívül — a jelenleg munkában levő nagy összefoglalásokra. Az egyik a magyar nyelv finnugor eredetű lexikális elemeit gyűjti össze, a teljes filológiai apparátussal kísérve minden egyes szót, s függelékében kiterjeszkedve azokra a szavakra is, melyek finnugor etimológiáját bizonytalannak kell itélnünk vagy éppen kereken elvetnünk. E munka LAKÓ GYÖRGY vezetése alatt készül. — A másik a magyar nyelv történeti és etimológiai szótára, melynek munkálatait BENKŐ LORÁND főszerkesztő, valamint szerkesztőtársai, KISS LAJOS és PAPP LÁSZLÓ vezetése alatt a legkiválóbb magyar szófejtők végzik. Mindkét műnek első kötete sajtó alatt van és még ebben az évben (1967.) meg is jelenik. E kötetek minden ismertetésnél megbízhatóbb és teljesebb képet fognak adni a magyarországi etimológiai kutatások jelenlegi állásáról.

BÁRCZI GÉZA

Megjegyzések a magyar becézőnevek alakulásmódjairól

1. SZABÓ T. ATTILA nemrégiben rendkívül értékes tanulmányt tett közzé „A magyar becenevek alakulásmódjairól” címmel (NyIrK. X, 275–87), s ebben a magyar becéző névalakítási módoknak sok tekintetben újszerű, alaposan átgondolt és szépen felépített rendszerezését nyújtja. Számba veszi az eddigi rendszerezési kísérleteket, s megrajzolja az egyes becézőnév-típusok kronológiáját is.

A következőkben ehhez a tanulmányhoz óhajtok hozzászólni. Erre az bátorít fel, hogy magam az utóbbi évek során a becézőnevek kérdéskörével számos cikkben foglalkoztam, ezek azonban részben elkerülhették — egy kivételével — Szabó T. Attila figyelmét, részben pedig tanulmányával egy időben jelentek meg.

Megjegyzéseimet a tanulmányban megállapított alaktani típusok szerint csoportosítom, velük kapcsolatban említve meg azokat az esetleges észrevételeimet is, amelyek a régebbi rendszerezések értékelésére és az egyes névalakulási módok időbeli jelentkezésére vonatkoznak.

2. Mindenekelőtt csak helyeselni lehet Szabó T. Attilának azt a megállapítását — amelyet elsősorban VARGA KATALIN meglehetősen zavaros felosztási próbálkozásának bírálatából szűr le —, hogy „a becenevek alakulásmódjainak meghatározása vonatkozásában csak az alaktani (szerkezeti) szempont következetes alkalmazása juttathat megnyugtató csoportosításhoz” (i. h. 279).

Magam is — bár más oldalról közelítettem meg a kérdést — hasonló következtetésre jutottam, amikor a Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciáján összevettem a becézőnév kategóriájának alaktani és jelentéstani felfogását.

Csupán a következőket idézem akkori felszólalásomból: „A becéző nevek alaktánának (és hangtánának) kérdéseinél nem kevésbé izgalmasak a becéző

nevek funkciójának — ha szabad így mondanom: a becéző nevek jelentés-tanának — problémái. A közelmúltban több szó esett arról, hogy a becéző névalakok igen sok esetben nem kedveskedő funkciójúak, hanem csupán familiáris vagy hasonló jellegű változatai alapnevüknek, vagy pedig egyenesen indifferens megnevezésül használatosak. A »becéző név« idestova csupán a l a k t a n i [most ritkítottam] terminus lesz: az alapnévnek az előbb [ti. a felszólalás első felében] jelzett utakon-módokon létrejött, de nem föltétlenül kedveskedő szerepű származékait jelöli (persze akkor ki kell rekesztenünk fogalmából a *Gyöngyvirág*, *Életke*-féle becézőket).” (NévtVizsg. 147.) Bár a becézőnévnek alakitani kategóriaként való felfogásával nem mindenki ért teljesen egyet (vö. BÜKY BÉLA: NytudÉrt. 26. sz. 26), úgy látom — s ebben megerősít Szabó T. Attila kitűnően áttekinthető, világos rendszerezése is —, hogy minden egyéb értelmezése csak összekuszálja amúgy is szövevényes problémakörét.

3. A korábbi szakirodalomban „rövidítés” vagy „rövidülés” néven számon tartott becéző eljárásnak azt a kétségtelenül igen ősi fajtáját, amely az eredeti névalak hangtestének a végét hagyja el, Szabó T. Attila törövidítésnek (törövidülésnek) nevezi. Nyilvánvalóan közleményének térbeli korlátozottsága miatt nem foglalkozik ennek az alakulásmódnak altípusaival, amelyeket BENKŐ LORÁND határozott meg és nevezett el (MNY. XLVI, 230). Így azonban — a részletesebb vizsgálat elmaradása miatt — némileg egyoldalúnak látszik az az állásfoglalása, mely szerint a *Kata*, *Zsófi*-féle nevek egyértelműen a puszta törövidülések közé sorolandók. Ezek tudniillik — legalábbis becézőneveink mai rendszerében, de (főleg az *a*, *e* végűek) korábbi szinkrón rendszerekben is — képzős formának is elemezhetők, ekképpen: *Kat* + *a*, *Zsófi* + *i*, akár csak mondjuk a *Giz* + *a*, *Giz* + *i*. Sőt a régebbi s részben az újabb *a*, *e* végűek, valamint az újabb *i* végűek akár keletkezésük szerint is lehetnek képzettek. E problémával nemrég (MNY. LXII, 411) hosszasan foglalkoztam, ezért most részletesebben nem térek ki rá, csupán Szabó T. Attilának néhány ide kapcsolódó megállapítására szeretnék reflektálni.

Úgy látom, hogy nem kell föltétlenül módosítanunk TOLNAI VILMOS véleményét, aki a becéző névanyag szinkrón vizsgálatában az úgynevezett becéző töveket kivétel nélkül egytagúaknak mondja (MNY. XXIII, 171). Szabó T. Attila szerint (i. h. 276) „a *Julika*, *Juliska*, *Katácska*, *Magdácska*, *Marika* és sok más társa esetében . . . nyilvánvalóan két szótagra rövidült »becézőtő«-ből (*Julí*, *Kata*, *Magda*, *Mari*) kell kiindulnunk”. Ez azonban korántsem ilyen nyilvánvaló, hiszen nagyon is elképzelhető például egy *Jul* + *-i* + *-ka*-féle tagolódás is; nem beszélve arról, hogy a mai *Magdolna* alapformához képest a *Magdá*-t nem is lehet rövidítésnek tekinteni, a *Mária* :> *Mari* pedig éppenséggel a *János* :> *Jani* (= *Jan* + *i*) becéző módnak felel meg, egy olyan becéző többeli hangzórövidítéssel, amellyel kapcsolatban SIMONYI-nak Szabó T. Attila által említett magyarázó kísérlete nyomán én is megkockáztattam egy föltevést (NévtVizsg. 146). — Ismétlem, TOLNAI elemzése leíró szempontból teljesen helytálló, s az ő rendszerezését csakis így szabad megítélni, hiszen egyébként azért is el lehetne marasztalni, mert egytagú nyílt becéző tövet keres egyebek között ezekben a becézőnevekben: *La-ca*, *La-ci*, *Dó-za*, *Mi-ka*, *Mi-ke*, *Mi-kó* (i. h.), jöllehet itt történetileg zárt becéző tövel állunk szemben (vö. ASzeg.: Népr. és Nytud. III—IV, 71—2).

Szabó T. Attila a törövidítéses becézőnév-típus történetével foglalkozva több igen figyelemre méltó megállapítást tesz. Csatlakozva a névkutatók általánosan elfogadott véleményéhez, azt írja, hogy ez a becéző névalakítás „főként

az ómagyar és a középmagyar kor századaiban dívott” (i. h. 285). Az egyes altípusok szerinti differenciálás azonban ezt a felfogást is pontosabbá teheti. Erről győződtem meg, amikor a rövidítéses becézési mód történetében legkritikusabb korszaknak, a XIV. századnak névanyagát tüzetes vizsgálatnak vetettem alá egy régebbi cikkemben (ASzeg.: Népr. és Nytud. III—IV, 69—84). Ebből az elemzésből, amelynek eredményeit természetesen itt nem sorolhatom fel újból, az is kiderül, hogy az úgynevezett kéttagú nyílt rövidüléseket (a *Bene, Kata, Juli-féléket*) történeti szempontból is másképpen kell elbírálni, mint a többi altípust.

A törövidítéses becézők újabb előfordulásai közül a századunk köznyelvéből adathozható *Ti (Tibor), Zsó (Zsófia)*-féle névrövidítéseket nem tekinti történeti összefüggésben levőknek a hasonló régi alakulatokkal, csupán lélektani kapcsolatot lát köztük. A tanulmányával egyidejűleg megjelent közleményemben (MNy. LXII, 410—1) magam is hasonlóképpen fogom fel a dolgot, de az új névrövidítések keletkezésében — minthogy ezek főleg a nagyvárosi nyelvre jellemzők — az ősi, szunnyadó becézőnév-alakító ösztön fölleledésénél nagyobb szerepet tulajdonítok az idegen, elsősorban az angol mintáknak, s megemlítem a köznevek hasonló csonkításaival való rokonságukat is. — Ami viszont a moldvai csángóban, továbbá a halmágyi és szakadati nyelvjárás-szigeten élő rövidült neveket illeti, a régebbi névrövidítésekkel való összefüggésüket magam is elképzelhetőnek tartom, bár nem olyan „meglehető bizonyossággal”, mint Szabó T. Attila (i. h.; ezzel kapcsolatos kétségeimre vonatkozóan vö.: ASzeg.: Népr. és Nytud. III—IV, 69—70, MNy. LXII, 408—9).

4. A törövidítéssel szemben tőcsonkításnak mondja Szabó T. Attila „a névalakulásnak azt a módját, amelynek során a névtest néveleji szótagjában, illetőleg szótagjaiban csonkul meg” (i. h. 280). A beczésnek ezt a kétségtelenül idegen eredetű, de már magyarrá vált s napjainkban eléggé elterjedt formáját kutatóink mindig elkülönítették az előbb tárgyalt típustól, ha külön névvel nem illették is. A tőle javasolt új műszó kétségtelenül alkalmas a két becéző eljárás világosabb elválasztására. Fogalmilag ugyan ez sem fejezi ki a különbség mibenlétét (elvégre a *Gábor* :> *Gáb-féléket* is lehetne tőcsonkításnak, az *Érika* :> *Rika* típusúakat meg törövidítésnek nevezni), mégis szerencsés a megválasztása, hiszen a „törövidítés” műszóval szemben — amely ősi, a magyar nyelv sajátosságaiból fakadó névalakítást jelöl, s alkalmazkodik a régebbi terminushoz — a „tőcsonkítás” megnevezés mintegy utal a beczési módnak későbbi s nem a magyar nyelv törvényszerűségein alapuló eredetére, jellegére. Az ilyen neveket eddig jobbra körülírással szoktuk megjelölni; TOMPA JÓZSEF például — aki a legalaposabban vizsgálta meg alaktani szempontból, és kijelölte pontos helyüket a mai szóalkotásmódok rendszerében (MNy. LX, 89) — „becéző szó eleji névrövidítés”-nek nevezi őket. TOMPA egyébként olyan mozzanatokra is utal, amelyek alapján talán föltehető, hogy az efféle névalakítási mód az eddig számon tartott, XVII. század végi első jelentkezésénél korábban is meggyökeresedhetett (vö. még tőlem: MNyj. XII, 91).

5. Szabó T. Attila együttes törövidítéssel és tőcsonkítással alakult becézőneveknek mondja az *Amália* :> *Máli, Ottília* :> *Tili-féléket*, megállapítva, hogy ezek nem is kétségtelenül magyar fejlemények, lehetnek idegen eredetűek is (vö. ehhez még: TOMPA: i. h.). Ha azonban magyar beczési mód termékeinek könyveljük el őket, akkor a törövidítés és tőcsonkítás csak leíró szempontból nevezhető együttesnek, történetileg nyilván több lépcsőben ment

végbe a folyamat, például az *Amália*-ból vagy törövidítéssel, vagy inkább törövidítéssel és képzéssel (*Amál + -i*) lett *Amáli* (vö. MNy. LXII, 413, 416), s ebből töcsonkítással *Máli*. Mindamellet a leíró szempont érvényesítését Szabó T. Attila kristálytisza alakutani rendszerezésében csak helyeselni lehet, legföljebb következetesebbé lehetett volna tenni a *Kati*, *Juli*-féle nevek körültekintőbb elbírálásával (l. fentebb).

6. Az ikerítéssel és az ikerítésből való kiválással létrejött becézőnevekről (az *Esztí-Besztí*, illetőleg az *Anna-Panna* : > *Panna* típusúakról) korábban magam is közöltem egy összefoglalást (ASzeg.: Népr. és Nytud. II, 43), négy-öt évvel később KELEMEN JÓZSEF is (NytudÉrt. 40. sz. 181), akinek figyelmét — Szabó T. Attilához hasonlóan — az dolgozatom sajnálatos módon elkerülte.¹ Csak véletlen szerencse, hogy — bár KELEMEN is nagyjából a tőlem vizsgált névanyagot dolgozta fel — eredményeink nem fedik fölöslegesen egymást, ő ugyanis elsősorban az ikerítéses alakulatokkal foglalkozott, én pedig az ikerítésből kivált nevekre fordítottam a fő figyelmet. E nevek legfontosabb jellemzője, hogy az úgynevezett ikerítő tagban az ikerített névalak kezdő magánhangzója elé, illetőleg kezdő mássalhangzója helyére *b* vagy *p* hang kerül. KELEMEN ugyan idéz néhány egyéb formációt is, ezeket azonban Szabó T. Attila — szerintem is helyesen — nem veszi tekintetbe, kettő kivételével. Közülük az *Ica-Vica* alakulatot azonban nem lehet igazi ikerítésnek tekinteni, hanem az *Iloná*-ból vagy *Iren*-ből származó *Ica* és az *Évá*-ból lett *Vica* kombinációjának (KELEMEN is gondol itt és egyéb adataival kapcsolatban analógiás hatásra). A *Gibor-Gábor*-féle ikerítés viszont (KELEMEN-nél nem ez, hanem a hasonló *Mityi-Matyí* szerepel), amelyben az első tag áll ikerítőként, és a váltakozás az első szótag magánhangzójában történik, nagyon is figyelmet érdemel. Véleményem szerint ugyanis hasonlóképpen — hacsak nem az *Iren* egyik becealakjának kölcsönvételével — jöhetett létre a *Borbála*-nak *Biri* becézője, egy *Biri-Bori ikerítésből kiválva (ASzeg.: Népr. és Nytud. II, 46–7, NévtVizsg. 147; hasonlóan már előbb, de a *Gibor-Gábor*-ral össze nem vetve: KALLÓS EDE, Nevek és napok 73). — Nem foglalkozik Szabó T. Attila a *Csöre* stb. <: *Erzsébet* és *Csela* <: *Ilona* nevekkal, amelyeket én CSEFKÓ nyomán az úgynevezett másodlagos ikerítés eredményeként fogok fel.

Szabó T. Attila szerint az ikerítésből kivált becenevek a XVII. század elejétől jelentkeznek. Úgy látszik, hogy a XIV. századbeli *Bagich* női névre adott magyarázatomat, mely szerint ez a *Magich* név ikerítéséből keletkezett, s a *Magdalena*, illetőleg a *Margareta* névvel van összefüggésben (MNy. LII, 48), nem fogadja el, bár ismeri, hiszen ez az egyetlen cikkem, amelyre hivatkozik. Másképpen azonban igen nehéz volna megindokolni, hogyan lehetséges, hogy e négy néven ugyanazt a személyt említik, hozzátevé, hogy manapság is kimutatható a *Margit* névnek *Bagyika* becézője (ASzeg.: Népr. és Nytud. II, 47). Megjegyzem, hogy azt a következtetésemet, mely szerint a *Bagics*-on kívül a korábban szintén magyarázatlan régi magyar *Baga*, *Bagi*, *Bagó*, *Bagicsa*, *Bagita* olvasatú női nevek — legalábbis részben — szintén ikerítés útján jöhettek létre, BERRÁR JOLÁN is valószínűleg helytállóan mondja (NévtVizsg. 184–5).

¹ Ilyen és hasonló esetek láttán fontosnak tartom, hogy a vidéki nyelvészeti folyóiratokról — a Magyar Népryelv és a Magyar Nyelvjárások együttes mutatójához hasonlóan — minél sürgetőbben készüljenek mutatók, mert egyébként az ott megjelent cikkek nehezen kerülnek be a magyar nyelvtudományi élet vérkeringésébe.

7. A becéző névalakításnak leggyakoribb típusán, a képzéssel alakult becézőneveken belül Szabó T. Attila elkülöníti a teljes tőből képzett becézőket a rövidített tőből keletkezettektől, illetőleg az egyéb módokon létrejött becézőnevek továbbképzéseitől. Ez utóbbiak között megemlíthette volna a rendszerezésében későbbben sorra kerülő úgynevezett hangcsoport-ikerítéses nevek képzett származékait (pl. *Tibor* :> *Titi* :> *Titike*), a rövidült tő továbbképzésével kapcsolatban pedig itt is szóba hozhatta volna az ugyancsak későbbben szereplő *Kisanna* :> *Kisó* névalakulást. — Némileg félreérthető, amit a teljes névből képzett becézőkről ír, hogy tudniillik ezek „viszonylag későn jelentek meg és a ritkább használatú beceformák közé is tartoztak” (i. h. 282). A viszonylag késői megjelenés és a régebbi ritkább használat ugyanis legföljebb a törővidítéses meg a rövidült tőből továbbképzett keresztnévi eredetű becézőnevekhez viszonyítva értendő. Nem beszélve arról, hogy az úgynevezett pogánykori, közsőből lett nevek becézői — mint köztudomású — szinte kivétel nélkül ezen az úton jöttek létre, a teljes keresztnévek továbbképzései a többi (tőcsonkításos, ikerítéses stb.) becéző névtípusnál jóval korábbiak. A férfinevek közül MELICH is említi már alapvető összefoglalásában az 1277-ből adattolt *Peterke* nevet (MNYTK. 15. sz. 13); hasonló névalakulások a XIV. századi névanyagban egyáltalán nem ritkák. Csak néhányat idézek közülük: 1309, 1313/1377: *Abrank* (ZalaOkl. I, 132; AnjOkm. I, 285) | 1396: *Januska* (BánffyOkl. I, 464) | 1389: *Martinch* (ZsigmOkl. I, 104) | 1330, 1358/1365: *Mychalch* (AnjOkm. II, 470, VII, 60), 1349: *Myhalch* (TelOkl. I, 90) | 1393: *Peterche* (ZsigmOkl. I, 326); 1327: *Petere* (AnjOkm. II, 341); 1369, 1377: *Peterke* (PRT. VIII, 384; ZichyOkm. IV, 17), 1311: *Petyrke* (MonStrig. II, 651), 1322/1394: *Petirke* (AnjOkm. II, 26), 1348, 1378: *Peturke* (ZalaOkl. I, 478; HazOkl. 308). Megjegyezném, hogy jó részük apanévként fordul elő, s így a tüzetesebb anyaggyűjtés valószínűleg a korábbi időszakból is több példát tudna kimutatni erre a névtípusra, nem szólva a számos *-us* végű férfinévről, amelyeknek egyike-másika elvégre magyar becézőnek is felfogható (vö. B. LŐRINCZY ÉVA: *Nytud. Ért.* 33. sz. 27). BERRÁR 1249-ből az *Ezthera* női nevet idézi (MNYTK. 80. sz. 26, 54), s talán ide vonhatók adatai közül a férfinév teljes alakjából képzett női nevek is, például: 1273: *Peturka* és 1355: *Myhalka* (i. h. 38, 54–5) stb. Kétségtelen azonban, hogy ez a becéző eljárás — ahogy későbbi időből származó névanyagon Szabó T. Attila is megfigyeli — jóval ritkább a női nevek esetében; ezeket ugyanis erőteljesebben, változatosabban szokták becézni (vö. MNY. LII, 50).

8. Szabó T. Attila a *Fefe*, *Titi*-féle neveket, amelyeket a szakirodalom eddig gyermeknyelvi vagy dajkanyelvi becézőként szokott nyilvántartani (rámutatva egyikük-másikuk föltehetőleg idegen eredetére is), új műszóval hangcsoport-ikerítéssel alakult becézőneveknek mondja. Ez a műszó kétségtelenül következetesebben idomul az alaktani rendszerező elvhez, mint a régi elnevezés, bár a „hangcsoport-ikerítés” helyett talán jobb lett volna a „hangcsoport-kettőztetés” terminust használni, mivel az ikerítésen más jellegű becéző eljárást értünk (l. előbb). — Az ide tartozó neveket minden eddigi vizsgálódásnál alaposabban tárgyalja, s áttekinthetően csoportosítja. Csoportosítása ez esetben is az alpnév és a származéknév leíró szembesítésére épül. Például a *Lili* nevet, amennyiben az *Amália*-ból keletkezett, névbelseji hangcsoport-ikerítésével alakultnak mondja. A folyamat azonban minden bizonnyal itt is két lépcsőben ment végbe, ilyenformán: *Amália* :> *Lia* :> *Lili*. Effélére Szabó T. Attila is gondol, de ő a közvetlen származtatást, azaz a név belsejében levő

hangcsoport kettőztetését is elképzelhetőnek tartja. — Igen érdekes, hogy hangcsoport-kettőztetéses becézőre már 1827-ből is talált adatot.

9. Utolsó típusként a *Kisanna*-féle összetett (az összetétel fokáig eljutott!) beceneveket említi a tanulmány. A róluk szóló részhez alig lehetne valamit is hozzátenni, hiszen tudjuk, hogy e névtípus térbeli és időbeli elterjedését éppen szerzője vizsgálta eddig is a legrészletesebben. Meglepő azonban, hogy az alaktani csoportokat ezzel le is zárja. Igaz, azokat a becézőket, amelyek nem világos alakulásmódúak, ez alkalommal szándékosan figyelmen kívül hagyja. A következőket írja róluk: „Ezeknek alakulásmódjára a további vizsgálódás eredményeképpen — remélhetőleg — előbb-utóbb fény derülhet, s ezek majd beletagolódhatnak az előbb felsorolt alakulásmódok valamelyikén vagy esetleg valamely eddig még fel nem ismert módon formálódott nevek csoportjába” (i. h. 279).

Van azonban a ritkább becéző neveknek egy olyan kategóriájuk, amelyben az alakulásmód — legalábbis számomra — teljesen világos. Ez a becézési eljárás egy — rendszerint már rövidült és képzett — becenevet úgy formál tovább, hogy a név hangtestének egy későbbi, általában a második szótag elején álló mássalhangzóját kiteszi a név elejére is. Így alakult becézőnevek: *Dödi* <: *Ödi* <: *Ödön*; *Lili* <: *Ili* <: *Ilona* (Borsa völgye), *Dandi* <: *Andi* <: *András* s talán — egy-két más becenevvel együtt — a dunántúli *Csicsa* <: *Icsa* <: *István*. Mássalhangzón kezdődő nevek esetében ez a becéző eljárás úgy módosul, hogy a név hangtestében hátrább levő mássalhangzó a névképző mássalhangzó helyére kerül, mintegy hasonítva ezt magához; például: *Lula* <: *Jula* <: *Julianna*; *Csecsi* <: *Hecsi* <: *Hestör* 'Eszter' (Ormányság); *Tata* <: *Kata* <: *Katalin* (Kalotaszeg); stb. Szabó T. Attila ezt a csoportot nem veszi tekintetbe, rá vonatkozó fejtegetéseim alkalmasint elkerülték figyelmét, annak ellenére, hogy három helyen is írtam róla (NévtVizsg. 147, MNy. LIX, 475, s legrészletesebben: ASzeg.: In memoriam Gedeon Mészöly 143). Pedig mindenképpen helyet követel ez a névtípus az alaktani rendszerezésben, hiszen alakulásmódja nyelvtanilag szabályszerűbb, mint például az úgynevezett hangcsoport-ikerítéses beceneveké, produktumaiban pedig gazdagabb az összetett becézők csoportjánál. Rendszertani helye az ikerítésből kivált és a hangcsoport-kettőztetéses becenevek kategóriájának szomszédságában, leginkább e kettő között jelölhető ki, minthogy mindegyikhez hasonlít.

Csak jelezném, hogy ezenkívül számon lehetne tartani az úgynevezett névösszerántásos becézést is, amely — az együttes törövidítésnek és töcsonkításnak mintegy fordítottjaként — a név hangtestének a közepét hagyja el; például: *Katalinka* :> *Katinka*, *Ilonci* vagy *Irénci* :> *Inci* stb. (l. erről részletesebben: MNyj. XII, 90—3).

RÁCZ ENDRE

Tegezés és magázás a XVIII. század első felében

1. Az udvarias beszéd történetében a mind bonyolultabbá váló társadalmi érintkezéssel párhuzamosan egyre gazdagabb nyelvi eszköztársadalom alakul ki. A megszólítás természetes és ezért sokáig általános formája a tegezés, a 2. személy használata (SIMONYI: Nyr. XL, 4). A tegezés mellett később kialakult a magázás, eredendően az udvariasabb, megtisztelőbb, alázatosabb meg-

szólítás szándékával. A tegezés így egyre inkább kevésbé udvarias, kevésbé alá-
zatos megszólításra lett alkalmas. A magyar nyelvben a XVI. századtól az
alanyként használt *kegyelmed*, *nagyságod* megtisztelő címek mellett megjelenik,
grammatikailag szabályszerűen a 3. személyű ige- vagy birtokos személy-
ragos névszóalak. Ezek a címek azonban „a nyelvérzék számára sokáig vilá-
gosan második személyű birtokos személyranggal ellátott főnevek voltak, . . . a
te fogalmát magukba zárták” (BÁRCZI, MNyÉletr.¹ 260). Így ezekben a meg-
szólító szerkezetekben a 3. személyű alakok hosszú ideig váltakoznak — a 2.
személy élő képzetének jeleként — 2. személyű alakokkal. *Kegyelmed*
stb. után (egyes szám) 3. személyt, ilyen megszólítás nélkül 2. személyt hasz-
nálunk. KERTÉSZ MANÓ (Szállok az úrnak 103) a két személy ilyen váltakozása
alapján a 3. személy korai használatát csak „udvarias tegezés”-nek nevezi. Az
„udvarias, aláztos *Nagyságod*, *Kegyelmed* és a tegezés ilyen keveredése a XVI.
század második felétől ritkább lesz” (BÁRCZI, MNyÉletr.¹ 260), de a XVII.
század eleji adatokban a 3. személyű alakok még *kegyelmed* stb. után bukkan-
nak föl, s ha a mondatból hiányzik az ilyen megszólítás, akkor 2. személyűeket
találunk: 1620 (Bethlen Gábor levele Dóczy István és Rimay János portai
követekhez): „Ha mi ilyen objectioja leszen történetből, *kegyelmeitek* categorice
megmondja: hogy valameddig magatok személyében alá nem mehettek és
viszsa Budára nem jötök, addig semmiképpen megadása nem leszen” (Erd-
TörtAd. I, 327). A *kegyelmed*-féle udvarias kifejezések később is keveredtek 2.
személyű alakokkal (BÁRCZI, MNyÉletr.¹ 260). Ennek fő oka az, hogy a *kegyel-
med* megszólítást azok is használták, akik egyébként tegezték egymást (KER-
TÉSZ: Nyr. XXXIV, 123). Így a *kegyelmed* szerkezete a tegezés hatására 2.
személyű alakokkal keveredett még akkor is, amikor a *kegyelmed* stb. megszól-
ításban már elhomályosult a 2. személy képzete. Végső soron ezek a példák
„a nyelvérzék megzavarodását bizonyítják” (KERTÉSZ: MNy. IV, 402). A nyelv-
érzék „megzavarodását” hasonló példák még a XVIII. század elején is mutat-
ják: 1709: „Isten áldjon *Kdet* édes fiam uram” (LevT. II, 376).

2. A XVIII. századra az ingadozás általában megszűnt, de még föl-föl-
bukkan. Ezúttal ezt a szakaszt vettem szemügyre, s arra kerestem feleletet,
hogy a XVIII. század első felében a két megszólítási forma mekkora területet
foglal el, funkciójuk elkülönülését milyen jelenségek támogatják, mutatják.

A továbbiakban a közismert rövidítéseken kívül a következőket haszná-
lom: Bethlen Miklós = Bethlen Miklós Önéletírása I—II. [Bp.] 1955. (Magyar
Századok. Szerk. TOLNAI GÁBOR). — Cserei = Miklósvárszéki nagyajtai Cserei
Mihály Históriaja. 1661—1711. Eredeti kéziratok és kiadások után szerkeszté
KAZINCZY GÁBOR. Második kiadás. Pest [1852.]. — Hermányi = Hermányi
Dienes József: Nagyenyedi Demokritus (1759.). Bp., 1960. Sajtó alá rendezte
KLANICZAY TIBOR (Magyar Könyvtár. Szerk. CSANÁDI IMRE). — Mikes ÖM. =
Mikes Kelemen Törökországi Levelek és Missilis levelek. Bp., 1966. Sajtó alá
rendezte HOPP LAJOS (Mikes Kelemen Összes művei. Szerk. HOPP LAJOS). —
Pápai: TörNapl. = Pápai János Törökországi naplói. Bp., 1963. Válogatta,
sajtó alá rendezte, előszóval és jegyzetekkel ellátta BENDA KÁLMÁN (Magyar
Századok. Szerk. TOLNAI GÁBOR). — Ráday Iratai = Ráday Pál iratai I.
1703—1706. Sajtó alá rendezte BENDA KÁLMÁN, ESZE TAMÁS, MAKSAY
FERENC, PAP LÁSZLÓ. Bp., 1955.

3. A fő tendencia a két megszólítási forma világos elkülönülése a funkció
és a nyelvtani szerkezet szempontjából egyaránt, azaz a tegezés és a *kegyelmed*

stb. szerkezetének esetleges változtatása a beszélőt a megszólítottához kapcsoló viszony módosulásának kifejező eszköze is lehet. A XVIII. századi források arra a következtetésre vezetnek bennünket, hogy a két megszólítási formához tapadó eltérő funkció ekkorra már kialakult. A megtisztelő címeket követő 3. személyű alakok a családi, hivatali, életkori megbecsülés szándékából íródnak (feleség férjének, gyermek apjának stb.), illetőleg kevésbé bizalmas viszony mutatói, a tegező alakok pedig a meghittebb vagy éppen a kevésbé megtisztelő viszony kifejezői (KÉRTÉSZ: MNy. IV, 400). — Mai kifejezésekkel élve „összetegeződhettek” vagy „letegezhatték” egymást. Határozottabban azok a társadalmi csoportok, rétegek nevezhetők meg, amelyeknek tagjait szinte kivétel nélkül tegezéssel szólítják meg. Tegezik a szolgákat, a közigazgatás legalsó rangú képviselőit, a falusi bírakat (KárOkl. V, 35, 135 stb.), a szülők gyermekeiket (MonÍrók. XXXVII, 204, 262 stb.), tegezi a férj feleségét (MonÍrók. XXXVII, 105—6, 155, 192 stb.). Pápai János portai naplójában a magyarul lejegyzett beszélgetésekben is a tegező alakok hemzsegnek: a magyar követek tegezik a portai főtölmácsot, a kancelláriust, a francia követet, a bégeket, az agákat stb., és ezek is tegezik Pápaít és társait (Pápai: TörNapl. 54, 67, 72, 96, 103, 110, 124, 131, 142, 175, 218—9 stb.). Hermányi Dienestől származó adataink zöme is arra példa, hogy ki kit tegez. Tegezik a szerzetesek rendtársaikat, az asszonyok (is) az inasokat, a különböző felekezetű papok egymást (Hermányi 8, 10, 15, 18 stb.). Nagyon ritkán fordul elő, hogy a feleség tegezi férjét, nő a férfit: „Megijedvén az asszony (Béldi Pálné) kiáltani kezde: »Uram szerelmes uram, szívem uram, ne adj hitelt a Teleki Mihály szavainak, mert bizony megcsal s elveszt tégedet is.« . . . Béldi Pál, megnyitván az ajtót, mondja a feleségének: »Eredj dolgozdra ha asszony vagy«; amaz pedig annál inkább kezd könyörögni: »Szívem uram, a hatalmas Istenért, ne higjy ennek a gonosz embernek . . . «” (Cserei 78); „Rhédei Istvánné, az első feleségemnek is igen jó embere . . . Sok beszéd után monda: Édes uram, kegyelmed így nem élhet. Jó feleséged volt, a belső dologra való gondviseléshez nem szoktál, kárba mégyen mindened” (Bethlen Miklós I, 337). Az asszonyok a férfiakat, férjüket általában (a rendelkezésemre álló adatok szerint levélben mindig) a *kegyelmed* stb. szerkezetével szólítják meg. „Mit izensz uradnak, menyecske?” (Hermányi 83) — kérdi egy borbély. A válasz: „mondjon kegyelmed őkegyelmének sok jó egészséget” (uo.).

Forrásaink közül gazdag, tanulságos anyagot szolgáltatnak azok, amelyek a beszélt köznyelvet, az élőbeszéd elevenségét (párbeszédet) őriztek meg. Hermányi művének ilyen jellegét KLANICZAY is kiemeli a kiadás utószavában (Hermányi 423). Pápai naplóiról ezt olvashatjuk: „Úgy írt, ahogy a friss visszaemlékezés tolla alá adta a szavakat, magyar és latin kifejezéseket összekeverve, a szórendet nemegyszer felforgatva, hátravetett mellékmondatokkal — akárcsak a mindennapi élőbeszédben” (BENDA: Pápai: TörNapl. 38). A Rákóczi-kor többi naplója, például Beniczky Gáspáré (Rákóczi Tár I, 1—232) a Pápai-napló eleven nyelvének száraz ellentéte. Mikes Kelemen Törökországi Levelei azonban társalgó jellegűek, elképzelt nénye mintegy „olvasva hallgatja őt” (Mikes ÖM. I, 462). Jellemző levélrészletet is vallanak erről: 1719: „hogy kédnek is engedelmeskedgyem, azt cselekszem, hogy az ítélő székemben ülvén. onnét teszek ítéletet, halgassa kéd figyelmetességgel” (Mikes ÖM. I, 35). — A két megszólítási forma keverése (a nyelvtani szerkezet szempontjából) és változtatása (a funkció szempontjából) a XVIII. század első felében párhuzamosan jelentkezik. Vizsgáljuk meg először a tegezés

és az önálló magázást megelőző *kegyelmed* stb. megszólítás szerkezetének változtatását, azokat az adatokat, amelyekben a két megszólítási forma nyelvtani szerkezete nem keveredik. Szabályosan szerkesztett 3. személyű szerkezet és szabályosan szerkesztett tegezés váltakozik ugyanazon beszédpartnerek között más és más beszédhelyzetben.

Tipikus jelensége a kornak, hogy ugyanazt a személyt hol tegezve, hol a *kegyelmed* szerkezetével szólítják meg ugyanazon beszélők. Bethlen Miklós önéletírásából tanulságos azokat a beszélgetéseket föl idézni, amelyeket Bethlen és Teleki Mihály folytatott. Mindketten használják mind a két megszólítási formát: „(Teleki:) szemembe is mondotta: Te francia, örökké külön és hosszú voksot mondasz” (Bethlen Miklós I, 311); „Azonban Teleki itt nem állhatván tovább, interrumpála, és eltüzesült, változott ábrázattal monda: Micsoda mézesmázos voks, elúnja az ember végét is várni; mondd el uram egyfelé, ha mondd” (Bethlen Miklós I, 330); „felugrik a tanácsurak közül Teleki, s oda rettenetes agyarkodással mondja: Bethlen Miklós! letégy a nyelvdről, a szállásomról elmenj, mert, mert [!] úgysegiljen, általesünk egymáson; verte a nádpálcával a földet előtttem, az egész ország reánk bámult” (Bethlen Miklós I, 363); „akkor Teleki . . . énnékem monda: Torda Zsigmond a peresed megholt, hanem jere, kérjük meg ketten minden jószágát . . .” (Bethlen Miklós I, 310); „kevés üdő múlva kijövéen Teleki, monda: *Kegyelmed* Bethlen Miklós uram itt beszélgessen Apor urammal, *kegyelmetek* a többi jöjön bé a generálishoz” (Bethlen Miklós I, 380); „(Teleki Bethlen Miklósnak bizalmas beszélgetésben:) Elmégy-é ugyan erre a követségre? . . . Én csudálom, bizony nincsen eszed”; majd ugyanazon ügyben másnap a tanácsban: „Teleki mintha tegnap szemével sem látott volna, mond: Mennyit kíván *kegyelmed* a költségre?” (Bethlen Miklós I, 397); „mondám Telekinek, mint kit patrónusomnak hittem abban is lenni: Naláczí azt mondja, hogy óréá s *kegyelmedre* bízza a fejedelem hogy énnékem megmondják *kegyelmetek* ő nagyságának énhozzám való *kegyelmeségét*; ha azért úgy vagyon, kérem, mondja meg *kegyelmetek*, mert én el akarok menni” (Bethlen Miklós I, 308); „mondám Telekinek külön: Ez az ember, félek én, meghal, azért tétess egy titkos testamentumot addig, amíg az esze, nyelve, keze szolgál” (Bethlen Miklós I, 396). — Négyszemközti beszélgetésekben, indulatos állapotban hangzanak el rendre a tegező alakok. Még nyilvánvalóbban igazolható mindez azokból a forrásokból, amelyek egy-egy vitát rögzítenek. A kímérten udvarias, *kegyelmed*-del szerkesztett kezdet után a felforrósodó légkörben az érveket az indulatos tegezés erősíti vagy helyettesíti. Szabályosan szerkesztett, következetes 3. személyű megszólítást ugyanabban a beszédhelyzetben szabályosan szerkesztett, következetes tegezés követ. Érdeemes megjegyezni, hogy szinte mindig ez a sorrend. Pápai naplójában megörökített egy heves szóváltást. A vitában Henter Mihály, a fejedelem isztanbuli követe, fia (Henter Elek) és Pápai vett részt. Az összetűzést az váltotta ki, hogy Pápai megfeddte az ifjú Henter Eleket, aki Horváth Ferencsel (Pápai követársával) már több ízben összekocant: „(Henter Elek Pápainak:) Kérem *kegyelmedet*, engemet *kegyelmed* ne gyermekezzen, másszor *kegyelmed* el ne jöjjön, mert nekem nem uram, nékem nem parancsol, fel sem vészem *kegyelmedtül*. . . (Pápai:) Édes öcsém, . . . *kegyelmednek* [!] meg nem engedem, hogy ily becsületes embert, a kívül egy munkában, szolgálatban vagyok becsüteleníts az asztalnál lévőök hallatára. Látom, sem édesatyádat nem becsütöd . . ., sem másokat nem akarsz becsütleni . . . Édes öcsém jobbitd meg magadat, becsütj meg másokat, másként, hitesd el magaddal, megorvos-

lom urunk asztalát” (Pápai: TörNapl. 240). Majd később: „(Henter Mihály Pápainak:) Miért nem nékem mondotta ezeket kegyelmed, hanem szembe traktálta a fiamat . . . *Tenéked* [kiemelés az eredetiben] meg nem engedem, hogy megvered a fiamat. — Én szólok őkegyelmének: Hát nékem mondja azt kegyelmed, hogy *tenéked*? — Felelt: *Néked*. — Hát *te* az én nevem, Henter uram? Az én Kegyelmes uram nem azon titulussal illet engemet, hát így kell kegyelmednek engemet becsülni, akikkel [!] együtt egy fejedelmet repraesentálok? Nem vagyok én kegyelmednek sem a jobbágya, sem szolgája, akiket ezen nevezet illet [!]; nem mondtam, hogy megverem a kegyelmed fiát, hanem hogy meg-orvoslom rendetlen magaviselését” (Pápai: TörNapl. 241). Ugyancsak hangnem- és indulatváltást tükröz a tegezés a következőkben is: „(Veszprémi István püspök Bethlen Lászlónak:) hanem kegyelmed, Bethlen uram, citátus mellett folytassa causáját, és bizonyítson, ha válni akar. Melyen megindulván Bethlen László. a kardjához kap, de a püspök ragadván hosszú és vastag nádpálcáját: — Hagyj békét a fegyvernek, te gróf beste fia, mert bizony dolog, hogy ezt a pálcát a hátadhoz ütöm!” (Hermányi 78). 1722-ből maradt fenn az a bizonyosságlevél, amely Apor Péter és Karakai Boldizsár porlekedésekor készült. Íme egy részlete: „(Apor Péter:) Karakai uram! micsoda jobbágyát foglaltam én el kglidnek? Amaz monda: az Nagyságod földin lakik . . .”, „monda Karakai uram: csak rajtam is ezereket vett Nagyságod. Azon megbúsula az úr, mondgya az úr: ha más mondaná, arra azt felelné ő nagysága, hogy nem igaz, de hogy te mondog Karakai: hazudsz” (MonÍrók. XXXVII, 92). Jellegzetes példa Hermányi és egy „szegény akadémista” beszélgetése is: „(Hermányi:) Dispone domine carissime Frater, quia certo morieris et non vives . . . (az akadémista:) De kegyelmed kilencszáz esztendeig él, mint Matuzsálem! . . . (Hermányi:) Meg ne haragudjál, lelkem, sőt azt kérdém: érzi-e kegyelmed könnyebségét a feredés után?” (Hermányi 89). Az utolsó mondat tegezését felváltó szerkezet talán az engesztelést nyomósítja. Nagyon ritkán fordul elő, hogy ugyanaz a személy ugyanannak a címzettnek egy levelet tegezőként, egy másikat (illetőleg ebben az esetben az összes többi) 3. személyű megszólítást használva írjon meg (gr. Apor István levelei öccséhez Apor Péterhez: MonÍrók. XXXVII, 7; illetőleg 15, 17 stb.). Máskor a szokásos udvarias levélkezdetet hirtelen a kevésbé udvariaszkodó tegezés váltja föl, annak jeleként, hogy a levélíró és a címzettet valójában ez a meghittebb viszony köti össze: 1704: „Úri parolámat kötöm Kegyelmednek, hogy igaz szolgája vagyok Kegyelmednek. Lölköm Sándorom (!) kírlek szeress, tartsuk meg az régi egymáshoz való atyafiságunkat: megáld bennünket az Isten . . . | . . . Azonban Antal urat is recomendá-lom az Kegyelmed atyafiságos barátságában. Lölkeim szeressük egymást, jól érezzük magunkat . . . De mit irom azt Kegyelmednek, van annyi esze Sándornak, másnak is adhatna benne, civilitással pedig teli” (KárOkl. V, 102—3; a levelet Forgách Simon írta Károlyi Sándornak). Az ilyen példák azt bizonyítják, hogy bizonyos értelemben még szinonim formaként él a két megszólítási mód egymás mellett, bizonyos mértékig udvarias tegezés jellegű a 3. személy használata még most is. A levelezésben azonban ez a váltogatás nagyon szörványosan fordul csak elő. — Természetesen később a két megszólítási forma váltogatása a jellemzés hatásos eszköze lehet. Így alkalmazta Jókai is „A régi jó táblabírák” című regényében (Bp., 1894.). A grófi család tagjai az előkelők szokásának megfelelően magázzák egymást, de felindult állapotban, vitában, meghittebbnek szánt megszólításban tegezésre fordul beszédük (i. m. 126—7, 157, 226 stb.).

A XVI. századi levelekben a két megszólítási forma keverése, a megszólítás nyelvtani szerkezetének zavara általános. A XVIII. századi levelektől ez szinte teljesen eltűnik, de párbeszédekben (a beszélt nyelvben) még sokszor megfigyelhető. Feltűnő, hogy a *kegyelmed* szerkezetének és a tegezésnek összekeverése még a XX. században följegyzett ormánsági és moldvai csángó adatokban is tovább él (Nyr. XL, 5). A párbeszédeket fölidéző, az élőbeszédet jobban tükröző források tarkább képet mutatnak, mint a levelek. Ez azt mutatja, hogy az élőbeszédből még ez a kevertebb szerkesztés nem tűnt el, írásban, levelezésben azonban a két megszólítási forma elhatárolódása már határozottabb formát öltött. Lássunk egy-két példát! A baróti vásárban egy asszony így hívta vevőjét: „Jövel, jövel! jöjjön, kegyelmed! igyék, a sokadalomban sem találsz jobb italt!” (Hermányi 267). „Monda... ebéd után Krizbai Mihály, a pap: [bekezdés]—András uram! ha ezen a tón túl nem sajnálland menni s nékivetkezni, talám a combodig ha érne az a tó; vadgalamb fiat eleget találnál ott a fákon, s jó volna vacsorára! [bekezdés] Kezde azért Váradi András szaporán vetkezni, hogy általcsubbukkoljon. Monda akkor Krizbai: [bekezdés]—Lelkedre kérek. András, nekinefogjon (!), hiszem az a Maros; kopjával sem érnéd ott a fenekét. — S úgy nem foga nékie Váradi” (Hermányi 240). „Az úr (Apor István) a generálnak megemlíté, meg is engedé, mindazáltal azt mondá: »Apám uram (igy hitta az urat), meglásd, ha már quártélyban német nem lesz Csikban, ugy vigyáztass a passuson, ha valami irruptio leszen Molduvából, bizony kegyelmed ad számot az udvarban róla, nem én«” (Cserei 233). „(A fejedelem Teleki Mihálynak:) Csudálkozom, uram, ha reformatus embernek tartod magadot, olyan gonoszlelkü persecutornak akarja kegyelmed megszerezni a háromszéki kapitányságot, mint Mikes Kelemen” (Cserei 150). Többször olvashatunk hasonló szerkesztésű részeket Mikes leveleiben: 1727: „nem gondolom hogy kéd helyben hadgya mind ezeket. de nem tehetek rolla, azt magad is reá hagyod, hogy keveset él az ember” (Mikes: ÖM. I, 151). A porta képviselőivel, külföldi diplomatákkal folytatott beszélgetések magyar nyelvű rögzítésében is találunk ilyen kevert alakokat: „(Pápai a vezér tihájának, helyettesének:) valamint a Tömösvár körül valók excellentiád favora által consequálták azon mostani csendességeket, ezek is hasonló jóakarotodban bizván, instálnak általunk” (Pápai: TörNapl. 264—5). Pápai a francia orátornak: „Uram, magad hívattál”, „így semmire sem mehetünk, kit nagyságod nálunknál jobban tud” (Pápai: TörNapl. 128).

KERTÉSZ MANÓ (Szállok 109) a magázás véglegessé válásában nagyon fontosnak ítélte a *kegyelmed* helyébe lépő *az Úr*, az *Asszony*-féle német mintára kialakult megszólításokat. Ezekben már nem maradt semmi, ami a tegezést, a 2. személyt fölidézhetné. Éppen a XVIII. század elejétől szaporodnak el ezek az alakok: 1725 (Gróf Haller János levele anyósához, báró Apor Péternéhez): „Semmi újsággal az asszonnak most udvarolni nem tudok... Ezek után ajálván magamot az asszony tapasztalt méltóságos anyai gratiájában, maradok [bekezdés] Méltóságos asszonnak” (MonÍrók. XXXVII, 161). 1750 (Gróf Bethlen Sámuel báró Apor Péternek): „Az úr pajtás uram két rendbéli levelét illendő respektussal vettem... Ocsém [!] uram Haller Pál uram köszönteti az urat pajtás uramot...” (MonÍrók. XXXVII, 345). 1740: „De dato 15-a cadentis Kövesdről költ levelét az úrnak illendő respectussal vettem” (MonÍrók. XXXVII, 258). 1726 (Br. Antalffy János püspök báró Apor Péternek): „kérem szeretettel az urat... alkudgyék meg az asszonnyal, gondolja meg statussát, főtiszt lévén jó példát kellene adni, vigyázzon familiájára

és reliigiójára és tőrjön” (MonÍrók. XXXVII, 185). Ezek az adatok azt bizonyítják, hogy a XVIII. század elejétől kezdődően a két megszólítási forma világos elhatárolódása befejeződőben van. Apor Péter *Metamorphosis Transsylvaniae* című (1736.) munkájában a titulusokról szólva arról vall, hogy az udvariaskodó beszéd, megtisztelő, túlzó címek használata a XVIII. század első felében divatos, az előző korszakhoz képest gazdagabb, burjánzóbb. Különösen az *úr*, az *asszony* térhódítását teszi dohogva szóvá: „Régen az tanács urakon és nagyságos urakon kívül azért haragusznak vala meg ha úrnak mondják vala: ma nézd meg, egy elévaló városi ember is ha úrnak nem monddod, feldúzza az orrát. Nem híják vala akkor az emberek egymást az *úr*, az *úr*, az *asszony*, az *asszony*, úgy hogy már majd az testvér-atyafiak is szégyenlik egymást atyafiának híni, hanem az *úr* s az *asszony*, az *úr*fi, az *kis-asszony*. Abban az időben . . . az ki atyafi sem volt, mégis azokat is atyafinak hittak sokat; a kik atyafiak nem voltak penig: uram, *kegyelmed*, *asszonyom*, *kegyelmed*” (MonÍrók. XI, 357; vö. még Hermányi 383).

A *te kegyelmed* (Szállok 103, Nyr. LV, 102) a XVIII. század elején elvétve még fölbukkan: 1702: „Kdnek mint jóakaró bátyám uramnak ajánlom becsülettel való szolgálatomat. . . Talán te Kdnél (az) Révay familia levelei között tanálkozik olyan, kibe fel volnának téve okai” (LevT. II, 404). Ez azt mutatja, hogy az eredeti szerkezet és szemlélet fölélesztésére a lehetőség nem ényészett el teljesen.

Kusza, sok változatú a *kegyelmetek* melletti számbeli egyeztetés (KÉRTÉSZ: Nyr. XXXIV, 123). A kezdetben szabályos, még a század elején is leggyakoribb egyes szám 3. személyű alakok mellé becsúsznak többes számúak is. Ez a többes számú értelmi egyeztetés annak bizonyítéka, hogy a megszólítás nyelvtani szerkezetének tudata elhomályosult. A „nyelvtani szerkezet tudatának ez az elhomályosulása úgy látszik, a XVIII. század közepe táján fejeződik be” (Szállok 105). A XVIII. század első fele tehát a *kegyelmed*, *kegyelmetek* eredeti nyelvtani szerkezetének felismerése szempontjából az utolsó szakasz. Mivel a *kegyelmetek* nyelvtani szerkezete — az egyes és többes számú egyeztetés ingadozása következtében — kevésbé állapotott meg, mint a *kegyelmed*-é, a levelekben is több kevert példája van: 1703 (Bercsényi levele Kajali Pálhoz és a Gács várába zárkózott nemességhez): „El hiszem ugyan *Kegyelmetek* igaz magyarságát is, mindazáltal félek raita, hogy kárai után késün fogja insinuílni magokat, ha addigh üdüt mulat . . . tiszta szível kérem *Kegyelmedet* és ő (!) *kegyelmeteket*, ne rontyák magokat . . . Ezeket, mint régi barátodtul, ved jó néven, mert *Kegyelmeteknek* voltam, vagyok s kívánok is maradnom ugy *Kegyelmednek* is [bekezdés] régi jó akaró szolgája [bekezdés] G. Bercsényi Miklós mp.” (Ráday Iratai I, 57). 1703 (Géczy Zsigmond levele a Gács várába szorult nemességhez): „Utollyára Istenért kérem *Kegyelmetekett*, ne legyék az szegény nemes vármegye utolsó romlásának s pusztulásának okai, hanem inkább velem edgyütt oltalmazói s promotori” (Ráday Iratai I, 61). Természetesen nem ritka a *kegyelmetek* megszólítás melletti többes számú (!) tegezés sem: „Ne keressétek, *kegyelmetek*, mert azt bizony én lopám el, prédikátor urammal együtt” (Hermányi 48). Egy unitárius pap híveinek így szól borozás közben: „Mit beszél, *kegyelmed*? Csak a Miatyánkot sem tudná elmondani egy is *kelmetek* közül a templomban . . . | Itt sem tudák elmondani *kelmetek* a Miatyánkot, hát a templomban, mikor a sok nép benne vagyon. Bizony egy szót sem tudátok szólni!” (Hermányi 37–8). A fejedelem a szóváltásba bonyolódott Béli Pálnak és Bánffi Dénesnek ezt mondja: „Csodálkozom

kegyelmeteken, mit bolondoskodtok, igyatok most, inter pocula non sunt seria” (Cserei 73). A *kegyelmetek* többes számú egyeztetése már a XVII. század végén is feltűnik, a megszólítás eredeti nyelvtani szerkezete jelentős mértékben már ekkorra megbombolt. Az ilyen szempontból kevert alakok gyakoriak: 1675: (I. Apaffi Mihály Wesselényi Pálnak): „Im Keteknek az instructiókat megküldöttük; megis kívánjuk, hogy Ketek mind magokat ahoz tartsák, mind alat | tok levőkkel megtartassék, ugy lévén Ketek jelenlétében való megegyezésünk. Azonban addig micsoda edictumok alatt tartotta legyen igazgatta a hadakat, küldje kezünkhez, hogy ahozképest illendőbben irathassuk meg” (A bujdosók levéltára [Sajtó alá rendezte DEÁK FARKAS] 151–2).

4. A megszólítási formák szempontjából is nagyon fontos forrás Mikes Kelemen (BÁRCZI, MNyÉletr.¹ 260). A magázás történetében nagyon fontosak a *kegyelmed* stb. megszólítás nélkül álló önálló 3. személyű alakok. Amint a fentiekből is látható, mai értelemben vett magázásról általában nem beszélhetünk. A 3. személyű alakok a *kegyelmed* stb. megszólítás nyelvtani szerkezetében jelennek meg. A magázás önállósulása szempontjából éppen azok az alakok jelentősek, amelyek már a *kegyelmed* megszólítás nélkül is 3. személyűek, magázók. Ilyeneket Mikesnél is olvashatunk: 1717: „reménlem édes néném hogy már ezután mint hogy egy áccal élünk, gyakrabban veszem kedves levelét” (Mikes ÖM. I, 8). 1724: „Azt irod édes néném, hogy ha gyakrabban írnék, gyakrabban venné leveletem” (Mikes ÖM. I, 97). 1748: „kedves néném ebben is kel engedelmeskednem, és véghez vinem kívánságát mint töllem lehet” (Mikes ÖM. I, 261). Az első biztos adatot KERTÉSZ 1709-ből idézi (Nyr. LV, 102). A 3. személyű alakok tehát eloldozódnak az udvarias megszólítás eredeti grammatikai szerkezetétől, és a *kegyelmed*-féle szavak nélkül is (3. személyű alakjukban) az udvarias beszéd funkcióját töltik be. A XVIII. század első felének egyik legnevezetesebb jelensége éppen az, hogy a magázás történetének ez a fontos mozzanata ekkor bontakozik ki. Kezdetben csak megritkultak a *kegyelmed*-féle szavak. Nem álltak ott minden 3. személyű alak mellett, de a hallgató, az olvasó „odaértette” őket: 1704: „Kdet kérem emlékezzék Kd megigért úri jóakarására . . . személyemet előhozni és protectiót szerezni ne nehezteljen” (LevT. II, 455). 1704: „Kdet kérem szánja meg Kd az én búsulásomat és ha mi bizonyost tud az édes öcsém uram felől, ne nehezteljen vagy két szóval tudósítani” (LevT. II, 454). A XVIII. század elejéről való levelekben már egész mondatsorokon keresztül hiányzik a *kegyelmed* stb. megszólítás, de azért az ige 3. személyben van; „Rákóczi levelei már valósággal a mai nyelvhasználatot mutatják” (KERTÉSZ: MNy. IV, 402). Rákóczi egyik levelének részlete: 1705: „Spect. ac magn. Baro Nobis observande. Salutem et foelices rerum suarum successus. Levelét vettük, mely iránt már az előtt is informáltuk, hogy a fizetett hadnak a húst fizetésében imputálni kell, azt is a kit eddig közikben osztott” (KárOkl. V, 195).

A Törökországi Levelek nemcsak az alakuló magázás és tegezés szempontjából, hanem általában a megszólításban tarka képet mutat, a megszólítási formák e korbeli állapotánál is jóval tarkább, változatosabb képet. Ezért Mikes művét külön s részletesebben is szemügyre kell vennünk. A Törökországi Levelekben gyakori többes 1. személyű alakokat, ha nem is mai funkciójukban — a megszólítás zavarát kissé ügyetlenül feloldó eszközökként (NyművLev. 73; MMNyR. I, 484) — értelmezzük, annyit mindenesetre mutatnak, hogy a megszólítási formák váltogatása az évődő, humoros hang kialakításában szerepet játszik, s feltehetően tudatos. Gyakran nem az „édes néne” megszólításában

használatosak, hanem a beszédssituáción kívül álló 3. személyre vonatkoznak. Humoros, gúnyos, eufemisztikus funkciójuk szemmel látható. A szóban forgó személy határozott nyelvtani személyként való megjelölésének mellőzése udvarias, finom, gáláns hatású (vö.: VAS JÁNOS: Nyr. XXXIV, 433; KULCSÁR ENDRE: Nyr. XXVIII, 387; Mikes ÖM. I, 600), és ilyen akkor is, amikor az édes néne m e g s z ó l í t á s á b a n használja: 1739: „mert szegényel [Rákóczi József], úgy bánt avezér. valamint a gyermekel, noha már negyven esztendő felé jártunk; csak a sok szép szót. és ígeretet adták, a külső dolgok iránt, mert a mi abelsőköt illeti arra nem lehetet panaszunk. mert eleget adtanak., a sok paripát, a sok szép szerszámot. és nyolczvan tallér egy naprá. csak elegendő. hogy ha tudtunk volna abból élni. és megfelelni a méltoságnak. de semmiben nem tudtunk magunknak segíteni. a tanács pedig nem kellett” (Mikes ÖM. I, 238). 1723: „elég ahogy a jövendőbeli vő legényt. [Bercsényi] vagyis inkább vő embert. most a köszvény nem háborgattya. és susiért gyakrabban meg mosdik. mert azt tudgya kéd. hogy a szegény aszszony élteben egy holnapban sem mosdottunk meg egyszer. de most egy kevese csinosaban tarttyuk magunkot., micsoda szép dolog a szeretet. mint meg iffittyá az embert! hát ha meg vagy husz esztendőt le rázhatnánk magunkrol” (Mikes ÖM. I, 80). 1723: „de itéllye el kéd micsodások aleányok. aztot tudom hogy a szívnek semmi része nem lesz ebben a házáságban. aztot maga is tudgya. hogy a testnek sem léssen. de hogy a grofné titulus zengjen a fülünkben [Kószeghy Zsuzsi], alig várjuk hogy el mondassuk a segélyt” (Mikes ÖM. I, 80). 1724: „a káposztát akarám mondan. de nem mérém. ne hogy azt nemondgya kéd. hogy a káposztához hasonlítottam a kéd levelit. (de meg ne haragudgyunk.)” (Mikes ÖM. I, 92). 1724: „de azt könyv nélkül tudgya kéd, hogy szeretem kédet, ha az egészségre vigyázunk” (Mikes ÖM. I, 89). 1727: „azt nem csudálom annyira. hogy nekem teszed ezeket a kérdéseket, mert a csak arra valo hogy engemet boszszonttsunk, de azt csudálom hogy honnét vetted ezeket akérdéseket” (Mikes ÖM. I, 142).

A határozott személyre utalást hasonlóképpen elfedő többes szám 3. személyű alakok is szép számmal akadnak: 1718: „hát a nekem jó üzün esséké hogy a levélben káposztás fazéknak neveznek. de én azt csak el szenvedem a hasznáért... | ... az egészség mint vagyon? vigyáznaké reája, szeretneké a miolta nem láttak.?” (Mikes ÖM. I, 28–9). 1725: „Ma csak azért irok kédnek. hogy bizonyos alkalmatosság vagyon. és eztet ha elmulatnám. tudom hogy meg pirongatnának, és boszút állanának, mert az aszszonyok boszu állok, ki egyben. ki másban. hogy pedíglen a kéd rettenetes haragját el kerüllyem. inkább irok” (Mikes ÖM. I, 132).

A megszólított határozott nyelvtani személyként való megnevezését eddig nem említett módon is elkerüli Mikes, a megszólítást tréfából, udvariaskodásból bizonytalanabban fogalmazza meg. Sűrűn találkozunk főnévi igeneves szerkesztéssel, többnyire valamilyen kívánság, követelés megfogalmazásakor, annak enyhítéseként: 1720: „azért ezaz levél olyan hoszu; hogy már tizaz ora, aludgyunk hát édes néném. de az egészségre igen kel vigyázni” (Mikes ÖM. I, 59). 1753: „ugy tettzik hogy nem kellene tsufolodni” (Mikes ÖM. I, 280). Gyakran elhagyja a birtokos személyragot is (vö. KULCSÁR: Nyr. XXVIII, 391): 1717: „az egészségre igen kel vigyázni” (Mikes ÖM. I, 9). 1724: „kérem kédet. büntessen meg kéd. egy hoszab levélel. és az egészségre igen vigyázunk” (Mikes ÖM. I, 96).

Az édes néném megszólítás és változatai (*kedves néném, néném, nénékám* stb.) mellett általában tegező alakok állnak: 1724: „gondold el édes

néném . . . szány, édes néném, szány” (Mikes ÖM. I, 90). 1742: „mint vagy néném” (Mikes ÖM. I, 258). E megszólítás kedves, bizalmas stílushangulatát, funkcióját fokozza azzal is, hogy tréfásan, játékosan feloldja (ahogy az unostalan ismétlődő köszöntő-bókoló formulákat): 1722: „édes oldal csontból való néném. arra vigyázon kéd. hogy a csont egészséges legyen, és tzintercmben ne vigyék” (Mikes ÖM. I, 73). 1726: „de édes kemény ítélő bironém” (Mikes ÖM. I, 136).

A levelekből kirajzolódó kép azt is jelentheti, hogy Mikcs számára P. E. grófnő hol *édes néném* (bizalmasabban, közvetlenül, tegeződve), hol *kéd* (távol-ságtartóbban, megtisztelőbben, „magázva”), illetőleg azt is, hogy nagyon sokszor — kötekedve, csipkelődve — elkerüli a határozott megszólítást (többes I. személy stb.). Mikes és képzelt levelezőtársának kapcsolata valóban nagyon bonyolult (Mikes ÖM. I, 402, 577; HOPP: I. OK. XV, 149). Minduntalan jclét adja annak, hogy a szándékosan meghatározatlan rokoni viszonyt (Mikes ÖM. I, 404) a női nem iránti gáláns érzések hatják át. Beszédes bizonyíték a sokat idézett 70. levél egy részlete: 1726: „A kéd méznél édeseb levelét igen kedvesen vettem. édes néném. ha valamely idegen olvasná akéd levelét. nem hinné el hogy atyafiak vagyunk., azt gondolná, hogy még több vagyon az atyafiságnál közöttünk. mert rend szerént az atyafiak levele, hidegbeb téntával vagyon írva. hogy pediglen mi egymást szerettyük, arra mind az atyafiság. mind a hajlandóság kötelez minket. de meg többet mondok. [bekezdés] mert kevéssel kédet. ha inkább szeretném. [bekezdés] nénémséget néha, el is felejteném” (Mikes ÖM. I, 122). A megszólítási formák váltogatása a hozzájuk tapadó más és más funkció miatt a sokrétű érzelmi, hangulati viszony kifejezője lehet. Annak igazolására, hogy az eltérő funkciók ekkorra fő vonalaikban kialakultak, fentebb igyekeztem bizonyító anyagot bemutatni. Más oldalról, mivel a Mikes-levelek a korukbeli leveleknél — saját missziliseinél is (Mikes ÖM. I, 303—325) — kevertebb állapotot mutatnak, ez azt is jelenti, hogy a Törökországi Levelek nyelve a korbeli beszélt nyelvhez s nem a levélírás kialakultabb megszólítási „normájához” áll közel. — Pápai Jánosnak családi, baráti misszilis levelei sajnos nem kerültek elő (BENDA: Pápai: TörNapl. 424).

5. A XVIII. század első fele tehát a tegezés és a magázás történetének fontos szakasza. Feltehetően a tegezés a gyakrabban használt forma, de az udvarias beszéd, a *kegyelmed* stb. szerkezetében formálódó magázás is egyre inkább megállapodik. A megszólítási formák funkciói határozottan kezdenek elkülönülni, de a folyamat még nem fejeződött be. Ez utóbbit bizonyítja az a gyakori jelenség, hogy ugyanazon személyek a *kegyelmed* szerkezetét használva „magázva” is, tegezve is beszélnek egymással. A megszólítási forma váltogatása azonban már sokszor tudatos, önálló funkció értékű, ahogy ezt a viták, összetűzések idézett részletei igazolják. A megszólítás nyelvtani szerkezete éppen azért nem szilárdult meg még végérvényesen, mert a *kegyelmed* megszólítást és ennek szerkezetét azok is használták, akik tegeztek (is) egymást. A bizonytalanság, zavar mégis eltűnőben van, főként azért, mert a *kegyelmed* stb. megszólítás már nem idézi fel a 2. személy képzetét. Ezt a tendenciát erősíti a század elejétől az egyértelműen 3. személyű *az úr, az asszony* megszólítás. S ami még fontosabb, ekkor tűnnek föl — átmeneti formák után — a *kegyelmed* stb. megszólítás szerkezetétől független, önálló 3. személyű alakok, a „tisztá” magázás első példái. E korszakban lesz általános a *kegyelmeitek* melletti többes számú értelmi egyeztetés, ami szintén az eredeti nyelvtani szerkezet tudatának elhomályosulását mutatja. A párbeszéddek és a levelek összehasonlítása alapján

arra következtethetünk, hogy a 3. személyű megszólítás normaszzerű következetes használata a levelezésben ekkor már majdnem teljesen megszilárdult, az előbeszédben azonban még a (néha párhuzamosan használt) tegezés szerkezetének hatására bizonytalanabb, zavarosabb. A Törökországi Levelek feltűnően gazdag megszólítási rendszere egyrészt jól illik a „néne” képzetkör bonyolultságához (főként humoros, évődő stilushangulatával), másrészt — elsősorban a két megszólítási formát keverő részeivel — a XVIII. század eleji beszélt nyelvhez kötődik.

6. A levelek kezdő és záró formuláit természetesen vizsgálat alá kellene venni. Különös figyelmet érdemelne az udvariassági szavak rétegződése, rendszere (Szállok 85—8), a *nagyságod méltósága* típusú 3. személyű megszólítás családja (Szállok az úrnak 129), a megszólító titulusok felekezeti jellege (Hermányi 72). Márcsak azért is el kellene végezni mihamarabb ezeket az elemzéseket, hogy a XVI. századról meglevő rendszerezésünk (PAPP LÁSZLÓ¹, Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században: NytudÉrt. 44. sz., vö. főként a 78. lap) a későbbi századokéval összekapcsolódhasson.

PUSZTAI FERENC

A hazai magyar nyelvjárások hangrendszer-típusai

1. Ez a közlemény a mai magyar nyelvjárásokról készülő nagyobb dolgozatomnak egy részeredményét adja. Dolgozatomban vizsgálom — többek között — a mai nyelvjárásokban kirajzolódó hangrendszereket, e rendszerek egyes tagjainak gyakoriságát (megterhelését) a magyar nyelvterület egészének viszonylatában, az egyes fonémák (elsősorban magánhangzó-fonémák) helyi realizációit. (E szempontoknak a magyar nyelvjárások leírásában való alkalmazását illetően vö. DEME, A magyar nyelvjárások néhány kérdése 20—2, 83 kk.). S e vizsgálatok eredményeit felhasználva, de egyéb (főképpen alaktani) sajátosságokat is figyelembe véve megkíséreltem a mai magyar nyelvjárástípusoknak az eddigieknél reálisabb körvonalazását. Mostani közleményem azonban az említett kérdéskörök közül csupán az elsőhöz kapcsolódik szervesen. (S itt ezt a kérdéskört is csupán a hazai nyelvterületre kiterjedően vizsgálom).

A magyar nyelvjárások fonémarendszereivel legbchatóbban LAZICZIUS GYULA foglalkozott (vö. A magyar nyelvjárások. Bp., 1936. 54 kk.), bár őt megelőzően néhány nyelvjáróterület „magánhangzórendszer”-ét már BALASSA JÓZSEF is megadta „A magyar nyelvjárások” című (Bp., 1891.) kitűnő összefoglalásában. (Vö. még KÁLMÁN BÉLA, Nyelvjárásaink. Bp., 1966. 66.) Itt e két munka ilyen irányú megállapításait nem kívánom részletesebben tárgyalni, mindössze LAZICZIUS osztályozási alapjához fűzök néhány megjegyzést. LAZICZIUS — mint ismeretes — az *ē*, illetőleg az *ē* fonéma megléte, illetőleg hiánya alapján alakította ki a magánhangzók „háromszögű” (hét fonémából álló) és „négyzögű” (nyolc fonémából álló) rendszerét, mégpedig a következő megokolással: „ha csak a magánhangzókat nézzük, nyelvjárásainkban egyszerűen n i n c s m á s l é n y e g b e v á g ó e l t é r é s, csak ami e két ponton mutatkozik” (i. m. 56). LAZICZIUSnak ez a megállapítása már műve megjelenése idején, az akkori dialektológiai ismeretek alapján sem állta meg a helyét, hisz már BALASSA (i. m. 34) megírja az órségi nyelvjárásról, hogy „Hosszú *í, ú,*

¹ PAPP LÁSZLÓnak a kézirat bírálatáért, tanácsaiért ezúton mondok köszönetet.

ű egyáltalán nem fordul elő, még *l* kiesése után sem”. Ez a tény pedig nyilvánvalóan „lényegbevágó” eltérés fonológiai szempontból is, hisz ezzel a hosszú magánhangzók „háromszögű” és „négyyszögű” rendszere mellett jelentkezik egy „fekvő téglalap alakú” rendszer is, ami LAZICZIUS kombinációs elméletét (vö. i. m. 55) is megeáfolja. (Az, hogy BALASSA az *ú*, *ű*, *í* fonéma hiányát területileg nem helyesen adja meg, rendszertani szempontból közömbös.) Nem vette figyelembe LAZICZIUS azt sem, hogy egyes nyelvjárásainkban megvan, másokból pedig hiányzik a polifonematikus értékű *ā*, *ē* hang (*āsó* 'alsó', *āra* 'arra', *ēső* 'első', *ēre* 'erre' stb.). LAZICZIUSnak ez az eljárása fonológiai szempontból tulajdonképpen elvszerű és helyes. Kétségtelen ugyanis, hogy ezek a hangok a nyelvjárások összesessége (vagy akár a köznyelv) aspektusából nem „önálló hangszközök” olyan értelemben, mint a többi magánhangzó. Egyes nyelvjárások saját belső rendszerére szempontjából azonban már nem különülnek el ennyire mereven tőlük. Egyes nyelvjárástípusok bizonyos morfémáiban következetesen jelentkeznek. Megjelenésük azonban ugyanazon a nyelvjárástípuson belül sem mechanikus, azaz nem fordulnak elő szükségszerűen minden azonos helyzetben (pl. *al*, *el* + msh. ~ abszolút szóvég), hanem csak bizonyos morfémákban, s e morfémák állománya nyelvjárásonként, a nyelvjárásra jellemző módon más és más. Bár általában igen kevés adattal, de ellentétpárok létrejöttében is szerepet játszhatnak (pl. *āsó* 'alsó': *āsó* 'Spaten'; *ēső* 'első': *eső* 'Regen'; stb.). Így dialektológiai szempontból semmiképpen sem volna helyes az egyes nyelvjárástípusok hangrendszerének összeállításában figyelmen kívül hagyni őket. A fenti megfontolások alapján én bizonyos megkötésekkel („kötött fonéma”) a többi magánhangzóval („szabad fonéma”) azonos módon vettem figyelembe őket. Csak a legközelebbi múltban vált ismeretessé — KÁPOSZTAI ERZSÉBETnek a debreceni nyelvészkonferencián elhangzott előadásából —, hogy Dercen nyelvjárásában a középső nyelvállású hosszú magánhangzók teljes sora kettős osztatú (*uó*: *ou*; *űő*: *üü*; *íé*: *éé* típusú realizációban), tehát itt a hosszú magánhangzók rendszere „álló téglalap alakú”. (Ez a rendszer jelentkezik a magyar nyelvátlasz anyagában is néhány romániai kutatóponton). Mindezek alapján — úgy gondolom — LAZICZIUS rendszerezésének eredménye a magyar nyelvjárásokban használatos hangrendszereket illetően gyakorlatilag nem fogadható el. Eljárása azonban elméleti — módszertani szempontból úttörő jelentőségű, eljárásának alap gondolata a hasonló jellegű kutatásokban továbbra is kitűnően felhasználható.

2. A magyar nyelvjárások hangrendszerének leírására az ötletet természetesen számomra is LAZICZIUS műve adta. Ezt a munkát azonban én már sokkalta kedvezőbb körülmények között végezhettem, hisz rendelkezésemre állt a Magyar Nyelvjárások Atlaszának mérhetetlenül gazdag anyaga. A nyelvátlasz kérdőíveinek összeállítói már figyelembe vették az addig összegyűlt igen jelentős nyelvjárásai anyag tanulságait, tekintettel voltak arra, hogy a címszóanyag felölelje a nyelvjárásainkban jelentkező valamennyire is számottevő fonológiai — fonetikai jellegű kérdések lehető teljes problematikáját, s hogy az egyes jelenségeket nagyobb számú címszó képviselje. A gyűjtést a nyelvjárás-kutatásban jártas, szakmai szempontból képzett kutatók azonos hangjelölési rendszerrel végezték. A gyűjtés (és az ellenőrzés) nem egészen másfél évtized alatt folyt le; így az egybegyűlt anyag valóban szinkrón jellegűnek tekinthető. S mindennek a jelentőségét tudományos szempontból nem is kell külön hangsúlyozni.

A magánhangzókkal kapcsolatos vizsgálataimat kutatópontonként megközelítően 1450 fonémaadaton végeztem el. (Ha egy morfémában ugyanaz a fonéma többször előfordul, például a *kasza*, *paprika* szóban az *a*, mindegyiket külön adatnak tekintettem. Ha azonban egy morféma több adattal szerepel anyagomban, az illető fonémát — például az *asztal*, *asztaltól*, *asztalról*, *asztalnál*, *asztalhoz*, *asztalon* alakok l. szótagbeli *a*-ját — itt csak egy adatként vettem számba). S ha figyelembe vesszük azt, hogy gyűjtési módszerünkéből következően atlaszunk anyagában minden egyes címszóra átlagosan mintegy három adatközlőtől van adatunk, s hogy a bemutatott kutatópontok száma 165, az e célból megvizsgált adatok száma meghaladja a 700 000-t. Ez mennyiségi szempontból is nyilvánvalóan jóval túlnő azon az anyagon, amely akár BALASZÁNAK, akár LAZICZIUSNAK rendelkezésére állt. Emellett az általam vizsgálatra kiválasztott anyag lényegtelen ingadozásokat nem tekintve minden kutatóponton ugyanaz, s így a vizsgálat eredményei reálisan összevethetők.

3. Mielőtt a hangrendszer-típusok összeállításában követett szempontjaimat ismertetném, tisztázni szeretnék néhány műszóhasználati kérdést. Terminológiai megfontolások alapján nem „fonémarendszer”-ről, hanem „hangrendszer”-ről beszélek. Szóhasználatomban: hangrendszer = a szokott értelemben vett fonémák + polifonematikus értékű hangok rendszere. (Olyan önálló hangeszközök, amelyek egymástól legalább egy képzőmozzanatban eltérnek + olyan hangoké, amelyek egyes nyelvjárások bizonyos morfémáiban, illetőleg a köznyelvben minden esetben — ha abszolút szóvégen fordulnak elő, és bizonyos toldalékok előtt ugyanabban a nyelvjárásban is — mgh. és msh. kapcsolataként realizálódnak.) A következőkben szabad és kötött fonémákat különböztetek meg. „Szabad”-nak nevezem azt a fonémát, amelynek rendszertani felhasználását nem korlátozzák az illető nyelvjárástípus saját belső törvényei, a szóban forgó fonéma nincs az illető nyelvjárástípusra különlegesen jellemző módon sem hangtani helyzethez (hangsúlyos, hangsúlytalan helyzet, szóvég stb.), sem csak bizonyos hangkapcsolatokhoz kötve, tehát a felhasználás rendszertani szempontból lényegében a köznyelvben is érvényes szabályosságok szerint történik. Szabad fonémának tekintem az *ö*-t azokban a fonémarendszerekben is, amelyekben — a köznyelvhez hasonlóan — abszolút szóvégen nem fordulhat elő. Azokban a típusokban pedig, amelyekben abszolút szóvégen is jelentkezik, ezt a tényt külön jelzem. „Kötött”-nek nevezem azt a fonémát, amelyre a fenti megállapítás nem érvényes, tehát előfordulása az illető típusra jellemző módon bizonyos hangtani helyzethez van kötve. A kötött fonémák közé sorolom azokat a hangokat, amelyek csak polifonematikus értékben fordulnak elő, tehát megjelenésük egyes nyelvjárástípusokhoz és a köznyelvhez viszonyítva bizonyos hangkapcsolatokra korlátozódik; továbbá két hangrendszerben azokat a fonémákat is, amelyek az illető típusban szociális jelleggel kötöttek, korlátozott felhasználásúak; anyagom vallomása alapján „kihálók”-nak, illetőleg „újabbak”-nak tekintendők, s ma bizonyos morfémákban más fonémák mellett mint — többnyire viszonylag ritka — változatok élnek. Ilyen az *ē* fonéma a középső palócság egy kis részén (pl. H—8:¹ *kés* ~ *kēs*, *két* ~ *kēt*,

¹A kutatópontokat a következőkben a nyelvatlasz térképeim szokásos módon (nagybetű—szám) jelölöm. A kutatópontok neve megtalálható: A magyar nyelvatlasz munkamódszere 86—91. Szerk. BÁRCZI GÉZA. Vizsgálataimat lényegében azokon a kutatópontokon végeztem, amelyeken az atlasz mindkét kérdőívének anyagát összegyűjtöttük.

jég ~ *jĕg* stb.); illetőleg az *ú, ű, í* a somogyi területek nagy részén nem poli-fonematikus értékben (l. a III/e altípus leírását). A kötött fonémák különböző típusait a leírásban más-más melléjkjellel különítem el (vö. 4. pont).

A „fonéma” szót összefoglaló értelemben, de a szokásostól némileg eltérő tartalommal használok. A hangrendszer egy-egy egyedét jelenti, függetlenül az illető egyednek a kérdéses rendszerben való realizációjától vagy realizációjától, függetlenül attól, hogy felhasználása egy-egy rendszerben szabad-e vagy kötött. Az egyes fonémákat a helyesírásunkban szokásos jeggyel jelölöm, tehát például az „ó fonéma” megnevezés a továbbiakban a középső nyelvállású, velaris, hosszú magánhangzónak nyelvjárásainkban található valamennyi realizációját magában foglalja; az *uo, uə, oa, uó, ó^o, ó, ó, ó ou, ao, ó^u, aó* stb. hangokat (változatokat) egyaránt.

A hangrendszer-típusok összeállításában kiindulási alapul azt vettem, hogy egy-egy területen h a n y fonéma használatos. A rövid és a hosszú magánhangzók rendszere mellett — a lehetőségekhez képest — tekintettel voltam a mássalhangzók rendszerére is. Azonos főtípusba sorolom mindazokat a helyi nyelvjárásokat, amelyekben a fonémák száma — külön-külön a rövid és a hosszú magánhangzóké, illetőleg a mássalhangzóké — ugyanaz, függetlenül attól, hogy az egyes fonémák felhasználása szabad-e vagy kötött. A hosszú mássalhangzók rendszerét gyakorlati okokból nem különítem el a rövidektől. A hosszú rendszer hiányára vagy megbomlott voltára azonban természetesen tekintettel vagyok (vö. L—18 kp.). (A mellékelt szemléltető térképen az ábrák alapjele a főtípust mutatja.) Elképzelhető, hogy az azonos fonémaszám mögött minőségi különbség rejtőzik (pl. a hosszú magánhangzók száma 7, de a 7 közül 2 fonológiai-rendszertani szempontból nem azonos: az egyikben *ú, ű, í, ó, ő, é, á*, a másikban *ú, í, ó, é, ā, ē, á*). Ez az elméletileg kétségtelenül fennálló lehetőség gyakorlatilag a hazai területeken nem jelentkezett. Ha előadódna, természetesen tekintettel lennék rá, és a két típust az azonos fonémaszám ellenére is kettéválasztanám, sőt más-más főtípusba sorolnám. Azaz: a hangrendszer egyedeiben jelentkező minőségi különbséget a mennyiségi különbséggel azonos módon bírálnám el.

Az egyes főtípusokon belül aszerint, hogy a rendszer tagjai szabad és kötött fonémaként hogyan kombinálódnak, altípusokat alakítok ki. Néhány kötött fonéma esetében a fonéma kötött voltának f o k a bizonyos fokig rendszerszerűen is elkülöníthető. Például mássalhangzó után a *j e g y á l t a l á n* nem fordulhat elő: *borgyu, gyaptyu, irgyon, aptyát*; csak *r* után nem fordulhat elő: *borgyu, irgyon*; de *gyapjú, apját*; csak *r* után s z ó t ő b e n nem fordulhat elő: *borgyu*; de *irjon, gyapju, apját* (vö. DEME, Nyelvatlaszunk VI. sz. minta); — vagy a poli-fonematikus értékű *ā, ē* hang előfordulhat pótlónyúlás és időtartamcsere eredményeként is (*āsó, āra; ēső, ēre*) vagy csak az utóbbi típusban. Ezeket a részleteltéréseket azonban itt, a hangrendszer-típusok összeállításában nem veszem figyelembe; hasonlóképpen nem vagyok tekintettel arra sem, hogy egy „szabad” fonéma a vizsgált kutatóponton „kötött” formában is előfordul; például: A—1: *rúD, kúcsot*.

Az egyes fonémák gyakoriságára (pl. arra, hogy az *ē* fonéma adatainak száma anyagomban D—7, 9 kp.-okon megközelíti a 100-at, D—21, 25-ön nem éri el a 20-at; vagy hogy az *ú* P—9 kp.-on 1 + 1 morfémában fordul elő: *lú, rúd* [1 adat], de *rud* [3 adat], P—14-en pedig 34 morfémában) a hangrendszer-típusok összeállításában nem voltam tekintettel. Csupán azt vettem figyelembe, hogy a kérdéses fonéma az illető morfémában a vizsgált kutatóponton

önállóan (tehát nemcsak más, a nyelvjárásra jellemzőbb fonémával váltakozva), következetesen jelentkezik-e. S ebből a szempontból számba vettem a környező kutatópontok vallomását is. Mindebből következik, hogy az *ö* fonémának abszolút szóvégen való előfordulását olyan esetekben is feltüntettem, amikor erre esetleg csak egyetlen morfémában (pl. *-hő* 'höz') volt adatom rá. (Meggjegyzem azonban, magam is megfontolandónak tartom, hogy a rendszerszerűség elvét — gyakorlati szempontokat is figyelembe véve — célszerű-e ennyire mechanikusan alkalmazni ebben a tipizálásban.)

A hangrendszer-típusok összeállításakor nem voltam tekintettel az egyes fonémák helyi realizációjára (esetleg realizációinak sorára) sem, illetőleg csak kivételesen, bizonyos szélső, kritikus határesetekben vettem figyelembe változásukat. S realizációs jellegűnek tekintem adott esetben — minthogy a magyar nyelvterület egészét vizsgálom — nem csupán a diftongusos : monoftongusos megoldást az *ó, ő, é* fonémák (és ritkábban az *á*; illetőleg *r. mgh. + l, r, j + msh. ~* abszolút szóvég: *b^uórnyu, parancs^uól* típus) esetében, hanem az *a, á : á, ā* megfelelést is. Ennek részletesebb megokolására azonban itt nem térek ki.

Mindebből természetesen véleményem szerint sem következik az, hogy az egyes fonémák gyakorisága, helyi realizálódása nem alapvetően fontos és igen jellemző vonása az egyes nyelvjárásoknak, hanem csupán annyit jelent, hogy a hangrendszer-típusok összeállításában elsődlegesen a hangállomány mennyiségi vonatkozásait tartottam szem előtt. A gyakoriság és a realizáció kérdése pedig már egy másik vizsgálati síkba, a hangrendszer-típus tartalmi — formai funkcionálásának síkjába tartozik. Az ezzel kapcsolatos vizsgálatokat természetesen szintén el kell — és el is szeretném — végezni. S e három tényezőt a maga súlyának megfelelően egyaránt figyelembe kell venni az egyes nyelvjárástípusok hangtani leírásában.

4. A hangrendszer-típusokkal kapcsolatban használt mellékjelek értelmezése:

- < > = csak polifonematikus értékű hangként
- || = bizonyos hangtani helyzetben, bizonyos hangkapcsolatban nem fordulhat elő
- ( ) = szabad fonémaként kihalóban van; inkább csak változatként fordul elő más fonéma mellett
- [ ] = szabad fonémaként inkább csak mint ritka újabb változat fordul elő más fonéma mellett
- [< >] = polifonematikus értékű hang, de — viszonylag ritkán — szabad fonémaként is előfordul más fonéma mellett mint újabb változat
- * = a kérdéses fonéma használata rendszertani szempontból szélesebb, mint a köznyelvben és más nyelvjárásokban.

5. A következőkben felvázolom a feldolgozott anyag alapján a hazai magyar nyelvjárásokból kirajzolódó hangrendszer-típusokat. Megadom a fonémáknak a típusra jellemző számát, majd magát a konkrét hangrendszert. Ha a típus nem oszlik altípusokra, azonnal jelzem, melyek a kötött fonémák; ha a típuson belül altípusokat különítek el, a kötött fonémákat csak az altípusokban jelölöm meg. A továbbiakban megjegyzéseket általában csak a kötött fonémákhoz fűzök. (Az egyes főtypusokat római számmal, a főtypuson belül az altípusokat a római szám mellé tett betű-indexszel különítem el.)

I. f ő t í p u s. — R. mgh.: 8; h. mgh.: 7; msh.: 25. — Az egyes altípusokban használt magánhangzók:

<i>u</i>	<i>ü</i>	<i>i</i>	<i>ú</i>	<i>ű</i>	<i>í</i>
<i>o</i>	<i>ö</i>	<i>ë</i>	<i>ó</i>	<i>ő</i>	<i>é</i>
<i>a</i>	<i>e</i>		<i>á</i> ¹		

— Mássalhangzók: *b, c, cs, d, dz, dzs, f, g, gy, h, j, k, l, m, n, ny, p, r, s, sz, t, ty, v, z, zs* (= mint a köznyelvben). — Kutatópontok az I. főtípusban összesen: 37 (22,5%).

I/a altípus. — R. mgh.: 7 + 1*; h. mgh.: 7; msh.: 24 + |1|. — Az *ö* abszolút szóvégen is előfordulhat illeszkedés eredményeként (*fűlő, ütöttő, vügyő, össző, kötvő* stb.). Mássalhangzó után a *j* nem állhat (*borgyu, üveggyé, gyaptyu, rakty* stb.). — Kutatópontok: A—2, 4, 6, 7, 10, 11, 15, 20, 21, 24, 27, 30; — C—5, 14, 19 = 15.

I/b altípus. — R. mgh.: 8; h. mgh.: 7; msh.: 24 + |1|. — A *j* felhasználása kötött: mássalhangzó után — vagy legalábbis *r* után — nem állhat. — Kutatópontok: D—34, 37; — F—15, 19, 21, 22, 23; — G—4, 9 = 9.

I/c altípus. — R. mgh.: 7 + 1*; h. mgh.: 7; msh.: 25. — Az *ö* szóvégen is előfordulhat (*-hő 'höz'*). — Kutatópontok: J—17, 19, 22; — K—11; — L—3, 15; — M—1, 14, 16 = 9.

I/d altípus. — R. mgh.: 8; h. mgh.: 7; msh.: 25. — Kutatópontok: G—7, 11; — L—1, 5 = 4.

II. f ő t í p u s. — R. mgh.: 8; h. mgh.: 4; msh.: 25. — Az egyes altípusokban használatos magánhangzók:

<i>u</i>	<i>ü</i>	<i>i</i>	—	—	—
<i>o</i>	<i>ö</i>	<i>ë</i>	<i>ó</i>	<i>ő</i>	<i>é</i>
<i>a</i>	<i>e</i>		<i>á</i>		

— Mássalhangzók: mint a köznyelvben. — Kutatópontok a II. főtípusban összesen: 15 (9,1%).

II/a altípus. — R. mgh.: 7 + 1*; h. mgh.: 4; msh.: 24 + |1|. — Az *ö* szóvégen is előfordulhat illeszkedés eredményeként. Mássalhangzó után a *j* nem állhat. — Kutatópontok: A—34; — B—5, 6, 10, 12, 18, 21, 22, 26 = 9.

II/b altípus. — R. mgh.: 7 + 1*; h. mgh.: 1 + |3|; msh.: 24 + |1|. — A rövid magánhangzók közül az *ö*, a mássalhangzók közül a *j* rendszertani felhasználása, mint a II/a altípusban. A hosszú magánhangzók közül az *ó, ő, é* szóvégen nem fordulhat elő (*biru, kettü, melli* stb.). — Kutatópontok: B—3, 16, 28 = 3.

II/c altípus. — R. mgh.: 8; h. mgh.: 4; msh.: 24 + |1|. — Mássalhangzó után a *j* nem állhat. — Kutatópontok: B—8, 15; — D—1 = 3.

III. f ő t í p u s. — R. mgh.: 8; h. mgh.: 9; msh.: 25. — Az egyes altípusokban használatos magánhangzók:

<i>u</i>	<i>ü</i>	<i>i</i>	<i>ú</i>	<i>ű</i>	<i>í</i>
<i>o</i>	<i>ö</i>	<i>ë</i>	<i>ó</i>	<i>ő</i>	<i>é</i>
<i>a</i>	<i>e</i>		<i>ā</i>	<i>ē</i>	
			<i>á</i>		

¹ Az *á* fonéma legalsó nyelvállású voltát az egyes rendszerekben csak ott tüntetem fel, ahol alsó nyelvállású *ā* is van.

— Mássalhangzók: mint a köznyelvben. — Kutatópontok a III. főtípusban összesen: 66 (40%).

III/a altípus. — R. mgh.: 8; h. mgh.: 7 + <2>; msh.: 25. — Az *ā*, *ē* csak polifonematikus értékű hangként él. — Kutatópontok: C—11; — E—4, 5, 7, 11, 17, 18; — F—3, 6, 13, 16, 17; — G—12, 13; — J—21, 23; — K—1, 3, 6, 10, 12; — N—8, 10, 11 = 24.

III/b altípus. — R. mgh.: 7 + 1*; h. mgh.: 7 + <2>; msh.: 25. — Az *ö* szóvégen is előfordulhat (-*hō* 'höz'). Az *ā*, *ē* csak polifonematikus értékű hangként él. — Kutatópontok: A—1; — K—9; — M—11, 19, 20; — N—1, 4, 7; P—17 = 9.

III/c altípus. — R. mgh.: 8; h. mgh.: 7 + <2>; msh.: 24 + |1|. — Az *ā*, *ē* csak polifonematikus értékű hangként él. A *j* felhasználása kötött: mássalhangzó után — vagy legalábbis *r* után — nem állhat. — Kutatópontok: B—35; C—9, 12, 16, 18; — D—16, 21, 28, 29; — E—12, 14, 15; — F—2, 4, 9, 10; — G—3 = 17.

III/d altípus. — R. mgh.: 7 + 1*; h. mgh.: 7 + <2>; msh.: 24 + |1|. — Mint a III/c altípus, de az *ö* szóvégen is előfordulhat (-*hō* 'höz'). — Kutatópontok: C—2; — N—5 = 2.

III/e altípus. — R. mgh.: 8; h. mgh.: 4 + [<3>] + <2>; msh.: 24 + |1|. — Az *ú*, *ű*, *í* polifonematikus értékű hangként általános, szabad fonémaként azonban csak viszonylag ritkán, néhány morfémában fordul elő, elsősorban változatként más archaikusabb jellegű formák mellett (pl. D—7: *méhē* ~ *műhel*; D—24: *méhel* ~ *műhej*; D—26: *mëihē* ~ *műhel*; D—7, 11: *mëkhin* ~ *mëkhi*; D—14, 23, 27: *mökhin* ~ *mökhi*; stb.) — Az *ā*, *ē* csak polifonematikus értékű hangként. A *j* mássalhangzó után nem állhat. — Kutatópontok: B—32; — C—22, 23, 26; — D—3, 7, 9, 12, 13, 15, 18, 22, 25, 27 = 14.

IV. f ő t í p u s. — R. mgh.: 7 + 1*; h. mgh.: 7; msh.: 26.

<i>u</i>	<i>ü</i>	<i>i</i>	<i>ú</i>	<i>ű</i>	<i>í</i>
<i>o</i>	<i>ö*</i>	<i>ë</i>	<i>ó</i>	<i>ő</i>	<i>é</i>
<i>a</i>		<i>e</i>	<i>á</i>		

— Mássalhangzók: mint a köznyelvben + *ly*. Az *ö* előfordulhat szóvégen is (-*hō* 'höz'). — Kutatópontok: E—9; — H—1, 2, 4, 6; — J—2, 5, 6, 10, 11, 13, 14, 16; — M—12, 13 = 15 (9,1%).

V. f ő t í p u s. — R. mgh.: 7 + 1*; h. mgh.: 7 + (1); msh.: 26.

<i>u</i>	<i>ü</i>	<i>i</i>	<i>ú</i>	<i>ű</i>	<i>í</i>
<i>o</i>	<i>ö*</i>	<i>ë</i>	<i>ó</i>	<i>ő</i>	<i>é</i>
<i>a</i>		<i>e</i>	<i>á</i>		(<i>ē</i>)

— Mássalhangzók: mint a köznyelvben + *ly*. — Az *ö* szóvégen is előfordulhat (-*hō* 'höz'). Az *ē* ma már erősen kihalóban van, inkább csak az *é* hangtani változataként él a *kéz*, *jég* (*këz*, *jëg*) típusú szavak egy részében. — Kutatópontok: H—8, 11 = 2 (1,2%).

VI. f ő t í p u s. — R. mgh.: 7; h. mgh.: 9; msh.: 25. Az egyes altípusokban használt magánhangzók:

<i>u</i>	<i>ü</i>	<i>i</i>	<i>ú</i>	<i>ű</i>	<i>í</i>
<i>o</i>	<i>ö</i>		<i>ó</i>	<i>ő</i>	<i>é</i>
<i>a</i>		<i>e</i>	<i>ā</i>		<i>ē</i>
			<i>á</i>		

— Mássalhangzók: mint a köznyelvben. — Kutatópontok a VI. főtípusban összesen: 10 (6,1%).

VI/a altípus. — R. mgh.: 6 + 1*; h. mgh.: 7 + <2>; msh.: 25. — Az *ö* előfordulhat szóvégen is (-*hö*'-höz'). Az *ā*, *ē* polifonematikus értékű hangként használatos, bár viszonylag ritka. (Hangtani nyúlás eredményeként *l*, *r*, *j* előtt — tehát mint hangjelenség — azonban elég gyakori.) — Kutatópontok: L-20; — M-9; — P-11, 12, 14, 15, 19 = 7.

VI/b altípus. — R. mgh.: 7; h. mgh.: 7 + <2>; msh.: 25. — Az *ā*, *ē* polifonematikus értékű hangként, mint a VI/a altípusban. — Kutatópontok: L-10; — 0-5, 7 = 3.

VII. főtípus. — R. mgh.: 6 + 1*; h. mgh.: 8 + <2>; msh.: 25.

<i>u</i>	<i>ü</i>	<i>i</i>		<i>ú</i>	<i>ű</i>	<i>í</i>
<i>o</i>	<i>ö*</i>			<i>ó</i>	<i>ő</i>	<i>é₂</i>
<i>a</i>	<i>e</i>			<i>á</i>		<i>é₁</i>
				< <i>ā</i> >		< <i>ē</i> >
				<i>á</i>		

— Mássalhangzók: mint a köznyelvben. Az *é₁* *é₁ ~ é*, az *é₂* *é₂ ~ é* típusú realizációkban jelentkeznek. Az *ā*, *ē* polifonematikus értékű hangként, mint a VI/a altípusban. Az *ö* szóvégen is előfordulhat (-*hö*'-höz'). — Kutatópontok: 0-9, 11, 12, 15, 17; — P-2, 4, 7, 9 = 9 (5,5%).

VIII. főtípus. — R. mgh.: 8; h. mgh.: 4 + <2>; msh.: 24 + |1|.

<i>u</i>	<i>ü</i>	<i>i</i>		—	—	—
<i>o</i>	<i>ö</i>	<i>ē</i>		<i>ó</i>	<i>ő</i>	<i>é</i>
<i>a</i>	<i>e</i>			< <i>ā</i> >		< <i>ē</i> >
				<i>á</i>		

— Az *ā*, *ē* polifonematikus értékű hangként használatos. A *j* mássalhangzó után nem állhat. — Kutatópontok: B-30, 33 = 2 (1,2%).

IX. főtípus. — R. mgh.: 8; h. mgh.: 8; msh.: 25. — Az egyes altípusokban használt magánhangzók:

<i>u</i>	<i>ü</i>	<i>i</i>		<i>ú</i>	<i>ű</i>	<i>í</i>
<i>o</i>	<i>ö</i>	<i>ē</i>		<i>ó</i>	<i>ő</i>	<i>é</i>
<i>a</i>	<i>e</i>			<i>á</i>		<i>ē</i>

— Mássalhangzók: mint a köznyelvben. — Kutatópontok a IX. főtípusban összesen: 3 (1,8%).

IX/a altípus. — R. mgh.: 7 + 1*; h. mgh.: 7 + <1>; msh.: 25. — Az *ö* szóvégen is előfordulhat (-*hö*'-höz'). Az *ē* polifonematikus értékű hangként használatos (viszonylag ritkán). — Kutatópontok: M-6, 15 = 2.

IX/b altípus. — R. mgh.: 8; h. mgh.: 7 + <1>; msh.: 25. — Az *ē* használata mint a IX/a altípusban. — Kutatópontok: L-13 = 1.

X. főtípus. — R. mgh.: 8; h. mgh.: 7 + <2>; msh.: 26.

<i>u</i>	<i>ü</i>	<i>i</i>		<i>ú</i>	<i>ű</i>	<i>í</i>
<i>o</i>	<i>ö</i>	<i>ē</i>		<i>ó</i>	<i>ő</i>	<i>é</i>
<i>a</i>	<i>e</i>			< <i>ā</i> >		< <i>ē</i> >
				<i>á</i>		

— Mássalhangzók: mint a köznyelvben + *ly*. Az *ā*, *ē* polifonematikus értékű hangként használatos. — Kutatópontok: E-1 = 1 (0,6%).

A hangrendszer-típusok összesítése:

Típus	A fonémák száma						A kutató-pontok	
	r. mgh.	h. mgh.	msh.	összesen			száma	%
				r. mgh.	h. mgh.	msh.		
I/a	7 + 1*	7	24 + 1	8	7	25	15	9,1
I/b	8	7	24 + 1	8	7	25	9	5,5
I/c	7 + 1*	7	25	8	7	25	9	5,5
I/d	8	7	25	8	7	25	4	2,4
I.	—	—	—	8	7	25	37	22,5
II/a	7 + 1*	4	24 + 1	8	4	25	9	5,5
II/b	7 + 1*	1 + 3	24 + 1	8	4	25	3	1,8
II/c	8	4	24 + 1	8	4	25	3	1,8
II.	—	—	—	8	4	25	15	9,1
III/a	8	7 + <2>	25	8	9	25	24	14,5
III/b	7 + 1*	7 + <2>	25	8	9	25	9	5,5
III/c	8	7 + <2>	24 + 1	8	9	25	17	10,3
III/d	7 + 1*	7 + <2>	24 + 1	8	9	25	2	1,2
III/e	8	4 + [<3>] + <2>	24 + 1	8	9	25	14	8,5
III.	—	—	—	8	9	25	66	40,0
IV.	7 + 1*	7	26	8	7	26	15	9,1
V.	7 + 1*	7 + (1)	26	8	8	26	2	1,2
VI/a	6 + 1*	7 + <2>	25	7	9	25	7	4,2
VI/b	7	7 + <2>	25	7	9	25	3	1,8
VI.	—	—	—	7	9	25	10	6,0
VII.	6 + 1*	8 + <2>	25	7	10	25	9	5,4
VIII.	8	4 + <2>	24 + 1	8	6	25	2	1,2
IX/a	7 + 1*	7 + <1>	25	8	8	25	2	1,2
IX/b	8	7 + <1>	25	8	8	25	1	0,6
IX.	—	—	—	8	8	25	3	1,8
X.	8	7 + <2>	26	8	9	26	1	0,6
XI.	7	7 + <1>	25	7	8	25	4	2,4
XII.	7	7 + <2>	25 h. msh.: —	7	9	25 h.: —	1	0,6
23	—	—	—	7 ~ 8	4 ~ 6 ~ 7 ~ 8 ~ 9 ~ 10	25 ~ 26	165	99,9

X I. fő t í p u s. — R. mgh.: 7; h. mgh.: 7 + <1>; msh.: 25.

<i>u</i>	<i>ü</i>	<i>i</i>	<i>ú</i>	<i>ű</i>	<i>í</i>
<i>o</i>	<i>ő</i>		<i>ó</i>	<i>ö</i>	<i>é</i>
<i>a</i>		<i>e</i>	<i>á</i>		< <i>ē</i> >

— Mássalhangzók: mint a köznyelvben. Az *ē* polifonematikus értékű hangként fordul elő (viszonylag ritkán). — Kutatópontok: L—8, 9; — 0—1, 4 = 4 (2,4%).

X I I. fő t í p u s. — R. mgh.: 7; h. mgh.: 7 + <2>; msh.: 25. — Mint a VI/b altípus, de a hosszú mássalhangzók rendszere lényegében ma is hiányzik. — Kutatópontok: L—18 = 1 (0,6%).¹

A fenti hangrendszer-típusokkal kapcsolatban mint érdekes tanulságot említem meg: nincs egyetlen olyan típus sem, amely a mai *e*-zó köznyelvi ejtéssel (r. mgh.: 7; h. mgh.: 7; msh.: 25) pontosan megegyeznék. Még legközelebb áll hozzá a XI., illetőleg a VI/b típus; azaz: Sárospatak környéke, Kazinczy nyelvjárása, akinek mai köznyelvünk (és helyesírásunk) kialakításában játszott szerepét nem kell külön hangsúlyozni. S nyilván nem véletlen, hogy lényegében ugyanezt a kérdést teljesen más oldalról, más módszerrel vizsgálva ugyanerre az eredményre jutottam (vö.: Hol beszélnek legszebben magyarul?: Nyr. LXXXVII, 279—83).

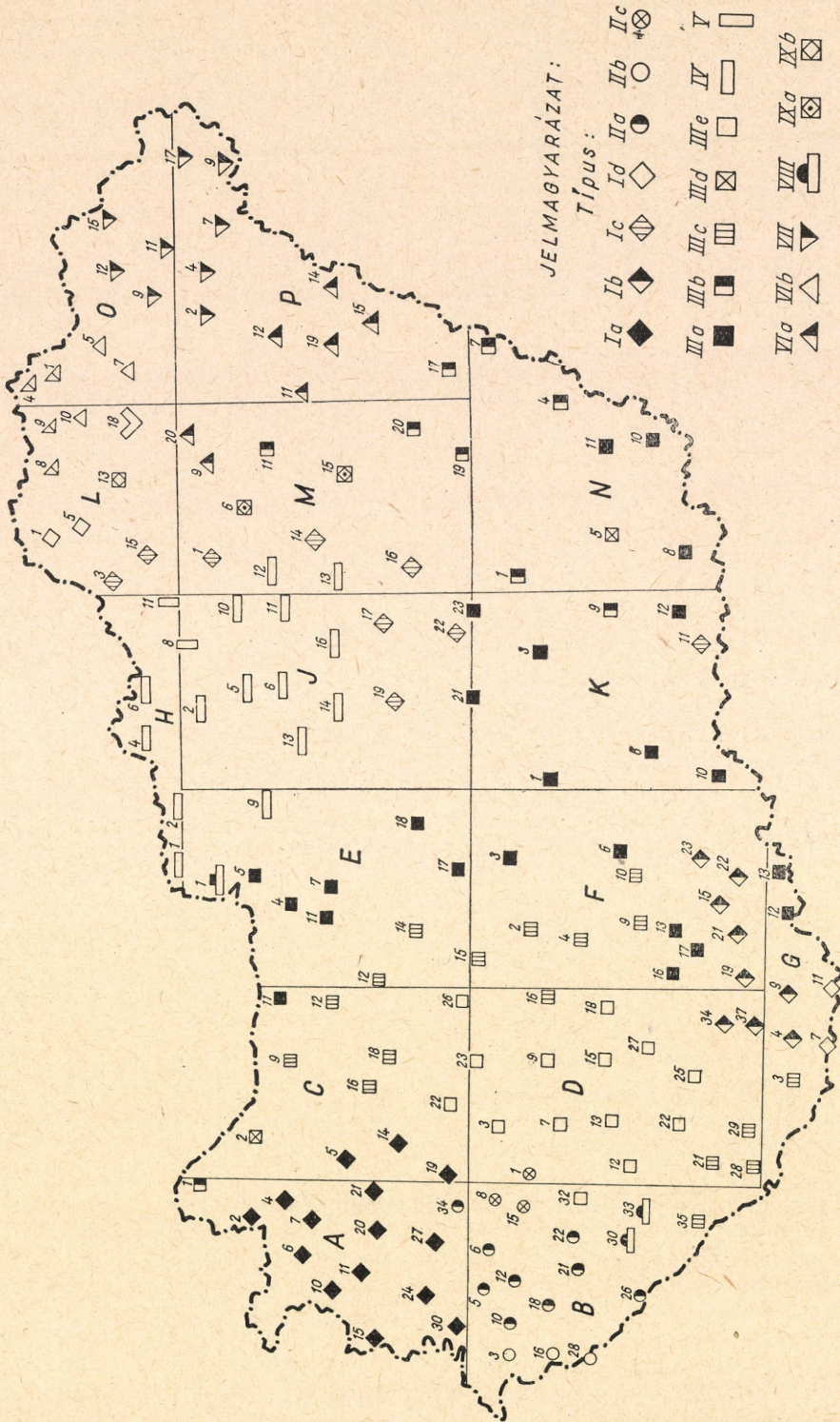
6. Amint a fentiekből is látható, rendszerezésem alapján — az altípusokat egyelőre figyelmen kívül hagyva — 12 hangrendszer-típus rajzolódik ki a hazai nyelvjárásokban. E rendszerek súlya, jelentősége nyelvjárásaink egészét tekintve azonban gyakorlati szempontból távolról sem azonos. A 12 típusból 5 (VIII—XII.) mindössze 11 kutatóponton jelentkezik, s közülük a XII. kivételével mindegyik — ahogy ez a leírásból is kitűnik, sőt részben a szemléltető térképről is leolvasható — erősen átmeneti jellegű.

A VIII. típus a zalai és a somogyi nyelvjárástípus (II/a, III/e) határán fekszik, és két kutatópontra (B—30, 33) korlátozódik. A zalai (II/a) típushoz köti az a sajátossága, hogy az *ú, ű, í* lényegében nem használatos benne polifonematikus értékben sem. A somogyival (III/e) rokon az a vonása, hogy a polifonematikus értékű *ā, ē* már erős megterhelésű, valamint az is, hogy az *ő* szóvégen nem fordul elő (a *fülő, ütöttő, összö* típusú alakok egyáltalán nem ismeretesek, a *tüszhő* típus is csak B—30-ban található meg ritkább megterhelésű mellékvariánsként a *tüszhő*-féle fővariáns mellett). Átmeneti jellegét mutatja az is, hogy a zalai nyitódó és a somogyi záródó (*uo, üö, iē* : *ou, őü, éi* típusú) kettőshangzók területe közé ékelődik be egy keskeny sávon — monoftongusokkal (*ó, ő, é*).

Számottevő rendszertani különbségük (az *ē* : *e* ellentét megléte, illetőleg hiánya) ellenére egy közös tulajdonságuk szorosan egybekapcsolja a IX. és a XI. típust; az tudniillik, hogy mindegyik csak egy polifonematikus értékű hangot ismer, az *ē*-t. Másik — inkább már földrajzi jellegű — közös sajátosságuk, hogy egy hosszú, keskeny sávban jelentkeznek (jelenlegi feldolgozásomban) a Tiszántúl közepétől az országhatárig, mégpedig — s ez már ismét elsősorban nyelvi vonatkozású — az *ē*-zó és az *e*-zó terület határán. Ez a típus — amely csupán az *ē*-t használja polifonematikus értékű hangként — tehát ismét mintegy átmenetet alkot a tőle nyugatra elhelyezkedő I/c és IV. típusú, illetőleg a

¹ Az egyes főtipusok besorolása (sorszámozása) a teljes anyag feldolgozása után a jelenlegihez viszonyítva némileg esetleg módosulni fog.

JELMAGYARÁZAT:

Típus:

- Ia
- Ib
- Ic
- Id
- IIa
- IIb
- IIc
- V
- IIIa
- IIIb
- IIIc
- IIId
- VII
- VIIa
- VIIb
- VIII
- IXa
- IXb
- X
- XI
- XII
- XIII
- XIV
- XV
- XVI
- XVII

tőle keletre levő VI., VII. és a III/b típusba tartozó területek között. Az előbbi kettőben a polifonematikus értékű $\bar{a}$, $\bar{e}$ nem használatos, az utóbbi háromban viszonylag kis megterhelésű hangként ugyan, de él; elsősorban (bár nem kizárólag) időtartamcsere eredményeként ($\bar{a}ra$, $\bar{e}re$). Ebben a viszonylatban azonban az egész területen következetesen.

Megjegyzem azonban, hogy ilyen típusú (az időtartamcsere folytán kialakult $\bar{a}$, $\bar{e}$ -t tükröző) adataim száma minimális (lényegében egy-egy). Így az ezzel kapcsolatos megállapítások nem kis óvatossággal kezelendők. Sőt még arra sincsen nagyon mód, hogy ezt az kérdést lényegesen bővebb anyaggal vegyük vizsgálat alá, ugyanis ez a típus nyelvjárásainkban is — éppúgy, mint a köznyelvben — egészen ritka. A fenti megállapítás helyes voltát mégis igen nagy mértékben valószínűsítik a következő adatok. A köznyelvi *asztalról* alak megfelelőként az ide tartozó kutatópontok igen nagy többségében jelentkeznek az *asztārul* típusú megoldás (vagy önmagában, vagy *al* hangkapcsolattal váltakozva), míg a gyűjtésünkben szintén szereplő *asztal*, *asztalnál*, *asztalhoz*, *asztaltól* formákban az $\bar{a}$ vagy egyáltalán nem fordul elő, vagy csak elszórtan, nem paradigmaticusan, csak egyik vagy másik címszó alatt, általában *al* hangkapcsolat ritkább változataiként. S nagyjából az utóbbi kép rajzolódik ki az *al* + *msh.* hangkapcsolatot tartalmazó többi morfémban is. Az *asztārul* alak esetében azonban ebben a nyelvjárástípusban minden bizonnyal nem az *asztalról*, hanem az *asztarrul* típusú alak a közvetlen megelőző forma, ahogy ez néhány kutatóponton (O—11, P—4; O—7) meg is található. Időtartamcserét sejtetnek a *szeker* alapszó *szekère*, *szekère* 'szekérre' típusú, szintén nem ritkán feljegyzett toldalékolt formái is.

Egyetlen kutatópont (E—1) képviseli a X. típust. Átmeneti jellegét mutatja, hogy a tőle északra és keletre élő hangrendszer-típushoz (IV.) köti az *ly*; a délre és nyugatra fekvőhöz (III/a) az $\bar{a}$, $\bar{e}$; — lényegében az illető típusokkal azonos megterheléssel.

A fentebb tárgyaltaktól lényegesen eltérő probléma jelentkezik a XII. típusban (L—18). Ebben ugyanis a hosszú mássalhangzók rendszere ma sem alakult még ki teljesen, bár már erősen jelentkezik. Ezt a típust a Szlovákia területén található kutatópontok képviselik majd erősebben. (Egyéb, a magánhangzókkal és a rövid mássalhangzókkal kapcsolatos rendszertani sajátosságai a tőle keletre és északra elterülő VI/b típuséval azonosak.)

7. Az eddig nem vizsgált hét főtípusba 17 hangrendszer-típus sorolható. Ezek között is van azonban néhány — többnyire szintén minimális kutatóponton jelentkeznek —, melyeknek átmeneti jellege eléggé nyilvánvaló.

Ilyen mindenekelőtt a II/c altípus (B—8, 15; D—1), amely a fentebb tárgyalt VIII. típushoz hasonlóan szintén a II/a és a III/e típus között helyezkedik el. Hasonlít hozzá abból a szempontból is, hogy bizonyos sajátosságai (az *ú*, *ű*, *í* hiánya) a II/a, mások (az *ö* szóvégen nem fordul elő) a III/e-hez kapcsolják. Átmeneti jellegére s a III. típusúhoz való kapcsolatára mutat az is, hogy a polifonematikus értékű $\bar{e}$ hang, az e területre jellemzőbb *ié* ~ *ēē* mellett változatként már gyakori (sőt B—15-ön már jóval nagyobb megterhelésű ennél). Az *al* helyén az $\bar{a}$ viszont csak egy-egy bizonytalan értékű adattal jelentkezik a B—8-on és 15-ön.

Két kutatópont (C—2, N—5) képviseli a III/d altípust, de ezek még területileg is igen távol esnek egymástól. E hangrendszerben együtt jelentkeznek három olyan sajátosság, amely rendszerezésemben az elhatároló mellékkritériumok közé tartozik (az $\bar{a}$, $\bar{e}$ megléte; az *ö* szóvégen is előfordulhat; a *j* kötött

fonéma). A Dunántúl északi részén található kutatópontok közül csak a C—2-ben van meg ez a három sajátság így együtt, a többiben olyan hangrendszert találunk, amelyekben e három sajátság közül csak egy vagy kettő jelentkezik — más-más kombinációban.

Az N—5 kutatópont (Szentetornya) dunántúli település. Eredeti hangrendszere valószínűleg III/c típusú lehetett. Ebből megtartotta az újabb környezet hangrendszerével megegyező *ā*, *ē*-t, megőrizte — az újabb környezet ellenére — a *j* kötött fonéma voltát (ez a sajátsága ma már erősen kiháló), de az újabb környezettől (III/b altípus) átvette a *-hō* toldalékot (változatként él mellette azonban a *-höl* is, a *-hön* is, sőt gyűjtésünkben egy adatközlőtől *-hō* alak is — egyetlenként az egész Tiszántúlról; nem elképzelhetetlen, hogy ebben még megőrzött dunántúli sajátság tükröződik.)

Erősen keverék jellegű típus a VI/b. Az O—5 kutatóponton nincs ugyan két *é* fonéma (*éi* és *é* realizációs), mint a tőle keletre eső VII. típusban, de az egyetlen *é* fonéma tetszőleges variánsaként az *ie* típusú kettőshangzó gyakoribb az *éi*-félénél, ami nyilvánvalóan a VII. típussal való erős kapcsolatra utal. Az O—7-ben mint ritka variáns szóvégen felbukkan az *ö* is (*-hō*), ami szintén a VII., illetőleg a VI/a típusba való átmenetet mutatja. Az altípust tisztán tehát csupán az L—10 kp. képviseli.

Az átmeneti jellegű típusok közé sorolnám az I/d-t is, amelyet 2—2 kutatópont képvisel Baranyában (G—7, 11), illetőleg Borsodban (L—1, 5), tehát nyelvi szempontból eléggé elútorított területeken. Az előbbi kettőt mindössze az választja el az I/b típustól, hogy a *j* fonéma kötött jellege nincs meg, a *j* korlátozott felhasználása lexikalizálódott (pl. *bornyú*, *szödörnye*, *epörnye*, de *sarjú*, *pörje*, *bojtorján*); az *ā*, *ē* elszörtan itt is jelentkezik, de még változatként is némileg ritkább, mint az I/b típus kutatópontjain. A borsodi két kutatópontot az I/c típustól az különíti el, hogy a szóvégen *ö* fonéma nem állhat, a *-höz* rag is következetesen *z*-s (s ebben a tekintetben e két kutatópont a VI/b és XI. típusokhoz húz).

Az V. típus (H—8, 11) ma már legfeljebb igen értékes nyelvtörténeti tanúsága miatt volna kiemelhető az átmeneti (adott esetben kiháló) típusok közül.

Az eddig elmondottakat figyelembe véve végeredményben tehát az általam összeállított hangrendszer-típusok közül 12-t tekinthetünk olyanoknak, amelyek mai hazai nyelvjárásainkban jelentősebb szerepet játszanak, s ezek valamelyike található a megvizsgált 165 kutatópontból 140-en (84,8%), míg az átmenetinek minősített 11 hangrendszer mindössze 25 kutatóponton (15,2%) él.

8. Az ismertetett hangrendszer-típusokkal kapcsolatban — éppen a nyelvjárásokat, a nyelvjárási jelenségek jellemző tulajdonságait jól ismerő szakemberekben — joggal merülhet fel a kérdés, hogy ezeknek a típusoknak a szétválasztása mennyire reális. S talán még inkább az, hogy mennyire köthetők e típusok világosan elhatárolható módon területhez, kutatópontokhoz. Minthogy az egyes főtípusokat, de különösen az altípusokat mindig egyetlen — nyelvi szempontból nézve talán nem is mindig különösebben jelentős — mozzanat választja el egymástól, területileg nem olvadnak-e ezek a hangrendszerek úgy egybe, mint — a nyelvjárásokkal kapcsolatban kedvelt hasonlattal élve — a szivárvány színei.

Rendszerezésében az egyes főtípusok a használt fonémák száma (beleértve a polifonematikus értékű hangokat is), a főtípuson belül az altípusok az

egyes fonémák kötött vagy szabad felhasználása szerint különülnek el egymástól. Ezek a hangrendszer-típusok tehát nem elméleti konstrukciók, hanem viszonylag gazdag, megbízható, amelletts kutatópontonként teljesen egységes, azaz reálisan összevethető nyelvjárási anyagból rajzolódtak ki. Túlnyomó nagy többségük a maga teljes tisztaságában jelentkezik többkevesebb kutatóponton, így a hangrendszer-típusok megléte, reális volta aligha vonható kétségbe. Egymáshoz viszonyított és a magyar nyelvjárások egészében betöltött súlyukról, szerepükről fentebb már szoltam.

Az egyes hangrendszer-típusok realizálódása, kutatópontokhoz, különösen pedig összefüggő területekhez való kötése már fogósabb kérdés, bár az ezzel kapcsolatos problémák is típusonként különböző jellegűek. Az kétségtelen, hogy a területi tagolódás nem mindig annyira tiszta, mint a mellékelt szemléltető térkép mutatja. Az egyes kutatópontokon jelzett típus nem jelentkezik mindig teljesen tisztán, felbukkan bennük nem egyszer olyan hangoknak szabad vagy kötött helyzetű felhasználása is, amelyeket az illető hangrendszer-típusra nem tartok jellemzőnek, s a hangrendszer összeállításában fel sem tüntettem (pl.: *al* hangkapcsolat helyén a típusra jellemző *uo*-féle megoldás mellett *ā*; *el* hangkapcsolat helyén *iē* mellett *ē*; a *csipü* típusú megoldás mellett *csip^uő*; stb.). Ilyen esetekben mindenekelőtt figyelembe vettem azt, hogy a kérdéses megoldási forma *ő* n áll o a n jelentkezik-e az illető kutatóponton vagy csupán *v á l t o z a t k é n t*; s az utóbbi esetben természetesen tekintettel voltam a két megoldási forma egymás közötti arányaira is.

De nézzünk meg néhány konkrét példát! Az I/a típus fonémarendszerében nem tüntettem fel a polifonematikus értékű *ā*, *ē* hangot. Ide soroltam mégis az A—24 kutatópontot, bár jelentkezik benne *al* hangkapcsolat értékben az *ā* 1 adattal; a többi polifonematikus megoldásban azonban összesen 34 *uo* típusú adatot találunk. — Vagy: az A—2 kutatóponton van 1 *ēmēnt* adat az *elmēnt* változataként, de az *el* igekötő 15 adatban hangkapcsolatos megoldású (hasonlóképpen a többi környező kutatóponton is). — A II/b típusban az *ő* fonéma abszolút szóvégen nem fordulhat elő a hangrendszer-típus sémája szerint. Ide soroltam mégis a B—16 kutatópontot, ahol 2 *csipü* adat mellett 1 *csip^uő* is található, de szóvégen *ő* fonéma helyén 26 morféma 43 adatában *ü* van; ugyanitt 29 morféma 65 szóvégi *u*-s adatával szemben az *ó*-k száma 0. A környező hangrendszer-típusokban ebben a helyzetben — nagyjából hasonló megterheléssel — természetesen mindig *ó*, *ő* fonéma található. Úgy gondolom, hogy ezekben és a hozzájuk hasonló esetekben feltétlenül helyesen jártam el akkor, amikor a kérdéses hangokat az illető kutatópontok hangrendszerének összeállításában nem vettem figyelembe. Az *ā*, *ē* polifonematikus értékű hang felvétele az A—24, illetőleg az A—2 kutatópont hangrendszerébe vagy a B—16-on az *ő*-nek szabad fonémaként való feltüntetése mechanikus, a legrosszabb értelemben vett pozitivistá eljárás lett volna, amellyel a kétségtelenül meglévő konkrét adat (vagy adatok) tanúsága ellenére torz képet adtam volna a vizsgált kérdéstről. Itt ugyanis azzal a tipikus esettel állunk szemben, amikor a mennyiségi különbség minőségi különbséget jelez.

Több esetben azonban a hangrendszer-típusba való besorolás az adatok alapján még ennyire sem egyértelmű. Például az I/a típusba soroltam a C—14, 19 kutatópontokat is. A C—14-en az *al* polifonematikus megoldása mindig *uo* típusú ugyan, az *el* esetében azonban már viszonylag gyakori a szomszédos III/c, III/e típusban általános *ē*-féle realizáció is, — de szinte kivétel nélkül minden morfémában az *iē* ~ *ēe* változataként. Hasonló a helyzet a C—19-en

is, de ott már — bár csak egyetlen adatban, változatként — felbukkan az $\bar{a}$ is. E két kutatópont tehát már a III. típus jegyeit is magán hordozza bizonyos mértékig, az I/a típusba való sorolását mégis megokoltabbnak láttam első-sorban abból a megfontolásból, hogy mindkét kutatópont az *al*, *el* hangkapcsolat diftongusos megoldása látszik tipikusnak, ami az I/a típusra erősen jellemző, a III/c, III/e típusban viszont ismeretlen.

Néha egy-egy kutatópontnak valamelyik hangrendszer-típusba való besorolása még az eddigieknél is problematikusabb. Ilyen volt pl. az A—34 kutatópont, amely tulajdonképpen három főtypus határán fekszik, de egyik típus megkülönböztető vonásai sem találhatók meg benne eléggé tisztán. Végül is a II/a altípusba való besorolásában már egyéb szempontokat (bizonyos fonémák megterhelése, hangszínrealizáció stb.) is figyelembe vettem.

Úgy látom tehát, hogy az egyes kutatópontoknak az általam megrajzolt hangrendszer-típusokba való besorolása, ha nem is mindig problémamentes, általában elvégezhető a dialektológiai realitások határain belül.

9. A továbbiakban tekintsük át röviden a főbb hangrendszer-típusok területhez kötésével kapcsolatos jelentősebb problémákat.

Világosan és határozottan kirajzolódik a VI/a és a VII. típus területe. Minden ide tartozó kutatópont az megadott hangrendszer teljesen tisztán jelentkezik. Mind az $\bar{e}$: *e* mind az $\bar{e}_1$ ($\bar{e}^i$) : $\bar{e}_2$ ($\bar{e}^e$) szembenállás az „igen” vagy a „nem” viszonylatában tükröződik, nincs átmenet. Például a VI/a-tól nyugatra-délre elterülő III/b típusban az $\bar{e}$ fonéma megterhelése 120—130 morféma; a VI/a-ban: 0. A VII. típus minden kutatópontján az $\bar{e}_2$ -t tartalmazó morfémák száma 60 körül mozog, csak P—7-ben esik 50 alá; a VI/a és VI/b típusban: 0.

A IV. típus középső területein (H—4, 6; — J—2, 5, 6) a hangrendszer teljesen tisztán jelentkezik. A III. típussal való érintkezés peremén azonban megjelenik már az $\bar{e}$ is, de jóval kevesebb morfémában mint a III. típusban, és általában változatként az *el* hangkapcsolat mellett. A keleti sávon pedig feltűnik a *mēre* típus az általánosabb *mēre* mellett. — Az *al* hangkapcsolat polifonematikus megoldása még ritkább, mindössze a III/a típussal érintkező perem néhány kutatópontján jelentkezik 1—2 adatban; az *arra* típusban már gyakoribb. A hangrendszer e pontjain azonban a polifonematikus értékű $\bar{a}$ fonetikailag egybeesik a labialis realizációjú $\bar{a}$ -val ($\bar{a}$), és így fonématöbbletet nem ad. — Az *ly* fonéma egyáltalán nem terjed túl a típus területének határán. A szó végén előforduló $\bar{o}$ délnyugat felé nem terjed tovább a III. típusba.

A II/a típust az I/a-tól az $\bar{u}$, $\bar{ü}$, $\bar{i}$ fonéma hiánya különbözteti meg. E fonémák megterhelése az I/a típusba sorolt minden kutatóponton: $\bar{u}$: 9—10; $\bar{ü}$: 19—24; $\bar{i}$: 30—35 morféma. A II/a típusban: $\bar{u}$: 0 kp., $\bar{ü}$: 2 kp. (B—10, 22); $\bar{i}$ 3 kp. (B—6, 26, 28); kutatópontokként 1—2 morfémában, általában a típusra jellemző megoldás mellett variánsként. A III/e típusban az $\bar{a}$ átlagosan 14—16, az $\bar{e}$ 9—11 morfémában jelentkezik következetesen, többnyire egyetlen megoldásként vagy igen nagy megterhelésű fővariánsként. A II/a típusban az $\bar{a}$ 3 (B—12, 21, 26), az $\bar{e}$ 5 (B—6, 12, 21, 22, 26) kutatóponton jelentkezik általában egy, ritkán két morfémában mellékváriánsként. Teljesen tisztán jelentkezik a II/a típus a B—5, 18 kutatópontokon.

A II/b típust a II/a-tól egyedül az választja el, hogy az $\bar{o}$, $\bar{o}$, $\bar{e}$ szóvégen nem állhat; s ez a jellegzetessége ennek a típusnak még ma is eléggé szilárd.

Az I/a típusú hangrendszer teljesen tisztán 4 kutatóponton (A—7, 10, 11, 15) jelentkezik, tehát eléggé az általam megrajzolt terület közepén. A többi

kutatóponton a területre jellemző polifonematikus értékű *ie* (egyreszeken inkább *ēe*) mellett az *ē* is előfordul, de csak elszórtan, 1–2 morfémában variánsként. Ez a szám csak a III. típus szomszédságában fekvő C–14, 19 kutatópontokon emelkedik magasabbra. Az *ā* csupán két kutatóponton (A–24, C–19) jelenik meg egy-egy morfémában. (Az *ā*, *ē* megterhelése a szomszédos III/c, III/e típusban kb. 14–16; 9–11 morféma). — A szóvégi *ō* nem terjed túl a típus területének határán, a III/c, III/e típus kutatópontjain egyáltalán nem jelentkezik.

Az I/b típusban az I/a-nál némileg gyakoribb a polifonematikus *ā*, *ē* jelentkezése, de itt is általában a területre jellemző *ó*, *é* variánsaként. A III/a típus által körülvevett 3 legkeletibb kutatóponton (F–15, 22, 23) az *ā*, *ē* súlya nő. E típusban már bizonyos ingadozás mutatkozik a *j* fonéma kötöttségének fokát illetően is (vö. DEME, Nyelvatlaszunk VI. sz. minta), de *r* után a *j* általában még nem fordulhat elő, bár a szokottabb *rgy*, *rny* megoldás mellett mint ritka változat itt-ott feltűnik az *rj* is. — Eléggő bomlófélben levő típusnak látszik, teljesen tiszta formájában egyetlen kutatóponton sem jelentkezik.

Az I/c típus rendszertani szempontból csak az *ly* fonéma hiánya révén különbözik a IV. típustól, és — nagyon érdekes módon — földrajzilag is azt öleli körül keletről és délről. A típust egészen tisztán a IV. típustól keletre fekvő kutatópontok (L–3, 15; M–1, 14) tükrözik, a délre fekvőkben (J–17, 19; M–16) már a polifonematikus értékű *ē*, *ā* (a két elsőben *á* értékben) is jelentkezik kivételesen ritka variánsként.

A tőlük délre elszórtan a Tisza mentén fekvő két kutatópont (J–22: Tószeg; K–11: Kiskundorozsma) „palóc” jellegű telepítések, amelyeknek eredeti hangrendszere erősen bomlik (pl. az *á* fonéma labialis, *ā* típusú realizációjának labialitása mindkét kutatóponton nagy mértékben csökkent, az *á* illabialis jellege is szűnőben van; az *a* és *ā* típusú realizációk tetszőleges variánsként jelentkeznek), átalakulóban van a III/a típus felé: elsősorban az *ē*, ha inkább variánsként is, de már viszonylag gyakori; viszont a szóvégi *ō* még következetesen jelentkezik bennük. Így az I/c típusba való sorolásukat megokoltabbnak látom.

Eredetileg feltehetően ebbe a típusba tartozott a K–3: Alpár is; ma több szempontból rokon vonásokat mutat a fentebb tárgyalt két településsel, de a változások előrehaladottabb állapotban vannak nyelvében, s reálisabbnak látszott ma már a III/a típusba sorolni.

Az I/c és I/d típusal kapcsolatban érdemesnek tartom megemlíteni azt a közös sajátágukat, hogy a *j* egyikben sem kötött fonéma ugyan, de az *r* után való felhasználásának korlátozottsága bizonyos tömorfémákban lexikalizálódott, s erősen következetes a *bornyú*, *sarnyú*, *varnyú*:*pérje* típusú szembenállás.

A III/a típus — ahogy szemléltető térképünk mutatja — az ország területét átlósan északnyugati-délkeleti irányban ketté szeli, s ebbe a típusba illeszkednek bele a bukovinai telcpülések (F–13, 16, 17) is. A hangrendszer-típus lényegében az egész területen tisztán jelentkezik, s e megállapításnak az sem mond ellene, hogy az E–17 kutatópontról van egy-két szóvégi *ō*-s adat is a *-hō* formansban a jóval gyakoribb *-hō* mellett. Az a tény pedig, hogy e típuson belül néhány morfémában (elsősorban *borjú*, *varjú*) a *gy*, a keletibb részeken az *ny* lexikalizálódott, már kizárólag megterhelésbeli s nem a hangrendszerrel, a hangrendszer helyhez kötésével kapcsolatos kérdés.

A III/b és III/c típus még ennyi problémát sem okoz. A hangrendszer minden kutatóponton tisztán jelentkezik, kivéve a C–9-et, ahol a *j* mással-

hangzó után — többnyire változatként — már gyakori. Érdekes, hogy a III/c típus két területen bukkan fel, a III/e típustól északra-keletre és délre, s mindkét esetben I. típusú hangrendszer szomszédságában, az *al : el* hangkapcsolatnak *ā : ē*, illetőleg *ó : é* típusú polifonematikus értékű megoldása folytán.

Egyik legproblematicusabb hangrendszer-típusunk az utolsónak hagyott III/e. BALASSA szerint e területen az *ú, ű, í* csak pótlónyúlás esetén fordul elő (vö. i. m. 41, 43). Hasonlóképpen, bár kevésbé kategorikusan nyilatkozik VÁRKONYI IMRE is (A Somogy megyei *ő-ző* nyelvjárás: MNyTK. 113. sz. 16–7). Valami hasonló kép rajzolódik ki nyelvatlászunk anyaga alapján is, s nagyjából ennek megfelelően, bár az előzőknél talán némileg még óvatosabban jelöltem meg én is a típus jellemző vonásait. Kétségtelen, hogy az *ú, ű, í* szabad fonémaként viszonylag ritka. Az *ű* és az *í* nem haladja meg kutatópontonként az 1–3 morfémát, ezekben is többnyire változat (de minden kutatóponton van rá adat); az *ú* még ritkább; csupán 1 morfémában tűnik fel 5 kutatóponton, s 9-en hiányzik, de a típus a maga teljes tisztaságában egyetlen kutatóponton sem realizálódik. Így — megítélésem szerint — ez a típus ma már szintén erősen kihalóban van, lényegében egy kissé már nyelvjárástörténeti rekonstrukció, amely gyakorlatilag rövidesen beleolvad a III/c típusba.

10. S végül — az esetleges félreértések elkerülése végett — nyomatékosan hangsúlyozni kívánom a következőket. A hangrendszereknek általam felvázolt és területileg elhelyezett típusai nem jelentenek számomra feltétlenül és szükségszerűen nyelvjárástípust is, bár kétségtelen, hogy nem egyszer a kettőt azonosnak tartom; s úgy vélem, egy-egy nyelvjárástípusnak alapvető fontosságú jellemzője és elhatárolója mind a köznyelv, mind más nyelvjárások irányában, hogy hány „hangszköz”-t használ a morfémák felépítésében, sőt az is, hogy e hangszközökkel milyen formában él, szabadon vagy kötötten használja-e fel őket. Hogy hangrendszer-típus és nyelvjárástípus hogyan viszonylik egymáshoz, ez számomra még további vizsgálatokat igényel. Eddigi kutatásaim alapján azonban a következőket nagyon valószínűnek tartom: 1. Azonos hangrendszer-típusba való tartozás nem jelent szükségszerűen azonos nyelvjárástípusba tartozást. — 2. Nem lehet azonos nyelvjárástípusba tartozónak tekinteni két (vagy több) területet akkor, ha hangrendszerük között olyan jellegű különbség van, hogy az egyikben használatos s z á m o t t e v ő b b megterhelésű (szabad vagy kötött) fonéma a másikban egyáltalán nem ismeretes. — 3. A nyelvjárástípusok meghatározásában, leírásában számolnunk kell átmeneti jellegű területekkel is, amelyek két (vagy több) típus közül eléggé reálisan egyikbe sem sorolhatók, de éppen átmeneti jellegük, többnyire kisebb területre, esetleg szűk sávra való korlátozásuk miatt önálló típusnak sem nevezhetők.

IMRE SAMU

Hodu vagy hadu?

Az *a* és az *á* magánhangzók kérdéséhez*

1. A) A magyar *a* és a vele szoros összefüggésben levő *á* magánhangzó története hangtörténetünk egyik legnehezebb és ebből kifolyólag talán legké-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1965. november 9-i felolvasó ülésén (vö. MNy. LXII, 381–2).

nyesebb kérdése. Több mint százötven éve folyik róla a vita. A kérdés első ízben RÉVAI MIKLÓSNÁL (*Antiquitates . . . Pest, 1803., Elaborator . . . I—II—III. Pest, 1803—1806., Bp., 1908.*) merült fel. Legutóbb — tudomásom szerint — KНИЕZSA ISTVÁN hozta elő „Szláv jövevényszavaink magánhangzókvantitása” című dolgozatában (NyK. LXV, 77—101, különösen 77 kk., 96 kk., LXVI, 59—65, különösen 65). Időközben a nyelvész kutatók két ízben is „perbe” szálltak: először SZINNYEI JÓZSEF „A magyar magánhangzók történetéhez” (NyK. XLII, 1—35), másodsor LAZICZIUS GYULA „Egy nagy pör felújítása” című nevezetes dolgozatában (NyK. LI, 241—79, különnyomatban: MNyTK. 65. sz.).

A kérdés fontossága tudománytörténetileg — úgy látom — az idő haladtával egyre nagyobb lett. Kezdetben „csak” olvasat kérdése volt (l. RÉVAI munkái), később a magyar hangtörténet ősmagyar—ómagyar korszakának egyik kulcskérdésévé vált, melytől — általános vélemény szerint — egész sereg hangtörténeti jelenség magyarázata függ (l. BÁRCZI, *Htört.*² 27; l. még KНИЕZSA i. m.).

A másfél évszázados vitát, különösen annak a második perre eső részét nagy körültekintéssel BÁRCZI GÉZA (*Htört.*² 25—7) foglalta össze. Kitűnő összefoglalása egyúttal saját véleményének sommázása is. A magunk részéről azt hisszük, nem tévedünk, amikor azt állítjuk, hogy BÁRCZI nézetében egész nyelvészeti közvéleményünk többé-kevésbé osztozik. E nézet szerint az ősmagyar kor végén (kb. a 950—1000. év táján, tehát a honfoglalás befejeztével) a magyar magánhangzórendszerben volt egy (rövid, illabialis) *á* (l. BÁRCZI, *Htört.*² 25) és egy (hosszú, ugyancsak illabialis) *á* (l. BÁRCZI i. m. 82 stb.). E két magánhangzó közül az *á* „részben összevonásból, részben kettőshangzók-ból”, „egy-egy mássalhangzó-változások folytán bekövetkezett nyúlásból”, az *á* nyúlásából keletkezett (l. BÁRCZI i. m. több helyen). Az így létrejött *á*-s esetek számát időközben a különféle rétegekhez tartozó jövevényszók is szaporították (l. BÁRCZI i. m. 84 stb.).

Az ősmagyar kor végi *á* és *á* magánhangzó helyén az ómagyar kor számos változása — főként az *á* > *a* labializálódás, az *o* > *a* nyiltabbá válás stb. — során jött létre az *a*, s alakult ki a magyar (köznyelvi) *a*—*á* magánhangzópár (l. BÁRCZI i. m. több helyen, különösen 107, 108; l. még GOMBOCZ, *Htört.* passim, különösen 10, 18 és 21 kk.). (Az ún. palóc *ā*—*á*-ról l. BENKŐ: *Pais-Eml.* 81—9, l. még uő.: MNy. LIII, 179—82; stb.)

Kérdés azonban, hogy a mai *a*—*á* kialakulása az elmondott módon történt-e. Már magunk is céloztunk rá, hogy az *a*—*á* történetének magyarázatával kapcsolatban több nézet is kifejezésre jutott. Az ismertetett véleményről eltérő nézetek közül a legjelesebb az, amelyet legutóbb és a leghatározottabban LAZICZIUS GYULA (i. m.) képviselt. Szerinte a magyar *á* párja mindig is a labialis *a* volt. LAZICZIUS úgy véli, hogy ez volt a helyzet már az ősmagyarban, a „legrégebb [értsd: a vándorlás kori török] jövevényszavaink” átvétele idején, s ettől fogva (illabialis) *á*-ról a magyarban nem beszélhetünk.

I. B) Az eddig ismertetett nézetek mindegyikének van egy közös vonása: képviselőik a történeti múltba számottevően csak a török jövevényszavak koráig nyúltak vissza. Így, többek között, a rokon nyelvek esetleges tanulságát sem vették figyelembe, sőt ettől — némelyek ezt ki is mondva (pl. SZINNYEI: NyK. XXVII, 378) — elzárkóztak. Mindössze két tanulmány jelent meg, mely a finnugor nyelveket is bevonta vizsgálódása körébe. Az egyik MUNKÁCSI BERNÁT, a másik GOMBOCZ ZOLTÁN nevéhez fűződik. Kettejük közül

MUNKÁCSI kérdésfeltevése (A magyar magánhangzók történetéhez: NyK. XXV, 168—86, 256—87) szélesebb körű volt, az egész magyar magánhangzórendszerre kiterjedt. Felfogása és meglátásai, messze kora előtt járó úttörése azonban szinte nyomtalanul érdemtelen feledésbe merültek: dolgozatával egy időben jelent meg, illetőleg hangzott el SZINNYEI JÓZSEFnek minden figyelmet magára vonó, nagyhatású „Hogy hangzott a magyar nyelv az Árpádok korában” című akadémiai értekezése (Nyr. XXIV, 145—56, 193—205; l. még MUNKÁCSI: NyK. XXV, 272, jegyzet). A másik finnugor körű vizsgálat GOMBOCZ ZOLTÁNÉ: „A magyar *a*-hangok történetéhez” (NyK. XXXIX, 229—74). GOMBOCZ értekezésében a finnugor magánhangzókutatás történetében is számon tartandó erőfeszítéssel — 1909-ben vagyunk! — kísérletet tett arra, hogy a magyar hangtörténet emez ingoványos kérdésében a rokon nyelvek tanulságaira támaszkodva szilárd fogódzót találjon. GOMBOCZ a fokváltakozás elmélete alapján előzményül négy „sor”-t (1. *á*, 2. *a*, 3. *o* és 4. *u*) tett fel. Ezt átvette SZINNYEI is (l. NyH.⁷ 52). SZINNYEI megformulázása — a_1, a_2, a_3 és a_4 — révén a helyzet még csak bizarabbá vált. Ily módon semmi meglepő sincs abban, hogy GOMBOCZ véleménye nem volt hosszú életű, s maga GOMBOCZ is csakhamar mellőzte (Kleblsberg-Eml. 155, Htört. 21, UngJb. VIII, 269).

E két kísérlet után már-már végérvényesen úgy látszott, hogy a finnugor nyelveknek a (mai) magyar *a*—*á* kialakulását illetően nincs mondanivalójuk. E lemondó vélemény azonban nézetünk szerint korai. GOMBOCZ tanulmánya — mint mondtuk — nagyszerű vállalkozás volt. Tanulmánya bevezetőjében azonban sajátos módon módszertanilag éppen azt veti MUNKÁCSI ellen, ami MUNKÁCSI felfogásának legerősebb oldala: helyteleníti, hogy MUNKÁCSI a magyar magánhangzók története vizsgálatakor szándékosan csak a vogul és osztják — egybevéve: az ugor — nyelvekre szorítkozott (l. NyK. XXXIX, 229). GOMBOCZ a magyar „*a*-hangok” kérdését finnugor távlatokban vizsgálta meg. Ez — elvileg — talán nem is lett volna baj, s végső soron a fokváltakozási elméletet sem hibáztathatjuk. A nehézség ott kezdődött, hogy a finnugort dolgozatában a finn-permi, gyakorlatilag a finn nyelvi állapot jelentette. Előzetes részletkutatások hiányában (A. KANNISTO vogul volkalmazmusa csak mintegy tíz évvel később jelent meg) ez volt az a nyelvtörténeti jelenségek mögött meglapuló módszertani akadály, mely miatt Gombocz munkája nem vezethetett a kívánt eredményhez. Már néhány szóból álló egybevetésből is kiderül, hogy az *a* és az *á* magánhangzók eredetének a kérdését finn (finn-permi) alapon megoldani nem lehet: a finn *a*-nak a magyarban ugyanis hol *á*, hol *a* felel meg: finn *sata, valka-, pata, kala* ~ magyar *száz, válik, fazék, hal* stb. Ennek magyarázata csak az lehet, hogy **m a g a j e l e n s é g n e m f i n n u g o r k o r i.**

A kérdés megvizsgálásakor első lépésünk tehát logikailag és módszertanilag egyaránt világos: ha a jelenség nem finnugor, akkor t a l á n u g o r k o r i. Az ugor kori állapot felderítése egyébként is mindenképp szükségesnek látszik. Ugyanis, ha e s e t l e g kiderül, hogy a magyar *a*—*á* ugor kori, akkor az e tekintetben nem kevésbé bonyolult török és szláv jövevényszó-kérdések — és ezen túlmenő nyelvi kérdések — is, sőt még tovább menve, a régi magyar nyelvemlékek olvasata is egyszerűen megoldottá válik. De ha az derül ki, hogy a jelenség nem ugor kori, akkor is eredménnyel jártunk: megtaláltuk a magyar *a*—*á* magánhangzópár létrejöttének terminus a quo-ját.

Az előzetes meggondolás lehetőségei közül — amint ezt látni fogjuk — a tények első feltevésünket igazolják: a magyar *a*—*á* magánhangzópár

a z u g o r k o r, az előmagyar (proto-magyar) s a j á t o s n y e l v i v i s z o n y a i k ö z ö t t a l a k u l t k i.

2. A kérdés tanulmányozása során mintegy két és félszáz etimológiát vizsgáltam át. Lehetőség szerint teljességre törekedve bonckés alá vettem minden olyan többeli *a*, illetőleg *á* magánhangzós szót, melynél a finnugor eredet számításba jöhetett. E számra is nagy anyagból — a kétségtelenül téves és a bizonytalan etimológiákat elhagyva — itt tüzetesebben csak azokat az ősi szokat tárgyalom, melyeknek osztják nyelvi megfelelőjük is van. Ezt az eljárásomat azzal a meglehetősen általánosságban mozgó megjegyzéssel „indokolom”, hogy a tárgyalt anyag belső összefüggése kívánja ezt így, s minthogy a módszert úgyis csak az igazolja, hogy általa milyen eredményeket érünk el, rátérhetünk anyagunk részletes tárgyalására.

3. Először vegyük figyelembe az *á* magánhangzós szavakat.¹

1. *á l d*- (*áldom, áld; áldoz*): o s z t j á k (KT. 122) V., Vj. *alil-* 'fluchen, verfluchen; schelten, schimpfen (V.)', 'fluchen, mit Flüchen schimpfen; verfluchen, verzaubern (Vj.)' ~ (imp.) *alili*; (ТҮ.) V. алым- [*alim-*] 'проклинать, проклясть' ~ (imp.) алымы [*alimj*].

2. *á l o m* (*álmot; álmatlan, álmodik*): o s z t j á k (KT. 126–7) V. *qlēm* 'Schlaf' ~ (ТҮ.) (birt.) улмәм [*ulmēm*] 'Schlaf', *ulēm* 'Traum', Vj. *alēm* 'Schlaf', *ulēm* 'Traum', Trj. *álēm* 'Schlaf' ~ *ulmēm*, *ulēm* 'Traum' ~ *ulmēm*, DN. *otēm* 'Schlaf; Traum', Ni. *otēm* 'Schlaf', *utēm* 'Traum', Kaz. *alēm* 'Schlaf', *wolēm* 'Traum', O. *alēm*, *wulēm* 'Schlaf'; (PD. 1562) J. *álēm* 'Schlaf' ~ *ulmēm*; (KT. i. h.) V. *ulmi-* 'träumen', Vj. *ulmi-* ~ (imp.) *ulmija*, Trj. *ulmi-* ~ (perf.) *ulmājēm*, Ni. *utmij-* (v. tr.), Kaz. *wolmī-*, O. *wulmi-*; (KT. i. h.) DN. *otmes-* 'träumen', Ni. *wtmes-*; (PD. i. h.) J. *ulmi-* ~ (imp.) *ulmija* ~ (perf.) *ulmājēm* | v o g u l (STEI., WV. 209) TJ. *olēm* 'Traum' ~ TJ., TCs. *olmā-j-* 'träumen', AK., KK., FK. *ulēm*, AK., KK. *ulmāj-*, FK. *ulmij-*, P. *wulm-*, *wulmāj-*, ÉVag. *ulēm*, *ulmej-*, DVag. *ulēm*, *ulmej-*, AL. *ulēm*, *ulmāj-*, FL., Szo. *ulēm*, *ulmāj-*.

3. *á l t a l*: o s z t j á k (KT. 275) Trj. *ulti* 'über, quer über', DN. *wotta*, Ni. *uttā*, Kaz. *wolūtī*, O. *wulti*, *ulti*; (PD. 2920) J. *ulti* | v o g u l (KANNISTO—LIIMOLA: MSFOu. 127. 187–8) TJ. *oltkaw* 'quer über', TCs. *oltkow*, AK. *ūltjā*, KK., FK. *ūljā*, P. *wulttey*, FL., Szo. *ūlttā*.

4. *á r* 'Flut' (*árvíz; árad-*): o s z t j á k. (KT. 1084–5) V. *lar* 'während des Hochwassers entstandener See' ~ (birt.) *lurēm*, Vj. *jar* ~ *jarām*, Trj. *lār* ~ *lurēm*, DN. *tor*, Ni. *tor*, Kaz. *ar*, O. *lar*; (PD. 2608) J. *lār* ~ *lurēm* | v o g u l (STEI., WV. 208) AK., KK., FK., P., ÉVagK., KL., FL., Szo. *tūr* 'See', DVag. *tur* ~ (tbsz.) *tūrt*, ÉVagZ. *tor* ~ *tört*, ALT. *tor* ~ *tört*.

5. *á r*- (N. *árik* 'verderben, faulen'; *árt-*, *ártok*, *ártalom*): o s z t j á k (KT. 75–6) V. *ari-* '[zerbrechen]', Vj. *ari-* 'zerbrechen, entzweigehen' ~ (perf.) *arājyēm*, Trj. *ārā-* ~ (perf.) *ārājēm*, DN. *orāj-*, Ni. *orij-*, Kaz. *arī-*, O.

¹ Ritkábban használt rövidítések: ТҮ. = ТЕРЕШКИН, Н. И., Очерки диалектов хантыйского языка. Часть первая. Ваховский диалект. Москва—Ленинград, 1961. — KARJ.—VÉRT.=Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten von K. F. Karjalainen. Bearbeitet und herausgegeben von E. VÉRTES: MSFOu. 128. sz. — G. = GULYA, saját vahi osztják gyűjtésem jele. E forrásokat gyakorta használok KARJALAINEN adatainak kiegészítésére. Ebben az esetben a ТҮ., a KARJ.—VÉRT. és a G. jelzésű adatokat bekelelem KARJALAINEN adatainak sorába. — STEI. = W. STEINITZ; BV. = БАЛАНДИН, А. Н. és ВАХРУШЕВА, М. П., Мансийско—русский словарь. Ленинград, 1958. — Ju. = jukondai nyj.

ari-; (PD. 29) J. *ári-* 'entzweigehen' ~ (imp.) *árija* ~ (perf.) *árijám*; (Ty.) V. *ap-* [*art-*] 'делить, разделить' ~ (imp.) *ырты* [*irti*] ~ (perf.) *уртым* [*urtym*]; (KT. i. h.) Trj. *írâytâ-* 'spalten, durchreißen'; [?] (PD. 1549) J. *rap* 'böse, heftig, zornig' | *v o g u l* (MSz.) T. *árt-* 'müde werden', K., P. *ört-*, KL. *oárt-*.

6. *f á z-* (*fázom, fázik*): *o s z t j á k* (KT. 769–71) V. *pat-* 'erfrieren' ~ (Ty.) (imp.) *п'та* [*puta*] ~ (perf.) *put-*, Vj. *pat-*, Trj. *pât-* ~ (imp.) *píta* ~ (perf.) *put-*, DN. *pot-*, Ni., Kaz. *pót-*, O. *pat-*; (uo.) V., Vj. *putám-* 'ein wenig gefrieren', Trj. *putám-tâ-*; (uo.) Ni. *puttâ-* 'schichtenweise« gefrieren', Kaz. *poттâ-*, O. *poттâ-*; (PD. 1885) J. *pât-* 'frieren' ~ (perf.) *put-*.

7. *h á g-* (*hágok, hág; hágat*): *o s z t j á k* (KT. 296–7) V. *kañt-* 'klettern' ~ (imp.) *kiñta* ~ (Ty.) (perf.) *κ'ητᾶμ* [*kuñtām*], Vj. *kañt-* ~ (imp.) *kañta*, *kiñta*, Trj. *kañt-* ~ (imp.) *kuñta* ~ (perf.) *kuñtām*, DN. *χοηχ-*, Ni. *χου(χ)-*, Kaz. *χοηк-*, O. *χοη(χ)-*; (uo.) Trj. *kāñāḍy-*; (PD. 506) J. *kañt-* 'klettern' ~ (imp.) *kuñta* ~ (perf.) *kuñtām*; (KT. i. h.) V. *kiñkēw* 'Leiter', Vj. *kiñki*, Trj. *kāñtip*, DN. *χαητερ*, DT. *χοητιρ*, Ni., Kaz. *χοητερ*, O. *χαηтеw*; (PD. 407) J. *kāñtip* 'Leiter' | *v o g u l* (STEL., WV. 194) TJ., TCs. *kāñk-* 'klettern' ~ *kāyś-* 'ua.' (mom.), AK. *χāñχ-*, *χāñχś-* . . . P. *kañk-* ~ *kēñks-* (*kēñks-*), ÉVagZ., ÉVagK. *keñk-*, *kēñks-* . . . AL. *keñk-*, KL. *kāñk-*, FL., Szo. *χāñχ-*, *χāñχś-*.

8. *h á l-* (*hálók, hál, hált*): *o s z t j á k* (KT. 375) V. *kal-* 'übernachten' ~ (imp.) *kíla* ~ (G.) (perf.) *kulām*, Vj. *kal-* ~ (imp.) *kala*, *kíla*, Trj. *kāla-* ~ (imp.) *kíla* ~ (perf.) *kulām*, DN. *χοτ-*, Ni. *χοτ-*, Kaz. *χοл-*, O. *чал-*; (PD. 532) J. *kāla-* ~ (imp.) *kōla* ~ (perf.) *kulām* | *v o g u l* (STEL., WV. 211) TJ., TCs. *kōl-* 'ua.', AK., FL., Szo. *χūl-*, KK. *kūl-*, AL. *kūl-*, P. *kōl-* (in der Volkspoesie), DVag. *kōl-*.

9. *h á l ó* (*hálót, hálóm*): *o s z t j á k* (KT. 371–2) V. *kalēw* 'Netz' ~ (birt.) *kulwām*, Vj. *kalēw* ~ *kalwām*, Trj. *kālāp* ~ *kułpām*, DN. *χοτāp*, Ni. *χοτāp*, Kaz. *χοлāp*, O. *чалēw*; (PD. 537) J. *kālāp* ~ *kułpām* | *v o g u l* (MUNKÁCSI: Ethn. IV, 196) K., AL. *khulp* 'Netz', P., KL. *khulēp*, É. *χulēp*, (MSz.) *χūlp* (~ *f i n n kalin*).

10. *h á n y-* 'werfen, aufschaukeln' (*hányom, hány; hányás*): *o s z t j á k* (KT. 318–9) V. *kiñ-* 'graben' ~ (imp.) *kiñi*, Vj. *kiñ-* ~ (imp.) *kiña*, *kiñi* ~ (perf.) *kiñām*, Trj. *kiñ-* ~ (imp.) *kiñe*, *kiña* ~ (perf.) *kiñēm*, *kiñām*, DN. *χεν-*; (uo.) Trj. *kāñlā* ~ (imp.) *kāñle*; (KT. 315) Kaz. *χοη-* 'schöpfen (Suppe in einen Napf)', O. *чан-*; (PD. 461) J. *kōn-* 'graben, hacken' ~ (perf.) *kōnām*, (i. m. 608) J. *kanāksā-* 'mit d. Spaten graben, graben, wühlen' ~ (imp.) *kanāksa* ~ (perf.) *kanāksām* | *v o g u l* (MUNKÁCSI, ÁKE. 387) T. *khōn-* 'schöpfen; Speise (vom Kessel od. Teller) herausnehmen', K., P., L. *khūn-*, É *χūn-*, KL. *khuntēp* 'Schaufel, Spaten'.

11. *h á z* (*házat, házam; házas*): *o s z t j á k* (KT. 357–8) V. *kat* 'Haus' ~ (birt.) *kutām*, Vj. *kat* ~ *katam*, *kutām*, Trj. *kāt* ~ *kutām*, DN. *χοτ* Ni., Kaz. *χοτ*, O. *чат*; (PD. 526) J. *kāt* ~ (birt.) *kutām* (~ *f i n n kota*).

12. *m á s* (*másod-, második*): *o s z t j á k* (KT. 507) Trj. *mākī* 'früher, ehemals', D., Ni. *māya*, Kaz. (ritkán) *mōya*; (PD. 1138) J. *mākī*, (Ob) *mākī, (uo.) J. **māñl-* '[letzte od. vorige]' | *v o g u l* (STEL., WV. 324) TJ. *māt*, TCs. *māt* 'zweiter, anderer' ~ *māt* 'Fremder', AK. *mōt* ~ *māt* . . . P., ÉVag., AL. *mōt* ~ *mēt*, FL. *mōt*, Szo. *mōt* (~ *f i n n maru*).

13. *s z á l* (*fa*): *o s z t j á k* (KT. 842) V. *sayāl* 'Spleisse, Latte' ~ (birt.) *suylām*, Vj. *sayāl*, Trj. *sāyāla* ~ *suylām*, DN. *saχāt*, Ni. *с'χāt*; Kaz. *с'χāla*, O. *saχāl*; (PD. 2055) J. *sāyāla* ~ *suwām* | *v o g u l* (MUNKÁCSI: NyK. XXV, 179) É. *sa'ilā* [? = *sāyla*] 'hegyes karó', K. *sēilā*, P. *sīl*, L. *sīlā*, (MUNKÁCSI–KÁL-

MÁN, VNGy., III/2, 204) KK. *sáilə-jju* („fenyőből hasított lécpálcika”) (~ f i n n *salko*).

14. *s z á r a d-* (*száradok, szárad; száraz*): o s z t j á k (KT. 877–8) Vj. *sar-* '[trocknen]', Trj. *sár-* ~ (perf.) *sur*, DN. *sor-*, Ni., Kaz. *sor-*, O. *sar-*; (uo.) V. *surtəm-* 'trocken werden', Trj. *surəmtə-* (v. mom.), DN. *sorəmt-*, Kaz. *sorəmt-* (v. mom.); (uo.) Ts. *surənt-* 'grau werden', Kaz. *sorūt-* (pass.); (uo.) O. *sprət-* ua.; (PD. 2236) J. *sár-* 'trocken werden' ~ (imp.) *sora* ~ (perf.) *surəm* | v o g u l (MUNKÁCSI, ÁKE. 279) KL. *šurr-* (*suri, šurri*) '[szárad]', É. *sūr*; (BV.) Ju. *сур-* [*sur-*] 'черстветь, сохнуть' (< *š-).

15. *s z á z* (*század, századik*): o s z t j á k (KT. 884) V. *sat* 'hundert', Vj. *sat* ~ *satmətəy* 'hundertster', Trj. *sāt* ~ *sātmət*, DN. *sot*. Ni., Kaz. *sot*, O. *sat*; (PD. 2243) J. *sāt* ~ *suttem* | v o g u l (STEL., WV. 192) TJ., TCs. *šāt* 'hundert', AK. *šāt*, KK., FK. *šēt*, P., ÉVag., DVag., AL. *šēt*, FL., Szo. *sāt* (~ f i n n *sata*).

16. *v á g-* (*vágok, vág; vagdal-, vagdos-*): o s z t j á k (KT. 220) V. *way-* 'behauen' ~ (imp.) *wikē*, Trj. *wāk-* ~ (imp.) *wikē* ~ (perf.) *wukēm* (*wukēm*), DN. *wanχ-*, Ni. *wη(χ)*, Kaz. *wηk-*, O. *wan(χ)*-; (PD. 2899) J. *wāk-* 'ua.' ~ (imp.) *wōka* ~ (perf.) *wukēm* | v o g u l (KANNISTO, WV. 72) TJ., TCs. *wānχ-* 'schlagen', KK. *wηk-*, FK., P., ÉVag. *wηk-*, DVag., AL. *wānχ-*, KL. *wōnχ-*, FL. *wōnχap* 'Hammer', (STEL., WV. 146) P. *wηk-* 'schlagen'.

17. *v á l-* (*válok, válik, vált* [perf.]; *választ*): o s z t j á k (KT. 214–5) V. *wayəl-* 'herabsinken' ~ (imp.) *wiyła* ~ (TY.) (perf.) *ειγλαμ* [*wiyłəm*], Vj. *wiyəl-* ~ (imp.) *wiyła*, Trj. *wiyəla-* ~ (imp.) *wiyła*, DN. *waxət-*, DT., Ts. *wexət-*, Ni. *wəxət-*, Kaz. *wəxət-*, O. *əxət-*; (uo.) Kaz. *wəyijət-* (v. dim. fr.); (uo.) V. *wayəlt-* 'herabsteigen', Vj. *wayəlt-* ~ (imp.) *wayəlti*, Trj. *wāyətət-* ~ (perf.) *wiyətətəm* (-əm), DN. *wayəttə-*, Ni. *wəyətət-*, Kaz. *wəxətət-*, O. *əxətət-*; (PD. 2886) J. *wəyət-* 'sich senken' ~ (imp.) *wəyət* ~ (perf.) *wəyətəm*; (uo.) *wəyətət-* ~ (perf.) *wəyətətəm* | v o g u l (STEL., WV. 196) TJ., TCs. *wəyət-* 'hinabsteigen', *wəyət-* 'herabziehen, hinablassen, ua.', AK. *wəyət-* ~ *wəyət-*... P., ÉVagK. *wəyət-*, AL. *wəyət-* ~ P., ÉVagK., AL. *wəyət-*, FL. *wəyət-*, *wəyət-*, Szo. *wəyət-*, *wəyət-* (~ ? f i n n *valkama* 'Landungsplatz', nyj. *valkaa* 'herabrinnen vom Wasser').

A felsorolt magyar *a*-s szavakon végigtekintve azt látjuk, hogy o s z t j á k m e g f e l e l ő j ü k m i n d e g y i k é b e n e g y e s é g e s e n ő s o s z t j á k *a v a n.

Az ősoosztják *a mai nyelvjárási megfelelőiként W. STEINITZ kutatása (OstjVok. 57, 96) alapján a következő magánhangzók ismeretesek: (keleti nyelvjárások) V., Vj. *a*, Trj., J. *ā*; (déli nyelvjárások) DN. *l. o*, *2. χ* és *ηχ* előtt *a*, Ni. *o*; (északi nyelvjárások) Kaz. *o*, O. *a*.¹

Az osztják magánhangzórendszerben az ősoosztják *a hang *u-val és *i-val, a nyugati nyelvjárásban alkalmasint *o-val váltakozik (l. STEINITZ, OstjVok. 98–109). A váltakozás a keleti nyelvjárásokban paradigmátikus, a nyugatiakban lexikális (szóképzésbeli).

E magánhangzó-váltakozások eredményeképp némely szóban meglehetősen tarka – de rendszerszerű! – magánhangzó-képviselőlet van. (L. pl. az *álm* szó osztják megfelelőjét, melyben keleti (és obdorszki) *a* ~ *u*, nyugati *a* ~ *o* magánhangzó-váltakozás jelentkezik. Stb.)

¹ Az osztják nyelvjárások maguk között két nagyobb egységet alkotnak. Ennek során megkülönböztetünk keleti és nyugati nyelvjárás csoportot, mely utóbbiba a fentebb említett déli és északi nyelvjárások tartoznak. A keleti nyelvjárás csoport azonos a fentebbivel.

Az egységes osztják nyelvi megfeleléssel szemben — meglepő módon — a vogul szókban többféle magánhangzó-megfelelést találunk. Legtöbbször ösvogul *ū (*ü) magánhangzót: l. *áлом*, *által*, *ár* 'Flut', *hál*- (P., DVag. másodlagos *ā-val), *háló*, *hány*- és *szárad*.

Két szóban ösvogul *ā (*ā, ?*ā ~ *ǎ) van: l. *ár(ik)*, ?*vág*- (ha a P. *u* másodlagos, l. még alább is).

Magánhangzó-váltakozás a vogulban is van. Egy részük kvantitatív váltakozás (pl. *ā ~ *ǎ, *ū ~ *ü stb.), másik részük kvalitatív jellegű: *ē ~ *ǎ, *ā ~ *ē, *ē ~ *ū és *ū ~ *ā (?*ū ~ *ǎ) (l. STEINITZ, WogVok. 305 kk., különösen 308).

Több magyar *á*-s szó vogul megfelelőjében *ē ~ *ǎ magánhangzó-váltakozás van: l. *hág*-, *más* (É. csak *ā), *szál(fa)*, *száz*, ?*vág*- (ha a P. *ü nem másodlagos), *vál*-.

Az osztják (s magától értetődően a vogul) magánhangzó-váltakozások tényét figyelembe véve kétségtelen, hogy eredeti *a magánhangzóra mutat néhány olyan osztják (vagy vogul) szó magánhangzója is, melyben ma az *a ugyan nincs meg, de magánhangzója egy olyan sorba tartozik bele, melynek *a-s tagja is van. E meggondolás alapvető módszertani elvünk, melyet — egyelőre az ugor nyelvek körén belül maradván — így fogalmazzunk meg: egy-egy magyar szó obi-ugor megfelelője tekintetében, ad absurdum vive a tétel megformulázását, nem az a fontos, hogy a szóban milyen magánhangzó van, hanem az, hogy a szó magánhangzója milyen magánhangzó-váltakozási sor tagja, illetőleg — ebből kifolyólag — milyen ősi magánhangzó-váltakozási sor tagja lehetett.

Nézetem szerint eredeti *a volt a következő szókban is:

18. *árvá* (árvtát, árvám): osztják (KT. 80) (csak összetételekben) V. -*urwǎ* 'Waise; Witwe', Vj. -*urǐ* (~ fin n orpo; orpana).

19. *ásít*- (ásítok, ásít): osztják (KT. 86) V. *usil*- 'gähnen' ~ (imp.) *usila*, Vj. *usil*-, Trj. *usila* ~ (imp.) *usila* ~ (perf.) *usilaēm*, Kam. *usit*-, Ni. *usij*-, Kaz. *wpsa-*; (uo.) DN. *wäsesit*- '(eine Zeitlang) gähnen'; (uo.) Kam. *us*- 'gähnen', O. *qs*-; (uo.) Kr. *us* 'das Gähnen'; (PD. 2832) J. *usila* ~ (perf.) *usilaēm*, (uo.) *usip*- ~ (perf.) *usipəm* ua. | vogul (MUNKÁCSI: NyK. XXV, 178) T. *ösint*-, L., É. *üsint*- 'ásít [gähnen]'.

20. *fágy*- N. (N. *fágyaték*, *fágyás*): osztják (KT. 752–3) V., Vj. *pič* 'Faden', Trj. *pič* ~ (birt.) *pičem* [KT. tévesen: *ē*], DN. *piš*, Ni., Kaz. *püš*, O. *pus*; (PD. 1805) J. *poč*; (KT. 753) DN. *pišta*- 'drehen, flechten', Ni., Kaz. *püštā*-, O. *pustā*- | vogul (KANNISTO, közli TOIVONEN: FUF. XIX, 78) K. *pəs* 'mal', P. *viš*, N. *pis*; (MSz.) KL. *piš*; (STEL., WV. 298) TJ., TCs. *pišt*- 'zwirnen', AK. *pəšt*-, KK. *pəst*-, FK. *pišt*-, P., ÉVag., DVag., AL., KL. *pišt*-, FL., Szo. *pist*-.

21. *máj* (*máját*, *májam*): osztják (KT. 512–3) V., Vj. *muγəl* 'Leber' ~ (birt.) *muγlǐm*, Trj. *muγəla* ~ *muγaem*, DN. *mu·γət*, Ni. *muγət*-, Kaz. *mōγəla*, O. *māχəl*; (PD. 1286) J. *muwa* ~ *muwalem* | vogul (STEL., WV. 196) TJ., TCs. *majət* (TJ. *xmaīt*) 'Leber', AK. *māt* ~ (tbsz.) *xmoītət*, *mātət*, KK., FK. *mēt* ~ *mājət*, P. *mat* ~ *majtət*, ÉVagZ. *mēt* ~ *majət* (*mētət*), ÉVagK. *majt* (*majtət*), DVag. *mēt* (*mētət*), AL. *mēt* ~ *majət*, FL., Szo. *majət* (~ fin n maksa).

A magyar *a* magánhangzós szók egy csoportjának osztják megfelelőjében nem a várt ösosztják *a van. Ezek a következők: *ázik*, *hályog*, *játszik*, *márt*-, *máz*-. *hagymáz*, *szár*, *táltos*, *vár*-. E szók közül a legtöbb más szempont-

ból is bizonytalan egyeztetés. Az *ázik*, a *játszik* a szóbelseji konsonatizmus miatt bizonytalan, a *vár*- ige osztják megfelelője jelentésstanilag igen kétes (vogl megfelelője — *u — „szabályos”), a *hályog* (vö. *hólyag*) és az elhomályosult összetétel második tagjaként szereplő *máz* feltehetőleg másodlagos analógia eredménye (vö. *alma* : *almás* stb.). A *táltos* szó *á*-ja — ha osztják-vogl egyeztetése (vö. ERDÉLYI: NYK. LXII, 328–31) valóban helyes — az 1211-ből származó tihanyi összeírásban szereplő *Tholtus* alapján feltehetőleg másodlagos (I. PAIS: I. OK. XII, 261 kk., 275, 276 stb.).

Tulajdonképpen két *á*-s szavunk van mindössze, melynek csak a magánhangzója kérdéses: a *márt*- és a *szár*.

22. *márt*- (*mártok*, *márt*; *mártás*, *mártogat*): o s z t j á k (KT. 543) V. *mära*- 'befeuchten', Vj. *mära*- ~ (perf.) *morēm*, Trj. *mär*- ~ (imp.) *märäo* ~ (perf.) *mörj*, DN. *mär*-, Ni. *mör*-, Kaz. *mör*-, O. *mär*-; (uo.) Trj. *mörnjäâ*- 'für kurze Zeit nass werden'; (uo.) V., Vj. *morj* 'nass'; (PD. 1153) J. *mārayāā*- 'sinken' ~ (perf.) *marayām* | v o g u l (STEL., WV. 208) TCs. *mörs*- 'untertauchen', AK., KK., FK., P., ÉVag., DVag., AL., FL., Szo. *mürs*, KL. *murs*-.

23. *szár* (*szárat*, *száram*; *száratlan*): o s z t j á k (KT. 867) V. *sor* '[Stiel der Spindel]' ~ (birt.) *soram*, Vj. *sor* ~ *soram*, Trj. *sor* ~ *soram*, DN., Ni. *sar*, Kaz. *sor*, O. *sor*; (PD. 2280) J. *sor* 'Schafft' ~ (birt.) *soram* | v o g u l (MUNKÁCSI, ÁKE. 556) T. *sár*: *kät-s*. 'Unterarm', P. *-sar*, KL., É. *-sár*.

A *márt*- vogul *ü-ja alapján az *á* megfelelés a rendes. Az osztják szó *o ~ *ä-ja alapján magyar *a*-t várnánk. A *szár*-nak mind az osztják, mind a vogul vokalizmusa alapján a magyarban *a*-nak kellene lennie. Lehetséges, hogy a *márt*-ban az osztják *o másodlagos, illetőleg egy ősi *o ~ *a váltakozás *o tagjának a folytatása, míg a magyar és a vogul az *a-nak a folyománya. A *szár* esetében az *á* esetleg a homonimia elkerülése miatt (vö. *szar* 'Dreck') lépett fel.

A magyar *á* ~ osztják *a megfelelés százalékaránya igen meggyőző. Ha csak a kétségtelenül biztos etimológiákat vesszük figyelembe, a megfelelés aránya 91%, azaz minden tíz osztják megfelelővel bíró szóból kilencben megvan. A kérdéses etimológiákat is figyelembe véve a megfelelés valószínűsége 70%!

E rendkívül magas arányú egyezés véletlen műve nem lehet, s minden kétséget kizáróan azt mutatja, hogy a m a g y a r *á* (vagy annak valamely közvetlen *á*-szerű előzménye) a z u g o r k o r b a n — feltehetőleg annak a vége felé — m á r m e g v o l t.

A magyar, pontosabban előmagyar *á* késő ugor kori volta — véleményünk szerint — teljesen új megvilágításba helyezi a magyar magánhangzórendszer *a*—*á* hangjainak a kérdését, sőt e két hangon túlmenően is igen távoli kihatásai lehetnek a magyar magánhangzórendszer kialakulásával kapcsolatos vélemény egészét illetően is.

Az *á* magánhangzó ugor kori megléte — rendszerszerűségében nézve a dolgot — azt is jelenti, hogy a z u g o r k o r v é g e f e l é, a z e l ő m a g y a r b a n a z *a* m a g á n h a n g z ó n a k i s m e g k e l l e t t l e n n i e.

(Folytatjuk.)

GULYA JÁNOS

A képzőgyakorlás néhány jellemző vonása

(A magyar melléknévképzők statisztikája alapján)

1. A nyelvészeti statisztika napjainkig nagyon kevés eredményt hozott a morfológia területén, s ez azért meglepő, mivel a morfémánál kisebb és nagyobb nyelvi elemek (fonémák és szavak) szintjén komoly statisztikai modellálás történt. (Az aránylag szegényes idegen nyelvi képzőstatisztika területéről említést érdemelnek a következő munkák: F. W. HARWOOD and ALISON M. WRIGHT, *Statistical Study of English Word Formation: Language XXXII*, 260—73; DEZSŐ LÁSZLÓ, *Статистическое исследование словообразования в языковых памятниках: ALingu. XVI*, 43—62; В. А. НИКОНОВ, *Метод исследования суффиксов прилагательных: Структурно-типологические исследования. Москва, 1962. 103—18; X. ОЖЕХОВСКА, Статистична картина на стилистичната специализация на суфиксите в книжовния български език: Български Език 1965/6: 504—11.*

A magyar nyelv morfológiai sajátosságairól több statisztikai jellegű munka jelent meg, illetőleg készült el (itt NEMES ZOLTÁN kiadatlan képző-, jel- és ragstatisztikájára gondolunk, lásd lejjebb). Ezek a munkák azonban — hasznos számadataik ellenére is — nem elégtik ki a statisztika több módszertani követelményét. Hiányzik belőlük az eredmények matematikai értékelése (a hibahatár és a minta nagyságának megállapítása). Nem mint statisztikai modellek készültek, s így az elméleti megfontolások hiánya miatt sokszor azonos értelemben használták a 'produktivitás' és a 'gyakorlás' szavakat. Ezenkívül elmosódott a háromféle gyakorlás között fellépő különbség (l. alább).

Tanulmányunkban a morfémák közül a legfurcsább viselkedésűt, a képzőt vesszük statisztikai vizsgálat tárgyául. S hogy a modellálásban megtartsuk a fokozatosság elvét, ez alkalommal a százas nagyságrendű magyar képzők közül csak a denominalis és a deverbális melléknévképzőket (27 szuffixum) választottuk ki.

2. Képzőnek az új szavak létrehozására szolgáló szuffixumokat nevezzük, tehát azokat a nyelvi elemeket, amelyeket a nem formális magyar nyelvészeti kutatás is annak tart. Nem vettünk fel úgynevezett képzőbokrokat (*-ságos*, *-hatatlan* stb.), mivel ezek több képzőmorfémára bonthatók fel, viszont listáztunk olyan „képzőgyanús” elemeket is, mint például *-zsi* (*kapzsi*), *-csi* (*kíváncsi*), *-si* (*vaksi*). Az utóbbi szegmentálás helyessége esetleg kétséges egyes kutatók számára, felvételüket azonban megokolta a statisztikai összehasonlíthatóság fontos elve.

Az agglutináló nyelvek egyik általános sajátossága a képzők sajátos kapcsolódása a szótóvekkal. A képző és szótó közti „konkatenáció” ('társíthatóság') törvényeit sok esetben nagyon nehéz szabályok közé sorítani, pedig például a generatív grammatikában meg kell adni a képző lehetőségei kapcsolódásainak szabályait. A képzési modelleket pedig (igen kis számú képzőosztályt nem tekintve) különböző nyelvi és nyelven kívüli megkötések „szabályozzák”. Modellünk, amely matematikai (statisztikai) modell kíván lenni, figyelmen kívül hagyja e korlátok számbavételét. (Vö.: KÁROLY SÁNDOR, *A szóképzés grammatikai jellegéről: NyK. LXVII*, 273—89; DOKULIL MIŁOŠ, *Tvořeni slov v čestine I. Teorie odvozováni slov. Praha, 1962. 204—6.*)

3. Egy-egy képző esetében a potenciális gyakoriság megmutatja, hogy vele hány származékot lehet alkotni az adott nyelvéllapotban.

Az egyes képzőkkel társulható tövek nem ölelik fel az egész szókincset. Először is szófaji korlátozások szabályozzák a szóképzési modellek funkcionálását (deadjektivalis, deverbális stb. képzés). A szekunder korlátozások többfélék; ide tartozik a képző megsabta szemantikai követelmény is. A *-nyi* (*borsó-nyi*) képző például csak olyan főnevekhez járulhat potenciálisan, amelyek valamilyen mennyiségi szemantikai jeggyel rendelkeznek (*asztalnyi* 'asztal nagyságú', *elefántnyi* 'akkora, mint az elefánt'), de már az anyagnevekkel (*víz, olaj, szén*) nem alkot helyes szerkezetet. Ha a szuffixumnak alternatívái vannak, számolni kell a morfofonemikus szabályokkal is, amelyek a tövek és képzőalternánsok kiválasztását rögzítik (*ablak-talan*, és nem *ablak-atlan* vagy *ablak-etlen*). A korlátozásokkal kapott potenciális gyakoriság megfelel annak a képzőosztálynak, amit KÁROLY SÁNDOR „kategorikusan produktív”-nak nevezett (vö. i. h. 282–9).

A potenciális gyakoriság matematikailag így definiálható:

(1)

$$\begin{aligned} & \sum_{k=1}^n A_k + K_1 \\ & \sum_{k=1}^p B_k + K_2 \\ & \vdots \\ & \sum_{k=1}^v X_k + K_m \end{aligned}$$

$A_k, \dots, X_k$ = szótövek, $K_1, \dots, K_m$ = képzőosztályok. Ha $K_1 = s$, akkor A_k lehet: *asztal, lap, sirály, koholmány, kátrány, \dots*, tehát mindazon szavak, amelyek az *-s* képzővel morfológiai szerkezetet (derivátumot) alkotnak. A szumma-jel bizonyos tövek halmazát jelöli, olyan halmazt, amelynél nagyon fontos az elemek száma is. Más formalizálás is lehetséges, pl. $\{A\} = \{a_1, a_2, \dots, a_n\}$, s ez ugyanazt fejezi ki, mint a $\sum_{k=1}^n A_k$ formula. Az utóbbi képlet alkalmazását tömörsége és egzaktsága miatt részesítettük előnyben.

Az A, B, C és D szóhalmaz elemei között lehetnek közösek is (pl. *só-s, só-talan, só-z*), a lehetséges esetek a következők: (2) $A \cap B \neq O, A \cap C \neq O, \dots$, két szóhalmaznak van(nak) közös eleme(i). — (3) $A \cap B \cap C \neq O, A \cap B \cap D \neq O, \dots$, három szóhalmaznak van(nak) közös eleme(i). — (4) $A \cap B \cap C \cap D \neq O$, mind a négy szóhalmaznak van(nak) közös eleme(i) (DOKULIL i. m. 203 körökkel ábrázolja ezt a viszonyt).

4. A lexikális gyakoriság már könnyebben megállapítható, mivel ennek a terminusnak az a tartalma, hogy a potenciálisból mennyit szó-tároltak. Egy képzőosztály (pl. denominális *-i*) lexikális gyakoriságát kisebb szám jelenti általában, mint a potenciális gyakoriság. Ez a törvény más szemléletben azt jelenti, hogy számos olyan képzett szó megalkotása egy adott

nyelvállapotban megengedhető, amely esetleg a nyelvhasználatban (ennek a lecsapódása a szótár) nem fordul elő.

$$(5) \quad \sum_{k=1}^a A_k + K_1, \quad a \leq n$$

$$\vdots$$

$$\sum_{k=1}^x X_k + K_m, \quad x \leq v \text{ ahol } A_1, \dots, A_a, X_1, \dots, X_x =$$

= a szótározott származékok szótövei.

Melléknévi képzőink lexikális gyakoriságának forrásául a Magyar Nyelv Szóvégmutato Szótárát (sokszorosított kézirat; szerk. PAPP FERENC) vet-tük.¹ 27 melléknévi képző származékait számláltuk meg, pontosabban — a Szóvégmutato Szótár jellegéből következően — csak azokat, amelyek az ÉrtSz.-ban mint címszavak szerepelnek.

A számlálásnál figyelembe vettük a többszörös képzést is, valamint azt, hogy a kérdéses származékban van-e rag vagy két tő. Az 1. táblázat fejlécében szereplő indexek (1—6) tehát a következő morfológiai szerkezeteket takarják (az a) — c) alosztályokra külön számokat nem adunk):

1. a) $T\acute{o} - K_x$ (*harc-os*)
b) $T\acute{o} - R - K_x$ (*idő-leg-es*)
2. a) $T\acute{o} - K_1 - K_x$ (*száz-ad-os*)
b) $T\acute{o} - K_1 - R - K_x$ (*függ-ő-leg-es*)
c) $T\acute{o}_1 - K_1 - T\acute{o}_2 - K_x$ (*dímb-es-domb-os*)
3. a) $T\acute{o} - K_1 - K_2 - K_x$ (*fár-ad-ság-os*)
b) $T\acute{o} - K_1 - K_2 - R - K_x$ (*el-ső-d-leg-es*)
c) $T\acute{o}_1 - K_1 - T\acute{o}_2 - K_x$ (*határ-oz-at-kép-es*)
4. a) $T\acute{o} - K_1 - K_2 - K_3 - K_x$ (*te-het-ellen-ség-i*)
b) $T\acute{o} - K_1 - T\acute{o}_2 - K_2 - K_3 - K_x$ (*kis-ebb-rend-ű-ség-i*)
5. a) $T\acute{o}_1 - K_1 - K_2 - T\acute{o}_2 - K_3 - K_4 - K_x$ (*term-el-ő-szövet-kez-et-i*)
6. Az 1.—5. típusú szerkezetekben hány kéttövű szó van.

(Így az „összesen” = 1+2+3+4+5—6).

Rövidítések: K_x = a származékot (relatív vagy abszolúte) záró képző, R = rag.

A következőkben közölt 1. táblázatból kiderül, hogy az első két képző-osztály a melléknévi képzők 68%-át, az első nyolc a 94.23%-át, az utolsó pedig mindössze 5.77%-át alkotja:

¹ A szerző engedélyével használtuk fel erre a célra. Vö. még a más célzatú, de lexikális statisztikát NAGY FERENC, Denominális képzőink gyakoriságáról: MNy. LX, 101—3.

Sor- szám	Képző	Példa	Előfordulási szám							P %
			1	2	3	4	5	6	össz.	
1.	-s	<i>hibás</i>	358	129	45		130	44	618	10,96
	-os	<i>harcos</i>	549	213	55		260	69	1008	17,85
	-és	<i>pénzes</i>	267	131	39		149	24	532	9,94
	-ös	<i>ködös</i>	87	3			19	2	107	1,99
	-as	<i>havas</i>	90	69	5		70	14	220	3,89
	-es	<i>éves</i>	116	73	9		139	23	314	5,66
			1467	618	153		767	176	2829	50,28
2.	-i	<i>emberi</i>	532	187	81	5	300	65	1040	17,72
3.	-ú	<i>nagyfokú</i>	9	38	5		154	28	178	3,56
	-ű	<i>rókalelkű</i>	4	20			235	20	239	4,23
	-jú	<i>formájú</i>	1				2		3	0,05
	-jű	<i>nagyerejű</i>	1	2			6	2	7	0,12
			15	60	5		397	50	427	7,96
4.	-talan	<i>gyámoltalan</i>	3	2			1	1	5	0,09
	-telen	<i>védtelen</i>	2	1			1	1	3	0,05
	-atlan	<i>tudatlan</i>	87	98	30		5		220	3,96
	-etlen	<i>neveletlen</i>	71	70	26	6	2	2	173	3,07
	-tlen	—								
-tlen	<i>étlen</i>	4						4	0,08	
			167	171	56	6	9	4	405	7,25
5.	-talan	<i>jogtalan</i>	71	17			2		90	1,59
	-telen	<i>sikertelen</i>	73	14	7		9	7	96	1,70
	-atlan	<i>pontatlan</i>	14	6			2	1	21	0,37
	-etlen	<i>kedvetlen</i>	30	5	2		1	1	37	0,68
	-tlan	<i>anyátlan</i>	27	2			1	1	29	0,50
	-tlen	<i>nőtlen</i>	16	10			2		28	0,49
			231	54	9		17	10	301	5,33
6.	-ikus	<i>motorikus</i>	197						197	3,49
7.	-szerű	<i>képszerű</i>	52	7	3		2		64	1,14
8.	-ékony	<i>hiszékeny</i>	9	19					28	0,49
	-ékeny	<i>robbanékony</i>	16	15			1		32	0,57
			25	34			1		60	1,06
9.	-beli	<i>falubeli</i>	36	13			4	2	51	0,90
10.	-féle	<i>zöldségféle</i>	33	8					41	0,72
11.	-nyi	<i>ezernyi</i>	32	5	2				39	0,69
12.	-forma	<i>értékforma</i>	22	8			2	1	31	0,55
13.	-nemű	<i>ágynemű</i>	23	3					26	0,46

Sor- szám	Képző	Példa	Előfordulási szám						P %	
			1	2	3	4	5	6		össz.
14.	-só -ső	<i>oldalsó középső</i>	5						5	0,09
			14	1			5	1	19	0,33
			19	1			5	1	24	0,42
15.	-atos -etős	<i>alkalmas félélmelés</i>	3	2					5	0,09
			1	11					12	0,21
			4	13					17	0,30
16.	-atag -eteg	<i>omlatag csüggeteg</i>	9						9	0,16
			6				1		7	0,12
			15				1		16	0,28
17.	-fajta	<i>emberfajta</i>	13	2					15	0,27
18.	-atos -etős	<i>szabatos örvendetés</i>	4	2			1		7	0,12
			3	3					6	0,10
			7	5			1		13	0,22
19.	-ag -eg	<i>hallgatag lengeteg</i>	3						3	0,05
			5				4		9	0,16
			8				4		12	0,21
20.	-i	<i>rátarti</i>	9				3		12	0,21
21.	-atag -eteg	<i>álmag szörnyeteg</i>	3						3	0,05
			4						4	0,08
			7						7	0,13
22.	-ánk -énk	<i>falánk jélénk</i>	3						3	0,05
			2						2	0,03
			5						5	0,08
23.	-csi	<i>kíváncsi</i>	3						3	0,05
24.	-ányos	<i>jutányos</i>	3						3	0,05
25.	-rétű	<i>sokrétű</i>	3						3	0,05
26.	-zsi	<i>kapzsi</i>	3						3	0,05
27.	-si	<i>vaksi</i>	2						2	0,03
	Összesen		2933	1182	309	17	1513	309	5645	100

1. táblázat: melléknévképzőink lexikális gyakorisága a SzóvégmSz. alapján. — P = relatív gyakoriság %-ban.

5. A szöveggyakoriságot vagy aktuális gyakoriságot az írott vagy beszélt szövegek statisztikai elemzésével vizsgáljuk.

$$(6) \frac{\alpha (A_k + K_1)}{\beta (B_k + K_2)}$$

⋮
⋮
⋮

$$\omega (X_k + K_m), \text{ ahol } \alpha, \beta, \dots \omega = \text{előfordulási szám (0 is lehet).}$$

A $\sum_{k=1}^A A_k$ halmaz elemei közül egyesek gyakrabban, mások ritkábban jelennek meg a korpuszban. Itt látható, hogy a képzőgyakoriság milyen szoros kapcsolatban van a szavak gyakoriságával. (A meglevő magyar képzőstatisztikák ezt a gyakoriságot vizsgálták. Vö.: NEMES ZOLTÁN, A magyar nyelv képző-, jel- és ragstatisztikája: MNy. XXVIII, 30–6; Uő., A magyar nyelv képző- és képzőszerű jelstatisztikája egymillió szótagot felölelő újságszövegek alapján. Bp., 1957. 1199. lap [kézirat]; KÁROLY SÁNDOR, A Bécsi Kódex Nyelvtana. Bp., 1965. 150–76; SZABÓ ZOLTÁN, A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere: NytudÉrt. 48. sz. Bp., 1965. 92–8.)

Melléknévképzőink szöveggyakoriságának vizsgálatához változatos tartalmú és stílusú szövegeket választottunk, de így is elkerülhetetlen volt az „eleve” gyakori szavak megszámlálása, olyanoké, amelyekben melléknévi képző is volt.

Korpuszunkat mintegy 100 000 szó jelenti, az alábbi megoszlásban:

1. Tudományos stílus (20 000 szó): a) Benda Kálmán: Zrínyi Miklós: Élet és Tudomány 1966: 1635–9. — b) Benedek István: A himlőoltás története: uo. 1742–5. — c) Bruzsa László: Tornyok vetélkedése: uo. 2084–9. — d) Dénes Magda: Rotterdami Erasmus: uo. 1971–4. — e) Harsányi István: A meggyőzéstől a meggyőződésig: uo. 1810–3. — f) Hédervári Péter: Szelenológia: A Hold geológiája: uo. 1923–7. — g) Lányi György: A természet „szabadalmi”: uo. 2119–23. — h) Nagy Ernő: Újabb adatok a Holdról és az űrsétáról: uo. 2054–7. — i) Probáld Ferenc: Új független ország születik: uo. 1975–9. — j) Quitner Pál: A milligramm milliomodrése nyomában: uo. 1875–9.

2. Dráma (20 000 szó): Németh László: Mathiász-panzió: Társadalmi drámák. Bp., 1964. 7–98. — Uő.: Erzsébet-nap: uo. 103–15.

3. Vers (20 000 szó): József Attila összes verse. Révai Könyvkiadó, é. n. 11–70, 133–335.

4. Novella (20 000 szó): Kosztolányi Dezső: Novellák III. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1957. 5–105.

5. Levél (20 000 szó): Móricz Zsigmond Levelezése II. Akadémiai Kiadó, Bp. 1963. 376–422. 10 000 szó (az 1941–42-ből való levelek közül). — Babits – Juhász – Kosztolányi levelezése. Akadémiai Kiadó, Bp., 1959. 155–231; 10 000 szó (az 1907–1935-ből való levelek közül). Öt egyenlő hosszúságú (szavakban mérve) szöveg képezi a reprezentatív mintavételt. Babits, Kosztolányi, Juhász Gyula és Móricz Zsigmond leveleinek stílusa közel áll a beszélt (társalgási) nyelvhez; ezért vettünk belőle mintát, és vizsgáltuk meg. Az öt korpuszban szereplő melléknévképzők előfordulási számait a 2. táblázat mutatja:

Sorszám	Képző	Tud. stílus	Vers	Novella	Dráma	Levél	Összesen
1.	-s	125	143	77	63	63	471
	-os	219	205	120	92	89	725
	-ös	180	63	107	75	128	553
	-ös	23	28	18	18	16	103
	-as	39	51	51	22	16	179
	-es	63	133	62	63	77	398
		649	623	435	333	389	2429
2.*	-i	546	118	118	181	392	1355
3. *	-atlan	9	17	14	13	9	62
	-telen	23	28	37	13	30	131
	-atlan	2	3	7	1	1	14
	-etlen	18	6	28	12	34	98
	-tlan	1	4	4	4	4	17
	-tlen	2	3	3	12	1	21
		55	61	93	55	79	343
4.	-ú	78	34	10	15	7	144
	-ű	74	30	16	15	23	158
	-jú	10	1	3	1	1	16
	-jű	8	1			1	10
		170	66	29	31	32	328
5.	-atlan	3	4	3	2		12
	-telen	1	1				2
	-atlan	24	13	14	13	17	81
	-etlen	17	15	18	14	23	97
	-tlen	3		1		5	9
		58	33	36	29	45	201
6.	-nyi	44	21	28	32	68	193
7.	-só	26	3	10	1	6	46
	-ső	64	4	15	12	18	113
		90	7	25	13	24	159
8.	-szerű	40	8	10	9	18	85
9.	-ikus	32		1	16	29	78
10.	-ékony	9		4	6	4	23
	-ékony	21	5	1	8	1	36
		30	5	5	14	5	59
11.	-féle	10	7	9	15	7	48
12.	-atos	8	3	10		1	22
	-etős	1		1	1		3

Sorszám	Képző	Tud. stílus	Vers	Novella	Dráma	Levél	Összesen
		9	3	11	1	1	25
13.	<i>-beli</i>	13		1	7	1	22
14.	<i>-csi</i>	1		4	1	7	13
15.	<i>-ag</i> <i>-eg</i>	6	4				10
		6	4				10
16. *	<i>-atos</i> <i>-etes</i>		1	3	3		7
			1	3	3		7
17.	<i>-atag</i> <i>-eteg</i>		2 1	1 2			3 3
			3	3			6
18.	<i>-fajta</i>	3	1	1			5
19.	<i>-si</i>	1				2	3
20.	<i>-i</i>		1	2			3
21. *	<i>-atag</i> <i>-eteg</i>			2			2
				2			2
22.	<i>-szerű</i>				1		1
23.	<i>-zsi</i>		1				1
Összesen		1750	962	827	741	1089	5369

2. táblázat: melléknévképzőink előfordulási számai öt korpuszban. — A * jelzés a homonim képzők közül a denominálisakat jelöli.

A stílusok képzőhasználati specifikumáról csak akkor beszélhetünk, ha két ugyanolyan hosszúságú szöveg közül az egyikben valamely szóképzési modell túlsúlyban van. Ilyen stílussajátságnak látszik a tudományos stílusban az *-ikus* (32), az *-ű* (170), a *-beli* (13) s a tulajdonnevekhez járuló *-i* képző gyakori használata. Mielőtt azonban manuális úton végzett számlálásunkból következtetéseket vonnánk le, tudnunk kell, hogy eredményeink mennyire közelítik meg egy-egy képzőalternáns vagy képzőosztály előfordulásának valószínűségét.

A 3. táblázat bemutatja korpuszonként, alternánsenként és képzőosztályonként a szöveggyakoriságot:

Sorszám	Képző	Tud. szöveg	Vers	Novella	Dráma	Levé l	Összesen
1.	-s	7,14	14,86	10,31	8,50	5,78	8,74
	-os	12,51	21,21	14,51	12,44	8,07	13,50
	-és	10,28	6,54	11,12	10,12	11,65	10,29
	-ös	1,38	2,91	2,17	2,52	1,37	1,92
	-as	2,22	5,30	6,16	2,96	1,37	3,33
	-es	3,60	13,82	7,49	8,50	7,07	7,41
		37,13	64,64	51,76	45,04	35,31	45,19
2.*	-i	31,90	12,26	15,26	24,42	35,83	25,59
3. *	-talan	0,51	1,76	1,69	1,75	0,82	1,15
	-telen	1,31	2,91	4,47	1,75	2,75	2,44
	-atlan	0,11	0,31	0,84	0,13	0,08	0,26
	-etlen	1,02	0,62	3,88	1,62	3,02	1,82
	-tlan	0,05	0,41	0,48	0,53	0,36	0,32
	-tlen	0,11	0,31	0,36	1,62	0,08	0,39
		3,11	6,32	11,72	7,40	7,11	6,38
4.	-í	4,45	3,53	1,22	2,02	0,64	2,68
	-ű	4,22	3,11	1,93	2,02	2,01	2,94
	-jú	0,57	0,10	0,36	0,13	0,08	0,30
	-jű	0,45	0,10			0,08	0,18
		9,69	6,84	3,51	4,17	2,81	6,10
5.	-talan	0,11	0,41	0,36	0,27		0,20
	-telen	0,05	0,10				0,04
	-atlan	1,36	1,30	1,69	1,75	1,56	1,51
	-etlen	0,97	1,55	2,37	1,89	2,11	1,80
	-tlen	0,16		0,12		0,46	0,16
		2,65	3,36	4,54	3,91	4,13	3,71
6.	-nyi	2,51	2,18	3,38	4,31	5,24	3,59
7.	-só	1,48	0,31	1,25	0,13	0,55	0,85
	-ső	3,65	0,41	1,81	1,62	1,65	2,10
		5,13	0,72	3,06	1,75	2,20	2,95
8.	-szerű	2,28	0,83	1,22	1,21	1,65	1,21
9.	-ikus	1,82		0,12	2,16	2,66	1,45
10.	-ékony	0,51		0,48	0,81	0,36	0,43
	-ékeny	1,20	0,51	0,12	1,07	0,08	0,67
		1,71	0,51	0,60	1,88	0,44	1,10
11.	-féle	0,57	0,72	1,09	2,02	0,64	0,89
12.	-atos	0,45	0,31	1,22		0,08	0,41
	-etős	0,05		0,12	0,13		0,06

Sorszám	Képző	Tud. szöveg	Vers	Novella	Dráma	Levél	Összesen
		0,50	0,31	1,34	0,13	0,08	0,47
13.	<i>-beli</i>	0,74		0,12	0,94	0,08	0,41
14.	<i>-csi</i>	0,05		0,48	0,13	0,64	0,24
15.	<i>-ag</i> <i>-eg</i>		0,61	0,48			0,18
			0,61	0,48			0,18
16. *	<i>-atos</i> <i>-elés</i>		0,10	0,36	0,40		0,13
			0,10	0,36	0,40		0,13
17.	<i>-atag</i> <i>-eteg</i>		0,20 0,10	0,12 0,24			0,06 0,06
			0,30	0,36			0,12
18.	<i>-fajta</i>	0,16	0,10	0,12			0,09
19.	<i>-si</i>	0,05				0,18	0,06
20.	<i>-i</i>		0,10	0,24			0,06
21. *	<i>-atag</i> <i>-eteg</i>			0,24			0,04
				0,24			0,04
22.	<i>-szerű</i>				0,13		0,02
23.	<i>-zsi</i>		0,10				0,02
Összesen		100%	100%	100%	100%	100%	100%

3. táblázat: melléknévképzőink relatív szövegyakorisága 5 korpuszban.

A százalékban értendő számok a kérdéses képző előfordulási számának és az illető korpusz melléknévi képzett szavainak százalékban kifejezett hányadosai.

$$\text{Pl. } P_s = \frac{1750}{125} = 7,14$$

A statisztikai törvények csak bizonyos hibahatárok közt érvényesek, hiszen a nagy számok törvénye értelmében csak meghatározott számú mintavétel esetén közelíti meg a relatív gyakoriság a valószínűséget, azt az elméleti előfordulást, amely körül az statisztikai ingadozást végez. Lexikai gyakoriságról lévén szó, FRUMKINA által javasolt képlet segítségével határozzuk meg a hibahatárt:

$$(7) \quad \delta = \frac{Z_e}{\sqrt{N \cdot p}}$$

(δ = relatív hiba, N = a minta elemeinek száma, p = a vizsgált jelenség gyakorisága, Z_e = konstans, amely $q = 0,95$ szintre vonatkozóan egyenlő 2).
Vö. P. M. Фрумкина, Статистические методы изучения лексики. Москва, 1964.
Ism.: PETŐFI S. JÁNOS: NYK. LXVIII, 210–3. Ezúton köszönöm meg PETŐFI-nek e problémával kapcsolatos tanácsait.

Tudományos stílust képviselő mintánkban 20 000 szó közül 125 -s (fiú-s) képzős szó, az előfordulás relatív hibája

$$\delta = \frac{2}{\sqrt{20\,000 \cdot \frac{125}{20\,000}}} = 0,07$$

FRUMKINA képlete egyszerűbb alakban is felírható:

(8) $\delta = \frac{Z_e}{\sqrt{f}}$, ahol f = előfordulási szám. A fent kiszámított -s képzőalter-nánsos szavak relatív hibája azt jelenti, hogy a 7,14%-os relatív gyakori-ság 93–107%-os megközelítéssel elfogadható, vagyis jól megközelíti a vizsgált jelenség valószínűségét.

Az öt korpuszhoz tartozó relatív hibákat a 4. táblázat mutatja:

Sorszám	Képző	Tud. szöveg	Vers	Novella	Dráma	Levél	Összesen
1.	-s	0,07	0,07	0,09	0,11	0,10	0,04
2.	-i *	0,08	0,18	0,18	0,14	0,10	0,04
3.	-talan *	0,27	0,25	0,21	0,27	0,22	0,11
4.	-ú	0,16	0,24	0,37	0,35	0,35	0,11
5.	-talan	0,26	0,35	0,33	0,37	0,30	0,14
6.	-nyi	0,30	0,43	0,37	0,35	0,22	0,14
7.	-só	0,20	0,76	0,40	0,55	0,41	0,16
8.	-szerű	0,32	0,71	0,62	0,66	0,46	0,22
9.	-ikus	0,35		2,00	0,50	0,37	0,23
10.	-ékony	0,36	0,80	0,80	0,53	0,80	0,26
11.	-féle	0,63	0,76	0,66		0,76	0,28
12.	-atos	0,66	1,17	0,60	2,00	2,00	0,40
13.	-beli	0,55		2,00	0,76	2,00	0,42
14.	-csi	2,00		1,00	2,00	0,76	0,55
15.	-ag		0,80	1,00			0,60
16.	-atos *		2,00	1,17	1,17		0,76
17.	-atag		1,17	1,17			0,80
18.	-fajta	1,17	2,00	2,00			0,80
19.	-si	2,00				1,41	1,17
20.	-i		2,00	1,41			1,17
21.	-atag *			1,41			1,41
22.	-nemű				2,00		2,00
23.	-zsi		2,00				2,00

4. táblázat: relatív hibák jegyzéke.

Általában elfogadható a $\delta = 0,30$ érték alatti relatív hiba; ez statisztikánkban azt jelenti, hogy a 107 gyakorisági adat közül 36 megfelelő. Közülük 25 relatív gyakorisági számadat a 20 ezres, 11 pedig a 100 ezres korpuszból való. Becslésünk szerint a 12–15. helyeken álló képzőosztályok elfogadható gyakorisága 200–300 000 szóból álló minta adataiból számítható ki. (Itt jegyezzük meg, hogy elektronikus számológéppel is lehetne képzőstatisztikát végezteni, annak ellenére, hogy a magyar morfológiában rengeteg homonim-morfémát találunk.)

6. NEMES ZOLTÁN 1942. évi szóstatisztikájában jelentkezik először nálunk a type-token (jel-jeltípus) vizsgálat morfológiai szinten: „Nem egy szó van, amely alapalakjában aránylag ritka, ellenben a belőle képzett szók gyakoriak. (Pl. a *szolga* szó ebben a statisztikában 20-szor fordul elő, a *szolgál* ige azonban — ideszámítva az igeveket és a ható igét is — 103-szor, a *szolgálat* szó 120-szor stb.)” (Szóstatisztika. Bp., 1942.: EMGyK. 190. sz. 7–8.) Mint már említettük, egyes képzett szavak nagyon gyakoriak a szövegekben, így ezek megemelik a kérdéses képző előfordulási számát. Illusztrálásul mutatjuk be itt Kosztolányi novelláinak (l. fentebb) tagadóképzős type-token vizsgálatát. N → A (denominalis melléknévképzés): *álmatlan* (3), *ártalmatlan* (1), *bizalmatlan* (2), *lovagiatlan* (1); *hibátlan* (1), *orcátlan* (1), *szótlan* (2); *barátságatlan* (1), *bátortalan* (2), *haladéktalan* (1), *hangtalan* (1), *haszontalan* (2), *magyartalan* (1), *oktalan* (1), *számítatlan* (1), *szóatlan* (1), *tudattalan* (1), *unos-untalan* (1), *zavartalan* (1); *egyetlen* (11), *hitetlen* (2), *kedvellen* (2), *kegyetlen* (4), *közvellen* (4), *okvellen* (3), *türelmetlen* (2); *ernyőtlen* (1), *hűtlen* (1), *szerencsétlen* (1); *éktelen* (1), *élettelen* (1), *fesztelen* (1), *fürdéstelen* (1), *hirtelen* (9), *igénytelen* (1), *istentelen* (2), *jelentéktelen* (3), *kedélytelen* (1), *kénytelen* (1), *meztelen* (1), *örömtelen* (3), *rendszeretlen* (1), *személytelen* (1), *szemtelen* (3), *végtelen* (7). — Összesen: *-atlan* 7/4, *-etlen* 28/7, *-tlan* 4/3, *-tlen* 2/3, *-talan* 14/12, *-telen* 37/16.

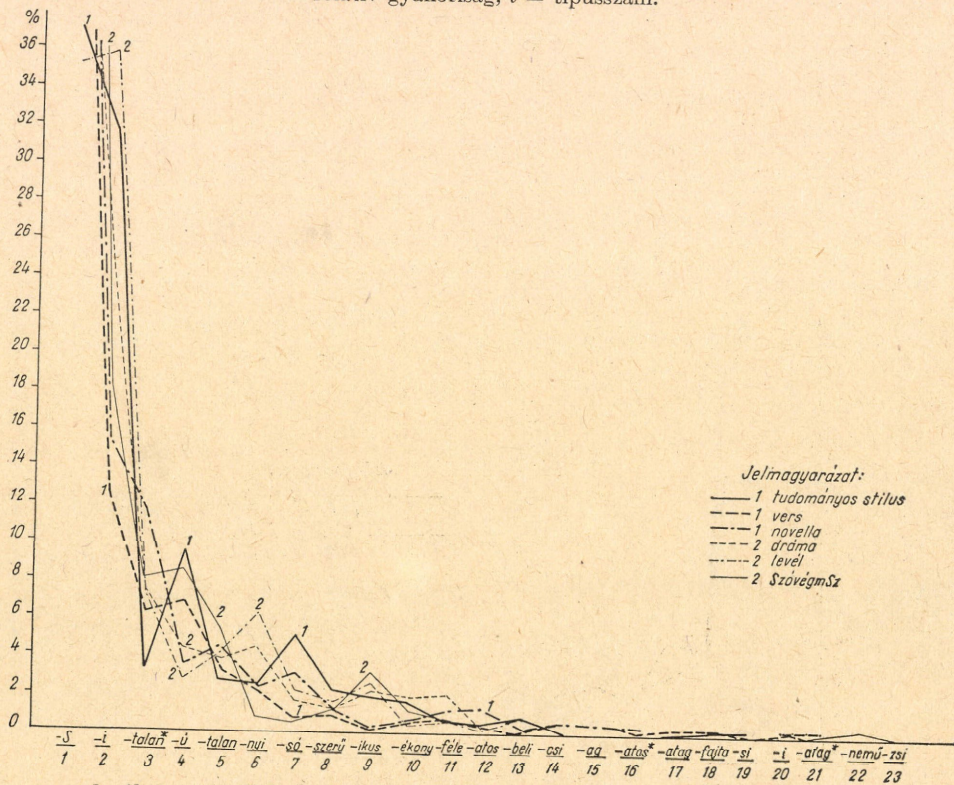
V → A (deverbális melléknévképzés): *behatolhatatlan* (1), *elmaradhatalan* (1), *hallatlan* (2), *kibírhatalan* (2), *láthatatlan* (3), *másíthatatlan* (1), *mozdulatlan* (4); *nyugtalan* (3); *elintézellen* (1), *elviselhetetlen* (2), *eszméletlen* (1), *fékezhetetlen* (1), *fölsímerhetetlen* (1), *hozzáférhetetlen* (1), *illetlen* (2), *ismeretlen* (3), *külsímerhetetlen* (2), *megközelíthetetlen* (1), *műveletlen* (1), *nevetelen* (1), *tűrhetetlen* (1); *észrevétlen* (1). — Összesen: *-atlan* 14/7, *-etlen* 18/13, *-talan* 3/1, *-tlen* 1/1.

Összehasonlításként az 5. táblázatban foglaltuk össze NEMES 473 813 szónyi szövegen végzett type-token eredményeit. Benne azokat a képzőket közöljük, amelyeket ma a képzőnek tartunk. Érdekes, hogy a gyakori képzők milyen kevés szótípusban jelentkeznek. Első helyen a *-só* ~ *-ső* suffixum (*hát-só*, *el-ső*) áll; a belőle képzett szavak ugyanis átlagban 41,06 alkalommal fordultak elő.

7. Végezetül a kétféle gyakoriságot hasonlítjuk össze (1. ábra). A grafikonból szemléletesen látszik az a fontos statisztikai törvényszerűség, hogy a lexikálisan gyakori képzők aktuálisan is gyakoriak. Ez a kicsi bizonytalansági sávból, a szóródás grafikus ábrázolásából látható. A fenti tapasztalati eredményből leszűrt törvényt még egy táblázattal bizonyítjuk (6. táblázat), amelyben feltüntettük a vizsgált hat korpuszban, illetőleg egy forrásban a sorrendi pozíciókat.

Sorszám	Képző	f N = 100 ezer szó	p %	Nemes 1957			
				f N = 473,813 szó	p %	t = type	f t
1.	-s	2429	45,91	16,879	42,88	1560	10,81
2.	-i	1358	25,66	14,729	37,42	1019	14,45
3.	-talan	207	3,91	796	2,02	161	4,94
4.	-(a)llan	337	6,37	1,630	4,15	295	5,86
5.	-ú	302	5,70	2,134	5,42	295	7,23
6.	-jú	26	0,49	76	0,19	28	2,72
7.	-szerű	85	1,62	337	0,83	90	3,74
8.	-ékony	59	1,11	215	0,55	42	5,12
9.	-beli	22	0,41	130	0,33	44	2,95
10.	-féle	48	0,92	147	0,38	28	5,24
11.	-nyi	193	3,65	700	1,78	43	16,28
12.	-só	159	3,01	1,396	3,55	34	41,06
13.	-atos	32	0,60	8	0,02	1	8,00
14.	-atag	8	0,15	46	0,12	5	9,20
15.	-ag	10	0,19	1	0,01	1	1,00
16.	-ánk			114	0,29	11	10,36
17.	-csi	13	0,24	12	0,03	3	4,00
18.	-si	3	0,06	13	0,03	2	6,50
Összesen		5,291	100,00	39,363	100,00	—	—

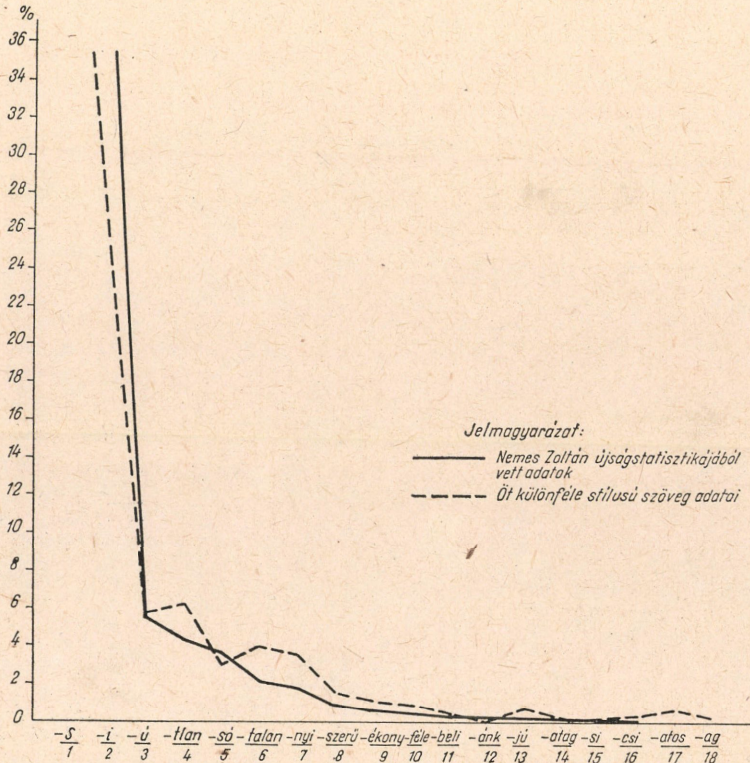
5. táblázat: az összehasonlított képzők jellemző adatai. — f = előfordulási szám, p = relatív gyakoriság, t = típuszám.

1. ábra: a melléknévképzők lexikális és szövegyakorisági grafikonja.

Sorszám	Képző	Tud. szöveg	Vers	Novella	Dráma	Levél	Szövégm. Szótár
1.	-s	1	1	1	1	2	1
2.	-i *	2	2	2	2	1	2
3.	-talan *	6	4	3	3	3	4
4.	-ú	3	3	5	5	6	3
5.	-talan	5	5	4	6	5	5
6.	-nyi	7	6	6	4	4	11
7.	-só	4	8-9	7	10	8	14
8.	-szerű	8	7	9	11	9	7
9.	-ikus	9		18-20	7	7	6
10.	-ékony	10	11	11	9	12	8
11.	-féle	12	8-9	10	8	10-11	10
12.	-atos	13	12-13	8	14-16	14-15	18
13.	-beli	11		18-20	12	14-15	9
14.	-csi	15-16		12-13	14-16	10-11	23
15.	-ag		10	12-13			19
16.	-atos *		14-17	14-15	13		15
17.	-atag		12-13	14-15			16
18.	-fajta	14	14-17	18-20			17
19.	-si	15-16				13	27
20.	-i		14-17	16-17			20
21.	-atag *			16-17			21
22.	-nemű				14-16		13
23.	-zsi		14-17				26

6. táblázat: melléknévképzőink egy-egy korpuszban, illetőleg forrásban elfoglalt gyakorisági sorrendje.

2. ábra: két szöveggyakoriság grafikonja.

Külön grafikon ábrázolja a NEMES ZOLTÁN-féle adatokkal való összehasonlítást. A 2. ábra és az 5–6. táblázatok egységesen bizonyítják, hogy a 18 gyakori melléknévképző százezres mintából vett adatai közel járnak a mintegy ötszázezres minta eredményeihez.

8. Tanulmányunkban a statisztikai apparátus felhasználhatóságát akaruk kipróbálni a szóképzés területén. Vizsgálatunk a következő eredményeket hozta:

1. A háromféle képzőgyakoriság szoros kölcsönhatásban van egymással; a potenciálisan gyakori képző lexikálisan is, aktuálisan is gyakori.

2. 100 000 szónyi szövegünkben 36 relatív gyakorisági számadat elfogadható, a többi 71 képzőfajta csak nagyobb korpuszból határozható meg.

3. A képzőstatisztikában képzett szavakat számolunk meg; így egy-egy képzett szó gyakori előfordulása nem a képzőre, hanem a szóra jellemző statisztikai tulajdonság. Ezt a viszonyt a jeltípus—jel arány mutatja meg.

4. A melléknévi képzők területén stílussajátságnak látszik a következő képzők gyakori használata: az *-ikus*, az *-ú*, a *-beli* és az *-i* (*balatoni*) a tudományos szövegekben.

NAGY FERENC

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Az *-si* képző nyelvföldrajzához

1. ZOLNAI GYULA nevezetes alaktani tanulmányában (*A -si képző eredete: Ak-NyelvÉrt. XXIII. 10. sz.*) a részleges adaptációval keletkezett *-si* képzőre egyetlen középkori adatot közöl, mégpedig 1410-ből: „Blasy de *Malonfalusy*” (az A jelzetű oklevélben); „Blasy de *Malonfalusy*” (a B jelzetű oklevélben). További régi adatai majd kétszáz évvel későbbiek, csak 1590-től kerülnek elő. (Vö. D. BARTHA KATALIN, *Szóképz. 123.*) Történettudományunk új nagy forráskiadványában, a MÁLYUSZ ELEMÉR kiadta Zsigmondkori Oklevéltárban több ómagyar¹ s az eddiginél valamivel korábbi adatot találtam: 1406: *Gergerfalusy*-i András (II/1, 549); egy bizonytalan adat 1407-ből: *Wyfalus* (sic!, CodDipl. X/4, 832: *Wyfalu*, ezt korrigálja a ZsigmOkl. II/2, 40: *Wyfalus*-ra); 1409: „. . . in possessione relicte Allexii *Magyar falusi* vocata . . .” (ZsigmOkl. II/2, 240). Egy másik forrásból két újabb XVI. századi adat is előkerült: 1575–1578: *Marczinfalwsy*, 1577–1579: „pastor *Ujfalusien[sis]*” (MAKKAI LÁSZLÓ szerk. *Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyosság kialakulásának korszakában: Tanulmányok Zemplén megye XVI—XVII. századi agrártörténetéből* 270, 217).

ZOLNAI a *-si* képzőre öt nyelvjárasterületről közöl szinkrón adatokat (i. m. 7–9), s igen valószínű, hogy a képző ma az egész magyar nyelvterületen ismert, bár használata kevés szóra korlátozódik.

2. A régi adatok helyhez rögzítése eddig nem került szóba. A következőkben ezeket próbálom meg lokalizálni.

¹ Ómagyarnak tekintem a magyar nyelvtörténet újabb periodizációja szerint a honfoglalástól a mohácsi vészig terjedő korszakot (vö.: BÁRCZI GÉZA, *A magyar nyelv életrajza*; BENKŐ LORÁND: *MNy. LI, 144–5*; BÁRCZI GÉZA—BENKŐ LORÁND—BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története I, 18*).

1. 1406: *Gergerfalusy*-i András (ZsigmOkl. II/1, 549). Ezenkívül az oklevélben a következő személynevek fordulnak elő: *Peder*-i Egyed, *Rozgon*-i László, *Baxa*-i Antal. Péder és Rozgony abaúji faluk, a LIPSZKYben szereplő öt Baksa közül három Abaújban van. Ezek szerint a *Gergerfalusy* név alapszava a CSÁNKI (I, 207) említette *Abaúj* megyei *Gergelyfalva* lehet: 1427: *Gergelfalva*, 1398, 1483: *Gergerfalva*. A *-si* képzőt akkor teheték a helynévhez, amikor megindult a nem ritka *-falva* > *-falu* változás.

2. 1407: *Wyfalus* (ZsigmOkl. II/2, 40). A CodDipl. X/4, 832 megfelelő szövegrészlete: „. . . Benedictum tributarium de *Wyfalu* et Michaellem de Zwynya . . .” Ez az *Újfalua* a S á r o s megyei Szinyetűfalual azonosítható.

3. 1409: *Magyar falusi* (ZsigmOkl. II/2, 240). Az oklevél Rozgonyi Simon országbíró Sáros megye közgyűlésén hozott ítéletlevele. Az oklevél igen sok (személyneves szerkezetben előforduló) helyneve Sárosból való: Sáros, Sóvár, Lovagháza, Mátévágás, Ternye stb. (CSÁNKI I, 283, 284, 302, 303, 313); így a *-si* képzős nevet a S á r o s megyei *Magyarfalu*-val azonosíthatjuk (vö. CSÁNKI I, 303).

4. 1410: *Malonfalusy* ~ *Malomfalusy* (ZOLNAI i. m. 4). *Malomfalva* ~ *Mal mfalu* a történeti helynévanyagban két helyen jelenik meg: Sárosban (CSÁNKI I, 303) és Baranyában (CSÁNKI II, 505). A *-si* képzős alakokat tartalmazó két oklevél a Kapy család levéltárából való, s a család Sáros megyei (CSÁNKI I, 320). Az okleveleket a szepesi káptalan állította ki. Megnéztem az eredeti oklevelekben (Országos Levéltár Középkori Gyűjtemény 64141, 64147 sz.) több — személyneves szerkezetben előforduló — helynévet. Ezek a következőképpen lokalizálhatók: *Pongráchfalva*: Szepes megye; *Paluxyasa*, *Hashaj*: Sáros megye (CSÁNKI I, 296); *Salgó*, *Komlós*, *Németfalu* Sárosban is előfordul (LIPSZKY). A felsorolt adatok alapján biztosra vehetjük, hogy a *-si* nem a baranyai, hanem a S á r o s megyei *Malomfalu* helynévhez járult.

5. 1575–1578: „*Marczinfalusy* Mich[ael]” (MAKKAI i. m. 270). Mezőzombor (Zemplén megye) dézsmajegyzékéből van közölve az adat, mégpedig egy Marcinfalváról való szőlőművelő neveként. A magyar helynévanyagban Marcinfalva egyszer fordul elő: *Abaúj* megyében (vö.: GYÖRFFY J, 117; CSÁNKI I, 212; LIPSZKY).

6. 1577–1579: „[elicta] pastor *Ujfalusien. Isis*” (MAKKAI i. m. 216). Az idézet Tolcsva (Zemplén megye) dézsmajegyzékéből való, s a kiadó a Vámosújfaluról való „extraneus” szőlőművelők nevei között sorolja fel. Vámosújfalu *Zemplén* megyei település.

7. 1590: *Falusi eger* (SZIKSZAIból idézi ZOLNAI i. m. 13). *Szikszai Fabricius Balázs* Szikszón született, életének jelentős részét Szikszón, Sárospatakon, Kassán, Nagvidán, Bártfán töltötte, tehát *Abaúj*, *Zemplén* és *Sáros* megyében (SZINNYEI, MÍR.).

8. 1636: „Ekeleg az kegyessegnek mind közönseges, s-mind kiváltkeppen való *rend szeresi* [így] Gyakorlasarol szoltunk” (Medgyesi: *Praxis Pietatis* 600; idézi ZOLNAI i. m. 4.). *Medgyesi Pál* születési helyét nem ismerjük; hazai tartózkodási helyei: Debrecen, Szinérváralja, Munkács, Nagyvárad, Fehérvár, Sárospatak, Gyulafehérvár, Nagybánya. A *Praxis Pietatis*, amelyben a *-si* képző előfordul, 1636-ban jelent meg. *Szikszai* 1634-től 1637-ig Szinérváralján élt (SZINNYEI, MÍR.), és a fordításon nyilván itt dolgozott. Lehetséges tehát, hogy a *-si* képzőt, ha már korábban nem használta, *Szatmár* megyében ismerte meg.

9. 1648: *nagy- és kis-szeresiek* (KárOkl. IV, 291. 1.-ről közli SZILY KÁLMÁN: MNy. VII, 371, s az ő nyomán ZOLNAI i. m. 4). ZOLNAI további idézetei ugyanebből a forrásból: *kis-szeresiek*, *kis-szer*, *nagy-szer*, *kis- és nagy-szeresiek* (i. h.). Az adatok a Szatmár megyei Szentmárton urbáriumából valók. A forrás a birtokhoz tartozó *nagy-szer*-t *Szatmár*-ra, a *kis-szer*-t *Szabolcsra* lokalizálja.

10. 1657: „*Szendrei közép hegyesi* Biro Borsodi Mihály . . . *Harmadik hegyesi* szőlő Biro Eötvös Mihály”; 1660: „*Mi Szendrei Dioshegyesi* Szőlő Biro Viszlai Démeter, az én

eskütteimmal edgyütt és Convocatus Szendrei első, és közép hegyesi Uraimekkel edgyütt ...”; 1694: „Tetszett azért mi nekünk szőlő hegyesi bírának...”. ZOLNAI a felsorolt adatokat (ezeken kívül XVIII. századiakat is) Szendrő város jegyzőkönyveiből közli (i. m. 5). Szendrő Borsod megyei, Abaújhoz közel eső nagyközség.

11. A NySz. a „*Falusi*: villicus, paganus” adatot OTROKOCSI FÓRIS FERENC *Origines Hungaricae* című művéből, 1693-ból közli. Otrokocsi Főrís Otrokocson (vagy Rimaszécsen) született, tehát Gömörben. Hazai pályájának főbb állomásai: Szatmár, Rimaszécs, Kassa, vagyis Szatmár, Gömör és Abaúj megye.

A felsorolt adatok alapján a *-si* képző megjelenését, illetőleg XV–XVII. századi elterjedését meglehetősen biztonsággal földrajzilag is rögzíteni tudjuk, mégpedig Sáros, Gömör, Borsod, Abaúj, Zemplén, Szabolcs, Szatmár összefüggő és eléggé jól körülhatárolható területére. Ha azt is figyelembe vesszük, hogy a XV. századi adatok Sárosból és Abaújból valók, akkor megkockáztathatjuk azt a feltevést is, hogy képzőnk e két megyében jelenik meg először, s ez a terület távol fokozatosan a XVI–XVII. századra a jelzett határokig.

A lokalizálással szemben — úgy vélem — két ellenvetést lehetne tenni. Az egyik az, hogy az adatokat egyenként teljesen biztonsággal nem lehet helyhez kötni. A személyneves szerkezetek esetében nem ismerjük az adatok lejegyzőjét; a szerzőkhöz köthető adatokról nem tudjuk, az író anyanyelvjárásához tartoztak-e, vagy jövevényelemek. Mégis az a tény, hogy a *-si* képző a jelzett terület helyneveihez járulva bukkan fel, valamint az a körülmény, hogy a felsorolt írók életük jelentős részét ugyancsak ott töltötték, semmiképpen sem tekinthető véletlennek. Ha az adatok — az említett korlátok között — együttesen vallanak azonos területre, igen valószínű, hogy a valóságot sikerült erősen megközelítenünk.

Egy másik ellenvetés az adatok csekély számát kifogásolhatná. Kétségtelen, hogy tüzetesebb vizsgálat során újabb adatok bukkanhatnak fel egészen más területről is. Ez esetben a fenti lokalizálás így módosulna: a megjelölt terület nem a legkorábbi, hanem egyik legkorábbi zónája a *-si* képző megjelenésének.

3. ZOLNAI (i. m. 23) a *-si* képző kialakulását elemző, a nyelvi elemek mozgását és egymásrahatását is mindig szem előtt tartó igen alapos okfejtésében — összefoglalásként — többek között ezt állapítja meg: „Képzőnk eredetének, minden valószínűség szerint [én ritkítottam: K. M.] a régi *váras*i szó volt a kiindulópontja. Ez idézte elő mindenekelőtt a *falusi* szóalakot, a kettő aztán a *hegyesi*-t, *völgyesi*-t, *szeresi*-t.” A továbbiakban (i. m. 24) pedig — már sokkal határozottabban, sőt kategorikusan — ezt írja: „A később elég buja tenyészethez jutott *-si* képzőnek eredete tehát szókincsünknek egyetlenszóalakjára vezethető vissza, s éppen ez teszi e képzőnk történetét az alaktani kutatás módszertanára nézve igen érdekessé és tanulságossá.” Az idézett tételek alapjául szolgáló okfejtésben azonban akad olyan pont is, amely nem teljesen megnyugtató, ezenkívül — ha a feltehető ellenvetést nem vesszük is figyelembe — úgy vélem, hogy képzőnk keletkezésében egy másik magyarázatra is gondolhatnánk.

A *váras*i hatására — ZOLNAI magyarázata szerint — legelőször a *falusi* melléknév alakult ki, ennek eredeti *-s* képzős alakja analógia útján bővült az *-i* képzővel. A *-si* képző első adatai azonban nem a *falusi* melléknévre jelennek meg először (erre az első adat 1590-ből való), hanem a *Gergelyfalusi*, *Újfalusi*, *Magyarfalusi*-féle személynevekben, mégpedig 1406-tól kezdve. Az adatok kronológiáját természetesen nem lehet mereven értelmezni, a *falusi* melléknév közel kétszáz esztendő, „hátránya” mégis óvatosságra int. A felsorolt személynevekben, illetőleg ezek köznévi előzményében (*Gergelyfalusi* < *gergelyfalusi*) nyilván a *-si* képzőt kialakító *-s* képzős alakra nem gondolhatunk (*gergelyfalus*, *magyarfalus* alak nem volt), ezekben az új képző közvetlenül járulhatott a tőhöz. Valószínűbbnek kell tehát tartanunk, hogy a *gergelyfalusi* és a *falusi* egymástól függetlenül

keletkezett, sőt az is lehetséges — ezt az adatok kronológiája is támogatná —, hogy a *falusi*-t utóbb vonták el a *gergelyfalusi*-f le melléknevekből.

Az a tény, hogy képzőnk legkorábban és hosszú ideig csak helységnevekhez járulva jelenik meg, azt gondolom, ZOLNAI végső következtetését is (a *-si* képzőt „egyetlen szóalak” indítja el) némiképp megingatja. A tanulmány (i. m. 9) maga is hangsúlyozza, hogy „A *-si* végű szavak legrégibb adatai voltaképpen egytől-egyig helyre vonatkozó és hely-jelentésű szókból származnak.” ZOLNAI (i. m. 16) azt is észreveszi, hogy a XIX. századtól kezdve „a *Szölösy* (*szőlő-s-i*), *Almásy* (*almá-s-i*) stb. nevek utánzásaképp születtek és születnek aztán azok a mondvacsinált *-si*, illetőleg (jogtalanul régieskedve) *-ssy* végű új vezetéknevek is a melyeknek semmi jelentésbeli értékük nincs, alakilag azonban szintén hozzátartoznak képzőnk történetéhez. Ilyenek, hogy csak egyetkettőt említsek: *Ernyőssy*, *Fejesi* . . .” — Tulajdonképpen igen meglepő, hogy ZOLNAI, amikor a magyarított családnevek keletkezésében számba veszi a *Szölösy*, *Almásy*-féle nevek szerepét, a *-si* képző kialakulásában nem gondol a XV. századi, sőt ennél jóval korábbi *-s* képzős helynevek *-i* képzős származsáknak analógiájára. Nagyon valószínű pedig, hogy az *Almás*, *Szölös*, *Komlós*, *Rákos*, *Sáros*-féle helynevek hatalmas száma (a hovávalóságot kifejező *-i* képzős formában) sokkal inkább alapul szolgálhatott a *Gergelyfalusi* (< *gergelyfalusi*), *Magyarfalusi* (< *magyarfalusi*) nevek kialakulására, mint a ZOLNAI-tól egyetlen elindító alaknak megjelölt *városi* szó. Helyneveink *-i* képzős alakja már igen régen gyakori lehetett, hiszen személynévként a XIII. századtól jelenik meg: 1270—90: „*Endre Myzlay dicti*”; 1317: „*Laurencij dicti Supruny*”; 1320: „*Mathei dicti Budy*”; 1425: *Hodosy* stb. (BENKŐ, RégiSzn. 10, 19). A *-si* képző kialakulásához azonban nemcsak az *-s* + *-i* képzős helynevek, hanem minden *-s* végű helynév *-i* toldalékos alakja is hozzájárulhatott, tehát a *Szentmiklós*, *Szentjános*, *Tövis*, *Szkaros*-féle nevek *szenmiklósi*, *szenjtjánosi*, *tövísi*, *szkarósi* származásúak, sőt még a *Pálvágása*, *Pétervágása* — a *-si* képző kialakulásának a helyén igen gyakori — helynévtípus *pálvágási*, *pétervágási* formája is. Az *-s* végű (+ *-i* képzős) helynevek hatását — úgy gondolom — azért sem lehet figyelmen kívül hagyni, mivel a típus megterhelése igen erős: például Szatmár megyében 10%, Szabolcsban 8%, Biharban 11%, Sárosban 15%, Csanád megyében 18% (az adatokat CSÁNKI-ban számoltam meg).

A fentiek szerint ZOLNAI tételét, amely szerint a *-si* képző szókinszünk egyetlen szóalakjára vezethető vissza, aligha tekinthetjük szilárdnak. A képző keletkezésében a *városi* alak mellett számolnunk kell az *-s* végű helynevek *-i* képzős alakjának analógiás hatásával is.

KÁZMÉR MIKLÓS

Szamosközy István a székely *a-zó* és *e-ző* nyelvjárásról

Többen is megemlítik vagy idézik SZAMOSKÖZY ISTVÁN nevezetes művének, az 1598—1599-ben írt „*Rerum Transylvanarum pentades*”-nek a székely nyelvjárásról írt sorait. Elég utalnunk BAGYARY SIMON (Nyr. XXXII, 48; A magyar művelődés a XVI—XVII. században Szamosközy István történeti maradványai alapján. Esztergom, 1907. 85, 87), MELICH JÁNOS (MNY. III, 117), CSÜRY BÁLINT (MNY. XXXI, 115), SZÜCS JÓZSEF (A néprnyelvi kutatás története. Bp., 1936. 5—6) és BENKŐ LORÁND (Nyjtört. 52) munkájára.

A *Pentades* idevágó részének befejező mondata azonban olyan homályos, hogy meg sem kísérelték megfejtését; CSÜRY BÁLINT ki is hagyja kis közleményének Szamosközy-idezetéből (i. h.). De a homályosság semmiképpen sem a XVI. századi történész vétke, hanem azoké a századoké, amelyek tőle és korának hangtani terminológiájától elválasztanak.

Lássuk, mit is írt Bocskai történetírója a székelyek nyelvjárásáról: „Idioma cum Vngaris consanguineum, idemque omnino habent, nisi quod pronunciatione aliquantum ab iis secedunt. Quum et enim caeteri Vngari acutum quodammodo Atticissent, Siculorum plerique omnes rotundum Dorismum sonant: sermonem velut e cavo specu, recessuque oris expromunt. Putes eos Hebraeum quid effingere. Nempe originalis idiotismi, quem ex oriente habent, vestigia etiamnum retinent. Atque ideo et syllabas extremas in pronunciando acuunt, Hebraeorum more. Frequens primae secundaeque vocalis in sermone usus.”¹ (Pentadis sextae liber I.: MonIr. XXVIII, 377.)

Mi a *prima vocalis* és mi a *secunda vocalis*? Megfelel erre ALEXANDER DE VILLA-DEI (1170–1250.?) nyelvtani munkája, a századokon át híres Doctrinale: „Quinae vocales sunt: a prior eque secunda,² i succedit eis, o quarta sit uque suprema” (Das Doctrinale des ALEXANDER DE VILLA-DEI. Kritisch-exegetische Ausgabe. Bearb. von DIETRICH REICHLING. Berlin, 1893.: Monumenta Germaniae Paedagogica. Bd. XII., 101. l., 1584–1585. sor).

Eszerint az első magánhangzó az *a*, a második pedig az *e*.

A Doctrinalénak egy XIII. századi kommentátora is ilyen értelemben használja ezeket a műszavakat: „Omnis dyptongus aut incipit a *prima vocali* habente plus de sono et terminatur ad *secundam*, et sic est *ae*; aut incipit ab *eadem* et terminatur in ultimam, et sic est *au*; aut est dyptongus qui incipit a *secunda vocali* et terminatur in ultimam, et sic est *eu*; aut incipit a quarta vocali et terminatur in *secundam*, et sic est *oe* . . .”³ (CH. THUROT, Extraits de divers manuscrits latins pour servir à l’histoire des doctrines grammaticales au moyen âge. Paris, 1869. Unveränderter Nachdruck. Frankfurt am Main, 1964. 138). E terminusok használata egyébként összhangban van a vokálisokat jelző betűknek az ábécében való sorrendjével.

Tehát Szamosközy szavai azt jelentik, hogy a székelyek beszédében sűrűn hangzott az *a* és az *e* magánhangzó.

Jellemző-e Szamosközynek ez a megállapítása a XVI. századi Erdély valamely nyelvjárására?

SZABÓ T. ATTILA éppen most közölt folyóiratunkban egy 1552-ből származó nyelvjárási szöveget, amely a mezőszéki *a*-zásnak négy XVI. századi emléke között a legrégebb (MNY. XLII, 492–6). Szempontunkból különösen figyelemre méltó, hogy SZABÓ az 1552-i bizonyoságlevélben az *a*-záson kívül talált más (bár ennél jóval szórványosabban jelentkező) nyelvjárási sajátságok között első helyen éppen az – *ö*-vel szemben – *e*-ző alakokat említi (i. h. 495).

Egyébként BENKŐ LORÁND szerint a XVI. század elejénél nem korábbi időben Marosvásárhely táján is *o* > *a* nyíltabbá válási folyamat indult meg, s ugyanő idézi az erdélyi Heltai Gáspár Dialogusának *gyónyerú*-féle alakjait (Nyjtört. 90, 93).

Mindez kétségkívül növeli Szamosközy megállapításának és fenti magyarázatunknak hitelét. Ha nem tartjuk is a szóban forgó két nyelvjárási jegyet az egész XVI. századi székelység nyelvét jellemző bélyegnek, nincs okunk kétségbe venni az Erdély dolgaiban annyira tájékozott humanista jól értesültségét: föl kell tennünk, hogy a Székelyföldnek legalább egy részén az 1500-as évek vége felé elevenen élt az *a*-zás és az *e*-zés sajátsága.

VÉRTES O. ANDRÁS

¹ Én ritkítottam. — V. O. A.

² Én szedtettem dőlten az idézet kiemelt részét. — V. O. A.

³ THUROT csak a diftongusokat jelölő betűkapcsolatokat emelte ki kurziválással.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Újabb adatok a Szeges családnév etimológiájához. A Magyar Nyelvben (LXII, 87–8) közölt és Comenius eredeti családi nevének, a *Szeges* tulajdonnévnek etimológiájára vonatkozó adatainkat bővítjük az alábbiakkal:

A *Szeges* családnév kialakulásával kapcsolatban utalhatunk arra is, amiről MELICH írt egyik cikkében (MNy. XXXIX, 265–80), hogy sokszor a családnév eredetileg *ragadványnév*, illetőleg *meghatározó név* volt. Ismeretes, hogy a magyar *szég* ~ *szög* szó ugyanazt a jelentést is hordja, mint a *szër szó*, tehát falurészt is jelölhet. Ilyen jelentésben funkcionál a *szég* szó a nyugati Felsőőr helynevei között (vö. IMRE SAMU, Felsőőr helynevei: MNy. II, 50) is. Az Őrség falvaiban is gyakran nevezik meg a falu egyes részeit a *szég* szóval, s ilyen változatai vannak: *Őszeg*, *Főszeg*, *Alszeg* stb. (vö. Nyr. LXXXIX, 362, LXXXVII, 348). Nyelvészeti és néprajzi cikkekben gyakrabban olvashatunk a göcseji *szeg*ek-ről is (vö. Nyr. LXXXIII, 217). Az sem véletlen, hogy első sorban a határőr-vidékeken szaporodtak el a *szég* szó származékai. KOVÁCS MÁRTON (A felsőőri magyar népsziget. Bp., 1942.) is utal arra, hogy a határőr-vidékeken a határőrök a magyarságra jellemző *szeg*ek-ben telepedtek meg. Már idézett cikkemben arról is szóltam, hogy a Comenius családjára vonatkozó legrégebb adatokat azoknak a helységeknek levéltáraiban találjuk meg, amelyek a magyar határvédő telepekhez tartoztak. Comenius elődei e területeken fekvő falvak úgynevezett *szeg*-eiben laktak. A *szeg*ekben lakókat megkülönböztető névvel, *szeges*-eknek is nevezték. Az *egyelemű névvel* magnevezett comeniusi ősök, így Márton, János stb. megkülönböztető névként kaphatták második elemként a *Szeges* nevet. Ez az eredetileg megkülönböztető *Szeges* név alakult tehát *családi névvé*. Comenius családi nevére vonatkozólag ezt a származtatást a legelfogadhatóbbnak ítélem.

BAKOS JÓZSEF

Milimári. A fővárosi köznyelv e szavának germanisztikai szempontból tanulságos — hangtani és etimológiai — vonatkozásaira nem kívánok kitérni: ezeket, a kellő nyelvészeti bizonyító apparátussal együtt, már volt alkalmam kifejteni (MNy. LV, 256–7). Legutóbb KUNSZERY GYULA (MNy. LXII, 470) — úgy tetszik — jelentéstani szempontból kifogásolta az ott adott megfajitást (*milimári* < *Milchmeierin*), mert a szó „érzése szerint” nem más, mint *Milch-Marie* ’tejes-Mari’, és a *fajankó* típusú képződmények sorába tartozik (MNy. LXII, 470).

Mint hogy a szerző is nagy fontosságot tulajdonít a tudományos felismerések körében megállapítható prioritásnak, legyen szabad utalnom az ő nézetével azonos korábbi magyarázatokra. A Stuttgartban megjelenő „Unser Hauskalender” szavunkkal több ízben is foglalkozott, így 1950-ben (név nélkül, 56. l.): „Die Soroksärer Milchfrauen — genannt *milimari*, d. h. Milch-Marie”, majd 1954-ben: „Die Soroksärer '*Milimáris*' (von den vielen Marien, Miedis mit der Milch)” stb. (i. h. 65. l.: J. MÖNICH, Die wirtschaftliche Bedeutung Soroksárs für die Haupt- und Residenzstadt Budapest). Ugyanígy GEORG PFRUNDT az említett kalendárium 1963. évi kötetében: „Die Milimaris (Milimari kommt von Milch und Marie)” (Budaörser Grenzgeschichten 72).

Ezt az etimológiát teszi magáévá KUNSZERY, sőt — mint legközelebbit — magam is örömmel elfogadtam volna. Ebben azonban nemcsak hangtani, hanem — sajnos — jelentéstani szempontból is gátolva vagyok. A szó háttérét alkotó szakma ugyanis nem kizárólagosan női természetű. A kielemezett „Márik”-nak hímnemű párjaik is voltak, a tejesgazdák, akik a dolog férfiasabb részét intézték. Idézzünk egy illetékest, aki a szakmáról nemcsak hallott, hanem azt foglalkozásszerűen is űzte, mint a budakeszi JAKOB

BECHTOLD, aki „Der Hansl Vetter und die Mial Basl” című cikkében tárgy történeti szempontból is megbízható leírást adott: „Da der Hansl Vetter auch 'M ü l i m a r' (Milchmeier — milimáris) war, hatten die Katzen genug Milch zum Schlecken . . . Der Hansl Vetter war also auch M ü l i m a r. So nannte man jene Schwaben in der Umgebung von Budapest, die mit Wagen oder in Pinkaln (Binkerl=batyu) auf ihrem Buckl (Buckel=hát) alltäglich Milch in die 'Stadt' (Budapest) lieferten . . . Zeitlich früh, so zwischen halbdrei und drei brachten schon die Leute . . . die frischgemolkene Kuhmilch zum Hansl Vetter. . . Die gebrachte Milch wurde 'geseicht' (seihen = szűrni) und dann in 'Plutzer' (= kobak, kancsó) geschüttet, auf den Federwagen gehievt . . . In Pest begann die eigentliche Arbeit: das Austragen der Milch.” (Volkskalender der Deutschen aus Ungarn. München, 1963. 112, 114.)

A készülő Magyarországi Német Nyelvatlasz hangarchívumában is szerepel a szó. Egy vértessoglári adatközlő beszél egy leányvári tejgazdáról: *ev-r-iz Fon lejnwär, ev-r-iz v mülimär* 'er ist von Leányvár, er ist ein Milchmeier'. Minthogy semmi valószínűsége sincs annak, hogy a „Mülimar” -már tagja a *mülmári*-ban levő -mári-ból való elvonás eredménye, ez esetben is a nőnemű nomen agentisnek a németben szokásos képzési módját kell feltennünk: *Meier* > *Meierin*, a pest-budai, illetőleg Budapest környéki bajorsztrák nyelvjárásokban: *mär* > *märi(n)*. Az osztrák nyelvjárásokban különben a *Meier* szó egyik jelentése 'tejgazda', női megfelelője ugyanott *Meierin*, ahogy ez HALÁSZ ILDÓ Német—magyar szótárában (1966.) ellenőrizhető. Minthogy régebbi helyi adatunk is van, valószínű, hogy a *Milchmeier(in)* ennek a szónak a hazai, mégpedig Buda és Pest környéki német nyelvjárásokban kialakult értelmező összetétele; vö. Feldmann's Wegweiser durch Pest und Ofen und deren Umgebungen für Fremde und Einheimische. 3. Aufl. von dr. J. Ch. SEIZ. Pest, 1859. 73: „IV. Josephstadt . . . Die Einwohner sind Handwerker, Weinbauern, Gärtner, Milchmeier, Fuhrleute und Tagelöhner.”

Ezek után további kommentár — úgy hiszem — felesleges. A többi már csupán népi etimológia, és mint ilyen, a pszicholingvisztika szempontjából bizonyára nem is érdektelen.

HUTTERER MIKLÓS

Patika. E szavunkat általában a középlatin *apothica* 'ua.' átvételének tartják (így: FLUDOROVITS: MNy. XXVI, 121 és LatJsz. 42; SzófSz.), szökezdő *a*-jának eltűnését pedig szóhatártévesztéssel magyarázzák (vö.: SZILÁGYI: Nyr. XLIII, 367; ZOLNAI: MNy. XI, 356—7). Feltűnő azonban, hogy a régiségből csupán egy *a*-s adatot tudunk kimutatni — ez *Ma dá ts G á s p á r* kéziratosa munkája, a *Haazy Apateka*, mely 1628-ban íródott (ZOLNAI: i. h.) —, holott a szó már a SchlSjz.-ben (tehát olyan korban, mikor még *a* névelő nemigen lehetett) előfordul a nélkül: 1046: „apotoea: *patica*”; 2195: „apoteca: *paticha*”.

Sokkal valószínűbbnek látszik, hogy *patika* szavunk nem középlatin *apothica*-ból, hanem *pathica*-ból származik. Ilyen középlatin alakot DU CANGE is közöl szótárában (I, 263): *Potheca* ~ *Apotheca*. A neolatin nyelvek mai változatai is ennek egykori meglétét igazolják, mint spanyol *bodega* 'Weinkeller', francia *boutique*, olasz *bottega*, nápolyi *potega*, szicíliai *putiga* stb. (MEYER-LÜBKE, Romanisches Etymologisches Wörterbuch 43), sőt a BARTAL-féle MLSz. (477) a hazai középlatinból is kimutat *patica* formát.

Ha elfogadjuk, hogy *patika* szavunk a középlatin *pathica*-ból való, kérdéses marad a Madáchnál előforduló *apateka*, mely azonban valószínűleg a latin *apothica* módosult alakja. Ugyancsak problémát okoz a Nyitra megyei Vághosszúfaluról és Vágsellyéről közölt *apatika*, valamint az Érsekújvárott, Rimaszombatban és vidékén meg Rozsnyón jelentkező *ápátyika*, továbbá a Baranya megyei Nagyarsányból való *apatyika* (MTsz.). Ezeket magyarázhatjuk kettős átvétellel, vagyis úgy, hogy eredetileg *pathica* és *apothica*

alakot egyaránt átvettünk volna a latinból, bár a régi *a*-s adatok hiánya valószínűtlenné teszi ezt a feltevést. Másrészt szóba jöhet, hogy az *a*-s formák újabb átvételek a szlovákból (vö. szlovák *apaťjeka*: JANCSOVICS, Szlovák—magyar Szótár), illetőleg a németből: *Apotheke*. Igaz ugyan, hogy a fent említett helyeken a szlovák, illetőleg német lakosság — Vághosszúfalu kivételével — elég csekély, körülbelül 10% volt (vö. BALOGH, A népfajok Magyarországon).

KESZLER BORBÁLA

Megjegyzések a *variska* szóhoz. 1. „... hőkölt, mint akit variskával hókon nyomnak.” Amikor ezt a mondatot olvastam (MNy. LXI, 453), lelki szemeim előtt megjelent az egykori nyíregyházi, debreceni, nagykállói, mátészalkai országos vásárok emlékképe. E kirakodó vásárok napjain az iskolákban nem volt tanítás, a gyerekek szüleikkel a vásárt látogatták. Volt mit nézni. De nem erről akarok beszélni. A vásárokat a déli órákban végigjárta az ifjúság is. Diákok, inasgyerekek, segédek, mesterlegények, a faluról beözönlő leányok, pelyhes állú legénykéek. Ezeknek legelső dolguk volt, hogy a vásárban egy csinos, kicifrázott fakanalat vásároljanak maguknak. A fakanalakat többnyire felvidéki szlovák megyékből jött „vareskár” árulta. Az árusító atyafi sokszor nem is tudott magyarul, hozta a kész „vareskár”-kat vagy „variská”-kat — s árulta őket. Voltak komoly konyhai célt szolgáló példányai is — ezeket néha még meg is cifrázta valami színes festékekkel.¹ Az ilyen *variskák* rendszerint hosszabb nyelűek voltak. Ennek is megvolt a maga oka. E fakanalak birtokában a legények, diákok — néha egyedül, de leginkább csoportosan — nyomukba szegődtek a lányoknak vagy lánycsoportoknak, és hozzáláttak az ismerkedéshez. Úgyesen megközelítve őket jól megcsapták vele a lányok farát, s ha a lány nem találta el, ki volt az, aki a variskával megcsapta, túrnie kellett a további „viziteket”. Amelyik lány ügyes volt, elleste a szándékot, hirtelen megfordult, kikapta a legény kezéből a variskát és jól „hókon nyomta” az ismerkedőt. Az ilyen variskát nem volt szabad kivenni a lány kezéből, kénytelen volt a legény újat vásárolni. Az olyan lány, aki már zsákmányolt variskát, bízva gyorsaságában, szinte provokálóan viselkedett, várta a legények próbálkozását, hogy alkalmas pillanatban megfordulhasson és „hókon üsse” a merészt.

A variskaárusítás jó üzletnek bizonyult, ezért a szlovák fakanalások szívesen keresték fel az alföldi vásárokat, mert tudták, ha az idő kedvez a vásárnak, az ifjúság mind felvásárolja a vásárra vitt variskát. Valószínűleg ilyen variskár ellátogatott egészen Endrőd közelébe, és Majoros Ádám itt láthatta ezt a jelenetet, ahogyan azt a fentiekben vázoltam. A *variska* szó meghonosodása tehát ezen az úton magyarázható a Békés megyei magyarság nyelvében.

MÁRKUS MIHÁLY

2. GREGOR FERENC cikkének (MNy. LXI, 448—54) e szavához, illetőleg a MÁRKUS MIHÁLYTÓL leírt szokáshoz három rövid megjegyzést kívánok fűzni. — 1. Abban igaza van a szerzőnek, hogy a *variska* szót nem közli a MTsz., azt azonban nem említi meg, hogy Hont megyei *varicska* és *varicskó* alakváltozatai szerepelnek. — 2. A gömöri barkók nyelvéből *vareska* hangalakban és 'főzőkanál' értelmezéssel jegyezte fel 1836-ban HOLLÓK IMRE, természetesen szláv jövevényszónak jelezve (Tudománytár IX, 64). Mindenesetre ez a változat KNIEZSÁNÁL (SzlJsz. 549) nincs felvéve. — 3. Az Esti Hírlap 1966. október 21-i száma Farkas Ferencnek, a KISZ Érdekvédelmi Bizottsága munkatársának levelét

¹ Hódmezővásárhelyen *cimerkanál* a neve (vö. KISS LAJOS, Vásárhelyi híres vásárok. Szeged, 1956. 29).

közölte a terézvárosi búcsún lejátszódott brutális fakanalazásokról. „A fakanalak olyan tömege került forgalomba és működésbe, amilyenre még nem volt példa” — írja Farkas, majd ezzel végzi: „Tiltsák ki a fakanál árusítását a búcsúkból!”

MIKESY SÁNDOR

A Kondákor névről. I. l. 1281-ben a vasvári Szent Mihály káptalan előtt megosztoznak a Hermán nemzetség tagjai, s az ezt rögzítő oklevélben négyszer szerepel Gyöngyöshermán határában a folyó mellett fekvő „terra *Kundakur*” (HazOkm. I, 76—7, VI, 271). A családtagok — egyebek közt — *Baldin*, *Hermán*, *Herbort*, *Henrik*, *Rátold* nevet viselnek; a nemzetségben azonban két *Kondakor* nevű férfi is előkerül (KARÁCSONYI, MNemz. II, 165—6). 1510-ben „poss. Herman al. nom. *Condakorsoka*”, illetőleg „poss. Waydafalwa al. nom. *Condakorjalwa*” néven említik (CSÁNKI II, 755, 807), azaz négy neve is volt ez idő tájt a településnek. A *-soka* utótagot PAIS DEZSŐ magyarázta meg egyik korai cikkében (*Sok* mint falunév-képző: MNy. X, 256).

2. 1273-ban a Ják nembeli Baksa ispánnal és másokkal együtt *Oldruh* fia Pál és *Condra* fiai: *Kondacur* és *Dtricus* sitkei nemesek is részesülnek a királyi pohárnokok Vas megyei Battyán nevű földjének eladományozásakor (SZENTPÉTERY, KritJ. II/2—3, 51; a falura l. CSÁNKI II, 736). *Kondakurék* nem tartoztak a Ják nemhez (vö. KARÁCSONYI i. m. II, 261).

3. A vasvári káptalan előtt évjelzés nélküli oklevél szerint béri *Kondakor* fia Domonkos néhai Móricnak Bér, Dorog és Marton birtokain megosztozkodik Miklós nevű rokonával (HazOkm. VII, 335).

4. Zalaegerszegtől északnyugatra: Zalaboldogfa, Bagodvitenyéd és Andrásida háromszögében 1265-ben megjárják Zsigér várföld határát abból az alkalomból, hogy a Salamonváriak kapják adományba (HazOkl. 45—7; vö. CSÁNKI III, 126 és ZalaMFN. 737). Zsigér határos Betlem és *Kundacur* földjeivel.

5. 1273-ban Dénes nádor Zala megye gyűlésében kijelenti, hogy „filij Jurk, *Kondakur* videlicet (et) Thomas esse fures, latrones et per omnia malefactores extiterunt accusati publice proclamando” (CodDipl. V/II, 137, ÁŰO. IX, 39). Ezért földjüket (IV.) Hahót ispánnak adományozza és leírhatja határát, amely Zalaszentmárton és Zalaapáti közé esett, és a nevezett községekben dülőnévként *Kondákor* formában ma is él (ZalaMFN. 275, 277). További adatok: CSÁNKI III, 73.

6. A Kerka mellé települt Lovászikban egy keresztet *Kondákorék szoborja* néven neveznek, mert a *Kondákor* család háza előtt áll (ZalaMFN. 423). A budapesti telefonkönyvben *Kondákor* Lajos szerepel. Állítása szerint a név Pilisvörösváron, Nagykovácsiban, Solymáron és Ürömben bányászok közt gyakori név, de ők maguk Lengyelországból erednek. Némi utánjárással kiderült, hogy valamennyien a Kerka vagy az Alsóváiicka völgyéből származtak el, és nevüket török eredetűnek tartják.

7. A Fertő északi csúcsánál fekvő, 1332-ben „possessio . . . in teutonico Praytunpron, et in vulgari Hungarico Zyluskuth vocata” (CodDipl. VIII/III, 608) alakban megnevezett Sopron megyei Széleskút (CSÁNKI III, 630) birtokkal kapcsolatban kerül elő „Michael, filius *Kundakur*” (i. h. 606).

2. A tárgyalat nevet RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ a törökségből származtatja (NyK. XLVI, 466—8). Miután elismeri, hogy „teljesen biztos megfejtése nincs”, három lehetőséget vet fel: a) *kund* ~ *kunt* 'vastag, erős, szilárd' + *oyur* 'szerencsés véletlen, kedvező jel, jó ómen'; — b) *kund* ~ *kunt* + *oyur* 'tolvaj'; — c) *kundak* ~ *kondak* 'bölcső, pólya, pelenka' + *-r* török kicsinyítő képző. — Szerintem a *Kondákor* név kérdése RÁSONYI fejtegetésével nincs megoldva, mert — névfejtés-módszertanilag hibázva — kevés gondot fordított a névkörnyezet megvizsgálására.

Mivel a fentiekből kitűnőleg nevünk főleg német nevű családtagok társaságában fordul elő, illetőleg csak a nyugati megyékből (Sopron, Vas, Zala) van adatolva, nem szabad eleve elvetnünk a germán eredet lehetőségét sem. Egy délnémet okmánytárban (Die Traditionsbücher des Hochstifts Brixen. Hg. von OSWALD REDLICH. Innsbruck, 1886.) például a XI. század közepétől sokszor szerepel a *Gundachar*, *Gundacher*, *Gundacgar* név (32—4, 42—3, 56 stb.), viselői közül egy „advocatus ecclesiae” (77, 82) és egy „nobilis miles” (40, 100). A germán *gund* ~ *kund* 'harc, csata' (FÖRSTEMANN, *Altdeutsches Namenbuch* 693) és a *vacar* 'wacker; bátor, merész, derék' (i. m. 1489) összetétele. Második tagja lehetne esetleg a *gar* ~ *gar* 'lándzsa, gerely' (i. m. 571), mint az *Odalgar* névben (i. m. 1186) vagy az idézett bressanonei oklevéltár *Otker*, *Otaker*, *Otager*, *Ottaker*, *Otacher*, *Ottakharus* nevében (60, 161, 174—9, 239), a mi *Atkár* helynevünk előzményében. Leginkább elfogadhatónak látszik számomra az, hogy második tagja a *har(i)* ~ *her(i)* 'sereg, nép' (FÖRSTEMANN 760) szó, mert *h*-jának hangértéke velaris spirans (vö. BRAUNE, W. — HELM, K., *Althochdeutsche Grammatik*.⁷ Halle/Saale, 1950. 150—154.§.: 131 kk.), amire az *Altdeutsches Namenbuch* *Aichar*, *Amichar*, *Audchar*, *Baudachar*, *Garachar*, *Wiliachar* stb., illetőleg *Alcher*, *Feracher*, *Hercher*, *Tancheri* stb. alakjai is utalnak. Utóbbi esetben *Kondákor* nevűnk a német *Gundaher* (FÖRSTEMANN 702, 709) névvel lenne azonos, amelyből a *Gunther*, *Gunter* és a mai *Günt(h)er* származik.

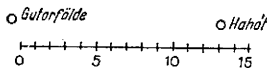
Ez a név fennmaradt Zala megyei helynevekben: a) *Göntérháza* ~ *Genterovci* Gáborjánházával szemben a határ jugoszláv oldalán (vö. CSÁNKI III, 56). — b) Azt a „villa *Gunturfelde*” nevű birtokot, amely egy SZENTPÉTERYTŐL (KritJ. II/1, 82) hitelesnek elismert 1270-i oklevélben tűnik elő (ÁÚO. XII, 9), MAKOVICZKY GYULA (Göcseji helynevek: Történetírás II [1938.], 294, kny. Bp., 1938. 29) közelebbi megokolás nélkül a mai *Gutorföldé*-vel azonosítja. A „Zala megye földrajzi nevei” című kitűnő gyűjtemény segítségével meghatározhatjuk az oklevél helyneveit: *Pölöske*, *Barnak* (Pölöske határában a falutól délre: 181), *Törpöny* ~ *Terpeny* (Nemessándorházától keletre: 159), *Farkasházi rét* (Nemesszentandrástól délre: 169), *Búcsúszentlászló*, *Kellénc* (Pölöskétől északra: 179), *Nemeshetés*, *Bak*, *Hahót*, *Szoboszló* (Nemessándorházától északra: 159). Mivel *Gunturfelde* nevét Bak után sorolja fel az oklevél, a tőle északnyugatra fekvő *Gotártelek*-kel (195) vettem össze, noha a megfelelés hangtanilag nem problémamentes. Azonban az 1859-i kataszteri térképnek *Gotthard teleke* adata (MAKOVICZKY: i. h. 284, illetőleg kny. 19) és DEGRÉ ALAJOSNAK, a zalaegerszegi állami levéltár igazgatójának ama szíves levél-

beli közlése, miszerint semmi sem utal rá, hogy ez valaha is önálló lakott hely lett volna, sőt az 1859-inél régebbi említését sem ismeri, az 1270-i adatnak a mai *Gutorföldé*-vel való azonosságát bizonyítja. — c) *Gutorföldé* elötagja is idetartozik (CSÁNKI III, 56), amelyet STANISLAV JÁN (Slovenský juh v stredoveku II, 201) a csallóközi *Gutor*-ral együtt a szláváságból magyaráz. A Baranya megyei *Göntér* falura 1554-ből való az első adat (vö. KÁLDY-NAGY GYULA: MNyTK. 103. sz. 77). Ma a siklói *Göntér utca* őrzi emlékét. — Hogy e német névben denalizációs folyamattal, illetőleg XIII. századi bizonytalankodással számolhatunk, arra GERICS JÓZSEF szívességéből jó példát hozhatunk: egy a Torna megyei Léh eladományozásával kapcsolatos 1282-i oklevélben (KritJ. II/2—3, 297) ugyanazon személy neve háromféleképpen van írva: *Guty*, *Guntyr* és *Guentyr*.

Az első (*vacar*) és a harmadik (*har*) feltevés között kapcsolatot teremthet a Nibelung-ének: *Gundicarius* ~ *Gundaharius* burgund király benne *Gunther* (az északi mondában *Gunnar*) alakban szerepel. Részt vett Siegfried meggyilkolásában, és ezért Krimhilda

Nemeshetés
Szoboszló
Búcsúszentlászló
Kellénc
Törpöny
Farkasháza
Pölöske
Gotártelek
Bak

Attila udvarában megölette (PallasLex. VIII, 349). Így a *Kondákor* név vele nemcsak etimológiailag, de névadáslélektanilag is összefügghet (szájbeli „irodalmi névadás”).

Közleményemmel nem akarok állást foglalni, csak magyarázatot kerestem arra a tényre, hogy a tárgyalt név csupán nyugaton fordul elő, míg török előzmény esetén országos szóródást és részben más személynév-környezetet várnánk. Alaposabban meg kellene vizsgálni azt a kérdést is, hogy milyen viszonyban van a Karintiában *Gundacar comes* 863–864. évi szereplésétől kezdve (vö. JAKSCH, AUGUST, Monumenta historica ducatus Carinthiae III, 13, I, 39) a XIII. század második feléig sokszor előforduló (i. m. II, 188, IV, 891) névvel, mert elég hosszú ahhoz, hogy ne véletlen egyezést gyanítsunk közöttük. Egy $g > k$ változást fel lehet tennünk (LUMTZER—MELICH, DOLw. 274).

A Pray vezetéknevről. Híres történészünk vezetéknevről néhány éve MELICH JÁNOS nyilatkozott (Dolgozatok II. = NytudÉrt. 41. sz. 111–2). A család tiroli származására való tekintettel (vö. SZINNYEI, MÍr. XI, 111) a név eredetét a németben kereste, és úgy vélte, hogy az vagy a *Brei* 'kása' vagy — inkább — a *Bräu* '(sör)főzet, egy főzet sör' szóval azonos. Az utóbbi esetben úgynevezett másodlagos foglalkozásnév lenne, s jelentése a budapesti telefonkönyv *Serfőző*, *Nevelős*, illetőleg *Braxatoris* neveinek felelne meg.

Egykori tanárom magyarázata nem elégtett ki. Jelentésanilag ugyan nem lehet kifogást emelni az első feltevése ellen, hisz Alsógdön magam is ismerek nem egy *Kása* nevű családot, és az Alpokban is van *Pattis*, *Pattiss* vezetéknev a rétoromán *patuço* 'Brei von Kastanienmehl; gesztenyepuliszka' szóból, sőt az 1324-ben lejegyzett „Jekel der *holremues*” név jelentése is 'Holunderbrei; bodzapép', azonban a német vezetéknev-állomány nagy leltárában, a BRECHENMACHER-féle szótárban *Brei* nevet hiába keresünk. A második feltevése ellen maga MELICH tanár úr hoz fel hangtörténeti akadályt. A *Bräu* szó előzményeiből alakult vezetéknevek régi írásváltozatai között valóban nem találunk a BRECHENMACHERban a *Pray*-nak megfelelő formát (202: 1279: *Brüwe*, 1387: „Mähthild *Priwin*”; 215: 1520: *Preu*; 217: 1574: *Brey*; 1578: *Prew*).

Nem tehetünk mást, a családtörténethez kell fordulnunk, mert csak ez vezethet valós eredményre. Ennek a nemesi családnak a neve (1791-ből címerpecsétjüket ismerjük: KÖSZEGHI SÁNDOR, Nemes családok Pest vármegyében. Bp., 1899. 302) nemesi névként már a XIII. században előfordul a Brenner-hágótól délre fekvő Bressanonében. 1289: „Testes huius donationis Hainricus et Chunradus de *Peray* . . . Witego de *Peray* . . .” (REDLICH, OSWALD, Die Traditionsbücher des Hochstifts Brixen vom zehnten bis in das vierzehnte Jahrhundert. Innsbruck, 1886. 235). 1312-ben „Haertelinus de Chastelrutte dictus de *Pray*” János püspöknek adományozza egy jobbágját: „Hertvicius de *Pray*” unokáját, azaz az úr és a szolgálja neve is *de Pray* volt (REDLICH i. m. 258). 1314-ben egy német nyelvű oklevélben: „. . . ich Hertweich von *Pray*” szerepel (STOLZ, OTTO, Die Ausbreitung des Deutschtums in Südtirol im Lichte der Urkunden. München—Berlin, 1932. III/2, 113). Az Eisack-völgy nemesei közt a XIV. század elején több ízben szerepel *Pray* család, és STOLZ a nevüket a várúkról elnevezett nemzetségek közt sorolja fel (i. m. II, 157, 185). Mint a fentiekben láttuk, a vezetéknev helynévből való: Castelrotto, németül Kastelruth mellett volt 1232: *Piray*, 1289: *Peray*, 1312: *Pray* néven említett udvarház (Adelsitz), és ma is van a faluban két *Pray* nevű ház: Ober- és Unterpray. A helynév a rétoromán *pirariu* 'körtefás(kert)' szóból származik az alsóeisackvölgyi *-ar > -ay* hangfejlődéssel (FINSTERWALDER, KARL, Die Familiennamen in Tirol und Nachbargebieten und die Entwicklung des Personennamens im Mittelalter. Innsbruck, 1951. 168).

A *Pray* vezetéknev tehát végeredményben egy a latin *pirarium*-nak megfelelő rétoromán szóból alakult helynév német alakja. Azonban végződése olyan magyarossá teszi, hogy Preiner Valér *Pray*-ra (SZINNYEI, MÍr. XI, 118), Prainer István pedig 1876-ban

Prai-ra (Századunk névváltoztatásai. Bp., 1895. 183) változtatta nevét. — Abban azonban nem tévedett MELICH JÁNOS, hogy a nevet *Praj*-nak kell ejteni, s abban is igaza van, hogy a Helyesírási Szabályzathoz „vezetékneveink helyes ejtésére vezérlő kalauz”-t kellene mellékelnünk.

Egy nyíradonyi erdőnév: Láró. A Hnt. 1944. szerint *Láró* Nyíradonyhoz tartozó 29 lakosú település, a Hnt. 1962. szerint *Lárótanya* népessége 86 fő. A 75.000-es térképen Nyíradonytól délre mintegy négy kilométerre találjuk a „*Láróhegyi órház*”-at. Nyíradonyban 1826-ban három erdőt említenek: a Csonkás nevezetűt, a *Káro* (184 hold) és a *Tyivorán* nevűt (498 hold) (KÁROLYI LÁSZLÓ, Birtoklasi történet I, 151). — A *Káro* nyilván sajtóhiba,¹ a *Láró* pedig újabb elhasonulás eredménye, mert anyai nagyapámtól, aki gazdatiszt volt a Károlyiak ottani uradalmában, sokszor hallottam emlegetni a két utóbbit *Ráro* és *Tivorány* alakban.² A *ráro* 'súlyomfajta' szó, amely KNIEZSA ISTVÁN (SzlJsz. 459) szerint XII. századi szláv jövevényünk, gyakran szerepel helynevekben, így 1427: *Rarozgyeth* nevű ingatlan Krassó megyében (SztárOkl. II, 253), leginkább azonban -s képzővel megtoldva.

Láró példája arra is figyelmeztethet, hogy *Ásványráró* nevét nem kell egy ki nem mutatott *Ráro személynévből származtatnunk (I. KÁZMÉR MIKLÓS, Alsó-Szigetköz földrajzi nevei: MNyTK. 95. sz. 46). Erdőnév közvetlenül is válhatott a mellette keletkezett település nevévé.

MIKESY SÁNDOR

Redő. I. Köznyelvi *redő* szavunk végeredményben azon szavaink közé tartozik, amelyek létrejöttüket egy olvasási hibának köszönhetik, vagyis annak, hogy PÁRIZ-PÁPAI hibásan *redős*-nek olvasta MOLNÁR ALBERT szótárának *redős* alakban leírt *redös* 'plicatus, rugosus' szavát; MOLNÁR ALBERT tudniillik a hosszú *ö*-t még nem tudta, illetőleg nem szokta külön betűalakkal jelölni, PÁRIZ-PÁPAI pedig erdélyi létére a Dunántúlon elterjedt *redös* 'rāncos, rāncba szedett' szót nyilván nem ismerte, viszont azt tudhatta, hogy MOLNÁR ALBERT szóhasználata általában *e*-ző és nem *ö*-ző (vö. KNIEZSA, SzlJsz. 728). A *redős*-ből azután a nyelvújítás korában elvonták 'Runzel, Falte' jelentésben a *redő* szót, amely még a költői nyelvbe is behatolt (Adynál: „És arcomon ezer *redő*”), majd pedig a *redőny* és *redőzet* szóalakokat is képezték belőle.

A kiindulásul szolgáló *redős* (1585.) ma is megvan *redős*, *redes*, *redős*, *regyes*, *regyős*, *rödös* alakokban, 'rāncos, rāncba szedett' jelentésben Vas, Zala és Somogy megyékben, sőt errefelé megvan az a *red* szó is *red*, *röd*, *regy*, *rēgy*, *röd*, *rögy* alakban és többnyire 'rānc, redő' jelentésben, amely szó továbbképzett alakjának tekinthető az előbbi *redős* szóalak is. Arra nincs ugyan adatunk, hogy azokon a vidékeken, ahol a *red* szó megvan, miként fejezik ki azt, hogy 'ruhanem ín (pl. szoknyán) a rāncokat elrendezi'. Más vidékek *rāncba szed* kifejezése alapján arra lehetne gondolnunk, hogy itt ennek a műveletnek kifejezésére a *redbe szel kifejezés szolgál vagy szolgált. Ez a kifejezés esetleg a köznyelvben is megvan *rendbe szel* alakban, amennyiben ez a kifejezés esetleg a *redbe szed kifejezésnek mintegy népetimológiás átvételéből származhatott olyan vidékeken, ahol a *red* szó 'rānc' jelentésben nem volt ismeretes.

¹ Ennek a sajtóhibának a fordítottja a ZsigmOkl. II/1, 43 olvasható *Rekallo* a helyes *Kekallo* a. m. *Kék-Kálló* helyett (vö. 1454: *Kekkallo* JAKÓ, Bihar megye 200, 1465: *Kykallo* i. h. 232, 1435: *Kekallo* i. h. 259, LIPSZKY: *Kékkáló* vide *Kálló* (*Kék*-) 284, 296).

² A kézirat nyomdába adásakor megnéztem a PESTY-féle Helységnévtárban: „*Ráro* erdő — ez erdő kitűnő szép tölgy és cseriákat nevel hihetőleg e' szótól *Rarus* veszi eredetét” — írjal 864-ben a jegyző.

2. Az említett *red* históriája is eléggé kalandos jellegű. Rá vonatkozólag többen, úgy mint SZARVAS, MELICH, HORGER feltették, hogy annak a szláv *redъ* szónak denazalizált alakjából származik, amelynek régebbi, még nazalizált magánhangzót tartalmazó alakjára megy vissza az egész magyar nyelvterületen elterjedt *rend* szó. Ennek a feltevésnek azonban súlyos hibája, hogy sem a *redъ* folytatásaként meglevő szláv *red* szóalaknak nincs sehol 'Falte', sem pedig a magyar *red*-nek 'Ordnung' jelentése, amint erre már KNEZSA is rámutatott (i. h. 729).¹

Ezek után KNEZSA arra a megállapításra jutott: „legvalószínűbb, hogy a magyar *red*-nek a déli szláv *red*-hez (és így a *rend*-hez) semmi köze nincsen”. Ennek a felfogásnak ellentmondani látszik az a vend *redati* szóalak, amelyet FLISZÁR JÁNOS Magyar-vend Szótárában a magyar *recés* szó visszaadására használ.² Ő a magyar *recés*-en 'fodros'-t értett, mert a *recés* szót a *redati*-n kívül a *fodraszi* szóval is értelmezte, amely kifejezést szótárában a magyar *fodros* értelemezéseként is megtalálhatjuk. Csakhogy persze a *fodor* a vendben már nem *red*, hanem *fodre* (plur.). Így arra lehetne gondolni, hogy egykor lehetett a pannóniai szlovénben *red* alakban és esetleg 'redő' jelentésben a régi szláv *redъ* folytatásaként egy szó, amely *red* alakban és 'ránç, redő' jelentésben honosodott meg a nyugat-dunántúli magyar nyelvjárásokban. Csakhogy ez a meglehetősen kézenfekvőnek mondható feltevés is megbukik azon a tényen, hogy a régi *redъ* folytatása a vendben *red*, és a hosszú *e* a továbbképzett alakokban is megvan (pl. *redén* 'rendes', *rednoszt* 'rendesség'). Ilyenformán a vend *red szóalak — amelyet nem tudtam kibányászni FLISZÁR magyar—vend (!) szótárából — csak magyar jövevényszó lehet, esetleg már a *redős* melléknevet vették át a vendek *redati* alakban (vö. *fodraszi* 'fodros').

3. Mindezek ellenére a rejtélyes dunántúli *red* és *redős* szerintem mégis csak a pannóniai szlovének nyelvéből származott. Erre ugyanis van még egy lehetőség, amelyet azonban KNEZSA sem vett számba. Ez pedig az, hogy több szláv nyelvben van az ósszláv *redъ* szónak igei továbbképzett alakja is. Erre MIKLOSICHNÁL a következő szóalakokat találjuk: bolgár *redja* 'ordnen, leiten', cseh *riditi* 'ua.', ukrán *rjaditi* 'regieren'. Sőt ez az ige *redi* alakban és változatos jelentésekben megvan a vendben is ('csinál, épít, szerkeszt'); így tehát feltehető, hogy ez a szó egykor 'ránçba szed', illetőleg modern szak-kifejezéssel élve 'berak, pliszéroz' jelentésben megvolt a pannóniai szlovének nyelvében is.³ Ezeknek az összes jelentéseknek nyilván az 'elrendez' jelentés volt az alapja. — Ez a feltehető pannóniai szlovén *rediti* mindenesetre *redël* alakban honosodhatott volna meg a magyarban, és hogy meg is honosodott, azt a Somogy, Zala és Vas megyében meglevő *redël* 'ránçol, ránçba szed' ige tanúsíthatja. Hogy ez az ige nem valami újabb képzés a *red*-ből, azt az a körülmény is valószínűvé teszi, hogy 'ránçol, ránçba szed; plicare, rugare' jelentésben már a Besztercei és Schlägli Szójegyzékekben is megvan, ami azt is tanúsíthatja, hogy ez az ige régebben általánosabban is elterjedt lehetett, mint manapság: gyaníthatólag a *ránçol* szorította ki a használatból. — A *redël*-ből pedig a *red* olyanforma elvonás útján jöhetett létre, mint ahogy ez a folyamat több szláv jövevényszavunknál is megfigyelhető; így jöttek létre a *poroszkál*-ból a *poroszka*, a *kapál*-ból a *kapa*, a *parancsol*-ból a *parancs* vagy a *varácsol*-ból a *varázs* szavaink. Sőt gyaníthatólag hasonló elvonás

¹ A SzófSz. *redő* cikkében valami félreértés vagy elírás következtében erre a magyarázatra vonatkozólag azt a bíráló megjegyzést találjuk: „...ilyen *red* fn.-et a m.-ban nem tudunk kimutatni”. Láttuk azonban, hogy ilyen tekintetben a *redő* származtatásának említett magyarázata körül semmi hiba nincs.

² A *redati* szót alakjára vonatkozólag vö. a következő vend kifejezésekkel: *szoklati* 'bogos' (*szokeo* < -él 'bog'), *viujati* 'füles' (*viuja* 'fűl'), *kornati* 'gyökeres' (*koren* 'gyökér').

³ A vendek között újabb szlovén népelemek is vannak; az evangélikusok ősei közöttük (a nép egyharmada) például csak az ellenreformáció korában költöztek be Stájerországból, Karintiából.

útján jött létre Magyarország más vidékén *ránc* szavunk is az ismeretlen eredetű, de valószínűleg magyar származású *ráncol* (XVI. század) igénkből (a SzófSz. szerint).

4. A *redél*, *red*, *redős* szavak elterjedéséből mindenesetre arra lehet következtetni, hogy a *redél* szó a délnyugati magyar nyelvjárásokban honosodott meg, gyaníthatólag a székelyek őseinek Dunántúlról való elköltöztetése után, vagyis 1100 után, mert a székely nyelvjárásokban ennek a szócsoporthoz már nyoma sincs, bár a székelyek őseinek eredeti dunántúli szállásterülete — amint erre már másutt is rámutattam — nem a Dunántúlnak déli felében, hanem valahol Észak-Dunántúlon lehetett.

MOÓR ELEMÉR

Kelenvölgy—Sárfészek? 1. Ezen a címen rövid cikket írtam az Élet és Tudomány 1966. november 16-án megjelent 46. számának „Nyelv és élet” rovatában. Helyszűke miatt sem a rendelkezésre álló adatokat nem állt módomban teljes mértékben közölni, sem a közölt adatokat kellően magyarázni. Nyilván ez is hozzájárult ahhoz, hogy egyes olvasók, amint ezt levélben közölték is, félreértették, illetőleg nem értették meg.

2. A kérdés, illetőleg a helynévmagyarázat világosságához néhány szót kell ejtenünk Budafok kialakulásáról. Budafok határában a római kori Castrum Constantia nevű település elpusztult, és sem a honfoglalás korában, sem később, sem a törökkorban nem népesült be, teljesen lakatlan volt (vö. MIHALIK SÁNDOR, Budafok tört. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. címtára. 1932. III, 13). Egyetlen házról, a Kutyavilláról úgy tartja a néphagyomány, hogy Mátyás korában épült, de adatokkal ez sem igazolható. A terület neve Szavojay Jenő 1712-ben keltezett oklevelében *Promontorio Csepele*, illetőleg *Csepeler—Promontorio*. Ő a terület tulajdonosa is. (PERÉNYI, Csepel 23—4. Faksimilében, német eredetiben és magyar fordításban.) 1714-ben emeltetett uradalmi épületet, ekkor hozatott telepéseket a németországi Breisgauból, s 1739-ben vált a település önálló községgé (HÓMAN—SZEKFI, A m. nemz. tört. IV, 430). Budafok első lakói tehát németek voltak, s csak természetes, hogy a határ dűlőit is német nevekkal látták el, minden valószínűség szerint még XVIII. század folyamán, noha adataink csak a XIX. századból vannak.

A szóban forgó terület, amelyet napjainkban *Kelenvölgy*-nek ismernek és 1950. január 1. óta Budapest XI. kerületéhez tartozik, a századfordulón épült be. A régi kataszteri térképeken a budafoki Monuly dűlőtől északra, Albertfalvától nyugatra, a régi budapesti határtól délre terül el, és a 3250—3300. helyrajzi számokat viseli. Nevéről egy eladási hirdetményben esik szó első ízben, 1848-ban. Akkor még szántó, és holdanként 146 Ft az ára. Neve két szóba írva: *Scharfes Eck* (WILDNER ÖDÖN, Pest és Buda közigazgatása az 1848/49. szabadságharcban 13). Ez a név tűnik fel a községi előljárásnak abban a levelében is, amit 1865-ben PESTY FRIGYES helynevek iránt érdeklődő kérdőívére küldtek (OSZK. Fol. Hung. 1114/33. fol. 332). Itt *Scharfeszek* formában olvasható. Az 1884. évi budafoki kataszteri térképen, amit az Országos Levéltár őriz, a név így hangzik: *Scharfesek*. Ezek magyar jelentése szó szerinti fordításban: *Éles sarok*, *Éles szeglet*, esetleg *Éles zug*. A tájegység fekvése ezt a névadást indokolja, de egyetlen adat sem található arra nézve, hogy magyar fordításban bármikor használták volna. Nem emlékeznek ilyenre a még élő kelenvölgyi öregek sem, akik az első házak felépültétől ott laknak. Ellenben igazolható, hogy a múlt század második felében Budafoknak, akkori nevén Promontornak már létező magyar lakói is a német dűlőnevekkel éltek. A községi előljárásság fentebb említett levele magyar nyelvű, de csak a következő magyar helyneveket írja le: *uradalmi dűlő*, *Nagy dűlő*, *felső Duna rét dűlő*, *dunai partok dűlője*. A többi német: *Breiakker dűlő*, *Sawinkl dűlő*, *Zimmerhakken dűlő*, *Feldhut dűlő*, *Scharfeszek dűlő*, *monuly dűlő* [?], *Turpische dűlő*, *Neugebirg*, *Steinbruch*. Tehát a szövegkörnyezet, illetőleg a *Scharfes Eck* dűlő környékén használt többi helynév is bizonyítja, hogy ezen a tájon még a múlt

század második felében is az eredeti német neveket alkalmazták, s magyar megfelelőjükről a községi előljáróság sem tudott.

A névben akkor következett be változás, amikor a dűlőt parcellázták és beépítették. Ez pontosan a századfordulón történt. Az új telep lakói azonban nagy többségükben magyarok voltak, akik nem értették a korábbi német nevet, s így elég természetes, hogy a népetimológia megmagyarosította azt, ahogyan ez sokszáz esetben másutt is és máskor is megtörtént. Lett pedig a *Scharfes Eck*-ből *Sárfészek*. Ezt az is előmozdította, hogy az új lakók csak a saját házukat építették fel, az utcák kövözésével, járdák építésével, csatornázással akkoriban még senki sem törődött, s így szárazság idején a por lepte őket, esőzések alkalmával nyakig ért a sártenger. Okuk volt tehát a „névmagyarosításra”.

Az igazsághoz tartozik, hogy a *Sárfészek* helynév ilyen magyarázata nem is egészen új, következésképpen nem is tőlem származik eredendően. Az egyik, illetőleg egyetlen helyi lap például így írt: „Scharfen-eck vagy Scharfes-eck nevű magyarán: Sárfenek és Sárfészek” település (Budafok és Vidéke 1903. április 12. 2). Még nyolc év múlva is ezt olvashatjuk: „A Sarfenecker dűlő ezernyi lakossága” (Uo. 1911. január 19. 1). A lap nem állt egyedül ezzel a véleményével, mert a Budai Napló is hasonlóan vélekedett: „Így épült fel a kelenföldi pályaudvaron túl, de már a budafoki határban egy új telep »am scharfen Eck«, és nevezték egymásközött sárfenek-nek, amíg hivatalosan nem kapott nevet” (1913. március 26. 3). — Úgy gondolom, hogy a fentiek megnyugtatóan igazolják a *Sárfenek* és *Sárfészek* helyneveknek a *Scharfes Eck* német dűlőnévből való származtatását.

3. Befejezésül néhány szót a mai névről. Alig indult fejlődésnek az új település, máris heves önállósulási mozgalmat kezdeményeztek. El akartak szakadni Budafoktól, és önálló közigazgatási egységgé óhajtottak szerveződni. A gyűlésen *Kis-Budafok* nevet javasoltak. Sem a névből, sem az önállósodásból nem lett semmi. A budafoki képviselő-testület azonban 1903. október 5-én mégis adott nevet a telepnek, a ma is élő *Kelen-völgy*-et, abból kiindulva, hogy közvetlenül Kelenföld déli határánál kezdődik.

PURUCZKI BÉLA

Csepet mint személynév. 1. BENKŐ LORÁND „Az anonymusi hagyomány — és a *Csepet* név eredete” című, nagy szógyűjtésen alapuló tanulmányában (MNY. LXII, 134 kk., 292 kk.) írja, hogy mennyire hiányos az azok a adatok, amelyek az ide tartozó szóelemek személynévvé válását jelzik. Gyűjtésemből kívánom — egyelőre egyetlen — adattal csökkenteni a hiányt. 1425-ben a hatalmas (kapos)szerdahelyi Dersfi család tagjai pörösködnek a zselicszentjakabi apáttal. A család tagjai a következők: „Emericus filius Johannis et Danch filius alterius Johannis dicti *Chepel*, necnon Georgius filius condam Martini Ders olim bani de Zeredahel” (ZalaOkl. II, 443). A XV. században három ágra szakadó nagycsalád ősei lesznek nevezettek, tőlük származik a Ders vagy Dersfi, az Imrefi és Dancsfi család (CSÁNKI II, 696 — 7, ahol a fenti oklevelet is ismerteti).

2. A továbbiakban azt olvashatjuk, hogy ilyen jellegű köznevek alig személynevesülnek, s ilyenekre nincs vagy alig van példánk. Ez a nekem is feltűnt jelenség okozta azt, hogy figyelemmel kísérem megjelenésüket. Így különös a baranyai *Haraszt* nem neve, amely azonos a középkori Baranyában honos *haraszt* 'koecsányos tölgy; Quercus Robur L.' tájszóval (vö. MNY. LXI [1965.], 80 — 9). Azután 1469-ben említik „Georgius és Nicolaus *Tulfa* ~ *Tulfa*” nevű jobbágyokat Baranyavárott (DL. 32365 nyomán MNY. LVII [1961.], 238 — 9) (hogy pedig nem halt ki az ilyen név, igazolja a pécsi anyakönyvi hivatal házasságok közlésének rovata a helyi újság egy 1966. évi számában). 1715-ben Babarcszölösön (szintén Baranya megye) írják össze „Michael *Gyertyan*” jobbágyot (OL. Arch. Regnic. Lad. HH. Nr. 2. fr. 4.; vö. REUTER C., Történeti adatok az Árpád-kori Baranya megye növényföldrajzához. Bp., é. n. [1963.], 149).

Ezek után még csak annyit kívánok a *csepe* szóhoz hozzáfűzni, hogy első adata — „így nevezik a csüggő makkot termő tölgyfát, hogy a csoport makk termőtől megkülönböztessék” (TudGyűjt. III [1832.], 70 után EtSz. I, 943) — nyomán azt a 'kocsányos tölgy; *Quercus Robur L.*' növénytani fajban határozhatjuk meg. Ebben az a feltűnő, hogy mindhárom esetben a kocsányos tölgy neve (*haraszt, tölfa, csepe*) személynevesült, amit csak e fafajnak királyi természetével tudok magyarázni. E dunántúli névhármashoz méltón csatlakozik az erdélyi *Csere* családnév, amely *csere* ~ *cserefa* tájszónak jelentése erdélyi magyarságunknál má szintén 'kocsányos tölgy; *Quercus Robur L.*'.

REUTER CAMILLO

Mállik. 1. A SzófSz. szerint ismeretlen eredetű. A NySz. egyetlen adata alapján, melyet a szótárba tán azért vettek föl, mert hosszú *ll* helyett *rl* szerepel benne (*márlott* múlt idő), a SzófSz. azonban fölveti, hogy „esetleg a *mar* igéhez közelíthető”.

Ezek szerint a *mar* ige -l képzős alakjával volna dolgunk, ami egymagában nem kép-telen föltevés sem jelentésanilag, sem hangtanilag. A jelentéstani oldallal nem kíván külön megjegyzést, és a hangtani sem bonyolult. Az *rl* > *ll* hasonulás elég gyakori jelenség; lásd például: *tarló* > *tálló*, *sarló* > *sálló*, *parlag* > *pallag*, sőt nem ritka a *mállik*-éval azonos hangtani helyzetben sem: *kipárlík* > *kipállík*, *sárlík* > *sállík*. A magánhangzó nyúlása is elképzelhető, ha a *mar* igenek ilyen változata éppen nem is mutatható ki.

Közvetlen a *mállik*-ra régiségi anyagot az említett adaton kívül nem tudok idevonni, meg kell elégednem a közvetve ide tartozó régiségi anyaggal és az irodalmi nyelv meg a nyelvjárások nyújtotta adatokkal. Mindazonáltal ez is elegendő arra, hogy megalapozott etimológiát javasolhassunk. Ennek — előrebocsáthatjuk — a *mar* igéhez semmi köze.

2. Kezdjük fejtegetésünket a *máll*- ige-tőből képzett szavak jelentéstartalmának az ismertetésével:

Mállik: ÉrtSz.: „< Szilárd anyag, szövet, papír, bőr stb. az anyagot összetartó erők lassú megszűnésével, meglazulásával > fokozatosan, nagyon lassú ütemben részeire esik, porlad, foszlik, bomlik.” A rothadó bőr, a papír, a ruha tehát *mállik*, *elmállik*, *szétmállik*, *széjjelmállik*, a falról a vakolat *mállik*, *lemállik*, a fal vagy a vakolat egymagában *málladozik*, *lemálladozik* (vö. ÉrtSz., SzamSz., SzegSz.). Valami, ha 'ernyed, mállik', *máll* is (MTsz.). A mállásnak a terméke *málladék*, ami lehet 'kőzetek (el)mállásának terméke' (ÉrtSz.) vagy 'fölvált sár', ami a kerékre ragad (MTsz.). A 'sarafölváló út' *málladék* (MTsz.). Persze van a *máll*- tőből tárgyias ige is, a *mállaszt*, *elmállaszt*, *lemállaszt*, *szétmállaszt* 'okozza, hogy valami (el-, le-, szét-)málljon' (vö. ÉrtSz.) vagy 'szétmállást eszközöl vagy okoz' (MTsz.) és a ritka *mállít* 'ua.' (ÚMTsz. cédulaanyaga). Ide sorolható még a *mállat* 'kendertör' ige és a *málló* 'kendertörő' főnév (MTsz., ÚMTsz.) is.

A felsorolás végére érdemes idézni az Új Magyar Lexikon *mállás* definícióját: „A szilárd földkéreg felszínén, ill. a felszín közelében levő kőzetek fizikai és vegyi hatásokra be-következő felaprózódási, ill. elbomlási folyamatainak összefoglaló neve.”

Amint látjuk, az alapjelentést az ige-kötők és ige-képzők lényegében nem változtatják. Nem látható azonban a megállapított alapjelentés a számosháti *émállik* 'szétolvad, szétomlik' (SzamSz.) és a göcseji *mállott* 'olvadt' (ÚMTsz.) szavakban. Ezeknek a szavaknak a jelentése nyilvánvalóan másodlagos, az elsődleges jelentés képes módosítása.

Mit tartok perdöntőnek a *máll*- tő jelentéstani oldalán javasolt etimológiám szempontjából? Azt, hogy: fokozatosan, lassú ütemben részeire esik, felaprózódik: és lehet ez bőr, papír, ruha, kő, téglá, falnak a vakolata. Az útról a kerékre ragadt sár (*málladék*) és a *mállat*-tal, *málló*-val kifejezett kendertörés képzete is pontosan idevág: az egészből részecskék leválnak, illetőleg leaprózódnak.

Fejtegetésünk eddigi vonalának végére értünk, s ha ebben az irányban akarnánk továbbhaladni, alighanem mi is a *mar* igénél kötnénk ki. Nem marad más hátra, mint előre megmondani: a *mállik* töve végeredményben azonos a *mell* főnévvel. De hogyan?

3. A *mell* főnévvel azonos tövű a 'valamely madárnak, szárnyasnak a melléről a felhasználható tollakat folyamatosan kitépdesi' (ÉrtSz.) jelentésű *melleszt* tárgyas és ennek tárgyatlan párja, a *mellyed*. Mind a kettő alaktani párhuzamban van a *mállaszt* és *mállad(ozik)* igével. Igaz ugyan, hogy jelentésánál a *mállik*-hoz, *málladozik*-hoz és *mállaszt*-hoz — ha csupán a felületen történő mállásról és nem el-, illetőleg szétmállásról van szó — talán közelebb áll a *hámlik*, *vedlik*, *koppad* vagy akár a *maródik* ige jelentése, de a probléma formai része a *mállad*, *mállaszt*-ot a *melled*, *melleszt* mellé állítja. A párhuzam jogosultságát megerősíti az a körülmény, hogy magának az alapszónak, a *mállik*-nak is megvan a maga magas hangú párja, melynek méghozzá a jelentése is azonos a *mállik*-éval: *elmállik* 'elmállik': "Émellött, mer megötté a mol!" a Dunántúlról (MTsz.).

Tehát a hangrendi párhuzamok jelentései a madár melledésének, a lúd mellestésének a képzetén alapulnak. Ha ludat mellestének, csak annyira tépdesik ki a mellén meg a hasán a tollat, hogy egy szükséges borítórteg maradjon is rajta, a többi tollazathoz nem nyúlnak. A vedlés levetkőző jellegű, a hámolás egy leválható külső réteg, héj vagy kéreg nélkül elképzelhetetlen, és a kopaszság fogalma a szőrzetnek, tollazatnak gyökerig vagy gyökerestül való végleges eltávolítását tételezi föl. (Vö. ÉrtSz.) A kő, téglá, fal, ruha stb. mállása vagy a szövet elmellese jobban hasonlít a madár melledéséhez, mint valami másnak a vedléséhez, hámolásához vagy koppadásához.

Egy további, nem lényegtelen mozzanat: az ember szívesen lát a természetben, valamint saját alkotásaiban is emberi vagy állati testrészpárhuzamokat. Így azt mondja, hogy: *hegynek a háta*, *gerince*, *mála*, azaz *melle*, *ér*, *szőlők lába*, *palacknak a nyaka*, *edénynek a füle*, *kapának a feje* stb. Érthető tehát, hogy ehhez a szemlélethez közelebb áll a kőzetnek és a falnak melledése, mint esetleg vedlése, hámolása vagy koppadása.

4. Még néhány jelentéstani és alaktani kérdés tisztázása és érdekesség érintése marad hátra.

A *mállik* igének (*mállik*: Udvarhely, Keresztúr vidéke, Sepsiszentgyörgy) a MTsz. 'zsendül, érni kezd (gabona, gyümölcs)' jelentését is számon tartja. Ez a jelentés a *mállik* eddig magyarázott jelentésének hátterén jól megérthető, mert a gabona akkor kezd fejlődni, amikor virágporát, a gyümölcs pedig akkor, amikor szirmait hullatja.

A hullatás, lepergés képzete érvényre jut néhány további jelentésben is, melyek egyrészt állattal kapcsolatosak, másrészt növényen: *mellyed*, *mejed* 'szórt, gyapját, tollát hullatja, szemeit hullatja (a szőlőfűrt), koppad' (MTsz., ÚMTsz.); *megmejed* 'gyapját elhullatja (a juh)' (MTsz.); *lemellyed* 'lepereg (a szőlő)' (MTsz.).

A magas hangú változatnál további jelentésfejlődés is kimutatható, mely már persze nem állítható párhuzamba a mély hangú változat jelentéstani oldalának továbbfejlődésével. Ez: *mellyeszt*, *mellyeszt*, *mégmejeszt* 'baromfit kopaszt, megkopaszt' (l. MTsz., ÚMTsz.); *méjeszt* 'megforráz (csirkét, sertést)' (ÚMTsz.); *melled* 'kahl werden, ausgehen (vom Haare)': „Az kinec haya *mellyed* . . ." (NySz.); *melleszt* 'rupfen, ausrauben, brandschatzen': „Jobbágyokat mindenképen nyuzta, fosztotta, *mellesztötte*" (NySz.); *kimejeszt* 'kikopaszt, kifoszt' (MTsz.); *megmellest* 'plündern' (NySz.); *mégmejeszt* 'kifoszt, kizsebel' (MTsz.); *kimejed* 'kifogy, kikopik' (MTsz.); *mejjeszt* 'megfoszt, elsikkaszt, elpusztít, tékozol' (MTsz.); *megmejed* 'elpusztul' (MTsz.); *elmellyed* 'elvész' (ÚMTsz.).

Az 'elmállik' jelentésű *elmállik*-nek van egy érdekes változata, az *elnyellik*, melynek jelentései szépen társulnak a felsorakoztatottakhoz: 1. 'elenyészik, elfogy, elhasználódik, elkopik'; 2. 'lepereg (a száráról)': *Elnyellik* a szőlő (MTsz.). Formai részről nézve nyilvánvaló, hogy szóeleji *m > ny* változásról van szó, amire ez nem az egyetlen adat. Ilyen *m : ny*

megfelelésre lásd még például: *mávog* : *nyávog*, *mámmám* : *nyámmám* (MTsz.), R. *mevet* : Menyhe: *nyövét*, *Medárdus* : Alsócsitár: *Nyödárdus*.

A NySz. *márlík* adata a SzófSz. szerzőjének a figyelmét a *mar* ige felé terelte. Az elmondottak után talán már alig fér hozzá kétség, hogy igénk a *mál* főnév származéka. A *márlík* alakban a hosszú *ll* elhasonulására került sor, amire szép számmal hozható fel példa: *csével* > *csöll* > *csőröl*; *ódall* > *ódarol*; *sikál* > *sikáll* > *sikárol*; *sováll* > *sovárol* (vö. *suwad*, *suwaszt*); (*tol* >) *dollík*, *torlódik* (MTsz.); stb.

A *mállík* igében az azonos alapképzetű és genetikailag egy és ugyanazon töből fejlődött *mell* és *mál* származékaiban is szoros kapcsolata jut érvényre.¹

A *mál*-nak mint állati *mell*-nek jelentése (vö. *sármány*, *málinkó*) és a *melled*, *melliszt*, *mellik*, *mállík* szavak jelentése alapján nyilvánvaló, hogy a velaris változat az eredetibb, mert csak az állatok *m e l l e* *m e l l e* dhet, illetőleg csak ezek mellét lehet melleszteni. A hangrendi átcsapás jelentésmegoszlást vont maga után, de történetesen nem szimmetrikusat, hanem aszimmetrikusat. A velaris hangrendű főnév csak az állati mellet jelenti s a mellhez hasonló valamit a természetben, minek révén a *mállík* (például a kőzet) is velaris hangrendű. Az emberi mell megnevezésére a palatalis hangrendű változat állapodott meg. Ami az aszimmetriát okozza, az az, hogy a szárnyasok és a szőrös állatok melledését, illetőleg mellesztését már nem a logikusan elvárható velaris, hanem a palatalis hangrendű változattal fejezzük ki.

Végül még egyet nem szabad figyelmen kívül hagyni, mégpedig azt, hogy a *mál* főnévben és a *mállík* igében (az *ll* magánhangzó közti nyúlás eredménye), a *mell* főnévben és a *mellik* igében egy, illetőleg két eddig számon nem tartott igenévszóval van dolgunk.

5. Összegezve a kifejtetteket annak a meggyőződésnek adhatunk kifejezést, hogy a *mállík* igének a töve azonos a *mál* főnév tövével, s a két szó együtt igenévszót alkot. A *mál* : *mállík* megfelelésnek a *mell* : (*el*)*mellik* megfelelésben kimutatható palatalis hangrendű változata is.

SIMA FERENC

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Dávid Ferenc tragikus sorsának történetéhez

I.

Az elfogott Dávid Ferenc védelme érdekében hozott városi tanácsi határozatok

1579.

Die 28 Marcÿ Sabbato v(ideli)cz(e)t pridie dominicę Laetare | Domīni Centum Electi congregati in subscriptis deliberarunt.

Meg ertettek eztis eo *kę̄gmek* egez warassul Mý nemo leweleth | es paranchiolatot hoztak vrunktul Az plebanos vram | meg tartoztatassa felól. Azert wegeztek eo *kę̄gmek* | egez warassul hogý Az eo *Nāga* paranchiolattia tartassa | zerent az dolog Mennye(n) elő az tylalom, es orzeosbol | De mind azon altal ketteot Az Vraim keozzwl kwlgienek | ala Az feýedelemhez, es enýhýczek zallichýak | Az eo *Nāga* haragyat, Mutogassak Az kezes.

¹ Noha a *mál*-nak vannak *mály* és *máj* változatai is, az 'üreg, üreges képződmény' alapjelentésű *mál*, *mál*, *maly*, *majj*-félék nem sorolhatók ide; ezek a szláv *podmol*-lal függenek össze (I. PAIS: MNy. XII, 171—3).

segetis, hogý | mint hogý | istennek fogsagaba is wagio(n) Jambor feo emberek | es Attia-fýáý kezessegere az tartoztatásnak gialazzattiaual | ne terhelne, Mert sohowa Innet el ne(m) megie(n).

Feria Tertia proxima post Festum Pascatis (!)¹ | Domini Centum Electi, in subscriptis deliberarunt.

Meg ertettek eo keg̃mek egez tanachýul az okaýt mýert kellett be | gywtený, biro vram(m) (!) az warast² tudný illik az plebanos mellet valo otalomert. | Teczet eo keg̃meknek egez warossul hogý semmý wétast ne(m) | kellene chýelekedný; az walaztas dolgaból hogý az felseo | tanachýból welazzanak kik az plebanos mellet legienek | hane(m) kerýk eo kegmet Býro vramat tanachýawal hogý | az Regý rend tartas zere(n)t Negýed magawal á wagý penigh | a menyewel teczýk eo Kegmeknek, legie(n) ot³ | mellet (igy !), mýert hogi egieb dolgokert is zwksegh hogý | eo kegmek altal mennýe(n) Az gywlesre Azok penigh, | vgy otalmazsak hogý az orzagh wegezesse elle(n) | az warosra semmý terhet ne hozzanak. Ezen keozbe | penigh, mýert hogý az feyedelem, paranchiolattia | Altal meg tiltotta az plebanost az p(rae)dicalastul | teczet eo keg̃meknek egez varasul, hogý botrankoz | tatas semmý ne essek az keossegh keozt, hogý mind a ket fel p(rae)dicator | az praedicalastul meg zwnnýek addigh a' migh az | orzagtul es az feyedelemtwl walazza leze(n) eo | kegmeknek

Die 3 Julý Domini Centum electi Congregati in subscriptis | deliberarunt.

Meg ertettek eo kegmek egez varasul⁴ az okat mýert gywtette legie(n) be | Biro vram az warast⁵ tudný illik Az plebanossagnak valo | walaztassert, es az Doctor vram izentý felöl. Eo kegmek | azert eló hozwan az vniot es el olwastatwa(n), wegeztek | Miert hogý ekedigh *David Ferencznek*⁶ Melý nem kewes | Ideigh zolgalta az warast. meg zabadulassaertt ne(m) Thóró|kedet az waras. Eo kegmet Býro vramat kerýk eo kegmek | tanachýawal hogý az ides vrainnak ketteýt kulgie ala | es az feyedelemnek keonyeórógyenek hogý eletenek | kegýelmezne megh es eóróksegebe bochýassa wýzza, | E mellet, az Vniot wýgyék ala es az feyedelemnek | Aggyák eleibe, minemó modgia es Rendtartasa wagio(n) az | varasnak regý zabadsaga zerent az plebanos walaztassa feleol⁷ es keonyeorge- nek (!) eo | Naganak hogý hadna meg zabadsagunkba, es az mý | walaztassunknak moggýat ne keotelezze eo Naga | Az pispeksegnek walaztassahoz, onnet Megh | Iowen gywhie be eo kegme Biro vram(m) az warast akor az plebanos walaztassa felöl wegez eo kegmek | Erreol penigh Biro vram az waras wegezesse | felolle tegie byzoniossa doctor vramat es Ielenchie | meg neký hogý eo Nagat Akaria az warast (!) meg találnj.

(Eredetije a kolozsvári városi tanács jegyzőkönyve V/3. 188a, 189b és 194b lapján a kolozsvári Állami Levéltárban.)

2.

D á v i d F e r e n c u t ó d j á n a k , H u n y a d i D e m e t e r n e k
b e i k t a t á s a

1579.

Die dominica que fuit dies Decimus nonus mensis Julý Domini Centum Electi | viri conragati in subscriptis deliberarunt.

¹ Április 21-én.

² Ez és az előtte levő két szó utólag a sor fölé bérvva.

³ A kihúzott *alat* helyébe utána írva.

⁴ A kihúzott *tanachýul* szó fölé írva.

⁵ Előtte az előbbi szó *tana* tagja kihúzva.

⁶ Az eredetiben a név vastagon aláhúzva.

⁷ Ez és az előtte levő három szó betoldó jellel a sor fölött.

[Utána nincs semmi határozat, majd ez következik:]

Sequenti die Lunę qui fuit vigesimus dies mensis Julý | Domini Centum electi congregati decreuerunt.

Et pari consensu et suffragýs Antiquitus obs(erua)ta consuetudine petitis|R(eueren)-dum *Demetriu(m) Hunyadiu(m)*¹ in pastore(m) et plebanu(m) suu(m), creauerunt | solemniterq(ue) Inaugurarunt, et in domu(m) plebanię introduct(um) et statut(um) est. (Eredetije uo. a 195a lapon.)

3.

Tanácsai határozat Dávid Ferenc árvái kérésének
ügyében

1580.

1580: Die 20 Februar(ii) Domini Centum electi Congreati | in subscriptis delibe-
rarunt.

Megh ertettek eo kegmek egez warassul Az Dawýd Ferencz Arvay|nak kewansagat Az 73 frt felől, hogy kit Daudid Ferencz | Theobaldus Az Lectornak be hozatassara keoltet volna | kýt kewannanak Az varastul refundaltatny. wegeztek | Azert Miert hogy minden(n) dolog felől az varos mindent el|vegezet vellek kiról Iezes (!) vagio(n) Az eomagok kewan-
saga | felől, mostan is vgý teczyk eo kegmeknek hogy semmýwel | nem tartoznak Az Arwaknak, mostan fýzetny.

(Eredetije uo. a 211a lapon.)

SHABÓ T. ATTILA

XIV. századi szótörténeti adatok

Az alábbi közlemény azokat a közzavakat tartalmazza, melyeket XIV. századi kételemű személynevek gyűjtése közben korábbi előfordulásának találtam az eddig ismerteknél (OklSz., EtSz., SzófSz.). Ezek a közzavak legnagyobbbrészt a személynevek második elemeként, egyéni név melletti megkülönböztető névként fordulnak elő. Bár helyneveket külön nem gyűjtöttem, néhányat mégis kijegyeztem: ezek szintén korábbi előfordulású közzavakból alakultak.

Nemcsak abszolút első előfordulást közlök, hanem eddig nem ismert alakváltoza-
tot és kételemű személynév második elemeként nem használt közzót is. — Bővebb szöveg-
környezet feltüntetését egyrészt helykímélés céljából tartottam feleslegesnek, másrészt
azért, mert a megkülönböztető névként előforduló közzavak jelentései többnyire szöveg-
környezettel sem érthetőbbek.

A Zsigmondkori Oklevéltár részben, a Kállay Oklevéltár — sajnos — egészében ma-
gyar fordításban adja közre az okleveleket, de a személy-, illetőleg helyneveket általában
meghagyja az eredeti alakban. E két oklevéltár szótörténeti célokra használható, azaz
eredeti adatai mellett a magyar fordítást szögletes zárójelbe teszem.

a b a j d o c 'mixtus, gemischt'. — 1321: „comite Petro dicto *Obuydych*” (ZichyOkm. I,
208).

a d ó s (?) vagy *ados* 'aki adni szokott'. — 1359: „Peteu *Ados* dicti de Zantou” (AnjOkm.
VII, 533).

a g g vagy *á g* (?). — 1391: „[Tengelych-i] *Ag* (dictus) [András fia István]” (ZsigmOkl. I,
226/2045).

¹ Az eredetiben aláhúzva.

- alma*. — 1400: „Andream *Alma* dictum” (ZichyOkm. V, 178).
- apáca*. — 1380: „[Apáca Péter] (dictum *Apaccha*)” (KállOkl. II, 196).
- arany*. — 1318: „uicinatorum videlicet Finta *aran* et Bolar luka” (ZichyOkm. I, 162).
- asztalnok*. — 1399: „[Zewlews-i] *Aztalnik* (dictus) [János fia Mihály]” (ZsigmOkl. I, 640/5782).
- babos*. — 1349: „Johannes *Bobos* filius Martini” (AnjOkm. V, 289).
- bajnok*. — 1344: „Stephano dicto *Baynuk*” (ZichyOkm. II, 129).
- bajusz (?) — bajos (?)*. — 1398: „Georgii dicti *Bayus*” (ZsigmOkl. I, 616/5597).
- bakó*. — 1336: „Laurentii filii Nicolai dicti *Bokou*” (AnjOkm. III, 278).
- bakos (?)*. — 1374: „dominico et laurencio dictis *Bakous*” (ZichyOkm. III, 544).
- bal*. — 1379: „Nicolaus dictus *Bal*” (ZichyOkm. IV, 97).
- bárány*. — 1321: „Petro dicto *Baran* de Both” (ZichyOkm. I, 204).
- bárdos*. — 1390: „Michael dictus *Bardus*” (ZsigmOkl. I, 155/1325).
- barna*. — 1398: „*Barna* (dictus) [Peter]” (ZsigmOkl. I, 605/5490).
- boglyas* vagy *boglyás?* — 1324: „Michael dictus *Bojlus*” (AnjOkm. II, 136).
- bognár*. — 1392: „Mychaele dicto *Bojnar*” (ZsigmOkl. I, 292/2694).
- bogos*. — 1353: „Nicolaus filius *Bojos*” (AnjOkm. VI, 125).
- boncós* 'combos' vagy 'bozontos'? (vö. OklSz.). — 1400: „Nicolaum *Bonchus*” (ZichyOkm. V, 223).
- bondor*. — 1400: „Demetrii dicti *Bondor*” (ZichyOkm. V, 204).
- bonta* 'tarka'. — 1321: „Thomas dictus *buntha*” (ZichyOkm. I, 193); 1342: „feyr *boncha* [szinű ökör]” (KállOkl. I, 155).
- borfizető*. — 1400: „Michaelem filium Dominici *Borfizethou* dictum” (ZichyOkm. V, 187).
- borotva*. — 1398: „[Vrbouch-i] *Borothua* (dictus) [János fia Imre]” (ZsigmOkl. I, 585/5308).
- bors*. — 1357: „Petrum *burs* dictum” (ZichyOkm. III, 74).
- borz (?)*. — 1363: „Ladislaum dictum *Bourz*” (TelOkl. I, 127).
- borzolt (?)*. — 1392: „[Hangon-i János fia] *Borzolth* (dictus) [Péter]” (ZsigmOkl. I, 297/2738).
- botos*. — 1317/1329: „Paulum dictum Kozol et Johannem dictum *Butus* filios magistri Stephani de Gara” (AnjOkm. I, 450); 1319/1323: „Nicolaus dictus *Butus*” (AnjOkm. I, 521).
- bullás*. — 1389: „[Bullás István kanonok]” (ZsigmOkl. I, 121/980), ua. „Magister Stephanus, dictus *Bullas*” (Fejér X/1, 553).
- búza*. — 1353: „domina Elizabeth filia Andree dicti *Buza*” (AnjOkm. VI, 81).
- csángó*. — 1400: „Georgium *Chango* dictum” (ZichyOkm. V, 192).
- csat*. — 1374: „Stephanus dicti *Choth* de Bedan” (ZichyOkm. III, 540).
- csatos*. — 1348: „Luchasius filius Petri dicti *Chatus*” (AnjOkm. V, 184).
- csebres*. — 1400: „Nicolaum *Chebres*” (ZichyOkm. V, 207).
- csécs* 'himlő, kanyaró'. — 1323/1323: „Petrum dictum *Chech*” (AnjOkm. II, 79); 1337: „Michaele *Cheech* dicto” (ZichyOkl. I, 520).
- cser*. — 1340: „Nicolaus dictus *Cher*” (AnjOkm. IV, 28).
- csergeteg* 'patak'. — 1339: „ad locum *Chyrgetykhath* dictum” (MonStrig. III, 346).
- csillek*, *csillök* 'pohárféle'. — 1381: „Emerico Zolchyk, Georgio Zekeres et Gregorio *Chilik* dictis” (ZichyOkm. IV, 212); „Emerico Zoehyk, Georgio Zekeres et Gregorio *Chillyk* dictis” (uo. 215).
- csóka*, *csókás*. — 1341: „Michael dictus *Choaka*” (AnjOkm. IV, 105); 1347: „Johannes dictus *Choukas*” (ZichyOkm. II, 278); 1353: „Stephanus dictus *Chokas*” (AnjOkm. VI, 144).

- csima* 'rügy, fiatal hajtás'. — 1350: „Paulus dictus *Chuma*” (AnjOkm. V, 376).
- csunya*. — 1308: „Andree dicti *Chuna*” (AnjOkm. I, 151); 1309: „Andreas *Chuna*” (AnjOkm. I, 180).
- csurka* (?) 'bél, hurka'. — 1330: „Thomas Nicolaus Johannes filii Stephani dicti *Chyrurka*” (AnjOkm. II, 515); 1330: „Stephani *Churka* dicti” (uo. 517).
- dac* (?). — 1363: „Emericum *Dach* dictum” (TelOkl. I, 127).
- diák*. — 1332: „Johannes dictus *Dyak*” (AnjOkm. II, 634).
- dinyés*. — 1391: „*Dynnyes* (dictus) [János nevű jobbágy]” (ZsigmOkl. I, 217/1980).
- disznós*. — 1342: „Barrabas, filius Petri dicti *Dyznos* de Kerechen” (ZichyOkm. II, 31).
- dobos*. — 1347: „Dominicus *Dobos* filius Thome” (ZichyOkm. II, 252).
- ekéásók föld* (?). — 1339: „terre *Ekeasukfeld* dicte” (MonStrig. III, 345); 1339: „ad finem terre *Ekeasuc* dicte” (uo. 346).
- életes* 'koros'. — 1347: „Stephanus *Eletes*” (ZichyOkm. II, 252).
- ellős*. — 1351: „Johannem dictum *Elleus*” (ZichyOkm. II, 455).
- éretlen*. — 1385: „Johannes dictus *Erethlen* filius Nicolai filij Byther de Gyarmath” (Széch. I, 529).
- erő*. — 1379: „Petrum filium Thome dicti *Ereu*” (ZichyOkm. IV, 116).
- esztérgár*. — „Georgii filii Gregorii dicti *Oztorgar*” (ZsigmOkl. I, 268/2445).
- étkes* (?). — 1340: „Johanne filio Petri dicti *Ethkes* de Bezzegh” (AnjOkm. IV, 45).
- egyenlő*. — 1348: „Johannis dicti *Egenlew*” (ZichyOkm. II, 295).
- fa*. — 1338: „Johannes dictus *Faa*” (AnjOkm. III, 459) (vö. PAIS: MNy. XXXII, 1078).
- faló* 'fressend'. — 1307/1377: „Stephano *falow* dicto” (AnjOkm. I, 126).
- fekvés, feké*s. — 1396: „Andreas dictus *Fekes* de Fekeshaza” (SztárOkl. I, 539).
- fésűs* (?). — 1400: „Georgium dictum *Feuses*” (ZichyOkm. V, 194).
- folyos* 'futó' (vö. HORGER, MSzav. 60.) vagy *fajos* (?). — 1345: „Thomas dictus *Foyos* de Zolouk” (AnjOkm. IV, 552).
- foslánc*. (vö. MTsz.). — 1343: „[Fozlanch] (dictus *Fozlanch*) [János]” (KállOkl. I, 162).
- földvestő*. — 1397: „Mathiam Bors et Stephanum *Feldwezthew* dictos” (ZichyOkm. V, 40).
- fúló* 'fűrő'. — 1353: „Andreas dictus *Fulo*” (KárOkl. I, 215); 1370: „Stephani dicti *Fulow*” (SztárOkl. I, 369); 1399: „Fabianum et Jacobum dictos *Fulo* de Zabouch” (SztárOkl. II, 16).
- fűrész* (?), *fűrjes* (?), *fűrjész* (?). — 1346: „Michael dictus *Fyres* de Magary” (MonStrig. III, 610).
- füstös*. — 1388: „Johanne dicto *Fistus*” (ZichyOkm. IV, 370).
- garda* 'hal'. — 1327: „Jacobi dicti *Gordaa*” (ZichyOkm. I, 304).
- gombás*. — 1347/1360: „Dominicus filius Andree dictus de *Gumbaz*”, az átiratban „*Gumbas*” (TelOkl. I, 79); 1351: „Johannes de *Gumbasi* dictus”, „Dominicum de *Gumbas*” (TelOkl. I, 94); „[Gombás] (dictum *Gumbas*) [Tamás]” (KállOkl. II, 111).
- gondol* (?). — 1394/1466: „Petrus *Gondoldii*” (ZsigmOkl. I, 374/3375).
- göndör, kondor* (?). — 1350: „Stephano dicto *gundur*” (ZichyOkm. II, 415).
- görényes*. — 1399: „[Haby-i János fia Farkas Hab-i,] *Gurenues*-[i, Kelmegy-i és Theuthus-i jobbágyai]” (ZsigmOkl. I, 667/6009).
- guba*. — 1389: „*Guba* (dictus) [Antal]” (ZsigmOkl. I, 119/964).
- gyep*. — 1346: „ad unam terram incultam, vulgariter *Gyep* dictam” (MonStrig. III, 606).
- gyepes* vagy *gyepűs*. — 1326: „circa silvas Keuruserdeu et *Gepuserdeu*” (HazOkl. 198); 1347: „Johannes dictus *Dgyepes* de Kysheresthen” (MonStrig. III, 627); 1355: „Johannes dictus *Gyepus*” (AnjOkm. VI, 376); 1391: „Andreas dictus *Gepes* de paruuo Hereschen” (ZsigmOkl. I, 230/2066).

- Gyűlvész*. — 1355: „[Mihály fia Miklós egy gyűlvészi] (de *Ghuluez*) [telkét]” (KállOkl. II, 25); „de *Guluez*” (uo. 32).
- gyűrűs*. — 1376: „*Petrus et Ladislaus dicti Gyurus filii Benedicti de Nyene*” (PalOkl. I, 137).
- (*nagy*)*hajú*. — 1364: „*Bartholoneum dictum Noyhagio*” (ZichyOkl. III, 245).
- harcsa*. — 1355: „*Benedicti dicti Harcha*” (AnjOkl. VI, 399).
- helyes* 'hüfner'. — 1351: „*Petri dicti Heles*” (KárOkl. I, 204).
- herceg*. — 1348: „*Petrus dictus Hercegh*” (ZichyOkl. II, 298).
- hódos*. — 1377: „*laurencium dictum Hodus fratrem Georgy*” (ZichyOkl. IV, 11).
- hölgyes*. — 1344: „*Ladislaus filio Mathei Hewlges dicto*” (AnjOkl. IV, 411).
- hős*. — 1346: „[Jakab fia Pál másnéven Hős Pál] (*Hews Paul*)” (KállOkl. I, 196); „[Elles-i] *Heus* (dictus) [Pál]” (ZsigmOkl. I, 205/1881).
- ispán*. — 1391: „*Ispaan* (dictus) [Péter frater domokosrendi szerzetes]” (ZsigmOkl. I, 222/2014).
- isten*. — 1383: „[Isten] (dicto *Isten*) [Mihály]” (KállOkl. II, 230).
- István*. — 1364: „*possessiones Istphand, Zeek, Chetun, Tuneu, Markata et Fuhd vocatus*” (PRT. II, 490).
- jár* (?). — 1367: „*Georgium dictum Jaar*” (KárOkl. I, 289).
- jasz*. — 1341: „*Paulo dicto Jaas*” (MonStrig. III, 404).
- jóléldő*. — 1391: „*Petri Jolelew*” (ZsigmOkl. I, 256/2333).
- johos* vagy *juhos*. — 1340: „*Ladislai dicti Johews*” (AnjOkl. IV, 8) (?); 1359: „[Ihus] (dictus *Ihus*, dictus *Yhus*) [Péter]” (KállOkl. II, 76).
- kajla* (?). — 1394: „*Luca filio Ladislai filii Welken de Kayla*” (TelOkl. I, 241).
- kamarás*. — 1325: „*Johannes dictus Camaras*” (AnjOkl. II, 222).
- apafok*. — 1396: „[Wyzola-i] *Kapafok* (dictus) [Miklós fia Orbán]” (ZsigmOkl. I, k 478/4335).
- apátáros*. — 1399: „*in possessionibus Thukuszegh, Vegfalu, Kwzepfalu, Belch, Kaptarus (Kaphtharus), Kaydach et Parchasdorogh vocatis in comitatu Tholnensi*” (ZsigmOkl. I, 691/6208).
- kárász*. — 1323/1324: „*Peturmanus dictus Karaz*” (KárOkl. I, 53); 1378: „*Thomas dictus Karaz*” (ZichyOkl. IV, 43).
- kardos*. — 1319: „*Johannem filium Nicolai dicti Cordus*” (MonStrig. II, 754).
- karika*. — 1391: „*Varteluk, Nyrsyd, Mangarach, Lalachfalu, Sagkfalu és Karikamezoutelke falvak*” (ZsigmOkl. I, 217/1982); 1393/1406: „... [a vasmegyei possessio Zalafew és tartozékai:] ... *Karika superior, Karika media, Karika inferior* ...” (ZsigmOkl. I, 308/2833).
- karvaly* (?). — 1318: „*dominico filio kurol*” (MonStrig. II, 752).
- katoná*. — 1394: „[Rechen-i] *Kathona* (dictus) [Péter]” (ZsigmOkl. I, 364/3298).
- kenyér*. — 1389: „*Kenyr* (dictus) [Mihály és Pál]” (ZsigmOkl. I, 128/1020).
- kerekes*. — 1341: „*Nicolao dicto Kerekes de genere Gywad*” (ZichyOkl. I, 602).
- kisa, késa* (?). — 1347: „... *possessiones ... Vecche, Turmuch, Mezeukezeu, Bankezeuye, Kysatelek ... in comitatu Nitriensi*” (AppOkl. I, 152).
- kisded*. — 1349: „[Kisded] (dictus *Kysded*) [Pál]” (KállOkl. I, 227).
- kobzos*. — 1326: „*Johannes dictus Kobzus*” (AnjOkl. II, 248).
- komlós*. — 1358: „*Nicolaus dictus Kumlos*” (ZichyOkl. III, 134).
- konc*. — 1361: „*Johannes dictus Konch*” (KárOkl. I, 250); 1367: „*Johannes dictus Konth*” (uo. 286).
- kondor*. — 1347: „*Nicolaus Kondor*” (ZichyOkl. II, 252).
- kontár*. — 1394: „*Petrus dictus Konthar*” (AppOkl. I, 238).

- konya*. — 1333: „Nicolai dicti *Kona*” (AnjOkm. III, 44); 1339: „Nicolaus dictus *Konya*” (AnjOkm. III, 612).
- koponyás*. — 1358: „Nicolao dicto *Kapunyas*” (AnjOkm. VII, 423).
- korcs*. — 1394: „[Kaua-i] *Korch* (dictus) [Péter]” (ZsigmOkl. I, 363/3289).
- korcsolyás*. — 1339: „Hench dicti *Korcholyas*” (MonStrig. III, 338).
- korom*. — 1340: „Gregorium filium dyonisy dicti *Korum*” (Zichy Okm. I, 580).
- kovács*. — 1331: „Johannis dicti *Kuach*” (AnjOkm. II, 536).
- kövér*. — 1339: „Johannem filium Nicolai dicti *Kuer* de Harah” (AnjOkm. III, 526).
- kuka*. — 1312: „Benchenh filius Jacobi dicti *Kuke*” (ZichyOkm. I, 137).
- kupa* (?). — 1324: „Blasio filio Petri dicti *Kupe*” (ZichyOkm. I, 264).
- kurta*. — 1347: „Mychaelis dicti *Curta*” (MonStrig. III, 619).
- lángos*. — 1321: „Ladislaus filius Jochanhis *Langos*” (AnjOkm. I, 626).
- látó*. — 1326/29: „Michael *Lathou*” (ZalaOkm. I, 195).
- lapos* vagy *lopós*. — 1334: „Johanne filio Andree dicto *Lopws*” (AnjOkm. III, 95).
- lövő*. — 1395: „Lewew [János]” (ZsigmOkl. I, 446/4058).
- ludas*. — 1396: „Gregorium *Ludas*” (ZsigmOkl. I, 498/4503).
- lugas*. — 1348: „[Lugas] (dictus *Lugas*) [János]” (KállOkl. I, 216).
- macska*. — 1324: „*Maccka* [Pál]” (KállOkl. I, 54).
- macskaluk*. — 1352/64: „ad metam *Machkaluk* vocatam” (HazOkl. II, 93).
- macskaszemű*. — 1391: „Stephanum *Machkazemew* dictum de Arnoth” (ZichyOkm. IV, 468).
- Madách*. — 1389: „Paulum dictum *Madach*” (ZsigmOkl. I, 144/1163).
- malmos*. — 1358: „[Malmos] (dictus *Malmus*) [János]” (KállOkl. II, 69); 1358: „Johannes dictus *Molnus*” (AnjOkm. VII, 516).
- marhács*. — 1358: „Ladislaus dictus *Marhas*” (AnjOkm. VII, 272).
- mellék*. — 1398: „Petrus de Chasmamellék” (ZsigmOkl. I, 577/5237).
- melles*. — 1342: „Benedictus dictus *Melies*” (KállOkl. I, 154); 1347: „[Mellyes] (*Melyes*) [Benedek]” (KállOkl. I, 201).
- mese*. — 1333: „Nicolaus dictus *Mese*” (AnjOkm. III, 24).
- mészáros*. — 1395: „*Mezaros* Demeter” (ZsigmOkl. I, 468/4282).
- mézes* vagy *meszes*. — 1327/1335: „Nicolai dicti *Mezes*” (AnjOkm. II, 300).
- mókus*. — 1348: „Mauritius dictus *Mokus*” (ApplOkl. I, 167).
- mosó*. — 1388: „Thomam dictum *Mosow*” (ZichyOkm. IV, 367).
- nemes*. — 1341: „Johannes dictus *Nemus*” (AnjOkm. IV, 143).
- néző*. — 1394: „In loco *Megnezew* vocato” (ZsigmOkl. I, 372/3354).
- nyelves*. — 1367: „[Nyelves] (dicti *Nelues*) [Demeter]” (KállOkl. II, 141).
- nyíl*. — 1347: „[Demeter fiát: Nyil] (dictum *Nil, Nyl*) [Jánost]” (KállOkl. I, 201).
- nyílgyártó*. — 1358: „Jacobi dicti *Nylgarto*” (AnjOkm. VII, 525).
- okos*. — 1346: „Thomam dictum *Wkus* filium Heym” (ZalaOkl. I, 429).
- olasz*. — 1319: „Paulus dictus *Oloz*” (AnjOkm. I, 512); 1344: „nec capitaneus Comanorum, generationis *Olas*” (MonStrig. III, 532).
- orros*. — 1320: „Gregorium dictum *Orros*” (ZichyOkm. I, 176).
- osztás*. — 1393: „altera vero parte occidentali eiusdem ville penes predictum scultetum *Oztas* nominatum existentes” (ZsigmOkl. I, 312/2856).
- otrombás*. — 1400: „Nicolauum *Otrombas*” (ZichyOkm. V, 207).
- ős*. — 1390: „[Erzsébet], *Ews* (dictus) [Miklós leánya]” (ZsigmOkl. I, 182/1619).
- ősz*. — 1313: „Johannis filij petri *Euz* dicti” (AnjOkm. I, 307); 1324: „Desev filius Dionisii dicti *Euz*” (AnjOkm. II, 162).
- papos*. — 1400: „Johannem dictum *Papos*” (ZichyOkm. V, 191).
- papuj* (?). — 1355: „Anda dictus *Papuwj*” (AnjOkm. VI, 375).

- pat a*. — 1396/1401: „Johannis dicti *Patha*” (ZsigmOkl. I, 504/4555).
- pat k á n y*. — 1395: „*Pathkan* [Miklós]” (ZsigmOkl. I, 468/4282).
- pe j - sz á r* 'croceus, safrangelb'. — 1342: „*peyzaar* [színű ló]” (KállOkl. I, 154).
- pe h e l y* (?). — 1346: „*Stephanus dictus Pehul*” (SoprVmOkl. I, 85); 1349: „*Stephano Pehul filio Stephani de Holern*” (uo. 92).
- p é l d á s* (?). — 1382: „*Georgium dictum peldas*” (ZichyOkl. IV, 226).
- per* vagy *p é r* halfajta (?) — 1390: „*Blasius Per dictus de Balasefalua*” (ZichyOkl. IV, 437).
- per es* (?). — 1316: „*Nycolaus filius Andree dictus peres*” (AnjOkl. I, 405); 1316: „*Nicolao dicto Perus filio Andree*” (AnjOkl. I, 407).
- pi n c é s*. — 1391: „*Nobilem dominam consortem petridicti Pinchees*” (TemesO. IV/1,200); „*nobilis domine concertis dicti Petri Pinchees nominati*” (uo. 201).
- pi sz tr á n g*. — 1393: „[Zygne-i] *Pystrong* (dictus) [János fia Egyed]” (ZsigmOkl. I, 354/3195).
- p ó k a*. — 1369: „[Póka] (dictus *Poka*) [Demeter]” (KállOkl. II, 146).
- po z s á r*. — 1308: „*Georgio dicto pasar*” (AnjOkl. I, 147).
- r á k o s*. — 1323: „*Johannis dicto Rakus*” (AnjOkl. II, 110); 1338: „*Johanne dicto Rakus filio Georgii de Beld*” (AnjOkl. III, 465).
- re m e t e*. — 1344: „*Nicolaum dictum Remethe filium Petri filii Tudbeyg*” (AnjOkl. IV, 462).
- s a r k o s*. — 1400: „*Nicolaum Sarkus dictum*” (ZichyOkl. V, 191).
- se l y e m* (?). — 1338: „*Schelem personaliter in Wysegrad repertum*” (MonStrig. III, 303).
- se res, s ö r ö s*. — 1392: „*Seres* (dictus) [László]” (ZsigmOkl. I, 270/2464).
- se t é t, s ő t é t*. — 1398: „[Zenthkyral-i] *Seteth* (dictus) [András]” (ZsigmOkl. 606/5493).
- so l y m o s*. — 1303: „*Johanni dicto Solumus filio magistri Dees Rufi*” (ZichyOkl. I, 108).
- so m o s*. — 1373: „*Nicolaum dictum Somos*” (ZichyOkl. III, 487); „*Nicolaum dictum Somus*” (uo. 489).
- su l y o k*. — 1347: „*Andreas dictus Sulyuk*” (ZichyOkl. II, 267).
- s ü t ő*. — 1343: „*Sytem* [László]” (KállOkl. I, 159).
- sz a l a g*. — 1346: „*Andree dicti Zalag*” (AnjOkl. IV, 637).
- sz á r* 'kopasz'. — 1318/1318/1323: „*Dominico dicto Saar*” (AnjOkl. I, 474); 1330: „*a Detrico quondam Zaar dicto*” (AnjOkl. II, 474).
- sz a r k a*. — 1321: „*Tomas dictus Zarka*” (ZichyOkl. I, 192).
- sz a m a r o s*. — 1351: „*ladislai fily Michaelis fily Bense... dicti Zamarus*” (ZichyOkl. II, 451).
- sz e g*. — 1399: „*Michaelem dictum Zeg*” (ZichyOkl. V, 102).
- sz e g i*. — 1398: „*Michaelem Zegy dictum*” (ZichyOkl. V, 67).
- sz e k e r e s*. — 1342: „*Johannis dicti Zekeres*” (MonStrig. III, 487).
- sz é l e s*. — 1314: „*Petrus dictus Zylus filius Pauli de Zaz*” (AnjOkl. I, 361–2); 1391: „*Andreas dictus Zeles de Kyskend*” (ZichyOkl. IV, 473), „*Andreas dictus Zelus de Lak*” (ZichyOkl. IV, 481).
- sz é p*. — 1338: „*Michaele et Petro filiis Pauli dicti Sceep de Opun*” (AnjOkl. III, 475).
- sz í j*. — 1344: „*Zyw* [Péter]” (KállOkl. I, 175).
- sz o k a t l a n* (?). — 1348: „*possessionis Zukathlan vocate*” (AppOkl. I, 171).
- sz o m j a s* (?). — 1380: „*Mathyas filius Nicolai dicti Somius de Crako*” (ZichyOkl. IV, 154).
- sz o m o r ú* (?). — 1345: „*Stephani dicti Zomur*” (AnjOkl. IV, 488).
- sz o p ó s*. — 1360: „*Nicolaus Zopus*”, „*Nicolao Zopus dicto*” (TelOkl. I, 112).
- sz ő l ő s*. — 1383: „*Andreas dictus Zeuleus*” (ZichyOkl. IV, 247).

- szuka*. — 1344: „Komar, filius Pauli dicti *Zuka*” (MonStrig. III, 532).
tapasztó (?), *tápászó* (?). — 1400: „Georgium *Tapazo*” (ZichyOkm. V, 223).
tarack. — 1373: „item Bochkoy, Feyreghaz, *Tharaz* et Boztafalva vocatarum in comitatu Maramoriensi” (MárDipl. 65).
tarackos. — 1378: „possessionem vestram *Tarazkus* appellatam” (MárDipl. 73).
tarka. — 1344: „*Tarka* [János]” (KállOkl. I, 175); 1383: „[*Tarka*] (*Tarca*) [Gergely]” (KállOkl. II, 230).
tárnok. — 1332: „Peteu *Tarnuk* dictum” (AnjOkm. II, 614).
telelő. — 1300/1543: „in qua est arbor piri antiqua que dicitur *Telelew*” (MonStrig. II, 490).
tökös. — 1264/1305: „Nycolaus dictus *Tukus*” (CsákyOkl. I, 34).
tölgyes. — 1316: „Thoma dicti *Tulus*” (AnjOkm. I, 402).
unoka. — 1332: „Gebech filius Michaelis dicti *vnuka* de Aran” (ZichyOkm. I, 399).
vadas. — 1329: „Beke filio Petri dicti *Vodas*” (AnjOkm. II, 456).
vajas. — 1302: „petri dicti *Voyas*” (AnjOkm. I, 30); 1313: „Leupoldus, filius Petri dicti *Woyoz* de villa *Zaz*” (MonStrig. II, 681); 1363: „Ladislauum dictum Olah alio nomine *Vayas*” (SztárOkl. I, 331).
varjas. — 1342: „Andree dicti *vorias*” (ZichyOkm. II, 18).
vas. — 1315: „Nycolao dicto *Wos*” (AnjOkm. I, 387).
vég. — 1332: „Petrus *Veg* dictus” (AnjOkm. II, 605).
veres. — 1319: „Paulus dictus *Verus*” (ZichyOkm. I, 170).
vető, *vetős*. — 1398: „*Wetheu* (dictus) István” (ZsigmOkl. I, 606/5490); „*Wehtes* (dictus) Kilián” (uo.).
vincellér. — 1396: „Martinum *Winceler*” (ZsigmOkl. I, 498/4503).
ízóvó. — 1348: „Buhte dicti *Wyzouow*” (ZichyOkm. II, 330).
vó. — 1324: „Benedictum dictum *Weu* de Batur” (AnjOkm. II, 166).
zabla. — 1393: „Wazzyl dictus *Zabla*” (ZsigmOkl. I, 312/2856).
zengő (?). — 1343: „in possessione *Sengeu*” (MonStrig. III, 496).
öld. — 1394: „Thome dicti *Zewld*” (ZsigmOkl. I, 371/3344).

FEHÉRTÓI KATALIN

NYELVJÁRÁSOK

A XIV—XV. század nyelvjárástörténetéhez

1. Nyelvtudományi irodalmunkban korábban is történtek utalások a dunántúli *l*-lel kapcsolatos labializációra (vö.: BALASSA, Nyj. 18; HORGER, Nyj. 76, MNy. XXII, 43—4, 323 stb.), az újabb nyelvjárástörténeti kutatások eredményeképpen pedig Sopron megyéből a XIV. (vö. E. ABAFFY, Sopron megye nyelve a XVI. században, több helyen és MNy. LVIII, 26—7), az Őrségből a XVI—XVII. századtól (vö. VÉGH: Pais-Eml. 482—4) adatokkal is bizonyítani tudjuk a jelenség meglétét. Ma az egész Nyugat-Dunántúlon labializál az *l* (l. DEME: Pais-Eml. 91), ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy a jelenség egyszerre indult az egész területen, illetőleg ha egyszerre indult is, hatóereje változhatott területenként, s más-más szerepe lehetett a mai gyenge fokú *ő*-zés létrehozásában. Jelen soraimmal a XIV—XV. századi *l*-lel kapcsolatos *ő*-zéshez hívánok adatokat szolgáltatni.

A Hunyadiak-kori Magyarország (CsÁNKI kötetei) helynévanyaga alapján vizsgálom az *l*-lel kapcsolatos *ő*-zés XIV—XV. századi állapotát. A helynevek felhasználásakor

a következő megszorításokat érvényesítettem: 1. csak biztos etimológiájú helyneveket használtam fel; 2. csak azokat, amelyekben etimologikus *e* (*ě* vagy *e*) előzte meg az *l*-t, illetőleg idegen eredetű helynevek esetében az először *e*-vel adatoltakat, amikor tehát nyilvánvaló, de legalábbis nagyon valószínű, hogy a magyarba (az illető nyelvjárásba) valamilyen *e* hanggal került a szó; 3. nem vizsgálok azokat a helyneveket, amelyek egyszerűs mind községek is (*völgy*, *föld*, *hölgy* stb.).

2. *Béc* < kaj-horvát *bel* 'fehér' + *c* kicsinyítő képző (PAIS: MNy. XXX, 292; HADROVICS: NyK. XLVIII, 408–9). a) 1272: *Belch*; 1345: *Belch*; 1408: *Beelch*; 1433: *Bwlcz*; 1449: *Beelcz*; 1480: *Bewlcz* (CSÁNKI II, 590–1); ma: *Kis-Béc* puszta Magyaratád mellett Somogyban. — b) 1403: *Belch* és *Bwlch*; 1473: *Bewlch* (CSÁNKI: uo.); ma: *Béc* Szigetvártól északnyugatra Somogyban. — c) 1397: *Belch*; 1401: *Beelch*; 1424: *Beulch*; 1459: *Bewlcz*; 1510: *Belcz* (CSÁNKI III, 417). Simontornyához tartozott.

Ke *o* *d* *i* < szláv *Kocel* személynév (MELICH, SzlJSz. I/2, 116; MOÓR: UngJb. IX, 252; másképp MOÓR, Westungarn . . . 70). — 1162: *Kacil* (SoprOkl. I, 2); 1230: *Kecil* (ÁÚO. I, 279); 1264: *Ketel* (a *t* valószínűleg íráshiba); 1279: *Kezel* (CSÁNKI III, 613); 1291: *Kechul* (SoprOkl. I, 56); 1387: *Kechel*; 1436: *Kechul* (CSÁNKI: uo.); ma: *Rábakecöl* Győr-Sopron megyében.

Keléd < *Keled* szn. (SZILÁDY: Nyr. II, 108). 1468: *Kylyd*; 1470: *Keled*; 1480: *Kewled*; 1482: *Kylyth* (CSÁNKI II, 763); ma: *Keléd* Vas megyében.

Kesztölc < szláv *kastelci* (MELICH, SzlJSz. I/2, 116; PAIS: MNy. LI, 111–2; BÁRCZI, Htört. 58 stb.). a) 1240: *Keztelch*; 1282: *Keztelch*; 1381: *Kesztelch*; 1470: *Kezthelcz*; 1494: *Kezthelcz* (CSÁNKI III, 435). Tolna megyében volt. — b) 1393: *Kesztucz*; 1439: *Kesztelcz*; 1494: *Kesztelcz* (CSÁNKI I, 14); ma: *Kesztölc* Komárom megyében.

Nedelica < kaj-horvát *nedelja* 'vasárnap' + *-ica* kicsinyítő képző (HADROVICS: NyK. XLVIII, 416). 1226: *Nedeliche*; 1367: *Nedelycze*; 1379: *Nedelica*; 1428: *Medewlche*; 1474: *Nedelcze*; 1538: *Nedewcze* (CSÁNKI III, 85; HADROVICS: i. h.). Zalában volt.

Szöc < R. *szö*, *szü* 'grau, weisslich, blond' + *-c* képző HORGER (MNy. XXXIV, 247) szerint, PAIS DEZSŐ — mint szóbelileg közli — egy ilyen származtatást valószínűtlennek tart; szerinte ezek a helynevek szláv *selcb* 'qui consedit' előzményből magyarázhatók (vö. MIKLOSICH, PON. 313–4). a) 1272: *Zelch*; 1329: *Saulch*; 1463: *Zeelcz* (CSÁNKI III, 112–3); ma: *Szöc* Zala megyében. — b) 1257: *Zelch*; 1458: *Zelcz*, *Zewlcz* (CSÁNKI: uo.). Zalában Barlahida és Zágorhida vidékén feküdt.

Szöce < szláv *selice* (HORGER: MNy. XXXIV, 247). 1406: *Zelche*, *Zewlcz*; 1431: *Zewlche*, *Zelche*; 1437: *Zwlcze*; 1493: *Zewlcz* (CSÁNKI II, 801); ma: *Szöce* Vas megyében, s ugyanott van *Szöce* patak is (vö. PAIS: NyK. XLVIII, 479).

Völcsej < szl. *Vlěch* (MOÓR, Westungarn . . . 59). 1281: *Vlchey* (CSÁNKI III, 636); 1382: *Velchee* (SoprOkl. I, 463); 1405: *Veulche* (CSÁNKI: uo.). Győr-Sopron megyében van.

3. XIV–XV. századi helyneveink közül tehát csak a dunántúli, közelebről a nyugat-dunántúli helynevekben van *l*-vel kapcsolatos *ö*-zés. Jellemző, hogy az ország különböző területein egykor megvolt és ma meglevő, azonos eredetű *Pécel*, *Pécsel*, *Pecsel* (< ném. *Pezli*, vö. JAKUBOVICH: MNy. XXIII, 236–7) helynevek közül csak a Zala és Vas megyeiek labializálódtak. A Vas megyei *Pecöl* történeti adataiból: 1358: *Pechel*; 1426: *Pechul* stb., a Zala megyei *Pécsel*-éiből: 1055?: *Pechel*; 1222: *Pechul*; 1331: *Pechul* stb.; a Pest és Bács megyei *Pécel*, valamint a Szilágy megyei *Pecsel* történeti adatai viszont mindenütt következetesen *e*-vel vannak írva (vö. JAKUBOVICH: i. h.). A példákat természetesen növelhetnők, ha helyneveink ismeretével jobban állnánk: a bizonytalan etimológiájú s kétségkívül *l* hatására *ö*-ző helynevek is nyugat-magyarországiak ugyanis, például *Kerbel(y)* > *Kerbö* (CSÁNKI III, 69); *Kelesd* > *Kölesd* (CSÁNKI III, 437); *Perbel* >

Pörböly (CSÁNKI III, 446), *Sellye* > *Sölle* (CSÁNKI II, 521; OrmSz.). — Az adatokban mutatkozó nagyfokú ingadozás kétségtelen jele az átmeneti korszaknak. Az első *l* előtt *ö-ző* adat megjelenésétől egészen a XVII. századig folyik a harc az eredeti *ë-ző* és az újabb *ö-ző* formák között. Jellemző, hogy például a *Völcsej* helynév 1368-tól 1558-ig oklevelekben 23-szor található *e*-vel és csak 7-szer *ö*-vel (E. ABAFFY i. m. 170). Végül is általában az *ö-ző* alakok diadalmaskodnak, és a századok folyamán egyre fokozódó mértékben színezik a nyugati nyelvjárás illabialitását.

KISS JENŐ

S Z E M L E

Tanulmányok a magyar nyelvről Olaszországban

Szép kiállítású gyűjteményes kötet jelent meg 1966 végén Itáliában: „Miscellanea di studi dedicati a Emerico Várady” (STEM Mucchi; Modena, 1966.). A könyv tanulmányait V Á R A D Y I M R É N E K, a bolognai egyetem nemrégiben nyugalomba vonult magyarprofessorának tanítványai, barátai és tisztelői írták, magyarok és nem magyarok vegyesen. A szerzők között nyelvészek is vannak, akik a hazai nyelvtudományt is érdeklő, színvonalas írásokkal óhajtották megtisztelni Várady Imrét. Ezekről a cikkekről számolok be röviden, abban a sorrendben, ahogyan a kötetben egymás után következnek.

A nyelvészeti dolgozatok sorát TÓTH LÁSZLÓ tanulmánya nyitja meg: „La grammatica ungherese di Verona, rimasta in manoscritto” („A kéziratban maradt veronai magyar nyelvtan”: 181–95 és 14 fotokópia). A szerzőnek ez a dolgozata azon műveinek sorát folytatja, amelyekkel az olaszországi magyar nyelvtanítás történetét kívánta és kívánja felderíteni. (A témának kitűnő összefoglalása egyébként VÁRADY IMRÉTŐL olvasható: „Das Studium des Ungarischen und der finnisch-ugrischen Sprachwissenschaft an italienischen Universitäten”: Ural-Altäische Jahrbücher, vol. 37. MXMLXV, 125–34.) A Várady-Emlékkönyvben közölt tanulmányban VITTORIO SCAETTA veronai ügyvédnek (1826–1904.) 1872 tájt bevégzett munkájáról van szó. SCAETTÁban a magyar nyelvről iránti érdeklődést minden bizonnyal magyar származású veje ébresztette fel. Ez a munkája — mint TÓTH kimutatja — nem más, mint NEY FERENC idegenek számára készített magyar nyelvtanának olaszra való átdolgozása. NEY FERENC a múlt századnak neves magyar pedagógus egyénisége volt. Budapesten született 1814-ben, iskoláit Szombathelyen végezte B i t t n i t z L a j o s tanítványaként. Már itt tanította horvát származású tanuló társait magyarra. Eleinte újságíróként működött, majd gimnáziumi tanár (1857.), illetőleg igazgató (1861.) lett Pesten. Az MTA-nak levelező tagja, a pedagógiai társaságnak elnöke volt. Magyar nyelvtanának 3. kiadása 1860-ban jelent meg, ezt dolgozta át SCAETTA. Kéziratának és NEY grammatikájának felhasználásával készítette el ALY BELFADÉL a maga magyar nyelvtanát, amely a múlt század végének egyik ismert magyar nyelvkönyve volt. (Még 1930 táján is ebből tanult magyarul pl. C. Tagliavini! — mint azt szóbeli közléséből tudjuk.) SCAETTA nyelvtanának tehát, ha nem jelent is meg, van szerepe a külföldi magyar nyelvtanítás történetében.

LOTZ JÁNOSTÓL való a kötet második tanulmánya: „Contrastive Study of the Morphophonemics of Obstruent Clusters in English and Hungarian” (197–201), amelyben a szerző a magyar zárhangokat, réshangokat és affrikátákat veti össze az angol nyelv megfelelő hangjaival és a magyar rendszert az angollal. A szerző célja kettős. Egyrészt példát akar adni arra, hogy az összehasonlító nyelvvizsgálatnak a nem rokon nyelvek között is megvan a lehetősége, ha az összevetés rendszertani, tipológiai alapon történik.

Másrészt segítséget kívánt nyújtani a magyarul tanuló angol anyanyelvűeknek, illetőleg az angolul tanuló magyaroknak.

DÉCSY GYULA rövid cikkben foglalkozik az alanyi ragozásnak tárgyias ragozás helyett történő alkalmazásával: „Zur unregelmässigen Verwendung der Formen der subjektiven und objektiven Konjugation im Ungarischen” („Az alanyi és a tárgyias ragozás szabálytalan felcseréléséhez”: 203—5). A szerzőtől felsorolt esetek forrásai: Justh Zsigmond „Fuimus”-a, illetőleg Budenz József levelezése. Az előbbiben egy szlovák anyanyelvű szereplő követ el néhány hibát magyar beszéde közben (ezek a hibák tehát jellemeznék, stilisztikai céllal alkalmazta őket a szerző); Budenz viszont akaratlanul „elírt” egy-egy igealakot, bármilyen nagy tudósa volt is a magyar nyelvnek. DÉCSY célja az említett hibák bemutatásával az volt, hogy a magyar tárgyias ragozásnak más anyanyelvűek számára roppant nehéz voltára rávilágítson.

Az argó kiváló olasz ismerője, ALBERTO MENARINI „Noterelle di gergo militare ungherese” („Kisebb megjegyzések a magyar katonai nyelvről”; i. m. 207—17) című tanulmányával szerepel az ismertetett kötetben. MENARINI az első és a második világháború magyar katonai zsargonjának 53 szavát, kifejezését vizsgálja. Bár azzal a megjegyzéssel vezeti be cikkét, hogy célja csupán későbbi elmélyültebb tanulmányok számára anyag közlése, ennél jóval többet kapunk: kielégítő magyarázatát olyan kiszólásainknak, mint *angyalbőr*, *békanyúzó*, *búzrud* v. *búzrudacs*, *davajgitár*, *rohambili* stb. (hogy csak a szelédbekek közül idézzünk néhányat!). MENARINI megjegyzéseinek értékét növelik a magyar kifejezéseknek olasz és német párhuzamai is. Pompásan rávilágít velük a gyakori hasonlóságoknak közös alapjaira, a katonaéletnek minden hadseregben egyforma jelenségeire.

A magyar nyelvtudomány művelői előtt jól ismert CARLO TAGLIAVINI-nak, a budapesti egyetem egykori romanisztika-professzorának (most már díszdoktorának) neve és személye: az olasz nyelvtudósok közül ő az, aki nyelvünkkel a legtöbbet és a legbehatóbban foglalkozott. Magyar vonatkozású munkáinak sorát a Várady-Emlékkönyvben egy újabb tanulmánnyal gazdagította: „Paralleli ungheresi a evoluzioni semantiche e a frasi idiomatiche ritenute caratteristiche delle lingue balcaniche” („A balkáni nyelvekre jellemzőnek tartott jelentéstani jellemények és frazeológiai kapcsolatok magyar párhuzamai”: 219—27). — A címhez, a cikk mondanivalójának megértéséhez némi magyarázat szükséges. Jóllehet nem ismeretlen hazánkban sem az úgynevezett kulturális nyelvrokonság fogalma és létezése, tudomásunk szerint nem áll rendelkezésünkre olyan hosszabb lélegzetű tanulmány vagy könyv, amely összefoglalná azokat a jelentéstani és mondattani párhuzamokat, amelyek a közép-európai nyelvekben egymás mellett élésük és egymásra hatásuk következtében kifejlődtek. Megtörtént viszont az ilyen jellegű párhuzamok összegyűjtése a balkáni nyelvekre nézve PERICLE PAPAHAGI érdeméből („Parallele Ausdrücken und Redensarten im Rumänischen, Albanesischen, Neugriechischen und Bulgarischen”; Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig; XIV. 1908. évf. 113—97; Leipzig). TAGLIAVINI még budapesti professzorsága idején (1929—1936.) romanisztikai szemináriumain feldolgozta hallgatóival PAPAHAGINAK idézett művét. E munkájuk során a professzor és növendékei számos olyan, a balkáni nyelvekben közös kifejezésre lettek figyelmesek, amelyeknek pontos magyar megfelelőjük van. TAGLIAVINI-t ettől kezdve foglalkoztatta a balkáni nyelvekben élő és a magyarral egyező kifejezések problematikája. A szerzőtől felsorolt 28 ilyen kifejezés közül idézzük az elsőt (a P. rövidítés és sorszám PAPAHAGI művére utal): „(P. n. 13) Arbeit (ich habe Arbeit = ich habe zu tun); rum. *am treabă*; arum. *am lucru*; alb. *kam punë*; neogr. *ἔχω δουλεία*; bulg. *iman rabota*. Cfr. ungh. *dolgom van*.” TAGLIAVININEK az idézett (és a többi hasonló) eset arra szolgál, hogy velük bizonyítsa: nem feltétlenül mutat a balkáni nyelvek műveltségbeli rokonságára, egymásra hatására az, ha azonos kifejezéseket találunk bennük. Annak a körülménynek ugyanis, hogy egész sor kifejezés megvan a balkáni műveltségi körbe már nem tartozó, más nyelv-

családba való magyarban is, óvatosságra kell intenie a kutatókat: az egyezések lehetnek annak a következményei is, hogy az emberi gondolkodás kerekai végeredményben egyformán forognak minden nép agyában.

KÁLMÁN BÉLA tanulmányának címe: „Spectacles culturels des Vogouls et des Ostiaks” („A vogulok és az osztjások kultikus színjátékai”: 229–39). Benyomásunk szerint KÁLMÁN célja nem új eredmények bemutatása, nem friss anyag közlése volt, hanem saját eddigi kutatásainak és a vonatkozó szakirodalomnak rövid, tájékoztató jellegű összefoglalását adta a címben jelzett tárgykörre vonatkozólag. Igen helyesen, hiszen az a közönség, amely a Várady-Emlékkönyvet forgatni fogja, nagyrészt nincs tájékozva nyelvrokonaink népi kultúrájáról.

A Várady-Emlékkönyv nyelvészeti anyagán végigtekintve feltétlenül erősödik az az érzésünk, amely a debreceni nyelvészkongresszus alatt és után alakult ki bennünk: nyelvünk iránt az érdeklődés növekedőben van világszerte, Olaszországban is.

FÁBIÁN PÁL

K Ü L Ö N F É L É K

Baritz György nyelvészeti vonatkozású kézírataiból

1. Baritz György a reformkor tudományos életének jellegzetes alakjai közül való. A nagyenyedi kollégiumból a századforduló táján került föl Bécsbe. Itt műszaki tanulmányokat folytatott, s kitűnően képzett mérnök, sőt hadtudományi szakember vált belé. Mérnökkari kapitányi, alezrederesi, őrnagyi rangban teljesített szolgálatot a Monarchia különböző városaiban: Raguzában, Eszéken, Peschierában stb. Zárában halt meg 1840-ben.

Tudományos érdeklődése kezdettől fogva több egymástól távol eső terület között oszlott meg. Klasszika-filológiánk története az első magyar Tacitus-fordítót tartja számon benne, akiről TOLDY FERENC az Akadémián tartott gyászbeszédében azt mondta: „Életének egy szép részét Tacitus fordításában töltötte.” (AkÉrt. 1840–1841: 19; l. még KOMOR ILONA: AntTan. 1965: 270–6.) De éppen ilyen aktívan foglalkozott műszaki tudományokkal is. Idevágó közleményei mindig előremutató, nem egyszer országos jellegű problémákat vetnek fel. A Bécsben megjelenő Magyar Kurir 1823-i évfolyamában például a következő cikket olvashatjuk: „Von einer beständigen, an der Donau zwischen Pesth und Ofen zu erbauenden Kettenbrücke”, melyet a Pozsonyban megjelenő Ephemerides Posonienses is átvett és latinul jelentetett meg. Minden bizonnyal az első között volt, aki ennek az abban az időben megmutatózó szükségletnek hangot adott, sőt javaslatot tett a műszaki megoldás részleteire vonatkozóan is, hiszen a Lánchídra, Budapest első álló hídjára csak 1839-ben írták ki a pályázatot Széchenyi kezdeményezésére.

Szerteágazó tevékenysége mégis ugyanazon talajban gyökerezett, mert azt a maga egészében a reformkori Magyarország szükségletei határozták meg. A nagy nemzeti célokért való küzdelembe Toldy Ferenc kapcsolta be, s a hazájától távol élő hadmérnök és tudós számára a fiatal Akadémiának a magyar szellemi élet minden területén érvényesülő hatása mutatta az utat. Toldyval való kapcsolata az évek során egyre szorosabbá vált. Azonos célokért küzdöttek, a magyarság önálló élethez való jogáért, s a győzelem egyik előfeltételét a magyar nyelv fejlesztésében, az irodalom és a tudomány magyar nyelven való művelésében látták.

Szerveesebbé vált a magyar tudományos élettel való kapcsolata, amióta az Akadémia, illetőleg akkor még Magyar Tudós Társaság második nagygyűlésén, 1832-ben

tagjai közé választotta, azokban az években, amikor az ország legjobb írói, tudósai, politikusai gyűltek itt egybe, hogy munkájuk legjavát a gazdasági haladás és a nemzeti fejlődés szolgálatába állítsák. Híven tükröződik s mindvégig szinte lépésről lépésre nyomon követhető kéziratok levelei, jelentései stb. alapján Baritz részvétele az Akadémián a magyarnyelvűség érdekében végzett munkájában.

Ezekből következik az alábbiakban néhány jellemző részlet. Kiválasztásukkor e sorok íróját az a szempont vezette, hogy nyelvtörténetünk kutatói figyelmét erre a helyesírásunk és szókincsünk fejlődése szempontjából tanulságos kéziratok anyagra irányítsa.

Az első szemelvény Baritznak Toldyhoz intézett levele (MTA Kézirattára 161/1836. sz.). Az Akadémia kézirattára természetszerűleg legnagyobbbrósz Baritz leveleit őrzí, de akad egy-egy Toldy-leveél is, nem eredetiben, hanem német nyelvű fogalmazvány formájában. Viszont Baritz írásaióól rekonstruálhatóó az előzmények. Képet alkotóhatunk arról, hogyan töltötte be az Akadémia tudományszervező feladatát, hogyan tartotta a kapcsolatot a hazájától távol, a Monarchia különböző városaiban szolgálatot teljesítő tagjával, milyen tudományos munkával bízta meg stb. A leggyakrabban Baritz Tacitus-fordításáról esik szó, továbbá a magyar nyelv ügyéről. Baritz szemlátomást igen jól ismerte Toldy véleményét minden felmerülő részletkérdésben. (Tudvalevőleg Toldy is foglalkozott klasszika-filológiával: Sophoklest, Ovidiust, Cornelius Nepost rendezett sajtó alá, azonkívül a fordítás elméleti kérdéseiről és módszereiről is jelentek meg cikkei.)

Szinte szimbolikusan kapcsolódik össze az alábbiakban közölt levélben éppen ez a két problémakör. A Tacitus-fordító gondjaiba és műhelytitkaiba vezet be bennünket, s pontokba igyekszik foglalni azokat a nyelvhelyességre, stílusra, helyesírásra vonatkozó elveit, amelyeket munkája közben követett. Talán éppenséggel azokat a nézeteit emeli ki, amelyekről Toldy, illetőleg rajta keresztül a legilletékesebb fórum, az Akadémia álláspontját kívánta volna megismerni. Mivel hazájától, a magyar nyelvterülettől távol élt és dolgozott, érthető módon minden alkalmat meg kellett ragadnia arra, hogy a magyar nyelv akkori rohamos fejlődésével mégis lépést tudjon tartani. (Toldy válaszelevele, sajnos, nem maradt ránk.)

Levelén kívül egy akadémiai felszólításra készített kéziratós bírálataból következők részletek, melyekből hadtudományi terminológiánk kialakulásának körülményei bontakoznak ki élesen.

A Magyar Tudós Társaságnak, amely a polgári-nemzeti törekvések jegyében születt, s a reformprogram politikai célkitűzéseit tette magáévá, természetszerűleg fontosságának megfelelően kellett foglalkoznia a hadügy, illetőleg a hadtudomány elméleti és gyakorlati kérdéseivel egyaránt. Így amikor lehetőség nyílt arra, hogy magyar tanítási nyelvű katonai iskola kezdje meg működését, mozgósította mindazon tagjait, aóiktól a tankönyvek mielőbbi elkészítésében segítséget váróhatott (MTA Kézirattára 157/1836. sz.).

Benyújtotta többek között az Akadémiának „A' Várbeli Erössítés” című hadtudományi munkáját kiadás céljából Perczel M ó r is. — Perczel a liberális nemesség radikális szárnyához tartozott, s kora ifjúságától kezdve — nem utólsorban Vörösmarty hatása alatt — élete nagy céljának a nemzeti függetlenség kivívását tekintette. Ennek érdekében harcolt egy katonai akadémia létrehozásáért, amelyről még néhány évtizeddel a szabadságharc bukása után született emlékirataiban is azt állította: az ország sorsa és jövője szempontjából sürgősebb és fontosabb feladat lett volna idejében létrehozni a katonai akadémiát, mint a Magyar Tudós Társaságot. (Széchenyi Könyvtár Kézirattára Quart. Hung. 1546. sz. 24). Az Akadémiával való kapcsolatáról közelebbit nem tudunk, maga ez a kéziratós munkája sem maradt ránk, nem is tesz róla említést az egyébként eléggé gyér Perczel-irodalom, kivéve KOLTA LÁSZLÓ rövid népszerű monográfiáját, amely Perczel szülővárosában, Bonyhádon jelent meg születésének 150. évfordulóján. Eszerint Perczel fiatal korában, katonaevei alatt írta, 1834-ben (helyesen 1835-ben) nyújtotta

be az Akadémiának, és „elismerő nyilatkozatot kapott.” (Perczel Mór élete és munkássága. Bonyhád, 1963. 8.) — Az MTA kéziratárában található bírálatokból azonban igen kevés elismerést olvashatunk ki, sőt úgy tűnik fel, sem szakmai-tudományos, sem nyelvi szempontból nem ütötte meg a mértéket. Az Akadémia mégis sokat foglalkozott vele, részben mert első volt a maga nemében, részben a szerző személye miatt is. A mi szempontunkból azonban ma inkább az a lényeges, hogy a könyv bírálati során termékeny viták bontakoztak ki, előtérbe került az egyes tudományok magyar terminológiájának elvi problematikája, a hadtudomány esetében pedig megszületett az első magyar „hadi műszótár”. — Három bírálónak adta ki az Akadémia Perczel könyvét. Sz o n t á g h G u s z t á v, magasrangú katoná, akadémikus véleménye egészében véve pozitív. Szerkezeti felépítés, áttekinthetőség, rendszeresség szempontjából talál benne kifogásolni valót. Felhívja a szerző figyelmét arra, hogy „azon egy néhány az erősítés tudományához úgy sem tartozó politikai észrevételeket kihagyja, melyeken a censura fenakadhatna.” (MTA Kéziratára 661/1836. sz.) Minden bizonnyal Perczel politikai radikalizmusának és a maga korában közismert szenvedélyes Habsburg-ellenességének megnyilvánulásaira gondolt, amelyek esetleg Baritz György véleményének kialakítását is befolyásolták. Nyelvéről ezt írja: „Jó magyarsággal íródott, 's nagyobbára szerentsésen választott vagy kitalált műszavakkal”. — K i s s K á r o l y volt a második bíráló (I. MTA Kéziratára 64/1836. sz.). Szintén katoná, az Akadémia hadtudományi osztályának titkára, honvédezedesi minőségben vett részt később a szabadságharcban, annak bukása után tíz évi várfogságra ítélték. Bírálati részletesebb, megalapozottabb. Nem ajánlja kiadásra Perczel könyvét. A felépítésre, koncepcióra, didaktikai szempontokra való hivatkozás után tér rá nyelvi megjegyzésekre: „A nyelv egészen németes, kitetsző benne a félelmetes fordítás . . . A megmagyarosított francia vagy német műszavak az értelemnek meg nem felelnek.” Néhány jellemző példát hoz fel ezután, de nem reked meg a részleteknél, hanem az okokat keresve megállapítja; „nincs még hadi magyar nyelvünk”, ennek megteremtése pedig nemcsak elsőrendű tudományos feladat, hanem az ország védelmi felkészültsége szempontjából döntő politikai kérdés is egyúttal. — Harmadjára kerül B a r i t z G y ö r g y kezébe a Perczel-kézirat. 12 lapos, tanulmánynak is beillő bírálatot küld be az Akadémiának (Baritz György Recensioja Ezen kézirati munkának A' Várbeli Erősítés. Írta Perczel Moritz. Zárában, junius 1 napján 836. (MTA kéziratára 67/1836.) Bevezetőben ő is utal arra, hogy hézagpótló munkáról van szó, s milyen fontos a katonai iskola működésének előmozdítása. Ezután tér rá a szakmai problémákra. Fejezetről fejezetre és pontról pontra haladva fejti ki véleményét tematikai, a hadtudományt érintő nagy elvi, valamint kisebb részletkérdésekben, mindenütt különös súlyt vetve a terminológiára, nyelv-helyességre, helyesírásra. Elmarasztaló ítéletének indokolásában a kézirat nyelvi hiányosságait így foglalja össze: „A Magyarország nem tiszta, nem folyó, az Euphoniára semmi tekintet, a' helyesírás ellen hiba, a' Germanismus számos.” A mindvégig élénk vita tárgyát képező hadtudományi terminológiai megjegyzései összegezeként bírálathoz egy mellékletet csatol: „A' Várbeli Erősítésben előjövő nevezetek magyarázatát”-t. Ebben 146 hadtudományi műszót állított össze abc-rendben és négy oszlopban. A magyar elnevezések két oszlopban következnek, az egyikben az író (Perczel Mór), a másikban a recensens (Baritz György) terminusai. A harmadik és negyedik oszlop összehasonlítás, valamint könnyebb megértés végett az általában újonnan alkotott kifejezések egy-egy német és francia megfelelőjét hozza. Az alábbiakban ennek a szójegyzéknek szöveghű másolata található.

Talán nem érdektelen röviden a hadtudományi terminológia megteremtéséért folyó harc további állomásait is nyomon követni. T o l d y F e r e n c figyelmét nem kerülték el azok a jelzések, amelyeknek a bírálók hangot adtak; erről tanúskodik egy Baritz Györgyhez intézett későbbi levele (MTA Kéziratára 203/1840. sz.), melyből gyors és

határozott intézkedéseire is fény derül. Arról ír ebben: különösen nagy jelentősége van annak, hogy a hadtudományi műnyelvben „bizonyos egyformaság, következetesség és pontosság uralkodjék”, hiszen tudományos és katonai körökön kívül nem kevés katonai műszó fordul elő a sajtóban és a közéletben, s ezekben nemcsak tetemes eltérések, hanem nem csekély hibák is tapasztalhatók, mert „a kik e szavakat alkotják, ritkán fogták fel elég világosan a tárgyakat és eszméket, miket kitenni kívántak”. Ezért kívánatos, hogy bizonyos megállapodás történjék, s ebből a célból felkérte T a n á r k y S á n d o r t, majd ennek halála után K i s s K á r o l y t (a fent idézett bírálót), írja össze a legszükségesebb katonai műszavakat. Ez megtörtént. Baritzot tehát az Akadémia megbízásából arra kéri fel, tegye meg megjegyzéseit a kézirathoz, egészítse ki annak hiányosságait „tekintettel a’ már meglévő vagy éppen divatozó magyar szavakra”, s a nyelv grammatikai tulajdonságaira”.

Baritz néhány hónap múlva váratlanul meghalt, KISS KÁROLY munkája (Hadi műszótár. Pest, 1843.) azonban Toldy közbenjárására visszakerült az Akadémiához, s az 1843-ban megjelenő szótár immár 58 nyomtatott lapon rendszerezhetette a Baritz úttörő kezdeményezése óta hihetetlen gyorsasággal fejlődő magyar hadtudományi terminológiát.

3. Íme most már az említett Baritz-kéziratok:

Különösen tisztelt Titoknok Ur!

Ámbár Május 18-ai 836 költ levelemben úgy nyilatkoztattam vala ki magamat, hogy Tacitus magyar fordításának akkor beküldött darabjai megítélése fog határozni az egész munka végrehajtására vagy abbahagyására, mégis hogy Április 24-kén 836 tett ígéretemnek megfeleljek; imé küldöm ezennel a’ *Históriák* hátralévő könyveit és az *Annalokból* (Évkönyvekbül) az elsőt.

Szükségesnek tartom azonban a következő jegyzéseket:

1° A’ magyar nyelvnek éppen nem tartozik szépségihez a’ sok *-nak, -nek*; azért ezen dativusokat a’ mennyiben homály okozás nélkül tehettem, kevesíteni igyekeztem; ki nem jelentvén annak elmaradását a’ némely írónknál szokásban levő apostrophussal.

2° Hasonló hiba, az ugyan azon egy szóban elő forduló számos *e* betű: mint p. o. ezen szóban *vélekedéséért, ítéletéért*; én ez egyik *é*-ből *i*-t csináltam és így irtam *vélekedésiért, ítéletiért*; sokhelyt pedig hol az *é* nem hangzott rosszul, meghagytam. Külömben is az euphonia hasonló változtatásokat megkíván, és a’ közbeszéd gyakorol.

3° Ezen szóban különbség én *n* helyett *m*-et irtam *külömbség*; a’ deák is az *n* betüből sokszor *m*-et csinál, mint *compleo, complano* s nem írja *compleo, conplano*.

4° A’ birtokot jelentő terminatiókat a’ többes számban még nem szoktam meg: p. o. fal (murus, Mauer) falom, falad, fala, falunk, falatok, *faluk* én ez utolsót így írom *falak*; ujj (digitus) ujjunk, ujjatok, ujjuk — en így *ujjak*; kezünk, kezetek, *kezők*, én így *kezek*. Hogy *falak, ujjak, kezek* a többes szám Nominativussával egyek, igaz. De mégis az értelemben soha homályt és kétséget nem okoznak. Ha ugyancsak ezen előttem új írásmódja a nyelvben erőt vesz, későre én is megszokom ’s ahhoz tartom magamat: de ezeket csöndes, gyöngé, föl, pör — *familia, háznép* helyett család, el nem fogadhatom.

Hogy a September elején tartandó közgyűlésen jelen nem lehetek, felette sajnálom, s nem is tudom, mikor lehet azon szerencsém.

Magamat rokon és szives hajlandóságába ajánlván

teljes tisztelettel maradok

különösen tisztelt Titoknok Ur

alázatos szolgája

Baricz György sk.

fő Strázsamester

Zárában, Augustus 10-kén 836.

A' Várbéli Erőssítésben előjövő nevezetek magyarázata

Magyar nevezetek.	Recensens szerint	Német nevezetek	Frantzia nevezetek.
A. Allak.	Iró szerint Kaszamáta vagy Albolt.	Casemate.	Casematte.
Árok.	Árok.	Graben.	Fossé.
Allyastöltés.	Alsántz.	Faussebraye.	Faussebraye.
Aréz.	Aréz.	Fasse.	Face.
Áltszövet.	Áltszövet.	Durchschnitt.	Coupe.
Áltgát.	Kereszt-töltés.	Querwall.	Traverse.
Álgyu.	Ágyu.	Kanone.	Canon.
B. Bástya.	Bástya.	Bastion	Bastion
Bomament.	Bombament.	Bombenfrey.	á l'épreuve de la bombe
Boka.	Boka.	Berme.	Berme.
Boltozat.	Boltozat.	Gewölbung.	Voute.
C. Csata.	Ütközet, csata.	Schlacht.	Combat
Csapat.	Oszlop-rend.	Colonne.	Colonne.
Csomózat.	Nyaláb, Fasina.	Faschine.	Fascinés.
Csoport.	Szál.	Protte.	la file.
NB. Mikor a' három sorban rendelt gyalogságnál a' három egymás háta megett álló katoná értődik.			
D. Csapongás.	Száguldozás.	Streiferey.	Courses.
Düledék.	Dőlet.	Böschung.	Jalus.
Dobos.	Dob.	Tambour.	Tambour.
Derék vonat.	Derék vonat, Övedzet.	Magistral oder Gürtel Linie.	Cordon.
E. Erőssítés.	Erősítés.	Befestigung.	Fortification.
Mezei.	Mezei.	Feld.	de Campagne.
Állandó.	Állandó.	Permanente.	Permanente.
Ostromi.	Ostromi.	Belagerungs.	de Siege.
Ellenpart.	Ellenpart.	Contreescarpe.	Contreescarpe.
Elvágás.	Vágás.	Abschnitt.	Coupure.
Ellenküszöb.	Sarokfal.	Strebpfiler.	Contrefort.
Előmű.	Előmű.	Vorwerk.	l'avancée. v: ouv- rages de tachés.
Előárok.	Előárok.	Vorgraben.	avant fossé.
Ellenőr.	Ellenőr.	Contregarde.	Contregarde.
Erányzani.	Hosszábavenni.	Bestreichen.	raser.
Elállás.	Távolság.	Abstand.	Distance.
Építmény.	Pattantyú.	Batterie.	Batterie.
F. Fegyverhely.	Fegyverhely.	Waffenplatz.	Place d'armes.
Földhányat.	Földhányat.	Erdaufwurf.	—
Folyosó.	Folyosó. Stolna.	Gallerie.	Gallerie.
Függarányos.	Függarányos.	Senkrecht.	Perpendienlair.
Földarány.	Vizarány.	Horizont.	Horizon.
Fülezet.	Fűl.	Orillon.	Orillon.
Felhágat.	Pai.	Auftritt.	Banquette.
Fedettút.	Fedettút.	Bedeckter weg.	Chemin couvert.
Falruházat.	Falbéllés.	Mauer Verkleidung.	Revelement.
Főmű.	Főmű.	Hauptwerk.	Ouvrage principale.
Fellegvár.	Fellegvár.	Citadell.	Citadelle.
Főtöltés.	Főtöltés.	Hauptwall.	Boulevard.
Fedfal.	Orm.	Cordon.	Cordon.
Félmérő.	Félmérő. Sugár.	Halbmesser.	demi diametre. rayon.
Futóárok.	Vivó- vagy közelítő sánc.	Laufgraben.	la tranchée, les approchées.
Fürészfoglalakú.	Fürészalakú.	Sägewerkförmig.	en forme des redans.

Földrajz.	Földabrosz.	Mappa.	Mappe.
Felfogadó mű.	Bésánczolás.	Retranchement.	Retranchement.
Földpad.	Ágyupad.	Pritsche.	Platforme.
Fedföld.	Árkozás v. Árkozat.	Sappe.	Sappe.
Fővonat.	Fővonat.	Capital-Linie.	Capitale. (ligne).
Függőleg.	Függőleg.	Senkrecht.	Perpendiculairement.
Fecskefark.	Fecskefark.	Schwalbenschweif.	Queue d'hironde.
Főfedő arcz.	Fő kerítés.	General Couvrefasse.	General Couvreface.
<i>G.</i>	—	—	—
<i>H.</i> Háború.	Háború, had.	Krieg.	Guerre.
„ Védő.	„ Védő	„ vertheidigend.	„ defensive.
„ Támadó.	„ Támadó.	Krieg angreifend.	„ offensive.
Had.	Sereg, hadisereg.	Heer, Kriegsheer.	Armée.
Harcz.	Harcz.	Gefecht.	Combat.
Homlokkilincs.	Homlokretesz.	Stirnriegel.	Barra frontale.
Hurkák.	Kolbászok.	Würste.	Saucisses, saucesons.
Hátrálófőmű.	Tartalék mű.	Retirrites Hauptwerk.	Oeuvre retiré.
Holdacs.	Nyíl, Holdacs.	Lunette.	Lunette, Flèche.
Háromszeg.	Háromszeg.	Dreyeck.	Triangel.
<i>J.</i> Járát.	Járás.	Gang.	Communication.
<i>K.</i> Kárpit.	Kárpit.	Curtine.	Courtine.
Kerekut.	Körjárás.	Rondenweg.	Chemins des Rondes
Korona mű.	Korona mű.	Kronenwerk.	Ouvrage á Couronne
Kárpitvéd.	kárpitvéd v. Ravelin.	Ravelin.	Ravelin.
Külmű	Külmű.	Aussenwerk.	Dehors.
kerekzet.	kerek bástya.	Rondelle.	
Kapocs.	Kapocs.	Caponniere.	Caponnier.
Kimetszeni.	Kibarázdálni.	Tracieren.	Tracer.
Köri Erőssítés.	Köri Erőssítés.	Circular Befestigung.	Fortification Circulaire.
Köpönyeg mű.	Békerítő mű v: külkerítés.	Enveloppe.	Enveloppe.
Kicsapás.	Kicsapás.	Ausfall.	Sortie.
Kárpitvédőr.	Torok sáncz.	Reduit.	Reduit.
Külső szél.	Külső szél.	Ausere Seite.	Ligne extérieure.
<i>L.</i> Lövőszér.	Lövőszér.	Geschütz.	Armes cifen.
Lépcső.	Grádics.	Stiege.	Escalier.
Lovag.	Lovag.	Cavalier.	Cavalier.
Lövővéset.	Lövőrés.	Schuszscharte.	Embrasure.
<i>M.</i> Mű.	Mű.	Werk.	Ouvrage.
Megrohanás.	körül fogni, megszállani.	Berenen.	Investir.
Megtámadás.	Megtámadás.	Angriff.	Attaque.
Menetel.	Menet.	Gang, Passage.	Passage.
Munkálódás.	Munkálódás.	Operation.	Operation.
Mellvéd.	Mellvéd.	Brustwehr.	Parapet.
Menetelesség.	Lejtősség.	Abdachung.	Pente.
Mellékes.	Egyközű, mellékes.	Parallel, gleichlaufend.	Parallel.
Mélyút.	Völgyút.	Hohlweg.	Defilé.
Művet.	Nyilmű.	Fleche.	Fleche.
<i>N.</i> Négyseg.	Négyseg.	Viereck.	Quarré.
<i>O.</i> Ostrom.	Ostrom, vivás.	Belagerung.	Siege.
Oldalat.	Oldal.	Flanque.	Flanque.
Olló.	Olló.	Tenaille.	Tenaille.
Ollózat.	Ollómű.	Scherewerk.	Tenaille.
Órhad.	Órizet.	Garnison, Besatzung.	Garnison.

	Ostromhányat.	Vívóárok, vivósánc.	Tranchée.	Tranchée.
	Osztály.	Osztály.	Division.	Division.
	Ostromvonat.	Kerítő sáncz.	Parallel.	Parallele.
P.	Part.	Fő part.	Escarpe.	Escarpe.
	Palánk.	Paliszáda.	Palissade.	Palissade.
	Parancs vivő.	Parancs vivő.	Ordonnance.	Ordonnance.
R.	Rakhely.	Rakhely.	Depot.	Depot.
	Raksereg.	Órsereg.	Besatzung.	Garnison.
	Rom.	Törés, Rom.	Biesche.	Bieche.
	Rajtaütés.	Meglepés.	Ueberfall.	Surprise.
	Rajz.	Rajz.	Figur.	Figure.
	Részes fedő arcz.	Megszagatott kerítés:	Particuläre Couvre face.	Particulaire Couvre face.
	Részarány.	Részarány.	Proportion.	Proportion.
S.	Sancz.	Sáncz.	Schanze.	Fortification.
	Szarvmű.	Szarvmű.	Hornwerk.	Ouvrage à Cornes.
	Szélezet.	Törés.	Brechung.	Brisure.
	Spanyol karók.	Spanyol Sorompo.	Spanische Recter.	Cheval de Friese.
	Sarksáncz.	Külön sáncz v. Redut.	Redoute.	Redoute.
	Sereg.	Sereg, katonaság.	Truppe.	Troupes.
	Sokszeg.	Sokszeg.	Vieleck, Polygon.	Polygone.
	Szeglet, béménő kirugó.	Szeglet, béménő kirugó.	Winkel, ein ausgehendes.	Angle, rentrant saillant.
T.	Tábor.	Tábor.	Lager.	Camp.
	Táborozás.	Hadév.	Feldzug.	Campagne.
	Töltélek	Töltélek, munitio.	Munition.	Munition.
	Tár.	Tár, Magazin.	Magasin.	Magasin.
	Töltés.	Töltés.	Wall.	Rampart.
	Terv.	Terv.	Plan.	Plan.
	Talprajz.	Talprajz.	Grudrisz.	Plan.
	Töltésjárat.	Töltés dereka.	Walgang.	Rampart.
	Gátjárat.			
	Torokvonat.	Torokvonat.	Kehl-Linie.	Ligne de la gorge.
	Torokzat.	Torok.	Kehle.	Gorge.
	Tartalék.	Tartalék.	Reserve.	Reserve.
U.	Ütközet.	Ütközet.	Treffen.	Combat.
	Üreg.	Mina.	Mine.	Mine.
	Üregász.	Aknász v: Minász.	Mineur.	Mineur.
V.	Végpart.	Vársikja.	Glacis.	Glacis.
	Várművész.	Várművész v: Földmérő.	Ingenieur.	Ingenieur.
	Vivás.	Vihar.	Sturm.	Aussant.
	Visszaverő lövet.	Fércz v: hullám lövet.	Ricochet Geller.	Ricochet.
	Vizizár.	Vizizár v: Vizrekesz.	Wasserschleisze.	Ecluse.
	Vivómesszeség.	Járás. Fegyverjáras.	Tragweite.	Portée.
	Várpiac.	Vártere.	Esplanade.	Esplanade.
	Vállpont.	Vállpont.	Schulterpunct.	Point d'Epaule.
	Vállazat.	Vállmű.	Schulterwerk.	Epaulement.
	Védővonatok.	Védővonatok.	Defensions Linien.	Lignes de defense.
	Baritz sk.			
	fő strázsa mester			
	Recensens			KOMOR ILONA

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárcsi Géza* elnök címére (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (dr. *Török Zoltánné* szervező titkár, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253—70. számú csekkzámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK KAPHATÓ SZÁMAI:

17. Magyar hangtani dolgozatok. Szerkesztette **Benkő Loránd**. 1958. 28,— Ft.
18. **Fónagy Iván**: A hangsúlyról. 1958. 14,— Ft.
19. **Papp László**: XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. 1959. 14,— Ft.
20. **Deme László**: A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. 1959. 15,— Ft.
21. **Király Péter**: Ismeretlen magyar glosszák. 1959. 12,— Ft.
22. **Inczefi Géza**: Szeged környékének földrajzi nevei. 1960. 16,— Ft.
23. **Berrár Jolán**: A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig. 1960. 20,— Ft.
24. **Gombocz Zoltán**: Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. 1960. 4,— Ft.
25. **Papp László**: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. 1961. 28,— Ft.
26. **Büky Béla**: A fővárosi keresztnevéadás hatóerői. 1961. 10,— Ft.
27. **Kázmér Miklós**: A magyar affrikátaszemlélet. 1961. 5,— Ft.
28. **Karácsony Sándor Zsigmond**: Személyneveink 1500-tól 1800-ig. 1961. 15,— Ft.
29. **Antal László**: A magyar esetrendszer 1961. 20,— Ft.
30. **Pais Dezső**: Szer. 1962. 12,— Ft.
31. **Radanovics Károly**: Északi-oztják nyelvtan. 1961. 6,— Ft.
32. **Márton Gyula**: A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai. 1962. 8,— Ft.
33. **B. Lőrinczy Éva**: Képző- és névrendszertani vizsgálódások. 1962. 16,— Ft.
34. **Elekfi László**: Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. 1962. 16,— Ft.
35. **Benkő László**: A szépirodalmi stílus elemzése. 1962. 16,— Ft.
36. A szótárírás elmélete és gyakorlata a Magyar Nyelv Értelmező Szótárában. Szerkesztette **Országh László**. 1962. 24,— Ft.
37. **Fónagy Iván**: A metafora a fonetikai műnyelvben. 1963. 10,— Ft.
38. Szótörténeti és szófejtő tanulmányok. Szerkesztette **Pais Dezső** és **Benkő Loránd**. 1963. 28,— Ft.
39. **Rácz Endre**: A magyar nyelv következményes mondatai. 1963. 14,— Ft.
40. Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. **Ligeti Lajos** és **Pais Dezső** közreműködésével szerkesztette **Benkő Loránd**. 1963. 62,— Ft.
41. **Melich János**: Dolgozatok II. 1963. 18,— Ft.
42. **D. Bartha Katalin**: Tövégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig. 1964. 18,— Ft.
43. **Imre Samu**: A magyar huszita helyesírás néhány kérdése. 1964. 10,— Ft.
44. **Papp László**: Magyar nyelvű levelek és okiratok fomulái a XVI. században. 1964. 14,— Ft.
45. **Török Gábor**: A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere. 1964. 12,— Ft.
46. Alak- és mondattani gyűjtélék. Szerkesztette **Pais Dezső** és **Benkő Loránd**. 1965. 20,— Ft.
47. **Lakó György**: A magyar hangállomány finnugor előzményei. 1965. 12,— Ft.
48. **Szabó Zoltán**: A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere. 1965. 18,— Ft.
49. **Magdics Klára**: A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. 1965. 15,— Ft.
50. **Hadrovics László**: Jövevényszó-vizsgálatok. 1965. 18,— Ft.
51. **Nemes István**: A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében. 1965. 12,— Ft.
52. **Perrot Jean**: Adalékok a *meg* igeikötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. 1966. 9,50 Ft.
53. **Zsilka János**: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. (Tárgyas mondat szerkezetek.) 1966. 20,— Ft.
54. **Deme László**—**Fábián Pál**—**Bencédy József**: A magyar helyesírás rendszere. 1966. 9,— Ft.
55. **Farkas Vilmos**: Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben. 1966. 16. Ft.
56. **Hegedűs József**: A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. 1966. 19,— Ft.
57. **Magay Tamás**: Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt. 1967. 16,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 21.).

Ára: 10,— Ft
Előfizetés egy évre: 30,— Ft

INDEX: 25.549

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmos János: A -beli névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3,— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: A Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4,— Ft.
93. A magyar bilabialis *o* hang kérdése. 1956. 5,— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7,— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. 1957. 13,— Ft.
96. Szinnyi József emlékezete. 1857—1957. 1958. 3,— Ft.
97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5,— Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkonferenciáról. 1958. 4,— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 6,— Ft.
100. Horváth János: Versítmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4,— Ft.
101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégebbi szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.
103. Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20,— Ft.
104. Sulán Béla: Jelentéstani jegyzetek. 1962. 4,— Ft.
105. Bálint Sándor: Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei. 1963. 10,— Ft.
106. Szijs Rezső: Várpalota nyelvjárása 1696 és 1831 között. 1963. Elfogyott.
107. Gáspár János tájszógyűjteményei. 1838—1845. Közreadja Szabó T. Attila. 1964. 10,— Ft.
108. Schram Ferenc: 1790—1819 közti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai. 1964. 12,— Ft.
109. Végh József: A nevezetesebb külföldi nyelvjárási szókincsgyűjtések és a magyar szókincsarhívum terve. 1964. 6,— Ft.
110. Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája. 1965. 5,— Ft.
111. Kovalovszky Miklós: Egy Ady-vers világa. 1965. 10,— Ft.
112. Deme László: A Kazinczy-érmek és a helyes magyar kiejtés kérdései. 1965. 4,— Ft.
113. Várkonyi Imre: A Somogy megyei *ö-ző* nyelvjárás. 1965. 16,— Ft.
114. Kelemen József: Gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás a lexikográfia szolgálatában. 1966. 4,— Ft.
115. Pais Dezső: Régi személyneveink jelentéstana. 10,— Ft.
116. Penavin Olga: A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. 1966. 30,— Ft.
117. Hutterer Miklós—Mészáros György: A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana. 1966. 30,— Ft.

TÁRSASÁGUNKNÁL BESZEREZHETŐ KIADVÁNYOK

- Szamosháti Szótár I—II. Írta Csúry Bálint. 1935—1936. 120,— Ft.
Emlékkönyv Melich János hetvenedik születése napjára. 1942. 80,— Ft.
Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. 1956. 80,— Ft.
Zala megye földrajzi nevei. Kiadja Zala megye tanácsának végrehajtó bizottsága. Köz-
zéteszi Markó Imre Lehel, Ördög Ferenc, Kerecsényi Edit. Zalaegerszeg, 1964. 100,— Ft.

Kérjük tagjainkat, hogy tagdíjukat a Társaság csekkszámlijára 1967. október 15-ig befizetni szíveskedjenek.

LXIII. ÉVF.

1967. DECEMBER

4. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

444. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1967

Felelés szerkesztő

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, HAJDÚ PÉTER, KISS LAJOS,
MOLNÁR JÓZSEF, NYÍRI ANTAL és SZATHMÁRI ISTVÁN

TARTALOM

<i>Berrár Jolán—Károly Sándor: Az Új Magyar Nyelvtörténeti Szótár szerkesztési elvei</i>	381
<i>Lotz János: Egy nyelvtani modell</i>	394
<i>Deme László: Alapvizsgálat, kontroll és kitekintés a parole-statisztikában</i>	408
<i>Ligeti Lajos: Turkológiai megjegyzések szláv jövevényszavainkhoz</i>	427
<i>Pais Dezső: A garaboncsás és társai</i>	442
<i>Fabricsius-Kovács Ferenc: Megjegyzések egy jelentéstani polémiahoz</i>	453
<i>Gulya János: Hodu vagy hadu?</i>	462
<i>Kisebb közlemények. Kiss Jenő: Az -ár ~ -ér képzőhöz. — Mikesy Sándor: A „vallási” helynevekről</i>	472
<i>Szó- és szólásmagyarazatok. Kiss Gabriella: Koppantál. — Kovalovszky Miklós: Hajótörött. Turpis. — Moór Elemér: Lárma. Selma. — Reuter Camillo: Hendek. — Úrhegyi Emília: Kelengye.</i>	477
<i>Nyelvtörténeti adatok. Papp László: Két XVI. századi irat. — Gregor Ferenc: Szótörténeti adalékok</i>	486
<i>Nyelvjárások. Szabó Géza: Adalékok újabb jövevényszavaink ö-zéséhez, ő-zéséhez. — Márton Gyula: Adatok a verő szó elterjedéséhez a székely nyelvjárásban</i>	492
<i>Szemle. Erdődi József: Finnugor és szamojéd nyelvek</i>	503
<i>Társasági ügyek. A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXIII. közgyűlése</i>	506
<i>Levélszekrény</i>	512

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111-010). — A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HIRLAP-IRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely *postahivatalban*. Csekk-számlaszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámú száma: 8.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21., Telefon: 111-010.

Csekkbefizetési számla: 05.915.111-46; MNB egyszámú száma: 46;

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612.

Előfizetési díj egy évre: 30.— Ft. A folyóirat külföldi címre küldését a „*Kultúra*” *Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat* (Budapest I., Fő utca 32., telefon 159-450, 45.780.057. számú csekk-számla) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál* (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.

Imre Samu
(1917-1990)

Az Új Magyar Nyelvtörténeti Szótár szerkesztési elvei*

II.

Szójelentés és szintaxis: az utalások rendszere

I. Az ÚMNySz.-ban feldolgozott szótári, szójegyzéki adatok magyar nyelvű része hol egy szóból áll, például Sch.: „nux: *dió*”, hol kettőből: Ortus: „Nux muscata: *Zerechen djo*”, hol többből: M.: „Pinea: *Kis belő dió*”; Sz.: „Nauci: *Az dió belinek az harttiaia.*” A két vagy többszavas adatok minden egyes szava egyaránt fontos a feldolgozás szempontjából (kivéve a névelőt, kötőszót és más viszonyító jellegű szavakat; l. „A címszavak kiválasztásának szempontjai” című pontban); ezért elvileg lehetséges volna az a megoldás, hogy minden szó címszavánál közlünk minden olyan adatot a maga teljességében, amelyben a címszó előfordul. E szerint az előbb SZIKSZARból idézett adat a maga teljes terjedelmében háromszor fordulna elő az új szótárban: a *dió*, a *bél* és a *hártya* címszó alatt. Ettől az eljárástól azonban helykímélés céljából el kellett tekintenünk. Az előbbi adatot csak az egyik szó címszavánál közöljük a maga egészében, a többi címszónál megelegszünk utalással.

Hogy milyen típusú adatokból (szó szerkezetekből, mondatdarabokból, esetleg teljes mondatokból) hány olyan szót választunk ki, amelynél a teljes adatot közöljük (ezt nevezzük adatközlő, röviden **k ö z l ő c í m s z ó n a k**), és hogy a kiválasztásnak melyek a kritériumai, az alapos megfontolást és az egész szóanyagra kiterjedő egységes állásfoglalást kíván. Az ide vonatkozó elméleti munka a szócikkek adatközlő és utaló részének a szétválasztását alapozza meg, és az új szótár utalórendszerének a kidolgozását jelenti.

Az utalórendszer megalkotásában a helykímélés gyakorlati szempontját kiegészíti egy nyelvi szempont is, amely éppúgy mondható gyakorlatinak, mint teoretikusnak. Arról van szó, hogy mind a szótári gyakorlatnak, mind a lexikológiai elmélet fejlődésének követelménye, hogy a szó jelentésének a megállapításában, a poliszemantikus szó jelentéseinek az elkülönítésében rendszeresen vegyük figyelembe a szó szintaktikai kapcsolatait. A szó jelentése, amely megszabja a szónak a mondatban való használatát, előírja, hogy a szót milyen jelentésű szavakkal hozhatjuk kapcsolatba a mondatban — a nyelv-közösség szokása szerint. A modern szemantika, amely az ilyen kapcsolatok szabályainak az összeállításában látja a nyelv működésének s e működés leírásának egyik, kétségtelenül legnagyobb szegmentumát, a szójelentés-elhatárolás következetes és szerves részévé teszi a szó jellemző szintaktikai-szeman-

* L. MNy. LXIII, 263--74.

tikai környezetének a felsorolását. (A szemantikai környezetet általánosabb jelentésű szavak által képviselt, úgynevezett szemantikai jegyek adhatják meg: élőlény, személy, tárgy, szín, mozgás, kiterjedés stb.)

A szintaktikai környezet jelentésmeghatározó szerepének a felmérésében döntő annak a megállapítása, hogy a szintaktikailag domináns (főrendelt) tagnak, vagy pedig a dominált (alárendelt) tagnak van-e nagyobb szerepe a másik tag jelentésének a meghatározásában. Világos, hogy a beszéd közben realizálódó konkrét mondat esetében a szintaktikailag érintkező tagok egymás jelentését kölcsönösen befolyásolják, pontosabban: egymás jelentéséből meghatározott elemeket kiválasztanak, másokat mellőznek. S az is világos, hogy a dominált, alárendelt tag a domináns tag jelentésének a körét szűkebbre vonja. Az azonban már nem olyan magától értetődő, hogy a szó lexikológiai (szótári) jelentésének a megállapításában melyiknek van döntőbb szerepe. Szószervezetek ilyen szempontú vizsgálata arra az eredményre vezetett, hogy az alárendelt tagnak általában fontosabb szerepe van a főrendelt tag szótári jelentésének a meghatározásában és jelentéseinek elkülönítésében, mint fordítva. Eszerint az ige jelentésmeghatározásában fontosabb szerephez jut az ige tárgyául, határozójául szereplő főnév, mint fordítva: a tárgyul, határozóul álló főnév jelentésmeghatározásában az ige: a *tésztát gyúr*, *sportolót gyúr* esetében a *gyúr* két jelentésének az elhatárolásában fontos tényező a kétféle tárgy. Fordítva kevésbé érvényes: a *tészta* és a *sportoló* jelentésének lényegtelenebb (bár nem indifferens) tartozéka az, hogy gyúrható.

Amde ellenkező példákat is említhetünk. Az *órát fog*, *órát mulaszt*, *órát eltölt* szókapcsolatokban az igék jelentése az *óra* szó különböző jelentéseit is érzékelteti. A fenti esetekben a szintaktikailag alárendelt tag, az utolsó esetben a főrendelt tag realizálja azokat a *s z e m b e n á l l á s o k a t*, amelyek a nyelvi jel különféle jelentéseiben vannak adva.

Mindezek alapján úgy látszik, hogy a szó jelentésének a differenciálásában mind a neki szintaktikailag alárendelt, mind a neki főrendelt tag jelentése szerepet kap. Különösen így van ez azoknak a szókapcsolatoknak az esetében, amelyek nemcsak szintaktikai, hanem erős lexikológiai szálak is egybe-kötnek, aminők az összetételek és egyéb lexikológiai egységek (pl. szólások).

Mindez a szótár gyakorlata szempontjából azzal a következménnyel jár, hogy a szótári címszó használatának helyes és pontos értékeléséhez ismerni kell adatbeli előfordulásának szintaktikai környezetét is. Az adat közlő címszavánál ez a feltétel biztosítva van. Az utaló címszónál az utalórendszer megfelelő kidolgozása teszi ezt lehetővé. Ha például a következő adat esetében: *Az dio belinek az hártiaia* a közlő címszó a *hártya*, és a *bél* címszónál csak úgy utalunk a *hártya* címszóra, hogy l. *hártya*, akkor a *bél* szó használatáról nem kap a szótár forgatója világos képet, mert nem tudja, milyen bélről van szó. Ezt a felvilágosítást csak a *hártya* szónál kapja meg. S ha a *bél* szót, mondjuk, 30 különböző közlő címszavú szókapcsolatban szerepel a feldolgozott szótárakban, szójegyzékekben, akkor a *bél* szó használatára vonatkozó adatanyag megismerése és felhasználása 30 szócikk gondos áttanulmányozása és kicédlázása után válik csak lehetővé. Ebben a tekintetben szótárunk messzemenő segítséget akar nyújtani használóinak.

Az utalórendszer kidolgozása mármost éppen abban áll, hogy ez a feldolgozás észszerű határok között történjék, azaz a praktikus és az elméleti haszon arányban legyen a feldolgozásba fektetett energiával és a nyomdai *n*-ek számával, se több, se kevesebb anyagot ne közöljünk a szócikk utaló részében,

mint amennyire szükség van. A határvonal ideális megvonását nem reméljük elérhetőnek, de a megközelítését feladatunknak tekintjük.

2. Az említett elvek és szempontok alapján célszerűnek mutatkozott az adatok közlésében a következő szabályokat felállítani:

1. Alárendelő (jelzős, határozós, tárgyias) szó szerkezet, szintagmasor esetében az adatot a szintagma domináns tagjánál vagy a szintagmasor legfőbb domináns tagjánál közöljük. Ez áll az összetételekre is. Például: *hideg idő*, közlő címszó: *idő*; *rövid summába szedett dolog*, közlő címszó: *dolog*; *dióbel*, közlő címszó: *bél*. Kivételt alkotnak bizonyos meghatározott módosító igék (*akar, kezd, kell, lehet, szokott, tud, fog* stb.) és főnévi igenév kapcsolatai. Ezeknél az adatot az igenévnél közöljük.

2. Mellérendelő szintagmák, szintagmasorok esetében az adatot minden domináns mellérendelt tagnál vagy minden mellérendelt szintagmasor legfőbb domináns tagjánál közöljük. Például: *vízpartó csobán, kád*. Közlő címszavak: *csobán* és *kád*. Viszont a *halfogó, főző, vagy eladó hely a víz mellett* adat közlő címszava csak a *hely*, mert a mellérendelt *fogó, főző* és *eladó* szavak az egész szerkezetnek nem domináns tagjai. A mellérendelő összetétel (ikerszó) külön címszót kap: *ágasbogas*; a *bogas*-nál erre utalunk.

3. Mondat esetében az adatot az alanynál is és az állítmánynál is közöljük. Hiányos mondatnál a közlő címszó a meglevő főmondatrészt. Például *Az fejedelemnek házába ment vala*. Közlő címszó: *megy*. Speciálisabb esetek: a) Ha az állítmány puszta *van (volt)* ige, az állítmánynál nem közöljük az adatot. — b) Ha az állítmány igei része segédige, a névszói résznél történik az adatközlés. — c) Ha az állítmány puszta *van (volt)* stb.), és mellette határozó fordul elő, a határozónál közöljük az adatot az állítmány helyett.

4. Mellérendelt összetett mondat esetében a mellérendelt mondatrágok külön mondatnak tekintendők, s az adatok minden egyes alanynál és állítmánynál közlendők.

5. Alárendelt összetett mondat esetében az előbbihez hasonlóan járunk el, azaz a fő- és mellékmondat külön mondatnak számít. Ugyanez lesz módosítónk a vonatkozó névmásos szintagmasornál is: *az magos ég, holott az csillagok vannak*; közlő címszavak: *ég* és *csillag*.

A szócikkek beosztása e szerint:

1. A d a t k ö z l ő r é s z: itt találhatók azok az adatok, amelyekben a közlő címszó szerepel.

2. U t a l ó r é s z: itt utalunk arra, hogy a címszó a) még milyen más, az adatközlő részben nem említett adatokban fordul elő; b) ezek az adatok mely címszavaknál találhatók. Az utaló részben a szócikk címszava utaló címszóvá válik (~ helyettesíti), s ezzel egy másik címszóra, az adat közlő címszavára utalunk. Például: *almába esett féreg* adat közlő címszava a *féreg*, míg utaló címszava az *alma* és *esik*.

3. A szócikkek utaló részének összeállításához szükség van e részbe kerülő adatok kiválasztásának lehető pontos szempontjaira. E szempontok a következők:

I. Kéttagú szókapcsolatok, amelyeknek az alárendelt tagja az utaló címszó, főlérendelt tagja közlő címszó. Az utalás feltünteteti a két tag közti szintaktikai viszonyt is (tárgyrag, határozórag, birtokos személyjel), ha az adatban jelölve van.

1. Szemantikailag szorosabb kapcsolatok:

- a) Összetételek: (a) főnév + főnév: *diófa*; (b) melléknév + főnév: *drágakő*.
 b) Egyéb lexikológiai egységek: (a) főnévi jelző + főnév: *csiga háza*; (b) melléknévi jelző + főnév: *esti csillag*; (c) főnévi tárgy v. határozó + ige: *hálát ad, szemére vet*.

2. Szemantikailag lazább kapcsolatok:

- (a) melléknévi (v. igenévi) jelző + főnév: *hideg víz*; (b) főnévi birtokos jelző + főnév: *fa teteje, víz folyása*; (c) határozó alakú bővítmény + főnév v. melléknév: *melegtől száraz*; ide vehetjük a főnévnek *való*-val vagy igenévvvel kapcsolt határozói bővítményét is: *fából való szerszám, jégnek való verem, vasból csinált edény*; (d) névszói tárgy + ige: *fát vág*; (e) névszói részeshatározó + ige: *okosnak véli*; (f) névszói mód- és eszközhatározó + ige: *gyorsan beszél, puskával lő*; (g) főnévi igenévi tárgy, határozó + ige vagy melléknév: *tanulni szeret, adni kész*; (h) egyéb szorosabb határozók + ige: *csendre int, balra tart*; (i) fokhatározó + ige vagy melléknév: *nagyon siet, kicsit gyors*.

E szemantikailag lazább kapcsolatok általában olyanok, hogy a szintagmatagok közötti szemantikai viszony még mindig szorosabb, mint egyéb kapcsolatok esetében, esetleg megfelelhet nekik összetételi forma (*fa teteje* ~ *fatető*, *fát vág* ~ *favágás*) stb. Ide tartoznak a hagyományos elnevezéssel képes helyhatározói és állandó határozói kategóriák is. A megadott irányelvek nem vehetnek figyelembe minden egyes esetet, és alkalmasszerűen rugalmasan kezelendők, esetleg kiegészíthetők. A (c) pontnál említett szerkezetípust nem a szemantikai kapcsolat szorossága, hanem a típus ritkább volta és érdekessége miatt vontuk ide.

II. Kéttagú szókapcsolatok, amelyeknek az alárendelt tagja az utaló címszó, de az utalás nem tünteti fel a két tag közti szintaktikai viszonyt.

Ide tartoznak az I. csoportban nem említett, igei főtagú (hely-, idő-, ok-, cél-, társ- stb. határozós) szerkezetek. Például: *mezőn terem, nyáron érik, félelemből tesz*.

III. Többtagú szókapcsolatok: A többtagú szókapcsolatok esetében általában figyelembe vesszük azt, hogy a többtagú kapcsolat valamilyen szervezettebb egységet alkotó szintagmasort alkot-e, vagy nem. A jelzős szintagmasor többnyire szervezettebb egységnek tekintendő. Ilyen esetben az utolsó címszó mindkét szomszédos tagját szerepeltetjük az utalásban, még akkor is, ha azok közül valamelyik nem tartozik az I. pontban említett 1. vagy 2. számú kapcsolatok közé. Például: *almába esett féreg*; itt az *almába esik* kapcsolat nem tartozik az I. csoportba, mégis közöljük az egész adatot mind az *alma*, mind az *esik* utaló címszónál: „~ba esett féreg”; „almába ~ett féreg”. Az utalási kötelezettség nem vonatkozik még a jelzős szintagmasoron belül sem a nem közvetlenül szomszédos tagra. Például: *bérben eladott háznak megfogadása*. Itt eljárásunk a következő a *bér* utalócímszónál: „~ben elad . . . fogadás”; az *ad* utalócímszónál: „bérben el~ott ház . . . fogadás”; a *ház* utaló címszónál: „eladott ~ . . . fogadás”. Ez utolsó esetben a szabálytól eltérő kurtított utaló módot az indokolja, hogy a *háznak megfogadása* szókapcsolat csak a teljes adatban kap értelmet, az egészset közölni pedig hosszadalmas volna. — A *főzni való vizet hord a konyhára* adat feldolgozása a *főz* utaló címszónál: „~ni való víz . . . hord”; a *víz* utaló címszónál: „főzni való ~et hord”; a *konyha* utaló címszónál:

„~ra hord”. A *való*-t viszonyító szóként kezeljük; szintagmasor belsejében utaló címszót nem kap, viszont éppen ezért a megelőző igenévvvel egyetlen, jelzői értékű egységet alkot: *főzni való*.

A kettőnél több tagú összetételek esetében természetesen minden tagot feltüntetünk az utalásban: *asszonyemberhad*.

Sokszor találunk az adatban az utaló címszónak mellérendelt más szavakat. A szinonimáknak az utalás szövegében való feltüntetése könnyítést jelentene a szótár használója számára, de erről le kellett mondanunk. A mellérendelt szintagmatikus viszonyban álló szavaknak ugyanis csak egy része valódi szinonima, sokszor antonimák, heteronimák vagy jelentéstani összefüggésben véggépp nem álló szavak kerültek szintaktikai mellérendelésbe egymás mellé. Utalásaink szövegét így sokszor feleslegesen terhelték volna. A szinonimáknak a nem szinonimáktól való elválasztása is akadályba ütközik a latin megfelelő elégtelensége vagy többértelműsége miatt. Mellérendelt szavak csak akkor kerülnek az utalás szövegébe, ha azok szoros lexikológiai egységet alkotnak egymással, vagy az adatok összevonását segítik elő (l. alább).

Példák az utalásból kihagyott mellérendelt tagokra (a zárójelben az utalás lerövidített szövege): *kezdetik víznek és hajónak nevei* (víz címszónál: ~ *neve*; hajó címszónál: ~ *neve*); *víznek, bornak forrása* (víz címszónál: ~ *forrása*; bor címszónál: ~ *forrása*); *halfogó, főző avagy eladó hely az víz mellett* (fog címszónál: hal ~ó *hely*; főz címszónál: hal ~ő *hely*; ad címszónál: hal el ~ó *hely*; a *hal* címszónál azonban ez lesz: ~ *fogó/főző/eladó hely*, mert a *hal* mindegyik másik szóval külön-külön szoros lexikai szerkezetet alkot); a / vonal azonos szintaktikai helyzetben egymás helyén előforduló szavakat vagy toldalékokat jelöl, l. alább a technikai tudnivalóknál.

4. A szócikkek utaló része felfogásunk szerint szerves kiegészítése az adatközlő résznek. A kettő együtt tartalmazza a szócikk címszavára vonatkozó legfontosabb tudnivalókat: 1. a szó legfontosabb szintagmatikus környezetét, lexikológiai kapcsolatait; 2. a szó időrendi előfordulását nyelvemlékek szerint; 3. ha a szó több jelentésű, annak jelzését, hogy melyik nyelvemlékben milyen jelentéssel fordul elő. Ha ezeket az információkat az utaló rész nem foglalná magába, csak az adatközlő rész, akkor a szóra vonatkozó tudásunkat annyi helyről kellene összegyűjtenünk, ahány közlő címszó van az utaló részben. Ez rendkívül megnehezítené a szótár használatát, külön kutatómunkát kívánna minden egyes szó helyzetképeinek az áttekintése. Így viszont csak akkor van szükségünk a közlő címszavaknál található tényleges és teljes adatok kikeresésére, ha az adatokat idézni akarjuk, ha hangtani vagy helyesírási kérdések érdekelnek, vagy ha több és pontosabb szókönyveti információt akarunk, mint amennyi az utaló részben van. Viszont vannak a szóra vonatkozó olyan információk is, amelyeket csak a szócikk utaló részében találhatunk meg, és nem az adatközlő szócikkben, egy másik címszónál. Ilyen például a szó jelentésének a jelzése, amely egy másik szó cikkében nem jelölhető. Részben ilyen sajátos, az utaló szócikk külön információjaként könyvelhető el a szó lényeges elemeiben egyező különféle kapcsolatainak az összevonása. Ez lehetővé teszi, hogy ha a szónak csak bizonyos kapcsolatai érdeklők a használat, ne kelljen a többi kapcsolat adatait is átböngésznie, mégpedig különböző helyeken. Végeredményben tehát a szótár utalórendszere a gyakorlatban nemcsak hogy hozzásegíti a kutatót ahhoz, hogy a szót szövegösszefüggéseiben szemlélje, hanem inspirálja is arra, hogy ezeket az összefüggéseket észrevegye.

III.

A szerkesztés technikája

Most rátérünk a szócikkek adatközlő és utaló részének a technikájára, a technikai szerkesztés elveire.

1. Az adatközlő rész a következő szerkezeti egységekből áll: 1. címszó (félkövéren szedve); 2. a szó jelentése német nyelven; ha a szónak több jelentése van, akkor a jelentések számot kapnak, a jelentések sorrendjét az előfordulás időrendje szabja meg; 3. az adatok felsorolása, a nyelvemlékek időrendjében s egy nyelvemléken belül a nyelvemlék sor- vagy lapszáma szerint. Két azonos nyelvemlékből vett adatot pontosvessző választ el. Ha más nyelvemlék következik, a nyelvemlék rövidítése előtt pálcika | van. Egy adaton belül: (a) a nyelvemlék rövidített jele; (b) az adat pontos helyesírással, a latin és a magyar — esetleg német — szöveg abban a sorrendben, ahogy a nyelvemlékben van; a különböző nyelvű adatrészek között : van. A magyar adatrészekben dőlt szedéssel van kiemelve a címszónak megfelelő szó és szoros lexikológiai tartozéka. Kiemelés szempontjából ilyen szoros lexikológiai tartozéknak vesszük az igekötőt is. A nem szoros lexikológiai tartozék nincs kiemelve. A kétségtelen összetételek (elsősorban a jelöletlen tárgyas és határozós összetételeknek nevezettek és a sűrítettebb jelentésű főnév + főnév összetételek) dőlt ritkított szedésűek. Ha a szó több jelentésű, az egyes adatok után zárójelben a jelentés-szám meg van adva. Az adathoz fűződő kiadói jegyzet K. jelzéssel a szócikk végén következik.¹

Ha a címszóra vonatkozó első adatra utalnánk az utaló részben, akkor ezt az adatot, függetlenül attól, hogy egy másik címszónál is szerepel, itt is közöljük. Az utaló részben ezért — a rendszer egészének megóvása érdekében — feldolgozzuk ezt az adatot is, de itt a forrásjelzés után jelezzük, hogy az adat a közlő részben is megtalálható. Például a *dió* utaló címszónál: **L. még** ↑ M.: ~ *fa*.

A szócikkek adatközlő része tehát minden különösebb rendezés nélkül, egyszerűen időrendi sorrendben közli a szótári, szójegyzéki adatokat. Ebben a részben az azonos szerkezetek — vagy akár teljesen azonos egyszavas adatok — nincsenek összevonva. Az azonos szerkezetek, adatok áttekintését a szövegből való kiemelt szedés megkönnyíti.

2. A) Az utaló rész megszerkesztése a következő mozzanatokból áll.

1. A különböző nyelvemlékek egyező utaló cédulás adatait külön-külön összegyűjtjük, például a *dió* utaló címszónál az összes *diófa*, az összes *dióbél*, az összes *dióhéj* adatokat. A lényeges részekben egyező, egyébként különböző adatokat egy típusba vonjuk össze. (Az összevonás módszeréről lásd alább.)

2. Egy típuson belül (például *diófa*) az utaló cédulákat a nyelvemlékek sorrendjében rendezzük (B., M., P., Sz.).

¹ E jegyzetek közül csak az adat értelmezéséhez fontosakat közöljük. Olyan kiadói jegyzet, amely például csupán utal a NySz.-ra, elhagyható. Feltétlenül zavart keltő, értelmetlen adat helyes formája szögletes zárójelben megadható. De ez többnyire a kiadói jegyzet keretében foglal helyet. Néha ! [felkiáltójel] is alkalmazható. Jegyzetben közöljük a szavak jelentésének értelmezéséhez szükséges vagy a megfelelő latin szóra vonatkozó olyan egyéb szótári adatokat, amelyekre a kiadó nem hivatkozott.

3. A végleges elrendezés a következőképpen történik. Első helyre az az utaló cédula-típus, azaz szócsoporth-típus kerül, amelyre a legkorábbi nyelvemlékből van adat. Példánk esetében ez a *diófa*, amelynek első adata B.-ből való. Ennek a típusnak az első adatát közvetlenül követik ugyanezen típus további nyelvemlékekből vett adatai (M., P., Sz.). Ezután következik az a szócsoporth-típus, amelynek első adata időrendben a következő nyelvemlékből való. Példánk esetében ez a *dióbél*, első adata Sch.-ből. Ezt az adatot követik időrendben a többiek (M., K₂, Sz.). Így megyünk tovább nyelvemlékek és szócsoporth-típusok szerint. — Ha több típusnak ugyanabból a nyelvemlékből van az első adata, akkor e nyelvemléken belül az a típus kerül előbbre, amelynek közlő címszava az abc előbb álló betűjével kezdődik. Például az *eb* utaló címszónál az *eb légy* és az *ebtej* első adata egyformán a B.-ből való. Mivel a *légy* abc-rendben előbb jön a *tej*-nél, az *eb légy* adatai megelőzik az *ebtej*-éit.

Az utalások közlésmódjában az azonos lexikológiai szerkezetek csoportján belül érvényesítjük a szoros időrend szempontját. Az áttekinthetőség rovására ment volna, ha az azonos lexikológiai szerkezeteket három-négy helyen, más lexikológiai szerkezetek között szétszórva közöltük volna; ezeket tehát összevontuk, és első előfordulásuk időrendjébe helyeztük, jelezve, hogy még milyen későbbi forrásokban fordulnak elő. Mint már említettük, a szoros lexikológiai szerkezetek összevonását különböző közlő címszók esetén is végrehajtottuk. Úgy éreztük, hogy így tettünk eleget az utalások azon második, de igen fontos céljának, hogy az összetett szavakat és egyéb szoros lexikológiai szerkezeteket összefoglalóan bemutassa; ezt ugyanis a teljesen közölt adatok a szigorú időrend megtartása miatt nem képesek megtenni. Az utalások rövidsége és áttekinthetősége viszont lehetővé teszi, hogy a lexikológiai összevonások miatt helyenként némiképp megzavart időrendet könnyen és gyorsan helyreállítsa az, akinek erre van szüksége.

A szócikk utaló részének a technikai megszerkesztésében a következők az irányadók. Az utaló rész élesebben elkülönül a közlő résztől (kezdetét jelzi: nagyobb térköz után kövéren szedett **L. még**:). Ezután következik az utalásokat tartalmazó első nyelvemlék rövidítése, utána az utalás szövege, tehát a lexikológiai, szintaktikai szerkezet, benne az utaló címszó helyét ~ jelöli. A ~ -t mindig külön írjuk a mellette levő önálló szavaktól, az összetételi tagoktól is, a toldalékokhoz viszont hozzáragasztjuk; a *szem* utaló címszónál például: ~ *pillantás*, ~ *fehértége*, de: „~mel *int*, ~en termett *árpa*”. A közlő címszót dőlt szedéssel emeljük ki. Ha a közlő címszóra csak utalunk, de annak az utaló címszóval vagy a szerkezet többi tagjával való szintaktikai kapcsolódását pontosan nem tüntetjük fel (lazább szintaktikai kapcsolat esetében), akkor a közlő címszó előtt... található. Az *Edes falat* az *disznóban* adatból az utalásba ennyi kerül a *disznó* utaló címszónál „~... *falat*”. Ha a típusra vannak más nyelvemlékekből is adatok, akkor a közlő címszó ezeknek a nyelvemlékeknek a rövidítései után következik. Például a *bükk* címszó utaló részében a *bükkfa* adatai így alakulhatnak: B., M., Sz.: ~ *fa*. Egy nyelvemléken belül a különféle típusokat pontosvessző választja el. A sorrendben következő nyelvemléket | jel különíti el, akár a szócikk adatközlő részében. Ha az utaló címszó több jelentésű, az utaló részben is jelöljük a jelentést, a közlő címszó után zárójelbe tett számmal. Ha az utaló részben egy jelentésű adatok vannak, de a közlő részben több jelentéssel van dolgunk, akkor az utaló rész elején globálisan adjuk meg a jelentésszámot: **L. még** (1). Az összetételeket azonban nem emeljük ki ritkított szedéssel.

Az utalásban a szerkezet típus, lexikológiai kapcsolat szempontjából lényegtelen szintaktikai kifejező eszközöket, viszonyító morfémákat elhagyjuk. Az igéket tehát zéró toldalékos alakban, vagyis jelentő módú, jelen idejű, alanyi ragozású egyes harmadik személyben adjuk (illetőleg *-ik* raggal az ikés igéket), ha csak valami fontos ok nem kívánja más alak, például a tárgyas ragozású alak megtartását. A főnevekből is rendszeresen kihagyjuk a többes-jeleket, a birtokos személyjeleket (kivéve, ha a szoros lexikológiai szerkezetre utalnak), a birtokos jelző ragját; a melléknévből a középfok jelölőjét. Ha a szintaktikai szerkezetet megszakítjuk, akkor a megszakítás helyén a tárgyrag és a határozóragok is elmaradnak. (L. előbb.) Elhagyjuk a közlő címszó végéről a főnévi és határozói igenevek képzőit, hiszen ezek a címszóknak sincsenek benne. Elhagyjuk a tagadószókat, névelőket, ha csak szemantikai ok nem indokolja megtartásukat. — Így például ebből a szövegből: *szakács, adj te húst*, a *hús* címszónál csak ennyi marad: $\sim t$ ad; az *vizekben való nagy kövek-ből* a *víz* címszónál: $\sim$ ben való *kő*; az *fejedelemnek házába ment vala a ház* címszónál így lesz: *fejedelem* $\sim a$ . . . *megy*. Mint már említettük, természetesen megtartjuk az egyes harmadik személyű birtokos személyjelet, ha a kiemelt szorosabb lexikológiai szerkezet éppen birtokos szerkezet, mint az utóbbi példában is. Példa más, különben kihagyott toldalékok megőrzésére: *csillagok járásából jövendölő; beszédek villongása; jobb felől; kisebbé tesz; belét kivetí; urát körülveszi*.

B) Végül foglalkoznunk kell még az utaló részben alkalmazott összevonásokkal.

Cyakran előfordul, hogy egy lexikológiai egység vagy szorosabb szintaktikai—szemantikai kapcsolat több adatban megtalálható, de ezen adatokban a közlő címszó nem egyezik meg. Ilyenkor nem volna célszerű a szócikk utaló részében annyi egységet felvenni, ahány közlő címszó van, hiszen az utóbbiak különbözőségével szemben fontosabb az adatokban jelentkező egyezés. Az ilyen adatokat egy egységbe vonjuk össze. Tegyük fel, hogy a *bükkfa* összetétel a következő környezetekben fordul elő. 1. *bükkfa* (környezet nélkül); 2. *bükkfaerdő*; 3. *bükkfatengely*; 4. *bükkfából csinált tengely*; 5. *bükkfából csinált asztal*; 6. *bükkfából való szék*. Ezen adatok összevonása előtt e szerkezeteket közvetlen összetevők szerint elemezzük, s akkor kiderül, hogy például a *bükkfatengely* így tagolandó: *bükkfa + tengely* és nem *bükk + fatengely*. Tehát a *bükkfa* az adatokban képviselt szerkezeteken belül szorosabb egységnek bizonyult, s most már ezt mint egységet kezeljük az utalásban. — Mondjuk, hogy a *bükkfa*-ra az első adat MURMELLIUS szótárából való. A többi szerkezet nyelvemlékenkénti megoszlása legyen a következő: a 2. szerkezet M.-nél és P.-nél, a 3. P.-nél, a 4. P.-nél és K₁-nél, az 5. Gy.-nél, a 6. Gy.-nél és Sz.-nél fordul elő. Maga a *bükkfa* a felsorolt nyelvemlékek mindegyikében előfordul, sőt még K₂-nél és V.-nél is. Ebben az esetben a *bükkfa* egységet tartalmazó típusok összesítése a következő formát ölti: M., P., K₁, Gy., K₂, Sz., V.: $\sim fa$ (1. Gy. -ből csinált *asztal*, M., P. *erdő*, Gy., Sz. -ből csinált *szék*, P. *tengely*, P., K₁ -ből csinált *tengely*). — Amint látjuk, a zárójelen belül azokat az eseteket soroljuk fel, amelyekben a címszó nem *fa*, hanem más szó. Maga a zárójel előtti *bükkfa* az összes zárójeles adatban előfordul. — Más a helyzet, ha vannak olyan nyelvemlékek, amelyekben a *bükkfa* önmagában nem szerepel, csak valamilyen nagyobb szerkezetben. Ilyenkor úgy járunk el, hogy a zárójel előtti nyelvemlékfelsorolást meghagyjuk, de szögletes zárójelbe tesszük azoknak a nyelvemlékeknek a rövidítéseit, amelyekben a *bükkfa* csak nagyobb

szócsoport vagy összetétel alárendelt tagjaként fordul elő. Tegyük fel, hogy előző példánk annyiban módosul, hogy P.-nél és Sz.-nél nincs magában álló *bükkfa*. Ebben az esetben szócikkünknek a *bükkfa*-ra vonatkozó része így fog festeni: M., [P.,] K₁, Gy., K₂, [Sz.], V.: $\sim$ fa (1. Gy. -ből csinált *asztal*, M., P. *erdő*, Gy., Sz. -ből csinált *szék*, P. *tengely*, P., K₁ -ből csinált *tengely*).

A zárójelen belül, ahogy példaanyagunk szemléltette, a sorrendet nem a nyelvemlékek időrendje adja — ez már megvolt a zárójel előtt —, hanem a közlő címszavak abc-rendje.

A jelzések egyértelműségét megkönnyíti, hogy pontosvessző mindig új egységeket, új szerkezet típusokat választ el az utalórendszeren belül, például *bükk*-nél ilyeneket: $\sim$ erdő; $\sim$ fa; $\sim$ makk; $\sim$ termése; — ezzel szemben egyetlen szerkeztípuson belüli részeket, tehát az egyes nyelvemlékek vagy nyelvemlékeken belüli közlő címszavak jelzéseit vessző különíti el. Az új szerkeztípus megjelenését a $\sim$ is mutatja.

A víz utaló címszónál a következő négy adatot tudjuk összevonni a kihagyások segítségével: Br.: *kezdetik viznek és hajónak nevei; földnek, vizeknek és helyeknek nevik*; B.: *viznek neve* (kétszer); a közös utaló szöveg: *víz neve*. Más példák: *mártsa ő ujjá hegyét vízbe helyett: vízbe márt* (a víz utaló címszó alatt; az *ujj* és a *hegy* címszó alatt más a helyzet: fenntartjuk az *ujja hegye* lexikológiai szerkezetet, de a szintaktikai viszonylánc megszakításával csupán a *márt* közlő címszóra utalunk; l. alább). A Sz. *vízben járó könnyű féreg*-éből kihagyjuk a *könnyű* jelzót, s így összevonhatjuk M. *vízben járó féreg*-ével (a víz és a jár címszavak alatt). A *könnyű* a saját címszava utaló részében szerepel, s utalunk vele a *féreg*-re.

Az összetételeket az ezeknek megfelelő lazább szerkezetekkel nem vonjuk össze, hogy a különbség szembeűnjék, s az összevetés lehetséges legyen, így *fatető* és *fa teteje*, *favágó* és *fát vágó* külön szerkeztípusnak számít. Ugyancsak külön típus marad egy szorosabb szemantikai kapcsolat többféle szintaktikai megoldása, például: *szemére vet* és *szembebe vet*, vagy *gyökéren nőtt ág* és *gyökérből nőtt ág*. Az ilyen adatok összevonása, ha a szintaktikai viszonyítás módját is fel akarjuk tüntetni, túl bonyolult volna. A szintaktikai viszonyítás jelzésének mellőzése azonban — amellett, hogy kevés helymegtakarítással járna — a laza és szoros szerkesztés közti különbségnek, a fejlődésnek és ingadozásoknak megfigyelését megnehezítené. A *gyökéren nőtt ág* és a *gyökérből nőtt ág* például behelyettesíthető egy *gyökérág* összetétellel, s a laza és szoros szerkesztésmód viszonyáról a lazább szerkezetek „ $\sim$ ... ág” jelzésmódja semmit sem közöl.

Utóbbi példánkkal kapcsolatban a közvetlen összetevők szerinti elemzés nagyobb körütekintést igényel: a *gyökéren nőtt ág* közvetlen összetevőkre nem így bomlik: *gyökéren* + *nőtt ág*, hanem *gyökéren nőtt* + *ág*, hiszen a *gyökéren nőtt* maga is így bontható fel: *gyökéren nő* + *tt*, mert az igenévben a domináns elem az igei rész; ezért lehetséges ilyen átalakítás: *az ág gyökéren nő* $\sim$ *gyökerén nővő ág*. Ha mármost ilyen adataink vannak: *gyökéren nőtt ág*, *gyökérből nőtt ág*, *gyökéren nőtt vessző*, *gyökérből nőtt vessző*, akkor az összevonást úgy végezzük el, hogy a *gyökérből nőtt* és a *gyökéren nőtt* egységeket vesszük fel, és nem a *nőtt ág* és *nőtt vessző* egységeket. Ez utóbbi eljárás egyébként a közlési technikában is nagy bonyodalmakat okozna.

Egyébként természetes, hogy a *fa keserű gyümölcse*, *édes almabor*, *nagy boros hordó* esetében a *fa* és a *keserű*, az *édes* és az *alma*, a *nagy* és a *boros* között közvetlen kapcsolat nincs, tehát ezekre sem az utalásnál, sem az összevonásnál

nem kell tekintettel lennünk, vagyis a *fa* utaló címszónál mellőzhetjük a *keserű-t*, a *keserű-nél* a *fá-t*.

Az *asztalon való lámpa* vagy *asztalon tartott lámpa* és az *asztalon való evés* között különbséget teszünk: a deverbális főnév (*evés*) alárendelt tagjait lazább viszonyoknak fogjuk fel, mint az egyszerű főnév jelzős kapcsolatát. Ezt igazolja a szerkezetek helyettesítésében megmutatkozó különbség is: *asztalon tartott lámpa* ~ *asztali lámpa* ~ *asztallámpa*; *asztalon való evés* ~ *asztali evés* ~ *asztalevés*. Ha az egyébként külön egységeknek számító variánsok ugyanazon nyelvművekben vannak, s egyik változatában a másikhoz képest plusz elem van, akkor alkalmazzuk azt a rövidítő megoldást, hogy a plusz elemet zárójelbe tesszük. Így az *egér* címszónál: ~ *fül(e)* azt jelenti, hogy az adott nyelvemlékben mind az *egérfül*, mind az *egér füle* megtalálható.

Ugyanígy az *ékes* címszónál: ~ *en (való) szólás*; e szerint van *ékesen szólás* és *ékesen való szólás* is. Az *ékesszólás* összetett szót azonban külön egységnek kell vennünk, mert ennek az előbbi rövidítésrendszerbe való bevonása túlságosan bonyolult volna. Az összevonással tehát csak olyan egyszerű megoldásokat alkalmazunk, amelyek sem a megfelelő tájékoztatás rovására nem mennek, sem túlságosan nehézkes jelzésmódot nem kívánnak.

IV.

Mutatvány-szócikkek

áll 1. 'aufrecht stehen am natürlichen Ort (Baum)'; 2. 'stehen (Mensch, Tier)'; 3. 'widerstehen; Rache nehmen' stb. abstr. Bedeutung; 4. 'sein, sich befinden, bestehen'; 5. 'nicht fließen (Wasser, Teich)'; 6. 'nicht verderben, nicht abstehen'. — B. 921: Arbor: *allo fa* (1) | S. I, 188: usque dum veniens stare supra: i. e. situaret: mind adigh migh... *alana* (2); I, 212: obsta pater! vulgo *al* elembe (2); I, 317: vidit alios stantes: *allakath*: in foro: pŷachon: ociosos (2); I, 326: impudenter: zegentelen: se ingerit: *eleue al* (2); II, 246: anima... sibi resistit: (*ellene al*) (3); II, 328: nobis a diabolo (obsistitur: elenenk *al*) (3); II, 541: accusabunt eos ex adverso: (zembe *alnak* vele) (2); II, 550: se non vindicat: (nem *alja* megh buzwyat) (3); II, 652: super altum montem speculando [*vr aluan*] (i. e. inspicienter) (2) | NagyvGl. 94: obuius stetit: *ellene* vel *elebe al* (3) | P. b 4: Sta: *alij* wezteg: stehe (2) c I: Stando: *Aalwa*: steend (2) | K₁: resistere: *ellene allanj* (3); woti compotem reddo: fogadasomnak *allok* (3) | Gy. 1561: Antesto: antecello: Fellywl mülok meltos-sagghaly elöl *allok* (3); 2295: Assido: quasi assisto: Jelón wagyok: vel: elöl *allok* (3); 2296: Assideo: quasi asto: elöl *allok*: vel iuxta sedeo: mellete wlók (2); 2304: Assisto: quod est presentem me exhibeo: siue coram me firmo: Jeleön wagyok: Itt *allok*: elő *allok* (2); 2314: Assista: hic sta: *aaly* itt: *aly* megh (2); 2347: Astatui: Vn:

absto: abstas, abstiti: abstitum: et abstatuü: significat longe sto: Thauoly *allok* (2); 2376: Asto: tas: astiti: *Allok* (2); 4283: Cellere: affligere: vel macerare: superstare: Meg gyötrenye: öztöueritenye: fen *allanya*: rayta *allanya* (2); 4366: Censuales: qui censoribus assistunt: az kik az iteleo mestereknek eleotte *alanak*. yelen vadnak (2) | K₂: vindicare: *ellene allani* (3); desistere: *meg allanj*, felben hadni (3); incoata res: felben *all* az dolog (4); lepore consentiunt: szepen *allanak* (4) | Sz. 17: Gluma: Az mag az minemő kalazban *all* (4); 33: Gluma: Az mag az mely hartyaban *all* (4); 86: Maxilla in qua fixi sunt dentes: à kiben fogak *alnak* (4); 193: Serinium, Chartophilacium: Szekreny kiben leuel *al* (4) | V. 69: Obsistere: Vviderstén: *Ellene-alanni* (3); 98: Sistere: Stellen: *Megh-alanni* (2); 100: Stare: Sten: *Alanni* (2); 113: Vindicare: Rachen: *Boszut-alanni* (3) | Br.: asto: mellete *alok* (2); polisillabus: Az meli ige sok Syllababol *al* (4). L. még: † B., Sch.: ~ó *fa* (1); P., P., K., K₂, V., Br.: ~ó *víz* (5) | Sch., M., P., K₂, Sz.: ~ó *tó* (5) | M.: sokáig ~ó *alma* (6); ~ó *hely* (2); M., Sz.: szépen ~ó *ló* (2); M.: ~ó *ón* (6) | Gy.: a csatorna slatt ~ó... *emberek* (2); barom ~ó *hely* (2) | K₂: ór ~ó *hely* (2) | Sz.: egy lábon ~ó *asztal* (4); ~ó *bor* (6); négy/tíz oszlopon ~ó *palota* (4); hatezer emberből ~ó *sereg* (4); ~ó *szőlő* (6?); serpenyőnek fenn ~ó *vasa* (4) | Br.: fenn ~ó *fa* (1).

álló 1. abstr. Bed.; 2. 'Stehende'. — S. II, 341: vindex: (*bozzuallo*) [*bozzuallo*] (1) | NagyvgI. 166: Daud autem sedebat inter duas portas. Speculator vero, qui erat in fastigio porte super murum: *er allo* (2) | P. N 4: Speculator: *ewrennallo*: der auffseher (2) | K₁: obex: ein rigel: zavar vel *ellene allo* (1) | Gy. 427: Admissionales dicuntur ij: quorum officium est admit[tere] aulicos intra cubiculum: ad principem salu[ta]ndum: Ayto tartok, *ayto allo*: komornykok (2) | K₂: janitor: *ajton allo* (2) | Sz. 123: Ostiarius, janitor, portarius: *Aiton allo* (2); 181: Ianitor, ostiarius: *Aiton allo* (2) | V. 46: Ianitor: Thor hütter: *Ayton alo* (2); 72: Ostiarius: Tür-hieter: *Auton alo* (2); 114: Vltor: Racher: *Bozzualoo* (1) | Br.: atriensis: palota orizeo, auagi *aiton allo*, auag öröz (2).

alszik 1. 'auslöschen'; 2. 'gerinnen'; 3. 'schlafen'; 4. 'sterben'. — B. 1285: carbo: *alut sen* (1) | S. II, 138: sanguine coagulato: (tereth verrel) [*meg alut*]: erat plena (2); II, 757: dormit: i. e. quiescit: [*alluzik*] (3) | ÁbelSzj.: Siamo ad dormire: gere *alagionchel* (3) | Harffa.: *allische*: slaeffen (3) | P. M 3: Dormire: *alunnij*: schlaffen (3); V 2: Extinctum: *megalut*: erleschet (1); b 4: Dormire: *el alunnij*: schlaffen (3); c 1: Dormiui: *aluttam*: ich hab gschlaffen (3); f 3: Dormire: *Alunnij*: Schlaffen (3); Dormitum: *alut*: gschlaffen (3) | V. 30: Dormire: Schlaffen: *Alunni* (3) | Br.: coagulatus: *meghaloth* (2) | Herb. d): coagulata: *Megh allot* (2). **L. még:** † B. ~t szén (1) | M.: ~ó ágy (3); M., P., K₁, K₂, Sz.: ~t tej (2); M., K₂, Sz.: ~t tenger (4) | P.: ~ni hagy (3); ~ni megy (3) | K₁: ~t üszög (1) | K₂: ~t éték (2) | Sz.: ~t vér (2).

enged 1. 'loslassen'; 2. 'gehörchen'; 3. 'nachgeben, weichen'; 4. 'lassen, erlauben'; 5. 'lösen'; 6. 'überlassen'; 7. 'ablassen'; 8. 'verzeihen'. — SchlGl. 147: absoluere: *meg engedem* (1) | S. I, 207: erat subditus illis: i. e. subiectus serviens vel obediens: zolgaló auag *engede* (2); I, 304: sic peccatum fit ex homine qui temptatur et consentit: neký *engedh* (3); I, 307: non patieris: ne *engedjed*: maleficos vivere (4); II, 365: Sed ferrum licet cuncta metalla domat: [minden ercz *enged* neki: i. e. molli] (3); II, 503: tunc convertentur i. e. animal totaliter subiciuntur: (mýndembe az leleknek *enghed*) (2); II, 658: Peccatum enim de se frigidum est, cum sit venenum serpentis infernalis, quod venenum [az erdeg merge] [ha az erdeg hideg kesertetinek *engedh* megfagh myndenestuel a lelek] (3) | GyöngyGl. 204: concedatur: *engettes-*

seg (4); 406: nec relaxent: Ne *eneggije* (5) | P. V 2: Obedire: *engednij*: gehorsam sein (2) | Gy. 67: Abüno: recuso: nem akarom: nem *engedem* (4);¹ 272: Acquiesco: *Engedem* (3); 455: Adnuere: faüere: *Engedny* (3); 479: Adquiesco: assentire: *Engedék* (3); 756: Affilare: leuiter tangere: kwnnyen illetny: Assentare: obedire: Byszonytany: *engednye* (2); 1029: Allubesco: faüeo: et consencio: *Engedök*: Thúrök (3); 1060: Allübesco: lubens facio obedio: faueo: örömes[t] tcszóm: *Engedök*: thúrök (3)²; 1493: Annüo: assentire: Megh *engedóm*: rea *engedök*: rea hagyom (3); 2257: Assentio: tis: si: sum: consencio: Rea *engedek* (3); 2261: Assentisco: incipio assentire: Rea kezdek *engedni* (3); 2355: Astipulor: quod est consencio: rea *engedök* (3); 2670: Auscultare: audire: obtemperare: halgatnya: *engednya* (2); 4250: Cede: dolo cum maior: *Engyeg* (4) | K₂: patior: nem hagiom, nem *engedem* (4); ferre: *el engedni* (1); *eneggj* (3)³; obtemperare: *engedni* (2) | Szközi 103: *Engedek*: cedo, concedo; datur, pro conceditur. — Gerere morem. — Indulgeo; unde indulgentia et indulgitas... Obsecundo, a secundus fit; Significat autem: omnia alterius nutum facere, vel in melius convertere. — Obsequi (3); 104: *Engedek* neky: accipio, ut accipio sententiam (3); Terent. Nam absque te fuisssem hodie, nunquam ad solis occasum viverem: Ha te nem wolta wolna, nem *engetted* wolna (4); Nem teorweny zerent jary walamibe el, hanem *engedny*: decedere de suo jure (3); 105: Nem *engedem*, nem boczatom: Deerrare dicuntur iaculantium ictus, cum scopum non attingunt (1); Nem hadny, nem *engedni*: vide tyltany. — Curt. Omnis haec regis paruit regi (4); *Meg engedem*: remitto (4); *El engedem*: condono (6) | V. 22: Concedere: Zulassen: *Engedni* (4); 48: Indulgere: Nach-laffen: *Engedni* (3); 55: Lentare: Ab-laffen: *Engedni* (7); 68: Obsecundare: Gehorsam-sein: *Engedni* (2); 69: Obsequi: Gehorsam sein: *Engedni* (2); 73: Parcere: Verzeyhen: *Engedni* (8); Parere: Gehorhen: *Engedni* (2); 76: Permittere: Erlauben: *Megh-engedni* (4); 121: Vgoditi: *Engedni* (?)⁴ | Br. 14: admitto, allubesco, allubesco, ammitto, annuo, annuto, applaudo, assentio: *Engedem* (3)⁵.

¹ K.: Hiba *Abnño* h.

² K.: Először *allubesco*-t írt a másoló, aztán kijavította *allubesco*-ra. A magyar részben először *engedóm* állt, az *m-re* aztán ráírta a *k-t*, vö. 1029 (l. ui.).

³ K.: *indulgere*, *remittere* mellé írva.

⁴ Verancsics szláv etimológiai egyeztetése; a jelentés nem azonos.

⁵ K.: Mindegyik latin ige mellett külön-külön van írva: *engedek* vagy *engedem*.

dió 1. 'Nuß, eine Art Nuß; Nußbaum'; 2. 'Zäpfchen'. — B. 361: muscatum: *seerechendijo* (1); 863: nux: *dijo* (1) | Sch. 898: muscatum: *zerechen dio* (1); 1549: nux: *dio* (1) | Soprszj. 191: Muscatum: *serecengio* (1) | HaiffA.: *thir*: eyn noss (1)¹ | Ortus: Nux vsualis: *Dijo* (1); Nux muscata: *Zerechen dijó* (1) | M. 711: Epiglossis, nux gutturus: Eyn gurgel appel: *Torok dioia* (2); 1360: Pinea, nux magni quidem corporis exilis autem nuclei: *Kis beló dio* (1); 1361: Auellana...: Monierio, 1362: Nux prænestina, et nux pontica, in eodem significato: *Kedues dio* (1); 1363: Amigdal...: Mandola, 1364: Nux greca, et nux thasia, in eodem significato: *Górbó dio* (1); 1499: Nux myristica: Eyn muskatnuß: *Sereczón dio* (1) | P. K. 2: Nux myristica: *zerechendijo*: muscatnuß (1); K. 3: Nux: *dijo*: nuß (1); O. 2: Nux: *dijo*: nußbaum (1) | Gy. 1661: Apine: núces vocantur: qué cutem verius quem pütamen adeo mollem habent: vt simíl mandantur: *laagy hehyw dyo* (1); 4009: Caryon: nux: *Dyoo* (1) | K₂: müristica nux: *szereczien dio* (1); nux müristica: *zeretsén dio* (1) | Sz. 35: Nux myristica: *Szerecen dio* (1); 43: Nux: *Dio* (1); 43: Nux myristica: *Szerecen dio* (1); 44: Nux molusca, Tarentina: *Laqy heio dio* (1); 44: Nux moratia, carinthia: *Fas dio* (1); 44: Pinea: *Kis beló dio* (1); 87: Epiglossis: *Torok dioia* (2) | V. 52: Inglans: N-nuß: *Dió* (1); 68: Nux: Nuß: *Dio* (1) | Herb. d): Nux muscata: *szerecen dio* (1); Nux Græca: Mondolbý. Nux pinea: *feniód dio* (1); Nves et auellane: Diofa: *Dio* (1). **L. még:** (1): B., M., P., Sz., Herb. d): ~ *ja* | Sch., K₂, Sz.: ~ *bél* (l. K₂ *héjacska*) | M., [Sz.]: ~ *bele* (l. Sz. *hártýája*); M., V.: ~ *héj*; M., Gy., Sz.: ~ *olaj* | K₁: ~ *törő* | Gy.: ~ *ból* vert *olaj*; szerecsen ~ *virág* | Sz.: ~ *héja*.

¹ K.: *thir* helyett *thio*-t kell olvasni.

disznó 1. 'Schwein'; 2. 'Igel'. — B. 1029: sus: *vad dýsno*; 1030: Porcus: *dyszno* (1)¹; 1031: porcellus: *zildew dýsno* (1)¹; 1033: Scropha: *emegizno* (1); 1061: aper: *vad dizno* (1)¹ | Sch. 1451: sus: *vad dizno* (1); 1452: porcus: *dizno* (1); 1455: scropha: *eme dizno* (1); 1643: aper: *vad dizno* (1); 1644: sus: idem (1) | S. I, 327: aper de silva: *vad dizno* (1) | Ortus: Erinacius et Ermineus (est muscela): *Zýldýzno* (2); Hericius: *Sewldýzno* (2); Porcus: *Dýzno* (1) | M. 490: Sus: Ein sew: *Disno* (1); 491: Porcus: Ein schwein: *Disno* (1); 492: Scrofa: Ein mor: *eme disno* (1); 494: Maialis porcus castratus: Ein borg: *Herrellt disno* (1); 513: Hericius: Ein ygel: *Suldýsno*, Echinus terrestris: idem, Erinaceus: idem, Chiro-

gilyus: idem (2); 540: Hystrix porcus spinosus. Animal est ex herinaccorum genere: eyn wilt fereklein mit eyßeren bursten das do gauß plech von ym schitt: *Sertes disno* (1); 2125: Porcus troienus: Eyn ferekleyn myt mancherley dyng gefult: *Harum eztendós gýzno* (1) | P. P. 4: Porcus: *dijzno*: schwein (1); Porca: *newstendýzno*: die saw (1) | K₁: ericius, erinacius: ein igel: *zýldýzno* (2); chirogrillus: ein merkatz: *thengewry sindhýsno* (2) | Gy. 1635: Aper: porcus syluester: *Erdey dýszno*: wad hym: vad kan (1); 1636: Aperculus: di: kysded *wad dýszno* (1); 3594: Celunarius: porcus qui cibo permixto ex colluie hyeme nutritur: Moslekkal: korpawel, mosadekkal hýszlalth *dýszno* (1); 3768: Capros grece: apud Latinos significat aprum: erdey hym: uel: *erdey Dýzno* (1) | K₂: heretius: *szwldizno* (2); histrix est animal spinosus: ein igel: *zolgy dizno* (2); echidna: *zwl dizno* aut *cýger* (2) | Sz. 62: Sus, Porcus: *Diszno* (1); Scrofa, porca: *Eme diszno* (1); 64: Frinaceus, Echinus: *Súl dizno*, wagy *tóuisses dizno* (2) | V. 8: Aper: *Vvild Schwvein*: *Vad diszno* (1); 80: Porcus: Schwveyn: *Dißnó* (1); 95: Scrofa: Múter schwveyn: *Neüstindizno* (1); 104: Sus: saüvv Schwveyn: *Dizno* (1) | Herb. d): Porcus: *Dizno* (1). **L. még:** (1): B., Sch., Soprszj., P., Sz., V.: ~ *hal*; B., Sch., M., K₂, Sz., V., Br.: ~ *pásztor* | M.: ~ *farcsoka*; M., Sz.: ~ *fereg*; M., P., Sz.: ~ *hús*; M.: ~ *kolbász*; M., K₂, Sz., V.: ~ *ól*; M., Sz.: ~ *oldal*; M.: ~ *vályu* | P.: ~ *sörte* | Növ., Sz.: ~ *kék* | Gy.: ~ *köldökén való kövér*; ~ *belső kövérsége* | K₂: ~ *teknő* | Sz.: ~ *... falat*; ~ *farcsikája*; ~ *hája*; ~ *tögyes has*; ~ *kenyér*; ~ *kömény*; ~ *nyáj*; ~ *röhögés*; ~ *szar*; ~ *utólia*; ~ *vásár*; ~ *zsir* | Br.: ~ *kövére* | De Herbis: ~ *pászit*.

élet 1. 'Leben'; 2. 'Lebensmittel'; 3. 'Gebrauch'. — KönSzj. 29: vita: *ylet* (1) | S. I, 316: ar(eti)ssimam vitem (dixit) duxit: nag zoros *eleteth* (1); I, 331: Secundo erunt inaequales quentum ad fructionem volitivam: *eletek zereenth* (1); I, 442: deus hoc esculentum: ez *Eleteth*: interim multiplicavit (2); II, 213: vitam habeatis in nomine ejus: sp. aeternam: sp. in fide nominis ejus: [erek *eletek* legen v nevebe] (1); II, 275: vivebet vita vegetabili [i. e. nutritibili] et sensibili: (elhete *eletek*) (1); II, 336: communem vitem duxit: (*kez eletek*) (1); II, 337: nobis a deo detur secundum suam voluntatem usive: [*eletek* zereenth] (3); II, 337: quoad usum [*eletre*] deo acceptative (3); II, 453: in vita tua: i. e. dum adhuc viveres: (*elletben*) (1);

II, 544: tota vita sua: (mýndw *eltebe*) (1); II, 666: Tertio debet habere Christi signum: i. e. exemplum: (*eleete*): signatum per X, ad Colon I^o: . . . (1?) | SzalkGl. 12: Tuum cedet in vsum, in tuam fruicionem: the *leledre* (3) | Gy. 117: Abusio: Zoktalan: Vysza fordulth a'rtelen *eleth* (3); 695: Aeuitas: et euiternús: longeuities: hosszú *eleth*: wenségh (1); 1004: Alimentum: nütimentum: Taplalasra walo: *Elett*: Eték (2); 2224: Asocia popinacio: incontinenacia: luxus: tobsodaas: fertelmes *eeleth*: buyaségh (1); 4282: Coelibatus: pro Vita qua' agitur sine Vxore: Virginitas: Maganak Valo tizta *elet*. tiztasagtartas (1); 4067: Cestimonia: castitas: Tyzta *eleth* (1) | K₂: *elet* vel eledel: victus (2) | Sz. 99: Vidua vita: özüegi *elet* (1) | V. 95: Securitas: Sicherheit: Batorsagos *elet* (1); 113: Vietus: Nærung: *Elet* (2); 114: Vita: Das laben: *Elet* (1); 116: Vsus: Brauch: *Elet* (3). **L. még:** S.: ~ére *eszküszik* (1); ~szükségére *való* (1) | Gy.: barom ~tel *élő ember* (3); ~re *való gyűjtemény, takarmány* (2); ~nek *használat* (1); ~ét *keresi* (2); ~hez *való kereset* (2); (köz) ~re *való* (2); menynevei ~t *viselő* (1); ~ *virága* (1) | K₂: ~e *áplálása* (1) | Br.: ~ *ere* (1).

ember *

L. még: Sch., Soprszj.: ~ *háj* | Soprszj.: ~ *far*; Soprszj., M., Gy., Sz.: asszony ~ (1. Soprszj. *far*, Gy. *had*, M., Sz. *haja*, Gy. *ország*, M. *palást*, Sz. . . . *palást*, Gy. *szoknya*, M., Sz. *teste*) | S.: ~ *elméje*; S., Sz.: ~ *fia*; S.: ~ . . . *megfogytakozik*; házasság ~ (1. *hez hasonlít, szolgálja*); ifjú ~ . . . *lát*; ~ *nyavalyója*; ~ek *semegyük*; ~ *tét . . . szán*; *gazdag* ~ . . . *eltékozol*; ~nek *tetszik*; ~ . . . *felvesz* | SzalkGl.: ~ *látása*; ~ *szája*; ~től *elválva* | Ortus, Sz.: ~ *majom* | M., Sz.: ~nek *ad*; ~ *ágyéka* (1. M. *fájása*); ~ *bokája*; ~ *szeme fedele*; ~ *haja*; M., K₂, Sz.: ~ *hazája*; M., K₂: ~ *karja*; M., Sz.: ~ *szíve környéke*; M.: (ezer) ~t *megöl*; ~ *pöcse*; M., Sz.: ~ *részei*; M., [Sz.]: ~ *talpa* (1. M., Sz. *hajlása*); ~ *teste*; ~ *teteje* = *tető* | P.: (árús) ~ről *kapitulum*; más ~ét *kívánja*; P., Gy.: ~ *válta* | K₁, [K₂]: ~ *díj* (1. K₂ ~at *fizet*) | Gy.: ~ *búsító*; ~ *hússal él*; ~ *feje*; két ~ *közt való harc*; száz ~ *ítélete*; Gy., K₂: száz ~ *hadnagya*; Gy.: száz ~ *serege*; száz-száz ~ *hadnagysága* . . . *szerez*; Gy., Br.: ~ *ujja* | K₂: ~ *álta*; más ~ *fejére hág*; ~ *két fele*; ~ *melle*; ~ . . . *vesz*; ~t *vet* | Sz.: *négyszáz* / (tíz) ezer ~rel *bíró*; ~ *hasát elcsapja*; ~ . . . *megdagad*; ~ *díja*; ~ *ereje elfogy*; ~t *megesz*; ~en *fakadék*; ~ *ganéj*; ~ *testén felhámlik*; ~ . . . *meghal*; ~ *hordoz*; sok ~ *keze írása*; ~re *jön*; ~t *megmar*; egy ~ *nyom*; ~t *megöli*; ~ *öld*; hat

ezer ~ből *álló sereg*; egy ~nek *való taliga*; ~nek *lelkétől megváltása*; ~ *víz* | V.: ~ *öldöklő* | Br.: ~ *orrából kijön*.

* E szócikknek csak az utaló részét közöljük.

¹ Az általános alanyként álló *ember* adatait nem közöltük teljesen (mint ahogy különben az alanyokat szoktuk), hanem az utaló részbe helyeztük.

apró 'klein'. — B. 387: Tintinabulus: *aprobójthorijan*. **L. még:** ↑ B., Sch., Herb a), Ortus, Növ., Gy., Sz., CasGl.: ~ *bojtorján*; B.: ~ *nyár fa*; ~ *fenyő* | Sch., Herb d): ~ *mályva* | S., Gy., Sz.: ~ *lyuk* | M., Sz.: ~ *toll* | P.: ~ *szentek* | Növ.: ~ *menta* | Gy.: ~ *ásás*; ~ *béka*; ~ *buborékokat csinál*; ~ *arany darabok*; ~ *deszka*; ~ *bor féreg*; ~ *fállér*; ~ *gyűrű*; ~ *hagyma*; ~ *halacska*; ~ *harapáska*; ~ *kés*; ~ *kő*; ~ *kötél*; ~ *kövecs*; ~ *lövöldék*; ~ *madár*; ~ *palást*; ~ *porocska*; tag ~ *része*; ~ *szőröcske*; ~ *szunyog*; ~ *tag*; | K₂: ~ *darázs* | Sz.: ~ *ág*; ~ *alma*; ~ *béles*; ~ *csatorna*; ~ *szelence csináló*; ~ *edény: éles*; ~ *fakadék*; ~ *gerely*; ~ *gyökér*; ~ *hurka*; ~ *kárász*; ~ *keszeg*; ~ *lapu*; ~ *mag*; ~ *var*.

édes 1. 'süss; nicht sauer, nicht bitter, nicht salzig'; 2. 'lieblich, angenehm'; 3. 'zahn'; 4. 'recht, wirklich'. — B. 259: ameis: *edes viz* (1) | S. I, 183: Psallite nomen eius quoniam suave est wlgo: merth *edes* (2); I, 285: Iugum enim meum suave est: i. e. dulce: *edes* (2) | SzalkGl. 127: Precellit, dulcius est: *ydesb* (1) | P. 3: Dulce: *edes*: suab (1) | Gy. 696: Affabilis: facilis et súaúis ad fandum vel ad audiendum: kegyes: kegyelmes: *a'des*: lagy *beszedw*: gyars az megh *halgatásra* (2); 1973: Argutus qui argumentum cito inuenit urbanus: in loquendo astutus: Az ky hamar *talal* az *byzonitasra* *uslo* *beszedet*: *eedes* *beszedeben*: es okos (2) | Sz. 112: Dulcis, e, suauis: *Edes*: à graeco ἔδωσ (2) | V. 31: Dulcis: Süß: *Edes* (1). **L. még:** ↑ B., Sch., P.: ~ *víz* (1) | Sch.: ~ *bor* (1) | SzalkGl.: ~ *szarv* (2) | Ortus: ~ *fa* (1) | M.: ~ *kenyér* (1) | Gy.: ~ *szelíd állat* (3); Gy., K₂: ~ *beszedű* (2); ~ *énekles* (2); ~ *zengés* (2) | ZseliSzj.: szülő ~ *anyád* (4) | K₂: ~ *levelű fű* (1); ~ *haza népe* (2) | Sz.: igen ~ *alma* (1); ~ *falat* (1), (2); Sz., de Medicineli: ~ *gyökér* (1); Sz.: ~ *lapu* (1); ~ *mandula* (1) | De Herbis: ~ *kömény* (1).

ékes 'schmuckvoll, verziert, hübsch, schön, prächtig'. — S. II, 642: debemus ambulare honeste [*ekesen*] | SzalkGl. 147: Ornatus, pomposus: *ykes* | P. E 3.: Speciosa: *ekes*: wolgestalt | K₁: decorus:

ekes | Gy. 744: Affabre: pulchre: szépen: *ekesen*; 2564: Augusti: solenniter stantes: *Ekese*n [...]; 2565: Augusta: aucta: pulchra: clara: sancta: megh öregyb[y]-tettóth: *ekes*: tyzta: szenth | K₂: graphice: *ekesen*; liberalis, elegans, exquisitus: *ekes*, fris; compositus: *ekes* | V. 22: Concinnus, u, [!] m: Gezieret: *Ekese*; 26: Decorus, a, m: Hüpsch: *Ekese*; 31: Elegans: Vvolgezierdt: *Ekés*; 55: Lepidus, a, m: Holdsalig: *Ekese*; 111: Venustus, a, m: Holdsalig: *Ekese* | Br.: areologus... potens in sermone: *Ekese* szolasban. **L. még:** M., Gy., Sz., Br.: ~en szóló | K₁: ~ beszéd | Gy., K₂: ~ beszédű; Gy.: ~ ruhával megékesít; ~ éneklés, kántálás | K₂: ~ nyelví | Sz.: ~ ábrázatú; ~en (való) szolás... tudomány.

első 1. 'erste'; 2. 'erster'; 3. 'vorder'. — S. I, 320: Venientes autem et primi: sp. operarii: *elesekh* (1) | M. 202: Primus: Der erst: *Első* (1) | P. I 1: Primus: Der erst *Első*: (1) | Gy. 1875: Archilogus: princeps in sermone: *Első*: vel: Fw az beszélésbe (1) | V. 82: Prior: Der vorder [!] ist: *Elseü* (2); 82: Primus, a, m: Der est: *Elseü* (1). **L. még:** S.: ~... kezd (1); ~ nyavalya (2) | GyöngyGl.: ~ órai (1) | M.: ~ érő alma (1); bimbó ~ fakadás (1); M., Sz.: ~ fog (1), (3); böjt ~ hava = hó (1); M., Sz.: ifjúság ~ ideje = idő (1); M., P., Gy.: ~ nap (1); M., Gy., Sz.: ~ rész (3); M., Sz.: ~ szakáll (1); M.: ~ világkor (1) | P.: ~ kapitulum (1) | Gy.: ~ ember (3); ~... másod (1); a skorpió/irák két ~ lábai ollói (3) | ZsélyiSzj.: ~ álomkor (1) | Sz.: ~ tej... sajt (1); ~ út (1); ~ virág (1) | Br.: ~ betű (1); ~ bor találója, istene (1); ~ ütközet (1).

annyira 'bis dahin; solange; so sehr'. — Gy.: 332: Adeo in tantum: *Annyira*; 362:

Adeo: pro vna dictione. i. in tantum: *Annyira* | V. Also: Adeo: 3: *Annyira*; 32: Eo: So fest: *Annyira*; 104: Tam: So-vil: *Annyira*; 105: Tanti: So-vil: *Annyira*; 116: Vsque-adeo: So-gar-vast: *Annyira*. — Vö. még: *úgyannyira*.

avagy 1. 'oder etwa'; 2. 'oder'. — S. I, 321: An non licet michi quod volo, facere? i. e. utinam *Avag* (1) | Gy. 2685: Aut: *avagh*: kedigh (2) | V. 12: Aut: Oder: *Avagy* (2); 97: Seu: Oder: *Avagy* (2); 98: Siue: Oder: *Avagy* (2); 110: Vè[!]: Oder: *Avagy* (2); 110: Vel: Oder: *Avagy* (2).

alatt, alatta 1. 'diessefts' adv. und praep.; 2. 'unten' adv.; 3. 'unter' praep., adv. — GyöngyGl. 201: citra: *alatha* (1) | P. M 1: Sursum deorsum: *alatt* es fen: vnter vnd über (2); Y 3: Inferius: ijt alatt: hinabe (2); a 1: Infra: *alatt*: nider (2, 3) | K₂: subter: *alatt* (2, 3) | V. 102: Subter: Vnder: *Alatt* (2, 3); Sub: Vnder: *Alatt* (3); Subtus: Vnderhalb: *Alatt* (3). **L. még:** (2): P.: ~ énekel; ~a való.

alatt 'unter'. — L. emely, asztal, bőr, csatorna, csille, ég, esztendő, eszterha, fa, fő, föld, hön, hónalj, kötél, magasság, nap, nyelv, oszlop, part, pecsét, sajtó, szín, szór, vár.

be V. 50: Intrò: Dainden: *Bee*. — L. ad, ajánl, elkalmézik, elkonyodik, árnyékoz, boccsát, borít, borsoz, dug, esteledik, fegy, fed, fedez, fidezés, fog, fogad, foglal, foglalhat, gyújt, héjöz, hív, borgez, hoz, húny, húnnyás, ír, írás, jövetel, ken, kent, kertel, köt, lep, márt, megy, menés, menet, moeskol, mutat, nyom, pecsétel, rekeszt, szorit, takar, teszít, telik, tér, tesz, tetik, túr, ültet, vádol, vesz, ver, vet, vétel, visz, von, závaratlan.

BERRÁR JOLÁN — KÁROLY SÁNDOR

Egy nyelvtani modell*

(Két fejezet a magyar nyelvtanból)

Pais Dezső akadémikusnak,
Eötvös-Collegiumi kedves tanáromnak,
nyolevanegyedik születése napjára

Két részletét óhajtom bemutatni magyar nyelvtanom készülő új kiadásának, két egymással szorosan összefüggő részletét, egyet a morfológia, a másikat pedig a szintakszissal kapcsolatos deriváció köréből. Az első a névszói

* Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának 1966. november 22-én tartott felolvasó ülésén.

bázisok, azaz a névszói szám, személy és viszonyítás kategóriáinak elemzése, a második az -é morfémaé. Mindkettő centrális, sokat tárgyalt kérdése a magyar nyelvészetnek, és újabban is sokan szóltak hozzá. Így több cikk jelent meg fiatalabb nyelvészeinktől a birtokos személyragos alakok morfológiai szerkezetéről, az -é problémája pedig már majdnem négyszáz éve szerepel a magyar nyelvészetben, főként azt kutatva, hogy mi az -é morfológiai jellege, esetrag-e, jel-e, vagy képző. A kérdésnek egyes vonatkozásait már érintettem különböző előadásaim és megbeszéléseim során, itt az Akadémián, az Egyetemen tartott magyar nyelvtani és verstani előadásaimon és másutt is, de az egész kérdést együtt nem tárgyaltam. Először konkrét formában mutatom be ezt a két témát, azután röviden, bizonyos elvi jellegű megállapításokat is kívánok tenni.

*

Mielőtt a szorosán vett tárgyra térnék, legyen szabad pár szubjektív szót szólni készülő nyelvtanom hátteréről.

A nyelvtan iránti érdeklődésemet HAJAS BÉLA ébresztette fel bennem, latin — magyar tanárom a bonyhádi evangélikus gimnáziumban. A latin és magyar szövegek pontos, minden részletre kiterjedő elemzésének, ahogy azt megkívánta, nagy szerepe volt abban, hogy későbbi munkáimban igyekeztem elkerülni a tetszetős, de a valóságot nem híven tükröző megoldásokat. Az egyetemen GOMBOCZ ZOLTÁN, aki Hajas Béla osztálytársa volt a soproni Evangélikus Liceumban és a budapesti egyetemen, ösztönzött arra, hogy szinkrón témákkal foglalkozzam. Első karácsonyomkor az Eötvös-kollégiumban saját könyvtárából SAPIR Language-ét, SAUSSURE Coursját és SIEVERS fonetikáját adta vakációs olvasmányul. Harmincöt év elteltével, mint az általános nyelvészeti tanára, ma sem tudnék jobb választékot ajánlani. A Jókai-kódex ige-ragozásáról szóló szinkronikus jellegű feldolgozásomat egyetemi jutalomra ajánlotta. Ő biztatott egy magyar nyelvtan elkészítésére. Kegyelettel emlékezem meg két kiváló tanáromról.

A leíró magyar nyelvtan Stockholmban készült el, ahová 1935-ben ösztöndíjat kaptam, és ahol a magyar lektori teendőket is elláttam. A könyv maga a magyar nyelv tisztán tudományos leírásának készült, de azt a pedagógiai elgondolást is képviseli, hogy a nyelvtanításban csak nyelvészetileg is helyes ismereteket szabad — és lehet sikerrel — tanítani. A könyv nagy része 1937-ben már készen volt nyomtatásban, de a teljes munka csak 1939-ben jelent meg németül, *Das Ungarische Sprachsystem* címen. Ezzel habilitáltam a stockholmi egyetemen. A nyelvtan fiatalosan ambíciózus vállalkozás volt. A tudományos irodalom felhasználásával és frissen gyűjtött anyaggal kívánt teljes képet adni a magyar nyelvről, kifejtve a nyelvtan elméletét is. Erről itt most nem szólok bővebben, csak pár elvi szempontot emelek ki: 1. A könyv a klasszikus nyelvi koncepciót, a forma és jelentés kettősségét, következetesen alkalmazta, talán egyedül a nyelvészeti irodalomban; 2. a formai kifejezés elemzésében a beszéd mellett az írás egyenrangú szerepet kapott; 3. elvetette a fonológiának és a fonetikának strukturalisták által hangsúlyozott szembenállását.

Magyarországon a könyvnek semmi visszhangja nem volt.

Az azóta eltelt évek nagy részét nyelvtanom különböző részeinek re-víziójára, javítására fordítottam, főként a következő szempontokból: 1. megpróbáltam a nyelvi egységeket pontosabban és intenzíve definiálni pusztá fel-

sorolások helyett; 2. igyekeztem felderíteni az elemek közötti összefüggéseket, a nyelv oppozíciós rendszerét; 3. ehhez felhasználtam a matematikai logika módszereit; 4. az anyagot is kiegészítettem és szemléltető példák helyett a teljes nyelvi korpuszt igyekeztem leírni.

Ebből az anyagból aránylag kevés, talán egy tucatra való cikk jelent meg, főként a fonológia és morfológia köréből, bár a teljes magyar nyelvtant Stockholmban és a Columbia-egyetemen többször előadtam. Ezek a cikkek a zord idők következtében szintén magyar visszhang nélkül maradtak a legújabb időkig. A cikkek gyűjteménye néhány ki nem adott cikkel kiegészítve „Hungarian Structural Sketches” címen az American Council of Learned Societies nagy uráli és altaji programja keretében 1965-ben xeroxozva jelent meg. Ennek magyar fordítása Szépe György szorgalmazásából most készült el. Az idén pedig megbízást kaptam az Amerikai Nevelésügyi Hivataltól (U. S. Office of Education), hogy egy magyar „Reference Grammar”-t, tehát inkább anyagra, mint teóriára irányuló nyelvtant írjak, és egy Fulbright — Hays „ösztöndíj” adott lehetőséget arra, hogy most hosszabb időre Magyarországra jöjjek, és itt a helyszínen folytassak kutatásokat és megbeszéléseket.

I.

Az első téma a nominalis bázisok formai és szemantikai elemzésének kérdése. Nominalis bázison a birtokosnak nevezett személyragozást és a nem birtokos alakokat értem egy ü t t. A probléma birtokos ragos részletének hosszú tradíciója van; elég ha SIMONYI és SZINNYEI munkáira utalunk. Újabban is foglalkoztak vele fiatal strukturalista nyelvészek mind Magyarországon, mind a Szovjetunióban, különösen a szóalakok morféimákra való tagolásának és a morféimák generálásának a kérdésével. Véleményem szerint azonban a birtokos személyragozás önmagában nem zárt téma, és csak a két nem-birtokos alakkal együtt alkot jól definiált egységet. Ezért sokszor helytelen eredményekre jutottak azok, akik csak a birtokos ragozással foglalkoztak, mivel bizonyos kérdésekben csak a teljes ragozási rendszer elemzésével lehet eredményt elérni, így például annak az alapvető kérdésnek az eldöntésében, hogy a *hajók*-ban levő *k*, mely egy dolgra utal, de több személyre vonatkoztatva, azonos-e vagy két különböző morféimára.

A magyarban 14 nominalis bázis van. Egyes szavaknál ugyan a paradigmában több alak szerepelhet, mint az ilyen variációkban, *bírók* ~ *bírák*, *lakások* ~ *lakástok* (ezért nehéz pontosan megmondani, hogy hány esete van a magyar főnévnek); vagy előfordulnak hiányos paradigmák is, például az *Apenninek*, *nyugton*, de ezek nem érintik a nominalis bázisok kérdését, mivel ezek a töre vonatkozó információt adnak (archaikus, népies, stílárís, izolált) és nem a tárgyalandó nyelvtani kategóriákra.

A nominalis bázisok teljes elemzése három részt követel meg. Ezek: **1.** a szemantikai elemzés (ezt 1949-ben a koppenhágai Hjelmslev-emlékkönyvben megírtam, *Recherches Structurales* = TCLC V, 185—97); **2.** a morféimikus elemzés (ez az *Acta Linguistica Hafniensiában* fog megjelenni a közeljövőben); **3.** a kettő közötti viszony taglalása.

Kiindulópontul vegyük a következő paradigmát (az egyszerűség kedvéért nominatívusban):

1. <i>hajó</i>	8. <i>hajók</i>
2. <i>hajóm</i>	9. <i>hajóim</i>
3. <i>hajód</i>	10. <i>hajóid</i>
4. <i>hajója</i>	11. <i>hajói</i>
5. <i>hajónk</i>	12. <i>hajóink</i>
6. <i>hajótok</i>	13. <i>hajóitok</i>
7. <i>hajójuk</i>	14. <i>hajóik</i>

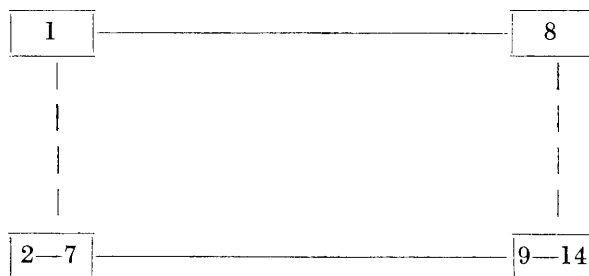
1. A szemantikai elemzés abból áll, hogy megállapítjuk minden alak általános jelentését, meghatározzuk a köztük levő viszonyokat, és felsoroljuk az elemekben levő jelentésvariációkat. Tehát a strukturális elemzés a teljes relációrendszer kívánja leírni, amely a variációs osztályok között fennáll.

Először állítsuk szembe szemantikailag az első és a második hetes elemcsoportot: 1–7. és 8–14.

Ezt az oppozíciót szemantikailag az jellemzi, hogy a jobb oldalt álló halmazt akkor használjuk, ha két feltétel van teljesítve: 1. Több dolog van a tőben megjelölt dologból. 2. Nincs számjelző a névszói kifejezésben, se határozott, se határozatlan. (Ezért tulajdonképpen nem az indogermán nyelvekben szokásos plurálisról van szó, hanem egy másfajta halmazról, amelyet a *g g r e g á t u m* nak neveztem.) Az oppozíció jelölése —. Ábrában kifejezve:

Az 1. és 8. elemeket, szembeállítva a 2–7. és 9–14. hattagú elemcsoportokkal, az jellemzi, hogy egy *v i s z o n y í t o t t* kategória, melyet már a klaszszikus nyelvtanok óta általában *b i r t o k o s n a k* (possessivum) szoktak nevezni, és egy *a b s z o l ú t* kategória van oppozícióban. Az oppozíció jelölése — — — —; ábrázolva:

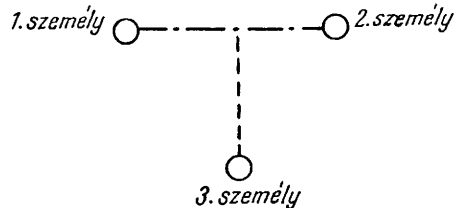

(Természetesen az az oppozíció csak az absztrakt rendszert jellemzi. A teljes leíráshoz szükséges a variáció is, mint például a szemantikai referencia sokfélesége ilyen kifejezésekben, *apám képe, az apa szeretete, Stockholm városa, Péter számára, hat éve*; ezért van szükség a hagyományos nyelvtan leíró anyagára az absztrakt elemzés mellett.)

A fenti elemzés egyértelműen kijelöli az abszolút (nem-birtokos) alakok strukturális helyét, de a halmazok feloldására, a viszonyítás (birtokos alakok) pozitív strukturabeli meghatározásához újabb oppozíciók szükségesek, a személy és személlyel összefüggő szám kategóriái.

A személy kategóriáját két relációra bontjuk: e g y r é s z t a harmadik személyt szembeállítva a beszédaktusban deiktikusan kifejezett személyekkel, a beszédaktusban kifejezetten résztvevőkkel, tehát az úgynevezett „harmadik” személyt a másik két személlyel, m á s r é s z t a „második” személyt szembeállítva az „első” személlyel, a beszélővel. (Egy másik megoldás lenne, hogy a három személyt nem elemezzük tovább.)

Jelölése:

1. ábra

Ezt a struktúrát T-struktúrának neveztük Debrecenben a magyar nyelv első nemzetközi kongresszusán.

A 3. személy heterogén: egyrészt magában foglalja a 3. személyű *ő* névmást, mely rendszerileg az első két személyhez kapcsolódik, másrészt pedig az összes főnevet és az udvarias megszólítás névmásait (*ön, maga, kegyed*).

A személy kategóriája egyszersmind szükségképpen információt követel a viszonyított személyek számáról is. Itt az első két személyben kvalitatív oppozíció van az *én* és a *mi*, a *te* és a *ti* között, a 3. személyben azonban más a helyzet.

$mi = \text{én} + \text{valaki} + \dots$

$ti = \text{te} + \text{valaki, aki nem lehet én} + \dots$

Azonban, $\text{ők} = \text{ő} + \text{valaki, aki nem lehet sem én, sem te (tehát ő)}$
 $= \text{ő} + \text{ő} + \dots$

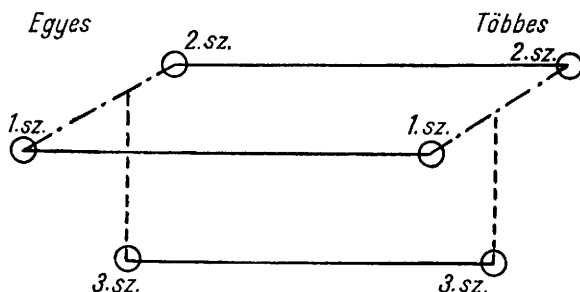
Ezért ez alakilag is megfelel a hasonló szerkezetű főneveknek: $\text{ő} \sim \text{ők}$, vö. *hajó* $\sim$ *hajók*, viszont $\text{én} \sim \text{mi}$, $\text{te} \sim \text{ti}$.

A 3. személyben a számviszonyok két arcúak és a következőképpen alakulnak. A személyes névmásnál van oppozíció az *ő* és az *ők* között, de az *ők* csak igei szerkezetekben fordul elő, névszói birtokos szerkezetekben csak az *ő* szerepel, például *ők mennek*, de az *ő házuk*. Így tehát a 3. személy a szám kategóriája szempontjából megoszlik: a pronominalis és verbalis számviszonyok differenciáltak, névszói viszonylatban azonban nincs megoszlás. De a birtokos számának ez utóbbi esetben is meg kell lennie, mégpedig a birtokszón jelölve, így ez is kötelező információ. Mint általában a nem-állítmányi szerkezetekben, nem ismétlődik meg a *-k* morféma. Az egyes harmadik személy alapvetően egyes számú birtokosra utal, és csak akkor lehet többes viszonyítás a főnévi szerkezetben, ha ez külön ki van fejezve. Így ez a Petőfi-sor: „Háza, földje, kertje mindene volt” csak e g y e s birtokosra vonatkozhatik, ha nincs más birtokos szóalak. Az egyes számú birtokos az alapjelentés, a többes, a „megjelölt” különleges jelentés.

Egyébként érthető, hogy a névmásoknál miért jelöljük a birtokon, a főnévi szerkezeteknél pedig a birtokoson a viszonyított többségét. A névmási

szerkezeteknél a személyragos alak az alapalak és a névmási jelző a hozzáadott, nem szükségszerű elem. Tehát a k elem a nem kötelező helyzetben nem ismétlődik meg. A főnévi szerkezeteknél a birtokos száma mindenképpen megjelölendő, itt meg a birtokszón válik fölöslegessé a k morféma megismétlődése. Így: *falum* ~ az én *falum*; *háza*, *házuk* ~ az ő *háza*, az ő *házuk*; de az ember *háza* ~ az emberek *háza*, az ember *házai* ~ az emberek *házai*.

A kétféle kategóriát, a személyi vonatkozásút és a dologi vonatkozásút, jelentésbelileg azonosítani lehet. A többes „aggregátum” mindkét esetben hozzáadást jelöl az „egyes” számban megjelölt egységhez. Ez a hozzáadás a „harmadik” személyben homogén, az 1. és 2. személyben heterogén. A személy és a szám együttes struktúrája:

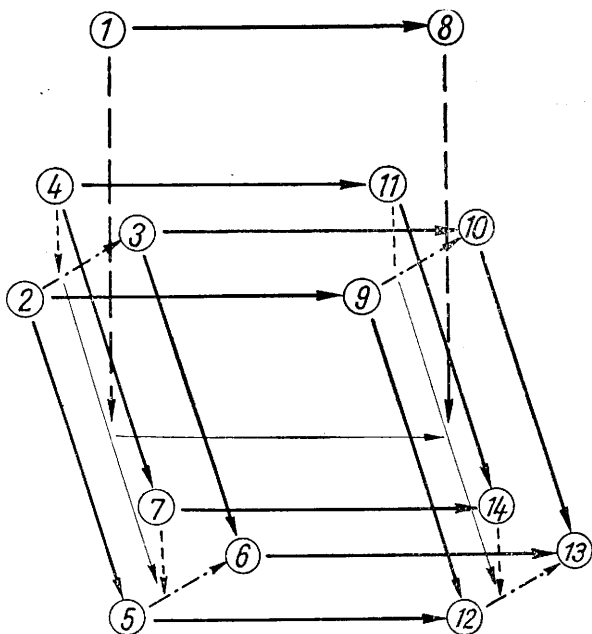
2. ábra

Ezért a nominalis bázisok szemantikai szerkezetét egy négy dimenziós szemantikai gráf fejezi ki, melynek komponensei: 1. a számbeli oppozíció, mind dologi (tőjelentési), mind személyi (viszonyított, birtokos) vonatkozásban; 2. a viszonyítás (birtokosság) oppozíciója (pozitív viszonyítás (birtokosság) esetében még két oppozíció van); 3. a személytelen ~ személyes oppozíció; 4. az 1. és 2. személy oppozíciója. (Ha a személy viszonylatában nem különböztetnénk meg két oppozíciót, akkor a személyi oppozíció három tagú lenne.) Íme a magyar nominalis bázisok szemantikai struktúráját kifejező topológiai irányított gráfrendszer (3. ábra). A nyíl a megjelölt (merkmalhaft) ~ jelöletlen (merkmallos) párt fejezi ki; ezt itt most részletesebben nem tárgyaljuk.

2. Most következik a formai elemzés. Ellentétben néhány újabb véleménnyel, melyek szkeptikusok ezen a téren, az én nézetem szerint a nominalis bázisok morfémái pontosan tagolhatók a magyarban. A morfémák a paradigmatis halmazok interszekciójaként definiálhatók, például a *hajónk*, a *hajó* tő, az összes első személyek és a k morféma osztályainak interszekciójaként határozható meg.

Mielőtt a morfémákat formailag felsorolnók, eldöntendő a *hajók*-ban levő k és a *hajónk*-ban levő k morfémának azonosítása vagy megkülönböztetése. Ez a kérdés csak a szemantikai referenciához viszonyítva oldható meg (ezért nem fogadom el azt a nézetet, hogy a nyelv tisztán formai struktúra). A két k azonosítható morfémakusan. A {K} azt jelenti, hogy a {K} előtt levő kifejezett morféma többségben fordul elő. Ha az előző morféma a tőhöz tar-

tozik, akkor a tő többségéről van szó; ha az előző morféma személyi viszonyítást fejez ki, akkor a referencia személyi többségre utal, például *hajók* (= több hajó), *hajónk* (= én többen). Ha az előző morféma önmagában viszonyít mint az {I} esetében, a viszonyítás szintén személyi, ugyanis itt a 3. személyt a 0

- szám (aggregátum)
 - - - - - viszonyítás (birtokosság)
 - · - · - személyesség (3. sz. ~1. és 2. sz.)
 - · - · - 1. sz. ~ 2. sz.

3. ábra

(zéró) morféma jelöli. Vö. például *hajók* ~ *hajóik* (az első esetben a többes viszonyítás személytelen, a tőre vonatkozik, a második esetben többes harmadik személyű).

A nominalis bázisok morfémakészlete a következő (a/ magánhangzó-harmónia által meghatározott alternánsokat jelöl):

[morfémák ↔ alternánsok (változatok) disztribúciójukkal]

1. { $\emptyset$ } ↔ $\emptyset$ (zéró)

A zéró-morfémának feltevése szükséges, mert ugyanebben a pozícióban előfordulhatnak az alanti kifejezett morfémák is, melyek jelentésileg megkülönböztetődnek

2. {I} ↔ $^j i$ (magánhangzók után)

$a^j i / e^j i$ (mássalhangzók után)

$\dagger(i)$ (mássalhangzók után, archaikus; például *arany-i-m*)

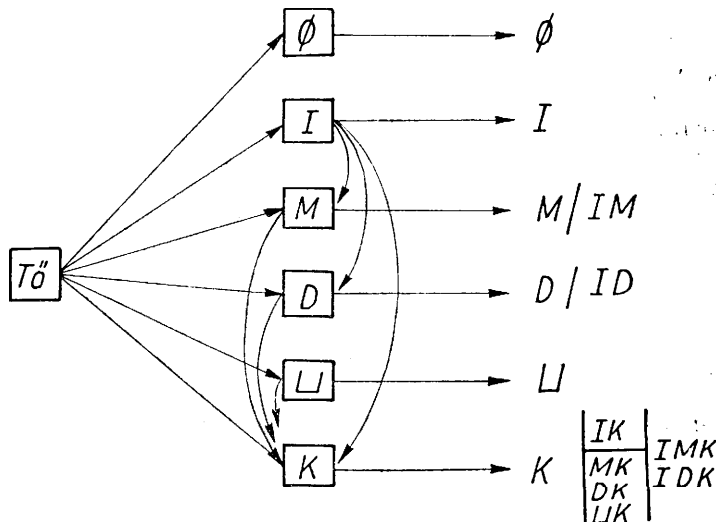
(a ^{j} siklóhang gyakori köznyelvi kiejtésben)

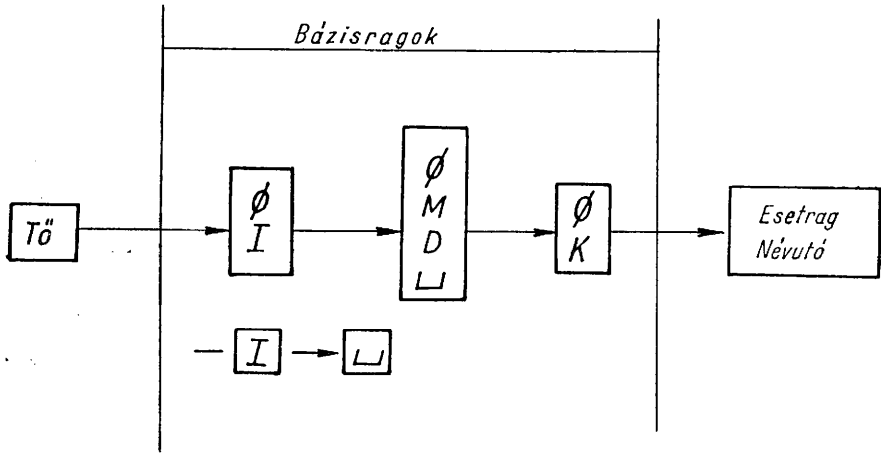
3. {M} ↔ *m* (általános egyes számú változat)
ma/me (az accusativusi *-t* előtti egyes számú változat)
-n⁺ (a többes *-k* előtti változat magánhangzóra végződő
tőmorféma után)
-un⁺/-ün⁺ (a többes *-k* előtti változat mássalhangzóra
végződő tőmorféma után)
4. {D} ↔ *d* (általános egyes számú változat)
da/de (az accusativusi *-t* előtti egyes számú változat)
(*t*) (zöngétlen igazodott változat, például *házathoz*)
to⁺/tē⁺/tō⁺ (a többes *k* előtti változat)
5. {□} ↔ *a/e* (általános egyes számú változat tővégi helyzetben és
néhány rag előtt, például *falujabeli*)
á/é (általános egyes számú változat ragok előtt)
u⁺/u⁺ (a többes *k* előtti normális alternáns)
†(*o⁺/ō⁺*) (a többes *k* előtti archaikus változat, például az
ő *házok*)
6. {K} ↔ *k* (általános változat)
ka/ke (az accusativusi *-t* előtti alternáns)
(*g*) (zöngés igazodott változat, például *házagban*)

A megfelelő alternáns szelektálása (a tövet is beleértve) a fonológiai szótagstruktúrával, a magánhangzók és mássalhangzók elosztásával van összefüggésben. Így például az *-m*, *-d* előtt mindig magánhangzó áll, a *-k* előtt általában szintén (kivéve *-nk*, *-unk/ünk* esetében), ugyanígy a *-to/-tē/-tō* előtt (*de lakástok ~ lakásotok* ingadozik). Az *a/e*, *á/é*, *u/ü* előtt mássalhangzó áll. Az *-nk*, *-unk/ünk* pedig a ragalternációval biztosítja a mássalhangzó — magánhangzó — mássalhangzó sorrendbeli váltakozást: *ház-unk*, *fá-nk*). Hasonlóan viselkednek az {I} is: *ház-ai*, *fá-ji*.

A hat morféma kombinációs lehetőségeit a következő ábra mutatja:

Mivel a morfémák meghatározott sorban helyezkednek el, a következő lánc világosabban szimbolizálja a morfémák szintagmatikus elosztását:

5. ábra

Ez a lánc $2 \times 4 \times 2 = 16$ lehetőséget foglal magában, holott fent 14 alakkal számoltunk csak. Honnan van ez a különbség? Az $\{I\}$ morféma után nem fordul elő az $\{L\}$ morféma, tehát nincs se *ia/ie*, se *iuk/iük*; ezek helyett *i* vagy *ik* szerepel, azaz a 3. személyt $\emptyset$ fejezi ki, ha a viszonyítás (birtokosság) már adva van. Tehát le kell vonnunk két esetet a 16-ból. (Ugyanez történik különben az $\{-É\}$ morfémánál is, *eny-é-m*, de *öv-é*, *Péter-é*; ezért van itt még kettővel kevesebb alak, vagyis ezért van 12 birtokos névmás-bázis.) Éppen ezért a fenti ábrához kellett hozzáadni a következő szabályt:

— $\{I\} \rightarrow \{L\}$, ahol a — meg nem engedett szekvenciát jelez.

A fenti tárgyalásban elvetettünk több javasolt megoldást. Hogy csak néhányat említsünk: a „kötőhangzók” hovatarozása; a ragoknál a 3. személyben, a J-s alternánsok elhagyása, mivel ez az elem szerintem a tőhöz tartozik; az az ötlet, mintha a morfémák nem lennének összefüggőek; a szemantika belevetítése a morfológiába két $\{K\}$ morféma megkülönböztetésével; az alakok globális generálása; az alakok bináris generálása, amelyet esetleg egy gép megkívánna; és az a feltevés, hogy van egy külön birtokos morféma, például ebben, hogy *ház-a-m*. Hogy erre az utolsó kérdésre kissé kitérjek, nyilvánvaló, hogy ebben a morfológiai teóriában a magyar nyelv morfológiai mechanizmusának a félreértéséről van szó; így vö.

házam,	házak,	házas,	házal
sasom,	sasok,	sasos,	*(sasol)
lovam,	lovak,	lovas	loval
művem,	művek,	műves	művel
ökröm	ökrök	ökrös	*(ökröl)

3. A harmadik feladat a két struktúrának (3. ábra és 5. ábra) egybehangolása. Itt három kérdés tevődik fel: a szemantika oldaláról nézve a dolgot (természetesen ugyanígy ki lehetne indulni a formából is):

1. A tőben megjelölt dolog relatív többségben szerepel-e vagy nem? Ha relatív többség, akkor az $\{I\}$ morféma áll, különben $\{\emptyset\}$ (zéró).

2. Mi a személyi státusa a dolognak? Itt négy lehetőség van: a) a dolognak nincs személyi vonatkozása (abszolút), akkor $\{\emptyset\}$ (zéró) van; b) az 1. személyű vonatkozás, akkor $\{M\}$ áll; c) 2. személyű, $\{D\}$; d) 3. személyű vonatkozás, akkor vagy $\{I\}$ áll, vagy ha az előző morféma már kifejezi a viszonyítást (É vagy I esetében), akkor $\{\emptyset\}$ (zéró). Itt a legtöbb esetben a szám-kérdés is eldől, kivéve a zéró eseteiben, mivel különböző alternánsok vannak az egyes és többes számban (például *hajó-m hajó-n-k*, de *hajó-* nem határozott).

Itt még feltehető az a kérdés, hogy a négyes választást nem kellene-e valami más struktúrával helyettesíteni, például három bináris „leválás”-sal. Erre azonban nincs szükség.

3. Az előző morféma jelentésére vonatkoztatva többségi viszony van-e vagy nem? (Ez lehet dologra vonatkozó, vagy pedig a személyre vonatkozó.) Ha többségről van szó, a $\{K\}$ morféma szerepel, különben $\{\emptyset\}$ (zéró).

A fenti kérdéseknél az az érdekes, hogy nem valami egyszerű sematizmusra épülnek, mint a szám, viszonyítás vagy személy kategóriáira, hanem sokkal komplikáltabban összefonódó jelentéviszonyokra, melyek a formai oldalon elegánsan fejeződnek ki minimális redundanciával.

Itt megteesszük az első elvi megállapítást a nyelvtani modellre vonatkozólag. A nyelv egy időtlen topológiai rendszer levetítése egy jól rendezett morféma szekvenciára. Ez az út mindkét irányban járható, a jelentéstől a forma felé, és a formától a jelentés felé. Ez megfelel annak a ténynek, hogy beszélni is tudunk, és a beszédet meg is értjük.

II.

Az előadás második témája az $\{-É\}$ morféma. Az $\{-É\}$ egyedien viselkedik a magyar nyelv ragozási rendszerében. Előfordul nominativusok után, például *Péteré, a házé*, előfordul a többes *-k* és *-i* rag után, például *házaké, házaié*, a birtokosragok előtt és után, például *enyém, házamé*, meg is ismétlődhetnek, bár ezt sokan könyvszagúnak érzik, például a *fiaméé*, ami az én nyelvérzékem számára elfogadható igenlő válasz arra a kérdésre, hogy „A te fiad barátjának a könyve ez?” A többese ennek az alaknak olyan, mint a viszonyított (birtokos) többesé, például *Péteréi*. Követheti esetrag vagy névtűt. Tovább komplikálja a kérdést az *-ék* rag, amely ehhez látszik kapcsolódni, például a *tanítóék, Péterék*. A két alak ezenfelül még együtt is előfordulhat, például *enyémék*.

Az $\{-É\}$ kérdése kezdettől fogva felkeltette a nyelvészek érdeklődését. SZENCZI MOLNÁR ALBERT nyelvtanában genitivusnak mondja az *-é-s* alakot. VERSEGHY ezt megcáfolja, rámutatván arra, hogy az *-é-s* alakhoz pontosan azok a ragok adhatók, mint bármilyen más nominativushoz. (De azért még a múlt évben tartott debreceni magyar nyelvi kongresszuson is elhangzott olyan előadás, mely genitivusnak fogta fel az *é-t*.) Újabban ez az *-é*-vel kapcsolatos vita akörül forgott, hogy a deklinációs paradigmába sorolandó-e a jelek közé, vagy pedig képző, a magyar nyelvészetben axiomatikusan elfogadott rag—jel—képző háromsági keretben. Én nyelvtanomban és tavalyelőtti akadémiai előadásomban a képzők közé soroltam. Újabban azonban a magyar nyelvtanírás gyakorlatában — szerintem helytelenül, ahogy ezt alább kifejttem — az az általános felfogás szerepel, hogy az *-é* jel.

1. Az alapfeladat az, hogy minden lehetséges {-É}-s alakról számot adjunk; minden {-É}-s alakot — modern terminológiával — generálnunk kell.

Ahogy ez közismert, az *é-s n o m e n p o s s e s s i* alakok a birtokos szerkezetekkel függnek össze. Ezért ezekből kiindulva fogom leírni a magyar nyelvtannak ezt a különleges fejezetét. Definícióval kezdem. **K i f e j t e t t** (explicit) birtokviszonynak azt a szerkezetet nevezzük, ahol a birtokos (referens) is ki van fejezve a birtok (relatum) mellett. Ilyen kétféle van a magyarban: a) *p r o n o m i n a l i s*, például az *én* házam, az *ő* háza, az *ő* házuk; b) *n o m i n a l i s*, például az *ember* háza, az *emberek* háza, az *emberek* házai.

a) Kifejtett pronominalis szerkezetből 12 típus van, tehát ez a rendszer zárt:

<i>az én házam — házaim</i>	<i>a mi házuk — házaink</i>
<i>a te házad — házaid</i>	<i>a ti házatok — házaítok</i>
<i>az ő háza — házai</i>	<i>az ő házuk — házaik</i>

Ahogy látjuk, az 1. és 2. személyben, tehát a **tényleges** személyes alakokban kongruencia van a viszonyított alak és a névmás között személyben és számban, a „harmadik” (nem-személyes) alaknál mindkét számban *ő* szerepel. Ezt korábban tárgyaltuk.

b) A nominalis kifejtett szerkezeteknek nincs felső számbeli határa, mivel a viszonyító alak (referens) — és a viszonyított is — bármilyen névszó vagy névszói szerkezet lehet. A birtokos alakilag vagy nominativusban van, és akkor meg kell előznie szigorú szórendben a birtokoltat, vagy dativusban, amikor a sorrend nem kötött. A nominativusos esetben a birtoknak nem lehet névelője, a dativusos esetben általában van. A nominativusi szerkezet szorosabb viszonyt jelez a két összetevő között, a dativusos szabadabbat, lazábbat. Például *az apám könyve, a szegény emberek házai* ~ *a könyve az apámnak, a házai a szegény embereknek*.

2. Az {-É}-s alakok generálása nagyon egyszerű. A birtokot (relatum) kifejező nominalis szintagma tövét — és a megelőző attributumokat, ha vannak — *é*-vel helyettesítjük, minden más morféma megmarad. A morfémáknál a következő *i n g a d o z á s o k* vannak:

E l l o l: a névmásoknál, az egyes 1. személy tövében, *én* → *eny-*, az egyes 2.-ében *te* → *ti-*, a 3.-ében, *ő* → *öv-*. A nominalis birtoknál a dativus, ha a birtokszó abban áll, nominativusszal pótlandó, és az *-a*, *-e*-re végződő nominativusok megnyúlnak *a/e* → *á/é*, különben marad a nominativus.

H á t u l: az egyes harmadik személy kifejezett — redundáns — morfémái eltűnnek (*-a/-e*, *-(u)k/-ü(k)* → $\emptyset/k$). A további ragok (esetragok) és egyéb elemek igazodnak az utolsó gyökérmorfémához a vokalisharmóniát és a ragalternációt illetően (például superessivus és instrumentalis).

Így 14 birtokos névmás bázis lehetséges. Ezek a nominativusban (mind magashangú):

<i>enyém — enyéim</i>	<i>mienk — mieink</i>
<i>tied — tieid</i>	<i>tietek — tieitek</i>
<i>ővé — övéi</i>	<i>övék — övéik</i>

Az egyes 2., többes 1. és többes 2. személyben két alternáns van, a normális, gyakori alternáns *-e* és az archaikus-népies *-é*. (Ezért írtuk a morféma alakját nagy É-vel.) Ezenfelül van még az első személyben egy népies változat, *enyim* (analogikus többes *enyimek*).

A „levezetés”-re a következő példákat adjuk:

az én (gyönyörű szép háza)mban
 az eny ( ) é ( ) mben

az ő (gyönyörű szép ház)aiban
 az öv ( ) é ( ) iben

az ő (gyönyörű szép ház)aikban
 az öv ( ) é ( ) ikben

Ugyanígy a nominalis szerkezetekben:

a falu (torny)a fölött
 a falu ( ) é ( ) fölött

a faluk (torny)ai fölött
 a faluk ( ) é ( ) i fölött

Mivel személyes birtokos csak az első birtokos helyzetben fordulhat elő, ezért többszörös birtokviszony esetén a helyzet kötött, és a birtokos személyrag előtt csak egy -é fordulhat elő. Például

az én (falu)m (torny)ában
 az én (falu)m ( ) é ( ) ban
 az eny ( ) é ( ) m ( ) é ( ) ben

A mutató névmás mint birtokos csak dativusban állhat, a határozatlan névmások általában szintén dativusban állnak, bár előfordulhat nominativusos birtokos is (*Ki tanyája ez a nyárfás?*). Például

ennek (a ház)ában
 ez ( ) é ( ) ben
 ezeknek (a szép ház)ai mellett
 ezek ( ) é ( ) i mellett

Értelmező jelzőknél a helyzetet a következő példa mutatja:

Mátyás, az igazságos, vezérének Kinizsinek haditerve
Mátyás, az igazságos, vezéréé Kinizsié

Többszörös birtokos viszonynál bármelyik tő kihagyható. Két -é-nél több azonban egymás után nem szerepelhet, akármi a két -é eredete, tehát akár a tő végső eleme az -é, akár külön morféma, még azoknál sem, akik két -é nomen possessi morfémát elfogadnának, például *Király-é-é*, *Demé-é*, de nem *Demé-é-é*.

A fenti helyettesítés csak akkor végezhető el, ha a birtok (relatum) elsődleges teljes jelentésű, átvitt határozói jelentésben azonban nem. Így: *Péter révén kelt át a Dunán, nem Pálén* elfogadható, de **Péter révén került a minisztériumba, nem Pálén* nyelvileg elfogadhatatlan, ugyanígy *Péter számára jött ki a lottó, nem Páléra* ~ **Péter számára írta a levelet, nem Páléra*. Személyes példa, *számomra* ~ *enyémre* elfogadható, ha a szám „numerust”-t jelent, különben *számomra* ~ *nekem*. Ez is mutatja, hogy a nyelv szemantikamentes elemzése tisztán formai alapon illúzió.

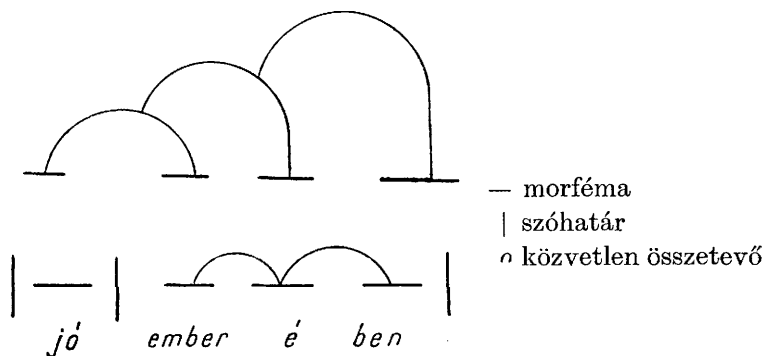
A teljes képhez tartozik még, hogy általában a köznyelvi használatban a két *-é* szekvenciát egy *é* pótolja, például *fiamé*, gyakoribb a fenti példa esetén, mint *fiaméé*. Ugyancsak áll ez a többesre is, például *Ezek a könyvek Péteré*. ~ *Ezek a könyvek Péteré*.

Az *-ék* kérdését csak érintem. Véleményem szerint nyilvánvalóan két morfémára bontandó: az *-é* elem azonos a fenti {-É}-vel, a *-k* pedig a pronominalis használatú többes morfémával, vö. *ő-k*, *ház-u-k*. Éppen ezért van az a megszorítás, hogy csak személyt jelentő tövek után fordul elő.

3. A fentiekből nyilvánvaló, hogy az *-é* a birtokolt nominalis szintagma törészet helyettesíti, arra mutat rá; minden más kötelező paradigmatis in-formáció (grammatikai kategória), tehát szám, személyi vonatkozás és a személy száma, valamint a mondatviszonyító elemek (esetrag, névutó) maradnak. Ezért az *-é* nem tartozik a deklinációs paradigmába, se nem „jel”, se nem rag. Használata eltér minden más nominalis képzőtől is, mert egyrészt disztribucionális szempontból követhet minden más bázisragot, és minden nomenképzőt is, másrészt követheti bármilyen bázisrag vagy esetrag vagy névutó. Mivel jelentése pronominalis, rámutató (vagy egy szintaktikai viszonyra, ami az összefüggésből ismert, vagy egy adott helyzetre), ezért vagy külön kategóriát kell az *-é* számára felállítani, vagy pedig a képzők egészen rendkívüli alosztályának kellene tekintenünk, de semmiképpen sem „jel”-nek. Az első a jobb megoldás, de erről most itt nem szólok.

Ez az elemzés ugyancsak érthetővé teszi az {-É} egészen egyedi disztribúcióját, például hogy előfordulhat az *-m* birtokos személyrag előtt, után vagy mindkét pozícióban, például *eny-é-m*, *házam-é*, *eny-é-m-é*.

Az {-É} különben érdekes módon jellemzi a nyelvi kifejezés kettősségét a szavak koherenciája és a mondattani szerkezetek síkján. Ebben a kifejezésben, *jó ember-é-ben*, a *jó* csak az emberre vonatkozik, nem arra, ami a *jó* ember tulajdona; viszont az *-é* után következő morféma, az *ember* gyökérmorfémához igazodik. (Ilyen kettős vonatkozású az *-ú/-ű* képző is.)

6. ábra

Míg a kifejtett birtokos kifejezésből az *-é*-s szerkezet levezethető, ez fordítva nem áll. A viszony olyan, mint a differenciál- és integrálszámítás között, a differenciált kifejezésből az eredeti kifejezés nem integrálható pontosan vissza, mert egy konstáns elvész a matematikai operáció során.

Itt megteesszük a második elvi megállapítást. — A nyelvi kifejezések közötti összefüggések igen bonyolultak. Az -é esetében például szintaktikai szerkezeteket kell tisztázni, mielőtt a derivációt és az -é helyét a magyar nyelvi rendszerben megállapíthatnók. Így az -é helyes elemzése feltételezi a következő problémák tárgyalását (többek között): a névszói paradigmákét, a személyes névmásokét, egyéb névmásokét, az attributív jelzős szerkezetekét, a személyes névmásos jelzős szerkezetekét, a birtokos jelzős szerkezetekét, a többszörös birtokos jelzős szerkezetekét, az értelmező jelzős szerkezetekét, valamint nagyszámú fonológiai disztribúciós szerkezetekét.

*

Ezt a két fejezetet kívántam bemutatni készülő nyelvтанomból, két konkrét példát, ahol az analízis helyessége a nyelvi tények ismeretében ellenőrizhető.

A leírás mögötti nyelvi szemlélet a nyelvtudomány hosszú tradícióján alapszik, a nyelvi jelenség kétarcú voltát valló felfogásán, a nyelvi forma és jelentés szolidaritásán. A jelentés egy időtlen összefüggés komplex topológiai struktúrája, amint csak az emberi elme felfogni képes, tehát nyílt. A forma szekvenciára váltja fel ezeket az összefüggéseket, és bonyolult szintagmatikus viszonyokban fejezi ki.

A nyelv egyedi valóság a világmindenségben, több ilyen „dolog” nincs. Tehát a nyelvtudomány is eltér minden más tudománytól. Ezért illúzió azt hinni, hogy egyszerűbb tárgyú tudományok, mint a fizika vagy matematika, módszereikkel a nyelv teljes leírásának prototípusát adhatnák. A való helyzet az, hogy a matematikai, logikai stb. modellek parazitikus struktúrák a köznyelven élőködvé, a nyelv teljességét nem tudják leírni. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy bizonyos technikai fogásokat, leírási módszereket nem lehetne tanulni a matematikai logikából.

Ez a komplex valóság két típusú nyelvi anyagban kristályosodik: szó-tárban és grammatikában. A kettő között az elhatárolás nem éles. Az is nyilvánvaló, hogy a mondat nem a legfelső góc a nyelv organizációjában.

Záradékuul még talán pár szót szólnék ennek a nyelvészeti felfogásnak viszonyairól az utolsó század két uralkodó irányához: a hisztoricizmushoz és a strukturalizmushoz. Mindkettő központi kérdése a magyarországi nyelvtudománynak is.

Világos, hogy a történelmi felfogásnak igaza van abban, hogy a nyelv történelmi valóság, és a szinkron állapotok csak a történelmi folyamatban léteznek. Ugyanakkor azonban az is világos, hogy a történelem folyamán állandóan léteznek nyelvi állapotok, amelyekben bizonyos belső összefüggések vannak. Ezek fényt vetnek a rendszerre magára, mint fentebb láttuk az -é esetében. Éppen ezért nem fogadom el azt a tényt, hogy a történelmi nyelvészet „magyaráz”, a szinkron pedig „csak” leír. Nyilvánvaló, mindkét szemlélet különböző természetű összefüggéseket állapít meg (az ambiciózus „magyaráz” szót mellőzöm). Még csak azt jegyzem meg, hogy bár nagy szükség van az eddig elhanyagolt „leíró” nyelvi elemzésre a magyar nyelvészetben, nagyfokú szegényedésnek tartanám, ha például a *nélkül*-nek megfelelő kétfajta személyes alakot, a *nélkülem*-et és a *nálam nélkül*-t csak strukturális variációnak tudnánk értelmezni, feledve azt az ismeretet, hogy ez a szerkezet eredetileg a *kül*-enk adessival való kombinációja, és a kettősség innen ered.

Ami a strukturalizmust, az utolsó félszázad domináló nyelvészeti irányzatát illeti, itt szintén vannak fenntartásaim. Nem fogadom el a strukturalizmusban vallott dualizmust struktúra és matéria között, a struktúrának valamilyen idealizált existenciát igényelve, például a fonémának a beszédhanggal szemben vagy a szintaktikai struktúrának a jelentéssel szemben. Véleményem szerint itt nem a valóságnak dualisztikus voltáról van szó, hanem a materiális valóságról való ismereteink hierarchikus rendezéséről. Nem fogadom el a strukturalizmusnak antipszichológiai és antinyelvészeti változatát sem, mely csak a tiszta „formát” tekinti a nyelvészet jogos tárgyának.

Ugyancsak elutasítom, mint grammatikai modellt a strukturalizmuson belül az amerikai formalizmust, mind korábbi, a megfigyelt beszédaktustól a teljes nyelvi közlésig „felfelé” vezető, mind újabb, a mondattal „lefelé” vezető formájában. A nyelv nem forma, és a szemantikai viszonyítás nem utólag csatolható a formához, hanem eleve adva van a nyelvben.

A strukturalizmus általában, ha a hegeli dialektika szemszögéből nézzük a nyelvészet történetét, antitézisnek felel meg, olyan iránynak, amelyben egyes problémák kihangsúlyozódnak mások rovására, és szintézissel, pluralizmussal fog folytatódni — véleményem szerint — a közeljövőben.

Ezeket a strukturalizmusra vonatkozó kritikus megjegyzéseimet nem szabad lekiacskönyvesnek venni. Nyilvánvaló, hogy az utolsó félszázad lényeges pozitív gondolatai a strukturalizmustól származnak. Ilyenek például: 1. a variánsok mögött az egységek keresése a nyelvi funkcióban; 2. az egységek közötti összefüggések, viszonyok, az oppozíciós rendszerek kutatása; 3. a nyelvi összefüggések pontos és kifejtett leírása; 4. az emberi nyelvre vonatkozó általános érvényű megállapítások. Ezek mind maradandó eredményei a strukturalizmusnak, amelyeket a hagyományos nyelvészet alig érintett. Az is nyilvánvaló, hogy előadásom sokat merített mind a morfológiai, mind a generatív-transzformációs strukturális irányokból.

Ezzel a pár megjegyzéssel a nyelvtenet teóriáját illetőleg zárom előadásomat. Az előttem álló feladat nagy, közösségi munka, amely sok embernek sok irányból összeható erőfeszítését veszi majd igénybe. Remélem, hogy ebben a munkában, a magyar nyelv elemzésében és leírásában aktív módon én is részt vehetek.

LOTZ JÁNOS

Alapvizsgálat, kontroll és kitekintés a parole-statisztikában

A zsgorodásnak és a kiegyenlítődsnek parole-beli jelentkezéséről írva (NyK. LXVII, 243) egy lekezdésnyi terjedelemben jeleznem kellett már azt is, hogy a vizsgált szövegben a mondatok hosszúságának növekedésével fordítottan arányos a hosszúsági csoportok terheltsége, rcszesedési aránya; s erre egy kiválasztott alapegységéből számokat és százalékokat is adtam (i. h. 261). — Ám, haár más nem jelezte még, magamban is fel kellett merülnie a kétkedő kérdésnek: egyetlen műfajból vett egyetlen szövegegység számai és arányai milyen mértékben tükrözik a nyelvhasználatot mint egészet, s mennyire csupán egy bizonyos egyszeriséget, annak minden esetlegességével. Ezért is érzem kutatói köttességemnek most, hogy e vizsgálatot ne csak értékelően és kibővítve megismételjem, hanem az általa nyert eredményeket megfelelő módszerességgel ellenőrizzem is. Ezt kívánom ebben az írásomban elvégezni.

I. Bevezetőül: megjegyzések az anyagról és a módszerrel. — Mostani vizsgálódásomban három műfaji réteget vettem fel: A) jelzéssel az érzelmektől mentes közlő prózát; B) jelzéssel az itt-ott vitázó, általában inkább érvelő, kifejtő, azaz fejtegető prózát; C) jelzéssel a szépirodalmi prózát. E műfajokon belül a szerzőket újra kezdődő római számozással jelöltem. E római számok után arabbal tüntettem fel azt, hogy a szerző művéből melyik vizsgálati egységet használom éppen; néhánynál ugyanis nem egy, hanem több egységnyi anyagot vettem. (De a jelzések egy-ége kedvéért az is kapott arab számot, amelyik szerzón belül önmagában áll.) Egy-egy vizsgálati egység kb. 100 000 betűhelynyi (azaz kb. 40 nyomtatott normállapnyi); ez alól csak a szépirodalmi szövegek kivételek, amelyekből kihagytam a szereplőket beszéltető részeket meg persze az ezeket bevezető idéző mondatokat, s így anyaguk kisebb a többiénél. (De nem véletlen, hogy a megmaradt mondatok száma nem lényegesen kisebb a többi egységből kapottakénál; ez azonban más vizsgálat tárgya lesz.) Ahol az alapegységnyi anyagot a feldolgozás céljára feleznem kellett, ott az arab szám után még latin kisbetűt tettem; ahol negyedelni, ott az egyes negyedeket görög kisbetűkkel különböztettem meg egymástól.

Forrásaim és jelzéseim így a következők:

A) műfaj: közlő próza. — A) I. 1. = S. Vincze Edit: Küzdelem az önálló proletárpárt megteremtéséért Magyarországon, 1848–1890. Munkásmozgalom-történeti Tanulmányok. Kossuth Könyvkiadó, 1963. — A) II. 1. = A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának irányelvei időszakos ideológiai feladatokról. Kossuth Könyvkiadó, 1965. — A) III. 1. = Bencédy József szerk.: Tanterv és utasítás a gimnáziumok számára. Magyar irodalom és magyar nyelv. Tankönyvkiadó, 1965.

B) műfaj: fejtegető próza. — B) I. = Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza. Gondolat, 1963. — B) I. 1. = i. m. 5–18, 23–45, 53–60. — B) I. 2. = i. m. 127–9, 134–6, 141–5, 179–202. — B) I. 3. = i. m. 343–87. — B) II. = Laziczius Gyula: Fonétika. Egyetemi Nyomda, 1944. — B) II. 1. = i. m. 1–60. — B) II. 2. = i. m. 102–49. — B) II. 3. = i. m. 149–99. — B) II. 4. = i. m. 201–42.

C) műfaj: szépirodalmi próza. — C) I. 1. = Fejes Endre: Vigyori. „A hazudós” című kötetében, 1–50. Magvető Könyvkiadó, 1963. — C) II. 1. = Németh László: Irgalom. A Kortárs 1964. októberi számában közölt részlet, i. h. 1519–44.

Egyet-mást a terminológiáról:

A mondat hosszúságot a szövegben talált mondatok tagmondainak számával mérem. Az azonos tagmondatszámú mondatokat egy-egy mondat hosszúsági csoportba vonom össze; például a két tagmondatból állókat a kéttagúak, a négy tagmondatból állókat a négytagúak hosszúsági csoportjába; egyelőre tekintet nélkül egyéb sajátyságaikra (pl. a bennük előforduló kapcsolások minőségére; a tagmondatoknak s a mondat-egésznek — a benne szereplő szavak számával mért — terjedelmére; stb.).

A vizsgálat során meg kellett különböztetnem mondategéseket és mondategységeket. Amikor mondategészekről (vagy sokszor röviden csak mondatokról) beszélek, egyetlen mondatnak számít az egyszerű mondaton kívül minden összetett mondat is. Tehát az egytagú (azaz egyszerű) meg a háromtagú (azaz három tagmondatos összetett) meg a hattagú (azaz hat tag-

mondatos összetett) mondat összeadva = 3 mondategész. — M o n d a t e g y s é g n e k a minimális egységet nevezem, azaz az összetett mondatnak egy-egy tagmondatát. S természetesen önálló és egyetlen mondategység az egyszerű mondat is. Az imént adott példának három mondategése ezek szerint összeadva összesen $(1+3+6=)$ 10 mondategységet tartalmaz. — Mint látható: az egyszerű mondat e kettősségben sajátos helyet foglal el; egyrészt önálló mondategész, másrészt mondategység is. Némi dialektikával ezt a tényt nem nehéz átfogni: mint mondategész, az egyszerű mondat tulajdonképpen egyetlen tagmondatból álló összetett mondat; mint mondategység: ennek az egyetlen tagmondatból álló összetett mondatnak egyetlen tagmondata. (L. erre NyK. LVII, 261, 264.)

Az ezek jelölésére szolgáló jelzések ről:

A vizsgálat során általában figyelembe kell vennünk, hogy melyik mondategészünk hány tagmondatból áll; majd a továbbiakban még az is fontosá válik, hogy melyik mondategység (tagmondat) milyen hosszúságú (azaz hány tagmondatból álló) összetett mondatnak része. Ennek jelölésére a következő rendszer látszik célszerűnek: $6/6 =$ a hattagú összetett mondat a maga egészében . . . $2/2 =$ a kéttagú összetett mondat a maga egészében; — $1/1 =$ az egyszerű mondat, úgy is, mint egy tagból álló összetett mondat, s úgy is, mint annak egyetlen tagmondata; — $1/2 =$ a kéttagú összetett mondat egyik tagmondata . . . $1/6 =$ a hattagú összetett mondat egyik tagmondata.

Még röviden a m ó d s z e r r ő l:

A szövegre jellemző az, hogy mekkora hosszúságú mondategészei milyen arányban szerepelnek; azaz hogy az egyes mondat-hosszúsági csoportoknak mekkora a terheltsége benne. Ezért a szöveg s z e r k e s z t e t t s é g i f o k á n a k megállapítására érdemes összeállítanunk az egyes hosszúsági csoportok százalékos részesedésének táblázatát: hogy milyen arányú benne az egyszerű meg a kéttagú, háromtagú stb. összetett mondatok terheltsége. A százalékolás — mint többi számításunkban is — tulajdonképpen „közös nevezőre hoz”, s így különféle anyagokat tesz összemérhetővé. (Ezt majd még alábbi táblázatunk alapján is megvilágítjuk.)

Önálló szövegegységeknek vagy szövegrészeknek azonnali — s bármennyire is leegyszerűsített, még mindig jellemző erejű — összemérésére azonban a terheltségi kép alapján megalkothatjuk a s z e r k e s z t e t t s é g i m u t a t ó t is. Ez elnagyolva, de egyetlen számjegybe sűrítve igen pregnánsan jelzi a szöveg szerkesztettségi fokát, mégpedig az összes mondategységek és az őket magukban foglaló összes mondategészek hányadosával. — Ennek szemléltetése már bonyolultabb az előzőkénél, s jobb, ha két — egymással mindjárt összevethető — egységen történik. L. a következő lapon az 1. és 2. táblázatot.

Ez a példánk egyben azt is mutatja: mennyivel jobban jelzi a százalékos szemléltetés az egyezéseket és a különbségeket a megterhelésben. Például a kéttagúaknak abszolút számai (52 és 62) mögött eltűnne abszolút egyezésük (33,3%); a négytagúak abszolút számainak viszonylagos hasonlósága (12 és 10) viszont eltakarná terheltségük különbségüket (7,7%, illetőleg 5,3%), ami pedig egyáltalában nem jelentéktelen (az elsőt véve alapnak, terheltségük közt 31,1%, azaz majdnem egyharmadnyi különbség van!).

2. A z a l a p v i z s g á l a t. — Az alapvizsgálat tulajdonképpen elég rövid. Alapegységnyi, azaz kb. 100 000 betűhelynyi szövegben végeztük el; az alaprétegre, azaz a közlő prózára vonatkozólag; azon belül is alapszövegünkön, az A) I. 1. jelzetű tanulmány anyagán. L. a 3. táblázatot.

1. táblázat

C) II. 1. a) egységünkben

Csoport	Szám	Arány %	Mondategységek száma
1/1	59	37,8	59.1 = 59
2/2	52	33,3	52.2 = 104
3/3	27	17,3	27.3 = 81
4/4	12	7,7	12.4 = 48
5/5	4	2,5	4.5 = 20
6/6	1	0,6	1.6 = 6
7/7	1	0,6	1.7 = 7
Összes	156		325

A szerkesztettségi mutató:
 $325 : 156 = 2,08$ me/m
 (azaz: 2,08 mondat egység mondat egységként)

2. táblázat

C) II. 1. β) egységünkben

Csoport	Szám	Arány %	Mondategységek száma
1/1	84	45,2	84.1 = 84
2/2	62	33,3	62.2 = 124
3/3	22	11,8	22.3 = 66
4/4	10	5,3	10.4 = 40
5/5	5	2,7	5.5 = 25
6/6	3	1,6	3.6 = 18
7/7	0		
Összes	186		357

A szerkesztettségi mutató
 $357 : 186 = 1,92$ me/m
 (azaz: 1,92 mondat egység mondat egységként)

3. táblázat

A terheltségi adatok							
Csoport	1/1	2/2	3/3	4/4	5/5	6/6	7/7
Szám	217	154	69	29	6	4	0
Arány (%)	45,30	32,15	14,40	6,06	1,26	0,83	—

Szerkesztettségi mutató: 1,88 me/m.

A nyert értékek alapján e szöveget a következő adatokkal jellemezhetjük:

- a) $1/1 > 2/2 > 3/3$ stb.¹; azaz: a hosszúsági csoportok részesedése, terheltsége lineárisan csökken. — b) $1/1 + 2/2 > 75\%$; azaz: az egy- és kéttagúak részesedésének összege 75% felett van. — c) $1/1 + 2/2 + 3/3 > 90\%$; azaz: az első három hosszúsági csoport együttes részesedése 90%-nál nagyobb. — d) $4/4$ felett $< 3\%$; azaz: a négy-nél több tagúak részesedése 3% alatt van. — e) Szerkesztettségi $< 2,0$; azaz: a szerkesztettségi mutató kisebb, mint 2,0 me/m.

¹ E jelek itt nem a nyelvészetben használatos fejlődésjelzők, hanem a matematikusok használta eredeti értékükben állnak; tehát $1/1 > 2/2 = 1/1$ nagyobb, mint $2/2$; és: $4/4$ felett $< 3\% = 4/4$ felett kisebb, mint 3% .

3. Első kontroll, a műfajon belül. — Mint említettem: természetes gondolat, hogy a kapott mutatók esetleg csupán az előzőekben vizsgált szöveg jellemzői, s így értékükben egyediek, megjelenésükben egyszerűek. Ezért föltétlenül szükséges a vizsgálat kiterjesztése. Kézenfekvő, hogy mindenekelőtt azonos stílusrétegen belül maradvá próbálkozzunk korpusz-nagyítással. (Adott művön belül maradni itt nincs módunkban: a vizsgált egység egyetlen 100 000 betűhelynyi szöveget tartalmaz. E műfajon belül hasonló a helyzet a többi vizsgálati egységgel is: ez maga is műfaji sajátosságnak tartható.)

Vonjuk be az egészen más tárgykörű, de hasonlóan közlő jellegű A) II. 1. jelzetű művet a vizsgálatba:

4. táblázat

A terheltségi adatok							
Csoport	1/1	2/2	3/3	4/4	5/5	6/6	7/7
Szám	274	230	92	45	15	6	1
Arány (%)	41,3	34,6	13,8	6,8	2,2	0,9	0,2
Szerkesztettségi mutató: 1,97 me/m.							

Nyilván tanulságosabb is, meggyőzőbb is, ha — még mindig nem lépve át a műfaj határait — mindjárt ide vonjuk a tartalmában és tárgykörében mindkét eddigitől jócskán eltérő, de műfajában hasonló, mert ugyancsak közlő jellegű A) III. 1. jelzésű művet is:

5. táblázat

A terheltségi adatok							
Csoport	1/1	2/2	3/3	4/4	5/5	6/6	7/7 → ¹
Szám	208	156	78	32	7	3	3
Arány (%)	42,7	32,1	16,0	6,5	1,4	0,6	0,6
Szerkesztettségi mutató: 1,98 me/m.							

A mondathosszúságú csoportok viselkedésének egybevágása a három önálló és különböző, de azonos műfajú vizsgálati egységben eléggé szembeötlő. Ez talán feljogosít bennünket arra, hogy kellő óvatossággal egy közös műfaji átlagot alkossunk belőlük, hiszen az alapegységünkre felállított öt tétel mindegyike érvényes a kontrollként bevont újabb két egységre is.

¹A nyíl így olvasandó: 7/7-től. Itt tehát összevontuk a hét tagmondatból álló meg az ennél hosszabb mondatokat, s együtt vizsgáljuk őket. Mennyiségük csekélysége folytán ez nem jelent semmi lényegeset.

De még az összesítés előtt tanácsosnak látszik felvetni egy további szempontot: az a) alatt felvett jellemzőnek egyfajta elmélyítését. Ha azt, hogy a mondathosszúsági csoportok részesedése lineárisan csökkenő értéket mutat, konkrétan akarjuk értékelni és plasztikusabban ábrázolni, érdemes kiszámítanunk az egyes mondathosszúsági csoportok részesedési arányát a kéttagúakéhoz mint alaphoz viszonyítva; s az összefoglaló táblázatba már ezt is beleiktatni. (Hogy miért épp a kéttagúakéhoz mérve, annak indoklására még majd visszatérek.)

Most már csak százalékokat adva, a mutatószámok így alakulnak:

6. táblázat

Csoport	A részesedési arányok mutatószámai				Részesedések a kéttagúak %-ában			
	A) I. 1.	A) II. 1.	A) III. 1.	A) műfaj	A) I. 1.	A) II. 1.	A) III. 1.	A) műfaj
1/1	45,30	41,3	42,7	42,92	140,9	119,3	133,3	129,4
2/2	32,15	34,6	32,1	33,15	100,0	100,0	100,0	100,0
3/3	14,40	13,8	16,0	14,67	44,7	39,8	49,8	44,2
4/4	6,06	6,8	6,5	6,50	18,8	19,6	20,2	19,3
5/5	1,26	2,2	1,4	1,72	3,9	6,3	4,3	5,2
6/6	0,83	0,9	0,6	0,79	2,5	2,6	1,8	2,3
7/7→	0,0	0,2	0,6	0,25	0,0	0,5	1,8	0,7
	Szerkesztettségi mutatók (me/m):							
	1,88	1,97	1,98	1,94				

Az első, a műfajon belül végzett kontroll tehát egyben a műfajra való kiterjesztést is magában foglalja. A fentiek alapján ugyanis — bármennyire fenntartásokkal, bárhogyan is hangsúlyozva a pusztán tájékoztató értéket — úgy látjuk: nem önkényesen és nem alaptalanul teremtettük meg a közlő próza közös mutatószámait; legalábbis a tagmondatokkal mért mondathosszúságot meg a mondategységeknek a mondategységekhez viszonyított általános arányát illetően.

E nyelvhasználati réteg jellemzőit a következőkben foglalhatjuk össze:

a) $1/1 > 2/2 > 3/3$ stb. Az egyes mondathosszúsági csoportok részesedési aránya tehát lineárisan csökken. S hozzátehetjük: az egyszerű mondatok részesedése a kéttagúakéhoz mérve nagyjából 120–140%-nyi közt van; a három- és négytagúaké az őket közvetlenül megelőző kategóriának mindig 50%-a alatt; az öttagúaké a négytagúaknak már 33,3%-a alatt — a továbbiak a mennyiségek kicsinyége folytán már nem értékelhetők reálisan. — b) $1/1 + 2/2 > 75\%$. Az egy- és kéttagúak együttes részesedése tehát az össz-mennyiségnek háromnegyedét teszi, vagy annál is többet. Anyagunkban az A) III. 1. egység nem enged e szabálynak; de — 0,2%-os elmaradása szinte csak erősíti a törvényt. — c) $1/1 + 2/2 + 3/3 > 90\%$. Az első három hosszúsági csoport együttes terheltsége kilenc tized vagy több is. Kivétel az A. II. 1.

jelzetű egység; de mindössze 0,3%-kal marad a megállapított szint alatt. — d) 4/4 felett < 3%. Ez mintegy kiegészíti más oldalról az előbbi bekezdésben mondottakat: a négynél több tagú összetett mondatok részesedése 3% alatt van, azaz gyakorlatilag szinte nulla. E törvénynek az A) II. 1. jelzetű egység + 0,3%-os eltéréssel mond ellene. Ez a megállapított határhoz mérve, annak arányában, + 10%-os kilengés ugyan; de aligha tekinthető jelentősnek. Inkább csak erősíti azt, amit minden eddigi pontunk is jelez: e műfajban a négynél több tagmondatból álló mondategységek viselkedése — részcsesedésük kicsinysége folytán — sok véletlen mozzanatot mutat, s ezért a velük való bánás mindig megfontolást igényel. — e) Szerkesztettségi mutató < 2,0 me/m. Az egy mondategészre eső mondategységek átlagos mennyisége kisebb, mint 2. De érdemes figyelniük rá, hogy ehhez eléggé közel mozog, s elég szűk skálán. Aligha volna téves így szűkíteniük: 1,85—2,00 közt található.

Biztosításul, mielőtt más műfajok felé indulnánk tovább, nem árt azért még egy újabb oldalról is ellenőrizni eddigi eredményeinket. Igaz: az egyes vizsgálati egységeken mutatózó részesedési arányok egybevágása „szabad szemmel” is elég jól látható; ez bátorított minket összevonásukra és közös műfaji mutatószámok kialakítására. Mégis: tanácsos talán számokban is látni a szórásokat; azt a százalékos eltérést, amelyet az egyes konkrét egységek értékei a belőlük kiszámított átlaghoz képest mutatnak. Az „A) műfaj”, vagyis a közlő próza egészére megállapított közös értékeket véve 100%-nak, a szórások a következők:

7. táblázat

Csoport	A) I. 1. %	A) II. 1. %	A) III. 1. %	Szórás ¹ %%
1/1	105,5	96,2	99,5	± 5,5
2/2	96,9	104,3	96,9	± 4,5
3/3	98,1	94,1	109,0	± 9,0
4/4	93,2	104,6	100,0	± 6,8
5/5	73,2	127,9	81,1	± 27,9
6/6	105,1	113,9	75,9	± 24,1
7/7 →	—	80,0	240,0	± 140,0
Szerkesztettségi mutató (me/m)				
	98,4	101,5	102,0	± 2,0

A szórás a négy felső kategóriában (a tulajdonképpen számba jövőekben, mert népesebbekben) mindenütt ± 10,0%-on belül van; az esetlegességeknek nagyon is kitett továbbiakban sem haladja meg a ± 30,0%-ot (ami az eredeti részesedési arányokban véve a vizsgált eseteknek mindig kisebb, mint 0,5%-a !);

¹ A kettőzött százalékjel arra utal: a szórást nem a részesedési százalékok értékében adom meg, hanem a részesedési százalékok százalékában. — Szórási határnak mindenütt a legnagyobb kilengés értékét vettem.

s ezen a csekély reálértéken belül marad az e táblázatunkban ijesztőnek tűnő $\pm 140,0\%$ -os eltérés is. — Ez a felmérés lényegében csak erősíti az elmondottakat: hogy nem jártunk el jogtalanul, amikor a három vizsgálati egységünk összesített vallomásában közös mutatószámokat kerestünk „A) műfajunk”-ra: az érzelmeiktől mentes, közömbös, közló stílusú prózára. Az, hogy három ennyire különböző szerzőjű, témájú és tartalmú vizsgálati egységnek ilyen nyugodtan összevonható az eredménye, talán bizonyíték erre. Meg arra is, hogy vizsgálódásunknak helyesen választottuk épp ezt a stílusréteget alaprétegeül.

4. Második kontroll: rokon műfajban. — Amint az alapvizsgálat elvégzése után természetes gondolatnak látszott, hogy az általa kapott értékek esetleg csak a vizsgált művet jellemzik a maga egyediségében, nem pedig a műfajt, amelyet képvisel; most, az elmondottak után, kézenfekvő e gyanúnak az ellenkezője: hogy mindezeknek érvénye belül marad-e a műfaj határain, vagy kijebb terjeszkedik, például az értekező prózára általában, esetleg a parole egészére. Ez teszi szükségessé vizsgálódásunk tovább bővítését. Persze egyelőre rokon műfajban maradva: csak a fejtegető prózába lépve át. — Minthogy itt könnyebben adódnak könnyvnyi nagyságú, azaz többször 100 000 betűhelynyi szövegek, itt már felhasználjuk a korpusznagyításnak művön belüli lehetőségét is; de megmaradunk a 100 000 betűhelynyi egységnél; s a nagyítás tanulságait nem itt vonjuk le, hanem egy későbbi fejezetben.

Vegyünk három vizsgálati egységet a B) I. jelzésű műből, s hozzá négyet a B) II. jelzésűből. A rövidség okáért itt már csak a mondathosszúsági csoportok részesedési százalékait adjuk meg (az abszolút számokat tehát nem), meg a mondathosszúsági csoportok terheltségi viszonyait a kéttagúak mennyiségének tükrében.

Ezekben az egységekben a következő képet látjuk:

8. táblázat
A részesedési arányokat jelző százaléktételek

	B) I. 1. %	B) I. 2. %	B) I. 3. %	B) II. 1. %	B) II. 2. %	B) II. 3. %	B) II. 4. %
1/1	28,3	28,1	33,6	31,5	31,4	26,9	20,9
2/2	26,6	26,1	26,1	32,2	31,9	31,9	32,6
3/3	18,1	20,1	17,5	16,3	20,4	20,6	22,8
4/4	13,1	11,5	10,6	10,9	8,8	11,7	14,2
5/5	6,3	7,7	7,3	5,0	4,4	5,6	5,9
6/6	4,8	3,2	2,1	2,0	2,4	2,1	1,9
7/7	1,3	1,8	1,6	0,7	0,3	0,9	0,8
8/8 →	1,6	1,4	1,2	1,4	0,3	0,2	0,8
Szerkesztettségi mutatók (me/m)							
	2,74	2,68	2,51	2,44	2,33	2,66	2,67

Állítsuk mindjárt ide a másik táblázatot is: a fentieknek a kéttagú összetett mondatok részesedési arányaira rávetített képét. Ez a következő adatokat adja:

9. táblázat

A hosszúsági csoportok részesedése a kéttagúak %-ában

	B) I. 1. %	B) I. 2. %	B) I. 3. %	B) II. 1. %	B) II. 2. %	B) II. 3. %	B) II. 4. %
1/1	106,4	107,6	128,7	97,8	98,5	84,3	64,1
2/2	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
3/3	68,0	77,0	67,0	50,0	63,9	64,5	69,9
4/4	49,2	44,0	40,6	33,8	27,5	36,6	43,5
5/5	23,6	29,5	27,9	15,5	13,8	17,5	18,1
6/6	18,0	12,3	8,0	6,2	7,5	6,5	5,7
7/7	4,9	6,9	6,1	2,1	0,9	2,8	2,4
8/8 →	6,0	5,3	4,6	4,3	0,9	0,6	2,4

Sem a korpusznagyítás eredményeit nem feszegetve még, sem arra nem gondolva, hogy az itt felvett egységek alapján ennek az újabb stílusrétegnek is mindjárt általános és közös mutatóit keressük, — ezeket az adatokat az előző fejezetben nyertekkel egybevetve (s inkább az ott tárgyalt rétegre, mint e mostanira jellemző erővel), a következőket mondhatjuk: a) Lényegében itt is áll az a lineriatás, amelyet az előbbieken megállapítottunk. De már nem abszolút: a B) II. szerzőnél $1/1 < 2/2$, mégpedig következetesen, mind a négy tőle vett egységben. S a B) II. 4.-ben (bár csak ebben az egyben!) még $1/1 < 3/3$ is, nem is lebecsülendő mértékben. Itt tehát az egytagúak részesedése a kéttagúakéhoz mérve 64–99% közt mozog. A B) I. kéznél ez az érték 106–129% közt áll, azaz nagyobb a 2/2-nél; de kisebb, mint amit a közlő prózában láttunk. — Nem kevésbé különbözik a lineáris folytatódás a maga arányaival: kisebbek a szomszédos csoportok közötti esések. A háromtagúak részesedési mutatója az előző csoporténak 50%-án, a négytagúaké az előzőének 60%-án, az öttagúaké az előzőeknek 40%-án általában felül van; s a kép csak a hattagúaknál zavarodik meg a konkrét mennyiségek fogytán. — b) Jelentős különbséget mutat az első két hosszúsági csoport összesített terheltségének képe: $1/1 + 2/2 > 50\%$, de $< 65\%$; azaz felső határával sem közelíti meg a másik műfajban talált alsó határt! — c) Lényegében ez a helyzet a következő mutatóban is. Itt $1/1 + 2/2 + 3/3 > 72\%$, de $< 84\%$; azaz felső határával sem közelíti meg a közlő műfajbéli alsót. Sőt: ezek az értékek az ottani $1/1 + 2/2$ kategóriát is épp csak befogják. — d) Az eddigieknek logikus következménye, hogy — egy kivétellel — $4/4$ felett $> 8,5\%$; s a felső határ itt 14%-ig elmegy. Maga a $4/4$ csoport — egy kivétellel — 10–15% közt, sőt még az $5/5$ csoport is elég következetesen 5–8% között mozog. — e) A szerkesztettségi mutató mindezek folyamányaként $> 2,3$. Skálája tágabb, mint az előző műfajban: a vizsgált egységekben 2,33 és 2,74 me/m a két határérték.

A fejtegető próza tehát minden tekintetben szerkesztettebb, mint a közlő. Ugyanakkor jóval szélesebb skálán mozog nála; nagyobb teret enged a szerzői egyéniség, s azonos szerzőn belül a tartalmi mozzanatok (pl. referatív vagy kifejtő vagy éppen vitázó részek) igényeinek, érvényesülésének. — Minthogy most, e részek összesítéseként semmiképp sem akarhatunk közös mutatószámokat adni a műfajra, a szórások felmérését bizvást mellőzhetjük. Mindössze egyetlen megjegyzést tennénk még, törlesztve ezzel korábbi adósságunkat. Mert arra érdemes felfigyelnünk, hogy — amint a közlő prózában is a kéttagú összetett mondat szórása volt a legkisebb (mindössze 4,3%) — azonos szerző azonos művén belül itt is a kéttagúak mutatnak szinte megdöbbentő állandóságot. A B) I. szerzőnél 26,6% és kétszer is 26,1%; a B) II. szerzőnél kétszer is 31,9%, majd 32,2% és 32,6% a 2/2 csoport részesedése; s ez még véletlennek is nagyon törvényszerű! — Nos: a mondatösszetettségi csoportok egymáshoz arányításában ezért választottuk épp a kéttagúakat viszonyítási alapul.

5. Harmadik kontroll: kitekintés távolabbi műfajra. — Az előző fejezet — negatív, de nem kisebb érvénnyel — megerősítette azt, hogy a közlő prózára nézve megfigyelt műfaji jellemzők valóban műfajiak; érvényük nem lépi át az alapvizsgálatra kiválasztott mű meg a vele jellemezhető nyelvhasználati forma határait. Ennek a vallomásnak ellenőrzésére és további megerősítésére — most már valóban csak villanásszerűen — tekintsünk ki még egy harmadik, most már jóval távolabbi prózai rétegre is. Legyen ez a széppróza. — Ámde ne feledjük: amint már a fejtegető próza is téma és egyéniség szerint változtathatja jellemzőit — persze bizonyos műfaj szakta határokon belül —, úgy és még úgyabbul a széppróza sem tekinthető homogén rétegnek; s épp a mondatok szerkesztettsége tekintetében legkevésbé. Ezért amint a közlő prózára elégnék látszott három szerző (illetőleg szerzői kollektíva) egy-egy műve, de a fejtegető prózában már sokkal szélesebbek a vizsgálati igények; úgy és még úgyabbul szerzők és művek százalai sem biztosíthatnának a feldolgozónak nyugodt lelkiismeretet az átlagoláshoz, mihelyt a széppróza birodalmába lépünk. — Mindez adalékérv arra is: miért a közlő prózát vettük feldolgozásunkban alaprétegül.

A mindössze távoli támpontnak szánt két szépirodalmi szövegrész két szándékosan választott szélsőség: egyiknek szerzője tudva és akarva lefaragta mondatait ultrarövidre és hiperegyszerűre; a másiké közismerten — s talán nem is szándéktalanul — agyonzsúfolja őket. A mindennapi gyakorlatban egyébként ilyen stílusrétegek, ilyen nyelvhasználati formák talán nincsenek is; de a vizsgálódás számára most épp az az érdekes (s ez nemcsak az eredmények kontrollja, hanem a módszeré is), hogy választott eszközeinkkel meg tudjuk-e fogni objektíve azt a különösséget és különállást bennük, amelyet szubjektíve nyilván mindannyian érzünk.

Am jegyezzük meg: a szépirodalmi mű nyelvhasználata semmiképp sem egynemű, legtőljebb a vizsgálat céljára egyneműsíthető. Külön nyelvhasználati réteg ugyanis benne az íróé mint az események krónikásáé; s — elvileg és potenciálisan legalábbis — külön-külön réteg minden szereplőé. Ezért a feldolgozónak választania kell, hogy a sok közül melyiket veszi alapul. Mi C) I. 1. és C) II. 1. jelzésű egységeinkben egyaránt az íróét vettük, mégpedig neki is csak teljes mondatait. Tehát nemcsak a beszéltető részeket, az egyenes idézeteket hagytuk ki, hanem az őket beágyazó idéző mondatokat is, mert azoknak másik fele már a szereplőké. L. a következő lapon a 10. táblázatot.

10. táblázat

A terheltségi adatok

	C) I. 1. vizsg. egység			C) II. 1. vizsg. egység		
	Szám	Arány %	2/2-höz %	Szám	Arány %	2/2-höz %
1/1	175	37,8	89,7	68	16,1	82,1
2/2	195	42,1	100,0	83	19,6	100,0
3/3	68	14,6	34,6	98	23,2	118,3
4/4	18	3,9	9,2	69	16,3	83,2
5/5	5	1,1	2,5	52	12,3	62,7
6/6	0	—	—	21	5,0	25,5
7/7	2	0,4	0,9	15	3,5	17,7
8/8	0	—	—	5	1,2	6,1
9/9	0	—	—	6	1,4	7,1
10/10	0	—	—	5	1,2	6,1
	Szerkesztettségi mutató			Szerkesztettségi mutató		
	1,90 me/m			3,41 me/m		

Csak futólag vizsgálva is e számokat, a következőt látjuk:

A C) I. 1. vizsgálati egység a korábbiakban választott jellemzők szerint mind szerkesztettségi mutatója, mind a terheltségek és terheltségi együttesek (mint pl. 1/1 + 2/2 stb.) tekintetében a közlő prózához húz. Még túl is licitálja némileg — lefelé, az egyszerűség felé — azzal, hogy mutatószámai az ott megadott minimumoknál is lejjebb vannak; például $1/1 + 2/2 = 79,9\%$, kerekítve = 80% ; és $1/1 + 2/2 + 3/3 = 94,5\%$, kerekítve = 95% . A hosszúsági csoportok relatív terheltségében már a 3/3 is szinte pontosan csak egyharmadot mutat az előtte álló, a 2/2 csoporthoz viszonyítva. — Az egyetlen eltérés: hogy $1/1 < 2/2$; de ez alighanem általános szépirodalmi sajátság (ha eddigi tapasztalataink alapján jósolhatunk), s így a fentieknek nem mond ellene.

Így C) I. 1. egységünkről megállapíthatjuk, hogy mutatói általában a közlő prózára jellemző sajátságokat tükrözik, sőt néha még annál is „közlőbb” jellegre utalnak; — ami nem véletlen, s nem is meglepő azok számára, akik szerzőjének, Fejes Endrének munkásságát valamennyire is ismerik. (Az írónak további érdekes stílussajátságait más területen végzett, más vizsgálatokkal nyert további mutatók egészítik persze ki.)

Ami C) II. 1. vizsgálati egységünket illeti, az a két korábban szétválasztott műfaji réteg közül első pillantásra is a fejtegető prózához húz, annak rokonaként jelenik meg. De minden tekintetben szembetűnően „fejtegetőbb”

nála. Szerkesztettségi mutatója az ott tájékozódásul felállítható kb. 2,55-nél majdnem egy teljes egésszel nagyobb: 3,41 me/m. Ez abból adódik, hogy a részesedési arányok erősen eltolódnak a hosszabb, a nagyobb szerkesztettséű csoportok javára. — Ami a fejtegető prózában nem egyértelműen mutatkozott, hogy ti. $1/1 < 2/2$; s amire éppen csak nyomok voltak, hogy ti. alkalmilag $1/1 < 3/3$, az itt már úgy igaz, hogy $1/1 < 2/2 < 3/3$; sőt: $1/1 < 4/4$! Így a közlő prózában kezdettől (azaz 1/1-től), a fejtegetőben pedig legalább 2/2-től föltétlenül csökkenő linearitás itt úgy módosul, hogy maga a linearitás megmarad ugyan, de 1/1-től 3/3-ig növekvő s csak attól fogva csökkenő; s ez a csökkenése is lassú, retardált, késleltetett. Csak egyetlen mutatót vessünk itt össze konkrétan: a 4/4 felettiak részesedése a közlő prózában $< 3\%$ (s ehhez igen közel áll a szépirodalomból a C) I. 1. egységbeli érték is); — a fejtegető prózában (nem átlagot adva, hanem határértékeket) 4/4 felett = 8,5% — 14%; — C) II. 1. vizsgálati egységünkben viszont 4/4 felett = 24,6%, azaz némi kerekítéssel egynegyed! — Persze aki Németh Lászlót némileg is ismeri, az mindezen nem lepődik meg; ámde a tudományban még az ilyeneket is jobb látni és tudni, mint érezni vagy hinni.

S mindezzel talán nem is csak az eredményeket meg a módszert kontrolláltuk, hanem mondtunk azért valamit a szépirodalomra is; legalább annyit, hogy — ami a szerkesztettségi mutatókat illeti — ilyen stílusréteg tulajdonképpen nincs is; mert a szépirodalom az élet egészét, annak minden területét átfogja, tehát tükrözi is; nem is csak mondanivalójában, hanem mondása módjában nem kevésbé. — S ez egyben újabb igazolásféle arra is: miért nem a szépirodalmat választottuk vizsgáldásunk alaprétegül.

6. Negyedik kontroll: a korpusznagyság ellenőrzése nagytítással. — Mint jeleztem: ezekhez a vizsgálatokhoz egy-egy egységként kb. 100 000 betűhely nagyságú (tehát kb. 2,5 szerzői ív, azaz kb. 40 nyomtatott normállap terjedelmű) szövegeket, illetőleg szövegrészeket használtam fel. Jogos a gyanakvás, hogy az a párszáz mondat, ami egy ekkora egységbe esik, valóban reprezentálja-e a szerzőt, s tovább menve: a műfajt, vagy bizonyos vonásokban esetleg épp a parole-t, a nyelvhasználatot magát; mikor alapjában véve nagyon is kicsiny esep a társadalmi gondolatközlésnek térben és időben megfoghatatlan, körülhatárolhatatlan (s így a vizsgáló számára gyakorlatilag végtelen) tengeréből! — A probléma valóban fennáll; s természetes, hogy a kutatói morál a kérdésnek itt sem elkenését, hanem felvetését és megvizsgálását diktálja.

Így első próbálkozásunk itt a korpusznagyítás, az alapegységek többszörözése. Mint utaltunk rá: a közlő prózára vizsgált anyagban ezt szerzőn belül maradva nem tudjuk megtenni; de ott a műfaji átlag megalkotásával megtettük szerzőn kívül, mert az értékek viszonylagos egyezése megengedte. — A szépirodalmi rétegnek e szempontú feldolgozásába most nem megyünk bele: tanulságos volna, de messzebbre vezetne a kontrollnál. Így csak a fejtegető prózából vett egységeket használjuk most fel a kérdésnek futólagos érintésében.

Az ott feldolgozott első három egység a B) I. jelzetű műből való. Az egyes vizsgálati egységekre vonatkozó értékeket korábban megadtuk; itt most a belőlük kialakítható átlagok érdekelnek bennünket; meg az a szórás kép, amelyet az egyes egységek részértékei ezekhez viszonyítva mutatnak. — Lásuk tehát az adatokat (11. táblázat):

11. táblázat

Csoport	A B) I. jelzésű mű átlagértékei								Szerk. mutató
	1/1	2/2	3/3	4/4	5/5	6/6	7/7	8/8→	
Átlag (%)	30,0	26,2	18,6	11,7	6,7	3,8	1,6	1,3	2,63 me/m
Szórás (% %)	±12,0	±1,5	±8,1	±11,9	±14,9	±44,7	±18,7	±23,1	±4,2%

Jegyezzük meg a szórásokhoz, hogy az 1/1 csoportnak viszonylag nagy kilengését a B) I. 3. egységnek szokatlanul magasra ugró adata adja. Ha e szélsőséget nem számítjuk, az ingadozás $\pm 6,3\%$ -ra száll le. — A 3/3 csoportban a B) I. 2. egység adata ugrik fel; ezt nem számítva az ingadozás leszorol $\pm 5,9\%$ -ra. — De akárhogy nézzük is: a szerzón belüli szórás kép a felnagyított (megháromszorozott) korpuszban eléggé hasonlít arra, amelyet a közlő prózánál különböző szerzők alapján állítottunk fel. Az első négy csoport szórása lényegében itt is $\pm 10\%$ -on belül van; a 2/2 (a kéttagú összetett mondatok) részesedéseinek egybevágása meg szinte kísérteties. Ám itt a kisebb terheltségű csoportokra már korántsem mondható, hogy szórásuk ne haladna meg az eredeti arányszámoknál maradván a $0,5\%$ -ot; — s ez tulajdonképpen újból a közlő műfajra kialakított átlagaink jogosságát igazolja.

Az e stílusrétegben korábban már felhasznált utolsó négy vizsgálati egység a B) II. jelzésű szerzőtől való, ugyancsak egy műből. Ennek is már csak átlagértékeit és szórás képét kell megadnunk. Íme:

12. táblázat

Csoport	A B) II. jelzetű mű átlagértékei								Szerk. mutató
	1/1	2/2	3/3	4/4	5/5	6/6	7/7	8/8→	
Átlag (%)	27,7	32,2	20,1	11,4	5,2	2,1	0,7	0,6	2,46 me/m
Szórás (% %)	±24,5	±1,7	±18,9	±24,5	±15,2	±14,3	±57,1	±233,3	±9,3%

Jegyezzük meg itt a szórásokhoz, hogy az 1/1 csoportnak elég nagy tágaságát a B) II. 4. egységben mélyen az átlag alá eső szélsőséges érték adja. De ezt nem számítva is, a csoport szórása $\pm 13,7\%$ marad. — A 3/3 csoportban meg a B) II. 1. egységbeli érték kiugróan alacsony; de az ingadozás nélküle is $\pm 13,4\%$. — S akárhogy is: a szerzón belüli szórás kép a felnagyított (megnégyesített) korpuszban — a 2/2 csoport (a kéttagúak) most már akár természetesnek vehető ingadozásmentességét nem számítva — bizony elég nagyok a szórás tágasságok; nagyobbak nemcsak a B) I. műben észlelteknél, hanem a különböző művek összesorolásából átlagolt közlő műfajban jelentkezőknél is.

Erősítik vagy gyengítik-e a korpusznagyítással nyert eredmények a korábban elérteteket, s főleg az „A) műfaj” (a közlő próza) közös mutatóinak megteremtésében követett eljárásainkat? Hiszen itt azt látjuk: a szerzón belüli korpusznagyítás nagyobb szórásokat hoz, mint a közlő műfajon belüliek; s így arra is gondolhatunk: mekkora ingadozásokat találtunk volna A) jelzetű műfajunkban is, ha ott a szerzón belüli korpusznagyításra mód lett volna.

Ha azonban nemcsak a számokat nézzük, hanem azt is, ami mögöttük található (s aminek megkeresésére a számok is szolgálnak), csak megerősödhetünk az eddigiekben. A két szerző mutatóit összevetve az első dolog, ami föl-tűnhet: a szerkesztettségi mutatók közelállása egymáshoz (szemben a közlő próza mutatójának átlagával), és szórásuknak szerzőn belüli kicsinyisége (ami egybevág a közlő prózáéval). A második: a magasabb hosszúsági csoportok nagyobb részesedése, mint szintén egybevágó sajtóság. (Ezt némileg részleteztük a fejtegető műfaj vizsgálatokor.)

A két mű közötti különbségeként szembeötlő: hogy B) I. szerzőnk terheltségi arányaiban a lineáris csökkenés abszolút, az 1/1 csoporttól kezdődik; B) II. szerzőknél viszont ugyanez már csak 2/2 után indul, azaz $1/1 < 2/2$. Ezzel első szerzőnk anyaga jellemzőiben a közlő típusú prózához kerül közelebb. Am csak addig, míg meg nem állapítjuk róla, hogy az 1/1 és 2/2 csoportnak tulajdonképpen kb. 107 : 100 nála is az arányviszonya (azaz elég közel áll az egyenlőséghez); s az átlagot csak a B) I. 3. vizsgálati egység ugrasztja fel (ezt az imént jeleztük is), — ámde az a könyvnek utolsó, s bizony leg-„köz-lőbb” stílusú fejezete. — S nézzük a dolgot másik oldaláról: B) II. szerzőnk anyagában sem volna 1/1 és 2/2 aránya 93 : 100 felett (ami az előbbivel összemérve annyit jelent, hogy mindkettőnél $100 \pm 7\%$ volna), ha nem ugrasztaná fel az a — véletlenül ugyancsak utolsó — fejezet, a B) II. 4. egység, amelyik a könyvnek legpolemizálóbb, legdubitatívabb és szinte legnagyobb szenvedéllyel megírt, de legkevésbé „közlő” típusú része.

És ami különbség még a két szerző között mutatkozik, azt — a fejtegető próza műfaján belül — megmagyarázza az, hogy B) I. jelzetű művünk Bárczi Gézának sok szeretettel, de kellő tárgyilagossággal megírt, szélesebb közönségnek szánt, sokban informatív, bár korántsem csupán közlő szándékú és jellegű összefoglalása; — a B) II. jelzésű viszont a magyarázatra, sőt vitára egyaránt mindig kész Lazicius Gyulának érzelmeiktől sem mentes, kimondottan szakközönségnek való kézikönyve. (Ami a két mű keletkezése közt eltelt kb. húsz évre utal bennük, az majd más mutatókban jelentkezik.)

Gyengíti-e hát mindez a közlő műfajra mondottakat? Nem; szerintünk épp erősíti. Hiszen minden sajtóság, ami a fejtegető prózába átüt a közlőtől, világosan mutatja és igazolja — mindegy, hogy gyakran épp negatíve —, hogy „A) műfajunknak” határozott és elég szorosan meghatározható jellemzői vannak; és tovább menve: hogy ennek vannak a legkisebb szórást mutató, azaz legszűkebb és leghatározottabb numerikus jegyei.

Ami meg a korpusznagyságot illeti, arra nézve azt látjuk: a pusztán közlő műfaj statisztikai vizsgálatára — legalábbis ami a mondathosszúságot illeti — a 100 000 betűhelynyi nagyságú szöveg megfelelő alapegység. Egyéb műfajokban az ekkora egységből nyert mennyiségek és arányok azonban a maguk konkrétságában már eléggé csak tájékoztató értékűek, bár föltétlenül jól jellemzőek, ami műfajbeli, sőt műfaji árnyalatbeli hovatartozásukat illeti. A bennük jelentkező nagyobb szórás persze nem egyszerűen a nyelvi megformálás ingadozásaira utal; sokkal inkább tartalmi és emocionális mozzanatoknak — gyakran nagyon is informatív értékű — tükröződése.

7. Ötödik kontroll: a korpusznagyság ellenőrzése kicsinyítéssel. — De minden próbának két oldala van. Ha már megállapítottuk, hogy a 100 000 betűhelynyi egység elegendő az ilyen természetű vizsgálatra, meg kell néznünk azt is: föltétlenül szükséges-e. Szorult helyzetekben — például rövidke művek feldolgozására kényszerülve — nem felelne-

meg ennél kisebb terjedelem, az alapul választottnak valamilyen hányada? Egyáltalán: mekkora az a vizsgálati egység, amelyik még reálisnak elfogadható eredményt mutathat? — Azaz: a korpusznagyítás után kísérletezzünk most az ellentett eljárással: kicsinyítéssel is.

Az első természetes gondolat a f e l e z é s é. Szöveg helyett adjunk itt mindjárt számokat; megjegyezve, hogy a felezett egységek „közös átlaga” mindig a teljes vizsgálati egységre korábban már megadott értéksor, amit itt nem ismételünk meg. Így az alábbiakban csak a fél egységek terheltségi értékeit adjuk, meg a közös átlaghoz viszonyított szórásokat.

Kezdjük az eddigi rend szerint a k ö z l ő p r ó z á v a l:

13. táblázat

Csoport	A) II. 1. egységünk a) és b) felének részesedési arányai							Szerk. mutató
	1/1	2/2	3/3	4/4	5/5	6/6	7/7	
A) II. 1. a) (%)	41,8	33,3	14,3	6,4	2,6	1,1	0,3	1,99 me/m
A) II. 1. b) (%)	40,8	36,1	13,4	7,1	1,8	0,6	—	1,95 me/m
Szórás (%%)	±1,2	±4,3	±3,6	±5,8	±18,1	±33,3	±150,0	±1,01%

S mindjárt egy másik vizsgálati egység anyaga is:

14. táblázat

Csoport	A) III. 1. egységünk a) és b) felének részesedési arányai							Szerk. mutató
	1/1	2/2	3/3	4/4	5/5	6/6	7/7 →	
A) III. 1. a) (%)	41,0	34,9	15,3	5,2	2,2	0,9	0,4	1,99 me/m
A) III. 1. b) (%)	44,1	29,5	16,6	7,7	0,8	0,4	0,8	1,97 me/m
Szórás (%%)	±3,9	±8,7	±4,4	±20,0	±57,1	±50,0	±33,3	±0,5%

A közlő prózára nézve máris kimondhatjuk: a felezéssel nyert, azaz kb. 50 000 betűhelynyi nagyságú szövegegységek értékei oly közel állnak egymáshoz, s a középarányosnak tekinthető eredetihez viszonyított szórásuk annyira kicsiny, hogy e műfajban bizvást vizsgálhatunk — legalábbis ami a mondat-hosszúságot, meg a szerkesztettséget illeti — ekkora, tehát kb. 20 nyomtatott normállapnyi terjedelmű szövegeket, az alkalmiságnak és egyszeriségnek jelentősebb kockázata nélkül.

Természetesen ha a szórást nem a felezett alapegység, hanem a közös műfaji mutató tükrében nézzük, az értékek nagyobbak; de még mindig nem ijesztőek. Az így kialakult képre l. a 15. táblázatot.

A lineáris emelkedés töretlenségét a tényleges mennyiségek lineáris csökkenése magyarázza: minél kisebb a mennyiség, annál érzékenyebb a szórási mutató már az egyetlen mondatnyi terheltségkülönbségre is.

15. táblázat

Csoport	Szórások az „A) műfaj” átlagaihoz mérve							Szerk. mutató
	1/1	2/2	3/3	4/4	5/5	6/6	7/7 →	
Szórás (%)	±4,9	±10,1	±13,1	±20,0	±53,5	±40,9	±220,0	±2,6%

És hogyan állunk a fejtegető prózában? Elégedjünk meg talán itt mindkét vizsgált szerzőnek csak egy-egy egységével; szándékosan a „legrosszabbikat” választva s a többinek felezési adataira és felezésük tanulságaira már csak összefoglalóan utalva. (Ezek anyaga is megvan, de vallomásában jelentősebb, mint anyagszerűen.)

16. táblázat

Csoport	B) I. 1. egységünk a) és b) felének részesedési arányai								Szerk. mutató
	1/1	2/2	3/3	4/4	5/5	6/6	7/7	8/8 →	
B) I. 1. a) (%)	29,7	26,3	17,6	10,8	5,1	6,0	1,7	2,6	2,76 me/m
B) I. 1. b) (%)	26,9	26,9	18,5	15,4	7,5	3,5	0,7	0,7	2,72 me/m
Szórás (%)	±5,3	±1,1	±2,7	±17,5	±19,0	±27,1	±46,1	±62,5	±0,7%

Tulajdonképpen a szórási tágasságok itt sem nagyok. De már ebből a vizsgálati egységből is látni: a felezéskor felerősödik annak nyoma, amire az egész egységek alapján is gyanakodhattunk már: hogy a fejtegetőbb, érvelőbb típusú részek elválnak az elbeszélőktől, a narratívaktól. Lám: az eredeti (a közös átlagot is szolgáltató) teljes vizsgálati egységben egyértelműen $1/1 > 2/2$ a kép; de ez itt már megbomlik, s az a) anyagfélben mutatkozó $1/1 > 2/2$ mellett a b) anyagfélben $1/1 = 2/2$. — A szerzőtől vett további két egység ezt még jobban mutatja: a B) I. 3.-ban ugyan mindkét anyagfélre igaz marad az $1/1 > 2/2$ tétel; ám a B) I. 2.-ben így alakul a kép: az a) anyagfélben $1/1 = 29,1\%$ és $2/2 = 24,6\%$, azaz $1/1 > 2/2$; a b) anyagfélben azonban már $1/1 = 26,5\%$ és $2/2 = 29,4\%$; tehát itt $1/1 < 2/2$: a tendencia a fejtegető próza felé fordul. A szórások tulajdonképpen itt sem nagyok — 5%, illetőleg 12% körül van a maximumuk —; de az arányok irányváltozása arra figyelmeztet bennünket, hogy a fejtegető prózában (főleg ott, ahol az 1/1 és 2/2 csoport viszonya elég szoros) általában jobb megmaradni a nagyobb, a 100 000 betűhelynyi terjedelmű korpusznál.

Ezt az aggályunkat igazolja a B) II. 2. vizsgálati egység felezésének vallomása is. Tanulságos az anyagot részleteznünk a 17. táblázaton.

Lám: ez az egységünk, amikor egészként vizsgáltuk, halványan ugyan, de határozottan $1/1 < 2/2$ tendenciát mutatott. Most, ketté bontva, úgy viselkedik, mint a B) I. szerzőtől vizsgáltaknak ketteje is: felezéskor tendenciát vált. Az egységnek második felére igaz marad az $1/1 < 2/2$ tétel; de az első (tegyük hozzá: referatívabb jellegű) anyagfélben az eddig határozott irány megbomlik, ott $1/1 > 2/2$. — S itt már, a két fél egységet az egészhez mérve, az eddig megszokottnál nagyobbak a szórások is.

17. táblázat

Csoport	B) II. 2. egységünk a) és b) felének részesedési arányai								Szerk. mutató
	1/1	2/2	3/3	4/4	5/5	6/6	7/7	8/8 →	
B) II. 2.a)(%)	29,9	27,8	23,8	9,5	5,2	3,0	—	0,7	2,44 me/m
B) II.2.b) (%)	32,9	35,9	17,1	8,1	3,5	1,8	0,6	—	2,21 me/m
Szórás (% %)	±4,8	±12,8	±16,6	±7,9	±20,4	±25,0	±100,0	±133,3	±5,1%

A fejtegető prózánál tehát mindenképpen jobb megmaradnunk az eredeti nagyságú vizsgálati egységeknél. A felezés eredményei nem megbízhatóak. Még akkor sem, ha a fent megfigyelték ellenkezőjére is nagyon szép példákat hozhatnánk fel. Mondjuk B) II. 3. egységünket, amelyben a két anyagfél részesedési adatai szinte pontosan egybevágnak egymással meg a közössel; s ahol a legnagyobb szórás is $\pm 8\%$ -on belül marad; az átlag meg $\pm 5\%$ alatt mozog. — De hiába: a statisztikai felmérések kontrolljában sohasem az optimális viselkedés az irányadó, hanem a „pesszimális”.

Tulajdonképpen a felezés még reálisabb a szépirődalomban, mint a fejtegető prózában. (S ez egy-egy novella vizsgálhatóságát jelentve, nem is közömbös kérdés!) Persze csak akkor, ha önmagához következetes író vizsgálunk. Amilyen például C) II. 1. egységünk szerzője.

18. táblázat

Csoport	C) II. 1. egységünk a) és b) felének részesedési arányai									
	1/1	2/2	3/3	4/4	5/5	6/6	7/7	8/8	9/9	10/10 →
C) II. 1. a) (%)	14,0	18,5	25,0	17,5	11,5	4,5	4,5	1,5	1,0	2,0
C) II. 1. b) (%)	18,0	20,7	21,6	15,3	13,0	5,4	2,7	0,9	1,8	0,4
Szórás (% %)	±13,0	±5,6	±7,7	±7,3	±6,5	±12,0	±28,5	±25,0	±28,5	±100,0

Szerkesztettségi mutatók		
C) II. 1. a)	C) II. 1. b)	Szórás (%)
3,54 me/m	3,31 me/m	±3,8%

Mint látjuk: a szórásértékek nem abnormisan magasak; s a mondat-hosszúsági csoportok egymáshoz való viszonya mindkét fél egységben őrzi az egészre megfigyelt alaptendenciát. (Igaz: az $1/1 < 4/4$ tétel az egészről csak az első félre hozható át, de ez a lineáris emelkedést, majd csökkenést mint fő jellemzőt nem érinti.) — A felezhetőségnek hasonló vonásait figyelhetjük meg C) I. 1. egységünk anyagának viselkedésén is.

De mehetünk-e lejjebb? Reális-e az eredeti vizsgálati egységnek ennél kisebb hányadát venni; mondjuk negyedét, azaz kb. 25 000 betűhelynyi (kb. 10 nyomtatott normállapnyi) szöveget e vizsgálatok céljára? — A fe-

tegető prózában semmiképp sem. Igaz: hozhatnánk e műfajból megnyugtató példákat is; de sok zavarót kellene letagadnunk hozzá. Ezért az e műfajra vonatkozó számításokat e globális megjegyzéssel félre kell tennünk.¹

Csak megfelelő óvatossággal használhatók fel a szépirodalmi szövegek negyedelt nagyságú vizsgálati egységeiből származó adatok is; bár a hosszúsági csoportok egymáshoz való viszonyait és értékhatárait még általában több-kevesebb biztonsággal maguk a negyedek is mutatják. Most csak egy-pár tanulságukat villantsuk fel! — C) II. 1. vizsgálati egységünkben az $1/1 < 2/2 < 3/3$ tétel érvényesül mind a négy negyedben; az $1/1 < 4/4$ tétel négy negyedből háromban; az pedig, hogy $4/4$ felett $> 24,5\%$, csak annyit módosul, hogy a felső értékhatár $22,5\%$ -ra csökken. A szerkesztettségi mutató szórása sem emelkedik $\pm 6,75\%$ fölé. — De már C) I. 1. egységünkben (amelyben praktikus okokból nem negyedelést, hanem ötödölést hajtottunk végre) az $1/1 < 2/2$ tétel, amely állt az egészre is, a két félre is, az ötödök közül háromban az ellenkezőjére fordul, azaz $1/1 > 2/2$ alakban jelentkezik; bár igaz, hogy ebből két ötödben $1/1$ és $2/2$ aránya csak $40\% : 39\%$, azaz csaknem egyenlők.

A közlő prózában azonban eléggé megnyugtató képet ad még a negyedelés is. Például A) II. 1. vizsgálati egységünket most már négy részre bontva, a következő képet látjuk:

19. táblázat

A) II. 1. egységünk α és β) meg γ és δ) negyedének adatai								Szerk. mutató	
Csoport		1/1	2/2	3/3	4/4	5/5	6/6		7/7 →
A) II. 1. α	(%)	37,8	33,3	17,3	7,7	2,5	0,6	0,6	2,08 me/m
A) II. 1. β	(%)	45,2	33,3	11,8	5,3	2,7	1,6	—	1,92 me/m
A) II. 1. γ	(%)	40,2	36,3	13,6	7,1	1,9	0,6	—	1,96 me/m
A) II. 1. δ	(%)	41,3	35,9	13,1	7,2	1,8	0,6	—	1,94 me/m
Szórás	(%)	$\pm 9,4$	$\pm 3,7$	$\pm 25,3$	$\pm 22,1$	$\pm 22,7$	$\pm 77,7$	$\pm 300,0$	$\pm 5,58\%$

A szórási tágasságok persze megnövekednek így (figyelemre méltó, hogy még mindig a $2/2$ csoporté a legkevésbé); de a csoportok egymáshoz való viszonya tendenciájában szilárdan tartja magát. — Ha a szórásokat nem az

20. táblázat

A) II. 1. egységünk négy negyedének szórása a műfaji átlaghoz								Szerk. mutató	
Csoport		1/1	2/2	3/3	4/4	5/5	6/6		7/7
Szórás	(%)	$\pm 11,9$	$\pm 9,5$	$\pm 19,5$	$\pm 18,4$	$\pm 56,9$	$\pm 102,5$	$\pm 171,4$	$\pm 7,2\%$

¹ E rövid mondatomat a fejezetben található hasonlókkal együtt (melyek összesen kb. három—négy havi munkámba kerültek, s valamit mégis hoztak a tudománynak, csak „n”-terjedelemmel nem mérhető) ajánlom azoknak, akik a nyelvstatisztikai munkák ívhonoráriumát megkettőzése helyett az „adatközlés”-ekre szóló előírások alkalmazásával épp még megfelezni próbálják.

eredeti egység átlagában nézzük, hanem a műfajában, ez bizonyos szórásértékeket növel, másokat meg éppen csökkent. L. az előző lap 20. táblázatát.

És nézzük tovább! Az egészre érvényes $1/1 + 2/2 > 75\%$ tétel a négy negyedből csak az elsőre nem áll; az $1/1 + 2/2 + 3/3 > 90\%$ tétel is csak abban az egyben gyengül, de nem is jelentős mértékben. A $4/4$ felett $< 3\%$ tételnél a határ $4,5\%$ -ra emelkedik, ami szintén lényegtelen. A szerkesztettségi mutatókban jelentkező eltérés sem számottevő. — S mindez nem is csak annyit igazol a közlő prózáról, hogy akár tíz nyomtatott lapnyi egységeiben alkalmas nyelvstatisztikai feldolgozásra. Hanem azt is, hogy ez a műfaj — a maga szürkeségi állandóságával — valóban legalkalmasabb alaprétege az ilyen felméréseknek, egészeiben is, de elemeiben-részeiben is.

A kutatói kíváncsiság magyarázza, hogy a kicsinyítési kísérleteket nem fejeztem be a negyedeléssel. Elmentem fokozatosan egészen a *h u s z a d o l á s i g* (ez kb. két nyomtatott lapnyi egységekben való számolást jelentett). — De a sok számlálás és számítgatás eredménye itt is csak egyetlen mondatot hozott végül: hogy 25 000 betűhelynyinél kisebb szövegegységek mondatstatisztikai vizsgálata bizonyos kényszerhelyzetekben (pl. egy-egy rövidke nyelvemlék feldolgozására) megkísérelhető ugyan, de már csak tájékoztató értékű, nagyon hozzávetőleges eredményt ad. Nem mondható, hogy semmit sem érne. De mégis: 30 mondatból már 1 is = $3,3\%$; s így nagyon tág tere van az esetlegességeknek.

8. Összefoglalóul: néhány kitekintő következtetés. — Az eleven nyelvhasználatnak, a parole-nak tehát azon a területen is mutatkoznak törvényei, ahol eddig a legkevésbé gondoltuk volna. Sőt, egy ennyire mechanikusan numcrikus sajátság is, mint a mondathosszúsági csoportok terheltségi megoszlása, funkcionálisan roppant érzékeny tényező; a hosszúsági csoportok részesedései a legszorosabban összefüggenek a mondani-valóval: a szöveg műfajával, azon belül tartalmával, közlési módjával, érzelmi telítettségével stb. stb. Ezek a törvényszerűségek tudományosan vizsgálhatók, sőt számokban megfoghatók, ha célszerű nagyságú egységekben és természetüknek megfelelő módon vallatjuk őket.

Így e vizsgálatunkkal nemcsak a kérdéses jelenségre és a bevont szerzőkre kaptunk jellemző eredményeket, hanem magára a nyelvhasználatra, a *p a r o l e*-ra is. Megállapíthattuk például, hogy a mondatoknak s ezen keresztül a szövegnek szerkesztettségi fokát tekintve is az jelentkezik a mai nyelvhasználat *a l a p r é t e g é ü l*, amelyet egészen más szempontok és megfontolások alapján másutt is (pl. a helyes kiejtés egri konferenciáján¹) ilyenként jelöltünk meg: az érzelmektől mentes *k ö z l ő p r ó z a*; s a többi réteg már ehhez mérhető, mint eltérés tőle valamilyen irányban. Alapréteg ez abban is, hogy a legeggyöntetűbb, a legnyugodtabb; azaz szórásban, ingadozásokban leginkább szegény.

De ez a legegyszerűbb (s a nyelvészek szemében első pillantásra talán szégyenletesen primitív) szempont, a mondathosszúságoké, rámutat a parole-nak nemcsak e sajátságára, hanem már egy-két *t ö r v é n y é r e* is. Az egyik, amelyet itt tetten érhattünk, a *l i n e a r i t á s é*. Ezt az adott vizsgálati szempontra nézve így fogalmazhatjuk meg: az egyes mondathosszúsági csoportok terheltsége, természetes sorrendjükben állva, mindig lineáris viszonyt mutat, mégpedig az alaprétegen abszolúte (azaz elejétől csökkenőt), a többiekben

¹ Vö. „Helyes kiejtés, szép magyar beszéd”. Tankönyvkiadó, 1967. 39. lap.

relatív (azaz lineárisan emelkedőt, majd lineárisan csökkenőt. — A másik törvény az *e l s e k é l y e s e d é s é*. Ennek itt megfigyelhető vonása ebben foglatható össze: a mondathosszúsággal a mondathosszúsági csoportok terheltségi részesedése (bizonyos műfajokban kezdettől, másokban a kulminációs ponttól) fordítottan arányos; s a hosszúság növekedésével ez a fordított arány egyre nő is, azaz: a kihasználtság fordított arányossága nem lineáris, hanem gyorsított: a bonyolultabb formák egyre kevésbé kihasználtak.

DEME LÁSZLÓ

Turkológiai megjegyzések szláv jövevényszavainkhoz

1. Mai formájában ezt a kérdést voltaképpen KNEIÉZA ISTVÁN kerítette napirendre jó tíz esztendővel ezelőtt. Jeles tudósunk a magyar nyelv szláv jövevényszavainak szentelt kitűnő művében beható vizsgálat alá vette vitathatatlanul szláv eredetű (vagy annak tartott) jövevényszavainkon kívül azokat a szavakat is, amelyeknek szláv kölcsönzése problematikus, mégpedig a legtöbbször azért, mert a szláv és a magyar közé valamilyen módon közbeiktatódik még egy harmadik nyelv.

Rendszeres, részletekbe menő vizsgálat során e problematikus esetek jó része nagyobb nehézségek nélkül kiküszöbölhető és megállapítható, hogy e szavakat indokolatlanul vették gyanúba: nem szláv nyelvekből valók, hanem a kérdéses harmadik nyelvből kerültek a magyarba. Persze a megoldás nem minden esetben ilyen egyszerű, szép számmal akadnak olyanok, amelyekre továbbra sincs kielégítő magyarázat, és megfejtésükhöz további kutatásokra van szükség.

KNEIÉZA korántsem elégedett meg az ilyen jellegű problémák pusztá jelzésével, hanem megtette a következő lépést is. Könyvéből kiemelt egy csomó címszót, és közelebbről szemügyre véve őket arra a megállapításra jutott, hogy korábbi feltevésektől eltérően ezek nem szláv, de ófelnémet, görög és olasz jövevényszók (vö. KNEIÉZA ISTVÁN, Magyar jövevényszó-problémák: NyK. LXI, 267—79). KNEIÉZA példáját mások is követték, az ő anyagán elindulva tovább csökkentették a bizonytalan szláv etimológiák számát, tisztázták nem egy fel nem ismert német, olasz stb. jövevényszavunk történetét, és végigkísérték útját az átadó nyelvtől a magyarig. E téren valóban nem kevés történt: elegendő utalnunk HADROVICS LÁSZLÓ, GÁLDI LÁSZLÓ és mások ilyen tárgyú kimagasló eredményeire.

2. A szláv—magyar etimológiák „harmadik nyelveként” gyakran fel tűnik a török is. A körülöttük felmerülő problémák erősen emlékeztetnek az imént jelzettekre, legalábbis azok, amelyek a KNEIÉZA második kategóriájába sorolt, úgynevezett „kétes eredetű” szavakat jellemzik (SzJsz. 583—789). Mégis, a nehézségek ezúttal mintha árnyaltabban jelentkeznének.

Igaz, a legtöbbször itt is azt kell eldönteni, vajon a szó szláv vagy török eredetű-e. Ez azonban korántsem minden. Olykor a szláv nyelvek nem forrásai, ezekben közvetítői a jövevényszóknak. Iskolapéldája az effajta kapcsolatnak az oszmánli jövevényszavak délszláv közvetítése. Mi a megoldás akkor, amikor a kérdéses jövevényszó nem tartalmaz semmi olyan nyelvi kritériumot, amely a közvetítést igazolná (*haramia*), vagy kizárná (*kefe*)? (Vö. BÁRCZI, Szók.² 78.) A bonyodalmak másszor abból származnak, hogy például valamely török szót kétszer is átvettünk: egyszer közvetlenül a törökből, egyszer szláv

közvetítéssel; erre az esetre közismert példa a *boza* (EtSz. I, 507—8). Előfordul az is, hogy a török szó megvan a magyarban, de megvan nem is egy, de több szláv nyelvben. Bizonyos körülmények közt kifogástalanul igazolható, hogy a török szó magyar közvetítéssel került a szlávba. De mi a megoldás akkor, ha valamely szó megvan a magyarban is, a szlávban is, s az eddigiek során magyarították töröknek is, szlávnak is, de nincs kifogástalan etimológiája sem a törökben, sem a szlávban? Végül az sem példátlan eset, hogy a szó török etimológiája kifogástalan, megvan a szó a magyarban is, a szlávban is, de a két utóbbi alakja összeegyeztethetetlen egymással. Ilyen esetben nyilvánvaló, hogy két egymástól független átvétellel állunk szemben.

De nem sorolom tovább a lehetséges nehézségeket, hiszen felsorolásuk amúgy sem lehet teljes, mert annak a konkrét anyagnak a feldolgozása, amelynek alapján ezt megtehetnénk, egyelőre még hátravan.

Szláv jövevényszavainkkal összefüggő szláv—török kapcsolatok problémáinak ezzel azonban korántsem értünk a végére. Ezek a merőben más jellegű problémák a KNEIENZA-féle I. („szláv eredetű szavak”: SzlJsz. 55—582) és III. („nem szláv eredetű szavak”: SzlJsz. 790—978) kategóriába sorolt szavak megtárgyalásának sorai között húzódnak meg. Közülük hadd említsem meg itt legalább a legfontosabbakat. Voltak-e valóban török jövevényszavai az összlávban? Az eddig javasolt etimológiák ugyanis nem meggyőzőek súlyos hangtani nehézségeik miatt. Megállapítható-e kétséget kizáró módon, melyek az óorosi török jövevényszavai? Hogyan egyeztethető össze a bolgár nyelv legrégebbi török elemeinek hangtani vallomása a protobolgár emlékeivel? Végül, de nem utolsósorban, számolhatunk-e avar—szláv nyelvi érintkezéssel? Ha igen, maradtak-e ennek nyomai a szláv nyelvekben?

A török—szláv nyelvi kapcsolatok iránt soha sem hiányzott az érdeklődés, és jeles nyelvészek egész sora tevékenykedett ezen a területen. Gondoljunk csak a régiek közül KORSCHRA, MIKLOSICHTA, MELIORANSKIHTA, GOMBOCZTA, vagy a ma élők közül MENGES, PRITSAK, RÄSÄNEN és ZAJACZKOWSKI slavo-turcicáira. Sajnos, ebből a szüntelen érdeklődésből sem jöttek létre azok az összefoglaló monografikus feldolgozások, amelyek a nem turkológus nyelvészti biztonságosan eligazítanák.

KNEIENZA könyvében elmondta véleményét azokról a szavakról is, ahol akár a magyar, akár a szláv oldalon valóságos vagy feltett török kapcsolatokkal kell számolni. Szláv és magyar nyelvészeti megjegyzései ezúttal is a lényegre érintik, pontosak és világosak; ezekhez ma sem igen van hozzátenni való. A török vonatkozásokat a legtöbbször meghagyta nyitott kérdéseknek; ezek továbbra is érdekelték, izgatták, beszélgetések során sokszor vissza-visszatért rájuk. Így született meg közös elhatározásunk, hogy folyóirata számára megírom: mint látja a szláv—török vonatkozásokat a turkológus? Sajnos, megkértem, a várt izgalmas párbeszéd helyett meg kell elégednem a magam szerény monológjával, melyet annak mélyében ajánlok a régi barát, a becsült pályatárs emlékének, hogy megkezdett eszmecserénket mások majd folytatják.

3. Turkológiai megjegyzéseimből mutatóba választott három példa közül az első és a második: *bélyeg, terem* KNEIENZA „kétes eredetű” szavai közé tartozik, a harmadikat: a *bér-t* a „nem szláv eredetűek” közül vettem. A három szó különben jól példázza a szláv—török nyelvi kapcsolatok három, egymástól eltérő típusát is.

bélyeg

1. A korábbi magyarázatok habozás nélkül a török származtatás mellett törnek lándzsát (vö.: GOMBOCZ, BTLw. 43; EtSz. I. 351; SzófSz. 18). KNEZSÁT a javasolt török etimológia nem győzte meg (i. m. 596), s ha nem is vetette el azt határozottan, úgy vélekedett, hogy „nem lehet . . . minden indokolás nélkül kizárni a szlávból való magyarázatot sem, hiszen ezek hangalak és jelentés szempontjából is nagyon közel állnak a magyarhoz”. ATESz. I, 277 újra visszatér a török magyarázathoz, a szláv lehetőségről azonban csak ezt mondja: „annak feltevésére . . . , hogy a *bélyeg* szláv közvetítéssel került a magyarba, aligha van szükség”.

A török etimológia hitelét kezdettől fogva gyengítette az a körülmény, hogy a magyar az forrásául egy eléggé szerteágazó török szócsaládot jelöltek meg, amelynek tagjait tarka összevisszaságban sorolták fel, anélkül, hogy köztük valami belső rendet próbáltak volna teremteni. Ez persze mulhatatlanul megbosszúlta magát, mert bizonytalanná vált a magyar szó közvetlen török forrásának az alakja, sőt a jelentéstani nehézségek kiküszöbölésére is szükségessé vált némi kozmetikázás.

2. Az egyik felfogás szerint (EtSz.; SzófSz.) a magyar szó közvetlen forrása a török *bülgü*, a másik szerint (GOMBOCZ, BTLw.; TESz.) szerint *bilik*, *bilig* volna; mindkét származékot a *bil-* 'tud' tőre próbálták visszavezetni.

Az összegyűjtött török adatok azonban meglepő módon jelentéstanilag két tő körül polarizálódnak. Az egyikbe tartoznak a *bil-* tő származékai, ezek a 'tud; tudás' valamilyen árnyalatát képviselik; a másikba sorolódnak egy *bül-* 'jelez; jelzés, jel' tő derivátumai. Íme, e két csoport, fontosabb belső problémáival együtt.

3. Az első csoport kiindulópontját képező *bil-* 'tud' ige valamennyi mai és régi török nyelv alapszókészletébe tartozik. Fontosabb előfordulásai ezek: ótör. *bil-* 1. 'wissen, kennen, erkennen, verstehen'; 2. 'können, vermögen' (RADL. IV, 1759), 'wissen, kennen, erkennen' (GAB., AlttGr. 303); ujm. *bil-* 'savoir' (RADL., UigSpr. 268; RACHM., TTT. VII, 104); Kášy. *bil-* 'wissen' (BR. 36); Raby. *bil-* 'tud' (MAL., Pamj. 371); Tefs. *bil-* (BOR. 100); csag. *bil-* 'savoir, être capable de' (PDC. 191); oszm. *bil-* 'know; learn; recognize; guess; consider; beleave; to be able to' (HONY 42); az. *bil-* (Azerbajdzansko—russkij slovarj 30); tkm. *bil-* (ALIEV—BORIEV, Russko—turkmenskij slovarj 94); kun CCum. *bil-* 'wissen, kennen, verstehen' (GRÖNBECH 57); kip. LN. *bil-* 'wissen' (HOOTSMA 63); kip. Qaw. *bil-* (TELEGDI 306); kip. Tuhat *bil-* (ATALAY 152); kip. Bul. *bil-* (ZAJĄCZKOWSKI 46); kar. L., T. *bil-* (RADL. IV, 1759); tat. Kaz. *bel-* (Tatarsko—russkij slovarj 66); bask. *bel-*; nog. *bil-* (BASKAKOV, Nogajsko—russkij slovarj 81); kkalp. *blu* (BASKAKOV—BEKNAZAROV—KOŽUROV, Russko—karakalpaksij slovarj 239), *bilü* (BASKAKOV, Russko—karakalpaksij slovarj 287); kres.-balk. *bil-* (SUJUNČEV—URUSBIEV, Russko—karačaevo-balkarskij slovarj 196); kmk. *bil-* (BAMMATOV, Russko—kumykskij slovarj 282); szárt, khiv., kzk., kirg. *bil-* (RADL. IV, 1759); kirg. *bil-* (JUDACHIN, Kirgizsko—russkij slovarj 134); kzk. *bil-* (SAURANBAEV, Russko—kazachskij slovarj 234), *bil-* 1. 'to know'; 2. 'to understand'; 3. 'to learn'; 4. 'to think, believe, suppose' (SHNITNIKOV, Kazakh—English Dictionary 60); özb. *bil-* (BOROVKOV, Uzbeksko—russkij slovarj 72); bar. *pil-* (RADL. IV, 1335); s. jög. *pil-*, *bel-*, *pel-*, *pel-*, *pil-* (MALOV, Jazyk želtych ujgurov 92); szal. *bil-*, *bil-*, *pil-bil-*, *pil-* (KAKUK: AOr. XIV, 177); turki *bil-* 'to know, to understand, to

recognize' (JARRING, An Eastern Turki—English Dictionary 55); mai ujj. *bil-* (MALOV, Ujgurskij jazyk 142); alt., tel., leb., sór, szag., kojb., kacsá, küer. *pil-* 1. 'wissen, erkennen, verstehen'; 2. 'herrschen, regieren, verwalten' (RADL. IV, 1335); ojr. [= alt.] *bil-* (BASKAKOV—TOŠČAKOVA, Ojrotsko—russkij slovarj 31; BASKAKOV, Russko—altajskij slovarj 210); hak. *pil-* (BASKAKOV—INKIŽEKOVA—GREKUL, Chakassko—russkij slovarj 151; ČANKOV, Russko—chakasskij slovarj 276); tuvai *bil-* (PALMJBACH, Tuvinsko—russkij slovarj 94; PALMJBACH, Russko—tuvinskij slovarj 183); jak. *bil-* 'erfahren, erkennen, kennen lernen, ausfindig machen; wissen; kennen' (BÖHTLINGK 139), 'megtud, kiderít; eldönt' (PEKARSKIJ I, 461). A szó megvan a csuvasban is: *pəl-* 'tudni, megtudni, ráatalálni' (PAASONEN 96), *pəl-* 1. 'tud'; 2. 'észrevesz'; 3. 'érez, érzékel'; 4. 'ismerősnek, járatosnak lenni'; 5. 'tud, képes'; 6. 'ért'; 7. 'előrelát' (SIROTKIN, Čuvašsko—russkij slovarj 269—70).

A török *bil-* 'tud' megfelelője sem a mongolból, sem a mandzsu-tunguzból nem mutatható ki.

A török *bil-*ből továbbképzett igék népes csoportját most figyelmen kívül hagyjuk. Névszói származékai közül is csak azt a hármat emeljük ki, amely bennünket közelebről érdekel.

1. Ótör. *bilgä* 'weise' (RADL. IV, 1767), 'weise, Weiser' (GAB., AlttGr. 303); ujj. *bilgä* 'okos, értelmes' (RADL., UigSpr. 268; RACHM., TTT. VII, 104); Kášy. *bilgä* 'weise' (BR. 37); HŠ. *bilgä* 'ua.' (ZAJĄCZKOWSKI 32); osm. *bilge* 'learned and wise' (HONY 41); kun CCum. *bilge* (*bilga* = *bilgä*) 'weise' (GR. 58); kip. AH. *bilgä* 'alim' (CAFEROĞLU 18).

Ez a származék a régi nyelvekben eléggé általánosnak mondható, fejlődési címekben is előfordult (gondoljunk *Bilgä* türk kagán nevére, illetőleg címére¹); a mai nyelvekből az oszmánli kivételével jóformán teljesen eltűnt.

A török *bilgä* természetesen nem más, mint a *bil-* ige *-gä* képzős származéka. A *-ya* (*-gä*), *-qa* (*-kä*) általános felfogás szerint a *-y* (*-g*), *-q* (*-k*) deverbális nomen-képző tovább bővített alakja, a valóságban gyakran már nem bontható e képző alkotó elemeire. Mellékneveket képez, melyek egy része főnevesedett: *bilgä* 'böles' <: *bil-* 'tud'; *ögä* 'okos' <: *ö-* 'gondolkodik'; (*a*)*širya* 'fülbetaló' <: *asir-* 'lógat'. (Vö.: BROCKELMANN, OsttürkGramm., 102, 111; RÄSÄNEN, Morphologie 124; DENY, Gramm. 925—6; ZAJĄCZKOWSKI, Sufiksy 69—70; KONONOV, Grammatika sovremennogo uzbekšogo jazyka 123 § 135.)

2. A *-yu*, *-gü* származék igen ritka. Ezzel a szemantikai megterheléssel a régi nyelvből nem találtam rá példát, a mai nyelvekben is csak egyet: oszm. *bilgi* 'das Wissen' (RADL. IV, 1768), *bilgi* 'knowledge' (HONY 41). Az oszm. *bilgi* korábbi *bilgü*-re megy vissza.

A *-yu* (*-gü*), *-qu* (*-kü*) igéből képez főnevet (nomen actoris, elvont fogalmat, eszközt) és melléknevet (szokásos, szükséges jelentésben): *urunyu* 'harcos' <: *urun-* 'verekszik'; *bilgü* 'tudás' <: *bil-* 'tud', *ölgü* 'halott' <: *öl-*, 'meghal', *birgü* 'adósság' <: *bir-* 'ad'; *küzädgü* 'örzendő' <: *küzäd-* 'öriz'.

¹ G. J. RAMSTEDT (Alte türkische und mongolische Titel: JSFOu. LV, 2: 80) szerint „Das 'Schalten und Walten' des Beamten wurde oft einfach durch das Wort *mo mede-*, tü. *bil-* 'wissen' ausgedrückt; darum ist *bilgä qagan* nicht als der »weise Khan«, sondern als der »(faktisch) waltende, machthabende Khan« aufzufassen, wie heute noch die Jakuten das Verbum *bil-* verwenden." A jakutban, csakúgy mint bizonyos szibériai török nyelvekben, a *bil-* említett speciális jelentése a mongolból való, ahol az másodlagosan keletkezett (vö. LIGETI: AOr. XX, 277). *Bilgä qagan* címében ezt a jelentést keresni anakronisztikus eljárás volna.

(Vö.: GABAIN, Alttürk.Gramm. 71 § 115; BROCKELMANN, OsttürkGramm. § 60; RÄSÄNEN, Morphologie 128; DENY, Gramm. 926; ZAJĄCZKOWSKI, Sufiksy 66—8; KONONOV, Grammatika sovr. uzbekskogo jazyka 119 § 128.)

3. Itt gyakorlati megfontolásból két képzőt fognék egybe: a *-g* (*-γ*)-t és a *-k* (*-q*)-t. Sem az ujjur, sem az arab írás nem tesz különbséget *k* és *g* között, másfelől bizonyos nyelvekben (turki, csagatáj) a két szóvég fejlődése számos esetben konvergált, így a két képző elhatárolása a palatalis hangrendű szavakban nehézségekbe ütközik. A két képzőt jelenleg a következőképpen választanám szét.

A) Ötör. *bilig* 'das Wissen' (RADL. IV, 1765), 'Wissen, Weisheit, Bewusstsein, Kenntnis; Attribut' (GAB, AlttGr. 303); ujj. *bilig* (MAL., Pamj. 371); Kāšγ. *bilig* 'Wissen, Weisheit, Verstand' (BR. 37); QB. *bilig* (RADL. IV, 1339; s. v. *pilik*), *bilig* (MAL., Pamj. 371); Tefs. *bilig* 'tudás' (BOR. 102); HŠ. *bilig* 'ua.' (ZAJ. 32); csag. *bilig* vagy *bilik* 'science; conseil; intelligence' (PDC. 191); oszm. nyj. *bili* 'ilim' (Söz Derleme Dergisi I, 207); őoszm. *bili*, *bilü* 'bilgi, ilim, irfan, idrāk' (Tamklariyle Tarama Sözlüğü I, 99; II, 142; III, 95); kar. T. *bilü* 'Wissen, Nachricht' (KOWALSKI 169), kar. L. *bilüw* 'Erkenntnis, Kenntnis, Wissen' (MARDKOWICZ 15); krcs.-balk. *bilü* 'tudás' (SU., RKBS. 196); kmk. *bilü* 'ua.' (BAM., RKmkS. 283); tat. Kaz. *belü* 'tudás' (TRS. 66); bask. *beleü* 'ua.' (BRS. 90); kkalp. *bilü* 'tudás' (BASK., RKkS. 287); kirg. *bilü* 'tudás, megismerés' (JUD., KRŠ. 135); kzk. *bilu* 'ua.' (SAUR., RKzS. 234), *bilu* 'cognition; acquaintance with; knowledge of' (SHNI. 60); sór, szag. *pilig* 'das Wissen' (RADL. IV, 1339); tuv. *bilig* 'tudás' (PALJM., TRS. 94, RTS. 183).

Talán felesleges is megjegyezni, hogy a szóvég tarka képe kifogástalan szabályosságot takar: a *-g* bizonyos nyelvekben megmaradt, másokban a megelőző magánhangzóval diftongussá, hosszú magánhangzóvá alakult, s ez utóbbi számos esetben megrövidült.

A *-γ* (*-g*) jól ismert gyakori képző, amely elsősorban főnevet (ritkán melléknevet is) képez, s a cselekvés eredményét fejezi ki: *tapü* 'tisztelt' <: *tap-* 'tisztel', *bilig* 'amit tudnak, tudás' <: *bil-*, *qapü* 'amit bezárnak, ami bezáródik: kapu' <: *qap-* 'bezár', *ayy* 'amit mondanak: szó' <: *ay-* 'mond', *ariy* 'tisztá' <: *ari-* 'tisztít'. (Vö.: GABAIN, AlttürkGramm. 70 § 109, 76 § 137; BROCKELMANN, OsttürkGramm. 101 (§ 48); RÄSÄNEN, Morphologie 122—3; DENY, Grammaire 576—8 § 869; ZAJĄCZKOWSKI, Sufiksy 73—5; KONONOV, Grammatika sovr. uzbekskogo jazyka 116—7 § 125.)

B) Óoszm. *bilik* 'akıl, us, anlayış, kavrayış, bilgi' (TTS. I, 100); oszm. nyj. *bilik* 'ilim' (SDD. I, 207); az. *bilik* 'tudás' (ARS. 30); tkm. *bilik*, ebben: *biligi bar* (CHAMZAEV, Türkmen diliniñ sözlügi 95); kun CCum. *bilik* 'Wissen' (GR. 58); kip. Tuhfat *biligli*, olv. *bilikli* 'bilgili' (ATA. 152; a *g*-t *k*-ra javítom a *li* képző miatt); AH. *bilikli* 'bilgili, bilgisi olan adam' (BATTAL 19); tat. Kaz. *belekle* 1. 'akinek tudása van, művelt'; 2. 'értelmes, gyors felfogású' (TRS. 65); bask. *belek* (elavult) 1. 'tudás'; 2. 'megértés, felfogás' (BRS. 88); kzk. *bilik* 'knowledge' (SHNI. 60); özb. *bilik* (BOR., URS. 72); alt., tel. *pilik* 'das Wissen, die Wissenschaft, die Erkenntnis, die Kenntnisse' (RADL. IV, 1339); ojr. [= alt.] *bilik* 'tudás, megismerés, bölcsesség, tudomány' (BT., ORS. 31; BASK., RAS. 211).

GABAIN szerint nehezen határolható el a *-q* (*-k*) képző funkció tekintetében a *-γ* (*-g*)-tól. Egyelőre úgy határozhatjuk meg, hogy leginkább főnevet (gyakran melléknevet is) képez, jelentése a szenvedő (visszaható) cselekvés ténye, a cselekvés eredménye. Talán nem tévedünk, ha az így képzett névszó-

ban az ige perfektív aspektusának valamelyes visszatükröződését sejtjük. Például *anug* 'készlet' ~ *anun-* 'készletbe helyezkedni'; *barq* 'vagyron' <: *bar-* 'lenni, létezni'; *yangluq* 'tévedés' <: *yangül-* 'téved'; *süzük* 'tisztá' <: *süz-* 'derít'; *tülük* 'kívánság' <: *tülä-* 'kér, kíván'. (Vö.: GABAIN, Alttürk-Gr. 74, 79 § 127, § 149; BROCKELMANN, Osttürk-Gr. 109–10 § 48; RÄSÄNEN, Morphologie 132; DENY, Gram. 560–2 § 860; ZAJĄCZKOWSKI, Sufiksy 63–6; KONONOV, Grammatika sovr. uzbekskogo jazyka 121–2 § 133.)

A török *bilig* (*bilik?*) 'tudás, értelem' jövevényszóként átkerült a mongolba is: Hy. *biliktü* 'prudent, sage' (LEWICKI 19); Ph. *bilig* 'intellect' (POPPE 120), 'savoir, sagesse' (LIGETI: AOr. XVII, 250); MA. *bilik* (POPPE 119); ir. mong. *bilig* 1. 'entendement, esprit, pénétration d'esprit, sagacité; connaissance, sagesse'; 2. 'chez les philosophes chinois le principe négatif, *yin*' (KOW. II, 1142); 'wisdom, intelligence, intellect knowledge, understanding, talent, ability, capability; negative force, feminine principle; negative pole' (LESSING 104); ir. oir. *bilig* 'tehetség, értelem, bölcsesség, talentum' (POZDNEEV 127); ir. kalm. *bilg* 'tehetség' (ILŠKIN, Russko–kalmyckij slovarj 699); kalm. *bilg* 'das Wissen, Weisheit, Verstand, Vernunft, Geschicklichkeit, Gescheitheit' (RAMSTEDT, Kalm. Wb. 44); üdzs. *beleg*, *belge* 'intelligence' (KARA: AOr. XVI, 4); hal. *bilig* 'tehetség' (LUVSANDĒNDĒV 69).

4. A második csoportba azokat az előfordulásokat soroltuk, ahol az igető magánhangzója nem *i*, de *ä*, jelentése nem 'tud; tudás', hanem 'jelez; jel'. Lássuk az előbb sorra vett származékok *ä* tőhangzós megfelelőit.

1. A török *bilgü* ide tartozó párja ez idő szerint csak a mongolból mutatható ki. Főbb adatai ezek: MTT. *belge* 'Ausweis; Pfand; Beweis' (HAENISCH 14); Hy *belge* 'signe, marque' (LEWICKI 19); Ph. *belge* 'mark, characteristic' (POPPE 120), 'signe, marque' (LIGETI: AOr. XVII, 250); MA. *belge* 'jel; cél, célpont' (POPPE 116; csagatáj megfelelője *bälgü*, *bälgütük*); ir. mong. *belge* 1. 'signe, insigne, marque, symptôme, indice, caractère distinctif; phénomène, apparition'; 2. 'but, cible'; 3. 'parties génitales'; 4. 'propositions qui mènent à la conclusion'; 5. 'cause, raison. motif' (KOW. II, 1117); a) 'sign, mark, token, symptom, symbol; prognostic, omen'; b) 'genitals (euph.)' (LES. 98); ir. oir. *belge* 'jel, jelzés, előjel, ómen' (POZDNEEV 125); kalm. *belgä* 'Kennzeichen, Wahrzeichen, Omen; (euph.) männliches Geschlechtszeichen' (RAMSTEDT 41); ord. *belge* 'signe, marque distinctive, parties génitales (par euphémisme)' (MOSTAERT I, 64); üdzs. *belge*, *beleg* 'signe' (KARA: AOr. XVI, 4); hal. *belgä*, *bēlgä* (RAMSTEDT: JSFOu. XXI, 2: 37), *bēlg* 'jelpép; jel, jelzet' (LUVSANDĒNDĒV 100); burj. *bēlgē* 'ua.' (ČEREMISOV 145); dah. *belge* 'Muttermal' (POPPE: Asia Major X, 6); mog. M. *belga* 'jel, nyom' (saj. felj.).

A mongol alakok a törökből való kölcsönzések, mégpedig aránylag régi időből; A Mongolok Titkos Történetéből származó adat a XIII. század első felére utal.

2. A török *bilgü*-vel szemben bőséges anyagot találunk ugyancsak a törökben a *bälgü* használatára: Ötör. *bälgü* 'Zeichen, Vorzeichen, Abzeichen, Merkmal, Eigenart' (GAB., AlttGr. 302); ujj. *blgü*, olv. *bälgü* 'jel, jegy' (RADL., UigSpr. 267), *bälgü*, *blgü* 'Zeichen, Abzeichen, Attribut' (AnalInd. 14; RACHM., TTT. VII, 104); Kašy. *bälgü* 'Zeichen' (BR. 34); QB. *bälgü* 'ua.' (MAL., Pamj. 370), 'das Zeichen, das Merkmal' (RADL. IV, 1245; s. v. *pälgü*); Tefs. *bälgü* (BOR. 97); csag. *belgü* 'signe, marque' (PDC 190), 'das Zeichen, das Kennzeichen des Wappen' (RADL. IV, 1613); HŠ. *bälgü* (ZAJ. 29); oszm. nyj. *belgi* 'nišan'

(SDD. I, 188); tkm. *belgi* 'jel' (AB. 93); kar. T. *belgi* 'Zeichen' (Kow. 167); kar. L. *bälgi* 'das Zeichen', (RADL. IV, 1613), *belgi* (Mard. 14); krcs.-balk. *belgi* 'ua.' (SU., RKBS. 196; PRÖHLE: KSz. X, 92); balk. *belgi* 'Zeichen, Merkmal, Grenzzeichen' (PRÖHLE: KSz. XV, 206); kmk. *belgi* (BAM., RKmkS. 281; NÉMETH: 'ismertetőjel, céltábla': KSz. XII, 101); tat. Kaz. *bilgə* (BÁLINT 161), *bilge* (TRS. 71) < *bälgi < *bälgü; bask. *balga*, *balgü* (PRÖHLE: KSz. V, 233), *bilge* 'előjel' (BRS. 99), szintén < *bälgü; nog. *belgi* 'jel, jegy, megjegyzés' (BASK., NRS. 76); kkalp. *belgi* (BASK., RKkS. 286); kirk. *belgi* (JUD., KRS. 127); kz. *belgi* (SAUR., RKzS. 238), *belgi* 'sign, mark, token, characteristic' (SHNIT. 52); turki *belgü*, *bilgü* 'mark, sign, token' (JAR. 55); tar. *bälgü* 'das Zeichen, das Kennzeichen, das Wappen' (RADL. IV, 1613); özb. *belgi* 1. 'jel, jeleske'; 2. 'megjegyzés'; 3. 'előjel, ómen' (BOR., URS. 63); tel., kmd. *pälyi* 'das Zeichen' (RADL. IV, 1245). A mongolból való: kirk. [= kz.] *belgä* 'Zeichen, Marke, Merkmal, Beweis' (RADL. IV, 1612; más forrásból ismeretlen, helyette *belgi*, *bälgi*); mai ujj. *bälgü* 'jegy, jel' (MAL. 141); jak. *bäliä* 'bemerkenswert; Zeichen, Kennzeichen' (BÖHTL. 134; PEKAR. I, 429); déli zam. (kam.) *bilge*, *bielgö* 'Ziel' (JOKI: MSFOu. CIII, 92).

Megvan a szó a csuvasban is: *palkä*, *palgä* (archaikus) 'jel, jelzés, előjel' (használatra azonos a mai *pallä*-éval) (AŠMARIN, Thesaurus linguae Tschuvaschorum IX, 84; vö. még V. G. EGOROV, Ètimologičeskij slovarj čuvaškogo jazyka 142). Ez az archaikusnak, elavultnak jelzett szó kölcsönzés a volgai tatárból. A tulajdonképpeni csuvas alak: *pallä* 'jegy, jel; Zeichen, Merkmal' (PAAS. 93), *pallä* 1. 'jegy, jel, előjel, ómen'; 2. 'megjegyzés, értékelés'; 3. 'jeles, jelentős'; 4. 'ismert, kiváló'; 5. 'határozott, megállapított' (SIR., ČRS. 254). Csu. > cser. *palle* 'Kennzeichen' (RÄSÄNEN: XLVIII, 174).

3. Itt sem hiányoznak a megfelelők.

A) Már az ujburból kimutatható egy 'jel, megkülönböztető tulajdonság' jelentésű szó, amelyet GABAIN *bilig*-nek olvasott, de amelyet helyesen *belik*-nek kell értelmezni: „öz öz *belik-läri* tuta ört yalinïy küz-ädgü turmišin saqinmiš krgäk: muss man sich vorstellen, dass jeder mit einem Attribut brandflammig Wacht hält" (TTT. V, 8: 64–65); továbbá: „ol ot yalin ičintä alngatdurÿu *beliklär* blgürtmiš krgäk: im Innern der Feuerflamme muss man die »Attribute zum Schwächen« erscheinen lassen" (i. m. 10: 91–92); vö. még i. m. 17.

Egyéb példák: csag. *bilük* olv. *belük* 'das Zeichen, die Marke' (RADL. IV, 1767), *belik* 'jel, jegy', Šeiḫ Sul. 'nišan, tamḡa' (isztanbuli kiad. 94; KÚNOS 27: 'Zeichen'): tkm. *bellik* 'jel, jegy' (CHAMZAEV, TDS. 88); alt. *pelek*, *pilek* 'jel, jegy' (VERBICKIJ 256); tel., szag. *päläk* 1. (tel.) 'das Zeichen'; 2. (szag.) 'das Geschenk, Gastgeschenk' (RADL. IV, 1243).

Ide vonhatjuk még: csu. *palak* (elavult) 1. 'jel, jegy, előjel'; 2. 'emlék (-mű)' (SIR., ČRS. 253; EGOROV, Ètim. Slov. 142). Végül ide tartozik a volgai bolgár feliratok egy érdekes szava, melyet *bälük*-nek szokás olvasni, melynek 'siremlék' a jelentése, de pontos olvasata és magyarázata körül megnyugtatóan el nem döntött vita folyik (vö.: O. PRITSAK, Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren [Wiesbaden, 1955.], 71; G. V. JUSUPOV, Vvedenie v bulgaro-tatarskiju èpigrafiku [Moszkva–Leningrád, 1960.], 87).¹

¹ JUSUPOV (i. m. 87) BEREZIN (*blwky*, *blwkwsy*) és AŠMARIN (*blwky*, *blwkw'*) régi. helytelen átírásait ismétli. A szó jóformán minden feliratban előfordul, mégpedig vagy *blwy k*, vagy *blwy kw*, vagy pedig *blwvy k v* alakban. BENZING (Philologiae Turcicae Fundamenta I, 692) megváltoztatva a betűk eredeti sorrendjét, *bälüai*-t olvas, és a szót 'sein Zeichen, sein Grabmal'-nak fordítja. PRITSAK (i. m. és Bulgaro-Tschuvaschica: UAJb.

B) Alkalmasint ide tartoznak még: Kášy. *biläk* olv. *bëläk* 'Geschenk' (BR. 36); csag. *biläk* olv. *beläk* 'das Geschenk' (RADL. IV, 1762; a *böläk* 'ua.', 1700 első magánhangzója másodlagos); óoszm. *belek* 'hediye, armağan' (TTS. I, 87; II, 125; III, 79), oszm. nyj. *belek* (SDD. I., 185); bar. *piläk* 'das Geschenk' (RADL. IV, 1338); kircg. *belek* 'ajándék' (JUD., KRS. 127).

A törökből átment a szó a mongolba: ir. mong. *beleg* 'don, présent, cadeau' (Kow. II, 1115), 'gift, present' (LES. 97); ir. oir. *beleg* 'ajándék, adomány' (POZD. 124); ir. kalm. *belg* 'ua.' (ILİŞ., RKS. 470); kalm. *belag* 'Gabe, Geschenk' (RAMST., Kalm. Wb. 41); ord. *bëlek*, *bëlik* 'cadeau, augure, pronostic, destin, présage, souhait de prospérité' (MOST. I, 64); üdzs. *belge*, *beleg* 'cadeau' (KARA: AOr. XVI, 4); hal. *bëlég* 'ajándék' (LUV. 100); burj. *bëlég* 'ajándék' (Boh.), 'ajándék a menyasszonynak' (ČER. 145); dah. H. *belgə* 'ajándék' (Po. 71).

Jövevényszóként megvan a perzsában, afgánban, tunguzban, cseremiszenben és az oroszban (vö. G. DOERFER, Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen II [Wiesbaden, 1965.], 413–5).

A második csoportba sorolt származékok *bäl-* töve ez idő szerint nem mutatható ki. Kimutatható azonban egyik továbbképzett formája, mégpedig az ótörökből (ujgurból): *bältür-* 'zeigen' (GAB., AlttGr. 302), amely érdekes párhuzamot alkot az ugyanonnan való *biltür-* 'verstehen lassen' alakkal (i. m. 303). A *-tür*, *-tür* jól ismert műveltető igeképző, amely az első esetben a *bäl-* 'látszik', a másodikban a *bil-* 'tud' tőhöz járult.

A látszat ellenére nem tartoznak a *bäl-* tőhöz: csuv. *palër-* 'látszani; sichtbar sein, sich zeigen' (PAAS. 93), ez ugyanis a *pollə* 'jegy, jel' származéka. Az oszm. *belir-* 'become conspicuous; appear; gaze with eyes wide open' (HONY 37) egy korábbi *bälgir-* < *bälgür-* alak úz nyelvi változata. Teljesen szabályos, hogy mind a két alak megvan a horezmi török emlékekben, vö. HŞ. *bälgür-* és *bälür-* (ZAJ. 29, 30).

5. Hogyan viszonylik egymáshoz a *bil-* és a *bäl-* tő, valamint származékaik?

GOMBOCZ (EtSz. I, 351) úgy vélte, hogy „az első szótag magánhangzójának ingadozása (*bäl-* ~ *bil-*) arra mutat, hogy ótörök zárt *e*-vel van dolgunk”. Ennek az egyébként kézenfekvő ötletnek ezúttal súlyos akadályai vannak. Most csak hármát említenék meg közülük.

1. A jéniszeji feliratok zárt *e* (*é*) hangot jelölő rovás-jegye, amelyre többek között hivatkozik GOMBOCZ (vö. V. THOMSEN, Une lettre méconnue des inscriptions de l'Iénissei: JSFOu. XXX, 4: 1–9), soha nem fordul elő a jéniszeji feliratok kérdéses csoportjában a *bil-* 'tud' szóban. Ellenkezőleg, ezekben a feliratokban a *bil-*, *bilgä*, *bilig*, *bilin-* tőhangzója plene írással mindig *i*-nek van írva (vö. S. E. MALOV, Enisejskaja pisjmenostj tjurkov [Moszkva—Lenin-

XXXI, 283) valamennyi változatot *bälük-nek olvassa, megjegyezvén, hogy a *w + y* kapcsolat az *ü* hangot jelöli ugyanúgy, mint az ujgur írásban. Elfogadhatatlan ötlet, mely még az ujgur írásra sem igaz, mert hiszen az *ü* nem első szótagban áll. K. THOMSEN (Zur wolgarbulgarischen Epigraphie: Acta Orientalis Havniae XXVI, 189–92) elutasítja PRITSAK magyarázatát, nemcsak az állítólagos *wy = ü* jelölés miatt, hanem azért is, mert a *yod* önálló alakban használtatik, illetőleg nem kapcsolódik az utána következő *k*-hoz. THOMSEN szerint a *kw* gráfia *kö*-nek olvasandó, értelmezése: 'ez'. A *blw^w* véleménye szerint a. m. *bälü* 'síremlék', és pontosan megfelel a mai csuvas *pal[t]jə* szónak. A megmaradó *y* egyes harmadik személyű személynag volna. Lényegében hasonlóan magyarázza a kifejezést DOERFER (TMEN. I, 217): *bälüvi kü* 'sein Grabmal (ist) dies'.

grád, 1952.], 104). Ez még akkor is figyelemre méltó körülmény, ha történetesen hosszúnak s nem rövidnek értelmeznénk a zárt *e*-t.

2. A *bil-* 'tud' igének sehol sincs *bel-* vagy éppen *bäl-* változata, ahogy pedig zárt *e* esetében várni lehetne. (A kazáni tatár és a baskír nem tesz különbséget régi *ä* és *e* között, mind a kettő *i*-vé fejlődött, régi *i*-ből viszont *e* lett. Vö. Fundamenta I, 411, 424.)

3. Azokban a nyelvekben, amelyek ismerik a zárt *e*-t, nem fordulhat elő ugyanabban a szóban vagy szócsaládban egyszerre a zárt és a nyílt *e* (kivéve a horezmi-féle keverék-nyelvet).

(Ezzel szemben meg kell állapítanunk, hogy a *bäl-* ('jelez') tőhangzója igenis váltakozik zárt *e*-vel.)

Mindezen nehézségek ellenére nem kételkedném abban, hogy egyazon szónak két különböző tövével van dolgunk. E feltűnő jelenségnek most nem bocsátkoznám a taglalásába, mert a hasonló példák részletezése szétfeszítené mai mondanivalónk kereteit. Annyit azonban itt is megjegyeznek, régi, ritka ablaut-szerű jelenségre gyanakodhatunk.

6. Ami mármost a magyar szó lehetséges török előzményét illeti, megállapíthatjuk, hogy GOMBOCZ második javallatának (EtSz.) mindenekelőtt egy tárgyi tévedés áll az útjában. GOMBOCZ szerint ugyanis az átvett török alak **belkü* vagy **belki* volt. Nos, ilyen török alak nem volt és nincs, feltételezésében a maga által idézett csagataj *bilkü* 'signe, marque' adata támaszkodott, nyilván KÚNOS (Šejx Sulejman Efendi's Çağataj — osmanisches Wörterbuch 27) alapján. A szót helyesen *belgü*-nek kell olvasni, fentebb mi is ebben az alakban idéztük. A *belki* természetesen a *bälgü* mellett szereplő *bälgi*-nek köszönheti létrejöttét, az utóbbi azonban egyszerűen a *-gü* (*-γu*) újabb változata.

Ha nem volt *belkü*, *belki*, természetesen az átvett szó nem is fejlődhetett tovább a magyarban a *telkü* > *telk* > *telek* analógiájára, mint azt GOMBOCZ feltette. Megvallva az igazat, a *belgü* > *belg* > *belég* fejlődés-sor feltevése sem sokkal vonzóbb, el is vetette KNEZSA, mivel a „magyar szónak ragozás és továbbképzés során soha sincsen h a n g v e s z t ő alakja” (i. m. 596).

Kiküszöböli a hangvesztő alak hiányából adódó nehézséget a korábban javasolt második megoldás. Időrendben ez volna ugyan az első, mert GOMBOCZ már a BTLw.-ben javasolta. A magyar szó forrásául felvett ócsuvas *bilik* alaktól azonban hamarosan elpártolt, nyilván azért, mert felsorolt török adatai közt feltevését támogató alak csak periferiálisan akadt, s az is váltakozni látszott az általánosnak tűnő *bilgü*, *belgü*-vel. A TESz.-ben azonban KAKUK ZSUZSA visszatért a cserbenhagyott magyarázathoz. Valóban, rendelkezésünkre álló török adatok alapján teljes joggal feltehetünk egy ócsuvas **bäläk* (*beläk*) alakot; minden valószínűsége megvan annak, hogy ez került a magyarba. A kérdés csak az, hogy közvetlenül, vagy szláv közvetítéssel jutott-e a török szó nyelvünkbe, s vált mai *bélyeg* és *billog* szavunk forrásává.

7. Ugyanezt a török szót átvették a szláv nyelvek is, ahol a következő adatokban jelentkeznek: közép-blg. *bělěgъ* 'signum'; szerb.-egyh. szláv *beleg*; óorosz *bělěgъ*, *belěgъ*, *bilěgъ* 'signum', orosz *belėg* 1. 'Zeichen, Fleck, weisser Schorf' és 2. 'Blankett mit Unterschrift zur Beglaubigung des Vorzeigers'; blg. *béleg* 'signe, indice, marque; but'; szh. *biljeg*, *bjěleg*, *bjěljeg*, *biljega*, *bilig*, *bjělīg* stb. 'bélyeg, jegy; anyajegy; sebhely; okmánybélyeg'; szln. *belėg*, *bilėg* 'Kennzeichen, Merkmal'. (Vö.: KNEZSA, SzlJsz. 596; VASMER, RussEtWb. I, 72; GOMBOCZ—MELICH, EtSz. I, 351; TESz. I, 277.)

A szláv szónak nincs kifogástalan etimológiája, bár abban mindenki egyetért, hogy az török eredetű. Legutóbb VASMER nyilvánított róla véleményt etimológiai szótárában. Sajnos ez a mű, amely bámulatos mennyiségű török anyagot ölel fel (tartalmazza az orosz nyelv és nyelvjárások összes török jövevényszavait), török anyagát másodkézből meríti, s ez az anyag is több évtizeddel a most folyó kutatások mögött kullog. Ezúttal is az történt, hogy az 1953-ban megjelent munka GOMBOCZ 1912-ben megjelent BTLw.-re támaszkodik.

VASMER — GOMBOCZ nyomdokain haladva — a szláv szavakat a török *bälgü*, *bilgü* alakokból próbálja levezetni. Ez persze képtelenség. PRITSAK (i. m. 71) szintén megtartja ezt a magyarázatot, de a török **bälgü* 'Zeichen'-ből megpróbál levezetni egy **b'äläg* (**biläg*) alakot; arra sajnos nem gondolt, hogy igazolja e feltevés útját, akár a törökben, akár a szlávban. Igazat kell hát adni KНИЕZSÁNAK, amikor ezt a magyarázatot (< *bälgü*, *bilgü*) kategorikusan elutasítja, s alighanem helyes úton jár, amikor a szláv szavak forrását egy török **bäläg* alakban jelöli meg. — A kikövetkeztetett alaknak csak két részletéhez volna hozzáfűzni valóm. Az első a szóvégi *g*-t illeti. Ez a szóvég (szemantikai okokból!) a törökből nem igazolható, illetőleg csak többé-kevésbé erőltetett magyarázatok árán volna lehetséges. Úgy gondolom, a *-k* > *-g* változás az átvételkor a szlávban ment végbe. Hasonló változást figyelhetünk meg a protobolgár *belböugz* (< tör. **bilicäk*, **bilicük*) esetében is (vö. LIGETI: MNy. LXI, 287). A másik megjegyzésem a magánhangzók kvantitását érinti. Ha Kāšyari *biläk* vagy *bäläk* 'Geschenk' adatára gondolunk, az első szótag hosszú magánhangzója elvileg nem lehetetlen; a második szótagé már merészebb feltevést kíván. De nem ez a bökkenő, hanem az, hogy az őstörök hosszúságok sorvadása már a VII.—VIII. században megkezdődött, s ez idő szerint még távolról sincs kielégítő módon tisztázva, hogy milyen mértékben őrizték meg a régi hosszúságokat azok a török nyelvek, amelyekből a magyar és a bolgár legrégebbi török jövevényszavai származnak. De úgy gondolom, a szláv oldalon is akad még tennivaló. Így például érdemes volna megvizsgálni, hogy a török hangsúlyviszonyok mennyiben tükröződnek a szláv átvételekben, nem realizálódnak-e a hangsúlyos magánhangzók úgy, mint a hosszúak? Hogyan tükröződik az átvételekben a török zárt és nyílt *e* közti különbség? Attól tartok, hogy a szláv nyelvek régi török jövevényszavai aránylag kisszámúak ahhoz, hogy azokból közvetlenül nyerjünk feleletet. Alighanem meg kell kerülni a problémát, s a bennünket érdeklő kérdéseket a szláv nyelvek egyéb régi jövevényszavai kapcsán kell feltennünk, ha ez lehetséges.

A ma még mutatókozó kisebb nehézségek ellenére sem kételkedném abban egy percig sem, hogy a szláv szavak a törökből származnak. A törökből átvett alak valószínűleg *bäläk* vagy *beläk*. Más szóval, a szláv jövevényszó forrása ugyanaz a török alak, mint a magyaré.

8. Teljesen érthető, hogy KНИЕZSA a törökkel szemben a szláv származtatás felé hajlott, amikor *bäläg* szavunk lehetséges forrásaiként a török *bälgü* és a szláv *bäläg* között kellett választania. Lényegesen nehezebb dönteni, amikor egy török *bäläk* és egy szláv *bäläg* közt kell választani.

KAKUK ZSUZSA szerint a török oldal felé billenti a mérleg nyelvét az, hogy a magyar szó régi (1436.) jelentése 'az állat testére süített tulajdonjegy', „s ez a török népeknél szokásos állattartással függ össze”. Ez igaz, de megingat hitemben, hogy a szónak a törökben sehol sincs meg ez a jelentése, és hogy erre a célra egészen más szót (*tamya*) használnak. Szemantikai szempont-

ból viszont elgondolkozhat, hogy a magyar szó egyik speciális jelentése ('sebhely') a törökből nem mutatható ki, de megvan a szlávban.

Az első szótag magánhangzóját ($\ddot{e} > \acute{e}$) meg lehet magyarázni, ha aránylag ritkán is ez a jelenség (vö. BÁRCZI, Htört. 52.). De a magyarázat helytáll akkor is, ha törökből, akkor is, ha szlávból indulunk ki. A szóvégi *g* magyar fejlemény korábbi *k*-ből, ha török eredetű a *bélyeg*; eredeti, ha szláv. Az *l* a magyarban palatalizálódott, ha török; a szlávban, ha szláv eredetű a szó. A második szótag vokalizmusa (*bélyeg* ~ *bilyog* ~ *billog*) is megmagyarázható, csak egy taktussal hosszabb a magyarázat, ha törökből indulunk ki, mint ha szlávból.

Végso soron tehát *bélyeg* szavunk minden kétséget kizáró módon török eredetű, és vagy közvetlenül a törökből jutott a nyelvünkbe, vagy szláv közvetítéssel. Ez utóbbi lehetőségnek mintha egy hajszállal nagyobb volna a valószínűsége.

terem

1. KNEZSÁNÁL szintén a „kétes eredetű” szavak közt szerepel. A szláv szót ez esetben is megpróbálták összekapcsolni törökkel, a magyar *terem* török eredetét komoly formában azonban eddig nem vetette fel senki. Véleménye szerint „a magyar szó szláv eredete addig, míg a szláv szó maga kétes származású, véglegesen nem dönthető el” (i. m. 772). A szláv szó görög eredetét KNEZSA is, VASMER is elhárította, mind a ketten a törökben keresték a szó forrását.

2. KNEZSA — némi fenntartással — a következő oszmán-török szóra gondolt: oszm. *tarım* 1. 'ein Gebäude mit einer runden Kuppel, das Zelt, die Hütte'; 2. 'das Himmelgewölbe' (RADL. III, 849; az *i* olvasata önkényes, helyesen: *ı*), *tarem* 1. 'a nomad's tent of felt or goat's hair; any high-roofed or domed structure'; 3. 'a high trellis for climbing plants'; 4. 'a railing or paling' (REDHOUSE 475). A szó a mai köznyelvben nem él, nincs benne sem HONY szótárában, sem a Türkçe Sözlük-ben. Érdekes változata: oszm. *därım* 'ein türkisches Zelt' (RADL. III, 1672; az orosz értelmezés szerint 'türkmen sátor'). Ez utóbbi megvan a nyelvjárásokban: *derim* 'nomádsátor faváza' (SDD. I, 420), *demirevi* 'ua.' (uo.), *demir evi* (ZÜBEYR—REFEL, Anadilden derlemeler 97); megvan a régi nyelvben a XV. századtól kezdve: *derim evi* 'bir çeşit çadır', *derim obası* 'büyük çadır' (TTS. I, 196; II, 285; III, 186). Megvan a türkménben, *tärım* alakban (CHAMZAEV, TDS. 669).

Az oszmánliba a perzsából került, ahol ezt találjuk: *tārum*, *tāram*, arabos alakban *tāram* 1. 'domus lignea similis tentorio rotundo'; 2. 'aedificium arcuatum'; 3. 'tectum domus'; 4. 'pergula'; 5. 'sepes virgea hortum muniens' (VULLERS, Lexicon Persico-Latinum etymologicum II, 525); *tāram*, *tāramat* 'a wooden building of a circular form with an arched roof; a dome; a roof; a palisade to exclude people from a garden; the sky; the firmament' (STEINGASS, A comprehensive Persian-English Dictionary 805); ar. *tārīma(t)*, *tārīmāt* 'cabine' (BELOT, Vocabulaire arabe—français 450), *tārīmatu* 'maison, pavillon en bois; rotonde' (BIBERSTEIN KAZIMIERSKI, Dictionnaire arabe—français II, 79).

Az arab szó a perzsából való. A perzsában nincs etimológiája, alighanem jövevény a törökből (< *tārim*, *tārām*). Mindenesetre a törökből magyarázza F. KÖPRÜLÜ: Türkiyat Mecmuası VII—VIII, 6 és NÉMETH GYULA: AOr. III, 16; másként, de aligha helyesen: DOERFER: TMEN. III, 338.

3. VASMER (RussEtWb. III, 97) török ötlete: egyszerű utalás egy RAMSTEDT kalmük szótárában idézett kun adatra. Ez a kun szó valóban igen figyelemreméltó.

Az *Ave porta paradisi* kezdetű Mária-himnusz 14. strófájának kun változata így hangzik: *ave kimniñ termäsindä | yalgiz konuptur mišiha | aypsiz anda kimni kildi | meni tavga agindirdi* |. Az „ősi nyolcasban” írt kun szöveg utánköltése a következő latin eredetinek: *ave, que illic habitas, | ubi pacis tranquillitas, | justorum habitacula | ingressa sine macula*. (Vö. W. BANG, Der Komnische Marienpsalter nebst seiner Quelle herausgegeben: W. BANG—J. MARQUART, Osttürkische Dialektstudien 250). A himnusz kun szavai fölött olykor latin glossza olvasható, így a *termäsindä* felett *in tabernaculo* (*mišiha* felett *messias*, *aypsiz* felett *sine macula*, *kildi* felett *fecit*). A kun verset BANG eképpen fordította: „Ave (Dir), in deren Heiligtume | Allein gewohnt hat der Messias, | Die er (der Messias) dorten (damals?) makellos gemacht | Und zum ewigen Berge geführt hat”.

A contextusból külön érvelés nélkül is világos, hogy a kun *termä*, melyet a Codex Cumanicus másolója „tabernaculum” glosszával kísért, s amelyet BANG nyomán GRÖNBECH (KomWb. 242) ’Heiligtum’-nak, ’szentély’-nek fordított, jelentése helyesen ’kerek sátor, jurta’, illetőleg átvitt értelemben ’anyaméh’.

Mint ismeretes, a magyar *terem*-nek is van ilyen értelme kódexeinkben: Apork. 129: „Isten ő templomában naiaskodik zarmazuan ő *teremeből* természeti nemzettel”; NagyszK. 383: „Kilenc honappa te zizei mehednec *termebe* akara lakozni”; JordK. 128: „Be hassanak ez atkozott vyzek the mehedben es megh fwalkoggyanak az the *termeyd*”; ÉrdyK. 342: „En zylemnek *termeeben* leven emleközöt meg az en newemről”; uo. 382: „Leen az, hogy hallotta vona Ersebeth Marianak kezenetyt, ewrwle a magzat ew *termeeben*” (valamennyi idézet a NySz.-ból).

4. A kun szó megfelelői a többi török nyelvben: түм. *tirmä* ’das Filzelt’ (RADL. III, 1378); bask. *tirmä* (népr.) ’nomádsátor, nemez jurta’ (BRS. 528); tat. Kaz. *tirmä* ’nomádsátor’ (RTS. II, 73); kmk. *terme* ’nomádsátor’ (BAM., RKmkS. 329); nog. *terme*, ebben: *terme üy* ’nomádsátor (nemez sátor)’ (BASK., NRS. 317); szag. *tärbä* ’die Jurte’ (RADL. III, 1078). Ide tartozik, bár mongol közvetítéssel került vissza: *terme* ’grille d’une tente nomade’ (Wu-t’i III, 3385), mai ujj. *tärmä* ’a jurta faváza’ (MAL. 183); hak. *tirmä* ’rácsozat a jurta tetején’ (B.-I., ChRs. 226).

A török szó aránylag igen korán átkerült a mongolba; XIII—XIV. századi előfordulásai: MongTitkTört. *terme* ’Zelt’, *terme ger* ’Zeltjurte’, *altan terme* ’goldenés Zelt [tkp. fejedelmi jurta.]’ (HAENISCH 149); isztanbuli mongol szój. *terme* ’tente’ (LIGETI: AOr. XIV, 68—9); prekl. mong. *terme* ’nomádsátor, jurta’ (AOr. XIV, 68; megfelel a tibeti eredeti *gur* ’tent’ szavának; vö. JAESCHKE 69). A mai mongol nyelvekben a szó a jurta fából készült rácsozatát jelenti, amelyre a nemezborítás kerül: ir. mong. *term-e* ’the wooden grate of the walls of a felt tent’ (LES. 806); ir. oir. *terme* ’a jurta rácsozata’ (POZD. 191); oir. nyj. *t’erem*, *terme*, *terem* ’treillis de la tente, mur’ (KARA: AOr. VIII, 161); kalm. *terme*, *term* ’Wand, Wandgitter’ (RAMST., KalmWb. 393; erre a szóra utal VASMER).

Alighanem ide tartozik még: ir. mong. *term-e*, *term-a* ’stamade, stamette, étoffe de laine’ (Kow. III, 1774); kalm. *terme*, *term* ’dünnes wollenes Gewebe’ (RAMST., KalmWb. 393); ord. *t’erme* ’tissu de laine, flanelle (de provenance

tibétaine' (MOST. II, 661); hal. *térmé(n)* 'tibeti posztó' (LUV. 442) < tib. *ther-ma* 'a kind of thin wollen cloth, a flannel-like fabric' (JAESCH. 236); oszm. *tirmü* 'a stuff of the finest wool, wooven in patterns like *tirme* and used for dresses' (REDH. 538); csag. *türmü* 1. 'dünnes Wollenzeug' és 2. 'Kleidung, die die Derwische anziehen' (RADL. III, 1566), 'châle précieux d'un tissu de laine fine' (PDC. 228); perzsa *tarma*, *turma* 'stratum, cui imponitur sella equestris' (VULL. 439), *tarma*, *turma* 'a saddle-cloth; figured silk' (STEING. 297); *terneh* 'Cashmere' (S. HAÏM, New Persian—English Dictionary I, 432); *terme* 'kasmir-sál' (MILLER, 117). E műveltség szó végső forrása nyilván török, azonban a többszörös kölcsönzés és visszakölcsönzés zavarja közvetlen összefüggéseit kibogozását.

5. A *terem* török eredetére nem gondolnék a kun kapcsolat ellenére sem, bár KUUN GÉZA (Codex Cumanicus 189) jegyzetben utalt erre a lehetőségre. A feltevésnek ugyanis súlyos jelentéstani akadályai vannak.

A szláv szónak törökből való eredeztetése, úgy látom, nem ütközik nehézségbe. S KNEZSA feltevését most már határozottan fogalmazhatjuk meg, az ő szavaival: „a magyar szó — a *palota* szóval együtt — az óoroszból van átvéve. Nemcsak hangtanilag, hanem jelentéstanilag is ez látszik a legvalószínűbbnek”.

bér

1. Fenntartás nélkül törökből magyarázta e szót GOMBOCZ (BTLw. 40—1; EtSz. 360—1). BÁRCZI (SzófSz. 18—9) vitatott eredetűnek tartotta. KNEZSA (i. m. 796) igen határozott formában elhárította a szláv lehetőséget, s mint „nem szláv eredetű szót” a török jövevényszók közé utalta. A TESz. (I, 280) ennek ellenére kétséget fejez ki eredetét illetően („bizonytalan eredetű”), de csak a szláv származattal szemben elutasító teljesen, az „ötörök” eredetét „talán”-nal megengedi.

2. Első tekintetre valóban megnyerőnek tűnik a török etimológia.

A kiindulópontul felvett ige általánosan elterjedt az egész török nyelvterületen. Íme: ótör. *bir-* 'geben, zurückzahlen' (GAB., AlttGr. 300); ujj. *bir-*, *ber-* (RADL., UigSpr. 268; TTT. VI, 85); Oγuz legenda *bir-* (195, 376); ujj. Ky. *bir-* 'ad' (LIGETI: AOr. XIX, 142); Kāšy. *bir-* (BR. 37); QB. *bir-* (TEKIN: AOr. XX, 159); Raby. *bir-* (MAL., Pamj. 371); Tefs. *bär-* (BOR. 97); csag. *bir-* 'donner' (PDC. 184); oszm. *ver-* 'give, deliver, pay, offer, sell, attribute, undergo (losses), teach' (HONY 387); az. *ver-* (ARS. 37); tkm. *ber-* (ARS. 37); tkm. *ber-* (AB. 39); kun *ber-*, *bir-* 'geben' (GR. 55); kip. LN. *bär-* 'geben' (HOUT. 61); kip. AH. *bir-* (CAF. 18); kip. Qaw. *bir-* (TEL. 306); kip. Bul. *bär-* (ZAJ. II, 46); kip. Tuĥfat *ber-* (ATA. 150); örmény kipszak *ber-* 'to give, grant' (SCHÜTZ: AOr. XV, 298); kar. T. *ber-* 'geben, erlauben' (KOW. 167), kar. L. *ber-* (MARD. 14); krcs.-balk. *ber-* (SU, RKBS. 130); kmk. *ber-* (BAM., RKmkS. 169); nog. *ber-* (BASK., NRS. 78); tat. Kaz. *bir-* 'geben' (RADL. IV, 1748), *bir-* (TRS. 73); bask. *bir-* (BRS. 101); kkalp. *ber-* (BASK., RKkalpS. 175); kzk., kirg. *ber-* (RADL. IV, 1593); kirg. *ber-* (JUD., KRS. 128); kzk. *ber-* (SAUR., RKzS. 146); özb. *ber-* (BOR. 66); s. jög. *per-*, *pär-*, *ver-* (MAL. 91, 21); szal. *vër-*, *vir-*, *vè-*, *vî-*, *vi-* (KAK.: AOr. XIV, 194); tar. *bär-* (RADL. IV, 1592); turki *ber-*, *be-*, *bè-*, *bei-*, *ver-* 'to give, to pay, to lend, to pour, to marry' (JAR. 53); mai ujj. *bär-*, *bir-* (MAL. 142); alt., tel., leb., sór *pär-* 'geben' (RADL. IV, 1224); ojr. [= alt.] *ber-* (BT., ORS. 30); tuvai *bër-* (PALJM., TRS. 119); hak. *pür-*

(B.-I., ChRS. 150); jak. *biär-* 'geben, hingeben, aufgeben, überlassen' (BÖHTL. 138), *biär-* (PEKAR. I, 454); csuv. *par-* 'adni, ajándékozni' (PAAS. 93), *par-* (SIR., ŠRS. 255).

3. Temérdek származékából csak néhányat veszünk figyelembe, azokat, amelyek hangtani, vagy jelentéstani szempontból ígérnek valamiféle tanulmányt.

1. *-yu, -gü* képzős származék (a képzőről l. fentebb a *bélyeg* 3. 2. alatt): Kášy. *birgü* olv. *bërgü* 'Schuld' (BR. 37); IM. *bergü* 'cömert' (BAT. 18); oszm. *vergi* 'gift, tax' (HONY 387); az. *vergi* 'adó, fejadó' (ARS. 37); tkm. *bergi* 'adóság' (CHAMZAEV, TDS. 88); csag. *birgüci* 'qui donne, qui pardonne' (PDC. 184); kirg. *alyi-bergi* 'ajándékok kölcsönös kicserélése' (JUD., KRS. 128); csuv. *paru* 'adó; Steuer, Abgabe' (PAAS. 93; idézi ZOLOTNICKIJ értelmezését is: 'alamizsna, könyöradomány'), *paru-ilu* 'hoci-nesze' (SIR., ČRS. 256).

2. *-γ (-g)* képzős származék (e képzőről l. fentebb *bélyeg* 3. 3. A) alatt. Hadd emlékeztessenek arra, hogy ez a képző bizonyos nyelvekben eltűnt, vagy a megelőző magánhangzóval diftongussá, illetőleg hosszú magánhangzóvá fejlődött.

Példáink: tkm. *berüv* 'adás, adagolás' (AB. 256); krcs.-balk. *beriu* 'ua.' (SU., RKBS. 429); kmk. *beriv* 'ua.' (BAM., RKmKS. 124); nog. *berüv* 'ua.' (BASK., NRS. 78); tat. Kaz. *birü* 'das Geben' (RADL. IV, 1754), *birü* 'kiadás, kiosztás' (RTS. I, 148); bask. *bireü* 'adás, kiosztás' (RBS. 102); kkalp. *berüv* 'adás, kiadás, átadás' (BASK., RKkalpS. 686); kirg. *berü* 'átadás' (JUD., KRS. 130); kzk. *berü* 'ua.' (SAUR., RKzS. 507); sór. *päriğ* 'eine Darbringung, ein Opfer' (RADL. IV, 1230); tel., alt. *pärü* 'das Geschenk, das Opfer' (RADL. IV, 1233); ojr. [= alt.] *berü* 'áldozat' (BT., ORS. 30); jak. *biäri* 'das Geben, die Gabe' (BÖHTL. 138), *biäri* 'ua.' (PEKAR. I, 437).

3. Végül, jelentéstani szempontból ezeket a képződményeket érdemes szemügyre vennünk:

Ötör. *birt* 'Abgabe, Steuer' (GAB., AltGr. 303); ujj. *bert* 'ua.' (RADL., UigSpr. 268); Kášy. *birt*, pontosabban *birt* [= *bërt*] 'Abgabe des Sklaven an den Herren' (BR. 37).

Ötör. *birgin* 'Rückzahlung' (GAB., AltGr. 303).

Ötör. *birim* 'Schuld' (GAB., AltGr. 303); ujj. *birim* 'kifizetés' (MAL., Pamj. 372), *berim alim* 'adós kötelezettségek' (RADL., UigSpr. 268); Kášy. *birim* [= *bërim*] 'Schuld' (BR. 37); oszm. *verim* 'produce, return, profit, output' (HONY 387); tkm. *berim* 'alamizsna' (AB. 256); tat. Kaz. *birim* 'die Abgabe' (RADL. IV, 1754), *birem* (TRS. 73); bask. *birem* (BRS. 101); kzk. *berim* 'Bestechungsgeschenk' (RADL. IV, 1601); csuv. *paräm* 'adósság; Schuld' (PAAS. 93), *paräm* 'ua.' (SIR., ŠRS. 255).

Kun CCum. *berneli*, *bernelü* [= *bernalü* = *bernälu*] 'schuldig' (GR. 56); kar. L., T. *bärne* 'das Geschenk' (RADL. IV, 1603), kar. T. *berna* 'Gabe, Geschenk' (Kow. 168), kar. L. *berne* 'ua.' (MARD. 14); tat. Kaz., bask. *birnä* 'das Geschenk (der Braut an die Verwandten des Bräutigam)' (RADL. IV, 1755); bask. *birnä*. 'ua.' (BRS. 102); csuv. *parne* 'ajándék; hozomány' (PAAS. 94), *parne* 1. 'ajándék, adomány'; 2. 'jutalom'; 3. (elav.) 'áldozat' (SIR., ČRS. 256).

4. Az ismertetett példatár jól érzékelteti a javasolt török etimológia gyengéit. Alapvetően elhibázott GOMBOCznak az a javaslata, amely szerint egy ócsuvas **beri* vagy **berü* 'Gabe' jelentésű szóból kell kiindulni. Az idézett oszmánli *ölü* 'ein Todter' <: *öl-*, *goqu* 'Geruch' <: *goq-* kései fejlemények egy

ölüg, goqy alakból, vagyis az adott esetben csak ócsuvas *berig-ből lehet kiindulni, ennek mai megfelelője *berő volna, vagyis olyan típusú szó, mint a *betű, bölcső, gyepő, ünő; borsó, koporsó* stb. De még csak a kunt sem vehetjük gyanúba, mint *bér* szavunk forrását, mert ott **beriv, *beriv*-féle alakot várhatunk, s ezek egyike sem folytatódhatik a magyarban *bér*-ként. Meg kell jegyezni, hogy a hangtani akadály nem az egyetlen, amely ennek az etimológiának az útjában áll; a felhozott török példák bőségesen igazolják, hogy jelentéstani szempontból is összeegyeztethetetlenek a magyar szó jelentéskörével.

Maradna hát a *bergü*, amely jelentéstani szempontból tökéletesen megfelel ugyan, azonban hangtani tekintetben megoldhatatlan nehézségek elé állít bennünket. Ócsuvas jellegű jövevényszavainkban a *g* ugyanis nem tűnhetett el, annak valamilyen formában tükröződnie kellene szavunkban (vö. *ürge, bojtorján*). Hacsak... Hacsak fel nem tesszük, hogy *bér* szavunk ócsuvasos jellegű jövevényszavainknak abba a kései hangtani sajátosságokat tükröző rétegébe tartozik, amelyikbe a *szőlő, szél* stb. A mai csuvasban ugyanis ebben a hangtani helyzetben (*rg*) a *g* nyomtalanul eltűnt, s feltehető, hogy az sz-nyelvjárásba tartozó jövevényszavaink forrásában már a VIII--IX. században végbement ez a jelenség. — Hogy azonban e mellett a megoldás mellett dönthessünk, ahhoz múlhatatlanul szükséges a szláv kölcsönzés lehetőségének a végleges kiküszöbölése.

5. A szláv előfordulások: horvát *bir* 'collecta, census' (XIV. századtól), szerb *bir* 'census clero praebendus' (1222—8; vö. *párbér* 'egyházi adó, melyet az egyházközséghez tartozó házaspárok gabonaneműben v. más természetbeni szolgáltatásban, ill. készpénzben fizettek a lelkésznek, felekezeti tanítónak': ÉrtSz. V, 655); blg. *bir, birija, berija* 'impôt, contribution, taxe'; orosz nyj. (Besszarábia) *bir* 'Kopfsteuer'; román *bir* 'Steuer, Kopfsteuer, Tribut' (vö. KNEZSA, SzJsz. 796).

A szláv és román szavakat a magyarból magyarázta MIKLOSICH. BERNEKER viszont úgy gondolta, hogy a szláv szavak a *birati* ige főneve. KNEZSÁNAK erős fenntartásai vannak ezzel a származtatással szemben: „A szó r é g e n csak a szerbben és a horvátban volt meg. Azt kellene kimutatni, hogy az ilyen *pro-bir*-féle a n a l ó g i á s postverbalék a szh-ban már legalább a XIII. sz-ig nyúlnak vissza, egyébként egyáltalában nem bizonyos, hogy nem egészen új alakulások-e.”

A szlavistákhoz intézett eme felhíváshoz magam is csatlakoznám. Legfeljebb még azt a kérdést tenném fel: van-e köze az orosz *дупчи*, óorosz *бирчи* 'Steuernehmer' szónak a *bir* 'Steuer, Kopfsteuer'-hez? PREOBRAZHENSKIJ magyarázata, amely szerint a *дупка* 'Kerbbholz'-hoz volna kapcsolandó, nem éppen meggyőző. (Vö. VASMER, RussEtWb. I, 86—7.)

Ha elfogadjuk is KNEZSA magyarázatát, amely szerint az orosz nyelvjárásai és a bolgár szó a románból való kölcsönzés (ez utóbbiról I. L. TAMÁS, Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen 116), még mindig meggondolkoztat a szerb és horvát szavak XIII—XIV. századi előfordulása, ugyanakkor, amikor a magyar *bér* szónak a régiségből nem mutatható ki az 'adó' jelentése.

LIGETI LAJOS

A garaboncás és társai*

„garaboncás [XVI. sz. e. f. NySz.] a r. *garabonca* [XVII. sz. e. f. NySz.] szárm.-a, s ez végső elemzésben a görög *nekromanteia* 'mágia, halottból jóslás' szóra megy vissza, latin majd olasz közvetítéssel s a szó nagy mértékű elferdülésével, vö. ol. *gramanza* 'ua.' (Nyr. 6: 97; 26: 294; 36: 336; Kovács; MNy. 6: 48; MSzavak).” Ezt találjuk a SzófSz.-ban.

Az idevonható anyagot és a vele kapcsolatban felmerülő kérdéseket elismerésre méltó módon: bőséges adatkészlettel, kiterjedt irodalmi hivatkozásokkal és megalapozott kritikával tárgyalja MELICH JÁNOS az Etymologiai Szótár utolsó füzetének 1944. május 31-én lezárt részében (II, 1024—9) *†garabonca* címszó alatt. MELICH éles elméjű észrevételekkel mutat rá azokra a nehézségekre, amelyekkel az olasz *negromanzia* 'Totenbefragung zum Zweck der Wahrsagung; Geisterbeschwörung' szóhoz kapcsolt elavult olasz *gramanzi:a* szóból való származtatásnál az olasz szóra vonatkozólag is számolni kell. Ezeket én itt nem ismertetem, csak jelzem, hogy nagyon is megszívlelendőnek tartom őket.

Azt hiszem, többre megyünk a következőkben javasolt etimológiával.

Visszafelé *garaboncá(s)*-ból *brabantia*-ba

1. A szónak több palóc vidékről *barboncás*, illetőleg *bárboncás* alakját közlik, olyan földrajzi eloszlással (vö. MTsz.), hogy ez az ejtés a palócság körében általánosnak vélhető.¹

Ezt a *b*-vel kezdődő formát eddig elhanyagolták. — Pedig szerintem éppen a *b*-s szókezdetben van a megfejtés kulcsa: a szó elején eredetiben nem *g*, hanem *b* hangzott, és az egymásra következő két *b*-nek az elhasonulásával lett az első *b*-ből *g*.

Előzményekül tehát *barabonca* ~ *barabanca* vagy *barabancia* ~ *barabancia* tehetők fel, — ezek előzményeül meg egy mássalhangzótorlódásos elejű *brabancia*.

2. A legutóbbi: **brabancia* forma gyanúsán hasonlít a *Brabant* földrajzi névre. *Brabant* Németalföldnek a mai Belgium és Hollandia határvidékére eső része. Latinul így hívták: *Brabantia*. A mi XIV. századi krónikaszerkezetünkben (61.) van említve egy Lél és Bulcsú végzetes kalandjával egyidejűnek feltüntetett nyugati hadjáratral összefüggésben: „Echardum ducem Lothorigie et Pertoldum ducem *Barbancie* ~ [B., D.] *Brabancie*, qui ei venerat in auxiliium . . .” (SriptRerHung. I, 309).²

Tehát a kikövetkeztetett magyar **barabancia* vagy **brabancia* elemhez egy középkori latin *Brabantia* megfelelőt idézhetünk. Azonban olyan a viszo-

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1958. június 10-én megtartott közgyűlésén elhangzott előadás.

¹ „A borsodi palócok azt is tudják, hogy »mikor a *Barboncások* ott fenn küzdenek egymással, akkor csinálják a borulásokat, mi egyebet.» (KODOLÁNYI: Ethn. LVI, 36 Ethn. XXII, 298 után.)

A GÁRDONYINÁL található *barboncás*-ról lásd alább.

² Bulcsú és Lél 954-i nyugati hadjáratuk során: „Köln és Maastricht vidékén Bruno kölni érsek s a királyhű egyházfejedelmek és a kolostorok javait pusztítják, majd Brabantba törtek és Lobbeson át Cambrayig hatoltak . . .” (HÓMAN—SZEKFI I, 144.)

nyuk, hogy csupán alaki szempontból volnának rokoníthatók, jelentés tekintetében nem tudunk összefüggést szerkeszteni köztük. Illetőleg csak úgy tudunk, hogy körülnézünk a *Brabant* név tartozékai között.

3. A) Az ECKHARDT-féle francia—magyar szótárból: *brabançon*, *-onne* 'brabanti, belga' vagy *Brabançon*, *-onne* 'brabanti férfi, nő'; de történelmi értelemben még ez is: *brabançon* 'brabanti zsoldos (a XIII. századtól kezdve)'.

A Pallas Nagy Lexiconában (III, 636) ez olvasható: „*Brabançons*, *brabant* zsoldos csapatok a XII. században, kikhez aztán alacsonyabb származású harcosok és kóborló emberek csatlakoztak. Leghíresebb vezérök Yperni Vilmos volt. István [†1154.] és II. Henrik [1154—1189.] angol királyok és másoknak szolgálatában harcoltak s féktelenségükkel és rablásaikkal általános rettegést keltettek.”

A Meyers Konv. Lex.-ból: „*Brabançons*, aus Brabant stammende Söldnertruppen des 12. Jh., wegen ihrer Zügellosigkeit und Raublust gefürchtet.”

3. B) Azonban noha közismerten vonzódok a lexikonokhoz, ezúttal egyéb adatokat is idézek.

DU CANGE szótárában találjuk az alábbiakat:

„*Brabanciones*, *brebantiones*, *Praedones* *Brabantini*, ex *Brabantia*.”

(I. h. I, 725.) Ez a címszó és értelmezése.

Az adatok hozzá:

Epistolarum volumen ad Ludovicum VII. reg. Franc. [uralk. 1137—1180.] tom. 4. *Hist. Franc. Epist.* 279. (DU CANGE, Index LXXIX. 1.): „Ad haec mala Teutonicorum, quos *Brabantiones* vocant, immanissima pestis accessit, qui rabidarum more ferarum sanguinem sitientes, loca omnia pervagantur, a quibus quisquam vix tutus esse potest.” (Uo.) — *Vita Lud. VII. Reg. Franc.*: „Infinitos praedones, vulgo dictos *Brabantiones*, qui nec Deum diligunt, nec viam veritatis cognoscere volunt, colligens.” (Uo.)

In *Epistola 45. Alexandri III. PP. apud Sirmondum* [DU CANGE, Ind. CVI.], in concilio Lateranensi III. ann. 1179. apud Innoc. III. PP. et Petr. Blesens. [in Anglia 1200.] *Monachus Altisiod.* 1181: „Gentem nefariam, quos *Brebantiones* vocant, in suum auxilium accersivit.” (Uo.) — *Will. Neubrigensis lib. 2. cap. 27.*: „*Stipendiarias Brebantionum copias, quas Rutas* vocant, accersivit.” (Uo.)

Nicolaus de Trivetto [angol krónikás] ann. 1173.: „Conduxit *Brabanzones* et *Rutarios*, ex quibus coadunato magno exercitu, venit *Britolium*.” (Ez szintén DU CANGE VII, 237 a „rumpere” címszó „rutarii” tétele alatt.) — *Robertus de Monte* [Abbas de Monte, seu S. Michaelis de Periculo maris, Chron. Sigeberti perduxit ad ann. 1148.] 1173., 1174., 1179., 1182.: *Brebenzones* (DU CANGE I, 725).

Rogerus Hovedenus 1199-ig terjedő angol históriájából (534, 535, 550, 619, 770): *Brabanceni*, *Braibanceni* (uo.). *Rogerus Hovedenustól*: „Et transitum faciens per Castrum Radulphi, duxit inde *Rutam Braibancenorum* *Theutonicam* usque ad *Biturum*.” (Éz DU CANGE VII, 238 a „rumpere” címszó „ruta, rutta” tétele alatt.)

Radulphus de Diceto [Anglus]. 1210.: *Brebantini* (DU CANGE I, 725). — *Jacobus de Vitriaco* in *Hist. Occid.* cap. 7.: „*Brabantios*, viros sanguinum, incendiarios, *Rutarios*, et raptores.” (DU CANGE VII, 237 a „rumpere” címszó „rutarii” tétele alatt.)

Romualdus Salernitanus. 1167.: „Collecta magna multitudine *Brebicionum*, et aliorum conductitiorum militum, Italiam potenter intravit.” (DU CANGE I, 725.)

„Waltherus de Coinsi” franco-gallus költőnél, aki a XIII. század elején írt: „Trop est enfens et soteriaus | de *Brebeçons*, de coteriaus.” Másik versében: „Cil coterel, cil *Brebançons*, | Ce sunt deables . . .” Ismét másikban: „Ou il n’a point de réançon, | Ja n’i aura si *Braibançon*, | Qui pris ne soit à cel tornai.” (DU CANGE I, 725 „Brabanciones” címszó „Brabas” tétele alatt.) — Annales Francorum Victoriani [DU CANGE, Ind. LXXXVI. 1.) ad ann. 1214.: „Solum remanserant *Bracbançonnes* satellites fortissimi circiter 700. contra quos misit Philippus rex Thomam de Sancto Walerico, qui omnes illos post aliquantum temporis spacium devicit.” (DU CANGE I, 727 „*bracbançonnes” címszó alatt.) — Ann. 1359.: „Le suppliant eut esté pris en la compaignie de certains *Bourboignons*, qui avoient pillié certaine quantité de chevaux. « Vide *Brabanciones*.” DU CANGE (I, 727) „*bracbançonnes” alatt így bevezetve: „Erant et praedoneas alii, qui *Bourboignons*, forte pro *Bourgeoignons*, Burgundiones, nuncupabantur.”

3. C) A belgiumi „Archembaldus abbé de Solignac” 1170—1176/XIII. sz. oklevelében: *Braimansiones* (Recueil des Chartes de l’Abbaye de Stavelot—Malmédy p. p. Jos. HALKIN et C. G. ROLAND I, 507). A jegyzet szerint: „Brigands appelés ailleurs Brabanciones, Brabantiones, Brabanceni, Braibanceni”; a mutatóban: *Braimansiones* ’Brabançons’. (Az adatot BÁRCZI GÉZA a jegyzeteiből volt szíves rendelkezésemre bocsátani.)

4. A *brabantiones* stb. eredetileg a brabanti származású zsoldoscsapatok neve volt, majd ennek az elemnek szokásos viselkedése következtében valami ilyenféle értelemben ment át: ’kószáló rablógyilkos banda’.

Amint a *companio* (> francia *compagnon*) ’kenyerestárs’ mellett volt *compania* (> francia *compagnie*, magyar *kompanyia*) ’társaság’, úgy a *brabantio*, *-nis* mellé *brabantia* szó alakult, illetőleg a különben is meglevő *Brabantia* földrajzi név a *brabantio*-hoz kapcsolódó értelmet is magára vett. — Folytatólagosan azután a **brabantia* közszó ilyenféle jelentéseket ölthetett: ’kóborolva művelt rablókodás-gyilkoskodás’ — ’elvetemült, istentelen, ördögien gonosz művelkedet’. Az utóbbiból válhatott: ’ördögi dolgok végzésére való képesség, hatalom’, tehát a magyar régiségben forgó *ördögi tudomány*, *ördögi mesterség*, *ördögség* ’ars magica’ (vö. NySz.) kifejezések rokonértelműje. Gondolhatunk arra is, hogy a ’bűnözés’ oldaláról a ’kóborlás, csavargás’ felé tolódott a **brabantia* jelentése.

A *brabantia* szót egyelőre nem tudom adatolni, s így nem tudom igazolni vagy valószínűsíteni, hogy a középkori latinságnak mely ágában keletkezett vagy volt használatos. Nem lehetetlen, hogy éppen nálunk támadt. — Valószínűleg elég korán, talán már a XIV. században eleme lehetett a mi latinságunknak.

5. A latin *brabantia* a magyar beszédben *brabancá*-ra (vö. *Lucia* > *Luca*), illetőleg *barabanca* ~ *barbancá*-ra változott. A jelzett alakok valamelyikében pedig *b—b* > *g—b* elhasonulással *g* kezdetű formák keletkeztek, mint ahogy szerintem a *Brabant* földrajzi és népnévre visszavezethető magyar *brabant* előzményből ugyancsak az ebbeli *b—b* elhasonulásával egyrészt *drabant* > *darabant* ~ *darabont*, másrészt pedig *grabant* > R. *garabant* ~ R. *garabont* jött létre (vö. PAIS, Darabont: MNy. LVI, 166—72, különösen 167—9). — XVIII.

századi székely, Székelyföld, Brassó megye Hosszúfalu: *borbolyó* ~ *borboló* 1. 'lopótök, amellyel a hordóból bort szoktak húzni'; 2. 'csobolyó, légely (laposas hordócska, amelyben a mezei munkások az ivóvizüket tartják)' (MTsz.; EtSz. I, 477–8): van *borgolyó* alakja is Hosszúfaluban (uo.). Minthogy a szó valószínűleg összefügg a *csobolyó* szóval — mint annak alakvegyüléssel keletkezett változata (vö. EtSz.) —, a *borbolyó* : *borgolyó* viszony $b-b > b-g$ elhasonulással magyarázható, s így hasonló a **barabanca* > **garabanca* elváltozáshoz.

A székelyföldi *gargoncás* (MTsz.) meg a *gorgoncás* (Ethn. XLV, 21 után EtSz.) nyilván $g-b > g-g$ hasonulásnak az eredményei.

„A matyók táltosáról, Beller Ferkóról (akit egyesek *tátos*¹, mások *verboncás*¹ névvel illették) mesélték Mezőkövesden a következőt: ...” (DRÓSZEGI VILMOS, A viaskodó táltosbika: Ethn. LXIII, 341; saját gyűjtése). Ez a matyósági palóc *verboncás* szintén egy *b* kezdetű *barboncás* ~ *borboncás* formából változott el $b-b > v-b$ elhasonulással, továbbá egy másik: $o-o > \ddot{e}-o$ magánhangzó-elhasonulással.

A Gyöngyösi Szótártörödékbeli *görbönches* olvasása *görböncés*: úgy jött létre, hogy *borboncás*-ból kiindulva történtek: $b-b > g-b$ elhasonulás, $o-o > \ddot{e}-o$ elhasonulás, $\ddot{e}-o-\acute{a} > \ddot{e}-\ddot{e}-\acute{e}$ hasonulás, majd $\ddot{e}-\ddot{e} > \ddot{o}-\ddot{o}$ labialisatio. Hogy a változások lefolyásának menetében melyik mozzanat előzte meg vagy követte a másikat, megállapítani aligha lehetséges. Az itt föltett $o-o > \ddot{e}-o$ elhasonulás rokon a *vörboncás* alakulásának egyik mozzanatával, s úgy látszik, egy ilyen változás a palócság egy részére jellemző. — Itt hivatkozhatunk a szóval kapcsolatos északi csángó *gereben, tseš* adataira (CsángSz.).

Egy 1774-ben előadott színjátékban *Gerebontziás* fordul elő (l. alább), amely bizonyára egy *gorobonciás* formának az elhasonulásos elváltozása.

6. A középkori társadalomnak bőven voltak olyan elemei, akik ugyan nem üzték hivatalosan és üzletszerűen a gyilkolást és rablást, mint az egykori brabanti zsoldosok és más ezek mintája szerint ténykedő kósza bandák, azonban erkölcsileg nem túlzottan feleltek meg az akkori társadalmi normáknak, és sokban ama *brabantio*-kéhoz hasonló nem éppen épületes életmódot folytattak: ha nem is öltek vagy raboltak erőszakkal, egyéb garázdaságokat, erkölestelenségeket, illetlenségeket szaporán műveltek, — az ördöggel cimboráskodtak, varázsoltak, jósoltak, ámitottak, csaltak, loptak.

Közülük sokan egyébként a mulattatásnak egy- vagy többféle mesteriségét is gyakorolták, illetőleg fordítva: a mulattatók egy részétől nem voltak idegenek a fent jelzett kevéssé erkölcsös műveletek sem.

Ezek a társadalmi korlátokból kirugaszkodó, alantas erkölcsiségű életet élő elemek jelentékeny hányadukban iskolahagyott, elzüllött, csavargó: „vagans” diákok voltak, akiket a könnyelműség, meghasonlás, a függetlenségnek, kötetlen életnek, a változatosságnak a vágya meglehetősen társadalmon kívüli helyzetbe hajtott.

Amit ez a renden kívüli, szabálytalan és szabályozhatatlan népség cselekedni szokott, a módot, ahogyan élt, eléggé jogosan jellemezhetjük a *brabantia*, illetőleg nálunk a *barabanca* ~ *barbonca* vagy *garabönca* ~ *garbonca* szóval, azokat pedig, akik így viselkedtek, ilyenek voltak, okkal illethették a *baraboncás* ~ *barboncás* vagy *garaboncás* ~ *garboncás* névvel.

¹ Én emeltem ki.

A goliardság Magyarországon

1. A feltett *brabantia* és a rája visszavezetett magyar nyelvelem olyan korban születhetett és élhetett, amelyben buján tenyészték vagy — az akkori „hivatalos” felfogás szerint — inkább buján burjánoztak a goliardok, trouvèrek, minnesängerek, a különféle fajtájú jocularok vagy mulattatók.

Igen, a goliardok! — Hozzánk is eljutnak és m ű k ö d n e k.

A hazai goliardságról igen érdekes és gondolatébresztő képet rajzol KARDOS TIBOR a Deákműveltségben és a Középkori Kultúrában (vö. utóbbi 266). Gondosan, körültekintően veszi számba az ide vonható tényeket, általában helyesen hajtja végre a következtetéseket, és ezekhez termékeny, egy-szersmind termékenyítő bőséggben kapcsolja hozzá a valószínűségeket vagy lehetőségeket. Azt azonban kifogásolni lehet, hogy amikor valószínűségről vagy lehetőségről van szó, némelykor a kelleténél talán biztonságosabban fogalmaz. — A KARDOS nyújtotta képet egyes pontokon jól egészíti ki BALÁZS JÁNOSnak „A goliardság emlékei a magyar szókincsben” című közleménye (FilKözl. I, 97—109).

Nincs hely és nincs szükség arra, hogy a tőlük előadottakat itt ismertessem. Valamit mégis kiemelek. S ez az, hogy a goliardságnak hozzánk költözött formájában annak — úgy látszik — kedvezőtlen, silány vagy eltorzult vonásai éleződtek ki. Innen lehet az, hogy — amint BALÁZS JÁNOS imént jelzett dolgozatában kimutatja —, a *goliard(us)* ~ *galliard(us)*-ből alakult *galyád[*t*]* ~ *galád* szavunk a ’züllöttség, tolvajság, gonoszság, erkölcsi alávalóság’ kifejezőjévé vált.

2. BALÁZS (i. h. 108) a következő megjegyzést teszi: „Ezért a kétségbevonhatatlan jelentéstani egyezést figyelembe véve e származtatásnak nézetünk szerint semmiképpen sem lehet akadálya a közbeeső *galyárd ~ *galyáld alakok hiánya.” Hozzá pedig ezt a jegyzetet fűzi (uo.): „Kérdés, nem e közbülső alakot mutatja-e az ómagyar *Galaldu* tulajdonnév, vö. Vár. Reg. (*Karácsonyi—Borovszky*) 324: »*Galaldu* & Fitoc de villa Tuluoy . . . « *Kandra Kabos* e nevet *Halaldu*-nak olvassa (vö. EtSz. III, 828), nem tudni, miért? A *goliardus* ~ *gallardus Galaldu* származtatásnak rendkívül nagy akadálya a tövég-hangzó, melyre latinból eredő szavaink között — mint erre *Melich J.* figyelmeztet bennünket (MNY. VI, 118) — egyetlenegy biztos adatunk sincsen. Így ebben a kérdésben ajánlatos a legnagyobb óvatosság.”

Szerintem itt nem kell eltúlozni a „kérdés”-ességet és az óvatosságot.

A *Galaldu* végső *u*-jában egyáltalában nem látok nehézséget. MELICH (MNY. VI, 118) ezt írja: „A végeredmény tehát ez: Latin jövevényszavaink közt egyetlenegy kétségtelen adalék sincs a X—XII. századi tövégi magy. rövid magánhangzók kérdéséhez.” Ő ezt nyilvánvalóan nem úgy értette, hogy latin jövevényszavunknak a végén nem lehetett volna rövid — utóbb lekopott — magánhangzó, hanem ő a jelzett időkorre vonatkozólag nem tud kimutatni olyan latin jövevényszói adatot, amely szóvégi vagy formans előtti magánhangzót tartalmazna. — Persze az is lehetséges, hogy nem a latin útján jutott el hozzánk a szó; amely éppen úgy felvehette a szóvégi *u*-t, mint ahogy a német *burg* az Anonymus-féle *ecilburgu* esetében.

VárReg. 324: „*Galaldu* et *Fitoc* de villa Tuluoy. Itē Ega de villa Guar et Mogus de villa Panad . . .”

Az adat a benne foglalt tárgyi mozzanatok révén is világosan ide vág. — A VárReg. 324. tételében kapott „*Galaldu* et *Fitoc* de villa *Tuluoy*” adat

ugyanis három olyan nevet tartalmaz, amely félreismerhetetlen jelentéstani, illetőleg tárgyi vonatkozásban áll egymással.

A *Fitoc* olv. *Fitok* név egy 'görbülés' értelmű *fit* (*fint*) alapszónak -k képzős származéka (mai nyelvjárási *fitak*). Eszerint a *fitá* és *fintor* szókéval rokon jelentést tulajdoníthatunk neki, s így az adott esetben bátran tekinthetjük egy mulattató nevének, ahogyan az 1253-i oklevélben a csallóközi Karcsa joculari lakóhelyről felsorolt *Fyntur*-t is bohóckodó arcjátékáról: mimikájáért nevezhették el (PAIS, Árpád- és Anjou-kori mulattatóink 6). — Nem tarthatjuk-e fölötte valószínűnek, hogy a társa: *Galaldu* mint *g o l i a r d o z ó* mulattató viselte ezt a nevet.

És ott van *Galaldu* és *Fitoc* falujának a neve: *Tuluoy* a. m. *tolvaj*. Jocular lakóinak nem éppen a legjobb híréről tanúskodhatott.

Ami *Tolvaj* falu hollétét illeti, a vele együtt említett nevek Békés megye északkeleti részére utalnak. *Ega* személy nevét a Gyoma mellett délkeletre eső *Ege* puszta tartotta fenn (vö. CSÁNKI I, 650). Lakóhelyének, *Guar*-nak a neve valószínűleg a mai Békés mellett nyugatra fekvő *Gyúr*-ban folytatódott (i. h. 651). *Panad* ma *Pányád* határrész Vésztőtől nyugatra (KARÁCSONYI 189). „Villa sancti Georgii” megfelelője 1323 kör.: „Poss. *Theked*” és 1433: „Poss. *Thekedeghaza* alio vocabulo Zenthgyureghaza” Füzesgyarmat közelében kereshető (KARÁCSONYI: uo.); a helynek *Theked* neve a VárReg.-beli *Teka* személy nevével függ össze.

Az adat kronológiájához figyelembe veendő, hogy a Várad Regestrum együttese az 1208—1235. közötti időben keletkezett. Eszerint pedig, ahogy KARÁCSONYI rendbe szedte a regestrumot, ez a tétel 1214-re keltezhető. Tehát a *goliard* : *galaldu* szó a XIII. század elején járatos volt, és adatunk vonatkozás-mozzanataiból következtethetőleg eléggé rossz értelművé vált.

3. Ha a *goliard* ~ *galliard*-ból való *galyád* stb. szóval összefüggésben megtörténhetett a 'mulattató → elvetemült'-féle jelentésfejlődés, mintegy a viszájaként a *brabantia*-val, illetőleg a belőle származtatott *barabonca* ~ *garabonca*-val kapcsolatban ugyancsak felválthatta az 'elvetemült, istentelen, ördögien gonosz művelkedet' értelmet az 'ördögi mesterkedés, varázslat'-féle jelentés.

*

Középkori diákjaink és a krónikákbeli *hétmagyar* — *gyiák* — *lázár* mozzanatok

A dolgozatnak egy ilyen című szakasza következnekk itt. Ez a részlet azonban megjelent a Filológiai Közöny 1958-i évfolyamában (IV, 671—6). Közlésére tehát nincs szükség.

*

A diákság és az ördögösség—bűbájosság

1. SOLYMOSSY SÁNDOR „A magyarság néprajza” című kiadványban (IV, 447—8) a *garaboncsás* tárgyalása során ezt írja: „Az ifjak [diákok] között legnagyobb hírnévre azok tettek szert, akik az úgynevezett 13. iskolát is kijárták. E legfelsőbb fokon az előadott tárgyak között az okkult tudományok, bűbájoskodás is szerepelt (necromancia = fekete mágia). Európában e tárgyat csak néhány egyetemen tanították (Bologna, Varsó) s az innen kikerült

diákság elsajátított bűbájoskodásait kivitte a köznép közé, ahol e miatt babonás tekintélyre tett szert. Nálunk ezenkívül foglalkozásuk közeli rokon lévén az itthoni táltosok mesterségével, a köznép szemében a két alak idővel szükségképp egybeolvadt. E keveredés csak nálunk mehetett végbe . . .” SOLYMOSSY (i. h. 442—3) szerint bizonyosra vehető, hogy a *garabonciás* a *necromancia* (fekete mágia) vagy *gramancia* szóból ered, és nagy a valószínűsége annak, hogy közvetlen átvételünk a latin elnevezésből, a szomszédos népek, különösen a délszlávok — így: *grabancias* — tőlünk vették át.

A *garabonciás*-ról meg ennek az olasz *negromantiá*-hoz, illetőleg az ebből származtatott olasz *gramanzia*-hoz való — vélhető — összefüggéséről KARDOS a „Deákműveltség”-ben nyilatkozik (Száz. LXXIII, 334—7). — KARDOS a „Középkori kultúra”-ban (86—7) ezt írja: „Olyan nagy az időbeli távolság a goliardikus költészet virágzása (a XII. század második felétől a XIII. század derekáiig) és az első, kétségbevonhatatlanul meglévő virágénekek között (XV. század vége), hogy joggal fölmerülhet a kérdés, lehet-e kapcsolatot keresni a kettő között. Bizonyíték kellene arra, hogy a goliardikus költő típusa s az általa képviselt költészet már a XIII. század fordulójának évtizedeiben megjelent, továbbá, hogy hatott, terjedt és fennmaradt. Adataink szerint a XIII. század második felében és a XIV.-ben kialakult magyar földön egy mitikus alak, a garabonciás deák. Nem más ez a figura, mint a táltosok varázslatait gyakorló regös, aki egybeolvad a goliardok alakjával. Foglalkozik asztrológiai esőjós-lással, énekléssel, írődeáksággal. Más bizonyítékok is mutatják, hogy valóban az énekesnek az a típusa terjedt el, amelyet deáknak neveznek. Művelődéstörténeti szerepe ugyanaz és épp olyan fontos, mint spanyol földön a »mester de clerecia«-nak.” Hátrább is (129) hasonló megjegyzéseket tesz: „ez a típus megjelenik már a XIII. század első felében és már akkor sem speciálisan magyar jelenség. A XIII. század utolsó évtizedeiben annyira el kellett terjednie, hogy nemsokára mitikus alakká vált. Titokzatos és nagyhatalmú embertípussá, amely átvette a táltosok és regösök ősi örökét.” — Egy további megjegyzéséből (i. m. 135) az tűnik ki, hogy szerinte a *diák* vagy *gyák* a goliardság magyar neve volna. Ehhez kapcsolódik (i. m. 135—6) az a nézete, hogy „az itt élő goliardokról mítosz is képződött, a garabonciás diák meséje”.

BALÁZS (i. h. 101) az 1227. és 1322—1328. évszámokhoz fűz egy ilyen megjegyzést: „vagyis éppen azokban az időkben, amikor Itáliában és Európában másutt is rendkívüli mértékben elszaporodtak a vágáns diákok”. Ehhez csatlakozóan (102—3) ismertet adatokat, amelyek az Egyháznak a szóban forgó elemekkel kapcsolatos magatartására vonatkoznak.

2. A jelzett adatfelsorolás közben BALÁZS (102) ezt írja: „Elég belőlük [a XIII.—XIV. századi zsinati határozatokból] néhányat említenünk annak kétségtelen bizonyosságául, hogy — mint Kardos Tibor is megállapítja — » . . . a XIII. század második negyedében a goliardok élete megfordult . . . Az egyház üldözése megnehezítette helyzetüket a klérus körében . . . » (Századok, 1939. 449. l.)” — A magam részéről nem ítélném meg a változást rohamosnak és egy időben vagy közeli időben általánosnak. De azt én is úgy látom, hogy az Egyház zsinati határozataiban főképpen a XIII—XIV. század folyamán fordul ellenük, nyilván azért, mivel a számuk fölülte megnövekedett, de meg a viselkedésük is ez idő tájt egyre inkább elfajult és szinte túrhetlenné vált (vö. BALÁZS: i. h. 102). Összevágának ezzel azok az észrevételek,

amelyeket a *szentlázárszegényei*-vel kapcsolatban tettünk (FilKözl. IV, 673—6).

Hogy a diákokban — a krónika „gyák”-jaiban is — sok volt a „goliard”-ból, azt elfogadom, azonban hogy a mi diákjaink egyszerűen csak „goliard”-ok lettek volna, egy olyan nézetet túlzásnak tartok. Amíg konkrét jeleket nem mutatnak ez irányban, addig megmaradok egy efféle nézet mellett: a goliardikus elem nem nyomta el a többi fajta mulattatót és varázslót, nem vált uralkodó típusná, mellettük volt és nem fölöttük, bár egyik-másiknál bizonyos kortól kezdve nyilván jobban érvényesült.

A diák—vágáns—goliard—igric—stb. elem a maga hatóképességének fokozására az ősi regösök, táltosok és más bűbájosok, varázslók tárgyköréből is több mindent kisajátított, és egyre vegyesebb összetételű érdekességet, élvezetet szolgáltatott, annál inkább, mivel idő haladtával a joculatorkodás egyéb fajtáival is keveredett.

Amint múltak a századok, a középkori műveltségnek egyre jelentősebb tényezőjévé nőtt az asztrológia, alkimia, mágia és az ördöggel kapcsolatos tudományok. Ezekből a tudományokból mindig több és több szívárgott le a nálunk nagy részében *diák*-nak hívott és könnyebb kezelhetőség kedvéért itt ezzel a szóval jelölt elem közé. S ez az ilyen „tudomány”-ával mind jobban élt, illetőleg visszaélt. Így a *diák* jelentéskörébe belejutott az 'ördögi dolgokkal foglalkozás' összetevő, és ott egyre határozottabb nyomatékot kapott. Másrészt — úgy látszik — bizonyos kortól kezdve a *brabantia*, illetőleg a magyar *barabanca* ~ *barbonca* és *garaboncás* ~ *garboncás* szók jelentésében előtérbe nyomult az 'ördögség' vagy 'ördögiség' mozzanata,¹ mégpedig úgy, hogy abban az eredetibb 'ördögi erkölcs' mellett utóbb az 'ördögéhez hasonló vagy ördögtől eredő tudás' változat is benne foglaltatott, sőt a szó később különösen ennek a jelentésváltozatnak a kifejezőjeként szerepelt.

A *Diák* ~ *Deák* „dictus”-okkal vagy vezetéknevekkel összefüggésben mindenesetre tanácsos számításba venni egy olyan lehetőséget, hogy némely *Diák* ~ *Deák* nevű egyének nem 'tanuló'-k vagy 'tanult: litteratus, scriba, secretarius' jellegű egyének voltak, hanem közük lehetett a mulattatáshoz és varázsláshoz, valamint az ördögösködéshez is. — Az OklSz. első adata: „*Roazdyak* serviens suus” (KárOkl. I, 125) nem éppen olyan mellékletekkel együtt tűnik fel, amelyek őt valami nagy „írástudó”-nak igazolnák, hanem inkább olyannak, akinek egy és más lehetett a füle mögött.²

A fentebbiek előrebocsátása után jelzem azt a nézetemet, hogy lehetett idő — itt nálunk —, amikor a *diák* meg a *garaboncás* bizonyos fokig mint rokonértelmű kifejezések voltak használatosak. Emellett a *diák* ~ *deák* megtartotta a maga korábbi — nem kedvezőtlen jellegű — 'tanuló' vagy 'tanult' értelmét is.

A *garaboncás* korai adatainak jelentéstörténeti vallomásai

I. A szó első adata az 1510—1521-ben kelt Cornides-kódexben jelenik meg, ahol a 356. lapon Szent Justina asszonynak életében ez olvasható: „Mert ciprianus mynd ev gyermeksegetvl fogua e v r d e v g y t u d o m a n b a n

¹ Hogy az „ördögség”-gel kapcsolatos jelentésmozzanatok idegen vagy magyar fejlemények-e, bizonytalan. Már csak azért is az, mert adatok hiányában nem dönthető el, hogy a kiindulás: a feltett *brabantia* idegen vagy magyar keletkezésű-e.

² Valószínű, hogy a *Roazdyak* korabeli nyelvművelők nem éppen kedvezően méltányolnák ezt a kifejezést.

neukevdevt vala *garbonchas* vala. mert mykoron meg heet eztendevs vala ez ciprianus. az ev zvyleytevl ev rdevgnek ayanlateek. Azert ez ciprianus mendenkoron foglalya vala magat ez evrdevgy tudomanyban." A történet a továbbiakban is „ördögségek”-et ad elő. Közöttük 364: „Acladius nevedy a kes. erdegy tudomanyal változtata magat verebbe.” — Ugyancsak CornK. 405 Szent Lucia asszonynek életében ez van írva: „Tahat pascasius hyvata *evrdevnges deakokat*. hog az ev erdegy tudomanyokkal zent lucia azzont eljndeytanayak. de semmykeppen nem tehetek. Tahat monda pascasius. melyek az evrdegsegek. hog egy lean ezer ferfyaktvl meg nem jndeytatyk. Monda zent lucia azzon. ezek nem evrdegsegek. hanem cristusnak jo tetely.” — Hozzájuk vehetjük még: CornK. 358: „Azert pokolbely erdeg be menuen kesertete myat zent iustina azzonhoz.”

A XVI. század első feléből származtatható Gyöngyösi Töredék 2013 ezt tartalmazza: „Ariolus diuinator: Jőuendő mondo uarazlo: neező: *gőrbőnces*”. Jegyzetben MELICH ezt írja: „*gőrbőnces*; ha ez az adat nem tollhiba *gőrbőnchas* helyett (= *gorboncás* MTsz.), akkor *gőrbőnces*, *gőrbőncés*-nek olvasandó. Ety-mologiailag ez a szó mindenestre egy a *garaboncás*-sal; erre vö. Archiv. f. sl. Ph. 2 és 4 köt.” Én alig hiszem, hogy hibával volna dolgunk. A szerintem *gőrbőncés* olvasatú alakot fentebb a *barboncás*-nak *borboncás* változatából vezettem le. — Mindenesetre figyelmet érdemel, hogy ez az első között feltűnő adat ennyire erősen módosult alakban mutatja a szót. Azt következtethetjük belőle, hogy a szónak akkor már nem éppen rövid múltja lehetett a magyar nyelvben. — A Gyöngyösi Szótártöredék kivételével más XVI. századi szógyűjtemény nem tud a szóról, így CAL. sem. Benne ilyenek vannak: 630: „magus: [o:] Bőlcz, [o:] őrdőngős, [o:] búbaios | magicus: őrdőngős, bw bayos” || 693: „necromantia: Halottaktul fwggő iwuendő mondas” || 840: „praestigiator: Zem fen veztő” || 95: „ariolatio: Jőuendőlés”.

2. További — XVI—XVIII. századi — adatok: Komjáti: Szent Pál 276 (a hasonmáskiadásból): „az apostoloknak predycacyoiokra sok *garbonchas* [1] *kőnyvekűth* wzue hordottanak es meg egettyk”: vö. Act. Ap. 19: 19.: „Multi autem ex eis, qui fuerant curiosa sectati, contulerunt libros et combusserunt coram omnibus”. — Molnár A.: Scultetus. 1618.: „Varásló *garabontzásoc*¹ vagy őrdőgbaráti” | — Illyés András: Krisztus Jézus élete. 1690.: „Sokat indít néked a tulajdon szeretet, a lelkek *garabantczása*”. — Com: Jan. 1643.: „A bújós bájosoc és őrdőngősóc, *garbonczás deakoc* az őrdőgőckel edgyút jadzadozván őnnön magokat és egyebeket is megesztelenít-nec”. — Csúzi Sípszójában 1723. ez található: „Minnyájan fel-fuualkodott kevélységgel dőlyfőskődtek s őrdőgi *garbonczáskodással* s feslett bujasággal kívántak tetcezeni”.

Az eddig felsorolt adatok nagy többsége világosan igazolja, amit a *brabançons*-ból, illetőleg *brabantiones*: *brabantia-ból elindulva kikövetkeztettünk: a *garaboncás*-nak már a XVI. század elején köze volt az „ördögség”-hez, s ez végig húzódik a XVI—XVII. századon, be a XVIII. századba is.

MA. m. 1621.: „*Garabontza*: Magia, Necromantia. | *Garabontzás*: Magus, Necromanticus, Praestigiator.” PP. 1708.: ugyanezek. PPB. 1767. német kiadásai: „die Schwarz-Kunst. Zauberey.”, illetőleg: „ein Schwarz-Künstler, Zauberer.” MA. 1621. évi kiadásának latin—magyar részében, mint az 1611.

¹ A *ts* helyes lehet? — A feldolgozó Könyve Nándor!

éviében is ez van: „Mágus: Bólcz, ördöngös, Búbájos.” | „Necromanticus: Halottaktul jövődő kerendező.” | „Praestigiator: Szemfenvesztő, Varáslo, Alakos.” WAGNER, Phras. 1750. sem a „magus”, sem a „praestigiator” címszók alatt nem ismer *garaboncsás*-t („necromanticus” nincs benne). — Figyelmet érdemel a MA.-nél felmerülő *Garabontza* mint elszigetelt adat a *garabonca* főnévre (a többi szótárba nyilván belőle került át). Lehetséges, hogy MOLNÁR ALBERT az élő nyelvhasználatból szedte fel, de azzal is számolhatunk, hogy szótárszerzői elvonással gyártódott. — Az EtSz. *garabonca* címszót vesz fel, s egyszersmind utal arra, hogy ez a forma MA.³ m.-ban lép fel, s onnan megy át más szótárakba.

Még valamit meg kell állapítanunk: eddigi összeállításunkban egyetlenegy adat sincs a *garabonciás* formára, azaz olyanra, amelyben a szó végén a *c* meg az *a* között *i* volna. Sőt kiderül, hogy a későbbi időkből közlendő XVIII. század végi—XIX. század eleji adatok között is csak egy XVIII. század végi emlékből: Illei János iskolai színjátékában fordul elő *Garabontziás*. Kevésbé valószínű, hogy a kiindulásul felvett latin *brabantia* *i*-je lappang egy ilyen késői »*i*«-zó formában; inkább arra gondolhatunk, hogy késői visszalatinosítás történt.

3. Illei János jezsuita „Tornyos Péter” című „fársángi játék”-nak jelzett iskolai színművében, amely 1789-ben jelent meg nyomtatásban, de még 1773 előtt keletkezhetett (ALSZEGHY Zs. kiad. RMK. 33. sz. 17), a „jádzó személyek” között van *Ventifax*, *Garabontziás Deák*. Illei a darab történéseit mozgató szereplő alakjába olyan vonásokat foglalt bele, amelyek megvilágíthatják, hogy mik lehettek az akkori *garabonciás deák* képének mozzanatai (vö. ALSZEGHY: i. h. 10). *Ventifax* — a ’Szelcsináló, Széltoló’ — ezt mondja magáról Lőrincnek, Tornyos Péter szolgájának: „Én a Hóld’ udvarában tizen-két Iskolát végzettem; mindent tudok.” (32.) Lőrinc válaszában ez van: „Hanem ha Ördög vólnál. Mert azt mondják, hogy a kik tizen-két Iskolát végzettek, azok mind, ’s merő Ördögök.” (Uo.) *Ventifax* ámitásának fő eszköze: „egy nagy potrohós könyv” (33) — „a tudálékos nagy könyv” (uo.) — „illy nagy kamasz Könyv” (46), amivel sárkányt lehet idézni (33, 45–6). Az I. végzés 4. ki-menetele végén *Ventifax* így nevezi meg magát: „Monsiur, Monsiur, Hóld-Udvari, Szeretsen-Országi, Sárkány-házi *Ventifax Garabontziás Deák*.” (34). Az 5. ki-menetelben Lőrinc ezt így ismétli meg: „Avansir, Avansir, Hóldvári, Szerents-Országi, Sárkányházi *Ventifax, Garbontziás* [!] *Deák!*” A II. végzés 2. ki-menetelében Tornyos Péternek így mutatkozik be *Ventifax*: „Mivel Deákos ember Tornyos Péter Uram, Deákul mondom-ki: az én nevem: *Monsiur, Monsiur, Ventifax, Nigromanta de Cacabo Lunae, et caetera, et caetera.*”¹ (48.) A III. végzés 2. ki-menetelében Lőrinc mondja Tornyos Péternek: „— ’s talán ugyan *Garabontziás Deákká* lett az Uram is olly hamar? holott még ma reggel, mint a tyúk, csak annyit tudott az Ábéczéhez” (60). (HORVÁTH JÁNOS figyelmeztetése nyomán.) — Jancsó Ferencnek „Kincses Naso fősvény ember” című — a „Tornyos Péter”-rel összefüggő — 1774-ben előadott darabjában az egyik szereplő *Ventifax Gerebontziás deák* (ALSZEGHY: i. h. 16).

Faluditól a Téli Éjtszakákból (1787.) két adatot idézhetünk: 713: „Lassú szóval elbeszéli mint vesztette el fiát, mint fenyegette, mint biztatta légyen őtet a *garabontzás jövődő mondó*” | 717: „Sylvia nem tudott egyebet mondani, hanem hogy eljen a *garabontzás deák*” (NyS)

¹ A kiadásban dőlt.

SzD.¹ 28: *garabontza* és jegyzetben hozzá: „ördögösség”. — SzD.²: „*Garabontza**: ördögösség. Garabontzás deák. Garabontzáskodni.” A csillagos tételekről SZABÓ DÁVID az előszóban ezt jegyzi meg: „Némelyek mellé * jegyet vetettem; azt akarván azzal jelteni, hogy az olyanok' bé-vételek felett még talán kérdés támadhatna, ámbár párt-fogóji-is találhatnak.” Vagyis a szó SZABÓ DÁVID tudomása vagy minősítése szerint a XVIII. század végén még nem volt általánosan járatos.

MÁRTON 1800.: „*Garabontzás*, 1. t. i. ember, deák, der Schwarzkünstler, Zauberer. 2. mss. [adjectivum] garázda, unruhig, zänkisch.”

Még néhány szemelvény a múlt század irodalmi nyelvéből. — Csokona i nál, amikor a hősi eposznak való tárgyról beszél: „A Tartar fejedelme, ... az alvilági Jupiter, fényes egy személy! Claudianus is, a mint töredékiből látjuk, tele szuszszal tudja fúni az epicusok trombitáját: de micsoda herosi dolog vagyon egy tehetetlen leánykát, virágot szedő gyenge barátnéi közül, *lángot furalló négy garaboncás lovakon* a pokolba leragadni?” (HARSÁNYI—GÜLYÁS kiad. II/2, 549; TOMPA JÓZSEF szívességéből). — Kölcsey Ferenc „A karpáti kincstár” című elbeszélésében (MM. II [1886.], 78 kk.) olvasható: „Nem kell tréfálni, ifju úr! — felszólal a juhász. — Az a karpáti *garabonczás diák*, ki a kincszőrő lelkeknek parancsol, esőt és mennykőhullást csinál, a felleghen jár, s isten ments meg! mit mindent nem tesz!” A „*garabonczás diák*” valójában Fabricius Mátyás, tudós közet- és növény gyűjtő (i. h. 106). (Kölcsey e helyére BÓKA LÁSZLÓ figyelmeztetett.) — Pálffy Albert: „A *garbonczás-kodó* Sofronya alázatosan szedé fel sátorfáját, s reszketve követé a vezért [= Kloskát]” (A fekete könyv. Pesten, 1847. II, 86); Sofronya Kloska volt szeretőjének testvére; vö.: „Sofronya igen makranczos, bakafántos, rakonczátlan, kapezásokodó s mindennemű gonosz pozdorjával tökéletesen megbélelt ficzkó vala” (II, 68; TOMPA JÓZSEFTŐL való adat).

GÁRDONYI GÉZÁNAK „A *barbonczás*” című elbeszélésében ezt olvashatjuk:

— Öreg, — mondom neki, — látott kend valaha sárkányt?

— Hogyne láttam volna?

— Mikor?

— Mindig, mikor ilyen égiháboru van.

— Hát mondja el, hogy milyen.

— Milyen? Hát olyan, mint minden sárkány. Bele van takarózdva a főjhőbe, mint mink a subába, oszt arra száll, amőre hajtják.

— Kik hajtják?

— A diák hajtja, aki rajta ül, a *barbonczás diák*¹.

S pipákolva ráintett nyomatéku a fejével.

— Micsoda diák?

— Hát aki előolvassa a zivatart . . . .

— Az más könyv, — mondja az öreg, jelentősen rándítva borzas, szürke szemöldökén, — az uram, olyan könyv, hogy abból mindent ki lehet olvasni.

— Mi mindent?

— Hát a pénzt vagy a kocsit. A sárkányt is avval olvassa elő a diák.

— Hát aztán?

— Hát aztán megnyergeli az ebadtát.

(Az én falum. Bp., é. n. Dante. I, 27—33.)

Az adat, amelyre BÓKA LÁSZLÓ, majd utána NAGY J. BÉLA volt szíves felhívni a figyelmemet, amellelt, hogy GÁRDONYITÓL való, tartalmilag és alaki-

* Én szedettem dőlten.

lag egyaránt érdekes. Különösen a szókezdő *b*-je miatt volna fontos a helynek vagy nyelvjárásnak a felderítése, ahonnan GÁRDONYI a *barboncás*-t ismerte.

4. Az újabban közönséges *garaboncás* vagy *garabonciás diák* kifejezés elég későn jelenik meg. Az első adatot COMENIUS Januájából idéztük rá. — Megvolt-e korábban is, vagy csak ekkortájt, a XVII. század első felében alakult-e, bajos rá határozottan válaszolni. — A *diák* ~ *deák* meg a *garaboncás* valószínűleg három vagy három és fél századon át, esetleg még hosszabb ideig is együtt vagy mondjuk: párhuzamosan élhetett, mégpedig többé-kevésbé hasonló jelentéssel, mint érintkező vagy kereszteződő tárgykörökben használt nyelvelemek. A *diák* ~ *gyiák* szóhoz — mint láttuk — már magában is fűződhetett kedvezőtlen, lebecsülő értelem. A kedvezőtlen megítéléssel kapcsolatos értelmét még jobban fokozhatták a *garaboncás* jelző eléje tételével. Egyébként az is elképzelhető, hogy a *garaboncás diák* a *vágáns* 'kóborló, a társadalomból kikopott' *diák* rokonértelmű kifejezése volt valamikor, s így váltott át utóbb 'az ördögi tudományokat gyakorló diák' értelemben. — Ezeket lehetőségként említem, azonban valószínűnek tartom, hogy a *garaboncás* vagy *garabonciás diák* kifejezés nem különösebben régi keletű, vagyis a létrejötte nem nagyon sokkal előzte meg COMENIUSBAN való megrögzítésének idejét. Azt hiszem, a párhuzamosan élt és rokon jelentésben alkalmazott két nyelvelemet a XVI. század vége felé vagy a XVII. század elején kapcsolták össze, mégpedig akár mellérendelő összetételben, akár *garaboncás* előtagú és *diák* utótagú jelzős összetételben.

*

Függelékül megemlítem, hogy véleményem szerint bizonyítani lehet, illetőleg — azt hiszem — bizonyítani tudom, hogy a *Brabant* földrajzi vagy néprnévből még egyéb magyar vagy magyarországi nyelvelemek is megfejtethetők.

1. A *darabont* szó bizonyos idegen nyelvi megfelelőivel együtt (PAIS Darabont: MNy. LVI, 166—72; l. fentebb 444).

2. Az Alsófehér megyei *Borbánd* helynév (PAIS: MNy. LVI, 168 és StudSlav. XII, 303).

3. A nyelvjárási *berbenci-szilva* és *perpence-szilva* gyümölcsnév.

4. Az erdélyi besztercei szász *Berbenchær* stb. virágnév.

A 3—4. helyen jelzettekről esetleg más alkalommal.

PAIS DEZSŐ

Megjegyzések egy jelentéstani polémiahoz*

A Nyelvtudományi Közleményekben nemrégiben polémia zajlott le ANTAL LÁSZLÓ és KÁROLY SÁNDOR között a jelentés kérdéseiről (NyK. LXVIII,

* 1965-ben a „Wenner-Gren Foundation” ösztöndíjával féléves tanulmányutat tettem az Amerikai Egyesült Államokban. Ennek során egyebek között megismerkedtem a legújabb jelentéstani elméletekkel, számos nyelvelméleti előadást hallgattam meg Ann Arborban (Michigan), továbbá nálunk nehezen hozzáférhető nyelvészeti publikációkhoz is hozzájutottam. Végül: számos amerikai és európai nyelvessel személyesen is eszmét cseréltem a nyelvtudomány időszerű problematikájáról, jelenlegi helyzetéről és jövőbeli távlatairól. Mindez elősegítette, hogy az, amit ebben az írásomban a jelentésről elmondok, bennem kiérlelődjék. — Ezúton mondok köszönetet a „Wenner-Gren Foundation”-nak.

279—325, 327—42). ANTAL LÁSZLÓ megnyilatkozásai sohasem szürkék, laposak, érdektelenek, sokszor azonban — úgy hiszem — elhamarkodottak. Tanulmánya legtöbb állításával ezúttal sem lehet egyetérteni. Ezért az alábbiakban elsősorban az ő dolgozatához fűzök reflexiókat, de KÁROLY SÁNDOR vitacikke is felvet bizonyos problémákat. Így hát az ő egyik-másik állításával kapcsolatban is teszek néhány megjegyzést.

I.

1. ANTAL LÁSZLÓ (279—89. l.) harcot hirdet a „pszichologizmus”, illetőleg „mentalizmus” ellen. Helyesen állapítja meg, hogy a nyelv székhelye nem lehet az egyén tudata. A nyelv valóban nem az individuum vagy az individuumok — tehát „Én”-ek — tudatában él, hanem az egyik ember és a másik ember hozza létre közös szellemi munkával a beszéd során s formájában. A nyelv ilyen értelemben véve azonban vitathatatlanul pszichikai jelenség, csak hogy nem individuális pszichikai jelenség, hanem legalább két ember közös egymásra vonatkozása, közös szellemi tevékenysége a beszédben. Ezért a pszichikum — bármennyire is úgy véli ANTAL — nem számúzhető a nyelvtudományból.

Mellékesen megjegyzem itt, hogy ANTAL semmi újat sem mond WUNDT-hoz képest, mikor a nyelv objektív jellegéről beszél. WUNDT is ti. az „objektív szellem” fogalmával operált. Ez az „objektív” jellegű nyelv azonkívül nagyon elvont valami ANTALnál. S főleg: ANTAL is — akarva-akaratlanul — szintén csak az „Én” (= a beszélő, illetőleg az első személy) szempontjából nézi, hiába deklarálja a nyelv egyén feletti, közös ségi jellegét.

2. Igaz az, hogy — miként ANTAL állítja — az irodalom, a vallás, a jog stb. különbözik a nyelvtől (283. l.). Ezt kár is volna tagadni. Egy dologban azonban mégis megegyeznek a nyelvvvel: ezekhez is, illetőleg ezek létrehozásához is mindig legalább két ember együttműködése szükséges, lévén ezek is közösségi — szociális — jellegű jelenségek.

3. A strukturalizmus körül nem azért vannak problémák, mert elsősorban a szinkroniára és a nyelv rendszerszerűségére fordítja a figyelmet, hanem azért, mert egyrészt énközpontú a szemlélete, azaz éppúgy csak az első személy — az egyik ember — szempontjából nézi a nyelvet, mint a korábbi nyelvtudomány. Másrészt az általa vizsgált nyelvi anyag nem az élő, a beszédben legalább két ember között funkcionáló valóságos, konkrét nyelv. (L. 283. l.)

Ez az észrevételem azonban korántsem értelmezendő úgy, mintha a strukturális vizsgálatok rendkívüli jelentőségét tagadni akarnám.

4. A nyelvnek a leglényegét alkotja a jelentés. Voltaképpen: „nyelv” = „jelentés”. A nyelv nem csak jeleknek, hanem jelentéseknek is a rendszere. A jel és a jelentés viszonya igenis a forma és a tartalom viszonya. A nyelv a kultúrának mint tartalomnak a formája. A jel és a jelentés éppúgy elválaszthatatlanok egymástól, mint a forma és a tartalom. Dialektikus egységet alkotnak. (L. 284. l.)

5. A nyelv esetében nem adekvát az egzakt (= természettudományos) metodológia. Csak részben alkalmazható (pl. fonetikai és statisztikai vizsgálatok). A nyelv lényegét és egészét azonban nem tudja sem megragadni, sem magyarázni. (L. 284. l.)

Ezt például jól tudta PAVLOV, aki csupán annyit állapított meg, hogy a szó az elsődleges — érzékleti — jelzések jelzése, de az elsődleges jelzésektől alapvetően megkülönbözteti a szót annak közösségi — szociális — jellege. Ezért a fiziológus — természettudós — PAVLOV nem érezte magát illetékesnek arra, hogy a szó (= a nyelv) kérdéseivel foglalkozzék. Ezt átengedte a pszichológusoknak és a nyelvészeknek.

Különben a kibernetika nagy eredményei is azt mutatják, hogy a gondolkodás számos részletmechanizmusát lehet utánozni, de közösségi — szociális — jellegét, vagyis ami a gondolkodás lényegét jelenti, nem lehet.

6. A nyelvi jel — ez régóta felismert igazság, tapasztalati tény — valóban szükségképpen fizikai jellegű, hiszen az ember a testével (hangképző szerveivel, mimikájával, gesztusaival) beszél, s partnere az ő szavait ugyancsak a testével (fülével; a gesztusokat és a mimikát a szemével) fogja fel. Másrészt a szó az időben hangzik el.

A fizikai jelleg azonban a legkevésbé jellemző oldala a nyelvnek, hiszen az állatvilágban meglevő jelzések is fizikai jellegűek. — Ilyen szempontból tehát a nyelv „legáltalibb” jellemzőjéről van szó. (L. 286. l.)

7. A jelentés valóban viszonyfogalom, bár nem olyan értelemben véve ahogyan azt eddig a nyelvtudomány elképzelte.

Ha a jelentés problémáját a konkrét beszédbeli kommunikáció folyamatában, vagyis az első és a második személy nyelvi (= elsődlegesen: értelmi) relációjának a szempontjából vizsgáljuk, nyilvánvalóvá válik, hogy a jelentés nem kész termék, amely statikusan van adva egy nyelvközösségen belül, hanem mindig legalább két ember (elsődlegesen) értelmi egymásra vonatkozásának produktuma, közös „alkotása”.

Ha az első és a második személynek valamilyen okból — az egyik vagy a másik fél hibájából — nem sikerül találkozni a megértésben, voltaképpen nem beszélhetünk nyelvi relációról, mivel nincsen jelentés.

A közös jelrendszer ugyanis mindig legalább két ember között és a beszéd formájában funkcionál. A közös jelrendszer megléte azonban nem okvetlenül biztosítja a két ember közötti nyelvi reláció létrejöttének, hanem csupán egyik feltétele. A beszédben ugyanis az első személy bizonyos mondanivalóit akarja közölni a második személlyel. Ehhez azonban a jelrendszerben meg kell keresnie az adekvát közös jeleket. Nyilvánvaló, hogy olyan jeleket kell találnia, amelyek a második személy számára is azonos jelentésűek lehetnek. Ez a második feltétel. A második személynek viszont a maga részéről azzal kell hozzájárulnia a nyelvi reláció létrejöttéhez, hogy hajlandó és képes megérteni az első személy jeleit. A második személynél bekövetkező megértés tehát a harmadik feltétel.

A beszédbeli kommunikáció konkrét folyamatában az első személynek állandóan meg is kell győződnie arról, hogy a második személy megérti-e az általa adott jeleket. Ha például a második személy arcán kedvetlenséget lát, ez valószínűvé teszi számára, hogy a második személy nem érti, illetőleg rosszul érti az ő jeleit. Ez a körülmény arra fogja kényszeríteni, hogy újabb erőfeszítéseket tegyen önmaga megértetése érdekében. Ilyen értelemben véve a megértés következtében ugyan a második személynél születik meg a jelentés, az első személynek azonban azt a második személytől valamilyen formában vissza is kell kapnia, értesülnie is kell a megértésről. Egyrészt tehát a második személy jelenléte és magatartása alap-

vetően meghatározza, illetőleg szabályozza az első személy magatartását, másrészt pedig — akármilyen meglepően is hat ez a kijelentésem — az első személy voltaképpen a második személyen keresztül kapja meg a jelentést.

A jelentés tehát — ismétlem — az első és a második személy értelmi egymásra vonatkozásának, közös értelmi munkájának produktuma. (A jelentés létrejöttének előfeltétele a megértés. Ez viszont vitathatatlanul értelmi tevékenység, miként erre a *megértés* és az *értelem* etimológiai kapcsolata is utal.)

A jelentés ilyen értelemben véve viszonyfogalom, s a következő formula révén ábrázolható:

$$Jt = J r M$$

Itt *Jt* = jelentés; *J* = jel; *M* = megértés; *r* = reláció.

Ha a megértés — tehát a jelentés megszületése — visszajelzésének a tényét is jelölni akarom, ezt a formulát a következőképpen kell módosítanom:

$$\begin{array}{ccc} \text{1. sz.} & & \text{2. sz.} \\ \boxed{Jt = J} & r & \boxed{M} \\ \uparrow & \longleftarrow & \downarrow \\ & J' & \end{array}$$

A *J'* itt az a jel, amely megfelel az első személy adta jelnek, s egyszersmind jelzi az első személy számára a megértés bekövetkeztét. Az első személy adta jelet csak akkor fedi, ha a megértés valóban bekövetkezett, tehát a jelentés létrejött. Ha a megértés nem következett be, ilyen fedés nincs, mivel nincs jelentés. Félreértés esetén csak részlegesen fedi egymást a *J* és a *J'*.

A *J'* hangalak tekintetében viszonylag ritkán azonos az első személy adta jellel (ilyenféle pl. az az eset, mikor a katona megismétli felettese parancsát). Gyakrabban igenlő és tagadó szavak formájában jelentkezik, s még gyakrabban csak a második személy gesztusaiban, mimikájában, viselkedésmódjában. — A második személy mindenesetre ezzel a *J'*-vel szabályozza is az első személy magatartását.

A *J'*-t azért tekintem szintén jelnek, mert akár eléri a teljes artikuláltság fokát, akár csupán a gesztus és a mimika szintjén marad, a két beszélő között funkcionál s jelentés hordozója.

8. SAUSSUREnek igaza van, mikor a „langue” és a „parole” kettősségét megállapítja. Csak az nem igaz, hogy a „langue” kollektív (= közösségi, szociális), a „parole” pedig egyéni (= individuális).

A „langue” és a „parole” egyaránt szükségképpen közösségi, szociális. A „parole” nem egyéb, mint a „langue” funkcionálása legalább két ember között. (Helyesebb volna a „parole” helyett a „discours” terminust használni.) (L. 286. l.)

9. ANTAL korholja GOMBOCZOT pszichologizmusa miatt (288—9. l.). — ANTAL nagyon igazságtalan GOMBOCZCAL szemben.

GOMBOCZNAK annyi igaza vitathatatlanul van, hogy megkísérelte a nyelvet az általa „társas-lélektan”-nak nevezett metodológia révén vizsgálni.

Mit jelent az, hogy a nyelv „társaslélektani” jelenség? Azt, hogy — mivel a nyelv az első és a második személy közös alkotása

--- meg kell vizsgálnom, hogy mit ad bele az egyik, s mit a másik fél. Nem nézhetem csupán az első személy (= „Én”) felől. Szükségképpen tekintettel kell lennem a második személyre is, hiszen ő — a maga módján — éppúgy hozzájárul a nyelvi viszony létrejöttéhez, mint az első személy.

GOMBOCZ ezt megkísérelte, s nem is egészen eredménytelenül (lásd pl. „Jelentéstan”-át). S ilyen vonatkozásban SAUSSURE-nél is messzebb ment. — Más dolog viszont, hogy GOMBOCZ-t erősen kötötték még a múlt század énközpontiségának és logicizmusának a tradíciói, s ezért ő sem volt következetes a társaslélektani metodológia alkalmazásában. Nem ismerte — mert még nem is ismerhette — fel, hogy az individuális szemléletű lélektan nem adekvát a nyelv esetében. — Ezt viszont igazán nagyon otromba dolog volna GOMBOCZ rovására írni.

10. ANTAL hamisan érvel, mikor a nyelvi jelet nem tartja pszichikai természetű jelenségnek.

A nyelvi jel jelentésével együtt a nyelv pszichikai — csakhát természetesen: *t á r s a s p s z i c h i k a i* — állagához tartozik.

Az viszont helyes, amikor arra utal, hogy a „jelölési aktus”-hoz legalább két személy kell. Itt említi a jelentés szabály voltát. — Én a „szabály” helyett a „megértés” fogalmával operálok. (L. 289–90. l.)

11. ANTAL azt állítja, hogy a beszélő (= első személy), a hallgató (= második személy) és a tárgy (= amiről szó van) nem tartozik a nyelvhez. Szerinte a nyelvhez csupán a jel és a jelentés tartozik.

Én ezt mondanám: a nyelv létrejöttéhez szükségesek az első és a második személy, a beszéd ideje, helye, kísérő körülményei, a beszéd tárgya, a nyelvi jel és a jelentés egyaránt. Ha tehát nem valami absztrakt terméknek tekintem a nyelvet, és nem spekulatív elmeműveleteket végzek vele kapcsolatban, hanem funkcionálása közben nézem, szükségképpen tekintettel kell lennem mindeme tényezőkre. (L. 290. l.)

12. ANTAL szerint a jelentés nem része a nyelvi jelnek, hanem feltétele. (L. 290. l.)

Én itt inkább ezt mondanám: A jelentés nem egyszerűen feltétele a nyelvi jelnek, hanem azzal dialektikus egységet alkot. Jel és jelentés egymástól elválaszthatatlan. Egy a kettő voltaképpen. Hogy GOMBOCZ kifejezését használjam: egy kétarcú „entitás”-ról van szó a jel és a jelentés esetében.

13. ANTAL jelentésnek a jel használati szabályát tekinti. (Ezt MORRIS-ra hivatkozva mondja.) (L. 290. l.)

A jelentés több, mint szabály. De nézzük meg, hogy válik be a gyakorlatban ANTAL állítása. Az elmélet próbája ugyanis köztudomásúlag a gyakorlat. Vegyünk hát egy példát.

A magyar nyelvben van egy *BEN* morféma. Ezt szabályszerűen egy lokális viszony jelölésére használjuk. Ezek szerint tehát ennek a morfémának a jelentése ez a helyviszony. Ennek a morfémának azonban két realizációja, két allomorfa van: *ban* és *ben*. Ezek közül a *ban*-t szabályszerűen velaris, a *ben*-t pedig — ugyancsak szabályszerűen — palatalis hangrendű szavakban használjuk. — Állíthatjuk-e — hacsak nem a szavakkal játszunk —, hogy ebben az esetben is: használati szabály = jelentés?

De végülis mi a jelentés voltaképpen, ha nem „a jel használatának a szabálya?” Erre a kérdésre így felelhetnék:

A nyelvi jelet az teszi jellé, hogy egyrészt valami helyett áll, valamit helyettesít, valaminek a jele, másrészt pedig az, hogy ezt a valamit — lévén a nyelvi jel közösségi, szociális természetű — legalább két ember számára jelzi, illetőleg ennek a valaminek a „képét” számukra felidézi. A jelnek ilyen értelemben vett helyettesítő, jelző, felidéző funkcióját együttesen nevezem jelentésnek.

14. ANTAL hosszasan tárgyalja a jelentés és a kontextus összefüggéseit, s tagadja a kontextus fontosságát (302—12. l.). — Ismét a legelemibb tapasztalati tényeket hagyja figyelmen kívül.

De vegyünk egy konkrét példát, s nézzük meg ezeket a mondatokat:

1. *Az ár átszakította a gátat.* | 2. *A gyümölcs ára az idén magas.* | 3. *Pista egy újabb lyukat fúrt az árral a szíjon.*

Azt hiszem, egészen nyilvánvaló, hogy a kontextus legalábbis megkönnyíti annak felismerését, hogy melyik *ár*-ról van szó. — Kár tehát tagadni a kontextus fontosságát. A kontextus igenis nagyon fontos, csakúgy, mint a beszédhelyzet (= szituáció). A nyelvi redundancia jelentkezik bennük s általuk is.

15. ANTAL szerint a homonimák esetében „általában” bizonyos mértékig különbséget kell tennünk a beszélő (= első személy) és a hallgató (= második személy) helyzete között (312. l.).

Én azt mondanám, hogy mindig — nemcsak: általában — külön meg kell vizsgálnunk az első személy és a második személy szerepét, ha a nyelvről van szó. A beszédet — s rajta keresztül a nyelvet is így a jelentést is — mindig legalább kettőn hozzák létre. Miként utaltam rá, a második személy annyira nem az első személy függeléke, annyira nem passzív tényező, hogy magatartásával szabályozni képes az első személy viselkedését. Ha például értetlenséget mutat, ezzel egyenesen reá tudja kényszeríteni az első személyt önmagának világosabb kifejtésére. — Itt ismételtén a társaslélektani szemlélet fontosságáról van szó.

16. ANTAL azt a meghökkentő állítást teszi, hogy ha a szó egynél több morfémából áll, akkor szükségszerűen több jelnek tekintendő. Idézem (315. l.): „Szemben tehát azzal a sokak által vallott felfogással, hogy a morféma a legkisebb jel, mi azt valljuk, hogy a morféma a tulajdonképpeni jel. Ha egy szó két morfémából áll, akkor az már két jel, s nem egy. Gondoljunk ismét a *Kraftwagen* szóra. Jelenleg — többé vagy kevésbé tudatosan — az a szokás, hogy elismerjük a *Kraft* és *Wagen* részek jel voltát, s ettől függetlenül, ezzel szemben más alkalommal a *Kraftwagen*-t egy jelnek tekintjük. Ez viszont azt jelenti, hogy a *Kraftwagen* tulajdonképpen három jelet képvisel, tartalmaz, nevezetesen azt, hogy *Kraft*, azt, hogy *Wagen*, és azt, hogy *Kraftwagen*.”

A helyes megoldás itt — azt hiszem — az, hogy a szót tekintjük jelnek, amely állhat egy vagy több morfémából. A morféma tehát jelelem, s csak akkor tekinthető jelnek, ha a szóval egybeesik. Csak ilyenkor érvényes tehát ez az egyenlőség: morféma = jel.

17. ANTAL nemcsak GOMBOCZCAL bánik el alaposan. Megkapja tőle a magáét az amerikai nyelvtudomány egyik legeredetibb, legszínesebb képviselője is, BENJAMIN LEE WHORF (318—23. l.)

ANTAL nagyon summásan intézi el WHORF nézeteit. (Ismertetésükkel alkalomadtán még foglalkozni óhajtanék.) — Igaz, hogy WHORF úgynevezett

„metalingvisztikai” nézetei támadhatók, de ilyen lekezelőleg mégsem lehet beszélni róluk.

WHORFnek annyi igaza mindenesetre van, hogy a nyelv alapján mégis csak levonhatunk bizonyos következtetéseket egy nép gondolkodásmódjára vonatkozólag. — Hiszen a nyelv elvégre valamelyest mégis csak összefügg a gondolkodással!

Másrészt — hiába állítja ANTAL az ellenkezőjét — a nyelv és a kultúra, csakúgy, mint a nyelv és a gondolkodás, együtt fejlődik, s a nyelvi formák „merevsége” csakúgyan akadályozhatja, illetőleg megnehezítheti a kultúra fejlődését, új tudományos eredmények elterjedését. Köztudomású, hogy milyen nehézségek voltak ilyen vonatkozásban a Szovjetunióban, mikor írásbeliség nélküli népeknek — egyebek között nyelvrokonainknak: a voguloknak és az osztjákoknak — irodalmi nyelveket kellett teremteni s a szocializmus fogalmait kellett az illető nyelveken kifejezni.

Továbbá — ANTAL véleményével ellentétben — a nyelv és a kultúra nem két alapvetően más természetű jelenség: a forma és a tartalom viszonyában vannak egymással. A kultúra a nyelvben él.

18. Összefoglalásul ANTAL „Összefoglalás”-ához (323—4. l.) summásan még a következő megjegyzéseket fűzném:

A) A jelentés igenis lelki — csak persze: társaslelki — jelenség. A strukturalizmusnak — ha valóban a nyelvet, a beszédben legalább két ember között funkcionáló, valóságos, élő nyelvet akarja megragadni és leírni — nincs joga a jelentést kizárni, félretenni, elhanyagolni.

B) A jelentés több, mint a nyelvi jel használatának szabálya.

C) A jelentés létrejöttét elősegítheti a kontextus. A jelentés nem séma és nem autonóm, hanem relatív valami: mindig legalább két ember között jön — vagy nem jön, vagy csak félig-meddig jön — létre.

D) A nyelvi jel lehet motivált is, mégpedig éppen a szinkroniában.

E) Igenis össze lehet mérni két nyelvet nemcsak a „denotátumok”, hanem a jelentések síkján is. A fordítás a jelentések síkján megy végbe. A fordító feladata éppen az, hogy megkeresse két nyelv adekvát jeleit, persze az azonos „denotátumok” adekvát jeleit. A fordítás pontosságát éppen az dönti el, hogy ez mennyire sikerül neki.

II.

1. KÁROLY SÁNDOR egyebek között ezeket mondja (328—9. l.): „A nyelv rendszeréből számtalan csavar hiányozhatik, mert a nyelvhez funkcionálás közben szorosan hozzátartozik a helyzet, a szituáció, ami a hiányt pótolja. A szituáció a legtágabban értelmezve a társadalmi csoport kultúráját jelenti, legszűkebben pedig egy-egy nyelvi jel közvetlen összefüggését és a beszélőtársak helyzetét. A nyelv mindig ebben a tágabb és szűkebb helyzetben tölti be funkcióját, azaz a nyelvhez mindig hozzá kell érteni és hozzá lehet érteni egy sor dolgot, vonatkozást, amely nélkül a nyelvi közlés értelmetlen marad.”

Igen helyes, hogy KÁROLY hangsúlyozza a szituáció fontosságát, sőt futtában utal a második személyre is („beszélőtársak”). Én azonban sokkal nyomatékosabban beszélnék a második személyről itten. A nyelvtudománynak — nézetem szerint — végre fel kell fedeznie és jogaiba kell iktatnia az autonóm második személyt is, aki nem az első személy — az „Én” — passzív függvénye többé. Különös dolog, hogy a nyelvtudomány már régen felfedezte

a beszédhelyzet („szituáció”) és a szövegösszefüggés („kontextus”) fontosságát, de a második személy fontosságát nem akarja felismerni. Itt volna pedig az ideje, hogy a szituációtól és a kontextustól megtegye végre a döntő fontosságú lépést a második személy felé.

2. Ismét idézem KÁROLYT (329. l.): „A nyelv tudatunktól függetlenül is létezik, de csak az egyén közreműködésével funkcionál.”

KÁROLY SÁNDORRAL való beszélgetéseink során tisztázódott, hogy ő is lényegesen tartja a második személy szerepét a beszédben, de az ő itteni fogalmazása félreértésekre adhat alkalmat. Ezért én a következőképpen fogalmaztam volna: „A nyelv nem az egyén közreműködésével funkcionál, hanem az első személy és a második személy (= a beszédpartner) közös szellemi egymásra vonatkozásában a beszédben.” — Vagyis a nyelvet a beszédben legalább két ember együttesen hozza létre, s a közös munkában mindkettőjüknek megvan a maga sajátos szerepe. S a második személy szerepe éppoly fontos, mint az első.

3. Úgy vélem, KÁROLY ellentmond önmagának, mikor megállapítja, hogy „ANTAL LÁSZLÓ dolgozatának legnagyobb pozitívuma, hogy a pszichologizmus ellen elszánt harcot folytat” (329. l.).

ANTAL igazsága legfeljebb rész szerint való: az individuális szemléletű és metodológiájú lélektan valóban nem adekvát a nyelv esetében. De igenis adekvát a társaslélektani szemlélet és metodológia. — A társaslélektant egyébként KÁROLY ebben a dolgozatában számos helyen felemlíti s igényli is. Egyebek között ezeket mondja (342. l.): „a nyelv társadalmi indítékú és célzatú, szociálpszichológiai 'entitás'.”

4. Hadd idézzek még egy példát KÁROLY következtelenségére, terminológiájának ellentmondásaira (330. l.): „A pszichologizmus ellen való harc ezért nem merülhet ki pusztán jelszavak hangoztatásában. Nyilvánvalóan valami olyasmiről van szó, hogy a nyelvi tények és változások individuál-pszichológiai [így!] magyarázata nem helyettesítheti a szociálpszichológiai, társaslélektani magyarázatot, s a nyelv elsődlegesen társaslélektani kategória. Ez azonban nem azt jelenti, hogy individuálpszichológiai tényezőknek semmi szerepük nincs a nyelvben.”

Ehhez csak két megjegyzést fűznék: 1. Az „individuálpszichológia” terminus nálunk elsősorban az úgynevezett „mélylélektani iskola” ADLER-féle elágazását szokta jelenteni. KÁROLY — ez is kiderült beszélgetéseink során — az individuális szemléletű és metodológiájú lélektanra gondolt. — 2. Nézetem szerint — ha komolyan vesszük, hogy a nyelvet legalább két ember hozza létre, s ez a két ember nem két „Én”, hanem az autonóm egyik ember s az ugyancsak autonóm másik ember — az individuális szemléletű és metodológiájú lélektan semmiféle változata nem lehet adekvát a nyelv esetében. Szemléletünk és módszerünk — miként erre KÁROLY is utal — csak társaslélektani lehet.

Hogy világosabb legyen a helyzet, hadd tegyem még mindehhez hozzá, hogy az „individualitás” biológiai fogalom. Az emberre — mint emberre — nem jellemző, ami individuális, lévén az ember — éppen ember voltánál fogva — elsődlegesen közösségi, szociális lény. Az individuális szemléletű és metodológiájú lélektan ezért nem tud mondani az emberről — mint emberről — semmit. Paradox módon így fogalmazhatnám ezt meg: az ember elszigetelten, önmagában nem is ember; ahhoz, hogy embernek érez-

hesse magát, egy másik emberhez kell viszonyulnia; csak egymáshoz képest, kölcsönös egymásra vonatkozásukban válhatnak emberekké az egyik ember és a másik ember.

5. KÁROLY — igen helyesen — hangsúlyozza, hogy „ugyanannak a jel-tárgynak nyelvenként más jele (*ló, Pferd, equus, cheval*) [lehet]. Ugyanakkor a jel — jelölt viszony a társadalomba belenőtt egyén számára szükségszerű adottságként jelentkezik, nem mint esetlegesség, hanem a társadalmi együttlét és a gondolkodás (amely, mint láttuk, szintén társadalmi) számára szükségszerű és meg nem változtatható kapcsolat” (331—2. l.).

Ezt én valamivel egyszerűbben talán így fogalmaztam volna meg: „A nyelvi jel használatának egy adott nyelvközösségen belül sajátos 'logikuma' van. A *ló* szó két magyar anyanyelvű ember számára 'logikusan' jelöli a lovat.”

6. Határozottan félreérthető KÁROLY következő megállapítása (332. l.): „A jel és a jelölt szoros kapcsolata már a nyelv második jelzőrendszer voltából is következik. De a második jelzés lehet pusztán individuális jellegű is, s ilyen szerepet nemcsak jel tölthet be, hanem tárgy is, gondoljunk a fentebbi SAPIR-idézetre, vagy Proust Swann-jában a Madeline-süteményre, amelynek az íze a hős számára feleleveníti egész ifjúkorát.”

A második jelzés s o h a s e m lehet individuális természetű. Szükségképpen és m i n d i g közösségi, szociális természetű. Különben nem lehetne második jelzés, azaz valamilyen érzéklet általánosított, nyelvi, emberi jelzése.

7. Helyesen állapítja meg KÁROLY (334. l.), hogy „a jelentés 'használat közben' jön létre, s használat közben változik is meg”.

Itt utalok arra, amit az I. 7. pontban elmondtam. — A jelentés valóban a nyelv használata közben, a konkrét beszédhelyzetben, legalább két ember között jön létre.

8. S végül hadd idézzek még egy részletet KÁROLY tanulmányából (342. l.): „Nem haszon nélkül való ANTAL eddigi munkája sem: valóban lényeges kérdéseket tárgyal, s amikor az 'advocatus diaboli' szerepét vállalja, szolgálatot is tesz — nem eredményeivel, hanem mozgósításával — a nyelvtudománynak. Dolgozatának egyes részei így is hasznosak. Szerintem így értékelendő a jel szükségképpen fizikai természetéről szóló gondolatsor . . .”

Úgy gondolom — s ezt személyesen is megbeszéltem KÁROLY SÁNDORRAL —, hogy eltúlozza ANTAL idevonatkozó megállapításainak fontosságát. Mint már említettem (I. I. 6.), a fizikai jelleg a legkevésbé jellemző sajátossága a nyelvnek. De különben is régóta köztudomású, hogy a nyelvi jelnek szükségképpen van fizikai oldala is.

*

Végezetül még hadd szóljak néhány szót a magam személyének mentésére.

Örülök neki, hogy a jelentés problémája ilyen éles polémiában került napirendre. ANTAL LÁSZLÓNAK és KÁROLY SÁNDORNAK egyaránt hálás vagyok, mert ha ők együttesen nem „provokálnak”, nem — vagy legalábbis nem most — mondom el mindazt, amit elmondtam. Nem akartam az igazságosztó bölcs szerepében tetszelegni, sem ANTAL LÁSZLÓT, sem KÁROLY SÁNDORT nem akartam megbántani. A magam véleményét mondtam el csupán. Remélem, ezzel valamelyest elősegítettem némely tisztázatlan kérdések tisztázódását.

FABRICIUS-KOVÁCS FERENC

Hodu vagy hadu?*

Az *a* és az *á* magánhangzók kérdéséhez

4. Már a bevezetőben is hivatkoztunk arra a közismert tényre, hogy a finn (finn-permi) **a* magánhangzónak a magyarban hol *á*, hol *a* a megfelelője. E világosan egymástól elkülönülő kétféle megfelelés a magyar *á* ~ ősosztják **a* egyezés világánál csak úgy lehetséges, ha az *á*-val egyidejűleg az *á*-nak a párja, az *a* vagy valamilyen *a*-szerű előzménye is a magánhangzó-rendszer tagja volt.

A teljes bizonyosság és további tanulságok reményében vegyük szemügyre ősi szókészletünk *a* (*á*) magánhangzós szavait.

Az *á*-s szavak kapcsán megállapítottuk már, hogy az ősi magyar *á*-nak ősosztják **a* felel meg. Következő lépésünk tehát annak a megvizsgálása lesz, hogy mi felel meg az *á* párjának: a (mai) *a* (*á*) hangnak. Amilyen egyszerű azonban a kérdést feltenni — amint azt az eddigi kutatások is mutatják —, olyan nehéz rá válaszolni. E bonyolult és nehéz kérdést azonban, az *á* eredetének ismeretében, egy kis módszertani fogással élve meglehetősen leegyszerűsíthetjük: ha az ősi magyar *á* = ősosztják **a*-megfelelés, akkor — és ha tételünk helyes, márpedig az — ebből az következik, hogy a magyar *a* (*á*) = ősosztják „nem-**a*”.

Az alábbi etimológiai felsorolás nézetünket részleteiben is igazolja.

Az idetartozó szókat gyakorlati szempontból két csoportban: **A)** és **B)** soroljuk fel, melyet a jobb áttekinthetőség kedvéért főként az e szókban megmutatkozó kétféle osztják megfelelés tesz szükségessé.

A)

1. *a l* (*alatt, alacsony, alsó*): o s z t j á k (KT. 112—4) V., Vj. *äl* 'unterer]', Trj. *äl*, DN. *it*, Ni. *ütz*, Kaz. *äl*, O. *il*; (PD. 212) J. *äl* | v o g u l (STEL., WV. 230) TJ. *jalx* 'unterer', AK. *jälx*, KK. *jälk*, P. *jalx*, ÉVag., AL. *jalká*, DVag. *jalká*, FL. *jolik*, Szo. (STEL.) *joli* 'unten', (uo. 249) AK. *jöält* 'unten', ÉV. *jüilt* (~ f i n n *ala*).

2. *a l* (*alszom, alszik, alu-, alv-; alatt; olt-; ?ótvár*): o s z t j á k (KT. 126) V., Vj. *älä* 'schlafen' ~ (imp.) *älä*, Trj. *älä* ~ (imp.) *älä* ~ (perf.) *äläm*, DN. *ät-*, Kaz. *äl-*; (uo.) V. *älawõtä-* (v. mom.) ~ (imp.) *älawõtä*, Vj. *älawõtä-*; (PD. 44) J. *älä* ~ (imp.) *älä* ~ (perf.) *äläm*.

3. *a r a* (*arát, arája*): o s z t j á k (KT. 244, STEINITZ: I. OK. X, 331) Ni. *urtä-*: *urtäxu* '[az anya öccse(i)]', Kaz. *wörti*, O. *örti* | v o g u l (KANNISTO—LIIMOLA: MSFOu. 101, 421) K. *ör*: *jäynor* *örnör* 'родительская досада' [*jäy* 'Vater'; *nor* 'Zorn' vö. MSz.]; (MUNKÁCSI, VNGy. I, 252) ? FL. (L.) *är*, KL. *oär* 'родня', (Reg.) „bratanniki”, „svoji”; (i. m. IV, 121) **är-pi* a **jäy-pi* paralellszava, [*pi* 'fiú'] (l. még: VNGy. I, 117; MUNKÁCSI: Nyr. XIX, 145, Ethn. V, 134, ÁKE. 133; MUNKÁCSI—KÁLMÁN, VNGy. III/2, 256, IV/2, 117., 121., 260; MSz.).

4. *a r a n y* (*aranyat, aranyom; aranyoz*); o s z t j á k (KT. 1091) V. *lorñä* 'Kupfer', Vj. *jorñä* | v o g u l (MUNKÁCSI, ÁKE. 142) FK. *tärñä* 'Kupfer', P. *tariñ*, *tarñä*, AL. *tarñä*, KL. *tärñä*.

5. *a s z* (*aszom, aszik, R. asz; aszal*): o s z t j á k (STEL., OstjVok. 83) V., Vj. *sos-* '[trocken werden]' ~ (imp.) *säsa*; (KT. 882) Trj. *säs-* 'trocknen' ~

* L. MNy. LXIII, 323—30.

(perf.) *sős*, DN. *sās-*, Ni., Kaz. *sös-*, O. *sās-*; (uo.) V., Vj. *sosəm* 'hart', Trj., DN. *sāsem*, Ni., Kaz. *sösəm*; (PD. 2096) J. *sās-* ~ (imp.) *sāsa* ~ (perf.) *sösəm*; (uo.) *sāsəm* 'zu hart getrocknet, trocken' | v o g u l (STEL., WV. 171, 312) TJ. *tāš-* 'trocknen' ~ *tašq't* 'sie werden trocken', TCs. *tāš-* ~ *tāš-*, AK. *tōš-*, KK., FK. *tōs-*; P., ÉVag. *tōš-* ~ *tōš-*, DVag., AL., KL. *tōš-* ~ *toš-*, FL. *tōs-*, Szo. *tās-*.

6. *a v-* (*avom*, *avik*; *avat*): o s z t j á k (KT. 1069—70) V. *lāṇa-* 'hineingehen' ~ (G.) (imp.) *lāṇa*, Vj. *jāṇa-* ~ (imp.) *jāṇa-*, Trj. *āṇ-* ~ (imp.) *lāṇa* ~ (perf.) *lāṇ*, DN. *tāṇ-*, Ni. *tōṇ-*, Kaz. *lōṇ-*, O. *lāṇ-*; (PD. 2370) J. *lāṇo-* ~ (imp.) *lāṇa* ~ (perf.) *lāṇəm* | v o g u l (MUNKÁCSI, VNYj. 132, 174, 228, 254, 296) T. *toj-* 'hineingehen', K., P., AL. *tuj-*; (MSz.) T. *to-*; (MUNKÁCSI—KÁLMÁN, VNGy. IV/2, 307) K., FL. *tūi*; (KANNISTO: FUF. XIV, 73) P. *tūj-*: *tūjeəps* '[einkehren]'

7. *f a c s a r-* (*facsarok*, *facsar*): o s z t j á k (KT. 743) VK. *posār-* 'in den Händen zusammendrücken' ~ (imp.) *pāsrj* ~ (perf.) *posrīm*, Ts. *pusār-* (~ f i n n *pusertaa*).

8. *f a g y* (*fagyot*, *fagyom*; *fagy-*: *fagyok*, *fagy*, *fagyaszt*): o s z t j á k (KT. 657) V., Vj. *poj* 'Harsch', Trj. *pōj*, DN. *pāj*, *pājə*, DT. *pāja*, Ts. *pāj*; (uo.) DN. *pājət-* 'kalt werden' | v o g u l (STEL., WV. 170, 312) TJ. *pāl-* 'erfrieren' ~ *pale-m*, TCs. *pāl-* ~ *pālā-s*, AK., KK., FK. *pōl-*, P., ÉVag., DVag., AL., FL. *pōl-*, P., ÉVag. *pōl-*, DVag., AL. *pōl-*, Szo. *pāl-* (~ f i n n *palaa*. *polttaa*).

9. *f a g g y ú* (*faggyút*, *faggyat*, *faggyúm*, *faggyu*, *faggyaz*): o s z t j á k (KT. 789) V. *pol't* [KT. i. h.: *pōl't*, de TOIVONEN: FUF. XX, 69 „Karj. mscr.” jelzéssel *pōl't*] 'Fett', Vj. *pol'c*, Trj. *po.át* (*pō.át*), Kr., Ni. *put*; (PD. 1924) J. *pō.át* ~ (birt.) *pō.átam*.

10. *f a l* (*falat*, *falam*; *falaz*): o s z t j á k (KT. 774—5) V., Vj. *pāl* 'Wehr' ~ (birt.) *pālam*, Trj. *pāla* ~ *pālam*, DN. *pīt*, Ni. *pōt*, Kaz. *pōla*, O. *pāl*; (PD. 1882) J. *pāla* ~ *pālam* 'eine Art Damm' (~ f i n n *pato*).

11. *f a r* (*farom*, *faram*; *farok*, *farol*): o s z t j á k (KARJALAINEN, OL. 217; KT. 721—2) V., Vj., Trj. *pīr* 'Raum hinter etw.', DN. *pīr*, Kaz. *pīr*; (PD. 1798) J. *pīr* ~ (birt.) *pīrem*.

12. *g y a k-* R., N. (*gyakik*; N. *gyaka* 'gespitztes Holz, Pfahl, Stange', N. *gyakár* 'aki v. amely állat sokat szeret közösülni, gyakni': ÚMTsz.): o s z t j á k (KT. 150) Kaz. *jāyās-* 'stechen (Gräte im Hals, Splitter im Finger usw.)'; (i. m. 151) V., Vj. *joyē-* 'schlagen . . .' ~ (imp.) *joyēji*, *joyēji* ~ (perf.) *joyēm* | v o g u l (KANNISTO—LIIMOLA: FUF. XXVI, 210) KK. *jēk-* 'durchstechen, stopfen, verstopfen'.

13. *h a d* (*hadat*, *hadam*; *hadakozik*): ? o s z t j á k (KT. 317) V., Vj., Trj. *kāntāy* '[Ostjake]', DN., Ni. *χāntə*, (?Koš. *χyantə*), Kaz. *χānti*, O. *χānti*; (PD. 406) J. *kāntāy* | v o g u l (MUNKÁCSI, ÁKE. 316) T. *khānt*, P. *khōnt-*, AL. *khānt*, KL. *khōnt*, É. *χānt* 1. 'Heer, Armee, Schaar', 2. 'Krieg, Schlacht', (KANNISTO—LIIMOLA: MSFOu. 127, 126) AK. *χīnt*, KK. *kīnt* 'Krieg, Kriegsheer'; (KANNISTO—LIIMOLA: MSFOu. 111, 166) T. *kānt-*: *kāntlaχt-* '[Krieg führen]'; (MUNKÁCSI, ÁKE. 316) K. *khōnt-*, P. *χānt-*: *χāntlaχt-* (? f i n n *-kunta*).

14. *h a g y-* (*hagyok*, *hagy* ~ *hígy*): o s z t j á k (Ty.) V. *χj-* [*kāj-*] 'оставить'; (KT. 283) Vj. *kāj-* 'zurücklassen' ~ (imp.) *kāja*, *kāji*, Trj. *kij-* ~ (imp.) *kija*, *kije* ~ (perf.) *kijēm*, DN. *χāj-*, Ni. *χij-*, Kaz. *χāj-*, O. *χāj-*; (PD. 382) J. *kij-* ~ (imp.) *kija* ~ (perf.) *kijēm* | v o g. (STEL., WV. 209, 318) TJ., TCs., *kōl-* 'verlassen' ~ *kōlt-* 'zurückbleiben, bleiben', AL., KL. *kūl-* ~ AL.

kult-, FL., Szo. *χῦλ-* ~ *χult-*, AK. *χolt-* 'bleiben', KK. *κ_oolt-*, FK. *κ_oult-*, P., ÉVag., DVag. *kult-* (~ *fi n n kadota, kato*).

15. *h a l-* (*halok, hal, holt*): *o s z t j á k* (KT. 373—5) V. *kāla-* 'sterben' ~ (perf.) *kolijân*; Vj. *kāla-* ~ (perf.) *kolayân*; Trj. *kāla-* ~ (imp.) *kāla* ~ (perf.) *kō.1, DN.*, Ni. *χāt-*, Kaz. *χā.1-*, O. *χāl-*; (uo.) Vj. *kolāmt-* 'sterben' (v. mom.); (uo.) V. *koljāl-* '[sterben]'; (uo.) Trj. *kōληλδ-* 'für kurze Zeit sterben'; (uo.) V. *kolt-* 'verhungern lassen' ~ (imp.) *kältj*, Vj. *kolt-* ~ (imp.) *koltj, kältj* ~ (perf.) *kolayân*, Trj. *κο.1δ-* ~ (imp.) *kō.1tj*; (i. m. 369) V., Vj. *kālī* 'Toter', Trj. *kālī* ~ (birt.) *kā.1em*, DN. *χātaj*, Ni. *χāta*, Kaz. *χā.1a*, O. *χāla*; (PD. 439) J. *kā.1-* ~ (imp.) *kāla* ~ (perf.) *kō.1em*; (uo.) *kā.1χ.1δ-* ~ (perf.) *kā.1χ.1ām*; (uo.) *kā.1ī* 'Leiche; Verstorbener' ~ (birt.) *kā.1em* | *v o g u l* (STEI., WV. 170, 312) TJ. *κ.1ā.1-* 'sterben', *κ.1ā.1.1.1-* ~ *κ.1a.1a.1.1.1m*, TCs. *κ.1ā.1-*, AK. *χ.1δ.1-*, KK., FK. *κ.1δ.1-*, P., ÉVag. *κ.1δ.1-* ~ *κ.1δ.1-*, DVag. *kō.1-*, AL. *κ.1δ.1-* ~ *κ.1δ.1-*, FL. *χ.1δ.1-*, Szo. *χ.1δ.1-* (~ *fi n n kuolla*).

16. *h a n y-* (*hanyatt*): *o s z t j á k* (KT. 314—5) V., Vj. *kōñçay* 'zurückgelehnt', Trj. *κό.1χ.1ι*, DN. *χ.1δ.1χ.1α*, *χ.1δ.1χ.1α*, Kr. *χ.1δ.1χ.1α*, Ni., Kaz. *χ.1δ.1ñ.1a*, O. *χ.1δ.1ñ.1a*; (PD. 501) J. *kōñ.1ι* | *v o g u l* (KANNISTO—LIIMOLA: MSFOu. 127. sz. 177) TJ. *κ.1ana.1w* 'rücklings', AK. *χ.1oni*, KK., FK. *κ.1oni*, P. *kōñ.1ε.1γ*, AL. *κ.1ō.1na*, Szo. *χ.1ñ.1i*.

17. *h a r a g* (*haragot, haragom; harag-: haragszom, haragszik*): *o s z t j á k* (Ty.) V. *кор.1эм* [*kor.1ēm*] 'прихоть, каприз', *кор.1эм-* 'заупрямиться'; (KT. 335—6) Vj. *kāram-* 'sich erzürnen'; (uo.) Vj. *kor.1em-* '[schmollen]' ~ (perf.) *kormayân*, Trj. *kor.1ēm-*, D., Ni. *χ.1ur.1ēm-*, Kaz. *χ.1or.1em-*, O. *χ.1or.1em-* | *v o g u l* (STEI., WV. 255, 132) AK. *χ.1or-* 'zanken', KK. *κ.1ō.1r-*, P. *kor-*, ÉVag. *k.1ō.1r-*, DVag. *k.1arrekat-* (~ *k.1ō.1r-*), AL. *κ.1ō.1r.1kat-* (~ *κ.1ō.1r-*).

18. *h a r k á l y-*: *o s z t j á k* (KT. 295) Ts. *χ.1χ.1raj* 'Schwarzspecht', Ni. *χ.1ñ.1ra*, Kaz. *χ.1ñ.1ra*, O. *χ.1ñ.1ra* | *v o g u l* (MUNKÁCSI, ÁKE. 329) T. *kharkhaj* 'Buntspecht', K., L. *kh.1w.1ark.1hei*, P. *kh.1ark.1hi*, É. *χ.1ark.1j.1j.1j.*

19. *h a t-* (*hatok, hat; behatol*): *o s z t j á k* (KT. 363—4) Ni., Kaz., O. *χ.1āt-* 'sich an einen anderen Platz bewegen', „насило двигается“; (uo.) V. *k.1āt.1γ.1l.1δ-* 'abwärts fahren', Vj. *k.1āt.1k.1āl-*, Trj. *k.1āt.1γ.1l.1δ-* ~ (imp.) *k.1āt.1γ.1la*; (uo.) DN. *χ.1āt.1ε.1m.1ε-* 'ua.'; (PD. 449) J. *k.1āt.1t.1ε-* 'stossen, schieben' ~ (imp.) *k.1āt.1ta* ~ (perf.) *k.1āt.1t.1em*.

20. *h a t t y ú* (*hattyút, hattyúm*): *o s z t j á k* (KT. 362) V., Vj. *kōtōn* 'Schwan', (tbsz.) *kōt.1ñ.1t*, Trj. *kōt.1ōn* ~ (birt.) *kōt.1ñam*, DN. *χ.1ōt.1ēn*, Ts. *χ.1ōt.1ēn* (tbsz. *χ.1ōt.1ñ.1t*), Ni., Kaz., O. *χ.1ōt.1ēn*; (PD. 535) J. *kōt.1ōn* ~ *kōt.1ñam* | *v o g u l* (STEI., WV. 256) TJ., TCs. *κ.1ita.1η* 'Schwan', AK. *χ.1ōt.1ēn*, KK., FK. *κ.1ō.1t.1ēn*, P. *kōt.1ēn*, ÉVag. *k.1ō.1t.1ēn*, AL. *k.1ō.1t.1ēn*, FL., Szo. *χ.1ōt.1ēn*.

21. *l a n g y o s*: ? *o s z t j á k* (KT. 487) DN. *lu.1ñ.1l.1ε* 'warm, lauwarm', Ni. *lu.1ñ.1s.1z*, Kaz. *lu.1ñ.1s.1š*, O. *lu.1ñ.1s.1i*; (uo.) Kr. *lu.1ñ.1t.1at-* 'lau machen', Ni. *lu.1ñ.1s.1t-*, Kaz. *lu.1ñ.1s.1t-*, O. *lu.1ñ.1s.1t-* | *v o g u l* (STEI., WV. 231, KANNISTO, WV. 69) TJ., TCs. *lu.1ñ.1t.1s.1η* 'warm', AK. *lu.1ñ.1s.1ēn*, *lu.1ñ.1s.1ēn* ... P. *lu.1ñ.1s.1ēn*, AL. *lu.1ñ.1s.1ēn*, FL. *lu.1ñ.1s.1ēn*, Szo. *lu.1ñ.1s.1ēn*.

22. *n y a l-* (*nyalom, nyal, nyalt*): *o s z t j á k* (KT. 650—1) V. *ñāla-* 'lecken' ~ (imp.) *ñālī*, Vj. *ñāla-* ~ (imp.) *ñālī*, *ñāla*, Trj. *ñā.1-* ~ (imp.) *ñā.1ε*, *ñā.1a* ~ (perf.) *ñā.1a*; (uo.) Fil. *ñāt.1j-* 'lecken', Ni. *ñōt.1j-*, Kaz. *ñ.1δ.1ā.1j*, O. *ñālī-*; (uo.) DN. *ñāt.1ε.1m.1ε-* 'ablecken' (v. mom.) stb.; (uo.) V. *ñōl.1m.1t.1δ-* 'ua.' ~ (imp.) *ñāl.1m.1t.1j*, Vj. *ñōl.1m.1t-* ~ (imp.) *ñāl.1m.1t.1j* (*ñōl.1m.1t.1j*); (PD. 1426) J. *ñā.1-* 'lecken' ~ (imp.) *ñāla* ~ (perf.) *ñā.1am* | *v o g u l* (STEI., WV. 231) TJ. *ñā.1a.1nt-* 'lecken', TCs. *ñā.1l.1ñ.1nt-*, AK., KK. *ñāl.1m.1t-*, P., ÉVag. *ñāl.1m.1t-*, DVag. *ñāl.1m.1t-*, AL. *ñāl.1m.1t-*, *ñāl.1m.1t-*, FL., Szo. *ñōl.1ant-* (~ *fi n n nuolla*).

23. *s a v a n y ú*: ? o s z t j á k (KT. 927) Vj. *čəγ-* 'sauer werden, gären (der Teig)', Trj. *čəγ-* ~ (perf.) *čəγem*, Kaz. *šūw-*, ?O. *xsəy-*; (uo.) DT. *čumat-* 'dumpfig werden (Mehl)', ? DN. *čumem* 'dumpfig' | v o g u l (KANNISTO, WV. 201) AK. *šöäym*, KK. *səym*, FK. *səwm* 'muffig (vom Mehl)', ÉVag., DVag., AL. *šəw-*, FL. *sāw-* 'säuern'.

24. *s z a k a d* (*szakadok*; *szakaszt*, *szakít*, *szakol* 'darakol'): o s z t j á k (KT. 831) Vj. *sāk*: *jōšsāk* 'Eisbrei (im Frühling von Eis abgebröckelt)', VK., Vart. *sāk* 'fein (Salz, Holzteilen)'; (uo.) V., Vj. *sākayəl-* 'zerbrechen, zerfallen, entzweigen'; (uo.) V. *sākaytā-* 'zerschlagen . . .' ~ (imp.) *sākayti*; (uo.) DN. *sāyat-* 'brechen, zerkleinern (ein Gefäß, ein Boot, Glas, einen Napf, ein Schloss u. a.)'.

25. *s z a l a g* (*szalagot*, *szalagom*): o s z t j á k (KT. 889) V. *sālā*, (tbsz.) *sālat* 'Bauchgurt (des Renntiers)', Trj. *sāΔΔ*, Kam. *sātΔ*, Kaz. *sōΔ*; (FD. 2067) J. *sāΔā* ~ (birt.) *sāΔam*.

26. *s z a r v*, *s z a r u* (*szarvat*, *szarvam*; *szarvt*, *szarum*): o s z t j á k (KT. 920) Ts. *tərpə* 'männliches Elentier', Kam. *tārpə*, Ni. *sārpə*, Kaz. *sārpī* | v o g u l (STEL., WV. 171, KANNISTO, WV. 88) AK. *šərp* 'Männchen von Elentier', KK. *sōrp* . . . P., ÉVag., DVag., AL., KL. *sōrp*, FL. *sōrp*, Szo. *sōrpi* (~ f i n n sarvi).

27. *t a t* (fa): o s z t j á k (KT. 983—4) V., Vj. *tōyāt* 'Querholz, Leiste im Boot', (tbsz.) *tōytāt*, Trj. *tōyāt*, DN. *tōyat*, Ts. *toyāt*, (tbsz.) *toytāt*, Ni., Kaz. O. *tōyāt*; (uo.) DN. *tōyattə-* '(ein Boot) mit Querhölzern versehen'; (PD. 2577) J. *tōwΔΔ* ~ (birt.) *tōwΔam* | v o g u l (STEL., WV. 256) AK., KK. *toyt* 'Querholz des Kahns', FK., P., ÉVag. *toyot*, DVag. *taγot*, AL., KL., FL., Szo. *toyat*.

28. *t a v a s z* (*tavasom*): o s z t j á k (KT. 971—2) V. *toyγ* 'Frühjahr, Frühling', Vj. *toyγ* (*toy*), Trj. *tāy*, DN. *tāvə*, Ts. *tāv*, *tāvə*, Ni. *tow*, *towə*, Kaz. *tow*, *towī*, O. *tāwi*; (uo.) Vj. *toyəm-* '[es wird Frühling]', Trj. *tāyəm-* ~ (perf.) *tāyəm*; (PD. 2455) J. *tāv* 'Frühling' ~ (birt.) *tāvam*; (uo.) *tāwīn* 'im Frühling' | v o g u l (KANNISTO—LIHMOLA: MSFOu. 127. sz. 279) AK., KK., FK. *tāvə* 'Frühling', P. *tūjā*, DN. *tūj*, FL., Szo. *tūjā* (~ f i n n touko).

29. *v a d* (*vadat*, *vadam*): o s z t j á k (KT. 55—6) V. *wont* 'Wald' ~ (G.) (birt.) *wontam*, Vj. *wont*, Trj. *wōnt* ~ *wōntam*, DN., Ni. *unt*, Kaz. *wōnt*; (PD. 2805) J. *wōnt* ~ (birt.) *wōntam* | v o g u l (MUNKÁCSI: NYK. XXV, 268) É. *ūnt* 'Wald', (MUNKÁCSI, VNGy. III, 483, MUNKÁCSI—KÁLMÁN, VNGy. III/2, 339) KL. *ūnt.

30. *v a j* (*vajat*, *vajam*): o s z t j á k (KT. 6—7) V., Vj. *voj* 'Fett', Trj. *wōj* ~ (birt.) *wōjam*, DN. *uj*, Kaz. *uōj*, O. *wāj*; (PD. 2843) J. *uōj* ~ (birt.) *wōjam* | v o g u l (STEL., WV. 171) TJ. *-wāj* 'Fett', TCs. *-wāj*, P., ÉVag., DVag., AL., KL. *-wōj* 'Fett' (~ f i n n voi).

31. *v a l* (*vagyok*, *van*, *volnék*, *voltam*): o s z t j á k (KT. 127—9) V. *wāl-* 'leben' ~ (imp.) *wāla*, Vj. *wōla-* ~ (imp.) *wāla* ~ (perf.) *wālēm*, Trj. *wāΔ-* ~ (imp.) *wāla* ~ (perf.) *wōΔēm*, DN., Ni. *ut-*, Kaz. *wəΔ-*, O. *ql-*; (uo.) V., Vj. *wālwəs* '[das Leben]', Kaz. *wōlpəs*, O. *qlpəs*; (uo.) Vj. *wālwəsəη* 'gut lebend', Trj. *wālpəsəη*, Ni. *wōlpəsəη*, Kaz. *wōlpəsəη* stb.; (PD. 2839) J. *wāΔ-* 'leben' ~ (imp.) *wāla* ~ (perf.) *wōΔēm* | v o g u l (STEL., WV. 170, 173, 312) TJ. *āl-* 'sein, leben' ~ *algm* 'ich werde', TCs. *āl-* ~ *ālgm*, AK., KK. *cl-*, FK. *ūlam* 'ich bin' ~ *ulsəm* 'ich war', P., ÉVag. *ōl-* ~ P., ÉVagK. *ol-*, ÉVagZ., DVag., AL. *ōl* ~ ÉVagZ. *al-*, DVag., Al. *al-*, FL. *ōl-*, Szo. *āl-* (~ f i n n olla).

32. *-v a l* (R. *atval* 'vitricus', R. *fial* < *fival 'privignus'): ? o s z t j á k (KT. 16) Ts., Kr. *-wät*: *ewəwät* 'Stieftochter (für die Stiefmutter)'; (i. m. 664) Ts. *-wät*: *pəχwät* 'Stiefsohn (für die Stiefmutter)'.
 33. *v a s* (*vasat*, *vasam*): o s z t j á k (KT. 208—11) V. *wāy* 'Metall, Eisen' ~ (G.) (birt.) *wāyam*, Vj. *way* ~ *wāyam*, Trj. *wāy*, DN. *wāχ*, Ni., Kaz. *wōχ*, O. *ōχ*; (PD. 2881) J. *wāy* 'Eisen, Geld' ~ *wāyam*; (uo.) *wāy-wāy [*wāy-*] 'Sensenschaft' | v o g u l (STEIN., WV. 258) *waš: TJ., TCs. *-küš*, FK. *-ws*, P. *-wš*, Szo. *-wəs* (a TJ., TCs. *etküš* 'Blei'... szóban) (~ f i n n *vaski*).

34. *z a j* (*zajt*, *zajom*): o s z t j á k (KT. 818—9) V., Vj. *sěj* 'Stimme, Laut, Knall', Trj. *sěj*, DN. *sěj*, Ni., Kaz. *sěj*, O. *sij*; (PD. 2160) J. *sěj* ~ (birt.) *sějám*; (uo.) *sějəj-turəp* 'lautstimmig' | v o g u l (KANNISTO—LIIMOLA: MSFOu. 127. sz. 195) TJ., TCs. *sěj* '[Laut, Lärm]', AK., KK., *soj*, P. *ÉvagZ.*, DVag. AL., FL., Szo. *suĵ* (~ f i n n *soida*).

Osztják szempontból a felsorolt szók őszosztják *ǎ-t tartalmaznak (nyelvjárási megfelelői: V., Vj., Trj., J., DN., O. *ǎ*, Ni., Kaz. 1. *ō*, 2. *χ* és *ηχ* mellett *ǎ*; vö. STEINITZ, OstjVok. 81 kk., 97 stb.), illetőleg magánhangzójuk az *o ~ *ǎ/*ǎ* ~ *o magánhangzó-váltakozás tagja (az őszosztják *o nyelvjárási megfelelői a következők: V., Vj. *o*, Trj., J. 1. *ō*, 2. labialis palatovelaris mássalhangzó előtt *ǎ*, DN. 1. *u*, 2. *χ* és *η* előtt *o*, Ni. *u*, Kaz. *o*, O. *o*; vö. STEINITZ, OstjVok. 66 kk., 96), míg néhány esetben *ǎ ~ *ĵ jelentkezik (a magánhangzó-váltakozásokra nézve l. STEINITZ, OstjVok. 101, 106 k.).

A *hanyatt*, *hattyú* és *tat(fa)* szók osztják megfelelőjében őszosztják *o van, mely feltehetőleg másodlagos (< *o).

A vogul szók nagyobb részében ősvogul *ā ~ *ǎ magánhangzó-váltakozás, illetőleg e váltakozás valamelyik tagja — *ā vagy *ǎ — van (nyelvjárási megfelelőikre nézve l. STEINITZ, WogVok.): 1. *al*, *ara*, *arany*, *asz(ik)*, *fagy* (névszó és ige), *had*, *hal-*, *hanyatt*, *harag* (névszó és ige), *harkály*, ? *langyos*, *nyal-*, *szarv*, *vaj* és *val-* (*van*). E szócsoport kisebb részében ősvogul *ū/*ǎ* magánhangzót találunk: 1. *av(ik)*, *hagy-*, *tavas*, *vad*, ? *vas* és ? *zaj*.

Néhány szóban *ē ~ *ǎ magánhangzó-váltakozás, illetőleg *ē jelentkezik: 1. *gyak(ik)*, ? *savanyú*. Előfordul ősvogul *o is: 1. *hattyú* és *tat(fa)*.

B)

35. *a r a s z* (*arasz*, *araszom*): o s z t j á k (TY. V. *copm* [*sort*] 'четверть (расстояние между вытянутыми большим и указательным пальцами)' ~ (birt.) *суртам* [*surtəm*]; (KT. 876) V., Vj. *sort* 'Spanne', Trj. *sort*, DN., Ni. *surt*, Kaz. *sort*, O. *sorəs*; (PD. 2285) J. *sört* 'Spanne (Zwischenraum zwischen Daumen und Zeigefinger)' ~ (birt.) *sörtam* | v o g u l (MUNKÁCSI, ÁKE. 143) T., AL. *tāras* 'Spanne', P., KL. *t.rəs*; (STEIN., WV. 171) AK., KK., FK. *trəs*, FL. *tōras*, Szo. *tōras* 'ua.' (? f i n n *sormi*).

36. *f a l* - (*falok*, *fal*, *falt*; *falat*, *falka*): o s z t j á k (KT. 693—4) V. *pul* 'Stück, Bissen', Vj. *pul* ~ (birt.) *puləm*, Trj. *pul*, DN. *pül*, Ni., Kaz. *pül*, O. *pul*; (uo.) V. *pulĵ-* 'schlürfen, kosten' ~ (imp.) *pulĵĵi*, Vj., Trj. *pulĵ-*, DN. *pul-*, Ni., Kaz. *pül-* (?*pülät-*), O. *pul-* (?*pülät-*); (PD. 1957) J. *pul* ~ *pulem* 'Bissen, Stück' | v o g u l (STEIN., WV. 208) TJ. *pōl* 'Stück, Bissen', AK., KK., FL., Szo. *pül*, *Évag. pulá* (~ f i n n *pala*).

37. *f a l u* (*falut*, *falum*, *falvak*): o s z t j á k (KT. 675) V., Vj. *puĵäl* 'Dorf', Jug., Trj. *puĵā* ~ (birt.) *puĵəm*, DN. *puĵät*, O. *puĵäl*; (PD. 1923)

J. *ривел* ~ (birt.) *ривлет* | v o g u l (STEL., WV. 196, 320) TJ. *равл* 'Dorf', TCS. *рāвл*, AK. *рāwl*, KK., FK. *рēwəl* ~ AK., KK. *рājlow* 'unser D.'; P. *рēвл*, *рēл*, ÉVag., DVag., AL. *рēл* ~ P., ÉVagK. *рəjlow*, ÉVagZ. *раjlow*, DVag. *раjлав*, AL. *раjлов*, KL. *рēл*, FL., Szo. *рāwl* (? f i n n *palva-*, *karj. palvi*).

38. *fan* (*fan*, *fanos*; N. *fon*, *fona*): o s z t j á k (KT. 706—7) V. *pun* 'Haar, Wolle' ~ (birt.) *punəl*, Vj. *pun*, Trj. *pun* ~ (birt.) *punem*, DN. *pün*, Ni., Kaz. *pün*, O. *pun*; (PD. 1958) J. *pun* ~ *punem* | v o g u l (STEL., WV. 275) TJ., TCS. *pön* 'Feder, Haar', AK., KK. *pon*, FK., P., ÉVag., DVag., AL., FL., Szo. *pun* (~ f i n n *puna*).

39. *fazék* (*fazekat*, *fazekam*; N. *fazok*, *fazak*): o s z t j á k (KT. 761—2) V., Vj. *put* 'Kochtopf, Kessel' ~ (birt.) *putem*, Trj. *put* ~ *putem*, DN. *püt*, Ni., Kaz. *püt*, O. *put*; (PD. 1962) J. *put* ~ *putem* | v o g u l (STEL., WV. 208) TJ. *pöt* 'Kessel', AK., KK., FK., FL., Szo. *püt*, P., ÉVag., DVag. *put* ~ (tbsz.) *pütt*, AL. *put*, ALT. *pot* (~ f i n n *pata*).

40. *hab* (*habot*, *habom*; *habozik*): o s z t j á k (KT. 306) V. *kump* 'Welle', (OL. 141) V. *kömp*, (Ty.) *κᾰμπ* [*kömp*]; (KT.: i. h.) Vj. *kömp*, Trj. (ritk.) *kump*, DN. *χμπ*, Kaz. *χömp*, O. *χump*; (uo.) Vj. *kömpəγəl* 'Wellen bilden'; (PD. 565) J. *kump* ~ (birt.) *kumpem* | v o g u l (STEL., WV. 275) TJ., TCS. *köp* 'Welle', AK. *χop*, KK. *κᾰp*, FK., P., ÉVag., DVag. *kup*, AL. *kup*, KL. *kump*, FL., Szo. *χump* (~ f i n n *kummuta*).

41. *haj-*: *hajnal*: o s z t j á k (KT. 323) V. *kuñəl*, (? *kuñtəl*) 'Röte am Himmel' (Ty. *βυηᾰλ* [*kuñəl*]), Vj. *kuñəl*, Likr. *kuñs*, Trj. *kuñj*, *kuñəj*, DN. *χuñt*, Fil. *χuñé*, Ni. *χuñtəj*, Kaz. *χᾰñəj*, (? *χᾰñtəj*), O. *χuñəl*, (? *χuñtəl*); (PD. 572) J. *kuñj* ~ (birt.) *kuñjem* | v o g u l (MUNKÁCSI: NyK. XXV, 269) T. *khøj* '[Morgenröte]', KL. *khuj*, É. *χuj*, (MSz.) AL. *khuj* (~ f i n n *koi*).

42. *hal* (*halat*, *halam*): o s z t j á k (KT. 380—1) V. *kul* 'Fisch' ~ (G.) (birt.) *kulam*, Vj. *kul* ~ *kuləm*, Trj. *kul* ~ *kuləm*, DN. *χut*, Ni. *χüt*, Kaz. *χül*, O. *χul*; (PD. 552) J. *kul* ~ *kuləm* | v o g u l (STEL., WV. 207) TJ., TCS. *köl* 'Fisch', AK. *χül*, KK., FK. *kül*, P., ÉVag. *kul* ~ (tbsz.) *kület*, DVag. *kul* ~ *kült*, AL., KL. *kul* ~ *kült* (~ f i n n *kala*).

43. *halad-* (*haladok*, *halad*; *halaszt*): o s z t j á k (KT. 294—5) V. *koγəl*- [KT.: i. h.: *ō*, de OL. 95: *ō!*] 'schreiten' ~ (imp.) *kuγla*, Vj. *koγəl*- [KT.: i. h.: *ō*, de OL. 96: *ō!*], Trj. *koγəl-* ~ (imp.) *kuγla* ~ (perf.) *kuγləm*, DN. *χoyət-*, Ni. *χuyət-*, Kaz. *χoyəl-*; (uo.) Trj. *kuγləη* 'gut od. schnell laufend', Kaz. *χoyələη*; (PD. 483) J. *koγəl-* 'laufen' ~ (imp.) *kuwla* ~ (perf.) *kuwləm* (f i n n *kulkea*).

44. *hall-* (*hallok*, *hallott*):

a) **hadl-*: o s z t j á k (KT. 312) V. **kunt-*: *kunγəl*- 'hören', Trj. *kuntəγəᾰ-*; (PD. 570) Ko. *χunttətəm* 'ua.', *χunttəm* | v o g u l (STEL., WV. 172, 213) TJ. *kant-* 'finden', *kantkət-* 'sich finden', TCS. *kānt-*, *kāntəl-* 'wahrnehmen, horchen', AK. *χont-* 'finden' ~ *χöntl-*, KK. *kont-* ~ *köntl-*, P., ÉVag. *kont-* ~ P. *köntkat-*, *köntl-*, ÉVag. *köntl-*, AL. *kont-* ~ *köntkat-*, *köntl-*, FL. *χönt-*, *χöntχat-*, *χöntl-*, Szo. *χönt-*, *χöntχat-* ~ *χüntl-* 'horchen', *χüntaml-* 'zu hören beginnen' (~ f i n n *kuunella*, *kuuntele-*);

b) **hal-*: o s z t j á k (KT. 377) V. *kol-* 'hören, füllen, v. tr.' ~ (imp.) *kulj*, Vj. *kəl-*, Trj. *kol-* ~ (perf.) *kuləm*, DN., Ni. *χut-*, Kaz. *χol-*, O. *χil-*; (PD. 595) J. *kol-* ~ (imp.) *kula* ~ (perf.) *kuləm* | v o g u l (STEL., WV. 212, 119) TJ. *käl-*, TCS. *käl-*, AK. *χöl-*, KK. *köl-* ~ *kölwəs* 'es wurde gehört', P., ÉVag. *köl-*, AL. *köl-*, FL. *χöl-* 'hören', Szo. *χül-* (~ f i n n *kuulla*, *kuule-*).

45. *három* (*hármát; harmad-; harminc*): osztják (KT. 370–1) V. *koləm* [KT.: i. h.: $\bar{o}$, de OL. 148: $\bar{q}$!] 'drei' ~ (G., KARJ., Gram.) *kulmät* 'harmad-,ik', Vj. *koləm* [KT.: i. h.: $\bar{o}$, de OL. 148: $\bar{q}$!], Trj. *koləm* ~ (KARJ., Gram.) *kuamät*, DN., Ni. *çutəm*, Kaz. *çoləm*, O. *çoləm*; (uo.) V. *kulmätəy* 'zum drittenmal', DN. *çutmät*, DT. *çotmät* (*çö-*); (PD. 596) Ko. *çutəm* ~ *çötmät*, J. *koləm* ~ *kuamät* | v o g u l (STEL., WV. 208) TJ., TCs. *çörəm* 'drei' ~ *çörmät* 'dritter', AK. *çürəm*, KK., FK., P., ÉVag., DVag. *kürəm*, AL. *kürəm* ~ P. *kurmt*, ÉVag., DVag. *kurt*, AL. *kurt*, FL., Szo. *çürəm* (~ f i n n *kolme*).

46. *hat* (*hatot, hatod, hatodik*): osztják (KT. 361) V., Vj. *kut* 'sechs' ~ (KT., KARJ., Gram.) *kutmät* 'der sechste', Trj. *kut* ~ *kutmät*, DN. *çot* ~ *çotmät*, Ts. *çut* ~ *çutarmät*, Ni. *çut*, Kaz. *çot*, O. *çut*; (PD. 594) Ko. *çut* ~ *çutarmät*, J. *kut* ~ *kutmät* | v o g u l (MUNKÁCSI: NYK. XXV, 269) T. *khät*, (MSz.) KL. *khät*, (KANNISTO—LIIMOLA: MSFOu. 127. sz. 153) TJ. *kat*, (KANNISTO—LIIMOLA: WVd. I, 54, 55, 266, 299, 376, 398) K. *çöt*, *köt*, P. *kat*, FL. *çöt*, Szo. *çät* (~ f i n n *kuusi*).

47. *szalú* (*szalu, szalut, szalúm* 'Hohlbeil'): osztják (KT. 843) V., Vj. *suçäl* 'eine Art Hackenbeil, Hohlbeil' ~ (birt.) *suçüm*, Trj. *suçä* ~ *suçüm*, DN. *soçät*; (PD. 2218) J. *suwa* ~ *suwüm* 'ua.' | v o g u l (KANNISTO—LIIMOLA: Vir. 1960: 345, 347) Szo. *xsoçli* 'Hohlbeil mit einem wendbaren Stiel' (~? f i n n *salvaa*).

48. *varjú* (*varjút, varjúm*): osztják (KT. 242–3) V., Vj., VK., Trj. *urñj*, (tbsz.) *urñjt* 'Krähe', Likr., Mj. *wurñj*, DN. *wärñaj*, Ts. *wärñaj*, Ni., Kaz. *wörña*, O. *wärña*; (PD. 2904) Ko. *wärñaj*, J. *wurñj* ~ (birt.) *wurñem* | v o g u l (MUNKÁCSI, VNGy. I, 187) KL. *urñ-jëkwä* '[Krähe]', (KANNISTO—LIIMOLA, WVd. I, 426) Szo. *ürinëk*, (a) (~ f i n n *varis, vares*).

E szócsoport osztják szavainak többeli magánhangzója ősosztják *o (nyelvjárási megfelelői: V., Vj. *o*, Trj., J. *o*, DN. 1. *u*, 2. *ç* és *η* előtt *o*, Ni. *u*, Kaz. *o*, O. *o*; vö. STEINITZ, OstjVok. 60 k k., 96–7), vagy olyan váltakozási sor tagja, melyben ősosztják *o szerepel (l. ősosztják *o ~ *u, *o ~ *u ~ *ö; a magánhangzó-váltakozásokra nézve l. STEINITZ, OstjVok. 100, 105–6).

A szócsoport vogul megfelelőiben leginkább ősvogul *ü/**ü* van (vö. STEINITZ, WogVok.): l. *fal-*, *fan-*, *fazék*, *hab*, *haj-*: *hajnal*, *hal*, *hall-* (<**hal-*), *három* (*harma-*) és *varjú*. Néhány szóban ősvogul *ä ~ *ä magánhangzó-váltakozás, illetőleg e váltakozás valamelyik hangja — *ä vagy *ä — jelentkezik: l. *arasz*, *hat*, *szalú*. Egy szóban előfordul ősvogul *ē ~ *ä magánhangzó-váltakozás is: l. *falü*. A *hall-* (<**hadl-*) szó megfelelője ősvogul *ü ~ *ä (?*ü ~ *ä) sorla tartozik (vö. STEL., i. m. 325, l. még 212–3).

Teljességre törekvő módszerünkhöz híven meg kell még említenünk a következő (ősosztják) *a-s szavainkat is:

49. *daru* (*darut, darvam*): osztják (KT. 1013) V. *tarəy* 'Kranich' ~ (STEINITZ, FgrVok. 34: V. *turçəm*), Vj. *tarək*, *tarəy*, Trj. *tärəy*, DN. *torə*, Ni. *torə*, Kaz. *tor*, O. *tar*; (PD. 2611) J. *tärəy* ~ (birt.) *turçəm* | v o g u l (STEL., WV. 188, 319) TJ. *tārōw* 'Kranich', TCs. *tārōw* ~ (tbsz.) *tārkat*, P. *tērçy*, KL. *tēri*, Szo. (STEL.) *täriv*.

50. *fakad-* (*fakadok, fakad; fakaszt, faggat*): ?osztják (KT. 683–4) Trj. *päy-* 'krachen...', Ni., Kaz. *paç-*, O. *paç-*; (uo.) V. *payäkiñt-* 'zerspringen', Vj. *payäçint-*; (uo.) Trj. *piyämät-* 'aufstechen' ~ (imp.) *piyämte* ~ (perf.) *piyämtem*; (uo.) V. *payän-* 'aufplatzen', Vj. *päkän-*, Trj. *päkän-* ~ (perf.) *pükän*, DN. *payän-*, Ni., Kaz. *paçän-* [*xpö-*], O. *payän-*; (PD. 1598) J. *päkän-* ~ (imp.) *piçkna* ~ (perf.) *pükäm* (~ f i n n *pakkua, pakahtua*).

51. *h a m u* (*hamut, hamum; hamvas*): ? o s z t j á k (KT. 281) V., Vj. *kajəm* '[Asche]', DN. *χojəm*, Ni., Kaz. *χojəm*; (PD. 478) J. *kájəm* ~ (birt.) *kujməm* | ? v o g u l (MUNKÁCSI: NyK. XXV, 268) T. *khöləm* '[Asche]', K. *khuləm*; (KANNISTO—LIIMOLA: MSFOu. 134, sz. 264) P. *kułm-*: *kułm-wüt* 'Lauge', FL. *χūlum*, Szo. *χūłm* 'Asche' (~? f i n n *kułmu*).

52. *m a g y a r* (? *megyer*): o s z t j á k (STEINITZ, mscr.) Trj., J. *mānt*, KoP., Kr., Ts. *moñt-*, Kaz. *mōs-*, Páp.² (O.) *mās-* [*mas-*] 'Name einer der beiden Phratrien, in deren die nordostj. exogamen gentes od. Sippen zusammengefasst sind' | v o g u l (STEI., WV. 180) TJ., TCs. *meñtsi*. . . FL., Szo. *māñsi* 'Wogule'.

A magyar *a* és osztják (valamint vogul) megfelelőire nézve felsorolásunk összesen 52 szót tartalmaz. Ebből mindössze négy szó olyan, amelynek osztják megfelelőjében ősosztják **a* van: *daru*, *fakad*, *hamu* és *magyar*. Közülük háromban a magánhangzó-megfelelésen kívül az egyeztetés más szempontból is kérdéses: a *daru* szó szókezdő *d*-je (bár ez magyarázható, l. az *r* zöngésítő hatását), a *fakad*- (vö.: SKES.; FUV. 105, mely utóbbi az osztják tagot nem is közli), a szó minden bizonnyal hangulatfestő; a *hamu* egyeztetése pedig egészében vagy rossz, vagy pedig legalábbis kétes (vö. LAKÓ: NyK. LIX, 215; l. még TOIVONEN: FUF. XX, 78; SKES.). E négy szó a megvizsgált *a* [á]-s szókészletnek mindössze 7—8%-a. Az *a* [á] egyenlő ősosztják „nem-**a*” megfelelés tehát, amelyből az *a* [á]-s szavaink vizsgálatakor kiindultunk, több mint 90%-os érvényű.

Az *á* magánhangzó párjának ugor (késő ugor) kori megléte ily módon kétségtelen.

5. A magyar *a* és *á* magánhangzók ősi meglétének a felderítése után már csak egy kérdés van hátra: milyen volt a szóban forgó ősi (? elő-magyar) magánhangzók jellege. A mai magyar *á* és *a* [á] között ma két sajátos, releváns különbség van: 1. a kvalitatív jellegű labialis—illabialis ellentét (illab. *á*, lab. *a*); 2. kvantitásbeli ellentét (hosszú *á*, rövid *a*).

Ha az osztják és vogul nyelvjárások magánhangzó-rendszerét s nem kisebb mértékben az e rendszerekben meglévő dinamikus tényezőket (magánhangzó-váltakozás, magánhangzó-változás) figyelembe vesszük, arra az eredményre jutunk, hogy a magyar *á* és *a* [á] között mutatkozó két releváns különbség közül a kvalitatív minden kétséget kizáróan, a kvantitatív pedig minden bizonnyal az ugor kor felhomlásakor már e magánhangzópár meghatározó sajátja volt. Nézetünket több tényező együttes vallomására alapozzuk. Ezek a következők:

A) Mind a két rokon ugor nyelvünk ősosztják, illetőleg ősvogul magánhangzó-rendszerében az alsó nyelvállási soron két (nem palatalis) magánhangzó van; a magánhangzópárok tagjai között a meghatározó ellentét labialitásbeli. Ezt legvilágosabban az ősvogul **ā—*ā̄* (? **ā̄*) mutatja,¹ de nem mond ellene az ősosztják **a—*a* (—**ā*) sem!

¹ Az ősvogulra vonatkozólag az eddigiekben maradéktalanul W. STEINITZ (Wog-Vok.) nézetét és jelölését követtük, hogy a megértést újabb jelölés bevezetésével ne nehezítsük. A továbbiakban azonban, elsősorban a régi (XVIII. századi) vogul nyelvjárások tanulsága alapján ettől el kell térnünk. STEINITZ (i. m. 154, 186 kk. stb.) szerint az ősvogul **ē*, amint azt jelölése is mutatja, középső nyelvállású. A KANNISTO (WogVok. 95, passim) **ā* és **ē* vocalisról beszél. A kérdéses hang a tavdai (TJ. és TCs.) **ā̄*, de méginkább a régi vogul nyelvjárásokban mutatkozó képvisellete alapján (l. GULYA, XVIII. századi kéziratot vogul szójegyzékek. Kandidátusi dolgozat. Bp., 1960. 165 kk., különösen 172, 174,

B) Az ősi magyar *á* obi-ugor megfelelője mindkét obi-ugor nyelvben illabialis magánhangzó (vö. ősosztják *a; részben ősvogul *ā).

Az *a*-s magyar szók obi-ugor megfelelése kettős jellegű: 1. ősosztják *o ~ *ā/*ā* ~ *o; ősvogul *ā stb., 2. ősosztják *o, ősvogul *ū, *ǔ stb. E megfelelések létrejöttében számos tényező játszott és játszott közre: (ősi) magánhangzó-váltakozás (*u* ~ *a* > *u* ~ *o* [*ā*] stb.), az első és a második szótag magánhangzója közötti különféle reláció (*a*—*a* > *ā*—*a* stb.), hasonulás—elhasonulás (a jelenségre nézve l. BENKŐ LORÁND: Pais Emlék. 81, MNy. LIII, 179), a környező mássalhangzók hatása (pl. *a + lab. másh. > *o*) stb. Alapos gyanúnk van arra, hogy az *ā* [*ǎ*] kialakulásában fontos szerepe lehetett a hangsúlyviszonyoknak, ezek változásának (vö. orosz „akanyje”) stb.

A felsorolt tényezők közül akármelyik vagy feltehetőleg akár több is eredményezte az ősi magyar *á* párját, az új hang rendszerbelileg csak is labialis lehetett.

A finnugor (? elő-ugor) magánhangzó-rendszer feltehetőleg a következő volt:

<i>u</i>	<i>ɜ</i>	<i>i</i>
<i>o</i>		<i>e</i>
	<i>a</i>	<i>ä</i>

(vö. GULYA: I. OK. XXIII, 150).

E rendszerben szembeálló a velaris-labialis sor alsó nyelvállási „üres helye” (case vide — l. MARTINET). Az ugor korban létrejövő új, velaris magánhangzó a későbbi fejlemények ismeretében teljesen magától értetődőleg a velaris-labialis sor alsó nyelvállású helyén jött létre. A magánhangzó-rendszer a nem palatalis hangok körében tehát így alakult:

finnugor	ugor	> ősmagyar
<i>u</i>	<i>u</i>	<i>i</i> (< <i>ɜ</i>)
<i>o</i> <i>ɜ</i>	<i>o</i>	
<i>a</i>	<i>ā</i>	<i>a</i>

Az ugor (velaris) magánhangzó-rendszert megőrizte az ősvogul is (a kvantitást nem tekintve):

<i>u</i>	<i>ī</i>	(STEINITZ,	<i>ū</i>	<i>ǔ</i>	<i>ĩ</i>
<i>o</i>		WogVok. 154)	<i>ō</i>	<i>ē</i>	
<i>ā</i>	<i>ǣ</i>			<i>ā</i>	<i>ǎ</i>

továbbá 224; l. még UÓ.: CIFU. 174) nézetünk szerint *ā volt. (A kérdés részletesebb kifejtésére, sajnos, ez alkalommal nem térhetünk ki.)

Az *ā-hoz hasonlóan, szinte teljesen azonos indokok alapján, STEINITZ (i. m. 154, 170 kk. stb.) nézetétől eltérünk a (STEINITZ) ősvogul *ā esetében is. E hang a mai (1900 körüli) vogul nyelvjárások közül csak az egy faluban (Janyčkova) beszélt TJ. nyelvjárásban van meg. A másik tavdai, TCs. (Čandyri) nyelvjárásban e magánhangzó labialis (*a*!). Az összes többi nyelvjárásban e hang képviselése szintén labialis hang (vö. K. ō, Ny., FL. ō, Šzo. ̄). KANNISTO (WogVok. 87 kk. stb.; l. még 68 kk.) ősvogul „*ā (illetőleg *ā és *ā)” előzményt tesz fel. Felveti egyúttal azt a gondolatot is (i. m. 85), hogy az „alapnyelvben” (vogulban) esetleg, az *ā mellett, egy *ā is lett volna. Erre azonban a korabeli nyelvjárások, szerinte, — talán a FK. kivételével — nem szolgáltatnak elég bizonyítékot. A XVIII. századi források közül hét forrás tavdai típusú (déli vogul) nyelvjárásból származik. Ezek közül ötben *ā*-ra, s csak kettőben találunk *ā*-ra valló jelölést (l. GULYA i. m. 151 kk., különösen 155, továbbá 189 kk., különösen 195—7; némiképp másként 157, 223—4; CIFU. 174). A magunk részéről úgy véljük, hogy az ősvogul hang rendszerbelileg *ā volt.

Hasonló rendszerszerűségről vall az őosztják is:

$\ddot{a}$	—	o	[α]	u	$\dot{i}$	(STEINITZ, OstjVok. 48)	u	$\dot{i}$
							o	
							α	a
							$\ddot{o}$	$\ddot{a}$

(vö. GULYA: i. m. 147—9).

C) A kvantitás kérdése. Többek, így BÁRCZI (Htört.² 82, passim), K. SAL ÉVA (NyK. LXII, 245), legutóbb pedig LAKÓ (NytudÉrt. 47. sz. 56) véleménye szerint a magyar magánhangzók hosszúsága nem ugor (finnugor) eredetű. E felfogást KNEZSA (NyK. LXV. és LXVI.) vitatja. Nézete szerint „a magyar kvantitásrendszer a török jövevényszavak átvétele korában is már ki volt alakulva” (NyK. LXV, 101), továbbá „a magyar kvantitás, mint rendszer, legalábbis ugor eredetű lehet”. Ha nem, akkor „valamikor abban a teljesen ismeretlen korszakban alakult ki, amely az ugor kor és a török jövevényszavak átvételének a kora között telt el” (i. h.).

Magunk a kérdésről a következőt tudjuk mondani: A magyar *a* magánhangzó részben eredeti ugor (finnugor) kori **a* egyenes folytatása, részben *k v a l i t a t í v* magánhangzó-váltakozás (pl. **u* ~ **a*: fgr. **mu* ~ m. *más* stb.) során jött létre. Az *a* [*ä*] részben szintén kvalitatív váltakozás (pl. **u* ~ **ä*: fgr. **kuttz* ~ m. *hat* számn. stb.), illetőleg változás (? **a* > **ä* stb.) eredménye, részben azonban feltehetőleg *k v a n t i t a t í v* jellegű váltakozásé (vö. osztják **o* ~ **ä*). A finnugor vokalizmusról szólva (I. OK. XXIII.) annak a nézetemnek adtam kifejezést, hogy a finnugor korban fonológiailag csak egy magánhangzó-kvantitás volt. A finnugor kori nyelvállapotot követőleg azután a finn-permiben a középső nyelvállási soron két kvantitásfok lépett fel (*o* — *ö* és *e* — *ē*), aminek az ugorban (vagy legalábbis a keleti-osztják típusú magánhangzó-rendszerben) a kvantitatív jellegű ősi magánhangzó-váltakozások (**o* ~ **ä* és **e* ~ **ə*) a rendszerbeli pendantjai. Minthogy a magyar *a* éppen egy ilyen kvantitatív jellegű váltakozás *k ö r é b e n* alakult ki, az esetek mintegy 65%-ában, ezért indokolt az a nézetem, mely szerint az *ä* és az *a* közötti különbségként az *a* labialitása mellé kialakulásával egy időben kvantitatív jegy is járulhatott.

Az ugor korban formálódó előmagyar minden bizonnyal sem nem osztják, sem nem vogul, hanem „magyar” jellegű (típusú) volt (erre nézve l. többek között: GULYA: I. OK. XXII, 286—7). Mégis, hogy a kérdéses magánhangzó-pár körén belül mindkét másik ugor nyelvben, mind az osztjákban, mind a vogulban a kvantitatív ellentét megvan, ez szintén a magyar *ä* : *a* kvantitatív jegyének ugor kori eredete mellett vall.¹

6. Mindenképp izgató kérdés, miként lehetséges, hogy a finn-permi **o*-nak magyar *ä* és *a* (pl. finn *kota* ~ m. *ház*, finn *voi* ~ m. *vaj* stb.), a finn-permi **a*-nak magyar *ä* és *a* (pl. finn *sata* ~ m. *száz*, finn *kala* ~ m. *hal* stb.), a finn-permi **u*-nak magyar *ä* és *a* (pl. finn *muu* ~ m. *más*, finn *kulkea* ~ m. *halad* stb.) megfelelése lehessen. Ez első pillantásra annál különösebb, mert az etimológiailag kétségtelenül összetartozó szókban a magyar—vogul, a

¹ Nézetem szerint az *a* és az *ä* közötti kvantitatív ellentét szolgált — az *e* és az *ē* párral együtt, vö. **e* ~ **ə* — a magyar hosszú—rövid magánhangzósor kiindulópontjával. Ez, többek között, egybevág azzal, hogy a szláv *i*, *y* és *u* kvantitáskülönbségei a magyarban kvalitásként, a szláv *a*, *ě* és *e* pedig *k v a n t i t á s b e l i* eltérésként jelentkezik (vö. KNEZSA: NyK. LXV, 65, továbbá uo. LXV, 96 stb.; l. még BÁRCZI, Htört.² 82).

magyar—osztják és a vogul—osztják magánhangzó-megfelelések sem fedik egymást, de ezzel szemben mégis rendszerszerűséget alkotnak. Úgy vélem, mindennek az a nyitja, hogy a mai, illetőleg őszosztják, ősvogul magánhangzó-váltakozási rendszer „alatt” egy másik, feltehetőleg ősbibb magánhangzó-váltakozási rendszer bújlik meg. Nézetem szerint az egyes mai ugor (magyar, osztják, vogul) magánhangzó-rendszerek minden bizonnyal ennek az ősi rendszernek a külön b ö z ő ágú folytatásai. Mindez végső soron azt jelenti, hogy az ugor s ezen túlmenően legalábbis a finn-permi ~ ugor vokalizmus kérdését magánhangzó-váltakozás feltevése nélkül megoldani nem lehet. (Erre nézve l. különösen STEINITZ, FgrVok.¹⁻²).

A magánhangzó-váltakozások kérdése túlságosan messze vezetne. A magyar *á* és *a* kapcsán, inkább szemléltetésül, mintsem igazolásképp, egy példát mégis bemutatnék. Az említett rendszernek feltétlenül tagja volt egy **a ~ *o* magánhangzó-váltakozás. Ez az ugor nyelvekben a következőképp alakult tovább:

$$\begin{array}{ccc} (\text{ősi}) *a \sim *o \rightarrow (\text{ugor}) *a \sim *o \\ \qquad \qquad \qquad \qquad \qquad \qquad \downarrow \qquad \qquad \downarrow \\ \qquad \qquad \qquad \qquad \qquad \qquad *u \qquad \qquad \check{a}; \grave{a} \end{array}$$

A változásnak e rendszerét az alábbiakban egy szócsalád keretén belül is bemutatom:

<p>m. <i>álom</i> o.V. <i>al̄m</i> 'Schlaf' ~ o.V. <i>ul̄m</i> 'Traum' vg.K. <i>ūl̄m</i> 'Traum'</p>	<p>m. <i>?olt-</i> o. Trj. <i>ōl-</i> 'schlafen' (perf.) o.Kaz. <i>ωol̄m</i> 'Traum' m. <i>al(szik)</i> o.V. <i>āla-</i> 'schlafen'*</p>
---	---

Fejtegetéseimet a következőkkel zárom: mindaz, ami itt elhangzott, részleteiben, az egyes jelenségek magyarázatában lehet, hogy vitatható. Az viszont — nézetem szerint — kétségtelen, hogy a *hodu* az *hadu* volt.

GULYA JÁNOS

KISEBB KÖZLI MÉNYEK

Az *-ár ~ -ér* képzőhöz

1. Az *-ár ~ -ér* képző kérdéséhez úgyszólván minden jeles nyelvtörténészünk hozzászólt, legújabban KНИЕЗSА (MNY. LXI, 137—8) és PAIS (i. h. 292—3). A hozzászólók egyöntetű véleménye szerint a képzővel kapcsolatos legsürgősebb teendő a nyelvjárások tanúvallomásának számbavétele (l. D. BARTHA, Szóképz. 83 stb.). A nyelvjárási anyag megszaporodása, valamint az etimológiai kutatások szintézishez érkezése (TESz.; MSzFgrE.) ezt mindenképpen időszerűvé s egyszersmind megokoltá is teszi. Az alábbiakban erre vállalkozom.

2. Szófejtő irodalmunk mai állása szerint a kétségtelenül *-ár ~ -ér* képzős szavak a következők a magyarban: *bűvár, buzgár, csapodár, csiszár, foglár, folyár, folyondár*,

* Talán nem érdektelen megemlítenem, hogy az ősi **a ~ *o* magánhangzó-váltakozásnak palatalis párja is volt: az **ä ~ *e* váltakozás. Például ez a magyarázata annak, hogy a magyar *éb* 'Hund' szónak az obi-ugorban [nyílt] *ä-s* a megfelelője; vö. osztják V. *ämp*, vogul TJ. *ämp* 'ua.' stb.

fűzér, hajcsár, határ, kajtár, kopár, lövér, mezer, szikár, tölcser, tündér és a vezér (l.: SzófSz.; BÁRCZI, Szók.²; D. BARTHA, Szóképz. 82—3; KNEZSA: MNy. LXI, 137—8). Törlendő tehát a *csaplár*, amely KNEZSA szerint német jövevényszó (i. h.; TESz.); csak kérdőjellel kapcsolható ide a *csúfondáros*, a *fehér* és a *bojtár* (indoklásukat l.: TESz.; MSzFgrE.).

3. Nyelvjárásainkból a következő világosan *-ár ~ -ér* képzős szavak sorolandók a fentiekhez: *alámár* <: *al(szik)* + *-m* mozzanatos képző, vö. *lohad* : *lohamik* 'lohad', *hül* : *hülemédik* 'hül', *él* : *élemédik*, *élemész* 'élénk, életre való', *szül* : *szülemlik* 'meglesz' (MTsz.), *ül* : *üllemédik* 'ülepszik' (ÚMTsz.; stb.) (az *-m* mozzanatos képzőre l. D. BARTHA: i. m. 34—5): 1615: 'ignavus, deses; faul, träge' (Zvon: Pázm. 117: NySz.); 1832: 'sokalvó, lusta, heverő' (Göcsej: Tsz.; l. még GOMBÓCZ: MNy. IX, 143) | *csalamár* <: *csal* + *-m* mozzanatos képző: 1668: *csalmár* 'vafer, versipellis; schlaukopf, verschmitzt' (Matkó: BCsák. 157: NySz.); 1839: *csalamár* 'hamiskás, ravasz' (Balaton melléke: EtSz.) | *észér* <: *észik*: 1893: 'falánk, nagyétkű; telhetetlen, tolakodó' (Sopron, Vas, Zala, Veszprém: Nyr. XXII, 473; ÚMTsz.; l. még Nyr. XCI, 231) | *folygár* <: *folyik* + *-g* gyakorító képző: 1858: 'tölgyfa derekából vajt hajócska' (Fertő melléke: MNyszet. III, 244) | *fonyár* <: *fonny(ad)*: 1876: 'soványka, száraz testű' (Szeged: Nyr. V, 571) | *gyakár* <: *gyakik*: 1906: 'aki (vagy amely állat) sokat szeret közöszölni (gyakni)' (Szentcs: MNy. II, 137; l. még BERDE, MDerm. 75) | *nadár* <: *nad-* igetöből, vö. „*nadalgyodik* a tehén, ha közeledik a borjazás ideje, azaz tőle enyék, hígság foly el" (MNyszet. III, 244, l. még MTsz.): 1825: 'hígság, amit a borjas tehén magától elvet' (KRESZN.) | *nyúzár* <: *nyúz*: 1792: *nyuzar* 'nyuzga, vézna, vanyiga' (SzD.); 1867: *nyuzár* 'gyepmester; ügyetlen hentes, mészáros; másokat fosztogató, zsaroló személy' (CzF.; Csallóköz, Nyitra: MTsz.), 'állatkínzó' (Veszprém: ÚMTsz.) | *oszlár* <: *oszl(ik)*: *oszl(at)*: 1839: *oszlárlevél* 'osztálylevél' (MTsz.; vö. *oszláslevél*, *osztálylevél*: litterae divisionales: NySz.) | *szülemér* <: *szül* + *-m* mozzanatos képző: 1202—1203 k.: *Sulemer* szn. (MNy. XXI, 130); 1405 k.: *zulemel* 'alupnus' (SchlSj. 90.); 1524—1527: *zylemzer* 'progenies; abkömmling' (ÉrdyK. 80, 198, 349; NySz.; l. még MNy. IX, 239) | *ülemér* <: *ül* + *-m* mozzanatos képző: 1863: 'állat tőgyén támadt daganatban „megült méreg” (gennyedt-ség)' (Háromszék: MTsz.; vö. az ugyancsak erdélyi *ülemérges* 'beteg, szurkos tej': ÚMTsz. népetimológiával).

A felsorolt 11 származék közül 9-nek az alapszava ősi örökség az ugor, finnugor, uráli korból, csupán a *csal* és a *nadár* ismeretlen eredetű (TESz.; MSzFgrE.; a *nadár* eredetével még senki sem foglalkozott). E származékok egy része csak a múlt századtól adatolható: az adatolhatóság ideje azonban nem feltétlenül azonos a létezés idejével, sőt az esetek többségében lényeges különbség van a kettő között. Kétségtelennek látszik, hogy ezen nyelvjárási *-ár ~ -ér* képzős származékok sem újabb, XVIII—XIX. századi fejlemények, hanem megőrzött régiség valamennyi. Erre mutat, hogy nagy részük már kihalt: az ÚMTsz. cédulái között mindössze az *alamár*, *gyakár* és a *nyúzár* szóra található egy-egy adatot. Keletkezésüket — az *-ár ~ -ér* képzőről való ismereteink alapján — a XVI. század előttre teszem. Gondolhatnánk arra is, hogy esetleg némely nyelvjárásban az ómagyar kor után is termékeny maradt a képző: alkothattak vele újabb származékokat. A számba vehető szavak nyelvföldrajza alapján legelőbb a Dunántúlra, közelebbről a nyugati nyelvjárásra gondolhatunk, mert az *alamár*, *csalamár*, *észér*, *folygár*, *nadár*, *nyúzár* szavakat (tizenegyből hatot) c s a k erről a területről közlik forrásaink. Nem lehetetlen; pusztán a származékok nagyobb száma korántsem bizonyítja azonban kétséget kizáróan magának a képzésnek a továbbélését. Valószínű, hogy az illető nyelvjárásterületen produktívabb volt a képző, mint másutt, s ezért maradhatott fenn több származék arról a területről.

4. A nyelvjárási *-ár ~ -ér* képzős szavak tanúvallomása megerősíti a képzőről és a vele alkotott származékokról való eddigi ismereteinket, amelyeket röviden így összegezhethetünk: 1. *-ár ~ -ér* képzős szavaink között egyetlen idegen eredetű szó sincs; 2. kivétel nélkül finnugor, illetőleg bizonytalan eredetű ősi szó az alapjuk; 3. a képző csak a legősibb magyar szórétégekben található, következőképpen a képzés maga is archaikus (KNIEZSA: i. h.).

KISS JENŐ

A „vallási” helynevekről

1. Ismeretes, hogy a társadalom életének számos tényezője megőrződött a helynevekben. Ezek közé tartoznak a vallással összefüggő nevek is, noha nem mindegyik az, amiről azt gondolnók. Például a Szabolcs megyei *Pap, Apáti, Apátszeg, Dusnok, Harangod* helynevek birtoklástörténeti, illetőleg folklor jellegű névadási mozzanatokra utalnak. Viszont az egykori Vas megyei *Királyfalva*¹ nevét nem gyanítanók annak, pedig neve temploma Szent István címéből származik.

Vallási vonatkozásokat tartalmazó helyneveinket összeállítva úgy látom, hogy nagyjából három fajtájuk különíthető el: 1. kultusszal összefüggő nevek (*Áldókút, Pogánykút, Keresztúr, Szentendre, Szentkirály, Oltároslövő, Szigetmonostor, Máriapócs, Makkosmária, Szentvér utca, A keresztnél, Kondákorék szoborja* stb.); — 2. kegyes lelkületre mutató és oltalomkérő nevek (*Gocnód < Gottesgnade, Istensegítség, Fogadjisten, Mariahilf* bánya az erdélyi Zalatna határában, *Bonne-Espérance* délbelgiumi búcsújáróhely Monstól keletre); — 3. a vallásos világkép nyomán alakult helynevek (*Istenföldje, Codomia* 'latorkert': *Szodoma, Gyehenna utca* 'Szatmárnémeti cigányainak lakóhelye' stb.). E csoporton belül számos fajta van az emlékező nevektől (*Tábor, Jérikó*) az éppen ellenkező értelemben veendő ironikus-tréfás nevekig (*Paradicsom* a dögtér nem ritkán hallott neve Franciaországban: *Revue Int. d'Onom.* X [1958.], 310). — Az alábbiakban csak a legfontosabb, azaz az első csoport, vagyis az igazi vallási nevek történetét tekintjük át.

2. Az első csoport legrégebb tagjai még a pogány korba nyúlnak vissza. Névtudományunk első szilárd eredményei közé tartozik a Sopron megyei *Hegykő* nevének megfejtése (NyK. VII, 120, XI, 15, Nyr. I, 70) az *egy* 'szent' + *kő* összetételből. A Névtelen II. fejezetében található bihari „*silva Igfon*” jelentése PAIS DEZSŐ igen meggyőző magyarázata szerint 'szent sűrű, szent erdő' (MAn. 120, NyK. XLVIII, 282—4). Valószínűleg pogány kultuszhely volt a Mátraverebély melletti *Szentkút* is, ahol a kőben Szent László lova lábának nyomát ma is mutogatják, mert az áldozati helyeket szerették félreeső ligetekben, források mellett kijelölni. Az egyház azután a nép oda való sereglését meg nem akadályozhatván, kápolna emelésével megszentelte e helyeket. Okleveles bizonyítékunk van rá, hogy a XIII. században az e forráshoz tömegesen érkezők a verebélyi határban kárt okoztak. Szabolcs megyében Nyírbakta környékén 1329-ben és 1363-ban *Pogánykút*, a Kállayak 1427-i adománylevelében a mai Nagykálló mellett *Áldottkütteleke* nevű pusztá (ÓMOlv. 288) tűnik fel.

A kereszténység felvétele után jó két évszázaddal kezdenek divatba jönni a templomi védőszentek nevéből alakult helységnevek. Hét fajtájuk van: 1. a már meglévő településnév mellé patrocíniumnév keletkezik, váltakozó vagy együttes használat után az eredeti név marad (*Sárosd* → *Szentimresárosd* → ma *Sárosd, Forna* → *Fornaszentmiklós* → ma *Forna*); — 2. a két név harcából a fiatalabb név kerül kigyőztesen (*Bogyos-*

¹ A nevekre vonatkozó adatokat és irodalmi utalásokat a jobb áttekintés érdekében általában elhagytam.

ló → *Bogyiszló* más néven *Keresztúr* → ma *Németkeresztúr*, *Kér* → *Kér* másként *Szentmihály* → ma *Szentmihály*, *Lovász* → *Lovászfölde* más néven *Szentmárton* → ma *Szalkszentmárton*); — 3. a régi és az új név küzdelme döntetlennel végződik, rendszerint azért, mert amúgyis szükség volt megkülönböztetésre (*Keveaszó* → *Kajászó* más néven *Szentpéter* → ma *Kajászószentpéter*, nem messze tőle *Rácszentpéter* puszta); — 4. az előbbivel rokon a birtokosztódáskor e korban megfigyelhető névtípus: *Dörgicse* → *Szentpéterdörgicse* és *Boldogasszonydörgicse*, *Káta* → *Nagykáta* és *Szentmártonkáta*, gyakran birtokviszonyban: *Páh* → *Szentandrás páha* és *Boldogasszony páha*, *Kál* → *Mindszentkál*, *Szentbenedekkálla* (ma: *Szentbék kál*) és *Szentvidkál* (ma: *Köveskál*); — 5. vegyes lakosságú vidéken egyik nyelv őrzi a régi nevet, a másik nyelv az újat, s így kettősseg alakul ki a település megnevezésében (magyarul *Vizlendva*, németül *Sankt Georgen* volt a neve az egykori muraszombati járás egyik falujának, amelynek temploma Szent György oltalmába van ajánlva; *Felsőrönök* németül *Sankt Emerich*, de a környékeliek magyar beszédében is előfordul *Szentimre* a hivatalos *Felsőrönök* mellett; *Lók* németül *Frauenhaid*); — 6. számos XIII—XIV. században keletkezett településünk egyházának titulusa után kapta nevét, más megnevezése nem volt (a fentieknél sokkalta gyakoribb eset: 1808-ban 60 *Szentgyörgy*, 56 *Szentmárton*, 51 *Szentmiklós*, 43 *Szentmihály* stb.); — 7. utójjára maradtak az *úr* szóval összetett nevek, jóllehet az előző csoportnál korábbiak (*Keresztúr*, *Szentmihályúr*, *Szentpéterúr*).

E névtípus, amelynek korszakolási értékéről legutóbb KNIEZSA ISTVÁN szólt a névtudományi konferencián (NévtVizsg. 20, 25), korszerű feldolgozásban eddig még nem részesült. SCHWARTZ ELEMÉR „A templomi védőszentek és a helységnevek” című dolgozatában (EPhK. XLVIII—XLIX.) csupán nyugat-dunántúli nevekkel foglalkozik. Kevés szó esett névtudományunkban e helynévcsoport kultusz-, művelődés- és más-történeti szempontú felhasználhatóságáról, annak ellenére, hogy az ilyen irányú kutatás természetesen elsősorban az érintett területek művelőinek feladata, s eredményeik a névtudományban csak viszonylag szűk keretek között értékesíthetők. De igenis ránk tartozik a struktúra teljessé tévése érdekében annak a megvizsgálása, hogy noha szép számban vannak *Szentgyörgy*, *Szentmiklós*, *Szentmargit* stb. helységneveink, például az evangélistákkal — a személynévállományban való jelentős részesedésük ellenére — nem vagy alig találkozunk (*Szentjános*-aink a Keresztelővel kapcsolatosak). A névtípus utóéletéből még annyit, hogy néhány esetben századunkban is alkalmazták (*Mátraszentimre*). Ezeknél az új elnevezéseknél megfigyelhető a nemzeti szentek előnyben részesítése. A felszabadulás után a *szent* jelző elhagyásával rövidítettek meg hosszú neveket (*Pesterzsébet*, *Pestlőrinc*).

3. A XVI—XVII. század nálunk a terület nagy részén, sajnos, nem a további birtokbavétel ideje, éppen ellenkezőleg: falualapítás helyett a pusztulás. A török kiűzése után a barokk kori Magyarországon az uralkodóház szándékainak megfelelően németesítés és katolikus restauráció folyt. Hatására a vallásosság újabb áramlatai már jobban érték a magyar földet, mint annakelőtte. Jellemző vonása e kornak a középkorinál erősebb Mária-tisztelet. Ekkoriban a katolikus világ egyik leghíresebb búcsújáráhelye az Anconától délre fekvő *Loreto* volt, s az ott használt litánia a XVII. század elejétől *lorétomi letenye* néven nálunk is terjedőben volt. Nádasdy Ferenc súlyos betegségében fogadalmat tett, és felgyógyulása után templomot és a szervitáknak kolostort építtetett (1651—1659.) a kismartoni járásban. A köréje települt falu így kapta magyar *Loretom*, német *Laureten* nevét (MOHL ADOLF, *Loretto magyarországi búcsújáráhely története*. Bp., 1909.; PallasLex. XI, 660; KatLex. III, 209).

E korban száll le és lesz népi szükségletté a búcsújárás. Nyugati megyéinkből sokan keresik fel a közeli osztrák kegyhelyeket, főleg a stájerországi *Mariazell*-t, amelynek úgynevezett „magyar kápolná”-ját Nagy Lajos királyunk a törökön aratott győzel-

méért hálából építtette és szereltette fel.¹ Az idősek és a szegényebbek nem mehettek Máriacellbe, de ez iránti igényük okozta a Dömöktől negyedórnyira a Marcal közelében egy emelkedésen 1739 júliusában felállított, Máriacellből hozott szobor gyorsan növekvő népszerűségét. Felállítója, a Pilsentől délre fekvő Klatovnyban született koptik Rafael Oddo bencés apát már 1740-ben búcsúkat eszközölt ki Rómában kis kápolnája számára (PRT. XII/a, 122, 140). Néhány év múlva megengedi Öttinger nevű rokonának, hogy a kápolna közelében vendéglőt nyisson (i. h. 211). A későbbiekben Koptiknak újabb rokonai és ismerősei — főként iparosok — érkeznek Csehországból, és ők lettek *Klein-Zell* ~ *Kiscell* első — német ajkú — telepesei. (Névsorukat l. FODOR, HENRIK, Die ersten deutschen Ansiedler in Klein Mariazell: Burgenländische Heimatblätter XX [1958.], 183—90.) Amikor 1907-ben *Kiscell* és *Nemesdömölk* összeolvadására került sor, az egyesített nagyközség a *Celldömölk* nevet kapta. (Vö. PRT. XII/a, 381; PORKOLÁB ISTVÁN, Celldömölk—Kismáriacell szabadalmas mezőváros története. Celldömölk, 1927. 62.)

Kissé hosszsan foglalkoztam két helységnevünkkel, de mentsem az a körülmény, hogy a XVI—XVIII. század helyneveink legkevésbé ismert szakasza. Az oklevéltárak ide már nem érnek fel, helységnévtárakkal, földrajzi leírásokkal pedig még nem fogható meg. Csak annyit még, hogy ezek a máriás érzület létrehozta magyarországi kegyhelyek — a Pozsony melletti *Máriavölgy*-et kivéve — nem régebbiek a XVII. század második felénél: *Máriabesnyő* (1763.), *Máriagyűd* (1687 után), *Máriakéménd* (1740.), *Máriamak* (1768.), *Máriapócs* (1696.), *Máriaradna* (1767.), *Máriaremete* (1783 előtt), mert a tisztelet valamivel korábbi az itt megadott templomépítéseknel. A Vas megyei *Badafalva* német *Maria-Bild* nevére nincsenek évszám szerű adataink, de valószínűleg e korba helyezendő. Neve egy fán talált Mária-képre utal. A Baja melletti *Máriakönyve* ez évben tartotta 150 éves jubileumát. — Nem tartozik azonban e csoporthoz, illetőleg más típusba sorolandó *Máriakálnok* (1908-ig *Kálnok*), *Máriaújfalu* (1934-ig *Talaputka*) és *Máriaalom* (1936-ig *Kirva*).

A búcsújárás mellett a XVIII. századi vallásosság másik kedvelt megnyilatkozása a fogadalomtevés. Szeged nyugati városrésze nevét az 1738-i pestis vagy népiesen gughalál emlékezetére a budai kapu közelében emelt Szent Rókus kápolnáról kapta, mert ő a járványos betegségben szenvedők védőszentje. A város fogadalmi ünnepül mégis *Vasas Szent Péter* napját választotta, mert ezen a napon kezdett a vész alábbhagyni. A város lakossága ezért a barokk időket jellemző módon megfogadta, hogy augusztus elsejét száz esztendőn át a legnagyobb ájtatossággal fogja megülni. E fogadalomra emlékeztet ma is a *Vasasszentpéter utca* neve és a szegedi tanyasi nép augusztus elseji munkától való tartózkodása (BÁLINT SÁNDOR, SzegSz. II, 370, 650, A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. Szeged, 1957. 166). — „A helységnek van külön fogadalmi ünnepe: a Szent Flórián napja. Ezt különös dísszel ülik meg s kápolnát emelnek a község védőszentje tiszteletére. A Flórián ünnep az 1767. esztendővel kezdődött . . .” — olvassuk Kismáriacellről PORKOLÁB idézett könyvében (68). Ilyen előzményekből magyarázódik, hogy a *Flórián* keresztnév főként Nyugat-Dunántúl fordul elő mai névanyagunkban.

4. Korántsem vettem itt számba minden újabbkori vallási helynévtípusunkat (*Golgota*, *Kálvária*, *Stáció* nevű terek és utcák stb.), de tanulmányozásuk fontosságára ennyi is felhívhatja a figyelmet. — A fentiekből az is kiderül, hogy *Celldömölk* előtagja semmi esetre sem a *Celesztin* keresztnév csonkítása, ahogyan egy kiváló nyelvészünk igen hamar elfogyott népszerű művében pedzi (KÁLMÁN BÉLA, A nevek világa 174), hanem a latin *cella* 'hajlék, remetelak' szó német *Zell* alakjával azonos.

MIKESY SÁNDOR

¹ A középkor végi kapcsolatokra l. PÁSZTOR LAJOS, A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Bp., 1940. 98, 113.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Koppantál. A nagykátai középiskolások nyelvében használatos a *koppantál* igealak 'tévedtél; melléfgógtál' jelentésben. A *koppán* igének ez a használata sajátos diáknyelvi alakulásnak látszik, ami azonban nem egyedül az említett helyen van meg. A ZOLNAY—GEDÉNYI-féle argó-szógyűjtemény anyagában mint saját gyűjtés van feljegyezve a *koppán* 'felsül' 1950-ből. 1959-es évszámmal szintén saját gyűjtésként így idézi: „Most *koppantál!*”. A 'felsül → melléfgó; téved' „jelentésszelídülés” megfér az azonos jellegű használat keretein belül.

Ez a *koppantál* a diák-, illetőleg ifjúságnyelvi rétegben általánosan használt, hasonló jelentésű *pojára estél, pléhre csúsztál, lebógtél* kifejezések „finomabb” variánsa. Amennyiben közös szemléleti háttérrel keresnénk ezekben a kifejezésekben: rokon bennük a felülről lekerülés, lejutás mozzanata.

Az említett vidéki iskola tanulói között mindig vannak pestiek, ezek terjeszthették el a *koppantál* 'tévedtél; melléfgógtál' kifejezést elsősorban a diákothonosok között. Meghonosodásában azonban szerepe lehetett az *elkoppán* nyelvjárási használatának, melyet a következőképpen adathozhatunk: 1759—67: „ötezer forinttal kiszúrták a szemit, azt is magok ládájából vette ki Dioszegi, denique mind ő s mind az maradéka *elkoppant* tőle” (Haz. I, 147; NySz.); 1908: „Várta a nagy örökséget, de bizony *ékoppant* tüle” (MNy. IV, 239); 1952: „*ĕkoppantunk* a diátú” (OrmSz.). Az *elkoppán* itt 'elesik valamitől', 'lecsúszik valamiről', 'nem kapja meg, amire számított' jelentésű.

Végül esetleg szerepe lehet a diáknyelvi kifejezés elterjedésében, sőt talán kialakulásában is a „*koppán* a szeme (szája, álla)”, „*felkoppán* az álla”-féle népnyelvi kifejezéseknek: 1792: „*Fel-koppant* az álla, étlen maradt. *Koppant* a' fzeme: nem nyert” (SzD.); 1865: „*Koppán* attól az állad, azaz nem kapsz belőle” (CzF.); 1872: „*koppán* attól az állad, v. *koppán* attól a szemed, abból ugyan nem kapsz” (BALLAGI); 1876: „*Koppán* attúl a szemed: abból bizony nem kapsz” (Nyr. V, 223); 1892: „*Koppant* az szemé tőle = nem kapott belőle” (Nyr. XXI, 509); 1893/98: „Löwenvaldéknak *koppant* a szája az elesett zsákmány után” (Jókai: ÖM. LXXXVII, 220: NSz.); 1894: „a zembér elvette a kutyátú a kényeret . . . a szögén kutyának *koppánt* a szemi, mer . . . nem tuttá mivel bizonyítani a jussát” (Nyr. XXIII, 333); 1940: „Szeme (= *koppán*) tőle: nem kap belőle” (BALASSA); 1952: „Alikha fő nem *koppánna* az álla, ha az embör nem vóna” (OrmSz.); 1957: „A szöme *koppán* tülle (= nem kap belőle semmit)” (SzegSz.). Itt a *koppán* jelentése: 'lecsúszik valamiről; lemarad valamiről, amire számított', 'nem kap valamiből, ami után sóvárog', 'valami nem sikerül neki; tervezgetése balul üt ki'. Az ezekben a szólásokban szereplő *koppán* jelentése nincs távol a diáknyelvi jelentéstől.¹

KISS GABRIELLA

Hajótörött. A Nyelvtudományi Intézet közönségszolgálati levelezésében bukkant fel a kérdés: miféle furcsa nyelvi képződmény a *hajótörött* szó, különösen ez a szókapcsolat: az *élet hajótöröttje*? Bármennyire megszokott és természetes is számunkra a *hajótörött* összetétel, ha közelebbről megnézzük, kiderül, hogy valóban érdekes szerkezet, s alak és értelem szempontjából egyaránt nehezen elemezhető. A külső alakjukra hasonló, azaz egy ragtalan főnévből és egy befejezett melléknévi igenévből álló összetételek, mint például *porlepett* (= porral v. portól lepett), *napsütött* (= naptól sütött), *színehagyott* (= színét elhagyott), *eszeveszett* (= akinek az esze elveszett), *kárvallott* (= kárt vallott), *ügyefogyott* (= akinek ügye elfogyott), *harcedzett* (= harcban edzett) stb. nem útbaigazító

¹ A *kopog* a szeme és *koppán* a szeme-féle kifejezésekről I. PAIS: MNy. XIX, 124—5, XLIII, 279—80 kk. — P. D.

minták, mert egészen más szerkezetű szókapcsolatoknak összetétellel való egybevonásai, s a tagok értelmi viszonya is más. A *hajótörött* voltaképpen azt a személyt jelenti, akinek hajója (el- vagy ketté)tört a viharban vagy a szirteken. Teljesebb, szabályos alakja tehát ez volna: *hajójátört* vagy *-törött* (l. *eszeveszett*, *színehagyott*); ezt azonban nem találjuk meg a régi nyelvben alaki előzményként, amelyből a mai alak rövidült.

Első szótáraink más, többnyire bonyolultabb szókapcsolatokkal fejezik ki a *hajótörött* fogalmát a latin *naufragus*, illetőleg a német *schiffbrüchig* megfelelőjeként. CAL. 690: „naufragus [főnév]: *Vízi veződelem ben esőt | naufragus, a, um: Haió törő*”; MA. I. 1611., 1621.: „Naufragus [főnév]: *Haió tóresben es karvallasban esőt ember. | Naufragus, a, um: Haiótörő*.” MA. 1604., 1611., 1621., 1708.: *hajótörést szenvedett*; PP., PPB. 1767.: *hajótörést szenvedett*; MÁRTON 1818., 1823.: *aki hajótörést szenvedett*; BALLAGI, ném.—rn. 1881.: *hajótörést szenvedett, hajótörésből megmenekült, m.*—ném. 1890.: *hajótörést szenvedett, hajótört*. Az utóbbi igeneves összetétel FOGARASI német—magyar szótárában tűnik föl először, 1836-ban, s megtaláljuk a későbbi kiadásokban is (1860., 1865.), valamint BLOCH német—magyar szótárában (1843.), mindenütt a német *schiffbrüchig* megfelelőjeként. Érdekes, sőt feltűnő, hogy nincs meg e szó KR.-nél, KASSAINál, sőt CZF.-nál és BALLAGMál sem.

A NySz.-nak Comeniusból idézett, de bizonytalan jelentésű *hajótörésbeli* (= naufragus, schiffbrüchig) szava mellett az akadémiai Nagyszótár gyűjtésének XVIII—XIX. századi anyagában ilyen szókapcsolatokat találunk: *hajótörést szenvedő, hajótörés-szenvedő*. A *hajótörést szenved* kifejezés ugyanis — már átvitt értelemben is — igen gyakori és általános régi nyelvünkben. Mai nyelvérzékünknek furcsa, hogy a cselekvő alakú és jelentésű *hajótörő* melléknév, illetőleg melléknévi igenév a nagyszótári példák tanúsága szerint szenvedő értelemben is élt a XVIII. században. Vagyis volt 'hajótörött, vízbe veszett' jelentése is. Egy KRESZNERICS és KOVÁCS PÁL közölte közmondás mutatja ezt legszemléletesebben: „Könnyű szárazról nézni a *hajótörőket*”, azaz: 'Könnyen beszél, kinek jól foly dolga.' O. NAGY GÁBOR (Magyar szólások és közmondások. 1966.) értelmezése szerint: 'akinek nincs semmi baja, nem is tudja, milyen kínos dolog veszélyes, válságos helyzetben lenni'.

Meglepő lassan és későn alakul ki tehát mai *hajótörött* szavunk. Nyilván analógiás kiegészüléssel jött létre a *hajótörés* főnévnek, illetőleg a *hajótörő* (szirt, hegy) folyamatos melléknévi igenévnek befejezett párjaként, mint a nyelvújításra jellemző jelöletlen, tömörítő összetétel. Ebben az alakjában csak 1846-ból találjuk rá az első adatot Szabó István „Aesop meséi”-ben. Alakja és használata a múlt század második felében csak lassan állapodik és gyökerezik meg. Látszatra igen régi szavunk, valójában azonban meglehetősen új, s *hajótörött* alakban egészen későn szótározták.

Az *élet hajótöröttje* kifejezés már a szó főnevesült, önálló használatának terméke.

Turpis. Adynak „A hazaszeretet reformja” című párizsi cikkében (1906. júl. 6.) olvastam ezt a részt: „Franciaországban hamar észrevették, mi lesz a Kossuth Lajosok és Garibaldiak szent hevüléséből. Rabszolgatartók altató zsoldára, fekete seregek csillogó vértje, hitvány törtetők létrája s gazemberek menedéke, mint főtisztelendő Szeberényi úr otthon a napokban néhány *turpis* fejre ráidézte”. (Párizsban és Napfényországban. 1949. 108.)

A *turpis* szó miatt kellett idéznem az egész részt. Meglepett ugyanis szokatlan használata, bár jelentését a szövegkörnyezet rögtön kitaláltatja a *turpisság* főnév alapján: 'hamis, huncut, csaló'. Meglepő és szokatlan azonban, hogy egy *-ság*, *-ség* képzős főnévi származék melléknévi alapszava nem él, legalábbis a köznyelvben nem. Ismervén Ady merész szóalkotó képzeletét, az ő elvonásának gondolhatnánk a *turpis*-t, bár sok furcsának, saját gyártmányúnak látszó, egyéni szaváról kiderül némi nyomozással, hogy tájszó, ha eléggé szűk körben él, elszigetelt is, vagy pedig régi, elavult szavunk. (Sajnos, Ady

írói nyelvének nyelvjárási elemeit sem dolgozta még fel összefoglaló tanulmány.) Ilyen a *turpis* szó is.

Köz- és irodalmi nyelvünkben csak a *turpisság* főnév él (első adatunk a NySz. szerint egy DECSI 1598. közölte szólásban: „Elkölt immár az ő *turpissága*”). A később sokszor szótározott és az irodalomban is közhasználatú szó kétségtelenül a latin *turpis* 'rút, csúf, utálatos, piszkos; gyalázatos, becstelen, gonosz, illetlen, feslett' származéka; s-sel való ejtése is régiségét mutatja (vö. FLUDOROVITS JOLÁN, Latin jövevényszavaink hangtana 27, 36, 43 és KÁLMÁN BÉLA, Latinos szavaink s-ezése: MNy. XLVI, 280). FLUDOROVITSNÁL és KÁLMÁNNÁL is a zárójeles, vagyis *turpis(ság)* alak áll, nyilván az alapszó feltüntetésének szándékával, meglepő azonban, hogy a *turpis* melléknevet nem találjuk köznyelvi szótárainkban, de még az akadémiai nagyszótár gyűjtésében sem. Csupán BALASSA szótára (1940.) közli, mint a XVIII. század előtti irodalomból ismeretes szót 'ravasz, alattomos' jelentéssel. Sajnos, forrásait nem ismerjük, régi adatunk nincs a szóra. O. NAGY GÁBOR szíves közlése szerint előfordul a *turpis* szó Pálóczi Horváth Ádám kéziratos szólásgyűjteményében (1819.), a DECSI, majd MA. és mások közölte *Elkölt immár az ő turpissága* szólás anekdotás magyarázatában. Egy huncut diák néhány jó falat reményében így szólított meg egy öregasszonyt: „Édes *turpis* öreganyám!” Az, dicséretnek véve az ismeretlen, latin szót, ezt felelte: „Oh, édes fiam! Voltam valaha, voltam! De oda van már nékem minden *turpisságom*.” A diáktrefa minden anekdotaféle ellenére is azt sejteti, hogy a *turpis* melléknev a diákság köréből terjedt el a nép közt, talán a ködösítő használat vagy a nem pontos megértés folytán némiképpen módosult jelentésekben. Ritka származékaként felbukkan néha a *turpiskodik* ige is.

A MTsz. csak a *turpiz* alakot közli két jelentéssel: 1. 'sunyi, alattomos, alattomban eselt szölvő, fondorkodó' (Cegléd, Szentes); 2. 'pisze, fitos; pisze orr, fitos orr' (Szentes) | *turpiz-orrú* 'piszeorrú, fitosorrú' (uo.). A Nyelvtudományi Intézetben készülő ÚMTsz. cédulaanyagában is több hasonló adatot találunk különböző vidékekről: 1. Nagyzerind Arad m.: *turpis* 'ludas, hibás valamiben'; Vác: *turpiz* 'pajkos gyermek, aki a fejét valamely csínyen töri, kópé'; 2. Szabolcs m.: *turpisa* 'tompá, pisze (orr)'; Adony Fejér m.: *turpis* (orrú) 'pisze (orrú)'; Jánok Abauj-Torna m.: *turpiz* 'pisze'.

Az Ady szülőföldjét megközelítő két nyelvjárási monográfiában (LÁSZLÓ GÉZA, A zilahvidéki nyelvjárás. 1899.; OLÁH GÁBOR, A debreceni nyelvjárás. 1906.: NyF. 26. sz.) nem találjuk meg ugyan a *turpis* szót, de a fenti, területileg meglehetősen szét-szórt adatokból valószínű, hogy a Szilágyságban sem volt ismeretlen; újságcikkből idézett használata, a tájnyelvi adatok első jelentésében (bár elképzelhető a másodiknak megfelelő átvitt 'tompá, nyomott' értelmezés is) pedig azt mutatja, hogy Ady bátran és természetesen élt tájszavakkal. Nyelvének, stílusának vizsgálatához igen fontos volna tehát egyrészt ezeknek az elemeknek a számbavétele, másrészt pedig az írott források és az egyes vidékek élő tájszóanyagának gyűjtése.

KOVALOVSZKY MIKLÓS

Lárma. I. A *lárma* szavunkra vonatkozó újabb, meglehetősen terjengős irodalomban (vö.: LOVÁNYI GYULA: MNy. XLIV, 46–52; HORVÁTH MÁRIA: MNy. XLIX, 398–403), úgy látom, néhány gyökeres tévedés akad, ami bizonyos téves következtetésekre ad lehetőséget.

Az ide vonatkozó régi magyar nyelvi adatokat mind LOVÁNYI, mind HORVÁTH MÁRIA nagy buzgalommal gyűjtötték, de szavunk történetére vonatkozólag az adatokat már egyáltalán nem megfelelően értékelték ki.

LOVÁNYI szavunkra a legrégebbi adatot Kemény János egyik 1644. évi levelében vélte megtalálni, és mivel Kemény János járt Lengyelországban is, nem habozott szavunkat a lengyel *larmo, larma* 'riadó, zajongás' szóból származtatni; csakhogy ez a fel-

tevés még hangtani szempontból sem kielégítő, mert hisz a megfelelő lengyel szó *l*-je palatalis hangértékű, aminek tehát a magyarban *ly* felelne meg (vö. KNIEZSA, SzlJsz. I, 877).

LOVÁNYIVAL szemben HORVÁTH MÁRIA rámutatott arra, hogy szavunk már néhány évvel korábban, vagyis 1639-ben Zrínyinél is szerepel. És nem is habozott mindjárt feltenni, hogy *lárma* szavunkat 'riadó; Alarm' jelentésben, vagyis katonai műszóként Zrínyi hozhatta nálunk forgalomba az osztrák-németből kölcsönözve. Pedig épp a HORVÁTH MÁRIA által közzétett adatokból (i. h. 399–400) világosan kitűnik, hogy Zrínyi a *lárma* szót 'riadó' jelentésben egyáltalán nem mint idegen szót, hanem mint magyar köznevet használja. Az ugyanis az ugyancsak HORVÁTH MÁRIA által közzétett idézetekből világosan kitűnik, hogy amikor Zrínyi katonai terminusként egy német szót említ katonai vonatkozású irataiban, akkor, ha meg tudja adni az idegen szó magyar egyértékesét, többnyire „németül” kitételrel hozza a német kifejezést: pl. „*jel* (németül *Lossung*)”, „... *tisztviselő* (németül *Leutnant*)”. Másutt egyszerűen zárójelben hivatkozik a megfelelő német szóra: „rendelt fizetés (*Lehngeld*)”, vagy legalábbis német helyesírással írja le a hivatkozott idegen szót: „Az *Feldwäbl* felől”. Az a körülmény tehát, hogy a *lárma* szót soha ilyen módon nem használja Zrínyi (nyolc adatot idéz HORVÁTH MÁRIA), a leghatározottabban azt tanúsítja, hogy *lárma* szavunkat nem Zrínyi vezette be nálunk katonai műszóként, hanem e szavunkat ő már magyar köznévként ismerte és használta. Ebből tehát nyilvánvaló, hogy a *lárma* 'riadó' jelentésben már jóval Zrínyi előtt honosodott meg nyelvünkben, még ha nála találjuk is erre a szóra az első adatot.

2. LOVÁNYI szerint szavunk semmi esetre sem eredhetnék a német *alarma* szóalakból, mert „a szókezdő *a* lekopását nem tudnánk megmagyarázni”. LOVÁNYI min telenesetre megfedekezett arról, hogy a névelőnek felfogott szókezdő *a* elhagyásával több szó is került nyelvünkbe, mint például a felvidéki és észak-dunántúli *lóránt* 'uzsonna', valamint a köznyelvi *patika* és *lombik* (vö. KNIEZSA, SzlJsz. I, 318). Különösen feltehető ez a régi német *alarma* szóalakról, mert hisz e szóalak szókezdő *a*-ja hangsúlytalan volt, aminthogy a mai német *Alarm* szó *A*-ja szintén hangsúlytalan; így tehát a magyarok az ejtett *a-lárma* szóalakot éppúgy *lárma* alakban percepiálhatták, amint a hangsúlytalan szókezdő *a* elhagyása a német *Lärm* szó esetében is bekövetkezett. HORVÁTH MÁRIA *lárma* szavunkat a bajor-osztrákból származottnak véli, mert „a bajor-osztrák dialektus ellenáll az *a > ä* Umlautnak”. Ez mindenestre tévedés. A bajor-osztrák dialektus egyáltalán nem „áll ellen” az *a > ä* umlautnak, ami VII–X. századi hangjelenség, hanem az *a* úgynevezett másodlagos Umlautjából (*ä*) ezen a nyelvterületen még a középkor folyamán, vagyis a XII. században *a* fejlődött (vö. BEHAGHEL, *Gesch. der dt. Sprache*⁴ 153). Ehhez azonban a *Lärm* szó *ä*-jének semmi köze, még ha az *e*-t ebben az esetben *ä*-vel írják is le (például Luther még *Lerman*-nak írta). Az *e* hang ugyanis e szóba keleti francia nyelvjárásokból származik (vö. KLUGE, *EtWb.*¹¹ *Alarm* és *Lärm* címszók alatt);¹ itt tehát Umlautról nincs és nem is lehetne szó.

HORVÁTH MÁRIA LOVÁNYIRA hivatkozva egyebek között azt állítja (i. h. 401), hogy szavunknak lett volna a régi németben *larma* alakja is. Ez a szóalak saját magyarázatának mindenestre nagyon megfelelne; a baj azonban az, hogy a jelzett helyen (MNy. XLIV, 48) ennek a szóalaknak nyoma sincs: azt HORVÁTH MÁRIA alighanem csak valami elnézés folytán írta le. Ezt a körülményt nem vette észre — úgy látszik — KNIEZSA sem, és így HORVÁTH MÁRIARA való hivatkozással azt állíthatja, hogy a magyar *lárma* szó

¹ KLUGE—BEHAGHEL említett műve 5. kiadásának 77. lapjára hivatkozva mondja ezt. Erre hivatkozott idézett cikkében HORVÁTH MÁRIA is, aki azonban BEHAGHEL megjegyzését — úgy látszik — gyökeresen félreértette, amennyiben H. PAUL fellogásának igazítását látja benne, hogy tudniillik az *ä* a *Lärm* szóban a „világos” *a* visszaadása volna, amiről természetesen szó sem lehet.

előzménye 'osztrák-bajor *Larme* szóalak lett volna, amely mellé KNEI ZSA legalábbis a csillagot a helyes tényállás ismeretében bizonyára szükségesnek látta volna kitenni.¹

3. Honnan származik tehát az eredetileg 'riadó' jelentésű *lárma* szavunk, kell ezek után kérdeznünk. Az előadottak szerint valami XVI. századi német *a-lárma* szóalak átvételéből, amely szóalak valószínűleg egy ugyanolyan jelentésű spanyol *alarma* kifejezésből származott. A 'riadó' jelentésű katonai műszónak ugyanis több, román nyelvekből származó alakja is gyökeret vert a XV—XVI. században a németben (vö. KLUGE, EtWb. az *Alarm* címszó alatt). Nyelvünkben ez a spanyol—német szóalak legkésőbbben 1600 körül honosodhatott meg, mert Zrínyi — amint tudjuk — már mint magyar köznevet ismerte és használta.

Érdekes jelenség, hogy mind a magyarban és lengyelben, mind a németben kialakult a 'riadó' jelentésű szónak az 'emberek kiabálásából származó hangzavar', vagyis 'zsvaj, zajongás' jelentése. Ellenben az eredeti 'riadó' jelentés kiveszett mind a magyar *lárma*, mind a német *Lärm* szóalakokra vonatkozólag. A magyar és német jelentésfejlődés aligha ment egymástól teljesen függetlenül végbe. De hogy mikor és hol alakult ki ez a másodlagos jelentés a németben, és hogy mi módon hatott ez a körülmény a 'riadó' jelentésű magyar *lárma* szó jelentésének alakulására, arról bizony nem sokat tudunk. Úgy látszik az eddig közzétett adatokból, hogy ez a jelentésváltozás nálunk valamikor a XVIII. század elején következett be.

Selma. E szavunk a SzófSz. szerint az ugyanazon jelentésű szlovák *šelma* szóból származik. KNEI ZSA (SzlJsz. I, 740) szerint azonban ez kevésbé valószínű, mivel szavunk a népnyelvből „mai tudásunk szerint csak a Dunántúl ismeretes”. Csakhogy persze ez a „mai tudásunk” összesen két—három adatra támaszkodik csupán; így tehát e néhány adat semmiképp sem lehet perdöntő jelentőségű szavunk származásának kérdésében.

A szó dunántúli előfordulása KNEI ZSA szerint németből való származását teszi valószínűbbé, amennyiben a szóvégi *a* német redukált hang reflexének volna tekinthető. A *schelme* szóalak kétségtelenül megvolt a középfelnémetben, csakhogy akkor a szó jelentése a LEXER-féle „Mhd. Taschenwörterbuch” szerint 'pest, seuche; toter Körper, aas' volt; így tehát a magyar *selma* szó jelentésének megfelelő 'kópé, imposztor' jelentése még egyáltalán nem volt meg a németben. Amikor pedig mai jelentése már kifejlődött, akkor a szó alakja már *Schelm* volt, amint azt az 'Unruhestifter' jelentésű német eredetű dán *skjelm*, svéd *skälme* szavak is tanúsítják (vö. KLUGE, EtWb.¹¹ 513), amelyek már a 'kópé' jelentésű újfelnémet *Schelm* szó átvételéből származnak. A helyzet tehát a *selma* szóra vonatkozólag is — úgy látszik — ugyanaz, mint amit például az eredetileg 'kályhacserép' jelentésű *kályha* szóra vonatkozólag is megállapíthatunk. Ha *kályha* szavunkat a középfelnémet *kachele* 'Topf' szóalakból alakilag esetleg magyarázhatnók is — bár a szóvégi redukált hang palatális jellegű volt, mert csak *e*-vel és *i*-vel írták le —, a származtatás mégis megbuknék azon a tárgy történeti tényen, hogy amikor a németben a *kachele* szóalak még megvolt, akkor nem létezett még sehol Közép-Európában cserépkályha.

Amíg azonban a szóvégi *a* megjelenése *selma* szavunk esetében a magyarban teljesen érthetetlen, a szlovákban SULÁN kifejezésével élve morfológiai fejleménynek tekinthető. Ezek szerint *selma* szavunk esetében is vissza kell térnünk a SzófSz.-ban közölt

¹ LOVÁNYI ezt írja a kérdéses helyen: „Az említettem német *alarma*, *allerma(n)*, *alarm*, *larman*, *lerman*, *lerma*, *lárma* szóalakok vizsgálatából . . .” Erre HORVÁTH MÁRIA következőképpen utalt: „A németből — az *alarma* stb. szókezdő *a*-s alakokat nem tekintve — *larman*, *larma*, *lerma*, *lárma* formákat idézi”. Vagyis az történt, hogy HORVÁTH az előző adatsor *lerman* alakja helyébe a *larma* alakot írta.

származtatáshoz, mégha felvidéki népnyelvi adat e szóra vonatkozólag nem áll is rendelkezésünkre. Az meg különben is valószínűtlen, hogy a magyar és szlovák szóalakok között valaminő kapcsolat nem állna fenn. Szavunk szláv nyelvi megfelelői közül ugyanis csupán a szlovák szóalak 'kópé' jelentése egyezik a magyarra! : oseh *šelma* 'Schurke, Betrüger'; lengyel *szelma* 'Betrüger', ukrán *seljma* 'Schurke, Betrüger' (vö. SzlJsz.: i. h.). Az pedig mégis csak valószínűtlen, hogy a szlovákok ez esetben egy állítólagos dunántúli német – magyar szóalakot vetek volna át.

MOÓR ELEMÉR

Hendek. Pécsvárad nagyközség helyneveinek összegyűjtése során 1962-ben került elő ez az érdekes név, amely ma egy szántóföld neve a Nagypall – Püspökszenterzsébet – Pécsvárad hármashatárnál. A névre az első írásbeli adatom egyelőre 1854-ből van, amikor e területet hasonlóképpen nevezik (Pécsi áll. lt. Bm. K. 242 sz. térkép), de később is így emlegetik: 1864: *Hendek* – szántó (Kataszt. birt. vázrajz), 1865: *Héndek* (Pesty gyűjt.), 1869: *Hendek* – szántó (PÁL. Bi. Urb. iratok), 1876: ~ (Bi. U. 684/4 sz. térkép). A névvel sokáig nem tudtam mit kezdeni, adatközlőim sem tudták értelmét. Rájöttem azonban arra, hogy a MTsz.-beli *hendeg* 'határhalom' adatot – amely a Tolna megyei Sárközből származott – kapcsolatba hozhatom helynevünkkel. Annál inkább megtehettem ezt, ismerve azt az erős rokonsági kapcsolatot, amely a pécsvárad – zengővárkonyi – nagypalli református magyarságot a Sárközzel összekötötte. Ezen a nyomon – sajnos – nem jutottam messzire. A NSz.-i gyűjtés rendezett anyagában adatot szónkra nem találtam. Az ÜMTsz. gyűjtése (a Nyr. XXXII, 462 után) közli ugyancsak a Sárközből *hendek* 'a levágott kukoricaszár földben maradt töve' egyetlen adatot, de – a szótár szerkesztőségétől – egyelőre kérdőjellel látva el. Ellenben számos adatot tart nyilván a *hendzseg* (Adorjás Baranya m.) ~ *hantesik* ~ *handzseg* ~ stb. 'ua.; földkupac; vakondtúrás' jelentésű szóból. Úgy látom, hogy a *hendek* ~ *hendeg* kivesző szó, amely – eredeti értelmét veszítve – a hangzásban (sőt értelemben) közel eső *hendzseg* ~ *handzseg* jelentését ölti magára.

A névfeltétele megoldását végül is HASAN EREN egyik szófejtése (MNy. XLIII, 295) tette lehetővé. A KLEIN SÁMUEL román – latin szótárában levő *indic* (i. m. 277. lap: „Indic vide Shantz”) szónak adja meg helyes magyarázatát BARBIER DE MEYNARD szótára nyomán. Az *indic* szót az oszmán-török *händük* ~ (*çandak*) 'fossé, retranchement autour d'une place forte, d'une village' szóval azonosítja. Ez úton magyarázható a sárközi *hendeg* (~ *hendek*) 'határdomb' köznévi és az ebből származott *Hendek* földrajzi név is. Tehát feltehetően oszmán-török jövevényszóval történt magyar névadással van dolgunk, amelyet magyarázhat a hármashatáron levő határdomb vagy a falu határát biztosító árok.

A hivatkozott szót a hazai oszmánliban is használták, amit a következő adattal igazolok: 1665: „... a felgyűjtött Szécsény várát újból fel kellene építeni . . . . a négy oldalon kiásandó várárokba (*handak*) . . . nyárs . . . volna szükséges.” (FEKETE LAJOS: Ltközl. VII, 90.)

REUTER CAMILLO

Kelengye. I. A címként leírt szó már vagy nyolc évtizede tűnik fel kisebb-nagyobb időközökben nyelvészeti folyóirataink lapjain, de a megnyugtató megfejtésnek mégis híjával van. A SzófSz. két magyarázatát regisztrálja, anélkül hogy akármelyiket is elfogadná. Az egyik és régebbi magyarázat MUNKÁCSIÉ (Nyr. XIII, 262). Ő az oszmánli *gelinlik* 'Brautgeschenk, Mitgift' (< *gelin*, kazáni tatár *kilen*, kirgiz *kelin* 'meny') szóból magyarázza a *kelengye* szót. Szerinte az oszmánli *gelinlik*-nek szabályos mása a keleti törökségben *kelindik-nek hangzanék, és ennek a magyar *kelengye* pontos megfelelője. GOMBÓCZ (MNy. III, 253) e magyarázat alapján sorolja a *kelengye* szót török jövevé-

nyeink közé, majd (BTLw. 91–2) e magyarázat kibővítéséül felteszi, hogy a *kelengye* egy magyar *kelendő formából változhatott el, és ezen át a feltett török *kälindiy* lehetett az előzménye. — A másik magyarázat MELICHÉ, aki (Nyr. XXVIII, 399) a *kelengye*-t a latin *calendae*-re visszamenő szláv *koleda* ~ *kolinda* ~ *kalangya* szóval azonosítja.

Újabban HADROVICS LÁSZLÓ kísérelt meg a szóra új magyarázatot adni (MNy. LI, 340–2), mivel sem MUNKÁCSI, sem MELICH magyarázatát nem tartja valószínűnek. Szerinte a törökből való magyarázat még akkor is kétes, ha a feltett *kelindik* szót ott ki lehetne mutatni. Elképzelhetetlennek tartja ugyanis, hogy egy ilyen fontos szó a XVIII. század végéig lappanghatott volna. Annak ellenére azonban, hogy átnézte a Nagyszótár anyagát is, régebbi adatot, mint amely B a r c z a f a l v i Szigvártjából ismeretes, HADROVICS sem talált a *kelengye* szóra; első előfordulásától kezdve összefoglalást ad szótári és irodalmi életéről. Korábbi meglétét mégis feltételezi, és a fentebb ismertetett magyarázatokkal szemben a szó eredetét másutt keresi. Véleménye szerint *kelengye* szavunkat a latin *clenodium* 'kincs, ékszer, drágaság, dísz tárgy' többes *clenodia* alakjával lehetne azonosítani. Ugyanis a *clenodia domus* kapcsolat gyakori a XIV. század végétől, mégpedig úgy, hogy általában a ház felszereléséhez tartozó tárgyak összességét jelentette. Bár elképzelését sok latin szövegű adattal támogatja, magyarázatát (*clenodia* > *kelenogya > *kelenegye > *kelengye*) maga sem tartja meggyőzőnek, mert *házi kelengye vagy *ház kelengyéje típusú kifejezéseket nem lehet kimutatni. Egy másik közleményben (MNy. LII, 358) kiegészítésül még olyan adatot közöl, amely szerinte nagyon megközelíti a *kelengye* fogalmát, de azért korábbi kétségei továbbra is megmaradnak. — Valóban, HADROVICS magyarázata sem oldja meg a *kelengye* szó eredetét. Nem is oldhatja meg, hiszen kiindulási pontja nem vezethet a helyes megfejtéshez. HADROVICS ugyan figyelembe vette a *kelengye* szótári és irodalmi életét, de nem fogta vallatóra a népnyelvet. Pedig — talán, mint alább kiderül, joggal hisszük — e szónak ebben van a nyitja, első szótári megjelenése is ilyen irányba mutat.

2. Az 1884-ben közölt MUNKÁCSI-féle magyarázat megjelenésétől az érdeklődés a szó iránt nem csappant meg, sőt növekedett. Jól tükröződik ez a Nyr. hasábjain. Az 1885-i évfolyamban (XIV, 331) teszi fel a szerkesztőség a kérdést: „Dívik-e a népnyelvben a *kelengye* szó?” Az évfolyamban (i. h. 469–70) válaszul két helyről adatolják: 1. a Békés megyei Gyoma községben többször hallotta KERTÉSZ A.; 2. a Torda-Aranyos megyei Harasztos községben HORVÁTH JÁNOS szerint „a *kelengye* név alatt a nép a menyasszonyi hozományt, s nem az ajándékot érti”. A szerkesztőség újabb kérdésére (Nyr. XXV, 472) TOLNAI VILMOS (i. h. 571) ezt közli: „Csallóközben használják a *kelengye* szót a köv. jelentéssel: 1. keszkenő, könnyű kendő: »vettem a vásáron *kelengyét* is a fejembe»; 2. egy kupacha szedett szénarend, kis petrence; ezt vegyesen *kalangyá*-nak is mondják.” A KIRÁLY KÁROLY közlésebeli (Nyr. XXV, 216) adatot, hogy a *kelengye* B a r c z a f a l v i csinálmánya, TÓTH BÉLA (Nyr. XXVIII, 124) helytelennek tartja, minthogy szerinte: „Ez székely tájszó (talán oláh eredetű) és jelentése jegyajándék”. Az ehhez a közleményhez csatlakozó szerkesztőségi megjegyzés (i. h. 124–5) utal a korábban közölt adatokra, és állást foglal MUNKÁCSI magyarázatának helyessége mellett. — Ezzel még nincs vége a Nyr. érdeklődésének. 1901-ben (Nyr. XXX, 394) újra felhívással fordul a gyűjtőkhez a *kelengye* szóval kapcsolatban, és a beérkezett válaszokat ugyanaz évben (XXX, 588–92) teszi közzé. A meglehetősen széles körű nycmozás ezúttal nagyon érdekes eredménnyel járt; tudniillik a válaszok szinte egybehangzón negatívak voltak, vagyis a *kelengye* szó a megkérdezett helyek egyikében sem volt ismeretes. Röviden hadd álljanak itt a válaszok. A kemenesaljai Pálfáról: „*Kelengye* helyett semmi szót sem használnak, csak néha mond helyette *taferungot* (stafirung) a tudákos száj.” Vasvárról: „*kelengye*: a menyasszonnyal adott fehérnemű, különböző készletek stb. (de ezt inkább az olvasottabbaktól hallottam)”. A Győr megyei Nagyécsről: „*Ke-*

lengye h. holmi használatos". A Somogy megyei Felsősegesdről: „A *kelengye*: *móring*". A Tolna megyei Kölesdről: „*kelengye*: hozomány". „A *kelengye* és *hozomány* a palócoknál csak körülírva szerepel: a *ményasszony hummija, rávalója, gúnnyája*." Felső-Borsodból Mátraaljáról: „*kelengye*: *hoómi* (holmi)". A Bács-Bodrog megyei Óbecséről: „A *kelengye* nálunk *stafírunng*". Kisújszállásról: „*kelengye*, nem használják; *újasszonynak*, vagy *menyasszonynak* való körülírással jelzik". Hódmezővásárhelyről: „A *kelengyét* *stafírungnak* mondják". Szentesről: „*Kelengye* helyett *staférungot* mondanak". Gyula vidékéről: „*taférunng*". A Kolozs megyei Gyaluról: „*Kelengye* helyett: *perneforium*". Az Udvarhely megyei Korondról és Bethlenfalváról: „*Kelengye* ismeretlen, *perefernumot, portékát* mondanak helyette". — Ha mindehhez még hozzávesszük az azóta megjelent tájszótárak vallomását, akkor az derül ki, hogy a *kelengye* szó a magyar népnyelvben szinte teljesen ismeretlen. Nem közöl rá adatot a MTsz., a SzamSz., az OrmSz.; a SzegSz. *kelengye* szava mellett zárójelben ez a minősítés: „új”. — Ezek után könnyű kétségbevonni a Gyomárói, Csallóközből, talán még a Torda-Aranyos megyei Harasztos községből közölt adatok valódiságát is; elképzelhető, hogy ezek is már csak olyan értékűek, mint a Vasvárról (Nyr. XXX, 589) és a SzegSz.-ban közöltek, azaz az irodalmi vagy köznyelvből valók.

3. Maradna egyetlen közlésnek a TÓTH BÉLÁÉ, aki kiáll a *kelengye* székely tájszó volta mellett. Meglepő azonban, hogy ORBÁN BALÁZS „A Székelyföld leírása” című munkájában a lakodalmi szokások leírásakor egyszer sem veszi tollára a *kelengye* szót. Például „Az aranyosszéki székelyek menyegzője” című fejezetben (i. m. V, 79) ilyen kifejezéseket használ *kelengye* értelemben: *parafernum, házi holmi, hozomány*, „a menyasszonyt . . . *parafernumaival* és *bonumaival*”. Az oroshelyi és a kovásznai lakodalom leírásakor is ilyen kifejezések szerepelnek nála: *ajándék, „parafernum (hozomány)”* (i. m. I, 100, 102, III, 152). — Ezek után valóban mi is lehet az igazság a *kelengye* székely volta körül? Egy bizonyos, hogy annak a BARCZAFALVINAK az írásában tűnik fel első ízben, aki híres meglepő, sőt merész szóalkotásairól¹: az eddigiek ismeretében tehát nem indokolatlan az ő szerzőségére gondolni. A másik bizonyosság, hogy az erdélyi származású BARÓTI SZABÓ DÁVID szótároza először a Kisded Szótár második kiadásában. Ide minden bizonnyal a Szigvártból vette (ha korábban ismeri, már az első kiadásban is ott volna), de nyelvérzékével nem ellenkezett, és felismerhette vagy megérezhette tájszó jellegét, íztét, hiszen csillaggal jelölte meg: „*Kelengye** (dos) jegy-ruha, ajándék. Lyány-negyed.” A SzD.² bevezetésében ugyanis ezt olvashatjuk: „Némelyek mellé * jegyet vetettem; azt akarván azzal jelenteni, hogy az olyanok' bévételek felett még t a l á n k é r d é s t á m a d h a t n a, ámbár párt-fogóji-is találtatnak.” (A kiemelés tőlem.)

A *kelengye* esetében tehát olyan szóval dolgoink, amely akkor is, ha történetesen nem Barczafalvi alkotása, legfeljebb egyetlen tájegység nyelvhasználatára korlátozódott. Ez már önmagában véve is jogos kétkedésre indíthat az eddigi magyarázatok akármelyikével szemben. Ugyanis nehezen képzelhető el, hogy ha a *kelengye* például valóban török eredetű volna, ne vált volna általános használatúvá — akár több, egymásnak azért megfelelő változatban — úgy, mint a többi korai török jövevényünkkel kapcsolatban tapasztaljuk.

4. Számolva tehát valamennyi körülménnyel, amely *kelengye* szavunkra nézve fennforog, újabb magyarázatot látunk szükségesnek. Ehhez két tényezőtől indulunk ki: az egyik, hogy egészen egyedi, nyelvjárási ízü szóval van dolgunk, a másik a szó jelentése, illetőleg a jelentésben benne foglalt tárgyak, eszközök rendeltetése. Ez utóbbi batorít arra, hogy szavunkat a *kel*, esetleg *kéll* ige *kelendő*, illetőleg *kéllendő* igenevével azonosít-

¹ Például: „*Menyegle*: Epithalamium: Lakodalmi vers.” (Szigvart II. Szójegyzék.)

suk. Ennek az igenévnek (és más hozzá hasonlóknak) a használatára a régiségben és a népnyelvben is találunk példákat: *kellendő*: KétMDipl. XVII. sz.: „Szögyénben levő végezések kik voltak, az mely illendő és *kellendő* articulások, azokat kiválasztván” (NySz.) | Gyöngyösi: Char. 107: „italra is kedves és igen illendő, minden szükségekre hasznosan *kellendő*, nincs fogyatkozása, vize eléendő” (idézi SIMONYI: NyK. XVI, 260) | SIMAI, Vtssz. 109: „*Kellendő*: Meabilis, usualis” | Ormányság: *kellendő* 'szükséges': „*Kellendő* volt nekem a bogrács: szükségem volt a bográcsra” (MTsz. [*kellendő*]) | csángó: *këllendõ* 'nötig, notwendig, erforderlich'; *këllendõs* = *këllendõ* (WICHMANN, CsángóSz.). — Más, hasonló alakulású példák a régiségből: *foghatandóság*: ÉrdyK. 9: „ez may zent ewangeliomot (az epistola) mellee hasonlyok nagob tanwsaghnak *foghatandosagaert*” (NySz. I, 875) || *lehetendő*: DöbrK. 447: „Neked minden *lehetendő*” ÉrdyK. 510b: „Kyk mind *lehetendew* dolgok az wr istennek” (NySz. II, 592) || *mëglëndõ*: EsztT: IgAny.: „Az Antichristus országában *meg leuendõ* sötetsegekrül szoltanao” (NySz. II, 590). — Népnyelvi példák: [*rothatandó*] Helemba Hont megye: *ërothandó* 'rothadékony': „A zöd boefa *ërothandó*.” (MTsz.) || *tartozandó* 'tartozó': Veszprém: „Ez még a faluhó *turtozandó*. Em má nem az ü jószágáhó *tartozandó*.” | Balaton vid.: „Ez az erdő a helységhez *tartozandó*.” (MTsz.) || Szlavónia: „*értendő*: érthető”; „*láotandó*: látható” (MNYj. I, 54). — A köznyelv is él ilyen kifejezésekkel: *illendő*, *illendőség*, *kelendő portéka*, *forgandó szerencse*, *várandós asszony* stb. (Vö. TMNy. 505–6.)

5. Mivel tehát a *kelendő* vagy *këllendő* igenév használata mind a régiségből, mind a népnyelvből igazolható, alapja lehet a *kelengye* szónak. Bár ma a kettő között jelentésmélt különbséget érzünk, a népnyelvben — amint azt az idézett adatokból is láthattuk — a *kelendő* azonos jelentésű a *këllendő*-vel. A *kelendő* és a *kelengye* között a különbség a *d* palatalizáltságában és az *õ* helyetti *e* szövegben van.

A *d* palatalizációja a nyelvjárásokban gyakori jelenség a szó elején, közepén, végén egyaránt. A példák rengetegéből azonban csak a *kelendő* vagy *këllendő*-éhez hasonló hangtani helyzetben levő *d*-re idézek: Brassó megye Hétfalu, Zajzon, Bácsfalu: *merënde*, *merende*; Zselyk Beszterce-Naszód megye: *mërinda* ~ Kapnik vid. Szatmár megye, Szolnok-Doboka megye, Hunyad megye: *mëringya*, *meringya*; Bethlen Szolnok-Doboka megye: *mëringya* 'útravaló (eleség)' (MTsz.). Székelyföld, Orosháza: *kölindál* ~ *kolingyál* 1. 'énekelve házról házra jár'; 2. 'kószál, csavarog, csatangol' (MTsz.). Több helyről: *gërendély[j]*; Győr: *gerendõ*; Kecskemét: *görendõ*; stb. 1. 'gerenda'; 2. 'azon hosszú görbe fa, amelyre az ekefej van illesztve'; 3. 'a nagy malomkerék tengelye'; 'stb.' ~ Nagybánya Szatmár megye: *görongyõ* (MTsz.; az utolsó adat Nyr. XIV, 382 — KATONA LAJOS közlése — után).

Arra is van példa, hogy a szóvégi *õ* *e*-vel váltakozik: *pengõ* ~ *penge*, *lengõ* ~ *lenge*, *szüld* ~ *szüle*, továbbá *kerge*, *pörge*, *szökcse* > *szöcske*.¹ Tehát annak, hogy akár *kelendő* > *kelengyõ* > *kelengye*, akár *kelendő* > *kelende* > *kelengye* sorrendben alakuljon a *kelengye* szó, nem mond ellene nyelvünk szabályainak. Ehhez még azt is hozzátehetjük, hogy a szóvégi *õ* : *e* váltakozás némelykor bizonyos differenciáltság kifejezője is; például a *pengõ* (forint, citra) ~ *penge* (borotva~, kés~), *szökcse* > *szöcske* (< régi *szökösõ), *szüld* (~ anya, ~ haza) ~ *szüle* szópárok közül az *e* végződésűek szinte kizárólag főnév jellegűek. Ehhez képest a *kelengye* szó is a *kelendő* melléknév főnevesült változatának fogható fel, és így természetesen az alapszó 'szükséges' jelentése is ennek megfelelően 'szükséges holmi' jelentéssé módosult. Csak arra a kérdésre a legnehezebb felelni, hogy a *kelengye* Barcza falvi alkotása-e (ha így volna, akkor szerzője ezúttal egészséges nyelv-

¹ Ezekre a példákra PAIS professzor úr figyelmeztetett, s neki köszönöm, hogy a *kelendő*-ből a *kelengyë*-t korábbi elképzelésemnél egyszerűbben, vargabetű nélkül magyarázhattam meg.

érzékről és nyelvjárásismeretről tett tanúságot), vagy pedig a népnyelvben jött létre. Az egyik is, a másik is elképzelhető.

6. Idáig jutva fejtegetéseimban, az igazság kedvéért még ide kell írni annak a HORVÁTH JÁNOSnak a sorait, aki a *kelengye* szót Harasztos községből adatolta, és aki valahogy megsejtette benne a *kelendő* igenevet.¹ Ő ugyanis egy a Tordától délkeletre Harasztos keleti szomszédságába eső Aranyos melletti Gerenden dívott népszokásra, az ott Anna-napkor tartott leányvásárra² hivatkozik, amelyen az apák a vásártérre rakódott szekerekkel és leányaikkal állottak ki. „A rakódott szekéren volt az összes butorzat, mely egy gazda ember házához szükséges. Ez a butorzat képezte a *kelengyét*, a mit a leány szülői adtak . . . Ez volt tehát a leány tulajdonképpeni férjhez adója, *kelendéje*. Valjon nem innen származott-e a *kelengye*, mintegy *kelendő*, azaz kelendővé tevő?” (Nyr. XIV, 470.)

Ami a *kelengye* szó pályafutását illeti, BARCZAFALVÍÉ az érdem, hogy akár a maga csinálmányaként, akár a nép ajkáról felszínre hozta; közhasználatúvá aztán, mint annyi más hasonló eredetű szavunk, a szótárírók és a szépírók érdeméből lett. Annyi bizonyos, sokaknak okozott fejtörést, és az eredetét firtató nyelvész kíváncsiságát is meglehetősen megtréfálta nyelvünknek ez a népies ízű, — a fentiek szerint — eredeti hajtása.

ÚRHEGYI EMILIA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Két XVI. századi irat

Pap László jobbágy törvénytelen cselekedetei

Nagyvárad, 1584. július 12.

Egriegie dne Nobis semper ob[ser]juan:me Salutē et [ser]uitiorū | nostrorum comen[datationem]: Ezt akarok kēgnek twttara adnj | hogj az el Mwlt 1580 eztendeoben Vgjan Mj few | Birosagunknak Jdejeben: ez Nemes Miklos kowach | Jtt Varadon keozteonk lakozo fogtatta vala Meg | az .k. Jobbagya felesaget akkoron kazapereken | lakozo pap lazlonet azokaert hogj Meeg Gywlan | laktaban Veott volt az Vratol pap lazlotwl valamj | Bort, Melj Bornak az Araban Marat volt adossa | 65 flta!, kit Mind egj penzig Jtt Varadon az vtan | lakatgiarto Oswald Birosagaban az Miklos kowach | meg fizetet Volt pap lazlonak az .k. Jobbagjanak | De az a pap lazlo sem Jstenet sem pedig az Jo | emberj igaz tarsasagoth zeowedsegeth Meg Nem | gondolwan Jsmet gywlan az vtan Mikor az Miklos | kowach Sokadalomba Ment volna az pogan teorek | kadja erejewel Mind az 65 fltot vjobban meg | veotte rajta: Es ezert Mikoron Meg fogtatta | Volna Jtt mj veleonk az pap lazlo felesegeth | Mert eo maga pap lazlo Mindeneot el Bwdosot | eleotte oztan az vtan hogj keczer veotte az 65 | fltot Meg rajta es Mj teorwenjbeol azt hattok | vala Miklos kowachnak hogj Meg bizonecha | az azzonj ellen, hogj az eo vra pap lazlo keczer | veotte Meg az 65 flt bor arrat eo Rajta | kit Mikoron Miklos kowach Jambor

¹ A magam ötlete egyébként ettől független, mert erre már csak a szóval való foglalkozás közben akadtam.

² ORBÁN BALÁZS (i. m. V, 133) is szól a gerendi Anna-napi vásárról, de a leányvásárt nem említi, csak azt jegyzi meg, hogy ezeket a vásárokat „libavásároknak” is hívták.

tanuý által | Beosegessen Meg bizonethot volna. Nekeonk | Vgj teczet vala teorwenj zereenth hogj az azzonj | 15 Napig az 65 fltot vjzha tartozik adnj | Miklos kowachnak addig az foghazbol kj | Ne Bochattassek mig az 65 fltot Miklos | kowachnak Mind egj penzig Meg Nem | fizetj: kjt Mikoron az Vra pap lazlo hogj Meg | ertet volna oda kazaperekke, hogj az eo felese | get Jtt meg fogtatta volna Miklos kowach es | Mind az 65 fltot el erte volna rajta teorwen | -njel. || Jsmet Gywlara Menth es Egj varadj Embert kerekjarto | Jstwantt az pogan Bekkel meg tartatta es az Bek | addig el Nem Bochatta azt az fogsagbol: hanem | Geczj Janos Vrunknak kapitanunknak Jrtt az Bek | hogj az pap lazlo feleseget ha el Nem Bochatta- | -ttja eois Mind addig fogsagban tartattja az | Varadj Emberh: Es kapitan Vrunk oztan pap | lazlonet az Miklos kowach kezezeset vgjan | Akarattjanekeol es hjrenekeol Mj veleonk | el Bochattata: az 65 flt Jgj Marada hatra | fizetetlen Mostis adossak vele Nekj: Meg | Nem attak Maga keczer veottek meg rajta | Kerjeok Azert kegdet Miert Mostan Bizonyal | Meg ertette Miklos kowach hogj az a pap | lazlo az .k. Jozagaban Er¹ kallosemjenben lakik | es kegđ Jobbagja: hogj .k. az Mj atiank- | ffjat Miklos kowachot az eo el Erth | teorwenje zereent elegettesse Meg azzal | az .k. Jobbagjawal pap lazlowal Az 65 | flntrol Ne kellessek az vtannis teobbet vtanna | faradnj keoltenj. hogj valakit kegđhez tartozot | Ne kellessek Bewntelen erte Meg | tartanj: Jsten eltesse kegđet: Dat[um] | Varad[in]j 12 die July Anno dnj 1584 | Damjanus Eothweos | Judex primarius, ceteriq[ue] | Juratj ciues ciuit[a]tis | Waradien[sis].

(OL. Kállay es. lt. Összehajtott ív papír 1—2. lapján. A 4. lapon zárópecsét és a következő címzés:)

Generoso Egregio dno Joannj leokeos | kallaj de kallosemjen. do. dono | s[em]-p[er] ob[ser]uan[do].

Az áldomás történetéhez

Újváros, 1589. Szent Mihály nap utáni szerdán: október 1-én (vagy 4-én)

Mý Egied Janos Wýuarosi fő Bíró, Es tizthbelj Eskwth Biro | Tarsaj, Petó Deme-
ter es Dienes Jmreh: Es az mý Eskwth pol- | -gar tarsaink uelónk egietemben, tudniillik Szabo Benedek, | Rethkes Jmreh, Kerekes Balinth, Lotho Miklos, Laxas Peter, Koralj Ba- | -las, Gergelj Ambrus es Koralj Berthalan, Czýnerj Andras es Dienes | Ambrus: Aggiuk mindeneknek tuttara azkiknek illik, ez mý ie- | -len űalo Leuelónknek rendiben, hogj ez el mülth Szent Geörg | Nap utan Valo Penteken az ő calendariüm szerenth, Jőűe mý elónk- | -ben az tiztessegbelj Jambor szemelj, Regethe Ruzkan lakozo Pap | Tamas az nehaj Pap Peter fia, es elsőben szabad akarattia | szerenth, minden Giermeki Attia-
faj, es egieb szomzedosok es Jde- | -genek felőlis, kik Thóruenniell Jarnanak, felelűen, hatalmasoktul | megh űalúa, miűel hogj minden Giermekith, Attiafiaýth es Jdegen | szomzedosokat ez előth megh kenalth wolth ez ide ala megh | iroth ő szőleienek megh űetele-
leűel; Annakutanna űgian a- | -zon szabad akarattiabol tón illien uallasth mý elóttónk, hogj | ő az ő szőleiet, melj uagion ith az Wý Varosi szőlió [!] hegien, A- | -bawý Varmegieben, kinek feleiűl ualo szomzegiaban Ezakrol | űagion az nehaj Balint Deiaknenak Agotha Azonnak eg | Parlagh szőleie, Also szomzedgiaban penig del felöl uagion | eg Farkas neű szőlió, kith az előth Nag Kórósi Tobias | neű Pap birth, mý elóttónk órók aron es megh hihatatlankep- | -pen hetuen niolcz foritban derek somaban es tizta pēzben, | annak felette hatuan neg aldomas penzben, Atta Nag Kórósi | Keskenj Albertnak, Saros, Geomór es Vngh Warmegieknek | Eskwth Notariűsanak, es az ő maradekinak fiurol fiura es | Nemzetről Nemzetre mind az kéth aghban; Melj felliűl | megh iroth hetuen niolcz forinth somma penzth, űgian | mý elóttónk es szemónk lattara, Keskenj Alberth Pap Tha- | -masnak mind eg penzigh kez penzwl egczersmind megh fi- | -zeteth,

¹ Lehúзва.

es Pap Thamasis ő kegielmetwl ugian előttónk | fel uette: Melý felliŵl megh iroth szóliónek, *melj felliŵl megh iroth szóliónek*¹ aldomas poharat, ez ith ualo földnek | reghi sokasa es Tóruenie szerenth, Simon Janos háromzor | műtatta fel Keskenj Alberth kepeben mj előttónk || mindeneketh kerduen reia ki ellenzeneie az szóliónek ueteleth, | de senki nem ellenzette: Es ugian azon aldomas Jtalon mý | uelónk egietemben, ielen uoltanak ez Jambor ith ualo szemek- | -liekis, tudniillik Lotho Balinth es Janos, Laxas Gergely, Koralj Dienes, | Zabo Mathe, Czýmerj Mathe, Toth Pal, Molnar Janos, Czýmerj Balinth | es Janos, Simon Christoph es Balas, Dýenes Jstuan, Ghecze Miklos | Varga Anthal, Simon Miklos, Lazlo Alberth: mindniaian ith | Wýuaroson lakozo Jobagiok: Es Pap Janos Rege-the Ruzkarol az | felliŵl megh mondot Pap Thamasnak Attiafia. Melj felliŵl | megh neuzeut arú es aldomas Jtal, mikor az oda fel megh | iroth kéth fel között megh leth uolna: Annak utanna | mý az mý reghi szokasonk es Tórueniónek szerenth, Jth | Valo Wýuarosi Embernek, harmad Napot, kőŵl Valonak | penigh tizen ótód Napoth, akkinek penigh se neueth se hi- | reth nem hathatnoiúk, Eztendóth es három Napoth | hattonk uala, az felliŵl megh neuzeuth szólió arunak | ellenzesere, Es senkj Wýuarosi Ember sem az harmad | Napigh sem penigh massünnan Valo az tizen ótód Napigh | sóth annak utannais, mý előttónk ez kéth félnek arúiath | az oda fel megh neuzeuth szólió felől nem ellenzette, | mind ez leüelnek ký kólthe Napiaighys. Annakoiarh | mý az mý Warosonknak reghý szabadsagos szokasa es | Tóruenie szerenth, az felliŵl megh neuzeuth szóliónek el ada- | -sa es megh üetele felől, Attúk okleüelŵl ez mý ielen Valo | leüelönketh, az mý Warosonknak peczetiüel megh erőssitüen, | az mý oda fel megh neuzeuth Nemes Vronknak Keskenj Al- | -bertnak es az ő maradekinak minden nemzetsegről nemzet- | -segre, illien okon hog ha ő kegielmeth Valaki olj Ember azkj | mezze földön Valo volna, hog kinek se hirtet nē hallaniouk, | sem penigh neüeth nem tudnoiuk, ez felliŵl megh iroth szó- | -liónek békeseges Vrasagaban, megh akarnaia haboritanj, az Ez- | -tendő es három Napnak előtte, tahat az tartozneiek ő ke- | -gielmenek az pernek el kezdese előth, az hetüen niolec magiar | forintoth, es hatüan neg penzth kez penzwl letenrj, es az | Vtan az perth el kezdenj. Költh Wývarosth szenth | Mihál nap utan Való szerdan: Anno Dñj. 1589.

(Statní archiv v Brně. Milotice 681. Kettéhajtott ív papír 1—2. lapján. A pecsét az egyébként üres 3. lapon van.)

PAP LÁSZLÓ

Szótörténeti adalékok

A szakirodalomban szokásos rövidítésekén kívül ezeket használok: KultNád. = Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540—1550-es számadásaiból. Közli KUMOROVICZ L. BERNÁT és M. KÁLLAI ERZSÉBET. I—II. Bp., 1955. — MGSz. = Magyar Gazdaságtörténeti Szemle. I—XIII. Bp., 1894—1906. — TAKÁTS, Műv.tan. = TAKÁTS SÁNDOR, Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI—XVII. századból. Bp., 1961. — Urb. = Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku. I—II. Na vyadanie pripravili R. Marsina a M. Kušík. Bratislava, 1959.

abajdoc 1646: MNy. LXI, 482. — 1642: „Telkibánya vetett *abajdóc* gabonát” (TörtTár. 1895: 158); „Upori majorságban vetettek tiszta buzát . . . *Abajdóc* buzát (i. h.).

adótyúk. — 1618: „India vagon 29, lúd 15, tyúk 19, *adó-tyúk* — az ludat pizen vötték” (TörtTár. 1895: 10).

agybafebever 1613: NySz. — 1558: „igen *verték* egy fő árros emberrel orczul, *agyba, febe* egymást” (TörtTár. 1911: 95).

¹ Lehúzza.

ajtóragasztó 1787: NySz. — 1557: „régén be rakták mind az két háznak gerendáit, annak ajtaját es kivágattam és az *ajtó ragasztót* be rakattam” (TörtTár. 1911: 447).

akolbúza. — 1616: „*Akó-buza* akó-széna is jár az várhoz” (MGSz. IV, 517).

állazós kötőfék. — 1627: „Egy *állazós* cseres *kötőféket* adunk: d. 45” (MGSz. VII, 368).

angliai 'angol posztóból való' (vö. *anglia* 1710: MNy. LXI, 363). — 1627. „*Angliai* szoknyától, az ki az alján kilencszer prémmel meg vagyon rakva fl. 3.” (MGSz: VIII, 38); 1682: „végre nagy ügygyel-bajjal elégedett meg 40 arannyal, egy csigás kantárral és egy ruhára való *angliaival*” (TörtTár. 1910: 360).

arató pénz. — 1585–1590: „*Arató pinz* 13 hazas embertől 1 napra” (TörtTár. 1879: 134).

arena 'calculus, Steinkrankheit' 1655: NySz. — 1550: „*Cancellarius* uramat az *arena* bántotta” (TörtTár. 1910: 388).

árkos 'boltív'; ebben a jelentésben a NySz. nem ismeri. — 1557: „Azt irhatom . . . az várbeli mirül, hogy immár az kőmiesek az rakást felrakták, . . . *mingyarást* az *árkosát* csinálják és boldozzák” (TörtTár. 1911: 449).

árvika 'kis árva'. — 1579: „A *kis árvikát* azt is ruházza meg, a többit is mindeket generaliter” (MGSz. XII, 267).

asztagrakó. — 1572: „az dézmás négy körösztýén pénznek, tudni illik den. 24. az *asztagrakónak* adja” (MGSz. IV, 20).

asztavám. — 1578: „Bor váltságban és *asztavám* pénzzel tartoznak sok helen” (MGSz. IV, 26).

baba-kengyelvas. — 1627: „Item egy *baba kengyelvasat* fl. 1.” (MGSz. VIII, 34).

bagaricás; vö. *bogarica* 'bogárszarvú tinó vagy más marha' (MTSz.). — 1664: „ha szúki kezdene lenni az sónak, hogy semmint az portus, sóból megfogyatkoznék, az aknákon olyankor sőt ne adattasson el az *bagaricásoknak*, azmikor adandanak penig, igaz lábó czéduálkkal bocsáttassa le az portusra” (MGSz. IV, 170).

bajmol; a NySz. ezt a változatot nem közli. — 1558: „Kétszer immár igen *bajmolunk* az fűrészen, hogy megereszténőjük, de még szerét nem tehettük” (TörtTár. 1911: 454).

balogszekerce. — 1578: „Jánosnak vöttem volt ő magának egy *balog szekercét*” (MGSz. X, 93).

baromszin. — 1542: „kowach Isthwannak egy gabonas Isthalloja, *Baromzine* megegeth” (Századok 1870: 489–90).

basztard 'keresztzett tyúkféleség' (?). — 1712 k.: „Fácánkokasokhoz szelid tyukokat ötöt-ötöt egy kakashoz zárván, igyekezzék *basztardokat* az fácánokkal szaporítani” (MGSz. VII, 417).

bemártja a pennát 'megnyomja a ceruzát'. — 1670: „De bizony igen *bemártotta* volt kegyelmed a *pennát* . . . hitesse el magával, hogy tudok én hazám előtt anyi igazat mondani, mint az Ujhelyi familia” (TörtTár. 1910: 183).

berbence 'kis hordó, bödön'; első köznévi adat 1558-ból KNIEZSA, SzlJsz. 796. — 1498: „Item pulveres bombardarum *berbence* III. et tertia pars unius *berbence*.” (TörtTár. 1901: 107).

bércs 'ín, vastaghús a ló lábán'. — 1570–1580 k.: „az ló azhol az inát megütötte, azon alól az *bércsét* haséts keresztül” (MGSz. VI, 217).

bereten (?). — 1619: „két hites darabontot és egy *beretent*” (MGSz. VI, 230).

besövényez 'bekerít' — 1767: NySz. — 1572: „Meglássá penig az dézmás, hogy az dézmamorha, vagy asztagban leszen vagy csürben, ugy *sövényeztesse* és csináltassa be mind alól felül, hogy se esse miatt, se barom miatt kár ne legyen benne” (MGSz. IV, 18).

beszéke 'növény szárába beágyaz, beolt'. — 1770 k.: „Azt úgy készítse, hogy avval, a kivel be fog oltattatni, jól megegyezzen, avagyis, hogy az oltandó ágacskát helyesen *beszékeztesse*” (MGSz. V, 28).

betakarás 'betakarítás' 1584: NySz. — 1564: „Az gabona betakarítása, az borszűrés az hordás az széna *betakarás* is az szigény nép dolga” (MGSz. I, 68).

betakarítás 1636: OklSz. — 1564: I. *betakarás* a.

bicsak-kés. — 1741: „Két *bicsak* *kés*” (TörtTár. I 1903: 553).

bicsakos kés. — 1736: „Egy tokban zománczos pár *bicsakos kés*” (TörtTár. 1908: 137).

birópénz (adónem). — 1667: „mindeneket igazán megmond, a hitnek depositiója után az pinzaccidentiókat: ugymint *birópénzt* per fl. I., sellépenzt per d. 6., pásztörpinzt” (MGSz. V, 259).

bocskorbdör. — 1598: „Ugyan annak Sarut den. 65; *Bochkerberth* den. 12” (MGSz. XI, 61).

boltozat 1592: NySz. — 1561: „az kapun hogy bejőnnének job kézfelől való pinzének *boltozatát* el végzik” (TörtTár. 1908: 212).

borbetakarás. — 1552: „az borbetakaráshoz es ad minus tiz ember kely” (TörtTár. 1910: 529).

bordézma 1700: OklSz. — 1564: „Továbbá leszen asszonyomnak *bor* és gabona *dézma* jövedelme” (MGSz. I, 67).

borföld 'szőlő, szőlővel betelepített föld'. — 1560–1570 k.: „Az városbeliek . . . búl, . . . minden fazékul I ezüst tallér járván” (MGSz. V, 272).

borégető fazék. — 1634: „és legyen az városnak jövedelme *borégető* fazekak-tartoznak egy hordó bort hozni az *borföldéről*” (MGSz. I, 165).

borsörmény 'borsórló, borsdaráló'. — 1630: „Ön szerszámok és rézművek: . . . Kisebb réz fazék N° 2.; *Bors örmény* N° 1.” (TörtTár. 1903: 272).

bórvánkos 'kocsi része' vö. *vánkos*, 1653: MNy. LXI, 481. — 1554: „Az zekemben való *bör vankosra* szioth” (KultNád. 2: 220).

búb 'ruhadarab' 1740: SzófSz. — 1736: „Egy fehér iskátolában egy asszonyinak való *búb*” (TörtTár. 1908: 129).

buborcs, *biborcs* 'pattanás, daganat'. — 1570–1580 k.: „az ló lábán alatt, ki *buborcs* vagyon, mesd meg nekie” (MGSz. VI, 217); „Az ló szarát alá mind az *biborcsig* erősen meg kell tekerni és az *biborcsot* egy érvágó vassal vágasd meg” (i. h. 218).

cajgház 'Zeughaus'; ez a változat nincs meg sem a NySz.-ban, sem az OklSz.-ban. — 1608: „Az *caigházban* mennyi munitio volt” (MGSz. IV, 81).

cálmester 'fizetőmester'. — 1550: „Toábá az *czálmesterrel* végeztem, két óra ad pénzt egy óra posztót” (TörtTár. 1910: 389) | 1551: „mihelyen az *czálmester* meg jó és megagyák az pénzt” (i. h. 401); „Az *czálmester* es ez mai napon fizeté meg az szigetiék pénzét” (i. h. 403).

céhetlen. — 1695 k.: „Ha városi márhás ember, fizetésért utazást vállalna fel, czéhben nem lévén, akkor a czéhes a *czéhetlent* alku szerént bizvást kivetheti” (MGSz. IV, 314).

cigányul 'hamisan, csalón' 1668: NySz. — 1665: „de jól megrakják a szekeket, *cigányul* üresen ne járjanak” (MGSz. IV, 177).

citrom XVI. sz. m. f.: SzófSz. — 1550: „vöttem *citront*, naranczot” (KultNád. 2: 94); 1554: „Ket *citrumoth* niolch jólech penzen” (i. h. 223).

cövekes kötél. — 1656: „azmely 3 lovat . . . az *czüvekes kötélről* elloptak” (MGSz. V, 161).

csépgabona. — 1640: „Az *csépgabonát* az jobbágyoktól bizonyos terminuson kiszedvén azt az földekben ne vesse, mivel nem egyféle gabonából áll” (MGSz. VIII, 222).

csépletés 'cséplés, csépltetés'. — 1572: „mikor az asztagot rakják, mert ha valami fogyatkozás találtatik benne, *csépletésnek* idején ő rajta veszik meg” (MGSz. IV, 18).

cserepezés; vö. *cserepez* 1784: SzófSz. — 1559: „ismég öt tallért az cserepezőknek, hogy ha *cserepezést* elvégezték, megfizessen nekik” (TörtTár. 1908: 207).

cserepező. — 1559: l. *cserepezés* a.

csigás kantár. — 1682: l. *angliai* a.

csontpor. — XVI. sz. közepe: „Mennyi hamu fél annyi *Csontport* féljül tégy egy kis Téglá port, nem art ha egy keves sot teszszel közze” (Századok 1877: 231).

csutakpokróc. — 1552: „attam az Szarwarÿ tarhasbol eg *cwtak pokrocoth*” (KultNád. 2: 201).

dalia XVI. sz. m. f.: SzófSz. — 1546: „kérkeszik, azt mongya, hogy deákok közet jó deák, vitézek közet jó vitez ő és király tanácsa és *delÿak* közöt jó *delÿa*” (TörtTár. 1910: 376).

derma (?). — 1638—1639: „Bornak az *dermája* volt hét karikafa” (Takáts, Műv. tan. 339).

dezmaasztag 1566: OklSz. — 1549: „Vagion ot ed wy *dezma* kerek *Aztagh*” (KultNád. 2: 44).

dezma búza 1760: OklSz. — 1585—1590: „Hoztak *dezma buzath* 7 kylath” (TörtTár. 1879: 138); „*Dezma buza* volt 9 kerezth” (i. h. 139).

dezma méh. — 1585—1590: „*Dezma meh* vagyon 5 kassall” (TörtTár. 1879: 566).

dezma pénz. — 1667: „Az *désma-pinz*-accidentiákat penig épen az mi kezünkben szolgáltassa” (MGSz. V, 263).

dinnye; a *gyinye* alakváltozatra az első adat 1717-ből KNEIÉZA, SzlJsz. 155. — 1551: „Az *gyinye* es jól mutatja magát, az köles es” (TörtTár. 1910: 398).

dolmány szűr. — 1598: „*Dolmán szűrth* . . . *Dolmán szűrth* aszonnak” (MGSz. XI, 61).

döböny 'kaptár'; az első adat 1877-ből KNEIÉZA, SzlJsz. 106, de ebben a jelentésben nem ismeretes. — 1770 k.: „megesendesednek [ti. a méhek] és visszamennek *döbönyekbe*” (MGSz. V, 25); „vettem . . . egy *döbény* méhet” (i. h. 27).

duga 'donga' 1566: OklSz. — 1558: „az pintérek *dwgát* hasogatnak és faragják és egybe rakják” (TörtTár. 1911: 454).

ebédköböl 'természetbeni járandóság, munkabér' 1519: OklSz. — 1614: „Uraságtoknak, mint tisztelendő becsületes urainknak ezen könyörgönk, hogy uraságtok az *ebédköböl* felöl ne háborítson meg bennünket”; „Mostanis azért kérjük uraságtokat alázatos supplicatióknk által, hogy uraságtok is adassa ki az *ebédköblöt* az szegény cséplőknek, mert vagyon sok közöttünk, kinek még kenyere is kevés vagyon olyankor” (MGSz. XIII, 74).

eger 'Gelenkenmaus, Flechsengalle' 1592: NySz. — 1570—1580: „az orrán vért végy, ismét az *egerén*” (MGSz. VI, 216).

égettboros 'égettbor árus'. — 1635: „az boroknak sepreit az mi leszen jövendőben kegyelmed az *égettborosoknak* adja el” (MGSz. VI, 47).

egyenetlenkedik. — 1556: „dinnjét mit vittem neki, hogy kddel ne *igye-netlenkedjék*” (TörtTár. 1911: 89).

eleményez 'élelmez, életben tart'. — 1770 k.: „Sós borral táplálta őket, és mintegy praeservatívával *eleményezte* őket [ti. a méheket] minden megfojtó, tavaszi dohos mérég ellen” (MGSz. V, 27).

elművel 'elvégez'. — 1557: „mind gyalogot és mind lovagot tebet vezet ide az okáért, hogy it ez felden valamit *elmívelhetnek* mindent mivellyenek” (TörtTár. 1911: 559).

előarasz 'Bockspanne' XVI. sz. e.: NySz. — 1559: „tudására attam vala, menyi el költ volna az aszonyom borában, ugy mint két *elő arasz*, az bor azonképen állott” (TörtTár. 1911: 461).

elsüketül 'nem hall meg' XVII. sz. e.: NySz. — 1558: „Érte leszek, semmit *el* nem *sikkellek* az Nagyságod parancsolatjában” (TörtTár. 1911: 453).

eszközmarha 'eszköz, holmi'. — 1557: „Ennek kivüle egyéb házbeli *eszköz marhám* sokféle vagyok” (TörtTár. 1903: 158).

eszténa 'juhkarám' 1655: KNEIÉZSA, SzIJs. 823. — 1586: „Azhol pedig *eszténa*-hely vagyok, egyenlő akaratból vihessék az *eszténához* az mezőben, egyenlő akaratból az *eszténához* szározottó helyet adjanak hozzá” (MGSz. VI, 303).

eszténga 'bekerített juhfejőhely'; az *eszténga* alakváltozatra az első adat 1807-ből KNEIÉZSA, SzIJs. 172. — 1586: „A juhokat pedig úgy tizedeljük, mint egy *eszténgán* igazán” (MGSz. VI, 303).

eszterha 'eresz'; az *eszterhaj* alakváltozatra az első adat 1659-ből KNEIÉZSA, SzIJs. 170. — 1649: „Az kastély *eszterhajra* is vigyázzon, ha sindel hol kiesnék” (MGSz. XII, 296–297).

fagyos hal 'fagyasztott, fagyott hal'. — 1730: „Mindenekre rendivel való lezewnk” (Századok 1870: 490).

faház. — 1542: „Dacho Janosnak az *fahaznak* walo fa hozasra segethseegwel számtartás legyen, eleven, *fagyos*, száraz és sós *hal* honnat, mennyi jön? hová megyen?” (MGSz. VI, 379).

fakémény. — 1689: „hogy az *fakéményeket*, melyek csak tűzfészkek és sárral vannak tapasztva, . . . lerontassák” (MGSz. V, 37).

fehérház (?). — 1616: „mind az várban, mind az fejez haznál avagy terhes házaknál egyenlő és igaz kassai mérték tartassék” (MGSz. IV, 516).

felbor 'felöntő bor' (?). — 1577: „vött ismeg ugyan Miklós deák én nekem Gönczön az én számomra az én pinzemen tíz *felbort*” (MGSz. X, 86); „Vöttem Veréb Lukáctól a szüretkor két kassai *fel bort* 26 frton” (i. h. 88).

félhúson van 'sovány'. — 1557: „de az idő nem szolgálta neki, annak az vemhe es *fél huson vagyok*” (TörtTár. 1911: 449).

(Folytatjuk.)

GREGOR FERENC

NYELVJÁRÁSOK

Adalékok újabb jövevényszavaink *ë*-zéséhez, *ö*-zéséhez

1. A nyílt *e* és a zárt *ë* történetének tanulmányozását igen megnehezíti az a tény, hogy nyelvemlékeink helyesírása általában nem tesz különbséget a két hang között (vö.: BÁRCZI, Htört.² 36, 40; BENKŐ: MNy. LI, 166; DEME, NyatLF. 222 stb.). Minthogy a nyílt *e* és a zárt *ë* történetére vonatkozóan nyelvjárásaink tanúságát nem nélkülözhetjük (vö.: BALASSA, TMNy. 81–2; GOMBOCZ, ÖM. II/1, 79–80; BÁRCZI, Htört.² 40), szükséges lenne nyelvjárásaink *ë*-zésének minél alaposabb feltárása. Napjainkban a falu rohamos gazdasági és kulturális fejlődésével párhuzamosan megnövekedett az úgynevezett idegen szavak népnyelvbé áramlásának tempója. Szinkronikus és diakronikus szempontból egyaránt hasznosnak mutatkozik az új jövevényelemek vizsgálata abból a célból, hogy az újabban bekerült lexémák *e*-féle hangját az adott nyelvjárás *e*-vel, *ë*-vel vagy *ö*-vel veszi-e át.

Ingatag talajon járnánk, ha csupán napjainkban, illetőleg az utóbbi évtizedekben bekerült jövevények tanulságaira építenénk. Az átvétel korát tekintve mintegy jó két-százéves időszakkal okvetlen számolnunk kell; így nem csupán a legfrissebb jövevények hangtani viselkedéséből leszünk kénytelenek bizonyos következtetéseket levonni, a vizsgált szavak között a már meggyökeresedettek is helyet kapnak.

Felmerül a kérdés, hogy miért szükséges az újabb jövevények időbeli határát visszafelé körülbelül a XVIII. századdal lezárni. Ismeretes, hogy a nyelvi egységbe bekerült idegen lexémák együtt változnak a többi szóval. Minél régebbi jövevényréteget vizsgálunk, annál kevésbé találjuk meg a szavaknak azt a hangalakját, amellyel bekerültek. Ezért anyaggyűjtésem során arra törekedtem, hogy a vizsgálat alá vont lexikális elemek túlnyomó többségét a XIX. és XX. századi jövevények alkossák. E jövevényréteg elemeiben feltehetően — legalábbis zömmel — az *ě*, *e*, *o* hangok még úgy találhatóak meg, ahogyan az átvételkor a nyelvváltozatba bekerültek. Mivel az utóbbi időszakban a nyelvjárásokban felerősödött a nyelvi mozgás, ezért így is sok esetben találkozunk alakpárokkal, ám ezek csak fokozzák szinkron anyagunk értékét. Az újabb jövevénytárhoz a XVIII. század előttiektől való elkülönítésében főleg BÁRCZI SzófSz.-ára támaszkodtam. Bár az adattár nem egy szaváról kiderülhet, hogy nyelvünkbe régebben került be, a túlnyomó többségben levő XIX—XX. századi jövevények az efféle adatokat ellensúlyozzák. — Gyakorlati szempontból a jövevénytárhoz fogalmát tágabban értelmezem a jelenlegi felfogásnál (vö. BÁRCZI, Szók.² 45—6). A legújabb idegen szót is „jövevénytárhoz” terminussal illetem.

Szintén gyakorlati megfontolásból a jövevénytárhoz nem differenciálok az átadó nyelv szerint. Adataimat a fonetikai helyzet szempontjából igyekszem vallatóra fogni a tömorféma *ě*-zésének, *o*-zésének feltárására.

A kérdésre vonatkozóan be kell érnem azzal, hogy csupán szerény adalékokkal szolgálhassak, hiszen a legtöbb nyelvjárásból csak szórványadataim vannak, statisztikai vizsgálódásnak alávettett nyelvi anyagom sem egyenlő értékű; ugyanis nincs módomban jelenleg több, egységes szempontok szerint gyűjtött adattárra támaszkodnom. — Az újabb jövevények tanulmányozásánál az *ě*-zű és az *o*-zű nyelvjárásokra egyaránt tekintettel voltam, de célszerűnek láttam a két nyelvjárástípust a vizsgálódásban különválasztani.

A hellyel való takarékoság céljából adattárban csak olyan nyelvi anyagot közlök, amely még nyomtatásban nem jelent meg, egyébként statisztikai összesítés képviseli az adott nyelvjárást.

2. Elsőnek vegyük szemügyre a Békés megyei D o b o z községben lejegyzett adataimat,¹ zárójelben az ÉrtSz. *ě*-zű, *e*-zű ejtési normájával. D o b o z *ě*-zése jellegzetesen sárréti. Érdemes megjegyezni, hogy a dobozi adatok *ě*-zése összességében, valamennyi fonetikai és alaktani helyzetben erősebb fokú, mint a mérceként alkalmazott ÉrtSz.-é, az újabb jövevények alapján készült statisztika pedig — kivéve a hangsúlytalan helyzet -er, -el hangkapcsolatát — éppen az ellenkezőjét mutatja.

Mint hogy a dobozi adatokból nemcsak a hangsúly, hanem bizonyos hangkapcsolat is nagy jelentőségűnek látszik zárt *ě*—nyílt *e* vonatkozásban, ezért a hangsúlytalan helyzetet megokolt differenciáltabban vizsgálni.

A d o b o z i adatok, ( )-ben az ÉrtSz. ejtési normájával:

I. Hangsúlyos helyzetben:

bekk (∅); *betq* ~ *betony* ~ *beton* (*ě* v. *e*); *cekk* (*cech* *ě* v. *e*); *cělofán* ~ *celefán* (*ě* v. *e*); *cěměnt* (*ě-ě* v. *e-e*); *centěr* (*ě-ě* v. *e-ě*); *centi* (*ě* v. *e*); *cěnzár* 'az a személy, aki

¹ Az adatok saját gyűjtésűek, D o b o z község *ě*-zéséről készülő dolgozatom adattárából valók.

régen a vásárokon a jószág vételében, illetőleg eladásában bizonyos pénzösszegért közreműködött' (∅); *cēruza* ~ *ceruza* (e v. ě); *cettēr* ~ *szettēr* (szvetter ě-e v. ě-ě v. e-e); *csekk* (ě v. e); *csenkészfü* (e-e); *dēbla* 'nagy, kövér' (nőre mondják) (∅); *deci* (e v. ě); *defekt* (e-e v. ě-ě); *dēka* (ě); *delin* ~ *delinkendő^u* (∅); *dēmizson* ~ *demizson* (ě v. e); *demokrá-cija* (ě v. e); *denaturált szesz* (ě v. e); *dēpo^u* 'faraktár, falerakat' (ě); *detektív* (e-e v. ě-ě); *dressz* 1. fürdőruha; 2. sportmez' (ě); *dzsēm* (ritka) (ě v. e); *dzsessz* ~ *csessz* (ě v. e); *éccájg* 'evőeszköz' (∅); *egrecíroz* ~ *egrecēⁱroz* (egzecíroz ě-ě v. e-e); *ekcēⁱma* (ě); *ekszpört* (export ě v. e); *ekszpörtál* (exportál ě v. e); *elegáncs* (elegáncs ě-e v. e-e); *elevátēr* (elevátor ě-ě v. e-e); *észtra* (régies, katonai nyelvből) 'nem gyakorló, kimenőre való' (extra ě v. e); *fēlcsēr* (katonai nyelvből) (ě-ě v. e-e); *flekk* 'folt a cipő, a csizma talpán, sarkán' (ě v. e); *gēnērácijó^u* (ě-ě v. e-e); *gledicsija* 'koronaakácfa, hosszú tövisei miatt kerítésnek ültetik' (∅); *hecc* (ě v. e); *helikoptēr* (ě-ě v. e-e); *keksz* (ě v. e); *kēl* (káposzta) (e); *krebdesin* (krepdesin e-e v. e-ě v. ě-ě); *kreppapír* (krepp-papír e); *lecso^u* (ě); *lērni* 'sütő, a sparhelt része' (∅); *levōrvēr* ~ *revōlvēr* (revolver ě-e v. e-e); *meccs* (e v. ě); *mēha-nikus* 'műszerész' (ě v. e); *meteorolo^ugija* ~ *metrolo^ugija* (meteorológia ě-ě); *pērcent* (e-ě v. e-e v. ě-ě v. e-e-ú); *pērsze* (e-e); *pērzekútōr* ~ *bērzekútōr* (régies) 'hajdú, pandúr' (perzekutor ě-ě-u v. ě-ě-ú v. e-e-ú); *petlōj* ~ *petró^ujum* (petróleum ě-ě v. e-ě); *recept* ~ *recept* (e-e); *rēgēmēnt* ~ *regēmēnt* (régies, katonai nyelvből) (e-e-ě v. e-e-e); *reklám* (ě); *rektōr* (régies) 'iskolaigazgató' (ě v. e); *reuma* (ě); *rēnovál* 'házat felújít' (ě v. e); *rēzēda* (ě-ě v. e-ě); *rēzērvátum* 'lezárt erdő, vadás' (∅); *spēkulál* (ě v. e); *szēkánt* 'kötekedő' (szekáncs ě); *szekēⁱroz* 'szid' (szekíroz ě v. e); *szērpentin* (e-e v. ě-ě); *szērb* ~ *szērb* (e); *szērviján* ~ *szērviján paprika* (szervján ě v. e); *tējafū* ~ *tēja* (ě); *tēlāzsi* 'edénytartó polc a konyhá-ban' (stelāzsi ě); *telefō* (telefon e-e v. ě-ě); *televizijō^u* (e-e v. ě-ě); *tērpetin* (sic!) (terpentín e-e v. ě-ě).

II. Hangsúlytalan helyzetben:

1. Nem utolsó szótagban:

A) -er, -el hangkapcsolatban: *antērna* (antenna ě); *gubēllēⁱroz* 'sűrűn berak, plisz-széroz' (szoknyát) (∅); *indērcug* 'szvetter' (∅); *intērnál* (ě v. e); *intērnátus* (ě v. e); *kupērta* 'boríték' (koperta ě); *pārcēlla* (ě); *rēzērvátum* 'lezárt erdő, vadás' (∅).

B) Egyéb helyzetben: *amnesztija* (e); *árēnda* 'bérlet' (ě); *bodēga* 'fakarosszériás busz' (ě); *bürgēli* 'bilgeri' (∅); *csenkészfü* 'takarmánynövény' (e-e); *detektív* (e-e v. ě-ě); *egrecíroz* ~ *egrecēⁱroz* (egzecíroz ě-ě v. e-e); *elegáncs* (elegáncs ě-e v. e-e); *elevátēr* (elevátor ě-ě v. e-e); *gēnērácijō^u* (ě-ě v. e-e); *hūzēntro^ugēr* 'nadrágtartó' (∅); *inēkcijō^u* (injekció e v. ě); *kažētta* (ě); *kollēga* ~ *kollēⁱga* ~ *kolēga* ~ *kolēga* (ě); *komēncijō^u* 'mezőgazdasági cselédnek járó természetbeni bér' (komenció ě); *komēndál* 'tanácsol, javasol' (ě); *konektōr* ~ *kolektōr* (konnektor ě); *krebdesin* (krepdesin e-e v. e-ě v. ě-ě); *macērál* 'bosszant vkit' (ě); *meteorolo^ugija* ~ *metrolo^ugija* (meteorológia ě-ě); *mūzē-jom* ~ *mūzeom* (múzeum ě); *o^ucēján* (óceán ě); *opērácijō^u* (ě); *opērál* (ě); *pērzekútōr* ~ *bērzekútōr* (perzekutor ě-ě-u v. ě-ě-ú v. e-e-ú); *protekcijō^u* (ě); *rēgēmēnt* ~ *regēmēnt* (e-e-ě v. e-e-e); *rēzēda* (ě-ě v. e-ě); *szērpentin* (e-e v. ě-ě); *tablētta* (ě); *telefō* (telefon e-e v. ě-ě); *televizijō^u* (e-e v. ě-ě); *terpetin* (e-e v. ě-ě).

2. Utolsó, zárt szótagban:

A) -er, -el hangkapcsolatban: *amerikānēr* 1. 'Amerikát megjárt ember'; 2. 'furdancs' (ě-ě v. e-e); *haktēr* 'váltóór' (ě v. e); *bokszēr* (ě); *bunkēr* (ě v. e); *centēr* (ě-ě v. e-ě); *cettēr* ~ *szettēr* (szvetter ě-e v. ě-ě v. e-e); *cilindēr* 'lámpakupak' (ě v. e); *cino^ubēr* (ě v. e); *fēⁱdēr* 'rugószerkezet' (kocsin) (e v. ě); *fēlcsēr* (ě-ě v. e-e); *flanēr* (flanell ě v. e); *fotēl* ~ *fotēll* (fotel ě v. e); *helikoptēr* (ě-ě v. e-e); *hūzēntro^ugēr* 'nadrágtartó' (∅); *jágēr* 1. 'urasági erdőkerülő, vadór'; 2. 'lóval működtetett szecskázó gép' (ě v. e); *kábēl* (ě v. e); *kilo^umētēr* (ě v. e); *konzērv* (ě v. e); *kufēr* (koffer ě v. e); *lágēr* (ě v. e); *levōrvēr* (ritka) (revolver ě-e v. e-e); *mājtēr* (malter ě v. e); *mē^utēr* (ě v. e); *mizēr* 'felvetőszál'

($\emptyset$); *mütër* 'anyacsavar' ($\emptyset$); *mutër* (most van terjedőben) 'anya' ($\emptyset$); *něgër* (ë v. e); *nikkël* (e v. ë); *püdër* (ë v. e); *sarukátër* ~ *zсарukátër* (*zsalugáter* ë v. e); *so^udër* 'folyami kavics' (ë v. e); *súbër* 'a szekér elülső végébe helyezhető deszkarekeszték' ($\emptyset$); *suszter* (ë v. e); *valcër* (ë v. e).

B) Egyéb hangkapcsolatban: *aszisztens* (*asszisztens* ë v. e); *balëtt* ~ *balett* (ë v. e); *cëmënt* (ë-ë v. e-e); *ciklámën* (ë v. e); *defekt* (e-e v. ë-ë); *kolësz* ~ *kolesz* 'kétkerékű kocsí' ($\emptyset$); *körtës* (e v. ë); *notësz* ~ *notesz* (ë v. e); *pàrhët* (*sparherd* e); *përcënt* (e-ë v. e-e v. ë-ë); *recept* ~ *recept* (e-e); *rëgëmënt* ~ *regëmënt* (e-e-ë v. e-e-e); *talinyec* ~ *talinyesz* 'nehéz, lánctalpas traktor egy fajtája' ($\emptyset$).

Statisztikai adatok:¹

I. Hangsúlyos helyzetben:

ÉrtSz.: A = 64, B = 110; 57 ë (51,81%), 53 e (48,18%); összesen: 99,99%

Doboz: A = 72, B = 79; 26 ë (32,91%), 53 e (67,08%); összesen: 99,99%.

II. Hangsúlytalan helyzetben:

1. Nem utolsó szótagban:

A) -er, -el hangkapcsolatban:

ÉrtSz.: A = 5, B = 7; 5 ë (71,42%); 2 e (28,57%); összesen: 99,99%

Doboz: A = 8, B = 8; 8 ë (100,00%)

B) Nem -er, -el hangkapcsolatban:

ÉrtSz.: A = 31, B = 42; 26 ë (61,90%), 16 e (38,09%), összesen: 99,99%

Doboz: A = 33, B = 35; 17 ë (48,57%), 18 e (51,42%), összesen: 99,99%

2. Utolsó, zárt szótagban:

A) -er, -el hangkapcsolatban:

ÉrtSz.: A = 29, B = 55; 28 ë (50,90%), 27 e (49,09%), összesen: 99,99%

Doboz: A = 34, B = 34; 33 ë (97,05%), 1 e (2,94%), összesen: 99,99%

B) Nem -er, -el hangkapcsolatban:

ÉrtSz.: A = 11, B = 20; 9 ë (45,00%), 11 e (55,00%), összesen: 100%

Doboz: A = 13, B = 16; 7 ë (43,75%), 9 e (56,25%), összesen: 100%

3. A palóc nyelvjárástípusra viszonylag kevés adatom van. Csupán a Medvesaljára vonatkozóan tudtam összeállítani kisebb statisztikát KOVÁCS ISTVÁN (A középső palócság e hangjai: MNy. II, 15) dolgozata alapján.

I. Hangsúlyos helyzetben: A = 20; B = 20; 14 ë (70,00%), 6 e (30,00%); összesen: 100%

II. Hangsúlytalan helyzetben: 1. Nem utolsó szótagban: A = 9, B = 9; 9 ë (100%). — 2. Utolsó, zárt szótagban: A = 19, B = 20; 18 ë (90,00%), 2 e (10,00%); összesen: 100%

Az újabb jövevények ë-zéséhez értékes adatokat kapunk a palóc területekről IMRE SAMU és KÁLMÁN BÉLA szlovákiai nyelv atlasz-gyűjtésének tájszóanyagából (MNy. L, 212–21, 501–6; MNyj.: IV, 173–199). Bár az adatok csekély számuk miatt célszerűen nem statisztikázhatók, mégis valamelyes áttekintést adnak a szlovákiai magyar nyelvjárásokról. Az e-ző és az ö-ző kutatópontok kivételével a palóc nyelvjárások meglehetősen következetesen ë-vel veszik át az újabb jövevények megfelelő hangját. Természetesen egységességről még az ë-ző nyelvjárásokat tekintve sem beszélhetünk. Így például a MNyj. kötetekben megjelent szöveg- és tájszógyűjteményekből arra lehet következtetni, hogy a Csallóközben újabb jövevényekben az ë fonéma rovására terjedőben van az e: *centi*, *inekcijó* (Siposamadékarcsa: MNyj. VIII, 174); *direkt*, *republika* 'az első csehszlovák köztársaság' (Amadékarcsa: MNyj. X, 136, 138); *isterc*

¹ A-val a tőmorfémák számát, B-vel az adott fonetikai helyzetben a tőmorfémákban előforduló ë, e, ö stb. fonémák és esetleges variánsaik összegét jelölöm.

'sterc', *majter* 'malter', *preszling* 'répaszelet' (a csallóközi három Páka: Nyr. L., XXXVIII.) stb.

4. A nyugati nyelvjárástípushoz tartozó Mihályiból Kiss Jenő dolgozata révén (Az *ö*-zés állapota a rábaközi Mihályiban: MNy. LXIII, 105–11) gazdag adattár áll rendelkezésünkre. Minthogy az újabb jövevények — néhány kivételt nem tekintve — *ë*-vel fordulnak elő, közöttük *ë* ~ *e* alakpárok nem találhatók, az adattárat nem vetetem alá statisztikai vizsgálódásnak. A mihályi adatokból arra lehet következtetni, hogy az újabb jövevényekben is nagyon következetes az *ë*-zõ megoldás. Ezt a megállapítást e nyelvjárástípus más pontjáról szõrványosan elõforduló adataim is támogatják.

Végso fokon a rendelkezésre álló adatok azt bizonyítják, hogy a nyugat- és közép-dunántúli nyelvjárásokban újabb jövevényekben jóval erősebb az *ë*-zés, mint a tiszai nyelvjárástípust is képviselő doboziében.

5. Ezek után nézzük meg a különbözõ *ö*-zõ nyelvjárásokból rendelkezésünkre álló adatokat, illetõleg statisztikát.

A) A Szegsz. adatai alapján készült az alábbi statisztika:

I. Hangsúlyos helyzetben: A = 96, B = 102; 27 *ë* (26,47%), 72 *e* (70,58%); 2 *é* (1,96%); 1 *ö* (0,98%); összesen: 99,99%.

II. Hangsúlytalan helyzetben: 1. Nem utolsó szótagban: A = 59, B = 62; 28 *ë* (45,16%); 32 *e* (51,61%); 1 *é* (1,61%); 1 *i* (1,61%); összesen: 99,99%. — 2. Utolsó, zárt szótagban: A) -er hangkapcsolatban: A = 44, B = 52, 41 *e* (78,84%); 10 *é* (19,23%); 1 *ö* (1,92%), összesen: 99,99%. — B) Egyéb hangkapcsolatban: A = 32, B = 34; 3 *ë* (8,82%); 30 *e* (88,23%); 1 *é* (2,94%); összesen: 99,99%.

B) A Somogy megyei Büssü községbõl bõséges nyelvi anyagot ad közre VÁRKONYI IMRE (A Somogy megyei *ö*-zõ nyelvjárás. A büssüi nyelvjárás *ö*-zése: MNyTK. 113. sz.). Minthogy a dolgozat adattárában a 259 újabb jövevénytõ egy-két kivételt nem tekintve csak *ë*-vel fordul elõ, szükségtelennek tartottam az adatokat statisztikázni. Itt inkább azokat a szavakat közlöm, amelyek a népnyelvi szövegekben, illetõleg a kötõhangzó minõségét feltáró adatösszeállításokban *e*-zõként fordulnak elõ: *deci* (94), *kvenció* (93) ~ *konvenciót* (94), *persze* (79), *recept* (57), *remic* (76., 80. 2 ×) ~ *remic* (79), *revorver* (88).

Az adattárban egyetlen *ë* ~ *e* ingadozást mutató szó található: *télvizijó* ~ *tellevizijó* (43). Figyelemre méltó, hogy az „erõsen *ö*-zõ jellegû” büssüi nyelvjárásban (vö. i. m. 68) alig van *ö*-zés újabb jövevényekben, a teljességre törekvõ adattárból csak a következõ *ö*-zõ szavakat idézhetem: *fëss* (*föss* is) (35), *himpöllér* (32), *métör*, *négör* (33).

C) Végezetül közlöm ez év márciusában Csökölyben (Somogy m.) gyűjtött adataimat. Csököly nyelvjárása jellegzetesen dél-dunántúli, *ö*-zése pusztulóban van. Az idõsebbek nyelvében az *ö* : *ë* szembenállást gyengíti az *ë* (*ö*) rovására terjeszkedõ *e* ~ *ë*. Az *ë* (*ö*) rovására terjedõ *e*-zés régebbi keletü belsõ fejlődés eredménye lehet, már a század elején NAGY JÓZSEF (A csökölyi nyelvjárás. Bp., 1910. 3) említést tesz róla. Ugyanakkor gyűjtõtutám alkalmával azt tapasztaltam, hogy a fiatalabbak nyelvében az *ë*-zés az *ö*-zéssel, illetve az *e*-zéssel szemben felerõsödött.

Mintegy 120 újabb jövevénytõ tartalmazó kérdõfüzetemet olyan módon igyekeztem kikérdezni, hogy az adatközlõk adatai a különbözõ nyelvi rétegeket képviseljék. Ennélfogva S.-né (Sallai Györgyné Garzó Katalin 43 éves, tsz-tag) adatközlõmtõl, mivel meglepõen élénk nyelvi tudatosságot tapasztaltam nála, többször megkérdeztem: Az öregek hogy mondják? A fiatalok is így mondják?

S.-né tõl értékes tájékoztatást kaptam arra vonatkozóan, hogy a fiatalok már „helyesen” mondják, azaz *ë* hanggal ejtik az újabb jövevényeket, míg az öregek *e*-vel, illetõleg *ë*-vel. Tehát S.-né adatai többet jelentenek, mint egyetlen beszélõ tipikusnak

mondható nyelvhasználat; a falu egy adatközlőjének nyelvismeretét tükrözik a kérdésre vonatkozóan.

S. F. (Simon Ferenc 57 éves tsz-tag) és Cs. S. (ifj. Csentei Sándor 26 éves boltvezető) adatközlőimtől már csak „egyszerűen” kérdeztem ki kérdőfüzetemet; arra törekedtem, hogy spontán válaszokat kapjak, szóba sem hoztam, ki mint mondja. Szükségesnek tartom mindhárom adatközlőm adatait közölni és külön statisztikázni. Az efféle adatközlés jobban elősegítheti egyes meglehetősen nagy mozgásban levő nyelvi egység alaposabb feltárását, ugyanakkor a szinkron anyagban nagyobb lehetőséget biztosít a diakrónia megragadására.

A c s ö k ö l y i adatok:

I. Hangsúlyos helyzetben:

békk (S.-né, S. F., Cs. S.); *bélinér* (S. F.) 'berliner', *bélinér* (Cs. S.); *béton* (S.-né, Cs. S.), *bető* (S. F.); *cékk* (S.-né, Cs. S.) 'cech', *cékk* ~ *cekk* (S. F.); *célofán* (S.-né, Cs. S.), *celefámpapír* (S. F.); *cément* ~ *cémént* (S.-né), *cémént* (S. F., Cs. S.); *centér* ~ *céntér* (S.-né), *céntér* (S. F.), *céntér* (Cs. S.); *centi* (S.-né, S. F.), *cénti* (Cs. S.); *cenzúr* (S. F.) 'állatok adásvételében pénzért közromukódó személy'; *ceruza* ~ *céruza* (S.-né), *ceruza* (S. F.), *céruza* (Cs. S.); *cvéttér* (S.-né); *csékk* (S.-né, Cs. S.), *csékk* (S. F.); *deci* (S.-né, S. F., Cs. S.); *déjekt* (S.-né), *defekt* (S. F.), *déjekt* (Cs. S.); *déka* (S.-né, S. F., Cs. S.); *delinkendő* (S.-né), *delin* (S. F.), *delin* (Cs. S.); *démijon* (Cs. S.), *démizson* (S.-né), *dévizso* (S. F.) 'demizson'; *démográciya* (S.-né), *demográciya* (S. F.), *démokráciya* (Cs. S.); *dénaturált szesz* (S.-né), *dénaturít szesz* (S. F.), *denaturít szesz* (Cs. S.); *depó* ~ *dépaó* (S.-né), *dépaó* (S. F.), *dépaó* (Cs. S.); *déktív* (S.-né), *detektív* (S. F., Cs. S.); *dréssz* (S.-né, Cs. S.), *dressz* (S. F.); *dzsém* (S.-né, Cs. S.), *dzsém* ~ *dzsēm* (S. F.); *dzséssz* (S.-né, Cs. S.), *dzsessz* (S. F.); *éccájj* (S.-né, Cs. S.); *egrecéroz* (S.-né, S. F., Cs. S.); *ékcéma* (S.-né), *ékcéma* (Cs. S.); *éksport* (S.-né), *eksport* (S. F., Cs. S.), *ekszportáják* (S.-né); *éksztra* (S.-né), *eksztra* (S. F.), *eksztra* (S. F., Cs. S.); *eksztréma* (S. F.) 'ekcéma'; *élgáncs* (S.-né), *elegáncs* (S. F.), *élgáncs* (Cs. S.); *élevátér* (S.-né), *elevátér* (S. F.), *élevátér* (Cs. S.); *ékcájj* (S. F.) 'evőeszköz'; *felszer* (S. F.) 'felcser', *félcsér* (Cs. S.); *flékk* (S. F., Cs. S.), *flékni* (S. F., Cs. S.) 'flekk'; *généracijzó* (S.-né), *generácijó* (S. F.), *généracijó* (Cs. S.); *glédiciya* (Cs. S.) 'gledicsia'; *hécc* (S.-né, S. F.), *hécc* (Cs. S.), *héccánek* (S. F.) 'heccelnek'; *hélikopter* (S.-né), *hélikopper* (S. F.), *hélikopter* (Cs. S.); *kéksz* ~ *kész* (S.-né), *keksz* (S. F.), *kéksz* (Cs. S.); *kelkáposztá* (S.-né), *kelkáposztá* (S. F.), *kelkáposztá* (Cs. S.); *krébdésin* (S.-né), *krebdesin* (S. F.), *krebdesin* (Cs. S.); *kréppapír* ~ *krépp* (S.-né), *kréppapír* (S. F., Cs. S.); *lécsó* (S.-né), *lecsó* (S. F.), *lécsó* (Cs. S.); *lédiciya* (S. F. 'gledicsia'); *méccs* (S.-né, Cs. S.), *méccs* (S. F.); *méhanikus* (S.-né, Cs. S.) 'műszerész', *méhánikus* (S. F.); *meterológija* (S.-né), *métérologija* (S. F.), *métérologija* (Cs. S.); *pérsze* (S.-né), *persze* (S. F., Cs. S.); *petra^olijum* (S.-né), *petro^olijum* (S. F.), *petro^olijum* (Cs. S.); *recept* ~ *recept* (S.-né), *recept* (S. F., Cs. S.); *regiment* (S.-né), *regement* (S. F.), *regimént* (Cs. S.); *réhoma* ~ *rëoma* (S.-né) 'reuma'; *réklám* (S.-né, Cs. S.), *reklám* (S. F.); *réktor* (S.-né, Cs. S.), *rektor* (S. F.); *rem* ~ *ren* (S.-né) 'sütő, a sparhelt része', *rem* (S. F., Cs. S.); *rénová* (S.-né, S. F., Cs. S.) 'renovál'; *rëomá* (S. F., Cs. S.); *rëvorver* ~ *rëhorver* ~ *lëvorver* (S.-né), *rëvorver* (Cs. S.); *rëzéta* (S.-né, S. F.) 'rezeda', *rëzëda* (Cs. S.); *spëkulál* (S.-né, Cs. S.), *spëkulá* (S. F.); *stëlázslí* (Cs. S.) 'stelázsi'; *szëkán* (Cs. S.), *szëkánt* (S.-né, S. F.); *szëkeëroz* (S.-né, S. F.), *szëkiroz* (Cs. S.); *szërb* (S.-né, S. F., Cs. S.); *szërpentin* ~ *szërpëntin* (S.-né), *szërpentin* (S. F., Cs. S.); *szëvtër* (Cs. S.), *vëtër* (S. F.) 'szvetter'; *tëja* (S.-né, S. F., Cs. S.); *tëlázslí* (S.-né), *tëlázsi* (S. F.); *tëlëfon* ~ *tëlëfon* (S.-né), *tëlëfon* (S. F., Cs. S.); *televizijó* ~ *tëlëvizijó* (S.-né), *televizijó* (S. F., Cs. S.); *terpetin* [!] (S.-né) 'terpentin', *terpentin* (S. F., Cs. S.).

II. Hangsúlytalan helyzetben:

1. Nem utolsó szótagban: *amërikádër* (S.-né) 'furdancs, amerikáner', *amërikánë* ~ *amërikáner* (S. F.), *amërikáner* (Cs. S.); *ammesztija* (S.-né) 'amnesztia', *ammësztija* (S. F.),

amészti $\dot{z}$ a (Cs. S.); $\dot{a}$ nténna (S.-né, Cs. S.), $\dot{a}$ nténna ~ $\dot{a}$ ntenna (S. F.); $\dot{a}$ renda (S.-né, S. F., Cs. S.); $\dot{b}$ irgeli (S.-né, S. F., Cs. S.) 'bilgeri'; $\dot{d}$ etektiv (S.-né), $\dot{d}$ etektiv (S. F., Cs. S.); $\dot{e}$ grece $\dot{c}$ roz (S.-né, S. F., Cs. S.); $\dot{e}$ légáncs (S.-né), $\dot{e}$ legáncs (S. F.), $\dot{e}$ légáncs (Cs. S.); $\dot{e}$ lévátér (S.-né), $\dot{e}$ levátér (S. F.), $\dot{e}$ levátér (Cs. S.); $\dot{g}$ énéráci $\dot{o}$ (S.-né), $\dot{g}$ eneráci $\dot{o}$ (S. F.), $\dot{g}$ énéráci $\dot{o}$ (Cs. S.); $\dot{h}^{\circ}$ özéntra $\dot{o}$ gér (S.-né), $\dot{h}$ özéntrou $\dot{g}$ ér (S. F.), $\dot{h}$ üzéntrou $\dot{g}$ ér (Cs. S.); $\dot{i}$ nekci $\dot{o}$ (S.-né), $\dot{i}$ nekci $\dot{o}$ (S. F.), $\dot{i}$ nyyékci $\dot{o}$ (Cs. S.); $\dot{i}$ ntérná $\dot{t}$ us (S.-né, S. F., Cs. S.); $\dot{k}$ azetta (S.-né, Cs. S.), $\dot{k}$ azetta (S. F.); $\dot{k}$ olğa (S.-né), $\dot{k}$ olegám (S. F.), $\dot{k}$ ollğa (Cs. S.); $\dot{k}$ ommentál (S. F.) 'kommendál', $\dot{k}$ omméntál (Cs. S.); $\dot{k}$ onęktor (S.-né), $\dot{k}$ onektor (S. F., Cs. S.) 'konnektor'; $\dot{k}$ ovencij $\dot{o}$ (S.-né) 'konvenció, kommenció', $\dot{k}$ ovencij $\dot{o}$ (S. F., Cs. S.); $\dot{k}$ onzerva (S. F.) 'konzerv'; $\dot{k}$ upért $\dot{a}$ (S.-né) 'boriték', $\dot{k}$ opért $\dot{a}$ (S. F., Cs. S.); $\dot{k}$ rėbdėsin (S.-né), $\dot{k}$ rebdesin (S. F.), $\dot{k}$ rebdėsin (Cs. S.); $\dot{m}$ acėráł (S.-né), $\dot{m}$ acerál (S. F.), $\dot{m}$ acėráł (Cs. S.); $\dot{m}$ eterol $\dot{o}$ gij $\dot{a}$ (S.-né), $\dot{m}$ ėtėrou $\dot{g}$ ij $\dot{a}$ (S. F.), $\dot{m}$ ėtėrou $\dot{o}$ gij $\dot{a}$ (Cs. S.); $\dot{m}$ üzėom ~ $\dot{m}$ úzeom (S.-né), $\dot{m}$ úzijum (S. F.), $\dot{m}$ úzeom (Cs. S.); $\dot{o}$ ucėj $\dot{a}$ n (S.-né), $\dot{o}$ ucij $\dot{a}$ n (S. F.), $\dot{o}$ ucej $\dot{a}$ n (Cs. S.); $\dot{o}$ pėráci $\dot{o}$ (S.-né), $\dot{o}$ pėráci $\dot{o}$ (Cs. S.), $\dot{o}$ perál ~ $\dot{o}$ pėrál (S.-né), $\dot{o}$ perá (S. F.), $\dot{o}$ pėrál (Cs. S.); $\dot{o}$ perálás (S. F.); $\dot{p}$ arcėll $\dot{a}$ (S.-né, S. F., Cs. S.); $\dot{p}$ etraolijum (S.-né), $\dot{p}$ etroulijum (S. F.), $\dot{p}$ ėtroulėum (Cs. S.); $\dot{p}$ rotėkci $\dot{o}$ (S.-né), $\dot{p}$ rotekci $\dot{o}$ (S. F., Cs. S.); $\dot{r}$ ėzėt $\dot{a}$ (S.-né, S. F.), $\dot{r}$ ėzėda (Cs. S.); $\dot{s}$ zerpentin ~ $\dot{s}$ zėrpėntin (S.-né), $\dot{s}$ zerpentin (S. F., Cs. S.); $\dot{t}$ ablėtta (S.-né, Cs. S.), $\dot{t}$ abletta (S. F.); $\dot{t}$ ėlėfon ~ $\dot{t}$ ėlėfon (S.-né), $\dot{t}$ ėlėfon (S. F., Cs. S.); $\dot{t}$ elevizij $\dot{o}$ ~ $\dot{t}$ ėlėvizij $\dot{o}$ (S.-né), $\dot{t}$ elevizij $\dot{o}$ (S. F., Cs. S.); $\dot{t}$ erpėtin (S.-né) 'terpentin', $\dot{t}$ erpentin (S. F., Cs. S.).

2. Utolsó, zárt szótagban: $\dot{a}$ mėrikádėr (S.-né), $\dot{a}$ merikánėr ~ $\dot{a}$ merikáner (S. F.), $\dot{a}$ merikáner (Cs. S.); $\dot{a}$ szisztėns ~ $\dot{a}$ szisztėns (S.-né) 'asszisztens', $\dot{a}$ szisztėn [!] (S. F.), $\dot{a}$ szisztėns (Cs. S.); $\dot{b}$ aktėr (S.-né, Cs. S.) 'váltókezelő', $\dot{b}$ akter ~ $\dot{b}$ aktėr (S. F.); $\dot{b}$ alėtt (S.-né), $\dot{b}$ alett (S. F., Cs. S.); $\dot{b}$ ėlinėr (S. F.), $\dot{b}$ elinėr (Cs. S.); $\dot{b}$ okszer (S.-né, Cs. S.), $\dot{b}$ okszer (S. F.); $\dot{b}$ unkėr (S.-né, Cs. S.), $\dot{b}$ unker (S. F.); $\dot{c}$ ėment ~ $\dot{c}$ ėmėnt (S.-né), $\dot{c}$ ėmėnt (S. F., Cs. S.); $\dot{c}$ entėr ~ $\dot{c}$ ėntėr (S.-né), $\dot{c}$ ėntėr (S. F.), $\dot{c}$ ėntėr (Cs. S.); $\dot{c}$ iklămėn ~ $\dot{c}$ iklămėn (S.-né), $\dot{s}$ zıklămėr (S. F.) 'eiklămen', $\dot{c}$ iklămėn (Cs. S.); $\dot{c}$ ilėnder ~ $\dot{c}$ ilėndėr (S.-né), $\dot{c}$ ilėnder (S. F.), $\dot{c}$ ilėndėr (Cs. S.); $\dot{c}$ in $\dot{o}$ ber ~ $\dot{c}$ in $\dot{o}$ bėr (S.-né), $\dot{c}$ in $\dot{o}$ bėr (Cs. S.); $\dot{c}$ vėttėr (S.-né), $\dot{v}$ ėttėr (S. F.) 'szvetter', $\dot{s}$ vėttėr (Cs. S.); $\dot{d}$ ėfekt (S.-né), $\dot{d}$ efekt (S. F.), $\dot{d}$ ėfėkt (Cs. S.); $\dot{f}$ an $\dot{e}$ r ~ $\dot{f}$ lanėr (S.-né) 'flanell', $\dot{f}$ lanėr (S. F.), $\dot{f}$ lanėr (Cs. S.); $\dot{f}$ ėdėr (S.-né, Cs. S.), $\dot{f}$ ėdėr ~ $\dot{f}$ ėder (S. F.); $\dot{f}$ elszer (S. F.) 'feleser', $\dot{f}$ ėlcsėr (Cs. S.); $\dot{f}$ otėl (S.-né), $\dot{f}$ otėl (S. F.), $\dot{f}$ otel (Cs. S.); $\dot{h}$ ėlikoptėr (S.-né), $\dot{h}$ ėlikoppėr (S. F.), $\dot{h}$ ėlikoptėr (Cs. S.); $\dot{h}^{\circ}$ özéntra $\dot{o}$ gér (S.-né), $\dot{h}$ özéntrou $\dot{g}$ er (S. F.), $\dot{h}$ üzéntrou $\dot{g}$ er (Cs. S.); $\dot{j}$ ágėr (S.-né, S. F., Cs. S.); $\dot{k}^{\circ}$ ábėl (S. F.), $\dot{k}$ ábėl (Cs. S.); $\dot{k}$ ilam $\dot{e}$ ter ~ $\dot{k}$ ilam $\dot{e}$ tėr (S.-né), $\dot{k}$ iloum $\dot{e}$ ter (S. F.), $\dot{k}$ ilom $\dot{e}$ tėr (Cs. S.); $\dot{k}$ onzėrv (S.-né, Cs. S.); $\dot{k}$ ortes (S.-né, S. F., Cs. S.); $\dot{k}$ uffėr (S.-né, S. F., Cs. S.) 'katonaláda'; $\dot{l}$ ágėr (S.-né, S. F., Cs. S.); $\dot{m}$ ájjtėr (S.-né), $\dot{m}$ ajtėr (S. F.), $\dot{m}$ altėr (Cs. S.); $\dot{m}$ zėtėr ~ $\dot{m}$ ėtėr (S.-né), $\dot{m}$ ėtėr (S. F.), $\dot{m}$ ėtėr (Cs. S.); $\dot{m}$ utėr (S.-né) 'anyagcsavar'; $\dot{n}$ ėgėr ~ $\dot{n}$ ėgėr (S.-né), $\dot{n}$ ėgėr (S. F., Cs. S.); $\dot{n}$ ikkėl ~ $\dot{n}$ ikkėl (S.-né), $\dot{n}$ ikkėl (S. F.), $\dot{n}$ ikkėl (Cs. S.); $\dot{n}$ otėsz (S.-né, Cs. S.), $\dot{n}$ otesz (S. F.); $\dot{p}$ argit ~ $\dot{p}$ argėt (S.-né) 'barchent', $\dot{p}$ argit (S. F.), $\dot{p}$ argėt (Cs. S.); $\dot{p}$ udėr (S.-né), $\dot{p}$ udėr (S. F., Cs. S.); $\dot{r}$ ecėpt ~ $\dot{r}$ ecėft (S.-né), $\dot{r}$ ecėpt (S. F., Cs. S.); $\dot{r}$ egimėnt (S.-né), $\dot{r}$ egemėnt (S. F.), $\dot{r}$ egimėnt (Cs. S.); $\dot{r}$ ėvorver ~ $\dot{r}$ ėhorvėr ~ $\dot{l}$ ėvorver (S.-né), $\dot{l}$ ėvorver (S. F.), $\dot{r}$ ėvorver (Cs. S.); $\dot{s}$ tódėr (S.-né), $\dot{s}$ adėr (S. F., Cs. S.); $\dot{s}$ parhėlt ~ $\dot{p}$ orhėlt (S.-né), $\dot{s}$ porhėlt (S. F.), $\dot{s}$ parhelt (Cs. S.); $\dot{s}$ usztėr (S.-né, S. F.), $\dot{s}$ ujszttėr (Cs. S.); $\dot{s}$ ztálėnec (S.-né) 'lánctalpas traktor egy fajtája', $\dot{s}$ ztálėnėk (S. F.), $\dot{s}$ ztálėnyc (Cs. S.); $\dot{v}$ alcėr (S.-né), $\dot{v}$ alcer ~ $\dot{v}$ alcėr (S. F.), $\dot{v}$ alcėr (Cs. S.); $\dot{v}$ ansztėpp (S. F., Cs. S.) (modern tánc); $\dot{s}$ ługátėr (S.-né), $\dot{s}$ ługátėr ~ $\dot{z}$ ługátėr (S. F.), $\dot{z}$ ługátėr (Cs. S.).

Statistikai adatok:

I. Hangsúlyos helyzetben:

S.-né: A = 61; B = 69; 44 ě (63,76%), 1 ě (1,44%), 16 e (23,18%), 8 ě (11,59%), összesen: 99,97%.

S. F.: A = 69; B = 71; 23 *ë* (32, 39%), 6 *ĕ* (8,45%), 1 *ę* (1,40%), 38 *e* (53,52%), 3 *ę* (4,22%); összesen: 99,98%.

Cs. S.: A = 66; B = 66; 39 *ë* (59,09%), 7 *ĕ* (10,51%), 19 *e* (28,78%); 1 *ę* (1,51%); összesen: 99,89%.

II. Hangsúlytalan helyzetben:

1. Nem utolsó szótagban: S.-né: A = 34; B = 38; 24 *ë* (63,15%); 1 *ĕ* (2,63%), 1 *i* (2,63%), 11 *e* (28,94%); 1 *ę* (2,63%), összesen: 99,98%. — S. F.: A = 36; B = 37; 8 *ë* (21,62%); 2 *ĕ* (5,40%), 3 *i* (8,10%), 24 *e* (64,86%), összesen: 99,98%. — Cs. S.: A = 35; B = 35; 20 *ë* (57,14%); 1 *ĕ* (2,85%), 14 *e* (40,00%), összesen: 99,99%.

2. Utolsó, zárt szótagban: S.-né: A = 41; B = 52; 33 *ë* (63,46%), 1 *i* (1,92%), 1 *ö* (1,92%), 1 *eé* (= *é*) (1,92%), 10 *e* (19,23%), 6 *ę* (11,53%); összesen: 99,98%. — S. F.: A = 42; B = 47; 20 *ë* (42,55%), 4 *ĕ* (8,51%), 1 *i* (2,12%); 1 *ę* (2,12%), 18 *e* (38,29%), 3 *ę* (6,38%), összesen: 99,97%. — Cs. S.: A = 44; B = 44; 36 *ë* (81,81%); 1 *ĕ* (2,27%), 7 *e* (15,90%), összesen: 99,98%.

6. A közölt adatok alapján lehetőség nyílik néhány észrevétel rögzítésére.

Az *ë-ző* nyelvjárások anyagát vizsgálva az újabb jövevényszavak *ë-zésének* legerősebb foka a középső palóc, a Nyitra vidéki, a nyugat- és közép-dunántúli nyelvjárásokban mutatkozik. Mivel a megállapítás jórészt szórványadatokon nyugszik, további meg erősítésre szükség van. Jóval csekélyebb mértékben *ë-ző* — újabb jövevényszavakban — a dobozi nyelvjárás. A tiszai nyelvjárástípus különböző pontjairól való szórványadataim a dobozihoz hasonló csekélyebb mértékű *ë-zést* tükrözik.

Az *ö-ző* nyelvjárásokból nagyobb nyelvi anyag áll rendelkezésre. Az *ö-ző* nyelvjárásokba bekerült újabb jövevényszavak elméletileg lehetnek *ö-zők* vagy *ë-zők*, illetőleg *e-zők*, három megoldás közül „választhatnak”. Ám a hangszínstatisztika jól mutatja, hogy az *ö-ző* megoldás a legtrikább esetben fordul elő, marad tehát lényegében az *ë* és *e* mint lehetőség. — Az újabb jövevények tanúsága szerint határozottan el kell különíteni a dunántúli *ö-ző* nyelvjárásokat a szegeditől, illetőleg Szeged környékétől — a SzegSz. adatai alapján. Az elkülönítés szükségessége abból ered, hogy a dunántúli *ö-ző* nyelvjárásokban sokkal erősebb az *ë-zés*, mint a SzegSz. megfelelő adataiban. Ugyanakkor viszonylag sok példát lehet találni a SzegSz.-ban *e-féle* hang helyett *é-vel*, különösen a hangsúlytalan helyzet utolsó, zárt szótagában, *-er* hangkapcsolatban (19,23%).

A fenti adatokból kitűnik, hogy újabb jövevényszavaink *ë-zésének* erőssége nagy eltérést mutat különböző nyelvjárástípusainkban.

A viszonylagos nyelvi egységekbe nagyjából azonos időben bekerült jövevényszavak *ë-zésének* tanulságai értékes adalékokat szolgáltatnak elsősorban a hangtörténet, de általában a dialektológia számára.

Arra a kérdésre, vajon mi az oka, hogy a különböző nyelvjárástípusokban az újabb jövevények *ë-zése* erősségi fokban lényegesen eltér egymástól, nem egyszerű a felelet. Arra lehet következtetni, hogy az egyes nyelvjárásokban az újabb jövevények *ë-zésének* foka az adott viszonylagos nyelvi egység *ë* fonémájának aktivitásától függ. Minél aktívabb az *ë* fonéma, annál nagyobb az újabban bekerült lexikális elemekben is az *ë* megterheltsége. A fonémaaktivitás a nyelvtudatban működik, amikor a beszélő például az *e ~ ĕ ~ ö* megoldás közül valamelyiket választja. A fonémaaktivitás fogalmával a hangállapot olyan sajátosságára kívánok rámutatni, amely objektív törvényszerűség következményeként azt jelenti, hogy egyes nyelvjárásban még elevenen él az *ë-zés*, a másikban, ha lassan is, de pusztulóban van. Az újabb jövevények statisztikai adatai arról vallanak, hogy *ö-ző* nyelvjárásaink *ö* fonémájának aktivitásáról szinte nem beszélhetünk, jóllehet az *ö-ző* nyelvjárások még sokáig fennmaradnak. A fonémaaktivitás szorosan összefügg egy nagyobb, átfogóbb nyelvváltozatban működő, lényegében egységesítő hatóerővel,

a regionális köznyelvével. Hogy meglehetősen erős *ē*-zõ nyelvjárásba (pl. a dobozi) miért kerül egyre több újabb jövevényszó *e*-vel, erős *ö*-zõ nyelvjárásba (pl. a büssüi), illetõleg bomló *ö*-zõ, ugyanakkor *e*-zõ tendenciát mutató viszonylagos nyelvi egységbe (pl. a csõkölyi) pedig *ē*-vel, azt a regionális köznyelv hatóerejével lehetne elsõsorban magyarázni.

A tiszai nyelvjárástípus sárréti *ē*-zõ nyelvjárásában a regionális köznyelvet beszélõk igyekeznek teljesen megszabadulni nyelvjárásuk *ē*-zésétõl, bár következetesen, különösen hangsúlytalan helyzetben ezt nehezen tudják megvalósítani. A Dunántúlon viszont a regionális köznyelvet, illetõleg a köznyelvet beszélõk meglehetősen következetesen *ē*-znek, ugyanakkor az *ö*-zészõl már regionális köznyelvi szinten igyekeznek leszokni. A vizsgálat alá vett nyelvi anyag rávillant a nyelvjárások és a regionális köznyelv kapcsolatára. Szükséges lenne tehát a nyelvjárástípusok területén mûködõ regionális köznyelvek tanulmányozása, azok nyelvjárásformáló szerepének földterítése, hasonlóképpen a nyelvjárásoktól a regionális köznyelvre gyakorolt hatásnak a vizsgálata. Hiszen a nyelvjárások és a köznyelv között mindkét irányban fontos közvetítõ szerepe van a regionális köznyelvnek. Valószínû, hogy a regionális köznyelv hatását regisztrálta IMRE SAMU és KÁLMÁN BÉLA a szlovákiai nyelvatlászgyûjtõ út egyik tapasztalataként Csütörtök (Štvrtek na Ostrove) nyelvjárásával kapcsolatban: „Az *ē* fonéma megterhelése azonban újabban már kezd növekedni az *ö* rovására.” (M.Nyj. IV, 508.) Hasonló jelenségek a dél-dunántúli *ö*-zõ nyelvjárásokban is megfigyelhetõk.

A fonémaaktivitás megnyilvánulásában nem lehet figyelmen kívül hagyni az adott fonetikai helyzetet. A hangsúlyviszonyok és bizonyos hangkapcsolatok keresztezik a helyi nyelvjárási norma, illetõleg a regionális köznyelv hatásából eredõ fonémaaktivitás megvalósulását. A hangsúlynak a hang minõségére gyakorolt hatását BENKÕ LORÁND (A hangsúly hangmódosító hatása a keleti magyar nyelvjárásokban: Magyar hangtani dolgozatok: NytudÉrt. 17. sz. 53–85) korszerû nyelvi anyagon bizonyította. Adataim tanúsága szerint a hangsúlyviszonyok szerepe zártság–nyíltság vonatkozásában nem egyenlõ mértékû a különbözõ nyelvjárástípusban. A legélesebben a dobozi nyelvjárás statisztikai adatai mutatnak arra, hogy a hangsúlyos helyzet igen kedvez a nyílt *e* hang, a hangsúlytalané pedig a zárt *ē* megvalósulásának újabb jövevényszavakban. Meg kell jegyeznem, hogy a dobozi nyelvjárás egyéb *ē*-zõ tömorféma-adattárát vizsgáló statisztika nem mutat ilyen nagyfokú eltérést a hangsúlyos és a hangsúlytalan helyzetet illetõen. Ezt azzal lehetne magyarázni, hogy a hangsúlyos helyzet nyíltságot elõsegítõ hatása újabb jövevényszavakban összetalálkozott az *e*-zõ regionális köznyelvével. A középsõ palóc adatok statisztikája is tükrözi a hangsúlyviszonyok fent említett hatását zártság–nyíltság tekintetében, bár a csekély nyelvi anyag óvatosságra int bennünket. A Nyitra vidéki hangsúlyos *ē*-zõ adatok azt bizonyíthatják, hogy vannak olyan palóc nyelvjárások, amelyekben az *ē* hang hangsúlyos helyzetben is szívósan tartja magát. Ugyanezt bizonyítják a mihályi a latok is (i. h. 10). Egyébként a csõkölyi adataimat feldolgozó statisztika a hangsúlyviszonyok kisebb szerepére utal a zárt *ē* – nyílt *e* tekintetében, mint amilyet a dobozi nyelvjárás anyaga tükröz. Ez is érthetõ, hiszen az *ē*-zõ regionális köznyelv, illetõleg a nyelvjárás fonémaaktivitása fékezi a hangsúlyviszonyok hatóerejét. A SzegSz. szerint Szeged és vidékének nyelvében utolsó zárt szótagban 76 tömorfémából csak 3 fordul elõ *ē*-vel, *ö*-vel pedig mindössze 1 az újabb jövevényekben. A SzegSz. idevágó adatai utolsó, zárt szótagban majdnem teljesen *e*-zõk. Meglepõ, hogy az *ē* számára – vélhetõen – legkedvezõbb pozícióban szinte nincs *ē*-zés, amikor az *ē* fonéma hangsúlyos helyzetben (26,47%), valamint hangsúlytalan helyzetben, nem utolsó szótagban (45,16%) jelentõs megterheltséget mutat.

A hangsúlyviszonyokon kívül egyéb fonetikai helyzetekre is tekintettel kell lennünk az *ē*-zés vizsgálatánál.

A dobozi nyelvjárásban a szótagzáró *l*, *r* hangnak nagy szerepe van az *ē* zártságának megőrzésében, illetőleg az *e* zártabbá tevésében hangsúlytalan helyzetben. Ez a hangtani helyzet a Sárrét *ē*-ző területén általában kedvez az *ē* hangnak, különösen utolsó szótagban. Ebben a fonetikai helyzetben 97,05%-os a dobozi adatok *ē*-zése, az ÉrtSz.-é viszont csak 50,90%. Ugyanakkor a SzegSz. adatai szerint ebben a hangtani helyzetben nincs *ē*-zés, *ö*-ző adat is csak egyetlenegy van. Hogy az *ē*-zést illetően valóban nem minden nyelvjárástípus érzékeny a szótagzáró *r*, *l* zártabbá tevő, illetőleg zártságot megőrző hatására még utolsó szótagban sem, azt jól bizonyítják a következő adatok, amelyeket az idősebb generáció nyelvhasználatából jegyeztem le Csökölyben: *cilinder*, *kilaméter*, *nikkél*, *méter*, *zsglugéter* stb. — Bár a SzegSz. adatai között hangsúlytalan helyzetben, utolsó zárt szótagban *-er* hangkapcsolatban nem fordul elő *ē*, mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ugyanitt a variánsok 19,23%-ában *é* hang jelentkezik. A kérdés alaposabb vizsgálatot érdemelne.

A fonetikai helyzet és az *ē*-zés összefüggésének vizsgálatából kiviláglik, hogy a hangtani helyzetből eredő hatóerők differenciáltan működnek; különböző tényezők összejárásából ered, hogy egyik nyelvjárásban ugyanazok a hatóerők felerősödnek, a másikban legyengülnek.

7. Vannak olyan jövevények, amelyek az igen erős *ē* fonémaaktivitás ellenére sem *ē*-zők. Minthogy a különböző erősségű nyelvjárásokban szinte kivétel nélkül vagy legalábbis nagy területen *e*-zők, szükségesnek látszik velük foglalkozni. E szórással *e*-ző csoportnak legtipikusabb képviselője a *recept* szó: *recept* ~ *recept* (Doboz; vö. ÉrtSz.: *e-e*), *recept* (középső palócság: Kovács: MNny. II, 19), *recept* (Csáb Szlovákia: MNyj. IV, 192), *recept* (Csütörtök Szlovákia: uo.), *rece* (uo.), *recept* (Mihályi Győr-Sopron m.: MNy. LXIII, 110), *recept* ~ *recept* (Csököly; SzegSz. II, 355), *recept* (Büssü: VÁRKONYI i. m. 57), *retsep*, olv. *recep* (Hirics Baranya m.: TOMANÓCZY 43). Az *inekció*-ra egy *ē*-ző változat kivételével csak *e*-ző adataim vannak, bár az ÉrtSz. *e* v. *ē* vagyalosságát enged: *inekciójó*^u (Doboz), *inekciójó* (Siposamadékarcsa Szlovákia: MNyj. VIII, 174, Gyöngyöspüspöki Heves m.: MNyj. IV, 58), *inekcijó* (S. F.) ~ *innyëkcijou* (Cs. S.: Csököly). Érdekesen viselkedik a *sparherd* *e* hangja: *pàrhët* (Doboz). A palóc adatok *e* ~ *ē* ~ *é* váltakozást mutatnak, a Dunántúlról viszont csak nyílt *e*-ző adataim vannak: *porhel* (Hirics: TOMANÓCZY 44), *sparhëlt* ~ *porhelt* (S.-né), *sparhelt* (Cs. S.: Csököly), *porhelt* (Szilvásszentmárton Somogy m.: NYÍRI, Szenna 138), *sparhëlt* (Szilsárkány Győr-Sopron m.: MNyj. XII, 200), Hegykő Győr-Sopron m.: uo. (194), *sparhelt* (Mihályi Győr-Sopron m.: MNy. LXIII, 110). A *sparherd* normatív ejtését az ÉrtSz. *e*-vel adja meg.

Újabb jövevényeink szórással *e*-ző szavai azt bizonyítják, hogy még igen erős *ē*-zést tükröző nyelvjárások sem vesznek át minden idegen elemet *ē* hanggal, vannak bizonyos esetek, amelyek a „szabálytalanságot” segítik elő. A felsorolt szavak *e*-zését különböző okokkal lehet magyarázni. A *recept*, *inekció* az orvosok nyelvhasználatából került a különböző nyelvjárásokba, és valószínűen az *e*-ző köznyelv, illetőleg az irodalmi nyelv közvetlen hatását kell bennük látnunk. A *sparhelt*-nál és alakváltozatainál figyelmet érdemel, hogy a legkövetkezetesebben a Dunántúlon fordul elő *e* a szó nyílt *e*-vel. A dunántúli nép nyelvérzéke az *l*-ező területeken a szót összetételnek véli, és másodikként tagjába a *hel* ~ *hël* 'hely' szót érzi bele a *tüszhël* analógiájára, vö. *porhel* (Hirics: i. h.).

Hogy a népetimológia hatással van a jövevényelemek hangalakjára, jó példa a *tëlvizijó* ~ *tellevizijó* párhuzamos alak Büssüből (Várkonyi i. m. 43), hiszen a Dunántúlon többfelé, így Somogyban is a köznyelvi *tele* ik. és hsz. *telle* hangalakban járatos. A *kelkáposzta* összetétel előtagjának adataimból tükröződő nyílt *e* hangját szintén csak analógiás hatással lehetne magyarázni; talán meglepő, de a magyar *kel* ige hathatott

jövevényszavunk előtagjára: *kəl(káposzta)* (Doboz; vö. ÉrtSz.: *e*), *kel*, *kelkáposzta* (középső palócság: MNny. II, 19), *kelkáposztz* (S.-né, Cs. S.: Csököly).

A szórással *e-ző* adatok azt érzékeltetik, hogy jövevényeink átvételénél az uralgó hatóerőn kívül még különböző tényezők működnek közre az új lexikális elemek *ē*-zésének, *e*-zésének kialakításában. Okvetlen figyelmet érdemel, hogy az *ej* hangkapcsolatot, illetőleg fejleményét tartalmazó német jövevényszavakban — adataim bizonyossága szerint — az *e* hang mindig nyílt: *ceja* 'élesztő' (Csütörtök: MNyj. IV, 176), *csuszpejz* (a csallóközi három Páka: Nyr. LXXXVIII, 173), *eslóg* 'kén, kénező' (uo.: Nyr. LXXXVIII, 174), *Golsten* (személynév) (Heves község: MNyj. XI, 47), *pokérej* 'nápolyi szelet' (a csallóközi három Páka: Nyr. LXXXVIII, 183), *sélejt* (Mihályi: MNy. LXIII, 110), *slejm*, *spejz*, *srejbul* (uo.: i. h.), *strejffa* (a csallóközi három Páka: Nyr. LXXXVIII, 184), *trejffusz* 'háromlábú főzőállvány' (Csucsom Szlovákia: MNyj. IV, 197), *Vejsz* (személynév) (Heves község: MNyj. XI, 49).

A közölt adatokból és a néhány vázlatos észrevételből talán kitűnik, hogy szókincsünk idegen elemeinek legújabb rétege nyelvjárásaink *ē*-zésének, *ö*-zésének alaposabb megismeréséhez, e jelenségek történetéhez értékes adalékokkal járulhatna hozzá a különböző nyelvjárástípusokból feltárt megfelelő nyelvi anyag módszeres vizsgálatával.

SZABÓ GÉZA

'Adatok a *verő* szó elterjedéséhez a székely nyelvjárásban

E megőrzött régiségként ismert szót a MTsz. több nyelvjárási alakulatból és több jelentéssel közli. E nyelvjárási alakulatok közt a Maros-Magyar Autonóm és Brassó Tartomány területén (Románia Szocialista Köztársaság) beszélt székely is szerepel, s jelentése itt 'nagykalapács'.

A Székely Tájnyelvi Atlasz anyaggyűjtése során (I. GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA: A Kolozsvári V. Babeş és Bolyai Egyetemek Közleményei. Társadalomtud. Sorozat I, 253–79 + 12 térképmelléklet), elsősorban a kászoni és az alsíki tájszólásban, számos faluban megérdeklődtem adatközlőimtől a szót, és kiderült, hogy most is több ponton ismerik. Adataim egyébként a következők: *verő* (Kászonzakabfalva) ~ *verűő* ~ *verű* (Csíkszentkirály) ~ *verő* (Csíkverebes) ~ *verűő* (Kotormány): 'a kovács nagykalapácsa'; *nagyverűő* (Kászonzálfalu) ~ *nagyverő* (Lázárfalva) ~ *nagyverű* (Újtusnád): 'ua.'; *küsverűő* (Kászonzálfalu) ~ *küsverű* (Újtusnád): 'a kovács kiskalapácsa'; *patkolo verő* (Madéfalva): 'patkoló kalapács'; *verőbot* : *csokán* : *vásverő* (Csíkszentimre): 'a kovács nagykalapácsa'; *verűőbot* (Csíkmindszent): 'ua.'. Kiegészítésként még azt említem meg, hogy Újtusnádon lejegyeztük a *vazsbot* szót is 'kötő nagykalapács', Csíkszentkirályon pedig az *ebotól* igét '(szántóföldön hantokat fejszefokkal) széttör' jelentésben.

A *verő*-nek és összetételeinek viszonylag elterjedt volta a kászoni és alsíki tájszólásban, valamint Madéfalván való feltűnése amellet szól, hogy a szót és családját érdemes lenne nyomon követni az egész székely nyelvjárásban. Mivel a fenti adatok mind amellet szólnak, hogy napjainkban a szó már csak a kovácsmesterség szakszókincsében fordul elő, nem jelent mindenféle nagykalapácsot, a vizsgálatnak a szó és összetételei jelentésére is ki kellene terjednie.

MÁRTON GYULA

SZEMLE

Языки народов СССР III. финно-угорские и самодийские языки

Finnugor és szamojéd nyelvek

Nauka kiadó. Moszkva, 1966. 463 lap

1. Nagy vállalkozás megvalósításáról adhatunk hírt: öt kötetben teszik közzé a Szovjetunióban élő népek nyelvének a leírását. Eddig négy kötet került ki a sajtóból: az indoeurópai, a török, az altáji nyelveket ismertető, valamint a most bemutatandó kötet (a sorozatban a harmadik). A sorozat szerkesztőbizottsága a legjobb szakértőket tömöríti, élén főszerkesztőként V. V. VINOGRADOV russzista. Tagjai közt B. SZEREBRENNYIKOV képviseli az uralisztikát, Ny. BASZKAKOV a turkológiát, J. GYESERIJEV és P. SZKORIK viszont a kaukázusi nyelveket, illetőleg az indoeurópai nyelvészetet.

2. A III. kötet felelős szerkesztői jó ismerőseink: a magyar származású MAJTYINSZKAJA KLÁRA és a komi nemzetiségű LITKIN VASZIL. Ezen ismertetés címében szántszándékkal mellőztük az „a” határozott névelőt: ugyanis e kötetben nem minden finnugor nyelvet mutatnak be, kettő kihullott a tervből, a finn meg a magyar, mert e kettő „Magyarország, illetőleg Finnország állami nyelve lévén, nem tartozik a Szovjetunió állami nyelvei sorába” — olvassuk indokolásul (5). Ekként ez a kötet valamivel szegényebb, mint BJÖRN COLLINDER „Survey of the Uralic Languages” című (Üppsala, 1957.) összeállítás, amelyben a finn meg a magyar nyelv is szerepel. Más viszonylatban — a tárgyalt nyelvek sokaságát tekintve — viszont ez a szovjet kötet bővebb, mivel COLLINDER mellőzte a finnugori nyelvek sorában a karjalait, vepszét, izsórit, vótot és lívet, a permiek közül pedig a permjákokat; a mari nyelvnek csak egy nyelvjárást (a kozmogemjanszkit) mutatja be, nem pedig a két mari irodalmi nyelvet; ugyanígy nem ismeri el két mordvin nyelv létezését, hanem csak az erzával foglalkozik, azt is dialektusi szinten írja le. Ugyancsak szegényebb COLLINDER művében a szamojéd nyelvek sora: a nyenyec (jurák), a szelkup és a kamasz szamojédot ismerteti, ez a kötet viszont négy eleven szamojéd nyelvről tájékoztat.

A most ismertetendő kötet két nagy részre oszlik: a finnugor nyelvek (9—360) és a szamojéd nyelvek (361—457). A finnugor nyelvekről szóló általános bevezetést MAJTYINSZKAJA írta, a finnségekről szólót P. ARISTE és E. VÄÄRI, a permiekről V. LITKIN, az obi-ugor közös nyelvi korszakról K. MAJTYINSZKAJA; a szamojéd nyelvek közös bemutatása Ny. TYERESCSENKO tollából való. Itt egy csekély szerkesztési következetlenséget fedezhetünk fel: a két volgai nyelv (a mordvin meg a mari) együttes vonásai, közös története nem lett méltatásra. Ennek röpke indokolása talán megtalálható a bevezetésben: „a mordvin jelentékenyen távol esik a mari nyelvtől” (9), de nem hiszem, hogy ez elégséges ok az összefoglalás mellőzésére. Sőt, egy ilyen fejezet rész (a volgai nyelvközösségről) lényeges, hiszen éppen a közös mari és mordvin nyelvi elemeket ismertette volna.

Nagy dicsérettel szólhatunk a legkiválóbb szakemberek szerzte nyelvleírásokról, hiszen a szerzők többsége anyanyelveként is ismeri az általa bemutatott nyelvet, tehát nemcsak a nyelvész szaktudásával jelentkezik. Nagyon helyeseljük azt a tudatos — általam körünkben már régen, 1955-ben megkövetelt (vö. NyK. LVIII, 42) — állásfoglalást és eljárást, hogy számot vetve a kisebb finnugor nyelvek irodalmi formájának a térhódításával, ezt a normává emelt alakot írják le a szerzők, tudniillik ahol irodalmi nyelv létezik. Nincs karjalai-finn, vót, lív, izsór (inkeri) irodalmi nyelv, ezeknél tehát nyelvjárási forma bemutatására kerítenek sort. A chanti nyelv esetében viszont a nagy nyelvjárási különbségek miatt több irodalmi nyelv volt szükséges; ezért a szerző, Ny. TYERJOSKIN

ezek közül egynek a leírását, az obkőzépi chantiét közli. A nyelvi különbségek tették szükségessé, hogy két mari irodalmi nyelvet — a hegyit meg a mezeit — és ugyan-csak két mordvin irodalmi nyelvet — a moksát meg az erzát — ismertessenek (J. KOVE-GYAJEVA, illetőleg A. ФЕОКТИСЗТОВ).

A nyelveket leíró fejezetek egy közös, valószínűleg a szerkesztőségtől eleve meg-állapított — bár nem kötelező — tervezet megvalósításaként születtek. Ezekben az ügyes-okos ismertető részekben a nép lélekszáma, elnevezése, annak eredete, esetleg lakóhelye elnevezésének az etimológiája — pl. *Karja(la)* < balti *garja* 'hegyes-erdős táj' —, rövid néptörténet, az írásbeliség ismertetése található, majd ezt követi az adott nyelv leírása: hang-, alak-, szó-, mondattan, nyelvjárások és egy rövidke — sajnos, túl rövidke, 7—8 soros — szövegmutatvány. Minden egyes fejezethez tíz-tizenöt tételes bibliográfiát kapunk.

A nyelvi adatok közlése a finn ségi nyelveknél latin, a többi finnugor nyelvnél meg a szamojéd nyelveknél cirill betűs, azonban a hangtani rész élén közlik a jelek fonet-ikai értékét.

A kötetet a maga teljességében kiválónak ítéelhetjük, megjelentetését szükségesnek. Hiszen már bevezetőben egybevetettük B. COLLINDER hasonló, átfogó, de átmérőjében csekélyebb munkájával. A svéd tudós művét hagyományos, történetileg determinált szemlélete jellemzi, beleragadt a régebbi anyagba, nem jutott el addig, hogy a kis finn-ugor népeknek is van tudományosan szabályozott irodalmi nyelvük. COLLINDER munkájá-ban viszont a közölt szövegmutatvány nagyobb terjedelmű; ezt a szöveget derekasan fel is dolgozza alaktanilag és a szókincs eredete szempontjából, míg a most ismertett mű megelégszik — és ezt helytelenül cselekszi — egy rövid szöveg fonetikai átírásának meg fordításának közlésével.

3. Noha egészében nagyra becüljük ezt a művet, részleteiben számos kifogást emelhetünk. Néhány kifogásunkat, helyreigazításunkat mutatóba elöadjuk, de valójában csak néhányat.

Kifogásolhatjuk, hogy a szerkesztő bizottság az izsórit, a komi-permjákot önálló nyelvként értékelte. A komi-permjákról magát a szerzőt idézhetjük tanúul, hiszen ő leghivatottabb ítéletmondásra. VASZILJ LITKIN így nyilatkozik: „... közvetlen rokonság-ban áll a komi-zürjén nyelvvel: azok, akik ezeket a nyelveket beszélik, lényegét tekintve megértik egymást” (300). Bizony, nem is tekinthető másnak a komi-permják, csak a zürjén nyelvjárási változatának. Az izsóri sem egyéb, mint a finn nyelv egyik dialektusa (vö. Nyr. XCI, 97).

Az általános bevezető részben (10) azt olvassuk, hogy orosz hatásra a mordvin nyelvben kezd elterjedni a jelzőnek a jelzett szóval történő egyeztetése. Ez az állítás aligha felel meg a tényeknek: ilyen egyeztetést csupán értelmezőknél tapasztaltam. A két mord-vin irodalmi nyelv nem alkalmazza a jelző egyeztetését. Erről a két nyelv ismertetője, ФЕОКТИСЗТОВ sem ejt szót. — Továbbá nem értem a szerző azon kijelentését, hogy a mari nyelv a törökből kölcsönözte a többes szám képzésének a *m ó d j á t* (10). Bírálunk kell ezt a megállapítást azért is, mivel a szerző nem nyilatkozik arról, vajon az ige vagy a névszó többes számára gondol-e. Feltételezem, hogy a névszói többeslebegett a szemé előtt. Igen ám, a mari nyelvben néhány többes jel található: *-wlak*, *-wlä*, *-šämäč*, *-la*, *-mät*. Melyiket vette a szerző célba, és miben áll ezek alkalmazásmódjának a törökössége? Abban talán, hogy az első három jel esetleg önálló szó volt régebben? Nézetét bővebben ki kellett volna fejtenie. — Ugyancsak hibáztatható az ilyen kijelentés: a mai finnugor nyelvek lényegében „a Szovjetunió határain belül foglalnak helyet” (oroszul: *распространены*) (11). Ha a nyelvek számára gondolt a szerző, és azt kívánta mondani, hogy a nyelvek javarészt ott beszélik, akkor állítása helyes, ám ha a beszélők számára gondolunk, akkor ezen megállapítása helytelen.

Hibáztatom, hogy némely finnugor nyelv legrégebbi jövevényszavairól szólva az írók egy halmazba hányták az indoeurópai, az árja és a balti jövevényszavakat (pl. az erza-mordvin nyelvénél: 195). De furcsa, hogy ugyanez a szerző a moksa nyelvről írva már különválasztja őket (218). Aligha állíthatjuk azt, hogy a mordvin *mekš* 'méh' és *meč* 'méz', valamint finnugor társai *árja* jövevények (195), hiszen ennek ellene mond hangalakjuk (*e* hang, nem pedig *a*). Úgy látszik, közös forrásból merítik ezt a hibát, mert a mari *müks* 'méh' szót ugyancsak iráni eredetűnek titulálja a mari nyelvről szóló fejezet szerzője (237).

Azt olvashatjuk a könyvben, hogy vitatott a mari és a mordvin nyelv egy csoportba sorolása (5). Tény, hogy a mordvin igen közel áll mind formansok, mind szókincs szempontjából a finnségi nyelvekhez, de az sem tagadható, hogy számos egvező vonást mutat a marival, és egyben-másban eltér a permi nyelvektől. Ám az ilyen általános megállapítások bizonyítékok, érvelés híján mit sem érnek. Egyáltalában hibásnak tartom, hogy némely elméleti leíró részben a bizonyító és szemléltető példák hiányzanak, pedig példa nélkül nem lehet nyelvészeti tétel.

A könyvben, terjedelmes lévén, kisebb hibák is akadnak. Lényegtelenségük illusztrálására megemlítek úgy egy fél tucatnyit. A mordvin *ēi* szó jelentése nem 'idő' (18), hanem 'nap' (égitest és időmérték); az erdei mari *tuwar* szó jelentése 'ing', nem pedig 'ruha' (így 236, 238; 244 helyesen: hegyi mari *təyər* 'ing'). Nem állítanám, hogy az élőlényt jelentő mari szavaknak nincsenek lokális alakjai (erről a tényről már régebben megírtam véleményem, 1. NyK. LX, 253).

Lönnrot nevét kétféleképpen írják át cirill betűkkel a könyvben: Лснрот (13), de Лёнрот (33., 62.). — Décsy keresztneve helytelenül van rövidítve a 24. lapon: D. (a helyes Gy.). Hiányzik a rövidítések jegyzékében az UAJb. jelzés feloldása (459.). — Akad néhány sajtóhiba is, például „mit grammatikalischen Abriss” (177), helyesen: „grammatikalischem”. A mari *sinža* szót egy helyt tévesen (238) *š*-vel közlik (238), másutt jól. — A fonetika i átírásban *päša* (254) helyett *päšä* irandó. — Rábukkanunk imitt-amott egy-egy példamondat helytelen fordítására is, például észt *Ta oli klassi parimaid õpilasi* (a könyvben *õpi lasi*, 54) nem ültethető így át oroszra: он является одним из лучших учеников класса, mert az *oli* alak múlt idejű: tehát являлся (= volt) kellene.

4. Összefoglalásul megállapíthatjuk: A hibák többségükben jelentéktelenek, könnyen kijavíthatók. Némely kérdésben vitába bocsátkozhatnánk (volt-e a finnugorban „Ablaut”; milyen mértékben flektáló a finnugor nyelvek; stb.), de éppen az effajta vitathatóság a legnépesebb és legfontosabb a műnek. Egységében hasznos és dicséretes munka: nyelvleírásai, kiváló alaktani táblázatai ügyesen használhatóvá teszik. A tipológiai leírás lehetne korszerűbb, ámde úgy látszik, könnyebb elméletben hirdetni egy új módszer igényét, semmint megvalósítani, áttérni a megszokottról az újszerűre. Talán szokványosnak vélik, amit most méltatásnak szánok: minden nyelvész haszonnal böngészheti át egy-egy rokon nyelv struktúrájának az ismertetését. Pezslítően hat egy másik finnugor nyelv szerkezetének a megismerése, az összevetés felfrissítheti megmerevedett szemléletünket. Eddig rövid nyelvbemutatóként jobbára a Finnországban kiadott chrestomatiák szolgálták bennünket, így a mordvin, a komi, az udmurt nyelv ragozásának a tanulmányozásakor. De ezek a kurta leírások „némák”, ugyanis magyarázat, fordítás nélkül valók. Ez a könyv kielégíti azon kívánságunkat, hogy tüzetes jellemzést olvashassunk egy-egy finnugor vagy egy-egy szamojéd nyelvről.

ERDŐDI JÓZSEF

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXIII. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1967. június 27-én tartotta meg LXIII. közgyűlését a Magyar Tudományos Akadémia felolvasótermében.

1. A tárgysorozat első pontjaként KÁLMÁN BÉLA adott elő „Hangrendszer és hangváltozások” címmel.

2. Az előadás után a külföldön tartózkodó Telegdi Zsigmond főtktár helyett Szathmári István, a Társaság titkára terjesztette elő jelentését a Társaság elmúlt évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés!

Fölöttes szervünknek a Magyar Tudományos Akadémia I., Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának ez évi közgyűlési beszámolója a következőket állapította meg Társaságunk munkájáról: „A Nyelvtudományi Társaság elsősorban felolvasó ülésein keresztül kapcsolódik be a nyelvtudomány egyes ágainak szervezésébe, sőt — bizonyos fókig — az irányításába. Rendszerint a társaság ülésein kapnak hangot először az éppen jelentkező új irányok, új módszerek, új eredmények, külföldi tapasztalatok stb.” Tagadhatatlan, hogy Társaságunk tevékenységének legfőbb és leghatásosabb területét az elmúlt 1966—1967-es évben is a felolvasó ülések és az ott kibontakozó viták jelentették. Mindjárt szeretném azonban megjegyezni, hogy egyéb területeken (pl. nyelvészeti kiadványok megjelentetése; konferenciák, tudományos megbeszélések szervezése; más társaságokkal való együttműködés; stb.) — ha szerény mértékben is — szintén előre léptünk.

Kezdjük a konferenciák, tanácskozások szervezésével!

A múlt évi főtktári jelentés elismerő szavakkal emlékezett meg a valóban igen sikeres egri konferenciáról. Most pedig jelenthetem a tisztelt Közgyűlésnek, hogy egyrészt a konferencia teljes anyaga — beleértve a hozzászólásokat és GÁTI JÓZSEFnek „Kiejtés és előadóművészet” című, akkor el nem hangzott dolgozatát is — némi késéssel éppen a napokban lát napvilágot a Tankönyvkiadó gondozásában. Reméljük, hogy ez a tárgy- és szómutatóval ellátott kötet minden szinten jól fogja szolgálni a magyar kiejtés ügyét, amely iránt — nem utolsósorban az egri konferencia hatására — egyre nő az érdeklődés. Másrészt azt is jelenthetem, hogy a Nyelvtudományi Intézet irányításával, közelebbről Demelászló vezetésével megindult a konferencia határozatainak tervszerű végrehajtása: egyetemünk és főiskolánk magyar nyelvészeti tanszékei önkéntes munkával vállalták, hogy 1968 áprilisáig az Értelmező Szótár és az akadémiai nyelvtan szó- és morfémaanyagának kiejtésbeli változatait kicéduzzák, továbbá stilisztikailag minősítik, s állást foglalnak az egyes kiejtésbeli variánsok helyességét illetően — ezzel megtéve az első jelentős lépést kiejtésünk normalizálása felé. Ez úton is kérjük valamennyi kedves tagtársunkat, a lehetőségekhez képest vegye ki részét ebből az egész magyar nyelvet és nyelvtudományt érintő fontos munkából.

Az elmúlt évek — bátran mondhatjuk — messze kimagasló eseménye volt a Nyelvtudományi Intézet és Társaságunk szervezésében Debrecenben megrendezett első nemzetközi magyar nyelvészeti kongresszus. Ez a tanácskozás, amelyen 13 országból 41 külföldi tudós és mintegy 130 hazai szakember jelent meg, és amelyen több mint 100 előadás hangzott el, a maga sokrétű és a má tüköröző tematikájával, a kritikát sem nélkülöző vitáival nem kismértékben vitte előre nyelvtudományunk ügyét itthon és — mintegy új színfoltként — a külföldön egyaránt. A kongresszus előadásait tartalmazó vastkos kötet egyébként a Nyelvtudományi Értekezések sorozatban még a nyár folyamán elhagyja a nyomdát.

Mik a jelenlegi terveink? Minthogy a nagyobb tanácskozások rendkívül hasznosak — ugyanis felméri az eredményeket, s kijelölik a soron következő feladatokat; ráirányítják a figyelmet azokra a diszciplínákra, részterületekre, amelyeken a külföld nyelvtudományának tükrében elmaradtunk; alkalmat adnak a fővárosi és vidéki, a hazai és külföldi szakemberek találkozására, eszmecserejére, baráti kapcsolatok kiépítésére, illetőleg elmélyítésére —, elhatároztuk, hogy a lehetőségekhez képest két-három évenként rendezünk az egrihez hasonló összejövetelt. Az id. n. december elejére tervezünk itt, Budapesten egy egynapos konferenciát, mégpedig a magyar és finnugor nyelvtudomány történetének a múlt század közepétől e század húszas éveig terjedő szakaszából. Azért esett a választás ezúttal erre a diszciplínára, mert mintha ez az utóbbi időben — nyelvészeti folyóirataink, kiadványaink szerint is — háttérbe szorult volna. Pedig a fellépő nyelvészeti iskoláknak, vizsgálati módszereknek, továbbá az egyes korokban alkotó nyelvészek munkálkodásának, eredményeinek a — mindenkori — mai szemmel való alapos mérlegelése és értékelése nélkül nemcsak hogy az illető kor nyelvtudományát nem érthetjük meg, hanem ferde vágányra csúszhatunk a mát illetően is; nem beszélve arról a sok szakmai és erkölcsi tanulságról, arról a nevelőerőről, amelyet a múlt tanulmányozása sugall. Elképzelésünk szerint elhangzik majd egy főelőadás a megjelölt kor nyelvészeti iskoláiról, módszereiről, eredményeiről és 6—8 kisebb referátum egyes diszciplínák korabeli alakulásáról, valamint kiemelkedő nyelvészek munkásságáról. Az eddigi megbeszélések alapján az utóbbiak keretében a szemantikai, az etimológiai, a névtudományi, a lexikográfiai és a fonetikai kutatásokról, továbbá Budenz és Simonyi életművéről fogunk hallani. Szeretnők, ha ez a konferenciánk is (beleértve az elhangzó előadásokat és az azokat követő vitát) — jöllehet a méretei lényegesen szerényebbek lesznek — az egrihez hasonló eredménnyel járna.

Mit mutatnak felolvasó üléseink? Bár ezek száma az elmúlt évben nem gyarapodott, egyébként nem is gyarapodhatott, és nem is gyarapodhat a jövőben sem, hiszen például az 1966/67. évi 35 ülés azt jelenti, hogy a szüneteket nem számítva szinte minden hét be volt táblázva — sőt egyszer-másszor egy hétre még kettő is jutott —, mégis több örvendetes jelenségre hívhatom fel a tisztelt Közgyűlés figyelmét. Mindenekelőtt örvendetes, hogy az előző évekkal szemben reálisan, az „erőviszonyoknak” és a szükségleteknek megfelelően alakult az egyes szakosztályok felolvasó üléseinek számaránya. Persze igaz, egy-egy szakosztály működésének eredményessége nem mérhető a felolvasó ülések számával, már csak azért sem, mert nagyon sok tényező determinálja — s ezekbe még a véletlen is belejátszik —, hogy kik, milyen témáról, melyik szakosztályban vállalnak előadást, de éppen az új témák, új módszerek, régi eredmények újraértékelése stb., illetőleg a felmerülő szükségletek jelentkezése következtében a helyes arányok — ha nagyon áttételesen is — az egészséges fejlődést dokumentálják.

A felolvasó ülések megoszlása a következő: Magyar szakosztály 9 (ebből kettő a szlavisztikai szakosztállyal közösen). — Finnugor szakosztály 4. — Szlavisztikai szakosztály 3 (ebből 2 a magyar szakosztállyal közösen). — Germanisztikai-romanisztikai szakosztály 3. — Orientalisztikai szakosztály 4. — Általános nyelvészeti szakosztály 10 (ebből kettő a Magyar Pszichológiai Társasággal, egy pedig a Magyar Irodalomtörténeti Társasággal közösen). — Nyelvoktatási szakosztály 4.

Örvendetes továbbá, hogy előadásainknak körülbelül a 60 százaléka nagy létszámú — 40—60 főnyi — hallgatóságot vonzott; s ezen előadásokat élénk vita is követte, nemegyszer fél kilenc tájban rekesztette be az elnök a felolvasó ülést. Különösen nagy érdeklődés nyilvánult meg a modern, illetőleg az új szempontokat felvető, továbbá a gyakorlati — elsősorban az oktatással kapcsolatos — kérdéseket tárgyaló előadások iránt.

Három évvel ezelőtti beszámolómban a következőt jegyeztem meg: „Érdekes volna majd a jövőben felmérni az üléseinket látogatók foglalkozás, érdeklődési kör szerinti meg-

oszlását is." Erre vonatkozóan részben a felfektetett jelenléti ívek alapján (bár ezek nem pontosak, ugyanis sokan nem írják fel rá a nevüket), részben saját tapasztalataim szerint azt jelenthetem, hogy egyfelől — elsősorban a nyelvoktatási szakosztály ügyes szervezésének az eredményeként — sikerült megmozgatnunk a közép- és általános iskolai tanárság (mindenekelőtt a gyakorló gimnáziumok és általános iskolák) érdeklődő tagjait, másfelől — főként a friss és modern témájú előadások vonzása következtében — jelenlegi és volt egyetemi hallgatóinknak nem jelentéktelen hányadát.

Végül örvedetes az is, hogy tovább mélyültek kapcsolataink a Magyar Irodalom-történeti Társasággal (utalok arra a közösen megrendezett felolvasó ülésre és vitára, amelyen Petőfi S. János adott elő „Nyelvi műalkotások strukturális elemzésének kérdései” címen, s amelyen több irodalmár kollégánk is részt vett, továbbá arra, hogy az Arany János emlékének szentelt nagykőrösi vándorgyűlésen Társaságunk is képviseltette magát), s hogy immár a Magyar Pszichológiai Társasággal is voltak közös rendezvényeink. — Itt említtem meg, a szabadkai Pedagógiai Intézet vezetői levélben kerestek meg bennünket, hogy elsősorban a nyelvoktatási szakosztály előadásait felvehessék magnetofonszalagra, és az ottani magyartanárok számára hasznosíthassák ezek tanulságait. Vezetőségünk természetesen örömmel tett és tesz eleget ennek a kérésnek; Horváth Mátyás szabadkai kollégánk már fel is vette Szende Aladár „Gondolkodáslélektan és nyelvtanoktatás” című előadását.

Persze az örvedetes jelenségek mellett a negatívumokat sem hallgathatom el. Továbbra sem tudunk odahatni, hogy egyes üléseken, vitákon — különösen a szlavisztikai szakosztály által rendezetteken — megfelelő számban vegyenek részt az érdekeltek. Egyes szakosztályok szervező munkája is lehetne pezsgőbb, élénkebb. Még jobban mozgósíthatnánk legkiválóbb egyetemi hallgatóinkat, nagyobb mértékben törődhetnénk a már végzett érdeklődő tanárokkal stb. Az említett és ezúttal fel nem sorolt hiányosságok megszabják további tennivalóinkat.

Budapesti felolvasó üléseinken az elmúlt évben hat külföldi vendégelőadót üdvözölhattünk. Elsőként hadd említsem meg Lotz Jánost, a Columbia egyetem professzorát, akit örvedetes gyakori itt-tartózkodása és nyelvtudományunk iránt megnyilvánuló rokonszenve következtében már-már nehezünkre esik a külföldiek közé sorolni. Társaságunkban „Morfológiai mechanizmus a magyarban” címen tartotta meg nagy hallgatószámot vonzó előadását. Nagy örömeinkre szolgált Sinor Dénes amerikai professzor megjelenése is, aki szintén szívén viseli a magyar nyelvtudomány ügyét. Az orientalisztikai szakosztály ülésén az Egyesült Államokban folyó altajisztikai kutatásokról számolt be igen érdekesen. Rajtuk kívül Henrik Birnbaum Los Angeles-i egyetemi tanár a közsláv rekonstruálásával kapcsolatos vizsgálódásait ismertette. Wilhelm Schmidt, a potsdami Pedagógia Főiskola tanára „Wortbedeutung und Kontext” címen adott elő. E. K. Sprigg londoni professzor a tibeti mássalhangzó-kapcsolatok fonetikai problémáit tárgyalta angol nyelven, Roland Felber, lipcsei egyetemi tanár pedig „Stadt und Markt im alten China” címen tartotta meg érdekes előadását.

Vidéki csoportjaink közül a debreceni 4, a szegedi 5 felolvasó ülést rendezett, mindkettő két-két külföldi előadóval. Debrecenben — mint a jelentés beszámol róla — Erkki Itkonen finn akadémikusnak az őspenni magánhangzórendszeréről szóló előadásán 80–100 főnyi hallgatóság vett részt, de Antti Sovijärvi egyetemi tanárnak a beszédhibák gyógyítását és Országh László professzornak a magyar szókészlet angol elemeit tárgyaló felolvasását is csaknem ötvenen hallgatták meg. Úgy látszik, a debrecenieknek valóban sikerült mozgósítani az érdeklődőket és az egyetemi hallgatóságot. Szegeden a külföldiek közül a már említett Wilhelm Schmidt professzor adott elő „Grenzlinien und Methoden der funktionalen Grammatik” címen, továbbá Penavín Olga, újvidéki kollégánk tartott előadást szépszámmú hallgatóság előtt a jugoszlá-

viai magyar nyelvjárás atlasz néhány tanulságáról, valamint a kórógyi nyelvjárásról. Leggazdagabb volt most is a pécsiek programja. Itt 7 felolvasó ülést rendeztek, csaknem teljesen helyi előadókkal — három alkalommal *Temesi Mihály*, pécsi csoportunk elnöke volt az előadó! — és igen változatos, a nyelvelméletet, a nyelvjáráskutatást és a nyelvoktatást egyaránt felölelő tematikával. Elismerésre méltó, hogy pécsi tagtársaink ez évben is tartották a nyelvművelő közönségszolgálatot; hogy támogattak minden nyelvműveléssel kapcsolatos megmozdulást; továbbá, hogy *Tóth István* kollégánk havonta nyelvművelő cikkel látta el a Dunántúli Naplót.

Lássuk Társaságunk tevékenységének — véleményem szerint kisebb méretei ellenére is igen fontos — másik területét: a nyelvészeti kiadványok megjelentetését. Szűkös anyagi viszonyaink ellenére — nem utolsósorban dr. *Török Zoltánné* okos gazdálkodásának eredményeképpen — a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozat az elmúlt időszakban öt számmal bővült: 114. szám: *KELEMEN JÓZSEF*, Gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás a lexikográfia szolgálatában — átvéve a Szótártani Tanulmányok című kötetből; 115. szám: *PAIS DEZSŐ*, Régi személyneveink jelentéstana — ezzel *PAIS* tanár úrnak egy ma is nélkülözhetetlen, de eddig szinte hozzáférhetetlen fontos névtudományi dolgozatát adjuk a kutatók és érdeklődők kezébe; 116. szám: *PENAVIN OLGA*, A jugoszláviai Mura-vidék magyar tájatlása — ez a munka, amely egy számunkra jelentős nyelvjáróterületet dolgozott fel, nyelvatlasz-irodalmunkat nem kis mértékben gyarapítja; 117. szám: *HUTTERER MIKLÓS*—*MÉSZÁROS GYÖRGY*, A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana — e szinte egyedülálló, az általános nyelvészet számára is tanulságos kiadványunk iránt máris igen nagy az érdeklődés; 118. szám: *KELEMEN JÓZSEF*, Lyukkártya rendszerű adatgyűjtés és feldolgozás a nyelvtudományban — ez az újszerű dolgozat különnyomat a Nyelvtudományi Közleményekből. Itt említem meg, hogy az egri kiejtési konferencia anyagát tartalmazó kötetből 500 példányt átveszünk kiadványsorozatunkba. Ugyancsak itt utalok arra, hogy a Zala megyei tanács felkérésére vállaltuk a „Zala megye földrajzi nevei” című úttörő kiadvány terjesztését.

A jövő terveket illetően jelentem, hogy még ebben az évben nyomdába adjuk *JAKOBSON* és *LOTZ* professzornak egy-egy módszertanilag is jelentős, korábban idegen nyelven megjelent tanulmányát, valamint *E. ABÁFFY ERZSÉBETNEK* XVI. századi forrásanyagot tartalmazó összeállítását. Anyagi viszonyainktól függően a következő naptári évben kívánjuk megjelentetni *KISS LAJOSNAK* *Knieszsa István* életművét tárgyaló szép tanulmányát és *SZABÓ T. ATTILÁNAK* érdekes névtörténeti munkáját: „XVI. századi kolozsvári és erdélyi becenevek.”

Választmányunk az év folyamán két ülést tartott, és — többek között — azt a határozatot hozta, hogy a jövőben a közgyűlésen emlékérmét és elismerő oklevelet fogunk kiadni. Az emlékérmét — amelyet *Révai Miklósról*, a kiváló nyelvtudósról neveznénk el, s amelyet *Révai Miklós* képe és a Társaság emblémája díszítene — az eddigi elképzelések szerint mindig olyan induló fiatal nyelvész kapná, akinek az első jelentősebb munkája megjelent. Hozzáteszem azonban, hogy ez utóbbi pontos megfogalmazására, illetőleg szabályozására a választmány egy kisebb albizottságot küldött ki. Az emlékérem elkészítése — az Akadémia támogatásával — most van folyamatban. Az elismerő oklevelet egy vagy két olyan kollégának adnánk, aki vagy akik az előző évben különösen kitűntek a nyelvjárásgyűjtésben s nyelvjárás anyag megjelentetésében. Az okleveleket sikerült máris elkészítenünk, mai közgyűlésünkön tehát Társaságunk elnöke — első ízben — átnyújtja őket az arra legérdemesebbeknek.

Társaságunk életének egyéb mozzanatairól a következőkben számolok be. Az elmúlt évben két igen régi kedves tagtársunk: *Trócsányi Zoltán* és *Prohászka János* betöltötte nyolevanadik életévét. *Trócsányi Zoltánt* Társaságunk nevében az általános nyelvészeti szakosztály december 13-i ülésén *Telegdi Zsigmond*, Pro-

hászka Jánost, a magyar szakosztály február 7-i ülésén Lőrincze Lajos köszöntötte. Szegedi csoportunk elnöke, Nyíri Antal ugyancsak az elmúlt időszakban volt hatvanéves, az ő munkásságáról — további jókívánságok kíséretében — Pais Dezső emlékezett meg a magyar szakosztály március 14-i ülésén. Mindhármójuknak ezúttal is további jó egészséget, az eddigiekhez hasonló töretlen munkakedvet s eredményekben gazdag éveket kívánunk.

Ebben az évben pótolhatatlan veszteség érte Társaságunkat. Meghalt Kodály Zoltán — 1907 óta Társaságunk tagja —, aki nemcsak a magyar népzene, hanem a magyar nyelv ügyének is páratlanul lelkes harcosa volt. Még ott látjuk az egri Városi Tanács dísztermében, amint konferenciánkon fáradságot nem ismerve hol kemény szavakkal, hol derűsen, de mindig lelkesedéssel emel szót a helyes és szép magyar kiejtés normáinak kialakításáért és elterjesztéséért. Rajta kívül elvesztettük még Babus Jolán, Karácsony Sándor Zsigmond és Nosz Gyula tagtársainkat. Mindannyiuk emlékét szeretettel és kegyelettel megőrizzük.

Az 1966—1967. évben tagjaink létszáma 38 fővel szaporodott. Ezzel kapcsolatban örömmel jelentem, hogy legkiválóbb pedagógusaink és legtöbb reményre jogosító egyetemi hallgatóink mindinkább megtalálják az utat Társaságunkba.

Végül megemlítem, hogy Társaságunk a Magyar Néprajzi Társasággal együtt, továbbá a Néprajzi Múzeum, az MTA Nyelvtudományi Intézete, a Zala megyei Tanács és Hazafias Népfretn közreműködésével ez évben, augusztus 17-én, 18-án és 19-én Zalaegerszegre rendezi meg az Önkéntes Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtők IV. Országos Találkozóját. E fontos tanácskozáson, amelyen több tagtársunk szerepel előadóként, vitavezetőként, hozzászólóként, vegyünk részt minél nagyobb számban.

Jelentésemet azzal zárom, hogy felhívom kedves tagtársainkat, tegyenek meg mindent őszi konferenciánk, felolvasó üléseink s egész munkánk sikeréért, mert mindez nyelvünk, nyelvtudományunk újabb eredményét is jelenti.

Kérem a tisztelt Közgyűlést, jelentésemet fogadja el.

A közgyűlés a titkár beszámolóját elfogadta.

3. Ezután Kelemen József pénztáros emelkedett szólásra.

Tisztelt Közgyűlés!

A Társaság 1966. évi pénzforgalmáról az alábbiakban számolok be:

A) Kiadások:

01 rovat: Állományba tartozók bére:		24 405,— Ft
02 rovat: Egyéb bérek:		
2. állományon kívüliek bére		7 198,— Ft
03 rovat: Személyi kiadás:		1 799,80 Ft
3. segély	100,— Ft	
4. kiküldetés	1000,70 Ft	
5. különféle személyi kiadás	400,— Ft	
6. reprezentáció	299,10 Ft	
05 rovat: Működési kiadás:		1 700,— Ft
2. ingófenntartás	1700,— Ft	
06 rovat: Szolgáltatás:		31 950,— Ft
3. postaköltség	2568,90 Ft	
4. SZTK	2514,20 Ft	
6. egyéb szolgáltatás	26866,90 Ft	
Kiadások összesen		67 052,80 Ft

B) Bevételek:

50 rovat: Működési bevétel:		
1. kiadványokból, tagdíjából	20 366,40 Ft	
5. költségvetési támogatás	42 400,— Ft	
6. idegen szervek támogatása (Eger)	5 000,— Ft	
1965. évi maradvány	524,27 Ft	
Bevételek összesen		68 290,67 Ft
Bevételek összesen	68 290,67 Ft	
Kiadások összesen	67 052,80 Ft	
Évvégi maradvány		1 237,87 Ft
ebből függő számlán	1200,— Ft	
költségvetési folyószámlán	18,79 Ft	
a házipénztárban	19,08 Ft	

A 01 rovaton fizettük a gazdasági vezető illetményét az alapokmányban és a pót-hitelben engedélyezett kereten belül.

A 02 rovaton számoltuk el a Magyar Nyelv technikai szerkesztésével, illetőleg a kézbesítéssel kapcsolatos alkalmi munkák díját, a közgyűléssel kapcsolatosan felmerült alkalmi munkák díját, valamint a 116. számú kiadvány rajzolósi költségeit, illetőleg szerzői díját.

A 03 rovatról fizettük az állományba tartozó segélyét, a kiküldetési költségeket, a nyelvjárási pályamű tiszteletdíját és a reprezentációs költségeket.

A 05 rovaton számoltuk el az irodaszereket, a Kresznerics Ferenc sírján elhelyezett koszorút, a meghívók nyomdai költségeit.

A 06 rovatról fizettük a postai költségeken, a társadalombiztosítási járulékon és a közlekedési költségeken kívül a következő kiadványaink nyomdai, illetőleg kiadói költségeit:

1. MNyTK. 115. szám: PAIS DEZSŐ, Régi magyar személyneveink jelentéstana (2. kiadás: a Magyar Nyelv XVII—XVIII. [1921—1922. évi] kötetéből) 8461,— Ft
2. MNyTK. 116. szám: PENAVIN OLGA, A jugoszláviai Mura-vidék magyar tájnyelvi atlasza 8823,— Ft

Amint látjuk, az 1966. évben kiadványaink sorozata egy újonnan kiadott régi tanulmánnyal, valamint egy önálló új kiadvánnyal gazdagodott. Pénzügyi gazdálkodásunk folyamatosságának biztosítására azonban kívánatos, hogy tagjaink tagdíjaitak lehetőleg az év első negyedében fizessék be, mert az év végén befutó összegek felhasználása technikai nehézségeket jelent. A Társaság Elnöksége azt is elhatározta, hogy a jövőben a Társaság folyóiratában nyugtázza a tagdíjbefizetéseket, úgy, amint a régebbi években is szokásos volt.

Tisztelt Közgyűlés!

A Társaság 1967. évi költségvetését az alábbiakban ismertetem:

A) Kiadások:

01 rovat: Állandó főfoglalkozásúak alaphere és alaphér jellegű pótléka:	23 500,— Ft
02 rovat: 3. állományon kívüliek díjazása	2 000,— Ft
03 rovat: Személyi kiadás:	2 000,— Ft
3. segély	100,— Ft
4. kiküldetés	1000,— Ft
5. különféle személyi kiadás	600,— Ft
6. reprezentáció	300,— Ft

05 rovat: 2. ingófenntartás		1 500,— Ft
06 rovat: Szolgáltatás:		23 900,— Ft
3. posta	3500,— Ft	
4. társadalombiztosítási járulék	2800,— Ft	
6. egyéb szolgáltatás	17 600,— Ft	
Kiadások összesen		52 900,— Ft

A) B e v é t e l e k :

50 rovat: 1. kiadványokból, tagdíjakból	16 000,— Ft	
5. költségvetési támogatás	28 900,— Ft	
6. előző évi pénzmaradvány	8 000,— Ft	
Bevételek összesen		52 900,— Ft

Az 1967. évre tervezett kiadványok:

MNyTK. 117. szám: HUTTERER MIKLÓS—MÉSZÁROS GYÖRGY, A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana (megjelent).

MNyTK. 118. szám: KELEMEN JÓZSEF, Lyukkártya rendszerű adatgyűjtés és adatfeldolgozás a nyelvtudományban (különlenyomat a NyK. LVIII. kötetéből; megjelent).

Múlt évi jelentésünkhöz hasonlóan most is megállapíthatjuk, hogy bevételeink még emelkedő tendenciát mutatnak. Ez elsősorban kiadványaink kelendőségével magyarázandó. Legutóbb például a Belügyminisztérium rendelt 70 példányt a HUTTERER—MÉSZÁROS-féle kiadványból. Örömmel jelenthetem, hogy a Belügyminisztérium e kiadvány árán felül Társaságunkat 8500,— Ft anyagi támogatásban is részesítette. Gazdasági vezetőnk, dr. Török Zoltánné igyekszik előkészíteni következő láncszemként a tanácsok gazdasági támogatásának megszervezését. Ehhez a munkájához ezúton is sok sikert kívánunk.

4. Ezután B. L ó r i n c z y É v a olvasta fel a Számvizsgáló Bizottság jelentését. A közgyűlés mind a pénztáros, mind a Számvizsgáló Bizottság jelentését elfogadta.

5. Az alapszabályok értelmében a közgyűlés 11 választmányi tagot sorsolással törölt a választmányból. A kisorsoltak mindegyikét újra megválasztották. A tisztikar névsorát l. MNy. LXIII, 128.

LEVÉLSZEKRÉNY

Mollay Károly írja: Múltkori „Csalfa” című cikkem (MNy. LXIII, 205—7) megjelenése után NYÍRI ANTAL hívta fel a figyelmemet MÉSZÖLY GEDEON „A csalfa — csal-fa” című cikkére (Nép és Nyelv III, 1—7). MÉSZÖLY GEDEON ugyanis 1943-ban XVI. századi adatok alapján nagyjából ugyanarra az eredményre jutott, mint 1950-ben az általam idézett HEGEDŰS LAJOS (MNy. XLVI, 123—9) s mint jómagam is.

TARTALOM

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXII. közgyűlése	122
A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXIII. közgyűlése	506
E. ABAFFY ERZSÉBET: Mondattani megjegyezni valók XVI. századi nyelvünkben	32
BAKOS JÓZSEF: Újabb adatok a <i>Szeges</i> családnév etimológiájához	350
BALÁZS JÁNOS: Az alakpárképződés okai, módjai és funkciói	148
BÁNHIDI ZOLTÁN: Tallózás a két Rákóczi György nyelvében	183
BÁRCZI GÁZA: Megjegyzések a finnugor szókezdő zárhangok magyar nyelvi fejlődéséhez 8. — A magyar szókincre vonatkozó etimológiai kutatások jelenlegi állása	285
BARTÓK JÁNOS: Hangváltozás és hangtévesztés az énekelt szövegben	22
BENKŐ LORÁND: Megemlékezés Arany Jánosról	129
BERRÁR JOLÁN: Az Új Magyar Nyelvtörténeti Szótár szerkesztési elvei (KÁROLY SÁNDORRAL)	263, 381
BÜKY BÉLA: A Czuczor—Fogarasi-szótár keresztnévanyaga	227
DEME LÁSZLÓ: Alapvizsgálat, kontroll és kitekintés a parole-statisztikában	408
ERDŐDI JÓZSEF: Prohászka János köszöntése nyolcvanadik születése napja alkalmából 248. — Языки народов СССР III. Финно-угорские и самодийские языки	503
FÁBIÁN PÁL: Kevésbé ~ kevésbé 217. — Tanulmányok a magyar nyelvről Olaszországban	372
FABRICIUS-KOVÁCS FERENC: A magyartanulás finnországi helyzetéről 246. — Megjegyzések egy jelentéstani problémához	453
FÉHÉRTŐI KATALIN: XIV. századi szótörténeti adatok	364
GREGOR FERENC: Szótörténeti adalékok	488
GULYA JÁNOS: <i>Hodu</i> vagy <i>hadu</i> ?	323, 462
HAJDÚ MIHÁLY: Nyelvjárástörténeti adatok a becéző nevek funkciójának vizsgálatához	238
HORPÁCSI ILLÉS: A <i>szerbusz</i> és a tegezés	199
HUTTERER MIKLÓS: Milimári	350
IMRE SAMU: Legy 'legyen' 193. — A hazai magyar nyelvjárások hangrendszer-típusai	307
INCZEFI GÉZA: Laza szerkezetű földrajzi nevek típusai és alaki kérdései	64
JAKAB LÁSZLÓ: A <i>t</i> végű igék felszólító módjához	194
JÁNOSKA SÁNDOR: A Magyar Szóvégmutato Szótár és az alaktani ingadozások vizsgálata	138
JUHÁSZ JÓZSEF: A szovjet nyelvtudomány ötven éve	257
KÁDÁRNÉ SZIGLIGETI PAULA: Kevésbé ~ kevésbé	217
KÁLMA BÉLA: Kecegetet 77. — Östörténetünk legkorábbi korszakai	111
KÁROLY SÁNDOR: Az Új Magyar Nyelvtörténeti Szótár szerkesztési elvei (BERRÁR JOLÁNNAL)	263, 381

KÁZMÉR MIKLÓS: Dunátfa 78. — Háromfa 78. — Salomvár, Salomfa 78. — A képző nyelvföldrajzához	345
KESZLER BORBÁLA: Patika	351
KISS GABRIELLA: Koppantál	477
KISS JENŐ: Az ő-zés állapota a rábaközi Mihályiban 105. — A XIV—XV. század nyelvjárástörténetéhez 370. — Az -ár ~ -ér képzőhöz	472
KISS LAJOS: Szótörténeti adalékok 101. — Az anabaptisták elnevezései a magyarban 161. — Szótörténeti adalékok	224
KOMOR ILONA: Baritz György nyelvészeti vonatkozású kézírataiból	374
KOROMPAY BERTALAN: Hadjárjon	79
KÓSA LÁSZLÓ: Pityóka	203
V. KOVÁCS SÁNDOR: A Karthauzi Névtelen helye az irodalomtörténetben	76
KOVALOVSKY MIKLÓS: Hajótörött 477. — Turpis	478
KUBÍNYI LÁSZLÓ: Zsineg	156
LIGETI LAJOS: Turkológiai megjegyzések szláv jövevényszavainkhoz	427
LOTZ JÁNOS: Egy nyelvtani modell	394
T. LOVAS RÓZSA: A sűrítés típusai Arany János költészetében	274
MÁRKUS MIHÁLY: Megjegyzések a <i>variska</i> szóhoz	352
MÁRTON GYULA: Boroszlán: borostyán ~ burusnyán 80. — Adatok a cserebogár nevéhez a székely nyelvjárásban 244. — Adatok a <i>verő</i> szó elterjedéséhez a székely nyelvjárásban	502
MIKESY SÁNDOR: A Jordánszky-kódex és a Nagyvátyi Glosszák keletkezési helyéhez 197. — Megjegyzések a <i>variska</i> szóhoz 352. — A <i>Kondákor</i> névről 353. — A <i>Pray</i> vezetéknévről 355. — Egy nyíradonyi erdőnév: <i>Láró</i> 356. — A „ <i>valási</i> ” helynevekről 474. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből ...	250
MOLLAY KÁROLY: Nyugat-magyarországi szótörténeti adalékok 103. — Csalfa 205, 512	
MOÓR ELEMÉR: A földműves életforma kialakulása népünknel a szláv jövevényszavak tükrében 169. — Redő 356. — Lárma 479. — Selma	481
MŰSNAI LÁSZLÓ: Rovásírási emlékeink	73
NAGY FERENC: A képzőgyakorlás néhány jellemző vonása	331
PAIS DEZSŐ: A magyarsággal kapcsolatos IX—X. századi népelemek és népmozgalmak 71. — Részletek a határozós összetételek fejezetéből 131. — A <i>garaboncs</i> és társai	442
PAPP FERENC: A Magyar Szóvégműtató Szótár és az alaktani ingadozások vizsgálata 138	
PAPP LÁSZLÓ: Kötélnek áll 82. — XVI. századi szótörténeti adatok 91. — Két XVI. századi irat	486
PÁSZTOR EMIL: Nyelvi megjegyzések egy újságcikkhez	89
PROHÁSZKA JÁNOS: A <i>disznósajt</i> és a <i>gömböc</i>	207
PURUCZKI BÉLA: Kelenvölgy-Sárfészek?	358
PUSZTAI FERENC: Tegezés és magázás a XVIII. század első felében	297
RÁCZ ENDRE: Megjegyzések a magyar becézőnevek alakulásmódjairól	292
RÉDEI KÁROLY: Ajtó	209
REUTER CAMILLO: <i>Csepel</i> mint személynév 359. — Hendek	482
SCHEIBER SÁNDOR: „S mint lepke a fényt elkábulva issza”	83
SÍMA FERENC: Mállik	360
SZABÓ GÉZA: Hemzseg 210. — Adalékok újabb jövevényszavaink e-zéséhez, ő-zéséhez 492	
SZABÓ SÁNDOR: Tartalom. Szó- és tárgyműtató	508
SZABÓ T. ATTILA: Az erdélyi régiség személynévanyagának nemzedékviszonyító elemei 51. — Két kalotaszegi osztozó levél a XVI. századból 222. — Dávid Ferenc tragikus sorsának történetéhez	362

SZATHMÁRI ISTVÁN: Az első nemzetközi magyar nyelvészeti kongresszus	1
TERESTYÉNI FERENC: Van-e a mindennapi beszédnek önálló stílusrendszere?	116
TOMPA JÓZSEF: Rátartja magát, mint a kompódi menyasszony 84. — Hajsza	213
TÖRÖK GÁBOR: Régi térképek nyelvjárástörténeti tanulságaiból	14
ÚRHEGYI EMILIA: A <i>tályog</i> és családja 39. — Kelengye	482
VÉRTES O. ANDRÁS: Szamosközy István a székely <i>a-zó</i> és <i>e-zó</i> nyelvjárásról	348
ZALA MÁRIA: Úgy	87
Kisebb közlemények	71, 193, 345, 472
Szó- és szólásmagyarázatok	77, 199, 350, 477
Nyelvművelés	89, 217
Nyelvtörténeti adatok	91, 222, 362, 486
Nyelvjárások	105, 238, 370, 492
Szemle	111, 246, 372, 503
Különfélék	248, 374
Társasági ügyek	122, 250, 506
Levélszekrény	128, 512

A borítékon: Tartalom. — Tudnivalók. — Tájékoztató a Magyar Nyelvtudományi Társaságról. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság kapható kiadványai. — A Nyelvtudományi Értekezések kapható számai. — A tagdíjukat befizetettek névsora.

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

Nincsen, illetőleg csak részben van felvéve a következő cikkek anyaga: BÜKY BÉLA, A Czuczor—Fogarasi-szótár keresztnévanyaga (227—38); FEHÉRTÓI KATALIN, XIV. századi szótörténeti adatok (364—70); GREGOR FERENC, Szótörténeti adalékok (488—92); KISS LAJOS, Szótörténeti adalékok (101—3, 224—7); MOLLAY KÁROLY, Nyugat-magyarországi szótörténeti adalékok (103—5); PAPP LÁSZLÓ, XVI. századi szótörténeti adatok (91—101); UÓ., Két XVI. századi irat (486—8); SZABÓ GÉZA, Adalékok újabb jövevényszavaink észééhez, ő-zéséhez (492—502).

a 323 kk.	asz- 462 k.	bélyeg 428 kk.
abáról 182	asszony 303	bér 428 kk., 439 kk.
ač 33	av- 463	bil- (török) 429 k., 434 k.
ajtó 209 k.	avar 71 kk.	bilgä (török) 432 kk.
al 462	á 323 kk.	bilgi (török) 430
alakpárképződés 148 kk.	áld- 326	bilgi (török) 430 k.
alaktan t végű igék	Aldottkütteleke 474	bilig (török) 431
felszólító módja 194	áll 83, 390	bilik (oszmán) 431
kk., hangugrató tövek	álló 391	bir (horvát) 441
140 k., határozós össze-	álom 326	bocsát 32, 94 kk.
tételek 131 kk., ige-	által 326	Borbánd 19
képzés 184, szavak ra-	ár 326	borona 177 k.
gozása 184 kk., szó-	Árokszállás 18	borostyán 80 kk.
alkotás 183 k., szó-	árva 329	boroszlán 80 kk.
összetétel 189, szótö-	ázik 329 k.	bőr 11
vek 183	Bagich 295	brabanca (magyar) 444
alakítani ingadozások 138	Bagyika 295	Brabant 442 kk.
kk.	Bakabánya 18	brabantia (latin) 444
alamár 473	bal 206	brabantiones (latin) 444
alázatos szolgája 200 k.	balfasz 206	bröšljan (szláv) 81 k.
Alpár 19 kk.	balga 206	Bubutza 17
alszik 391	*b(a)rabancia 442 kk.	bulah (szláv) 72
anabaptista 162 k.	Baritz György nyelvé-	bulgar (török) 72
anabaptista mozgalom	szeti vonatkozású kéz-	burusnyán 80 kk.
161 kk.	irataiból 374 kk.	bübjösség 447 k.
apateka 351	Bálványosvár 18	čaba (török) 72
Apáti 474	Bánmonostor 19	Celesztin 476
Apátság 474	bäl- 434 k.	cella 476
apothica (latin) 351	becézőnév 292 kk.	Celldömölk 476
apró 393	becézőnevek funkciója	crooning (angol) 22
ara 462	238 kk.	Czokvan 17
arany 462	behoz 89	Czuczor—Fogarasi-szótár
Arany János 129 kk.	bélég (szláv) 435 k.	keresztnévanyaga 227
Arany János sűrítés ~	berendez 90	kk.
költészetében 274 kk.	bergü (török) 440 k.	csalamár 473
arasz 466	Béc 371	csalfa 205 kk., 512
ásít 329	bél 11	csap 267

Csepel 359 k., csepelyes
 csepelyes 197 k., cser-
 eserebogár 244 kk., csicsóka
 csicsóka 203 k., Csikla-
 mező 71 k., Csiklanecz
 Csiklanecz 174 k., csorosz-
 lya 176 k., Dakó 74
 daru 468, dárda 267
 dárda 267
 Dávid Ferenc történeté-
 hez 362 kk., Deák 449
 derék 269, Diák 449
 diacekdiák 269, dinnye
 dinnye 288, dió 392
 disznó 392, disznósajt
 disznósajt 207 k., Dörgi-
 cse 475, dudulás 22
 Dunavarsány 19 k., Duná-
 tfa 78, Dusnok 474
 dűt 194 k., Elge 447
 egyenesség 268, eke
 eke 175, 178, 289, elég
 elég 374, ember 393
 enged 268, 391, enged-
 tetik 36, erdélyi-régiség
 személy-névanyaga 51 k.,
 ereszt 33, erkély 267
 esik 35, 268, észesség
 269, etimológia | magyar-
 kincsekre vonatkozó
 kutatások állása 285
 kk., ezermester 135
 {-É} morféma 403 kk.,
 édes 393, édes nénem
 305 k., ékes 393 k.,
 élet 392 k., élet hajó-
 töröttje 478, ének
 ének | hangváltozás és
 hangtévesztés az ének-
 elt szövegben 22 kk.,
 énekel 22, éneklő 22
 énelki rovásírás 74 kk.,
 észér 473, facsár 463
 fagy 463, fagygyű 463
 fakad 9, 468, fal 463,
 466, falu 466

falusi 346, falva > fa
 rövidülés 78 k., fan
 467, far 463, fazék
 467, fagy- 329, fáz-
 327, fekete német
 165, Felsőőrnök 475
 felszólító mód 194 kk.,
 fésű 148 kk., figura
 etymologica 136, finto
 447, Finnország | magyarta-
 nulás ~-ban 246 kk.,
 finnugor nyelvek 503 kk.,
 finnugor szókézdő-zár-
 hangok 8 kk., *Fitoc*
 447, fog 38, fokozás
 131 k., folyó 67,
 folyogár 473, folytatja
 90, fonéma 153, 310
 kk., fonémahasadás 153
 fonnyár 473, forduló
 67, formai elemzés
 396 kk., Forna 474
 földműves életforma
 jövevényszavai 169 kk.,
 földrajzi nevek 14 kk.,
 64 kk., főnévi igenév
 használata 32 kk.,
 fölötté 131, fűt 194 k.,
 galád 446 k., *Galadú*
 446 k., garaboncás
 442 kk., gargoncás
 445, gergelyfalusi
 346, gerendely 176 k.,
 Gergerfalusy 346, go-
 liardság 446 k., *goréli*
 (szláv) 173 k., gömböc
 207 k., Göntér 354
 Göntérháza 354, *gramozia*
 (olasz) 448, *Gundacar*
 355, *Gundaher* (német)
 354, guzsaly 177, gyák
 448 k., gyak 463,
 gyakar 473, gyöngy
 290, Gyúr 447, hab
 467, *habán* (szlovák)
 165 k., had 463, had-
 járvány 79 k., hadu

hadu 323 kk., 462 kk.,
 hagy 463 k., haj- 467
 hajlik 10, hajlók 397
 hajlók 397 kk., hajótörött
 477, hal 467, hal-
 464, 467, halad 467,
 hall 467, hamu 469,
 hangátvetés 22 kk.,
 hangok és hangváltozá-
 sok | fr. szókézdő-
 zárhangok 8 kk., hang-
 változás és hangtévesz-
 tés 22 kk., magyar
 nyelvjárások | hang-
 rendszer típusai 307
 kk., szókézdő-zárhang-
 öközöngecsülése 10 kk.,
 462 kk., 462 kk.,
 a, á 323 kk., a-zó,
 e-zó nyelvjárás 348 k.,
 labiális *a*-zás 18, labi-
 ális *á* 16 kk., palat-
 alizációja 485, *á*-zés,
ö-zés 492 kk., szókézdő
 k 8 kk., k > g 98 kk.,
 *k > g-10 kk., labiális
ó-zás 18., *o* > *u* nyiltabi-
 bá válás 349, *ö*-zés
 105 kk., *p > b-vál-
 tozás 13, *p > f-vál-
 tozás 13, hangközeli *p,
 *t, *k spirantizálódása
 13, *ri* > *li* hasonulás
 36360 kk., hangtévesztés
 22 kk., hany 464, harag
 464, Harangod 474,
 haraszt 359, hárkály
 464, hasonlat 191,
 hasznos 37, hat 468,
 hát- 464, hatalma van
 34, határozós összetételek
 131 kk., hattyú 464,
 hág- 327, hál- 327,
 hál- 327, háló 327,
 hályog 329, hány- 327,
 három 468, Háromfa
 78, ház 327 kk., Hegykő
 474, helyesírás | kevésbé
 kevésbé 217 kk.,

- helynevek 14 kk.
 helynevek | vallási ~
 474 kk.
hemzűt (szlovák) 210 kk.
 hemzseg 210 kk.
 hendek 482
 hív 10
hodu 323 kk., 462 kk.
 hojsza 213 kk.
 hun 71 kk.
 hűt 194 k.
 Ica-Vica 295
 ideje van 34
 idős(bik) 62
 ifjabb(ik) 62
 ifjú 62
 iga 177 k.
 igen 134
 igeneves földrajzi nevek
 66 k.
 igenév mint alany 35 kk.
 igenév mint határozó 32
 kk.
 igyekszik 33
 ikerítés 295
 illik 35 k.
 indul 32
 ingadozás 138 kk.
 iromba 288
 Isaszeg 17
 ispán 144
 járom 178
 Jászol 174
 Jászárokszállás 18
 játszik 329
 jel | leg- 132 kk.
 jelentés 455
 jelentéstan 188 kk., 453
 kk.
 jelöletlen összetételek 68
 jelölt birtokos összetételek
 68
 jó 37
 Jordánszky-kódex 197
 kk.
 járó 67
 jön 32
 jövevényszó | ~ 427
 kk., ~ *ë-zése*, *ö-zése*
 492 kk., latin ~-vak
 199 kk., szláv ~-vak
 169 kk., 427
 jövő 67
 kajált 10
 kajla 10
 Kajószentpéter 475
 kakatszég 176
 kalapács 289
 kalotaszegi osztozó levél
 a XVI. századból 222
 kk.
 kalugyer 163
 kap 10
- Karánsebes 19
 Karthauzi Névtelen 76 k.
 kasza 289
 Kecöl 371
 kecségtet 77 k.
 kegyelmed 298 kk.
 Keléd 371
 kelendő 485
 kelengye 482 kk.
 Kelenvölgy 358 k.
 kell 35
 kelletik 36 k.
 keresztnév | becéző ~-ek
 238 kk., Czuczor-Fo-
 garasi-szótár ~-anya-
 ga 227 kk.
 keresztségismétlő 169
 keresztségmások 168
 Kesztlő 371
 kettős lokalizálás 68 k.
 kevésbé ~ kevésbbé 217
 kk.
 kezd 38
 kényszerít 33 k.
 képzőgyakorlás 331 kk.
 képzők és képzőszerű je-
 lek | melléknévképző
 331 kk., -ár ~ -ér
 472 kk., -g(-γ), -k(q)
 (török) 431, -γ(-g) (tö-
 rök) 440, -ya (gä), -ga
 (-kä) (török) 430,
 -yu(-gü), -qu (-kü) (tö-
 rök) 430 k., -hat, -het
 38 k., -i képzős nevek
 67, -ít 194 kk., -si
 345 kk.
 kér 33
 kész 34
khunavi (szláv) 72
 kiált 196
 kimegy 32
 Királyfalva 474
 Kis 56 kk.
 Kisanna 296 k.
 kisebb 52 kk.
kis-szeresi 346
 kíván 10
 Kondákor 353 kk.
 kongresszus | nemzetközi
 magyar nyelvészeti ~
 I kk.
 kontextus 458
 kontroll a parole-statisz-
 tikában 408 kk.
 kopasz 9
 kopár 9
 kopik 9
 kopog 9
 koppantál 477
 könnyű 37
 kötél 82 k.
 kötélnek áll 82 k.
- közép(ső) 63 k.
 kun 71 kk.
 kupa 10
 kúszik 9
 küld 32 k.
 Lajosszállás 19 kk.
 langyos 464
lasca passare (olasz) 80
 Lazius Farkas 15
 lánc 171
 lárma 479 kk.
 Láró 356
 Lárótanya 356
 lát 194 kk.
 látni láttam 138
 láttatik 38
 láz 180
 Lázár deák 15, 18
 leg- 132 kk.
 legy 'legyen' 193 k.
 lehet 36
 lép 267
 lépfa 207
 lévő 66 k.
 Liptóújvár 19
 Lónyabánya 19
 Loretto 475
 lőt 194 kk.
 magázás 297 kk.
Magyar falusi 346
 magyar nyelv | tanul-
 mányok a ~-ről Olasz-
 országban 372 kk.
 magyar nyelvészeti kong-
 resszus | nemzetközi ~
 I kk.
 Magyar Szóvégműtató
 Szótár 138 kk.
 magyarok története 169
 kk.
 magyartanulás Finnor-
 szágnban 246 kk.
 Makad 17
 maláta 182
 malom 289
Malomfalusi 346
 Mania 17
 máj 329
 mállik 360 kk.
 Máriacell 476
 márt- 329
 más 327
 máz- 329
 megtetszik 38
 megy 32
 mell 361
 melle kanala 197 kk.
 méltó 37
 méltóztatik 34
 menő 67
 mentől 131
 metafora 191
 metonímia 191

- Milchmeier* (német) 351
 milimári 350 k.
 mind 135
 minden 131
mljn (szlovák) 170
 mocsolya 177
 módomban van 34
 módszertani vizsgálat a
 parole-statisztikában
 408 kk.
 mondattan | ~-i saját-
 ságok 187 k., ~-i meg-
 jegyzések a XVI. szá-
 zadi nyelvünkől 32
 kk.
 morféma 399 kk.
 morfémikus elemzés 396
 kk.
 motolla 177
 Musnai 74
 müt 194 k.
 nadár 473
 Nagy 56 kk.
 Nagykáta 475
 nagyobb 52 kk.
 Nagyobb 'vezetéknev' 51
 kk.
 nagyon 134
 nagyságod 298
nagy-szeresi 346
 Nagyvátyi Glosszák 197
 kk.
 nájnagyobb 134
 nálnagyobb 134
Nedelica 371
negromantia (olasz) 448
 Négyszállás 18 k.
 nehéz 37
 Németkeresztúr 475
 nemzetközi magyar nyelv-
 vészeti kongresszus 1
 kk.
 névadás | földrajzi ~ 64
 kk.
 névmás 396 kk.
 névtudomány | becéző
 nevek 238 kk., 292 kk.,
 erdélyi régiség személy-
 névanyaga 51 kk., föld-
 rajzi nevek 64 kk., Szeges
 családnév 350,
 vallási helynevek 474
 kk.
 névtűs földrajzi nevek
 70 k.
 nines 36
 nominális bázis 396 kk.
 növénynevek 46 k.
 nyal- 464
 nyelv | a ~ fogalma 454
 nyelvészeti kongresszus |
 nemzetközi magyar ~
 1 kk.
- nyelvföldrajz | a -si képző
 ~-ához 345 kk.
 nyelvjárás | a cserebogár
 neve a székely ~-ban
 244 kk., *ë-zés*, *ö-zés*
 492 kk., felsőöri ~
 193 k., magyar nyelv-
 járások hangrendszer-
 típusai 307 kk., ~tör-
 téneti adatok a becéző
 nevek vizsgálatához
 238 kk., *ö-zés* 105 kk.,
 régi térképek ~törté-
 neti tanulságai 14 kk.,
 székely *a-zó* és *e-zó* ~
 348 k., XIV–XV. szá-
 zad ~történetéhez 370
 kk., a *verő* szó elterje-
 dése 502
 nyelv művelés | *kevéssé* ~
kevésbé 217 kk., öt
 év alatt 130 millió
 műemlékvédelemre 89
 k.
 nyelvtan | egy ~-i modell
 394 kk.
 nyelvtörténet | ~ 486
 kk., Baritz György kéz-
 irataiból 375, kalota-
 szegi osztozó levél 222
 kk., mondattani meg-
 jegyzések a XVI. szá-
 zadi nyelvünkől 32
 kk., Rákóczi György
 nyelve 183 kk., szót-
 történeti adalékok 91
 kk., 224 kk., 364
 kk.
 nyúló 67
 nyúzár 473
 Ófazekasvarsánd 18
 orgona 81
 orvostan 144
 oszlár 473
 ökör 178
 ór 289
 ördögösség 447
 öreg(ebbik) 61 k.
 örvény 289
 őstörténetünk korszakai
 111 kk.
 ösztöke 176
palak, *palká* (csuvas) 433
 palota 439
 Pap 474
 parlag 172 k., 179
 parole-statisztika 408 kk.
pathiza (latin) 351 k.
 patika 351 k.
 pating 176
 pápább a pápánál 136
perelőznaja (orosz) 172
 pereszlen 177
- pest 181
 pénz 288
pirarium (rétoromán) 355
 k.
 pity 204 k.
 pityóka 203 k.
plugart (szláv) 177
plugo (szláv) 175
 Pogánykút 474
 Polgár 177
 Polgárdi 177
 porgolat 173
 poty 204 k.
 Pray 355 k.
prelogo (szláv) 172
 Prohászka János 248 kk.
 prózai szövegek parole-
 statisztikai vizsgálata
 408 kk.
 puszta 172
 Pusztakamarás 18
 rag | -á, -é fokhatározó
 135, -d személyrag 11,
 egyes szám 3. személyű
 birtokos személyrag
 145 kk., ragos földrajzi
 nevek 70 k., a szavak
 ragozása 284 kk.
rasig (osztét) 290
 Rád 19
 Rákóczi György nyelve
 183 kk.
 Rátartja magát, mint a
 kompódi menyasszony
 84 kk.
 red 356 k.
 redő 356 kk.
redő (összláv) 357
 rendbe szed 356 kk.
 retesz 171, 177
 rombol 180
 rovásírás 73 kk.
 rugó 67
 „S mint lepke a fényt
 elkábulva issza” 83 k.
 Salamon 79
 Salomfa 78 k.
 Salomvár 78 k.
 savanyú 465
 Sárfelek 358 k.
 Sárosd 474
 selma 481 k.
 servus humillimus 200 k.
 siet 32
 sín 159 k.
 sing 158 kk.
singing (angol) 22
sing-song (angol) 22
 statisztika | parole-~ 408
 kk.
 stilsztika | mindennapi
 beszéd stílusrendszere
 116 kk., súrtés Arany

János költészetében 274 kk., ~i sajátosságok 188 kk.
 strukturalizmus 407 k., 454
 súlypont 90
 sűrítés Arany költészetében 274 kk.
szvoda (déli-szláv) 173
 szabad 37 k.
 Szamosközy István *a-zó* és *e-zó* nyelvjárásáról 348 k.
 szakad 465
 szalad 182
 szalag 465
 Szalkszentmárton 475
 szalonna 182
 szalú 468
 szamójéd nyelvek 503 kk.
 szappan 144
 szaru 465
 szarv 465
 szál 327 k.
 szár 329 k.
 szárad- 328
 szárny 266
 száz 328
 százsorszó 135
 Szeges 350
 szemantikai elemzés 396 kk.
 szemantikai gráf 399
 személynév | az erdélyi régiség ~ anyaga 51 kk.
 Szentkút 474
 Szentmihály 475
 szerbusz 199 kk.
 szerksztés | az Új Magyar Nyelvtörténeti Szótár ~i elvei 381 kk.
 szertelen 134
 székelyek eredetéhez 71 kk.
 szín 174
 szintaxis 381 kk.
 Szirák 18
 szít 194 k.
 szláv jövevényszavak 169 kk., 427 kk.
 szóhalmozás 192
 szójelentés 381 kk.
 szókapcsolatok 190 k.

szókincs | a magyar ~re vonatkozó etimológiai kutatások állása 285 kk.
 szolmizációs jelrendszer 24 kk.
 szomszéd 179
 szótár | Magyar Szóvégmutato ~ 138 kk., Új Magyar Nyelvtörténeti ~ 263 kk., 381 kk.
 szótörténet 91 kk., 101 k., 103 kk., 224 kk., 364, 488 kk.
 szóvégmutato szótár 138 kk.
 szovjet nyelvtudomány ötven éve 257 kk.
 Szóce 371
 Szóce 371
 szuszék 177
 szükség 37 k.
 szülemér 473
 találtatik 38
talog (szláv) 40 kk.
talov (szláv) 44 kk.
talow (cseh) 41 kk.
talug (szláv) 41 kk.
tarim (oszmán) 437 k.
 tartozik 33
tárum (perzsa) 437
 tat 465
 tavasz 465
tálog (szlovén) 41 kk.
 táltos 329
 tályog 39 kk.
 táp- 150 kk.
 tápázkodik 150 kk.
 táplá 150
 táplál 149 kk.
 tát 194 k.
 tegezés 199 kk., 297 kk.
 terem 428 kk., 347 kk.
termä (kun) 438
 térkép | régi ~ek nyelv-járástörténeti tanulságai 14 kk.
 térképrajzolás története 15 k.
 tézsla 177
 Tiszavárkony 18
 tizenegy 138
 tolvaj 447

töcsonkítás; 294
 tőpár 153 k.
 törövidítés 293 kk.
 töváltakozás 146
 túlontúl 136
 turkológia 427 kk.
 turpis 478 k.
 ugor 173 kk.
 Új Magyar Nyelvtörténeti Szótár 263 kk., 381 kk.
 Újbánya 18
 újdonat 137
 újkeresztény 163 k.
 újkrakeresztelkedő 168
 újkrakeresztelő 168
 úr 303
 utalás 381 kk.
 üg 87 k.
 ülemér 473
 vad 465
 vadonat 137
 vaj 465
 val- 465
 -val 466
 „vallási” helynevek 474
 van 32
 vareska 352 k.
 variska 352 k.
 varjú 468
 Varsánypuszta 18 k.
 vas 466
 Vác 19
 vág- 328
 vál- 328
 vár- 329
 városi 346
 verő 502
 vesz 33
 vezető 67
 vén 63
 vét 194 k.
 visszakeresztelő 164
 visszakeresztelt 164
 Vízlendva 475
 Volkány 18
 Völesei 371
 zaj 466
 Zalánkemén 19
zaleznaja (orosz) 172
 Zákány 21
 Zsámbék 19
 Zsámboki János 16
 zsinog 156 kk.

FOLYÓ ÉVI TAGDÍJUKAT 1967. NOVEMBER 1-IG RENDEZTÉK:

Abaffy Erzsébet, András Katalin, Arató László, Ádám László, Babos Ernő, Bachát László, Bakos Ferenc, Balassa Iván, Balassa László, Balla Ildikó, Balogh István, Balogh Lajos, Bartha Magdolna, Bartók János, Bálint Sándor, Bán Ervin, Bán Imre, Bánóczy Györgyné, Bárczi Géza, Bencsáth Aladárné, Bene Sándor, Benkő László, Benkő Loránd, Bereczky Gábor, Berényi Zsuzsa, Berzy Sándor, Bese Lajos, Bethlenfalvy Géza, Békési Imre, Bíró Izabella, Bodrogligeti András, Bognár Jánosné, Bolla Kálmán, Botka Zoltán, Botos Imre, Bottyánfy Éva, Bozsik Ferenc, Böhm Edit, Buda Sándorné, Buttler János, Büky Béla, Chikán Zoltánné, Csúcs Sándor, Csupor Zoltán, Czeglédy Károly, Czigi Tibor, Cynolter Károly, Darázs Ödön, Danczi József, Deme László, Denke Gergely, Dienes Erzsébet, Doleviczényi Edit, Dombrovszky József, Domokos Sámuel, Duli Antal, Eckhardt Sándor, Ecsedy Ildikó, Erdei Ferenc, Erdélyi István, Éder Zoltán, Fajcsék Magdolna, Faludi Györgyi, Farkas Vilmos, Fazakas Istvánné, Fekete Ervin, Fekete Lajos, Ferenczy Géza, Ferenczy Gyula, Ferenczy Mária, Fényi Ottó, Fogarasi Miklós, Fokos Dávid, Földes László, Fülöp Lajos, Füves Ödön, Gaál Ferencné, Gáboros Miklósné, Gáldi László, Gárdonyi Sándor, Gerő Igor György, Gráf Rezső, Grega Sára, Grétsy László, Gulya János, Gunda Béla, Gyalmos János, Gyarmati András, Hadrovics László, Hajdú Emőke, Hajdú Mihály, Hajdu Miklós, Hatvany Tiborné, Hámosi Antónia, Hegyi Imre, Henz Edit, Hernádi Sándor, Hexendorf Edit, Héjjas Zoltán, Hidvégi Andrea, Horgosi Ödön, Hollós Attila, Horpácsi Illés, Horváth János, Horváth Katalin, Horváth Mária, Horváth Mátyás, Horváth Terézia, Horváth Zsuzsanna, H. Tóth Imre, Hutás Magdolna, Implom József, Inczeffi Géza, Jakab László, Jókay Zoltán, Juhász János, Juhász József, Kaán Miklósné, Kakuk Zsuzsanna, Kalmár László, Kalocsay Tibor, Kara György, Kardos Pál, Karinthy Ferenc, Katona Imre, Katona Loránd, Kálmán Béla, Károly Sándor, Kászonyi Ágota, Kelemen József, Kelemen Tiborné, Kénéz Győző, Kerekes Irma, Kerekes László, Keresztes László, Kertész Magdolna, Kiefer Ferenc, Király Lajos, Király Péter, Kispál Magdolna, Kiss Antal, Kiss Jenő, Kiss Lajos, Kiss Lajosné, Kistamás Gyula, Komor Ilona, Kónya Sándor, Kónyi Sándor, Korompai Bertalan, Kovalovszky Miklós, Kovács Gyula, Kovács István, Kovács Zoltán, Kóhalmi Katalin, Kókény Sándorné, Kómíves Géza, Köpeczi Béla, Körmendi Géza, Köves Magda, Krammer Jenő, Králl Gézané, Kristó Judit, Kubinyi László, Ladó János, Lakó György, Létay Erzsébet, Ligeti Lajos, Lipták Pál, Lovas Gizella, Lőrincz Jenő, Lőrincz László, Lőrincze Lajos, Lőrinczy Éva, Magassy László, Margócsy József, Markó Imre, Lehel, Mándoky István, Mártonfi Ferenc, Márvány János, Meggyes Klára, Mészáros Henrietta, Metzger Marietta, Mikola Tibor, Mikó Pálné, Mizser Lajos, Mollay Károly, Molnár Ildikó, Molnár József, Móra Mihály, Nagy Ferenc, Nagy J. Béla, Nagy Miklós, Nagypál Teréz, Nagy Tibor, Németh Kálmán Bódog, Oltványi Ambrus, O. Nagy Gábor, Ördödy János, Ördög Ferenc, Pais Dezső, Palkó István, Palló Margit, Papp Ferenc, Papp László, Patay Jolán, Pauli Katalin, Paulinyi Zoltán, Pálfalvi Etelka, Pásztor Emil, Pásztor János, Penavin Olga, Pesti János, Pete István, Petőfi Sándor János, Péczely László, Péter László, Podhradszky György, Prohászka János, Pusztai Ferenc, Pusztai István, Raisz Rózsa, Rác Endre, Reuter Kamilló, Rédei Károly, Róna Tas András, Rudnay Károly, Sámson Edgár, Schlitter Erzsébet, Schmidt Gyuláné, Schütz Ödön, Sebestyén Árpád, Selli Zoltán, Simon Györgyi, Sipka Sándor, Sipőczy Győző, Somfai László, Skripecz Sándor, Soltész Katalin, Suara Róbert, Szabó Géza, Szabó József, Szabó Katalin, Szathmári István, Szegő Ferencné, Szelezsán Irén, Szemere Gyula, Szende Tamás, Szepessy Gyula, Székely Imre, Szépe György, Szoboszlai Miklós, Szoboszlai Pál, Szőke István, Szűts László, Takács Etel, Tamás Lajos, Tarján Jenő, Tarpai Enikő, Tatár Mária, Telegdi Zsigmond, Temesi Mihály, Temesi Mihályné, Terebesi Éva, Timár József, Tompa József, Tompa Józsefné, Tóth István, Tótvölgyi Henrik, Török Gábor, Tóttóssy Csaba, Trócsányi Zoltán, Turchányi Ágota, Ty. Császár István, Ujváry Zoltán, Uray Géza, Úrhegyi Emilia, Vadas Ferenc, Valaczkai László, Varga Györgyi, Varga László, Varsányi István, Vas József, Várady Gábor, Várkonyi Imre, Velcsöv Mártonné, Verbényi László, Veres Margit, Veres Péter, Vermes Stefánia, Vértes Edit, Vértes O. András, Vihar Béla, Víz István, Voigt Vilmos, Zsoldos Jenő.

Ara: 10,— Ft
Előfizetés egy évre: 30,— Ft

INDEX: 25.549

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmos János: A -beli névészképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvtan anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3,— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: A Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4,— Ft.
93. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5,— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7,— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. 1957. 13,— Ft.
96. Szinnyei József emlékezete. 1857—1957. 1958. 3,— Ft.
97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák: 1958. 5,— Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkonferenciáról. 1958. 4,— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 6,— Ft.
100. Horváth János: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4,— Ft.
101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégebbi szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.
103. Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20,— Ft.
104. Sulán Béla: Jelentéstani jegyzetek. 1962. 4,— Ft.
105. Bálint Sándor: Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei. 1963. 10,— Ft.
106. Szij Rezső: Várpalota nyelvjárása 1696 és 1831 között. 1963. Elfogyott.
107. Gáspár János tájszógyűjteményei. 1838—1845. Közreadja Szabó T. Attila. 1964. 10,— Ft.
108. Schram Ferenc: 1790—1819 közti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai. 1964. 12,— Ft.
109. Végh József: A nevezetesebb külföldi nyelvjárási szókincsgyűjtések és a magyar szókincsarhívum terve. 1964. 6,— Ft.
110. Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája. 1965. 5,— Ft.
111. Kovalovszky Miklós: Egy Ady-vers világa. 1965. 10,— Ft.
112. Deme László: A Kazinczy-érme és a helyes magyar kiejtés kérdései. 1965. 4,— Ft.
113. Várkonyi Imre: A Somogy megyei *ö-ző* nyelvjárás. 1965. 16,— Ft.
114. Kelemen József: Gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás a lexikográfia szolgálatában. 1966. 4,— Ft.
115. Pais Dezső: Régi személyneveink jelentéstana. 10,— Ft.
116. Penavin Olga: A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. 1966. 30,— Ft.
117. Hutterer Miklós—Mészáros György: A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana. 1966. 30,— Ft.
118. Kelemen József: Lyukkártya rendszerű adatgyűjtés és adatfeldolgozás a nyelv-tudományban. 1967. 6,— Ft.
119. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. (Az egri helyesejtési konferencia előadásai.) 1967. 15,— Ft.

TÁRSASÁGUNKNÁL BESZEREZHETŐ KIADVÁNYOK

- Szamosháti Szótár I—II. Írta Csúry Bálint. 1935—1936. 120,— Ft.
Emlékkönyv Melich János hetvenedik születése napjára. 1942. 80,— Ft.
Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. 1956. 80,— Ft.
Zala megye földrajzi nevei. Kiadja Zala megye tanácsának végrehajtó bizottsága. Köz-
vetései Markó Imre Lehel, Ördög Ferenc, Kerecsényi Edit. Zalaegerszeg, 1964. 100,— Ft.